

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ISSN: 2663-6840 (Print)

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія

ФІЛОЛОГІЯ

Випуск 2 (50)

**На пошану
ВАСИЛЯ НІМЧУКА,
члена-кореспондента НАН України,
доктора філологічних наук, професора
(до 90-річчя з дня народження)**

Ужгород – 2023

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

Мотокі Номачі, PhD, професор університету Хоккайдо, Саппоро, Японія.

Голова редакційної ради

Наталія Венжинович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови УжНУ.

Відповідальний редактор

Юрій Бідзіля, доктор наук із соціальних комунікацій, декан філологічного факультету УжНУ.

Члени редакційної колегії

Зоя Адамія, доктор філологічних наук, професор, директор Грузинсько-українського інституту мови та культури університету імені Гурама Таварткіладзе, Тбілісі, Республіка Грузія.

Алла Архангельська, доктор філологічних наук, професор кафедри славистики Університету в Оломоуці, Оломоуць, Чеська Республіка.

Валентина Барчан, доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури УжНУ, Ужгород, Україна.

Наталія Бедзір, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри слов'янської філології та світової літератури УжНУ, Ужгород, Україна.

Аніко Бергсасі, доктор філософії з галузі «Гуманітарні науки» (спеціальність: філологія), доцент, завідувач кафедри філології Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II, Берегово, Україна.

Міхал Вашичек, PhD, провідний науковий співробітник Слов'янського інституту Академії наук Чеської Республіки, Прага, Чеська Республіка.

Василь Івашиків, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української фольклористики імені академіка Філярета Колесси, ЛНУ імені І. Франка, Львів, Україна.

Вікторія Лебович, PhD, Університет ім. Лоранда Етвеша, Будапешт, Угорська Республіка.

Олена Левченко, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри прикладної лінгвістики Національного університету «Львівська політехніка», Львів, Україна.

Валерій Мокієнко, доктор філологічних наук, професор Інституту славистики Грайфсвальдського університету, Грайфсвальд, Німеччина.

Леся Мушкетик, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України, Київ, Україна.

Сергій Потапенко, доктор філологічних наук, професор кафедри англійської філології і філософії мови Національного лінгвістичного університету, Київ, Україна.

Мацей Рак, доктор філологічних наук габілітований, професор Інституту славистики Ягеллонського університету, Краків, Польська Республіка.

Дорота Крістіна Рембішевська, доктор філологічних наук, професор, Польська академія наук, Варшава, Республіка Польща
Іван Сабодош, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна.

Галина Шумицька, доктор філологічних наук, професор кафедри соціології та соціальної роботи УжНУ, Ужгород, Україна.

Кароліна Скварська, PhD, зав. відділу Слов'янського інституту Академії наук Чеської Республіки, Прага, Чеська Республіка.

Дмитро Цолін, доктор філологічних наук, професор кафедри англійської філології, Національний університет «Острозька академія», Україна; Університет Мартіна Лютера, доцент, Лейпциг, Німеччина.

Сергій Шаров, кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри комп'ютерних наук Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного, Мелітополь, Україна.

Желька Фінк-Арсевскі, доктор філологічних наук, професор Університету в Загребі, Загреб, Республіка Хорватія.

Мірослав Янков'як, PhD, науковий співробітник Слов'янського інституту Академії наук Чеської Республіки, Прага, Чеська Республіка.

Вероніка Баньої, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови УжНУ, Ужгород, Україна.

Олеся Харьківська, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, заступник декана філологічного факультету УжНУ, Ужгород, Україна.

Ольга Пискач, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови УжНУ, Ужгород, Україна.

Оксана Кузьма, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української літератури УжНУ, Ужгород, Україна.

Оксана Тиховська, доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури УжНУ, Ужгород, Україна.

Олеся Барчан, кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики УжНУ, Ужгород, Україна.

Наталія Петрица, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри словацької філології УжНУ, Ужгород, Україна.

Євген Соломін, кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент, завідувач кафедри журналістики УжНУ, Ужгород, Україна.

Редактор-перекладач

Оксана Мигoliniць, кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології УжНУ, Україна.

Свідоцтво про державну реєстрацію: серія KB № 7972 від 9 жовтня 2003 р.

«Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія» є фаховим виданням категорії «Б» із філологічних наук (спеціальність 035 – Філологія) на підставі Наказу МОН України № 886 від 2 липня 2020 року. Додаток 4. Журнал включено до Міжнародної наукометричної бази IndexCopernicus International (Республіка Польща).

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання: <http://visnyk-philology.uzhnu.edu.ua>

Адреса редакції:

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», філологічний факультет, вул. Університетська, 14, м. Ужгород, 88017

Тел.: +380506645839, +380672841830; e-mail: visnykfilfak.uzhnu@gmail.com

ISSN: 2663-6840

Дата реєстрації: 14.11.2018

Рекомендовано до друку вченою радою ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
Протокол № 8 від 19.09.2023.

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
UZHHOROD NATIONAL UNIVERSITY**

ISSN: 2663-6840 (Print)

**SCIENTIFIC BULLETIN
OF UZHHOROD UNIVERSITY**

Series
PHILOLOGY

Issue 2 (50)

**In honour of
VASYL NIMCHUK
Corresponding Member of the National Academy
of Sciences of Ukraine,
Doctor of Philology, Professor
(to the 90th birthday anniversary)**

Uzhhorod – 2023

EDITORIAL BOARD

Chief Editor

Motoki Nomachi, PhD, Professor, University of Hokkaido, Sapporo, Japan.

Chairman of the Editorial Board

Natalia Venzhynovych, Doctor of Philology, Professor, Head of the Ukrainian Language Department of Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Deputy Chief Editor

Yuriy Bidzilya, Doctor of Social Communications, Dean of the Philological Faculty of Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Board

Zoya Adamiya, Doctor of Philology, Professor, Head of the Georgian-Ukrainian Institute of Language and Culture, Guram Tavartkiladze University, Tbilisi, Republic of Georgia.

Alla Arkhanhelska, Doctor of Philology, Professor of Slavic Studies, University of Olomouc, Olomouc, Czech Republic.

Valentyna Barchan, Doctor of Philology, Professor of the Ukrainian Literature Department, Uzhhorod National University, Ukraine.

Natalia Bedzır, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Slavic Philology and World Literature, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Aniko Beregsasi, Doctor of Philosophy in the Humanities (specialty: Philology), Associate Professor, Head of the Department of Philology of the Transcarpathian Hungarian Institute. Ferenc Rakoczi II, Beregovo, Ukraine.

Michal Vashychek, PhD, Leading Researcher at the Institute of Slavonic Studies of the Czech Academy of Sciences, Prague, Czech Republic.

Vasyl Ivashkiv, Doctor of Philology, Professor, Head of the Academician Filaret Kolessa Ukrainian Folklore Department, Franko Lviv National University, Lviv, Ukraine.

Victoria Lebovich, PhD, Lorand Etvész University, Budapest, Republic of Hungary.

Olena Levchenko, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Applied Linguistics, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine.

Valeriy Mokienko, Doctor of Philology, Professor at the Institute of Slavic Studies, University of Greifswald, Greifswald, Germany.

Lesya Mushketyk, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Philology, Professor, Leading Researcher of the Institute of Art History, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Serhiy Potapenko, Doctor of Philology, Professor of the Department of English Philology and Philosophy of Language, National Linguistic University, Kyiv, Ukraine.

Maciej Rak, Doctor of Philology, habilitated, professor at the Institute of Slavic Studies, Jagiellonian University, Krakow, Republic of Poland.

Dorota Kristina Rembiszewska, Doctor of Philology, Professor, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Republic of Poland.

Ivan Sabadosh, Doctor of Philology, Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Ukraine.

Halyna Shumytska, Doctor of Philology, Professor of the Department of Sociology and Social Work, Uzhhorod National University, Ukraine.

Karolina Skvarska, PhD, Head of the Department at the Institute of Slavonic Studies of the Czech Academy of Sciences, Prague, Czech Republic.

Dmytro Tsolin, Doctor of Philology, Professor of the Department of English Philology, Ostroh Academy National University, Ukraine; Martin Luther University, Associate Professor, Leipzig, Germany.

Serhiy Sharov, Candidate of Pedagogy, Head of the Department of Computer Sciences, Dmytro Motornyi Tavriya State Agrotechnological University, Melitopol, Ukraine.

Zelka Fink-Arsovski, Doctor of Philology, Professor at the University of Zagreb, Zagreb, Republic of Croatia.

Miroslav Yankovyak, PhD, Researcher at the Institute of Slavonic Studies of the Czech Academy of Sciences, Prague, Czech Republic.

Veronika Banyoi, Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Ukraine.

Olesya Kharkivska, Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Deputy Dean of the Philological Faculty of Uzhhorod National University, Ukraine.

Olha Pyskach, Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Ukraine.

Oksana Kuzma, Candidate of Philology, Associate Professor, Head of the Ukrainian Literature Department, Uzhhorod National University, Ukraine.

Oksana Tykhovska, Doctor of Philology, Professor of the Department of Ukrainian Literature, Uzhhorod National University, Ukraine.

Olesya Barchan, Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Journalism, Uzhhorod National University, Ukraine.

Natalia Petritsa, Candidate of Philology, Associate Professor, Head of the Department of Slovak Philology, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Eugene Solomin, Candidate of Social Communications, Associate Professor, Head of the Department of Journalism, Uzhhorod National University, Ukraine.

Editor-translator

Oksana Myholynets, Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of English Philology, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Sertificate of the State Registration: series CB № 7972 as of 9.10.2003.

«Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Philology» is a professional publication of category «B» in Philology (specialty 035 – Philology) on the basis of the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 886, July 2, 2020. Annex 4. The journal is included in the International scientific and metric base Index Copernicus International (Republic of Poland).

All electronic versions of the articles in the collection are available on the official website edition: <http://visnyk-philology.uzhnu.edu.ua>

Editorial Board Address:

SHEE «Uzhhorod National University», Philological Faculty, 14 Universytetska str., Uzhhorod, 88017
Tel.: +380506645839, +380672841830; e-mail: visnykfilfak.uzhnu@gmail.com

ISSN: 2663-6840

Date of Registration: 14.11.2018

Recommended by the Scientific Council of the
State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University»
Minutes № 8 від 19.09.2023

**Василь Німчук
(1933—2017)**

Наталія ВЕНЖИНОВИЧ

ПРОФЕСОР ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ НІМЧУК. ДО 90-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВИЗНАЧНОГО УКРАЇНСЬКОГО ВЧЕНОГО (1933–2017)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.
Випуск 2 (50)
УДК 80 (092) "1933/2017" Німчук

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).6–12

Венжинович Н. Професор Василь Васильович Німчук. До 90-річчя від дня народження визначного українського вченого (1933 – 2017); кількість бібліографічних джерел – 10; мова українська.

Анотація. Стаття присвячена опису основних напрямів наукової діяльності Василя Васильовича Німчука та вшанування пам'яті визначного вченого-лінгвіста сучасності в Україні й за кордоном. В.В. Німчук – мовознавець світового рівня, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України. Народився шостого липня 1933 року в селі Довгому Іршавського району Закарпатської області, був одним із перших випускників філологічного факультету Ужгородського університету. Пропрацював понад півстоліття в Києві в Інституті української мови НАН України.

У докторській дисертації вчений уперше ґрунтовно дослідив несловникові лексикографічні форми – глоси, відсуваючи постановку української лексикографії далеко до появи першого класичного словника. Його дослідження продемонструвало, що староукраїнське словникарство – це окрема система, що розвивалася в тісному зв'язку як зі східною, так і з західною лексикографічною традицією.

Відомі величезні напрацювання В.В. Німчука у справі видання пам'яток. Кожне видання серії супроводжував докладний лінгвістичний опис, ґрунтовне текстологічне дослідження тощо.

В.В. Німчук є автором проекту багатотомної академічної «Історії української мови», в якому він брав участь як автор і відповідальний редактор.

Багато праць вченого торкаються проблем ономастики. В.В. Німчук простежив, як ономастичний матеріал може точно відображати поширення і хронологію мовних змін, тобто слугувати вивченню питання слов'янської прабатьківщини та найдавнішого діалектного членування слов'янських мов, балто-слов'янських проблем тощо.

Великих зусиль доклав вчений до вироблення нового українського правопису.

Нині колектив кафедри української мови Ужгородського національного університету опрацьовує картотеку матеріалів Василя Васильовича Німчука до словника говірки села Довгого Закарпатської області, готуючи до видання. Ці матеріали вчений збирав понад шістьдесят років. На факультеті у спеціальному приміщенні відкрита бібліотека В.В. Німчука, яку він, як і картотеку словника, подарував університетові.

«Подвижник української науки зі Срібної землі» – таку назву мала Міжнародна наукова конференція, яку організували в Ужгородському національному університеті до 90-ліття члена-кореспондента Національної академії наук України, багаторічного директора Інституту української мови НАНУ, доктора філологічних наук, професора Василя Німчука. Протягом 4–5 жовтня 2023 року у змішаному форматі – наживо й віддалено – тривали пленарні засідання, відбувся круглий стіл, працювали 5 секцій. Учасники міжнародного форуму у своїх доповідях засвідчили визначну роль В.В. Німчука у розвитку української лінгвістики.

Ключові слова: В.В. Німчук, мовознавство, історія української мови, пам'яткознавство, діалектологія, ономастика, український правопис.

Постановка проблеми. Мовознавець світового рівня, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України. Народився шостого липня 1933 року в селі Довгому Іршавського району Закарпатської області, був одним із перших випускників філологічного факультету Ужгородського університету. Пропрацював понад півстоліття в Києві в Інституті української мови НАН України.

Василь Васильович проклав шлях у науку багатьом дослідникам, він завжди щедро ділився часточкою своєї світлої душі, своїми глибокими знаннями. Справжній вчений із енциклопедичним складом розуму, він радо допомагав усім, хто потребував його підтримки. Десятки докторів, кан-

дидатів філологічних наук із теплотою згадують спілкування з цією незвичайною людиною. Палкий патріот рідної землі, він дуже любив і плекав рідну мову, рідну говірку. Його наукові здобутки є дороговказом наступним поколінням, як трепетно треба ставитися до вивчення мовних явищ.

У статті застосовано **описовий** метод. **Мета** – опис основних напрямів наукової діяльності Василя Васильовича Німчука та вшанування пам'яті визначного вченого-лінгвіста сучасності в рідному селі та під час Міжнародної наукової конференції в Ужгороді.

Виклад основного матеріалу. У докторській дисертації вчений уперше ґрунтовно дослідив не-

словникові лексикографічні форми – глоси, відсуюючи постання української лексикографії далеко до появи першого класичного словника. Його дослідження продемонструвало, що староукраїнське словникарство – це окрема система, що розвивалася в тісному зв'язку як зі східною, так і з західною лексикографічною традицією.

Відомі величезні напрацювання В.В. Німчука у справі видання пам'яток. Кожне видання серії супроводжував докладний лінгвістичний опис, ґрунтовне текстологічне дослідження тощо. Результати власних спостережень щодо мови й походження багатьох пам'яток учений виклав, зокрема у статтях Української літературної енциклопедії в 5 томах (1988–1995), в Енциклопедії «Українська мова» [2000, 2004, 2008]. Тут розміщені також нариси з питань історії української мови й писемності, діалектології, наукові портрети українських і слов'янських мовознавців. У своїх монографічних працях В.В. Німчук висловлює думки про походження української етнічної мови, про її праслов'янські витоки, а також досліджує історію діалектного членування української мови, відстоюючи гіпотезу про її тричленний характер. Зокрема, у монографії «Давньоруська спадщина в лексиці української мови» [Німчук 1992] автор ґрунтовно дослідив походження й розвиток найдавніших шарів української лексичної системи, тих лексико-семантичних груп, що є найбільш архаїчними: лексика, пов'язана з буттям, простором, часом, навколишнім середовищем і людиною як частиною живої природи, а також географічна, метеорологічна, ботанічна, зоологічна термінологія [Пуряєва 2017].

В.В. Німчук є автором проекту багатотомної академічної «Історії української мови», в якому він брав участь як автор і відповідальний редактор. Ця чотири томна праця (1978–1983) – найґрунтовніше академічне дослідження складного процесу формування й розвитку всіх структурних рівнів української мови. Учений доповнив цей чотири томник «Хрестоматією з історії української мови X – XIII ст.» (2015). Багато з рукописів, умічених тут, досі не були опубліковані. Такий обсяг пам'яток не охоплювало досі жодне видання: у ньому представлено близько 60 давньоукраїнських текстів, зокрема епіграфіка, церковно-релігійна, юридична література, літописні зводи, князівські договори тощо [Німчук 2015].

Багато праць ученого торкаються проблем ономастики. В.В. Німчук простежив, як ономастичний матеріал може точно відобразити поширення і хронологію мовних змін, тобто слугувати вивченню питання слов'янської прабатьківщини та найдавнішого діалектного членування слов'янських мов, балто-слов'янських проблем тощо. З 2008 року Василь Васильович працював головою Української ономастичної комісії, діяльність якої була спрямована на координацію дослідницької діяльності в галузі української ономастики. Зокрема, 1979 р. був опублікований академічний «Словник гідронімів України», в якому В.В. Німчуку належить дослідження гідронімії річки Тиси.

Упродовж 10 років (1998–2008) професор В.В. Німчук очолював Інститут української мови НАН України, він ініціював заснування академічного журналу «Українська мова», головним редактором якого був до останніх днів життя. Великих зусиль доклав учений до вироблення нового українського правопису. У монографії «Проблеми українського правопису XX – початку XXI ст.ст.» [Німчук 2002] автор докладно обґрунтував кожен з запропонованих Національною правописною комісією орфографічних змін. Діяльність цієї комісії була спрямована на реалізацію природної потреби повернути українській мовній системі її первісний вигляд.

Наукова спадщина Василя Васильовича Німчука вражає глибиною та різнобічністю – це понад 500 наукових публікацій із діалектології, історії мови, українського глото- та діалектогенезу, стилістики, едиційної археографії, ономастики, етимології. Цей величезний доробок потребуватиме чималих зусиль наступників, які повинні осягнути велич його світлого розуму, могутній потенціал його думки [Василь Васильович Німчук: Біобібліографія до 75-річчя 2008].

До останніх днів Василь Васильович працював над словником говірки рідного села Довге, протягом усього життя збираючи фактичний матеріал, що налічував близько 50000 лексем. Ця титанічна праця мала стати помітним внеском в українську діалектну лексикографію. Нині колектив кафедри української мови Ужгородського національного університету опрацьовує картотеку, готуючи до видання. На факультеті у спеціальному приміщенні відкрита бібліотека В.В. Німчука, яку він, як і картотеку словника, подарував університетові. Ми щиро вдячні родині вченого, особливо племінниці Мирославі, за сприяння у перевезенні цих неоціненних скарбів із Києва до Ужгорода. В.В. Німчук ініціював створення Всеукраїнського Товариства шанувальників і захисників діалектів (zareєстроване в 2017 р.), він так мріяв про те, щоб нині велися активні дослідження народного мовлення – цього невичерпного джерела мудрості українського етносу.

Василь Васильович Німчук, виступаючи перед студентами і викладачами філологічного факультету Ужгородського національного університету, який славиться потужною діалектологічною школою, наголосив, що любов до української мови починається із любові до діалекту, до рідної батьківської говірки. «Я все життя із земляками – чи тут, чи в Києві, чи в Полтаві, чи в Москві – говорив по-закарпатськи. Люди, які звикли до свого діалекту, але не вживають його, відчувають дискомфорт. Щоб цього дискомфорту не було – треба щось робити», – підкреслив Василь Німчук. Отже, з ініціативи Василя Васильовича та ужгородських науковців створено Всеукраїнську громадську організацію «Товариство шанувальників і захисників говорів української мови», яка базується в нашому місті. «Відрадно, що перші установчі збори нашого Товариства відбуваються саме на Закарпатті і саме

в Ужгородському університеті. Десь діалекти шанують більше, десь менше, а десь взагалі не шанують. Знаменно, що презентація Товариства проходить в Ужгороді. Ми виявилися на висоті і будемо серед тих перших, хто захищає українську мову і її говори», – зазначив тоді у своєму виступі на презентації Товариства Василь Васильович Німчук.

Попри те, що створення «Товариства шанувальників і захисників говорів української мови» почалося недавно – на початку 2017-го року, його учасниками вже є представники 19-ти регіонів України, а осередки офіційно зареєстровані в 15 областях. У перспективі – створення відокремлених підрозділів в інших країнах, бо вже зараз у рядах шанувальників і захисників говорів української мови є науковці з Польщі і Молдови. Подали заявки на вступ і участь у роботі Товариства і колеги з Угорщини, з Будапештського університету імені Лоранда Етвеша. Розпочав тоді і продовжує нині роботу й Закарпатський осередок «Товариства шанувальників і захисників говорів української мови». Долучитися до роботи Товариства можуть не тільки університетські науковці, а кожен, хто любить діалекти і хотів би допомогти у збереженні материнської мови. Метою Товариства є прищеплення любові і поваги до діалектів, заохочення до використання говірок як престижного засобу спілкування, застерігання від створення якихось нових мов. Крім того – ініціатива запровадження української діалектології як обов'язкового предмета на всіх факультетах філологічного спрямування, а також підтримка молодих дослідників, формування спільної думки науковців щодо мовної політики в Україні [Академік Василь Німчук презентував в УжНУ 2017].

... Познайомилася я з Василем Васильовичем у той час, коли готувала до захисту дисертаційну роботу на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Ніколи не забуду те хвилювання, що охопило мене перед першою зустріччю з ним. Це було в Києві в Інституті української мови НАН України на Грушевського, 4. Проте після перших же хвилин спілкування всі побоювання розвіялися. Відомий учений виявився надзвичайно простою, комунікабельною людиною. По-батьківськи розпитував про родину, цікавився, які проблеми мене турбують. Радо погодився прочитати мою наукову роботу. Його побажання, зауваження допомогли мені суттєво покращити текст, належно підготуватися до захисту.

Потім не раз ми зустрічалися на різних наукових форумах, особливо мені запам'яталася зустріч із Василем Васильовичем у Рівному в 2011 році на Міжнародній науковій конференції, присвяченій 450-річчю Пересопницького Євангелія. Такою всеосяжною любов'ю до Слова Божого була насичена його доповідь, що вона не могла нікого залишити байдужим.

Особливе місце в житті В.В. Німчука займає рідне село Довге. Знаний у всьому світі вчений любив його надзвичайно, сюди завжди повертався після далеких доріг. Любив свою хату, свою землю, своїх людей, свою церкву. У греко-католицькому храмі він щиро молився, звертаючись до Господа.

І Господь чув його молитви, давав йому сили й нахнення займатися улюбленою справою.

Сивина побілила його скроні, а скільки невичерпної енергії випромінювали його очі, скільки мудрих думок снувало у світлому мозку, скільки цікавих ідей зринало з його уст навіть у такому поважному віці. І хто б міг подумати, що його приїзд в Ужгород у квітні 2017 року на студентську науково-практичну конференцію, його виступ перед студентами й викладачами філологічного факультету Ужгородського національного університету виявиться останнім...

Як він радів, що вдалося освоїти комп'ютер, з допомогою колег та учнів навчився виконувати найрізноманітніші операції, які не вміють робити і набагато молодші. І в цьому весь Василь Васильович – роки не владні над ним.

У моєму домашньому архіві збереглося чимало світлин, на яких Василь Васильович серед колег в Інституті української мови НАН України, у своєму відділі історії української мови, на засіданнях Вченої чи спеціалізованої ради, на наукових конференціях. Із трепетом переглядаю фото, де він удома, серед своїх рідних. Він дуже любив усіх їх, і вони горнулися до нього, завжди чекали додому, особливо наймолодший брат Іван, його дружина Анна, племінниця Мирослава, її син Іванко. Є світлини, де Василь Васильович серед прекрасних Карпат, які любив понад усе на світі.

У той скорботний листопадовий день 2017 року, коли не стало Василя Васильовича, заплакало небо, здійнявся вітер, захиталися могутні смереки, застогнали Карпати. Тривожно задзвонили дзвони, сповіщаючи сумну звістку. Рідна земля прощалася з ним і прийняла у своє лоно. Тут він народився, виріс, звідси пішов у далеку, довгу дорогу, сюди повернувся на вічний спочинок.

Так Господь нагородив його за праведне життя на землі, яке Василь Васильович Німчук присвятив служінню науці й людям [Професор Василь Німчук 2018].

Шостого липня 2023 року у Довгому відбулися урочистості з нагоди вшанування пам'яті Василя Васильовича Німчука (до 90-ліття з дня його народження). Довжанська територіальна громада, очолювана головою Віктором Симканичем, зробила все, щоб гідно провести це поважне зібрання. Було багато гостей, серед них і численна група викладачів Ужгородського національного університету, який у свій час закінчив визначний учений, що народився у цьому славному гірському селі. Спочатку ми помолилися за упокій світлої душі В.В. Німчука у греко-католицькому храмі, де часто промовляв до Бога Василь Васильович, приїжджаючи з Києва. Після цього взяли участь у відкритті та освяченні меморіального барельєфа з зображенням В.В. Німчука, який встановили на стіні місцевого ліцею імені В.В. Німчука. Право відкрити барельєф було надано Іванові Васильовичу Німчуку, рідному братові вченого [Подвижник української науки 2023].

...«Подвижник української науки зі Срібної землі» – таку назву мала Міжнародна наукова конфе-

ренція, яку організували в Ужгородському національному університеті до 90-ліття члена-кореспондента Національної академії наук України, багаторічного директора Інституту української мови НАНУ, доктора філологічних наук, професора Василя Німчука. Протягом 4–5 жовтня у змішаному форматі – наживо й віддалено – тривали пленарні засідання, відбувся круглий стіл, працювали 5 секцій.

Урочисто відкрив міжнародний форум ректор УжНУ Володимир Смоланка. Відзначив велич постаті Німчука й розповів особисту історію. Володимир Іванович не був знайомий із видатним лінгвістом, але батько нинішнього очільника вишу в молодості дружив з ювіляром. Іван Смоланка любив малювати й подарував свою картину Василеві Німчуку. Коли ж архів мовознавця родина вченого за його заповітом передала університетові, то серед речей знайшли й цю картину, яка тепер нагадує ректору УжНУ одночасно і про батька, і про Василя Васильовича.

В.І. Смоланка підкреслив, що в конференції віддалено й наживо беруть участь відомі вчені з двадцяти міст України та дев'яти країн світу. Для очної участі приїхали знані науковці з Києва, Львова, Кропивницького. Ректор подякував, що в такий непростий час науковці зібралися в Ужгороді, щоб ушанувати пам'ять визначного вченого виголошенням результатів своїх наукових досліджень. Побажав усім плідної роботи, конструктивних дискусій, а тим, хто приїхав на Закарпаття, – гарних вражень від перебування на нашій благословенній землі і щасливого повернення додому. «Миру всім нам і перемоги», – такими словами ректор завершив своє привітання.

Декан філологічного факультету Ужгородського національного університету Юрій Бідзіля у вітальному слові зазначив: «Філологічний факультет Ужгородського університету з вдячністю згадує, як Василь Васильович сприяв науковому зростанню багатьох наших фахівців із кафедри української мови і не тільки, надаючи молодим дослідникам ґрунтовні консультації й поради. Василь Васильович, хоч і працював у класичній науковій установі, мав вроджений дар талановитого педагога. Він умів складне пояснити просто й доступно, любив повторювати: «Вивчати все в нашому мовознавстві треба не з марнославства, а задля практичної користі, задля збереження народної мовної стихії для нових поколінь українців». Недарма в народі кажуть, що посередній учитель розповідає, хороший – пояснює, чудовий – показує, а геніальний – надихає. Ю.М. Бідзіля подякував присутнім за долучення до пошанування пам'яті Василя Німчука та побажав плідної роботи.

Привітала гостей і племінниця В.В. Німчука Мирослава Німчук-Мезіна, яка нині за кордоном і не змогла приєднатися віддалено: «Вітаю, вельмишановне панство! Від імені усієї родини Німчуків щиро дякую всім причетним до сьогоднішньої події – Міжнародної наукової конференції, присвяченої вшануванню 90-річчя мого дорогого стрийка Василя Васильовича Німчука. Буде сказано багато

теплих і добрих слів про нього сьогодні. Маститі українські вчені, які поцінують його титанічну філологічну працю, це й нині зроблять достойно. Упевнена: Василь Васильович на цій події доброзичливо усміхається, дружньо піджартовуючи... Успішної плідної праці, українонатхненних доповідей та палких доленосних дискусій. Бо мова – дієві ліки від невігластва! Вона – незборима зброя! Мова – омофор української нації! Повсякчасної вам безпеки, здоров'я та мирного неба над головою», – так завершила своє вітальне слово улюблена племінниця Василя Васильовича Німчука.

Через екран привітав учасників і Тарас Кремень, уповноважений із захисту державної мови, син видатного поета й публіциста Дмитра Кременя. «Саме Василь Німчук стояв біля витоків багатьох революційних перетворень. Нехай сила слова, дослідження Василя Німчука огортають нас великою шаною й любов'ю до нашої сильної й незламної держави», – побажав пан Тарас.

Надалі розпочалося перше пленарне засідання. Модераторка міжнародного наукового форуму, завідувачка кафедри української мови УжНУ, доктор філологічних наук, професор Наталія Венжинович у своєму виступі «Життя, присвячене науці і людям (до 90-ліття з дня народження Василя Васильовича Німчука)» зазначила: «Василь Німчук – учений з енциклопедичним складом розуму, що радо допомагав усім, хто прагнув підтримки. Василь Васильович – автор понад 500 фундаментальних праць у різних галузях мовознавства. Його наукові здобутки є дороговказом наступним поколінням, як трепетно треба ставитися до вивчення мовних явищ...».

Президент Міжнародної асоціації українців, професор мовознавства Інституту славистики Віденського університету Міхаель Мозер (Австрія) виступив із ґрунтовною доповіддю про «Практичну граматику української мови» Василя Сімовича. Про ювіляра відгукнувся так: «Василь Німчук – велика постать у мовознавчій науці. І я дуже радію, що ми сьогодні його шануємо. Для мене особисто він є науковим символом, зв'язком західної частини України з центральною та східною. Він завжди наголошував, що головне – це єдність його рідної держави».

Директор Інституту української мови НАН України, доктор філологічних наук, професор Павло Гриценко зауважив, що Інститут української мови – не просто місце роботи Василя Васильовича, а установа, для формування, утвердження та розвитку якої ювіляр віддав кілька десятків років свого життя, та наголосив на тому, яких величезних зусиль було докладено. Доповідь професора стосувалася двоприйменниковості й двопріфіксності в українському континуумі. Свого часу цю тему досліджував і сам Василь Німчук.

Завідувачка відділу граматики Інституту української мови НАН України, доктор філологічних наук, професорка Катерина Городенська, яка багато років працювала пліч-о-пліч із ювіляром, ґрунтовно проаналізувала нові тенденції і явища у творен-

ні гібридних відсубстантивних загальновідносних прикметників. Відома вчена також зазначила, що Василь Німчук не лише був неперевершеним знавцем історичного українського словотвору, а й заповів наступним поколінням досягнути підвалини словотвору сучасного.

Доктор філологічних наук, професорка кафедри української мови Національного університету «Львівська політехніка» Ірина Фаріон виступила з доповіддю «Теорія і практика сучасної англійзації». «Я мала за велику честь бути ученицею Василя Німчука і дуже щільно спілкуватися з ним в останній період його життя. Ми без вас сьогодні, Василю Васильовичу, але ви зібрали нас усіх тут», – мовила пані професорка. У своєму виступі Ірина Фаріон презентувала власну монографію «Англізми і проанглізми. 100 історій слів у соціокультурному контексті».

У програмі першого пленарного засідання був заявлений також Віктор Мойсієнко, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та методики її навчання Житомирського державного університету імені Івана Франка, який досліджує медієвістику Василя Німчука. Наразі пан Віктор, який був улюбленим докторантом Василя Васильовича, боронить нашу державу на Сході, тож до пленарного засідання, на жаль, доєднатися не зміг.

Друге пленарне засідання розпочав професор кафедри сучасних мов і культур Університету «Пейс» в Нью-Йорку (США) Андрій Даниленко доповіддю «Від Омеляна Прицака до Василя Німчука, або Коли ж Дніпро став Словоутою?», яка викликала жваву зацікавленість в учасників конференції.

Провідний науковий співробітник Інституту української мови НАНУ, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник Святослав Вербич виголосив доповідь «Про походження закарпатських антропонімів (доповнення до історико-етимологічного словника прізвищ закарпатських українців П.П. Чучки)», в якій поглибив аналіз походження прізвищ.

Професорська родина Василя та Валентини Грешуків (Івано-Франківськ) на цікавому фактичному матеріалі проаналізувала фраземний простір у новелах Василя Стефаника.

Відома чернівецька дослідниця, завідувачка кафедри сучасної української мови ЧНУ ім. Ю. Федьковича, доктор філологічних наук, професор Світлана Шабат-Савка оприлюднила висліди своїх наукових напрацювань у доповіді «Комунікативно-інтенційний обшир релігійного дискурсу: контекст «сакральної мови Василя Німчука».

Цікавою була й спільна доповідь кандидата філологічних наук, доцентки кафедри словацької філології УжНУ Юлії Юсип-Якимович і доктора філологічних наук, професорки Оксани Тимко-Дітко із Загреба (Ховатія) «Мова української держави: В.В. Німчук: до проблеми періодизації розвитку української мови».

Доктор філологічних наук, професор Борис Коваленко з Кам'янець-Подільського свою ґрунтовну доповідь присвятив опису фразем із компонентом *око* в мові письменників-подолян.

У межах круглого столу, який модерувала доцентка Ольга Пискач, доповідачі представляли та обговорювали власні напрацювання, що стосувалися багатогранного наукового доробку Василя Німчука. Зокрема, були розглянуті питання граматики й стилістики в українському мовознавстві, здобутки фразеології та фразеографії української мови, а також проблеми українського правопису, які свого часу досліджував ювіляр.

Доцент кафедри журналістики Ужгородського національного університету Василь Шаркань та старший викладач цього ж підрозділу Василь Пугтрашик презентували розроблений ними сайт, присвячений Василеві Німчуку, – <https://nimchuk.vidomi.uk>. Інтернет-ресурс є частиною майбутньої мережі сайтів «Відомі українці». Веброзробка вміщує оцифровані праці мовознавця, відео, публікації про нього, а також фотогалерею та спогади друзів, колег, учнів визначного лінгвіста. Сайт тільки починає наповнюватися інформацією, тож розробники закликають долучатися зі збором і підготовкою до публікації матеріалів.

Свої дослідження різних аспектів спадщини Василя Німчука під час круглого столу також оприлюднили загалом доцентки Ольга Мигoliniць, Ольга Пискач із Ужгорода, професорки Лариса Кравець із Берегова, Марія Федурко з Дрогобича, Людмила Даниленко з Києва, Галина Шумицька з Ужгорода; доцентки Єлизавета Барань з Берегова, Вікторія Штефуца з Ниредьгази, професорки Ірина і Тетяна Гуцуляк із Чернівців, доцентка Алла Галас з Ужгорода, кандидати філологічних наук Руслана Дзись із Чернівців та Марія Медведь із Ужгорода.

Робота конференції продовжилася в межах 5 секцій, модерували в яких старший науковий співробітник Марина Ткачук (Київ) і доцентка Галина Шкурко (Ужгород); професорка Лідія Гнатюк (Київ) і доцентка Олеся Харківська (Ужгород); професор Михайло Торчинський (Хмельницький) і доцентка Вероніка Баньої (Ужгород); доцентки Людмила Кравченко (Київ) та Марія Яцьків (Ужгород); старший науковий співробітник Оксана Михальчук (Київ) і викладачка Рената Луканинець (Ужгород). Обговорювали досягнення української діалектології та лінгвогеографії, проблеми вивчення історії української мови та ономастики в сучасних мовознавчих студіях, питання граматики й стилістики в українському мовознавстві, вивчення міжслов'янських мовних зв'язків та питання етнолінгвістики, лінгвокультурології в новітніх мовознавчих дослідженнях.

Наступного дня учасники Міжнародної наукової конференції, які приїхали в Ужгород із різних міст України, побували на цвинтарі в с. Довгому, де похований Василь Васильович Німчук. Потому відвідали родину брата Василя Васильовича – Івана, поспілкувалися з ним та його дружиною. У кімнаті, де працював В.В. Німчук, коли приїздив додому, прониклися особливою аурою, яка там досі панує. У Довгому гостинно приймали учасників конференції голова місцевої територіальної громади Віктор Симканич та очільник Закарпатського відділення Спілки

письменників України Василь Кузан [В УжНУ відбулася Міжнародна наукова конференція 2023].

Так завершилося дводенне вшанування пам'яті Василя Васильовича Німчука з нагоди 90-ліття від дня його народження.

...Щоразу зі щемом у серці гортаю рукопис моєї докторської монографії, на берегах якої рукою ВЧИТЕЛЯ зроблені помітки-побажання до тексту роботи. Усвідомлюю, як багато значить його справді батьківська допомога на моєму шляху здобуття високого наукового ступеня доктора філоло-

гічних наук. Непереборно хочеться знову й знову почути його ангельський голос, побачити усміщене обличчя, легку ходу коридором Інституту української мови в Києві, на нашому філологічному факультеті в УжНУ чи на домашньому подвір'ї в Довгому...

Висновки. Залишається назавжди тільки пам'ять... Вічна, світла і добра пам'ять про визначного українського ВЧЕНОГО, мудрого ВЧИТЕЛЯ, гідного СИНА рідної землі, на працях якого тримається небо української науки.

Література

1. Василь Васильович Німчук: Біобібліографія до 75-річчя. НАН України. Інститут української мови. Упорядники: Ю.В. Осінчук, Н.В. Пуряєва. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. 128 с.; порт., ілюстр. (Бібліографія вчених України).
2. Українська мова: Енциклопедія. Редкол.: Русаніський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. 824 с.
3. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. Монографія; АН України, Ін-т української мови. Київ: Наукова думка, 1992. 416 с.
4. Німчук В.В. Проблеми українського правопису XX – початку XXI ст. ст.; НАН України, Ін-т укр. мови. Київ: [б.в.], 2002. 112, [2] с.: портр.
5. Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир: Полісся, 2015. 352 с.
6. Академік Василь Німчук презентував в УжНУ «Товариство шанувальників і захисників говорів української мови». URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/akademik-vasil-nimchuk-prezentuvav-v-uzhnu-tovarisstvo.htm>
7. Пуряєва Н. Пам'яті члена-кореспондента НАН України Василя Васильовича Німчука (6. 07. 1933 – 26. 11. 2017). *Українська мова*. 2017. № 4. С. 161–165
8. Професор Василь Німчук у спогадах сучасників. Ужгород: Карпати, 2018. 208 с., іл.
9. Подвижник української науки зі Срібної землі. До 90-річчя від дня народження Василя Васильовича Німчука (1933–2017). URL: <https://mediacenter.uzhnu.edu.ua/news/podvyzhnyk-ukrainskoi-nauky-z-sribnoi-zemli/2023-07-07-57174>
10. В УжНУ відбулася Міжнародна наукова конференція до 90-ліття професора Василя Німчука. URL: <https://mediacenter.uzhnu.edu.ua/news/v-uzhnu-vidbulasia-mizhnarodna-naukova-konferentsiia-do-90-littia-profesora-vasyilia-nimchuka/2022-10-07-58130>

References

1. Vasyl Vasyliovych Nimchuk: Biobibliohrafiia do 75-richchia (2008) [Vasyl Vasylyovych Nimchuk: Biobibliography for the 75th anniversary]. NAN Ukrainy. Instytut ukrainskoi movy. Uporiadnyky: Yu.V. Osinchuk, N.V. Puriaieva. Kyiv: Vydavnychi Dim Dmytra Buraho. 128 s.; port., iliustr. (Bibliohrafiia vchenykh Ukrainy) [in Ukrainian].
2. Ukrainska mova: Entsyklopediia (2004) [Ukrainian language: Encyclopedia]. Redkol.: Rusaniskiy V.M. (spivholova), Taranenko O.O. (spivholova), M.P. Ziabliuk ta in. 2-he vyd., vypr. i dop. Kyiv: Vyd-vo «Ukrainska entsyklopediia» im. M.P. Bazhana. 824 s. [in Ukrainian].
3. Nimchuk V.V. (1992) Davnoruska spadshchyna v leksytsi ukrainskoi movy [Old Rus' heritage in the vocabulary of the Ukrainian language]. Monohrafiia; AN Ukrainy, In-t ukrainskoi movy. Kyiv: Naukova dumka. 416 s. [in Ukrainian].
4. Nimchuk V.V. (2022) Problemy ukrainskoho pravopysu XX – pochatku XXI st. st. [Problems of Ukrainian orthography of the 20th and early 21st centuries]; NAN Ukrainy, In-t ukr. movy. Kyiv: [b.v.]. 112, [2] s.: portr. [in Ukrainian].
5. Nimchuk V. (2015) Khrestomatiia z istorii ukrainskoi movy X–XIII st. [Textbook on the history of the Ukrainian language of the 10th–13th centuries]. Zhytomyr: Polissia. 352 s. [in Ukrainian].
6. Akademik Vasyl Nimchuk prezentuvav v UzhNU «Tovarystvo shanuvalnykyv i zakhysnykyv hovoriv ukrainskoi movy» (2017) [Academician Vasyl Nimchuk presented the «Society of fans and defenders of speakers of the Ukrainian language» in UzhNU]. Rezhym dostupu: URL:<https://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/akademik-vasil-nimchuk-prezentuvav-v-uzhnu-tovarisstvo.htm> [in Ukrainian].
7. Puriaieva N. (2017) Pamiati chlena-korespondenta NAN Ukrainy Vasyliia Vasyliovycha Nimchuka [In memory of Vasyl Vasylyovych Nimchuk, a Correspondent Member of the National Academy of Sciences of Ukraine]. (6. 07. 1933 – 26. 11. 2017). *Ukrainska mova*. № 4. S. 161–165 [in Ukrainian].
8. Profesor Vasyl Nimchuk u spohadakh suchasnykyv (2018) [Professor Vasyl Nimchuk in the memories of contemporaries]. Uzhhorod: Karpaty. 208 s., il. [in Ukrainian].

9. Podvyzhnyk ukrainskoi nauky zi Sribnoi zemli. Do 90-richchia vid dnia narodzhennia Vasylia Vasyliovycha Nimchuka (1933–2017) [An ascetic of Ukrainian science from the Silver Land. To the 90th anniversary of the birth of Vasyl Vasylyovych Nimchuk]. URL: <https://mediacenter.uzhnu.edu.ua/news/podvyzhnyk-ukrainskoi-nauky-zi-sribnoi-zemli/2023-07-07-57174> [in Ukrainian].

10. V UzhNU vidbulasia Mizhnarodna naukova konferentsiia do 90-littia profesora Vasylia Nimchuka (2023) [An international scientific conference for the 90th birthday of Professor Vasyl Nimchuk was held in UzhNU]. URL: <https://mediacenter.uzhnu.edu.ua/news/v-uzhnu-vidbulasia-mizhnarodna-naukova-konferentsiia-do-90-littia-profesora-vasylia-nimchuka/2022-10-07-58130> [in Ukrainian].

PROFESSOR VASYL VASYLYOVYCH NIMCHUK. TO THE 90TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF THE PROMINENT UKRAINIAN SCIENTIST (1933 – 2017)

Abstract. The article is devoted to the description of the main directions of scientific activity of Vasyl Vasylyovych Nimchuk and to honoring the memory of a prominent modern linguist in Ukraine and abroad. V.V. Nimchuk is a world-class linguist, doctor of philology, professor, corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine. He was born on July 6, 1933, in the village of Dovhe, Irshava district, Transcarpathian region, and was one of the first graduates of the philological faculty of Uzhhorod University. He worked for more than half a century in Kyiv at the Ukrainian Language Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine.

In his doctoral dissertation, the scientist for the first time thoroughly investigated non-dictionary lexicographic forms – glosses, pushing the emergence of Ukrainian lexicography far before the appearance of the first classical dictionary. His research demonstrated that Old Ukrainian lexicography is a separate system that developed in close connection with both Eastern and Western lexicographical traditions.

The huge achievements of V.V. Nimchuk are known in the matter of issuing monuments. Each edition of the series was accompanied by a detailed linguistic description, thorough textological research, etc.

V.V. Nimchuk is the author of the multi-volume academic “History of the Ukrainian Language” project, in which he participated as an author and responsible editor.

Many works of the scientist touch on the problems of onomastics. V.V. Nimchuk traced how the onomastic material can accurately reflect the spread and chronology of language changes, that is, serve the study of the question of the Slavic homeland and the oldest dialectal division of Slavic languages, Balto-Slavic problems, etc.

The scientist made great efforts to develop a new Ukrainian spelling.

Currently, the staff of the Department of Ukrainian Language of the Uzhhorod National University is working on the index of Vasyl Vasylyovych Nimchuk’s materials for the dictionary of the colloquial language of the village of Dovhe, Transcarpathian region, preparing for publication. The scientist collected these materials for over sixty years. The library of V.V. Nimchuk is open at the faculty in a special room. He presented it to the university, as well as the dictionary index.

“An ascetic of Ukrainian science from the Silver Land” is the name of the International scientific conference organized at the Uzhhorod National University for the 90th birthday of the corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, long-term director of the Ukrainian Language Institute of the National Academy of Sciences, doctor of philology, professor Vasyl Nimchuk. During October 4–5, 2023, plenary sessions were held in a mixed format – offline and online, around table was held, and 5 sections worked. The participants of the international forum in their reports testified to the significant role of V.V. Nimchuk in the development of Ukrainian linguistics.

Keywords: V.V. Nimchuk, linguistics, history of the Ukrainian language, monument studies, dialectology, onomastics, Ukrainian orthography.

© Венжинович Н., 2023 р.

Наталія Венжинович – доктор філологічних наук, професор, завідувачка кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; vennata2017@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-0230-4118>

Natalia Venzhynovych – Doctor of Philology, Professor, Head of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; vennata2017@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-0230-4118>

ЛІТЕРАТУРНІ МОВИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ: ДО ПРОБЛЕМИ ОБ'ЄКТА КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ»

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'373

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).13–20

Барчук В. Літературні мови в історії українського народу: до проблеми об'єкта курсу «Історія української літературної мови»; кількість бібліографічних джерел – 19; мова українська.

Анотація. Історія української літературної мови є ключовим лінгвістичним курсом у підготовці філологів. Однак тривають дискусії про предмет цієї лінгвістичної науки. Зазвичай матеріал з історії української літературної мови вміщує відомості зі суміжних наук: власне історії, історії мовознавства, історії літератури. Необхідно більш конкретно визначити, що саме має бути об'єктом опису і основною одиницею цієї лінгвістичної науки. Історія української літературної мови вивчає загальні питання її розвитку, конкретний мовний матеріал здебільшого використовують як ілюстративний. Пропонують зв'язати об'єкт історії літературної мови до конкретної мовної категорії: стилю, узусу чи норми, а їхній опис у процесі становлення визначають головним завданням дослідника.

Літературна мова – явище суспільне. Її історія вплетена в історію народу, є синтезом власне мовних і немовних чинників розвитку. В історії українського народу в суспільній мовній практиці фіксуємо діалогію, постійне побутування двох літературних мов. Мета статті – запропонувати концепцію об'єкта опису лінгвістичної науки «Історія української літературної мови», а також визначити перелік літературних мов в історії українського народу та їхні термінологічні найменування.

Серед літературних мов фіксуємо українські за функцією (руська писемно-літературна (давньоукраїнська), старослов'янська, церковнослов'янська) та українські за функцією і мовною основою (староукраїнська, нова українська літературна мова).

У літературних мов за функцією, зокрема старослов'янської та руської писемно-літературної, на основі текстів пам'яток встановити еволюцію стилю чи мовної норми неможливо. Старослов'янська мова була першою українською літературною мовою, прийшла у релігійних текстах уже цілком усталеною з погляду стилю і норми. Цю мову можемо розглядати як історичний феномен суспільного мовлення Київської Русі. Тому об'єктом історії української літературної мови є комплексна одиниця – літературна мова в її історичному вияві в цілості, представлена текстами пам'яток історичної доби у властивих стильових різновидах.

Ключові слова: історія мови, літературна мова, українська літературна мова, мовна норма, стиль, узус.

Постановка проблеми. Історія української літературної мови – одна з ключових дисциплін у системі та структурі освітньої програми фахової підготовки філолога. Це зумовлено її універсальністю (зорієнтованістю на всі аспекти лінгвістики), обсягом (актуалізацією всіх філологічних знань) та полівекторністю (тісним зв'язком із нелінгвістичними та нефілологічними науками). Можна стверджувати, що історія літературної мови постає індикатором не тільки лінгвофілологічного рівня освіти, а й освітнього та назагал пізнавального інтелекту, потребує для опанування комплексних і системних знань. Водночас як лінгвістична наука та інтегрований курс університетської освіти історія літературної мови є молодою. Це зумовлено тим, що виокремлення її із загального курсу історії мови відбувалось поступово, найчастіше без чіткого розмежування об'єкта опису; до сьогодні матеріал курсу часто є нагромадженням відомостей із різних галузей знань, у якому визначити власне мовнолітературну історію нелегко. Наприклад, Ю. Шевельов, характеризує працю І. Огієнка «Історія української літературної мови», пише: «Із цієї книжки легко можна усунути загальні відомості з історії України, з історії української літератури, з т.зв. історії мовознавства та, нарешті, з історії правопису – але тоді від історії української літературної мови

майже не залишиться геть нічого» [Шевельов 2014, с. 148]. З огляду на це зауваження очевидно є проблема об'єкта опису, а, отже, й самого поняття українська літературна мова та змісту наповнення курсу «Історія української літературної мови». Ця проблема є актуальною, певним чином визначальною для того, що ми вкладаємо у поняття мовознавчої науки «Історія української літературної мови», що підлягає вивченню в її межах, яке насамкінець наповнення формуватиме її зміст.

Аналіз досліджень. З історії української літературної мови є чотири праці, що охоплюють увесь період її розвитку: І. Огієнка (1950), за редакцією І. Білодіда (1958–1961), П. Плюща (1971), В. Русанівського (2001) [Огієнко 1995; Білодід 1961; Плющ 1971; Русанівський 2001]. Дві з них мають статус підручника для вищої школи (П. Плюща та В. Русанівського). Однак навіть поверховий огляд праці В. Русанівського (наприклад, структури та композиції) засвідчує, що книга є монографією, а статус підручника отримала з огляду на рекомендацію Міністерства освіти, оскільки в цій царині лакуна. Монографічною працею є й книга І. Огієнка. «Курс...» за редакцією І. Білодіда – колективне двотомне академічне видання. Історію української літературної мови окремого періоду опрацювали В. Чапленко (17 ст. – 1933 р.) [Чапленко 1970], Ю. Шевельов

(1900–1941) [Шевельов 1998], С. Чорній (20 ст.) [Чорній 1975]. Традиція опрацювання важливих періодів у розвитку української літературної мови започаткована фундатором історії української літературної мови та дослідником мовнолітературних пам'яток П. Житецьким [Житецький 1987].

І. Огієнко у своїй просвітницькій за стилем викладу праці дає популярне, сказати б, приступне загальне визначення літературної мови: «Літературною мовою звичайно зветься мова книжок та мова інтелігенції, і вона сильно різниться від мови простонародної чи говіркової. Кожна літературна мова ставить собі завданням бути мовою загальною для всього народу-нації, і, як така, вона є мова науки, викладів, проповідей, школи, театру, урядів і т. ін., тобто вона є мовою публічного вжитку для нації» [Огієнко 1995, с. 48]. Однак головні ознаки в цьому описі особливостей літературної мови вказано: обов'язковий писемний варіант, функціонування в освіченій частині суспільства (визначальна риса саме в історичному аспекті), наддіалектний характер літературної мови, використання в суспільно важливих функціональних стилях або функціонально-стильова універсальність.

В академічному виданні за ред. І. Білодіда запропоновано визначення літературної мови у вступі, написаному редактором, яке, очевидно, є колективно опрацьованим: «Літературна мова в сучасному розумінні і в сучасних функціях – це відшліфована форма загальнонародної мови, яка в своїх різновидах, писемному і усному, обслуговує культурне життя народу, всі сфери його суспільної діяльності, вона є мовою державного законодавства і урядування, мовою спілкування людей у виробничо-матеріальній і культурній сферах, мовою художньої літератури і мистецтва, науки і публіцистики, школи, радіо, кіно і т. д.» [Білодід 1958, с. 3]. Впадає в око, що літературну мову визначено в межах історичного курсу, але в синхронному («сучасному») значенні; отож воно стосується об'єкта 20 ст. Метафора «відшліфована форма загальнонародної мови», хоч, на нашу думку, надмірна в науковому стилі, отримала широке побутування; з наукового погляду, це вказівка на унормованість літературної мови як ключову її ознаку. Насамкінець визначено загальнонародний характер літературної мови та перелічено основні сфери функціонування (опосередковано функціональні стилі). Варто звернути увагу, що предмет визначено щодо курсу, а не лінгвістичної науки: отож предмет – «історія української літературної мови, тобто загальнонародної мови» [Білодід 1958, с. 12].

П. Плющ не подає навіть приблизного визначення літературної мови, тільки вказуючи на її писемний варіант, головню акцентує увагу на її значенні для народу, а зауваги про історичний розвиток супроводжує радянськими ідеологічними ремарками. Правда, важливо, що українська літературна мова визначена як неоціненне культурне надбання народу [Плющ 1971, с. 7–11]. З іншого боку, П. Плющ визначає предмет курсу: «вивчення загального історичного розвитку самої літературної

мови українського народу (її норм, стилів, словника, семантики, граматичної будови і стилістичних засобів) в її взаємодії з українською загальнонародною мовою» [Плющ 1971, с. 3].

В. Русанівський теж не подає визначення літературної мови, хоча зауважує, що його праця – теоретичне дослідження [Русанівський 2001, с. 4]; водночас побіжно вказує на її ознаки в передмові крізь призму історичного шляху розвитку [Русанівський 2001, с. 6–9].

Уважаємо цілком вичерпним визначення рис літературної мови в енциклопедії (УМЕ), написане С. Єрмоленко: «Літературна мова – унормована мова суспільного спілкування, зафіксована в писемній та усній практиці. Л.м. – одна з форм національної мови, що існує поряд з іншими її формами (діалектами (територіальними, соціальними), просторіччям, мовою фольклору). Головні ознаки літературної мови – її наддіалектний характер, стабільні літературні норми в граматиці, лексиці, вимові, функціонально-стильова розгалуженість» [Єрмоленко 2000, с. 293].

Однак актуальною є проблема коригування поняття «літературна мова» в історичному аспекті. З іншого боку, за лінгвістичною традицією для окремої науки визначають мовний об'єкт як категоризовану структурну одиницю опису. Наскільки це актуально для історії літературної мови?

Як було вказано, визначення літературної мови є важливим для встановлення предмета опису історії української літературної мови, що забезпечило б встановлення особливого її об'єкта. Опрацьовуючи проблему визначення об'єкта історії літературної мови як окремої наукової царини, Ю. Шевельов вводить поняття *жанр*, під яким має на увазі «використання мовних засобів у повідомленні (...), де вони взаємопов'язані та утворюють єдність; беручи ж мову, як код, у якому мовні засоби є лише потенційними елементами повідомлення певного типу чи типів, жанри можна влучніше назвати *пластами*» [Шевельов 2014, с. 150]. Уведення поняття *жанр* має на меті визначити об'єкт опису, який в історичному аспекті постає як *пласт* мовлення, з якого розвивається стиль, тобто пласт – конкретний мовленнєвий вияв стилю у процесі його творення. Зіставляючи жанр та стиль, учений все ж визнає, що «в історії літературної мови, як і в ході життя взагалі, поняття стилю є панівним... стиль, мовно виформовуючися в жанрах, зі свого боку повсякчас формує їхню мову. У цій взаємодії й полягає насамперед розвиток літературної мови, й саме в ній історія літературної мови знаходить свій справжній предмет як самостійна наукова дисципліна» [Шевельов 2014, с. 152–153]. Можемо узагальнити, що для Ю. Шевельова історія української літературної мови має бути представлена як формування її через жанри (пласти) та розвиток її стилів. Узагальнюючи висновки щодо історії мови, Ю. Шевельов стверджує, що вона «складається з історичної діалектології та історії літературної мови», а межі історії літературної мови визначені тим, що вона «має заходжуватися коло всіх звукових і морфологічних змін,

котрі створюють у літературній мові варіантність, вона має з'ясувати, звідки і чому вони у неї проникли, як змінюється їх ужиток, коли й чому один з варіантів перемагає» [Шевельов 2014, с. 157].

До дискусії долучився В. Німчук, виклавши своє бачення в праці «До проблеми про об'єкт і зміст курсу «Історія української літературної мови», надрукованій одразу після матеріалу Ю. Шевельова [Німчук 2014, с. 161–173]. На початку В. Німчук встановлює, що традиційно розуміють під терміном *літературна мова*. Серед визначальних і ключових ознак учений окремо виділяє норму як кодифікацію узусів, визначених через критерій правильності [Німчук 2014, с. 163–164]. «Отже, критерій правильності існує і в територіальному наріччі, діалекті, говорі, говірці та соціальному, професійному жаргоні. При цьому варто зауважити, що правильне в одному середовищі може вважатись некоректним в іншому й навпаки» [Німчук 2014, с. 165].

В. Німчук указує на ключову роль узусу у формуванні не тільки літературної, а й загальнонародної мови в усіх її виявах, який, з одного боку, є основою формування норми, а з іншого, – стабілізуючим чинником мови і мовлення [Німчук 2014, с. 165].

Насамкінець, перелічивши різні ознаки літературної мови й форми її побутування (стилі) та визначивши чинники впливу на її розвиток (мовна ситуація (в історичному аспекті), мовне планування, моно- та мультлінгвізм, диглосія, загальна історія народу, мовні контакти), учений визначає її через об'єкт опису: «історія української літературної мови – це комплексна дисципліна, основним об'єктом якої є триада: узус – норма – кодифікована норма, що її треба вивчати на широкому культурному тлі» [Німчук 2014, с. 173].

Мета статті. Узагальнивши підходи до визначення літературної мови загалом та української літературної мови зокрема, а також враховуючи чинники впливу на її історичний розвиток, запропонувати, з одного боку, концепцію об'єкта опису лінгвістичної науки «Історія української літературної мови», а з іншого, – встановити, які мовні сфери, яка мовна практика кодифікованого суспільного мовлення в історії українського народу досягають статусу літературної мови. Не менш важливо заторкнути й проблему термінології, пов'язаної з функціонуванням та розвитком української літературної мови, а також запропонувати її оптимальні терміноназви, враховуючи й наукові концепції, й історичну традицію.

Методи та методика дослідження. Ключовим лінгвістичним методом, зокрема й у пропонованій розвідці, є описовий.

Виклад основного матеріалу. Історія українського народу складна та сповнена викликів, не менш складною є історія його літературної мови. Обидва вектори історії – загальної історії та історії мови – взаємозумовлені та взаємовизначені. Особлива роль історії літературної мови, бо саме вона є оберегом української ідентичності в історичному поступі, адже саме завдяки неперервному буттю

української літературної мови українці як етнос рельєфно представлені на панно європейської історії. Загальнонародна мова в усіх виявах – живлюща основа мови літературної, однак без неї у вирішальні моменти історії не витривала б, бо не лягла б письменами як свідчення історичного буття українства у пам'ятки мови – історичні факти та історичну пам'ять.

Ключовим чинником, що визначив історію літературної мови і, зрештою, історію українського народу, є прийняття київським князем Володимиром християнства грецької гілки від Візантії. Якими історичними передумовами був визначений цей крок, немає вирішального значення. Натомість визначальними є його наслідки. Для культурної сфери – використання старослов'янської як мови релігії, для суспільної ідеології – формування східного православ'я, каталізоване східно-західним розколом 1054 року. Таким чином старослов'янська мова стала першою літературною мовою українського народу. З огляду на цей факт, можемо звернутися до визначення літературної мови в історичному аспекті. Цілком поділяючи статус та ознаки літературної мови, визначені в УМЕ, можемо додати, що літературна мова функціонує не тільки поряд із загальнонародною в усіх її формах (якщо постала на її основі), а й, за певних історичних умов, як інша літературна, за мовною основою чужа, запозичена, інколи ділячи з іншою літературною сферою вживання та функціональні стилі. Адже в історії українського народу тільки у 20 ст. склалися такі умови, коли українська літературна мова стала функціонально універсальною, тобто забезпечила функціонування всіх сфер суспільної комунікації; але навіть у цей період в Україні була протиставлена російській; спорадичне функціонування російської як літературної не зняте й до сьогодні, попри законодавство та діяльність мовного омбудсмена.

Особливістю старослов'янської як літературної мови є те, що вона прийшла як цілком сформована, унормована, стилістично опрацьована, цілком готова до вжитку. Однак не тільки у вузько релігійній сфері. Як близька слов'янська, достатньо зрозуміла, попри бар'єр релігійного стилю (розуміння текстів якого загалом і сучасною українською не завжди задовільне), старослов'янська увійшла одразу й у сферу освіти (навчання грамоті), і в літописання. Ми не можемо вивчати ні становлення її стилістичних засобів, ні її узусу, оскільки на момент запозичення вона вже була мертвою мовою. Отож звужувати історію літературної мови до опису окремого мовного об'єкта (чи то жанру (пласту, стилю), за Ю. Шевельовим, чи то узусу в еволюції до норми (кодифікованої норми), за В. Німчуком) не виправдано, зокрема й тому, що це не охоплювало б усіх процесів, не інтерпретувало б усіх фактів з історії української літературної мови. З іншого боку, ми можемо опрацьовувати зміну старослов'янської, оскільки майже одразу почався процес її трансформації, який завершився формуванням церковнослов'янської, яка, попри локальні варіанти, була сепарована від загальносуспільної мовної практики, відобража-

ючи її хіба рефлексивно. Церковнослов'янська є уніфікованою старослов'янською, або, як вважали апологети другого південнослов'янського впливу, попсованою старослов'янською. Однак відсутність, недостатність чи фрагментарність пам'яток, з одного боку, та завершеність багатьох мовних процесів у їхній фіксації обмежують можливості діахронії в межах усього писемного періоду розвитку української загальнонародної та української літературної мов. Наприклад, синтаксис складного речення староукраїнської мови постає як цілком сформований, а його варіантність часто визначена не власне мовними, а позамовними чинниками (темою тексту, авторством, рівнем освіти писаря і под.) та не відображає в пам'ятках 14–18 ст. еволюційного становлення (винятком хіба є паратактичні означальні речення, що сформували якісно-означальні підрядні конструкції (див.: [Барчук 1997])).

Треба враховувати те, що змінні, дуже часто несприятливі суспільно-історичні умови функціонування української літературної мови (особливо бездержавність української нації) зумовили незавершеність багатьох процесів і тенденцій її розвитку. Наприклад, постійний та сталий процес онароднення староукраїнської мови, попри здобутки доби реформації, залишився незавершеним, ба більше – староукраїнська мова занепала, відбулося обірвання мовнолітературної традиції (див., наприклад: [Барчук 2000]).

З огляду на вказаний історичний факт – входження старослов'янської – можемо констатувати, що він заклав такі підстави розвитку української літературної мови: мультилінгвізм у царині літературних мов, білінгвізм і диглосію (рівноправне та нерівноправне функціонування літературних мов) (див.: [Русанівський 2001, с. 12]), сепарував сфери суспільного вжитку літературних мов, чим зумовив розкол, протиставлення ідеологічної суспільної надбудови на всіх рівнях. У середні віки це виявилось як згубне домінування концепції православ'я над концепцією етнічної спільності, національності та мало глибоко деструктивний вплив на історичне буття української нації.

Об'єктом історії літературної мови є літературна мова певної епохи у своїй цілості, а особливості її функціонування виявлені через ознаки стилю (на всіх рівнях мовної системи) та узус як кодифіковану норму (на всіх рівнях мовної системи). Але без загальної оцінки підстав появи та функціонування літературної мови як історичного явища, тенденцій її трансформації ми не створимо цілісної картини мовного суспільного буття; конкретні мовні факти важливі, але не завжди визначальні. Наприклад, доки народ не усвідомить себе як історичну етнічну єдність, особливості його мовної практики не зроблять із нього суб'єкта історії; у суспільній ідеології буде постійним процес бродіння і боротьби, взаємозначимий суспільним мовленням.

Або, наприклад, вироблення публіцистичного стилю можемо пов'язувати з релігійною полемікою кінця 16 – п. пол. 17 ст. В Україні полемічна література творилася трьома мовами –

церковнослов'янською, староукраїнською та спорадично польською; зокрема, залежно від потреб, це робив один автор. Згодом цей стиль перериває свою традицію аж до публіцистики, писаної вже новою літературною мовою. З цього погляду об'єктом історії української літературної мови є староукраїнська полемічна публіцистика, узагальнена до стилю, із визначеним набором ознак у межах синхронного історичного зрізу. Церковнослов'янська цього періоду продовжує тяглість релігійно-публіцистичної, зокрема проповідницької мовної практики з цілком сформованими та випрацьованими засобами. Польська, використана в полемічних творах, не мала статусу української літературної, бо вживалась у вузьких рамках орієнтації на польськомовну паству. Очевидно, основний акцент маємо робити на староукраїнські полемічні тексти, оскільки вони відображають тенденцію функціонального розширення та онароднення загальної суспільної мовної практики; церковнослов'янські згадуємо принагідно як стали традицією, але обмежену в суспільній комунікації сферою релігії, частково освіти. Церковнослов'янська як ідеологічний інструмент церковних ортодоксів у суспільних відносинах у час пізнього середньовіччя відіграла роль дискримінаційного чинника у сфері мововжитку; це переносилось на все суспільство.

Указані історичні чинники й визначили складну й суперечливу історію української літературної мови. Навіть термінологія, історично сформована в цій царині, неоднозначна й суперечлива. Усі літературні мови нашого народу ділимо на два типи: українські літературні за функцією та українські літературні за функцією та мовною основою.

Українські літературні мови за функцією: старослов'янська, руська писемно-літературна (давньоукраїнська), церковнослов'янська. Українські літературні мови за функцією та мовною основою: староукраїнська та нова українська літературна мова.

Старослов'янська літературна мова – книжна староболгарська мова, запозичена як мова Святого Письма, що функціонувала в Київській державі в 11–13 ст. в релігійному та інших стилях тодішнього суспільного мовлення. Можемо натрапити на використання термінів, що, за традицією русистики, яку мимохіть перебрало українське мовознавство, ототожнюють старослов'янську та церковнослов'янську [Горецький 1958, с. 21–25]; така концепція збереглася до сьогодні [Русанівський 2000, с. 592–593], а рубрика «Церковнослов'янська мова» в енциклопедії «Українська мова» відсилає до статті «Старослов'янська мова». Якщо так трактувати терміноназви, то визнаємо, що старослов'янська мова як церковнослов'янська функціонувала до 18 ст. Старослов'янська, зафіксована в книгах Святого Письма, не могла, уважаючись священною, трансформуватись за століття. Термін *церковнослов'янська* науковий, уведений дослідниками пам'яток. Сучасники називали мову словенською. Занепад старослов'янської традиції зумовлений кардинальною зміною суспільно-історичних умов її функціонування – занепадом Київської Русі. Як історично,

так і за особливостями функціонування, а також із погляду мовних рис це дві різні мови. Таким чином, ототожнювати поняття і терміни ні об'єктивно, ні методологічно не виправдано.

Руська писемно-літературна (термін Г. Півторака), або **давньоукраїнська мова**, що постала на книжній основі старослов'янської через синтез тодішнього суспільного мовлення: фольклору, дружинного епосу та київського койне [Півторак 1993, с. 149–158], і функціонувала в 11–13 ст. паралельно зі старослов'янською в літописному, діловому та світсько-художньому стилях. В. Русанівський зазначає, що особливістю тодішньої мовної практики було те, що обидві мови використовували одні й ті ж носії (князі, їхнє військове і духовне оточення), і називає її **давньокиївською** [Русанівський 2001, с. 12]. Не вдаватимось до переліку та аналізу інших термінологічних позначень цієї мови, але зазначу, що від терміна **давньоруська мова**, який тотально у слов'янському мовознавстві був нав'язаний апологетами російського імперіалізму і який домінує до сьогодні в популярних довідкових та наукових джерелах, треба відмовитись цілком і беззастережно, він має зникнути перш за все тому, що вже не функціонує як науковий, а як ідеологема східнослов'янської етнічної єдності (якої ніколи не було) і історії «великоросів» та тотожний терміну «общерусский», щоб дати їм підстави претендувати на епоху Русі (Києва і його княжої династії) і сформулювати візію третього Риму та імперські зазіхання на Україну й Білорусь. Згодом ця ідеологема почала обростати псевдонауковими концепціями, сьогодні вона є базовою для «русского міра» та основою ідеології, яку позначають уже усталеним історичним терміном *рашизм*.

Спільна східнослов'янська мова для більшості славистів є фікцією [Півторак 1991, с. 28], «серйозні російські вчені вже не можуть обстоювати міф єдиної «общерусской» давньоруської мови» [Шевельов 1996, с. 204]. З огляду на те, що з усіх суспільно-історичних змін мовні відбуваються найповільніше, етнічна мова не може з'явитися на 2–3 століття та згодом зникнути чи поділитися між етносами, особливо в загальному історичному процесі розпаду праслов'янської на окремі мови. Діалектне членування української мови сягає племінних часів. Жодна з інших слов'янських мовних підгруп – західно- чи південнослов'янська (хоч поділ на групи є цілком умовним) не фіксує не те що спільної мови підгрупи, а й будь-яких тенденцій її зародження в умовах компактного заселення. Східні ж слов'яни розташовані на розлогих теренах, контакти між ними зумовлені історично, співжиттям (наприклад, входження українців та білорусів у 14–16 ст. в одну державу та спільне освітньо-культурне життя, що зумовило спільну писемну спадщину).

Українська мова сформована в основних фонетичних рисах на кінець першого тисячоліття, оскільки проявились у пам'ятках 11–12 ст. [Німчинов 1996], ці риси фіксують найперші писані пам'ятки давньоукраїнської (руської писемно-літературної) мови. Обидва терміни вважаємо доречними: власне

через указані риси і звемо мову *давньоукраїнською*; термін *руська писемно-літературна* відображає її етнічну належність мови (українська), і характер її функціонування – серед верств суспільної еліти в писемному вжитку. До речі, з історичного погляду етнонім *руський* тотожний сучасному *український*, може стосуватися тільки українського етносу. Використання його у варіанті подвоєння приголосного *с* московитами як самоназви є історичною маніпуляцією, а з погляду деривації – хибою.

Отже, у Київській Русі функціонує дві мови, хоч їхня функціональна спеціалізація й не формує жорсткої опозиції.

Церковнослов'янська літературна мова – ще одна за функцією літературна мова українців, що постала на книжній традиції вживання старослов'янської та функціонувала в релігійному, науковому, публіцистичному та інших стилях у 14–18 ст. Як було зазначено, ототожнювати церковнослов'янську зі старослов'янською, яка мала стійку традицію вживання у 11–13 ст., методологічно некоректно. Звичайно, старослов'янська мова зазнавала впливу місцевого мовлення відразу після запозичення, однак у Київській Русі вона не зазнала таких змін, які б можна кваліфікувати як іншу мову, зокрема церковнослов'янську. Церковнослов'янська мова постала в нових історичних та суспільних умовах після обривання старослов'янської традиції; це уніфікована та трансформована старослов'янська з локальними мовними ознаками.

Функціонуючи перш за все як мова церкви, церковнослов'янська була важливим чинником розвитку освіти та книжництва, однак через релігійних ортодоксів у царині мововжитку (наприклад, І. Вишенського) поступово стає гальмом природної еволюції літературної мовної практики 16–17 ст. та протиставляється староукраїнській мові. В історичному розвитку фіксуємо суспільний розкол між етнічним та релігійним, коли православна церковнослов'янщина розглядається як визначальний чинник суспільної єдності на противагу національній українській культурі та традиції. Цей чинник конфесійної єдності, визначений єдністю мови релігії, відіграв деструктивну роль у процесі історичної державотворчої консолідації українства; глибоко вкорінений, він діяв і в нових історичних умовах після занепаду церковнослов'янської; його наслідки не подолано й дотепер.

Староукраїнська літературна мова постала на південно-західних та північних говорах української мови в книжному варіанті за традицією давньоукраїнської спочатку в офіційно-діловому, а згодом опанувала й інші стилі (публіцистичний, художній, літописний), спорадично проникаючи й у релігійний. Діловий стиль у тих історичних умовах був універсальним як за сферою функціонування, так і за мовними засобами (відображав різні аспекти суспільного життя), хоч, звичайно, стильові ознаки накладали обмеження на мову грамот та актів. Одразу після формування староукраїнська мова набуває сталої тенденції онароднення

та розширення сфери використання, збагачуючись засобами та формами. Ця тенденція не була завершена трансформацією староукраїнської мови через жорстку опозицію із церковнослов'янською та історичні умови доби. Диглосія, руїна др. пол. 17 ст., втрата ознак державності часів козаччини, загарбання України московитами (козацьке військо під час Полтавської битви поділилося між ворожими таборами зокрема й через мовно-релігійний чинник, що й визначило її підсумок і наслідки для України і Європи) зумовили занепад староукраїнської та обірвання мовнолітературної традиції у 18 ст.; занепадала й зникла як українська літературна й церковнослов'янська мова.

Нова українська літературна мова, як і староукраїнська, є літературною і за функцією, і за мовною основою: постала з кінця 18 ст. на центрально-українських говорах та є народною за строем. Через обірвання староукраїнської мовної традиції багато набутків книжності не було засвоєно новою мовною практикою. Нова українська літературна мова функціонує впродовж 19 ст. лише в художньому стилі, хоч він і є універсальним, в умовах переслідування і заборон у підросійській Україні. Галичина формує свій варіант нової літературної мови зі стильовим розмаїттям у другій половині і особливо останній чверті 19 ст., що й зумовило мовну дискусію галичан і наддніпрянців на зламі віків. Нова українська літературна мова формує всі функціональні стилі в першій чверті 20 ст., а її подальший розвиток визначений нищівним асиміляційним тиском російської мови. Отож до нової літературної мови жодна літературна мова в Україні не була універсальною, кожна функціонувала у властивих стилях, кожна мала історично визначений період побутування та занепадала та вийшла з ужитку.

Російська мова, хоч побутувала в Україні в 19–20 ст. в усіх сферах, ніколи не була літературною мовою українського народу, а виконувала роль засобу

мовної, культурної, соціальної експансії. Наслідки цієї експансії не зупинено й не подолано дотепер, а суспільне мовлення потребує пильної уваги для викорінення і суржику, і невластивих рис в орфоєпії, синтаксисі, словнику. Особливої уваги потребують ті мовці, які працюють у публічній сфері, але через побутову російськомовність не мають природного мовного чуття та плодять неадекватні фрази та тексти, грішать «хімерним» слововживанням.

Нова українська літературна мова з її безмежною і сакральною духовною силою є осердям нашого українського життя, нашого поступу і нашої історичної боротьби, що визначена як особлива місія – призначення України.

Висновки. В історії українського народу є п'ять літературних мов: старослов'янська, руська писемно-літературна (давньоукраїнська), церковнослов'янська, староукраїнська, нова українська. Кожна з них виконувала ті чи ті суспільні функції та забезпечувала культурно-освітню та духовне життя українського народу в різні історичні епохи. Впродовж усього історичного розвитку в Україні була диглосія в царині літературних мов, вона залишала свій відбиток у культурному житті та долі народу. Через такі особливості мовнолітературної історії предметом опису курсу «Історія української літературної мови» є власне комплексна одиниця – літературна мова в її історичному вияві в цілості, представлена текстами пам'яток її доби у властивих стильових різновидах. Дискретність історичного процесу в появі, побутуванні, розвитку та занепаді літературних мов не дає можливості фокусуватися на окремих мовних категоріях – жанрах (пластах, стилях) чи узусі та нормі. Такий підхід міг би застосовуватися до неперервного еволюційного розвитку української літературної мови. У реальних історичних умовах його застосування призвело б до обмеження об'єктів опису, зокрема й з огляду на функціональну спеціалізацію літературних мов.

Література

1. Барчук В. Два шляхи розвитку української літературної мови. *Українознавчі студії*. Івано-Франківськ, 2000. № 2. С. 9–14.
2. Барчук В. Паратактичні означальні речення староукраїнської мови. *Проблемні питання синтаксису*: збірник статей. Чернівці, 1997. С. 71–76.
3. Горецький П.І. Літературна мова періоду Київської Русі (X–XIV ст.). *Курс історії української літературної мови*. За ред. І.К. Білодіда. Т. 1 (Дожовтневий період). Київ, 1958. С. 19–43.
4. Єрмоленко С.Я. Літературна мова. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2000. С. 293–294.
5. Житецький П.Г. Вибрані праці. Філологія. Київ: Наукова думка, 1987.
6. Курс історії української літературної мови. За ред. І.К. Білодіда. Т. 1 (Дожовтневий період). Київ, 1958; Т. 2 (Радянський період). Київ, 1961.
7. Німчинов К. Українська мова в минулому і тепер. *Історія української мови. Хрестоматія*. Київ: Либідь, 1996. С. 180–190.
8. Німчук В. До проблеми про об'єкт і зміст курсу «Історія української літературної мови». *Мовознавство*. 2014. № 3. С. 161–173.
9. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Київ: Либідь, 1995.
10. Півторак Г. Давньоруська народність: реальність чи міф. *Вісник міжнародної асоціації україністів*. 1991. № 2. С. 28–36.
11. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Наукова думка, 1993.
12. Плющ П.П. Історія української літературної мови. Київ: Вища школа, 1971.
13. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ: АртЕк, 2001.
14. Русанівський В.М. Старослов'янська мова. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2000. С. 592–593.

15. Чапленко В. Історія української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.). Нью-Йорк, 1970.
16. Чорній С. Історія української літературної мови XX сторіччя. Мюнхен, 1975.
17. Шевельов Ю. Міркування про історію літературної мови, історичну діалектологію та історичну граматику. *Мовознавство*. 2014. № 3. С. 146–160.
18. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. Чернівці: Рута, 1998.
19. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не виборуська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. *Історія української мови. Хрестоматія*. Київ: Либідь. 1996. С. 191–205.

References

1. Barchuk V. (2000) Dva shliakhy rozvytku ukrainskoi literaturnoi movy [Two ways of development of the Ukrainian literary language]. *Ukrainoznavchi studii*. Ivano-Frankivsk. № 2. S. 9–14 [in Ukrainian].
2. Barchuk V. (1997) Parataktychni oznachalni rechennia staroukrainskoi movy [Paratactic meaningful sentences of the Old Ukrainian language]. *Problemnii pytannia syntaksysu: zbirnyk statei*. Chernivtsi. S. 71–76 [in Ukrainian].
3. Horetskyi P.Yo. (1958) Literaturna mova periodu Kyivskoi Rusi (X–XIV st.) [Literary language of the period of Kievan Rus (10th–14th centuries)]. *Kurs istorii ukrainskoi literaturnoi movy*. Za red. I.K. Bilodida. T. 1 (Dozhovtnevyi period). S. 19–43 [in Ukrainian].
4. Yermolenko S.Ya. (2000) Literaturna mova [Literary language]. *Ukrainska mova. Entsyklopediia*. Kyiv. S. 293–294 [in Ukrainian].
5. Zhytetskyi P.H. (1987) Vybrani pratsi. Filolohiia [Selected works. Philology]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
6. Kurs istorii ukrainskoi literaturnoi movy [History of the Ukrainian literary language course]. Za red. I.K. Bilodida (1958, 1961) T. 1 (Dozhovtnevyi period). T. 2 (Radianskyi period). Kyiv [in Ukrainian].
7. Nimchynov K. (1996) Ukrainska mova v mynulomu i teper [The Ukrainian language in the past and now]. *Istoriia ukrainskoi movy. Khrestomatiia*. Kyiv: Lybid. S. 180–190 [in Ukrainian].
8. Nimchuk V. (2014) Do problemy pro ob'iekt i zmist kursu «Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy» [To the problem of the object and content of the course “History of the Ukrainian Literary Language”]. *Movoznavstvo*. № 3. S. 161–173 [in Ukrainian].
9. Ohiienko I. (Mytropolyt Ilarion). (1995) Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy [History of the Ukrainian literary language]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
10. Pivtorak H. (1991) Davnoruska narodnist: realnist chy mif [Ancient Russian nationality: reality or myth]. *Visnyk mizhnarodnoi asotsiatsii ukrainistiv*. № 2. S. 28–36 [in Ukrainian].
11. Pivtorak H. (1993) Ukraintsi: zvidky my i nasha mova [Ukrainians: where we come from and our language]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
12. Pliushch P.P. (1971) Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy [History of the Ukrainian literary language]. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
13. Rusanivskyi V.M. (2000) Staroslavianska mova [Old Slavic language]. *Ukrainska mova. Entsyklopediia*. Kyiv. S. 592–593 [in Ukrainian].
14. Rusanivskyi V.M. (2001) Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy [History of the Ukrainian literary language]. Kyiv: ArtEk [in Ukrainian].
15. Chaplenko V. (1970) Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy (XVII st. – 1933 r.) [History of the Ukrainian literary language (17th century – 1933)]. Niu-York [in Ukrainian].
16. Chornii S. (1975) Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy XX storichchia [History of the Ukrainian literary language of the 20th century]. Miunkhen [in Ukrainian].
17. Sheveliov Yu. (2014) Mirkuвання pro istoriiu literaturnoi movy, istorychnu dialektolohiiu ta istorychnu hramatyku [Reflections on the history of literary language, historical dialectology and historical grammar]. *Movoznavstvo*. № 3. S. 146–160 [in Ukrainian].
18. Sheveliov Yu. (1998) Ukrainska mova v pershii polovyni dvadtsiatoho stolittia (1900–1941): Stan i status [The Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900–1941): Condition and status]. Chernivtsi: Ruta [in Ukrainian].
19. Sheveliov Yu. (1996) Chomu obshcherusskyi yazyk, a ne vibchoruska mova? Z problem skhidnoslovianskoi hlotogonii [Why is the common Russian language and not the Vibchorus language? On the problems of East Slavic glottogony]. *Istoriia ukrainskoi movy. Khrestomatiia*. Kyiv: Lybid. S. 191–205 [in Ukrainian].

LITERARY LANGUAGES IN THE HISTORY OF THE UKRAINIAN PEOPLE: TO THE PROBLEM OF THE OBJECT OF THE COURSE “HISTORY OF THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE”

Abstract. The history of the Ukrainian literary language is a key linguistic course in the training of philologists. However, discussions about the subject of this linguistic science continue. Usually, the material on the history of the Ukrainian literary language contains information from related sciences: history itself, history of linguistics, history of literature. It is necessary

to define more specifically what should be the object of description and the main unit of this linguistic science. The history of the Ukrainian literary language studies the general issues of its development, the specific linguistic material is mostly used as illustrative. It is proposed to narrow the object of the history of the literary language to a specific linguistic category: style, custom or norm, and their description in the process of formation are defined as the main task of the researcher.

Literary language is a social phenomenon. Its history is woven into the history of the people, it is a synthesis of linguistic and non-linguistic factors of development. In the history of the Ukrainian people, we record diglossia, the constant cohabitation of two literary languages, in public linguistic practice. The purpose of the article is to propose the concept of the object of description of linguistic science "History of the Ukrainian literary language", as well as to determine the list of literary languages in the history of the Ukrainian people and their terminological names.

Among the literary languages, we note Ukrainian by function (written-literary Rus language (Old Ukrainian), Old Slavonic, Church Slavonic) and Ukrainian by function and lingual basis (Old Ukrainian, New Ukrainian literary language).

In literary languages by function, in particular Old Slavic and written-literary Rus, it is impossible to establish the evolution of style or linguistic norms based on the texts of monuments. The Old Slavonic language was the first Ukrainian literary language, it entered religious texts already fully established in terms of style and norms. We can consider this language as a historical phenomenon of public speech of Kyivan Rus. Therefore, the object of the history of the Ukrainian literary language is a complex unit – the literary language in its historical manifestation as a whole, represented by the texts of monuments of the historical era in their own stylistic varieties.

Keywords: history of language, literary language, Ukrainian literary language, language norm, style, custom (uzus).

© Барчук В., 2023 р.

Володимир Барчук – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Україна, Івано-Франківськ; volodymyr.barchuk@pnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-6985-4309>

Volodymyr Barchuk – Doctor of Philology, Professor of the Department of Ukrainian Language, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ukraine, Ivano-Frankivsk; volodymyr.barchuk@pnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-6985-4309>

ФОНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ХІТАРСЬКОГО ЗБІРНИКА І ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'36-112

DOI: :10.24144/2663-6840/2023.2(50).21–27

Бичкова Т. Фонетичні особливості Хітарського збірника I половини XVIII століття; кількість бібліографічних джерел – 6; мова українська.

Анотація. Стаття присвячена дослідженню фонетичних явищ, засвідчених у рукописному збірнику I пол. XVIII ст. із села Хітар Стрийського повіту. Пам'ятку знайшов та опублікував частину рукопису В. Гнатюк (1897), а згодом І. Франко дослідив її зміст у праці «Карпато-руське письменство XVII–XVIII вв.» (1900). Проте об'єктом лінгвістичного дослідження пам'ятка не була. Метою статті є аналіз фонетичних особливостей Хітарського збірника, зокрема тих, що засвідчували нормування фонетичної системи української мови у I пол. XVIII ст. У підсистемі вокалізму виявлено низку загальномовних явищ, історично перспективних, які стали нормою української літературної мови: зміна *[ɛ] (ѣ) на [i]; злиття [i], [y] (ы) в [и]; зміна *[o], *[e] на [i] у новозакритих складах; перехід [e] в [o] після шиплячих перед історично твердими приголосними; чергування у – в як наслідок зміни [в] на [ѣ] та [y]. Дослідження консонантизму дозволило з'ясувати найважливіші явища, що є показовими з погляду унормування фонетичної системи у зазначений період: регресивна асиміляція за дзвінкістю / глухістю, способом та місцем творення; прогресивна асиміляція звука [j] передньоязиковими палаталізованими приголосними; дисиміляція приголосних; зміна [л] на [љ]; спрощення в групах приголосних; епентетичний [j] та протетичні [в], [г] тощо. Проте досить часто живомовні риси затемнені церковнослов'янсько-книжною правописною традицією. Незважаючи на традиційність орфографії, в аналізованій пам'ятці чітко відображені не лише явища загальномовні, а й основні риси південно-західного наріччя (вони часто виступають паралельно з тими, що стали нормою літературної мови), зокрема бойківських говірок, на території поширення яких і був написаний Хітарський рукопис. Фіксація на письмі особливостей діалектного мовлення свідчить про руйнування книжних традицій в тогочасній літературно-писемній практиці. Проте говіркові риси, засвідчені у пам'ятці, потребують окремого дослідження. Проведений аналіз фонетичних особливостей Хітарського збірника доводить, що на західноукраїнських землях у I пол. XVIII ст. відбувалися живомовні процеси, спільні для усієї української мовної території.

Ключові слова: фонетична система, вокалізм, консонантизм, загальноукраїнські риси, південно-західне наріччя, бойківський говір, Хітарський збірник.

Постановка проблеми. Основним джерелом історико-лінгвістичних студій є пам'ятки письма, які дають можливість простежити розвиток мовної системи. Писемна спадщина XVIII ст. із західноукраїнських теренів репрезентована передусім рукописними збірниками, дослідження яких на сьогодні залишається одним з актуальних завдань українського мовознавства. Адже саме рукописи, надзвичайно різноманітні за своєю жанровою специфікою (учительні Євангелія, житія, апокрифи, повчання, легенди, повісті тощо), яскраво відображають особливості пізньосередньоукраїнської мови. До таких пам'яток належить і Хітарський збірник I пол. XVIII ст. Цей рукопис, що містить оповідання про Александра Македонського (більш відома назва «Александрія») та дев'ять легенд, ще не був об'єктом лінгвістичного вивчення.

Аналіз досліджень. Пам'ятки середньоукраїнської доби (XV–XVIII ст.), рукописні та стародруки, стали джерельною базою для різноаспектних досліджень української мови зазначеного періоду (лексика і фразеологія, фонетична і граматична системи, правописні традиції, формування української літературної мови на народній основі, говіркові особливості тощо) і неодноразово потрапляли у поле зору таких мовознавців, як Т. Видайчук, Д. Гринчишин, С. Гриценко, В. Денисюк, Г. Дидик-Меуш, У. Добосевич, У. Єдлінська, І. Керницький, Х. Макович, Н. Маліневська, В. Мойсієнко, В. Нім-

чук, І. Огієнко, В. Передрієнко, Л. Полнога, І. Чепіга, Г. Чуба та ін.

Рукописний збірник із с. Хітар Стрийського повіту (Львівська обл.) став відомим завдяки В. Гнатюкові, який знайшов пам'ятку у 1895 р. під час однієї зі своїх фольклористичних експедицій на Бойківщину, а 1896 р. у співавторстві з І. Франком на сторінках «Записок НТШ» подав «тимчасові відомості» про неї: інформацию про власників рукопису, палеографічні особливості тощо [Гнатюк, Франко 1896]. Дослідник установив, що збірник був укладений до 1743 р. У 1897 р. В. Гнатюк опублікував та проаналізував дев'ять легенд із пам'ятки. При цьому вчений зробив важливе зауваження про мову рукопису, вказуючи на її народнорозмовний характер та зазначаючи, що «з цілого збірника пробивається дуже виразно змагане до введення в літературу мови народної; се річ дуже важна супроти загально розширеної у нас думки, що змаганя сі появились доперва в нашім віці, а ціла література давніша писана мовою далекою від народної» [Гнатюк 1897, с. 3]. У контексті карпаторуської літератури XVII–XVIII ст. дослідив рукопис І. Франко у праці «Карпато-руське письменство XVII–XVIII вв.», докладно проаналізувавши «Александрію» [Франко 1900, с. 80–91]. Дослідник зауважував, що весь корпус літератури з Карпатського регіону відзначався великою популярністю серед народу [Франко 1900, с. 4], а отже, більшість текстів були написані жи-

вою народною або близькою до неї мовою. З-поміж пам'яток пізньосередньоукраїнського періоду Хітарський збірник виокремив і Ю. Шевельов. Він зазначив, що цей рукопис разом з деякими іншими збірниками XVIII ст., які вчений відніс до жанру повісті, написано «простою мовою, застосованою з більшою чи меншою консеквентністю, проте мають вони й певне локальне діалектне забарвлення» [Шевельов 2002, с. 904]. Інших згадок про мову рукопису не знаходимо.

Мета статті, завдання. Метою статті є аналіз фонетичних особливостей Хітарського збірника, зокрема тих, що засвідчують нормування фонетичної системи української мови у I пол. XVIII ст. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) дослідити підсистеми вокалізму та консонантизму досліджуваної пам'ятки; 2) з'ясувати ступінь вияву тих звукових явищ, які згодом стали нормою української літературної мови. Дослідження пам'ятки виконано за публікацією В. Гнатюка «Легенди з Хітарського збірника (I-ої пол. XVIII в.)» [Гнатюк 1897].

Методи та методика дослідження. Для виконання поставлених завдань застосовано передусім описовий метод, а також методи аналізу, систематизації та порівняльний метод.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає В. Передрієнко, тексти другої половини XVI–XVIII ст. «з погляду повноти, об'єктивності відбиття в них живого народного мовлення можна поділити на дві основні групи: 1) тексти, у яких це мовлення виступає мовною основою; 2) тексти, у яких воно присутнє у вигляді лише більших або менших нашарувань» [Передрієнко 2001, с. 51]. Саме до пам'яток першої групи належить аналізований нами рукопис, він яскраво репрезентує загальноукраїнські фонетичні явища, що згодом стали вимовними нормами нової української літературної мови.

Підсистема вокалізму. Голосний [і], що розвинувся із праслов'янського *[ĭ], у Хітарському рукописі найчастіше передано літерою **ѣ** (ять). Зокрема традиційними є такі написання із кореневим **ѣ**, як-от: *повѣсть* [Гнатюк 1897, с. 4] (далі посилання на це видання в тексті статті подаємо вказуючи лише сторінки у дужках), *не повѣдал* [с. 4], *мѣсто* [с. 4], *чоловѣка* [с. 4], *ся свѣтитъ* [с. 5], *вѣсть* [с. 5], *бесѣдовали* [с. 6], *на обѣдъ* [с. 6], *вмѣсто* [с. 7], *сѣль* [с. 7], *вѣцовати* [с. 7], *вѣрный* [с. 7], *насмѣвал ся* [с. 9], *обѣцал* [с. 10], *за грѣхи* [с. 10], *добродѣю мой* [с. 10], *все цѣло* [с. 13], *дороцѣного* [с. 17], *грѣти* [с. 20], *бесѣдою* [с. 21], *бѣдный* [с. 21], *смѣсиль* [с. 21], *дѣточки* [с. 23], *стѣну* [с. 24], *ѣсти хлѣбъ* [с. 28], *слѣпа* [с. 30], *нѣма* [с. 30], *едну рѣку* [с. 33], *у лѣсѣ* [с. 33], *с того мѣсяця* [с. 33], *дѣло* [с. 33], *тѣло* [с. 36], *на вѣру* [с. 37], *пѣсни* [с. 37], *побѣдишь* [с. 38] тощо.

Графемою **ѣ** позначено й ранні рефлекси звука *[ĭ] – його перехід в [і] (а пізніше й у високо-середній [и]) перед складом із наголошеним [і], напр.: *з дѣти[но]ю* [с. 12], *по дѣтинѣ* [с. 32], *дѣтину* [с. 34]. Проте фіксуємо і форми, в яких у зазначеній позиції вже закономірно вживається **и**, напр.: *дитина* [с. 12], *дитини* [с. 13], *дитя* [с. 32].

Послідовно вживається **ѣ** на позначення [і] (< *[ĭ]) у суфіксі вищого або найвищого ступеня порівняння прикметників, напр.: *кролю найяснѣйши* [і] [с. 4], *моцнѣша и славнѣша* [с. 14], *силнѣшого* [с. 16], *ровнѣшого* [с. 20], *найяснѣший* [с. 23], *чеснѣшую* [с. 38]. Таку ж регулярність спостерігаємо і в суфіксі наказового способу дієслів незалежно від їх належності до колишніх класів: *ходѣме* [с. 5], *гонѣте* [с. 11], *гасѣте мѣсто* [с. 11], *стерезѣте* [с. 11], *идѣте* [с. 12, 23], *поберѣмо ся* [с. 17], *служѣте* [с. 27], *снѣте* [с. 33], *идѣт* [с. 33], а також в інфінітиві та формах минулого часу, напр.: *смотрѣти* [с. 6, 13], *претерпѣти* [с. 13], *терпѣти* [с. 13]; *розумѣвъ* [с. 6], *хотѣли* [с. 10, 22], *ошалѣвъ* [с. 12], *згорѣло* [с. 12], *не хотѣвъ* [с. 13], *присмотрѣли* [с. 17], *тобѣ потемнѣло* [с. 17], *сѣдѣвъ* [с. 31].

Флексії із голосним [і], як етимологічні (< *[ĭ]), так і аналогічного походження, переважають у формах родового, давального, місцевого відмінків однини, називного, знахідного множини іменників I відміни: *межи крамнѣцѣ* [с. 4], *жонѣ* [с. 5], *по служѣбѣ* [с. 6], *по правдѣ* [с. 10], *свѣчѣ* [с. 11], *в хоробѣ* [с. 13], *удовѣцѣ* [с. 15], *на войнѣ* [с. 15], *до ... старого судѣ* [с. 21], *сукнѣ* [с. 23], *оу плахтѣ* [с. 23], *до ... столицѣ* [с. 25], *в полатѣ* [с. 26], *свинѣ* [с. 33], *до землѣ* [с. 34], *три душѣ* [с. 34], *в той хатѣ* [с. 35], *из пуцѣ* [с. 35], *о вѣрѣ* [с. 37], *на молитвѣ* [с. 37], *патриярѣсѣ* [с. 38], а також місцевого однини, називного, знахідного множини іменників II відміни: *по обѣдѣ* [с. 4], *товарышѣ* [с. 4], *в мѣрѣ* [с. 7], *в том часѣ* [с. 12], *на ... свѣтѣ* [с. 13], *по потопѣ* [с. 16], *на ... свѣтѣ* [с. 16, 28, 35], *о ... Іовианѣ* [с. 20], *конѣ свѣлати* [с. 20], *во снѣ* [с. 25], *на дворѣ* [с. 26], *о Давидѣ* [с. 27], *оу своемѣ дворѣ* [с. 33], *оу хлѣвѣ* [с. 35], *спасай ся о Господѣ* [с. 35], *на царскомѣ дворѣ* [с. 37], *мужѣ* [с. 38]; *на твои плечѣ* [с. 5], *сѣвъ оу крѣслѣ* [с. 6], *оу ... мѣстѣ* [с. 10], *в ріцѣ[р] стѣвѣ* [с. 14], *на полѣ* [с. 14], *в богацтѣвѣ* [с. 20], *у товариствѣ* [с. 33]. І лише поодинокі приклади іменників жіночого роду колишньої *-jā-основи у формах місцевого відмінка засвідчують закінчення **-и**, етимологічне для цієї групи слів, як-от: *на столицѣ* [с. 21], *єст у пуци* [с. 30], *в той пустынѣ* [с. 31].

У відмінкових закінченнях займенників теж найчастіше фіксуємо **ѣ**, напр.: *собѣ* [с. 4, 11], *ты мнѣ дай свою* [с. 5], *тобѣ* [с. 6, 17], *к тебѣ* [с. 14], *на всѣ злыи дѣла* [с. 25], *церкви вашѣ* [с. 37], але: *ся вси поклоняют* [с. 26].

Непослідовно голосний [і] (< *[ĭ]) вживається у заперечних займенниках, до яких він у складі частки **нѣ** перейшов із неозначених. У Хітарському рукописі фіксуємо форми з **ѣ** або **ѣ** на позначення [і] та подекуди з **и**, напр.: *нѣко[то]рый* [с. 4], *яко нѣкто* [с. 14], *нѣгди* [с. 15, 17, 35], *нѣхто* [с. 15], *нѣколи* [с. 24], *нѣчого* [с. 15, 17, 32, 34], *нѣкогда* [с. 17], *нѣчь* [с. 18, 20, 30, 32], *нѣкотрый* [с. 27], *нѣхто* [с. 29], *нѣколи* [с. 32], а також: *никому* [с. 4, 10], *ничого* [с. 4, 5, 6], *нихто* [с. 10]. Очевидно, написання з **и** відображають діалектну вимову цих займенників у бойківських говірках – вживання на місці [і] (< *[ĭ]) голосного [и] [Хібеба 2020, с. 344].

Голосний високо-середнього підняття [и], що постав унаслідок злиття етимологічних *[i] та *[y] (ы), Хітарський збірник засвідчує сплутуванням літер **и** (*i, ĭ*) – **ы**, напр.: *пытати* [с. 5] – *станеть ихъ питати* [с. 9], *словы леснымы* [с. 7], *говорыти* [с. 12], *велможніхъ* [с. 14], *грозній* [с. 16], *жадной гостыны* [с. 17], *зостал' ... голим'* [с. 21], *дойты* [с. 22], *чы человекъ то* [с. 23], *чы мара* [с. 23], *умив его* [с. 25], *дознати судби* [с. 32]. Взаємозаміну часто можемо спостерігати в межах того самого тексту. Зокрема, у легенді «Слово о[т] патерика о покуть...» фіксуємо: *Мысливъ дияволь, що бы чинити?* [с. 11] // *Мысливъ дияволь, що бы еще учинити?* [с. 11]. Або навіть в одному реченні, як-от у легенді «Сказаніє о єдном' рыцері славном'...»: *Рече ему смерть: якъ ты мене видишь некрасную, але я красныхъ из того свѣта побираю: ... слѣныхъ, хромыхъ, старихъ, молодихъ и малихъ дѣтй* [с. 15] чи у «Сказаніи о єдном' цесарі Їовиань...»: *...и казав' випустити и выгнати и[з] замку* [с. 23].

Певною варіативністю у вживанні **и** – **ы**, однак із переважанням **ы**, відзначається дієслово **быти** ('бути'). Засвідчуємо такі його написання, як *мало быти* [с. 4], *ворогом мавъ быты* [с. 5], *било позно* [с. 21], *мало быты* [с. 24], *смутному быты* [с. 28], *хочу быти* [с. 28], *быль оу лѣсѣ* [с. 28], *отворено было* [с. 28], *випил' билъ лютую трутизну* [с. 36]. Перевага **ы** над **и** вказує, очевидно, на діалектну особливість – вимову у низці бойківських говірок заднього голосного [ы] у цьому дієслові.

Не засвідчуємо жодного прикладу заміни **и** на **ы** у відмінкових формах іменників III відміни (колишньої *і-основи): *в ночи* [с. 4], *милости* [с. 5], *в радости* [с. 7], *оу годности* [с. 7], *тяжкосты* [с. 13], *при твоей смерти* [с. 13], *тоєй смерти* [с. 14], *до смерти* [с. 24], *сповѣди* [с. 24], *гордосты* [с. 25], *до побожности* [с. 34] тощо. Так само послідовно зберігається **и** у закінченні **-ови (-єви)** іменників II відміни, напр.: *королеви повѣль* [с. 4], *товарышеви* [с. 4, 6], *королеви, панови своему* [с. 5], *дяблови* [с. 12], *синови своєму* [с. 35] та ін. Зауважимо, що й зміни **и** на **ѣ** у цих закінченнях теж не зафіксовано, що свідчить про поширення у зазначеній позиції вимови кінцевого [и].

Сплутування **ы** – **и** спостерігаємо в особових займенниках, зокрема у формах Н. в. II ос. одн. і I ос. мн., напр.: *идиши ты сей ночи красти* [с. 4], *ты по лицу оударивъ* [с. 6], *ты ми вѣрній слуга* [с. 7], *ходѣме мы до королевского замку* [с. 5], *ходѣме мы до дому* [с. 5] – *ты бо живъ будешъ* [с. 38], *ми естесмо дружина твоя* [с. 31], *ми от тебе не зостаємъ* [с. 38], *а ми не знаємъ, коли онъ поишов* [с. 26]. Порівн. також паралельне вживання **ы** – **и** у Н.в. III ос. мн.: *вы Бога святого просіте* [с. 17], *цожъ вы за черць* [с. 28], *увидите вы сами* [с. 31], *вы сами знаете* [с. 30] – *але ви есте человекы лукавы* [с. 17], *станте вы ту* [с. 20], *ви в ночи там прійдѣте* [с. 30]. Натомість в енклітичних формах Д. в. I і II ос. одн., широко вживаних у бойківських говірках, зворотна заміна **и** на **ы** відсутня: *не дай ми то Боже!* [с. 5], *теперь ми горкый обѣдъ* [с. 6],

я ти тото прощаю [с. 6], *ти даю покуту* [с. 10], *косою ти подотну ноги* [с. 16].

Порівняно незначною кількістю слововживань представлені зміни *[o], *[e] у новозакритих складах, утворених унаслідок занепаду зредукованих. Попри сильний живомовний вплив традиційна орфографія позначилася і на Хітарському збірнику – на місці рефлексу *[o] найчастіше фіксуємо літеру **о** – як в основах слів, так і в закінченнях, напр.: *потомъ* [с. 4, 27], *онъ* [с. 4, 10, 33], *покой* [с. 4], *под стѣну* [с. 4], *подобно* [с. 4], *мой* [с. 6, 10, 25], *горкый* [с. 6], *милость* [с. 6], *ночь* [с. 10], *попъ* [с. 11], *твой* [с. 12, 30], *кон'* [с. 13], *колце* [с. 16], *двор свой* [с. 17], *гордость* [с. 20], *поль години* [с. 22], *ровняєшь* [с. 23], *горше* [с. 24], *скроз' стѣну* [с. 25], *окропъ* [с. 25], *соколь* [с. 26], *кол'ко душъ* [с. 29], *горко* [с. 32], *позно* [с. 33], *ночлєзѣ* [с. 34], *в той хатѣ* [с. 35], *на дворѣ* [с. 37]; *вороговъ* [с. 7], *грѣховъ* [с. 10, 24], *гетманов* [с. 15], *рицеровъ* [с. 15], *воиновъ* [с. 15], *поповъ* [с. 15], *зѣбров'* [с. 32],

Але незважаючи на правописну традицію, у пам'ятці відображено й перехід *[o] в [i]. Засобом позначення цього рефлексу найчастіше виступає графема **ѣ** або рідше **и**, напр.: *даймо покѣй* [с. 4], *вѣкно* [с. 4], *не є вѣд години* [с. 13], *кѣлка лѣтъ* [с. 13], *сокѣв'его* [с. 23], *нѣхтома* ('нігтями') [с. 23], *сокѣл* [с. 25], *нѣчлѣгъ* [с. 33], *тилко* [с. 12, 34]. Фіксуємо також кілька прикладів зміни *[o] в [y], що постали, очевидно, під впливом польської мови: *дайте ми покуй* [с. 11], *сѣмъ корунъ* [с. 12], *скруз' стѣну* [с. 24].

У досліджуваному збірнику засвідчено не лише закономірний перехід в [i] етимологічного *[o] перед складом зі зредукованим, а й зміну *[o] аналогічного характеру (у наступному складі не було зредукованого) та секундарного [o], зокрема у префіксах. Так, поряд з формами *познати* [с. 6], *дойты* [с. 22], *поишли* [с. 23], *дознати* [с. 32], *увойти* [с. 5], *увойшоль* [с. 6, 11], *не возмєшь* [с. 15], *войшол* [с. 23], *оувойшол* [с. 23], *розслалъ* [с. 37] фіксуємо такі написання, як-от: *коли пѣснули* ('поснули') [с. 4], *обидрала* [с. 18], *ци пѣдєшь отол'* [с. 22], *отишоль ко Господу* [с. 31].

Перехід *[e] в [i] у новозакритому складі представлений у таких прикладах: *абы ся стерѣгъ* [с. 5], *сѣмъ корунъ* [с. 12], *камѣн'* [с. 12], *рѣч* [с. 17, 29], *стерѣгъ* [с. 27], *нѣчлѣгъ* [с. 33], *вєсѣль* [с. 38]. Крім цього, фіксуємо [i], позначений «новим ѣ» у формі *мѣч* [с. 7, 30] – порівн. у відкритому складі: *с того меча* [с. 31]. Про слово *меч* Ю. Шевельов зауважував, що воно «у середньоукраїнській мові виступало звичайно як *мѣч* [...] Це слово вийшло з ужитку в XVIII ст. і пізніше знову повернулося, вже з російської мови, зі звуком *е*» [Шевельов 2002, с. 396]. Також у середньоукраїнській мові активно вживався **ѣ** і в суфіксі **-тѣль**, що засвідчує і наш матеріал, напр.: *приятѣль* [с. 6]. Ю. Шевельов вважав, що «відновлення **-тель** має бути наслідком спільного впливу церковнослов'янської та польської мови, а також північноукраїнських говірок, де *е* поновлено на місці "нового ятя" в усіх ненаголошених складах» [Шевельов 2002, с. 395].

Хітарський збірник I пол. XVIII ст. відображає зміну [e] (< * [e], * [ь]) в [o] перед історично твердими приголосними. Найповніше вона представлена у коренях слів. Так, послідовно на місці [e] (< * [ь]) вживається голосний [o] у різноманітних похідних утвореннях від давнього дієслова *шѣдль*, як-от: *пошол* [с. 4, 5], *пошоль* [с. 10], *вийшоль* [с. 4, 26], *знайшоль* [с. 4], *знайшовь* [с. 13], *увойшоль* [с. 6], *войшол* [с. 23], *оушовши* [с. 10], *пришольем* [с. 28], *перейшоль* [с. 32], *розыйшов* [с. 37]. При цьому жодного прикладу з *e* після шиплячого у подібних формах не фіксуємо. З-поміж іменників з кореневим [o] найчастіше виступають лексеми *чоловѣкъ*, *жона*, напр.: *чоловѣкъ* [с. 4, 22, 24, 34], *чоловѣка* [с. 32, 33], *чоловѣку* [с. 35], *жonoю* [с. 5, 6], *жону* [с. 13, 26], *нѣсть жоны* [с. 17], *жона* [с. 32], а також інші іменники та прикметники: *чортъ* [с. 11], *жорнами* [с. 16], *чорные* [с. 10]. Голосний [o] на місці [e] послідовно вживається у формах питально-відносного та заперечного займенників, як-от: *чого* [с. 11, 12, 23, 33], *чому* [с. 23, 29, 35], *ничого* [с. 4, 5, 6], *нічого* [с. 15, 17, 32, 33].

Зміна [e] в [o] відбувається і в деяких суфіксах, наприклад, у дієслівному суфіксі *-ова-* (< *-ева-*): *вѣшовати* [с. 7], *переночовати* [с. 10], *ночоваль* [с. 13], *роскошоваль* [с. 17], *бѣжджоваль* [с. 24], *переночовав* [с. 32], *ночовати* [с. 33], *ночовали* [с. 33], *переночоваль* [с. 35] та в іменниковому *-ок* (< *-ьк-*), напр.: *чернічокъ* [с. 30]. Форми *божого* [с. 10, 37], *божому* [с. 37], *ровнѣшого* [с. 21], *всемоуцого* [с. 25] репрезентують зазначене явище у прикметникових закінченнях.

На поширеність цього явища в українській мові I пол. XVIII ст. вказують також і випадки зміни [e] в [o] аналогічного характеру (перед неспоконвічно твердими приголосними), як-от: *жонѣ* [с. 5], *ис товарышомъ* [с. 6], *мечом* [с. 15], *из плачом* [с. 24], *судби божои* [с. 32], *иниое* [с. 35].

Попри значну кількість форм з [o], у пам'ятці фіксуємо і приклади збереження [e] перед історично твердими приголосними. Зокрема, послідовно [e] виступає після [j] у непрямих відмінках особового займенника *він* (*онѣ*): *ѣму* [с. 4, 9, 12, 14, 15, 20, 23], *ѣго* [с. 5, 10, 21, 22, 33] тощо. Після шиплячих [e] вживається у таких формах, як-от: *со жenoю* [с. 7], *жена* [с. 23], *со женами* [с. 37, 38], *жены* [с. 38], *человѣкъ* [с. 10], *человѣче* [с. 12, 16], *вечера* [с. 13, 35], *шестий день* [с. 37], *чѣго* [с. 9], *залишена* [с. 10], *нашего* [с. 5], *нашему* [с. 8, 13, 27], *вашего* [с. 30] та ін. Такі написання знову ж можна пояснювати тогочасною орфографією: «традиційний (церковнослов'янський) правопис аж до XIX ст. вимагав писати *e* незалежно від фактичної вимови» [Шевельов 2002, с. 195]. Проте не можемо відкидати й діалектного впливу, позначеного на мові Хітарського рукопису, адже для частини південно-західних говорів характерне збереження [e] після шиплячих та [j].

У досліджуваній пам'ятці широко відбито чергування *y* – *ѣ*, пов'язане із занепадом зредукованого і зміною [ѣ] на [y] та [y]. Найяскравіше таке чергування представлено у прийменниках. Так, по-

ряд із написаннями *переночуй в ней* [с. 10], *в темніцю всадити* [с. 22], *в ночи* [с. 23, 24], *в полатѣ* [с. 26], *пойшли в дорогу* [с. 33], *трутив' ... з мосту в рѣку* [с. 33], *прияль в дом* [с. 34], *впасти ... в грѣхъ* [с. 34], *в той хатѣ* [с. 35] фіксуємо такі прийменникові конструкції: *сѣвъ оу крѣслѣ* [с. 6], *оу страху былъ* [с. 10], *оу ... мѣстѣ* [с. 10], *у той хоробѣ* [с. 13], *поѣхав' оу поле* [с. 14], *колце оу землю управив* [с. 16], *у поли* [с. 20], *ускочивъ оу воду* [с. 21], *всадивъ оу темніцю* [с. 23], *оу плахтѣ* [с. 23], *оу ночи* [с. 23], *оу вокенце* [с. 24], *у полатѣ* [с. 26], *давъ ѣму жону оу руку* [с. 26], *у полѣ* [с. 27], *сам' оу собѣ* [с. 27], *оу своєи келии* [с. 29], *у колысцѣ* [с. 32, 34], *оу дорогу* [с. 32], *у тот хлѣвъ* [с. 33], *у пуци у лѣсѣ* [с. 33], *у свѣтѣ поити* [с. 34], *заверг оу море* [с. 34], *поишов' у лѣсѣ* [с. 36], *у крислѣ* [с. 38], *оу своємъ дворѣ* [с. 33].

Значно рідше відбувається чергування у формах займенника *весь* – на початку слова переважно вживається літера *ѣ*, напр.: *на всемъ ... свѣтѣ* [с. 16], *всему свѣту* [с. 16], *по всему мѣсту* [с. 24], *на всѣ злыи дѣла* [с. 25], *всѣхъ грѣховъ* [с. 25], *ся вси поклоняют* [с. 26], *через всю ноцъ* [с. 28], *всѣ грѣхи* [с. 29], *всему створенію* [с. 34], *по всѣхъ християнохъ* [с. 37], *всѣхъ людей* [с. 37]. Фіксуємо лише один приклад із початковим *y*: *перед усѣхъ приходити* [с. 28], а також кілька написань зі сполученням *ув*, як-от: *на увесь свѣтѣ* [с. 16], *увесь избитый* [с. 25], *увес' свѣт'* [с. 32].

Дієслово *взяти* тільки один раз вжито з *ѣ*: *от него взявъ* [с. 35]. У всіх інших випадках виступає [y], напр.: *узьяль* [с. 4], *оузьяль* [с. 7, 25], *оузьявши* [с. 7, 26], *узьявъ* [с. 12, 21, 30, 34, 35], *оузяти* [с. 14, 34], *я оузьяла* [с. 16], *узьявши* [с. 30], *оузьял'* [с. 32]. Дієслово *встати* теж найчастіше фіксуємо з *y* (*оу*), напр.: *устан' твоя милость* [с. 10], *оустанѣ* [с. 12], *установи* [с. 13, 31, 33, 38], *установѣ* [с. 26], *оустанови* [с. 28, 32], *установи порану* [с. 33], і лише три рази вживаються форми з *ѣ*: *вставши* [с. 21, 23, 24].

Крім цього, у на місці *ѣ* засвідчують такі слововживання: *удовіцѣ* [с. 15], *ускочивъ* [с. 21], *казаль оувести до себе* [с. 6], *оувѣль его* [с. 25], *увойти оу замокъ* [с. 5], *оувойшол* [с. 23], *оувойшла оу полату* [с. 23], *увоишовши* [с. 33].

Якщо [ѣ] переходить в [y] досить часто, то етимологічний [y], як правило, змін не зазнає, напр.: *украсти* [с. 4], *оударивъ* [с. 6], *умру* [с. 20], *удавиль* [с. 32], *оупросити и умолити* [с. 18], *убивъ бы* [с. 35], *удавивъ* [с. 34], *угостивъ* [с. 32], *оуже* [с. 23], *оумывати* [с. 30], *уснули* [с. 32], *убояв ся* [с. 32], *оуморив'* [с. 32], *оучинилъ* [с. 26], *упросили ся* [с. 32], *указавъ путь* [с. 33], *утопив* [с. 33] та ін., але *огень втече* [с. 11].

Підсистема консонантизму. Досліджувана пам'ятка репрезентує наслідки регресивної асиміляції, зумовленої занепадом зредукованих. Асиміляція глухого приголосного перед дзвінким передусім позначилася на прийменнику / префіксі з (< *сь*, *изъ*), напр.: *з дѣти[но]ю* [с. 12], *збирати* [с. 6], *згорить* [с. 11], *згорѣло* [с. 12], *збитый* [с. 23], *ми ся здаєт* [с. 26], *згинуль* [с. 35], *ся здало недалеко* [с. 36]. Крім цього, зазначене явище поширилося на

позицію перед сонорними: з *нїмъ* [с. 11], з *межи нас* [с. 23], *Богородиця из Михаилом* [с. 25], з *межи нихъ* [с. 26], з *радостию* [с. 30], з *мною* [с. 32], *трутив'єго з мосту* [с. 33]; *зняли кроля гаткы* [с. 4], *знову* [с. 16, 25, 34, 37], *звѣдаєшь* [с. 23], *змилиуй ся* [с. 24, 25, 33], *звяжу уста* [с. 29] (але кількома рядками нижче і *связати* [с. 29]), *ся зложили* [с. 37] та навіть глухими приголосними: *упавъ из коня* [с. 17], *из плачем'* [с. 17], *зкупавши ся* [с. 20], *изкушати* [с. 24], *изпалити* [с. 34], *не изпытуй* [с. 35]. Проте все ж найчастіше перед глухими виступає [с], напр.: *с тобою* [с. 23, 38], *с честию* [с. 31], *с того меча* [с. 31], *с которого* [с. 32], *с того мѣся* [с. 33]; *ся скончавъ* [с. 18], *як' ся не скупаю* [с. 20], *Богъ тя скаре* [с. 23], *не сходят* [с. 37]. У позиції перед сполученням двох приголосних (незалежно від їхньої якості) засвідчуємо паралельне вживання *зо* – *со*, порівн.: *зо мнов'ходить* [с. 6], *зо рта* [с. 11], *зо мною ся побила* [с. 14], *зо мною ходїт'* [с. 32], *изо мною ходить* [с. 33, 34], *зостав живъ* [с. 35], *зостанеш* [с. 37], а також: *со змисвым'ядомъ* [с. 5], *со злезми* [с. 10], *со гнѣвомъ* [с. 23, 28], *со слезами* [с. 37], *со всѣми* [с. 38], *со плачемъ* [с. 38], *со виштим' собором* [с. 38].

Значно рідше у Хітарському збірнику позначено на письмі асиміляцію за дзвінкістю у прийменнику / префіксі *од* (< *отъ*). Ми зафіксували лише три приклади у прийменнику: *не є вѣд години* [с. 13], *одъ цесаря* [с. 22], *изгин'од нас дябле* [с. 25]. Натомість переважають традиційні написання, напр.: *отыхъ* [с. 10], *от початку* [с. 25], *от людей* [с. 28], *от него взявъ* [с. 35]; *оттол* [с. 12], *откладай* [с. 13], *от себе отправити* [с. 33], *отвѣти* [с. 34], *отказав'* [с. 35] тощо. Одзвінчення кореневого глухого фіксуємо у таких прикладах, як-от: *здоровя* [с. 4, 24], *оу здоровлю* [с. 22], *прозбы* [с. 34].

Асиміляцію за глухістю, пов'язану із занепадом зредукованих, спостерігаємо в коренях таких слів: *зняли кроля гаткы* [с. 4], *одхнувъ тязько* [с. 5], *тяшкости* [с. 13], *нѣхтома драги* [с. 23], *поклонї'* *ся сму нїско* [с. 34], але не зазнає оглушення звук [д] у формі *одхнувъ* [с. 5].

Перед глухим приголосним відбувається оглушення звука [з] у префіксі *роз-*, напр.: *ростайме ся* [с. 5], *росказав* [с. 7], з *роскошами* [с. 14], *роскошоваль* [с. 17] *росмѣяла* [с. 17], *росповѣдалъ* [с. 18], *росказавъ* [с. 22], *роскажешь* [с. 29], *до роскошїи* [с. 29]. Хоча паралельно вживаються форми із дзвінким [з]: *розслабли* [с. 16], *розпоряжу* [с. 17], *ся роз'ходим'* [с. 33], *розсиплет' [ся]* [с. 35], а також у префіксі *без-*: *безпечне* [с. 34].

Асиміляція за місцем та способом творення представлена зміною звукосполучення [сч] > [шч] у таких формах, як-от: *щезли* [с. 10], *щезъ* [с. 12], у *щясту* [с. 7], *щастя* [с. 14], *нещасного* [с. 24]. З одного боку, намагання автора Хітарського збірника передати на письмі живоювні процеси, а з іншого боку, невиробленість орфографічних норм щодо написання слів із колишніми суфіксами *-ьск-* та *-ьств-*, призвели до таких форм: *Алеξανдеръ македонцкїи* [с. 16], *сѣмъ звїтязствъ* [с. 12], *в богацтвѣ* [с. 20], *богацтво* [с. 35].

Досліджуваний збірник засвідчує зміну [л] на [ў]. Найбільша кількість прикладів репрезентує зазначене явище написанням літери *в* у дієслівних формах минулого часу чоловічого роду, напр.: *ходивъ* [с. 4], *мавъ* [с. 4, 5], *выслушавъ* [с. 5], *подслушавъ* [с. 6], *оударивъ* [с. 6], *сидѣвъ* [с. 7], *пойхавъ* [с. 10], *запаливъ свѣчѣ* [с. 11], *пропавъ* [с. 12], *похваливъ* [с. 12], *оукрѣпив' ся* [с. 12], *ошалѣвъ* [с. 12], *отворивъ* [с. 13], *знайшовъ* [с. 13], *надѣявъ ся* [с. 14], *поѣхав'* [с. 14, 21], *управив* [с. 16], *упавъ из коня* [с. 17], *не говоривъ* [с. 18], *плакав' и повѣдавъ* [с. 18], *повелѣвъ* [с. 20], *мусѣв'* [с. 21], *повелѣв'* [с. 21], *мешкавъ* [с. 24, 29], *оувидѣвъ* [с. 24], *умив* [с. 25], *махнувъ* [с. 26], *ся молив* [с. 27], *блиснувъ* [с. 27], *розбивавъ* [с. 29], *кравъ* [с. 29], *кровъ проливав'* [с. 29], *узаявъ* [с. 30], *подяковав* [с. 30], *сѣдѣвъ* [с. 30], *переночовав* [с. 32], *напоив'* [с. 32], *постеливъ* [с. 32], *поклонїв' ся* [с. 33], *трутив'єго* [с. 33], *утопив* [с. 33], *розумѣв'* [с. 34], *отказав'* [с. 35], *переставивъ* [с. 35], *повелѣв* [с. 37], *ся прохватив* [с. 38]. Але також фіксуємо чимало прикладів з *л*: *был* [с. 4], *изгинулъ* [с. 4], *уснулъ* [с. 4], *не повѣдал* [с. 4], *узаялъ* [с. 4], *выйшолъ* [с. 4], *пошолъ* [с. 4, 5], *сталъ* [с. 5], *почалъ* [с. 10], *видѣлъ* [с. 10], *выдержал'* [с. 12], *поставилъ* [с. 13], *пробаловал'* [с. 14], *скочилъ* [с. 14], *несмѣлъ* [с. 14], *виложилъ* [с. 16], *будоваль* [с. 16], *робил* [с. 16], *намастилъ* [с. 25], *хотѣл'* [с. 29], *нагодоваль и напоилъ* [с. 32], *мусѣлъ* [с. 34], *цѣловаль* [с. 36], *не смѣлъ* [с. 36], *розослалъ* [с. 37].

Хітарський рукопис відбиває особливості бойківського говору – вимову [ў] не лише у кінці дієслівних форм, а й іменників, як-от: *сокѣв'єго* ('сокіл') [с. 23].

Меншою кількістю слововживань представлена зміна [л] на [ў] у колишньому звукосполученні *ьл* між приголосними, напр.: *мовчить* [с. 5], *вовци* ('вовки') [с. 10], *дов'го* [с. 13], *копия довгая* [с. 16] поряд із *сполнилъ* [с. 7], *долгїи мѣч* [с. 14], *мол'чали* [с. 26]. Також систематично фіксуємо зазначену зміну у запозиченому з польської мови слові *żolnierz*: *жовнѣръ* [с. 9], *жовнѣр'* [с. 10], *жовнѣря* [с. 10], *жовнѣру* [с. 17], проте [л] зберігається у формі *малпо* [с. 12], запозиченій за посередництвом польської мови (пол. *malpa*) з німецької (нім. *Maulaffe*). Традиційними є написання з *пол*, напр.: *было о полночи* [с. 10], *пол мѣста* [с. 12], *поль години* [с. 22], *поль милѣ* [с. 35].

Результати дисимілятивних процесів у пам'ятці представлені обмеженою кількістю слів, проте виявляються послідовно. Так, розподібнення звукосполучки [кт] (< [кѣт]) у [хт] фіксуємо у питально-відносному, заперечному та неозначеному займенниках: *кто ты ест* [с. 4, 33], *хтос'* [с. 6], *нихто* [с. 10], *ци ест моцнїи хто* [с. 14], *нѣхто* [с. 15], *хтоже* [с. 20], *хто ест* [с. 23], *хто* [с. 24], *нїхто* [с. 29], і лише раз вжито форму *нѣкто* [с. 14]. Дисиміляція [чт] (< [чѣт]) у [шт] засвідчена такими прикладами, як-от: *що* [с. 4–7, 9–16, 18, 21–26, 28–30, 32–35], *щос* [с. 22, 23, 32], *щос'* [с. 15, 23], *щож* [с. 12, 24], *щожъ* [с. 28] поряд із традиційними, проте вже рідко вживаними формами *что* [с. 13, 17], *почто* [с. 29].

Хітарський рукопис послідовно відображає зумовлені занепадом зредукованих у слабкій позиції спрощення у групах приголосних. Втрату одного з приголосних фіксуємо у таких звукосполученнях: 1) [стн] > [сн]: *слова леснымы* [с. 7], *жена его власна* [с. 23], *власный цесарь* [с. 25], *радосно* [с. 26], *чесно* [с. 35, 36], *чеснѣишую* [с. 38]; 2) [стл] > [сл]: *нежалосливая* [с. 17]; 3) [здн] > [зн]: *позно* [с. 21, 33]; 4) [стц] > [сц]: *мѣсяц* [с. 33], *мѣсце* [с. 33, 35, 36], *на томъ мѣсци* [с. 38]; 5) [рдц] > [рц]: *серце* [с. 30], *серцем* [с. 38]; 6) [рнц] > [рц]: *черцовъ* [с. 15], *чер'ць* [с. 28], *черця* [с. 30], *черць* [с. 38]; 7) [рвш] > [рш]: *першю* [с. 6], *першихъ* [с. 16], *перших* [с. 24].

У збірнику досить обмежено репрезентовані наслідки прогресивної асиміляції звука [j] передньоязиковими палаталізованими приголосними, відтак найчастіше засвідчуємо традиційні написання, як-от: *благословеніе* [с. 10], *сказаніе* [с. 14, 20], *божїимъ повеленіем* [с. 14], *без покаянїя* [с. 16], *покаяніе* [с. 17, 31], *каменїя* [с. 17], *судїя* [с. 21], *и судїю того* [с. 21], *благословеніем* [с. 25], *житїе* [с. 28], *на покаянїе* [с. 28], *добродѣтелию* [с. 28], *благословенїя* [с. 30], *всему створенїю* [с. 34], *стоянїе* [с. 37], *прощенїе* [с. 38], а також у позиції після іншого приголосного: *смертїю* [с. 4, 7], *с честїю* [с. 8, 31], *з радостїю* [с. 30], *по причастїю* [с. 38]. Проте все ж фіксуємо кілька прикладів, у яких відображено прогресивну асиміляцію [j], напр.: *все свое орудя* [с. 14] *гнїлоє колодя* [с. 15], *одбня* [с. 21, 25, 27], *налявъ* [с. 25], *на вѣчнеє мешьканя* [с. 29]. Наведені форми репрезентують особливість південно-західних говорів української мови, зокрема й бойківських говірок, – неподовжений передньоязиковий приголосний.

Хітарський збірник виявляє варіативність у позначенні рефлексів *[dj]. У переважній більшості прикладів на місці давнього звукосполучення традиційно вживається графема *ж*, зокрема і в дієслівних формах, напр.: *по межѣ* [с. 4], *з межѣ нас* [с. 23], *з межѣ нихъ* [с. 26], а також: *я тебе поражу* [с. 6], *розпоряжу* [с. 17], *вижу* [с. 18, 21, 22, 33], *повѣжте* [с. 21], *повѣж* [с. 23, 34]. Буквосполучення *жд* фіксуємо у формах *одежды* [с. 22], *одежду* [с. 22], *оу одежду* [с. 30]. Одним прикладом (*вжджоваль* [с. 24]) засвідчено рефлекс праслов'янського *[zdj].

У словозміні як іменників, так і дієслів регулярно виявляються наслідки другої перехідної палаталізації задньоязикових приголосних, як-от: *по своєї шапць* [с. 6], *на ... дорозь* [с. 11, 15, 24, 35], *на свой руць* [с. 23], *по Бозь* [с. 24], *ночлєзь* [с. 25], *в руць* [с. 28], *друзи* [с. 29], *у колысць* [с. 32, 34], *на*

тре[то]мь ночлєзь [с. 35], *патрїарсь* [с. 37, 38]. Окрім форм, що закріпилися як норма в українській літературній мові, у пам'ятці вживаються й архаїчні або діалектні утворення, напр.: *стерезьте* [с. 11], *человѣци* [с. 17], *не помози Боже* [с. 37], *вовци изьли* [с. 10].

Хітарський збірник послідовно засвідчує епентетичний [j] як засіб уникнення збігу голосних у середині слова. Він вживається як у загальних назвах, так і власних іменах, напр.: *дияволъ* [с. 10, 32], *патрїарховъ* [с. 15], *патрїарху* [с. 36], *патрїархою* [с. 37], *патрїархо* [с. 37], *патрїарха* [с. 38], *патрїарсь* [с. 38], а також: *Йякова* [с. 16], *Юліянъ царь* [с. 16], *Маѣмїянъ кроль* [с. 16], *Давїянъ кроль* [с. 16], *Флавіянъ* [с. 29].

Натомість приставні приголосні у пам'ятці представлені досить обмежено. Так, протетичний [в] фіксуємо лише у трьох прикладах: *вѣкно* [с. 4], *оу вокенце* [с. 24], *не є вѣд години* [с. 13]. В усіх інших словах з очікуваним [в] протеза відсутня: *до окенця* [с. 24], *окенце* [с. 24], *огнистая* [с. 15], *онъ* [с. 26], *она* [с. 26], а також див. вище приклади з прийменником / префіксом *от* (*од*). Із приставним [г] засвідчено лише форму *геретиковъ* [с. 16] (такі написання були типовими для пам'яток XVII–XVIII ст.), але *острое* [с. 15], *острий* [с. 15], *острою* [с. 18], *острому* [с. 28].

Окрім загальнономовних звукових явищ, Хітарський рукопис засвідчує чимало рис бойківського говору, на території поширення якого була створена пам'ятка. Проте діалектні особливості збірника потребують окремого дослідження.

Висновки. Аналіз фонетичних особливостей Хітарського рукописного збірника I пол. XVIII ст. дозволив визначити найважливіші явища, що є показовими з погляду унормування звукової системи мови пізньосередньоукраїнського періоду. У пам'ятці чітко виявляються риси загальнономовні, спільні для усієї української мовної території, які закріпилися і пізніше стали нормою нової української літературної мови. Попри те, що нерідко живомовні елементи в рукописі затемнені книжною правописною традицією, проведений аналіз підтверджує, що фонологічна система української мови I пол. XVIII ст. виступає вже сформованою. У збірнику відображені не лише явища загальнономовні, а й репрезентовано основні риси південно-західного наріччя, зокрема бойківських говірок. Фіксація на письмі особливостей діалектного мовлення свідчить про руйнування книжних традицій в тогочасній літературно-писемній практиці.

Література

1. Гнатюк В., Франко І. Інтересний збірник з с. Хітара (пов. Стрийський) (тимчасові відомости). *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*. Львів, 1896. Т. 10. С. 7–13.
2. Гнатюк В. Легенди з Хітарського збірника (I-ої пол. XVIII в.). *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*. Львів, 1897. Т. 16. С. 1–38.
3. Передрієнко В. Проблеми вивчення живого народного мовлення за староукраїнськими пам'ятками другої половини XVI–XVIII ст. *Актуальні проблеми української лінгвістики: Теорія і практика*. Київ, 2001. Вип. II. С. 46–55.
4. Франко І. Карпато-руське письменство XVII–XVIII вв. Львів, 1900. 162 с.

5. Хібеба Н. Сучасні діалектні тексти з Турківщини як джерело дослідження фонетичних особливостей бойківських говірок. *Діалектологічні студії. 13: Збірник пам'яті Наталі Хобзей*. Відп. ред. П. Гриценко, Т. Ястремська; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. С. 334–359.
6. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002. 1054 с.

References

1. Hnatiuk V., Franko I. (1896) *Interesnyi zbirnyk z s. Khitara (pov. Stryiskyi) (tymchasovi vidomosti)* [An interesting Collection from Khitar (Stryi district) (temporary information)]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni T. Shevchenka*. Lviv. T. 10. S. 7–13 [in Ukrainian].
2. Hnatiuk V. (1897) *Legandy z Khitarskoho zbirnyka (I-oi pol. XVIII v.)* [Legends from the Khitar Collection (1st half of the 18th century)]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni T. Shevchenka*. Lviv. T. 16. S. 1–38 [in Ukrainian].
3. Peredriienko V. (2001) *Problemy vyvchennia zhyvoho narodnoho movlennia za staroukrainskymy pamiatkami druhoi polovyny XVI–XVIII st.* [Problems in research of the spoken Ukrainian Language system of the second half of the 16th–18th centuries]. *Aktualni problemy ukrainskoi linhvistyky: Teoriia i praktyka*. Kyiv. Vyp. II. S. 46–55 [in Ukrainian].
4. Franko I. (1900) *Karpato-ruske pysmenstvo XVII–XVIII vv.* [Carpatho-Ruthenian Writings of the 17th–18th centuries]. Lviv. 162 s. [in Ukrainian].
5. Khibeba N. (2020) *Suchasni dialektni teksty z Turkyvshchyny yak dzherelo doslidzhennia fonetychnykh osoblyvosti boikivskykh hovirok* [Contemporary dialectal texts from Turka District as a source for studying phonetic features in the Boiko microdialects]. *Dialektolohichni studii. 13: Zbirnyk pamiaty Natali Khobzey*. Vidp. red. P. Hrytsenko, T. Yastremska; NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakovycha. Lviv. S. 334–359 [in Ukrainian].
6. Sheveliov Yu. (2002) *Istorychna fonolohiia ukrainskoi movy* [Historical phonology of the Ukrainian Language]. Kharkiv: Akta. 1054 s. [in Ukrainian].

PHONETIC FEATURES OF THE KHITAR COLLECTION (1ST HALF OF THE 18TH CENTURY)

Abstract. The article is a study of the phonetic phenomena found in the manuscript collection of the 1st half of the 18th century from the village of Khitar, Stryi district. The manuscript was discovered and partly published by V. Hnatiuk (1897), and later I. Franko studied its content in his work “Carpatho-Ruthenian Writings of the 17th–18th Centuries” (1900). However, it was not the object of linguistic research. The objective of the article is to analyze phonetic features of the Khitar collection, in particular those displaying the standardization of the Ukrainian phonetic system in the early 18th century. A number of common historically essential language phenomena which have become the norm of the Ukrainian literary language have been identified in the subsystem of vocalism: the change of *[ĕ] (ѣ) into [i]; the fusion of [i], [y] (ы) into [и]; the change of *[o], *[e] into [i] in the newly closed syllables; the transition of [e] into [o] after sibilants before historically hard consonants; the alternation *y – ъ* as a result of the change of [ѡ] into [ѣ] and [y]. The study of consonantism has identified the most important phenomena indicative of the normalization of the phonetic system in the period under study: regressive assimilation based on voicing / voicelessness, the method and place of formation; progressive assimilation of the sound [j] by forelingual palatalized consonants; dissimilation of consonants; the change of [л] into [љ]; simplification in groups of consonants; epenthetic [j] and prothetic [ѡ], [r] etc. However, quite often living language features are obscured by the Church Slavonic bookish orthographic tradition. Nevertheless, despite traditional orthography, the analyzed text clearly reflects not only common language phenomena, but also fundamental features of the south-western dialects (they often appear in parallel with those that have become the literary language norm), in particular the Boykos patois common in the territory where the Khitar manuscript was written. The fact that the features of dialect speech were noted in writing indicates the breaking of bookish traditions in the written literary practice of the time. However, patois features displayed in the text require a separate study. The analysis of phonetic features of the Khitar collection proves that in the 1st half of the 18th century western Ukrainian territories underwent the living language processes common for the entire Ukrainian language area.

Keywords: phonetic system, vocalism, consonantism, common Ukrainian features, south-western dialect, Boykos patois, the Khitar Collection.

© Бичкова Т., 2023 р.

Тетяна Бичкова – кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Чернівці, Україна; t.bychkova@chnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-3060-4150>

Tetiana Bychkova – Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of History and Culture of the Ukrainian Language, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine; t.bychkova@chnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-3060-4150>

ДІАЛЕКТНІ АД'ЕКТИВИ ТА НАРОДНІ ПОРІВНЯННЯ В НОМІНАЦІЇ ЗОВНІШНІХ ТА ВНУТРІШНІХ РИС ЛЮДИНИ В ГОВІРЦІ СЕЛА ТЮДІВ КОСІВСЬКОГО РАЙОНУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Науковий вісник Ужгородського університету.

Серія: Філологія. Випуск 2(50)

УДК 81.161.2'282.2(477.86)

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50),28–33

Бігусяк М. Діалектні ад'ективи та народні порівняння в номінації зовнішніх та внутрішніх рис людини в говірці села Тюдів Косівського району Івано-Франківської області; кількість бібліографічних джерел – 14; мова українська.

Анотація. У статті вперше проаналізовані особливості говіркових гуцульських прикметників та народних порівнянь у номінації людини та її рис із погляду генези, семантики та функціонування. Зазначено, що для більшості назв на позначення зовнішніх та внутрішніх рис людини характерна яскрава експресивність, більш виражена при пейоративній оцінці й менше – при меліоративній. Також описано характеристичний потенціал цих номенів. Предметом цього дослідження є діалектні прикметники тільки двох лексико-семантичних груп (ЛСГ) номінативного поля “Людина”, а саме: 1) зовнішність людини та її фізичні вади; 2) риси характеру людини. До аналізу також залучено і відповідні народні порівняння, що побутують у цій говірці. Ми використали традиційні в діалектологічних ситуаціях методи дослідження: основний метод узагальнення спостережень – дескриптивний, за допомогою якого систематизовано та експліковано зафіксований матеріал; для обчислення кількісних показників – метод кількісних підрахунків.

У межах першої ЛСГ найбільше номінативне вираження мають назви на позначення особливостей зовнішності людини, статури, за станом здоров'я, ставлення до зовнішності.

ЛСГ назв, що передають риси характеру, поведінку людини, також утворюють антонімічні пари. Так серед них представлені такі мікрогрупи: *працьовитий / лінивий; спокійний, урівноважений / нетерплячий, розлючений; розумний / дурний, нерозумний.*

Більшість ад'єктивних номенів на позначення зовнішніх та внутрішніх рис людини у говірці с. Тюдів має давнє походження, сягає праслов'янських джерел. Водночас у вжитку діалектоносіїв є активними іншомовні запозичення, переважно з польської, німецької та румунської мов. Досліджувані номени є транслятором культурної інформації, національної ментальності гуцулів як етнографічної групи українців.

Різноманітність об'єкта номінації та експресивність значної частини лексики цієї ЛСГ спонукає нас до подальшого дослідження, окрім однослівних, також словосполучень, особливих оцінних порівнянь та фразеологізмів, які зафіксовані в реєстрі словника говірки села Тюдова.

Ключові слова: номінація, лексико-семантична група, оцінні номени, конотована лексика, говіркові ад'єктиви та порівняння, село Тюдів.

Постановка проблеми. Завданням сучасного мовознавства й надалі залишається дослідження всіх форм літературної мови, тому закономірним є комплексний аналіз мови говірки, як джерела, що, незважаючи на цивілізаційні глобалізаційні процеси, динамічно розвивається. Високу естетику народного мовокористування й мовотворення демонструє нам лексикографічна праця професорки Марії Іванівни Голянич «Мовний портрет села Тюдів», що вийшла у 2-х томах, відповідно у 2018 та 2022 роках. У вступній статті професор П.Ю.Гриценко зазначає: «Відтворена у форматі словника лексика і семантика фіксує й презентує різноманітні деталі щоденного життя тюдівської спільноти, неповторну локальну культуру, часто не знану на інших українських теренах, особливості природи довкілля, традиційної матеріальної культури, зокрема виробничих процесів (як сплавляння деревини річками, місцева традиція пастухування), харчування, приготування їжі й напоїв, одягу, житла та його опорадження, народної етики, вірувань і обрядів, характер міжособистісних відносин тощо» [Гриценко 2018, с.8].

У поле нашої уваги потрапила оцінна лексика говірки села Тюдів, що належить до гуцульського

говору, яка репрезентована в названому словнику і вперше розглядається на генетичному, структурно-семантичному та номінаційному рівнях.

Аналіз досліджень. Оцінність як лінгвістична категорія була об'єктом дослідження в багатьох вітчизняних і зарубіжних мовознавців. Цій проблемі присвячені праці українських лінгвістів Н. Бойко [Бойко 2005], В. Кононенка [Кононенко 1989, с. 30–36; Кононенко 2002, с. 54–74] та ін. Менш дослідженою є специфіка категорії оцінки в діалектному мовленні. Нині оцінку людини в її нарізноманітніших життєвих виявах добре описано в працях В. Леснової, які базуються на східнословобанському діалектному матеріалі, вона ж уклала “Словник оцінних номенів людини в українських діалектах” [Леснова 2004; Леснова 2013]. Лексику, пов'язану з людиною та її рисами (внутрішніми і зовнішніми), вивчали З. Бичко, Г. Козачук, К. Лук'янюк. Номінації людини в покутсько-буковинських говірках, їх генеза та ареальне варіювання стали предметом кандидатської дисертації Л. Колеснік [Колеснік 2016], також експресивні розмовного мовлення буковинців описано в статті Н. Гуйванюк [Гуйванюк 2013, с.167–180]. Говіркові паралелі в номінації рис людини розглядаються також у працях Л. Колеснік [Колеснік 2012,

с. 340–346], В. Леснової [Леснова 2012, с. 76–81] та М. Бігусяка [Бігусяк 2016, с. 60–71].

У нашому дослідженні “Номінації на позначення рис людини та її характеру в говірках прикарпатського ареалу” звернена увага на діалектні особливості оцінних назв людини, виражені іменниками, на семантичному, словотвірному та ареалогічному рівнях [Бігусяк 2016, с. 60–71]. **Предметом** цього дослідження є діалектні прикметники тільки двох лексико-семантичних груп (ЛСГ) номінативного поля ‘Людина’, а саме: 1) зовнішність людини та її фізичні вади; 2) риси характеру людини. До аналізу також залучено і відповідні народні порівняння, що побутують у цій говірці. Нами використано традиційні в діалектологічних ситуаціях **методи дослідження**: основний метод узагальнення спостережень – описативний, за допомогою якого систематизовано та експліковано зафіксований матеріал; для обчислення кількісних показників – метод кількісних підрахунків.

У межах першої ЛСГ найбільше номінативне вираження мають назви на позначення особливостей зовнішності людини, статури, за станом здоров’я, ставлення до зовнішності. Тут виявляємо широкі ряди опозиції у мікрогрупі ‘здоровий, надмірно повний / слабовитий, худий’: *боцматий, грубий, грубецький, моцний, молодікуватий, муровий, футрваний* < футро: 1) ‘підкладка, яка ніби повнить чоловіка’ [Голянич, т. 2, с. 1031] / *вислабуватий, ганьджовитий, змізернілий, мізерний, млавий, слабовитий, ухлєлий* ‘ослаблений’ та ін. Також численними є ряди опозиції в мікрогрупі ‘акуратний, охайний / неохайний’: *фігуровий, чічиний, итрамацький / засалений, зашмірваний, леп’сний, нехарний, омразний, ростелєпанний, фацарний*. Назва *чічиний* походить від гуцульської назви квітки – *ч’їча, ч’їчка*, тобто ‘красивий, як квітка’. В основі назви *итрамацький* < *итрамак* лежить запозичення з німецької мови < *stamm* ‘прямий, рівний, натягнений’ [ЕСУМ т. УІ, с. 480]. Ад’єктив *фацарний* < *фацарник* ‘неохайний чоловік, капарник’ має у своїй основі дієслово *фацарити* ‘жити в злиднях’, що є запозиченням з румунської мови [ЕСУМ, VI, с. 80]. У говірці села Тюдів побутують ще номени *фацарник, фацарниця* ‘неохайний чоловік / жінка’, ‘капарник / капарниця’ [Голянич т. 2, с. 1013].

Другою численною мікрогрупою цієї ЛСГ є номени на позначення фізичних вад людини, де мотиваторами є назви окремих частин тіла людини, тобто соматизми. Так, в основу прикметників, що називають людину з великим животом, лягли народні назви цієї частини тіла людини: *бебехатий* < *бебехи*, зневажливо ‘нутроці’, *гелеватий* < *гелево* ‘живіт’, *требухатий* < *требухачь* ‘черевань’, *череватий* < *черево* ‘живіт’. Виявлені номени є синонімами. На означення людини з певними формами обличчя побутують прикметникові назви: *гембатий* < *гемба* ‘рот’, *лицятий, пампулатий* ‘повнощокій’. Людину з певними вадами очей іменують у говірці: *вінтулений, пульткатий, різноокий* ‘косий’, *зжмурений* ‘із примруженими очима’. В основі назви *варгатий* лежить

полонізм *warga* ‘губа’, *загубатий* ‘людина з великими губами’. Людину з великим носом називають *заносатий*, а з малим: *пиркатий, пирконосий*. Назви *клонцятий* іменують людину з великими зубами, а *фіксатий* називають того, хто має на зубі (чи зубах) металеву коронку. Довгоногу людину називають *лабатий* від польського *laba* ‘нога’, *итригінистий* ‘високий, довгоногий’.

Невеликий синонімічний ряд утворюють прикметники, що характеризують людину за кольором волосся: *білєвий, білобрисий, просивний* ‘сивуватий’, а також за формою: *кучерівий, кострюбатий (кострубатий)* – ‘непричесаний’, *нейсатий – згруб* ‘про того, хто має довге неохайне волосся’. Поодинокими є ад’єктиви на означення клаповухого – *клепатий* < *клепачь* ‘клаповухий чоловік (хлопець)’, а ця назва походить, можливо, від *клепання* – 2 *знев.*, головний убір [Голянич т. 1, с. 752–753], а також *гудзицятий* < *гудзицачь* ‘про особу чол.ст. у якої пишні, тугі сідниці’ [Голянич т. 1, с. 327].

ЛСГ назв, що передають риси характеру, поведінку людини, також утворюють антонімічні пари. Серед них представлені такі мікрогрупи: *працьовитий / лінивий; спокійний, урівноважений / нетерплячий, розлючений; розумний / дурний, нерозумний*.

Першу мікрогрупу *працьовитий* представлено в говірці такими ад’єктивами: *беручкий, господарний, газдовитий, дбалий, огідний, огінний* < присл. *огідно, огінно* ‘завзято, тобто дуже працьовитий’ [Голянич, т. 2, с. 177], *редний* < *редно* ‘добре, так, як повинно бути’, про людину, яка все робить до ладу [Голянич, т. 2, с. 555]. Відповідно на означення лінивої людини побутують назви: *ледащий, лайдацький, лайдацькуватий* < *лайдак* 1. *знев.* ледар [Голянич, т. 1, с. 829], *низдалий*.

Другу антономічну пару *спокійний, урівноважений / нетерплячий, розлючений* утворюють відповідно назви: *благий, догідливий, заобрій, запорядний, згідливий, лодіний, мунявий, степенний, терпінний, тихонький / анцинатий* – ‘занадто збудливий, нервовий, невірноважений’ [Голянич т.1, с.36], *встєклий (остєклий, устєклий)*; 2. *перен.*, розлучений < *встєкнути* – ‘стати скаженим; дуже розсердитися’ [Голянич, т. 1, с. 259], *годиноватий* – 1. ‘невірноважений, здатний швидко, часто не зовсім умотивовано, змінювати свої рішення’; можливо, похідне від *гōден, гōдний* – ‘здатний, спроможний’ [Голянич, т. 1, с. 306], *загонистий, замотилічений, motelішний* < *motelіця* – назви хвороби тварин [Голянич, т. 1, с.958–959], *злосний (злісний), лōтий, навїговатий, напāsний, нашєвкватий, остєклий, протівливий, свинкуватий, свінський*.

Третя мікрогрупа представлена незначною кількістю назв. Так, розумну людину іменують, як і загалом в українській мові, – *мудрий, розумний* і в говірці вживають також *чьваллий* – ‘жвавий, розумний, меткий’ [Голянич, т. 2, с. 1121]. За даними ЕСУМ, прикметник утворився від іменника *чвал* ‘галопа’, що є основою для творення прислівника *чвалом* ‘галопом’, які потрапили в українську мову

через посередництво польської мови і є запозиченими з чеської [ЕСУМ VI, с. 287]; відповідно на протилежне значення вказує назва *ничьвѣлий* – не здатний швидко логічно мислити, без особливих розумових здібностей [Голянич, т. 2, с. 136]. На означення чесної людини в говірці побуває тільки прикметник *чєсний*, а негативнооцінних опозитів є більше: *безпїшній*, *безпїчаний*, *бєшчєсний*. Поодинокими є опозити: *слївний* – той, що завжди дотримується даного комусь слова і відповідно *нислївний* – той, що не дотримує даного комусь слова; *шїслївий* – щасливий / *нишїслївий* – нещасливий.

У досліджуваній говірці побуває багато позитивнооцінних та негативнооцінних назв, що не мають відповідних опозитів, а утворюють синонімічні ряди з семантичною різноманітністю. Зокрема, на означення говіркої людини вживаються ад'єктиви *бєсїдливий*, *говїркий*, *торкитлївий*; назви *пїска́тний* < *пїсок*, *рот*;, *хавкїтний* < хавка – знів. 'рот' – іменують гостру на язык, пащекувату людину. На повільну, малорухливу людину кажуть: *пїнявий* (*пїнівний*) < *пїняво* 'повільно, неквапливо', *спїтаний*, *стїлєний*; *саракїий* – бідолашний; *урїтний* – вередливий, фальчевий < *фальч* – лицемірство, фальш – лицемірний; *пїзьмлївий* < *пїзьма* – 'гнів – гнівливий – заздрїсний'; *пацєний* – 'бувалий, той, який пройшов через різні випробування' [Голянич т. 2, с. 243]; *хїхнявий* – гугнявий; *урадїваний* – задоволений.

Оцінні номени людини, що побутують у досліджуваній говірці, демонструють також різні ступені градації оцінки об'єктів. Сигналами про те, що в одному з оцінюваних об'єктів ознака виражена більшою мірою є, найчастіше, інтенсифікатори. Такими, за нашими спостереженнями, є словотвірні форманти, зокрема префікси –за: *зубатий* 'з великими губами' – *зазубатий* 'який має занадто повні губи'; *добрїий* – *задобрїий* 'занадто добрий'; *носатий* 'з великим носом' – *заносатий* 'про людину із занадто великим, на думку мовця, носом'; *порєдний* – *запорєдний* 'занадто порядний'; *на: бїдїваний* 'про людину, яка зазнала лиха, пройшла через випробування', *набїдїваний* 'такий, що зазнав тривалий час горя, біди'; -о: *стєклїий* 'дуже сердитий, злий' – *остєклїий* 'розлючений, який не контролює свої дії'; суфікси -ецк-: *зрубїий* 'товстий чоловік' – *зрубєцкїий* 'грубезний, товстелезний', -енн(ий): *здорївий* 'великий, повний' – *здорївеннїий* 'дуже великий, здоровило'.

Меншою мірою засобом передачі градації оцінки використовується ступенювання прикметників. Найчастіше в говірці, як і в літературній мові, уживають форми вищого ступеня з додаванням частки *най(ї)*: *найпїшїшїий* 'дуже поганий; найгїршїий', а також у такому випадку можуть сказати *краса вит красї* 'про когось чи щось, хто (що) є дуже гарним' [Голянич т. 1, с. 796]. Іноді градація ознаки досягається за допомогою використання різних відмінкових форм іменників чи редуплікації прислівників: *свинкуватїий* 'непорядний, нечесний' – *свиня свинєв* 'дуже непорядна, нечесна людина'.

Поряд із такими побутують у говірці й аналітичні форми вищого ступеня прикметників із

використанням частки *май(маї)* (< сх. романське май 'більше' [ЕСУМ III, с. 361]): *май дїббрїий*, *май влїзливїий*. Ця частка також поєднується із прикметниками у формі вищого ступеня: *май вїцїий*, *май бїднїшїий* тощо; *дїуже*, *дїуже фїйний* 'той, що має гарну, струнку фігуру'.

Також у мові говірки поширені прислівники-інтенсифікатори іншомовного походження. Це, в основному, номени з германізмом – *фїст*, *фєст* 'дуже сильно, надзвичайно'. З німецької *fest* 'міцний, твердий, сталий, постійний' [ЕСУМ IV, с. 91]: *фїст (фєст) фїйний* 'красивий, вродливий', *фїст дїббрїий* 'щирий, доброзичливий'.

Цікавим є, на нашу думку, використання прикметника *нисогїрїшїий*, що походить від прислівника *нисогїрїше* 'непогано; добре'. Авторка словника подає досить розлоге тлумачення цього прикметника: *нисогїрїшїий* 'непоганий, гарний, хороший; може використовуватися і як своєрідне табу на вираження високого ступеня вияву ознаки; не бажаючи 'перехвалити'; занадто високо оцінити когось чи щось, мовець використовує більш 'нейтральну' форму: *Наї б'удє / то нисогїрїшїий хлїпєц / мїх бї з'єтем бїти* [Голянич т. 2, с. 131]. Зауважимо також, що номени, які б репрезентували явища деінтенсифікації градації оцінності, нами не виявлено у досліджуваній говірці.

Аналізована ЛСГ ад'єктивів демонструє нам, окрім великої кількості використання в говірці семантичних синонімів, ще й значне побутування полісемантичних назв. Так, прикметник *тембатїий* означає 1) губатий: *У їїх фам'їл'їїї ус'ї тембат'ї*; 2) про особу, яка не дотримується правил мовного етикету, груба у спілкуванні: *ч'її то/ верє / такїї тембатїий хлїпєц? / їа їїму слїво / а вин м'їн'ї дес'їт* [Голянич т.1, с.340]; *ртатїий (ротатїий)* – 1) з великим ротом: *Рот на пїї лиц'а / ртатїий / їїт ж'єба*; 2) перен. про крикливого, галасливого, сварливого: *Л'їн'а така ртата / шїо їїк утвїрїц'є / то хот' тїкїа вїт хїти* [Голянич т. 2, с. 648]; *рукатїий* – 1) з широкими долонями чи довгими руками: *Вїдїшї / їка їа руката / у мєнє рука у д'єд'їну пїшїла / м'їжєска / а у тєбе/ пїнцїка*; 2) перен. злодійкуватий: *Рукатїого, такїого / їк отїої вїїко / трєба остєрїгїти се / бо вин / їк пїхїдїо / мїжє на шїо хоч' позїрїтїся / на такє / шїо її нї снїї бї* [Голянич т. 2, с. 650]; *репїхїтїий* – зруб., 1) товстий, 'калюхатий'; 2) про вагітну жінку [Голянич т.2, с.553–554]. Також у говірці вживають назву, семантика котрої може змінюватися від мейоративної до пейоративної: *набїдлївий* – 'той, хто любить і вміє набуватися'; а також *їрон.*, *знєв.*, 'той, хто не зовсім уміє себе вести в гостях, на 'набутках'; випивши, не здатний себе контролювати [Голянич т. 2, с. 8]. У трьох оцінних значення побуває назва *нишїслївий* – 1) 'бідний, нещасний'; 2) 'зажурений, сумний'; 3) нещасливий [Голянич т. 2, с. 138].

Як зазначає авторка словника, дослідниця М. Голянич, «говірка села Тюдів – це особливий вияв гуцульського світу, мовної практики гуцулів, у якій відбито мовомислення горян, їхні морально-етичні категорії, оцінки предметів і явищ, дій, що

реалізуються не лише через протиставлення добре - 'погано' ('файно' – 'нифайно'), але й асоціативно-образно. Так, мої односельці, оцінюючи щось, можуть сказати, *шо оццє йє добре, а ототó, зле*, однак часто зауважують: *мої мої мої / шó / верé / с цим робіти з / б'ідоч'ко мо́йа гирка́ / то йє гет зле; Аг'і на цисé / хто ч'уу так газдува́ти? / та вибрали йістé найушиш:е / йке лиш мо́же бути»* [Голянич т. 1, с. 11].

Дуже часто оцінність та характеристичні риси людини діалектоносії передають через використання стійких народних порівнянь, а також творять такі, що відомі лише в говірці цього села. Так, у реєстрі словника подано 80 порівнянь, що характеризують людину, її зовнішність та внутрішні якості і починаються словами *така, таке, такий*. У словниковій статті *такá фáйна* у значенні 'дуже гарна' подано 15 порівнянь: *Такá фáйна ік (ік) намальована (шо кра́шишó нима́); ни мо́же бу́ти, ни бувáї; ни найшо́в би; шо тако́ї нидé нима́; на всій Тю́див (заш до Косі́в) нима; абі́ де (абес ек) шука́в то ни найде́ш; страши́но фáйна; шо тако́ї пошукáти; такá фáйна шо фáйна; шо я ни зна́ю, ци ши́є дес є такá*. Рідше використовуються компаративи, у котрих суб'єктом порівняння є різні предмети, явища; *такá (такий) фáйний, ік (ік) пісанка; такий (такá), шо хоть ко́ло образі́в кладі́; така фáйна, хоть воді́ з лиця́ натійсе (ний)* [Голянич т. 2, с. 815–816].

На означення дуже втомленої, безсилої людини в одній словниковій статті зафіксовано 12 народних порівнянь [Голянич т. 1, с. 829]. Також цей стан людини ще передають різні поодинокі порівняння: *Такий, ік(ік) с того світу (іг би с хрестá здóймлений); такий, ік(ік) марá; такий, ік(ік) шклемі́тка – 'дуже худий, виснажений'* [Голянич т. 1, 824–825].

Характеризуючи занадто повну людину, використовують негативні, згрубілі порівняльні звороти зі своєрідними суб'єктами порівняння: *така, ік(ік) колéшня; така ік(ік) сту́па, такá, ік (ік) та́йстра; такий, іг(іг) гелéтка (дві, три, штири гелéци); такий зру́бий (фáйний, зафáйний), ік(ік) по́рхавка* [Голянич т. 1, с. 818, 821].

Про високу, худорляву людину кажуть: *такий, ік(ік) остривá (острив'є́нка, острив'ї́ниця)*. Суб'єктом порівняння є місцева назва куска сукуватого дерева *остривá* (переважно ялини), на якому сушать сіно, снопи. Також у цьому ж значенні використовують зворот: *такий, шо їму би ни досéх (ни досі́гнув) паті́ком (трі́сков) до носа*.

Оригінальними є тюдівські порівняльні звороти, що характеризують нерозумну людину: *такий розу́мний (зарозу́мний), ік(ік) до́ббня, ік шóфля; ік мо́шків кинь (кинь); ік сту́па; дуже скупу: такий, шо за грівню (рубéль, гриш) ко́зу (ку́зу) в Пі́стинь поведé; дуже п'яного чоловіка: такий п'є́ний, ік(ік) ліхтарня́ бес св'ічки; такий, шо хіба́ лиш у та́ці вéсти*. Переважно такі компаративні сполуки в словнику позначені ремарками *іронічно, згрубіло* тощо. Зауважимо, що навіть такий невеликий екскурс сторінками словникових статей *така, таке, такий* демонструє нам багатство народної уяви про

людину та її риси, що передаються діалектоносіями крізь призму народних порівнянь.

Висновки. Наші студії над ад'єктивною та компаративною характерологічною лексикою говірки с. Тюдів засвідчують, що діалектна система номінативного поля "людина" досить виразно репрезентована двома ЛСГ: зовнішність людини та її фізичні вади, риси характеру людини, які охоплюють близько 500 прикметникових одиниць. У межах цих ЛСГ на основі розрізнення диференційних схем позитивної і негативної оцінки виділяються опозиції позитивно-і негативнооцінних назв. Встановлено, що кількісну перевагу мають негативнооцінні номени. У межах досліджуваних нами одиниць це становить близько 74 %. Таку перевагу пейоративних назв над мейоративними дослідники пояснюють різними причинами, серед них ми також схильні вважати ментальні та психологічні особливості етносу, накладання табу та обмежень, що яскраво підтверджують коментарі авторки лексикографічної праці до семантичних значень реєстрових слів та різні види ремарок. Подогдуємося також із думкою професорки Н. Бабич про те, що «народ намагається акцентувати на негативних якостях, недоліках у характері та поведінці людини з метою їх подальшого виправлення чи перевиховання» [Бабич 2012, с. 16].

Досліджувані ЛСГ є складниками лексико-семантичного поля "Людина" і демонструють у діалектній системі говірки свою єдність і цілісність. Структура цих семантичних груп демонструє складну організацію, що ґрунтується на ідентичності, близькості чи контрастності семного складу їх конститuentів. Саме ці фактори сприяють виокремленню між компонентами ЛСГ гіпонімії, синонімії, антонімії та градуальних зв'язків.

Спостережено також, що репертуар ад'єктивних оцінних засобів у діалектному мовленні є значно ширшим, ніж у літературному. Це засвідчують розлогі синонімічні та антонімічні ряди пейоративної лексики, також діалектні назви такого типу відображають часто різночасові нашарування, ядро їх утворюють яскраві емоційно-експресивні номінативи. Зазначимо, що в говірці добре розвинена система градації вираження оцінки, яка репрезентована найчастіше словотвірними формантами, серед котрих переважають префікси, суфікси, рідше редуковані або синонімічні прислівники.

Більшість ад'єктивних номенів на позначення зовнішніх та внутрішніх рис людини в говірці с. Тюдів має давнє походження, сягає праслов'янських джерел. Водночас у вжитку діалектоносіїв активні іншомовні запозичення, переважно з польської, німецької та румунської мов. Досліджувані номени є трансляторами культурної інформації, національної ментальності гуцулів як етнографічної групи українців.

Різноплановість об'єкта номінації та експресивність значної частини лексики цієї ЛСГ спонукає нас до подальшого дослідження, окрім однослівних, також словосполучень, особливих оцінних порівнянь та фразеологізмів, які зафіксовані в реєстрі словника говірки села Тюдова.

Література

1. Бабич Н. Номінатема «жінка» у фразеологізованих контекстах. *Семантика мови і тексту: матеріали XI міжнародної конференції*. Івано-Франківськ, 2012. С. 15–18.
2. Бігусяк М. Номінації на позначення рис людини та її характеру в говірках прикарпатського ареалу. *Тенденції розвитку української лексики та граматики*. Ч. III. Варшава – Івано-Франківськ, 2016. С. 60–71.
3. Бойко Н. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональні аспекти. Ніжин, 2005. 155 с.
4. Голянич М.І. Мовний портрет села Тюдів. Словник. У 2-х т. Том 1: А-М. Івано-Франківськ: Лілея-НВ. 2018. 1000 с. Том 2: Н-Я. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2022. 1262 с.
5. Гриценко П.Ю. Просторинь народного слова Гуцульщини. *Мовний портрет села Тюдів. Словник*. У 2-х т. Т. 1: А-М. Івано-Франківськ, 2018. С. 4–12.
6. Гуйванюк Н. Експресеми розмовного мовлення буковинців як “знаки української етнокультури”. *Мова у дзеркалі особистості*. Філологічні дослідження, присвячені 80-річчю проф. акад. НАПН України Кононенка Віталія Івановича. Івано-Франківськ, 2013. С. 167–180.
7. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. Т.І–VII. Київ, 2012.
8. Колеснік Л.Я. Номінація людини в покутсько-буковинських говірках: генеза та просторове варіювання: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2016.
9. Колеснік Л.Я. Буковинсько-гуцульсько-закарпатські лексичні паралелі в номінації рис людини. *Вісник Прикарпатського університету. Сер. Філологія*. Вип. XXXII–XXXIII. 2012. С. 340–346.
10. Кононенко В.І. Компоненти оцінної структури прикметників. *Мовознавство*. 1989. №3. С.30–36.
11. Кононенко В.І. Мова. Культура. Стиль. Івано-Франківськ: Плай, 2002. 459 с.
12. Лєснова В. Діалектна оцінна лексика: слобожансько-гуцульські паралелі. *Вісник Прикарпатського університету. Сер. Філологія*. Вип. XXXII–XXXIII. 2012. С.76–81.
13. Лєснова В. Номінація рис людини в українських східнослобожанських говірках. Луганськ. 2004. 193 с.
14. Лєснова В. Словник оцінних номенів людини в українських діалектах. Луганськ. 2013. 304 с.

References

1. Babych N. (2012) Nominatema «zhinka» u frazeolohizovanykh kontekstakh [Nominative woman in phraseological contexts]. *Semantyka movy i tekstu: materialy XI mizhnarodnoi konferentsii*. Ivano-Frankivsk. S. 15–18 [in Ukrainian].
2. Bihusiak M. (2016) Nominatsii na poznachennia rys liudyny ta yii kharakteru v hovirkakh prykarpatskoho arealu [Nominations for designation of human traits and character in dialects of the Carpathian area]. *Tendentsii rozvytku ukrainskoi leksyky ta hrammatyky*. Ch. III. Varshava – Ivano-Frankivsk. S. 60–71 [in Ukrainian].
3. Boiko N. (2005) Ukrainska ekspresyivna leksyka: semantychnyi, leksykohrafichnyi i funktsionalni aspekty [Ukrainian expressive vocabulary: semantic, lexicographic and functional aspects]. Nizhyn. S. 155 [in Ukrainian].
4. Holianych M.I. (2022) Movnyi portret sela Tiudiv [Language portrait of the village of Tyudiv]. *Slovyk. U 2-kh t. Tom 1: A-M*. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV. 2018. 1000 s. *Tom 2: N-Ya*. Ivano-Frankivsk: Lileia-N V. 1262 s. [in Ukrainian].
5. Hrytsenko P.Yu. (2018) Prostorin narodnoho slova Hutsulshchyny [The space of the folk word of the Hutsul region]. *Movnyi portret sela Tiudiv*. *Slovyk. U 2-kh t. T. 1: A-M*. Ivano-Frankivsk. S. 4–12 [in Ukrainian].
6. Huivaniuk N. (2013) Ekspresemy rozmovnoho movlennia bukovyntsiv yak “znaky ukrainskoi etnokultury” [Expressions of spoken speech of Bukovina people as «signs of Ukrainian ethnoculture»]. *Mova u dzerkali osobystosti. Filolohichni doslidzhennia, prysviacheni 80-richchii prof.akad.NAPN Ukrainy Kononenka Vitaliia Ivanovycha*. Ivano-Frankivsk. S. 167–180 [in Ukrainian].
7. ESUM (2012) – Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy [Etymological dictionary of the Ukrainian language]: u 7 t. Kyiv. T.I–VII [in Ukrainian].
8. Koliesnik L.Ya. (2016) Nominatsiia liudyny v pokutsko-bukovynskykh hovirkakh: heneza ta prostorove variuvannia [Nomination of a person in Pokuttya-Bukovina dialects: genesis and spatial variation]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kyiv [in Ukrainian].
9. Koliesnik L.Ya. (2012) Bukovynsko-hutsulsko-zakarpatski leksychni paraleli v nominatsii rys liudyny [Bukovina-Hutsul-Transcarpathian lexical parallels in the nomination of human traits]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Ser.Filolohiia.vyp. XXXII–XXXIII*. S. 340–346 [in Ukrainian].
10. Kononenko V.I. (1989) Komponenty otsinnoi struktury prykmetnykiv [Components of the evaluation structure of adjectives]. *Movoznavstvo*. № 3. S.30–36 [in Ukrainian].
11. Kononenko V.I. (2002) Mova. Kultura. Styl' [Language. Culture. Style]. Ivano-Frankivsk: Plai. 459 s. [in Ukrainian].
12. Liesnova V. (2012) Dialektna otsinna leksyka: slobozhansko-hutsulski paraleli [Dialect evaluation vocabulary: Slobozhan-Hutsul parallels]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Ser. Filolohiia. Vyp. XXXII–XXXIII*. S.76–81 [in Ukrainian].
13. Liesnova V. (2004) Nominatsiia rys liudyny v ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirkakh [Nomination of human traits in Ukrainian East Slobozhan sayings]. Luhansk. 193 s. [in Ukrainian].
14. Slovnyk otsinnykh nomeniv liudyny v ukrainskykh dialektakh (2013) [Dictionary of evaluative nouns of a person in Ukrainian dialects]. Luhansk. 304 s. [in Ukrainian].

DIALECT ADJECTIVES AND FOLK COMPARISONS IN THE NOMINATION OF EXTERNAL AND INTERNAL FEATURES OF A PERSON IN THE DIALECT OF TYUDIV VILLAGE, KOSIV DISTRICT, IVANO-FRANKIVSK REGION

Abstract. The article analyzes for the first time the features of colloquial Hutsul adjectives and folk comparisons in the nomination of a person and his features from the point of view of genesis, semantics and functioning. It is noted that most of the names used to designate the external and internal features of a person are characterized by bright expressiveness, which is more pronounced in the case of a pejorative assessment and less so in the case of amelioration. The characteristic potential of these nouns is also described.

The subject of this study are dialectal adjectives of only two lexical-semantic groups (LSG) of the nominative field “Man”, namely: 1) a person’s appearance and his physical defects; 2) human character traits. The relevant folk similes found in this speech are also included in the analysis. We used research methods traditional in dialectological situations: the main method of generalizing observations is descriptive, with the help of which the recorded material is systematized and explained; to calculate quantitative indicators – the method of quantitative calculations.

Within the limits of the first LSG, the most nominative expression has names to indicate the features of a person’s appearance, physique, state of health, attitude to appearance.

LSG names that convey character traits, human behavior also form antonymic pairs. Thus, the following microgroups are represented among them: *hardworking / lazy; calm, balanced / impatient, angry; intelligent / stupid, unreasonable.*

Most adjectival nouns used to denote the external and internal features of a person in the colloquial language. Tyudiv has an ancient origin, reaching back to Proto-Slavic sources. Along with this, foreign language borrowings are active in the use of dialect speakers, mainly from Polish, German and Romanian languages. The studied nouns are translators of cultural information, the national mentality of the Hutsuls as an ethnographic group of Ukrainians.

The diversity of the object of the nomination and the expressiveness of a large part of the vocabulary of this LSG prompts us to further research, in addition to single words, as well as word combinations, special evaluative comparisons and phraseological units, which are recorded in the register of the dictionary of the colloquialism of the village of Tyudiv.

Keywords: nomination, lexical-semantic group, evaluative nouns, connoted vocabulary, verbal adjectives and comparison, Tyudiv village.

© Бігусяк М., 2023 р.

Михайло Бігусяк – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна; bihusjak@ukr.net; <https://orcid.org/00000002-6354-423>

Mykhailo Bihusiak – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine; bihusjak@ukr.net; <https://orcid.org/00000002-6354-423>

МОВНІ МАРКЕРИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ЄВРОПИ В ОПОВІДАЛЬНОМУ ЗБІРНИКУ Й. ГАЛЯТОВСЬКОГО «НЕБО НОВОЄ»

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'42'04:821.161.2:[130.122+008:94(4)]Галятівський Й. DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).34–43

Богомолець-Бараш О. Мовні маркери репрезентації духовної культури Європи в оповідальному збірнику Й. Галятівського «Небо нове»; кількість бібліографічних джерел – 17; мова українська.

Анотація. У статті досліджено особливості вербалізації концепту ЄВРОПА в одному з найвідоміших збірників барокових казань другої половини XVII ст. «Небо нове» Й. Галятівського. Для порівняння залучено також проповіді А. Радивилівського. Актуальність статті визначена нагальною потребою в осмисленні особливостей репрезентації європейської культурної спадщини, зокрема її духовного складника, в ранньомодерній Україні крізь призму староукраїнської літературної мови. На основі наявних досліджень та власного наукового пошуку й аналізу виокремлено низку найменувань країн та міст Європи, які фігурують у текстах казань, виявлено їхню функцію в організації семантичного простору тексту, яка полягає у вказівці на: а) локалізацію дії оповіді чи санктуарія – стрижневого центру оповідання; б) напрямок руху дійових осіб; в) походження героїв оповідань. Змодельовано номінативне поле концепту ЄВРОПА, сформоване такими лексико-семантичними групами: 1) екзотопонімами – назвами країн (хоронімами) і міст (ойконімами) та їхніми перифразами; 2) ад'єктивно-субстантивними словосполученнями (АСС) зі стрижневими субстантивами *земля*, *місто* та ін.; 3) екзотонімами; 4) уточнювальними (щодо антропонімів) АСС. Зафіксовано широкий ряд географічних назв на позначення історичних європейських земель: Англії, Франції, Італії, Іспанії, Португалії, Голландії, Німеччини, Бельгії, Польщі, Литви тощо.

Проаналізовано системні відношення в межах досліджуваного матеріалу, зокрема синоніми, гіпероніми та гіпоніми, а також лексичні, граматичні й правописні варіанти назв. На прикладі найменувань, що позначають сучасну територію Іспанії, простежено зміни в написанні відповідних екзотопонімів від кінця XVI ст. до формування сучасної літературної норми, зіставлено запозичені лексеми з мовою-оригіналом для встановлення ймовірних причин зафіксованої варіативності запозичень. Зроблено висновок про розгалуженість номінативного простору концепту ЄВРОПА в мовній картині світу освіченого українця другої половини XVII ст., цінність духовної культури як складника концепту, зокрема репрезентованої в барокових проповідях.

Ключові слова: українська мова XVII ст., екзоніми, ад'єктивно-субстантивні словосполучення, концепт, мовна картина світу, барокові проповіді, Й. Галятівський, Європа.

Постановка проблеми. Україна поділяє з Європою не лише континент, а передусім культуру й цінності, які оприявнюються в українській мові впродовж багатьох століть. Як зазначають історики мови, об'єктивація проблем взаємодії мови і культури, соціуму, характерна для сучасних студій, ґрунтується на джерельній основі – зокрема, «писемних пам'яток, яскравих свідченнях про історичну спадщину XVII ст., про барокову книжність і проповідництво» [Ніка, Олешко 2019, с. II].

Аналіз досліджень. Окремі аспекти мовної репрезентації культури Європи в синхронному та діахронному аспектах уже привертала увагу дослідників: окреслено становлення поняття «Європа» в ранньомодерній Україні на прикладі перших фіксацій відповідного терміна-назви і його перифраз та іншої європейської географічної номенклатури, уживаної в українських текстах XVII ст. [Яковенко 2012, с. 204–223], розглянуто роль іншомовних лексичних впливів на розвиток української мови XVI–XVII ст. у контексті взаємодії українців із сусідніми та територіально віддаленими народами [Гриценко 2017], проаналізовано лексику на позначення одягу та тканин із Європи в українській мові XVI–XVII, висвітлено особливості європейського впливу на духовні запити, інтелектуальні ресурси, смакові вподобання та

побут освічених українців XVIII ст. [Богомолець-Бараш 2021, 2022, 2023].

Українське барокове проповідництво, насамперед в особі Йоаникія Галятівського (збірка «Ключ розуміння») та інших його сучасників (Антонія Радивилівського, Лазаря Барановича, Дмитрія Туптала та Стефана Яворського) було об'єктом розгляду в дисертаційній роботі Л.О. Бомко [Бомко 2022]. Наукове видання проповідей А. Радивилівського з лінгвістичним опрацюванням давнього тексту, покажчиком слів і словосполучень здійснили О. Ніка та Ю. Олешко у 2019 р. [Ніка, Олешко 2019].

Дослідники зазначають, що виразною лексичною ознакою проповідницького стилю як різновиду релігійного стилю сучасної української літературної мови є численність онімів [Зелінська 2013, с. 201]. Онімний світ бароко досліджено в монографії О.Ю. Зелінської. Дослідниця визначила декілька груп пропріальної лексики в барокових проповідях: антропоніми як найбільш репрезентативну частину онімної лексики, теоніми, топоніми, зокрема ойконіми. Найбільш докладно висвітлено український топонім, утім згадано й назви інших країн і міст, зокрема європейських. Так, О. Зелінська наводить фрагмент із проповіді Захарії Копистенського, у якому додаткові стилістичні значення найменувань країн виникають шляхом

ампліфікації, за допомогою якої автор підкреслює вірність свого героя рідному краю: «якож през всѣ вѣки жаденсѣ ненашолъ в том Дому Вѣры своєї ω(т)ступником хотъ в Нѣмецких, Влоских и Германских краинахъ бывали» [цит. за Зелінська 2013, с. 226].

На думку дослідників, розмаїття використаних бароковими проповідниками онімів є свідченням високої ерудиції українських авторів XVII ст., глибокого знання ними релігійної літератури, демонструє глибоку обізнаність у питаннях світової та вітчизняної історії. Ораторсько-проповідницький твір як основний жанр художньої словесності XVII ст. був тим джерелом, з якого український слухач і читач черпали уявлення про здобутки світової культури. Так, існували дві тенденції в освоєнні іншомовних онімів на ґрунті української мови: з одного боку, автори прагнули дотримуватися канонічних форм, засвідчених Святим Письмом; з іншого – проповіді зафіксували їх адаптовані варіанти [Зелінська 2013, с. 236].

Аналізуючи староукраїнську проповідь XVII ст., Ю. Олешко відзначає розквіт проповідництва, який припав на ту добу, наголошуючи на змінах дискурсивної парадигми, що відбувалися паралельно з функціонуванням традиційного проповідництва. Ці зміни полягали в появі нових дискурсивних практик («сукупності правил когнітивної і комунікативної поведінки, не усвідомлюваних мовцями»), зумовлених переорієнтацією української інтелігенції Речі Посполитої на західноєвропейський інформаційно-культурний простір. Так, на думку дослідниці, «“новий” тип казання не відкидає грекослов'янських здобутків, але водночас враховує європейський досвід і розвивається тенденційно з польським проповідництвом» [Олешко 2016, с. 116]. До нового типу проповіді традиційно відносять казання другої половини XVII ст. авторства Й. Галятовського та А. Радвильовського. Обидва репрезентували київську ораторсько-проповідницьку школу, сформовану на основі Києво-Могилянського колеґіуму. Дослідники, з одного боку, підкреслюють подібність проповідей названих духовних діячів, оскільки обидва послуговувалися «простою мовою» та апелювали до значного масиву небіблійних прикладів, а з іншого, – наголошують на неповторності творчої особистості кожного з книжників [Бомко 2022, с. 104–105].

Відомо, що Й. Галятовський був чи не найбільш продуктивним та популярним письменником серед вихованців Києво-Могилянської академії: усі 18 написаних ним упродовж 1659–1687 рр. книжок вийшли друком, а деякі з них стали бестселерами [Яковенко 2013, с. 61]. Креативний і працьовитий книжник першим зібрав понад 150 казань про ікони, що зберігалися в різних країнах і були знані завдяки чудесам, та поєднав тексти в окремі розділи, у яких описано не всі чудеса Богородиці (як у решті збірників), а лише ті, джерелом яких були ікони. Оповідальний збірник Й. Галятовського «Нѣбо Новое з новыми звѣздами сотворенное, то есть преблсвенная Дѣва Мрія Бѣа з чудами своими. За

старанем найменшого слуги своего недостойного іеромон. Іоанікіа Галятовского ректор. и игум. Брат. Кіев», тісно пов'язаний із проповідницькою діяльністю письменника, здобув не меншу популярність, ніж його інша відома праця «Ключъ Разумнїа...» Легенди-чуда, що ввійшли до збірника, могли стати у пригоді в практичній діяльності проповідників. Збірником цікавилася і світська читацька аудиторія: оповідання-чуда, тобто розповіді про надзвичайне, чарівне, захопливе, подобалися простим людям. Уперше збірник видано в грудні 1665 р., попит на нього швидко зумовив декілька подальших перевидань та перекладів [Чепіга 1985, с. 18; Яковенко 2017, с. 66–67].

Для підготовки до друку у Львові нової версії «Неба нового» (кількість примірників якого порівняно з початковим київським варіантом збірника зросла від 96 до 457 відповідно) Й. Галятовський опрацював чималий «бібліотечний ресурс» (усього понад 80 праць), доступ до якого він отримав у «читацькій столиці» тодішньої України – Львові, де, за підрахунками дослідників, станом на XVII ст. були розташовані 182 приватні книгозбірні, що містили кілька тисяч книжок, зокрема надрукованих в Антверпені, Базелі, Венеції, Кельні тощо [Шевченко 2005, с. 118, цит. за Яковенко 2017, с. 104].

До джерел, які переказав і творчо переосмислив Й. Галятовський у «Небі новому», належали різноманітні твори європейських авторів. Наприклад, це 29-томна «енциклопедія» *Theatrum humanae vitae* («Театр людського життя») Теодора Цвінгера (1533–1588), баварського гуманіста, професора риторики, етики й медицини Базельського університету. Докладно опрацював український книжник збірку чуд *Magnum speculum exemplorum* («Велике дзеркало прикладів») бельгійського єзуїта Жана Майора (1543–1608), вихованця Лувєнського університету [доклад. див. Яковенко 2017, с. 124–138]. Ураховано й доробок польських історіографів Мартіна Бельського (бл. 1495–1575) та Мацея Стрийковського (бл. 1547– перед 1590), авторів популярних в Україні хронік. Так, хроніка М. Бельського слугувала джерелом першого розділу оповідань «Неба нового», який містив передбачення сивіл (поганських пророчиць) про народження Богородицею Ісуса Христа. Західні тенденції дослідники вбачають у поширенні нехристиянських легенд про Богородицю, що було характерним для культу мадонни в католицизмі, на відміну від протестантизму [Чепіга 1985, с. 20–21].

До європейського літературного надбання, яке використав Й. Галятовський у своїх працях, належав і твір вихованця Паризького університету, домініканця Вінцента з Бове (1190–1264) *Speculum historiale* («Дзеркало історії»), уперше надрукований у Страсбурзі в 1473 р. В Україну *Speculum historiale* проникло, ймовірно, двома шляхами – спершу через мандрівні сюжети з рукописних апокрифічних євангелій, а впродовж XVII ст. – уже за друкованими виданнями. Так, на французького книжника покликаються М. Смотрицький у «Треносі» (1610), А. Кальнофойський у «Тератургеми» (1638), А. Ра-

дивиловський у проповідях [Яковенко 2017, с. 163]. Вичерпний перелік покликань в українськомовних творах Й. Галятовського в зіставному аспекті зі змістом ужитого подано в праці Н. Яковенко «У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія Галятовського» [Яковенко 2017, с. 597–684].

Дослідники одноставно визнають книжника найбільш начитаним із київських авторів XVII ст., що підтверджують численні західні запозичення, які розпочали шукати в текстах Й. Галятовського на початку XX ст. Володимир Перетц та його учні [Яковенко 2017, с. 499]. Так, Н. Яковенко окреслила праці проповідника як «найзручніший матеріал для реконструкції переліку літератури, що могла давати опосередковане знання про Європу» [Яковенко 2012, с. 212].

Історико-літературне значення оповідань «Неба нового» підкреслював М. Сумцов у XIX ст.: «Можливо, вивчення цих сухих і безбарвних пам'яток української старовини кине світло на історію малоруських народних легенд, визначить, які з цих легенд виникли на самій Україні, а які забрели з чужини і акліматизувались у Малоросії» [цит. за Чепіга 1985, с. 21]. Легендарно-апокрифічний матеріал діставався до України різними шляхами: східно-візантійським, польським і західно-європейським; багато легенд народжувалося в Україні [Чепіга 1985, с. 18]. Як зауважив І. Франко, характеризуючи українське письменство XVII ст., «сімнадцятий вік був у нас загалом героїчним часом, а тим самим і часом, коли люди, самі переживаючи найрізномірніші пригоди, любувалися в оповіданнях таких пригод» [цит. за Чепіга 1985, с. 20].

Усього в «Небі новому» описано 457 богородичних чуд, «класифікованих» за 29 розділами: сім перших становлять легенди про життя Богородиці, інші розділи містять оповідання, пов'язані з Богородицею чи її емблемами після успішного. Дослідники встановили топографічні зв'язки конкретного джерела чуда – ікони, скульптури чи реліквії Діви Марії. За спостереженнями Н. Яковенко, інколи Галятовський обмежує локалізацію оповіді лише напрямком: «біля Єрусалима», «в землі французькій», «в Англії», проте здебільшого вказує точне місце розташування святощів, серед яких найбільше (44) саме західноєвропейських санктуаріїв [Яковенко 2017, с. 438].

Доведено, що численну групу топонімів, засвідчених у текстах казань, становлять назви країн. Проповіді фіксують синонімічні варіанти найменувань країн, виражені однослівно – топонімом або ж словосполученням з апелятивом (*земля, країна*) та з відтопонімним прикметником [Зелінська 2013, с. 2013]. Так, у текстах Й. Галятовського засвідчено майже півтори сотні неукраїнських географічних макро- і мікроназв, які репрезентують візантійський простір (понад 70 згадок), ранньохристиянський обшир (50+ номінацій) та нові, «поствізантійські», гілки: «грецький» Схід та католицький Захід (приблизно по 125 згадок). Європа представлена зокрема такими найменуваннями (у спадному порядку частотності вживання): Рим, Італія, фран-

цузькі терени, Нідерланди, Угорщина, Ливонія та ін. [Яковенко 2017, с. 437].

Запозичені іншомовні топоніми чи етноніми в дослідженнях останніх років [Данильчук 2023, Ващенко 2023] називають *екзонімами* (відповідно, *екзотопоніми* – іншомовні назви топонімів, а *екзоетноніми* – іншомовні назви етнонімів), антонімом до яких є *ендоніми* – «від грецьк. *enthos* – «усередині, вдома» та *nomos* – «ім'я») – «місцеві назви», назви географічного об'єкта мовою населення, яке проживає у межах цього об'єкта, й відтворені його мовою» [ЕЕД, с. 96, с. 99].

Мета статті та завдання. Метою пропонованої статті є виявлення мовних засобів репрезентації духовної культури Європи в українських барокових проповідях XVII ст. Мета статті передбачає виконання таких завдань: 1) виявити в текстах пам'яток лексеми та словосполучки, які вербалізують концепт ЄВРОПА; 2) з'ясувати особливості лексико-семантичної сполучуваності виявлених мовних одиниць у мікро- й макроконтестах; 3) на основі встановлених вербалізаторів концепту побудувати його номінативне поле; 4) на прикладі окремих екзонімів простежити лексичні, граматичні й правописні особливості запозичених назв у староукраїнській літературній мові в зіставному аспекті із сучасною літературною нормою та відповідними ендонімами в мові-оригіналі.

Методи та методика дослідження. У роботі використано методіку аналізу семантичного простору концепту та побудови його номінативного поля, застосовано описовий, зіставний та дистрибутивний методи для аналізу мовних одиниць.

Виклад основного матеріалу. Назви країн і міст Європи у збірнику «Небо нове» виступають у ролі обставини місця, вказуючи на місце дії оповідання й відповідаючи запитанням *де? куди? звідки?* Типова позиція таких обставин місця – початок першого речення оповідання: «*В Фландрії едєнь маларь маліоваль образь престѡи бѣи...*» [НН, с. 289, 64 зв.]; «*В Англії едєнь члѣкъ на има Рогерь мѣль цѡрку, в(ѣ) которую вступилъ злый дѣхъ и мѣчилъ єї. Проваділи єї до мѣстєчка, // названо҃го Іпсиснѣнтул, где былъ образь преч(с)той дѣви бѣи*» [НН, с. 289, 64 зв.]. В останньому прикладі місце дії оповіді конкретизується ойконімом *Іпсиснѣнтул* (за Н. Яковенко, запозичення походить від *Irisnuntchium* – середньовічної назви англійського містечка [Яковенко 2017, с. 416]).

У значній частині оповідань засвідчено назви європейських міст: «*в Болонії¹, едєнь млодєнецъ на има Райнеръ...*» [НН, с. 275, 42 зв.]; «*В мѣстѣ Флоренції была значнаа блѣдница на има Венедикта...*» [НН, с. 262, 24 зв.]; «*В Римѣ былъ в(ѣ) яскінѣ базилѣшокъ, который ядомъ своїмъ много людєй заразилъ и морил(ѣ)*» [НН, с. 305, 89 зв.]. Ойконіми нерідко супроводжуються хоро-німами, які виконують уточнювальну функцію: «*в мѣстѣ Болонії, в(ѣ) провѣнції Колєнської,*

¹ Болонія (італ. Bologna від лат. Bononia) – одне з найважливіших міст Італії, центр регіону Емілія-Романья та однойменної провінції.

одна дьвица іменемъ Алхеида зостала инокинею, котрую преслѣдовалъ и скушалъ злый духъ...» [НН, с. 310, 95 зв.]; «**В Сабавдіи² єсть мѣсто, Монтани названоє, в(ъ) котóромъ образъ пречістои двы бци єдинъ лóтръ³ вáжилъса мечемъ удáрити**» [НН, с. 292, 68 зв.]; «**В мѣстѣ Артѣзій, в(ъ) провѣнцій Нѣдерланду, єде(н) закóнникъ náбожный...**» [НН, с. 256, 15 зв.]. У деяких чудах місце дії оповіді зазначено в середині чи наприкінці речення: «Валдрáда, зáцнаа невѣста, іды єй пѣрстенъ преч(с)тои бци знайдуючийса ещѣ **в(ъ) Клóзѣ⁴ мѣстѣ...**» [НН, с. 259, 19 зв.], «Невѣсты з(ъ) кóстей слоніовыхъ рóблѣтъ пѣрстенѣ и посылають до мѣста **Перузійумъ⁵ названою...**» [НН, с. 258–259, 19 зв.] ☉

Місце дії позначають і АСС із субстантивами *королевство/князство*: «**В королевствѣ Арагонскомъ єдна пánна іменем(ъ) Алѣáндра бáрзо náбожнаа былá...**» [НН, с. 280, 50 зв.]; «**В князствѣ Литовскомъ, в(ъ) повѣтъ Слони́нскомъ, єсть мѣстце, названоє Жыровічи...**» [НН, с. 294, 72 зв.], які також можуть бути доповнені обставиною часу: «**року 1208 в королевствѣ Ангелскомъ**» [цит. за Яковенко 2017, с. 617].

На позначення теренів Іспанії А. Радивиловський уживає АСС із субстантивом *провѣнція/краина* та відповідним хоронімом: «**Пишетъ єдинъ з(ъ) истóрикóвъ, ижъ на границѣ Галиціей провѣнцій Гишпанской, гды Перунъ оударит(ъ) скарбъ з(ъ) собою великій приноситъ <...>**» [БАР, с. 191]. У продовженні цього легендарного сюжету автор за допомогою паралелізму зіставляє матеріальне та духовне багатства людини: «**єко Перунъ в(ъ) помененой краинѣ Гишпанской, гды в(ъ) землю впаде(т), златомъ людеѣ збогачает(ъ); такъ оутрапен(ъ)є або скорб(ъ), іды в(ъ) члѣка вѣрною оударитъ, златом(м) розных(ъ) цнот(ъ) и даровъ, єго збогачает(ъ)**» [БАР, с. 192]. У такий спосіб вербалізуються образний та ідейний компоненти концепту ЄВРОПА.

Найбільш продуктивним у творенні номінаційних АСС є стрижневий субстантив *земля*, який конкретизується відповідним відтопонімним ад'єктивом. На широку сполучувальну здатність наведеного субстантива вже звертали увагу дослідники. Так, Г. Дидик-Меуш ексцерпувала низку АСС із текстів пам'яток XVI–XVIII ст. та об'єднала ці словосполучення в тематичні групи «Географічні назви» та «Адміністративно-територіальні назви» [див. Дидик-Меуш 2018, с. 286]. На основі аналізу барокових проповідей спостерігаємо високу частотність уживання зазначених АСС, вірогідно, зумовлену зручністю в користуванні загальними географічними найменуваннями, які не потребували конкретизації: «**В землѣ Британской**» [НН, с. 278, 46 зв.]; «**В землѣ Італійской**» [НН, с. 263, 26 зв.];

«**В землі Албѣнгенской⁶**» [НН, с. 271, 39 зв.]; «**В землѣ Гишпанской**» [НН, с. 293, 70 зв.] Утім, у більшості випадків Й. Гаятовський усе ж намагався точніше окреслити місце дії шляхом називання провінції чи міста: «**В землѣ Французкой, в(ъ) провінції Колосанской**» [НН, с. 286, 60 зв.]; «**В землѣ Вло́ской, в(ъ) провѣнцій Валері**» [НН, с. 302, 83 зв.]; «**В землѣ Вло́ской, в(ъ) мѣстѣ Перузійумѣ⁷**» [НН, с. 258, 18 зв.]; «**В землѣ Гишпанской, в(ъ) мѣстѣ Дорнь**» [НН, с. 303, 86 зв.]; «**В землѣ Французкой на мѣсцѣ, Дóлисъ названою**» [НН, с. 291, 68 зв.]; «**В землі Інфлянтской⁸, в(ъ) мѣстѣ Дѣрнтѣ**» [НН, с. 288, 62 зв.]; «**В землі Саской, в(ъ) мѣстѣ Магдебурку...**» [НН, с. 272, с. 40 зв.] Таким чином, більшість АСС побудовано за моделлю «прийменник в + субстантив *земля* у М.в. → узгоджений у роді, числі, відмінку відтопонімний ад'єктив + прийменник в(ъ) + субстантив *мѣсто* в локативі → грамати́чно узгоджений ойконі́м».

Як зазначає О.Ю. Зелінська, в оповідних частинах проповідей засвідчена велика кількість найменувань міст світу. Розповідаючи про якусь незвичайну подію, що слугувала повчальним прикладом чи підтвердженням авторської думки, проповідник повідомляв, де вона відбулася. Чітка локалізація місця події була одним із засобів вираження її достовірності, а отже, допомагала вплинути на переконання слухача. У цих випадках автори часто супроводжували ойконіми уточненнями – вказівкою на країну чи континент, де розташовувалося місто, вираженою сполученням апелятива *місто* з відтопонімним прикметником [Зелінська 2013, с. 221–222].

Саме таку структуру має низка оповідань «Неба нового», де назва міста/села передує відповідній АСС: «**Тарнакумъ, мѣсто в(ъ) землі Французкой, облегли непріятелі...**» [НН, с. 305, 89 зв.]; «**Свесіонъ єсть мѣсто в(ъ) землі Французкой**» [НН, с. 266, 31 зв.], «**В селѣ, Гідола названою, в(ъ) землѣ Ладзкой**» [НН, с. 299, 80 зв.] Характерною є синтаксична конструкція АСС із додатковим означальним займенником *весь*, ужитим у поєднанні з парними сполучниками *не тільки..., але й...*: «**въ той цркѣвъ, котóраа не тільки в(ъ) мѣстѣ Флоренцій, але по всей землѣ Вло́ской былá славнаа**» [НН, с. 304, 87 зв.]

У деяких випадках автор обмежився лише зазначенням певного міста Європи: «**В мѣстѣ Туронѣнскомъ⁹**» [НН, с. 301, 82 зв.]; «**В мѣстѣ**

⁶ Альбенга, Альбенга (італ. Albenga, ліг. Arbenga) — муніципалітет в Італії, у регіоні Лігурія, провінція Савона.

⁷ Перуджа (лат. Perusia) — місто та муніципалітет в Італії, у регіоні Умбрія, столиця провінції Перуджа.

⁸ Інфлянтське воєводство (пол. Województwo inflanckie), або Лівонське воєводство (лит. Livonijos vaivadija), також відоме як Польська Лівонія — самоврядна адміністративно-територіальна одиниця Речі Посполитої від часу створення в 1620 році Венденського воєводства і до першого поділу Польщі в 1772 році. Назва *Інфлянти* походить від спільсної форми німецької назви Лівонії *Ліфляндія*. Нині ця область відома як Латгалія в складі Латвійської Республіки.

⁹ Турін (італ. Torino; п'єм. Turin) — велике індустріальне місто, діловий та культурний центр на північному заході Італії, столиця області П'ємонт та провінції Турин. Лежить в Альпах на західному березі річки По.

² Сабавдія (італ. Sabaudia) — муніципалітет в Італії, у регіоні Лаціо, провінція Латина.

³ Лотр — 'розбійник, злодій, грабіжник' [КР, с. 440].

⁴ Клоз (фр. Cluses) — муніципалітет у Франції, у регіоні Овернь-Рона-Альпи, департамент Верхня Савоя.

⁵ Перуджа (італ. Perugia) — місто та муніципалітет в Італії, у регіоні Умбрія, столиця провінції Перуджа.

брабантійском Мехлѣни¹⁰» [НН, с. 302, 84 зв.]; «В мѣстѣ французкомъ Свестіонѣ» [НН, с. 275, 43 зв.]; «...в(ѣ) Кремонѣ, мѣстѣ французкомъ» [НН, с. 263, 26 зв.] Такі АСС сконструйовано за моделлю «прийменник в(ѣ) + субстантив мѣсто в локативі → узгоджений у роді, числі, відмінку відтопонімний ад'єктив + ойконім у пост/препозиції до АСС».

Варто зазначити, що серед найменувань різних європейських земель досить часто фігурує і земля рускаа, а також назви українських міст: «Холмъ естъ мѣсто знаменитое в(ѣ) землѣ Руской...» [НН, с. 295, 73 зв.], «Срмолаѣ, рыбаѣкъ зъ Кәнева, мѣста украинного // прииоѣвъ также до украинного мѣста Черкасѣ...» [НН, с. 322, 115 зв.]

Деякі хороніми позначають історичні місцевості Європи, наприклад, Герцогство Брабант (у 1183–1794 роках герцогство у Нижніх Землях): «В Брабантійей была еднѣ пѣнна, котораа двѣц(ѣ)ство свое Хѣи пошлюбѣла» [НН, с. 289, 65 зв.], Бургундію – історичну область та регіон Франції: «Филиппъ Клівій жилъ в(ѣ) Бургундіи...» [НН, с. 296, 75 зв.]. Подекуди складно встановити сучасний відповідник стародавній географічній назві. Таким є екзотопонім Гиспаль, який, імовірно, походить від іберійського слова *Hispalis*, що означає ‘місто західного світу’; за Н. Яковенко, йдеться про іспанське місто Севілья, де містилася ікона т.зв. Гвадалупської Мадонни: «В мѣстѣ Гиспалю естъ образъ преч(с)той двѣ бѣи» [НН, с. 291, 68 зв.]

Інша функція екзотопонімів у проповідях – позначення вектора руху паломників-героїв оповідань: згадується «Гѣлсинъ, авва¹¹ монастыра Ремменского», який «ѣхалъ з(ѣ) Дѣци до Англіи, през(ѣ) море» [НН, с. 248, 4 зв.]; «жыдѣ на имѣ Іаковѣ», який прямував «з(ѣ) Лон(ѣ)дѣннѣ, мѣста англійского, до Уѣнтоннѣ...» [НН, с. 283, 65 зв.], описано подорож до Франції європейця «на имѣ Петръ де Алава», який «ѣхал(ѣ) през(ѣ) море до Фландріи, до мѣста, Руанъ названого» [НН, с. 272, 39 зв.], паломництво святоблिवого сімейства: «В землѣ Гишпанской еденъ члѣкъ побожный з жонюю побожною и з(ѣ) сыномъ млоденцемъ цнотливѣ(м) шлѣ до мѣста Компостеллѣ¹²» [НН, с. 264, 28 зв.], окреслено маршрут судна: «Еденъ округѣ¹³ Сетубаленскій¹⁴ шолоъ з(ѣ) Люзитаннѣ¹⁵ до Гишпаннѣ» [НН, с. 272, 40 зв.] чи пункту почат-

¹⁰ Мехелен (нід. Mechelen, французька назва Малін (фр. Malines) — місто і муніципалітет в бельгійській провінції Антверпен.

¹¹ Авва – ‘настоятель монастиря’ [КР, с. 348].

¹² Сантьяго-де-Компостела (ісп. Santiago de Compostela) – муніципалітет і місто в Іспанії, в автономній спільноті Галісія, провінція Ла-Корунья, комарка Сантьяго. Головна окраса і святина – Собор святого Якова, до якого веде один із найбільших і найстаріших паломницьких шляхів світу.

¹³ Округ ‘корабель’ [КР, с. 441].

¹⁴ Сетубал (порт. Setúbal; МФА: [sɨ.ˈtu.bal], Ситубал) – муніципалітет і місто в Португалії, в окрузі Сетубал, центр Сетубальського єпископства.

¹⁵ Лузитанія (лат. Lusitania), або Лузитанська Іспанія (лат. Hispania Lusitana) — у 27 до н. е. – 410 роках римська провінція на заході Піренейського півострова. Охоплювала більшу частину сучасної Португалії та південно-західну Іспанію (частини провінцій Естремадура, Саламанка й Авіла).

ку/призначення морської мандрівки: «Еденъ члѣкъ побожный на имѣ Дыдакусъ де Саравіа ѣхалъ водою з(ѣ) Гандыѣ до Валенции, мѣста в(ѣ) кролевствѣ Гишпанскомъ» [НН, с. 272, 39 зв.]; «З Баварской землѣ, з(ѣ) мѣста Монакумѣ¹⁶, еденъ члѣкъ през(ѣ) море ѣхалъ з(ѣ) Іер(с)ліму до ω(т)чѣзны» [НН, с. 276, 44 зв.]

Чудо, що сталося в давньогрецькому місті Мірра за участі купця, який прямував «з(ѣ) Сцилліи до Іспаннѣ», описує А. Радивиловський у «Слові...», присвяченому Святому Миколаєві [АР, с. 113–114]; в іншому оповіданні Й. Галятівського йдеться про «пренесеніє мѣщей свѣтого Ніколаа з(ѣ) Мірры до Бару¹⁷, мѣста влоского...» [НН, с. 330, 126 зв.]

В історичних епізодах, де йдеться про європейських полководців, війська та воїнів, екзотопоніми і АСС слугують для: а) позначення руху до певних міст Європи: «Олѣвѣрїи Темпельї тды з(ѣ) воїсками наступовалъ в(ѣ) Бѣлїи на мѣсто, названоє Галле <...>» [НН, с. 288, 63 зв.]; «Гды приступилъ з(ѣ) воїсками своїми Рѣл(ѣ)ло подѣ мѣсто французкое Карнодум(ѣ)...» [НН, с. 257, 17 зв.], б) для конкретизації інтенції дії: «...Еденъ воїнъ на имѣ Іоанъ Риз(ѣ)зѣлманъ блюзнилъ престѣю бѣу Галленскую устами своїми, обѣцѣючиса еї до Брузеллѣ запровадити и на рынку спалїти» [НН, с. 288, 63 зв.]; «А гды Кѣнрадъ, цѣсаръ Рымскїи, зъ воїсками своїми хотѣлъ Венгерскую зѣмлю набѣхати, в(ѣ) той часъ Стефанъ, крѣль венгерскїи, мїлїлся пр(с)той бѣи... <...>» [НН, с. 271, 38 зв.]

В описах фрагментів європейської історії, запозичених із хронікальних творів, трапляються й відповідні екзотопоніми: «Мѣсто, названоє Тервана¹⁸, англчиковѣ тды взлїи и шѣрпали и запалїли... <...> на образѣ была корѣна, котѣрую хотѣлъ еден(ѣ) англчикъ стрѣлою збїти и струїти...» [НН, с. 291, 66 зв.], «Гаврїилъ Осташевскїи, бѣдучи жолнѣромъ в(ѣ) пол(л)скимъ воїску, тды под(ѣ) Гнїзномъ з(ѣ) шведѣми была утарчка¹⁹...» [НН, с. 313, 100 зв.], «Филиппъ Клівій жилъ в(ѣ) Бургундіи, потѣмъ на войну ѣхалъ противѣ французѣвъ...» [НН, с. 296, 75 зв.]

Європейські екзотопоніми в текстах казань засвідчують належність героїв оповідань до тієї чи тієї країни Європи: «Антѣонїи Хамберїи з(ѣ) Англіи, тды до жрѣделѣ теплыхъ и здоровыхъ ѣхалъ...» [НН, с. 296, 75 зв.]; «Балвохвалцѣ²⁰ в(ѣ) Каталоннѣ двѣи, на руках(ѣ) своих(ѣ) дитѣтко держачую, шановали и образъ еї кождого року по улицѣхъ і носїли» [НН, с. 280, 51 зв.]

Згадки про титулованих осіб Європи оформ-

¹⁶ (лат.) Monacum – ‘Мюнхен’

¹⁷ Барі (Місцевий діалект: Vares; лат. Vagium; грец. Βάριον) — місто і значний порт на півдні Італії поблизу Неаполя. Адміністративний центр провінції Барі в області Апулія. Покровитель — святий Миколай, мощі якого зберігаються у місцевій базиліці святого Миколая з 1087 року. Це місто дало ім'я українському місту Бар.

¹⁸ Теруан (фр. Théroüanne) – сучасна комуна у Франції. Свого часу Теруанський собор був найбільш містким у Франції, доки не був знищений у 1553 після облоги, яку здійснив Карл V Габсбург.

¹⁹ Утарчка – ‘сутичка’ [КР, с. 442].

²⁰ Балвохвалца ‘ідолопоклонник, поганин’ [КР, с. 438].

лено за моделлю «антропонім + уточнювальна АСС із відтопонімним ад'єктивом»: «*Аріолдъ, князь Баварскій*» [НН, с. 290, 65 зв.]; «*в дворѣ князя Баварского*» [цит. за Яковенко 2017, с. 646]. Про слугу-священника *князя баварского* пише А. Радивилівський [АР, с. 170]. У казаннях Й. Галятовського фігурують й інші європейські монархи: «*Рѣнта, кролѣвна венгерскал*» [НН, с. 273, 42 зв.]; «*Маргарита, крѣла венгерского цѣрка*» [НН, с. 307, 91 зв.]; «*Іѡанна, крѣвала французкал*» [НН, с. 271, 39 зв.].

Окрема тематична рубрика оповідань – чудодійний порятунок від хвороб, пошестей та стихійних лих, які спіткали європейців. Обставині місця в таких прикладах передують прислівник *гды* ('коли'): «*Гды в(ъ) Італіи было великое трасень(е) земль...*» [НН, с. 263, 26 зв.]; «*Гды было в(ъ) Рѣмѣ повѣтре...*» [НН, с. 297, 77 зв.]. Згадано персонажів легенд з Італії: «*Колиба, девѣца в(ъ) мѣстѣ Медіоланѣ²¹, повѣтремъ была заражена и южь умерті мала...*» [НН, с. 276, 43 зв.] та Голландії: «*Єдна невѣста геретѣчка в(ъ) Голандіи, рѣдлчи, великою болезню была зната*» [НН, с. 287, 61 зв.]; «*Єденъ млынѣрѣ в(ъ) Нѣдерландѣ, в(ъ) селѣ, названомъ Любекѣ, паралѣжемъ зараженный, мѣльса з(ъ) плачемъ престѣи двѣ бѣи...*» [НН, с. 277, 45 зв.].

Прикметно, що навіть у той самий історичний період зафіксовано різні лексичні (*Голанді[а]* – *Нѣдерланд[ъ]*) та правописні (*до Гишпаніи* – *до Испаніи*) варіанти, які відбивають відмінності у вимові назв чужоземних країн. Деякі екзотопоніми запозичені з латини, що пояснює особливості їх транслітерації: *Медіоланѣ* < (лат.) *Mediolanum* – 'Мілан', *Монакумѣ* (лат.) < *Monacum* – 'Мюнхен', *Бононі[а]* < (лат.) *Bononia* – 'Болонія'. Імовірно, з латини запозичено й ойконім *Лон(ъ)дѣні[а]* < (лат.) *Londinium* – 'Лондон', який зазнав граматичної трансформації у форму жіночого роду (пор. з *Londona* (ж.р.) в сучасній латинській мові). Окремого коментаря, на нашу думку, потребують екзотопоніми Голландії та Іспанії. Так, не відповідає сучасній літературній нормі граматичний варіант лексеми *Нідерланди*, ужитий у чоловічому роді однини – *Нѣдерланд[ъ]*. Послідовне вживання саме цього екзоніма, ймовірно, пояснюється етимологією – ендонімом *de Nederlanden* 'нижні землі' (збірне поняття, яке в різний час охоплювало території сучасних Нідерландів, Бельгії, Люксембургу і, частково, Франції та Німеччини), з якого автор виокремив певну конкретну землю, яку він мав на увазі.

Найбільш розгалуженим є синонімічний ряд екзотопонімів на позначення Іспанії. Це і власне гіперонім у різних фонетичних варіаціях: *Гишпаніа*, *Испаніа*, його перифрази у формі АСС: *кролѣвств[о] Гишпанск[оѣ]*; а також гіпоніми: *Албула* (ймовірно, сучасне місто Авіла), *Гиспал[ъ]* (вірогідно, сучасне місто Севілья), *Каталоні[а]*, *кролѣвств[о] Арагонск[оѣ]*, *Валенци[а]*.

На прикладі екзоніма *Испанія* можемо простежити зміни, які відбувалися в традиції його написання з XVI до XXI ст.: XVI ст. → *в ышпанѣи*

'Іспанія' [КСУМ : Кр.Стр., 52 зв.] – кінець XVI ст.; XVII ст. → 1) *в Гишпанских краинахъ* (початок XVII ст.); 2) *в гишпаніи* 'Іспанія' [КСУМ : Розм., 2–2 зв.] – середина XVII ст.; 3) *до Гишпаніи* [НН, с. 272, 40 зв.] – 1665; 4) *до Испаніи* [АР, с. 113–114] – 1676 р.; 5) *гишпанѣ* 'іспанець' [СЛУМ, т. 6, с. 211]; XVIII ст. → *гишпанск[оѣ] вино* [М. II, с. 327–328, 18.10.1729 р.]; *по Гишпанску* [ХЖ, 31.01.1722, URL: <https://litopys.org.ua/khanenko/khan24.htm>]; XIX ст. → *Гишпанія*, *-ніі*, ж. 'Іспанія'. «*Колумб поїхав у Гишпанію*» [СУМ, с. 284]; XX ст. → *Еспанія*, *-ніі*, *-нісю* [ПС, с. 167]; XXI ст. → *Испанія*, *-іі*, *ор. -ією*; *Королівство Испанія* [ОСУМ, с. 169].

Для розуміння підґрунтя цих розбіжностей варто звернутися до мови оригіналу. Початковою є форма *Hispania*, й, відповідно, вислів *Laus Hispaniae*, уживаний для опису історії народів Іберійського півострова у хроніках Ісидора Севільського (VI–VII ст.). Після об'єднання Кастилії та Арагону в XII ст. уже задокументовано ендонім *España*, який разом зі словосполученням *Reino de España* [Королівство Іспанія] набув кодифікації та офіційного статусу назви країни. Однак річ у тім, що звук, позначуваний літерою *h*, в іспанській мові на початку слова не вимовляється, це данина історичній традиції написання. Водночас українські пам'ятки фіксують варіант лексеми із [г], орієнтований на фонетичний принцип правопису, а також [ш], що є близьким до вимови напівшиплячого звука [s] в іспанській мові. Екзонім *Гишпанія* закріпився в узусі, про що свідчить відповідна фіксація лексеми в «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка [СУМ, с. 284]. За фонетичним принципом транскрибовано лексему *Испанія* і в українському правописі 20–30-х рр. у «Правописнику словнику» Г. Голоскевича [ПС, с. 167], що найточніше відповідає вимові назви країни в оригіналу. Втім, у сучасній літературній мові переважив екзотопонім *Испанія*, що є швидше мовним анахронізмом із погляду становлення відповідного ендоніма в іспанській мові. Водночас перифраза в сучасній літературній мові *Королівство Испанія* є відповідником АСС *кролѣвств[о] Гишпанск[оѣ]*, зафіксованою ще в XVII ст.

Висновки. Українські барокові проповіді ввібрали найкращі здобутки як східної (православної), так і західної (католицької) духовної культури. Мовними індикаторами останньої є зокрема численні згадки про європейські країни, міста та їхніх мешканців у текстах казань. Правописні особливості адаптованих у староукраїнській мові іншомовних назв дозволяють кваліфікувати їх як екзоніми, а саме: а) найменування географічних об'єктів – екзотопоніми, б) їхніх мешканців – екзоетноніми. У текстах зазначені оніми вказують на: а) локалізацію дії оповіді чи санктуарія – стрижневого центру оповідання, б) напрямок руху дійових осіб, в) походження героїв оповідань.

На основі аналізу барокових проповідей та наявних досліджень запропоновано модель номінативного поля концепту ЄВРОПА, яке формують такі лексико-семантичні групи: 1) екзотопоніми – назви

²¹ (лат.) *Mediolanum* – 'Мілан'.

країн (хороніми) і міст (ойконіми) Європи та їхні перифрази; 2) номінаційні ад'єктивно-субстантивні словосполучення зі стрижневими субстантивами *земля, м'єсто, пров'їнція, країна*; 3) екзотоніми; 4) уточнювальні (щодо антропонімів) АСС.

Тексти барокових проповідей засвідчують широке коло географічних назв на позначення історичних європейських земель: Англії, Франції, Італії, Іспанії, Португалії, Голландії, Німеччини, Бельгії, Польщі, Литви та ін. Висока номінативна щільність європейських екзотопонімів, яку спостерігаємо у збірнику Й. Галятовського «Небо нове», відбиває ґрунтовні знання його автором європейської географії, культури й історії, які він черпав із західноєвропейських книжкових джерел. Утім,

київський книжник не механічно запозичував їхні фрагменти, а творчо переосмислював і екстраполював європейські сюжети на український ґрунт, тим самим збагачуючи мовну картину світу освічених українців XVII ст.

Розмаїття зафіксованих екзотопонімів свідчить про розгалуженість номінативного простору концепту ЄВРОПА, його поповнення та безперервний розвиток у діячності. На прикладі деяких назв спостерігаємо варіативність у їх написанні, зумовлену як інтралінгвальними (впливом іноземних мов на формування староукраїнської літературної мови та особливостями правописної традиції), так і екстралінгвальними чинниками (зміними на геополітичній мапі Європи).

Література

1. Богомолець-Бараш О.М. Специфіка вербалізації концепту ЄВРОПА в мовній картині світу Г. Сквороди. *Studia Linguistica*. 2021. Вип. 18. С. 37–56. DOI: <https://doi.org/10.17721/StudLing2021.18.39-54>
2. Богомолець-Бараш О.М. Об'єктивація концепту ЄВРОПА в українській мові XVI – першій половині XVII ст. *Українське мовознавство*. 2022. Вип. 1(52). С. 54–78. DOI: [https://doi.org/10.17721/um/52\(2022\).54-78](https://doi.org/10.17721/um/52(2022).54-78)
3. Богомолець-Бараш О.М. Репрезентація матеріальної культури Європи в українській мові XVI–XVII ст. (на матеріалі назв тканин та одягу). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. 2023. Вип. 1 (33), С. 9–15. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2023.33.02>
4. Бомко Л.О. «Ключ розуміння» Йоанікія Галятовського в контексті українського барокового проповідництва. Дис. ... докт. філос. із галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 035 Філологія (українська література). Львів, 2022.
5. Ващенко О.О. Етапи розвитку та сучасний стан чеської екзотопонімії. *«Ad orbem per linguas. До світу через мови»*. Матеріали Міжнародної науково-практичної відеоконференції “Наративи сучасної України у світовій геополітиці”, 18–19 травня 2023 року. Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2023. С. 46–48.
6. Вільчинська Т.П. Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII – XVIII ст.: монографія. Тернопіль: Джура, 2008. 424 с.
7. Гриценко С.П. Динаміка лексики української мови XVI–XVII ст. Київ: КММ, 2017. 936 с.
8. Данильчук Д. Екзотопоніми як джерело мотивації урбанонімів міста Києва. *Вісник науки та освіти. Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»*. № 3(9). 2023. С. 104–131. DOI:10.52058/2786-6165-2023-3(9)
9. Дидик-Меуш Г. Комбінаторика в українській мові XVI–XVIII століть: теорія, практика, словник. Львів, 2018. 688 с.
10. Довга Л. Система цінностей в українській культурі XVII століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля). Київ–Львів: Свічадо, 2012. 342 с.
11. Зелінська О.Ю. Українська барокова проповідь: мовний світ і культурні витоки. Монографія. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2013.
12. Ніка О., Олешко Ю. Передмова. Антоній Радивилівський. Барокові проповіді XVII століття. Підгот. наук. дослідження, тексту, покажчиків Оксана Ніка, Юлія Олешко. Київ: Освіта України, 2019. С. I–XIV.
13. Олешко Ю.Л. Староукраїнська проповідь XVII ст. у комунікативно-когнітивному вимірі. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дис. ... канд. філол. наук; 10.02.01 – українська мова. Київ, 2016.
14. Чепіга І. «Ключ розуміння» Йоанікія Галятовського – видатна пам'ятка української мови XVII ст. *Галятовський І. Ключ розуміння*. Київ, 1985. С. 5–51.
15. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. Львів: Свічадо, 2005 (Серія: *Studia rationis* 1). 340 с.
16. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. Київ: Laurus, 2012. 472 с.
17. Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоанікія Галятовського. Київ : Критики, Laurus, 2017. 634 с.

Список умовних скорочень назв джерел

БАР – Антоній Радивилівський. Барокові проповіді XVII століття. Підгот. наук. дослідження, тексту, покажчиків Оксана Ніка, Юлія Олешко. Київ: Освіта України, 2019. XIV + 381 с.

ЕЕД – Етнічність: енциклопедичний довідник. В.Б. Євтух; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. Київ: Фенікс, 2012.

КСУМ – Картотека “Словника української мови XVI – першої половини XVII століття” [зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України м. Львова]:

Кр.Стр. – Кройника которая пред тымъ николи свѣта не видала с полского на рускии діалектъ прело- жона презъ Матфея Стриковського, 1582.

Розм. – Бесіда. Староруський (старобілоруський/староукраїнський) та церковнослов’янський берле- монтовський розмовник Івана Ужевича.

М. П – Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767 гг.). А. Лазаревский. Киев: тип. Г.Т. Корчак-Новицкого. 329 с. *Киевская старина*. Ч. 2: 1726–1729 гг. 1895.

НН – Небо нове. *Гаятовський І. Ключ розуміння*. Київ, 1985.

ОСУМ – Головащук С.І. Орфографічний словник української мови. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. 496 с.

ПС – Голоскевич Григорій. Правописний словник. Львів: Априорі, 2020. 648 с.

СЛУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : [у 28 вип. Редкол.: Д. Гринчи- шин (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип’якевича. Львів, 1994–2017. Вип. 1–17.

СУМ – Словарь української мови. Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко: в 4-х т. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. Т. 1.

ХЖ – Диариуш <...> Николая Ханенко. Изд. О. Бодянского. *Чтения в обществе истории и древнос- тей российских*. 1858. № 1. XXI + 74 с.

References

1. Bohomolets-Barash O.M. (2021) Spetsyfika verbalizatsii kontseptu YEVROPA v movnii kartyni svitu H. Skovorody [Peculiarities of verbalization of the concept EUROPE in Hryhorii Skovoroda’s language model of the world]. *Studia Linguistica*. Vol. 18. S. 37–56. DOI: <https://doi.org/10.17721/StudLing2021.18.39–54> [in Ukrainian].
2. Bohomolets-Barash O.M. (2022) Obiektyvatsiia kontseptu YEVROPA v ukrainskii movi XVI – pershii polovyni XVII st. [Representation of the concept of EUROPE in Ukrainian language of the 16th–17th centuries]. *Ukrainske movoznavstvo*. Vol. 1(52). S. 54–78 DOI: [https://doi.org/10.17721/um/52\(2022\).54–78](https://doi.org/10.17721/um/52(2022).54–78) [in Ukrainian]
3. Bohomolets-Barash O. (2023) Rerezentatsiia materialnoi kultury Yevropy v ukrainskii movi XVI–XVII st. (na materialii nazv tkanyh ta odiahu) [Representation of the Europe’s material culture in the Ukrainian language of the 16th–17th centuries (based on the names of fabrics and clothing)]: DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2023.33.02>. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Literary Studies. Linguistics. Folklore Studies*, (1(33)). S. 9–15 [in Ukrainian].
4. Bomko L. (2022) «Kliuch rozuminnia» Yoanykiia Galiatovskoho v konteksti ukrainskoho barokovoho propovidnytstva [“The Key of Understanding” by Ioanikiy Galiatovskyyi in the Context of Ukrainian Baroque Preaching]. *Dys. ... dokt. filos. iz haluzi znan 03 Humanitarni nauky za spetsialnistiu 035 Filolohiia (ukrainska literatura)*. Lviv. 2022 [in Ukrainian].
5. Vashchenko O.O. (2023) Etapy rozvytku ta suchasnyi stan cheskoj ekzotoponimii [Stages of development and current state of Czech exotoponymy]. «Ad orbem per linguas. Do svitu cherez movy». *Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi videokonferentsii “Naratyvy suchasnoi Ukrainy u svitovii heopolitysi”, 18–19 travnia 2023 roku*. Kyiv: Vydavnychiy tsentr KNLU. S. 46–48 [in Ukrainian].
6. Vilchynska T.P. (2008) Kontseptualizatsiia sakralnogo v ukrainskii poetychnii movi XVII – XVIII st. [Conceptualisation of the Sacred in the Ukrainian Poetic Language of the 17th–18th Centuries]: monography. Ternopil: Dzhura [in Ukrainian].
7. Hrytsenko S.P. (2017) Dynamika leksykonu ukrainskoi movy XVI–XVII st [The dynamics of the lexicon of the Ukrainian language in the 16th – 17th centuries]. Kyiv: KMM, 2017 [in Ukrainian].
8. Danylchuk D. (2023) Ekzotoponimy yak dzherelo motyvatsii urbanonimiv mista Kyieva. [Exotoponyms as a source of motivation of urbanonyms in Kyiv]. *Visnyk nauky ta osvity. Serii «Filolohiia», Serii «Pedahohika», Serii «Sotsiolohiia», Serii «Kultura i mystetstvo», Serii «Istoriia ta arkheolohiia»*. № 3(9). S. 104–131. DOI:10.52058/2786-6165-2023-3(9)
9. Dydyk-Meush H. (2018) Kombinatoryka v ukrainskii movi XVI–XVIII stolit: teoriia, praktyka, slovnyk [Combinatorics in the Ukrainian Language of the 16th–18th Centuries: Theory, Practice, Dictionary]. Lviv. 688 s. [in Ukrainian].
10. Dovha L. (2012) Systema tsinnosti v ukrainskii kulturi XVII stolittia (na prykladi teoretychnoi spadshchyny Inokentii Hizelia) [The system of values in the Ukrainian culture of the seventeenth century (on the example of the theoretical heritage of Innocent Giesel)]. Kyiv–Lviv: Svichado. 342 s. [in Ukrainian].
11. Zelinska O.Yu. (2013) Ukrainska barokova propovid: movnyi svit i kulturni vytoky [Ukrainian baroque preaching: linguistic world and cultural origins]: monohrafiia. Kyiv: Vydavnychiy Dim Dmytra Buraho [in Ukrainian].
12. Nika O., Oleshko Yu. (2019) Peredmova. Antoni Radyvylovskyyi. Barokovi propovidi XVII stolittia [Anthony Radyvylovsky. Baroque sermons of the seventeenth century]. *Pidhot. Nauk. Prepar. Sciences. Research, text, indexes by Oksana Nika, Yuliia Oleshko*. Kyiv: Osvita Ukrainy. S. I–XIV [in Ukrainian].
13. Oleshko Yu.L. (2016) Staroukrainska propovid XVII st. u komunikativno-kohnitivnomu vymiri [The Old Ukrainian Sermon of the Seventeenth Century in the Communicative and Cognitive Dimension]. *Kvalifikatsiina*

naukova pratsia na pravakh rukopysu. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk. Spetsialnist 10.02.01 – ukrainska mova. Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv [in Ukrainian].

14. Chepiha I. (1985) „Kliuch rozuminnia” Ioanykiia Galiatovskoho – vydatna pamiatka ukrainskoi movy XVII st. [“The Key of Understanding” by Ioanykiy Galyatovskyi is an outstanding monument of the Ukrainian language of the seventeenth century]. *Galiatovskiy I. Kliuch rozuminnia*. Kyiv. S. 5–51 [in Ukrainian].

15. Shevchenko T. (2005) Yezuitske shkylntstvo na ukrainskykh zemliakh ostannoï chverty XVI – seredyny XVII st. [Jesuit schooling in the Ukrainian lands of the last quarter of the sixteenth and mid-seventeenth centuries]. Lviv: Svichado (Seria: Studia rationis 1). 340 s. [in Ukrainian].

16. Yakovenko N. (2012) Dzerkala identychnosti. Doslidzhennia z istorii uavlennia ta idei v Ukrainy XVI – pochatku XVIII s. [Mirrors of Identity. Studies in the History of Ideas and Perceptions in Ukraine in the Sixteenth and Early Eighteenth Centuries]. Kyiv: Laurus. 472 s. [in Ukrainian].

17. Yakovenko N. (2017) U poshukakh Novoho neba: Zhyttia i teksty Yoanykiia Galiatovskoho [In Search of a New Heaven: The Life and Texts of Ioanykiy Galyatovskyi]. Kyiv: Krytyky, Laurus. 634 s. [in Ukrainian].

List of abbreviations for sources

BAR – Anthony Radyvylovskyi (2019). Baroque sermons of the seventeenth century. Prepar. Sciences. Research, text, indexes by Oksana Nika, Yuliia Oleshko. Kyiv: Osvita Ukrainy. XIV + 381 s. [in Ukrainian].

EED – Etnichnist: entsyklopedychnyi dovidnyk (2012) [Ethnicity: an encyclopaedic reference book]. V.B. Yevtukh; Nats. ped. un-t imeni M. P. Drahomanova, Tsentr etnohlobalistyky. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].

KSUM – Kartoteka “Slovyka ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII stolittia” [Card files of the “Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th century”] [kept at the I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine in Lviv] [in Ukrainian].

Kr.Str. – Kroinyka kotoraiia pried tym nikoly svita ne vydala s polskoho na ryskyi dialiekt prielozhona priez Matfieia Strykovskoho (1582) [“Chronicle of Poland, Lithuania, Samogitia, and all of Ruthenia of Kiev, Moscow, Novgorod...” by Maciej Strykowski] [in Old-Ukrainian].

Rozm. – Rozмова [Besëda. Ivan Uževyč’s Ruthenian and Church Slavonic Berlaimont phrasebook] [in Ukrainian].

M. II – Dnevnik generalnogo podskarbyia Yakova Markovicha (1717–1767) (1895) [Diary of the General Treasurer Yakov Markovich]. A. Lazarevskiy. Kyiv: typ. H. T. Korchak-Novytskoho. 329 s. *Kievskaya starina*. Ch. 2: 1726–1729 gg. [in Russian].

NN – Nebo novoie (1985) [New Heaven]. *Galyatovskiy I. Kliuch rozuminnia* [The Key of Understanding]. Kyiv [in Ukrainian].

OSUM – Holovashchuk S. I. Orfohrafichnyi slovnyk ukrainskoi movy (2006) [A spelling dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv; Irpin: VTF «Perun». 496 s. [in Ukrainian].

PS – Holoskevych Hryhorii. Pravopysnyi slovnyk (2020) [The spelling dictionary]. Lviv: Apriori. 648 s. [in Ukrainian].

SIUM – Slovnyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st. (1994–2017) [Dictionary of the Ukrainian language of the 16th–first half of the 17th century.]: [28 vol. redkol.: D. Hrynchyshyn (vidp. red.) ta in.]; NAN Ukrainy, In-t ukrainoznav. im. I. Krypiakevycha. Lviv. Vyp. 1–17 [in Ukrainian].

SUM – Slovar ukrainskoi movy (1958) [Ukrainian language dictionary]. Arr. by B. Hrinchenko: v 4-kh t. Kyiv: Vyd-vo Akademii nauk Ukrainkoi RSR. T. 1 [in Ukrainian].

KhZh – Diariush <...> Nikolaya Khanenko (1858). Izd. O. Bodianskogo [The diary of Mykola Khanenko]. Chtenyia v obshchestve istorii i drevnostei rossiiskikh. № 1. XXI + 74 p. [in Russian].

LANGUAGE MARKERS OF REPRESENTATION OF EUROPEAN SPIRITUAL CULTURE IN THE SHORT SERMONS COLLECTION “NEW HEAVEN” BY YOANYKIY GALYATOVSKYI

Abstract. The article examines the peculiarities of the verbalization of the concept of EUROPE in one of the most famous collections of baroque sermons of the second half of the seventeenth century, “New Heaven” by Yoanykiy Galyatovskyi. The sermons of Antonyi Radyvylovsky are also used for comparison. The relevance of the article is determined by the urgent need to understand the peculiarities of the representation of European cultural heritage, in particular its spiritual component, in early modern Ukraine through the prism of the Old Ukrainian literary language. Based on available research and the author’s scientific research and analysis, the author identifies a number of geographical names of European countries and cities that appear in the texts of sermons, revealing their function in organizing the semantic space of the text, which is to indicate: a) the location of the action of the story or sanctuary – the pivotal center of the story; b) the direction of movement of the protagonists; c) the origin of the characters in the stories. The nominative field of the concept EUROPE is modeled and formed by the following lexical and semantic groups: 1) exonyms – names of countries (choronyms) and cities (oikonyms) and their periphrases; 2) adjectival-substantival phrases (ASPs) with the core substantives *land*, *city*, etc.; 3) exoethnonyms; 4) clarifying (for anthroponyms) ASPs. A variety of geographical names for historical European lands has been recorded: England, France, Italy, Spain, Portugal, Holland, Germany, Belgium, Poland, Lithuania, etc.

The author analyses the systemic relations within the studied material: lexical, grammatical, and spelling variants of

words, synonyms, hyperonyms, and hyponyms are identified. On the example of the names denoting the modern territory of Spain, the author traces the changes in the spelling of the respective exonyms from the end of the 16th century to the formation of the modern literary norm, compares the borrowed lexemes with the source language to establish the probable reasons for the recorded variability of borrowings. It is concluded that the nominative space of the concept of EUROPE is extensive in the linguistic world model of an educated Ukrainian of the second half of the seventeenth century and that spiritual culture is a value-based component of the concept represented in Ukrainian baroque sermons.

Keywords: seventeenth-century Ukrainian language, adjectival-substantival phrases, exonyms, concept, linguistic world model, baroque sermons, Yoanykiy Galyatovskiy, Europe.

© Богомолець-Бараш О., 2023 р.

Олександр Богомолець-Бараш – аспірант кафедри української мови і прикладної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна; bohomolets.barash@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-9646-2127>

Oleksandr Bohomolets-Barash – PhD student at the Department of Ukrainian Language and Applied Linguistics, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine; bohomolets.barash@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-9646-2127>

ПРОСТІ ПРИЙМЕННИКИ У СЛОВАЦЬКІЙ
ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811 [161.2 + 162.4]'367.633

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).44–48

Буднікова Л. Прості прийменники у словацькій та українській мовах; кількість бібліографічних джерел – 9; мова українська.

Анотація. У статті розглядаються прості непохідні прийменники словацької мови, які пов'язуються з родовим, давальним та знахідним відмінками, у зіставленні з українською мовою. Виділяються проблемні питання при вживанні прийменників в обох мовах.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що прийменники словацької мови в зіставленні з українською мовою на сьогодні мало досліджені. Більшість простих непохідних прийменників словацької та української мов є давніми. За своїм походженням ці прийменники сягають ще до праслов'янської мови, тому, з одного боку, вони є схожими за формою та вживанням, але, з іншого, – на сучасному рівні словацької та української мов є досить багато відмінностей при вживанні прийменників, оскільки один і той самий прийменник у різних мовах може виражати різні смислові відношення, що завдає труднощів під час їх вивчення та засвоєння.

Мета нашого дослідження – показати за принципом від «форми до змісту» подібності та відмінності вживання окремих непохідних прийменників у словацькій та українській мовах із родовим, давальним та знахідним відмінками. Такий спосіб допоможе краще пояснити вживання та значення окремих прийменників в обох мовах, особливо при вивченні близької слов'янської мови як іноземної.

Зіставний аналіз словацьких та українських прийменників із родовим, давальним та знахідним відмінками показав, що словацькому прийменнику в українській мові і, навпаки, українському прийменнику в словацькій мові може відповідати: конструкція з іншим прийменником, безприйменниковий зворот, конструкція з подібним прийменником, але в іншому відмінку.

Тільки в трьох прийменниках *bez*, *za* і *okrem* збігаються всі значення в родовому відмінку, і ці прийменники в обох мовах вживаються однаково. Окрім того, в українській мові непохідних прийменників, які пов'язуються з родовим відмінком, удвічі більше.

Ключові слова: прийменник, відмінок, форма, іменник, словацька мова, українська мова.

Постановка проблеми: Прийменник – службова незмінна частина мови, котра слугує для вираження залежності іменника, прикметника, числівника, займенника від інших слів у словосполученні та реченні. Більшість простих непохідних прийменників словацької та української мов є давніми. За своїм походженням ці прийменники сягають ще до праслов'янської мови, тому, з одного боку, вони є схожими за формою та вживанням, але, з іншого, на сучасному рівні словацької та української мов є досить багато відмінностей при вживанні прийменників, оскільки один і той самий прийменник у різних мовах може виражати різні смислові відношення, що завдає труднощів під час їх вивчення та засвоєння.

Аналіз досліджень. Багато мовознавців досліджували прийменники в різних мовах. Прийменник словацької мови добре описали Я. Оравець [Oravec 1968], Е. Горак [Horák 1989], Я. Кесселова [Kesselová 2001], української мови – І. Вихованець [Вихованець 1980]. У зіставному аспекті прийменниками словацької та польської мови займається М. Войтекова [Vojteková 2008], зіставленню словацького та українського прийменника присвячені розділи підручника «Словацька мова», авторами якого є С. Пахомова та Я. Джоганик [Пахомова, Джоганик 2008].

Мета нашого дослідження – показати за принципом від «форми до змісту» подібності та відмінності вживання окремих непохідних прийменників у словацькій та українській мовах з родовим відмінком (слов. *bez*, *do*, *od*, *z*, *za*, *podľa*, *u*, *okrem* (8 прийменників) [Vojteková 2008, с. 18]; укр.

bez, *do*, *від* (*od*), *з* (*із*, *зі*), *за*, *в* (*у*), *крім* (*окрім*), *для*, *біля*, *між*, *ради*, *серед*, *замість*, *коло*, *проти* (15 прийменників) [Вихованець 1980, с. 101], давальним відмінком (слов. *k*, *proti*; укр. *к*) та знахідним відмінком (слов. *na*, *o*, *pod*, *pred*, *cez*; укр. *на*, *під*, *в*, *через*, *перед*). Таким чином можна краще пояснити вживання та значення окремих прийменників в обох мовах, особливо при вивченні близької слов'янської мови як іноземної. У роботі використано описовий та порівняльно-зіставний методи.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо спочатку прості прийменники, які пов'язуються з родовим відмінком у словацькій мові, і зіставимо їх із подібними прийменниками в українській мові.

Прийменник *bez* у словацькій мові має значення «відсутність, брак чого-, кого-небудь» і пов'язується з назвами осіб, предметів та явищ у родовому відмінку. Наприклад, *zaobist' sa bez priateľov, ocitnúť sa bez strechy nad hlavou, zostat' bez pomoci* [Ološtiak 2013, с. 80]. В українській мові прийменник *без* має схоже значення і також пов'язується тільки з родовим відмінком: *залишитися без друзів, зостатися без нічого, кинь без хвоста, щасливий без краю*.

Прийменник *do* у словацькій мові має декілька значень. Найбільш поширеним є «напрямок всередину предмета, простору»: *nastúpiť do autobusu, naliať do pohára, ísť do školy, do práce* [Ološtiak 2013, с. 81]. В українській мові в цьому значенні вживається прийменник *в* або *на* зі знахідним відмінком: *сісти в (на) автобус, налити в склянку, йти на роботу*. В українській мові саме прийменник *в* вказує

на спрямованість дії всередину предмета, простору, а **до** – на те, що дія відбувається в напрямку до нього і може не закінчуватися проникненням усередину. Наприклад, *Семирічний Іван вже ходить до школи; щодня о восьмій ранку він іде в школу*. Тому словацькі вирази *ísť do knižnice, do školy* необхідно перекладати *йти в бібліотеку, в школу*. Хоча, як зазначає І. Вихованець, прийменник **в** із знахідним відмінком і прийменник **до** з родовим відмінком можуть взаємозамінюватися: *зайти в хату – зайти до хати* [Вихованець 1980, с. 111]. Але це правило не діє при пов'язуванні прийменника **до** з назвами осіб: *йти до лікаря*.

Окрім значення «напрямку всередину», прийменник **до** в словацькій мові має значення «місцевої межі»: *utyt' sa do pása, vyzvliect' sa do polpása* [Ološtiak 2013, с. 81]. Подібне значення прийменник **до** має і в українській мові: *вмитися до пояса, роздягнути до пояса*. Також схожі значення і «часової межі»: *sprať do obedu – spať do obedu*. Схожі також будуть значення міри: *premoknúť do nitky – промокнути до нитки*. Але вже відрізняється значення способу з наведенням результату. У словацькій мові в цьому значенні вживається прийменник **do**, в українській – прийменник **в** (**у**). Наприклад: *skrútiť sa do klbka – скрутитися у клубок*.

Українському прийменнику **до**, що завжди сполучається з родовим відмінком, у деяких словосполученнях відповідає словацький прийменник **na**, який вимагає знахідного відмінка: *zvernutися до нього – obrátiť na sa naňho*. В українській мові прийменник **до** ще вказує на предмет зацікавлення чимось: *ласий до меду, швидкий до роботи, беручий до науки, привітатися до знайомого*. У словацькій мові в цих випадках наявні конструкції без прийменника або з прийменником **na**, **do**: *pochutnat' si na mede, šikovný do roboty, pozdravit' známeho*.

У словацькій мові основним значенням прийменника **od** є вираження просторового значення, наприклад, *od domu, od dvora*, вираження часового значення: *od pondelka, od Vianoc, od konca 50. rokov*, вираження причини: *spievať od radosti*, вираження походження: *zdediť od otca*. Також прийменником **od** у словацькій мові можна виразити і значення мети, у такому разі цей прийменник вживається із абстрактним іменником: *buť dobrý od smádu, užívať od prechladnutia* [Ološtiak 2013, с. 81]. У словацькій мові прийменник **od** вживається при порівнянні з прикметниками другого ступеня: *je odo mňa mladší*. В українській мові існує подібний прийменник **від** (**од**) його значення переважно збігаються зі словацьким прийменником **od**, наприклад, просторове значення: *ходити від хати до хати*, значення причини: *плакати від радості*, значення походження: *отримати від діда*, при порівнянні: *старший від мене*. Однак в українській мові конструкції з **від** (**од**) часто змагаються з іншими конструкціями, наприклад, *повстати від якого часу і повстати з якого часу, від чого вмерти і з чого вмерти, взяти від кожного і взяти з кожного*, що не спостерігається в словацькій мові. Також при вираженні часового значення в українській мові найчастіше може вживатися прийменник **з**, а не **від**: *з кінця шістдесятих років* (зрідка *від кінця шістдесятих років*), *з кінця мину-*

лого століття. У словацькій мові в цьому значенні може бути тільки прийменник **od**: *od konca 60. rokov*. На відміну від словацької мови, в українській мові значення причини частіше виражається прийменником **від**, наприклад, *померти від інфаркту*, а в словацькій у цьому випадку вживається прийменник **na** в знахідному відмінку: *zomrieť na infarkt*.

Наступним прийменником, який пов'язується з родовим відмінком у словацькій та українській мовах, є прийменник **z**. Основним значенням цього прийменника у словацькій мові є значення руху зсередини назовні або зверху донизу: *vujst' z mesta, odísť z domu* [Ološtiak 2013, с. 81]. Подібне значення прийменник **z** має і в українській мові: *вийти з дому, зняти з дерева*. Також у словацькій мові прийменник **z** має значення часу: *film z roku 1986*, походження, матеріал: *cesto z múky*, засобу дії: *vystrelit' z pušky, napit' sa z fľaše* [Ološtiak 2013, с. 81]. Подібні значення прийменник **z** має і в українській мові: *зробити з дерева, з неї будуть люди*. В українській мові цей прийменник ще має значення зовнішнього вигляду людини, предмета, явища: *Жінка в нього була молода і з себе гарна* (Марко Вовчок) [Білодід 1969, с. 484]. І в словацькій, і в українській мовах прийменник **z** вокалізується залежно від позиції у реченні. У словацькій мові це варіант **zo**: *išiel zo školy*, в українській мові наявні аж три варіанти **із**, **зі**, **зо**. **Із** уживається між приголосними (переважно перед **з**, **с**, **ц**, **ч**, **ш**, **щ**): *vzav iz шафи; приїхав із Сімферополя*. **Зі** вживається перед сполученням приголосних, серед яких є **з**, **с**, **ц**, **ч**, **ш**, **щ**: *зустрівся зі старостами груп, пізно прийшов зі школи*. **Зо** (фонетичний варіант **зі**) вживається з числівниками **два**, **три**: *разів зо два*.

Прийменник **za** у словацькій мові при поєднанні з родовим відмінком має значення вираження часових обставин та поєднується з абстрактними іменниками: *vstali za rána, lieta za noci, vysielali za vojny*. Інколи прийменник **za** може мати значення умови: *zmenšuje sa za tepla* [Ološtiak 2013, с. 82]. В українській мові конструкція з прийменником **за** вживається для вираження часових обставин, що супроводжують виконання дії: *За старого Хмеля людей було жменя* (прислів'я), *за чорних днів, за темряви* [Білодід 1969, с. 485]. Також може вказувати на умову: *за всякої погоди, за певної умови*. Отже, прийменник **за** в обох мовах має однакове значення в родовому відмінку.

У словацькій мові з родовим відмінком ще може сполучатися прийменник **podľa**, який може виражати спосіб на основі згоди: *postupovať podľa návodu, kresliť podľa predlohy*, значення походження, який поєднується з конкретними або абстрактними іменниками в родовому відмінку: *podľa mňa, podľa matky patri do rodu, spoznať podľa hlasu* [Ološtiak 2013, с. 82]. В українській мові цей прийменник не має відповідника і переважно перекладається прийменниками **за** або **згідно з** із подібним значенням і пов'язуються з орудним відмінком, наприклад, *podľa potreby – за потребою*. Інколи може перекладатися прийменником **по**: *spoznať podľa hlasu – пізнати по голосу*.

Прийменник **u** у словацькій мові поєднується з родовим відмінком і використовується при позначенні якогось простору, середовища, що пов'язується з особою або її посадою: *bol som u*

Palčikov, u otca, u lekára, u suseda, u nás, u vás. Прийменник **в (у)** з родовим відмінком, за свідченням І. Вихованця, є характерним для східнослов'янських мов, тому в українській мові виражає чотири значення: а) просторове значення: *у друга, у будинку, у нашому інституті*, б) значення приналежності: *у дівчини, у птахів, у мене*; в) аблативне значення, г) значення обмеження [Вихованець 1980, с. 121]. В українській мові прийменник **у – в** вживається для того, щоб уникнути збігу приголосних, важких для вимови. У словацькій мові існує окремий прийменник **v**, який пов'язується зі знахідним та місцевим відмінком та може вокалізуватися: *vo firme*.

Прийменник **okrem** у словацькій мові сполучається з родовим відмінком і виражає значення виняткової міри: *všetci prišli, okrem jedného študenta*. В українській мові прийменник **крім (окрім)** також пов'язується тільки з родовим відмінком перед іменником на означення досить відокремлених членів речення, подеколи виділених навіть комою: *іншого, крім тебе любити не буду*.

Українському прийменнику **для**, який пов'язується з родовим відмінком і має значення призначення та мети: *зробити для свого спокою, комісія для впорядкування українського правопису, пристраїй для різання металу* [Вихованець 1980, с. 135], у словацькій мові відповідає прийменник **pre**, який пов'язується тільки зі знахідним відмінком і одним з його значень є значення призначення та мети: *pre domácu spotrebu, vyrábáme pre vývoz* [Oravec 1968, с. 107]. Хоч у словацькій мові в цьому значенні з прийменником **pre** починає конкурувати прийменник **na**: *na vývoz* [Oravec 1968, с. 107]. В українській мові з прийменником **для** зі значенням мети конкурує похідний прийменник **у справах**, який пов'язується з родовим відмінком: *комісія у справах дітей, комісія у справах неповнолітніх, комісія у справах молоді, комітет у справах молоді та юнацтва, комітет у справах національностей та релігій* і вживається зі словами *комісія, комітет* [Вихованець 1980, с. 136]. Тому в словацькій мові в цих виразах вживається прийменник **pre**: *komisia pre mládež, komisia pre koordináciu spolupráce, komisia pre vzdelávanie, mládež, kultúru a výskum, výbor pre otázky zamestnanosti, výbor pre ľudské práva, výbor pre národnostné menšiny a etnické skupiny*.

З родовим відмінком в українській мові ще пов'язується прийменник **біля**, який виражає просторову близькість між предметами або відношення дії до предметів і вступає в синонімічні зв'язки з прийменниками **коло** та **при**, що вживаються з іншими відмінками: *біля вікна – коло вікна, зрубав біля кореня – зрубав при корені*. Однак прийменник **при** виражає тіснішу суміжність предметів, ніж прийменники **біля – коло**. У словацькій мові значення просторової близькості між предметами виражає прийменник **pri**, який пов'язується тільки з місцевим відмінком: *pri rieke, pri okne*.

З давальним відмінком у словацькій мові пов'язуються тільки два первинні прийменники – **k**, **proti**. Прийменник **k** у словацькій мові має значення напрямку або розташування близько до об'єкта: *ísť k dverám, ísť k lekárovi*. Інколи цей прийменник поєднується з абстрактними іменниками з

часовим значенням: *dokončiť k 1. januáru* [Ološtiak 2013, с. 82]. В українській мові в цих значеннях вживається прийменник **до**, який пов'язується з родовим відмінком: *підійти до дверей, підійти до телефону, іти до лікаря, закінчити до 1 січня*. Однак в українській мові наявний прийменник **к (ік)**, який пов'язується з давальним відмінком, проте має архаїчне значення і трапляється тільки в кількох виразах: *к лихій годині, к бісу*.

Прийменник **proti (oproti)** також пов'язується з давальним відмінком і має значення напрямку до чогось, що знаходиться на протилежному боці: *vukročiť proti nepriateľovi, pozerat' sa proti slnku* [Ološtiak 2013, с. 82]. В українській мові в цьому значенні вживається прийменник **проти**, але в родовому відмінку: *виступити проти ворога, дивитися проти сонця*. При вираженні значення мети прийменник **proti** позначає небажану дію або стан: *liek proti chripke, postriekat' proti hnilobe*. В українській мові зі значенням мети вживається прийменник **проти**, але в родовому відмінку: *подвійна дія проти жирного блиску* або прийменник **від**, але також у родовому відмінку: *ліки від грипу, ліки від головного болю*. У словацькій прийменник **proti** може виражати й допустовість: *urobit' proti zákazu, odísť proti jeho vôli*. В українській мові в цьому значенні вживається прийменник **проти** в родовому відмінку: *зробити проти волі*. В усталених виразах прийменник **proti** має часове значення: *pustiť sa proti noci*. В українській мові наявні подібні вирази, але з прийменником **проти** в родовому відмінку: *проти ночі; Люди вмовили матір не вертатися додому проти ночі*.

Прийменник **na** у словацькій мові пов'язується зі знахідним відмінком та, на відміну від української мови, виражає значення причини: *umrieť na infarkt, zobudíť sa na hluk* [Ološtiak 2013, с. 823]. В українській мові в цьому значенні вживається прийменник **від**: *померти від інфаркту, прокинутися від шуму*.

Наступним прийменником, який пов'язується зі знахідним відмінком, у словацькій мові є прийменник **o**. Тут він має значення місця дотику: *opriet' sa o dvere, priviazať o stĺp*, може виражати значення часового інтервалу: *konat' sa o dva roky, vrátiť sa o hodinu* та значення міри: *je o dva roky starší* [Ološtiak 2013, с. 83]. В українській мові в цих значеннях переважно вживаються прийменники **через, на**: *повернутися через годину, на два роки старший*.

У словацькій мові прийменник **pod** пов'язується зі знахідним відмінком і може виражати значення міри: *teplota klesla pod nulu, pýtať za obraz pod päťtisíc eur* [Ološtiak 2013, с. 83]. В українській мові в цьому значенні переважно вживаються або прислівники, або інші прийменники: *температура нижче нуля, просити за картину менше п'яти тисяч*. Також в українській мові наявні конструкції з прийменник **під** у переносному значенні, але вже з орудним відмінком, наприклад, *бути під чаркою, під п'яну руч зробити, бути під орудою, під керівництвом, під редакцією*. У словацькій мові цей прийменник вживається здебільшого в конструкціях у прямому значенні. Можна вжити прийменник **pod**, наприклад, *pod vedením, pod záštitou, pod dirigentskou taktovkou*, або прийменник **v**: *v redakcii, v redakčnej úprave, v réžii*.

У словацькій мові, на відміну від української, прийменник **pred** може виражати значення мети: *prevolať niekoho pred komisiu, pred súd* [Ološtiak 2013, с. 84]. В українській мові в цьому випадку вживається прийменник **до**: *викликати кого-небудь до суду*.

У словацькій мові прийменник **cez** має часто набуває значення часового простору: *cestovať cez prázdniny, pracovať cez rok*. В українській мові в цьому значенні переважно вживається прийменник **протягом** із родовим відмінком: *працювати протягом року*. Хоча інколи в українській мові, особливо в діалектах, у цьому значенні може вжитися і прийменник **через**, наприклад, *говорити через усю дорогу* (себто «протягом усієї дороги»), *голодувати через усю зиму, тяглося через увесь місяць*. Також в українській мові досить поширені конструкції з **через** на означення причини, засобу, посередництва: *почути через людей*. Словацькою мовою ці конструкції можна перекласти тільки з прийменником **od** із родовим відмінком: *počut' od ľudí*. На відміну від словацької, в українській мові розвинулися й прислівникові значення прийменника **через**, наприклад, *через лад брехати, через край напиться, через силу прийти*. Словацькою мовою такі вирази можна перекласти тільки за допомогою прислівника: *nasilu klamať, nasilu prísť*.

В українській мові, на відміну від словацької, із знахідним відмінком ще поєднуються прийменники з (**із, зі...**), в (**у, по, крізь**).

Прийменник з (**із, зі, зо...**) із знахідним відмінком визначає приблизність у словосполученнях: *з хату завбільшки, з палець завдовжки, з тиждень минуло, з сотню дати, з двадцять душ прийшло, років зо два тому*. У словацькій мові такі вирази вживаються без прийменника, де приблизність виражається за допомогою **ako, asi**: *vel'kosti domu, vel'ký ako dom, asi týždeň prešiel*.

Прийменник в (**у**) із знахідним відмінком насамперед визначає об'єкт дії, а саме, що вона направлена на середні частини того предмета: *увійшов у хату, улучив у галку, поїхав у місто*. У словацькій мові в цьому значенні вживається прийменник **do** з родовим відмінком: *vošiel do domu, (od)išiel do mesta*. Також при багатьох дієсловах в словосполученнях іменники після **в (у)** мають різні інші, особливо прислівникові значення: *удатися в батька, перейти річку в брід, вдавнати в тузу, порубати в пень, вирости колос у колос*. У словацькій мові ці вирази можна перекласти за допомогою прийменників **na, cez** із знахідним відмінком: *podat' sa na otca* (розм.), *prejst' rieku cez brod*, або з прийменниками **do, ku** з родовим та давальним відмінком: *zrúbat' do pňa, vyrást' klas ku klásku*.

Із знахідним відмінком прийменник **po** вживається на означення мети граматичної дії та її межі. Найвний переважно при дієсловах із значенням руху: *іти по хліб, поїхати по сіно, послати по рибу, по сіль*. У словацькій мові в цьому значенні переважно вживається прийменник **na** зі знахідним від-

мінком: *íst' na chlieb, poslat' na rybu íst' na trávu*, але інколи може бути і прийменник **po**: *íst' po seno*. У сполученні зі вказівним займенником або порядковими прикметниками прийменник **po** уточнює місце дії: *po той бік, po сей бік* [Білодід 1969, с. 494]. У словацькій мові в цьому значенні вживається прийменник **na**: *na tamtej strane, na tejto strane*.

В українській мові, на відміну від словацької, ще наявний прийменник **крізь**, який поєднується лише з формою знахідного відмінка і вказує на середовище, оточення, в межах яких відбувається дія: *«Крізь ніч, крізь бурі, крізь тумани...»* (М. Рильський) [Білодід 1969, с. 487]. У словацькій мові в цьому значенні вживається прийменник **cez** також зі знахідним відмінком: *cez noc, cez búrky, cez hmly*.

Висновки. Отже, зіставний аналіз словацьких та українських прийменників із родовим, давальним та знахідним відмінками показав, що словацькому прийменнику в українській мові і, навпаки, українському прийменнику в словацькій мові може відповідати: а) конструкція з іншим прийменником: *naliať do pohára, íst' do školy, do práce – наливати в склянку, йти у школу, на роботу, podľa potreby – за потребою; umriet' na infarkt, zobudít' sa na hluk – померти від інфаркту, прокинутися від шуму; pracovať cez rok – працювати протягом року, prevolať niekoho pred súd – викликати кого-небудь до суду*; б) безприйменниковий зворот: *privítajú sa do znajomého – pozdravít' známeho*; в) конструкція з подібним прийменником, але в іншому відмінку: *vykročiť proti nepriateľovi, pozerat' sa proti slnku – виступити проти ворога, дивитися проти сонця; postavít' sa pred auditorium – стояти перед аудиторією*.

Тільки в трьох прийменниках **bez, za i okrem** збігаються всі значення в родовому відмінку, і ці прийменники в обох мовах вживаються однаково. Окрім того, в українській мові первинних прийменників, які пов'язуються з родовим відмінком, удвічі більше. Хоча, як зазначає Н. Куш, точно поділити прийменники на первинні та вторинні неможливо, тому що їхні етимологічні й синхронічні характеристики не завжди збігаються. Так, деякі з них, зокрема **крім, крізь, ради, завдяки** та інші, деєтимологізувалися, тобто в сучасній українській мові зникли слова, від яких вони утворилися, внаслідок чого прийменники стали сприйматися як непохідні. На думку окремих науковців, навіть власне непохідні прийменники типу **в, на, з** тощо утворилися від повнозначних слів. Тому під час поділу прийменників на первинні, тобто такі, які походять від самостійних слів, отримуємо їхнє кількісне співвідношення залежно від синхронічного або діахронічного підходу класифікації. Наприклад, синхронічно первинні прийменники типу **між, крізь** є діахронічно вторинними [Куш 2006, с. 94]. Можливо, тому в словацькій мові менша кількість первинних прийменників, які пов'язуються з родовим відмінком, ніж в українській мові.

Література

1. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. Київ: Наукова думка, 1980. 285 с.
2. Куш Н. Прийменник: основні підходи вивчення, лексико-граматичні ознаки, перспективи дослідження. *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць*. Вип. 14. Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. Донецьк: ДонНУ, 2006. С. 90–95.
3. Пахомова С., Джоганик Я. Словацька мова. Ужгород: Графіка, 2008. 472 с.

4. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969. 583 с.
5. Horák E. Východiská pre konfrontáciu predložkového systému slovenčiny s inými jazykmi. *Studia Academica Slovaca*. 18. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa, 1989. S. 167–183.
6. Kesselová J. Funkčno-sémantické vlastnosti predložiek v spontánnej komunikácii detí. *Slovenská reč*, 66, 2001, č. 4. S. 204–217.
7. Ološtiak M., Ivanová M. Kapitoly z lexikológie (Lexikálna syntagmatika a viacslóvné pomenovania). Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2013. 251 s.
8. Oravec J. Slovenské predložky v praxi. Bratislava: Slovenské ped. nakl., 1968. 232 s.
9. Vojteková M. Predložky v spisovnej slovenčine a poľštine. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2008. 163 s.

References

1. Vykhovanets I.R. (1980) Pryimennykova systema ukrainskoi movy [The prepositional system of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka. 285 s. [in Ukrainian].
2. Kushch N. (2006) Pryimennyk: osnovni pidchody vyvchennia, lexyko-hramatychni oznaky, perspektyvy doslidzhennia [Preposition: basic study approaches, lexical and grammatical features, research perspectives] *Linhvistychni studii: zb. nauk. prats*. Vyp. 14. Ukl. Anatolii Zahnitko (nauk. red.) ta in. Donetsk: DonNU. S. 90–95 [in Ukrainian].
3. Pakhomova S., Džoganík J. (2008) Slovatska mova [Slovak language]. Uzhhorod: Hrafika. 472 s. [in Ukrainian].
4. Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfolohia (1969) [Modern Ukrainian literary language. Morphology] / za red. I. Bilodida. Kyiv: Naukova dumka. 583 s. [in Ukrainian].
5. Horák E. (1989) Východiská pre konfrontáciu predložkového systému slovenčiny s inými jazykmi [Starting points for the confrontation of the Slovak prepositional system with other languages]. *Studia Academica Slovaca*. 18. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa. S. 167–183 [in Slovak].
6. Kesselová J. (2001) Funkčno-sémantické vlastnosti predložiek v spontánnej komunikácii detí [Functional-semantic properties of prepositions in children's spontaneous communication]. *Slovenská reč*, 66, č. 4. S. 204–217 [in Slovak].
7. Ološtiak M., Ivanová M. (2013) Kapitoly z lexikológie (Lexikálna syntagmatika a viacslóvné pomenovania) [Chapters from lexicology (Lexical syntagmatics and multi-word names)]. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. 251 s. [in Slovak].
8. Oravec J. (1968) Slovenské predložky v praxi [Slovak prepositions in practice]. Bratislava: Slovenské ped. nakl. 232 s. [in Slovak].
9. Vojteková M. (2008) Predložky v spisovnej slovenčine a poľštine [Prepositions in literary Slovak and Polish]. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. 163 s. [in Slovak].

SIMPLE PREPOSITIONS IN SLOVAK AND UKRAINIAN LANGUAGES

Abstract. The article examines the simple underived prepositions of the Slovak language, which are associated with the genitive, dative, and accusative case, in comparison with the Ukrainian language. Problematic issues in the use of prepositions in both languages are highlighted.

The relevance of the study is determined by the fact that the prepositions of the Slovak language in comparison with the Ukrainian language have not been studied much. Most of the simple underived prepositions of the Slovak and Ukrainian languages are ancient. The origin of these prepositions goes back to the Proto-Slavic language, therefore, on the one hand, they are similar in form and use, but, on the other hand, at the modern level of the Slovak and Ukrainian languages, there are quite a lot of differences in the use of prepositions, since the same preposition in different languages can express different semantic relations, which causes difficulties in their study and assimilation.

The purpose of our research is to show, according to the principle of «form to content», the similarities and differences in the use of some non-derivative prepositions in the Slovak and Ukrainian languages with genitive, dative and accusative cases. This method can show a better explanation of the use and meaning of some prepositions in both languages, especially when studying the similar Slavic language as a foreign language.

A comparative analysis of Slovak and Ukrainian prepositions with genitive, dative and accusative cases showed that the following can correspond to a Slovak preposition in the Ukrainian language and vice versa to a Ukrainian preposition in the Slovak language: a construction with a different preposition, a prepositional inversion, a construction with a similar preposition, but in a different case.

Only three prepositions *bez*, *za* and *okrem* have the same meaning in the genitive case and these prepositions are used in the same way in both languages. In addition, in the Ukrainian language there are twice as many underived prepositions that are connected with the genitive case.

Keywords: preposition, case, form, noun, Slovak language, Ukrainian language.

© Буднікова Л., 2023 р.

Лєся Буднікова – кандидат філологічних наук, доцент кафедри словацької філології Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; lesia.budnikova@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-5964-1019>

Lesia Budnikova – Candidate of Philology, Associate Professor of the Slovak Filology Department of Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; lesia.budnikova@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-5964-1019>

СЕМАНТИКА ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІХ АНТРОПОНІМІВ У РОМАНІ «НЕЙМОВІРНА» ІРЕН РОЗДОБУДЬКО

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'373.2 423

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).49–55

Вегеш А. Семантика літературно-художніх антропонімів у романі «Неймовірна» Ірен Роздобудько; кількість бібліографічних джерел – 17; мова українська.

Анотація. Стаття присвячена дослідженню літературно-художнього антропонімікону роману «Неймовірна» Ірен Роздобудько. Вивчення ролі імені в романі «Неймовірна» дає можливості для ширших узагальнень у царині відповідної лінгвостилістичної проблематики, дозволяє виявити індивідуально-стильові особливості власних назв персонажів, на творення яких впливають різні чинники.

Мета статті – дослідження літературно-художніх антропонімів, що функціонують у романі «Неймовірна» Ірен Роздобудько. Завдання: описати літературно-художні антропоніми, визначити їх семантику та функції, проаналізувати заголовок роману, звернути увагу на апелювативні називання героїв. Методи дослідження зумовлені специфікою онімного матеріалу, який потребує системного підходу та використання традиційного описового методу і його основних прийомів: спостереження, інтерпретації та узагальнення. Функційне навантаження літературно-художніх антропонімів визначено методом контекстуального аналізу.

Доведено, що, описуючи життя і діяльність Олени Теліги, авторка прагнула реалістично відтворити всі моменти, а також у відомі оніми вмістити величезний обсяг інформації.

З'ясовано, що літературно-художні антропоніми перебувають у тісній єдності зі своїми носіями. Крім літературно-художніх антропонімів, що несуть значний інформаційний заряд, авторка використовує низку апелювативів для розкриття характеру, формування образу героїні. Імена багатьох відомих особистостей стають маркерами відповідної епохи, але іноді вони наповнюються цікавими конотаціями.

Зафіксовано значну кількість національно значущих літературно-художніх антропонімів, які мають оцінно-інформаційний зміст.

Звернено увагу на символічну назву роману, розкрито його семантико-стилістичне навантаження.

Перед І. Роздобудько було нелегке завдання – укласти в назви відомих людей характеристичний потенціал, наповнити інформацією, яка б розкривала образ, доповнювала його. Їй вдалося поєднати документальність із художнім вимислом, відтворити достовірність подій і реальних героїв. Літературно-художні антропоніми роману «Неймовірна» є найважливішими одиницями тексту, які пов'язані з жанром, сюжетом, волею автора.

Перспективою подальших розвідок є дослідження літературно-художніх антропонімів та заголовків, що функціонують у творах сучасних авторів.

Ключові слова: Ірен Роздобудько, апелюватив, доонімне значення, заголовок, ім'я, літературно-художній антропонім, образ, онім, характеристичний потенціал.

Постановка проблеми. Дослідження літературно-художніх антропонімів суттєво доповнюють загальні уявлення про антропоніми як базові складники онімної системи. Тому вивчення власного імені героя потребує особливої уваги. «Уже саме тільки занурення в художній текст надає імені нових якостей, які можуть відбивати певні характеристики історичної доби, смаки та уподобання читацької аудиторії, горизонти сприйняття та фокус аналізу», – пише дослідниця О. Горенко [Горенко 2008, с. 84].

Вивчення ролі імені в романі «Неймовірна» дає можливості для ширших узагальнень у царині відповідної лінгвостилістичної проблематики, дозволяє виявити індивідуально-стильові особливості власних назв персонажів, на творення яких впливають різні чинники. Дослідження функційно-стилістичних особливостей літературно-художніх антропонімів у художніх творах сучасних письменників – одна з важливих проблем ономастики.

Аналіз досліджень. Українські письменники все частіше висвітлюють сторінки історії нашого народу. Героями багатьох творів стають відомі українці, патріоти, представники різних галузей, ті, якими захоплюється світ, а наш читач про них знає

мало. Писати про таких людей було заборонено, адже вони – представники нашого народу, який нищили віками. Маємо чудові романи В. Шкляра про отаманів УНР Чорного Ворона та Марусю, А. Кокотюхи про отамана Зеленого, М. Бутченка про Петлюру та інші.

Нашу увагу, як і завжди, привернули назви літературних героїв. Літературно-художні антропоніми з романів І. Роздобудько вже були предметом нашого зацікавлення. Ми опублікували кілька статей, присвячених дослідженню літературних онімів, що функціонують у низці детективних романів письменниці. Недавно проаналізували літературно-художні антропоніми з романів «Тут і тепер», «Прилетіла ластівочка», «Метелик не кричить».

Про творчість І. Роздобудько написано чимало статей (Н. Герасименко, Я. Голобородько, Л. Горболіс, Ю. Соколовська, Р. Харчук), де автори досліджували літературознавчий аспект. Є низка статей дослідників, які вивчали особливості, функції літературно-художніх антропонімів (поетонімів) із творів І. Роздобудько. Серед них можемо виділити Д. Козловську, яка дослідила особливості поетонімів та заголовков роману «Я знаю, що ти знаєш, що я знаю».

Мета статті – дослідження літературно-художніх антропонімів, що функціонують у романі «Неймовірна» Ірен Роздобудько. **Завдання:** описати літературно-художні антропоніми, визначити їх семантику та функції, проаналізувати заголовок роману, звернути увагу на апелятивні називання героїв.

Методи та методика. Методи дослідження зумовлені специфікою онімного матеріалу, який потребує системного підходу та використання традиційного описового методу і його основних прийомів: спостереження, інтерпретації та узагальнення, дозволяє виявити, систематизувати й проаналізувати власні назви. Контекстуально-інтерпретаційний метод використано для визначення конотативного навантаження назв. Дистрибутивний аналіз допомагає виявити приховану оцінку інформацію в семантичній структурі онімів, а також дослідити використання узуальних і okazіональних одиниць авторського ономастикону. Стилiстично-контекстологічний підхід дає змогу встановити емоційно-експресивний зміст онімів як складника художнього тексту. Для з'ясування доонімної семантики власних назв використано метод етимологічного аналізу.

Виклад основного матеріалу. 2018 року І. Роздобудько видала роман «Прилетіла ластівочка» про всесвітньовідомого автора «Щедрика» Миколу Леонтовича. Новий її роман «Неймовірна» – історія про Олену Телігу, замучену і страчену фашистами, побачив світ 2022 року. Він є особливо актуальним сьогодні, коли Україна вкотре відстоює свою незалежність. У передмові до роману авторка пише: «З часу життя Олени Теліги і її побратимів минуло багато років, а вона, Україна, досі стоїть кісткою в горлі імперських амбіцій – у центрі Європи, кривавим і непереможним щитом між ситим Заходом і ненажерливим Сходом. Між життям і смертю. Стверджуючи своїм тисячолітнім існуванням непереможність нації» [Роздобудько 2022, с. 6]. Роксана Харчук писала, що «вихід у світ роману про Олену Телігу пера Ірен Роздобудько викликав серед читачів ажіотаж, бо ця героїчна біографія в часи війни має для українців особливе значення» [Харчук 2022].

Нелегко писати про реальних людей, вплітаючи образ у художнє полотно. І. Роздобудько довелося зібрати матеріали спогадів сучасників Олени Теліги. На сьогодні маємо видані спогади та статті У. Самчука, М. Ситника, С. Гординського, Є. Маланюка, О. Лашенка, О. Штуля-Ждановича, О. Лятуринської, Д. Донцова, О. Бабія та ін. У 2022 вийшло третє видання вибраних творів Олени Теліги з численними спогадами та літературно-критичними статтями її сучасників і теперішніх авторів [Теліга 2022]. У романі «Неймовірна» авторка використовує поетичні рядки з поезій О. Теліги, щоб розкрити внутрішній світ героїні. «Ірен Роздобудько хотіла і змогла створити портрет чи силуетку закоханої у життя жінки, поетки «життєвого шалу», що «взяла свою душу в рамки гордості-вірності», піднісши громадянську відвагу і громадянську непо-

кору на небачену в Україні висоту – віддавши за ці ідеали власне життя, накресливши шлях майбутнім українським дисидентам» [Харчук 2022]. Авторка, напевно, довго збирала інформацію, щоб розкрити образ, переплести реальне і видумане, нанизати відповідною інформацією сюжет, назву головної героїні.

Цікаво спостерігати за формуванням образу і розкриттям імені, якщо цей персонаж вигаданий, а в романі «Неймовірна» йдеться про відому особу – Олену Телігу. Тому, описуючи життя і діяльність Олени, авторка прагнула реалістично відтворити всі моменти. Їй також вдалося, на наш погляд, у відомі оніми вмістити величезний обсяг інформації.

Літературно-художній антропонім *Олена Теліга* є головним у романі, довкола нього будуть функціонувати й інші, допомагаючи розкрити секрети його наповнення. З перших сторінок роману знайомимося з дівчиною, яка є джерелом енергії, вона не може знаходитися в приміщенні з нудною роботою, її вабить вулиця, сонце. Авторка пише: «Проте їй услід обертаються перехожі – дівчина, немов яскрава комета, випромінює радість, світло посмішки, шалену енергетику юності» [Роздобудько 2022, с. 18]; «Світиться, мов мушля на дні моря» [Роздобудько 2022, с. 26]. Сама героїня думає про себе, що вона – джерело вогню, і цей «вогнь палає рветься назовні». Доантропонімне значення імені розкривається в тексті, авторка часто апелює до первісного значення. Ім'я Олена походить із грецької мови і означає 'світло', 'с'яйво', 'полум'я смолоскипа' – 'світла, осяйна' [Трійняк 2005, с. 265]. Навіть у моменти безвиході, у скрутному становищі, Олена думає, що жити потрібно заради радості, життя має бути світлим, «сповнене сонця і квітів». Батьки оберігають її, «таку ніжну, таку юну, таку вразливу, зіткану з суцільних сонячних променів» [Роздобудько 2022, с. 33], від політики. Вона сама може за себе постояти, тоді в очах її «спалахують зелені блискавки». Вона вміє випромінювати світло, «засвічувати кінчиками пальців будь-яку дрібницю». Інформаційний заряд імені досить вдало розкривається на сторінках роману. Авторка опиралася на спогади сучасників Олени Теліги. Г. Лашенко писала, що Олена була «така іскриста, як сонячний день навколо неї» [Лашенко 2022, с. 366]. О. Жданович констатував: «Олена Теліга була цілим світом – блискучим, високим, сонячним, як мрія. Чимсь попри всю близькість, недосяжним, чимсь неповторним і таким рідким у теперішньому світі» [Жданович 2022, с. 237]. Є. Сверстюк називає її «зорею світанковою», М. Ситник «помітив в її очах несамовиті вогники», О. Бабій порівнював її з сонцем, «що обдаровує своїм промінням усі живі істоти».

Михайло Теліга закохується в Олену. Для нього вона – дівчина з Карлового мосту, яка випромінює світло. Вона нагадує кульову блискавку, має загадкову усмішку й очі «з бісиками». Михайло оберігає її, «щоб вона світилась яскравіше».

Сучасники Теліги говорили про «вогнь ентузіазму і запалу» її душі й серця. Олена цінує мудро-

го наставника Дмитра Донцова, який сам дарував світло («Він показав їй дорогу до світла. І світло пішло на світло? Вогонь – на вогонь?») [Роздобудько 2022, с. 164]. Донцов каже: «Ви знаходите світло там, де його немає ...це світло – у вас самій... Але ним ви можете спалити не лише себе» [Роздобудько 2022, с. 166]. Він згадував, що для Олени важливими були дві стихії: вогонь і вихор («Вихор і вогонь – образи Святого Духа. Вони ж бушують і горять над чолом поетки вогнених меж, що носить «в серці вогненну печать. Ось була та сила, яка відкрила їй таємничі закони всесвіту, закони колообігу життя...») [Донцов 2022, с. 439]. Олена може заінтригувати, зацікавити, повести за собою. Вона рветься до України, услід за Уласом Самчуком («Вона спалахує, мов сірник. Повітря навколо неї наелектризоване – та так, що обом чоловікам, які дивляться на неї, здається, що за мить кімната займеться полум'ям») [Роздобудько 2022, с. 203]. І зупинити її не може ніхто, чоловік змушений погодитися. Знайомий німець Отто фон Штадт називає її Хелен німецькою, він також говорить про світло її душі: «Ви, Хелен, створені для світла, для любові. Ваші очі... І ця ваша дивна усмішка...» [Роздобудько 2022, с. 341]. Як бачимо, світиться Олена, її поезія і світ навколо неї. Ми зафіксували розмовні варіанти імені: Лена, Леночка, Оленка, Оленочка.

Її називають Еленою Прекрасною, Оленою Прекрасною («То це ви – Олена Прекрасна, донька пана ректора?») [Роздобудько 2022, с. 91]. Вірні друзі Улас Самчук та Ольжич називають її «норовливою Кассандрою», Жанною Дарк, як і, до речі, німець Отто. Сама вона порівнює себе з княгиною Анною Ярославною, коли прощається з Києвом («Вона прощається з Києвом, мов наречена, мов княгиня Анна Ярославна, що іде у невідомість. А як це – їхати у невідомість, якщо Київ уже вріс у її тіло, оповив віттям судини, укріпив своїми життєдайними соками, утворюючи спільну кровососну систему») [Роздобудько 2022, с. 38]. Цікаво, що В. Чемерис у романі «Амазонка» устами художника Івана Кавалерідзе також назве Олену княгиною («Але ви і не у зв'язку з цим для мене княгиня. Хай не Ольга, а Олена – точно. Княгиня Олена. Княгиня Олена – звучить!» [Чемерис 2016, с. 166]). Героїня назве себе Аелітою-інопланетянкою, коли прощатиметься з Прагою. Авторка використовує терціальні літературно-художні антропоніми, які найвлучніше характеризують героїню. Натрапляємо і на агоніми, коли Олена розповідає про різкий перехід на українські позиції («Я з ними приятелювала, читала Гумільова, Блока... А потім з такого гарячого Савла стала не менш гарячим Павлом. А знаєте, через віщо це сталося? Через образу і гордість! За батьків. За мову. За те, що встигла побачити і пережити в Києві...») [Роздобудько 2022, с. 223]. Цікавим є порівняння, адже відомо, що фарисей Савло переслідував християн, поки не прозрів і увірував у Христа, тоді став Павлом. Такою ж гарячою була віра Олени, віра, що запалює серця нових поколінь, «щоб на своїй Соборній Україні засвітити довгожданне сонце, ім'я якому Держава» [Ситник

2022, с. 336]. Зіна Прохоренко за прекрасний вигляд назве її іменем відомої артистки («О! Да ти прям – Лілі Марлен! Гм... А було дівчисько таке... навіжене. І, як завжди, у капелюшку!») [Роздобудько 2022, с. 276].

Крім перерахованих літературно-художніх антропонімів, що несуть значний інформаційний заряд, авторка використовує низку апелятивів для розкриття характеру, формування образу героїні. Група знайомих студентів називає її королевою, королевою застілля, юною панянкою, Вашою Величністю. Михайло називає її *моя королева*. Іван Рогач про приїзд Олени до Києва і її зустріч у Спілці скаже: «Вхід королеви!» [Роздобудько 2022, с. 267]. У «Книзі спустошення 1939–1945» Тимура та Олени Литовченків натрапляємо на постійне звертання Олега Кандиби до Олени: *моя чарівна пані* [Литовченки 2020, с. 33–36].

Назв є багато, але І. Роздобудько називає роман «Неймовірна. Ода до радості». Авторка виношувала виклад інформації, шліфувала образ. На багатьох презентаціях вона ділилася планами на майбутнє і розповідала про написання нової книги, підкреслювала, що це буде *неймовірна* книга. Перше слово назви особливо виділяється на обкладинці. Для І. Роздобудько Олена Теліга – *неймовірна*. До цього авторка буде привертати увагу читача. Давно відомо, що назва твору є найголовнішою власною назвою. Ю. Карпенко писав: «І в назву виноситься найважливіша ланка, вузловий елемент змісту» [Карпенко 2008, с. 35]. Письменниця називає роман не антропонімом, а його загальним субститутом, що значно збільшує образний потенціал заголовка. Зі сторінок роману дізнаємося про особливості вдачі Олени Теліги. Усі, хто знав цю енергійну жінку, захоплювалися нею, називали *неймовірною*. Найперше *неймовірною* її назве Михайло («Шкода... У неї такі очі... *Неймовірні!*») [Роздобудько 2022, с. 81]; «*Ти здавалася мені неймовірною. А зараз – і поготів!*» [Роздобудько 2022, с. 172]. Німець Отто чарівній киянці скаже: «*Як ви змінилися! Неймовірно! Проте очі – такі самі. І усмішка. Таку усмішку важко забути!*» [Роздобудько 2022, с. 100]. Олена розповідає Уласу Самчукові про *неймовірну* ситуацію, коли вони повернуться до Києва, а він зачарований нею («*Її голос вібрує, зривається, відлунує в ньому камертоном і змушує так само тремтіти кожною клітиною, кожним нервом. Він відчуває те, про що говорили інші: «ця жінка – неймовірна», він готовий порвати кожен свій нерв, аби вгамувати трепет...!*») [Роздобудько 2022, с. 225]. У. Самчук відчує її гарячковість, упертість, прямолінійність, сам зізнається: «*У мене в крові немає того динаміту, що у вас!*» [Роздобудько 2022, с. 241]; «*Вас сам чорт не переможе!*» [Роздобудько 2022, с. 240]. І. Рогач, захоплюючись невичерпною енергією Олени, скаже: «*Ви... Неймовірна! Про вас складатимуть легенди!*» [Роздобудько 2022, с. 322]. Ця *неймовірність* проявляється в шаленому прагненні служити Україні, своїй справі. Правильно скаже німець про впертість Олени: «*Ви одержима! Божевільна!*» [Роздобудько 2022, с. 342], бо йому не зрозуміти

неймовірності (одержимості) українки. Д. Донцов назве Олену магнетичною жінкою («Ви не вкладаєтесь у рамки осмисленого світосприйняття! До того ж, ви магнетична жінка. Вам личить і зброя, і бальна сукня. Все гармонійно, Все прекрасно» [Роздобудько 2022, с. 163]; «Все, що ви кажете, робите, пишете, кожен ваш рух, кожен усміх – надзвичайні!» [Роздобудько 2022, с. 164]). І магнетизм, і одержимість, і надзвичайність – неймовірність. Неймовірний – ‘який відрізняється від інших, не такий, як усі, як у всіх, як завжди; особливий, незвичайний’ [ВТССУМ 2005, с. 763]. У цій неймовірності – сила духу, прагнення до волі. Р. Семків не випадково назве О. Телігу «незламним борцем за волю і честь нації», «одним із символів нескореності духу і сили переконання» [Семків 2022, с. 5]. Як бачимо, апелятив переходить у розряд онімів, але тільки в назві твору. Тут, як писав Ю. Карпенко, «на чолі твору, як командир, стає той його елемент, що виявляється найістотнішим» [Карпенко 2008, с. 36]. Під час роботи над статтею довелося використовувати не тільки словники, але й спогади сучасників О. Теліги. Цікавим залишається факт, що майже ніхто з її друзів, знайомих, сучасних дослідників не називав її неймовірною. Називали по-різному: «поеткою вогнених меж», «поеткою Божої ласки», одержимою (Д. Донцов), рішучою, відважною, легендарною жінкою, радісною, одержимою любов’ю (Є. Сверстюк), винятковою, чудовою, милою, «кременем, що витесував іскри» (У. Самчук), щирою, шляхетною (О. Жданович), чарівною (С. Гординський), іскристою (Г. Лащенко), таємничою, «вогненним вихором стихій» (Ю. Бойко), романтичною, «поеткою життєвого шалу» (Г. Шевчук), «синтезом сталі і ніжності» (Ю. Лавріненко). В. Чемерис написав роман про О. Телігу, де героїню, як і роман, називає амазонкою (жінка-воївниця) [Чемерис 2016]. Прикметник *неймовірна* ми зафіксували тільки у Є. Маланюка, він використав його тоді, коли писав про неймовірну смерть героїні. І. Роздобудько серед всього того арсеналу апелятивних назв вдалося віднайти, на наш погляд, найкращу, найвлучнішу, справді неймовірну.

Михайло Теліга стане ангелом для Олени. Його ім’я походить із давньоєврейської мови й означає ‘бог’ – хто як бог, рівний богам [Трійняк 2005, с. 236]. Олена усвідомлює, що її вибір правильний («...петлюрівський ад’ютант, справжній лицар і чемний красень, на якого вона дивиться знизу вгору, адже він іще й «високий та стрункий», як у пісні. Найкращий від усіх. Він відкрив для неї інше товариство. Інше життя, в якому вона на кожному кроці знаходить себе, так само справжню – в усіх діях, у думках, які може висловити вголос і не отримати жодного зауваження, у вчинках, які зовсім не здаються йому дивними чи надто епатажними» [Роздобудько 2022, с. 89]). Ім’я Михайло належало одному з ангелів Божих (архангел Михаїл), який був цілителем, а згодом – захисником лицарів. Від Михайла Олена дізнається про український рух на Кубані, слухала, «мов казку з вуст шляхетного середньовічного лицаря, котрий постав перед нею

на справжньому білому коні з рідним прапором у руках» [Роздобудько 2022, с. 113]. Михайло був тихим, скромним і тільки завдяки кипучій вдачі дружини сам кристалізувався. Олена усвідомлює, що затьмарює Михайла («Це несправедливо! Звісно, його стриманість, мовчазність, інтелігентність, шляхетна військова виправка і досвід військової служби не переважають того шарму, який у будь-яку компанію приносить вона» [Роздобудько 2022, с. 111]). Чоловік стає «лише тінню від її світла». Як бачимо, доантропонімна семантика імен Олена та Михайло спрацьовує в тексті. Михайло походить із давнього козацького роду, прізвище його теж давнє. Друзі пропонують Олені підібрати псевдонім, щоб «лунало загадковіше, ніж «Теліга», але «чим більше пропонують, тим вневніше й упертіше вона відстоює своє. Те-лі-га!!» [Роздобудько 2022, с. 111]. Не хотілося б експериментувати з іменами та прізвищами відомих людей, але запрошується асоціація на упряжку двох людей: Олени – норовливої Кассандри та Михайла. Теліга запряг свою королеву, але не він керує. «Життя поруч з такою жінкою, як Олена, поставило Михайла Телігу у виїмкове становище і примусило виявити такі риси характеру, які при інших обставинах залишилися би прихованими: витримку, такт, терпеливість, вірність. І через вірність до кінця – мученицька смерть», – писала Г. Лащенко [Лащенко 2022, с. 370]. О. Жданович писав, що Теліга для Олени став гарним, рідним і великим світом; «символом молодого, невгнутаго, бойового й глибокого та шляхетного українця» [Жданович 2022, с. 248]. Михайло не зможе захистити Олену, але розділить її долю («Там, де ти, там і я» [Роздобудько 2022, с. 336]). Серед здрібніло-пестливих називань чоловіка Олени виділяються такі форми: Михайлик, Михась, Михасик.

Відомо, що певна історична доба пов’язується з певними реальними особами. У романі І. Роздобудько фігурують такі історичні постаті: Пілсудський, Войцеховський, Сталін, Гітлер, Ріббентроп, Молотов, Бандера, Мельник, Колодзінський, Коновалець, Августин Волошин та ін. Вони належать до літературно-художньої антропонімії, стають хронологічно значущими, як писав Л. Белей, «викликають у читача бажані авторові асоціації з визначеною історичною добою», «служать часовою канвою літературного твору» [Белей 1995, с. 36].

Серед знайомих і друзів Олени Теліги є багато відомих особистостей. Звісно, що їхні імена також стають маркерами відповідної епохи, але іноді вони наповнюються цікавими конотаціями. Дмитро Донцов отримає прізвисько Пан Редактор (видавав «Літературно-Науковий Вісник») за видом діяльності («А Пан Редактор просив написати спогади про Київ» [Роздобудько 2022, с. 125]). Згодом Олена буде називати його паном Дмитром, вважати своїм учителем та кумиром («Вона вдячна, що він є – старший і мудрий...» [Роздобудько 2022, с. 164]). Сам Донцов називає себе «паперовим щуром», теоретиком. Ці апелятивні називання теж характеризують персонажа. Олена, знаючи про його «електризуючий вплив» на жіноцтво, називає його Мефіс-

тофелем («Знаю, знаю, ви ж відомий серед жінок *Мефістофель!*») [Роздобудько 2022, с. 166]. Олена має на увазі не якесь диявольське зло, а спокусу. Така низка найменувань розкриває риси характеру персонажа, його захоплення та види діяльності.

Олена раділа, що утворилася Карпатська Україна на чолі з Августином Волошином, і туди зразу поїхали ті, кого вона «любила по книжках і трохи знала особисто: *Олександр Олесь, батько того блакитноокого юнака-археолога, Олега, письменника Улас Самчук, чию «Волинь» прочитала на одному диханні, і сам молодий Кандиба*» [Роздобудько 2022, с. 154].

Олег Кандиба стане другом Олени. Він, знаний у світі науковець, археолог, письменник, що підписувався псевдонімом Олег Ольжич. У контексті роману ім'я цього героя має інформаційне навантаження. Олег – ім'я давньоруське скандинавського походження, що означає 'святий', 'святищенний' [Трійняк 2005, с. 260]. Для батьків він був ангелом, лелекою. Лелекою буде його подумки називати й Олена («*Милий, милий Лелека! Так у дитинстві називав його батько, Олександр Олесь. І як же влучно! Світловолосий ангел із синіми очима в три роки навчився читати і писати, в п'ять створив п'єсу на три дії і сам її проілюстрував, грав на піаніно і скрипці, чудово малював. І був для батьків посланцем небес, Лелекою*») [Роздобудько 2022, с. 305]; «*Тепер він має виснажений вигляд, щоки запали, а проте досі схожий на цього довгоногого білого птаха*» [Роздобудько 2022, с. 305]. О. Жданович писав, що Олена та Олег «були близькі й тотожні в цілях і намірах», «дві маркантні постаті української революції». Він називає О. Кандибу «найвищим значнішим поетом і членом Проводу Українських Націоналістів, що мав за собою свіжо перейдений етап Карпатської України» [Жданович 2022, с. 264]. Г. Мельничук вважає, що саме зустріч із відомим поетом Олегом Ольжичем визначила подальшу долю О. Теліги [Мельничук 2005, с. 168].

Улас Самчук називав Олену неймовірною, але сама Олена так буде називати його. І знайомство, і співпраця з такою людиною для Теліги є чимось надзвичайним («*Це здається Олені неймовірним, а ще неймовірніше те, саме цей «чоловік світу» дивиться не неї з захопленням, ніби не він, а вона є втіленням усіх італійських галерей, венеційських гондол і тасмничих закутків Версалю. І, до того ж, захоплюється її поезією*») [Роздобудько 2022, с. 202].

Олена щиро захоплюється редактором «Українського слова» Іваном Рогачем, адже він був «*членом Голови Команди і військовим писарем «Карпатської Січі», заступником голови Організації Народної Оборони, секретарем і речником Августина Волошина*» [Роздобудько 2022, с. 263–264]. Він пройшов через різні випробування, про його «ораторські здібності ходили легенди». Саме Рогач пропонує Олені берегтися, бо вона голова Спілки письменників, за нею йдуть люди («*І поки ви їм посміхаєтесь, ваша несамоविта сила й енергія дають надію, – каже Рогач. – Знаєте, і мені також*») [Роздобудько 2022,

с. 320]]. Іван став своєрідним дарунком для Олени в такі важкі часи роботи в Києві, а первісне значення імені це тільки підтверджує (Іван – 'помилований Богом', 'милість Божа', 'дарунок Божий' [Трійняк 2005, с. 143]). Іван Рогач буде розстріляний, як і Олена Теліга, у Бабиному Яру («*...адже вона була останньою перед розстрілом вірного побратима Івана Рогача*») [Роздобудько 2022, с. 349]].

Молодого редактора відділу поезії Михайла Олена охрестила подумки Купідоном, бо юнак був «схожий на пелехатого Купідона» («*Купідон закладає ногами на квітах*») [Роздобудько 2022, с. 265]].

Привертає увагу сцена розмови Олени з колежанкою Зіною: «*Жаба!* Ну і прізвище! Ти б хотіла вийти заміж за людину з таким прізвищем? Олена зазирає через плече подруги. – Ну, можна, скажімо, змінити літеру «а» на «о»: «*Жабо!*» «*Мадам Жабо!*» – Яка ще «мадам»? «*Товариш!*» «*Товариш Жабо!*» Фу!» [Роздобудько 2022, с. 16]. За іронією долі Зіна все-таки стане «мадам Жабо».

Олена Теліга мешкала в Польщі, тому в романі натрапляємо на значну кількість національно значущих літературно-художніх антропонімів, що належать до польської антропосистеми. Найбільше зафіксовано імен, що поєднуються зі словами *пані* та *пан*: пані Зося, пані Катаржина, пані Малгожата, пані Барбара (Бася), пані Марися, пані Ядзя, пані Марта, пані Кшися; пан Збишек, пан Марек. Є називання і за прізвищами: пан Полянські, пан Зборовські. Такі літературно-художні антропоніми служать для вичерпної національної ідентифікації персонажів у романі І. Роздобудько. Варто зазначити, що не тільки німець Отто називає Олену Хелен, а також і поляки, а Михайла – Міхал. Так звичайні імена українців адаптуються до місця проживання.

Літературно-художній антропонім Отто фон Штадт теж є національно значущим, наймення належить німецькому офіцеру. У романі герой тричі зустрічається з Оленою: у Києві, Празі і знову в Києві. Під час другої зустрічі Отто назве Олену чарівною киянкою з дивною посмішкою Джоконди, Касандрою. У захопленому Києві він пропонував Олені скоритися, але зберегти життя: *Хелен! Я пропоную вам життя... – Ви не Бог. А своїм життям я розпоряджаюсь сама*» [Роздобудько 2022, с. 341]. У літературно-художньому антропонімі закладена не тільки інформація за національністю, є тут і оцінно-інформаційний момент. Отто – чоловіче ім'я давньонімецького походження, означає 'власник, спадкоємець, багатий'; 'володіння, панування, багатство' [Ісат 2006, с. 519]. Крім цього, частка *фон* перед німецьким прізвищем вказує на дворянське походження. Аристократ Отто має ще й промовисте прізвище Штадт, що в перекладі з німецької означає 'місто'. Повне розшифрування цього ЛХА – 'власник міста'. І персонаж так себе почуває: переможцем, завойовником, де він має неабияку силу і владу, а якась навіжена слов'янка, стоячи на краю прірви, не підкоряється йому.

Висновки. Літературно-художні антропоніми з роману «Неймовірна» І. Роздобудько перебувають у тісній єдності зі своїми носіями. Крім літе-

ратурно-художніх антропонімів, що несуть значний інформаційний заряд, авторка використовує низку апелятивів для розкриття характерів, формування образів героїв. Імена багатьох відомих особистостей стають маркерами відповідної епохи, але іноді вони наповнюються цікавими конотаціями.

Авторка вклала в назви відомих людей характеристичний потенціал, наповнила інформацією, яка б розкривала образ, доповнювала його. Їй вдалося поєднати документальність із художнім ви-

мислом, відтворити достовірність подій і реальних героїв. Літературно-художні антропоніми роману «Неймовірна» є найважливішими одиницями тексту, які пов'язані з жанром, сюжетом, волею автора. Важливу роль відіграє назва роману, яка містить значне семантико-стилістичне навантаження.

Перспективою подальших розвідок є дослідження літературно-художніх антропонімів та заголовків, що функціонують у творах сучасних письменників.

Література

1. Белей Л.О. Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії ХІХ–ХХ ст. Ужгород: Патент, 1995. 120 с.
2. ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). [Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
3. Горенко О.П. Антропонімічний вимір американського романтизму: Монографія. Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ: ТОВ «ПанТот», 2008. 312 с.
4. Донцов Д. Поетка вогненних меж. *Теліга Олена. Вибрані твори*. Упор. Осип Зінкевич; вступ. стаття Є. Сверстюка. 3-тє вид. Київ: Смолоскип, 2022. С. 432–442.
5. Жданович О. На зов Києва. *Теліга Олена. Вибрані твори*. Упор. Осип Зінкевич; вступ. стаття Є. Сверстюка. 3-тє вид. Київ: Смолоскип, 2022. С. 237–286.
6. Ісат Ю.А. Таємниця вашого імені. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2006. 736 с.
7. Карпенко Ю.О. Назва твору як об'єкт ономастики (Переважно на матеріалі творчості Миколи Бажана). *Літературна ономастика*: зб. статей. Одеса: Астропринт, 2008. С. 29–37.
8. Лашенко Г. Перша зустріч з Оленою Телігою. *Теліга Олена. Вибрані твори*. Упор. Осип Зінкевич; вступ. стаття Є. Сверстюка. 3-тє вид. Київ: Смолоскип, 2022. С. 365–374.
9. Литовченки Т. і О. Книга Спустошення. 1939–1945. Харків: Фоліо, 2020. 219 с.
10. Мельничук Г. 1000 незабутніх імен України. Київ: Школа, 2005. 288 с.
11. Роздобудько І. Неймовірна. Ода до радості. Роман. Київ: Нора-Друк, 2022. 368 с.
12. Семків Р. Передмова. *Теліга Олена. Вибрані твори*. Упор. Осип Зінкевич; вступ. стаття Є. Сверстюка. 3-тє вид. Київ: Смолоскип, 2022. С. 5–6.
13. Ситник М. Кров на квітах. *Теліга Олена. Вибрані твори*. Упор. Осип Зінкевич; вступ. стаття Є. Сверстюка. 3-тє вид. Київ: Смолоскип, 2022. С. 318–336.
14. Теліга Олега. Вибрані твори. Упор. Осип Зінкевич; вступ. стаття Є. Сверстюка. 3-тє вид. Київ: Смолоскип, 2022. 534 с.
15. Трійняк І.І. Словник українських імен. Київ: Довіра, 2005. 509 с.
16. Харчук Р. «Неймовірна. Ода до радості» – байопік, перероблений на роман. URL: <https://zbruc.eu/node/112869> (дата звернення: 24.01.2023).
17. Чемерис В.Л. Амазонка; Київ–Соловки. Харків: Фоліо, 2016. 507 с.

References

1. Belei L.O. (1995) Funktsionalno-stylistychni mozhlyvosti ukrainskoi literaturno-khudozhnoi antroponomii XIX–XX st. [Functional and stylistic possibilities of Ukrainian literary anthroponomy of the 19th–20th centuries]. Uzhhorod: Patent. 120 s. [in Ukrainian].
2. VTSSUM – Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.) (2005) [VTSSUM. Great explanatory dictionary of the modern Ukrainian language (with additions)]. [Uklad. i holov. red. V.T. Busel]. Kyiv; Irpin: VTF «Perun». 1728 s. [in Ukrainian].
3. Horenko O.P. (2008) Antroponomichnyi vymir amerykanskoho romantyzmu: Monohrafiia [Anthroponomic dimension of American romanticism: Monograph]. Instytut filolohii Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv: TOV «PanTot». 312 s. [in Ukrainian].
4. Dontsov D. (2022) Poetka vohnennykh mezh. *Teliha Olena. Vybrani tvory* [The poetess of fiery borders. *Teliha Olena. Selected works*]. Upor. Osyp Zinkevych; vstup. stattia Ye. Sverstiuka. 3-tie vyd. Kyiv: Smolokyp. S. 432–442 [in Ukrainian].
5. Zhdanovych O. (2022) Na zov Kyieva. *Teliha Olena. Vybrani tvory* [At the call of Kyiv. *Teliha Olena. Selected works*]. Upor. Osyp Zinkevych; vstup. stattia Ye. Sverstiuka. 3-tie vyd. Kyiv: Smolokyp. S. 237–286 [in Ukrainian].
6. Isat Yu.A. (2006) Taiemnytsia vashoho imeni [The secret of your name]. Donetsk: TOV VKF «BAO». 736 s. [in Ukrainian].
7. Karpenko Yu.O. (2008) Nazva tvoruy yak ob'iekt onomastyky (Perevazhno na materialy tvorchoosti Mykoly Bazhana) [The title of the work as an object of onomastics (Mainly based on the work of Mykola Bazhan)]. *Literaturna onomastyka*: zb. statei. Odesa: Astroprynt. S. 29–37 [in Ukrainian].

8. Lashchenko H. (2022) Persha zustrich z Olenoiu Telihoiu. Teliha Olena [The first meeting with Olena Teliha. *Teliha Olena. Selected works*]. Vybrani tvory. Upor. Osyp Zinkevych; vstup. stattia Ye. Sverstiuka. 3-tie vyd. Kyiv: Smoloskyp. S. 365–374 [in Ukrainian].
9. Lytovchenky T. i O. (2020) Knyha Spustoshennia. 1939–1945 [Book of Devastation. 1939–1945]. Kharkiv: Folio. 219 s. [in Ukrainian].
10. Melnychuk H. (2005) 1000 nezabutnykh imen Ukrainy [1000 unforgettable names of Ukraine]. Kyiv: Shkola. 288 s. [in Ukrainian].
11. Rozdobudko I. (2022) Neimovirna. Oda do radosti. Roman [Incredible. Ode to joy. Novel]. Kyiv: Nora-Druk. 368 s. [in Ukrainian].
12. Semkiv R. (2022) Peredмова. Teliha Olena. Vybrani tvory [Foreword. *Teliha Olena. Selected works*]. Upor. Osyp Zinkevych; vstup. stattia Ye. Sverstiuka. 3-tie vyd. Kyiv: Smoloskyp. S. 5–6 [in Ukrainian].
13. Sytnyk M. (2022) Krov na kvitakh. Teliha Olena. Vybrani tvory [Blood on the flowers. *Teliha Olena. Selected works*]. Upor. Osyp Zinkevych; vstup. stattia Ye. Sverstiuka. 3-tie vyd. Kyiv: Smoloskyp. S. 318–336 [in Ukrainian].
14. Teliha Olena (2022) Vybrani tvory [Selected works]. Upor. Osyp Zinkevych; vstup. stattia Ye. Sverstiuka. 3-tie vyd. Kyiv: Smoloskyp. 534 s. [in Ukrainian].
15. Triiniak I.I. (2005) Slovnyk ukrainskykh imen [Dictionary of Ukrainian names]. Kyiv: Dovira. 509 s. [in Ukrainian].
16. Kharchuk R. «Neimovirna. Oda do radosti» – baiopik, pereroblenyi na roman [«Incredible. Ode to Joy» – a biopic adapted into a novel]. URL: <https://zbruc.eu/node/112869> (data zvernennia: 24.01.2023) [in Ukrainian].
17. Chemerys V.L. (2016) Amazonka [Amazon]; Kyiv–Solovky. Kharkiv: Folio. 507 s. [in Ukrainian].

SEMANTICS OF THE PROPER NAMES OF THE LITERARY HEROES IN THE NOVEL «INCREDIBLE» BY IRENE ROZDOBUDKO

Abstract. The article is devoted to the study of the proper names of the literary heroes in the novel «Incredible» by Irene Rozdobudko. The study of the role of the name in the novel «Incredible» provides opportunities for broader generalizations in the field of relevant linguistic and stylistic issues, allows to reveal individual stylistic features of the proper names of the characters, the creation of which is influenced by various factors.

The purpose of the article is to study the proper names of the literary heroes that function in the novel «Incredible» by Irene Rozdobudko. Tasks: to describe proper names of the literary heroes, to determine their semantics and functions, to analyze the title of the novel, to pay attention to the appellative names of the heroes. Research methods are determined by the specificity of onymic material, which requires a systematic approach and the use of the traditional descriptive method and its main techniques: observation, interpretation and generalization. The functional load of the proper names of the literary heroes is determined by the method of contextual analysis.

It is proven that, describing the life and activities of Olena Teliha, the author tried to realistically reproduce all the moments, as well as to include a huge amount of information in well-known onyms.

It was found that proper names of the literary heroes are in close unity with their bearers. In addition to the proper names of the literary heroes, which carry a significant informational charge, the author uses a number of appellatives to reveal the character, the formation of the heroine's image. The names of many famous personalities become markers of the respective era, but sometimes they are filled with interesting connotations.

A significant number of nationally symbolic proper names of the literary heroes, which have evaluative and informational content, have been recorded.

Attention is drawn to the symbolic title of the novel, its semantic and stylistic load is revealed.

I. Rozdobudko faced a difficult task – to put the characteristic potential in the names of famous people, to fill them with information that would reveal the image and complement it. She managed to combine documentary with artistic fiction, recreate the authenticity of events and real heroes. Proper names of the literary heroes in the novel «Incredible» are the most important units of the text, which are related to the genre, plot, and the will of the author.

The prospect of further investigations is the study of the proper names of the literary heroes and titles that function in the works of modern authors.

Keywords: Irene Rozdobudko, appellative, pre-onym meaning, title, name, proper name of the literary hero, image, onym, characteristic potential.

© Вегеш А., 2023 р.

Анастасія Вегеш – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; anastasia.vehesh@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-0430-2447>

Anastasia Vehesh – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; anastasia.vehesh@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-0430-2447>

ПАРАМЕТРИ ВИРАЗНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ДІАЛЕКТНОГО МОВЛЕННЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'342'28

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).56–61

Верби́ч Н. Параметри виразності українського діалектного мовлення; кількість бібліографічних джерел – 10; мова українська.

Анотація. Сучасні діалектологічні студії спрямовані на опис говірок на підставі характеристики не окремих мовних рис (фонетичних, морфологічних, синтаксичних, лексичних та ін.), а комплексного дослідження діалектних текстів. Одне з правил методології діалектологічного аналізу – брати до уваги інформативні, виразні, образні оповіді. Виразність визначають як комунікативну якість усного мовлення, яка здатна привертати увагу, викликати інтерес до висловлюваного, впливати на емоції та почуття мовців. Одна з найголовніших ознак діалектного тексту – його реалізація в момент говоріння. А отже, визначальною для діалектної оповіді стає її звукова форма. При цьому головним засобом виразності звукового мовлення є інтонація. Інтонація – сукупність звукових мовних засобів, завдяки яким передається смисловий, емоційно-експресивний і модальний характер фрази, комунікативне значення та ситуативна зумовленість, стилістичне забарвлення тексту, індивідуальність виражальних прийомів мовця. Інтонація забезпечує структурну цілісність висловлення, є засобом розрізнення його комунікативних типів (спонукання, питання, оклик, розповідь), виділяє найбільш вагомий з погляду змісту слова і фрагменти, визначає мовленнєві характеристики оповідача й ситуації спілкування, формує емоційне та стилістичне забарвлення текстів тощо. Мета нашого дослідження – описати інтонаційні засоби виразності діалектної оповіді. Джерельну базу формують власні записи автора, а також аудіозаписи з Українського діалектного фонофонду Інституту української мови НАН України. Під час слухового та інструментального аналізу було визначено особливості інтонаційної організації діалектної оповіді. З'ясовано роль просодії в реалізації категорії виразності. Схарактеризовано такі параметри, як гучність, фразовий наголос, темп мовлення, паузальне членування тексту. Зауважено, що всі ці параметри беруть участь у формуванні категорії виразності усного тексту.

Ключові слова: діалектний текст, виразність, інтонація, гучність, фразовий наголос, темп, пауза.

Постановка проблеми. Останні два десятиліття фокус діалектологічних досліджень змістився з аналізу різнорівневих мовних рис на характеристику діалектної оповіді, або діалектного тексту, як репрезентанта цілісного уявлення про говірку. Діалектний текст, за визначенням А.О. Колесникова, це «реальна форма існування мови, найреальніша з усіх можливих» [Колесников 2012, с. 241], І.Р. Романина наголошує, що це «динамічна одиниця, що має ознаки зв'язності і цілісності, які виявляються в інформаційному, структурному та комунікативному аспектах» [Романина 2010, с. 230].

Однією з найголовніших ознак діалектного тексту є його реалізація в момент говоріння. А отже, визначальною для діалектної оповіді стає її звукова форма. Відомо, що більшу частину свого життя (до 75 %) людина витрачає на різні види спілкування. Нині все частіше зауважують, про витіснення живого спілкування комунікацією за допомогою різних видів електронних пристроїв. Однак у будь-якому разі актуальною лишається теза про те, що значний відсоток інформації люди отримують за допомогою двох каналів – зорового (спостерігаючи за навколишнім світом) і звукового (спілкуючись один із одним). При цьому для діалектологів найважливішим завданням лишається аналіз саме звукової реалізації усного мовлення представників різних говірок.

Аналіз досліджень. Базовим поняттям для методології експедиційних досліджень та однією з підстав вибору діалектного тексту для аналізу є його виразність як комунікативна якість усного мовлення, яка здатна привертати увагу, викликати

інтерес до висловлюваного, впливати на емоції та почуття мовців [Коломієць 2015, с. 22].

Виразність усного мовлення як складник культури мови зазвичай аналізують у межах стилістики, риторики, культури мовлення, сфері публічної комунікації. Головні аспекти виразного мовлення – його експресивна насиченість та образність. Експресивність – «властивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом інтенсифікації виразності мовного знака, засобом суб'єктивного увиразнення мови» [Українська мова 2007, с. 170]. Експресія – та комунікативна ознака мовлення, за допомогою якої мовець, з одного боку, передає своє ставлення до повідомлення та до адресата, а з другого, – дає змогу вплинути на свідомість і емоції слухача, підтримати його інтерес і увагу до повідомлення.

Образність мовлення як внутрішню змістову категорію забезпечують різні мовні засоби; вона виявляється як художня виразність тексту чи як художність мовлення. Експресія діалектного мовлення, закодована в його звуковій формі, пов'язана з лінгвальними (інтонація) та паралінгвальними (міміка, жести) засобами. Цей тип виразності можемо кваліфікувати як мовленнєву, емоційно-експресивну, інтонаційну виразність.

Головним засобом виразності звукового мовлення є інтонація, яка, на думку психолінгвістів, відповідає за 40 % загального обсягу інформації в усному повідомленні. Інтонація – це сукупність звукових мовних засобів, завдяки яким передають смисловий, емоційно-експресивний і модальний

характер фрази, комунікативне значення та ситуативну зумовленість, стилістичне забарвлення тексту, індивідуальність виражальних прийомів мовця [Українська мова 2007, с. 235]. Інтонація є одним із найважливіших засобів мовленнєвої експресії, оскільки відтворює взаємозв'язок контекстуально-ситуативної інформації та прагматичної орієнтації висловлення, пов'язана з розрізненням актуальних і фонових знань у конкретних умовах спілкування, з передаванням суб'єктивно-модальних значень.

Інтонація виконує низку функцій, серед яких: 1) комунікативна – реалізація комунікативних типів висловлення, формування синтаксичних категорій (розповідна, питальна, спонукальна інтонації; інтонації переліку, підрядності, протиставлення, звертання тощо);

2) конструктивна – сегментні одиниці мовлення за допомогою різних інтонаційних засобів формують висловлення;

3) структурно-організаційна – об'єднання речень на рівні тексту з подальшим членуванням мовленнєвого потоку на синтагми;

3) контекстуальна – виражена в смисловому членуванні тексту;

4) логічна – пов'язана з актуальним членуванням речення: виокремленням даного (відомого) і нового (невідомого);

5) видільна – за допомогою інтонації мовець за ступенем важливості й інформативності виокремлює відрізки тексту стосовно його головної ідеї;

4) стилетвірна – інтонація співвідносить висловлення із текстами певного жанру та стилю;

5) прагматична – виконує функцію впливу на слухача;

6) модальна – зумовлена вираженням ставлення мовця до повідомлення; наданням висловленню додаткових відтінків (ствердження, заперечення, сумнів, упевненість, можливість чи неможливість);

7) емоційна – відповідає за вираження почуттів мовця (радість, гнів, подив, страх);

8) диференційна – пов'язана з позалінгвальними, зокрема соціально-територіальними, характеристиками мовців;

9) семантична – здатність інтонації бути маркером потенційної семантики тексту й текстових одиниць.

Таким чином, інтонація забезпечує структурну цілісність висловлення, є засобом розрізнення його комунікативних типів (спонукання, питання, оклик, розповідь), виділяє найбільш вагомий з погляду змісту слова і фрагменти, визначає мовленнєві характеристики оповідача й ситуації спілкування, формує емоційне та стилістичне забарвлення текстів тощо.

Мета статті, завдання. Метою дослідження є опис інтонаційних засобів виразності діалектної оповіді. Серед завдань – схарактеризувати такі прощодичні параметри, як темп, паузація, наголос, гучність та ін.

Методи та методика дослідження. Матеріал дослідження – діалектні тексти представників різних українських говірок. Використано як власні

записи, так і матеріали Українського діалектного фонотипу Інституту української мови НАН України. Висновки ґрунтуються на описі результатів слухового та інструментального аналізу, що передбачено особливостями методики експериментально-фонетичного дослідження (див. докл. [Багмут 1977; Вербич 2012]).

Виклад основного матеріалу. Виразність і комунікативна ефективність усного, зокрема й діалектного, мовлення пов'язані з такими інтонаційними параметрами, як сила (інтенсивність голосу), висота тону (мелодика), темп і тембр мовлення, паузи, фразовий і логічний наголос, ритміка.

Однією з важливих ознак виразності усного мовлення є його гучність, яку розуміють як суб'єктивне сприйняття сили звука. В експериментальній фонетиці під час аналізу зазвичай послуговуються трирівневою шкалою гучності: тихе – нормальне – голосне мовлення. Ці рівні мають відносний, суб'єктивний характер, їх співвідносять із середнім рівнем гучності, що властивий мовцеві в конкретній комунікативній ситуації.

Особливого значення гучність набуває в публічному мовленні. У курсах риторики прописано основні правила виголошення промов. Зокрема, відзначено, що виступаючи перед аудиторією, треба говорити голосно, виразно; тихе мовлення вважають недоліком публічного виступу. Якщо промовець хвилюється, відчуває страх перед слухачами, йому варто почати говорити голосніше, ніж зазвичай, сконцентруватися на чіткому вимовлянні звуків. Водночас дуже голосне мовлення, яке не змінюється за рівнем упродовж усієї промови, може бути сприйняте як авторитарне, а промовця, який так говорить, – як людину, що хоче нав'язати свою думку, не здатна або не бажає почути іншу точку зору.

У діалектних оповідях гучність начебто не має такого значення, як у публічному мовленні. Проте спостережено, що впевнені, готові до спілкування діалектоносій говорять голосніше, за скромних, боязких, незвичних до розмов із чужими. В одному з файлів із Українського діалектного фонотипу запис, де на прохання експлоратора розповісти про своє життя жінка відмовляється, бо не знає, що говорити, і чи може вона, чи треба це робити. У діалозі тривалістю в пів хвилини є фрагменти, які майже неможливо розібрати, настільки тихо говорить інформантка. Але тут же до розмови приєднується ще один діалектоносій: до хати заходить батько, очевидно, не знаючи, що його донька розмовляє з експлоратором, і звертається до неї з проханням допомогти по господарству. Ця сама жінка чітко й голосно відповідає йому, пояснює, що в них гості, які бажають почути про їхнє традиційне життя. І далі точиться жвавий полілог, і голос цієї жінки (і щодо гучності вимовляння, і темпу мовлення) суттєво змінюється.

У виразному діалектному мовленні ступінь гучності не лишається анономанітним, постійним. Спостерігаємо зміни висоти й сили голосу, зумовлені семантичними чинником. Найважливіші, найбільш значущі фрагменти повідомлення діалектоносій може виокремлювати, підвищуючи або знижуючи гучність. У такий спосіб сила голосу стає

ознакою виділення так званих ключових елементів оповіді. Установлено, що зміна гучності (зазвичай її збільшення) – другий після темпу мовлення найактивніший параметр виділення семантично вагомих сегментів – тематичних центрів усного тексту, що, з одного боку, мають особливе змістове навантаження, а з другого, реалізують дистантні зв'язки на рівні надфразних єдностей зокрема та всього монологічного тексту загалом.

Засобом привернення уваги до наступної інформації є голосніше вимовляння початкових слів висловлення. Навіть якщо фраза починається займенниками, прислівниками, сполучниками або дискурсивними маркерами, то вони позначені збільшенням сили голосу.

Безперечним чинником, що впливає на зміни гучності, є емоції. Діалектологи неодноразово помічали, як, захопившись розповіддю про щось важливе для себе, діалектоносії змінює гучність. Що емоційнішим, важливішим і значущим для самого інформанта є повідомлення, то частіше спостерігаємо підвищення гучності вимовляння.

Важливим параметром інтонації усного мовлення є наголос (ідеться не про словесний, а про фразовий, логічний, емфатичний наголос), за допомогою якого мовець зосереджує увагу на певних фрагментах повідомлення. У нейтральних текстах фразовий наголос виокремлює останнє повнозначне слово фрази. Ознака виразної діалектної оповіді – значний відсоток акцентно виокремлених слів (як повнозначних, так і службових, що не типово для підготовленого кодифікованого мовлення). В одному мовленнєвому блоці (синтагмі) може бути кілька ієрархічно організованих логічних центрів і емоційно виокремлених компонентів.

Ще один параметр інтонаційної виразності усного мовлення – його часова характеристика, яка найбільшою мірою пов'язана зі змістом висловленого. Темп – не просто швидкість вимовляння окремих складів, слів чи фраз. Це *семантично* значущий елемент тексту, за допомогою якого мовець насамперед розрізняє важливу / менш важливу інформацію. Крім цього, темп є маркером стилістичним (диференційоє типи усних висловлень), логіко-комунікативним (розрізняє комунікативні типи речення) та емоційно-модальним (відіграє важливу роль у передаванні емоційних станів мовця та експресії тексту).

Значною мірою на темп мовлення впливають індивідуальні особливості мовця: його темперамент, психічний стан, етнічна, гендерна належність. Швидкість вимовляння залежить також від внутрішніх і зовнішніх ознак мовленнєвого акту – його мети, комунікативних тактик і стратегій, типу та стилю звукового тексту, важливості чи не важливості повідомлення, обставин мовлення, наявності фонового, комунікативного шуму тощо.

Під час експериментально-фонетичних досліджень, аналізуючи швидкість вимовляння, фонетисти послуговуються шкалою темпу мовлення – тріступеневою (швидкий, середній, повільний) або рідше – п'ятиступеневою (швидкий, пришвидшений, середній, уповільнений і повільний темп). Швидкість мовлення вимірюють кількістю звуків

або складів, вимовлених за одиницю часу. Зауважмо, що середній темп українського мовлення – 5,5 скл/с або, за іншими підрахунками, – 120–130 слів за хвилину. В українській діалектології поки що немає ґрунтовних розвідок, присвячених характеристиці говірок за мовленнєвим темпом. Водночас у літературі натрапляємо на твердження про відмінність західно- та східноукраїнських говірок за цим показником. Дослідники зауважують пришвидшений темп мовлення говірок південно-західного наріччя на відміну від повільнішого, розміреного в говірках південно-східного наріччя. О.С. Іщенко порівняв темп оповідей двох типових говірок східнословобожанського й гуцульського ареалів. Експериментально-фонетичний аналіз, справді, засвідчив відмінність показників середньоскладової тривалості – 6,3 скл/с в гуцульській говірці та 5,1 скл/с в східнословобожанській говірці [Іщенко 2017, с. 33]. Олександр Сергійович підсумував, що темп мовлення стає диференційною ознакою фонетичної системи гуцульського й східнословобожанського діалектів [Іщенко 2017, с. 36]. Проте, на нашу думку, на рівні сприйняття таке протиставлення малоінформативне. Адже обидва показники потрапляють до категорії *середнього* темпу українського мовлення, окресленого діапазоном від 4,5 до 6,5 скл/с. Таким чином, під час слухового аналізу протиставлення між темпом у 5,1 та 6,3 скл/с не буде очевидним. Імовірно, важливими у сприйнятті темпу й розрізненні говірок за цією ознакою стають інші чинники, зокрема наявність різних за типом і тривалістю пауз. Але остаточні висновки можливі лише після спеціального дослідження.

Порівняльний слуховий та експериментально-фонетичний аналіз діалектних текстів дає змогу встановити основні ознаки виразного говіркового мовлення на рівні темпорального оформлення. Виразні оповіді зазвичай середні за швидкістю, із семантично умотивованими змінами. Пришвидження вимовляння спостерігаємо на повторах, коментарях, відступах, прикладах, а вповільнення – на ключових фразах, висловленнях, що містять висновки, узагальнення тощо. Зміна темпу стає засобом утримання уваги експлоратора-співрозмовника, прийомом активізації уваги. За висновками слухового аналізу, дуже вповільнений темп позначений негативними оцінками: у таких текстах складно співвіднести головне й другорядне, з'ясувати, яка інформація, яка частина повідомлення містить основну думку. Пришвиджене мовлення виявилось більш привабливим для аудиторів, такі оповіді схарактеризовано як емоційні, експресивні.

При цьому дуже швидке мовлення, що спричиняє артикуляційне послаблення звуків, посилення невмотивованих асимілятивних явищ, редукцію голосних і приголосних, повного (нетипового) випадіння окремих звуків і складів, позначене негативними оцінками. Під час слухового аналізу визначено, що такі оповіді (або їх окремі сегменти) потребують надмірної уваги, що втомлює, і, як наслідок, не дає змоги адекватно зрозуміти і сприйняти думку.

Під час аналізу швидкості вимовляння діалектних оповідей, оцінених як виразні, встановлено протиставлення темпової варіативності фононих

і ключових (що містять важливу інформацію) сегментів тексту. Для фонові інформації характерні зміни темпу, зумовлені різним семантичним навантаженням окремих елементів тексту. Темп семантично значущих фраз значно, а іноді й різко, відрізняється від темпу сусідніх сегментів. Ідеться як про його пришвидшення, так і вповільнення, що, безперечно, є важливим прийомом привертання уваги до інформації.

Значущим параметром інтонаційної виразності є паузальне членування. Діалектний текст – один із різновидів спонтанного мовлення – особливої форми реалізації думки, специфічної та своєрідної. Закономірними виявами спонтанної оповіді, на відміну від кодифікованого писаного тексту, є фальш-старту, обмовки, самовиправлення, повтори, конструкції-кліше, дискурсивні маркери, вигук, значна кількість незавершених («обірваних») фраз, своєрідний порядок слів у фразі / синтагмі, неточності в узгодженні слів, коригування щойно висловленої думки, вагання під час пошуку потрібного слова та ін.

Структурування тексту в єдине ціле, правильне його створення й адекватне сприйняття можливе завдяки паузальному членуванню. Щоб проілюструвати цю тезу, варто порівняти одну й ту саму частину діалектної оповіді без пауз і з паузами: *А до шкóли ходи́ў дв'і кл'áси тóтка ше буў вонá ѓе воцэ та Хаврунóва ййй бат'ко ѓа до нэго ходи́ў він ўже старэн'киї буў – А до шкóли / ходи́ў / дв'і кл'áси тóтка / ше буў / вонá ѓе воцэ / та Хаврунóва / ййй / бат'ко / ѓа до нэго ходи́ў / він ўже старэн'киї буў /* (с. Борщів Львівського р-ну Львівської обл.);

а дошч л'е прóсто ѓак по закáзу іду́ом стéжачка нагл'áли стéжку дава́ї стéжкайу куди́ завéде іду́ом іду́ом стéжка і іду́ом іду́ом праходим і догада́лис' шо ми' ўже на́шлиї сва́йу дарóгу – а дошч л'е прóсто ѓак по закáзу / іду́ом / стéжачка / нагл'áли стéжку / дава́ї стéжкайу / куди́ завéде / іду́ом / іду́ом стéжка / і іду́ом / іду́ом / праходим і догада́лис' шо ми' ўже на́шлиї сва́йу дарóгу / (с. Гірськ Корюківського р-ну Чернігівської обл.).

Безперечно, не всі мовленнєві сегменти діалектної оповіді незрозумілі й складні для сприйняття. Синхронність і висока швидкість процесів кодування-декодування думки та її реалізації у формі висловлення під час спонтанного мовлення спонукає мовця до використання простіших конструкцій, спрощення синтаксису фрази, вживання коротших синтагм (чи мовленнєвих блоків), обмеження вибору вжитих елементів.

У будь-яких частинах тексту саме паузи дають змогу мовцеві відповідним чином структурувати усний текст, а слухачеві адекватно його сприймати.

Паузу визначають як мовчання: «акустично пауза – це відсутність звучання, фізіологічно – перерва в артикуляції органів мовлення» [Українська мова, 2007, с. 462]. Та пауза це не просто перерва у звучанні, а «компонент звукового сигналу, що, як і будь-який інший компонент плану вираження, є наслідком смислової функції мови» [Багмут 1985, с. 87], тобто виконує функцію членування мовлення й, крім цього, має семантичне й прагматичне навантаження.

Поява паузи в тексті залежить від різних чинників. Граматична або синтаксична пауза маркує закінчення процесу мовлення або конкретного його відрізка (синтагми, мовленнєвого блоку). Семантична або емоційна пауза пов'язана з увиразненням, підкресленням наступного фрагмента. Психологічна або емотивна пауза корелює з психологічними реакціями. Появу паузи можуть зумовити і власне фізіологічні причини – потреба вдихнути повітря (такі паузи виникають від втоми, задишки або можуть бути пов'язані з вадами мовлення, наприклад, заїканням). Паузи гезитації спричинені потребою правильно сформулювати думку, виправити помилки, вибрати доречне слово / конструкцію, відновити якість мовлення та ін.

Більшість пауз у діалектному мовленні – граматичні, вони виконують розділову функцію, відокремлюють одні синтаксичні одиниці від інших. Такі паузи семантично нейтральні, оскільки не маркують частини усного повідомлення семантично або стилістично. Місце граматичної паузи зумовлене: а) фонетично (залежить від довжини мовленнєвого сегмента); б) синтаксично (спричинене синтаксичною будовою фрази / синтагми); в) семантично (пов'язане із впливом змістового чинника на виокремлення певної групи слів). І в нейтральних, і в емоційних частинах текстів граматичних пауз найбільше. Проте спостережено певні закономірності їх функціонування. У нейтральних частинах переважають однотипні за кількістю компонентів синтагми, розділені відносно однаковими паузами¹: *ѓаг ўже н'ідруслá /106/ i\`e –1,0413\`ходи́ла ѓже ў колрóсп на робóту /136/ i-i\`e-551\`вози́ли ѓакóз' доп'ір на́ так ни вмйу /323/ а то с к'ін'ми /362/ вес' час бу́л /759/* (с. Грибовиця Володимирського р-ну Волинської обл.); *а ѓа ўже ѓак /* робйу /322/ то ѓа ўже ўз'му /365/ таї поч'ишч'у /371/ таї потру' /555/ ѓго́ на \`на-а \`на тэри' /442/ так /* потру' і закладу́ в ба́ноч'ку і засипáйу теплоу́ водóу /340/ i /126/ і трэ́ба шоб вонó ни не"рик'и'сáло /592/ бо ўно́ ѓак не"рик'и'сле то ўже тогди́ /216/ кй"слиї б'іл'ше-е то /277/ ну це ўже трэ́ба /* по покуштува́ти тої росóл'к той ѓакійї в'ін /260/ чут'-чут' áби вин:иї ўже добриї борич' /668/* (с. Космач Косівського р-ну Івано-Франківської обл.).

Особливістю виразних діалектних оповідей є значна кількість семантичних пауз (або за іншими визначеннями – неграматичних, психологічних, видільних, емоційних, емоційних). Вони стають засобом виокремлення найважливіших сегментів тексту. Такі паузи багатозначні, їхнє функціональне навантаження зумовлене як власне мовними чинниками (темою тексту, його лексико-граматичними особливостями), так і позамовними (індивідуальними рисами мовця, мовленнєвою ситуацією тощо). Часто в діалектних оповідах пауза поєднує функцію розділову та семантичну.

У виразних, емоційних діалектних оповідах спостерігаємо чергування різних за кількістю ком-

¹ Граматичну реальну паузу (з перервою у звучанні) позначаємо знаком /, у дужках за потреби додаємо її тривалість у мілісекундах; граматичну нереальну (без перерви у звучанні) – знаком /*; паузу вагання – знаком \.

понентів синтагм, розділених паузами як реальними (із перервою у звучанні), так і нереальними (виражені різкою зміною частоти основного тону, темпу, інтенсивності сигналу або стиком двох відносно самостійних за змістом словосполук без особливих акустичних показників [Щеплитис 1974, с. 67]). У прикладах нереальні паузи позначаємо відповідним знаком (*): *і йак 'іс' полном'очинні' /132/ такі' руск'і д'ат'ко /556/ дез' бачи' /740/ мой'е то'йе ўс'о /1,1104/ і к'аже /920/ і пуд'йіхали /1,3486/ а в'ін к'аже /2,8174/ \и-332\ д'о'ч'ічко /276/ дав'ай ск'іні'м міш'ок то'бі ши'є'ніці /535/ в кушч'і /1,8318/ а то'д'і ш / * ке б'о'же ў к'іш'єн'у хто де ўз'аў /285/ то далі / * сус'іц'і: і два р'ок'і т'урмі' /797/ іа та'р ў'ж'є зл'ак'алас'а / * іа та'р ў'о'г'о бой'алас'а шо іа бой'алас'а т'іні ў'о'г'о /3,2710/ (с. Грибовиця Володимирського р-ну Волинської обл.).*

Розповідаючи про важливі або складні моменти свого життя, мовець ще раз переживає все, що з ним трапилося. Позитивні та негативні емоції спричиняють відповідне маркування мовлення, що виявляється в різноманітних емоційних реакціях мовців, зокрема, сміхові, плачі, зітханні, схлипуванні, покашлюванні тощо. Такі явища кваліфікують як невербальні (або паралінгвальні) паузи. У діалектній оповіді поява таких пауз залежить від різних чинників: теми розповіді, темпераменту мовця та його емоційного стану під час розмови, значущості спогадів для інформатора тощо. У текстах жінок зафіксовано більшу кількість різноманітних емоційних виявів (від щирого або іронічного сміху – до плачу), тоді як у чоловіків трапляються переважно паузи-покашлювання та паузи-хмикання (для вираження скептичного ставлення до висловленого, іронії, сумнівів тощо): *цеї /уз'аў да /кх/ при / таму' сказ'ала у'ра'нц'і а таму' шо с ким па'єреду в аб'єд / (с. Радомка Корюківського р-ну Чернігівської обл.); ну шо д'о'ч'ічко ў'ж'є б'іш'і пла'кати не б'удеш так / схлипу'є / йак во'но мин'і памн'єтне (с. Грибовиця Володимирського р-ну Волинської обл.); по пра'вд'і вам це к'ажу іа це не б'р'єшу /сміється/ (с. Яворів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.).*

Типовою ознакою спонтанного мовлення є поява пауз вагання. У сфері публічної комунікації їх вважають одним із найбільших недоліків промов. Зазвичай, навчаючи виступати перед аудиторією, створювати ефективні, впливові виступи, наголошують на потребі уникати так званих явищ гезитації.

Цікавим виявився факт, що паузи гезитації або вагання стають однією з ознак емоційного, виразного діалектного мовлення. Наголосимо, що такі

паузи – закономірна ознака спонтанного тексту. Їх поява пов'язана з тим, що мовець через певні обставини не може відразу продовжити думку. Місце такої паузи у висловленні не прогнозоване. Пауза гезитації може допомогти мовцеві якнайточніше оформити й озвучити свої думки, виправити помилки, скоригувати думку або відображає коливання під час вибору можливих мовних засобів. Надмірна кількість пауз цього виду, особливо заповнених незначеннєвими мовленнєвими елементами – звуками нефонемного характеру ([e-e], [i-i], [y-y], [em], [mm]), порушує причинно-наслідкові зв'язки викладу думки, деформує інтонаційну організацію фрази, ускладнює сприйняття тексту та зумовлює його негативне сприйняття: *а с'іл' у нас по'йаві'єлас'а |e| знайшлі л'уде |e| у |и| н'ід л'іс'амі / * н'ід г'орами /278/ де тич'ут |e| н'ору / * і т'і н'ору |e| ви / * значіт омив'а'ют |e| омив'а'ют / * значіт це так назив'а'єс'а /449/ с'іл' така |e| камн'ан'а / * а ў наз назив'а'ют руб (с. Боршів Львівського р-ну Львівської обл.).*

У виразних діалектних оповідях явища гезитації не рідкісне явище. Однак їх варіантами часто є не фонаційно заповнені паузи вагання, а асемантичне (нефонемне) подовження голосного (рідше – приголосного) у пре- або постпозиції до паузи вагання; ненавмисний повтор слова або частини фрази (на відміну від повтору як стилістичного прийому); уживання метатекстових слів-коментарів, виражені дієсловами *знаєте; розумієте; може, бачили*; поява десемантизованих модальних та вставних слів, вказівних, присвійних, означальних займенників та вказівних займенникових прислівників – *от, ну, значить, так* тощо (див. докл. [Вербич 2017]). Зауважмо, що такі елементи, за висновками слухового аналізу, не деформують інтонаційну організацію фрази та не спричиняють негативне сприйняття повідомлення. Навпаки мовлення з такими паузами характеризує високий ступінь звернення до слухача.

Висновки. Описавши різні інтонаційні параметри діалектної оповіді (гучність, наголос, темп, паузи), констатуємо, що всі вони беруть участь у формуванні категорії виразності усного тексту. Важливо наголосити, що ніхто не вчить діалектоносіїв правилам і технікам мовлення. Однак експериментально-фонетичний аналіз їхніх оповідей дає змогу встановити основні ознаки виразного мовлення та на цій підставі сформулювати поради щодо інтонаційного оформлення публічних промов, які набувають все більшої ваги в сучасному інформаційному суспільстві.

Література

1. Багмут А.Й., Борисюк І.В., Олійник Г.П. Інтонація спонтанного мовлення. Київ: Наукова думка, 1985. 214 с.
2. Багмут А.Й., Борисюк І.В., Олійник Г.П., Плющ Н.П. Типологія інтонації мовлення. Київ: Наукова думка, 1977. 496 с.
3. Вербич Н.С. Інтонація переконування в публічному мовленні. Луцьк: Терен, 2011. 208 с.
4. Вербич Н.С. Явище гезитації в діалектному мовленні (на матеріалі говірок Чорнобильської зони). *Діалекти в синхронії та діахронії: Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоєкології*. Київ: КММ, 2017. С. 54–63.
5. Щенко О.С. Темп мовлення в гуцульському та східнословобожанському діалектах: експериментально-фонетичне дослідження. *Студії з діалектології. Матеріали і дослідження*. Київ, 2017. Вип. 1. С. 31–37.

6. Колесников А. Діалектний дискурс як об'єкт спостереження граматичної семантики. *Семантика мови і тексту*. Івано-Франківськ, 2012. С. 240–244.
7. Коломієць І.І. Основні лінгвостилістичні поняття і категорії: словник-довідник філолога. Умань: ВПЦ «Візаві», 2015. 202 с.
8. Романина І. Текст як джерело дослідження діалектного мовлення галичан і поліщуків. *Волинь – Житомирщина*. 2010. № 22(2). С. 229–234.
9. Українська мова. Енциклопедія. Вид. 3-тє. Київ: Українська енциклопедія, 2007. 856 с.
10. Цеплитис Л.К. Анализ речевой интонации. Рига: Зинатне, 1974. 137 с.

References

1. Bahmut A.Yo., Borysiuk I.V., Oliynyk H.P. (1985) Intonaciya spontannoho movlennia [Intonation of spontaneous speech]. Kyiv: Naukova dumka. 214 p. [in Ukrainian].
2. Bahmut A.Yo., Borysiuk I.V., Oliynyk H.P., Pliushch N.P. (1977) Typolohiya intonatsii movlennia [Typology of speech intonation]. Kyiv: Naukova dumka. 496 s. [in Ukrainian].
3. Verbych N.S. (2011) Intonatsiia perekonuvannia v publichnomu movlenni [Intonation of persuasion in public speech]. Lutsk: Teren. 208 s. [in Ukrainian].
4. Verbych N.S. (2017) Yavyshche hezytatsii v dialektnomu movlenni (na materialy hovirok Chornobylskoi zony) [The phenomenon of hesitancy in dialect speech (based on the material of Chernobyl zone speech)]. *Dialekty v synkhronii ta diakhronii: Transformatsiia dialektnoho kontynuumu i problemy linhvoekolohii*. Kyiv: KMM. S. 54–63 [in Ukrainian].
5. Ishchenko O.S. (2017) Temp movlennia v hutsulskomu ta skhidnoslobozhanskomu dialektakh: eksperymentalno-fonetychne doslidzhennia [Speech rate in Hutsul and East Slobozhan dialects: an experimental phonetic study]. *Studiyi z dialektologiyi. Materialy i doslidzhennia*. Kyiv. Vyp. 1. S. 31–37 [in Ukrainian].
6. Kolesnykov A. (2012) Dialektnyi dyskurs yak ob'iekt sposterezhennia hramatychnoi semantyky [Dialect discourse as an object of observation of grammatical semantics]. *Semantyka movy i tekstu*. Ivano-Frankivsk. S. 240–244 [in Ukrainian].
7. Kolomiets I.I. (2015) Osnovni linhvostylistychni poniattia i katehorii: slovnyk-dovidnyk filoloha [Basic linguistic-stylistic concepts and categories: dictionary-handbook of a philologist]. Uman: VPTs «Vizavi». 202 s. [in Ukrainian].
8. Romanyina I. (2010) Tekst yak dzherelo doslidzhennia dialektnoho movlennia halychan i polishchukiv [The text as a source of research on the dialectal speech of Galicians and Polischuks]. *Volyn – Zhytomyrshchyna*. № 22(2). S. 229–234 [in Ukrainian].
9. Ukrainska mova. Entsyklopediia (2007) [Ukrainian language. Encyclopedia]. Vyd. 3-tie. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia. 856 s. [in Ukrainian].
10. Tseplytys L.K. (1974) Analiz rechevoy intonatsii [Analysis of speech intonation]. Riga: Zynatne. 137 s. [in Russian].

EXPRESSIVENESS OF UKRAINIAN DIALECT SPEECH

Abstract. Modern dialectological studies are aimed at the description of dialects based on the analysis of not individual language features (phonetic, morphological, syntactic, lexical, etc.), but a comprehensive study of dialect texts. One of the rules of the methodology of dialectological studies is to analyze informative, expressive, figurative stories. Expressiveness is a communicative quality of oral speech that can attract attention, arouse interest in the message, influence the emotions and feelings of the speakers. One of the most important features of a dialect text is its realization at the moment of speaking. And therefore, its sound form becomes decisive for a dialect story. It should be stressed that intonation is the main means of expressiveness of sound speech. Intonation is a set of sound language means, they convey the semantic, emotional-expressive and modal nature of a phrase, communicative meaning and situational conditioning, stylistic coloring of the text, etc. Intonation ensures the structural integrity of the utterance, is a means of distinguishing its communicative types (incitement, question, exclamation), highlights the most important words and fragments from the point of view of content, determines the speech characteristics of the narrator and the communication situation, forms the emotional and stylistic coloring of the texts, etc. This paper intends to describe the intonation means of expressiveness of a dialect narrative. The study is based on the author's own recordings and audio recordings from the Ukrainian Dialect Phonofund of the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine. The method of experimental phonetic research of oral speech was used. Peculiarities of the intonation organization of the dialect narration were determined on the basis of auditory and instrumental analysis. The role of prosody in the implementation of expressiveness category is clarified. Much attention is given to loudness, phrasal stress, pace of speech, pause. From these facts, one may conclude that all these parameters participate in the formation of the expressiveness category of the dialect text.

Keywords: dialect text, expressiveness, intonation, loudness, phrasal stress, tempo, pause.

© Вербич Н., 2023 р.

Наталія Вербич – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України; nataljaverbich@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-3373-6332>

Natalia Verbych – PhD in Philology, Senior Researcher at the Department of Dialectology, Institute of the Ukrainian Language, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; nataljaverbich@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-3373-6332>

ПРО ПОХОДЖЕННЯ ЗАКАРПАТСЬКИХ АНТРОПОНІМІВ (доповнення до історико-етимологічного словника прізвищ закарпатських українців П.П. Чучки)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.
Вип. 2 (50)
УДК 81'373.231

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).62–69

Вербіч С. Про походження закарпатських антропонімів (доповнення до історико-етимологічного словника прізвищ закарпатських українців П.П. Чучки); кількість бібліографічних джерел – 50; мова українська.

Анотація. Статтю присвячено актуальній у слов'янській ономастиці проблемі етимологічної інтерпретації прізвищ, установленню їхніх твірних основ, розкриттю внутрішньої форми етимонів. Об'єкт дослідження – прізвища *Баганович, Булеста, Готра, Кольча, Корович, Куліжа*, які в історико-етимологічному словникові прізвищ закарпатських українців П.П. Чучки або не мають задовільного тлумачення, або ж їх пояснено без урахування відповідників на інших теренах України та в ширшому слов'янському ареалі, а також можливих фонетичних змін у їхній структурі.

Здійснено докладніший структурно-семантичний та етимологічний аналіз прізвищ *Баганович, Булеста, Готра, Дристович, Кольча, Корович, Куліжа* на базі апелятивної й онімної лексики слов'янських мов, не врахованої в словникові П.П. Чучки, встановлено етимони тих прізвищ, які не мають задовільного пояснення. Системно проаналізовано прізвища *Баганович, Булеста, Готра, Кольча, Корович, Куліжа*, розширено їхню ареальну характеристику. Досліджено формальну структуру антропонімів із непрозорими основами (*Булеста, Готра, Куліжа*), з'ясовано мотивацію семантики їхніх основ, встановлено етимологію.

Висновки та результати дослідження: 1) твірні основи більшості з проаналізованих прізвищ мають переконливу слов'янську етимологію; 2) патроніми *Баганович, Дристович* утворені від імен-прізвищ *Баган* і *Дрист*, які не мають відповідників у досліджуваному регіоні, проте представлені на інших теренах України і Славії як у складі антропонімів, так і похідних ойконімів; 3) патронім *Корович* доцільніше кваліфікувати як дериват від прізвища *Корова* + суфікс *-ич* з огляду на особливості творення прізвищ із патронімним формантом *-ич* на Закарпатті саме від антропонімів із фінально *-а*; 4) прізвище *Булеста* має точнішу етимологію за умови його аналізу як фонетично вторинної форми від *Болеста*; 5) для прізвищ *Готра* і *Кольча* можливі альтернативні етимологічні тлумачення їхніх антропонімооснов, що ґрунтуються на відповідному фактичному матеріалі; 6) внутрішню форму прізвища *Куліжа* вдається розкрити в разі його етимологізації в колі споріднених східнослов'янських антропонімів *Кулига / Куліга*.

Ключові слова: антропонім, внутрішня форма, етимологія, історико-етимологічний словник прізвищ, патронім, прізвище, слов'янський іменник.

Постановка проблеми. Основа ономастичних студій – різнорівневий лінгвістичний аналіз онімної лексики. Проте цьому важливому етапу передують збір і систематизація фактичного матеріалу. І вже після виконання цих підготовчих завдань можна переходити безпосередньо до опису й дослідження онімів. Відомі різні форми реалізації такої мети – стаття, спеціальне монографічне дослідження, історико-етимологічний словник. У сучасній ономастиці дедалі більшу увагу приділяють такій формі опису й аналізу власних назв, як історико-етимологічні словники, що вможливають докладну характеристику різних онімів як у межах визначеного регіону (регіонів), так і суцільної території, заселеної певним народом; установлення історичних словоформ; з'ясування етимології [Румит 2003, с. 40]. Важливо відзначити, що ономастична етимологія відрізняється від апелятивної специфікою об'єкта дослідження, оскільки власні назви тісніше, ніж загальні, пов'язані із життям суспільства, а отже, для розкриття своєї внутрішньої форми, крім власне мовних чинників, потребують залучення різнопланової позамовної інформації про конкретний денотат – особу чи географічний об'єкт [Агеева 1991, с. 137].

Особливий інтерес для дослідників-ономастів становить етимологізування власних особових назв, передусім прізвищ, адже це ті мовні знаки, які безпосередньо пов'язані з людиною, її минулим, ду-

ховною та матеріальною культурою. Прізвище, як відомо, «обов'язкове спадкове власне іменування людини, яким окрім неї в офіційних сферах називають кожного з членів родини» [Чучка 2004, с. 532]. У своєму становленні цей різновид антропонімів в українців пройшов два основні етапи: 1) ранній, для якого характерна поява таких спадкових назв у середовищі суспільної аристократії, шляхти і 2) пізніший, що знаменував виникнення прізвищ у більшості населення (XVIII–XIX ст.) [Пахомова 2012, с. 141]. Дослідники зазначають, що активне формування українських прізвищ відбувалося в XVI–XVIII ст., і саме лексика цього періоду закріпилася в їхніх антропонімоосновах [Бучко 2012, с. 166]. Цей процес мав свої регіональні особливості. Зокрема, для українців Прикарпаття і Карпатського регіону, крім прізвищ, мотивованих власними особовими іменами, були властиві прізвища, похідні від різноманітних прізвищ, які в своїх основах зберегли цікаву інформацію про предків, а також про певні риси зовнішності власників таких прізвищ, їхнього характеру, культуру, спосіб життя, смаки тощо.

Аналіз досліджень. Вітчизняна ономастична лексикографія представлена низкою історико-етимологічних словників, серед яких окремішнє місце посідають антропоніми. На жаль, їх поки що небагато. Як слушно відзначає І.В. Єфименко, «незважаючи на те, що етимологічні словники прізвищ найбільш перспективні в дослідженні ан-

тропонімів, в Україні їх майже немає» [Сфименко 2018, с. 292]. До таких, безперечно, треба віднести фундаментальну працю П.П. Чучки «Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник» (Львів, 2005), а також два словники М.М. Габорака – «Прізвища сучасної Гуцульщини (на матеріалі Косівського району). Етимологічний словник» (Івано-Франківськ, 2017) і «Прізвища Галицької Гуцульщини. Етимологічний словник» (Івано-Франківськ, 2019).

Мета статті. Важливою лексикографічною працею, присвяченою дослідженню прізвищ українців давно заселеного регіону в межах України, є вже згадана ґрунтовна студія П.П. Чучки «Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник», у якій розглянуто процес становлення понад 11500 прізвищ, схарактеризовано їхню морфемну будову, лексичне значення твірних основ, з'ясовано етимологію, вказано географію їхнього «побутування з точністю до села, перші фіксації прізвищевої назви в давніх документах Карпатського регіону...» [Чучка 2005, с. IV]. Попри, безумовно, докладний характер цього словника, деякі прізвища потребують детальнішої ареальної характеристики в ширшому слов'янському контексті, а також додаткового етимологічного коментаря, особливо в тих випадках, де походження того чи того прізвища не з'ясовано. З огляду на це в пропонуваному дослідженні поставлено таку мету: здійснити докладніший структурно-семантичний та етимологічний аналіз прізвищ *Баганович*, *Булеста*, *Готра*, *Дристович*, *Кольча*, *Корович*, *Куліжа* на базі апелативної й онімної лексики слов'янських мов, не врахованої в словникові П.П. Чучки, встановити етимони тих прізвищ, які не мають задовільного пояснення.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети застосовано такі методи дослідження: описовий, ареальний, порівняльно-історичний, а також прийом етимологічного аналізу.

Виклад основного матеріалу.

Баганович. У словникові П.П. Чучки зазначено, що це прізвище патронічного типу утворено від незасвідченої власної особової назви *Баган* [Чучка 2005, с. 42]. Однак антропонім *Баган* відомий в українському іменникові, зокрема, як прізвище: *Баган* [Редько 1, с. 19; Новикова, с. 49; Аркушин, с. 2]. Відзначена ця власна особова назва і в інших слов'янських мовах. Пор., наприклад, болг. ім'я *Баган* [Заимов, с. 11], пол. антропонім *Vagan* [Rymut I, с. 14]. Наведені антропоніми свідчать про те, що ім'я (прізвище) *Баган* не ізольоване в слов'янському онімному просторі. Дослідники неодностайні щодо внутрішньої форми цієї власної особової назви, тобто її етимона. Ю.К. Редько вбачав у її основі нечленний (короткий) дісприкметник від дієслова *bagati* [Редько 1, с. 19]. М.М. Габорака пов'язував антропонім *Баган* із відповідними апелативами – укр. *баган* 'клуня', рос. *баган* 'жердина для встановлення кочової кибитки; вбитий у землю кіл для просушування сіна' [Габорака 2019, с. 21], припускаючи як мотиваційну, очевидно, метафоричну семантику. Болгарський мовознавець

Й. Заїмов кваліфікував ім'я *Баган* як дериват із суфіксом *-ан* від місцевої власної особової назви *Баго* [Заимов, с. 11]. На мою думку, однаково ймовірні такі версії етимологізування укр. імені (прізвища) *Баган*: 1) лексико-семантичне утворення від короткого ад'єктива *багань* < *багати*, яке в українському словникові має значення 'сильно бажати' [Грінченко 1, с. 16]. Це дієслово функціонує зі спорідненою семантикою і в інших слов'янських мовах, пор., наприклад: слвц. діал. *bahac* 'здогадуватися', пол. префіксальне *zabagać się* 'захотіти, забажати', що дало підстави укладачам Етимологічного словника слов'янських мов реконструювати праслов'янський архетип **bagati* [ЭССЯ 1, с. 127]. На підтримку цієї версії вказує утворене за тією самою словотвірною моделлю укр. прізвище *Бажан* (< *бажан* < *бажати*), яке можна вважати фонетичним варіантом до *Баган*; 2) *Баган* – фонетично вторинна форма від *Боган* з огляду на староукраїнську асимілятивну зміну *o > a* [ГУМ, с. 288] як, наприклад, у *кажан* < *кожан*, *калч* < *колч* [ЕСУМ 2, с. 340, 348]. До речі, прізвище *Боган* зафіксовано на Закарпатті. П.П. Чучка виводив його від слов'янського імені *Боган* < *Бог* [Чучка 2005, с. 74]. Прикметно, що антропонім *Бог* побутує в закарпатському іменникові з 1500 р. [Чучка 2011, с. 61]. Власна особова назва *Боган* поширена і в інших слов'ян, що засвідчують, зокрема, ст.-серб. *Богань*, 1432 р. [Морошкин, с. 14], похідне блр. *Боганов* [Бірыла, с. 57], пол. *Vogan* [Rymut I, с. 44].

Булеста. П.П. Чучка припускав словотвірнo-семантичний зв'язок цього прізвища із серб. діал. *булест* 'біла пляма на голові' [Чучка 2005, с. 86]. На мою думку, прізвище *Булеста* можна тлумачити інакше – як місцеву форму з лабіалізованим *o > u* від *Болеста*. Підстави для такого припущення дають різні закарпатські лексеми, що ілюструють таке фонетичне явище, наприклад: *бுவдор* 'дурний', *буріг* 'критий тік' [Грицак 1, с. 331, 358], *буг* 'бог' [Сабадош, с. 31] < *бовдур*, *оборіг*, *бог* відповідно. Щодо антропоніма *Болеста*, то відповідні власні особові назви нерідкісні в слов'янському іменникові, наприклад: давньослов'янське *Bolesta*, 1202 р. [Морошкин, с. 21], ст.-пол. *Bolesta*, 1237 р., споріднене *Bolest*, 1400 р. [Rymut I, с. 46], відантропонічний блр. ойконім *Болесты* (*Bolesty*) на Гроденщині [SG I, с. 300] та ін. Мотивацію доонімної семантики імені-прізвища *Болеста* з'ясовуємо в колі спільнокореневих апелативів на зразок ст.-укр. *болес(т)* 'хвороба', 1453 р. [ССУМ 1, с. 110], укр. *бóлість* 'хвороба', 'біль', 'смуток', 'скорбота' [Грінченко 1, с. 84]. Лексичні паралелі зі спорідненою семантикою поширені в різних слов'янських мовах [ЭССЯ 2, с. 186]. На основі власних особових назв *Болеста* / *Bolesta*, відзначених у різних слов'янських мовах, В.П. Шульгач реконструює праантропонім **Bol'estь*, трактуючи форму *Болеста* як вторинну внаслідок вирівнювання фіналі під впливом *ā*-іменних основ [Шульгач 2018, с. 285].

Готра. У словникові «Прізвища закарпатських українців...» цей антропонім пояснено так: «правдоподібно, фонетично видозмінене прізвище *Гатра* < бойк. *гáтра* 'вістка', 'чутка» [Чучка 2005,

с. 140]. На мою думку, таке тлумачення неостаточне. Прізвище *Готра* відзначене і в інших регіонах України [Редько 1, с. 239; Габорак 2019, с. 131; Новикова, с. 216]. Дослідники етимологізують цю власну особову назву по-різному. Так, Ю.К. Редько припускав її зв'язок із румун. *hótar* 'границя, межа' [Редько 1, с. 239], а М.М. Габорак – із нім. *Götter* 'Бог' [Габорак 2019, с. 131]. За умови, що прізвище *Готра* відображає не первинну, а фонетично вторинну форму, його можна етимологізувати як утворення з *z*-протетичним від гіпотетичного **Отра* [Габорак 2022, с. 68] й аналізувати в колі лексики гнізда псл. **obtyr'a* з подальшим ствердінням *p'*, пор., наприклад, рос. діал. *вотра, вотря* 'полова після молотби' [ЭССЯ 30, с. 236], споріднені спільнокореневі слов'янські прізвища: слвн. *Otrin*, рос. *Отраш*, для яких В.П. Шульгач відновлює праформи **Obtyra*, **Obtyrašь* відповідно [Шульгач 2015, с. 152]. Опосередковано на підтримку такої версії вказує закарпатське прізвище *Гоксич*, що похідне від імені *Гокса*, яке П.П. Чучка кваліфікував як форму з протетичним *z* від *Окса* < *Оксана* чи *Оксентій* (*Аксентій*) [Чучка 2005, с. 148]. Внутрішню форму вихідного антропоніма **Отра* могла мотивувати метафорична ознака **'м'яка, слабкодуха людина'*. Пор. у цьому контексті типологічно споріднене укр. прізвище *М'якуш* [Редько 1, с. 720].

Дристович. П.П. Чучка пояснював це прізвище як дериват із суфіксом *-ович* від незасвідченої особової назви, пов'язаної з дієсловом *дристати* [Чучка 2005, с. 210]. Словотвірна модель, за якою утворено зазначений патронім, не викликає сумнівів. Щодо твірного антропоніма *Дрист*, то він не є рідкісним, оскільки представлений у слов'янському оніміконі непоодинокими прикладами, зокрема в похідних власних особових назвах і ойконімах. Це насамперед назва с. *Дрищів* (тепер с. Надрічне Тернопільського р-ну Тернопільської обл.): 1420 р. – *Drisczow*, 1909 р. – *Dryszczów* [Czarła, с. 66]. В основі цього ойконіма Д.Г. Бучко справедливо вбачав антропонім **Дрищ* [Бучко 2017, с. 190], що постав із йотованого варіанта *Дрист-ј-*. Прізвисько *Дрищ* функціонувало в наших предків уже в староукраїнський період, про що свідчить козацький антропонім *Дрищ*, відзначений у 1649 р. [Ковальчук, с. 85]. Пор. ще відантропонімі назви нп: рос. *Дристовка* в колишній Псковській губ., *Дрищево* в колишніх Вологодській, Костромській, Новгородській губ., блр. *Дрищев* у колишній Могильовській губ. [RGN III/1, с. 95], а також антропоніми ст.-пол. *Drzystek*, 1467 р. [SSNO I, с. 533], пол. *Dryszcz* [Rumut I, с. 153]. Як уже йшлося, мотивація доонімної семантики вказаних антропонімів прозора, її з'ясовуємо на основі лексем, похідних від дієслова *дристати* 'страждати на пронос' [Грінченко 1, с. 443; ЕСУМ 2, с. 128], що має абсолютні відповідники в різних слов'янських мовах [ЭССЯ 5, с. 116].

Кольча. Автор історико-етимологічного словника прізвищ закарпатських українців тлумачив зазначений антропонім як утворення з давнім патронімним суфіксом *-ча(м)* від імені *Коля* чи *Кола*, що з *Никола, Микола* [Чучка 2005, с. 278]. Таке по-

яснення викликає закономірне питання: чому в так званому патронімному суфіксі *-ча(м)* не зберігся кінцевий *m*? Щодо прикарпатсько-закарпатської антропонімної моделі з формантом *-ам* варто зауважити, що власні особові назви на зразок *Русинчат* (*Rusincsat*), *Тимков'ят* (*Timkovjat*), *Цапов'ят*, відзначені в Галицькому Прикарпатті й на Закарпатті, за своєю морфологічною структурою становлять форми родового відмінка множини від первинних форм *Русинчата, Тимков'ята, Цапов'ята* [Гумецька 1962¹, с. 28], що вказували на дітей (нащадків) особи на ім'я *Русинко / Русинець, Тимко, Цап* відповідно. Такі антропоніми, що в Карпатському регіоні поширилися із XVI ст., дослідники відносять до назв із патронімним суфіксом *-ам- / -ям-* у формі родового відмінка множини [Гумецька 1962², с. 165; Франко 1906, с. 194, 201–203]. Отже, якщо дотримуватися такої логіки, аналізоване прізвище *Кольча* повинно було б мати первинну форму *Кольчат* < *Кольчата*. Проте антропонім *Кольча*, за матеріалами П.П. Чучки, побутує на Закарпатті в незмінній формі з 1709 р. [Чучка 2005, с. 278]. Це ставить під сумнів його еволюцію з гіпотетичного *Кольчат* з огляду на збереження прізвищ такого типу, зафіксованих, зокрема, у Галицькому Прикарпатті, в їхній початковій, неусіченій, формі, наприклад: *Білячат* (Львівщина), *Ковальчат* (Львівщина), *Лукачат* (Львівщина і Тернопільщина) (<https://ridni.org/karta/білячат>; <https://ridni.org/karta/ковальчат>; <https://ridni.org/karta/лукачат>). На мою думку, прізвище *Кольча* треба етимологізувати інакше. З одного боку, його можна вважати дериватом із суфіксом суб'єктивної оцінки *-ча* [Толкачев 1977, с. 101] від імені *Коля* або ж формою з первісно демінутивним, а згодом патронімним суфіксом *-ча*, що виник унаслідок перерозкладу основи з приголосним *-к-* або *-ц-*, у сполученні з давнім суфіксом **-є* (< *-en(t)*) на позначення істот, що не досягли повноліття, не стали дорослими [Топоров 1972, с. 36]. Пор. у цьому контексті укр. антропоніми *Jadamczę, Hawrylczę, Danilczę*, які І.Я. Франко кваліфікував як форми, утворені від хресного імені батька *Адам, Гаврилко* (*Гаврило*), *Данилко* (*Данило*) відповідно [Франко 1906, с. 195–196]. Цю версію підтверджують споріднені варіантні форми *Микульча, Никульча* < *Микула, Никула* [Трійняк, с. 230–231], а також д.-р. антропонім *Кольча*, 1097 р. [Морошкин, с. 101]. З іншого боку, антропонім *Кольча* (у документі – *Kolchia* [Чучка 2005, с. 278]) можна розглядати як фонетично вторинну форму від **Колча* й етимологізувати в колі лексики гнізда псл. **kьlč-* 'пучок', 'колода', 'корінь дерева' [ЭССЯ 12, с. 184]. У цьому разі семантику антропонімооснови **Колча* мотивувала ймовірна ознака 'кульгава людина'. Таке пояснення підтверджують споріднені прізвиська, як-от: ст.-рос. *Колча* (1659 р.) < рос. діал. *колча* 'кульгавий, кривоногий' [Веселовский, с. 151], ст.-пол. *Kolcza / Kolcza*, 1415 р. [SSNO III, с. 49] у зіставленні з пол. *kielcz* 'палиця, колода' [Фасмер II, с. 298]. Принагідно зазначу, що у фаховій літературі для слов'янських онімів *Колча, Kolecza, Kolč* реконструйовано праслов'янські архетипи **Kьlčь / *Kьlča* <

**kъlčь* / **kъlča* [Казлова 2003, с. 214–215].

Корович. Це прізвище відоме на Закарпатті з 1699 р. П.П. Чучка вважав його утворенням із патронімним суфіксом *-ович* від антропоніма *Кора* [Чучка 2005, с. 287]. На мою думку, таке тлумачення словотвірної структури антропоніма *Корович* неостаточне, оскільки його можна аналізувати і як дериват із патронімним суфіксом *-ич* від прізвиська *Корова*, яке поширене в слов'янському іменнику непоодинокими прикладами. Це, зокрема, похідні ст.-укр. *Коровка*, 1467 р. [Тупиков, с. 198], укр. *Коровин* [Редько, с. 130], ст.-рос. *Корова*, XV ст. [Тупиков, с. 198], ст.-пол. *Krowa* [SSNO III, 150]. Пояснення закарпатського прізвища *Корович* як похідного від антропоніма *Корова*, оформленого суфіксом *-ич*, більш імовірно з огляду на те, що, за словами П.П. Чучки, патроніми на *-ич* у Карпатах утворювали лише від власних особових назв із фінальною *-а* [Чучка 2005, с. 586]. Важливим доповненням до характеристики прізвища *Корович* є широкий слов'янський антропонімний контекст, пор., наприклад, власні особові назви: рос. *Корович*, ст.-блр. *Коровичь*, серб. *Kravić*, пол. *Krowicz* [Шульгач 2016, с. 307]. Наведений матеріал засвідчує продуктивність дериваційної моделі ім'я (прізвисько) *Корова* (*Krowa*, *Krava*) + суфікс *-ич* (*-icz*, *-ić*) у слов'янському онімному просторі.

Куліжа. Для цього антропоніма П.П. Чучка констатував незрозумілу етимологію, покликаючись, щоправда, на польського дослідника К. Римута, який формально схожу пол. особову назву *Kuliż* виводив від іменника *kula* 'куля' або дієслів *kuleć* 'кульгати', *kulić się* 'шулитися' [Чучка 2005, с. 312]. У східнослов'янському іменникові зафіксовано фонетично споріднені антропоніми, наприклад: укр. прізвища *Куліга* [Горпинич, Бабій, с. 66; Горпинич, Тимченко, с. 148], похідне *Кулігін* [Новикова, с. 449], ст.-рос. *Куліга*, 1495 р. [Тупиков, с. 215], похідне *Кулігін*, 1630 р. [Веселовский, с. 170]. Наведені власні особові назви вможливають пояснення закарпатського прізвища *Куліжа* як похідну, йотовану, форму від *Куліга* із закономірною фонетичною зміною *-j-* > *ж*. Щодо мотивації семантики основи вихідного антропоніма *Куліга* / *Куліга* варто зазначити, що в українських поліських говорах функціонує географічний термін *куліга* 'галявина в лісі', 'похилий берег', 'мокра низовина', 'болото в лісі' [Черепанова, с. 115]. Однак семантичний зв'язок цього апелятива з відповідною особовою назвою, попри їхній формальний збіг, малоймовірний з огляду на логічну неузгодженість понять 'людина' і 'берег', 'низовина', 'галявина', 'болото'. Більше підстав для такого зв'язку дає порівняння антропонімів *Куліга* / *Куліга* з рос. діал.

лексемою *куліга* 'незграбна людина' [СРНГ 16, с. 64], яку О.П. Карпенко етимологізує в колі споріднених утворень, похідних із суфіксом *-iga* від континуантів пл. *(s)*kuliti* [Карпенко 2003, с. 117–118], що реалізували значення 'стиснутий', 'зігнутий', 'скалічений' [ЭССЯ 12, с. 97–98]. Зважаючи на викладене, закарпатське прізвище *Куліжа* кваліфікуємо як похідну форму від *Куліга*, семантику антропонімооснови якої мотивувала багатопланова ознака *'повна (огрядна) або горбата, або крива, або незграбна людина'. Стосовно реалізації в місцевому закарпатському іменникові форми *Куліга* з *i* в суфіксі *-ига*, а не із закономірним *и*, то це явище можна пояснити книжним впливом, зокрема фіксацією форми з *i* в давніших документах. На користь такого припущення свідчить формально подібне закарпатське прізвище *Балига*, яке на поч. XVII ст. відзначено в записі і як *Baliga*, і як *Balyga* [Чучка 2005, с. 46]. Етимологізація закарпатського *Куліжа* < *Куліга* у зв'язку з пол. прізвищем *Kuliga* [Rymut I, с. 488] малоймовірна, оскільки пол. антропонім пов'язують із місцевим апелятивом *kulig* 'птах' [Rymut I, с. 488; NMP V, с. 468], тоді як в укр. мові цього птаха називають *кулик* [ЕСУМ 3, с. 132–133]. Від укр. орнітонома *кулик* виводить закарпатське прізвище *Кулик* і П.П. Чучка [Чучка 2005, с. 312].

Висновки. На підставі докладного структурно-семантичного й етимологічного аналізу прізвищ *Баганович*, *Булеста*, *Готра*, *Дристович*, *Кольча*, *Корович*, *Куліжа* доходимо таких висновків:

1. Твірні основи більшості з проаналізованих прізвищ мають переконливу слов'янську етимологію.

2. Патроніми *Баганович*, *Дристович* утворені від імен-прізвищ *Баган* і *Дрист*, які не мають відповідників у досліджуваному регіоні, проте представлені на інших теренах України і Славії як у складі антропонімів, так і похідних ойконімів.

3. Патронім *Корович* доцільніше кваліфікувати як дериват від прізвиська *Корова* + суфікс *-ич* з огляду на особливості творення прізвищ із патронімним формантом *-ич* на Закарпатті саме від антропонімів із фінальною *-а*.

4. Прізвище *Булеста* має точнішу етимологію за умови його аналізу як фонетично вторинної форми від *Болеста*.

5. Для прізвищ *Готра* і *Кольча* можливі альтернативні етимологічні тлумачення їхніх антропонімооснов, що ґрунтуються на відповідному фактичному матеріалі.

6. Внутрішню форму прізвища *Куліжа* вдається розкрити в разі його етимологізації в колі споріднених східнослов'янських антропонімів *Куліга* / *Куліга*.

Література

1. Агеева Р.А. Рец. на Сталтмане В.Э. Ономастическая лексикография. Москва: Наука, 1989. 120 с. *Вопросы языкознания*. 1991. №5. С. 136–139.
2. Аркушин Г.Л. Словник прізвищ північно-західної України та суміжних земель. Луцьк: Вежа-друк, 2013. 556 с.
3. Бирьла М.В. Беларуская антрапанімія. 2: Прозвішчы, утвораны ад апелятывунай лексікі. Мінск: Навука і тэхніка, 1969. 505 с.

4. Бучко Д., Бучко Г. Віддієслівні деривати в антропонімії Карпат і Прикарпаття. *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія*. Івано-Франківськ, 2012. Вип. XXXII–XXXIII. С. 166–172.
5. Бучко Д., Котович В. Походження назв населених пунктів Тернопільщини. Дрогобич: Півсвіт, 2017. 316 с.
6. Веселовский С.Б. Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии. Москва: Наука, 1974. 382 с.
7. Габора М.М. Прізвища Галицької Гуцульщини. Етимологічний словник. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2019. 584 с.
8. Габора М.М. Німецькомовні елементи в прізвищах Галицької Гуцульщини. *Студії з ономастики та етимології. 2021–2022*. Відп. ред. В.П. Шульгач. Київ: [б. в.], 2022. С. 64–71.
9. Горпинич В.О., Бабій Ю.В. Прізвища Середньої Наддніпрянщини (словник). *Ономастика і апелятиви*. Дніпропетровськ: ДНУ, 2004. Вип. 20. 140 с.
10. Горпинич В.О., Тимченко В.Т. Прізвища Правобережного Степу: Словник. *Ономастика і апелятиви*. Дніпропетровськ: ДНУ, 2005. Вип. 22. 340 с.
11. Грицак М.А. Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області. За ред. П.Ю. Гриценка. Київ: КММ, 2017. Вип. 1: А–Б. 380 с.
12. Грінченко – Словар української мови. Упоряд. з дод. власн. м-лу Б.Д. Грінченко; надр. з вид. 1907 – 1909 рр. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. Т. 1–4.
13. Гумецька Л.Л. З приводу імені *Гостята* в Новгородській берестяній грамоті. *Друга республіканська ономастична нарада: Тези*. Київ: Наукова думка, 1962. С. 165–166.
14. Гумецька Л.Л. Ономастичний формант *-ят-* в українській мові. *Слов'янське мовознавство*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. Вип. IV. С. 17–32.
15. Етимологічний словник української мови: В 7 т. За ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.
16. Єфименко І.В. Рец. на: Габора М. Прізвища сучасної Гуцульщини (на матеріалі Косівського району). Етимологічний словник. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2017. 368 с. *Студії з ономастики та етимології. 2017–2018* / Відп. ред. В.П. Шульгач, 2018. С. 292–297.
17. Заимов Й. Български именник. София: БАН, 1988. 311 с.
18. Історія української мови. Фонетика. Відп. ред. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1979. 367 с.
19. Казлова Р.М. Славянская гидранімія. Праславянські фонд. Гомель: ГГУ, 2003. 362 с.
20. Карпенко О.П. Гідронімікон Центрального Полісся. Київ: Кий, 2003. 317 с.
21. Ковальчук – Реєстр Війська Запорозького 1649 року (алфавітний покажчик прізвищ). Упоряд. к. іст. н. В.Ф. Ковальчук. Київ: Пріоритети, 2014. 284 с.
22. Морошкин М. Славянский именовослов или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке. Санкт-Петербург: Тип. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1867. 321 с.
23. Новикова Ю.М. Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини. Донецьк: Вебер (Донецька філія), 2007. 996 с.
24. Пахомова С.М. Про роль держави у формуванні офіційних стандартів ідентифікації слов'ян. *Восточноукраїнський лінгвістический сборник: сб. научн. трудов*. Отв. ред. Е.С. Отин. Киев: Изд. дом Д. Бураго, 2012. Вып. 14. С. 141–153.
25. Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ. Київ: Радянська школа, 1968. 256 с.
26. Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ: у 2-х т. Львів: НТШ, 2007.
27. Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008. 478 с.
28. СРНГ – Словарь русских народных говоров. Под ред. Ф.П. Филина, Ф.П. Сороколетова, С.А. Мызникова. Москва; Ленинград; Санкт-Петербург: Наука, 1966–2021. Вып. 1–52.
29. ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XVI століть. Д.Г. Гринчишин, Л.Л. Гумецька, І.М. Керницький. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 1. 632 с.; 1978. Т. 2. 592 с.
30. Толкачев А.И. К истории словообразования форм со значением субъективной оценки (квалитативов) личных собственных имен греческого происхождения в древнерусском языке XI–XV вв. II. *Этимология*. 1975. Отв. ред. О.Н. Трубачев. Москва: Наука, 1977. С. 98–126.
31. Топоров В.Н. О происхождении нескольких русских слов (к связи с индо-иранскими источниками). *Этимология*. 1970. Отв. ред. О.Н. Трубачев. Москва: Наука, 1972. С. 21–45.
32. Трійняк І.І. Словник українських імен. Київ: Довіра, 2005. 509 с.
33. Тупиков Н.М. Словарь древне-русских личных собственных имен. С.-Петербург: Типография Н.Н. Скороходова, 1903. 857 с.
34. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Перев. с нем. и дополн. О.Н. Трубачева. Москва: Прогресс, 1964–1973. Т. I–IV.
35. Франко І. Причинки до української ономастики. *Науковий збірник присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904)*. Львів: друкарня НТШ, 1906. С. 185–218.
36. Черепанова Е.А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья. Сумы: Изд-во Сумск. гос. ун-та, 1984. 274 с.

37. Чучка П.П. Прізвище. *Українська мова. Енциклопедія*. Вид. друге, випр. і доп. Ред. кол. В.М. Русанівський, О.М. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. С. 532–533.
38. Чучка П.П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. Львів: Світ, 2005. 702 с.
39. Чучка П.П. Слов'янські особові імена українців. Історико-етимологічний словник. Ужгород: Ліга, 2011. 429 с.
40. Шульгач В.П. Нариси з праслов'янської антропонімії. Київ: [б. в.], 2015. Ч. II. 504 с.
41. Шульгач В.П. Нариси з праслов'янської антропонімії. Київ: [б. в.], 2016. Ч. III. 472 с.
42. Шульгач В.П. Нариси з праслов'янської антропонімії. Київ: [б. в.], 2018. Ч. V. 440 с.
43. ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. Под ред. О.Н. Трубачева, А.Ф. Журавлева, Ж.Ж. Варбот. Москва: Наука, 1974–2021. Вып. 1–42.
44. Czapła A. Nazwy miejscowości historycznej ziemi Lwowskiej. Lublin: Towarzystwo naukowe KUL, 2011. 328 s.
45. NMP – Nazwy miejscowe Polski: historia, pochodzenie, zmiany. Pod red. K. Rymuta, B. Czopek-Korciuch. Kraków: Wyd-wo Instytutu języka polskiego PAN, 1996–2018. T. I–XV.
46. RGN – Russisches geographisches Namenbuch. Begr. von M. Vasmer. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1962–1981. Bd I–X.
47. Rymut K. Onomastyka prasłowiańska. Zakres i możliwości badawcze. *Kazimierz Rymut. Szkice onomastyczne i historycznojęzykowe*. Kraków: Wyd-wo Instytutu języka polskiego PAN, 2003. S. 38–46.
48. Rymut K. Nazwiska polaków. Słownik historyczno-etymologiczny. Kraków: Wyd-wo Instytutu języka polskiego PAN, 1999–2001. T. I–II.
49. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa: Nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1880–1902. T. I–XV.
50. Słownik staropolskich nazw osobowych. Pod red. W. Taszyckiego. Wrocław: Wyd-wo PAN, 1965–1985. T. I–VII.

References

1. Ageeva R.A. (1991) Rec. na Staltmane V.E. Onomasticheskaya leksikografiya. Moskva: Nauka, 1989. 120 s. [Review of Staltmane V.E. Onomastic lexicography. Moskva: Nauka, 1989. 120 p.]. *Voprosy yazykoznanija*. № 5. S. 136–139 [in Russian].
2. Arkushyn – Slovnyk pryzvyshch pivnichno-zakhidnoi Ukrainy ta sumizhnykh zemel. Uporiad. H.L. Arkushyn (2013) [Dictionary of surnames of northwestern Ukraine and neighboring lands]. Lutsk: Vezhdruk. 556 s. [in Ukrainian].
3. Biryła – Biryła M.V. (1969) *Belaruskaya antrapanimiya. 2: Prozvischchy, utvoranyya ad apeliatyŭnay leksiki* [Belarusian Antroponymy. 2: Nicknames, formed from appellative vocabulary]. Minsk: Navuka i tihnika. 505 s. [in Belarusian].
4. Buchko D., Buchko H. (2012) Viddiieslivni deryvaty v antroponimii Karpat i Prykarpattia [Verbal derivatives in the anthroponymy of the Carpathians and Precarpathians]. *Visnyk Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu. Filolohiia*. Ivano-Frankivsk. Vyp. XXXII–XXXIII. S. 166–172 [in Ukrainian].
5. Buchko D., Kotovych V. (2017) Pokhodzhennia nazv naselenykh punktiv Ternopilshchyny [The origin of the names of settlements in the Ternopil region]. *Drohobych: Pósvit*. 316 s. [in Ukrainian].
6. Veselovskiy – Veselovskiy S.B. (1974) *Onomastikon: Drevnerusskie imena, prozvisshha i familii* [Onomasticon: Old Russian names, nicknames and surnames]. Moskva: Nauka. 382 s. [in Russian].
7. Haborak M.M. (2019) *Prizvyshcha Halyskoi Hutsulshchyny. Etymolohichni slovnyk* [Surnames of the Galician Hutsul region. Etymological dictionary]. Ivano-Frankivsk: Misto NV. 584 s. [in Ukrainian].
8. Haborak M.M. (2022) Nimetskomovni elementy v pryzvyshchakh Halyskoi Hutsulshchyny [German-language elements in the surnames of the Galician Hutsul region]. *Studii z onomastyky ta etymolohii*. 2021–2022 Vidp. red. V.P. Shulhach. Kyiv: [b. v.]. S. 64–71 [in Ukrainian].
9. Horpynych, Babii – Horpynych V.O., Babii Yu.V. (2004) *Prizvyshcha Serednoi Naddnyprianshchyny (slovyk)* [Surnames of the Middle Dnipro region (dictionary)]. *Onomastyka i apeliatyvy*. Dnipropetrovsk: DNU. Vyp. 20. 140 s. [in Ukrainian].
10. Horpynych, Tymchenko – Horpynych V.O., Tymchenko V.T. (2005) *Prizvyshcha Pravoberezhnoho Stepu: Slovnyk* [Surnames of the Right Bank Steppe: Dictionary]. *Onomastyka i apeliatyvy*. Dnipropetrovsk: DNU. Vyp. 22. 340 s. [in Ukrainian].
11. Hrytsak – Hrytsak M.A. (2017) *Materialy do Slovnyka ukrainskykh hovirok Zakarpatskoi oblasti*. Za red. P.Yu. Hrytsenka [Materials for the Dictionary of Ukrainian idioms of the Transcarpathian region]. Kyiv: KMM. Vyp. 1: A–B. 380 s. [in Ukrainian].
12. Hrinchenko – Slovar ukrainskoi movy (1958). Uporiad. z dod. vlasn. m-lu B.D. Hrinchenko; nadr. z vyd. 1907 – 1909 rr. [Dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR. T. 1–4 [in Ukrainian].
13. Humetska L.L. (1962) *Z pryvodu imeni Hostiata v Novhorodskii berestianii hramoti* [About the name of the Gostiata in the Novhorod Birch letter]. *Druha respublikanska onomastychna narada: Tezy*. Kyiv: Naukova dumka. S. 165–166 [in Ukrainian].

14. Humetska L.L. (1962) Onomastychnyi formant *-iat-* v ukraïnskii movi [Onomastic formant *-yat-* in the Ukrainian language]. *Slov'ianske movoznavstvo*. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR. Vyp. IV. S. 17–32 [in Ukrainian].
15. ESUM – Etymolohichnyi slovnyk ukraïnskoi movy (1982–2012): V 7 t. [Etymological dictionary of the Ukrainian language: In 7 vols.]. Za red. O.S. Melnychuka. Kyiv: Naukova dumka. T. 1–6 [in Ukrainian].
16. Yefymenko I.V. (2018) Rets. na: Haborak M. Prizvyshcha suchasnoi Hutsulshchyny (na materialy Kosivskoho raionu). Etymolohichnyi slovnyk. Ivano-Frankivsk: Misto NV, 2017. 368 s. [Review of: Gaborak M. Surnames of modern Hutsul Region (based on material from the Kosiv district). Etymological dictionary. Ivano-Frankivsk: City of NV, 2017. 368 p.]. *Studii z onomastyky ta etymolohii*. 2017–2018. Vidp. red. V.P. Shulhach. S. 292–297 [in Ukrainian].
17. Zaimov – Zaimov J. (1988) Вългарски imennik [Bulgarian directory]. Sofija: BAN. 311 s. [in Bulgarian].
18. IUM – Istorii ukraïnskoi movy. Fonetyka (1979). Vidp. red. V.V. Nimchuk [History of the Ukrainian language. Phonetics]. Kyiv: Naukova dumka. 367 s. [in Ukrainian].
19. Kazlova R.M. (2003) Slavyanskaya gidranimiya. Praslavyanski fond [Slavic hydronymy. Proto-Slavic Foundation]. Gomel': GGU. 362 s. [in Belarusian].
20. Karpenko O.P. (2003) Hidronimikon Tsentralnoho Polissia [Hydronymicon of Central Polissia]. Kyiv: Kyi. 317 s. [in Ukrainian].
21. Kovalchuk – Reiestr Viiska Zaporozkoho 1649 roku (alfavitnyi pokazhchyk prizvyshch) (2014). Uporiad. k. ist. n. V.F. Kovalchuk [Register of Troops of Zaporizhzhya in 1649 (alphabetical index of surnames)]. Kyiv: Priorytety. 284 s. [in Ukrainian].
22. Moroshkin – Moroshkin M. (1867) Slavyanskiy imenoslov ili sobranie slavyanskikh lichnykh imen v alfavitnom poriadke [Slavic name book or a collection of Slavic personal names in alphabetical order]. Sankt-Peterburg: Tip. Sobstvennoy E.I.V. Kancelarii. 321 s. [in Russian].
23. Novykova – Novykova Yu.M. (2007) Praktychnyi slovozmynno-orfohrafichnyi slovnyk prizvyshch Tsentralnoi ta Skhidnoi Donechchyny [Practical word-change and spelling dictionary of surnames of Central and Eastern Donetsk region]. Donetsk: Veber (Donetska filii). 996 s. [in Ukrainian].
24. Pakhomova S.M. (2012) Pro rol derzhavy u formuvanni ofitsiinykh standartiv identyfikatsii slov'ian [About the role of the state in the formation of official standards for the identification of Slavs]. *Vostochnoukraïnskiy lingvisticheskyy sbornik: Sb. nauchn. trudov*. Otv. red. E.S. Otin. Kiev: Izd. dom D. Burago. Vyp. 14. S. 141–153 [in Ukrainian].
25. Redko Yu.K. (1968) Dovidnyk ukraïnskykh prizvyshch [Directory of Ukrainian surnames]. Kyiv: Radianska shkola. 256 s. [in Ukrainian].
26. Redko Yu. (2007) Slovnyk suchasnykh ukraïnskykh prizvyshch: u 2-kh t. [Dictionary of modern Ukrainian surnames: in 2 vols.]. Lviv: NTSh [in Ukrainian].
27. Sabadosh – Sabadosh I. (2008) Slovnyk zakarpatskoi hovirky sela Sokyrnytsia Khustskoho rayonu [Dictionary of Transcarpathian speech of the village of Sokyrnytsia, Khust district]. Uzhhorod: Lira. 478 s. [in Ukrainian].
28. SRNG – Slovar' russkikh narodnykh govorov (1966–2021). Pod red. F.P. Filina, F.P. Sorokoletova, S.A. Myznikova [Dictionary of Russian folk dialects]. Moskva; Leningrad; Sankt-Peterburg: Nauka. Vyp. 1–52 [in Russian].
29. SSUM – Slovnyk staroukraïnskoi movy XIV–XVI stolit (1978). D.H. Hrynychshyn, L.L. Humetska, I.M. Kernyskyi [Dictionary of the Old Ukrainian language of the 14th – 16th centuries]. Kyiv: Naukova dumka, 1977. T. 1. 632 s. T. 2. 592 s. [in Ukrainian].
30. Tolkachev A.I. (1977) K istorii slovoobrazovaniya form so znachenym subyektivnoy ocenki (kvalitativov) lichnykh sobstvennykh imen grecheskogo proiskhozhdeniya v drevnerusskom yazyke XI–XV vv. II. [On the history of word formation of forms with the meaning of subjective evaluation (qualitatives) of personal proper names of Greek origin in the Old Russian language of the 11th–15th centuries. II.]. *Etimologiya*. 1975. Otv. red. O.N. Trubachev. Moskva: Nauka. S. 98–126 [in Russian].
31. Toporov V.N. (1972) O proiskhozhdenii neskol'kikh russkikh slov (k svyazi s indo-iranskimi istochnikami) [On the Origin of Several Russian Words (Related to Indo-Iranian Sources)]. *Etimologiya*. 1970. Otv. red. O.N. Trubachev. Moskva: Nauka. S. 21–45 [in Russian].
32. Triiniak – Triiniak I.I. (2005) Slovnyk ukraïnskykh imen [Dictionary of Ukrainian names]. Kyiv: «Dovira». 509 s. [in Ukrainian].
33. Tupikov – Tupikov N.M. (1903) Slovar' drevne-russkikh lichnykh sobstvennykh imen [Dictionary of Old Russian personal proper names]. S.-Peterburg: Tipografija N.N. Skorohodova. 857 s. [in Russian].
34. Fasmer M. (1964–1973) Etimologicheskyy slovar' russkogo yazyka. Perv. s nem. i dopoln. O.N. Trubacheva [Etymological dictionary of the Russian language]. Moskva: Progress. T. I–IV [in Russian].
35. Franko I. (1906) Prychynky do ukraïnskoi onomastyky [Addition for Ukrainian onomastics]. *Naukovyi zbirnyk prysviachenyi profesorovi Mykhailovi Hrushevskomu uchenyamy y prykhylnykamy z nahody yoho desiatylyitnoi naukovoï pratsi v Halychyni (1894–1904)*. Lviv: drukarnia NTSh. S. 185–218 [in Ukrainian].
36. Cherepanova – Cherepanova E.A. (1984) Narodnaya geograficheskaya terminologiya Chernigovskoskogo Polesya [Folk geographical terminology of Chernihiv and Sumy Polissya]. Sumy: Izd-vo Sumsk. gos. un-ta. 274 s. [in Russian].
37. Chuchka P.P. (2004) Prizvyshche [Surname]. *Ukraïnska mova. Entsyklopediia*. Vyd. druhe, vypr. i dop.

Red. kol. V.M. Rusanivskiy, O.M. Taranenko, M.P. Ziabliuk ta in. Kyiv: Vyd-vo «Ukrainska entsyklopediia» im. M.P. Bazhana. S. 532–533 [in Ukrainian].

38. Chuchka P.P. (2005) Prizvyshcha zakarpatskykh ukraintziv: Istoryko-etymolohichnyi slovnyk [Surnames of Transcarpathian Ukrainians: Historical and etymological dictionary]. Lviv: Svit. 702 s. [in Ukrainian].

39. Chuchka P.P. (2011) Slov'ianski osobovi imena ukraintziv. Istoryko-etymolohichnyi slovnyk [Slavic personal names of Ukrainians. Historical and etymological dictionary]. Uzhhorod: Lira. 429 s. [in Ukrainian].

40. Shulhach V.P. (2015) Narysy z praslov'ianskoi antroponii [Essays on Proto-Slavic anthroponymy]. Kyiv: [b. v.]. Ch. II. 504 s. [in Ukrainian].

41. Shulhach V.P. (2016) Narysy z praslov'ianskoi antroponii [Essays on Proto-Slavic anthroponymy]. Kyiv: [b. v.]. Ch. III. 472 s. [in Ukrainian].

42. Shulhach V.P. (2018) Narysy z praslov'ianskoi antroponii [Essays on Proto-Slavic anthroponymy]. Kyiv: [b. v.]. Ch. V. 440 s. [in Ukrainian].

43. JeSSJa – Etimologicheskij slovar' slavianskikh yazykov: Praslavianskij leksicheskiy fond (1974–2021). Pod red. O.N. Trubacheva, A.F. Zhuravleva, Zh.Zh. Varbot [Etymological Dictionary of Slavic Languages: Proto-Slavic Lexical Fund]. Moskva: Nauka. Vyp. 1–42 [in Russian].

44. Czaplą – Czaplą A. (2011) Nazwy miejscowości historycznej ziemi Lwowskiej. Lublin: Towarzystwo naukowe KUL. 328 s. [in Polish].

45. NMP – Nazwy miejscowe Polski: historia, pochodzenie, zmiany (1996 – 2018). Pod red. K. Rymuta, B. Czopek-Kopciuch. Kraków: Wyd-wo Instytutu języka polskiego PAN. T. I–XV [in Polish].

46. RGN – Russisches geographisches Namenbuch (1962–1981). Begr. von M. Vasmer. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. Bd I–X [in German].

47. Rymut K. (2003) Onomastyka prasłowiańska. Zakres i możliwości badawcze. *Kazimierz Rymut. Szkice onomastyczne i historycznojęzykowe*. Kraków: Wyd-wo Instytutu języka polskiego PAN. S. 38–46 [in Polish].

48. Rymut K. (1999–2001) Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny. Kraków: Wyd-wo Instytutu języka polskiego PAN. T. I–II [in Polish].

49. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (1880–1902). Warszawa: Nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego. T. I–XV [in Polish].

50. Słownik staropolskich nazw osobowych (1965–1985). Pod red. W. Taszyckiego. Wrocław: Wyd-wo PAN. T. I–VII [in Polish].

ORIGIN OF TRANSCARPATHIAN ANTHROPONYMS (SUPPLEMENT TO THE HISTORICAL-ETYMOLOGY DICTIONARY OF SURNAMES OF TRANSCARPATHIAN UKRAINIANS BY P.P. CHUCHKA)

Abstract. The article is devoted to the topical problem of the etymological interpretation of surnames in Slavic onomastics, the establishment of their creative foundations, and the disclosure of the internal form of etymons. The object of research is surnames – *Bahanovych, Bulesta, Hotra, Kolcha, Korovych, Kulizha*. Most of these surnames are not explained in the historical and etymological dictionary of surnames of Transcarpathian Ukrainians by P.P. Chuchka. Some surnames are explained without taking into account their counterparts in other areas of Ukraine and in the wider Slavic area, as well as possible phonetic changes in their structure. The surnames *Baganovych, Bulesta, Hotra, Kolcha, Korovych, Kulizha* have been systematically analyzed, and their areal characteristics have been expanded. The formal structure of anthroponyms with unclear bases (*Bulesta, Hotra, Kulizha*) was studied, the motivation of the semantics of their bases was clarified, and the etymology was established. Conclusions: 1) the creative bases of most of the analyzed surnames have a convincing Slavic etymology; 2) the patronymics *Baganovych, Drystovych* are formed from the surnames *Bagan* and *Dryst*; they have no counterparts in the studied region, but are represented in other areas of Ukraine and Slavia both as part of anthroponyms and derived oikonoms; 3) we qualify the patronymic *Korovych* as a derivative of the nickname *Korova* + suffix *-ich*; this is connected with the peculiarities of creating surnames with the patronymic formant *-ich* in Transcarpathia, precisely from anthroponyms with the ending *-a*; 4) the surname *Bulesta* has a more accurate etymology if it is analyzed as a phonetically secondary form of *Bolesta*; 5) author offers alternative etymological interpretations of anthroponymic bases for the surnames *Hotra* and *Kolcha*; they are based on relevant factual material; 6) author reveals the internal form of the surname *Kulizha* taking into account the etymology of the related East Slavic anthroponyms *Kuliga / Kuliga*.

Keywords: anthroponym, internal form, etymology, historical and etymological dictionary of surnames, surname, patronym, Slavic names.

© Вербич С., 2023 р.

Святослав Вербич – доктор філологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України; sviatoverb@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-4671-1898>

Svyatoslav Verbych – Doctor of Philology, Senior Researcher, Head of the Research Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; sviatoverb@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-4671-1898>

Тетяна ВІЛЬЧИНСЬКА
Галина БАЧИНСЬКА
Оксана ВЕРБОВЕЦЬКА

ТОПОНІМІЧНИЙ ФРЕЙМ У ТВОРЧОСТІ ПЕТРА СОРОКИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 070:811.161.2'27]:314.151.3-054.7

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).70-75

Вільчинська Т., Бачинська Г., Вербовацька О. Топонімічний фрейм у творчості Петра Сороки; кількість бібліографічних джерел – 10; мова українська.

Анотація. Стаття присвячена аналізу топонімічного фрейму у творчості П. Сороки, тобто власних назв природних або створених людиною об'єктів у когнітивному аспекті. Дослідження топонімів як концептуальних одиниць, репрезентантів відповідного фрейму є актуальною проблемою сучасної ономастики. Метою статті було простежити специфіку мовної об'єктивації індивідуального топонімічного фрейму у творчості відомого українського письменника Петра Сороки, зокрема в такому жанрі, як денники, що, за словами самого автора, «народився з потреби сповіді». Завдання полягали в тому, щоб виявити топоніми у денниках П. Сороки, з'ясувати особливості їхнього буття у ментальному лексиконі автора, систематизувати їх з урахуванням специфіки організації індивідуальних онімічних фреймів. Під час аналізу зважали на те, що власні назви, входячи до ментального лексикону, зазнають трансформації, стаючи концептами, які об'єднуються у фрейми та дрібніші утворення – субфрейми. У ході дослідження було встановлено, що проаналізований індивідуальний фрейм включає чотири топонімічні кола: 1) назви малої батьківщини; 2) назви територіальної топонімічної системи, що символізують велику Батьківщину (етнічне коло); 3) назви, пов'язані з родиною пам'яттю та 4) закордонну топонімію. При цьому доведено, що відбуваються активні процеси переходу другого та подальших кіл у перше. Засвідчено, що розглянуті власні назви формують п'ять основних топонімічних субфреймів: ойконімічний, хоронімічний, гідронімічний, оронімічний та мікротопонімічний. Специфікою когнітивного підходу зумовлено те, що одиниці різних субфреймів можуть потрапляти в одне топонімічне коло і, навпаки, компоненти одного субфрейму – у різні кола. Проведений аналіз показав, що для такого жанру, як денники, властивою є висока частотність вживання власних назв загалом і топонімів зокрема. Це допомагає читачеві глибше пізнати мовну особистість автора, змоделювати його образ, зрозуміти внутрішній світ. У результаті дослідження можна зробити висновок про Петра Сороку як людину ерудовану і духовно багату, у денниках якого топоніми є важливим маркером ідіостилі письменника. Перспективи подібних досліджень убачаємо в подальших студіюваннях авторських онімів, які необхідно поширювати також на творчість інших письменників.

Ключові слова: онім, топонім, фрейм, когнітивна ономастика, денники, П. Сорока.

Постановка проблеми. Органічною частиною кожної мови є оніми. Світ онімного слова в системі вербальних знаків представлений найрізноманітнішими номінаціями, що становлять певний лінгвоментальний дискурс для дослідників національної мови. Лінгвофункціональний простір онімів практично не обмежений, тож й осягнення його відкрите для нових інтерпретацій, що активно ведуться як у зарубіжному, так і в українському мовознавстві. І якщо в 90-х роках минулого століття вчені ще дискутували щодо розвитку літературної ономастики, то сьогодні науковці все більше виявляють інтерес до когнітивної ономастики як нового напрямку вивчення власних назв, які у цьому випадку розглядають не просто в мові чи тексті, а в ментальному лексиконі. Як одиниці ментального лексикону, оніми трансформуються, уточнюються, наповнюються новими смислами, зазнають змін, що дає підстави для тлумачення їх як концептів, що організуються в онімічні фрейми та їх дрібніші об'єднання – субфрейми. Щодо фреймів, то їх, услід за М. Мінським, розуміємо як поняттєві структури, засоби організації досвіду й інструменти пізнання [Minsky 2019], які «співвідносять елементи чи сутності з певним культурно зафіксованим людським досвідом» [Evans, Green 2006, с. 222].

Спіраючись на ономастичні традиції, науковці виділяють різну кількість фреймів, як-от:

антропонімічний, теонімічний, ергонімічний, космонімічний, хрононімічний, хремотонімічний, ідеонімічний та ін. Важливе місце серед вказаних фреймів займає топонімічний, що об'єднує різні географічні назви. Подібні назви обіймають широку денотативну сферу, вживаючись на позначення держав, земель, етнічних територій, міст, сіл, річок і гір тощо. Попри тривалий інтерес до топонімів (Д. Бучко, Ю. Карпенко, В. Котович, З. Купчинська, М. Тишковець та ін.), у когнітивному аспекті вказані назви досліджувалися мало, що й зумовлює науковий інтерес до них.

Зауважимо також, що помітно збільшується функціональне навантаження власних назв в авторському тексті, де значною мірою реалізується загальнокультурна, наукова, світоглядна ерудиція автора, а онімне слово нерідко отримує переносно-образне, диференційно-узагальнене, емотивно-стилістичне значення. Зазвичай багато топонімів реалізується в такому жанрі, як денники (щоденникові записи), що народжуються, по суті, з потреби авторської сповіді, бажання щиро поділитися найінтимнішими спогадами зі свого життя.

Окреслюючи актуальність запропонованої теми, зазначимо, що її визначають, з одного боку, наукові зацікавлення топонімами, зокрема в аспекті когнітивної ономастики як репрезентантами топонімічного фрейму, а з іншого, – дослідницький ін-

терес до їхнього функціонального навантаження в щоденникових записах відомого українського письменника Петра Сороки, творчість якого залишається маловивченою.

Аналіз досліджень. Певною мірою засади вивчення власних назв, у тому числі й топонімів, у когнітивному плані демонструють праці, присвячені дослідженню функціональних особливостей онімів у художньому тексті. Так, А. Мойсієнко, декодуючи Шевченкові поетичні тексти, в окремому підрозділі розглядає аперцепційний аспект слів-топонімів. Науковець зазначає, що топоніми у віршах Т. Шевченка обіймають широку денотативну сферу, та виділяє такі групи: а) назви держав, країн, етнічних територій, окремих місцевостей; б) міст, сіл, інших населених пунктів; в) рік, озер, морів, проток, островів; г) гір, могил, урочищ, шляхів, – і робить висновок, що нерідко вони стають «конденсованим образом певної історичної картини, події, яка в контексті набуває відповідного емоційно-оцінного вираження» [Мойсієнко 2006, с. 222–223].

Щодо засад когнітивної ономастики, то вони значною мірою закладалися у працях О. Карпенко. Зокрема, дослідниця констатує, що, як і ономастика загалом є специфічною сферою у складі мовознавства, так і когнітивна ономастика виявляє багато своєрідного у межах когнітивної лінгвістики завдяки таким специфічним прикметам онімів, як: 1) велика кількість; 2) їхня однореферентність та 3) відсутність у них семантичного дна [Карпенко 2010, с. 8–9]. Науковиця умотивовує використання термінопонять «онімічний концепт», «онімічний фрейм», «онімічне коло».

Зауважимо, що прихильники фреймового підходу в когнітивістиці відстоюють думку про те, що концептуальний простір на кожному з рівнів своєї організації впорядковується та структурується за допомогою фреймової мережі, а групи семантично близьких фреймів утворюють фреймову систему, у межах якої виокремлюються субфрейми, суперфрейми [Жаботинская 2009, с. 78].

О. Селіванова визначає фрейм як «структуру репрезентації знань, у якій відображено набуту досвідним шляхом інформацію про деяку стереотипну ситуацію та про текст, що її описує, а також інструкцію по її використанню» [Селіванова 2006, с. 645].

До переваг фреймового підходу У. Карпенко-Іванова зараховує: відносну універсальність висновків, одержаних після реконструкції фреймової мережі концепту; проспективну спрямованість, зумовлену прогнозувальною силою фрейму; уніфікованість – можливість використовувати реконструйований фрейм для відтворення структури концепту в інших лінгвокультурах; універсальність – можливість пристосувати реконструйовану фреймову мережу для відтворення структури будь-якого іншого концепту. Дослідниця вважає, що фрейм дозволяє чітко уявити й зрозуміти концепт [Карпенко-Іванова 2006, с. 44].

Повертаючись до онімічних фреймів, зазначимо, що ономасти виділяють різну кількість таких розрядів власних назв, серед яких помітно виділя-

ється топонімічний. Традиційно топоніми (вид онімів, власних назв природних або створених людиною об'єктів на Землі, які за характером іменованих об'єктів поділяють на ойконіми, гідроніми, інсулоніми, урбаноніми, хороніми, спелеоніми, дроніми, дримоніми та ін. [Бучко, Ткачова 2012, с. 173]) прийнято виділяти в межах однієї мови за територіями їх поширення; розмірами – великі, менші, малі; типом об'єктів – назви країн, міст, сіл, річок, гір, вулиць тощо; знаністю, часто пов'язаною із символічністю; мовним вираженням та ін.

Проте, згідно з фреймовим підходом, існує один топонімічний фрейм, що об'єднує різні види онімів. Щоправда, у його межах можна вичленувати низку субфреймів, серед яких: ойконімічний, гідронімічний, оронімічний, хоронімічний, мікротопонімічний та ін. Крім того, топонімічний фрейм і структурується зовсім по-іншому. О. Карпенко, розмежовуючи загальнономовний, груповий та індивідуальний ментальні ономастикони, зосереджує увагу на індивідуальному, який тлумачить як фрейм, що складається з кількох онімічних кіл, здебільшого чотирьох. Параметром для визначення таких кіл у топонімічному фреймі вважає «територію» та таку її ознаку, як «близьке – далеке», причому тлумачити її пропонує і в прямому, і в переносному значеннях [Карпенко 2010, с. 39].

Відтак ці чотири онімічні кола в межах індивідуального топонімічного фрейму частіше позначають: 1) найближче територіальне оточення – малу батьківщину; 2) етнічну топонімічну систему – рідну країну; 3) закордоння; 4) вигадану топонімію. Зауважимо, що залежно від досліджуваного матеріалу ці кола можуть дещо відрізнятися, оскільки зумовлені ступенем знання, особливостями ментального лексикону людини.

Мета статті, завдання. Метою статті є дослідити специфіку лінгвалізації індивідуального топонімічного фрейму у творчості відомого українського письменника Петра Сороки. Завдання полягають у тому, щоб виявити топоніми у денниках П. Сороки, з'ясувати особливості їхнього буття у ментальному лексиконі автора, систематизувати їх з урахуванням специфіки організації індивідуальних онімічних фреймів.

Методи та методика дослідження. Серед методів як загальнонаукові (описовий, методи узагальнення і систематизації, аналізу і синтезу), так і спеціальні, релевантні поставленій меті і завданням, зокрема методи фреймового моделювання та концептуального аналізу. Під час аналізу зважаємо на те, що власні назви, входячи до ментального лексикону, зазнають трансформації, стаючи концептами, які об'єднуються у фрейми. Відбір мовних одиниць здійснювали шляхом суцільної вибірки.

Виклад основного матеріалу. Матеріалом дослідження послужили денники П. Сороки, зокрема одна з книг – «Застиглий вогонь». Як зауважував сам автор, «кожен із моїх денників – твір незалежний від інших, цілком самодостатній. ...який народився з потреби сповіді» [Сорока 2006, с. 6–7]. Можливо, саме тому денники письменника так ви-

соко оцінені українськими критиками, літературознавцями. За словами М. Жулинського, це «висока література», «роман душі», «роман – переживання світу» [Сорока 2006, с. 361]. Високу оцінку денникам П. Сороки дали П. Вольвач, Р. Горак, Т. Дігай, С. Процюк, В. Чепурний та ін. Усі відзначають не підробну ширість автора, його витримане, добре і добротньо виписане слово.

Специфікою жанру денників П. Сороки зумовлена велика кількість у них власних назв, крім топонімів, знаходимо також багато антропонімів, ідеонімів, ергонімів тощо. Перше найближче коло топонімічного фрейму включає назви рідного села. Для письменника такими є насамперед два оніми: назва села, в якому народився – Грицівці і в якому живе – Петрики. Ще донедавна, до адміністративної реформи, ці села перебували в різних районах: перше – в Збаразькому, друге – в Тернопільському, сьогодні – це Тернопільський район, що свідчить про відносно близьку віддаль між ними, яку автор часто долав велосипедом (ровером).

Досить часто топоніми автор подає як орієнтири, напр.: *Час зникає, і ми не помічаємо, як залишається позаду дорога від Петриків у Грицівці* [Сорока 2007, с. 61]. Багато контекстів демонструє захоплення П. Сорокою рідними серцю краєвидами, як-от: *Ніде немає такого свіжого, тужавого і чистого повітря, як у полі за Грицівцями!* [Сорока 2007, с. 10]. Для письменника рідні Петрики – це своєрідний мікрокосм, він постійно роздумує про людей, їхнє життя. Це виразно засвідчує наступний контекст під заголовком «**Петрики**»: *Раніше думав про цей присілок («царське село») критично, адже зібралися тут виключно прибульці, яких ніщо не єдило, окрім місця проживання. Міцної спільноти не було, кожен сам по собі... Але збудували ми капличку, і вона об'єднала нас. Виявилось, що більшість людей винятково щирі, відкриті, душевні й глибоко віруючі* [Сорока 2007, с. 29]. Загалом автор однаково часто вживає як просторові орієнтири і конкретні власні назви, й загальні іменники село і місто, напр.: *Гадаю, що саме ровер став приводом для його приятельських стосунків з Нестором Кобриком, який став найжджати у наше селодесь із Новиків. Це кілометрів 15-17 від Грицівців...* [Сорока 2007, с. 61].

Загалом денники формують уявлення про автора, який багато подорожує рідним краєм, розширюючи у такий спосіб свій «мікрокосм». Тому повною мірою до першого онімічного кола належать назви на позначення різних населених пунктів, розташованих як ближче до Грицівців і Петриків (села колишніх Збаразького, Лановецького, Кременецького районів: Огризківці, Оришківці, Печірна, Карначівка, великі Луб'янки, Ванжулів, Стрівка та ін.), так і далі (Колодівка, Гусятин, Бережани, Говилів, Медобори, Сухостав та ін.), пор.: *Під Вищими Луб'янками, з північного боку Грицівців, неподалік лісу, є жидівське кладовище* [Сорока 2007, с. 42], або *Він лежить у землі зовсім недалеко від Петриків, біля шосе, що веде на Бережани* [Сорока 2007, с. 68], чи – *Якби рвонуло, то вважайте, що плуг опинився б у Луб'янках,*

кіль на Говді, а ви, діду, аж десь у Киданцях [Сорока 2007, с. 75]. Останній приклад демонструє, як близько розташовані села. Як рідне сприймає письменник і село Кретівці, де любить ходити до церкви і де на цвинтарі «більше роду в землі, ніж на землі», водночас йому сумно від того, що поступово втрачає зв'язок із місцями, де народився, де пройшли дитячі роки, напр.: *На другий день великодніх свят полудні пішки подався на кретівський цвинтар. Це майже два кілометри через усе село. То небуденний для мене шлях. Але нині я все гостріше відчуваю, що чужий у Грицівцях. І свята приносять все більше туги. Сумно і важко...* [Сорока 2007, с. 44].

До першого топонімічного кола належать також ойконім Тернопіль, гідронім Нетеча, оронім Пастушок (Пастушка) і низка мікротопонімів на зразок Петриківський ліс, Луб'янецьке озеро, Луб'янецький ліс та ін., пор.: *На ранньому досвітку дивлюся з петриківських пагорбів на Тернопіль і не в силі очей відвести* [Сорока 2007, с. 41]; *Зимою в який раз в'їжджаю у Грицівці... милуюся силуетами дерев, зграйками дітей, що ковзають на вкритій кригою Нетечі...* [Сорока 2007, с. 9]; *На цій розлогій і доволі високій, як на нашу місцевість, горі пасуть корови жителі двох сіл Грицівців і Стрівки. Але не тільки тому її називають Пастушок* [Сорока 2007, с. 111]; *Якось ми поверталися з ним з Луб'янецького озера і потрапили під грозу* [Сорока 2007, с. 106].

Якщо перше коло топонімічного фрейму окреслюється назвами рідних сіл, Тернополем і прилеглими до нього районами, тобто малою батьківщиною, то друге – це те, що символізує велику Батьківщину (Україна, Галичина, Київ, Канів, Дніпро, Карпати та ін.). До другого кола зараховуємо і ті назви, що з'явилися в текстах П. Сороки в результаті його подорожі Україною. Серед них переважають хороніми Київщина, Черкащина, Кіровоградщина, Звенигородщина, Волинь, Чернігівщина, Хмельниччина та ін., напр.: *Кілька днів з ініціативи Сергія Ткаченка мандрували ми в гарному письменницькому товаристві містечками і селами Київщини, Кіровоградщини, Черкащини* [Сорока 2007, с. 51].

Автор багато разів вживає оніми Україна і Галичина, виражаючи при цьому як захоплення, так і сум, тугу. З одного боку, він зачаровується їхньою красою, а з іншого, його огортає біль за Україну, а Галичину називає чужою для його матері, батька. Пор.: *...а попереду сяйво тепла і золота рідної Галичини – воістину благословенної* [Сорока 2007, с. 152] та *Коли піввіку тому вона опинилася в чужій їй Галичині, то ніде не могла прижитися – скрізь їй було погано* [Сорока 2007, с. 76] або *Скільки в нас добра на Україні* [Сорока 2007, с. 71] та *І на якусь мить мені вдалося, що я зрозумів (ні, відчув), чому поет так тікав з України, чому так рвалося його серце і він гинув тут* [Сорока 2007, с. 50].

Знаходимо в досліджуваних текстах і такі двокомпонентні назви, як Велика Україна, Східна Україна, Західна Україна, пор.: *А після війни почали українців переселяти на Велику Україну* [Сорока 2007, с. 114] і *Люди заїжджі (він десь із Східної*

України, а вона з-під Львова), які потрапили в село після війни, занесені вітрами примхливої долі [Сорока 2007, с. 120].

П. Сорока виявляє неабиякі знання топонімії своєї держави, її історії, культури. Безперечно, це напряму залежить від його професії, мандрівок і подорожей, тісних взаємозв'язків з іншими письменниками, його інтелекту і пам'яті тощо. Автор антропонімізує назву Київ, напр.: *Позаду залишилися Київ, і здавалося, що його важкий астматичний подих все ще наздоганяє мене...* [Сорока 2007, с. 51]. Вважає, що за онімами можна пізнавати мову: *За назвами наших сіл і міст можна вивчати українську мову: Бо є Тихоміль, Водички, Міклаші, Жемелинци, Чепці, Чотирбоки, Сосанівка, Любар, Кмитів, Козійка, Царівка, Ковбик, Рожів, Ситянки, Шпильки, Бузова, Печенівка. Є села Шурівка і Голубине, є річки Хвацька і Багно* [Сорока 2007, с. 51]. Як філолог за фахом, сам використовує термін «топонімі», напр.: *Тепер коли вимовляю такі промовисті топоніми, що манили і хвилювали ледь не з дитинства, – Фастів, Кодаки, Гребінки, Саливонки чи Тараща, Потіївка, Жашків, Гогоче, то в уяві зринають конкретні краєвиди, люди й розмови* [Сорока 2007, с. 52].

Багато онімів письменник вживає, аби підкреслити, звідки родом та чи інша людина, здебільшого це письменники, про яких він пише (підрозділ «Літературний денник»), напр.: *Михайло Дяченко з Дніпропетровщини, Микола Клець з Хмельниччини, Петро Поліщук з Уманщини, Григорій Вишневий з далекої чужини* [Сорока 2007, с. 205] або *Як-от Василь Бабій з Франківська...* [Сорока 2007, с. 173] (в останньому випадку автор послуговується розмовною формою *Франківськ* замість *Івано-Франківськ*), або з метою охарактеризувати літературний процес, напр.: *Цікаві журнали, скажімо, з'явилися у Дніпропетровську, Кіровограді, Черкасах, Рівному, майже у всіх обласних центрах* [Сорока 2007, с. 134].

Для П. Сороки Україна – це край Т. Шевченка, край оповитий козацькою славою, що засвідчують такі контексти: *Кирилівка. Моринці, Вільшанка, Звенигородка, Холодний Яр. Шевченкові місця. Тарасів край* [Сорока 2007, с. 134] чи *Про Запорізьку Січ теж і в XVI-XVII ст. писали мало, а згодом появилися безсмертні шедеври* [Сорока 2007, с. 160].

Як письменник, П. Сорока опоетизовує відомі українські річки, напр.: *Купалися ми в Росі і у Південному Бузі, Ладизинці й Уманці, й теж різні води омивали нас: то злагіднююче-теплі, то холодно-подразнюючі, то пестливо-ніжні, то збуджуюче-свіжі* [Сорока 2007, с. 52]. Загалом автор вживає для вираження експресивно-оцінного ставлення до зображуваного багато епітетів, як-от у контексті: *Його батьки прибилися в наше село з глибокої Воллині, але він народився уже тут, на березі тихой Нетечі* [Сорока 2007, с. 107].

Цілком авторським в індивідуальному топонімічному фреймі є третє коло, яке об'єднує оніми, що стали родинною пам'яттю, згадкою, тобто ті, про які письменник почув значно раніше, ніж їх побачив їх об'єкти. Відомо, що народився П. Сорока в сім'ї

переселенців із Польщі («як виселяли українців за лінію Керзона»), тож із дитинства слухав розповіді про Лемківщину, їхнє рідне село Бліхнарку, інші населені пункти. Письменник захоплюється своїм працьовитим народом, що пустив міцне коріння в Галичині і водночас співчуває, співпереживає, поділяючи тугу своїх предків за батьківщиною, пор.: *Коли після війни їх вигнали з Лемківщини, їй було двадцять. Сьогодні це стара, зігнута у три погібелі бабуся... На її очах виросло за селом ціле кладовище, а для неї там ніби немає місця: ображена земля її не хоче прийняти, бо надто вже кепсько було їй тут* [8: 76]; *Дід часто їздив у Горлицю і в Криницю* [Сорока 2007, с. 115] та *Дід Сидір служив паламарем у Бліхнарській церкві на Лемківщині* [Сорока 2007, с. 19]. П. Сорока щасливий від того, що мав змогу побачити село своїх предків: *Мені пощастило побачити цю церковицю наприкінці вісімдесятих років, коли лемки масово відвідували свою батьківщину* [Сорока 2007, с. 19]. Як бачимо, автор Лемківщину теж вважає своєю батьківщиною, тож окреслене нами третє онімічне коло певною мірою тяжіє до першого.

І нарешті, четверте коло в індивідуальному топонімічному фреймі охоплює власні назви на позначення топонімів закордоном, насамперед ойконіми і хороніми. Можна чітко окреслити декілька груп контекстів, в яких автор вживає подібні назви. Передусім це заробітчанська тематика, тобто тексти, в яких розповідається про українців, змушених шукати кращої долі в чужих краях, напр.: *Андрій Сташків з приятелями виїхав на заробітки в Європу. Доля закинула його в Данію до фермера* [Сорока 2007, с. 82], або *Його жінка вже третій рік була в Греції на заробітках* [Сорока 2007, с. 84], чи – *Скільки заробляє галичанка в Італії?* [Сорока 2007, с. 195].

Частина назв стосується Росії і вживається здебільшого в знижених, іронічно забарвлених контекстах. Це такі топоніми, як *Росія, Москва, Сибір* та ін. Подекуди тут трапляється і топонім *Польща*, напр.: *Пан Вісціховський «купився» на ту приманку і вернувся у Польщу, де вже через кілька місяців його арештували і відправили до Сибіру. Дорогою він вкоротив собі життя, перетнувши чимось го-стрим вени* [Сорока 2007, с. 117]; *Але естетика Сизоненка важка і... нестерпна. Оці безконечні покло-ни в сторону Росії, схиляння перед грубою і дикою азійською силою – просто жахливі й образливі для свідомого українця* [Сорока 2007, с. 127]. Тут спостерігаємо типові асоціативні зв'язки між Росією, Сибіром і злом, наругою, місцем заслання, смертю.

Досить часто П. Сорока використовує топоніми четвертого кола з метою окреслити місце і роль письменника в національній культурній традиції, як-от: *Чи змінилася б у Росії літературна ситуація, якби Єсеніну судилося доволіття? Він міг стати тим, ким став Гете для Німеччини. Кіплінг для Англії, Гюго для Франції, тобто цілою епохою* [Сорока 2007, с. 169]. Аналізуючи літературні процеси у світі, автор вживає назви не лише європейських міст і держав, а й такі, як: *США, Америка, Канада, Китай. Нью-Йорк. Ріо-де-Жанейро* та ін., напр.: *Сьогодні великим успіхом у Кумай користується*

прозаїк Ван Мей, майстер філософських і розважальних мікрооповідань... [Сорока 2007, с. 196] або У кожного письменника є головна книга його життя. Для О. Гай-Головка це «Поєдинок з дияволом», видана в Канаді. Її переклали англійською мовою і подарували президенту Америки [Сорока 2007, с. 182]. Натрапляємо в денниках і на згадки про давні міста, напр.: Загибель книгозбірні у Константинополі така ж трагедія, як зникнення племені майя, а втрата бібліотеки Ярослава Мудрого – як падіння Трої [Сорока 2007, с. 130].

Через порівняння, виражене оронімом, письменник виражає оцінку жанру притчі: Притча – вершинна форма. Попри видиму легкість, вона недосяжна, як Еверест [Сорока 2007, с. 229]. Загалом, скільки б топонімів на позначення закордонних об'єктів не вживав П. Сорока, він завжди послідовний у своїх симпатіях до рідної землі. Це звучить як з його уст, так із уст героїв його денників: Об'їздив... чи не всю Європу, але сумував за батьківщиною, писав рідним тужливі листи [Сорока 2007, с. 116].

Відтак, констатуємо, що розглянуті кола в межах теонімічного фрейму досить-таки умовні, бо авторські уявлення зумовлені ступенем його знання, міцністю входження в ментальний лексикон. Для П. Сороки у перше найближче онімічне коло можуть входити також і такі назви, як Лемківщина і рідна для всіх українців назва Україна, можливо, й деякі інші.

Загалом проведений аналіз підтвердив структурну розгалуженість дослідженого фрейму, що, як бачимо, охоплює низку підфреймів, серед яких переважають: ойконімічний: ...Недільного дня поїхав у Чернівці... Десь уже за княжою Тербовлею я пожалів, що вибрався у цю неблизьку путь [Сорока 2007, с. 167]; хоронімічний: Зі смертю Валерія Іллі Україна втратила великого поета [Сорока 2007, с. 211]; гідронімічний: Спочатку ми їхали понад

порослим верболозом залужжям Немеці... [Сорока 2007, с. 101]; оронімічний: Далі, за тою горою починається Медоборівський кряж... [Сорока 2007, с. 111]; мікротопонімічний: Але глини і каменю вистачало, дерево можна було дістати в сусідньому Луб'янецькому лісі, тож невдовзі виростили нові хати [Сорока 2007, с. 111].

Висновки. Аналіз показав, що в денниках П. Сороки топоніми характеризуються високою частотністю вживання та дають змогу читачеві змоделювати образ автора – людини освіченої, ерудованої і духовно багатой, глибше зрозуміти зображене, усвідомити важливість життєвого досвіду письменника. Стаючи концептами, топоніми маніфестують ментальну картину світу та підтверджують думку про те, що власні назви в ментальному лексиконі відіграють значно істотнішу роль, ніж у мові та мовленні.

Досліджений у статті топонімічний фрейм включає чотири кола: назви малої батьківщини, великої Батьківщини, назви, що стали пам'яттю, згадкою, та закордонну топоніміку. Встановлено також, що відбуваються активні процеси переходу топонімів із другого та подальших кіл у перше. Крім того, розглянуті власні назви формують п'ять основних субфреймів – ойконімічний, хоронімічний, гідронімічний, оронімічний та мікротопонімічний. Специфікою когнітивного підходу зумовлено те, що одиниці різних субфреймів можуть потрапляти в одне топонімічне коло, а компоненти одного субфрейму – у різні.

Перспективи подібних досліджень убачаємо в подальшому студіюванні не лише топонімів, а й антропонімів, ідеонімів та інших власних назв у денниках П. Сороки, насамперед в аспекті когнітивної ономастики з урахуванням процесів концептуалізації і категоризації. Вивчення авторських онімів необхідно поширювати також і на творчість інших письменників, передусім із метою докладнішого вивчення регіональної ономастики.

Література

1. Бучко Д.Г., Ткачова Н.В. Словник української ономастичної термінології. Харків: Ранок-НТ, 2012. 256 с.
2. Жаботинская С.А. Онтологий для словарей тезаурусов: лингвокогнитивный подход. *Филологічні трактати*. 2009. № 2. Т. 1. С. 71–87.
3. Карпенко О.Ю. Когнітивна ономастика: навчальний посібник. Одеса: Фенікс, 2010. 158 с.
4. Карпенко-Иванова У.А. Фрейм «Вооруженное противостояние» в русской, английской, итальянской культурно-языковой традиции. Киев: ИД Дмитрия Бураго, 2006. 232 с.
5. Мойсієнко А.К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша. Київ: Сталь, 2006. 304 с.
6. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с.
7. Сорока П. Денники 2004–2005 років. Тернопіль: Сорока, 2006. 364 с.
8. Сорока П. Застиглий вогонь. Денники 2006 року. Тернопіль: Сорока, 2007. 246 с.
9. Evans V., Green M. *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburg: Edinburg University Press, 2006. 830 p.
10. Minsky M.A. Framework for representing knowledge. *Frame conceptions and text understanding*. Berlin: De Gruyter, 2019. P. 1–25.

References

1. Buchko D.H., Tkachova N.V. (2012) *Slovyk ukrainskoi onomastychnoi terminolohii* [Dictionary of Ukrainian Onomastic terminology]. Kharkiv: Ranok-NT. 256 s. [in Ukrainian].

2. Zhabotinskaya S.A. (2009) Ontologii dlya slovarey tezaurusov: lingvokognitivnyy podkhod [....]. *Filologichni traktaty*. № 2. T. 1. S. 71–87 [in Russian].
3. Karpenko O.Yu. (2010) Kohnityvna onomastyka: navchalnyi posibnyk [Cognitive onomastics: a tutorial]. Odesa: Feniks. 158 s. [in Ukrainian].
4. Karpenko-Ivanova U.A. (2006) Frejm “Vooruzhennoe protivostoyanie” v russkoj, anglijskoj, italyanskoj kulturno-yazykovej tradicii. Kiev: ID Dmitriya Burago. 232 s. [in Russian].
5. Moisiienko A.K. (2006) Slovo v apertsepsiinii systemi poetychnoho tekstu. Dekoduvannia Shevchenkovoho virsha [The word in the apperceptive system of the poetic text. Decoding Shevchenko's poem]. Kyiv: Stal. 304 s. [in Ukrainian].
6. Selivanova O.O. (2006) Suchasna lnhvistyka: terminolohichna entsyklopediia [Modern linguistics: a terminological encyclopedia]. Poltava: Dovkillia-K. 716 s. [in Ukrainian].
7. Soroka P. (2006) Dennyky 2004–2005 rokiv [Diaries of 2004–2005]. Ternopil: Soroka. 364 s. [in Ukrainian].
8. Soroka P. (2007) Zastyhlyi vohon. Dennyky 2006 roku [Frozen fire. Diaries of 2006]. Ternopil: Soroka. 246 s. [in Ukrainian].
9. Evans V., Green M. (2006) Cognitive Linguistics. An Introduction. Edinburg: Edinburg University Press. 830 p. [in English].
10. Minsky M.A. (2019) Framework for representing knowledge. *Frame conceptions and text understanding*. Berlin: De Gruyter. P. 1–25 [in English].

TOPONYMIC FRAME IN THE WORK OF PETRO SOROKA

Abstract. The article is devoted to the analysis of the toponymic frame in P. Soroka's work, i.e. proper names of natural or man-made objects in the cognitive aspect. The study of toponyms as conceptual units, representatives of the corresponding frame is an urgent problem of modern onomastics. The purpose of the article was to trace the specifics of the linguistic objectification of an individual toponymic frame in the work of the famous Ukrainian writer Petro Soroka, in particular in such a genre as diaries, which, according to the author himself, “was born out of the need for confession.” The task was to identify toponyms in the diaries of P. Soroka, to find out the peculiarities of their existence in the mental lexicon of the author, to systematize them taking into account the specifics of the organization of individual onymic frames. During the analysis, it was taken into account that proper names, entering the mental lexicon, undergo transformation, becoming concepts that are combined into frames and smaller formations - subframes. During the research, it was established that the analyzed individual frame includes four toponymic circles: 1) names of the small homeland; 2) names of the territorial toponymic system symbolizing the great homeland (ethnic circle); 3) names related to family memory and 4) foreign toponymy. At the same time, it has been proven that there are active processes of the transition of the second and subsequent circles into the first. It is proven that the considered proper names form five main toponymic subframes: oikonymic, horonymic, hydronymic, oronymic and microtoponymic. The specificity of the cognitive approach is determined by the fact that units of different subframes can fall into one toponymic circle and, conversely, components of one subframe - into different circles. The conducted analysis showed that a high frequency of using proper names in general and toponyms in particular is characteristic of such a genre as diaries. This helps the reader to get to know the author's linguistic personality more deeply, to model his image, to understand his inner world. As a result of the research, we can draw a conclusion about Petro Soroka as an erudite and spiritually rich person, in whose diaries toponyms are an important marker of the writer's idiosyncrasy. We see the prospects of such research in further studies of author's homonyms, which must also be extended to the work of other writers.

Keywords: onym, toponym, frame, cognitive onomastic, diaries, P. Soroka.

© Вільчинська Т. 2023 р.; © Бачинська Г., 2023 р.; © Вербовецька О., 2023 р.

Тетяна Вільчинська – доктор філологічних наук, професор кафедри загального мовознавства і слов'янських мов, декан факультету філології і журналістики Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна; tetyana_v@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-4881-6132>

Tetiana Vilchynska – Doktor of Philology, Professor of Department of General Linguistics and Slavic Languages in Volodymyr Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine; tetyana_v@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-4881-6132>

Галина Бачинська – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального мовознавства і слов'янських мов Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна; g.bachynska@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-6901-613X>

Halyna Bachynska – Candidate of Philology, Associate Professor of Department of General Linguistics and Slavic Languages in Volodymyr Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine; g.bachynska@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-6901-613X>

Оксана Вербовецька – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального мовознавства і слов'янських мов Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна; Oksana_Werbowetska@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-3142-364X>

Oksana Verbovetska – Candidate of Philology, Associate Professor of Department of General Linguistics and Slavic Languages in Volodymyr Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine; Oksana_Werbowetska@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-3142-364X>

ПОРІВНЯЛЬНІ ЗВОРОТИ В РУКОПИСНІЙ КАРТОТЕЦІ В.В. НІМЧУКА: СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'282.2(477.87):811'373.7

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).76–88

Галас А. Порівняльні звороти в рукописній картотеці В.В. Німчука: структурно-семантичний аспект; кількість бібліографічних джерел – 22; мова українська.

Анотація. У статті вперше здійснено структурно-семантичний опис порівняльних зворотів у словниковій картотеці видатного вченого-мовознавця Василя Васильовича Німчука. Картотека, підготовлена В.В. Німчуком, – це унікальне зібрання мовних скарбів багатой верхньонадборжавської говірки, яка вирізняється специфічними лексичними, фонетичними, словотвірними, граматичними особливостями. Крім власне лексичного матеріалу, лексикографічно репрезентованого з різним ступенем повноти, в картотеці є значна кількість діалектних фразем і паремій, назви понять матеріальної культури (часом із малюнками), обрядодій, звичаїв, вірувань, регіонального ономастичного матеріалу, фольклорних записів, зразків діалектного наративу та ін. Дослідження виконане на матеріалі опрацьованого фрагменту картотеки, з якого відібрано близько 700 (із варіантами) порівняльних зворотів. Описано методику репрезентації порівняльних зворотів у словниковій картотеці. Визначено специфіку сполучників, якими приєднується порівняльний компонент. У картотеці зафіксовані загальноживані, кодифіковані в літературній мові й відомі в інших українських говорах порівняльні звороти (компаративні фраземи). У науковий обіг уперше вводиться значний фрагмент реєстру колоритних регіональних порівняльних зворотів.

Оскільки ядро порівнянь складають образи тваринного і рослинного світу, часових понять, традиційного селянського побуту, виробничої діяльності, міфології, вірувань, стереотипів поведінки людей, суспільно-економічні поняття тощо, то цим зумовлений семантичний принцип представлення порівняльних зворотів. Виділено групи порівняльних зворотів, об'єктами порівняння в яких є слова, які зосереджують основний образний і експресивний зміст порівняння: назви свійських тварин і птахів, назви хижих тварин і гризунів, назви птахів і пов'язаних із ними понять, назви комах, назви плазунів, земноводних і риб, назви сільськогосподарських культур, назви продуктів харчування, страв, напоїв, назви осіб, соматизми, назви предметів побуту, виробництва, знарядь праці, тканин, одягу, взуття і їх частин, матеріалів, транспорту, назви дерев, рослин, плодів, сортів, грибів, назви явищ природи, часових і просторових понять, речовин, назви будівель, об'єктів, споруд, місцевостей, назви музичних інструментів, назви міфічних істот, назви фінансових понять, субстантивовані ад'єктиви – образні характеристики людини.

Зроблено висновки про важливість ґрунтовного вивчення порівняльних зворотів, зафіксованих у словникових матеріалах В.В. Німчука, для досліджень із діалектології, історії мови, ономастики, лінгвокультурології.

Ключові слова: діалектна лексикографія, порівняльний зворот, закарпатський говір, Василь Німчук, словникова картотека.

Постановка проблеми. Одна з ознак діалектного мовлення – активне функціонування порівняльних зворотів, у яких виявляється мовна картина світу людини. У народних порівняннях відображено аспекти міжособистісного, родинного життя, соціального статусу, побуту і виробничих стосунків, морально-етичні цінності, багата духовна культура, особливості світосприймання. Цінний різнорівневий діалектний матеріал, зосереджений у народних порівняннях, дуже важливий для мовознавчих досліджень, для укладання діалектних словників.

Порівняльні звороти (компаративи, компаративами, компаративізмами, компаративні фраземи, компаративні фразеологічні сполуки, порівняльні фразеологізми, стійкі народні порівняння) в українських говорах були предметом мовознавчих досліджень (Н. Коваленко, В. Леснова, О. Григоренко, І. Аксьонова, А. Галас, О. Харківська, Г. Шкурко). Відомі здобутки в лексикографічному опрацюванні українських народних порівнянь.

У словниковій картотеці В.В. Німчука зафіксовано значну кількість порівняльних зворотів у говірці села Довге Закарпатської області, які ще не були предметом спеціального вивчення. Актуальним видається впорядкування бази порівняльних зворотів на матеріалі картотеки, дослідження їх у

структурно-семантичному, функціональному, лінгвокраєзнавчому аспектах.

Аналіз досліджень. Українське діалектне словництво має вагомий традиції і здобутки. Про досягнення в українській діалектній лексикографії писали І.В. Сабадош [Сабадош 2015, с. 457–468; с. 468–472; с. 472–494], О.І. Бондар [Бондар 2012, с. 171–176], Л.В. Рябець [Рябець 2019, с. 71–86] та ін. Так, за підрахунками О.І. Бондаря, з 2000 по 2011 рр. опубліковано 30 діалектних словників, словничків і матеріалів, у яких найбільш опрацьованими в лексикографічному аспекті є говори південно-західного і південно-східного наріч [Бондар 2012, с. 171–176]. З того часу реєстр діалектних словників поповнився новими цікавими виданнями (ідеографічні, етнолінгвістичні, діалектно-етнографічні, епідигматичні, фразеологічні, тематичні словники), у яких враховані нові концепції укладання словників діалектного мовлення. Л.В. Рябець слушно зауважує: «Діалектні словники – це і джерело вивчення лексичного складу діалекту, і документальний огляд лексичної скарбниці минулого, і важлива пам'ятка культури, що представляє звичаї, побут, рівень духовного і матеріального життя мешканців певної території» [Рябець 2019, с. 71].

Дослідниця відзначає, що на особливу увагу сьогодні заслуговують словники однієї говірки, укладачі яких усе більше відходять від суворих принципів диференційності та непереобтяження ілюстративним матеріалом [Рябець 2021, с. 33].

Опис говірки окремого села як диференційного словника в українському мовознавстві вже має традицію. Це «Словник-пам'ятник. Діалектний словник села Поляни Марамороського комітату» О. Бевки (Ніредьгаза, 2004), «Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області)» Ю. Піпаша, Б. Галаса (Ужгород, 2005), «Словник села Тилич на Лемківщині» Є. Турчин (Львів, 2011), «Словник гуцульських говірок Річки та Яворова» М. Астаф'євої та Г. Воронич (Івано-Франківськ, 2014), «Мовний портрет села Тюдів» М. Голянич (Івано-Франківськ, 2018), «Мокряни. Говірка маминого села. Словник» Г. Дидик-Меуш (Львів, 2021), «Словник говірки села Осички Подільського району Одеської області» Г. Березовської (Умань, 2022) та ін.

За диференційним принципом укладено й «Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району» І.В. Сабадоша. (2-е видання, Ужгород, 2021). Словник відзначається високим фаховим рівнем і значним обсягом репрезентованого матеріалу (22,2 тис. слів).

Невеликий за обсягом (1750 слів) словник «Арданівська бесіда. Говірка села Арданово Іршавського району Закарпатської області» підготував М. Ломага (Ужгород, 2013). У реєстрі цього словника ілюстрацій, фразем чи інших стійких сполук нема.

«Словник українських говорів Закарпатської області» М. Грицака – найбільший діалектний словник не тільки в українській, а й у слов'янській і, можливо, у світовій діалектній лексикографії [Сабадош 2015, с. 492]. Перший випуск словника побачив світ у 2017 р. із назвою «Матеріали до словника українських говорів Закарпатської області».

Дослідження фраземіки і порівняльних зворотів у словниках, об'єктом яких є закарпатський говір, представлено в працях А. Галас, О. Пискач, О. Харківської.

Порівняльні конструкції стали предметом розгляду в статті «Народні порівняння у Словнику закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району І. Сабадоша» [Харківська 2020, с. 271–276]. Виявлено 138 порівняльних конструкцій, які залучені автором словника як ілюстративний матеріал, і описано їх за семантичним принципом.

Структурно-семантичний аналіз фразем, уміщених у чотирьох діалектних словниках українських говірок Закарпаття, зокрема в словниках І. Сабадоша (2008) і М. Грицака (2017), здійснила О. Пискач у статті «Фраземи в структурі діалектних словників українських говірок Закарпаття: стан і перспективи дослідження» [Пискач 2020, с. 262–268]. У кількісному плані найбільше фразем (близько 200) дослідниця зафіксувала в Словнику І. Сабадоша, в «Матеріалах до Словника українських говірок Закарпатської області» М. Грицака – утричі менше. Виявлені фраземи поповнюють ем-

піричну базу української фраземіки [Пискач 2020, с. 262–268].

Дослідження порівняльних зворотів у закарпатському говорі репрезентовано в працях А. Галас, О. Харківської, Г. Шкурко.

У статті Г. Шкурко «Назви традиційного транспорту та комунікацій у складі компаративних фразем в українських говорах Закарпаття» проаналізовано компаративні фраземи за семантикою порівняльного компонента, зокрема взято до уваги назви традиційного транспорту та комунікацій в українських говорах Закарпаття. Авторка здійснила спробу аналізу діалектних компаративних фразем у структурному, семантико-стилістичному та лінгвогеографічному аспектах [Шкурко 2020, с. 379–384].

Багатий матеріал представлено в розвідці О. Харківської «Компаративні фраземи з анімалістичними компонентами в українських говірках Закарпаття» [Харківська 2022, с. 190–196]. Авторці вдалося зібрати понад 400 компаративних діалектних фразем, у структурі яких є назви свійських тварин, диких звірів, птахів, плазунів, земноводних, комах.

Попри традиції лексикографічного опрацювання закарпатських народних порівнянь (словники Л. Чопея, І. Керчі, М. Грицака, І. Сабадоша), на матеріалі закарпатського говору ще не створено лексикографічних праць, які б умістили все різноманіття порівняльних зворотів у діалектному мовленні.

Мета статті – структурно-семантичний аналіз порівняльних зворотів у словниковій картотеці Василя Німчука.

Матеріалом дослідження стали порівняльні звороти, відібрані зі словникової картотеки В.В. Німчука.

Методи та методика дослідження. У роботі застосовані описовий (із прийомом спостереження, інтерпретації, контекстуального аналізу), структурний і зіставний методи наукового дослідження.

Виклад основного матеріалу. В.В. Німчук неодноразово на наукових зібраннях і в друкованих працях підкреслював, що робота лексикографа надзвичайно трудомістка і вона потребує фахової, авторської наукової творчості, тонкого відчуття слова і його семантики [Німчук 2012, с. 4]. Найкращі, найавторитетніші словники підготували високоосвічені особи з доброю філологічною підготовкою, найчастіше – фахівці-лінгвісти. Більшість із них була обдарована тонким чуттям краси слова, семантики лексеми, фразеологізму [Німчук 2012, с. 4]. До трудівників-словників, про яких учений говорить із глибокою пошаною, належить і В.В. Німчук. Відомо, що він упродовж усього життя, від часу навчання на філологічному факультеті, а потім в аспірантурі на кафедрі української мови Ужгородського університету, укладав картотеку словника говірки рідного села Довге. В.В. Німчук був глибоко переконаним у тому, що «прив'язаність до говірки, говору, особливо в діалектному середовищі, – природне явище. Власне любов до рідної, національної мови й починається з любові до рідної говірки» [Німчук 2013, с. 21]. Відомий учений-мовознавець світового рівня сповідував зворушливу синівську любов до материн-

ського діалекту, усвідомлюючи себе частиною рідної діалектної стихії, про що не раз зізнавався: «Ми самі протягом усього життя в закарпатському діалектному середовищі й поза ним (навіть у Києві в неофіційній обстановці) із земляками спілкуємося рідним верхньонадборжавським (північномарамороським) говором» [Німчук 2013, с. 22]. Глибоко переймаючись проблемами захисту діалектного середовища, збереження українських говірок від цілковитого занепаду, В.В. Німчук закликав до створення громадського освітньо-наукового об'єднання шанувальників українських діалектів, завдання якого вбачав у створенні науково-популярних праць про конкретні діалекти, укладанні діалектних лексиконів, збиранні лексичних та фразеологічних скарбів народу, викладанні великих спецкурсів, присвячених конкретним діалектам і регіональним літературам.

Матеріали діалектного лексикону В.В. Німчука нині опрацьовують викладачі кафедри української мови Ужгородського національного університету. Актуальними в контексті специфіки укладання діалектного словника видаються думки Л.В. Рябець: «На реєстр словника впливає, у першу чергу, те, хто є його автором (науковець, філолог, діалектолог, який досліджує діалект, чи носій говірки, який прагне максимально повно передати лексичне багатство своєї говірки й не завжди зважає на наукові засади побудови словника) або редактором (якщо йдеться про публікацію матеріалів, зібраних і підготовлених іншою людиною чи колективом людей, і що стало вже архівом) і яке завдання він ставить перед собою» [Рябець 2019, с. 77].

Картотека, підготовлена В. В. Німчуком, науковцем і носієм говірки, – це унікальне зібрання мовних скарбів багатой колоритної верхньонадборжавської говірки, яка вирізняється специфічними лексичними, фонетичними, словотвірними, граматичними особливостями. Окремі слова вже в 50-х роках минулого століття В.В. Німчук позначив ремаркою *глибокий архаїзм*, на сьогодні це реліктові мовні явища, невідомі сучасним носіям говірки. Крім власне лексичного матеріалу, лексикографічно репрезентованого з різним ступенем повноти, в картотеці є значна кількість діалектних фразем і паремій, назв понять матеріальної культури (часом із малюнками, рисунками), обрядодій, звичаїв, вірувань, регіонального ономастичного матеріалу, фольклорних записів, зразків діалектного наративу та ін. Матеріал записаний на картках традиційно стандартного розміру, однак укладач використовував й інші принагідні засоби (аркуші різного формату, блокноти, візитівки, зшитки і т. ін.).

У картотеці В.В. Німчука виявлено значну кількість порівняльних зворотів. З опрацьованої частини картотеки ми відібрали близько 700 порівняльних конструкцій (з урахуванням варіантів), більшість із них представлена в цій статті. Не оприлюднюємо ту частину матеріалу, який поки не вдалося прочитати й інтерпретувати, а також з етичних міркувань не подаємо порівняльні звороти з виразно зниженою конотацією.

Послідовність у методиці фіксації порівнянь у говірці с. Довге в картотеці не завжди дотримана.

Як правило, на одній картці зафіксований один порівняльний зворот, але є непоодинокі випадки, коли записи здійснювалися, можливо, в різних умовах і в різний час, згодом картки не переписувалися, внаслідок чого на одній картці (або аркуші) записано два і більше порівняльних звороти, поряд інші слова й вирази, часом тематично віддалені одне від одного, що утруднює прочитання, обмежує можливості інтерпретації опрацьованих одиниць, а отже, коректних висновків. Оскільки картотека укладалася протягом тривалого часу, окремі порівняльні звороти фіксувалися повторно, і не один раз, при цьому спостерігаємо як повністю ідентичні записи (можливо, це начисто виконані), так і варіанти транскрибування, різний ступінь вичерпності семантичної характеристики, додаються граматичні ремарки до слів у записаному порівнянні, примітки про відповідники в українській літературній мові чи в інших мовах, джерела запозичень слів-компонентів у порівняльних зворотах тощо.

З метою укладання реєстру порівняльних зворотів ми опрацьовали значну кількість карток. Способи представлення порівняльних зворотів у словникової картотеці різні:

1. Записаний тільки порівняльний зворот, наприклад: *хбжу / ги жураўка; так бігат / йак шиліхвўст; ходит / ги шл'ахта; адде два ги тэндери јдут пјані; такій муравій / ги пдрс'а; такій правій дуп / ги с'вічка; хл'іб јак дьхт'іл' / йак вбўна; такје надўтоје кдструбатоје ходит / ги мбўмыч; ги бполох ходит.*

2. У порівняльному звороті підкреслене якесь слово, очевидно, для актуалізації фонетичних чи морфологічних діалектних особливостей у рідній говірці вченого, ступеня архаїзації лексики, стилістичних параметрів, функціонування в мовленні з наміром врахувати ці особливості при укладанні словникової картотеки і в перспективі словника говірки села Довге, наприклад: *так го јлупкај по пійску / ги ј дбшчку; ходит скáčучи / ги јайац'; ота так' ги јаччўрка зајде до хьж та лиш пороззірат; наліт'іло јих тўл'ко / ги мўшкы; бо(й)іт'ц'а (с'а) (ц'ц'а) / йак чорд^м тимн'анў; ходиши за мнбў ги шиліхвўст; такоје / ги с поганіц'вар; оні мнбў / ги псом јўс'кајут; так с'а ни берé тўмана наука / ги бўка; отó такоје змылноје / ги дијавўл.*

3. Частина порівнянь вилучена із фрагментів записів усного мовлення, наприклад: *кбй там сис' / та у'сі тіхо / ги ббжі мўхы; исе Слájчино вблс'а / шчо першый рас упстріжєно / адде сме поклáli ј дуплэ / обы ј нийі такоје вблс'а великоје / йат галуз'а / стоўпл'а /; Васіл'у / купі ми мурніц'кый клєнч / такій / ги чекán /, а також фольклорних записів (співанки, коломийки, вузьколокальні фраземи, приказки, приповідки), історій із життя земляків і т. ін., наприклад: *варі / бабо / кумпїтєры / варі / бабо / бўл'і / очи бы ти јсадило / (јвалило) / такі / ги цибул'ї; де бы мін'і с'а јєніти хлпну молбдму / хд'ад'м' д'їўкы / йак циркўўкы коло мого дбму; нийє Йвána на гул'ана // нийє Йвána дбма / хьја бы му изгоріла / йак сухá солбма! једєн л'ўпко йат гдлўпко / а дрўгый йак пáва.**

4. При деяких порівняльних зворотах є символ ◊ і вказівка на різновид фраземи за структур-

но-семантичною класифікацією, наведено відповідники в літературній мові (як правило, за словником Г. Удовиченка), наприклад: \diamond *ган'биц'ц'а / ги кобыла / кой сáne звэрне*; \diamond *сто(й)йт / ги пин'*; \diamond *ходит⁰ по свал'бах / йак свал'бовый горниц'*; \diamond *такый / ги жил'изный вѣук*; \diamond *сидит⁰ / ги чорт на грѣшох*. Послідовності у вживанні символу фраземи \diamond в картотеці не спостерігається. Більшість порівняльних зворотів не мають при собі позначки \diamond .

5. До порівняльного звороту дається семантична характеристика, наприклад: *такá / ги обый-дѣу* 'дуже повна тілом людина'; *такый шифон / ги тиллібас'н'і* 'нестійкий'; *спит / ги дѣда* 'глибокий сон'; \diamond *[такий / ги] крадений кѣн'* 'вічно голоден людина, яка багато ї часто їсть, ненаситна людина'; *учині так' / йак Бѣх приказау* (= щоб годилося, совісно, сумлінно); *спит / ги на глухан'у* 'тиф'; *такá д'ітіна / ги маган(чик)* 'повна, вгодована'.

6. Пояснюється значення якогось окремого слова в порівняльному звороті, наприклад: *там им Івана стрічау йак бѣжен'а, бѣжен'а = синагога*; *такий левеш / ги им' шафраном, шафран* 'назва спеції, приправи'; *доўга каска* 'розмова' / *ги жидѣс'ка молітва*; *бл'увау такоїе / ги букат'ом* 'грудками'; *усе гѣд'і свѣдер пошїти // шийеж^м ги на ѣмил'а* (= мертвиц' – дітіна); *чїни / обы лишє ни так' / ги л'уде* 'народ'; *ходит / ги др'ага, др'ага* 'розхристаний, задрипаний'; *пиловáли'а / ги на хапат'н'у, хапат'н'а / отѣ колі с'а на дачѣм хáпл'ут йенно перѣд дру́гым*. В окремих випадках семантична, етимологічна характеристика порівняльного звороту має при собі знак / знаки питання, наприклад: \diamond *такий файный / ги чѣртово ѣко*; *такá / ги чѣртово ѣко* 'дуже файна' (?).

7. Порівняльний зворот наведено як ілюстрацію до функціонування в мовленні зазначеного слова. Наприклад, *гарган – рвау уд н'ѣго з рук / ги гарган, драб – ни мож ним рѣшити / ги драбом, кѣт – допáѣс'а / ги кѣт сметány, йáгода – такá д'ѣука челлена / ги йáгода*; *циганча – так ги циганча йграт*; *лыко – добрый хл'їб / дерé с'а / ги лыко*; *гир' – чѣти жакуз' гир' / ото та ги новину*; *пѣводы – такá ѣ н'а сорѣка доўга / ги пѣводы*.

8. Порівняльний компонент приєднується до суб'єкта порівняння простими, складними і складними сполучниками. Обстежені порівняльні звороти виявляють структурну різноманітність за типом порівняльних сполучників. У переважній більшості випадків це прості сполучники *ги, йак*, (саме в такій послідовності В. В. Німчук називає порівняльні сполучники в рідній говірці в одній зі своїх статей), наприклад: *їде чмѣргайчи / ги лопырдак*; *крѣкнеш / ги пожеет*; *рѣклик / ги ростигір'ош / ги рилы*; *такийиис' / ги шаламѣха*; *рѣтик ти ходит / ги на шутѣвах*; *такá д'ітіна / ги маган / маганчик*; *сидит⁰ / ги дѣда*; *идут / ги на сѣлишче*; *такá / ги ѣпас'ц'*; *ни мѣс'с'а мн'антовáти / ги корѣсты*; *Ан'ц'а така / йак шѣриун*; *такоїе / йак гарган*; *йакá кучир'áва / ги бѣрка*.

Наявні записи порівняльних зворотів, у яких указуються обидва сполучники як взаємозамінні, синонімічні, наприклад: *пропáѣ йак (ги) сѣл'у ѣкрѣпї*; *пропáѣ / ги (йак) сѣл'у ѣкрѣпї*; *такий йак*

/ ги пірїта; *йак (ги) свѣйї пѣат' пірстѣу*; *ги (йак) ис цáпа молока*.

Із складних і складених сполучників, якими приєднується порівнюваний компонент, найуживанішими є: *ги коли / як коли (вáл'аныи / ги колї свин'á*; *ут'їкат ги коли / йак коли дїкый*); *ги кѣй (молоко густѣе / ги кѣй квап*; *такий / ги кѣй годїна / ѣстрый час*); *та ги (исслїз' бы та ги пїс'с'а слїна*; *та ги свин'á хлáпкат*; *шчѣс' там набáбрау та ги кѣриц'а лáбѣу!*; *тѣбї усѣ йенно / та ги здурїлѣму у гѣлѣвї*; *йграт / та ги циганча*); *ги бы (таг ги бы у батѣх' лѣснѣу)*; *ягбы (плѣшче йазыком так / йáгбы млїн нáпѣрѣжен'ї)*.

У картотеці зафіксовані загальноживані, кодифіковані в літературній мові і відомі в інших українських говорах порівняльні звороти (компаративні фраземи). Представлені в картотеці порівняльні звороти відрізняються специфічними лексичними, акцентуаційними, фонетичними, словотвірними, граматичними особливостями, характерними для говірки с. Довге, наприклад: *нікат / ги тил'á (барán) на нѣвї воротá*; *ги (йак) ис цáпа молока*; *чѣкат⁰ / ги кан'а дождѣу*; *слабїи / ги мѣха*; *мѣкрый ги мыш*; *голѣден / ги вѣук*; \diamond *пѣрше такой дошч^{исѣкс} ул'л'áѣ ги з відра*; *знáти, йак (ги) свѣйї пѣат' пірстѣу*; *скрївиѣ с'а / ги середá на пѣятниц'у*; *ги бы водѣ ѣ рот набрáти*; *так' го бїли / ги жидѣ гáмана*; *(ги) йак у бога за пáзухѣу*; *чинїти / йак' Бог приказау*.

Основну частину реєстру матеріалу становлять яскраві, колоритні регіональні порівняльні звороти, як спільні для всіх груп закарпатських говірок, так і вузьколокальні вирази.

Оскільки ядро порівнянь складають образи тваринного і рослинного світу, часу і простору, традиційного селянського побуту, виробничої діяльності, міфології, вірувань, поведінки людей, суспільно-економічні поняття тощо, семантичний принцип репрезентації порівняльних зворотів, виявлених у словниковій картотеці Василя Німчука, видався нам як один із прийнятних. Саме порівняльний компонент (об'єкт порівняння) зосереджує образний і експресивний зміст порівняння.

Порівняльні звороти з об'єктами порівняння – назвами свійських тварин (*кѣн, свиня, поросѣ, телѣ, барán, бѣрька, телїця, цáп, козá, ягнѣ, пѣс, кобыла, бык, кѣт, мацѣур, мáчата, мѣцька, гѣба, быдліна*) і птиці (*кѣриця, когѣт, гусáк*):

голодѣн / ги кѣн' крадений; \diamond *[такий / ги] крадений кѣн'* / *вічно голѣден* 'людина, яка багато ї часто їсть, ненаситна людина'; *наѣхтѣма голодѣн / ги кѣн' крадений*, *кѣн'* крадений 'ненаситна, вічно голодна людина'; *ут'аг'с'а ѣ рѣѣѣту / ги кѣн'*; *гыргѣтас'с'а, регонис'с'а / ги кѣн' на млац'ї*; *ї-гї-гї! иржимѣ / ги кѣн'ї*; *корѣвы / ги кѣн'ї зрегѣдовáли* ('витоптали, потолочили') *ус'ѣ травѣу*; *регѣловáтис'а / ги кѣн'ї*; *т'áгнеме ѣрун'ї / так / йак кѣн'ї*; *таг бы на н'ѣго гѣйкати / ги на кѣн'á корáвого*; *робїли тѣбѣу / ги кѣн'ѣм / усѣ им было мáло! робити 'використувати в роботі, для роботи, праці*'; *чїкѣѣтѣвы / ги грївна у кѣн'á*.

ни чáѣкай (ни чáпкай) / кѣй иш^{кс} / та ги свин'á хлáпкат; *шчо так чáпкаш / ги свин'á*; *вáл'аныи / ги*

коли свин'а! ни гóдинис' тiхo iсти / ай чапкаш / ги пóрoс'а; такiй мýравый / ги пóрoс'а;

ýтpишчиý óчи / ги тил'а на нoвi вoрoтá / ó нiкaт / ги тил'а (барáн) на нoвi вoрoтá; нiкaт / ги тил'а на вoрoтá, пор. серб. глeдa кaо тeлe у шaрeнe вpaтa; нiкaт / ги тил'а на нoвi вoрoтá; **йак (йaг) тил'а (барáн) на нoвi вoрoтá** (никати на кóгoс') «мoв бapaн на нoвi вoрoтa» 'здивoвaнo, нe рoзумiючи дивитися на кoгoсь'; нaвaлнiстiй oтo и тучнiй / и рoзумнiй / ай нишiкóýннiй / ги тил'а пyстiй 'лiнивий'; пyстoпáшник, пyстoпáшина хyдoбa шчo зaдeр' лише iс'ц' / ги нaшoje тил'а / ни пpинóшje нiжáкiй хoсeн; oтo т'упáк (т'упáчка) / тaг* му рýкы хóд'aт 'рyхaютьс'я' / ги здыхлóму тил'ати хвýст; тaк тi рýкы хóд'aт / ги згýблoму тил'ати хвýст; такiй шiкoвнiй / ги згýблoгo (здыхлoгo) тил'ате хвýст;

oнá / ги тeлiц'а двapóчoк; пoбaнýйeш зá мнóу / **йак oвeчка Бiл'ушeчка** зa зeлeнóу зáрвóу; **йакá** кyчир'áвa / ги бýр'кa; такi кyчир'áви / ги бýр'кы. Пор. Бiр'кa (бýр'кa, бiр'кa, бeр'кa, бiр'кa), iм., вiвч., yг. birka. Вiвця кapaкyльськoї пoрoди [Гpицaк 2017, с. 198].

ги (йак) иc цáпa мoлoкa; из'н'oгo хýснá **йак (ги) с цáпa мoлoкa** 'як з кoзлa мoлoкa, жoднoї кoристi'; пeчeс'а кoлo шпóра / ги цaп кoрoстaвий; нaпiлис'а / ги цáпы, yцaпiти; такiй / ги цaп; aнýш / йaг бис' дyпкaлa / ги кoзá; тaк iйýу йaлo / ги кoзi ў вiнкý; такiй oтo блaгiй ó'твáк / ги йáгн'а;

(ги) **йак пeс из мaчкóу (мыц'кóу)** 'як кiшка з сoбaкoю, нe y згoдi, в свapкax'. Фидýр из Oлeнóу жийyт ги пeс из мыц'кóу; такiй тi хoсeн / ги пcови с кpoceн; такiй бi мy хoсeн / ги пcови с кpoceн 'м'який'; з тoгo такiй хoсeн / **йак пcови с кpoceн** 'бeзкoриснo'; здóхнeмe / ги пcы / ниткó нaс ни yпoмн'анe; лeжiт, ги oгap' (пeс), нич ни рoбит; тaк ми д'ýкa yтпoвiлa / **йак йакóму пcови**; oнi мнóу / ги пcом гýс'кaйyт; жoнá ним гýс'кaт / ги пcом; рыс' тaкóйe вeлiкoйe / ги пeс; хóдит / **йак oтá вéжл'а** / мiстa iйýу нийe, вéжл'а – oтo пcы тaкi, vizsla kutya;

ó ган'биц'ц'а / ги кoбýлa / кoй сáнe звeрнe; ó ганбиц'ц'а / ги кoбýлa кoй сáнe звeрнe 'нe сoрoмит'с'я'; ган'биц'ц'а / ги кoбýлa / кoй сáнe пeрeвeрнe 'бeзсoрoмнa'; yйшoв нa yлиц'y тa рoзнáв рoт / ги бык; хóдит зa вaми / ги хвýст, oтo мýй хвýст 'дитинa, щo вeсь чaс хoдит зa мaтiр'ю'; хрýпкaш / тaк / йaг гýбa; ий бo хрýпкaш / тaги гýбa. Гýбa, ы, ж. 'стapa кoрoвa'. Зaпoзичeння з yгop. gebe 'шкaпa, стapa кoрoвa, стapa хyдa вiвця' [Гaлaс 2022, с. 51]. Пор. Гýбa, ы, ж. 'стapa кoрoвa' [Сaбaдoш 2021, с. 71]. такiй нил'ýд'аный / ги бyдлiнa; тaк шчoс' вoнит / ги здыхл'aтинóу;

дoпáýс'а / ги кýт сmетáны; дoпáýс'а / ги кýт^o [до] сmетáны; дoпaстис'а йак кýт дo сmетaны 'жaдiбнo хaпaти, iсти', дoпáýс'а йак кýт дo сmетaны; ó yпiрaц'ц'а / ги кýт нa лeдý 'дaрeмнo oпiрaєтьс'я'; yпiрaц'ц'а / ги кýт нa лeдý (жapт.); такiй / ги кýт скaз'ýхa; шчo дpимлeш / ги мaцýр; гpэзнa / ги мáчaтa // 'ги мыц'кы'; чóртoм / y зyбiц' бим гo нoсiлa / ги мýц'кa пóт'а; тpáфиý / ги с'л'iнá кýриц'а нa зир'н'а, пор. словeн.: tudi slepa kura zrno najde; тpáфиý / йак с'л'iнá кýриц'а нa

зир'н'а; ó тpáфиý / ги с'л'iнá кýриц'а нa зир'н'а 'випaдкoвo...', пор. yгop. avak tjuk is talál szemet; хóдит ги кýриц'а з jaц'óм; хoдит^o дpимл'учи кoлo рoбoты / ги кýриц'а; шчoс' тaм нaбáбpаý 'нaписaв' (знeвaжл.) тa ги кýриц'а лáбóу! як с'а кoкóшит / ги кoгýт; пiйe / ги кoгýт; нaт'igат шийy / ги гyсáк.

Пopivняльнi звopоти з oб'єктaми пopivняння – нaзвaми хижих твapин i гpизунiв (вoвк, зáяць, мидвiдь, мидвiччя, сóмap; oсeл, мóймa, мыш, лoвiркa):

йa гoлóдeн / ги вóýк пор. yг. olyan éhes vagyak mint egy farkas; такiйиc' кoпoсáтый / ги вóýк; такiйиc' кoпoсáтый / ги вóýк; хóдит скáчyчи / ги зáйaц; сидiд^m / ги мидвiдь / y гáýpi 'бapлoзи';

тaкóйe кpивoнóгoйe / ги мидвiччя; такiй глýпнiй / ги сóмap; ýхa ў н'óгo / ги ў oслá; тaкá / ги мóймa < yг. majom 'мaвпa'; мoкpий / ги мыш 'yвeсь мoкpий'; такiй (мoкpий) / ги мыш пpийшóу; тaкá пpийшлa мoкpа / ги мыш; дoждж гo ўбиý / змoк тa пpийшóу мoкpий ги мыш 'yвeсь мoкpий'; ó мoкpий / ги мыш / змoк им / ги мыш 'дyжe мoкpий вiд дoщy, нaскpiзь пpомoклий', ó пор. серб. мокар као миш; тaй д'itиnа зa ниý пýшлa / тaкóйe / ги лoвiркa.

Пopivняльнi звopоти з oб'єктaми пopivняння – нaзвaми птaxiв i пoв'язaних iз ними пoнять (пóт'я, птiця, бýзьoк, дýдa, кáня, жyрáвкa, кyлик, пáвa, гóлyб, гóлyпкo, сoрoкa, сoвá, лaстoвиця, дрóзды, пeликáн, шпaк, пepó, гнiздó):

тaкiй кpáснiй лiгiн' / йак пóт'а. Пор. пóт'яти, с.р. 'птaшкa' [Сaбaдoш 2021, с. 378]; oй гáдaш / лiгiнику / oш л'убóу дyрнiц'а / тaк ми л'убóу дýшy iз'íлa / йак кóлóпн'i птiц'а; нoсáтый / ги бýз'oк; спит / ги дýдa 'глiбoкий сон'; тáким спaý / ги кoли дýдa / ни мoж бýлo зoгнaти (збyдити, пpобyдити); сидiт^o / ги дýдa; сидiт / ги дýдa / ў хýжи / нигдe ни йдe. Пор. слц. dudok -dka, 'oдyд' spat ako dudok 'спить, як yбитий' [Бyнгaнич 1985, с. 97]; чeс. dudek -dka, pták, spat jako dudek = dobře, tvrdě; páchnout jako dudek [Trávníček 1952, с. 302]; пpóсит / ги кáн'а дoжджy (ввaжaєтьс'я, щo зa гpix кaнюк мoжe нaпитися вoди тiльки з дyплa, чeрeз щo жaлiбнo пишцит, пpocячнi дoщy, щoб y дyплi бyлa вoдa); ó пpóсит^o / ги кáн'а дoжджy 'кaнючити, нaстипpивлo пpocити'; чéкaт^o / ги кáн'а дoжджy / пpóсит;

ó хóжy / ги жyрáýкa 'зaтyрбoвaний, зaклoпoтaний'; бiгaт цiльий дин' / йак кyлик; йeдeн л'ýпкo йaг гóлyпкo / a дpýгий йак пáвa; стр'áкóн'aт / ги сoрoкы; йак сoвa (нaдyтис'я) 'як сич нaдyтис'я'; йак сoвa нaдyтый хoдит; ий кoбý y н'а кpýлa / йак y лaстoвиц'i; такi бyли чóрнi / ги дрóзды; y бpезeнтóвых чoбóт'ix такiй / ги пeликáн; зapaс тi гóлoвy / ги шпáкoви пpиpвy; йак пepó 'дyжe лeгий'; вoнит из рoтa / ги с пoпiкaчoвoгo гн'iздá, пoпiкáч, чá, ч. 'oдyд'.

Пopivняльнi звopоти з oб'єктaми пopivняння – нaзвaми кoмax (бóгap, вoш, гapгáн, клiщ, мýхa, мýшкa, пчoлá, шeршyн):

никaй / йак пoмáлы лáбaт (= идe) / тa ги бóгap. Бóгap, a, ч. 'жyк'. З yгop. bogár т. с; л'ize / ги вoш 'пoвiльнo'. Пор. mácsik, mint a tetű. тaкóйe / йaг* гapгáн; вeл'ли с'а / ги гapгaнe! пpo нeстpимних «сyeтливих» лyдeй, пор. рyм. gărgáun (entom.) 'шepшeнь'; pвaý yд н'óгo з pук / ги гapгáн; нaйý

черево / *ги кл'ишч*; така дужа / *ги муха на Рүздво*; слабый / *ги муха*; налит'гло их тұл'ко / *ги мушкы*; тұл'койе их / *ги мух* ни йакойе (= яка велика кількість) их туй; фүрт жүжон'ат / *ги пчобы*; Ан'ц'а така / *йак шершун* 'злий, сердитий'.

Порівняльні звороти з об'єктами порівняння – назвами плазунів, земноводних і риб (яцюрка, яшпедиця, уж, жаба, черв'як, піскорі):

отá так' *ги јашчүрка* зайде до хыж та лиш пороззірат; така чітава / *ги јашпедиц'а* < аспид. За «Етимологічним словником української мови», аспид «гадюка», аспид (лайл.) «диявол», аспидка «зла жінка», гаспид «гадюка»; (лайл.) «диявол», яспіда, яспіда, яспідь «зла жінка». Запозичення з грецької мови через старослов'янську [ЕСУМ: 1, 1982, с. 72]. Пор. Аспериця (аспириц'а). Зла жінка [Грицак 2017, с. 72]; де уна шин'күје (= мыйкүје) / *ги уж*; үпулиү очи / *ги жаба*; така үсхла / *ги жаба*; так' иим бұду кл'асті / *шчо ни розгаздуйүц'ц'а та ги болот'анá жаба*; ♦ пишчїт / *ги черв'як* 'жалібно плаче, безпомічно'; пишчїт / *ги черв'як* 'гірко плаче', черв'як 'немовля', пор. уг. ordit mind fereg; оты вьили / *ревáли / ги піскор'і*.

Порівняльні звороти з об'єктами порівняння – назвами сільськогосподарських культур (буля, пасуля, дыня, цибуля, буряк):

так тдббў / *ги бўлиў* удар'у / *шчо роздришнес'с'а / ги бұл'а*; такі бұл'і малі / *ги пасул'а*; дурный / *йаг дын'а*, угор. buta mint а тбк; ұтпаў бы ти йазык / *ги з дын'і хвўст*; пукла бис' / *ги дын'а турйц'ка*; поширила / *челлена была / ги буряк*; шкын'т'а (= хрома) лаба убу'зла / *ги син'дз'йў*; вари / *бабо / кумпїтєры / вари / бабо / бұл'і / очи бы ти ўвалило / (ўсадило) / такі / ги цибул'і*; ты циганко / *ты мойá коханко / у циганкы чиллині топáнкы / у циганкы очи / йак цибул'і / у циганкы головá / йаг дын'а*.

Порівняльні звороти з об'єктами порівняння – назвами продуктів харчування, страв, напоїв (курáстра, сыр, хліб, пáтока, пáмпух, токán, чир, сўль, рьба, вар, богáч, шáфран, фляк):

такóйе / *ги курáстра* / *нисправноје молоко*. Пор. Курáстра, ы, ж. Молозиво [Сабадош 2021, с. 209].

бїлий / *ги цїн'ц'кый сыр*; такый бїлий / *ги цигán'ц'кый сыр*; *йак сыр у сметан'і* 'як вареник у маслі, в достатку'; *ота с'а майе йак сыр у сметан'і*;

такый дóбрый / *ги дараб(иц') хл'їба* // *и тот ни паска* (= не дуже добрий), пор. дóбрый / *ги хл'їб*. Запозичення з угор. *darab*. Гунгаризм уживається в закарпатських говірках із різними семантичними відтінками, однак у закарпатських народних порівняннях запозичення *дáраб / дáрап*, як і дериват *дарáбиць*, функціонує в значенні 'шматок, скиба, кусок'. В одному із записів порівняльного звороту В. В. Німчук наводить угорський відповідник: *дóбрый / ги дараб(иц') хл'їба*, пор. jó mint egy falat kenyér;

солóткойе / *ги пáтока*; такóйе / *ги пáмпух* 1. 'пампушка'. 2. 'щось дуже пишно-м'яке'.

удалос'а так / *ги Нўцин токán*; удалос'а / *ги Мїцин токán* (жарт.), Фынóва мáти / *кликали йї Мїц'а*; удалос'а / *ги Мїцин токán* 'жартома про справу'; така рїка / *ги чир' жовта / каламутна*,

чир' 'рідка страва з кукурудзяної муки, нічим не приправлена';

пропáў / *ги (йак) сўл'у^о дóкрóні*; пропáў / *йак (ги) сўл'у дóкрóні* 'канути в воду, перестати існувати'; *ід'ат с'а / ги рьба ў рóсól'і*; такóйе / *ги с поганиц' вар*; *ошчїток на Вир'ховін'і такый / ги богáч печут*. Богáч, ча, ч. 'хліб, випечений із кукурудзяної муки або тертої картоплі'. Запозичення з угор. *rogásca*, діал. *bogásca*. Пор. [Грицак 2017, с. 260; Сабадош 2021, с. 35]. *такый левеш / ги ш' шáфраном*; *жбўтмый / йак шáфран / шчо даўно метáли ў стрáву*; такóйе / *ги фл'ак*. За «Етимологічним словником української мови», *фляки* – свиначі або телячі тельбухи, порізані на шматочки і зварені в пшоняній каші, *флячки* [тс.], *фляк* [тс.], запозичення з німецької мови через польське посередництво [ЕСУМ: 6, с. 113–114]. Пор. фляк [фл'ак], у, ч. Щось в'яле на дотик, аморфне, як напр., свіже сире м'ясо [Сабадош 2021, с. 561]; *рідкóйе такóйе / ги басарїта* 'щось середньої густини, рідкувате, але огидне'.

Порівняльні звороти з об'єктами порівняння – назвами осіб за віковими, зовнішніми, фізичними, розумовими, психічними, етнічними, соціальними, професійними та іншими ознаками (бабїць, бакўн, бóйко, болотєнник, жонá, дїўка, пан, пáнія, слугá, старїць, дїтїна, хлбїць, крáдош, кóвдош, лóвдя, мыйка, шляхта, шилїхвўст, нўчнїк, пўп, дяк, цїгане, циганчўк, цигánча, жид, швед, фїшкунш, шдóрбўка, харїчка, мїністер, отиць, лóпбїда, удовїця):

такýй / *ги баба*, отó така / *ги дурн'аковáта д'їўка*; смóлавый / *ги бабїць*'. Пор. Бабєць (бабєц', бабєц, бабїц'). Людина, з рота якої тече слина [Грицак 2017, с. 79].

Вузьколокальний порівняльний зворот *май с'а рóзумїе / ги бакўн у саўтбїри* іронічно конотований: бакунами називають людей, які проживають у віддаленій передгірській місцевості, далеко від цивілізації;

ходит гóйкаўчи / ги ббїко јакýй (= якийсь); *ходить^о ги ббїко* 'забіяка';

ходить, ги болотєнник (= 'дитина, підліток, що ходить по калюжах', 'вимазаний у калюжі'); *ил'оп(к)аў пó болóту / мóкрый / ги болотєнник (болотєнниц'а!)* – дівка. Ще один запис: *болотєнник* 'забруднений у калюжі, що ходить по бóлóт'ў – по калюжах' колись найменування божества, що жило в болоті?';

корóва така ретєлна / ги йакá жонá 'зла, жвава, метушлива';

а йедєн ходит малін'кый / такый / ги пан; *спит / ги йакá пán'їя* / *до вўс'ўм гóдин*; *рбїт тбббў жонá / ги слугóм*; *гóнит ним / ги жидўс'кым слугóм*; *гбїкат^о / ги дрўтар'* 'кричить на всю силу', *дрўтар'* 'людина, що дротом скріплювала розбиті керамічні горшки', *дрўтар'і в селі давали про себе знати криком на вулиці*;

ужє так ревáў тбўсто / йак йакыйис' старїць; *ни! ни говорід^м / ги старїць* 'стара людина, чоловік'; *такый / ги коли д'їтїна*; *имїў такоје рьбл'а / ги чотырїрўчну д'їтїну*; *таг за ним ходїли йáгн'ата / ги д'їти*; *удалас'а грўба / ги*

хлб́иц'и; *смiшино ми / ош так ги крáдош хáплеш; ни така / ги скýбар' / ги ты;*

перебiрат^а / *ги кóудош у пáлиц'ах* 'каверзувати, примхливити'; *ги кóудош на отпус'ц'и*. Кóудош, а, ч. 'жебрак'. Запозичення з угор. *koldus* т. с. Пор. [Галас 2022, с. 52];

хбжу / ги тот лóуд'а *ишо лóуд'уйе; мáхат^о / ги нýп* *кад'лнициу* 'кадило'; *ий бо пáрхы ў т'а / ги ў понá православногo; чiтат / ги нýп* *ивангéлийе; такый у н'óго гóлос / ги ў д'акá; ты ўсе такóйе хóдижe^м* *ги с'л'ипкó* 'слiпий' (емоц.);

хóдит / ги шл'áхта, росил'áхтаный; хóдиш / ги шл'áхта 'розхристаний, задрипаний'; *хóдит / ги шилiхвóст!* *хóдиш за мнóу / ги шилiхвóст; тўл'ко с'а ни вертi / ги шилiхвóст; бiгат / йак шилiхвóст; слўхай / йак завóдит / ги за умерц'óm; хóдит цiлў нўч / ги нўчнiк* // *нийе му сòпóкóйу; хóдит пóночи / ги нўчнiк; хóдит^о пóночи / ги нўчнiк*. Пор. срб. Ноћник 1. 'лунатик'; 2. 'полуночник';

йак лá(й)е / йак паскўнно кл'ане / ишо стрáшно слўхати / ги цiгaне; такый хлб́чик / ги циганчўк чóрный; *так ги цигáнча iграт; iграт / та ги цигáнча*, цигáнча 'дитина циган'; *ни може ним рўшити / ги дрáбом!*; *ни може ним кр'áнути / рўшити / ги дрáбом* «так кажуть про ледачу людину». За «Етимологічним словником української мови», *драб* – давнє запозичення з польської мови: 'озброєний слуга, пiхотинець, здоровань, бiднiяк, жебрак, негiдник, волоцюга' [ЕСУМ: II, с. 118]. Апельатив *драб*, окрiм української, властивий також польській, словацькій та чеській мовам, але в кожній iз них упродовж останнiх чотирьох десятилiть по кiлька разiв змiнював семантику. В українській мовi *драб* означав 'панський слуга, обiрванець, босяк', у польській – 'висока незграбна особа, здоровило' [Чучка 2005, с. 207];

◊ *нибрытваный / ги жид на Вóдбiшчi, брытваный* 'голений'; *ходиў бис' / ги жид вiчний / ишо с'а сто гóдуў* *убнóул'ат'ц'а на малóго; тат' бiли Мiт'а / йаг' жиды Гáмана* 'Амана'; *бiлий / ги жид / бо жиды с'а ни уппал'уут розóбрани; ◊ такый ги швед* 'надокучливий'; *такi кўри / ги шведы* 'надокучливи'.

Порiвняльнi звороти в говiрцi с. Довге зберегли назви, пов'язанi з адмiнiстративним устроєм держав, у складi яких перебувало Закарпаття впродовж столiть. Це iсторизми *финáнци* 'податковий iнспектор, фiнiнспектор, фiнагент', *фишкуш, фiскуш* 'прокурор': ◊ *кўрид^м / ги финáнци* 'з шиком курить'. Порiвняльнiй зворот *хóдит / ги фишкуш; хóдит^о / ги фишкуш* фiксується у кiлькох варiантах iз значенням 'гарно одягнений' або *хóдит / ги фишкуш, фiскуш* 'гордо'. Фiшкуш, а, ч. – староугорське запозичення *fiskus* (iз XVI ст.). Встановлюючи походження слова, В. В. Нiмчук покликається на «Угорсько-український словник» I. Удварi [Удварi 2006, с. 480], де *fiscus* у 2-ому значеннi перекладається як *прокурор*. Ще в двох записах фiксуються значення угор. *fiscus*: *прокурор*, *писарчук*;

хóдит / ги шоровá, шóбрўка 'про людину, що весь час тиняється вiд хати до хати'. Назва особи утворена суфiксальним способом вiд гунгаризму *шор*, а, ч. 'ряд'. Пор.: угор. *sor* т. с.; [такá ги]

харичка 'повильна в рухах, задумана' < Харичка 'Харитина?'; *хóт' колi такый бóде / ги мiнiстер быў* ('людина набагато краща, не гiрша'); *чистомáк такый / ги ўтиц' му; хóдиш / ги лóпóйда; тот Фiдўр наўхтeма йóйкат / ги ўдовiц'а; йóйкат / скáржиц'ц'а / ги ўдовiц'а*.

Експресивнi порiвняльнi звороти з компонентами *дуринь, дурный* у позицiї об'єкта або суб'єкта порiвняння демонструють активне вживання в диалектному мовленнi цих конструкцiй: *набрáўе'а бул' / ги дурный страху; такóйе набрáла берeмено / ги дурный / кóй двiр'и н'iс; ут'икат у дис'áтниц'у / ги дурный; ни гýргон'с'а тўлко / ги дўрин'; дурный / ги тáлна; дурный / йаг дýн'а; закамiн'тў бы ти сон / спиш / ги дурнá*.

Порiвняльнi звороти з об'єктами порiвняння – соматизмами (*кўчирь, óко, óчи, слiна, перст, п'ясть, рўкы, лицé*):

закачўрило с'а вóлóс'а / ги у кўчир'; *сокотi та ги óчи ў гóлóвi*, пор. срб. Пазити као очи у глави; сокотити *йак óко (óчи) в головi; исслиз'бы та ги пiс'с'а слiна* 'пропасти'; знáти, *йак (ги) свóйi пiят' пiрстўў* 'знати, як своi п'ять пальцiв, дуже добре знати'; *сам йак перст, сам йак гóлый перст* 'один як палець, на самотi'; ◊ *упстáвим с'а / йаг [гóлый] перст* 'залишився зовсiм одинокий, самiтний, без нiчого'; *нўхта дóўги / ги пёрсты / у мидвiд'а*; такый му бóл'áк на плéчох / ги пiяс'ц'; *такi шчўкы / ги рўкы вiлiкi; крáснойе глáткойе полотнó / ги лицé*.

Порiвняльнi звороти з об'єктами порiвняння – назвами предметiв побуту, виробництва, знарядь працi, тканин, одягу, взуття i їх частин, матерiалiв, транспорту (*валiло, валуў, бóта, бóты, куд'iлка, верéччина, нiтка, иглá, вагáнка, цiвка, вiдрó, горнiць, горшóк, свiчка, пукан'т'ўў, лампiна, стўл, пóдря, цiтка, лопáты, фiйса, моты́ка, мiх, брóўцáк, цóлшток, пóмўк, вóвна, мiхы, бáрхат, ростигўрьош, рiлы, луп, тáлна, жмiлiзо, ичим, гнўй, нидóбри грóшi, вўс, дрáб, пинь, колóда, ўттинок, плави́на, дóшчка, óпут, тiнта, гнўй, пўжалo, стóўпиць, дзвўн, дьондь, пўвняк*):

так у тўў йáми кру́тит / ги ў валiл'и. Валiло, а, с. 'мiсце при водяному млинi, де здiйснюють процес валиння сукна';

ўсоваў / ги свiн'ц'кый валуў 'дуже знечестити'. Валуў, óва, ч. 'корито для худоби', запозичення з угорської мови, угорське *váluú* походить iз тюркських мов [ЕСУМ: I, с. 326];

идé Йван та усé йi нóсит на плéчох / ги брóўцáк; *идé Йван та ўсé йi нóсит на плéчох / ги брóўцáк*, 'торбинка (мiшечок) для носiння хлiба з собою (?)' (пояснення лексичного значення слова з iншої картки. – А.Г.). Пор. Бровцáк (броўцáк, брóвцаг, бруцáк, бровсáк, брóвсáк). Рюкзак; сумка через плече; торба [Грицáк 2017, с. 322];

такый / ги бóта клéментова 'дурний, тупий', *из'иш тўто клéментова* 'не з'iси нiчого'. Бóта, ы, ж. 'велика пастуша палиця', запозичення з угор. *bot* 'палиця'. *такi ўто цóботы т'ашкi / йаг бóты*. Пор. Бóти (бóты). Дерев'яни черевики [Грицáк 2017, с. 298];

д'ўка, йак куд'iлка; тупый отó цóлóвiк / ги моты́ка; глупый / ги моты́ка; зўбы ў н'óго / йак

лопáты; *ўшкiр'ати зúбы* / *ги лопáты*; *тупый* / *ги фыйса*, *фыйса* уг. 'сокира'; \diamond *хóдит*^о *по свал'бáх* / *йак свал'бовый горни́ц*; *нич у н'ўм с'а ни дёржит* / *та ги ў цуравóму горшкú* 'не вміє держати язýк за зубóма', цуравый 'дiрвявий', 'порваний (про одяг)'. Порiвняння як iлюстрацiя демонструє специфiку вживання слова *цуравый*;

такый прáвый дуп / *ги с'вiчка*; *пiяный* / *ги чўн*; \diamond *такый* / *ги цóлшток* 'п'яний дуже'. Пор. Цóлшток, а, ч., *спец*. Складаний метр. угор. *colstok* т. с., нiм. *Zollstock* 'дюймовá лiнiйка; дюймовий масштаб' [Сабадош 2021 с. 573].

При порiвняльних зворотах з об'єктом порiвняння *пóмўк* дається опис значення слова: *мóкра д'iтина* / *ги пóмўк*; *мóкрый прийшóў* / *ги пóмўк*. *Пóмўк* 'ряд горстей конопель у мочил'и'; *мóкрый* / *ги пóмўк* 'дуже мокрий, аж вода тече з нього'. *Пóмўк* 'зв'язанi горстi конопель, прикладенi камiням у рiчцi для вимокання', *пóмўк* (род. *пóмока*);

хл'iб як дýхт'iл / *йак вóўна*; *ги на тiр'н'у*, *на ўглах* (сид'iти) 'мов на голках, неспокiйно'; *дýше* / *ги ў мiхы* 'важко, глибоко дише, як ковальський мiх' / \diamond *дýшеиш*^с / *ги ў мiхы* 'важко дихати, глибоко'; *дýше* / *ги ў мiхы* 'важко дихає, голосно; первiсно малися на увазi ковальський мiх(и)'; \diamond *сто(ў)iт* / *ги пин* 'не працює, не рухається'; \diamond *стойiт*^о / *ги пин* 'як укопаний'; *такый* / *ги пин* 'тупа людина'; *здорóвый* / *йак жил'iзо*; *дру́гий быў такый* / *ги жил'iзо*; *такóйе* / *ги ичим*; *такóйе у т'а вóлòс'а* / *ги ичим*; *вóлòс'а ў н'ого* / *ги ичим*, шчiмоватойе вóлòс'а 'збите докупи'; *онá проходiма вандрóвала* / *ги тота плавiна*. Пор. Плавiна, *ы, ж.* колода, яку несе рiчкою повiнь [Сабадош 2021, с. 323]; *пустый* / *ги гнўй ниўвезеный*; *л'инiвый* / *ги гнўй ниўвезеный* / *такый л'инiвый* / *ги гнўй ниўвезеный*; *такóйе нибáтернойе чил'ан'н'á*, *пустóйе* / *ги гнўй* (*нибáтерный* 'кволий'); *так го ўлупкáў по пýску* / *ги ў дбишкú*; *тáк гéпали* / *ги ў доишкý*; *дурный* / *ги тáлпа*; *такi ў н'а бýли долóни* / *ги тáлпы*. *Тáлпа*, *ы, ж.* / *талпы*, 'ўў' 'пiдошва'. Запозичення з угор. *talp* т. с. В.В. Нiмчук наводить два значення слова *талпа*: 1. 'пiдошва'. 2. 'тупа людина'. На цiй же картцi дописано: *такый* / *ги пин* 'i стрiлкою вказано на 2-ге значення. *Тáлпа* 1. 'пiдошва'. 2. 'тупа людина'.

Порiвняльний зворот *такóйе* (*такый*) / *ги пукан'т'ўў* в рiзних варiантах зафiковано десять разiв: *такóйе* / *ги пукантўў* 'про курпулентну дитину' < угор. *pukkantó* 'хлопавка'; *такый* *хлóпиц'дз'* / *ги пукан'т'ўў*; *такый* *д'iтвáк'* / *ги пукан'тўўў* 'повний, дебелинький'. Значення слiв-порiвняльних компонентiв укладач картотеки розкриває при порiвняльних зворотах *кид'м' тóбóў вёржу та такый будёш пуд нёбом малин'кый* / *ги иглá шустiр'с'ка* 'шевська голка';

такый дiтвáк / *ги ўттинок*, *ўттинок* 'вiд-рiзаний величенький шмат кругляка'; *такáс'* *розгáйдана* / *ги óпут* 'опут' 'пужало в колопнях'. Пор. óпут [óпут(т)], да, ч. Опудало [Сабадош 2021, с. 299]. Синонiмiчним до *óпут* є порiвняльний компонент у зворотi *стойиш* / *ги пўжало ў кóлòпн'ах*;

\diamond *такá м стáла* / *ги нiтка* 'худий'; *уз'áў лигiн'* / *та такú бим му жóўкóвину дáла* / *ичо с'вiтiла бы*

му / *ги лампiна*; *худóба былá чiста* / *ги дзiр'кало*; *знáўу го* / *ги нидóбри грóшi* 'дуже добре'; *ичос'там гуркóче* / *ги вўс*; \diamond *пўшлó* / *та ги бы ў батўз' лўснўў* 'дуже швидко'; *такá ў н'а сорóчка доўга* / *ги пóводбi*.

Кiлька разiв зафiксоване вiдоме в лiтературнiй мовi i в iнших українських говорах порiвняння *доиш л'л'е* / *ги з вiдрá*. Порiвняльний компонент *вiдрó* має варiант *цiвка*: *йак ис ц'iвóк*; *л'л'е доиш* / *ги с' ц'iвóк*; *доиш л'л'е* / *ги з' ц'iвóк* / *з вiдрá*; *йак (ги) з вiдра* 'як з вiдра, зливою', *доиш л'л'áў ги з вiдра*; *л'áло йак ис ц'iвóк*; \diamond *пёрше такый доиш*^{жодже} *ул'л'áў ги з вiдра* / *залива* ('злива') *былá*; *такый буде зáрас л'л'áти* / *ги з вiдрá*; *у петрўчанóйе говiн'а* / *та ги ужóўка сóбóў крутит*. Пор. *ужóўка* 'скручена з лози вiрвовка для зв'язування колод у секцiї плоту' [Сабадош 2015, с. 151];

нóгы / *ги колóды* 'великi, набряклi, розпухлi'; *такóйе* / *ги тiнта винó*. *Тiнта*, *ы, ж.* 'чорнило'. Запозичення з угор. *tinta* т. с. < нiм. *Tinte* т. с. Пор. [Галас 2022, с. 56–57].

Слово *верета* широко вживане у складi компаративiв [Галас 2019, с. 29; Шкурко 2020, с. 381–382]. У картотецi В.В. Нiмчука порiвняльний компонент *верéчч'ина* 'невелике домоткане простирadlo, рядно': *пýсок у нiйi* / *ги верéчч'ина* / \diamond *пýсок* / *ги верéчч'ина* 'язиката людина'. Пор. Зменш. до *верéта*, *ы, ж.* *заст.* Простирadlo здебiльшого з домотканого полотна [Сабадош 2021, с. 45];

такá мýц'ка / *ги бáрхат*; *рéклик* / *ги ростиўр'ош* / *ги рилы*; *такóйе твердóйе полотно* / *йак луп*. Луб 'внутрiшня частина кори дерева; вирiб iз цiєї частини кори; обвiд сита' [ЕСУМ: 3, с. 296]; *дóбры хл'iб* / *дерé с'а* / *ги лýко*; рогожа – *ис шашў ўплетено такóйе* / *ги плáхта*; *такi ў т'а пархý густi* / *ги ичiтка*; *там былá такá плiта* / *ги стўл*; *такá* / *ги пóлòўл'аний мiх*; *такый* / *ги оборóжанbй стдўпиц'*; *л'iзе гóрi ним* / *ги гóрi страпáчкóў* (iлюстрацiя до слова *страпáчка*); *йакá ў вас ги пóдр'а пòс'ц'iл'*; *такóйе* / *ги лiбалкы* 'про щось нестiйке, нестiйкий предмет'; *отó такóйе* / *ги лiбалкы* 'щось нестiйке, хистке'; *такóйе* / *ги лiбалкы*, *ги лабар'н'а* 'про щось нестiйке, предмет, що хитається, особливо конструкцiї з жердин, палиць', *либалкы* 'кольскы'; *такый Мигáл'ко голосный* / *ги дзвўн*.

Порiвняльний зворот *такый лéвеш* / *йак' д'òн'д* 'дуже гарний бульйон, на якому повно дрiбних жирових плямок, кульок'; *такый лéвеш* / *ги д'òн'д* 'бульйон iз «крапками» жиру', угор. *gyöngy* 'перлина', 'бiсер' виконує роль iлюстрацiї функцiонування номена *д'òн'д'лéвеш*;

хóдит, ги мыйка 'жiнка, дiвчина, яка метушиться, скрiзь соває носа'. Пор. *пол.* *тужка* 'посудомийка'; *забрáлис'а* / *ги мыйкы* 'що вештаються не знати де; ходять iз хати до хати'; *хóдит по селу* / *ги помывáйка*, пор. ще *мыйка*, *мыйковáти*;

\diamond *глухый* / *ги пўўн'áк* / *нич ни чўе* 'зовсiм глухий'.

Порiвняльнi звороти з об'єктами порiвняння – назвами дерев, рослин, плодiв, сортiв, грибiв (*орiх*, *дуб*, *бук*, *дéрево*, *ягода*, *мак*, *мáковойе зёрно*, *зiрня*, *дрáчка*, *косiця*, *крушина*, *тéрен*, *тирня*, *драбачкы*, *хмiль*, *кóлос*):

здоровый / *ги дрѣх*; мўцнѣй / *ги дуп* / шчо вўз бы пўнн'аў; так с'а ни берѣ тўмана наука / *ги бўка*; ий бо потормосит ним / *ги дѣревом*; така д'ўўка челлена / *ги йагода*; тўл'ко йак / *ги маку нис'їяного*; дрўбнѣй дрўбнѣй / *йак маковойе зѣрно*; *ги маковойе зерно* 'маленький'; малин'ко / *ги маковойе зїр'н'а*; оты слївы такі / *ги мад'аркы* / айбо на быстри'ц'кї уган'айут 'подібним бути'; такі лопаткы р'аснї / *ги омело*, омело на слїві (зараза, густе гілля); *такый ото Йван (ги) драчка* / коравый; *кликаў на н'а мўй милїн'кый из нового бѣута* / шчо с' милїн'ка помарн'їла / *йак косїц'а жѣўта*; нїкай йака файна / зелѣна пасул'а / *ги крушинна*; сид'їти *ги на тїр'н'у* / сидїт *ги на тїр'н'у*, пилўїес'а 'сидить, як на голках, як на кілочках, нервує'; майу с'а / *ги гѣлїй у тїр'н'у*; – йак с'а мѣеш? – майу с'а / *ги гѣлїй у тїр'н'у* 'погано'; чорнї очї / *йак тѣрен*; родїны / *ги вербїны* / а повертати н'їкуды; такі ў т'а руки / *ги драбачкы*; *прїстѣвис' ми так ид сїр'ц'у ги д городїн'ї хмїл'* / умѣлла бим иж жѣлику кид'бы ты ни мўй; *такый у н'а л'ўпко файный* / *йак кѣлос на жїт'ї*; кашкѣтый кугут = що у нього ни простый зашуреный грїбїн' / *ги кѣл ол'їн'ачый грїб*.

Порівняльні звороти з об'єктами порівняння – назвами явищ природи, часових і просторових понять, речовин (ўгинь, їскра, роса, бумбушкы, мѣрот, снїг, вода, ўгѣль, грѣнка, пѣлїл, тѣўк, скло, крупы, плїта, свѣт, рай):

студѣный доиш (дож^{ож}) / *ги ўгин'*; тогѣ чѣлѣїка так с'а трѣба боѣти / *ги ўгнѣ (ўгн'ї)*! така / *ги їскра* 'дуже швидко'; *красѣ такоїе / ги росѣ*; горѣшковата зїмл'а (грудкы *ги бумбушкы*). Пор. Бумбўшка, ы, ж. 'брунька' [Сабадош 2021, с. 41; 386]; *пековата зїмл'а / шчо грѣда тверда / ги маскул'анка*; отѣ *такый / ги мѣрот* 'про примхливу, із змінним настроєм людину'. Пор. Мѣрот, рѣта, ч. Березень [Сабадош 2021, с. 235];

так с'а кѣмін' блишчит / *ги с'н'їг*; берѣ го с'а / *йак на гўску вода* 'як горохом у стїну'; *ги на гўску вода* 'як з гуски вода, без впливу' имїло с'а на н'ѣго *ги на гўску вода*; *косѣ злопѣн'їла / ги вода на габы*; така чорна / *ги ўгѣл'*; т'їло стѣло / *ги грѣнка*; тўл'ко ў кўр'ох ушелўў / *ги пѣпелу!* падўт крупы / дрўбнѣй сн'їг / *ги крупы*; такі макарѣны / *ги тѣўк*, зїплїс'а (варїні); чїстѣй / *йак скло / погѣр / кришчѣл'*; *такоїе вўмн'а / ги плїта* (на іншїй картці значення слова: *плїта* 'плоска глиба', *плїтка* 'плесковатий камїнець'; *такѣ м му рѣда* (= я так радїю через нього, він об'єкт, причина моєї радостї) / *ги с'вїту*; *так тўй файно / ги ў райї*.

Порівняльні звороти з об'єктами порівняння – назвами будівель, об'єктів, споруд, місцевостей (млин, бўжня, хѣйдер, цѣрка, псѣрня, сѣлаш):

рот му хѣдит^ѣ / *ги млин*; плѣшче йазыком так / *йѣгбы млїн нѣпѣрѣжен'ї*; ѣ пѣсок хѣдит [ги млин нѣпѣрѣжен'ї] 'багато балакати'; нїкай / *рот му хѣдит^ѣ* / [ги млин нѣпѣрѣжен'ї]; чуй / *йак му пѣсок хѣдит* 'базикати' [ги млин нѣпѣрѣжен'ї]; *обис' с'а ни клѣпѣнїла / ги млин*;

такый там вѣвўр (гѣмўт) / ги ў бўжнї; там им Ивана стрїчѣў / *йак бўжн'а*;

такый гѣйк / ги ў хѣйдерї. Хѣйдер 1. 'єврейська школа' (арх.). 2. 'галас, гам';

ѣ шчи мѣло потѣрни / *такѣ будѣш ц'ул'ѣвана / йак у цѣрквї*;

ѣ [студѣнѣ] / *ги ў псѣрнї*; *прїїшїдў / ги на пѣгѣрїлїй сѣлаш*. Сѣлаш, а, ч. 'гурт овець; місце, де розташованї кошари' [ЕСУМ: 5, с. 168]. Пор. сѣлаш, ѣша. 1. Місце нїчлїгу для овець. 2. Місце нѣчївлї для пастухїв на полонїнї або в полї [Сабадош 2021, с. 320].

Порівняльні звороти з об'єктами порівняння – назвами музичних інструментів (бўбен, пищѣлкы, бѣсы):

наїў кил'ўх / ги бўбен. Бўбен, бўбна, ч. 'барабан';

нўшкы / ги пишчѣлкы. Пор. Пищѣлка [пищчѣлка], ы, ж., муз. Сопїлка [Сабадош 2021, с. 320];

зудѣ ти ў грѣд'ох / ги ў бѣсы (гус'л'ї); ѣ *измн'ацкаў го / ги кѣзїц'ї* 'дуда', 'коза'.

Порівняльні звороти з об'єктами порівняння – назвами мїфїчних їстѣт (чѣрт, сто чѣртўў, чѣртя, чѣртова злызѣ, чѣртово ѣко, дїѣвўл, воўкулѣк, бѣсоркѣня, ѣведа). Найбїльшу групу становлѣть порівняння з компонентом чѣрт і похїдних: *бойїц'ц'а / йак чѣрт* тїмн'ану; *бо(ї)їт'ц'а (с'а) (ц'ц'а) / йак чѣрт* тїмн'ану; *боїц'ц'а / ги чѣрт* тїмн'ану 'фїмїам', тїмн'ан 'ладан'; *сидїт / ги чѣрт на грѣшох*; ѣ *сидїт^ѣ / ги чѣрт на грѣшох* / ни мож го зрўшїти 'сидить, не вїдходячи з мїсцѣя'; ѣ *сидїт^ѣ / ги чѣрт на грѣшох* 'дуже пїльно; не вїдходячи нї на мїть'; *сидїт^ѣ / ги чѣрт на грѣшох* 'пїльно стереже і под.'; *ги чѣрт на грѣшох* 'невїдступно'; ѣ *несѣ / ги чѣрт^ѣ грїшну дўшу* 'несе тяжко й незграбно'; *спўвѣли, репетѣвалї, такоїе ги колї чѣртї*; *отѣ такоїе / ги чѣрт кўр'а / ут'їкат гѣт / кѣл го чїл'їнн'а клїче*; *так го ўс'ї знїнѣвїд'їли / ги чѣртя*; *там такїї кѣл / ги сто чѣртўў*; *закл'ѣтоїе / ги чѣрт'а сїротѣнча / сїротѣнча* [!], 'мале дїтя' (зруб.).

Словосполучення з атрибутивним компонентом чѣртўў (чѣртова, чѣртово) позитивно конотѣванї в порівняннях: *пѣлїнка чїста / ги чѣртова злызѣ*; ѣ *такїї фѣїный / ги чѣртово ѣко*; *такѣ / ги чѣртово ѣко* 'дуже фѣїна' (?); *такїї фѣїный / ги чѣртово ѣко*; *такѣ / ги чѣртово ѣко* 'дуже гарний'; *такїї / йак чѣртово ѣко!* 'дуже гарний'. Сьогѣднї складно припустити, що мав на увазї укладач, позначивши знак питаннѣ (?) на картці, де записав *такѣ / ги чѣртово ѣко* 'дуже фѣїна' (?): сумнїви щѣдо значеннѣ порівняння чи позначка для уточненнѣ, а може, намір розкрити образ, який лежить в основї порівняння. В іншїх записѣх їдентичного порівняльного зворѣту будь-яких примѣток нема.

До цїєї групи вїдносимо й порівняння *отѣ такоїе змылноїе / ги дїѣвўл*; *обрѣслїй / ги воўкулѣк*; *ревѣ / ги ад (Ад?) у нїкл'ї*; *такїї / ги бы на н'ўм с'а бѣсоркан'ї носїли* 'дуже худїй'; ѣ *такїї ўсхлїй тай бл'їдїй / ги бы с'а на н'ўм бѣсоркан'ї їздили*. Бѣсоркѣня, ї, ж. 'вїдьма, чаклунка'. Запозиченнѣ з угор. *boszorkány* т. с., гунгаризм старѣтюркського походженнѣ [ЕСУМ: 1, с. 237].

Увагу В.В. Нїмчука привернув ще один мїфонїм у складї порівняльних зворѣтѣв – *ѣвет, ѣведа*. У студиѣх над карпѣтоукраїнсько-пївденнослов'янськими

мовними взаєминами [Німчук 1989, с. 103; Німчук 2003, с. 28] вчений зазначив, що на Закарпатті (зокрема на Іршавщині) слова *авет*, *аведа* виступають переважно в порівняльних зворотах із не дуже виразними для мовців значеннями: *реве*, *йак аведа* «дуже голосно кричить, страшенно плаче», *такóйе*, *йак аведа* «дуже зла, капосна людина, якась нечиста сила» (с. Довге); *такóйе / ги авет отó грóбый* («великий») *чил'анник тоўстелезный* (с. Луково). У результаті зіставних досліджень давніх лексем карпатоукраїнських говорів і південнослов'янських мов В. В. Німчук зробив висновок про зв'язок карпатських міфонімів із сербськими словами *авет*, *аветиња* «привид, дух», македонським *авет* «привид» [Німчук 2003, с. 28].

Порівняльні звороти з об'єктами порівняння – назвами фінансових понять (грайцарик, грийцарик, поже́т):

такі йўў бібы по ногáх / ги грайцарик (грийцарик), грийцарі (грайцарі). Грийцарі, грайцарі, 'гроші' (*жарт.*, *архаїзм*), грийцарик (демінутив). Пор. Грайцарь [Грайцарь] krajśar Чоп. 64, угор. krajśar 1. 'крейцер'. 2. 'копійка' Udv. I. 843;

◊ *крéкнеш / ги поже́т* 'процент, проценти за (на) позику'; *крéкнеш / ги поже́д^m, поже́т* (род. відм. *нўжджу*) 'відсоток на позику'.

Порівняльні звороти з об'єктами порівняння – субстантивованими ад'єктивами – образними характеристиками людини

Порівняльні звороти із субстантивованими прикметниками і дієприкметниками становлять досить численну, структурно різноманітну групу в опрацьованій частині картотеки. Окремі порівняння записані по кілька разів, наприклад, із порівняльним компонентом *поварéный*: *ги поварéный; фурт^o дошч / такый им / ги поварéный; хóдит^o / ги поварéный*; ◊ *хóдит^o / ги поварéный; такый им / ги поварéный* / *нис'кы 37 гра́дўў / душно; такый им / ги поварéный* 'кволий, повільний, мало рухливий тощо';

удурілий, здурілий: биў собóў / ули́áj / ги удурілий; тóбі усé йенно́ / ги здурі́лóму у гóлвó; хóдит^o / ги здурі́лий, 'збожеволілий'.

У картотеці є кілька варіантів порівняльних зворотів із порівняльним компонентом *маслаговáтый*: *Петрó крутит'ц'а / ги маслаговáтый; крутиц'ц'а / та ги маслаговáтый; б́гат / йак маслаговáтый* 'задурманений; такий, що бігає туди-сюди'. Кожен із компаративів, записаний у різний час, супроводжується семантичною характеристикою слова *маслак* 'дурман, рослина, з якої робили отруту для риб' < уг. *maszlag*. Запозичення з угор. *maszlag* 'дурман' і східнороманських (можливо, також із турецької) мов [ЕСУМ: 3, с. 407]. Пор. *маслагы*, *гу*, *мн*. Вид отруйних грибів. *Маслаговáтый*, а, е. Дурний. Ходит, йаг маслаговáтый [Сабадош 2021, с. 235].

такый им / ги побі́тый; сто́йт / ги забóпáный; крич́ит / йак огла́щенный; шчос' такый дв́ў / ги погінáдженый; такый тучный при́шюў / ги пòпұхлый; хóдит^o / ги насолéный 'непокоїно, не знаходячи «собі міста»; щоб дізнатися, вислідити, де несеться потайно курка, їй зад-анус присолювали, вона йшла в своє гніздо нестися'; *слұхай!*

пòстудіўс'а та йак кáшле / ги гиртикáшный; ході́ли лáпайўчи ў потéмку / ги с'л'іні; ут'ікат ги коли / йак коли (пор. угор. *mintha* = як якщо) *д́кый; спит / ги ўбитый; спит / ги мертв́ый*.

Цінний матеріал для дослідників історії мови становлять порівняльні звороти, у яких лексема зафіксована тільки в порівнянні, тобто за межами порівняння вона не вживається. В обстеженій частині картотеки виявлено три варіанти порівняльних зворотів із словом *вагáнка*: *чéрево / ги вагáнка; на́йс'ц' с'а так / шчо такый кил'ўх / ги вагáнка; на́йс'а так / шчо такый кил'ўх / ги вагáнка*. Останній запис датований 1957 р., у дужках примітка: *зафіксовано тільки в цьому порівнянні*. Далі покликання на «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка: Пор. Вагані продолговатая деревянная миса, род небольшого корытца для пищи (далі – цитата з «Енеїди» Котлярев.) Гр. I, 121.

До порівняльного звороту *чóрный / ги д́жук (д́жук)* додано коментар: *апелятив тільки в порівнянні і наведено фразему ни доган'ай Д́жук^к Барн'і / бо ўбáсте ў йармі* (клички волів).

Помітне місце в картотеці посідають фіксації власних назв у говірці с. Довге. Чимало антропонімів функціонують у складі вузьколокальних порівняльних зворотів, у яких знайшли відображення регіональні особливості побуту, звичаїв, обрядодій, родинних стосунків. Як порівняльні компоненти зафіксовані такі антропоніми в говірці с. Довге – прізвищева назва *ушорі́ли / ги Свистакы́ мáт'ір' сòбі*; ім'я (*дóвўн рóслый (= восокы́)*) *такый / ги Васі́л'*; *хóдит / ги Ра́йна (ра́йна); такый / ги Та́ц'а (та́ц'а)* 'дуже мокрий (зокрема від дощу)'; *хóдит мóкра / ги Та́ц'а*; ім'я з прізвищем або прізвиськом батька (або чоловіка) у формі присвійного прикметника (*такый йаг / ги пі́рїта* 'червонощокий' = *йак (ги) Марі́ка Рушчакóва*); прізвисько (?) (*хóд'ад^m / ги Бакўк тай Мáрїшка; йа ги тот Пїтáй шчо син'áк на гóлвó маў* (= був причиною постійної турботи); *та ги Пїтїлкáн'а иміт с'а за двір'ї та держитс'а та фурт кáже ош н'ікóли йўў; такый с'а д'ітвáк удáў / ги Дрўст / ачий им с'а на н'ого (Дрóзда) нанікала* 'вважається забобонно, що не треба пильно дивитися, захоплюватися вагітній жінці ким-небудь, бо дитина буде подібна до нього або мати його характер'.

Порівняльних зворотів із топонімними назвами менше, наприклад: *ци прóстый ми прóд'іл? такый / ги на Пóл'ану пұт'*.

У структурі досліджуваних порівнянь є прямі й опосередковані лексичні запозичення: угорські (*перебі́рат^o / ги кóўдош у náлиц'ax; такый д'ітвáк / ги пукáн'тўў; такый / ги цóлїшток; такóйе / ги тінта вино́*), румунські (*такóйе / йаг' гáргáн; вéл'ли с'а / ги гáргáне*). Найбільше іншомовних компонентів у позиції об'єкта порівняння – запозичення з угорської мови. Низка порівняльних зворотів супроводжується перекладом-відповідником з угорської, румунської, сербської, хорватської, чеської, словацької мов із покликанням на етимологічні, тлумачні, перекладні словники, наприклад: *йа голóден / ги вóўк*, пор. уг. *olyan éhes vagyak mint egy farkas*; *дурный / йаг д́ын'а*, угор. *buta mint a tők*; *л'ізе / ги вош*, пор. *mácsik, mint a tetű*; *сокоті та ги бчи*

ў *гдлбві*, пор. серб. Пазити као очи у глави; *такый / йак чортво око!* пор. хорват. *djavoľje oko*.

Порівняльні звороти містять не лише архаїчну, рідковживану лексику, а й архаїчні граматичні форми української мови: закінчення *-e* в іменниках у формі називного і знахідного відмінків множини (*так оты свін'і реву́т / ги по́гане*; *чїни / обы лишé ни так' / ги л'уде*; *вёл'ли с'а / ги гáргане*; *йак паскúnно кл'ане / шчо stráшно слúхати / ги цїгáне*; *ган'биц'ц'а / ги кобы́ла / кой сáне звэрне*); закінчення *-ix* в іменниках у формі місцевого відмінка множини (*та ги ў катún'ix*; *чóртом / у зубіх' бим го носіла / ги мьц'ка пóт'а*); закінчення *-и* в іменниках жіночого роду першої відміни у формі давального відмінка однини (*так бы ти с'а повелó / ги кúрици помелó*); закінчення *-оў* в іменниках твердої групи жіночого роду у формі орудного відмінка однини (*шчóс' там набáбраў / та ги кúриц'а лáбдó*; *л'ізе гóрі ним / ги гóрі страпáчкóў*); закінчення *-иў* в іменниках м'якої групи жіночого роду у формі орудного відмінка однини (*так тóббóў / ги бóулиў удáр'у*; *мáхат' / ги пúп кад'ілнициў*); закінчення *-и* в іменниках жіночого роду у формі місцевого відмінка однини (*шчо хóдиши / ги на саўты́ри / бїгайучи*; *такá будéши ц'ул'óвана / йак у цéркви*; *такый там вáвóр (гóмóт) / ги ў бóужни*; *студенó / ги ў псáрни*); закінчення *-e* в іменниках чоловічого роду у формі родового відмінка однини (*тогó чóлбвіка так с'а трéба боáти / ги ўгнé*; закінчення *-ом* в іменниках першої відміни у формі орудного відмінка однини (*рóбит тóббóў жонá / ги слугóм*), закінчення *-ом* в іменниках середнього роду у формі орудного відмінка однини (*бл'увáў такóйе / ги букáт'ом*); закінчення *-ох* у множинних іменниках у формі місцевого відмінка (*сидит' / ги чорт на грóшох*), дієслівні форми (*там такі / ги три мóгут густі*).

Стилістичні ремарки, які є при окремих порівняльних зворотах, вказують на особливості їх функціонування в мовленні: *такый дбóгый / ги «помілуй н'а Боже»* (псалом 50, *жарт.*); *шчóс' там набáбраў* 'написав' (*зневажл.*) *та ги кúриц'а лáбдó! ты ўсе такóйе хóдижé* *ги с'л'іпкó* (= сліпий, *емоц.*); *удалос'а / ги Мїцин токán* (*жарт.*);

упірац' ц'а / ги кúт на ледó (*жарт.*); *сидит' / ги чорт на грóшох* 'пильно стереже і под.' (*негат.*)

Порівняльні звороти посилюють експресію погроз, лайок, прокльонів, *жартів*: *обы т'а с'а так иміло / ги ймн'а ти*; *зарас ти гóлову / ги шпáкови прїрву*; *так бы ти с'а повелó / ги кúрици помелó*; *ўтпáў бы ти йазык / ги з дьін'і хвóст*; *пуклá бис' / ги дьін'а туріц'ка*; *обы йўў очи тоўды усхли / йак Чорнойе мóре*; *кид'м' тóббóў вэржу та такый будéши пуд нéбом малін'кый ги иглá шустір'с'ка*; *так тóббóў / ги бóулиў удáр'у / шчо роздришинес'с'а / ги бóул'а*; *такá будéши ц'ул'óвана / йак у цéркви*; *так' йим бóду кл'асті / шчо ни розгаздуўц'ц'а та ги болот'анá жáба*.

Обстежені порівняльні звороти характеризуються структурною різноманітністю і варіантністю. В одних перший компонент називає властивість чи якість особи або предмета (*такый / ги Бидіўл'а*; *йа такый / ги пúпуд зе'мл'у хóжу*; *розмéтана пóс'ц'іл' / ги бóллéх*; *такá / ги бпáс'ц'*; *отó такá удовиц'а ги пúздрало усе надóта*; *жонá такóйе / ги рóстрáс*; *отó такбé зараз / ги жидóўс'кое скóро*), в інших, – порівняльний компонент розкриває зміст, конкретизує дію, стан або процес (*зарас ти гóлову / ги шпáкови прїрву*; *та ги ў катún'ix*; *шчо хóдиши / ги на саўты́ри / бїгайучи*; *тургїны рóстóт / ги з воды́*; *идóт / ги на сóлишче*; *так вїжу / ги крóз'і сїто*; *ходиш, ги пýндр'а*; *сидиш / ги ваўц'ір*; *ничóти го / говоріў / ги спуд зимл'і*; *учині так' / йаг' Бўх приказаў*).

Висновки. Картотека Василя Німчука – багатолітня праця вченого, спрямована на перспективу укласти словник рідної говірки. Це пам'ятка духовних цінностей, яка закарбувала в мовних скарбах ментальний код кількох поколінь закарпатського села. Порівняльні звороти, які становлять відчутний у кількісному і структурно-функціональному аспектах компонент картотеки, містять цінний матеріал для досліджень із діалектології, історії мови, ономастики, лінгвокультурології. Важливо ретельно виявити порівняння в інших фрагментах словникових матеріалів В. В. Німчука, належним чином опрацювати й підготувати до друку.

Література

1. Бондар О.І. Розвиток українського діалектного словникарства на початку ХХІ ст. *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія*: Леонідові Сидоровичу Паламарчукові. Київ: КММ, 2012. С. 171–176.
2. Галас А. Компаративізм з антропонімічними компонентами у закарпатському говорі. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Вип. 1 (45). На пошану Кирила Йосиповича Галаса (до 100-річчя з дня народження). Ужгород, 2021. С. 157–164.
3. Галас А. Порівняльні конструкції в закарпатських говірках. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства* (збірник наукових праць). Вип. 24. Ужгород, 2019. С. 25–33.
4. Галас А. Угорські запозичення в закарпатських народних порівняннях. *Україністика в Угорщині та поза її межами II*. Матеріали міжн. наук. конференції. Будапешт: Printrix nyomda és grafikai stúdió, 2022. С. 47–59.
5. Грицак М.А. Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області. Вип. 1: А–Б. За ред. П. Ю. Гриценка. Київ: КММ, 2017. 380 с.
6. Етимологічний словник української мови: В 7 т. Київ: Наукова думка, 1982–2012.
7. Німчук В.В. Актуальні проблеми вивчення українсько-південнослов'янських лексичних паралелей. *Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народно-розмовної мови*: Тези доповідей Республіканської конференції (Ужгород, листопад 1989 р.). Ужгород, 1989. С. 103–105.

8. Німчук В. «Кодифікувати» нові літературні мови? Зберегти й захистити українські говори! *Українська мова*. 2013. № 3. С. 3–26.
9. Німчук В. Проблема карпатоукраїнсько-південнослов'янських лексичних паралелей і збігів. *Українська мова*. 2003. № 3–4. С. 18–31.
10. Німчук В. Про сучасну українську тлумачну лексикографію. *Українська мова*. 2012. № 3. С. 3–30.
11. Пискач О. Фраземи в структурі діалектних словників українських говірок Закарпаття: стан і перспективи дослідження. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Вип. 2 (44). 2020. С. 262–268.
12. Рябець Л.В. Український діалектний словник сьогодні: особливості побудови і проблеми укладання. *Українська мова*. 2019. № 1. С. 71–86.
13. Рябець Л. У пошуках повноти діалектного словника: ілюстрація. *Лінгвістика: збірник наукових праць*. 2021. № 1 (43). С. 27–37. URL: <http://ling.luguniv.edu.ua/index.php/ling/article/view/75/79>
14. Сабадош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. 2-е видання, змінене і доповнене. Ужгород, 2021. 598 с.
15. Сабадош І. Українська лексика в просторі і часі: Збірник праць. Ужгородський національний університет. Ужгород, 2015. 688 с.
16. Харьковська О. Компаративні фраземи з анімалістичними компонентами в українських говірках Закарпаття. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Вип. 2 (48). 2022. С. 190–196.
17. Харьковська О. Народні порівняння у Словнику закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району І. Сабадоша. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Вип. 1 (43). 2020. С. 271–276.
18. Чучка П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. Львів: Світ, 2005. 704 + XLVIII.
19. Шкурко Г. Назви традиційного транспорту та комунікацій у складі компаративних фразем в українських говорах Закарпаття. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Вип. 2 (44). 2020. С. 379–384.
20. Bunganič P. Slovensko-ukrajinský slovník. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1985. 674 s.
21. Trávníček F. Slovník jazyka českého. Praha, 1952. 1801 s.
22. Udvari I. Magyar-ukrán szótár. I. (A–Ly). Nyíregyháza, 2005; II. (M–Zs). Nyíregyháza, 2005. Удвари І. Угорсько-український словник. I. (A–Ly). Ніредьгаза, 2005; II. (M–Zs). Ніредьгаза, 2006.

References

1. Bondar O.I. (2012) Rozvytok ukraïnskoho dialektneho slovnýkarstva na pochatku XXI st. [The development of Ukrainian dialect vocabulary at the beginning of the 21st century]. *Ukrainska i slovianska tлумачna ta perekladna leksykohrafiia*: Leonidovi Sydorovychu Palamarchukovi. Kyiv: KMM. S. 171–176 [in Ukrainian].
2. Halas A. (2021) Komparatyvizmy z antroponimnymi komponentamy u zakarpatskomu hovori [Comparativisms with anthroponymic components in the Transcarpathian dialect]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. Serii: Filolohiia. Vyp. 1 (45). Na poshanu Kyryla Yosypovycha Halasa (do 100-richchia z dnia narodzhennia). Uzhhorod. S. 157–164 [in Ukrainian].
3. Halas A. (2019) Porivniální konstruktsii v zakarpatskykh hovirkakh [Comparative constructions in Transcarpathian dialects]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva* (zbirnyk naukovykh prats). Vyp. 24. Uzhhorod. S. 25–33 [in Ukrainian].
4. Halas A. (2022) Uhorski zapozychennia v zakarpatskykh narodnykh porivnianniakh [Hungarian borrowings in the Transcarpathian national comparisons]. *Ukrainistyka v Uhorschyni ta poza yii mezhamy II*. Materialy mizhn. nauk. konferentsii. Budapesht: Printpix nyomda és grafikai stúdió. S. 47–59 [in Ukrainian].
5. Hrytsak M.A. (2017) Materialy do Slovnýka ukraïnskykh hovirok Zakarpatskoi oblasti [Materials for the Dictionary of Ukrainian idioms of the Transcarpathian region]. Vyp. 1: A–B. Za red. P. Yu. Hrytsenka. Kyiv: KMM. 380 s. [in Ukrainian].
6. Etymolohichnyi slovnýk ukraïnskoi movy (1982–2012) [Etymological dictionary of the Ukrainian language]: V 7 t. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
7. Nimchuk V.V. (1989) Aktualni problemy vyvchennia ukraïnsko-pivdenoslovianskykh leksychnykh paralelei [Actual problems of studying Ukrainian and South Slavic lexical parallels]. *Naukovo-tekhnichna revoliutsiia i suchasni protsesy rozvytku leksyky ukraïnskoi narodno-rozmovnoi movy*: Tezy dopovidei Respublikanskoi konferentsii (Uzhhorod, lystopad 1989 r.). Uzhhorod, 1989. S. 103–105 [in Ukrainian].
8. Nimchuk V. (2013) «Kodyfikuvaty» novi literaturni movy? Zberehty i zakhystyty ukraïnski hovory! [«To codify» new literary languages? Save and protect the Ukrainian dialects]. *Ukrainska mova*. № 3. S. 3–26 [in Ukrainian].
9. Nimchuk V. (2003) Problema karpatoukraïnsko-pivdenoslovianskykh leksychnykh paralelei i zbihiv [The problem of Carpathian Ukrainian and South Slavic lexical parallels and coincidences]. *Ukrainska mova*. № 3–4. S. 18–31 [in Ukrainian].
10. Nimchuk V. (2012) Pro suchasnu ukraïnsku tлумачnu leksykohrafiu [About modern Ukrainian explanatory lexicography]. *Ukrainska mova*. 2012. № 3. S. 3–30 [in Ukrainian].

11. Pyskach O. (2020) Frazemy v strukturі dialektnykh slovnykiv ukrainskykh hovirok Zakarpattia: stan i perspektyvy doslidzhennia [Phraseologisms in the structure of dialect dictionaries of Ukrainian Transcarpathian Dialects: state and prospects of research]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. Serii: Filolohiia. Vyp. 2 (44). 2020. S. 262–268 [in Ukrainian].
12. Riabets L.V. (2019) Ukrainskyi dialektnyi slovnyk sohodni: osoblyvosti pobudovy i problemy ukladannia [Ukrainian dialect dictionary today: features of construction and compilation problems]. *Ukrainska mova*. 2019. № 1. S. 71–86 [in Ukrainian].
13. Riabets L. (2021) U poshukakh povnoty dialektnoho slovnyka: iliustratsiia [In search of the completeness of the dialect dictionary: an illustration]. *Linhvistyka: zbirnyk naukovykh prats*. 2021. № 1 (43). S. 27–37. URL: <http://ling.luguniv.edu.ua/index.php/ling/article/view/75/79> [in Ukrainian].
14. Sabadosh I.V. (2021) Slovnyk zakarpatskoi hovirky sela Sokyrnytsia Khustskoho raionu [Dictionary of the Transcarpathian dialect of the village of Sokyrnytsia, Khust district]. 2-e vydannia, zminene i dopovnene. Uzhhorod, 2021. 598 s. [in Ukrainian].
15. Sabadosh I. (2015) Ukrainska leksyka v prostori i chasi [Ukrainian vocabulary in space and time]: Zbirnyk prats. Uzhhorodskyi natsionalnyi universytet. Uzhhorod, 2015. 688 s. [in Ukrainian].
16. Kharkivska O. (2022) Komparatyvni frazemy z animalistychnymy komponentamy v ukrainskykh hovirkakh Zakarpattia [Comparative phrases with animalistic components in the Ukrainian dialects of Transcarpathia]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. Serii: Filolohiia. Vyp. 2 (48). S. 190–196 [in Ukrainian].
17. Kharkivska O. (2020) Narodni porivniannia u Slovnyku zakarpatskoi hovirky sela Sokyrnytsia Khustskoho raionu I. Sabadosha [Folk comparisons in I. Sabadosh's dictionary of the Transcarpathian patois of the Sokyrnytsia village in the Khust district]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. Serii: Filolohiia. Vyp. 1 (43). S. 271–276 [in Ukrainian].
18. Chuchka P. (2005) Prizvyshcha zakarpatskykh ukrainsiv [Surnames of Transcarpathian Ukrainians]: Istoryko-etymolohichni slovnyk. Lviv: Svit. 704+XLVIII s. [in Ukrainian].
19. Shkurko H. (2020) Nazvy tradytsiinoho transportu ta komunikatsii u skladi komparatyvnykh frazem v ukrainskykh hovorakh Zakarpattia [Names of traditional transport and communications as a part of comparative phrases in the Ukrainian Transcarpathian dialects]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. Serii: Filolohiia. Vyp. 2 (44). S. 379–384 [in Ukrainian].

COMPARATIVE PHRASES IN V.V. NIMCHUK'S MANUSCRIPT FILE: STRUCTURAL AND SEMANTIC ASPECT

Abstract. In the article, for the first time, a structural and semantic description of comparative phrases in the dictionary card file of the outstanding scientist-linguist Vasyl Vasyliovych Nimchuk is carried out. The card file, prepared by V.V. Nimchuk, is a unique collection of linguistic treasures of the rich and colorful Upper Nadborzhava speech, which is distinguished by specific lexical, phonetic, word-forming, and grammatical features. In addition to the actual lexical material, lexicographically represented with varying degrees of completeness, the file contains a significant number of dialect phrases and pemyes, names of concepts of material culture (sometimes with pictures), rituals, customs, beliefs, regional onomastic material, folklore records, samples of dialect narrative, etc. The study was carried out on the material of the processed fragment of the card file, from which about 700 (with variants) comparative phrases were selected. The method of representation of comparative phrases in the dictionary file is described. The specifics of the conjunctions used to join the comparative component are determined. Commonly used comparative phrases codified in the literary language and known in other Ukrainian dialects (comparative phrases) are recorded in the card index. For the first time, a significant fragment of the register of colorful, regional comparative phrases is introduced into scientific circulation.

Since the core of the comparisons consists of images of the animal and plant world, time concepts, traditional peasant life, production activities, mythology, beliefs, stereotypes of human behavior, socio-economic concepts, etc., this determines the semantic principle of presenting comparative phrases. Groups of comparative phrases are identified, the objects of comparison in which are words that concentrate the main figurative and expressive content of the comparison: names of domestic animals and birds, names of predatory animals and rodents, names of birds and related concepts, names of insects, names of reptiles, amphibians and fish, names of agricultural crops, names of food products, dishes, drinks, names of persons, somatisms, names of household items, production, work tools, fabrics, clothes, shoes and their parts, materials, transport, names of trees, plants, fruits, varieties, mushrooms, names of natural phenomena, temporal and spatial concepts, substances, names of buildings, objects, structures, localities, names of musical instruments, names of mythical creatures, names of financial concepts, substantive adjectives – figurative characteristics of a person.

Conclusions have been made about the importance of a thorough study of the comparative phrases recorded in V.V. Nimchuk's dictionary materials for research in dialectology, language history, onomastics, and linguistic and cultural studies.

Keywords: dialect lexicography, comparative phrase, Transcarpathian dialect, Vasyl Nimchuk, dictionary index.

© Галас А., 2023 р.

Алла Галас – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; alla.halas@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-9867-4614>

Alla Halas – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department of Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; alla.halas@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-9867-4614>.

ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОМОВНИХ РЕКЛАМНИХ ТЕКСТІВ СОЦІАЛЬНОЇ МЕРЕЖІ «ФЕЙСБУК»

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2(50)2023

УДК 811.161.2'38+659.1:004.738.5+316.77

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).89–94

Гецько Г. Лінгвостилістичні особливості українськомовних рекламних текстів соціальної мережі «Фейсбук»; кількість бібліографічних джерел – 9; мова українська.

Анотація. У статті описуються лінгвостилістичні особливості українськомовних рекламних текстів соціальної мережі «Фейсбук». Доцільність розвідки аргументовано посиленням ролі реклами в сучасному світі. Вона є дуже динамічною і швидко трансформується. Рекламне повідомлення має особливу внутрішню організацію мовних одиниць, які орієнтовані на конкретну вигоду психологічної, матеріальної, іміджевої чи іншої властивості.

Метою наукової публікації є з'ясування лінгвостилістичних особливостей українськомовної реклами у мережі «Facebook» (2020–2023 рр.). Для реалізації поставленої мети визначено такі основні завдання: 1) зафіксувати та проаналізувати лінгвостилістичні засоби у рекламних текстах соціальної мережі «Фейсбук»; 2) виявити особливості використання лінгвостилістичних засобів у досліджуваній рекламі; 3) визначити специфіку їхнього впливу на споживачів реклами. Залежно від стратегії представлення рекламної інформації автори рекламних текстів ретельно підходять до вибору мовних засобів задля найбільш ефективної реалізації маніпулятивної технології. Досліджуваний матеріал засвідчив високу частотність використання різноманітних стилістичних засобів: синонімів, антонімів, омонімів, стилістичних фігур та тропів.

Реклама як феномен соціокультурного життя людини вже тривалий час перебуває у центрі наукових зацікавлень. Щоб забезпечити попит на певні товари чи послуги, автори рекламних повідомлень прагнуть упливати на підсвідомість споживачів, створюючи привабливі та маніпулятивні тексти, у яких вдало застосовують різні мовностилістичні засоби. У рекламі соціальної мережі «Фейсбук» виявлено високу частотність використання різноманітних стилістичних засобів: синонімів, антонімів, омонімів, стилістичних фігур та тропів. Більшої точності, виразності, зрозумілості викладу тексту надають синоніми, які роблять рекламу не тільки доступнішою до ширшого кола читачів, але й завдяки стилістичній функції градації посилюють емоційно-психологічний вплив на адресатів. Проте найпоширенішим стилістичним засобом при створенні рекламних текстів є антоніми, які допомагають створити позитивну асоціацію з продуктом та стимулюють бажання його придбати, при цьому відтворюють градуальну та комплементарну протилежність. Задля увразнення рекламного тексту, посилення його емоційно-експресивних можливостей укладачі реклами застосовують різноманітні стилістичні фігури та тропи. Посилення виразності та емоційності рекламних повідомлень сприяє концентрації епітетів, порівнянь, гіпербол, метафор, метонімій, літоти, порівняння та персоніфікацій, які допомагають якнайкраще описати рекламовану річ, звернути увагу на її переваги, підкреслити характерні риси. Усі ці засоби є тим потужним джерелом, що допомагає передавати інформацію від адресанта до адресата.

Ключові слова: соціальна мережа, рекламний текст, мовностилістичні засоби, стилістичні фігури, тропи.

Постановка проблеми. Сучасна реклама – надзвичайно складний і багатогранний феномен, який функціонує та трансформується під впливом різних факторів (економічних, політичних, соціокультурних, технологічних). Вплив на адресата є базовою функцією реклами, тому засоби її реалізації є одним із основних компонентів мовної структури. Важливим фактором, що впливає на ефективність рекламного тексту, є вибір мовностилістичних засобів, які допомагають утіленню рекламної стратегії.

Аналіз досліджень. Вивчення мови українськомовної реклами постійно перебуває в полі зору науковців. Ґрунтовна лінгвальна характеристика українського рекламного тексту була здійснена А. Раду [Раду 2004], О. Зелінською [Зелінська 2007]. Про його структурні та стилістичні особливості писали Є. Коваленко [Коваленко 2007], А. Закутня [Закутня 2017], Л. Ткач [Ткач 2000], І. Шмілик [Шмілик 2009] та ін. Але незважаючи на підвищений інтерес учених до зазначених проблем, лінгвостилістичний аналіз рекламних текстів соціальної мережі «Фейсбук» за аналізований період ще не здійснювався.

Мета статті, завдання. Метою нашої розвідки є з'ясування лінгвостилістичних особливостей

українськомовної реклами у мережі «Facebook» (2020–2023 рр.). Для реалізації поставленої мети визначено такі основні завдання: 1) зафіксувати та проаналізувати лінгвостилістичні засоби у рекламних текстах соціальної мережі «Фейсбук»; 2) виявити особливості використання лінгвостилістичних засобів у досліджуваній рекламі; 3) визначити специфіку їхнього впливу на споживачів реклами.

Методи та методика дослідження. Для проведення дослідження було використано різні методи. Добір фактичного матеріалу проведено методом суцільної вибірки. Вивчення лінгвостилістичних особливостей рекламного тексту, визначення їх частотності здійснено описовим, зіставним методами та методом кількісного аналізу. Предметно-описовий, логіко-індуктивний та логіко-дедуктивний методи виявилися дієвими для узагальнення та формулювання висновків.

Виклад основного матеріалу. Головною особливістю рекламної комунікації є використання наявних у мові стилістичних інструментів. Як стверджує І. Шмілик: «Створення ефективного, впливового рекламного тексту, який викликає зацікавлення споживача і збуджує в нього бажання придбати рекламовану річ, потребує точного відбору і вдало»

го поєднання мовленнєвих засобів. Джерелом збагачення, урізноманітнення, увиразнення мовлення реклами є низка лексико-стилістичних засобів: синоніми, антоніми, омоніми, ономастична лексика та образні засоби мови» [Шмілик 2009, с.101].

У соціальній мережі «Facebook» часто вживаними стилістичними елементами збагачення рекламного тексту є синоніми. Відрізняючись відтінками значень і стилістичною забарвленістю, вони мають різне функціональне призначення. Найчастіше вживаються для урізноманітнення рекламного тексту та уникнення повторів: *Шопінг – це звісно круто. Проте робити покупки приємно, коли точно знаєш, що тобі потрібно* (26.05.2020. URL: <https://www.facebook.com/rozetka.ua>). Подеколи синоніми використовуються для підсилення ефекту від рекламованого засобу: *Мицелярні засоби ПЮРТЕ ТЕРМАЛЬ – це ефективне очищення та демакіяж, який враховує особливості та потреби вашої шкіри* (11.02.2020. URL: <https://uk-ua.facebook.com>).

Привернути увагу до рекламованого продукту допомагає нанизування синонімічних властивостей та ознак. Насиченість контексту ще більше підвищується, коли в ньому переплітається декілька синонімічних рядів та йде їх поступове нагромадження: *Атлетична та виразна статура, стильна та унікальна зовнішність – все це про новий кросовер Renault KADJAR. Новий KADJAR має приголомшливий вигляд, ви будете пишатися своїм автомобілем* (23.04.2021. URL: <https://m.facebook.com/renault.ua>). Використання синонімів в аналізованій рекламі допомагає не тільки урізноманітнити текст, а й забезпечити його більшу естетичну привабливість та запам'ятовуваність.

Семантичні синоніми, що відрізняються відтінками значень, фіксуємо в рекламі побутової техніки: *Програма гігієнічного прання очищує та стерилізує одяг. А техніка бесо настільки проста у використанні, що вам лишить лише покласти білизну до пральної машини і потім насолоджуватися ідеально чистою одежею* (08.04.2020. URL: <https://www.facebook.com/BeKoUkraine>). Як бачимо, тут вжито три синоніми одного синонімічного ряду – *одяг, одяга, білизна*. Два з них є абсолютними синонімами і не відрізняються значеннєвими відтінками: *одяг і одяга* «сукупність виробів із тканини, хутра, шкіри, якими покривають тіло». А лексемою *білизна* позначають «вироби з тканини, що одягаються безпосередньо на тіло або призначені для побутових потреб».

Спостерігаємо вживання контекстуальних синонімів, які набувають спільного значення в конкретній мовленнєвій ситуації: *Оновлений Toyota C-HR захоплює! Емоційний, яскравий, стильний дизайн, нова ще більш динамічна гібридна силова установка* (05.04.2020. URL: <https://www.facebook.com/Toyota.StarCar>). Характерні вони і для реклами банківських послуг: *Ukrsibbank BNR Paribas Group підтримує своїх клієнтів – представників середнього та малого бізнесу – та дбає про їх фінансовий спокій і стабільність* (27.05.2020. URL: <https://www.facebook.com/ukrsibbank>); *Кре-*

дит на дивані. Зручне та комфортне здійснення ваших планів (22.05.2020. URL: <https://facebook.com/ukrsibbank>); *Працювати з дому можна ефективно та продуктивно – це підтверджує команда Ukrsibbank* (23.04.2020. URL: <https://www.facebook.com/ukrsibbank>). Їх можна зустріти й у рекламі засобів догляду за зовнішнім виглядом: *Наш улюблений засіб – мило для моделювання брів. Натуральний компонент сквалан зміцнює брови: живе і вітамінізує волосинки, робить брови густими і доглянутими* (03.03.2020. URL: <https://uk-ua.facebook.com>). Пор. ще: *Свіжі овочі та фрукти багаті на корисні речовини, що так необхідні нашому організму. Тож для цих вітамінів потрібне надійне зберігання* (13.05.2022. URL: <https://www.facebook.com/uzhfruit>). Контекстуальні синоніми виконують стилістичну функцію градації – поступового посилення емоційно-смыслового впливу шляхом надання кожному наступному слову нового відтінку посиленої якості: *Варіантів кольорового макіяжу безліч – море – океан – космос! А для проходження першого етапу ORIFLAME BEAUTY AWARD потрібно вибрати тільки один* (11.02.2021. URL: <https://facebook.com/oriflame.ukraine>). Як бачимо, маючи позитивну семантику, ефект градації збільшується з кожним наступним контекстуальним синонімом. При цьому посиленню емоційно-психологічного впливу сприяє поступове кількісне збільшення позначуваними синонімами.

Задля уникнення тавтології автори рекламних текстів з меншою частотністю вживають абсолютні синоніми: *Своєчасна сезонна заміна гуми – гарантія безпеки на дорозі та впевненого керування автомобілем. Тож не гайте зі зміною шин та запишіться на сервісне обслуговування в офіційних дилерських центрах Renault!* (16.10.2021. URL: <https://www.facebook.com/renault.ua>). Ще рідше використовуються стилістичні синоніми: *Дівчатка завжди мають секретки. Та одну таємницю вони не можуть приховати – про свою любов до Kinder Chocolate!* (27.05.2020. URL: <https://www.facebook.com/kinderukraine>). У цьому рекламному тексті слово *таємниця* – стилістично нейтральне, а *секретки* – характерне для розмовного стилю. Ці засоби дозволяють краще відображати певну атмосферу, що й привертає увагу цільової аудиторії.

Інший стилістичний засіб, до якого неодноразово вдаються при створенні рекламних текстів, – *антоніми*. Антонімія становить собою протилежність всередині однієї сутності, визначаючи межу вияву якості, властивості, дії, відношення тощо та вказуючи на зв'язок цих протилежностей. У рекламному мовленні фіксуємо антоніми, які використовуються для створення контрасту між двома поняттями: *Nescafe. Інколи наші невдачі є початком неймовірного успіху* (11.02.2022. URL: <https://m.facebook.com/Nescafe.Ukraine>).

Своєю специфікою у використанні вирізняються контрастні антоніми: *Велика підтримка починається з маленької ложки* (реклама дитячого харчування «НІРР») (02.06.2020. URL: <https://facebook.com/HiPP.ua>). Тут лексична пара параметричних

означень, виражена якісними прикметниками *маленький – великий*. Вони виражають якісну полярність та утворюють градуальні опозиції (між ними є проміжні за значенням лексеми – мезоніми: *маленький – малий – середній – великий*). Окремо слід згадати антоніми, що відтворюють комплементарну протилежність. До такої антонімичної пари не можна додати слово, що відбиває проміжний стан: *Чоловічий одяг гуртом та в роздріб в м. Ужгород* (28.10.2020. URL: <https://www.facebook.com/INVOKERwearTokio>).

У рекламі досліджуваної соціальної мережі часто вживаними є прості, різнокореневі антонімичні пари: *Піст позаду, свята позаду, а отже час повертатися до карантинних буднів. І, як ми знаємо, вони проходять краще у компанії улюбленого пива* (17.02.2021. URL: <https://uk-ua.facebook.com>). Подібно можна зустріти однокореневі антоніми: *Сон – бальзам природи. При безсонні та порушеннях сну, Фітокрамниця – здоров'я від природи* (13.02.2020. URL: <https://www.facebook.com/byKarinePetrosian>).

Безперечно, найбільшу групу у рекламних текстах становлять антоніми, що виражають координаційну протилежність понять і стоять на крайніх точках шкали. Вони допомагають створити позитивну асоціацію з продуктом та стимулюють бажання його придбати. Наприклад, у рекламі від «Philips»: *Новачок у лінійці, професіонал у прибиранні. Знайомся з новим бездротовим мийним пилососом* (21.04.2022. URL: <https://www.facebook.com/PhilipsUkraine>); або у рекламі від «Pedigree»: *Забери людську їжу та дай мені Pedigree* (18.02.2020. URL: <https://uk-ua.facebook.com>).

Викликають зацікавлення рекламні повідомлення, в яких вжито кілька антонімичних пар: *Травень закінчується, а значить скоро почнеться: «відкрийте ж вікно, спека яка!» Або – «закрийте мені дує!» Щоб не було таких проблем – придбай кондиціонер!* (22.05.2020. URL: <https://www.facebook.com/eldorado.ua>).

Для кращого запам'ятовування реклами автори вдало користуються омонімами: *У Новому році – нові ціни і тільки для Вас!!! З теплом і любов'ю – Торговельна мережа Варшава!* (14.01.2022. URL: <https://uk-ua.facebook.com>). У словосполученні «Новий рік» прикметник «новий» означає початок наступного року. А у словосполученні «нові ціни» прикметник «новий» означає зовсім інші ціни, не ті, що були раніше.

Омоніми привертають увагу аудиторії певною несподіванкою, яка стимулює подальше читання тексту: *Зірочки для вашої зіроньки. Продовжуйте прикорм весело та корисно з органічними снеками Gerber Organic* (13.03.2020. URL: <https://facebook.com/nestlebabyua>). Таке використання однозвучних слів надає рекламі оригінальності, стилістичної вираженості, грайливості та певного звукового ефекту.

Задля увиразнення рекламного тексту, посилення його емоційно-експресивних можливостей вживаються різноманітні стилістичні фігури та тропи. Як переконує К. Новікова, *фонетичні стилістичні фігури* призначені для передачі емо-

ційних ефектів та створення яскравих образів за допомогою звукових комбінацій [Новікова 2016, с.125]. Одним із ефективних засобів у мові реклами є *звуконаслідування* – комбінація звуків, метою якої є імітування звуків природи, речей, людей чи тварин. Цей стилістичний засіб не тільки привертає увагу, але й за допомогою звуків створює асоціацію з рекламованим продуктом чи послугою: *Три, два, один... СТАААРТ! Бжжжжж, полетіла [ракета] та залишила за собою 4 години знижок до -60 %* (27.04.2020. URL: <https://uk-ua.facebook.com>) (імітація звуку ракети); *Ням-ням тайм! Чому смузи такі популярні* (11.02.2020. URL: <https://uk-ua.facebook.com>) (імітація смакових відчуттів). Задля позитивного сприйняття реклами вживаються вигукки: *Ураааа, друуззі! У Фокстрот велике розморожування!* (15.05.2020. URL: <https://www.facebook.com/foxtrotinfo>).

Опрацьовуючи емпіричний матеріал, звернули увагу на *графічні стилістичні засоби*, які передають різноманітні зміни при написанні слів. Часто фіксуємо графон – навмисне порушення форми слова з метою передачі різноманітної інформації для привернення уваги до рекламованого продукту чи послуги. Це може бути як повторення однакових літер у слові: *Готові купувати на-а-айкомфортніші подушки та ковдри за знижками? Вже цієї ночі отримайте -10 % навіть на акційні товари!* (10.03.2020. URL: <https://uk-ua.facebook.com>), так і використання тільки великих літер при написанні: *У Фокстрот велике розморожування. Нарешті, довгоочікуване ВІДКРИТТЯ наших магазинів після карантину!* (07.02.2021. URL: <https://www.facebook.com/foxtrotinfo>); *Комфортно ВСІМ. Кондиціонери в Цитрусі* (18.02.2020. URL: <https://www.facebook.com/citrus.ua>); *ЗАБУДЬ ПРО ОКУЛЯРИ ТА ЛІНЗИ! Запишишся на консультацію та отримай всю інформацію про ЕКСІМЕРЛАЗЕРНУ КОРЕКЦІЮ ЗОРУ!* (11.04.2020. URL: <https://www.facebook.com/vashaoptika>). Або ж поєднання кількох типів графона в одному рекламному тексті: *Ну все, нарееееітні припиняємо стосунки на відстані, та запрошуємо на ВІДКРИТТЯ наших магазинів!* (29.05.2020. URL: <https://www.facebook.com/foxtrotinfo>). Для досягнення кращого ефекту рекламодавці використовують також шрифти різних кольорів та розмірів.

Посилення виразності та емоційності рекламного тексту стає можливим завдяки концентрації епітетів, порівнянь, гіпербол, метафор, персоніфікацій, які допомагають якнайкраще описати рекламовану річ, звернути увагу на її переваги, підкреслити характерні риси, створити яскраві образи в думках споживачів. Уживання великої кількості епітетів є обґрунтованим, оскільки для опису характеристик товару, його форм, розмірів тощо, необхідно використовувати прикметники, часто з дуже високим ступенем стилістичного забарвлення: *Атлетична та виразна статура, сильна та унікальна зовнішність – все це про новий кросовер Renault KADJAR* (04.03.2023. URL: <https://www.facebook.com/renault.ua>); *Абсолютна краса у твоїх руках, обирай Samsung Galaxy Z Flip* (11.08.2021.

URL: <https://facebook.com/ktcua>); *Час героїського комбо.* (16.04.2020. <https://facebook.com/citrus.ua>). Епітети надають описових характеристик, які змушують аудиторію уявляти собі рекламований продукт та формувати позитивні асоціації з ним.

Вважаємо за доцільне зосередити увагу також на таких тропях, як метафора, гіпербола та порівняння, оскільки вони є характерними для аналізованих рекламних текстів.

Метафора є важливим елементом рекламного тексту, адже одна з основних її функцій – сугестивна. Вона є засобом маніпуляції свідомістю споживачів, тому й використовується для формування у відповідних цільових аудиторіях певних переконань, потрібних замовникам та авторам реклами. Наприклад: *У сім'ї корисних перекусів сталося поповнення! Спробуйте новий фруктово-злаковий батончик Garber у вафельному листі з бананом та яблуком* (10.04.2020. URL: <https://www.facebook.com/nestle.ukraine>); *Освіжаюче ігристе Asti захопить у свій полон вже з першого зробленого ковтка* (11.02.2020. URL: <https://uk-ua.facebook.com>); *Д стиль – стильне вбрання ваших вікон!* (17.04.2023. URL: <https://www.facebook.com/dstyleuzh>).

Як зауважує В. Перебийніс, метафора впливає на цільову групу респондентів, «залучає їх безпосередньо до співпереживання ситуації або до переживання емоції, що виникла у зв'язку з поданою в рекламному тексті ситуацією. Саме сила емоційного впливу і визначає споживчий вибір. Тому використання метафори в рекламі спрямоване здебільшого не на запам'ятовування, а насамперед на створення потрібного емоційного впливу на аудиторію» [Перебийніс 2000, с.132].

У рекламному тексті метафора конкретизує уявлення про предмет, тому найчастіше виражена іменниками: *Розпочинаємо неймовірне падіння ціни на нові моделі смартфонів Wileyfox!* (14.04.2020. URL: <https://www.facebook.com/foxtrotinfo>). Віддієслівний іменник *падіння* у словосполученні *неймовірне падіння ціни* вживається в переносному значенні для того, щоб образно наголосити на стрімкому зниженні ціни.

Окремо варто згадати *візуальну метафору*, яка характеризується зоровим сприйняттям. Вона дозволяє створити вражаючі інтерпретації та спонукає аудиторію до роздумів, розуміння повідомлення на більш глибокому рівні. Це суб'єктивний образ, що виникає внаслідок власного зримого досвіду як зіставлення об'єктивних зв'язків між предметами та явищами і є виявленою прихованою аналогією або схожістю. До прикладу, реклама від «Renault»: *Дух перегонів у нашій ДНК* (17.04.2020. URL: <https://www.facebook.com/renault.ua>), де зображено два авто, які рухаються по двох дорогах, що переплітаються між собою і нагадують форму ДНК людини. Або реклама чипсів «Lays»: *Кожен день смакує краце з усмішкою* (10.01.2020. URL: <https://www.facebook.com/LaysUkraine>), яка супроводжується візуалізацією – фото усмішки людини на пакуванні чипсів.

Різновидом метафори є *персоніфікація*, яка в мові реклами використовується для надання люд-

ських характеристик та властивостей неживим об'єктам, продуктам чи послугам: *Спробуй Геній Зволоження від L'Oreal Paris!* (11.02.2022. URL: <https://facebook.com/LorealParisUkraine>). За допомогою цього стилістичного засобу створюється взаємодія між аудиторією та рекламованим об'єктом. Персоніфікація у рекламних текстах часто виражена дієсловами, рідше – віддієслівними іменниками: *Мультипач Philips XXI розтоплює жир у стравах і серденька кулінарів* (10.11.2021. URL: <https://www.facebook.com/PhilipsHomeLivingUkraine>); *На Таню тильно дивилася купа весняного одягу. Дивилась і чекала на свою чергу. З таким помічником їй все під силу* (10.04.2020. URL: <https://facebook.com/PhilipsUkraine>); *Унс, наші ціни погризли...* (25.04.2020. URL: <https://uk-ua.facebook.com>). За допомогою персоніфікації створюється враження, що продукт або послуга мають власну особистість, з якою аудиторія може співпрацювати: *Знижки скоро зроблять ніжки, лови, поки не втекли* (19.04.2020. URL: <https://uk-ua.facebook.com>). З наведених прикладів бачимо, що усі неживі предмети (*Мультипач Philips, купа весняного одягу, знижки*) наділені людськими рисами (*розтоплювати, дивитися, чекати, втекти*) чи навіть рисами тварин (*погризли*).

Фіксуємо поодинокі випадки вживання метонімії: *Празькі дебюту. Курорти світу. Це місто живе дуже насиченим культурним життям* (09.03.2021. URL: <https://uk-ua.facebook.com>). У цій рекламі метонімія побудована на основі зв'язку між місцевістю і людьми, які у ній проживають. Пор. ще вживання *синекдохи*: *Ложка турботи разом з НІРР* (10.06.2020. URL: <https://facebook.com/HiPP.ua>).

Щоб привернути увагу до рекламованого товару, акцентувати на його винятковості, створити ефект несподіванки, застосовують *гіперболу*: *Одне натискання і шкіра миттєво зволожена до 72 годин* (15.02.2020. URL: <https://www.facebook.com/groups>). Полюбляють вдаватися до гіперболи в рекламі техніки для дому: *Такого ще не було! Крутіше за Чорну п'ятницю. Два тижні нереальної вигоди на більш ніж 20 моделей телевізорів Samsung* (29.04.2020. URL: <https://m.facebook.com/SamsungUkraine>). За допомогою гіперболи часто наголошують на великому асортименті рекламованого товару: *У нас є ВСЕ і навіть більше! Всі товари в зручному online-форматі* (реклама від ТЦ «Peek-a-boo») (11.04.2022. URL: <https://www.facebook.com/PeekABoo.babyclub>); *Все, що вам потрібно, і навіть трішки більше* (16.02.2020. URL: <https://uk-ua.facebook.com>).

Виділити певні аспекти рекламованого продукту чи послуги, зробити їх більш вражаючими допомагає *літота*: *Єврозамок – якість у кожній деталі* (19.05.2023. URL: <https://www.facebook.com/eurozamak>).

Досить поширеним є використання порівняння, яке допомагає підкреслити переваги продукту або послуги, зробити їх більш привабливими та відрізнити від конкурентів. Цей засіб за допомогою візуалізації допомагає аудиторії уявити, як продукт або послуга можуть виглядати у практичному

застосуванні. Наприклад: *Швидкий, як леопард. Це ультимативний вбивця флагманів РОСО F2* (17.04.2020. URL: <https://www.facebook.com/allo>). У цьому контексті швидкість роботи телефона порівнюється з леопардом. Пор. ще рекламу майстерні домашніх напівфабрикатів «Борошно»: *Смачно як у дитинстві. ТМ «Борошно»* (09.02.2023. URL: <https://www.facebook.com/boroshno>), у якій за допомогою прислівника *смачно* порівнюються смак сучасних виробів з дитячими роками, з якими пов'язані тільки найкращі дитячі спогади. Аналогічно цей мовностилістичний засіб використовується у рекламі м'ясних виробів: *Сосиски «Молочні» – для тих, хто полюбляє ніжний, як у дитинстві смак* (22.06.2021. URL: <https://www.facebook.com/berdyansk>).

Висновки. Реклама як феномен соціокультурного життя людини вже тривалий час перебуває у центрі наукових зацікавлень. Щоб забезпечити попит на певні товари чи послуги, автори рекламних текстів прагнуть впливати на підсвідомість споживачів, створюють привабливі та маніпулятивні тексти, у яких вдало застосовують різні мовностилістичні засоби. У рекламі соціальної мережі «Фейсбук» виявлено високу частотність

використання різноманітних стилістичних засобів: синонімів, антонімів, омонімів, стилістичних фігур та тропів. Більшої точності, виразності, зрозумілості викладу тексту надають синоніми, які роблять рекламу не тільки доступнішою до ширшого кола читачів, але й завдяки стилістичній функції градації посилюють емоційно-психологічний вплив на адресатів. Проте найпоширенішим стилістичним засобом при створенні рекламних текстів є антоніми, які допомагають створити позитивну асоціацію з продуктом та стимулюють бажання його придбати, при цьому відтворюють градуальну та комплементарну протилежність. Задля увиразнення рекламного тексту, посилення його емоційно-експресивних можливостей укладачі реклами застосовують різноманітні стилістичні фігури та тропи. Посиленню виразності та емоційності рекламних повідомлень сприяє концентрація епітетів, порівнянь, гіпербол, метафор, метонімій, літоти, порівняння та персоніфікацій, які допомагають якнайкраще описати рекламовану річ, звернути увагу на її переваги, підкреслити характерні риси. Усі ці засоби є тим потужним джерелом, яке й допомагає передавати інформацію від адресанта до адресата.

Література

1. Закутня А.Ю. Структурні та стилістичні особливості українських рекламних текстів кінця XIX – першої половини XX ст. *Dialogul slaviștiilor la inceputul secolului al XXI-lea* ; Universitatea Babeș-Bolyai. Cluj-Napoca, 2017. Anul VI, nr. 1. 2017. P. 118–131.
2. Зелінська О.І. Лінгвальна характеристика українського рекламного тексту: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Харків, 2007. 17 с.
3. Коваленко Є.С. Структурна організація рекламного тексту в аспекті його лінгвістичного аналізу. *Лінгвістичні студії*. Випуск 18. 2009. URL: <https://litmisto.org.ua/?p=825> (дата звернення: 05.04.2023).
4. Новікова К.О. Використання стилістичних фігур та тропів в англійських рекламних слоганах та проблеми їх перекладу. *Записки з романо-германської філології*. Вип. 1 (36), 2016. С. 123–130.
5. Перебийніс В.С. Дистрибуція. *Українська мова: енциклопедія* [редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), Зяблюк М.П. та ін.]. Київ: Укр. енцикл., 2000. 752 с.
6. Радю А.І. Типологія та лінгвостилістичні особливості функціонування ділової реклами: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 – германські мови. Запоріжжя, 2004. 20 с.
7. Ткач Л.О. Лексико-стилістичні особливості української реклами кінця XIX – початку XX ст. (за текстами чернівецької газети «Буковина» (1885–1910). *Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка*. Науковий журнал: Філологічні науки, Луганськ, 2000. № 4 (24). С. 184–190.
8. Фейсбук. 2020–2023. URL: <https://uk-ua.facebook.com>.
9. Шмілик І. Лексико-стилістичні засоби в мовленні реклами. *«Humanities & Social Sciences 2009»* (HSS-2009); 14–16 May 2009. Lviv, 2009. P. 101–106.

References

1. Zakutnia A.Yu. (2017) Strukturni ta stylistychni osoblyvosti ukrainskykh reklamnykh tekstiv kintsia XIX – pershoi polovyny XX st. [Structural and stylistic features of Ukrainian advertising texts at the end of the 19th – the first half of the 20th century]. *Dialogul slaviștiilor la inceputul secolului al XXI-lea*; Universitatea Babeș-Bolyai. Cluj-Napoca. Anul VI, nr. 1. S. 118–131 [in Ukrainian].
2. Zelinska O.I. (2007) Linhvalna kharakterystyka ukrainskoho reklamnoho tekstu [Linguistic characteristics of Ukrainian advertising text]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kharkiv. 17 s. [in Ukrainian].
3. Kovalenko Ye.S. (2009) Strukturna orhanizatsiia reklamnoho tekstu v aspekti yoho linhvistychnoho analizu [Structural organization of advertising text in the aspect of its linguistic analysis]. *Linhvistychni studii*. Vypusk 18. URL: <https://litmisto.org.ua/?p=825> [in Ukrainian].
4. Novikova K.O. (2016) Vykorystannia stylistychnykh fihur ta tropiv v anhlomovnykh reklamnykh slohanakh ta problemy yikh perekladu [The use of stylistic figures and tropes in English-language advertising slogans and the problems of their translation]. *Zapysky z romano-hermanskoj filolohii*. Vyp. 1 (36). S. 123–130 [in Ukrainian].

5. Perebyinis V.S. (2000) *Dystrybutsiia. Ukrainska mova* [Distribution. Ukrainian language]: entsyklopediia. Redkol.: Rusanivskiy V.M. (spivholova), Taranenko O.O. (spivholova), Ziabliuk M.P. ta in. Kyiv: Ukr. entsykl. 752 s. [in Ukrainian].
6. Radu A.I. (2004) *Typolohiia ta linhvostylistychni osoblyvosti funktsionuvannia dilovoi reklamy* [Typology and linguistic features of the functioning of business advertising]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.04 – hermanski movy. Zaporizhzhia. 20 s. [in Ukrainian].
7. Tkach L.O. (2000) *Leksyko-stylistychni osoblyvosti ukraïnskoi reklamy kintsia XX – pochatku XXI st. (za tekstamy chernivetskoï hazety «Bukovyna» (1885–1910))* [Lexical and stylistic features of Ukrainian advertising of the late 20th – early 21st centuries (based on the texts of the Chernivtsi newspaper «Bukovyna» (1885–1910))]. *Visnyk Luhanskohoderzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. Naukovyi zhurnal: Filolohichni nauky, Luhansk. № 4 (24). S. 184–190 [in Ukrainian].
8. Feisbuk [Facebook]. 2020–2023. URL: <https://uk-ua.facebook.com> [in Ukrainian].
9. Shmilyk I. (2009) *Leksyko-stylistychni zasoby v movlenni reklamy* [Lexical and stylistic means in advertising speech]. «Humanities & Social Sciences 2009» (HSS-2009); 14–16 May 2009. Lviv. S. 101–106 [in Ukrainian].

LINGUISTIC AND STYLISTIC FEATURES OF UKRAINIAN LANGUAGE ADVERTISING TEXTS OF THE FACEBOOK SOCIAL NETWORK

Abstract. The article describes the linguistic and stylistic features of the Ukrainian-language advertising texts of the Facebook social network. The expediency of the article is substantiated by the strengthening of the role of advertising in the modern world. It is very dynamic and rapidly transforms. An advertising message has a special internal organization of linguistic units, which are focused on a specific benefit of psychological, material, image or other properties.

The purpose of the scientific publication is to clarify the linguistic and stylistic features of Ukrainian-language advertising on the Facebook network (2020–2023). To realize the set goal, the following main tasks have been defined: 1) to record and analyze linguistic stylistic means in advertising texts of the social network «Facebook»; 2) to reveal the peculiarities of the use of linguistic stylistic means in the researched advertising; 3) determine the specifics of their impact on advertising consumers. Depending on the strategy of presenting advertising information, the authors of advertising texts carefully approach the choice of language means for the most effective implementation of manipulative technology. The studied material testified to the high frequency of the use of various stylistic devices: synonyms, antonyms, homonyms, stylistic figures and tropes.

Advertising as a phenomenon of socio-cultural human life has been in the center of scientific interest for a long time. In order to ensure the demand for certain goods or services, the authors of advertising messages seek to influence the subconscious of consumers by creating attractive and manipulative texts that successfully use various stylistic devices. In the advertising of the Facebook social network, a high frequency of use of various stylistic devices was revealed: synonyms, antonyms, homonyms, stylistic figures and tropes. More accuracy, expressiveness, and comprehensibility of the presentation of the text are provided by synonyms, which not only make the advertisement more accessible to a wider range of readers, but also, thanks to the stylistic function of gradation, increase the emotional and psychological impact on the addressees. However, the most common stylistic device in the creation of advertising texts is antonyms, which help to create a positive association with the product and stimulate the desire to purchase it, while reproducing a gradual and complementary opposite. In order to express the advertising text and strengthen its emotional and expressive capabilities, the ad designers use various stylistic figures and tropes. The concentration of epithets, similes, hyperboles, metaphors, metonyms, litotes, similes, and personifications helps to increase the expressiveness and emotionality of advertising messages, which help to describe the advertised thing as best as possible, draw attention to its advantages, and emphasize its characteristics. All these means are the powerful source that helps to transfer information from the addressee to the addressee.

Keywords: social network, advertising text, stylistic means, stylistic figures, tropes.

© Гецько Г., 2023 р.

Ганна Гецько – кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; annagecko21@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7684-4790>

Hanna Hetsko – Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Journalism, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; annagecko21@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7684-4790>

НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЯВИЩА У ТВОРЕННІ ГІБРИДНИХ ВІДСУБСТАНТИВНИХ ЗАГАЛЬНОВІДНОСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'373.611'367.623

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).95–101

Городенська К. Нові тенденції та явища у творенні гібридних відсубстантивних загальновідносних прикметників; кількість бібліографічних джерел – 11; мова українська.

Анотація. Актуальність запропонованої теми зумовлена потребою докладно вивчити та фахово оцінити досить широке творення загальновідносних прикметників від новітніх іменникових запозичень в українській мові.

Мета дослідження – з'ясувати нові тенденції та явища у сполучуваності питомих словотворчих суфіксів *-н-*, *-ов-*, *-ев-* та *-ськ-* з основами іменників, запозичених в останні кілька десятиріч, простежити особливості їхньої словотвірної морфотактики.

Використано метод спостереження й описовий метод. Нові тенденції та явища встановлено за допомогою порівняльного методу, що вможливив порівняти теперішні умови морфонологічної сполучуваності прикметникових словотворчих суфіксів з умовами їхньої морфонологічної сполучуваності в середині минулого сторіччя.

Констатовано новизну сучасних словотвірних явищ, суть якої полягає в тому, що: 1) запозичені іменники поєднуються з питомими прикметниковими суфіксами *-н-*, *-ов-*, *-ев-*, *-ськ-*, а не з гібридними суфіксами, як це було в попередні періоди формування суфіксальних прикметників; 2) ці суфікси приєднуються відповідно до норм словотвірної морфотактики та морфонології української мови.

Спостережено вищу продуктивність словотвірного типу із суфіксом *-ов-* на тлі словотвірного типу із суфіксом *-н-*, його послідовнішу сполучуваність з певними структурними та семантичними типами іншомовних іменникових основ, передусім абстрактних іменників термінового характеру на *-инг* / *-інг*.

Констатовано звуження семантичного спектра твірних іменникових основ у нинішньому гібридному відсубстантивному творенні прикметників із суфіксом *-ськ-*: у ньому домінують новітні запозичені назви осіб за професіями, видами занять переважно з комп'ютерної, інформаційної, економічної та інших професійних сфер.

Ключові слова: відсубстантивні загальновідносні прикметники, гібридне словотворення, словотворчі суфікси, словотвірний тип, морфонологічні зміни, запозичені іменники, нові тенденції.

Формулювання проблеми. Відсубстантивні прикметники зі значенням загальної відносності, уживані в сучасній українській літературній мові, – це, по-перше, прикметники, утворені безпосередньо в ній від питомих українських та іншомовних іменникових основ за допомогою різних суфіксів, але об'єднаних спільною функцією, суть якої полягає лише у прикметниковому суфіксальному оформленні частинимовної транспозиції іменник → прикметник та маркуванні відіменникових відносних прикметників словотвірним значенням 'такий, який стосується (до) того, що називає твірний іменник'. По-друге, це прикметники, що постали внаслідок використання суфікса *-н-* для словотвірного освоєння іншомовних іменникових основ на *-ія*, *-ика* / *-іка* та основ із латинськими суфіксами *-іс-*, *-ів-*, *-ал-*, *-ар-*, що спричинило, на думку А.П. Грищенка, появу в українській мові таких гібридних суфіксів, як *-ичн-* / *ічн*¹, *-ивн-*, *-альн-*, *-арн-* (*-яри-*) [Грищенко 1979, с. 149]. Похідні прикметники обох

підгруп в українському мовознавстві виокремлено у велику групу прикметників зі значенням загальної відносності, або загальновідносних прикметників [Грищенко 1979, с. 144–157]. Уведення поняття та значення загальної відносності А.П. Грищенко, зокрема, умотивував регулярним характером зв'язку між такими лінгвістичними поняттями, як іменниковість, з одного боку, і творення відіменникових прикметників, з другого, водночас зауважив, що це не усуває можливості «виділення вужчих за обсягом, але конкретніших за словотвірними значеннями підгруп відносних прикметників» [Грищенко 1979, с. 145]. Групу прикметників із значенням загальної відносності він сформував із похідних прикметників, мотивованих іменниками з конкретно-предметними, просторовими, часовими й абстрактними значеннями та утворених за допомогою суфіксів *-н-* (а також сформованих на його основі модифікацій), *-ов-* / *-ев-*, *-ськ-* [Грищенко 1979, с. 145].

Крім цих двох історично сформованих джерел творення суфіксальних відносних прикметників з 90-х років ХХ ст. в українському словотворенні стали помітними нові явища, зумовлені насамперед невпинним, хоч нерідко безпідставним, не завжди вмотивованим запозиченням з різних мов світу лексичних одиниць, переважно іменників-термінів на означення нових понять, нових іншомовних словотворчих засобів, серед яких префікси, суфікси та компоненти, що стали частинами гібридних і не-

¹ За нашими спостереженнями, новітні тенденції до переважного використання національних зразків у прикметниковому словотворенні, а особливо в термінотворенні, спричинили синхронне, поки що вибіркове перевнормування раніше запозичених прикметників латинського походження, суть якого полягає в заміні їхніх гібридних словотворчих суфіксів *-ичн-* / *ічн-*, *-ивн-*, *-альн-*, *-арн-* (*-яри-*), утворених на основі чужомовних прикметникових суфіксів *-іс-*, *-ів-*, *-ал-*, *-ар-*, суфіксом *-н-*, безпосередньо поєднаним з основами іменників, що мають кінцеве звукосполучення [ій] [Городенська 2020, с. 98].

гібридних іменників-юкстапозитів, утворених уже в українській мові у процесі освоєння запозичень.

Нарешті, в українській мовній практиці стали помітнішими ще й ті терміни, які зафіксовані у словниках української мови, але їх не використовували активно ні в спеціальному, ні в загальномовному вжитку, тому їх багато хто сприймає тепер як новітні запозичення, наприклад, *бустер*, *рецепсія*, *репарація* та ін., хоч насправді це не так. Від них раніше утворені прикметники *бустерний*, *рецепсійний*, *репараційний*.

Аналіз досліджень. Відзначені типи запозичених іменників уже сформували потужну іншомовну словотвірну базу для відносних прикметників. Дериватологи спостерегли деякі тенденції у творенні таких прикметників [Активні ресурси 2013; Карпіловська 2017; Кислюк 2012; Кислюк 2017; Городенська 2020], порівняли із творенням прикметників на початку ХХ ст. [Коць 2010], проте на тлі узвичаєних словотвірних зразків українського прикметникового творення новітню відсутність деривацію загальновідносних прикметників цілісно не проаналізовано.

Мета дослідження – з'ясувати нові тенденції та явища у сполучуваності питомих словотвірних суфіксів **-н-**, **-ов-**, **-ев-** та **-ськ-** з основами іменників, запозичених в останні кілька десятиріч у зв'язку з глобалізаційним впливом на лексику й словотвірну підсистему української літературної мови, простежити особливості словотвірної морфотактики в контексті традиційної (узвичаєної) морфологічної сполучуваності.

У статті використано **метод** спостереження й описовий. Нові тенденції та явища встановлено за допомогою порівняльного методу, що вможливив порівняти теперішні умови морфологічної сполучуваності прикметникових словотвірних суфіксів з умовами їхньої морфологічної сполучуваності в середині минулого сторіччя.

Виклад основного матеріалу. Однією з характерних особливостей творення прикметників в українській мові кінця ХХ – двох десятиріч ХХІ ст. є дедалі активніше поєднання запозичених іменників з питомими прикметниковими суфіксами **-н-**, **-ов-**, **-ев-**, **-ськ-**, причому відповідно до норм української словотвірної морфотактики та морфології. Ця особливість словотвірної сполучуваності спричинила істотне розширення складу гібридних відносних прикметників, тобто прикметників, утворених унаслідок об'єднання іншомовних іменникових основ і питомих словотвірних суфіксів. Змінюється продуктивність словотвірних типів із зазначеними суфіксами. Раніше у творенні відіменникових відносних прикметників від питомих і чужомовних основ в українській мові, за спостереженнями дослідників, був продуктивніший словотвірний тип із суфіксом **-н-** [Грищенко 1979, с. 147–148], що пояснювали широкою значеннєвою шкалою сполучуваності цього суфікса – від твірних іменникових основ з конкретними значеннями до твірних основ з абстрактними значеннями [Грищенко 1979, с. 145], та частково обмеженими морфологічними умовами його сполучуваності, оскільки він поєднується з багатьма кінцевими звуками твірних основ, не

змінюючи їхньої якості. У позиції перед суфіксом **-н-** лише приголосні [г], [к], [х], [ц'] чергуються із [ж], [ч], [ш], [ч] та випадає середній звук у групах приголосних [стн] → [сн], [здн] → [зн] і зникає подовження шиплячих та [л':], наявне у твірних іменникових основах [Грищенко 1979, с. 146]. Для суфікса **-н-** характерне також переважне поєднання з іменниками (передусім віддієслівними) на **-к-(а)²-иц-(я)** та основами іменників з нульовим суфіксом [Грищенко 1969, с. 155]. Лише в деяких похідних прикметниках суфікс **-н-** перетинається із суфіксом **-ов-**, що кваліфікували раніше як дериваційну синонімію [Грищенко 1979, с. 154], а тепер – як конкурування суфіксів [Кислюк 2017, с. 86]. Попри ці «сприятливі» семантичні, фонетичні та морфологічні умови сполучуваності з іменниковими основами суфікс **-н-** сьогодні обмеженіше використовують, порівняно із суфіксом **-ов-**, для утворення загальновідносних прикметників від новітніх запозичень, що спричинено фонетичними та морфологічними особливостями їхньої фінали. Як відомо, домінують новітніх термінних лексем становлять іменники на **-инг / -інг** чи просто з основами на **-г**. Поєднання їх із суфіксом **-н-** можливе лише за умови чергування [г] > [ж], яке спричинить відмінності у звуковій будові похідного прикметника і основи твірного іменника, що небажане з огляду на його іншомовний характер, непрозорість значення для багатьох мовців, оскільки це призведе до затемнення структурного (формального) зв'язку у словотвірній парі «іменник → прикметник».

Вища сумісність з основами іменників на **-инг / -інг** та **-г** властива суфіксові **-ов-**. Це яскраво засвідчила мовна практика початку ХХІ ст., адже він переважав «у прикметниках, утворених від новозапозичених англіцизмів на **-инг / -інг** (пор.: *демпінговий*, *кастинговий*, *рейтинговий*, *холдинговий*)» [Кислюк 2012, с. 56–57]. Сполучуваність саме із цим суфіксом, який починається голосним [о], дає змогу уникнути чергування приголосного звука [г] із [ж], що забезпечує чіткий структурний (формальний) зв'язок між суфіксальним прикметником і твірним іменником, адже він повністю, без будь-яких змін своєї фінали входить до його формальної структури. На цій особливості наголошували українські мовознавці і раніше: «Незаперечною умовою формування відносних прикметників на **-ов-** / **-ев-** є також цілком виразна тенденція до уникнення не властивого звуковій структурі слова збігу приголосних, що ілюструють, зокрема, похідні, утворені від основ іменників – іншомовних запозичень, наприклад: *ранговий*, *штанговий*, *лозунговий*, *мітинговий*, *тюбінговий* та ін.» [Грищенко 1979, с. 156]. Крім цього, вони відзначали також своєрідну компенсаторну роль суфікса **-ов-** / **-ев-**, про що свідчить приєднання його до односкладових основ, серед яких і основи на **-г**, на зразок *борг* – *борговий* [Грищенко 1979, с. 156].

² У новітніх працях українських мовознавців переглянуто нормативність поєднання суфікса **-н-** з іменниковими основами на **-к-(а)** та чергування звука [к] із [ч] і появу вставного звука [о] (пор.: *перев'язка* – *перев'язочний*, *виставка* – *виставочний*, *ямка* – *ямочний* та ін.) й визнано нормативним у цьому словотвірному акті суфікса **-ов-**, пор.: *перев'язковий*, *виставковий*, *ямковий* [Городенська 2019, с. 150].

В афіксальному творенні прикметників української мови словотвірним типам із суфіксами **-ов-** та **-н-** дослідники відводили центральне місце та надавали винятково важливої ролі [Грищенко 1979, с. 154; Щербатюк 1975, с. 143; Коць 2010, с. 247–248]. Проте в новітньому гібридному творенні суфіксальних прикметників дехто з них чомусь зовсім не виокремив прикметників-новотворів із суфіксом **-ов-**, подав лише нові прикметники із суфіксами **-н-** та **-ськ-** / **-івськ-** [Кислюк 2017, с. 82–89], але зауважив про можливе конкурування прикметників-новотворів, утворених за допомогою суфіксів **-н-** і **-ов-**, і неоднакову активність³ кожного суфікса в окремих парах новотворів. Наприклад, у таких парах, як *інтернетний – інтернетовий, спонсорний – спонсоровий*, активнішим є суфікс **-н-**, а в парі *дайджестовий – дайджестний* – суфікс **-ов-** [Кислюк 2017, с. 86]. За нашими спостереженнями, у суфікса **-ов-** чіткіша, послідовніша, ніж у суфікса **-н-**, сполучуваність із певними структурними та семантичними типами іншомовних іменникових основ, представлених, як уже було зазначено, основами абстрактних іменників терміного характеру на **-инг** / **-інг**. Саме ці об'єктивні чинники дають підстави відвести словотвірному типові із суфіксом **-ов-** загальновідносних прикметників перше місце, адже на його основі вже утворено і продовжує з'являтися багато прикметників зі словотвірним значенням 'який стосується (до) того, що названо твірним іменником', напр.: *банкінг – банкінговий, букінг – букінговий, булінг – булінговий, грейдинг – грейдинговий, дайвінг – дайвінговий, демпінг – демпінговий, допінг – допінговий, кастинг – кастинговий, кейпінг – кейпінговий, кейтеринг – кейтеринговий, клінінг – клінінговий, кліринг – кліринговий, консалтинг – консалтинговий, мобінг – мобінговий, мувінг – мувінговий, паркінг – паркінговий, пейджинг – пейджинговий, піринг – піринговий, рейтинг – рейтинговий, рекрутинг – рекрутинговий, свінг – свінговий, скринінг – скринінговий, тюнінг – тюнінговий, фармінг – фармінговий, шопінг – шопінговий* та ін. Напр.: *Антидемпінгове мито – особливий вид мита, що накладається на імпортовані товари, які реалізуються за демпінговими цінами...* (Вікіпедія); *Допінговий контроль являє собою взяття на дослідження біопроб спортсменів для виявлення наявності в їхньому організмі заборонених засобів чи встановлення використання ними заборонених методів підготовки до змагань* (С. Мальона); *Урок 35: Виконання рекламного, кастингового макіяжу* (О. Забабуріна); *Клінінгові та комунальні служби міста вичищатимуть кожну закуток Хреціатика...* (інтернет-газета «Україна молода», 2012); *В умовах відкритої онлайн-співпраці, а фактично участі глядача в певній частині телевізійного мовлення, ситуація змінилася – комунікація може відбуватися і в піринговому форматі, тобто «від багатьох до багатьох», усі учасники рівні між собою* (М. Соловйов); *...у Данії не так вже й складно знайти нову роботу: людям допомагають (причому без-*

³ Її визначено на основі матеріалів комп'ютерного фонду лексико-словотвірних інновацій в сучасній українській мові відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України.

коштовно) різні рекрутингові та соціальні організації... (інтернет-газета «Репортер», 2017); *...з літа цього року українці зможуть безкоштовно робити скринінгові тести для діагностики онкологічних захворювань на ранніх стадіях* (інтернет-газета «Україна молода», 2019).

Суфікс **-ов-** уможливив цілковите входження без будь-яких морфологічних змін до складу відсубстантивних прикметників загальної відносності твірних іменникових основ на **-ст**, що передбачає, як було вже відзначено, структурний принцип словотвірної похідності, пор.: *дайджест – дайджестовий*.

Так само, як і раніше, спостерігаємо компенсаторну роль прикметникового суфікса **-ов-**, про що свідчить його послідовне приєднання до нових запозичених односкладових іменникових основ⁴, пор.: *блог – блогівий, бренд – брендовий, сленг – сленговий, тренд – трендовий, чат – чатовий*, напр.: *Водночас 55% опитаних громадян зазначили, що активно використовують блогіві майданчики та веб-форуми для участі в політичних дискусіях, обговоренні соціальних проблем, мобілізації зусиль інших громадян щодо реалізації власних конкретних потреб чи проектів* (А. Євсюкова); *Меблі з ікеї, італійська сантехніка, вишуканий посуд і брендові подушки, що ніколи ні в кого не викличуть алергії* (А. Любка); *Легка промисловість працювала без упину, випускаючи брендову продукцію нового зразка* (Н. Смик); *Важливо зазначити, що в сучасному інтернет-спілкуванні спостерігається експансія «чатових ніків», багато з яких стають модними, трендовими, що робить їх важливим джерелом сучасного прізвиськового лексикону* (О. Ніколенко).

Нарешті, саме за допомогою цього суфікса в українському розмовному мовленні утворено кілька прикметників від запозичених неслівних компонентів чи абревіатур, пор.: *бліц – блищовий, віп – віповий, супер – суперовий, топ – топовий*, які, звичайно, не кодифіковані для літературного вжитку, але набули поширення в українських засобах масової комунікації та художньому вжитку, пор.: *Уся ця тривожна картина дисонує з суперовими готелями, рекреаційними зонами* (інтернет-газета «Високий замок», 2012); *Наш топовий борець греко-римського стилю зумів зробити те, що йому не вдалося реалізувати на минулих Європейських іграх у Баку — спортсмен переміг у фіналі і здобув нагороду найвищого татунку* (інтернет-газета «Україна молода», 2019).

У працях із прикметникового словотвору суфікс **-ов-** подавали переважно разом із його позиційним варіантом – суфіксом **-ев-**, тобто як **-ов-** / **-ев-**, називали їх формантом, суфіксом [Грищенко 1979, с. 154–156], але водночас використання суфікса **-ев-** обмежували іменниковими основами на

⁴ Цю тенденцію в засобах масової комунікації раніше спостерегли й інші дослідники, але зауважили, що із сімох відносних прикметників на **-ов(ий)** з наголосом на корені (*артовий, брендовий, грантовий, джиповий, драйвовий, кліповий, сленговий, трендовий*) у «Великому зведеному орфографічному словникові сучасної української мови» зафіксовано лише чотири: *блзовий* (ВЗОССУЛ:53), *люксовий* (ВЗОССУЛ:331), *сленговий* (ВЗОССУЛ:648), *хітовий* (ВЗОССУЛ:756) [Карпіловська та ін. 2017]

-ень, -ець, -ць, причому в позиції перед цим прикметниковим суфіксом виокремили таку морфонологічну зміну, як чергування **[-ен']** із **[-н]**-, а **[-ец']** із **[-ц]**-, пор.: *липень* – *липневий*, *чебрець* – *чебрецевий* і под. За чинним «Українським правописом» суфікс **-ев-** потрібно вживати «у прикметниках, що мають перед цим суфіксом букву на позначення м'якого або шиплячого приголосного і в яких наголос падає переважно на основу слова: *березне́вий, груше́вий, овоче́вий, сітце́вий*» [Український правопис, 2019, с. 43]. Проте практика утворення гібридних прикметників і в попередній, і в нинішній періоди засвідчує поєднання іншомовних основ іменників на шиплячий **-ж** із суфіксом **-н-**, а не **-ев-**, пор.: *вітраж* – *вітражний*, *дренаж* – *дренажний*, *демонтаж* – *демонтажний*, *купаж* – *купажний*, *макіяж* – *макіяжний*, *муляж* – *муляжний*, *стелаж* – *стелажний* та ін., що дає підстави констатувати непослідовність поєднання іменникових основ на цей шиплячий із суфіксом **-ев-**. Зовсім небагато тих іншомовних іменникових основ, що мають кінцеві шиплячі **-ш** та **-ч**, до яких, справді, свого часу приєднався прикметниковий суфікс **-ев-**: *ревани* – *реваншевий*, *стрейч* – *стрейчевий*. В активному українському вжитку з'явилися запозичені з англійської мови іменники на **-дж**, пор.: *імідж*, *меседж*, *картридж*, *котедж* та ін., але попри спільний кінцевий шиплячий звук від них утворено гібридні прикметники за допомогою різних питомих суфіксів. Перші три (*імідж*, *меседж*, *картридж*) приєднали суфікс **-ев-**, унаслідок чого маємо відносні прикметники *іміджевий*, *меседжевий*, *картриджевий*, що відповідає зазначеній вище словотвірній нормі, напр.: *Поглиблює проблемність ситуації відсутність державної інформаційної та іміджевої стратегії на міжнародній арені...* (Н. Качинська); *Ідеологію в лобістських партіях* замінив так званий *«меседжевий субстрат»*... (інтернет-газета «Фіртка», 2011). Із цим суфіксом логічно було б поєднати і запозичений іменник *котедж*, оскільки в нього така сама фіналь основ. Але замість прикметника *котеджевий* в засобах масової комунікації та індивідуальних мовних практиках широко вживаним став прикметник *котеджний* у таких словосполученнях, як *котеджне містечко*, *котеджне селище*, *котеджна забудова* та ін., незважаючи на те, що суфікс **-н-** разом із кінцевим **-дж** твірної іменникової основи спричинив немілозвучний, важкий для вимови збіг приголосних звуків **[-джн]**-, напр.: *«Хутір ясний»* будує і продає будинки в одноіменному елітному *котеджному* містечку в селі Ходосівка під Києвом (інтернет-газета «Україна молода», 2014); *Одні порівнювали цю ситуацію з колись зниклими документами на Кончу-Засту, яка зараз перетворилась на елітне котеджне містечко* (газета «День», 2016). Мілозвучнішим, на нашу думку, є прикметник *котеджовий* (напр.: *котеджове містечко*, *котеджове селище*), оскільки в ньому суфікс **-ов-** усуває важку вимову приголосних звуків, характерну для прикметника *котеджний* [Городенська 2019, с. 80]. Його вживання зафіксоване також у засобах масової комунікації, напр.: *Тут планують розташувати три гольф-майданчики, будівництво одного з яких*

уже розпочалося, реконструювати парк відпочинку «Наталка», звести котеджовий комплекс і набережну (<http://kakadela.kiev.ua/17254/art/749.html>); *Учора міська рада дозволила будувати котеджовий будинок на Довбуша* (<http://zik.ua/ua/chat/38>). На заваді використання цього прикметника лише те, що в ньому наголос падає на основу (*котеджовий*), а не на закінчення, що властиво прикметникам на **-овий**, утвореним від основ іменників на шиплячий, пор. *біржовий*, *грошовий*, *ключовий* та ін.

Оскільки серед новітніх запозичень іменників на кінцевий шиплячий звук та наголошеною основою зовсім небагато, то й про продуктивність суфікса **-ев-** у гібридному творенні загальновідносних прикметників немає підстав говорити.

В українській мові першого двадцятиріччя ХХІ ст. друге місце за продуктивністю належить прикметниковому словотвірному типові із суфіксом **-н-**, за допомогою якого від іменникових основ іншомовного, передусім англійського, походження на приголосний утворено новітні, переважно не зафіксовані у словниках прикметники, що виражають також словотвірне значення 'який стосується (до) того, що названо твірним іменником', напр.: *аваль* – *авальний*, *банер* – *банерний*, *блокбастер* – *блокбастерний*, *бонус* – *бонусний*, *бустер* – *бустерний*, *госпіс* – *госпісний*, *інтернет* – *інтернетний консенсус* – *консенсусний*, *корупція* – *корупційний*, *люстрація* – *люстраційний*, *модем* – *модемний*, *офіс* – *офісний*, *офшор* – *офшорний*, *пакет* – *пакетний*, *піар* – *піарний*, *формат* – *форматний*, *фітнес* – *фітнесний*, *ф'ючерс* – *ф'ючерсний* та ін. Напр.: *Предмет дослідження – функціонування прецедентних феноменів у текстах банерної реклами* (Т. Крутько); *Це була епічна блокбастерна історія – час Шевченка, наш час, доля світу – на кону... Окара зробив тритмент за класичним форматом історичного* (інтернет-газета «Високий Замок», 2012); *3 нагоди міжнародного дня госпісної та паліативної опіки президент УГКЦ Патріарх Любомир Гузар звернувся до вірних УГКЦ і всіх людей, яким це лежить на серці* (інтернет-газета «Високий Замок», 2007); *Щоб зберегти владу й авторитет, демократичні лідери мають підкорятися прямолінійній логіці консенсусної політики* (А. Башук); *Єдина люстраційна ініціатива, що була реалізована, хай і з чималими нюансами, стосувалася судів – решта заблокована* (Б. Буткевич); *Формування чіткої правової позиції України з приводу фінансово-правового регулювання офшорних механізмів повинно позитивно позначитися не тільки на припливі іноземних інвестицій, а й на бюджетних надходженнях* (Р. Лещенко); *– Європа...надала нам право провести чемпіонат континенту з баскетболу 2017 року. Саме таке соломонове пакетне рішення ухвалила 13 червня Рада ФІБА-Європа в Мюнхені за підсумками візиту в Україну своїх керівників...* (інтернет-газета «Україна молода», 2014); *Нагадаємо, 6 грудня 2018 року Нацрада вирішила оголосити чотири форматні конкурси на чотири вільні ФМ-частоти в Києві...* (газета «День», 2019).

Проте очевидним є те, що в суфікса **-н-**, на відміну від суфікса **-ов-**, інше звукове оформлення твірних іменникових основ, з якими він поєдну-

ється. Воно представлене будь-яким кінцевим приголосним основи, крім [г], [к], [х], що зумовлено потребою уникнути їх чергування із [ж], [ч], [ш], оскільки воно затемнить структурний зв'язок суфіксального прикметника з твірною іменниковою основою іншомовного походження, що особливо важливо, якщо вона має спеціальний характер.

Іншомовні невідмінювані основи *медіа*, *масмедіа* для поєднання з прикметниковим суфіксом **-н-** зазнали відсікання кінцевого голосного звука [а] та введення сполучного приголосного (інтерфікса) [й], *медіа* → *медійний*, *масмедіа* → *масмедійний*, напр.: *Партія довела, що виграти кампанію можна, не маючи величезних фінансових та медійних ресурсів* (О. Токарюк); *Особливістю сучасних масмедійних текстів є, за нашими спостереженнями, багаторівневість, широкі діалогічні зв'язки з іншими текстами медійної сфери, чому сприяє й онімний перифраз* (М. Булах).

Третє місце за словотвірною продуктивністю, зважаючи на кількість та послідовність утворення нових відсубстантивних гібридних дериватів, належить словотвірному типу загальновідносних прикметників із суфіксом **-ськ-**, який відрізняється від двох попередніх словотвірних типів семантичною одноплановістю твірних іменників, оскільки цей суфікс в українській мові, за спостереженнями дослідників, поєднуваний насамперед з основами іменників-топонімів, унаслідок чого постають відтопонімні прикметники, для яких він – єдино можливий словотвірний формат [Грищенко 1979, с. 157; Кислюк 2017, с. 87], та з основами іменників *potina personalia* – назв осіб за професією, видом заняття, для яких він не єдиний, але важливий засіб здійснення міжкатегорійної транспозиції іменник → відносний прикметник [Грищенко 1979, с. 157; Кислюк 2017, с. 86–87]. Нарешті, у ролі твірних основ для таких відносних прикметників використовували основи іменників – назви державних, громадських і політичних організацій, угруповань та установ, назви деяких мов, загальні назви з локально-просторовим значенням, назви окремих абстрактних понять тощо [Грищенко 1979, с. 157]. Л.П. Кислюк відзначила також нове явище у творенні прикметникових новотворів на **-ськ-** / **-івськ-**(ий), суть якого полягає в активному використанні як твірних основ абrevіатур, переважно власних назв, розмежувала складноскорочені слова, що є назвами установ, та ініціальні (звукові й буквені) абrevіатури – назви партій, організацій [Кислюк 2016, с. 87].

У нинішньому гібридному відсубстантивному творенні прикметників із суфіксом **-ськ-** семантичний спектр твірних іменникових основ дещо вужчий, у ньому домінують новітні запозичені назви осіб за професіями, видами занять, поширені переважно як спеціальні назви в комп'ютерній, інформаційній, економічній та інших професійних сферах. Поєднання з ними вможливило також морфологічний чинник, а саме те, що твірні іменникові основи закінчуються переважно фонемою /р/, з якою може сполучатися цей суфікс без будь-яких морфологічних змін (пор.: *аутсайдер* – *аутсайдерський*, *байкер* – *байкерський*, *бєбіситер* – *бєбіситерський*, *волонтер* – *волонтерський*, *гакер* – *гакерський*, *девелопер* – *девелоперський*, *дилер* – *дилерський*, *іміджмейкер* – *іміджмейкерський*, *коучер* – *коучерський*, *нюсмейкер* – *нюсмейкерський*, *продюсер* – *продюсерський*, *провайдер* – *провайдерський*, *рейдер* – *рейдерський*, *репер* – *реперський*, *ритейлер* – *ритейлерський*, *рієлтор* – *рієлторський*, *ремітер* – *ремітерський*, *свінгер* – *свінгерський*, *тинейджер* – *тинейджерський*, *фрилансер* – *фрилансерський*, *фрозер* – *фрозерський*, *фрондер* – *фрондерський*, *юзер* – *юзерський* та ін.), а також фонемами /ст/, остання з яких не випадає (лобіст – лобістський), та /й/ (диджей – диджейський). Напр.: ...надалі львівський колектив перетворився з міцного середняка на представника *аутсайдерської* групи (інтернет-газета «Україна молода», 2019); ...вклав гроші в нерухомість, і всього за кілька років ахнув: якщо потенційних клієнтів своїх північноамериканських *девелоперських* проєктів він переконував стати інвесторами під 10 відсотків річних, то їхні очі божєвільно округлювалися: як багато (М. Гримич); Саме тому я і вважаю, що вона зі своїми моральними імперативами потрібна сучасності значно більше, аніж ця «іміджмейкерська» сучасність потрібна їй (газета «День», 2010); ...міська санстанція і *провайдерські* фірми перешикоджають виходу АТН в ефір (інтернет-газета «Україна молода», 2011); ...ринки нерухомості в околицях Києва сегментовані – *рієлтерські* агентства, що працюють у тісній зв'язці з девелоперами й заробляють 2,5–5% комісії від ціни квартири під час продажу (І. Перевозченко); Вік підлітковий, *тинейджерський* вважається переломним, кризовим і одним із найскладніших... (газета «День», 2011); Заборона імперативного мандата захищає законодавця від *лобістських* впливів (Р. Павленко); За *диджейські* послуги компанія дорого заплатила.

Як відомо, у позиції перед суфіксом **-ськ-** дев'ять приголосних зазнає змін, що зафіксовані й на письмі, а саме: **к** (м'який), **ц**, **ч** + **-ськ-** → **-цьк-**; **г**, **ж**, **з** + **-ськ-** → **-зьк-**; **х**, **ш**, **с** + **-ськ-** → **-ськ-** [Український правопис 2019, с. 23]. Такі зміни не сприяють прозорості структурного зв'язку між іменниковою основою іншомовного походження та утвореним від неї відносним прикметником, тому із цими приголосними поєднуються інші прикметникові суфікси або ж у словотвірних актах використовують нарощений зліва суфікс **-івськ-**. Нарощення зумовлене морфологічною причиною – уникнути збігу приголосних на словотвірному стикові – на межі твірної іменникової основи, представленої певним типом здебільшого лексикалізованої абrevіатури (складової, ініціальної, мішаної), і суфікса **-ськ-**, пор.: *гуґл* – *гуґлівський*, *інет* – *інетівський*, *інтернет* – *інтернетівський*, *піар* – *піарівський*, *Євросоюз* – *євросоюзівський*). Напр.: *Левову частку поправок до гуґлівських серверів вносять картографи-аматори* (інтернет-газета «Україна молода», 2015); *Бачила колись дурний інетівський тест на альтруїзм* (Дара Корній); *Новостворена мова є специфічним типом інтернетівської мови, для якої характерне принципово неправильне вживання слів, спотворення граматичних та стилістичних норм літературної мови, уживання ненормативної лексики та мовних штампів, зро-*

зумілих лише тим, хто їх створює (О. Кравченко); ...люди легко ведуться на суто рекламні, **піарівські** трюки (газета «День», 2002); Це, однак, на наші **євросоюзівські** перспективи ніяк не впливає (інтернет-газета «Високий Замок», 2006).

Від деяких запозичених іменників та лексикалізованих аббревіатур у сучасній українській мовній практиці утворено рівнозначні й функційно рівноправні загальновідносні прикметники з двома суфіксами – **-н-** і **-ськ-** / **-івськ-** (*диджей – диджейний і диджейський; піар – піарний і піарівський; ф'ючерс – ф'ючерський і ф'ючерський*), **-н-** і **-ов-** (*дайджест – дайджестний і дайджестовий; дефолт – дефолтний і дефолтовий*) або навіть з усіма трьома – **-н-**, **-ов-** і **-ськ-** / **-івськ-** (*інтернет – інтернетний, інтернетовий, інтернетівський*) [Активні ресурси 2013, с. 147], напр.: *Можливо, це був просто гарний піарний хід* (інтернет-газета «Україна молода», 2018); *Скажете, мовляв, просто піарівський хід* («Український тиждень», 2011); *...установу, яка візьме на себе зобов'язання купувати проблемну заборгованість банків, крім тієї, яка є вочевидь дефолтною* (Н. Версаль); *Тимчасом прем'єр..., ледве віддихавшись від енергетичного марафону, вступила в інший — дефолтовий* (газета «День», 2009); *Ця книга – база то в чому результат моїх інтернетних публікацій у пошуках істини серед океанів брехні* (газета «Свобода», 2019); *Замість початкового означального іменникового компонента інтернет-К. Городенська пропонує вживати спільнокореневі з ним прикметники інтернетний, інтернетовий, інтернетівський, застерігаючи, що «в мовній практиці це не спостерігаємо чіткості, послідовності у сполучуваності названих спільнокореневих прикметників з іменниками»* (С. Омельчук).

Така словотвірна дублетність властива насамперед загальновідносним прикметникам, що корелюють з іменниками, які є результатом лексикалізації освоєних на українському ґрунті аббревіатур англійського походження на зразок *піар*, *диджей*, про що йшлося вище.

Література

1. Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики. Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева & Ю.В. Романюк. Київ: ТОВ «КММ», 2013. 416 с.
2. Городенська К. Українське слово у вимірах сьогодення. Київ: ТОВ «КММ», 2019. 208 с.
3. Городенська К.Г. Морфолого-словотвірне перевнормування запозичених прикметників в усталених словосполученнях. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. На честь д. філол. наук, проф. В.М. Мокієнка, Почесного Голови Комісії зі слов'янської фразеології при Міжнародному комітеті славістів (до 80-річчя від дня народження). Ужгород: ПП Данило С.І., 2020. Вип. 1 (43). С. 92–99.
4. Грищенко А.П. Словотворча будова відносних прикметників. *Словотвір сучасної української літературної мови*. Київ: Наукова думка. 1979. С. 142–170.
5. Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Клименко Н.Ф., Критська В.І., Пуздирева Т.К. & Романюк Ю.В. Вплив суспільних змін на розвиток української мови. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 444 с.
6. Кислюк Л. Сучасна словотвірна норма української мови: мовна практика та кодифікація. *Українська мова*. 2012. № 1. С. 52–66.
7. Кислюк Л.П. Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 424 с.
8. Коць Т.А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі. Київ: Логос, 2010. 303 с.
9. Кунець І.І. Прикметники з суфіксом **-н-ий** у давньоруській і в українській мовах. *Питання слов'янського мовознавства*. Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1963. Кн. 7–8.

Висновки. Отже, для творення загальновідносних прикметників на іншомовній іменниковій основі характерні такі нові тенденції та явища: 1) поєднання запозичених іменників із питомими прикметниковими суфіксами **-н-**, **-ов-**, **-ев-**, **-ськ-**, а не з гібридними суфіксами, утвореними на основі **-н-**, як це було в попередні періоди формування суфіксальних прикметників в українській мові; 2) із двох продуктивних словотвірних типів із суфіксами **-н-** і **-ов-** продуктивнішим став тип із суфіксом **-ов-**, тому що в нього чіткіша, послідовніша, ніж у суфікса **-н-**, сполучуваність зі структурними та семантичними типами іншомовних іменникових основ, передусім з основами абстрактних іменників термінового характеру на **-инг** / **-інг**, і тому, що він уможливорює цілковите входження без будь-яких морфологічних змін до складу відсутності загальновідносних прикметників твірних іменникових основ на приголосний, зокрема й на **-ст**; 3) третє місце за словотвірною продуктивністю посідає словотвірний тип загальновідносних прикметників із суфіксом **-ськ-**, який відрізняється від двох попередніх словотвірних типів помітною семантичною одноплановістю твірних іменників, проте в нинішній гібридній відсутності деривації прикметників він звузив семантичні межі твірних іменникових основ до назв осіб за професіями, видами занять, уживаних переважно як спеціальні назви; 4) суфікс **-ев-** утрачає послідовну сполучуваність з іменниковими основами на кінцевий шиплячий **-ж** і зберігає її переважно з основами запозичених іменників на **-дж**; 5) попри сформовані тенденції сполучуваності словотвірних прикметникових суфіксів з відповідними семантичними, фонетичними та морфологічними типами твірних іменникових основ серед відсутності загальновідносних прикметників є спільнокореневі різносукфіксні деривати, зокрема із суфіксами **-н-** і **-ов-**, **-н-** і **-ськ-** / **-івськ-** та **-н-**, **-ов-** і **-ськ-** / **-івськ-**, що свідчить про незавершеність їх словотвірного освоєння в українській мові.

10. Український правопис. Київ: Наукова думка, 2019. 392 с.
 11. Щербатюк Г.Х. Однокореневі прикметники на **-ний, -овий**. *Морфологічна будова сучасної української мови*. Київ: Наукова думка, 1975. С. 141–157.

References

1. Aktyvni resursy suchasnoi ukrainskoi nominatsii: Ideografichniy slovnyk novoi leksyky (2013) [Active resources of modern Ukrainian nomination: Ideographic dictionary of new vocabulary]. Karpilovska Ye.A., Kysliuk L.P., Klymenko N.F., Krytska V.I., Puzdyrieva T.K. & Romaniuk Yu.V. Kyiv: TOV «KMM». 416 s. [in Ukrainian].
2. Horodenska K. (2019). Ukrainske slovo u vymirakh sohodennia [The Ukrainian word in today's dimensions]. Kyiv: TOV «KMM». 208 s. [in Ukrainian].
3. Horodenska K. (2020) Morfoloho-slovotvirne perevnormuvannia zapozychenykh prykmetnykiv v ustalenykh slovospoluchenniakh [Morphological and word-forming renormalization of borrowed adjectives in established word combinations]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya Filolohiia*. Na chest d. filol. nauk, prof. V.M. Mokiiienka, Pochesnoho Holovy Komisii zi slovianskoi frazeolohii pry Mizhnarodnomu komiteti slavistiv (do 80-richchia vid dnia narodzhennia). Uzhhorod: PP Danylo S.I. Vyp. 1 (43). S. 92–99 [in Ukrainian].
4. Hryshchenko A.P. (1979) Slovtvorcha budova vidnosnykh prykmetnykiv [Word-forming structure of relative adjectives]. *Slovtvir suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy*. Kyiv: Naukova dumka. S. 142–170 [in Ukrainian].
5. Karpilovska Ye.A., Kysliuk L.P., Klymenko N.F. Krytska V.I. Puzdyrieva T.K. & Romaniuk Yu.V. (2017) Vplyv suspilnykh zmin na rozvytok ukrainskoi movy [The influence of social changes on the development of the Ukrainian language]. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho. 444 s. [in Ukrainian].
6. Kysliuk L.P. (2012) Suchasna slovotvirna norma ukrainskoi movy: movna praktyka ta kodyfikatsiia [Modern word-formative norms of the Ukrainian language: language practice and codification]. *Ukrainska mova*. 1. S. 52–66 [in Ukrainian].
7. Kysliuk L.P. (2017) Suchasna ukrainska slovotvirna nominatsiia: resursy ta tendentsii rozvytku [Modern Ukrainian word-formation: resources and development trends]. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho. 424 s. [in Ukrainian].
8. Kots T.A. (2010) Literaturna norma u funktsionalno-styloviy i strukturnii paradyhmi [Literary norm in the functional-stylistic and structural paradigm]. Kyiv: Lohos. 303 s. [in Ukrainian].
9. Kunets I.I. (1963) Prykmetnyky z sufiksom **-n-nyj** u davnoruskii i v ukrainskii movakh [Adjectives with the suffix **-n-nyj** in Old Rus and Ukrainian languages]. *Pytannia slovianskoho movoznavstva*. Lviv: Vyd-vo Lvivskoho un-tu. Kn. 7–8 [in Ukrainian].
10. Shcherbatiuk H.KH. (1975) Odnokorenevi prykmetnyky na **-nyj, -ovyj**. [Monosyllabic adjectives in **-nyj, -ovyj**]. *Morfolohichna budova suchasnoi ukrainskoi movy*. Kyiv: Naukova dumka. S. 141–157 [in Ukrainian].
11. Ukrainskyi pravopys (2019) [Ukrainian orthography]. Kyiv: Naukova dumka. 392 s. [in Ukrainian].

NEW TRENDS AND PHENOMENA IN HYBRID DE-SUBSTANTIVE RELATIVE ADJECTIVES

Abstract. The relevance of the proposed topic is due to the need to study in detail and professionally evaluate rather wide formation of general adjectives from the latest noun borrowings in the Ukrainian language.

The purpose of the study is to find out new trends and phenomena in the conjugation of specific word-forming suffixes *-n-*, *-ov-*, *-ev-* and *-sk-* with noun bases borrowed in the last few decades, to trace the peculiarities of their word-forming morphotactics.

The method of observation and the descriptive method were used. New phenomena were established using the comparative method, which made it possible to compare the current conditions of morphological conjugation of adjectival word-forming suffixes with the conditions of their morphological conjugation in the middle of the last century.

The novelty of modern word-formation phenomena was noted, the essence of which is that: 1) borrowed nouns-terms are combined with specific adjectival suffixes *-n-*, *-ov-*, *-ev-*, *-sk-*, and not with hybrid suffixes, as it was in previous periods of formation of suffixed adjectives; 2) these suffixes are added in accordance with the norms of word-forming morphotactics and morphonology of the Ukrainian language.

A higher productivity of the word-formative type with the suffix *-ov-* was observed against the background of the word-formative type with the suffix *-n-*, more consistent compatibility with structural and semantic types of foreign noun bases, primarily abstract nouns of a term character in *-ynh / -inh*.

The narrowing of the semantic spectrum of creative noun bases in the current hybrid de-substantive creation of adjectives with the suffix *-sk-* is noted: it is dominated by the latest borrowed names of persons by professions, types of occupations, mainly from the computer, information, economic and other professional spheres.

Keywords: de-substantive relative adjectives, hybrid word formation, word-forming suffixes, word-forming type, morphological changes, borrowed nouns, new trends.

© Городенська К., 2023 р.

Катерина Городенська – доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики та наукової термінології Інституту української мови НАН України, Київ, Україна; k.horodenska70@meta.ua; <https://orcid.org/0000-0003-2638-9037>

Kateryna Horodenska – Doctor of Philology, Professor, Head of the Grammar and Scientific Terminology Department, Institute of the Ukrainian Language, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; k.horodenska70@meta.ua; <https://orcid.org/0000-0003-2638-9037>

СИСТЕМА ПРИСЛІВНИКА ПАМ'ЯТКИ ПОЧАТКУ XVII СТ. «ЛЪКАРСТВО НА ѠСПАЛЫЙ ОУМЫСЛЬ ЧОЛОВЪЧІЙ» ДЕМ'ЯНА НАЛИВАЙКА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811. 161.2'282:81'367'624

DOI: 10.24144/2663-6840/2023.2(50).102–108

Гришашевич Г. Система прислівника пам'ятки початку XVII ст. «Лъкарство на Ѡспалый оумысль чоловѣчій» Дем'яна Наливайка; кількість бібліографічних джерел – 17; мова українська.

Анотація. У статті здійснено загальний огляд дослідження прислівника в діахронії та синхронії, акцентовано на важливості вивчення цієї специфічної з позиції етимології, граматики та функціонування частини мови. В основній частині статті схарактеризовано прислівникову систему перекладної (з церковнослов'янської на тогочасну староукраїнську писемно-літературну мову) пам'ятки художнього стилю початку XVII ст. «Лъкарство на Ѡспалый оумысль чоловѣчій» (1607) Дем'яна Наливайка. Церковнослов'янський текст містить понад 160 прислівників, перекладена автором староукраїнська частина – понад 200, крім орфографічних, фонетичних і словотвірних варіантів, адвербіативів, що свідчить про авторську майстерність у доборі слова під час перекладу.

Актуальність статті зумовлена тим, що система прислівника досліджуваної пам'ятки досі не привертала увагу лінгвістів у контексті адвербіальної системи староукраїнської мови.

Мета статті – проаналізувати прислівники релігійних текстів пам'ятки художнього стилю початку XVII ст. «Лъкарство на Ѡспалый оумысль чоловѣчій» Дем'яна Наливайка.

Мета статті зумовила реалізацію низки завдань, із-поміж яких – схарактеризувати стан дослідження прислівникової системи в діахронії та синхронії загалом і за матеріалами різножанрових та різностильових пам'яток XVI–XVII ст. зокрема, виявити особливості функціонування прислівників у пам'ятці художнього стилю порівняно з офіційно-діловим, визначити загальний рівень розвитку прислівникової системи староукраїнської мови на матеріалі досліджуваної пам'ятки.

Із-поміж адвербіативів у текстах Дем'яна Наливайка кількісно переважають означальні відприкметникові прислівники із суфіксами *-о, -е*, причому з явним домінуванням останнього, що може бути свідченням авторської позиції староукраїнського книжника, яка відображала наявну на той час тенденцію в уживанні таких слів, а також зумовлена, з одного боку, діалектним впливом, з іншого, – польської мови. Саме такий клас прислівників частково демонструє варіативність написання (з діакритичними знаками чи без них), хоча фонетико-словотвірні варіанти в текстах відзначені вкрай рідко, що можемо пояснити намаганнями автора дотримуватися норм тогочасної літературно-писемної мови. Значно менше функційне навантаження мають відприкметникові прислівники, утворені в результаті поєднання прийменників із формами знахідного, місцевого та родового відмінків. Відіменникові, відзайменникові та відчислівникові прислівники Дем'ян Наливайко вживає спорадично. Загалом прислівникова система староукраїнської мови, представлена в пам'ятці початку XVII ст., відображає загальні тенденції функціонування цього лексико-граматичного класу слів у староукраїнській мові, хоча з огляду на художній стиль тексту має певні відмінності.

Ключові слова: староукраїнська мова, «Лъкарство на Ѡспалый оумысль чоловѣчій», Дем'ян Наливайко, система прислівника, відприкметникові прислівники, відіменникові прислівники, відзайменникові прислівники, відчислівникові прислівники.

Постановка проблеми. Дослідження проблем становлення та розвитку граматичної системи української мови, її функціонування в різні історичні періоди, постання лексико-граматичних класів слів, особливості їхньої реалізації в текстах різних стилів і жанрів набули особливого розвитку з виданням низки пам'яток, які демонструють стан лінгвальної системи в різні періоди існування літературно-писемної мови, зокрема й староукраїнської. Кожна видана пам'ятка, уведена до наукового обігу, уможливило дослідження частин мови як репрезентантів морфологічної системи відповідного періоду, зокрема й прислівника як специфічного лексико-граматичного класу, який з огляду на свою незмінність, безкатегорійність, генезу, особливості функціонування та словотворення демонструє стан тогочасної граматичної системи, її тяглість до сучасності загалом й особливості вияву своєї природи в конкретному тексті зокрема. Зазначене вище актуалізує вивчення прислівника за текстами різних

стилів і жанрів, із-поміж яких і пам'ятка художнього стилю початку XVII ст. «Лъкарство на Ѡспалый оумысль чоловѣчій» Дем'яна Наливайка.

Аналіз досліджень. Насамперед зазначимо, що прислівник як частина мови здавна привертав увагу дослідників із позиції діахронії в контексті функціонування адвербіативів у різні періоди розвитку української мови, передовсім староукраїнської [Німчук 1978; Бевзенко 1959; Бевзенко 1960, Гумецька 1958, Назарова 1978 та ін.], водночас лінгвістів цікавили проблеми становлення окремих лексико-семантичних прислівників, зокрема відад'єктивних (І. Уздиган), темпоральних (П. Білоусенко), локативних (І. Даценко). Питання становлення українського прислівника висвітлено в низці монографій [Чапля 1960; Ярун 1993 та ін.]. Водночас інші проблеми постання й розвитку української адвербіальної системи розглянуто в дослідженнях багатьох мовознавців, зокрема К. Іваночка, М. Вербоного, Т. Назарової, С. Самійленка та ін. Крім того,

прислівники різних теренів українського діалектно-го континууму теж неодноразово привертала увагу вчених (південно-західне наріччя – праці В. Німчука, О. Пискача, Т. Розумик, І. Ощипко, О. Захарків, М. Леонової, П. Лизанця, Т. Назарової, І. Пагірі та ін.; північноукраїнське – Г. Аркушина, Н. Прилипо, Ю. Громика, Г. Гримашевич, Г. Чешко та ін., південно-східне – Г. Мартинової, Т. Щербини, О. Левенець та ін.).

Хоча найґрунтовніше, на нашу думку, прислівники в історії української мови проаналізував В. Німчук [Німчук 1978] у фундаментальній праці «Історія української мови». Крім того, учений у низці досліджень («Із словотвору прислівників говірок району верхньої течії річки Боржави (прислівники займенникового походження)» (1958), «Із словотвору прислівників (прислівники числівникового походження) в говірках району верхньої течії р. Боржави» (1958), «Словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говірках» (1971), «Словотвір прислівників прикметникового походження в закарпатських говірках» (1965), «Українські прислівники двічі, тричі» (1970)) докладно схарактеризував діалектні прислівники закарпатського говору (внесок В. Німчука у вивчення прислівника узагальнено в публікації [Гримашевич 2018б]). Усе зазначене вище свідчить про неабияке зацікавлення прислівником у різні періоди його функціонування як у літературній, так і в діалектній мові. Водночас зауважимо, що адвербіальна система староукраїнської мови здебільшого на матеріалі актових книг як репрезентантів офіційно-ділового стилю переважно північноукраїнського ареалу привертала нашу увагу [Гримашевич 2012; Гримашевич 2018а та ін.], хоча зазначений лексико-граматичний клас слів пам'ятки писемно-літературної мови староукраїнського періоду «Лькарство на оспалый оумысль чоловѣчій» (1607) Дем'яна Наливайка ще не був об'єктом системного дослідження, що й зумовлює актуальність нашої розвідки.

Мета статті, завдання. Мета статті – проаналізувати прислівники релігійних текстів пам'ятки художнього стилю початку XVII ст. «Лькарство на оспалый оумысль чоловѣчій» Дем'яна Наливайка в контексті адвербіальної системи староукраїнської мови означеного періоду.

Мета статті зумовила реалізацію низки завдань, із-поміж яких – схарактеризувати стан дослідження прислівникової системи в діахронії та синхронії загалом і за матеріалами різножанрових та різностильових пам'яток XVI–XVII ст. зокрема, визначити особливості функціонування прислівників у пам'ятці художнього стилю порівняно з офіційно-діловим, визначити загальний рівень розвитку прислівникової системи староукраїнської мови на матеріалі досліджуваної пам'ятки.

Методи та методика дослідження. Під час написання статті застосовано такі методи: описовий – для інтерпретації та характеристики досліджуваних адвербіальних лексем, їх виокремлення та класифікації, контекстуального аналізу – для

з'ясування функціонування досліджуваних явищ у контексті, методика суцільної вибірки – для вияву адвербіальної системи, представленої в пам'ятці, з'ясування кількості аналізованих прислівників.

Виклад основного матеріалу. «Лькарство на оспалый оумысль чоловѣчій» (1607) – збірник релігійних текстів, які Дем'ян Наливайко переклав із церковнослов'янської тогочасною літературно-писемною староукраїнською мовою, виданий 2017 року (упорядники В.М. Мойсієнко, Н.П. Бондар, О.Ю. Макарова, С.П. Радомська) у трьох томах: I том – факсимільне видання, II – метаграфований текст (ліворуч – церковнослов'янською мовою, праворуч – переклад літературно-писемною староукраїнською), III – лінгвістичне книгознавче дослідження та словопоказчик (словопоказчик церковнослов'янського тексту вміщено на с. 31–112 видання, староукраїнського – с. 113–210) [Лькарство 2017].

Характеризуючи перекладацьку майстерність староукраїнського книжника та аналізуючи лінгвальні риси пам'ятки на різних мовних рівнях, один з упорядників В. Мойсієнко у вступі до видання зауважує, що якихось вузьколокальних явищ у перекладі загалом не виявлено, хоча загалом мова текстів засвідчує тогочасну південно-західну українську писемну традицію [Мойсієнко 2017, с. 12–13], доводить знання автором української розмовної стихії, що виразно позначено насамперед на акцентуційному рівні, та тогочасних писемно-літературних української й польської мов, що найповніше виявлено під час перекладу граматичних форм [Мойсієнко 2017, с. 16–17].

Церковнослов'янський текст досліджуваної пам'ятки містить понад 160 прислівників, староукраїнська частина – понад 200 адвербіативів, крім орфографічних, фонетичних і словотвірних варіантів, що свідчить про авторську майстерність Дем'яна Наливайка в доборі слова чи вислову під час перекладу, які б відображали особливості тогочасної староукраїнської літературно-писемної мови, та про стан функціонування складників прислівникової системи в означений період, оскільки цілком закономірно автор послуговувався наявними на той час у мові лексичними елементами.

Із-поміж прислівників з огляду на їх найбільшу кількість передовсім звернемо увагу на функціонування в перекладах староукраїнського книжника відприкметникових адвербіативів на -о: *быстро* 113, *гѣлосно* 111, *гоꝛко* 8, *кѣротно* 167, *давнѣ* 103, *далеко* 2, *еднако* 85, *едно* 120, *ледво* 105, *напрасно* 117, *неблиꝛко* 23, *недѣвно* 30, *нелѣцно* VI, *немало* 79, *немного* 21, *немѣло* 17, *нескоуно* 173, *несправно* 129, *ново* 139, *поꝛно* 55, *скоꝛо* 10, *скоуно* 138, *тихо* 24, *троудно* 4, *тажько* 70, *частво* 133 та ін. (о – колишнє прикметникове закінчення, що набуло значення специфічного прислівникового суфікса), які, як зауважує В. Німчук, виникли на ґрунті адвербіалізованих нечленних форм якісних прикметників середнього роду твердої групи [Німчук 1978, с. 374], та тенденцію до превалювання в перекладних релігійних текстах автора адвербіативів із суфіксом -е: *беꝛмѣрне* 8, *беꝛпечне* 50,

безпотребе 116, вдалче 131, власне III, вѣчне 23, годне 142, далеце V, добре 16, досконале 37, духовне 161, зале 2, зачне 169, зле 104, значне 17, зрадліве 148, истотне 53, конечне 59, коштовне 116, ласкаве 177, латве 114, марне 147, міле 79, моудре 162, нагле 43, надаре^{не} 26, невласне 58, не^обайліве 73, не^обале 60, недобре 141, недосконале 45, неезначне 50, нела^мве 95, ненадаре^{не} 108, непристойне 152, неслоушне 89, несправе^{ліве} 119, нѣкчемне 61, певне III, пілне 154, побожне 178, покорне VI, правдіве III, пристойне 146, приязліве 161, ростропне 162, скваліве 117, скромне 163, скрите 49, слоушне 8, смѣле 92, сна^оне 71, справедліве 123, спростне 44, стале 92, статечне 93, терпліве 170, оумыслне 166, хітре VI, шпетне 57 тощо, кількість яких, на думку В. Німчука, була досить значною в пам'ятках XVI–XVII ст., поступово зростала, досягши вершини в XVII ст., але потім більшість таких утворень вийшла з активного вжитку. Учений виришально роль у розповсюдженні такого типу прислівників убачає в аналогії до історично закономірних прислівників на *-е*, співвідносних із давніми нечленими формами прикметників м'яких основ (серед них і ступенів порівняння) та контакти з польською мовою [Німчук 1978, с. 377–378]. Крім того, зазначаємо, що в церковнослов'янських текстах, які перекладав старобуковинською мовою Дем'ян Наливайко, цілком закономірно переважають прислівники із суфіксом *-о* (напр., *вѣчно* 101, *дівно* 91, *довол'но* 13, *достойно* 28, *извѣстно* 51, *лицемѣрно* 118, *лотно* 22, *лочно* 148, *мірно* 163 та ін.).

Наведені вище слова В. Мойсієнка про те, що автор досконало знав не тільки тогочасну старобуковинську писемну мову, а й польську, повністю підтверджують цю думку, тому можемо припустити, що наявність у художніх текстах-перекладах старобуковинського книжника адвербіативів із суфіксом *-е*, з одного боку, може бути зумовлена діалектним впливом, а з іншого, – польської мови.

Зауважимо, що, на відміну від більшості досліджуваних нами старобуковинських пам'яток офіційно-ділового стилю, у яких досить часто функціонували паралельні форми тих самих прислівників то з *-о*, то з *-е* як відображення загальної тенденції тогочасної системи адвербіатива [див., наприклад: Гримашевич 2012; Гримашевич 2018 та ін.], у текстах Дем'яна Наливайка це явище спорадичне, оскільки відзначаємо лише шість таких фіксацій: *мо^оно* 6, *мо^оне* 123; *него^оно* 41, *него^оне* 148; *подбно* 82, *подбне* 47; *про^оне* 10, *прочно* 111, *противне* 03, *противно* 71; *ѣвне* 15, *ѣвно* 20, що, очевидно, зумовлене стилем пам'ятки та авторською позицією у використанні переважно прислівників із суфіксом *-е*.

У перекладах відзначаємо незначну кількість прислівників у простій формі вищого ступеня порівняння, утвореній за допомогою суфіксів *-ѣй* (*-ей*) чи рідше *-е* як від тих самих основ адвербіативів (*барзѣй* 13, *досконалѣй* 175, *лацнѣй* 177, *мнѣй* 168, *ніжєй* 48, *первѣй* 61, *рыхлѣй* 101, *вышше* 40), так і суплетивних (*большей* 2, *менше* 70, *горше* 101, *лѣше* 127). Відзначаємо одну фіксацію утворення простої форми компаративна прислівника із запереч-

ною часткою *не*: *нелегце* 153. У формі суперлатива автор ужив лише утворення від прислівника *барзо* VI: *найбарзѣй* 11, *найбарзѣй* 122. Переважне функціонування компаративних утворень із давнім суфіксом *-ей* підтверджує думку лінгвістів про те, що в пам'ятках XVI – I половини XVII ст. такі прислівники були досить численними [Гринчишин 2003, с. 36]. Водночас український діалектний континуум і досі кореспондує компаративні форми адвербіативів із зазначеним суфіксом (див., напр. [Гримашевич 2014]), які наявні переважно в низці говорів південно-західного наріччя та північноукраїнського, насамперед у західнополіському діалекті, тобто в архаїчних ареалах, що засвідчує тяглість таких форм ступенів порівняння прислівника від давнини до сьогодення. Крім того, у тексті пам'ятки фіксуємо також прислівник *позавтрѣй* 155 із суфіксом *-ѣй*, що підтверджує активність його побутування в старобуковинський період.

Аналізуючи означальні відприкметникові прислівники, акцентуємо й на питанні варіантності адвербіативів. Насамперед зазначимо, що Дем'ян Наливайко не вживав великої кількості фонетичних чи словотвірних варіантів тих самих лексем, оскільки фіксуємо спорадично переважно тільки різні орфографічні форми того самого слова з діакритичними знаками чи без них (напр., *бє^течне* 50, *бє^течне* 105; *пє^шше* 15, *перше* 102; *прочно* 10, *про^жно* 111 тощо), хоча саме відприкметникові означальні прислівники у формі компаративна наявні в різних фонетико-словотвірних варіантах: *далѣй* II, *дале^о* 47, *далѣ* 108; *большей* 2, *бо^шей* 69, *бо^ше* 16, *больше* 31, *больше* 74; *легче* 59, *легшей* 60 тощо, оскільки варіантні форми інших розрядів представлені лише поодинокими прикладами, напр.: *кгда* 41, *кгда^ы* 12, *кгда^ы-сь* 93. Незначну кількість варіантів прислівників можна, очевидно, пояснити намаганнями старобуковинського книжника дотримуватися норм тогочасної літературно-писемної мови.

Учені зауважують, що поряд із відад'єктивними в історії української мови відомі й відприкметникові прислівники, утворені сполученням прийменників і субстантивованих прикметників із різними вихідними родово-відмінковими формами. Із-поміж них:

1) прислівники, співвідносні зі субстантивованими прикметниками чоловічого-середнього роду однини у формі родового відмінка з прийменниками *з/с*, *за*, *до*, які в досліджуваній пам'ятці фіксуємо спорадично із початковим елементом *з*: *збола* 142, *здалека* 25 (*здалека* 77), *знагла* 9; водночас відзначаємо адвербіатив такого типу із префіксом *не*: *незбола* 5;

2) прислівники, співвідносні зі субстантивованими прикметниками середнього роду однини у формі знахідного відмінка, що поєднується з прийменниками *в*, *за*, *на* (у текстах лише одне слово *завєне* 33);

3) прислівники, співвідносні зі субстантивованими прикметниками чоловічого-середнього роду однини у формі місцевого відмінка або відчислівниковими прикметниками у формі знахідного від-

мінка, що поєднується з прийменником *по*: *помалу* 6, *почасти* 34;

4) прислівники, співвідносні зі субстантивованими прикметниками чоловічого-середнього роду однини у формі місцевого відмінка, поєданого з прийменниками *в, на*. [Німчук 1978, с. 381], хоча останньої групи прислівників не фіксуємо.

Отже, основний репертуар відприкметникових прислівників пам'ятки – прислівники із суфіксами *-е* та *-о*, оскільки інші відад'єктивні утворення відзначаємо лише спорадично.

Ужиті автором у художніх текстах відіменникові прислівники – це невелика кількість прийменниково-іменникових утворень із формами:

1) знахідного (*внєть* 30, *вноутрь* 58, *внѣвечь* 63, *впродь* VI, *вслѣ*⁹ 162; *наѣвки* 30, *напродь* 71);

2) місцевого відмінків (*вкоупѣ* 143, *вночі* 119, *врыхлѣ* 92, *поневоѣ* 116);

3) значно рідше – родового (*спосро⁹ку* 48, *знадвора* 102, *завтра* 113).

Досить спорадично автор уживає прислівники, утворені в результаті адвербіалізації форм орудного відмінка: *даро^м* 157, *поєдінкомъ* V, *часомъ* 63 (докладно особливості адвербіалізації таких форм в українській літературній мові та діалектах проаналізовано в [Гримашевич 2015]).

Очевидно, спорадичність уживання відіменникових прислівників загалом та адвербіалізованих сполук у формі орудного відмінка зокрема в текстах Дем'яна Наливайка зумовлена художнім стилем текстів, оскільки в тогочасному офіційно-діловому мовленні існування таких прислівників доволі частотне, адже за їхньою допомогою писарі могли передавати спосіб чи міру виконання злочину, покарання, ступінь завданих позивачам збитків і спричинених злочинів.

Як зазначає В. Німчук, відзайменникові прислівники – найдавніші утворення, які зазнали насамперед різних фонетичних змін, функціонували в різні періоди розвитку мови здебільшого із семантикою місця [Німчук 1978, с. 348, 360]. Зауважимо, що з-поміж 18 ужитих Дем'яном Наливайком відзайменникових прислівників зі значенням місця фіксуємо 7: *тоут* V (*тоут^м* 28), *где* 24, *нѣгдѣ* III, *ошоль* 108, *отоль* 10, *отолъ* 172, *всєгда* 177, що справді підтверджує зазначену думку, інші – це адвербіативи часу: *кгда* 41 (*к⁹ды* 12), *к⁹ды-сь* 93, *теперъ* 31 (*тепе⁹* 3, *тепер'* 37), *тогда* 40 (*тог⁹ды* 7), *теды* 7, *нѣкгда* 19 (*нѣк⁹ды* 48, *нѣкды* 106, *завше* 1), способу дії: *такъ* IV (*так* 77, *та⁹* 38, *такъ* 164), *иначей* 3, *нетаковѣ* 40), причини (*нащо* 118) та міри і ступеня (*нѣзачо* 5). Водночас хочемо зауважити щодо прислівника *нетаковѣ* 40, до формальної словотвірної структури якого входить вказівна частка *-во*, яка демонструє виразний діалектний вплив, оскільки утворення такого типу досі функціонують у говорах південно-західного та поліського наріччя.

В. Мойсієнко, аналізуючи полонізми «Лькарства на оспалый оумысль чоловічій», називає з-поміж них і прислівники: *знагла* 9, *обфите* 144 [Мойсієнко 2017, с. 20].

Водночас дослідник припускає, що Дем'ян

Наливайко ввів до наукового обігу деякі прислівники, зокрема *цѣлкомъ*, який фіксуємо й у досліджуваних текстах (*цѣл'комъ* 150): *Пре⁹ цю цѣл'комъ королевства частокрѣтъ до розерѣанъа прійти моу⁹сли* [Лікарство 2017, с. 150], натомість учений остаточно не впевнений, якого походження цей адвербіатив: чи це українізований полонізм, чи поширене в розмовній практиці українське слово [Мойсієнко 2017, с. 20], хоча ми схильні все ж дотримуватися другої позиції, на користь якої свідчить, зокрема, і прийменник *пре⁹*, відомий на теренах південно-західного наріччя. Ужитий у наведеному уривку прислівник міри і ступеня *частокрѣтъ* 13 – єдине складне прислівникове утворення-комполит у перекладних текстах Дем'яна Наливайка.

Нечисленною порівняно з іншими групами прислівників є відчислівникові – найдавніші утворення, що сягають праслов'янської мови, у якій адвербіалізувалися насамперед форми порядкових числівників [Німчук 1978, с. 341–412]. Така група адвербіативів не поповнюється новотворами [Мукан 1986], оскільки відчислівниковий тип адвербіальної деривації непродуктивний [Вихованець 2004, с. 298–320]. Дем'ян Наливайко вживає лише три таких прислівники: *нѣришѣ* 102, *повторѣ* 82, які підтверджують думку В. Німчука щодо адвербіалізації насамперед форм порядкових числівників, а також прислівник міри і ступеня *мало* 11. В. Мойсієнко припускає авторство Дем'яна Наливайка, очевидно, під впливом чеської мови, щодо відчислівникових прислівників *вдєслатєро* та *вдєслатєронаособѣ* 121 [Мойсієнко 2017, с. 20], останній із яких уміщений у досліджуваній пам'ятці.

Насамкінець проаналізуємо особливості перекладу церковнослов'янських прислівників староукраїнськими адвербіальними відповідниками чи іншими синтаксичними одиницями, якими вважав за доцільне Дем'ян Наливайко замінити такі лексеми. Як було зазначено вище, кількість прислівників у церковнослов'янських текстах різна насамперед з огляду на пошук автором найбільш доцільного для перекладного контексту адвербіатива чи словосполучення, переклад прислівника іншою частиною мови, а також через те, що навіть безприслівникові конструкції автор часто замінює прислівниковими, напр.: *страшно єсть – страшенъ єсть* 97, *перве грѣхи своа – ты впро⁹ грѣхи твой* 68, *болѣзни прє⁹лежащєє живѣтно – хвороба^м по⁹легаючимъ є⁹ быдлатє^м* 114, *извѣстно всєгда – вѣчне трѣваючє* 51, *виждѣ оубо испытно коєгѣждо – прєто розбачай достатєчне коєждо* 160, *иногда же инако прєлагаетьса вєци – рєчи с часом са омѣнають* 153, *едва кто оузритъ сѣ дерзноєнїємъ – лєдво мѣжєть безпєчне видѣти* (у староукраїнському перекладі маємо два прислівники, хоча в церковнослов'янській частині їх немає) та ін.

Висновки. Отже, лексико-граматичний клас прислівника, як свідчать мовознавчі дослідження, у яких схарактеризовано адвербіативи з позиції як діакронії, так і синхронії, та власні спостереження й узагальнення на основі зібраного діалектного матеріалу та насамперед опрацювання низки пам'яток

переважно офіційно-ділового, а в запропонованій розвідці художнього стилю, виявляє тенденцію до тяглості від найдавніших часів до сучасності, оскільки більшість його елементів функціонує в літературній мові та діалектах. Адвербіальна система, представлена в перекладній із церковнослов'янської староукраїнською літературно-писемною мовою пам'ятці «Лькарство на оспалый оумысль чоловічій» Дем'яна Наливайка підтверджує погляди мовознавців щодо активності побутування в означений період (XVI–XVII ст.) насамперед відприкметникових прислівників із суфіксами *-o* та *-e*, причому, на відміну від текстів офіційно-ділового стилю, де такі форми вживалися паралельно приблизно з однаковою кількістю, зі значною перевагою другого суфікса в художніх текстах, що, очевидно, свідчить про авторську позицію Дем'яна Наливайка, яка відображала наявну на той час тенденцію в уживанні таких слів у староукраїнській мові, а також зумовлена, з одного боку, діалектним впливом, а з іншого – польської мови. Значно менше функційне навантаження в тексті досліджуваної пам'ятки мають відприкметникові прислівники, утворені в результаті поєднання прийменників із формами знахідного, місцевого та родового відмінків (таку ж тенденцію спостерігаємо й у староукраїнських пам'ятках офіційно-ділового стилю). Водночас відіменникові, відзайменникові та відчислівникові прислівники Дем'яна Наливайка живає спорадично, що зумовлено, знову ж таки, стилем перекладних текстів.

Крім того, найімовірніше, саме стиль пам'ятки та її відповідність тогочасній літературно-писемній мові зумовили нечисленність варіативних форм написання здебільшого відприкметникових, рідше –

відзайменникових прислівників (із діакритичними знаками чи без них), а також фонетико-словотвірних варіантів адвербіальних лексем.

Кількісна невідповідність прислівників у церковнослов'янському та староукраїнському текстах із тенденцією до збільшення адвербіативів зумовлена намаганням автора якнай докладніше зі збереженням семантики та відповідно до норм староукраїнської норм передати зміст завдяки вживанню найбільш доцільного для перекладного контексту слова чи словосполучення, перекладу прислівника іншою частиною мови або іншу частину мови прислівником, а заміну безприслівникових словосполучень граматичними конструкціями з адвербіативами.

Загалом прислівникова система староукраїнської мови, відображена в пам'ятці початку XVII ст., відображає загальні тенденції функціонування цього лексико-граматичного класу слів у староукраїнській мові, хоча з огляду на художній стиль, як видно з наведеного матеріалу, має певні відмінності. Насамкінець зазначимо, що дослідження прислівників у різноманітних пам'ятках має важливе значення для вивчення історії української мови загалом і становлення адвербіальної системи зокрема, водночас дає підстави констатувати, що прислівник, хоч і периферійний клас слів, в усі періоди розвитку мови свідчить про стан її граматичної системи та є невідмінним складником лексики.

Перспективи наукових пошуків убачаємо в дослідженні прислівників в інших пам'ятках староукраїнської мови для здійснення системного опису адвербіальної системи вказаного періоду та її динаміки.

Література

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.
2. Бевзенко С.П. З історичних коментарів до українського словотвору. Прислівник. *Наукові записки Ужгородського державного університету*. Том 37. Ужгород, 1959. С. 21–40.
3. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. За ред. І. Вихованця. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.
4. Гримашевич Г.І. Прислівникова система Кременецької актової книги земського уряду 1578 р. *Філологічний часопис*. Випуск 2 (12). Умань: ВПЦ «Візаві», 2018. С. 10–15.
5. Гримашевич Г.І. *Прислівникова система Луцької замкової книги 1560–1561 рр. Писемні пам'ятки: текст і контекст*. Львів, 2015. С. 129–138.
6. Гримашевич Г. Синхронічне та діахронічне дослідження прислівника в науковій спадщині В.В. Німчука. *IX Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство: зб. наук. ст. (до 100-річчя Національної академії наук України)*. [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України; ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Київ, 2018. С. 689–697.
7. Гримашевич Г.І. Система прислівника в Житомирській актової книзі 1635 року (відприкметникові та відіменникові прислівники). *Мовознавчий вісник*. Вип. 14–15. Черкаси, 2012. С. 46–51.
8. Гримашевич Г.І. Ступенювання прислівників в українських діалектах. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філологічна»: збірник наукових праць. Уклад. І.В. Ковальчук, С.В. Новоселецька. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. Вип. 49. С. 31–33.
9. Гринчишин Д.Г. Ступенювання прислівників в українських пам'ятках XVI – першої половини XVII ст. *Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. Житомир, 2003. Випуск 10. С. 33–46.
10. Гумецька Л.О. Словотвір прислівників української актової мови XIV–XV ст. *Українська мова і література в школі*. 1958. № 6. С. 19–26.

11. Лѣкарство на оспалый оумысль чоловѣчій. Підготували до видання В.М. Мойсієнко, Н.П. Бондар, О.Ю. Макарова, С.П. Радомська. Том I–III. Житомир, 2017.
12. Мойсієнко В. Перекладацька майстерність староукраїнського книжника. *Лѣкарство на оспалый оумысль чоловѣчій*. Підготували до видання В.М. Мойсієнко, Н.П. Бондар, О.Ю. Макарова, С.П. Радомська. Том III. Житомир, 2017. С. 6–22.
13. Мукан Г.М. Морфологічна будова і способи творення прислівників. *Українська мова і література в школі*. 1986. № 10. С. 33–37.
14. Назарова Т.В. Про особливості творення прислівників місця і часу в українській мові. *Українська мова і література в школі*. 1978. № 5. С. 11–12.
15. Німчук В.В. Прислівник. *Історія української мови. Морфологія*. Ред. кол. В.В. Німчук, А.П. Грищенко та ін. Київ: Наукова думка, 1978. С. 342–412.
16. Чапля І.К. Прислівники в українській мові. Харків: Видавництво Харківського університету, 1960. 123 с.
17. Ярун Г.М. Кореляція форми і змісту в розвитку української прислівникової системи. Київ: Наукова думка, 1993. 110 с.

References

1. Bevzenko S.P. (1959) Z istorychnykh komentariv do ukrainskoho slovotvoru. Pryslivnyk [From historical comments to Ukrainian vocabulary. Adverb]. *Naukovi zapysky Uzhhorodskoho derzhavnoho universytetu*. Tom 37. Uzhhorod. S. 21–40 [in Ukrainian].
2. Bevzenko S.P. (1960) Istorychna morfolohiia ukrainskoi movy [Historical morphology of the Ukrainian language]. Uzhhorod: Zakarpatske oblasne vydavnytstvo. 416 s. [in Ukrainian].
3. Vykhovanets I., Horodenska K. (2004) Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy [Theoretical morphology of the Ukrainian language]. Za red. I. Vykhovantsia. Kyiv: Univ. vyd-vo «Pulsary». 400 s. [in Ukrainian].
4. Hrymashevych H.I. (2018) Pryslivnykova systema Kremenetskoi aktovoi knyhy zemskoho uriadu 1578 r. [The adverbial system of the Kremenets act book of the Zemstvo government of 1578]. *Filolohichni chasopys*. Vypusk 2 (12). Uman: VPTs «Vizavi». S. 10–15 [in Ukrainian].
5. Hrymashevych H.I. (2015) Pryslivnykova systema Lutskoi zamkovoï knyhy 1560–1561 rr. [The adverbial system of the Lutsk castle book of 1560–1561.]. *Pysemni pam'iatky: tekst i kontekst*. Lviv. S. 129–138 [in Ukrainian].
6. Hrymashevych H. (2018) Synkhronichne ta diakhronichne doslidzhennia pryslivnyka v naukovi spadshchyni V.V. Nimchuka [Synchronic and diachronic study of the adverb in the scientific heritage of V.V. Nimchuk]. *IKh Mizhnarodnyi konhres ukrainistiv. Movoznavstvo: zb. nauk. st. (do 100-richchia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy)*. [Holov. red. H. Skrypnyk]; NAN Ukrainy; IMFE im. M.T. Rylskoho. Kyiv. S. 689–697 [in Ukrainian].
7. Hrymashevych H.I. (2012) Systema pryslivnyka v Zhytomyrskii aktovii knyzi 1635 roku (vidprykmetykovi ta vidimennykovi pryslivnyky) [The adverb system in the Zhytomyr Act Book of 1635 (adjective and nominative adverbs)]. *Movoznavchyi visnyk*. Vyp. 14–15 Cherkasy. S. 46–51 [in Ukrainian].
8. Hrymashevych H.I. (2014) Stupeniuvannia pryslivnykiv v ukrainskykh dialektakh [Grading of adverbs in Ukrainian dialects]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Filolohichna»: zbirnyk naukovykh prats*. Uklad. I.V. Kovalchuk, S.V. Novoseletska. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Vyp. 49. S. 31–33 [in Ukrainian].
9. Hrynychshyn D.H. (2003) Stupeniuvannia pryslivnykiv v ukrainskykh pam'iatkakh XVI – pershoi polovyny XVII st. [Grading of adverbs in Ukrainian monuments of the 16th – first half of the 17th century]. *Volyn-Zhytomyrshchyna: Istoryko-filolohichni zbirnyk z rehionalnykh problem*. Zhytomyr. Vypusk 10. S. 33–46 [in Ukrainian].
10. Humetska L.O. (1958) Slovtvir pryslivnykiv ukrainskoi aktovoi movy XIV–XV st. [Vocabulary of adverbs of the Ukrainian act language of the 14th–15th centuries]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*. № 6. S. 19–26 [in Ukrainian].
11. Likarstvo na ospalyi oumysl cholovichyi (2017) [Medicine for a Man's Sleepy Mind]. Pidhotuvaly do vydannia V.M. Moisiienko, N.P. Bondar, O.Yu. Makarova, S.P. Radomska. Tom I–III. Zhytomyr [in Ukrainian].
12. Moisiienko Viktor. (2017) Perekladatska maisternist staroukrainskoho knyzhnyka [The translation skill of an old Ukrainian scribe]. *Likarstvo na ospalyi oumysl cholovichyi*. Pidhotuvaly do vydannia V.M. Moisiienko, N.P. Bondar, O.Yu. Makarova, S.P. Radomska. Tom III. Zhytomyr. S. 6–22 [in Ukrainian].
13. Mukan H.M. (1986) Morfolohichna budova i sposoby tvorennia pryslivnykiv [Morphological structure and ways of creating adverbs]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*. № 10. S. 33–37 [in Ukrainian].
14. Nazarova T.V. (1978) Pro osoblyvosti tvorennia pryslivnykiv mistsia i chasu v ukrainskii movi [On the peculiarities of creating adverbs of place and time in the Ukrainian language]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*. № 5. S. 11–12 [in Ukrainian].
15. Nimchuk V.V. (1978) Pryslivnyk [Adverb]. *Istoriia ukrainskoi movy. Morfolohiia*. Red. kol. V.V. Nimchuk, A.P. Hryshchenko ta in. Kyiv: Naukova dumka. S. 342–412 [in Ukrainian].
16. Chaplia I.K. (1960) Pryslivnyky v ukrainskii movi [Adverbs in the Ukrainian language]. Kharkiv: Vydavnytstvo Kharkivskoho universytetu. 123 s. [in Ukrainian].

17. Yarun H.M. (1993) Koreliatsiia formy i zmistu v rozvytku ukraiinskoï pryslivnykovoi systemy [Correlation of form and content in the development of the Ukrainian adverbial system]. Kyiv: Naukova dumka. 110 s. [in Ukrainian].

**THE ADVERBIAL SYSTEM OF MONUMENTS OF THE BEGINNING
OF THE 17TH CENTURY. “MEDICINE FOR A MAN’S SLEEPY MIND”
BY DEMYAN NALYVAYKO**

Abstract. The article deals with a general overview of the analysis of the adverb in diachrony and synchrony, emphasizing the importance of studying this specific part of the language from the standpoint of etymology, grammar, and functioning. The adverbial system of the translation (from Church Slavonic to the contemporary Old Ukrainian written and literary language) of monuments of the artistic style of the beginning of the 17th century is characterized. “Medicine for a man’s sleeping mind” (1607) by Demyan Nalyvayko. The Church Slavonic text contains more than 160 adverbs, the Old Ukrainian part is translated by the author – more than 200, in addition to orthographic, phonetic and word-forming variants, adverbials, which testifies to the author’s skill in choosing words during translation.

The relevance of the article is due to the fact that the adverbial system of the researched monument has not yet attracted the attention of linguists in the context of the adverbial system of the Old Ukrainian language.

The purpose of the article is to analyze the adverbs of religious texts of the artistic style of the beginning of the 17th century. “Medicine for a man’s sleepy mind” by Demyan Nalyvayko.

The purpose of the article led to the realization of a number of tasks, among which is to characterize the state of research of the adverbial system in diachrony and synchrony in general and based on the materials of various genre and style monuments of the 16th–17th centuries, separately to reveal the peculiarities of the functioning of adverbs in the monument of artistic style compared to the official-business one, to determine the general level of development of the adverbial system of the Old Ukrainian language on the material of the studied monument.

Among the adverbials in the texts of Demyan Nalyvayko quantitatively predominate adjectival adverbs with the suffixes *-o*, *-e*, and with a clear dominance of the latter, which may be evidence of the author’s position of the old Ukrainian scribe, which reflected the existing trend in the usage of such words at that time, and it is also determined, on the one hand, by the influence of the dialect, on the other hand – by the Polish language. It is this class of adverbs that partially demonstrates the variability of writing (with or without diacritical marks), although phonetic and word-forming variants are noted extremely rarely in the texts, which can be explained by the author’s efforts to adhere to the norms of the literary and written language of the time.

Adjective adverbs, formed as a result of combining prepositions with accusative, locative, and genitive forms, have a much smaller functional load. Demyan Nalyvayko uses nominative, pronoun and negative adverbs sporadically. In general, the adverbial system of the Old Ukrainian language, reflected in the monument of the beginning of the 17th century, single out the general tendencies of the functioning of this lexical and grammatical class of words in the Old Ukrainian language, although it has certain differences in view of the artistic style of the text.

Keywords: Old Ukrainian language, monument of artistic style, Demyan Nalyvayko, adverb system, adjective adverbs, noun adverbs, pronoun adverbs, numeral adverbs.

© Гримашевич Г., 2023 р.

Галина Гримашевич – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови та методики її навчання Житомирського державного університету імені Івана Франка, Житомир, Україна; h_hrymashevych@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-3225-0031>

Halyna Hrymashevych – Candidate of Philology, Associate Professor, Head of the Department of Ukrainian Language and Methods of its Teaching, Ivan Franko Zhytomyr State University, Zhytomyr, Ukraine; h_hrymashevych@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-3225-0031>

СМИСЛОТВІРНИЙ МОТИВ ХУДОЖНЬОГО ПРОЗОВОГО ТЕКСТУ І ПЕРЕКЛАД

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 81'25+81'42

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).109–116

Гриців Н., Левченко О. Смысловітвірний мотив художнього прозового тексту і переклад; кількість бібліографічних джерел – 16; мова українська.

Анотація. Теорія мотиву відкрила нові можливості аналізу тексту з позиції смысловітворення й не залишилася поза увагою зарубіжних науковців. Проте в українській науковій традиції продуктивні характеристики цього методу вивчено недостатньо. Пропонована стаття є спробою заповнити цю нішу.

Розвідку присвячено огляду, аналізу й підсумку теоретичних відомостей про смысловітвірний мотив художнього прозового тексту з позиції перекладу. Мовимо про структуровану, методологічну основу розуміння і тлумачення смислу в тексті оригіналу та тексті перекладу, яку частково ілюструємо на прикладі роману Дж. Сондерса “Lincoln in the Bardo” і його українського та німецького перекладів.

Резюмовано роль системно-функційної лінгвістики М. Галідея, з’ясовано контури обопільного системного прирощення смислу тексту до (лейт)мотиву, передусім в аспекті роз’яснення та тлумачення тексту стосовно смысловітвірних патернів.

Окрему увагу приділено концепції перекладу як відтворенню смислу в контексті. Інтерпретація цього смислу полягає в удосконаленні розуміння смислу тексту оригіналу.

Висвітлено основні орієнтири сприйняття (творення, доповнення) смислу та спілкування посередництвом цього смислу. Мережа потенційного смислу тексту оригіналу накладається на смысловітвірний мотив цього тексту й дає змогу збагнути текст як одиницю смислу завдяки теорії мотиву, яка акцентує на розумінні структури та смислів оповідей через пізнання ймовірних художніх світів літератури.

Розгорнуто текстовий аналіз зі структурної організації до методу, що показує, як мова артикулює смисл та в який спосіб перекладач художнього тексту покращує розуміння цього смислу для читача.

Підсумовано, що перекладання – це не (лише) прерогатива мови, а, радше, питання моделювання смысловітвірної мотиву засобами цільової мови посередництвом доступного потенціалу необхідного смислу.

Ключові слова: текст, смисл, мотив, дискурс, тема, перекладознавство, когнітивний підхід, художня семантика.

Постановка проблеми. У річищі посткласичних гуманітарних студій визріває відмітна проблематика, яка стосується, так би мовити, «методу автентифікації смислу» (method to authenticate meaning) [Dreyfus 2011, с. 212]. Основна теза цього методу постулює ідею, що «завдання митця полягає не в генеруванні смислу, а радше у культивуванні (плеканні) в собі вміння вникати у смисли, які вже там [в тексті] є» [Dreyfus 2011, с. 209].¹ Ця теза може аргументовано слугувати перекладачам художньої літератури робочим кредо, адже в цьому й полягає першочергове завдання перекладача: (роз)пізнати смисл(и) тексту оригіналу (далі – ТО), з’ясувати смысловітвірні мережеві зв’язки, сформулювати інтерпретативно схожі смислові мережеві зв’язки в тексті перекладу (далі – ТП).

Мета статті полягає в аналізі класичних і посткласичних гуманітарних студій задля з’ясування проблематики смысловітвірних мотивів у художньому перекладі. **Завдання** – унаочнити та пояснити мотиви, завдяки яким змодельовано смысловітвірний потенціал ТО і ТП. Доказову базу розпрацьовано на основі роману Дж. Сондерса «Лінкольн у Бардо» [Saunders 2017; Сондерс 2019; Saunders 2018].

Методи та методика дослідження вписується

в наукову парадигму когнітивного перекладознавства, яке синтезує цілісну й логічно-структуровану систему чинників, які визначатимуть діяльнісне поле смислетворця (автора та перекладача) та етапи перекладознавчого прочитання ціннісно маркованої інформації (повідомлення). Когнітивні перекладознавчі дослідження (Cognitive Translation Studies) як узагальнювальне поняття використовують на позначення дослідницької традиції в галузі перекладознавства, що зосереджується на поясненні когнітивних підвалин перекладу й інших завдань мовного посередництва [Терп 2011; Stolze, Stanley & Cercel 2015; Stolze 2011; Stolze 2015].

Смислові мережеві зв’язки ТО прирощуються на мотивах. Проблема систематизації мотивів – складна, проте досі актуальна.

Її вирішення наблизить розуміння структури (structure) і смислу (meaning) художнього тексту.

Заторкуючи питання перекладу в річищі когнітивного перекладознавства, розуміємо *тексти як комунікативні артефакти* з узгодженими (когерентним) наборами усного, письмового та знакового складників природної мови, які поряд із набором інших комунікативних кодів (приміром, шрифт, колір, жести, інтонація тощо), створені для людей, що не є авторами цих текстів, із наміром надати цим текстам загальну (комплексну) комунікативну мету та уніфікований всеохопний смисл, – цей смисл за-

¹ В оригіналі: The task of the craftsman is not to generate the meaning, but rather to cultivate in himself the skill for discerning the meanings that are already there.

вжди більший (обширніший, розлогіший), ніж сума значень їхніх частин [Muñoz 2021]. Тексти можуть складатися лише з кількох слів (однак вони зазвичай виходять за межі речення) або ж мати величезні обсяги. Їхня відмінна риса в тім, що вони сприймаються як самостійні й замкнені в собі.

Аналіз досліджень. Вагому нішу в системно-функційній лінгвістиці займає модель М. Галідея [Halliday 1978; Halliday 1994; Halliday & Hasan 1976], яка передбачає, що структурі тексту притаманна своя комунікативна функція. М. Галідей, властиво, ввів поняття смислу (meaning) у текст, а текст розумів як семантичне ціле (semantic whole). Тобто не структура відкриває смисл тексту, а вміст цієї структури визначає семантичну цілість. Регістр (register), який формують три складники – концептуальний (field), міжособистісний (tenor), текстовий (mode)², визначає смисл як метафункційну організацію [Halliday & Matthiessen 2004, с. 601]. Дискурсна семантика тексту реалізовує три метафункції, які облямовують смисл. Відповідно мовимо про: ідейно-концептуальний смисл (ideational meaning), міжособистісний смисл (interpersonal meaning), текстовий смисл (textual meaning). Текст є одиницею смислу, інакше, одиницею у потоці смислів, що під впливом контекстів актуалізовується у конкретному прикладі (висловленні). Ці три метафункції, з увагою до ідейно-концептуального, міжособистісного та значення текстового смислів потребуватимуть новітньої моделі перекладу. Проте така когнітивна перекладацька модель значно ускладнена через пізнавальний процес і концептуалізацію смислу ТО й ТП, тобто відбувається поступ перекладознавчого аналізу з лінгвістики тексту в когнітивістику тексту. Когнітивний підхід покликаний пояснити, як живе мова в ТО і ТП та яку модель дібрати для того, аби пізнати значення цієї мови у ТО і ТП, відповідно при максимальному досягненні когнітивної релевантності та співмірності смислу, поставити між ними, умовно кажучи, знак рівності. Процес перекладу ускладнено наявністю чи відсутністю спільного когнітивного середовища учасників перекладної комунікації.

Метафункції прирощуються на основі лексико-граматичної бази, іншими словами, метафункцію визначає вибір слів та синтаксичних структур [Eggins 2004]. Словом, текстовий аналіз розширено із структурної організації синтаксису, когезії, когерентності до опанування аналізу, що показує, в який спосіб мова артикулює смисл.

Виклад основного матеріалу. Приймаючи семіотичну інтерпретацію систем четвертого порядку як доповнення до когнітивних виявів, К. Матсієсен визначає концепцію перекладу як «*відтворення смислу в контексті*» (recreation of meaning in context). Цей процес передбачає *багатомовний потенціал смислу* (a multilingual meaning potential)

² Концептуальний складник прояснює, про що мовиться і показує ставлення автора до навколишньої дійсності; міжособистісний складник відтворює суспільні відносини між комунікантами; текстовий – відповідає за форму повідомлення та структуру подання інформації (напр. письмове повідомлення).

[Matthiessen 2018] – мовимо про потенціал, який представляє смислові ресурси (meaning-making resources) двох або більше мов, якими має володіти будь-який перекладач. Перекладач тлумачить (інтерпретує) патерни смислів (patterns of meaning) тексту оригіналу в його контексті, роблячи вибір з-поміж потенціалу смислів мови перекладу, і відтворює ці смисли (recreates these meanings), створюючи текст цільовою мовою, вибираючи з цільової мови *потенційний смисл*. Отже, центральним у процесі перекладу є *вибір* (choice, рішення) – вибір з-посеред смислів (choice in meaning). Відтворення смислу в контекстах передбачає вибір, який робиться серед варіантів багатомовного смислового потенціалу перекладача (among options in the translator's multilingual meaning potential).

Одиниця смислу набуває ознак структурності в тексті та загальноприйнятості в трактуванні. Загальний, занурений у суспільно-культурний контекст, смисл стає пізнаним; своєю чергою пізнаний смисл слугує перекладним смислом.

Патерни смислів (послугуючись термінологією К. Матсієсена) оригінального тексту у власному контексті виявляють закономірності мислення (автора), тому їх доречно аналізувати з погляду теорії мотивів, де мотив – це документація ідеї тексту та його смислової організації.

За широким тлумаченням, лейтмотив, лейттема, або *смислотвірний мотив* – це повторювана тема, яку асоціюють із певною ідеєю, місцем чи особою. Лейтмотив має циклічний характер і зв'язує художній твір у когерентне ціле (coherent whole). Лейтмотив дає змогу пов'язати розповідь із нарративним середовищем і закріпити тематичні акценти за мовними засобами (словами, фразами, реченнями). Смислотвірний мотив постає прийомом стильової організації серії поєднаних однією темою повідомлень як зв'язної послідовності.

Лейтмотив – конкретний образ, головна тема чи ідея, визначальна інтонація, що пронизує твір або творчість митця, ненастанно згадувана художня деталь, ключова для розкриття задуму митця [Словник літературознавчих термінів]; конкретний образ, часто повторювана деталь, головна тема чи ідея, визначальна інтонація, що пронизує твір або всю творчість письменника [Літературна енциклопедія].

Сучасне трактування лейтмотиву не акцентує на лейтмотиві як переважності чи домінуванні цього мотиву, натомість його тлумачать як помітний мотив або один з мотивів.

Мотив — це важливий помітний елемент або риса, яка зазвичай з'являється в усьому творі. Мотив може стосуватися теми або безпосередньо бути домінуючою чи центральною ідеєю. До мотивів зараховують такі поняття, як *зрада, прощення, відчуження*; мотивом можуть також слугувати певні образи та звуки, такі як *камінь* чи *дзвони*. Завдяки мотивній організації твору визначають стиль митця та виявляють традиційне й нове (привнесене) у цей твір. Мотив дає підставу мовити про стильову домінуючу творчості автора.

Мотиви типологізують за такими параметрами: семантикою, походженням, засобами втілення, традицією, ступенем повторюваності, зв'язком із загальними (літературними) напрямками, течіями, стилями.

Основне призначення мотиву – привернути увагу до теми. Пильний читач занурюється в тему чи повідомлення, пізнавши мотив твору (оповіді).

Часто мотиви розпізнають інтуїтивно.

Письменники використовують мотиви з таких причин: для створення настрою твору (піднесеного й життєрадісного чи похмурого і пригніченого); для створення символіки. Мотив виконує сюжетнотвірну та структуротвірну функції в художньому творі.

Тема має безпосередній стосунок до мотиву і є абстрактним концептом (concept), що лежить в основі всієї оповіді. Своєю чергою, мотив слугує у творі повторюваним елементом, який вказує на цю тему; мотив має повторюватися в тканині тексту (на відміну від, скажімо, символу, який може трапитися в тексті лише один раз).

Тема – основне повідомлення, смисл твору. Тема керує нарративом (розповіддю), спонукає персонажів діяти певним чином і надає тексту глибшого смислу. Темі звикло широкі та концептуальні. У класичній літературі теми містять: смертність/безсмертя, любов/зрада, добро/зло. Письменники постмодернізму прагнуть уникнути такої шаблонності й за допомогою відмови від смислу ставлять під сумнів (необхідність) існування художньої теми загалом. Натомість вони прагнуть впровадити теми й жанри, які, згідно з літературним каноном, не є придатними для літератури.

Тематичний лейтмотив ґрунтується на художній моделі, структурованій завдяки лексичним та семантичним повторам. Інколи достатньо два повтори смислових компонентів тексту.

Аломотив (allomotif) – мотив, який трапляється в конкретному мотивемному контексті (motifemic context); інакше, – мотив, що виявляє прицільну мотивему [Dundes 1964]. Приміром, у романі Дж. Сондерса “Lincoln in the Bardo” мотивемний контекст закріплено смисловими одиницями *sickbox, the white stone home, in that previous place, firesound associated with the matterlightblooming phenomenon*.

У наукових термінах на одному ґрунті з теорією тексту Л. Долежел розгортає *теорію мотиву* (motif theory), яка має суттєвий вплив на розуміння структури та смислів оповідей (story) і їхніх сюжетів [Doležel 1976; Doležel 1980; Doležel 1998]. Науковець зміщує акценти у сторону наратології; він стверджує, що теорія наративу (Narrative theory) завжди визнавала, що художнім і нехудожнім нарративам притаманна наявність оповіді (story) і простого чи складного ланцюга подій [Doležel 1998, с. 31]. Проте Л. Долежел привносить своє розуміння того, що базовим концептом наратології є не сама story, а нарративний світ (narrative world), охарактеризований типологією ймовірних світів (possible worlds). Відповідно, художня семантика (Fictional semantics) не спростовує ідеї, що оповідь (story) є визначальною рисою наративу, проте про-

пагує макроструктурні умови породження story (the macrostructural conditions of story generation): story відбувається і взаємодіє в певних видах ймовірних світів (possible worlds).

Збагнути ці ймовірні світи можна завдяки різним моделям, на думку Л. Долежеля. Різні пізнавальні цілі (cognitive aims) передбачають аналіз різних видів ймовірних світів.

До прикладу, ймовірні світи логічної семантики (logical semantics) вивчають завдяки інструментарію інтерпретивних моделей (interpretive models), які охоплюють необхідні для семантичної інтерпретації ділянки (domain of reference), контрфактичних тверджень (counterfactual statements), модальних формул (modal formulas), контекст наміру (intentional contexts) [Doležel 1998, с. 14].

Ймовірні світи художньої літератури (possible worlds of fiction) – це *артефакти*, створені естетичною діяльністю. Сюди також зараховують творення поезії та музики, міфології та оповідання (storytelling), живопису та ліплення скульптури, театру і танцю, кіно й телебачення.

Ймовірні світи в літературі є особливим видом імовірного світу; це естетичні артефакти, створені, збережені і циклічно занурені (circulating) в середовище художніх текстів. Якщо мовити про художній текст, то ці світи змодельовано системою (природної) мови.

Ймовірні світи логічної семантики аналізують з позиції усвідомлення, що ймовірні світи є завершеними й викінченими структурами. Натомість, художні світи літератури (fictional worlds of literature) – незавершені (incomplete) [Doležel 1998, с. 22]. Серед інших особливостей – розуміння того, що: а) художні світи літератури можуть бути гетерогенними/неоднорідними стосовно макроструктури (heterogeneous in their macrostructure); б) вигадані світи літератури є конструктами текстового поезису (textual poiesis). Із погляду класичних гуманітарних студій поняття поезису (poiesis) розуміють як діяльність чи діяння, завдяки якій у художній текст привносять щось нове, те, чого до цього не існувало [Бехта 2012].

Л. Долежел поділяє мотиви на низку груп: мотиви події (N-event motifs); мотиви дії (Action motifs); інтеракційні мотиви (Interactional motifs); розумові мотиви (Mental motifs) [Doležel 1980, с. 32–43].

Умовна межа між класичним та посткласичним трактуванням лейтмотиву проглядається щодо терміна *мотифема* (motifeme, іноді мотивема) [Prince 2003, с. 55]. Якщо традиційно мотивему тлумачать як а) сталий мотив, властивий багатьом творам, б) тему мотиву, то посткласичні студії вносять суттєву корективу в розуміння мотивеми як функції, породженої та/чи підсиленої мотивом у співвідношенні з дією (action) [там само].

Випрацьовуючи систему принципів аналізу тексту художнього перекладу, відступаємо від узагальненого розуміння лейтмотиву як стрижневого складника сюжету, натомість пов'язуємо смислотвірний мотив із засадничою тематичною лінією твору. Проте він не обов'язково мусить бути цен-

тральним тематичним елементом. Смысловітвірний має стосуватися розвитку подій у творі й повторюватися в межах одного твору. Лейтмотив як смисловий складник твору може перетинатися з іншими лейтмотивами того самого твору, що дає змогу аналізувати лейтмотиви одного тексту.

Із погляду теорії тексту, не ототожнюють смысловітвірний мотив з інтертекстуальністю та не зміщують розуміння (лейт)мотиву щодо фольклору.

Натомість смысловітвірний мотив – це відносно самостійний смисловий компонент ідеї та теми твору, смислової (когнітивної й конвенційної) форми якого можна простежити на композиційному (структурному) мовному рівні.

Одиницею аналізу слугує смысловітвірний елемент, який фіксує один із мотивів тексту (усамітнення, тривоги, страждання, ейфорію, успіх), де реалізується потенціал пізнання смислу.

У цьому досліджуваному творі смысловітвірним елементом слугує складник ізотопної мережі мотиву, пов'язаного з *горем*. Фрагментарно подаємо його аналіз.

Із погляду цілісного розуміння тексту, зосереджуємося на смисловому вимірі (the meaning dimension), зокрема на ізотопній мережі (isotopic web, ланцюжках тематично близьких лексичних елементів) і тематичних мережах (thematic networks). Перевагу надаємо смысловітвірному мотивові відчуження та емоційної дислокації.

В обраному для аналізу романі тематично увиразнено мотив «горя, смутку, туги». Відмітний відчай героїв роману та особисті страждання Авраама Лінкольна, який втратив свого маленького сина Віллі, полонять розум читача. Роману не бракує позитивних емоцій і веселих описів, але ізотопна мережа тем, що керуються горем, становить виклик для перекладачів: він виходить за межі рівня слів і вимагає великих зусиль, щоб вибудувати той самий ланцюжок одиниць смислу, який буде пізнавати читач цього тексту.

У Таблиці 1 підсумовано вибірку ізотопу для тексту оригіналу і двох текстів перекладу – українською та англійською мовами.

Текст оригіналу	
<pre>corpus: user/nataliia_hrytsiv/lincoln_in_the_bardo subcorpus: - size: 12 query: Query:[lc="sorrow"] Reference,Sentence doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> A century and a half has passed, and yet it still seems intrusive to dwell upon that horrible s doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> Oh, the pathos of it! -- haggard, drawn into fixed lines of unutterable sadness, with a look of doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> As the dead piled up in unimaginable numbers and <coll>sorrow</coll> was added to sorrow, a nat doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> As the dead piled up in unimaginable numbers and sorrow was added to <coll>sorrow</coll> , a na doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> The people have, for nineteen months, poured out, at your call, sons, brothers, husbands & mone doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> Kunhardt and Kunhardt, op. cit. We may be sure, -- therefore, bereaved parents, and all the chi doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> There was nothing special, anymore, about this place. roger bevins iii His continued presence h doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> There was nothing special, anymore, about this place. roger bevins iii His continued presence h doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> There was nothing special, anymore, about this place. roger bevins iii His continued presence h doc#0,Lincoln in the Bardo.docx a detour and a weakness. roger bevins iii His mind was freshly inclined toward sorrow; toward the f doc#0,Lincoln in the Bardo.docx sorrow was not uniquely his, not at all, but, rather, its like had been felt, would yet be felt, by doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> By <coll>sorrow</coll> . </s></pre>	<pre>corpus: user/nataliia_hrytsiv/lincoln_in_the_bardo subcorpus: - size: 11 query: Query:[lc="grief"] Reference,Sentence doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> DESCRIPTION: First edition. New York : Random House, [2017] IDENTIFIERS: LCCN 2016004993 ISBN 978 doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> I never saw a man so bowed down with <coll>grief</coll> . </s> doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> His <coll>grief</coll> unnerved him, and made him a weak, passive child. </s> doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> While they were thus engaged there came one of the heaviest storms of rain & wind that has visited th doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> Epstein, op. cit. From throughout the spacious halls that evening great sounds of <coll>grief</coll> . doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> Have exported this <coll>grief</coll> . </s> doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> He entered the clearing below us, holding a lock: the lock to the door of the white stone home, which doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> The people have, for nineteen months, poured out, at your call, sons, brothers, husbands & money. -- I doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> The tension and <coll>grief</coll> in the chapel were palpable. </s> doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> Our <coll>grief</coll> must be defeated; it must not become our master, and make us ineffective, and doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> The thing would be won. roger bevins iii Our willie would not wish us hobbled in that attempt by a va</pre>
<pre>corpus: user/nataliia_hrytsiv/lincoln_in_the_bardo subcorpus: - size: 10 query: Query:[lc="sadness"] Reference,Sentence doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> He did not sob. hans vollman He was softly sobbing, his <coll>sadness</coll> aggravated by his mounti doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> In this place of great <coll>sadness</coll> . </s> doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> Never in my nearly eighty years of life on earth had I experienced a greater or more bitter contrast doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> Oh, the pathos of it! -- haggard, drawn into fixed lines of unutterable <coll>sadness</coll> , with a doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> He was attempting to formulate a goodbye, in some sort of positive spirit, not wishing to enact that doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> We do not wish to, and, therefore, shall not! stanley "perfesser" lippert The hats the Bachelors sent doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> All of us, white and black, had made him sadder, with our <coll>sadness</coll> . </s> doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> And now, though it sounds strange to say, he was making me sadder with his <coll>sadness</coll> , and doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> And now, though it sounds strange to say, he was making me sadder with his sadness, and I thought, We doc#0,Lincoln in the Bardo.docx <s> And now, though it sounds strange to say, he was making me sadder with his sadness, and I thought, We</pre>	

Український переклад

corpus: user/nataliia_hrytsiv/lincoln_ukrainian
 subcorpus: -
 size: 7
 query: Query:[lc="печаль"]
 Reference,Sentence
 doc#0 | <s> Був пригнічений, ще сумніший, ніж раніше, та й змерз уже добряче, а коли спрямував помисли назовні, шукаючи віти у своєму жит
 doc#0 | <s> Ви бодай іноді усвідомлюєте, що спустошення, горе та <coll>печаль</coll> , які проймають сьогодні нашу країну, -- це ваших рук
 doc#0 | знову звернулися до печалі; до того, що світ повніться печалю; що той чи інший тягар печалі лежить на серці у кожного; що стражда
 е спізнали
 doc#0 | людина, завжди треба пам'ятати, що страждають усі (ніхто не вдоволений життям цілковито; з усіма поводяться несправедливо, всіх не
 він ііі у серці
 doc#0 | життєвому шляху доля; що печаль, яка гнітить йому душу нині, -- не лише його, аж ніяк, адже подібно вже почувалися чи ще почуватим
 х та обмежених... ганс воллмен Над якими вічно беруть гору
 doc#0 | <s> I вони такі переможуть. роджер бевінс ііі Наш Віллі не хотів би, щоб нам стала на заваді у цій боротьбі марна й безплідна <col
 doc#0 | <s> Розгорнула <coll>печаль</coll> . </s>

corpus: user/nataliia_hrytsiv/lincoln_ukrainian
 subcorpus: -
 size: 7
 query: Query:[lc="сум" | lemma_lc="сум"]
 Reference,Sentence
 doc#0 | <s> Він просто заснався, а не плакав. ганс воллмен Ні, тихенько плакав, а дедалі сильніше роздратування через те, що знайти доро
 doc#0 | <s> Минуло півтора століття, а проте ще й досі, пробуючи уявити в усіх подробицях ту жалючу сцену, відчуваємо якось ніяково: <c
 doc#0 | принижувати -- просто бракує належної рішучості. ганс воллмен Для них ніщо не має достатнього значення, ось у чому річ. роджер б
 doc#0 | <s> На обпеченому (!) обличчі -- <coll>сум</coll> . </s>
 doc#0 | <s> Дозволь же мені більше ніколи не бути щасливим. ганс воллмен 209 XLIX Було доволі холодно (перебуваючи у тому добродії, ми вп
 doc#0 | <s> Для цього використовують флуоресцентні трубки та рампу. роджер бевінс ііі Як наслідок, вистави у театрі перетворилися на спра
 doc#0 | <s> Батьки-засновники споглядають усе це із занепокоєнням та <coll>сум</coll> 'яттям. </s>

corpus: user/nataliia_hrytsiv/lincoln_ukrainian
 subcorpus: -
 size: 7
 query: Query:[lc="горе" | lemma_lc="горе"]
 Reference,Sentence
 doc#0 | <s> Зроду мені не доводилося бачити ще, щоб чоловіка так підкосило <coll>горе</coll> . </s>
 doc#0 | <s> <coll>Горе</coll> позбавило його мужності, перетворило на слабку, безвольну дитину. </s>
 doc#0 | <s> А я ж поширив це <coll>горе</coll> . </s>
 doc#0 | <s> Ви бодай іноді усвідомлюєте, що спустошення, <coll>горе</coll> та печаль, які проймають сьогодні нашу країну, -- це ваших рук
 doc#0 | <s> Можемо бути певні -- а отже, можуть бути певні і скорботні батьки, й усі діти печалі, -- що наше <coll>горе</coll> постало не
 doc#0 | <s> Напругу і <coll>горе</coll> в каплиці можна було відчутти на дотик. </s>
 doc#0 | <s> Отже, наше <coll>горе</coll> треба було подолати; не можна дозволити йому оволодіти нами, зробити нас недієздатними і зіштовхн

Німецький переклад

corpus: user/nataliia_hrytsiv/lincoln_german
 subcorpus: -
 size: 9
 query: Query:[lc="kummer"]
 Reference,Sentence
 doc#0 | und dann ist das kleine weg! </s><s> Fortgerissen! </s><s> Man ist wie vom Donner gerührt, dass solch grausame Gewalt in der bisla
 Verwunderung. </s><s> Seine Trauer machte ihn unsicher, machte ihn zu einem schwachen, untätigen Kind. </s><s> Ich hätte mir nicht träumen
 doc#0 | und Süden<<, von Lillian Foster Die Nachbarn sagten, ich würde Mr. Lincoln wohl hässlich finden, dabei habe ich in Wahrheit nie ei
 r und die Kranken- Gestalt seines Jungen drinnen lag, konnte er offenbar nicht widerstehen, ein letztes Mal hineinzugehen. reverend everly
 doc#0 | hatte sich verflüssigt, Ranken waren hervorgeschlüpft, und vier oder fünf davon umschlossen jetzt seine Taille; ein grauvoller k
 ziehen und der hohen Anerkennung, die er genoss, gelang ihm das keineswegs, im Gegenteil: Anscheinend hielt man nicht viel von ihm, und be
 doc#0 | in der Hoffnung, dass sich doch noch ein tröstlicher Gedanke einstellte, auf dem er aufbauen könnte. </s><s> Doch da kam nichts. <
 hne jegliche Manieren, und während er mit einem redet, rammt er einem die Fäuste unter die Rippen. </s><s> In: >>Die Kriegsjahre<<
 doc#0 | Hoffnung, dass sich doch noch ein tröstlicher Gedanke einstellte, auf dem er aufbauen könnte. </s><s> Doch da kam nichts. </s><s>
 liche Manieren, und während er mit einem redet, rammt er einem die Fäuste unter die Rippen. </s><s> In: >>Die Kriegsjahre<<, von
 doc#0 | meist geschmähten Präsidenten<<, von Larry Tagg Der Präs ist ein Idiot. </s><s> In: >>Die Bürgerkriegsakten von George B. McClella
 tet, ohne jegliche Manieren, und während er mit einem redet, rammt er einem die Fäuste unter die Rippen. </s><s> In: >>Die Kriegsjahre<<
 doc#0 | Präsidenten<<, von Larry Tagg Der Präs ist ein Idiot. </s><s> In: >>Die Bürgerkriegsakten von George B. McClellan<<, hrsg. von Ste
 Manieren, und während er mit einem redet, rammt er einem die Fäuste unter die Rippen. </s><s> In: >>Die Kriegsjahre<<, von
 doc#0 | Präs ist ein Idiot. </s><s> In: >>Die Bürgerkriegsakten von George B. McClellan<<, hrsg. von Stephen Sears Eitel, schwach, kindisc
 ücken, marschieren über dieselben Brücken zurück, die dann abgerissen werden. </s><s> Und was wird erreicht? </s>
 doc#0 | Sonne heraus und schickte ihr Licht durch die kleinen Fenster, so dass das Innere in einen blauen Schimmer getaucht wurde, als läg
 ch erfahren.<< Gurley, ebda. </s><s> Und da saß der Mann, eine Last auf dem Haupt, über welche die

corpus: user/nataliia_hrytsiv/lincoln_german
 subcorpus: -
 size: 12
 query: Query:[lc="trauer" | lemma_lc="trauer" | ascii="trauer"]
 Reference,Sentence
 doc#0 | war erst an dem Tag hergebracht worden. </s><s> Will sagen, der Mann war höchstwahrscheinlich bereits da gewesen - roger bevins ii
 für gewöhnlich zu tun pflegte. reverend everly thomas Stattendessen ging der Junge durch den Mann hindurch, während dieser weiter auf die He
 doc#0 | die schwerste Prüfung meines Lebens<<, gestand er der Krankenschwester, und obgleich er von Sorge und Kummer niedergedrückt war, r
 nünftig, gut gelaunt und wohlgezogen. </s><s> In: >>Tad Lincolns Vater<<, von Julia Taft Bayne So, wie er war, stellen sich die
 doc#0 | . </s><s> Hilyard, ebda., Bericht des Butlers D. Strumphort XIX Gegen Mittag begaben sich der Präsident, Mrs. Lincoln und Robert n
 rdwesten heran. </s><s> Epstein, ebda. </s><s> An jenem Abend war überall in den geräumigen Sälen großes Wehklagen zu vernehmen, und nicht
 doc#0 | nach Seinem Belieben uns bewahrt oder zerstört hielt es für Recht dasz ich bewahrt sey um Dir diese Zeilen wohl zu schreiben. </s>
 e Auf einmal brach eine Gestalt aus dem aufgehäuften Erdhügel hervor, als wär einem Käfig ein wildes Tier entsprungen, stapfte auf
 doc#0 | <s> Eben wahr da noch unser kleiner Nate mit seiner Angel auf der Brücke und wo is der Junge jetzt? </s><s> Und wer hat ihn nach drü
 s><s> Diese dreitausend ins Loch der Verluste werfen? </s><s> Den Frieden suchen? </s><s> Der große Narr der Kehrtwende werden, König der
 doc#0 | als ich sie je erblickt hatte. </s><s> Wir haben es geschafft!, sagte Vollman. </s><s> Wir haben es tatsächlich geschafft! </s><s>
 Gilmore Dunkelgraue, klare Augen von starkem Ausdruck, der sich je nach Stimmung veränderte. </s><s> In: >>Abraham
 doc#0 | Idiot. </s><s> In: >>Die Bürgerkriegsakten von George B. McClellan<<, hrsg. von Stephen Sears Eitel, schwach, kindisch, heuchleris
 ieren über dieselben Brücken zurück, die dann abgerissen werden. </s><s> Und was wird erreicht? </s><s> Absolut nichts. </s>
 doc#0 | Kirchenfenstern. </s><s> Kunhardt und Kunhardt, ebda. </s><s> Irgendwann kam die Sonne heraus und schickte ihr Licht durch die kle
 ns erstaunt waren: >>Was ich tue, das weißt du jetzt nicht, du wirst es aber hernach erfahren.<< Gurley, ebda. </s><s> Und da saß der
 doc#0 | als sie ob seines Tuns erstaunt waren: >>Was ich tue, das weißt du jetzt nicht, du wirst es aber hernach erfahren.<< Gurley, ebda.
 ing durch den Kopf, wie schwer es dem Manne fallen musste, sein Kind an
 doc#0 | gebleckt, regengetränkte/ blutgetränkte/schneeverkrustete Briefe rings um sie verstreut -, damit wir, wenn wir weiter auf jenem sc
 esunder Menschenverstand wiedergeboren wird. roger bevins ііі Das schleunigste Ende des Ganzen (also die größte Gnade) könnte auch das blu
 doc#0 | wie weiter südlich ähnliche Könige auch), und wenn etwas entgleiste, dann war der ganze Laden hinüber, für immer, und falls das je

```

corpus: user/nataliia_hrytsiv/lincoln_german
subcorpus: -
size: 23
query: Query:[lc="leid" | lemma_lc="leid" | ascii="leid"]
Reference,Sentence
doc#0 | , dass es für uns keine Hoffnung gab, und daher nahm ich an einem bestimmten Nachmittag (übergehen wir einige Einzelheiten und das schon fast durch die Tür war, sozusagen) wurde mir klar
doc#0 | von zwei weiteren, deutlich voneinander getrennten Vorkommnissen der Kombination Feuerknall/ Materienlichtblüte unterbrochen: eins en. </s><s> Und viele Kinder von überragender Schönheit hervorzubringen. </s><s> Und Intelligenz. </s><s> Genau wie Everett. </s><s> Edwar doc#0 | ist stets ein Tisch für mich reserviert! </s><s> Ich bin Ordensträger der Adlerlegion!<< Ich kann mich noch an seine Entgeisterung so
doc#0 | ist er in der Freude oder im Nichts. </s><s> (Warum also trauern? </s><s> Für ihn ist das Schlimmste überstanden.) Weil ich ihn so leiteter Windstoß über uns riss viele im Sturm
doc#0 | Dunkelheit befreien, so gut ich kann, nützlich bleiben, nicht wahnsinnig werden. </s><s> An ihn denken, wenn ich es tue, als wäre de gehen und sich so retten. </s>
doc#0 | erstrahle<<. hans vollman Au contraire. roger bevins iii Ein fehlgeleiteter Windstoß über uns riss viele im Sturm gebrochene Äst e ich. </s><s> Aber wir kennen keine Methode, sie auch umzusetzen. roger bevins iii (Über dieses Thema
doc#0 | er durchs Dach hinunter in die Heimstatt aus weißem Stein. hans vollman Der Junge kam durch die Decke und landete neben seinem Vat homas Bewusst war er noch nie in den Mann hineingegangen, nur aus Versehen. hans vollman Und allem Anschein nach widerstrebte es ihm jetzt doc#0 | Kane. </s><s> Schließlich sind wir nicht gerade die >>Könige der Rede!<<, sagte Mr. Füller. </s><s> Sagt ihnen, dass wir daran arb te seines Achtundzwanzigsten Jahres an diesem Ort hier eintraf (
doc#0 | Baby war nicht ganz in ordnung; war ein Hindernis für unsere Liebe; seine verkümmerte Entwicklung behinderte den natürlichen Ausdr au. reverend everly thomas wir waren, wie wir waren!
doc#0 | <s> Er lag mit geschlossenen Augen da - das braune Haar gescheitelt, so wie wir es kannten -, bleich im Todesschlummer, aber anson n der Prozession zum Friedhof von Oak Hill in Georgetown wurde der Leichenwagen mit dem kleinen Jungen, der nichts als Glück kennengelernt doc#0 | Kunhardt, ebda. </s><s> Irgendwann kam die Sonne heraus und schickte ihr Licht durch die kleinen Fenster, so dass das Innere in ei eißt du jetzt nicht, du wirst es aber hernach erfahren.<< Gurley, ebda. </s><s> Und da saß der Mann, eine Last
doc#0 | , ganz kurz, erkannten wir ihn. hans vollman XCIV Sein Junge war weg; sein Junge war nicht mehr. hans vollman Sein Junge war nirge

```

Після укладання цілісної панорами смисло-твірного мотиву маємо змогу перейти до безпосереднього аналізу окремого (бажаного) прикладу.

Когнітивна перспектива спрямовує до покращеного розуміння (enhanced understanding), спроб пояснення та передання смислу. Застосування до аналізованого тексту звичайних методів перекладу (перетворення/перетягування, пропуск, компенсація, заміна) не буде корисним. На це є кілька причин: а) тематична нитка почуттів у аналізованому романі переплітається; вона закручена навколо панівних макроструктур – особистого горя люди-

ни та загальнонаціонального горя; б) необхідно забезпечити пізнавальну релевантність емоції, а також відтворити стилістику та зв'язність. Інакше перекладений текст втратить задуманий смисл; в) емоція дислокації (grief, sorrow and sadness) як когнітивна одиниця виходить далеко за межі лінгвістичного рівня; вона була сформована власним когнітивним середовищем кожної аналізованої мови (англійської, української, німецької). З огляду на це належить враховувати загальнопізнаваність (conventionality) смислу, щоб не спотворити його початкового потенціалу.

Наведемо приклад:

</s><s> Great sobs choked his utterance. </s><s> He buried his head in his hands, and his tall frame was convulsed with emotion. </s><s> I stood at the foot of the bed, my eyes full of tears, looking at the man in silent, awestricken wonder. </s><s> His *grief ummerved him*, and made him a weak, passive child. </s><s> I did not dream that *his rugged nature could be so moved*. </s><s> I shall never forget those solemn moments -- genius and greatness weeping over love's lost idol. </s><s> Keckley, op. cit. XVIII. </s><s> Willie

</s><s> Говорити він не міг, бо його душили ридання. </s><s> Тож лише сховав обличчя у долонях, а тим часом уся його висока постать аж здригалася від надміру емоцій. </s><s> Я стояла у ногах ліжка, і крізь сльози дивилася на нього у безмовному, благоговійному зачудуванні. </s> <s> *Горе позбавило його мужності*, перетворило на слабку, безвольну дитину. </s><s> Я й у думці собі не клала, що *цього твердого, непохитного чоловіка можна так зворушити*. </s><s> Ніколи не забуду тих урочих миттєвостей, коли саме втілення геніальності та величі ридало над утраченим кумиром любові. </s><s> Кеклі,

James Morgan Vor lauter Schluchzen konnte er nicht sprechen. </s><s> Er vergrub den Kopf in den Händen, seine große Gestalt wurde von den Gefühlen durchgeschüttelt. </s><s> Ich stand am Fuß des Bettes, die Augen voller Tränen, und betrachtete den Mann in stiller, ehrfürchtiger Verwunderung. </s><s> *Seine Trauer machte ihn unsicher*, machte ihn zu einem schwachen, untätigen Kind. </s><s> Ich hätte mir nicht träumen lassen, dass *er, von so schroffem Wesen, sich so aufgewühlt zeigen konnte*. </s><s> Diese feierlichen Augenblicke werde ich nie vergessen - Genie und Größe beweinen das verlorene Abbild der

В аналізованому фрагменті ТО актуалізовано смисл протилежних рис людини: сильної і слабкої натури. Вибір формулювання «his grief unnerved him» не є довільним. Воно походить від словосполучення «to have a nerve» – бути дуже рішучим і робити вибір всупереч правилам чи чимось бажанню, що є точною рисою Лінкольна як президента – «rugged nature», як зазначено в тексті. Сислову одиницю «his grief unnerved him», посилену фразою «made him a weak, passive child», інтерпретують як «дуже вольовий дорослий чоловік, зворушений і пригнічений втратою маленького сина».

Покращене розуміння в українській перекладеній версії забезпечено впровадженням перекладацького вибору «горе позбавило його мужності». Така фраза містить пояснювальне тлумачення властивості ТО. Введення образу мужності експлікує смислотвірний потенціал ТО. Що більше, цю характеристику в ТО підсилено протилежним словосполученням «his rugged nature», яке передано в перекладі словосполученням «цього твердого, непохитного чоловіка». Застосунок двох синонімів поряд – *твердий і непохитний* – на позначення одного поняття *rugged* (міцний) документує намір перекладача забезпечити краще розуміння смислової одиниці ТО.

У німецькому перекладі пояснено, що «Trauer (горе)» зробило людину «unsicher (невпевненою)». В іншому випадку німецька версія охоплює той самий ланцюжок смислотвірних одиниць, які забезпечують потенціал ізотопної мережі.

Висновки. Під час дослідження встановлено, що переклад – відтворення смислу в контексті з фокусом на аналізі тексту (дискурсу) та описі багатомовного потенціалу смислу. У річищі перекладу як семіотичного процесу, переклад є відтворенням смислу, а інтерпретація цього смислу добре простежується на теоретико-методологічній основі системної функційної теорії – теорії мови як загальної людської системи, яка є спільною для усіх.

Сислові мережеві зв'язки ТО прирощуються на (художніх) мотивах, тому їх доречно аналізувати на методологічному каркасі теорії мотиву. Обопільність смислових мережевих зв'язків, які накладаються на мотив і тему, дає змогу цілісно підійти до аналізу тексту, в якому реалізовано смислотвірний мотив як один з тематичних акцентів, що зв'яже текст у когерентне ціле. Звідси – підхід до аналізу тексту – цілісний. Типологізація і параметризація смислотвірного мотиву становитиме перспективу наших подальших досліджень.

Література

1. Бехта І. Літературно-художній твір у концепції Р. Інгардена: схематизація та об'єктивізація. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія «Іноземні мови»*. 2012. Вип. 19. С. 24–28.
2. Літературна енциклопедія. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/dic/show.php?w=86>.
3. Словник літературознавчих термінів. URL: <https://onlyart.org.ua/dictionary-literary-terms/>
4. Сондерс Дж. Лінкольн у Бардо. Пер. з англ. А. Маслоха. Львів: Видавництво Старого Лева, 2019. 464 с.
5. Doležel L. *Heterocosmica: Fiction and Possible Worlds*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1998. 339 p.
6. Doležel L. Narrative Modalities. *Journal of Literary Semantics. An International Review. De Gruyter Mouton*. Vol. 5. No. 1. 1976. P. 5–14.
7. Doležel L. Narrative Semantics and Motif Theory. *Essays in Poetics* 3. 1978. P. 47–56. *Rpt. Studia Poetica* 2. 1980. P. 32–43.
8. Dreyfus H., Dorrance Kelly S., «All Things Shining», 2011, Simon & Schuster.
9. Dundes A. The Morphology of North American Indian Folktales. *FF Communications*. No 195, Helsinki 1964, 135 p.
10. Prince G. *A Dictionary of Narratology*. University of Nebraska Press, 2003.
11. Saunders G. Lincoln im Barde. *Ub. von Frank Heibert, Luchterhand Literaturverlag in der Verlagsgruppe Random House GmbH*, 2018. 448 s.
12. Saunders G. *Lincoln in the Barde*. USA: Random House, 2017. 368 p.
13. Stolze R. *The Translator's Approach – Introduction to Translational Hermeneutics. Theory and Examples from Practice*. Berlin: Frank & Timme, 2011.
14. Stolze R. *Hermeneutische Übersetzungskompetenz. Grundlagen und Didaktik*. Berlin: Frank & Timme, 2015. P.175.
15. Stolze, R.; Stanley, J. W.; Cerrel, L. (eds.). *Translational Hermeneutics. The First Symposium*. Bucharest: ZETA Books, 2015.
16. Tepe P. Cognitive Hermeneutics: The Better Alternative. *Discourse Studies*. 2011. Vol. 13, no. 5. P. 601–608.

References

1. Bekhta I. (2012) Literaturno-khudozhnii tvir u kontseptsii R. Inhardena: skhemyzatsiia ta obiektyvizatsiia [Literary and artistic work in the concept of R. Ingarden: schematization and objectification]. *Visnyk Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia «Inozemni movy»*. Vyp. 19. S. 24–28 [in Ukrainian].
2. Literaturna entsyklopediia [Literary encyclopedia]. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/dic/show.php?w=86> DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50) DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50) [in Ukrainian].

3. Slovník literaturoznavčeských termínů [Dictionary of literary terms]. URL: <https://onlyart.org.ua/dictionary-literary-terms/> [in Ukrainian].
4. Sonders Dzh. (2019) *Lincoln u bardo* [Lincoln in the bardo]. Per. z anhł. A. Masliukha. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva. 464 s. [in Ukrainian].
5. Doležel L. (1998) *Heterocosmica: Fiction and Possible Worlds*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press. 339 p. [in English].
6. Doležel L. (1976) Narrative Modalities. *Journal of Literary Semantics. An International Review*. De Gruyter Mouton. Vol. 5. No. 1. P. 5–14 [in English].
7. Doležel L. (1978, 1980) Narrative Semantics and Motif Theory. *Essays in Poetics* 3. P. 47–56. *Rpt. Studia Poetica* 2. P. 32–43 [in English].
8. Dreyfus H., Dorrance Kelly S. (2011) «All Things Shining», Simon & Schuster [in English].
9. Dundes A. (1964) *The Morphology of North American Indian Folktales*. FF Communications. No 195. Helsinki. 135 p. [in English].
10. Prince G. (2003) *A Dictionary of Narratology*. University of Nebraska Press.
11. Saunders G. (2018) *Lincoln im Bardo*. Ub. von Frank Heibert, Luchterhand Literaturverlag in der Verlagsgruppe Random House GmbH. 448 p. [in English].
12. Saunders G. (2017) *Lincoln in the Bardo*. USA: Random House. 368 p. [in English].
13. Stolze R. (2011) *The Translator's Approach – Introduction to Translational Hermeneutics. Theory and Examples from Practice*. Berlin: Frank & Timme [in English].
14. Stolze R. (2015) *Hermeneutische Übersetzungskompetenz. Grundlagen und Didaktik*. Berlin: Frank & Timme. P.175 [in English].
15. Stolze R.; Stanley J.W.; Cercel L. (eds.) (2015) *Translational Hermeneutics. The First Symposium*. Bucharest: ZETA Books [in English].
16. Tepe P. (2011) Cognitive Hermeneutics: The Better Alternative. *Discourse Studies*. Vol. 13. No 5. P. 601–608 [in English].

MEANING-MAKING MOTIF OF ARTISTIC PROSE TEXT FROM THE VIEWPOINT OF TRANSLATION

Abstract. Motif theory opened up new opportunities for text analysis from the point of view of meaning creation and did not remain unnoticed by foreign scholars. However, in the Ukrainian scientific tradition, the productive characteristics of this method have not been sufficiently studied. The proposed article is an attempt to fill this niche.

The study is devoted to the review, analysis and summary of theoretical information about the meaning-making motif of the artistic prose text from the perspective of translation. We are considering a structured, methodological basis for understanding and interpreting the meaning in the original text and the translated text, which is partially illustrated by the example of G. Saunders' novel "Lincoln in the Bardo" and its Ukrainian and German translations.

The role of M. Halliday's systemic functional linguistics is summarized, the contours of the mutual methodical overlap of the meaning of the text to the (leit) motif are clarified, first of all in the aspect of cognition and interpretation of the text from the point of view of meaning-making patterns.

Special attention is paid to the concept of translation as the reproduction of meaning in the context. The interpretation of this meaning consists in enhancing the understanding of the meaning of the original text.

The main vectors of cognition (perception, creation) of meaning and communication through this meaning are highlighted. The web of potential meaning of the original text is superimposed on the meaning-making motif of this text and makes it possible to understand the text as a unit of meaning thanks to the theory of motif, which emphasizes the understanding of the structure and meanings of stories through the comprehension of possible worlds of fictional literature.

Textual analysis is developed from structural organization to a method that shows how language articulates meaning and how the translator of a literary text improves the understanding of this meaning for the target reader.

It is concluded that translation is not (only) the prerogative of the language, but, rather, the issue of modeling the meaning-making motif by means of the target language through the available potential of the targeted meaning.

Keywords: text, meaning, motif, discourse, theme, translation studies, cognitive approach, fictional semantics.

© Гриців Н., 2023 р.; © Левченко О., 2023 р.

Наталія Гриців – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри прикладної лінгвістики Національного університету «Львівська політехніка», Львів, Україна; nataliia.m.hrytsiv@lpnu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-6660-7161>

Natalia Hrytsiv – Candidate of Philology, Associate Professor, Doctoral Researcher at the Department of Applied Linguistics, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine; nataliia.m.hrytsiv@lpnu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-6660-7161>

Олена Левченко – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри прикладної лінгвістики Національного університету «Львівська політехніка», Львів, Україна; olena.p.levchenko@lpnu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-7395-3772>

Olena Levchenko – Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Applied Linguistics, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine; olena.p.levchenko@lpnu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-7395-3772>

ДО ПИТАННЯ ПРО СПЕЦИФІКУ ТВОРЕННЯ ПРИСЛІВНИКОВИХ ОБРАЗНИХ ДЕРИВАТИВ У КОНТЕКСТІ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ В.В. НІМЧУКА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'373.611

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).117-126

Гуцуляк Т. До питання про специфіку творення прислівникових образних дериватів у контексті наукових поглядів В.В. Німчука; кількість бібліографічних джерел – 26; мова українська.

Анотація. На всіх етапах розвитку української мови похідні відіменникові прислівники з порівняльно-уподібнальною семантикою, співвідносні з формами орудного відмінка іменників, є одним із важливих джерел збагачення прислівникової системи як української, так і інших слов'янських мов. Завдяки адвербіалізації відбувається постійне й активне поповнення прислівникової лексики сучасної української мови.

Утім, попри вагомий теоретичний положення, що засвідчують і описують динаміку творення досліджуваних прислівників, у сучасному мовознавстві ще немає чітко вироблених принципів опису їхніх словотвірних особливостей та специфіки мотиваційних відношень. Це призводить до того, що в лексикографічних працях простежуємо непослідовне фіксування прислівникової семантики й прислівникового вживання відіменникових адвербіативів, співвідносних із формою орудного відмінка іменників. Невизначеність частининомовного статусу дериватів такого типу ускладнює можливість їхнього входження до прислівникових синонімічних груп та фіксування у словниках синонімів.

Найбільш авторитетною й актуальною теоретичною базою для розв'язання окреслених проблем і досі залишаються вагомий науковий дослідження відомого українського мовознавця Василя Васильовича Німчука, базовані на солідній різножанровій джерельній базі. У пропонованій розвідці актуалізовано наукові погляди мовознавця щодо специфіки становлення і розвитку прислівникової системи української мови та дериваційних особливостей прислівників як лексико-граматичного класу слів.

На основі теоретичних положень, засвідчених у працях В. Німчука, та власних спостережень зроблено висновок про те, що в сучасній українській мові творення адвербіативів з образним компонентом змісту підпорядковане принципу мовної аналогії і відбувається на базі образних мотиваційних відношень за допомогою суфіксальних формантів *-ом* (*-ем*); *-ою* (*-ею*). Таке узагальнення аргументоване й тим, що процес морфологізації форм орудного відмінка іменників є тривалим, поступовим, проте творення прислівників, співвідносних із такими формами, у сучасній українській мові відбувається постійно.

Ключові слова: адвербіалізація, відіменникові прислівники, лексикографія, образні деривати, образні мотиваційні відношення.

Постановка проблеми. Аналіз досліджень. У наукових працях В. Німчука словотвір прислівників української мови був об'єктом ґрунтовного вивчення. Наприкінці 50-х років ХХ ст. мовознавець публікує низку робіт, присвячених описові словотвірних особливостей прислівників у закарпатських говірках, зокрема В. Німчук звертає увагу на похідні одиниці іменникового, прикметникового, займенникового та числівникового походження [Німчук 1958а; 1958б; 1965; 1971]. З огляду на дериваційну специфіку прислівника, учений вважав, що ця частина мови «[...] об'єднує численні спільнослов'янські утворення й давньоукраїнські з величезною кількістю утворень, що виникли в кожній слов'янській мові за давніми зразками та шляхом адвербіалізації» [Німчук 1965, с. 69]. Перспектива дослідження діалектних особливостей словотвору прислівників для В. Німчука була очевидною, оскільки говірковий матеріал містив важливі факти для вивчення явища адвербіалізації в українській мові та для визначення певних тенденцій у сучасних дериваційних процесах. До того ж прислівникова система діалектного мовлення відображала динаміку словотвірних змін: до складу діалектних прислівників поряд з архаїчними формами входила й низка інновацій, відсутніх у літературній мові.

Всебічне вивчення словотвору прислівників у діалектному мовленні, що, безперечно, було тісно пов'язане з питаннями історії формування прислівникової системи української мови та інших слов'янських мов, сприяло тому, що В. Німчук в академічній колективній праці «Історія української мови. Морфологія» (1978 р.) опублікував ґрунтовний розділ, присвячений описові становлення класу прислівників, виводячи їх із праїндоевропейської мови та подаючи вичерпний аналіз системи прислівників праслов'янської мови, давньоукраїнської та сучасної української мови [Німчук 1978]. Велика джерельна база – матеріали писемних пам'яток, записів народного говіркового мовлення, різножанрових друкованих текстів, – що її використав В. Німчук, послужила надійним підґрунтям для вагомих теоретичних узагальнень про особливості творення прислівників, наявних у граматичній системі української мови. Зокрема, йдеться про те, що вже «[...] спільнослов'янська мова мала у своїй структурі сформований клас прислівників, різноманітних за походженням і значенням» [Німчук 1978, с. 343]; у праслов'янський період чимала кількість прислівників виникла внаслідок адвербіалізації іменників, у той час адвербіалізувалися і деякі іменники у формі орудного відмінка однини (напр., **volejō* 'до-

бровільно', **krqogomь* чи **krqogьmь* (у північних діалектах)) [Німчук 1978, с. 347]. За спостереженнями В. Німчука, упродовж усієї історії розвитку української мови саме форми орудного відмінка іменників виявили найбільшу схильність до адвербіалізації з-поміж інших безприйменникових форм: «Цей процес тісно пов'язаний зі стиранням деяких старовинних функцій орудного відмінка, зокрема вказівки на інструмент, знаряддя, причину й підставу, обмеження тощо, й набуттям ним здатності вказувати на спосіб із наступним переосмисленням відповідного слова, втратою ним предметності» [Німчук 1978, с. 391]. Сучасним дослідникам, на думку В. Німчука, у багатьох випадках важко визначити час переосмислення форм орудного відмінка іменника й момент втрати субстанціональності, бо окремі форми можна пояснювати і як прислівникові, і як іменникові. До найбільш поширених і послідовно представлених у пам'ятках української мови належать «[...] прислівники способу, що виникли через адвербіалізацію форм “реальних”, частково вживаних і тепер іменників: купно, *громадою* (Сл. Лекс., 1642, 66), [...] *громадою, полкомь, гуртомь* (Грам. 1643, 51)» та ін. [Німчук 1978, с. 391].

Окрему групу давніх адвербіативів такого типу становлять похідні одиниці з порівняльно-уподібнювальною семантикою, використання яких сягає найдавніших писемних пам'яток, зокрема «Слова о полку Ігоревім», напр., *Боян-бо віщий, якщо комусь хотів пісню творити, то розганяє-ся білкою по дереву, сірим вовком по землі, сизим орлом під хмарами; Полечу, – казала, – зегзицею по Дунаєві; А Ігор князь скочив горностаем в очерет і білим гоголем – на воду; Метнувся на швидкого коня і скочив з нього бусим вовком, і полинув до луки Дінця, і полетів соколом під імлою* [Слово, с. 84; с. 101; с. 103; с. 104].

Таке використання орудного відмінка іменників О. Потебня називав предикативним «орудним уподібнення» і пояснював, що його зміст потрібно розуміти і як порівняння (явище суб'єктивне), і як перетворення (явище об'єктивне, не залежне від сприйняття мовця, яке відображає перехід одного предмета в інший і базується на забобонних переказах, віруваннях про перевертнів чи перетворення людей на тварин, рослин, камені тощо): «Значення перетворення і порівняння співіснують разом і в давній, і в сучасній мові, до того ж деякі порівняння ґрунтуються на віруваннях у перетворення [...]». Давня мова з висловів міфічного перетворення засвоює значення *werden*, ставати (взагалі) іншим [...]; пол. *przedzierzgnąć się w co*; [...]; укр. обернутись зозулею; перекинутись вовком. [...] Відмінність між орудним перетворення і порівняння неграматична, тобто не формальна, а предметна, і її можна пояснити [...] тільки за допомогою широкого кола думок» [Потебня 1888, с. 483–486].

На всіх етапах розвитку української мови, як це засвідчують авторитетні наукові праці С. Бевзенка, О. Безпалька, Т. Довгої, В. Німчука, І. Ощипко, В. Сімовича, С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, Є. Тимченка, І. Уздиган, І. Чаплі, Г. Ярун та ін.,

форми орудного відмінка іменників, що мають семантику порівняння, є одним із важливих джерел збагачення граматичного розряду прислівників у всіх слов'янських мовах. Важливо, що саме завдяки адвербіалізації відбувається постійне й активне поповнення прислівникової лексики й сучасної української мови (див. праці О. Жижомі, Ю. Катеринич і Т. Гуцуляк, І. Мариненко, Т. Ніколашиної та ін. [Жижомо 2010; Катеринич & Гуцуляк 2020; Мариненко 2010; Ніколашина 1997]).

Утім, попри вагомі теоретичні положення, що засвідчують і описують динаміку творення прислівників, співвідносних із безприйменниковими формами орудного відмінка іменників, у сучасному мовознавстві ще немає чітко вироблених принципів опису їхніх словотвірних особливостей та специфіки мотиваційних відношень. Відтак у лексикографічних працях простежуємо непослідовне фіксування прислівникової семантики й прислівникового вживання названих вище відіменникових адвербіативів. До того ж невизначеність частиномовного статусу дериватів на зразок *бараном, блискавкою, вітром, вовком, гадюкою, калачиком, стовпом, трубою, цаном, ялинкою* та ін. ускладнює можливість вносити їх до прислівникових синонімічних груп і фіксувати у словниках синонімів.

У пропонованій розвідці маємо на меті окреслити особливості творення адвербіативів з порівняльно-уподібнювальною семантикою, які в сучасній мові співвідносні з безприйменниковими формами орудного відмінка іменників, розкрити специфіку мотиваційних відношень як підґрунтя появи таких дериватів та відобразити тенденції їхнього лексикографічного закріплення в працях різних часових проміжків. У контексті визначених завдань важливо показати актуальність наукових поглядів В. Німчука на специфіку досліджуваних адвербіативів.

Методи та методика дослідження. Для висвітлення й розв'язання дискусійних питань, порушених у дослідженні, застосований метод *спостереження* з прийомами аналізу, інтерпретації та опису наявних наукових праць у царинах граматики, словотвору, історії мови, семантики та лексикографії. Виокремлення відсубстантивних образних прислівників та формування фактичної бази дослідження здійснене за комплексною методикою з використанням прийомів *суцільної вибірки* лексичного матеріалу за словниковими джерелами, *інтерпретації змісту* та *структури* лексикографічних статей за допомогою *компонентного аналізу* дефініцій слів; для встановлення характеру мотиваційних відношень застосовано *мотиваційний і словотвірний аналіз* лексичних одиниць.

Виклад основного матеріалу. Визначення частиномовного статусу безприйменникових форм орудного відмінка іменників із порівняльно-уподібнювальною семантикою було одним із проблемних теоретичних питань, що постало з практичних потреб української лексикографії середини ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема, варто звернути увагу на «Словник української мови» П. Білецького-Носенка, укладений у кінці 30-х – на початку 40-х років

XIX ст., який із певних причин тривалий час залишався не надрукованим. У 1966 р. В. Німчук підготував цей лексикон до видання й опублікував його, подавши ґрунтовний аналіз важливості словника для «[...] вивчення лексичного складу, фразеології, звукової системи і граматичної будови української літературної й живої народної мови першої половини XIX ст.» [Німчук 1966, с. 17]. П. Білецький-Носенко у назві своєї праці зазначає, що це словник філологічний, етимологічний з вказівкою на частини мови та ще на багато інших особливостей лексичного та фразеологічного складу української мови. На думку В. Німчука, П. Білецький-Носенко перевершив усіх своїх попередників і багатьох наступників не тільки обсягом зібраного словникового матеріалу, але і його опрацюванням [Німчук 1966, с. 35]. Відтак у цій лексикографічній праці натрапляємо на послідовне граматичне маркування частини мовного статусу прислівникових лексем різного типу (нар. – наречіє), з-поміж яких і такі, що співвідносні з формами іменників орудного відмінка або ж утворилися від дієслівних основ за допомогою суфіксів *-ом, -ою*. Важливо звернути увагу й на те, що «[...] у словниковій статті наводяться (здебільшого перекладаються) слова, споріднені з реєстровим, так що виникають своєрідні гнізда слів» [Німчук 1966, с. 36].

Наприклад, поряд із реєстровим іменником **гараба́** ‘цыганській, молдавській или татарській возь’ наведений прислівник **гарабою́** ‘(нар.) Шайкой, толпою’ [СУМБ-Н, с. 94]; до словникової статті іменника **грóна** ‘кисть плодів, ягод, напр. винограду, смородини’ включений прислівник **грóнами** ‘(нар.) кистями; говорять о цвѣтахъ и плодахъ’ [СУМБ-Н, с. 107]; з іменником **цѣвка** ‘нить, нитка’ наведено **цѣвкою́** ‘(нар.) Ниткою. «Бижить цѣвкою». Течеть ниткою’ [СУМБ-Н, с. 381]; як самостійне реєстрове слово подано прислівник **шатрóмь** ‘(нар.) Пірамідою; пірамідально. «У ша́хви чáрочки шатрóмь». Въ шкафѣ чарки поставлены пирамидкою, по дюжинѣ’ [СУМБ-Н, с. 396]. Зауважимо, що наведені у словнику П. Білецького-Носенка прислівники (беремо до уваги лише подані вище приклади), окрім адвербіатива **цѣвкою́**, не представлені в пізніших перекладних чи тлумачних лексиконах.

Суфіксальне творення засвідчують прислівники, наведені в одній словниковій статті з твірними дієсловами, напр., **вихилѣсомь** ‘(нар.) Выправкою; вытяжкой. Отъ глагола *вихилѣтися*. «Танчить вихилѣсомь». Плясать на витяжку’ [СУМБ-Н, с. 80] або ж розташовані поряд за алфавітним порядком зі спільнокореневими дієсловами та іменниками: **наволікою́** ‘(нар.) Набѣгомь. Нападеніє съ толпою людей. См. **Гвѣлтомь**. «Сѣяти наволікою». Сѣять не раливши, послѣ борони’; **наволіка** ‘загожій (!). Выходецъ. См. **Заволіка**. Прихидько’; **наволікати́** ‘(г. д.) 1) Навлекать. Клеветать, наговаривать. 2) Натягивать’ [СУМБ-Н, с. 235]; **натрусомь** ‘(нар.) Мѣрою слегка насыпанною; не натоптывая’; **натрусіти** ‘(г. д.) Насыпать; разсыпать. Насорить’; **натрусъ** ‘рогъ съ порохомъ для насыпанія на полку у ружья. «Натрусъ з’ клешні морскаго ра́ка». Поро-

ховой рогъ, сдѣланный изъ клешні морскаго ра́ка’ [СУМБ-Н, с. 239].

Припускаємо, що вживання прислівникових лексем наведеного типу належало до повсякденної мовної практики носіїв української мови. Таку думку підтверджують і узагальнення В. Німчука, зроблені стосовно джерельної бази словника П. Білецького-Носенка: сам укладач з-поміж основ своєї праці «[...] живу розмовну мову і фольклор називає в першу чергу» [Німчук 1966, с. 34]. В. Німчук зазначає, що П. Білецький-Носенко увів у словник все, що було «[...] у живій мові селян і міського населення того часу й у літературній мові. Слова він подає в такій формі, в якій їх уживав народ» [Німчук 1966, с. 34].

На проблему виокремлення та граматичного маркування прислівників, співвідносних з іменниковими формами орудного відмінка, звертав увагу Б. Грінченко, міркуючи над тим, чи подавати їх окремими одиницями реєстру «Словаря української мови». Як пише С. Єфремов, «Грінченкові доводилося звертатися до експертів (Павла Житецького та Костя Михальчука) з усіма своїми сумнівами, міркуваннями, пропозиціями. Так, 11 квітня він порушив питання про виділення в словнику “наречий”, чого не було зроблено в перших аркушах, – відповідь була: “Все ваши соображения о наречиях абсолютно справедливы, поэтому предоставляется вам делать, как вы предполагаете”» [СлГр-3, I, с. 17].

У матеріалах «Словаря...» до прислівників (з використанням спеціального маркера *нар. – наречіє*) зараховано такі відіменникові утворення: **во́локом** ‘нар. Таща. Переносно: насильно’. **Волоком затяг у гости́** [СлГр, I, с. 251]; **горóю** ‘нар. По горе. Їхати горою’. **Не купаються дівчата, обходять горою** [СлГр, I, с. 316]; **дубом** ‘нар. Дыбом’. **Дубом стає волос** [СлГр, I, с. 452]; **ра́ком** ‘нар. На четвереньках, на корачках’. **Став на дверях раком. Не всім туди раком лізти, де зузюля кує** [СлГр, IV, с. 4]; **стóвбуром** ‘нар. Дыбом’. **Лице хму́ре, чуб стовбуром** [СлГр, IV, с. 207]; **ца́пки, ца́пко́м** ‘нар. На дыбы, на задні ноги’. **Кінь став цапки. Цапком став** [СлГр, IV, с. 422].

У тих випадках, коли, можливо, ще не було достатніх підстав виокремити певні форми орудного відмінка іменників як прислівникові лексеми, Б. Грінченко наводив їх у словникових статтях іменників. Здебільшого такі одиниці входили до ілюстративного матеріалу й були засвідчені у складі сталих висловів або в контекстах з художніх творів чи в записках усного мовлення. Наведений у словнику текстовий матеріал відображає такі особливості лексичної й граматичної сполучуваності форм орудного відмінка, що вказують на їх прислівникову семантику – позначати ознаку дії. Відповідно адвербіативи з порівняльно-уподібнювальним значенням поєднуються з дієсловами руху – *ставати (колесом)*; *падати, упадати (крижеш)*; *шити (маком)*, *їхати (ціпом, шилом)*, *витися (кужілем (продим))*, напр., *ко́лесом* ‘3) Люди, ставшіє в кружок (на сходке, в собраніи казацкой ради и пр.)’. *Увесь*

поїзд із музиками іде за молодим і стає коло діжи кругом – *колесом* [СлГр, II, с. 267–268]; *крижзем* ‘Крестообразно’. *Церква збудована крижзем. То простягнеться крижзем, то кулаком в груди себе стосує. Крижзем падати, крижзем упадати.* ‘Падать как пласт’. *Його мати старенькая крижзем упадає. Оксана в двері: “Вбили! вбили!” Та й пада крижзем* [СлГр, II, с. 305]; *маком* ‘Маком шити. Шить мелкой строчкою’. *Як шитиме маком, то їстиме борщ з таким* [СлГр, II, с. 399]; *ціпом* ‘3) Ціпом їхати. Ехать двумя лошадыми, вместе впряженными, из которых одна маленькая, другая большая’ [СлГр, IV, с. 433]; *шілоом* ‘4) Шилом їхати. Ихать, запрягши лошадей гусаком’ [СлГр, IV, с. 494]; *кужілем* ‘Дим кужілем. Дым клубами’ [СлГр, II, с. 320].

Фіксуємо прислівникові одиниці й у сполученні з дієсловами, що позначають набуття чи вияв інших процесуальних ознак – *стояти* (*бунчуком, козубом*), *дивитися* (*бісом*), напр., *бунчуком, бунчука стояти* ‘стоять вертикально’ *Ого, напрутив! так бунчуком (бунчука) і стоїть*. Номис [СлГр, I, с. 111]; *козубом* ‘Козубом стати. Замерзнув сделаться твердым как кора (о мокрой одежде)’. *Поки до санок дійшов, (мокрый) підрысник козубом став* [СлГр, II, с. 266]; *бісом* ‘5. Бісом дивитися. Сердито смотреть, косо поглядывать’. *Вже море так йому огидло, що бісом на його дививсь* [СлГр, I, с. 69].

Практику включення прислівників, співвідносних з іменниковими формами орудного відмінка, простежуємо й у «Російсько-українському словнику» (1924–1933) А. Кримського та С. Єфремова. Матеріали цієї лексикографічної праці відображають намагання укладачів дібрати притаманні для української мови відповідники до російських адвербіативів або ж включати прислівникові одиниці до синонімічних висловів, які можна використати для перекладу дієслів чи сталих сполучень слів. Наприклад: *рос. Бърски, по-бърски* – *укр. По-панському, жити паном* [РУС, с. 16]; *рос. Горюю* – *укр. Горюю*, як гора: *горою хвиля встає; рос. Грива горой* – *укр. Грива дубом (дубом) стала* [РУС, с. 241]; *рос. Накрест* – *укр. На(в)хрест, перехрестям, крижзем* [РУС, с. 1286].

У СУМ в 11-ти томах (1970–1980) тенденція, що її виразно виявляли в потрактуванні семантики прислівників згаданого типу П. Білецький-Носенко, «Словарь...» за ред. Б. Грінченка, РУС (1924–1933), не набула послідовної реалізації. Прислівникова семантика дериватів, співвідносних із формами орудного відмінка, у цій лексикографічній праці відображена здебільшого у лексико-семантичних варіантах (ЛСВ) відповідних іменників. Так, наприклад, у «Словарі...» за ред. Б. Грінченка *горюю* – це прислівник, самостійна одиниця реєстру, а в СУМ – ЛСВ іменника *горá* ‘3. у знач. присл. Горюю (горами). У вигляді гори’. *Додолу верби гне високі, Горамі хвилю підійма* (Т. Шевченко) [СУМ, II, с. 125]. Така сама практика застосована і до адвербіативів *волоком, дубом, раком, цапом, цапком*. Прислівникове значення форми *стовбуром*, як і сама форма, взагалі не подані в СУМ.

Напевно, брак теоретичних напрацювань щодо семантичної специфіки таких форм – з одного боку, та лексикографічна практика – з іншого боку, позначилися на сучасному трактуванні дериваційних механізмів, унаслідок яких такі форми виникли. Встановлення та опис специфіки творення прислівників із порівняльно-уподібнювальною семантикою, співвідносних із формами орудного відмінка іменників, належить до складних і дискусійних питань сучасного мовознавства. Деривати такого типу становлять особливу групу лексичних одиниць, які, на думку дослідників – Й. Андерша, П. Білоусенка, М. Вербоного, І. Вихованця, К. Городенської та ін. [Андерш 1999; Білоусенко 2013; Вербовий 1994; Вихованець 2004; Городенська 2017], – відображають різні ступені адвербіалізації іменників – синтаксичний, морфологічний і лексичний (семантичний). Результатом процесу адвербіалізації є, по-перше, істотна граматична перебудова вихідного слова, а саме перетворення іменникових закінчень на прислівникові суфікси *-ом (-ем)*; *-ою (-єю)*; по-друге, вихід форми орудного відмінка із системи словозміни іменника, втрата граматичних ознак цієї частини мови, набуття незмінності прислівника; по-третє, виникнення нового лексичного значення (докладніше див.: [Вихованець 2004, с. 11]); до того ж утворений прислівник уже не може супроводжуватися означальними елементами [Вихованець 1988, с. 200], хоча, на думку К. Городенської, такі адвербіалізовані форми «[...] це цілком не ізольовані від залежних означальних слів» [Городенська 2017, с. 580].

Важливо, як зазначає В. Німчук, що на «[...] адвербіалізацію відповідного слова може вказувати інший безсумнівний прислівник цього ж розряду, що зустрічається в одному й тому ж реченні, або перекладні словники» [Німчук 1978, с. 391]. Підтверджують таку думку, зокрема, матеріали сучасних лексикографічних праць, напр., в академічному «Словнику синонімів української мови» (1999–2000) до прислівника *швидко* з-поміж інших подані й такі відповідники: *стрілою, віхорем, вихори́єм, опукою* (опука ‘заст. М’яч’) [ССУМ, II, с. 899]; в академічному «Російсько-українському словнику» за ред. А. Кримського та С. Єфремова (1924–1933) прислівник *гвинтом* поряд з *гвинтувато* наведений у перекладі до (рос.) *винтообразно* [РУС, с. 107].

Вважаємо, що формування порівняльно-уподібнювальної семантики прислівників, співвідносних із формами орудного відмінка іменників, відбувається на основі образних мотиваційних відношень, що закріплюються у словотвірному значенні «подібності», що його можна було б подати в такому розгорнутому формулюванні: ‘набуття (вияв) не процесуальної ознаки, схожої (аналогічної) до ознаки референта, названого мотиватором’. Мотиваційною базою таких дериватів найчастіше виступають асоціативно-образні зв’язки, сформовані на основі *природоморфної* (зооморфної, фітоморфної) та *артефактної концептуальних метафор*. Реципієнтні зони порівняльно-уподібнювальних прислівників української мови найчастіше пов’язані з називан-

ням непроцесуальних ознак, що характеризують інтенсивність дії, стану (*вітром* ‘у знач. присл. Дуже швидко’. *Дід підтяг штани й вітром – до воза* (С. Васильченко) [СУМ-20; ФСУМ, I, с. 421]); набуття певного вигляду, форми, розташування (*драбіною* ‘нерівно, уступами’. *Постригти драбиною* [СУМ, II, с. 403]; *крóковкою* ‘прикладені пальці до пальців’, порівняймо: *крóківка* ‘розм. З’єднані поперечною жердиною під певним кутом дві дерев’яні планки для вимірювання земельних ділянок’ [СУМ, IV, с. 364]; прислівник засвідчений у третьому виданні «Практичного словника синонімів української мови» (2008 р.) С. Караванського [ССин-Кар, с. 175]); особливий спосіб переміщення (*звиватися гадюкою* ‘як гадюка; утворюючи зигзаги, кільця’ [СУМ, XI, с. 642]) та ін.

У сучасних дослідженнях зі словотвору простежуємо послідовне трактування таких одиниць як результату морфолого-синтаксичного способу словотворення, що певним чином зумовлено утвердженою в слов’янському мовознавстві думкою про ключову роль цього способу в поповненні прислівникових систем слов’янських мов (докладніше див. [Білоусенко 2013]).

Утім, важливими є й такі погляди дериватологів, за якими адвербіативи наведеного типу – це суфіксальні утворення, омонімічні до форм орудного відмінка іменника. Таку думку висловлює Р. Бачкур, аналізуючи адвербіальний блок словотвірних парадигм назв тварин та рослин [Бачкур 2004]. Традиційні міркування щодо семантичного способу творення прислівників на зразок *вовком*, *орлом* від відповідних застиглих відмінкових форм іменників та поступове виокремлення в їхній морфемній структурі суфіксів *-ом*, *-ою*, *-ею* за аналогією до інших адвербіативів (*нишком*, *чвалом*, *слідом*, *кругом* і под.) дослідник пропонує пов’язувати з явищами мовної діахронії, «[...] на синхронному ж зрізі мови слід виділяти у структурі дериватів суфікси *-ом*, *-ою*, *-ею*» і залучати такі прислівники до суфіксальних утворень [Грещук, Бачкур, Джочка, Пославська 2007, с. 105]. На думку Р. Бачкура, адвербіативи можуть утворюватися загалом від будь-якого іменника на позначення тварини чи рослини, «[...] за винятком тих, на деривацію від яких поширюються різного типу обмеження: морфологічна незмінність субстантивів на зразок *колібри*, *шимпанзе*, кількаслівність номінації (напр., *риба-меч*, *орлан-беркут*, *мати-й-мачуха*), обмеження у вживанні, нездатність до утворення переносних значень» [Грещук, Бачкур, Джочка, Пославська 2007, с. 101].

Отже, вважаємо, що в сучасній мові творення адвербіативів з образним компонентом змісту за допомогою формантів *-ом* (*-ем*); *-ою* (*-ею*) підпорядковане принципу мовної аналогії і відбувається на основі образних мотиваційних відношень. Такий висновок базуємо й на спостереженнях В. Німчука про те, що прислівники *сіпом* ‘сіпаючи’, *чайом* ‘причаївшись’, *крадькома*, *нишком*, *тишком*, *назирицем*, *бігцем*, *тихцем* та інші [Німчук 1978, с. 392–393] не мають співвідносних «реальних» іменників; вони «[...] утворені власне за допомогою суфікса *-ом*,

абстрагованого з утворень, що є застиглою формою орудного відмінка (співвідносних із ними “реальних” іменників не існує)» [Німчук 1978, с. 392]. Деривація інших адвербіативів пов’язана, на думку мовознавця, з використанням специфічних прислівникових формантів *-ком*, *-цем*, що виділилися з адвербіальних форм орудного відмінка іменників чоловічого роду із суфіксами *-ок-*, *-ець-*.

У дослідженнях І. Чаплі також йдеться про те, що чимало прислівникових похідних такого типу «[...] ніколи не були відмінованими іменниками» [Чапля 1960, с. 22]. За спостереженнями І. Уздиган, прислівникові як лексико-граматичному класу слів притаманне й внутрішньоприслівникове словотворення за допомогою префіксів і суфіксів, цьому сприяла наявність зразків адвербіативів, які послужили поштовхом до появи нових дериватів [Уздиган 1975, с. 9–10]. Суфіксальне творення таких прислівників, як *гуртом*, *даром*, *низом*, *раком*, *ранком*, *слідом*, *часом*, обгрунтовує В. Ткаченко, зазначаючи, що вони генетично пов’язані з безпріименниковим орудним відмінком іменників [Ткаченко 1986, С. 120–137].

До того ж варто взяти до уваги й те, що процес морфологізації форм орудного відмінка іменників є тривалим, поступовим. Утім, творення прислівників, співвідносних з такими іменниковими формами, у сучасній українській мові відбувається постійно, відображаючи різні ступені адвербіалізації.

Наприклад, у текстах художньої літератури простежуємо функціонування прислівника **бараном** у значенні ‘покірно (*поводитися*, *представляти голову*, *вмирати* та ін.)’: *Людя нашого типу смерть не страшна. Ми привикли дивитися їй в очі. Але що найгірше для вояка – це вмирати «бараном», вмирати без можливості поборотися з смертю, це – ганьба [...]* (Т. Бульба-Боровець) [Корпус–ГРАК]. Тлумачні словники української мови не подають такого адвербіатива ані як самостійного слова, ані як ЛСВ іменника *баран*. Матеріали етимологічного словника та «Словника української мови» Д. Яворницького (1920 р.) фіксують прислівник **бараном** (*дивитися бараном*) з іншим значенням: ‘розгублено, отупіло; дивитися нерозумним поглядом; дивитися як баран’ [ЕСУМ, I, с. 138; СУМЯ, I, с. 13]. Отож можемо припустити, що прислівник **бараном** з різними значеннями утворився за аналогією до наявних в українській мові прислівників, у морфемній будові яких є суфікс *-ом*.

У СУМ-20 фіксуємо виокремлення прислівника **корітцем** як ЛСВ іменника **корітце**, – ‘2. у знач. присл. *корітцем*. У формі такої посудини. *Починався [базар] старцями, що густо сиділи й стояли погід вицвілим зеленим парканом. Кухлики, картузи, пелени, простягнуті коритцем жмені [...]* (Григор Тютюнник) [СУМ-20]. СУМ в 11-ти томах не відображає семантичного розвитку наведеної лексеми. Важливо звернути увагу на те, що асоціативно-образні зв’язки з артефактом *корито* можуть виникати на базі різних особливостей цього предмета й реалізовуватися відповідно через різні мотивувальні ознаки. У своєму «Словнику укра-

їнської мови» (1920 р.) Д. Яворницький виокремлює словникову статтю з контекстуально з'язаним прислівником **корітом**: *корітом рот держати, петь. Де ж ваш, дядьку, хлопець? Ні на вулиці його нема, ні в церкві. – Та де? Як був проїзд архирея, так забрали у Київ. У Київ, кажете? – Еге ж! А що ж він там робе? У архирейській півчій **держить рот коритом*** [СУМЯ, с. 379]. Значення цього прислівника можемо пояснити у такий спосіб: *'жартівливо, про широко відкритий під час співу рот, що нагадує корито'*.

У мовотворчості Ю. Мушкетика простежуємо вживання адвербіатива **вужакою** 'гнучко, звивисто, швидко, як вуж': *Одного хтось збив кулею, але другий, високий, гнучкий, звинувся вужакою, перехилився на лівий бік, заніс криву, вже у крові шаблю* [Мушкетик, с. 240].

Наведені міркування та факти дають підстави на синхронному зрізі мови розглядати прислівники досліджуваного типу як суфіксальні деривати, утворені за аналогією до інших адвербіативів, у будові яких є суфікси *-ом (-ем), -ою (-ею)*.

Динамічні зміни в прислівниковій системі української мови, посилення, за словами Ю. Шевельова, її «прислівниковості» [Шевельов 2012, с. 381], а також ґрунтовні теоретичні напрацювання в цій царині, безперечно, вплинули на практику лексикографічного опису адвербіальних лексем досліджуваного типу. Передусім певні зміни простежуємо у «Словнику української мови» (СУМ-2012), що вийшов під керівництвом В. Німчука у 2012 р. Мабуть, не випадково в цій лексикографічній праці, так само, як і в словнику П. Білецького-Носенка, що його підготував до друку В. Німчук, у структурованні словникової статті використано згадуваний вище принцип словотвірного гніздування спільнокореневих слів. Відтак у межах опису реестрового слова, після обов'язкового для тлумачних праць відображення семантики, наведені наявні в українській мові спільнокореневі похідні одиниці, опис яких містить граматичні маркери. У СУМ-2012, зокрема, фіксуємо виокремлення таких самостійних прислівникових лексем (з позначкою *присл.*), співвідносних з іменниковими формами орудного відмінка, що їх укладачі СУМ в 11-ти томах подавали як ЛСВ іменників з маркером *«у знач. присл.»* або ж зовсім не розглядали. Наприклад: **віхор** *'// присл. Віхором. Вихором налетіти'* [СУМ-2012, с. 127]; **горá** *'// присл. Горобю. Піти горою (протил. низом); Горою насипати яблук'* [СУМ-2012, с. 198]; **калáч** *'калáчик. Згонутися калачиком (присл. клубóчком)'* [СУМ-2012, с. 415] та ін. У попередніх розвідках нам вдалося спостерегти (докладніше див. [Гуцуляк 2017; 2019]), що в СУМ-2012 як самостійні прислівникові лексеми виокремлено такі одиниці, які традиційно мали ідіоматичну сполучуваність та їхня порівняльно-уподібнювальна семантика була закріплена лише у фразеологічних зворотах. Цю специфіку відображає лексикографічний опис, наприклад, таких адвербіативів: **біс** *'присл. бісом. Бісом дивітися – сердито, гнівно, вороже дивитися'* [СУМ-2012, с. 61]; **вовк** *'присл.*

вóвком. Вовком дивитися (перен.: дивитися вороже, неприязно); Вовком вити (розм.: дуже сумувати, переживати); Жити вовком (жити на відлюдді або сторонячись людей)' [СУМ-2012, с. 158], **зáсць *'присл. зайцем'* [СУМ-2012, с. 307], **павіч** *'присл. павичém. Ходити павичем (плавно, величаво)'* [СУМ-2012, с. 709], **півень** *'присл. півнем. Співати півнем; Тти півнем (рухатися, набравши хороброго, іноді зверхнього вигляду)'* [СУМ-2012, с. 762].**

Прислівниковий статус лексичних одиниць, співвідносних з іменниковими формами орудного відмінка, відображають і матеріали «Словника міжчастиномовних омонімів сучасної української мови» (СМО), що його уклали Н. Глібчук та У. Добосевич у 2016 р. Адвербіативи типу **вóроном**² *'Прислівник. Перен. Подібно до ворона; зловісно'* [СМО, с. 109]; **дуéтом**² *'Прислівник. 1. У два голоси; на двох інструментах. 2. Удвох'* [СМО, с. 171]; **снопóм**² *'Прислівник. 1. Непорухно. 2. Важко, з усією вагою'* [СМО, с. 472] розглянуто як міжчастиномовні омоніми до відповідних іменників у формі орудного відмінка з вказівкою на різний ступінь вияву транспозиції (докладніше див. [Глібчук, Добосевич 2016, с. 9–15]).

Висновки. Отже, прислівникова система української мови – це відкрита й динамічна група лексичних одиниць, з-поміж яких помітне місце віддавна відведене образним похідним адвербіативам із порівняльно-уподібнювальною семантикою, що формально співвідносні (омонімічні) з безприйменниковими формами іменників орудного відмінка. Питання про творення таких одиниць, їх лексикографічне закріплення та опис їхньої семантики й частиномовного статусу не отримали цілковитого висвітлення в наукових дослідженнях і в лексикографічній практиці. Найбільш авторитетною й актуальною теоретичною базою для розв'язання окреслених проблем й досі вважаємо вагомі наукові дослідження В. Німчука, базовані на солідній різножанровій джерельній базі.

Саме в його працях натрапляємо на переконливі аргументи щодо можливостей суфіксального творення адвербіативів із формантом *-ом* через відсутність співвідносних «рельних» іменників та їхніх форм. Принцип добирання «безсумнівних» синонімічних прислівників того-таки розряду, обґрунтований у дослідженнях В. Німчука, є важливим для визначення прислівникового статусу лексичної одиниці та для опису її семантики. Власне такий підхід набув поширення в словникарській практиці, яку провадив сам науковець та яку застосовують інші лексикографи.

Наведені положення та власні спостереження дають підстави розглядати досліджувані прислівники, що здавна закріпилися в українській мові, як результат морфологічного завершеного етапу адвербіалізації. Найновіші процеси творення відіменникових прислівників із порівняльно-уподібнювальною семантикою підпорядковані принципу мовної аналогії і відбуваються на базі образних мотиваційних відношень за допомогою суфіксальних формантів *-ом (-ем); -ою (-ею)*.

Література

1. Андерш Й.Ф. Особливості адвербіалізації іменників. *Мовознавство*. 1999. № 1. С. 3–6.
2. Бачкур Р.О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Івано-Франківськ, 2004. 20 с.
3. Білоусенко П.І. Походження словотвірних моделей обставинних прислівників у східнослов'янських мовах. *Науковий вісник Криворізького національного університету. Збірник наукових праць. Філологічні студії*. За загальною редакцією Ж.В. Колоїз. Кривий Ріг, 2013. Вип. 9. С. 52–66.
4. Вербовий М.В. Формування складу й розвиток словотвірної структури прислівників способу дії в українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 1994. 14 с.
5. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988. 256 с.
6. Вихованець І.Р. Адвербіалізація. *Українська мова: енциклопедія*. Ред. В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. С. 11.
7. Глібчук Н., Добосевич У. Визначення міжчастиномовних омонімів та їх класифікація. Проблеми визначення частиномовного статусу слів. *Словник міжчастиномовних омонімів сучасної української мови*. Львів: Апріорі, 2016. С. 9–15.
8. Городенська К.Г. Прислівник. *Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія* [автори: І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, С.О. Соколова; за ред. К.Г. Городенської]. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 493–593.
9. Гуцуляк Т.Є. Ступені адвербіалізації іменників в українській мові: від фразеологічного контексту до синтаксичної деривації. *Dialogul slaviștilor la începutul secolului al XXI-lea*. Anul VI, nr. 1. 2017. Editori: Katalin Balázs, Ioan Herbil. Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință, 2017. S. 13–22.
10. Гуцуляк Т.Є. Образні деривати як джерело розвитку й збагачення прислівникової синоніміки української мови. *Dialogul slaviștilor la începutul secolului al XXI-lea*. Anul VII, nr. 1. 2019. Editori: Katalin Balázs, Ioan Herbil. Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință, 2019. S. 70–83.
11. Грещук В., Бачкур Р., Джочка І., Пославська Н. Нариси з основоцентричної дериватології. За ред. В. Грещука. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. 348 с.
12. Жижома О.О. Лінгвістична природа прислівникової оказіональної номінації. *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць*. Уклад. А.П. Загнітко та ін. Донецьк: Донецький нац. ун-т, 2010. Вип. 21. С. 110–118.
13. Катеринич Ю.С., Гуцуляк Т.Є. Образні відсубстантививи як домінанта творчої манери Юрія Мушкетика. *Theoretical and empirical scientific research: concept and trends: Collection of scientific papers «ΛΟΓΟΣ» with Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (July 24, 2020)*. Volume 3. Oxford, United Kingdom: Oxford Sciences Ltd.&European Scientific Platform, 2020. S. 145–150.
14. Мариненко І.О. Словотвірні моделі прислівникових неологізмів (за матеріалами видання «Український тиждень»). *Стиль і текст: науковий збірник*. За ред. В.В. Різуна. Ін-т журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка. Київ, 2010. Вип. 11. С. 26–37.
15. Ніколашина Т.І. Семантична типологія прислівників у сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Дніпропетровськ, 1997. 18 с.
16. Німчук В.В. Из словотвору прислівників говірок району верхньої течії р. Боржави (прислівники займенникового походження). *Наукові записки Ужгородського ДУ*. Т. XXXV. Ужгород, 1958а. С. 42–55.
17. Німчук В.В. Из словотвору прислівників (прислівники числівникового походження) в говірках району верхньої течії р. Боржави. *Доповіді та повідомлення Ужгородського ДУ*. Ужгород, 1958б. № 3. С. 56–58.
18. Німчук В.В. Словотвір прислівників прикметникового походження в закарпатських говірках. *Територіальні діалекти і власні назви*. Київ: Наукова думка, 1965. С. 69–79.
19. Німчук В.В. Перший великий словник української мови Павла Білецького-Носенка. *П. Білецький-Носенко. Словник української мови*. Підготував до видання В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1966. С. 5–37.
20. Німчук В.В. Словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говірках. *Праці XII Республіканської діалектологічної наради*. Київ: Наукова думка, 1971. С. 263–273.
21. Німчук В.В. Прислівник. *Історія української мови. Морфологія*. С.П. Бевзенко, А.П. Грищенко, Т.Б. Лукінова, В.В. Німчук, В.М. Русанівський, С.П. Самійленко. За ред. В.В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1978. 540 с.
22. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Ч. I. Введение. Ч. II. Составные члены предложения и их замены. Изд. 2-е, исправ. и дополненное. Харьков: Издание книжного магазина Д.Н. Полуехтова, 1888. 558 с.
23. Ткаченко В.А. Наречие. *Историческая типология славянских языков. Фонетика, словообразование, лексика и фразеология*. Под ред. А.С. Мельничука. Киев: Наукова думка, 1986. С. 120–137.
24. Уздиган І.М. Прислівники на -ому (-ему), -и в українській мові. *Українська мова і література в школі*. 1975. № 10. С. 31–40.
25. Чапля І.К. Прислівники в українській мові. Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1960, 124 с.
26. Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії. Київ: Темпора, 2012. 664 с.

Джерела

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. Редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін.; уклад. Г.П. Півторак та ін. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 1. А–Г. 631 с.

Корпус-ГРАК – Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) (2017–2023). М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, Т. Ніколаєнко. Київ, Львів, Єна. URL: <https://uacorpus.org> (дата звернення: 10.05.2020 р.).

Мушкетик – Мушкетик Ю.М. Яса. Харків: Фоліо, 2017. 427 с.

РУС – Російсько-український словник. За ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. Київ: Держ. вид-во України –УАН, 1924–1933. Т. 1–3; Київ: К.І.С., 2007. URL: <http://www.r2u.org.ua> (дата звернення: 10.05.2020 р.).

СлГр – Словарь української мови: в 4 т. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. Київ: Наук. думка, 1996. Т. 1. А–Ж. 494 с.; Т. 2. З–Н. 588 с.; Т. 3. О–П. 516 с.; 1997. Т. 4. Р–Я. 616 с.

СлГр-3 – Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Кіевская Старина». Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. 3-тє вид., виправлене й доповнене. За редакцією акад. Сергія Єфремова та Андрія Ніковського. Київ: Горно, 1927–1928. Т. 1. А–Г. 428 с. URL: <http://www.r2u.org.ua> (дата звернення: 10.04.2021 р.).

Слово – Яценко Б. «Слово о полку Ігоревім та його доба» (Комплексне дослідження). Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. 256 с.

СМО – Словник міжчастиномовних омонімів сучасної української мови. Н. Глібчук, У. Добосевич. Львів: Апріорі, 2016. 640 с.

СсинКар – Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. 3-тє вид., опрацьоване і доповнене. Львів: БаК, 2008. 512 с.

ССУМ – Словник синонімів української мови: у 2 т. А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук. Київ: Наукова думка, 1999–2000. Т. 1. 1040 с.; Т. 2. 960 с.

СУМБ-Н – Білецький-Носенко П. Словник української мови. Підготував до видання В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1966. 421 с.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

СУМ-20 – Словник української мови: в 20 т. URL: <http://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=461&page=20> (дата звернення: 10.04.2021 р.).

СУМ-2012 – Словник української мови. Кер. В.В. Німчук; відп. ред. В.В. Жайворонко. Київ: ВЦ «Просвіта», 2012. 1320 с.

СУМЯ – Яворницький Д.І. Словник української мови. Катеринослав: Слово, 1920. Т. 1. А–К. 412 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 1999. 984 с.

References

1. Andersh Yo.F. (1999) Osoblyvosti adverbializatsii imennykiv [Features of adverbialization of nouns]. *Movoznavstvo*. № 1. S. 3–6 [in Ukrainian].
2. Bachkur R.O. (2004) Struktura slovotvirnykh paradyhm ukrainskykh nazv tvaryn ta roslyn [The Structure of the Word-Building Paradigms of the Ukrainian Names of Animals and Plants]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Ivano-Frankivsk. 20 s. [in Ukrainian].
3. Bilousenko P.I. (2013) Pokhodzhennia slovotvirnykh modelei obstavynnykh pryslivnykiv u skhidno-slov'ianskykh movakh [The development of the word forming models of the adverbial adverbs in the East Slavic Language]. *Naukovyi visnyk Kryvorizkoho natsionalnoho universytetu. Zbirnyk naukovykh prats. Filolohichni studii*. Kryvyi Rih. Vyp. 9. S. 52–66 [in Ukrainian].
4. Verbovyi M.V. (1994) Formuvannia skladu i rozvytok slovotvirnoi struktury pryslivnykiv sposobu dii v ukrainskii movy [Composition formation and development of the word-forming structure of adverbs of mode of action in the Ukrainian language]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kyiv. 14 s. [in Ukrainian].
5. Vykhoanets I.R. (1988) Chastyny movy v semantyko-hramatychnomu aspekti [Parts-of-speech in the semantic and grammatical aspect]. Kyiv: Naukova dumka, 1988. 256 s. [in Ukrainian].
6. Vykhoanets I.R. (2004) Adverbializatsiia [Adverbialization]. *Ukrainska mova: entsyklopediia*. Kyiv: Vyd-vo «Ukrainska entsyklopediia» im. M. Bazhana. S. 11 [in Ukrainian].
7. Hlibchuk N., Dobosevych U. (2016) Vyznachennia mizh chastynomovnykh omonimiv ta yikh klasyfikatsiia. Problemy vyznachennia chastynomovnoho statusu sliv [Definitions of interlingual homonyms and their classification. Problems of determining the status part-of-speech of words]. *Slovnyk mizhchastynomovnykh omonimiv suchasnoi ukrainskoi movy*. Lviv: Apriori. S. 9–15 [in Ukrainian].
8. Horodenska K.H. (2017) Pryslyvnyk [Adverb]. *Hramatyka suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy. Morfolohiia*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho. S. 493–593 [in Ukrainian].
9. Hutsuliak T.Ye. (2017) Stupeni adverbializatsii imennykiv v ukrainskii movi: vid frazeolohichnoho kontekstu do syntaksychnoi deryvatsii [Levels of noun adverbisation in Ukrainian language: From phraseological context to syntactical derivation]. *Dialogul slaviștilor la începutul secolului al XXI-lea*. Anul VI, nr. 1. Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință. S. 13–22 [in Ukrainian].

10. Hutsuliak T. Ye. (2019) Obrazni deryvaty yak dzherelo rozvytku y zbahachennia pryslivnykovoi synonymiky ukrainskoi movy [Figurative derivatives as a source of development and enrichment of the adverbial synonyms of the Ukrainian language]. *Dialogul slaviștilor la începutul secolului al XXI-lea*. Anul VII, nr. 1. Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință. S. 70–83 [in Ukrainian].
11. Greshchuk V., Bachkur R., Dzhochka I., Poslavska N. (2007) Narysy z osnovotsentrychnoi deryvatolohii [Essays on foundation-centered derivation]. Ivano-Frankivsk: Misto NV. 348 s. [in Ukrainian].
12. Zhyzhoma O. O. (2010) Linhvistychna pryroda pryslivnykovoi okazionalnoi nominatsii [Linguistic nature of adverbial occasional nomination]. *Linhvistychni studii*. Donetsk: Donetskyyi nats. un-t. Vyp. 21. S. 110–118 [in Ukrainian].
13. Katerynych Yu. S., Hutsuliak T. Ye. (2020) Obrazni vidsbstantyvy yak dominantna tvorchoi manery Yurii Mushketyka [Figurative and substantive as the dominant creative style of Yuriy Mushketyk]. *Theoretical and empirical scientific research: concept and trends*. Volume 3. Oxford, United Kingdom: Oxford Sciences Ltd. & European Scientific Platform. S. 145–150 [in Ukrainian].
14. Marynenko I. O. (2010) Slovtvirni modeli pryslivnykovykh neolohizmiv (za materialamy vydannia «Ukrainskyi tyzhden») [The word-formation models of adjective neologisms (on the materials of editions «Ukrainian week»)]. *Styl i tekst: naukovyi zbirnyk*. Kyiv. Vyp. 11. S. 26–37 [in Ukrainian].
15. Nikolashyna T. I. (1997) Semantychna typolohiia pryslivnykiv u suchasni ukrainskii movi [Semantic typology of adverbs in the modern Ukrainian language]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Dnipropetrovsk, 1997. 18 s. [in Ukrainian].
16. Nimchuk V. V. (1958a) Iz slovtvoru pryslivnykiv hovirok raionu verkhnoi techii r. Borzhavy (pryslivnyky zaimennykovoho pokhodzhennia) [From the word-form of adverbs of the dialects of the region of the upper reaches of the Borzhava River (adverbs of pronominal origin)]. *Naukovi zapysky Uzhhorodskoho DU*. T. XXXV. Uzhhorod. S. 42–55 [in Ukrainian].
17. Nimchuk V. V. (1958b) Iz slovtvoru pryslivnykiv (pryslivnyky chyslivnykovoho pokhodzhennia) v hovirkakh raionu verkhnoi techii r. Borzhavy [From the word-form of adverbs (adverbs of numeral origin) in the dialects of the region of the upper reaches of the Borzhava River]. *Dopovidi ta povidomlennia Uzhhorodskoho DU*. Uzhhorod. № 3. S. 56–58 [in Ukrainian].
18. Nimchuk V. V. (1965) Slovtvir pryslivnykiv prykmetnykovoho pokhodzhennia v zakarpatskykh hovirkakh [Word formation of adverbs of adjectival origin in Transcarpathian dialects]. *Terytorialni dialekty i vlasni nazvy*. Kyiv: Naukova dumka. S. 69–79 [in Ukrainian].
19. Nimchuk V. V. (1966) Pershyi velykyi slovnyk ukrainskoi movy Pavla Biletskoho-Nosenka [The first large dictionary of the Ukrainian language by Pavlo Biletskyi-Nosenko]. *P. Biletskyi-Nosenko. Slovnyk ukrainskoi movy*. Pidhotuvav do vydannia V. V. Nimchuk. Kyiv: Naukova dumka. S. 5–37 [in Ukrainian].
20. Nimchuk V. V. (1971) Slovtvir pryslivnykiv imennykovoho (bez prymennykiv) pokhodzhennia v zakarpatskykh hovirkakh [The word-form of adverbs of noun origin (without prepositions) in Transcarpathian dialects]. *Pratsi XII Respublikanskoj dialektolohichnoi narady*. Kyiv: Naukova dumka. S. 263–273 [in Ukrainian].
21. Nimchuk V. V. (1978) Pryslivnyk [Adverb]. *Istoriia ukrainskoi movy. Morfolohiia*. Kyiv: Naukova dumka. 540 s. [in Ukrainian].
22. Potebnia A. A. (1888) Iz zapisok po russkoi grammatike [From notes on Russian grammar]. Ch. I. Vvedenie. Ch. II. Sostavnie chleni predlozheniia i ikh zameni. Izd. 2-e, isprav. i dopolnennoe. Kharkov: Izdanie knizhnogo magazina D. N. Poluekhtova, 1888. 558 s. [in Russian].
23. Tkachenko V. A. (1986) Narechie [Adverb]. *Istoriicheskaya tipologiya slavyanskikh yazykov. Fonetika, slovoobrazovanie, leksika i frazeologiya*. Kiev: Naukova dumka. S. 120–137 [in Russian].
24. Uzdyhan I. M. (1975) Pryslivnyky na -omu (-emu), -y v ukrainskii movi [Adverbs in -omu (-emu), -y in the Ukrainian language]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*. № 10. S. 31–40 [in Ukrainian].
25. Chaplia I. K. (1960) Pryslivnyky v ukrainskii movi [Adverbs in the Ukrainian language]. Kharkiv: Vyd-vo Khark. un-tu. 124 s. [in Ukrainian].
26. Sheveliov Yu. (2012) Narys suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy ta inshi linhvistychni studii [Essay on modern Ukrainian literary language and other linguistic studies]. Kyiv: Tempora. 664 s. [in Ukrainian].

Dzherela

- ESUM** – Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy (1982) [Etymological Dictionary of the Ukrainian Language] (T. 1–6). Kyiv: Naukova dumka. T. 1. A–F. 631 c. [in Ukrainian].
- Korpus-HRAK** – Heneralnyi rehionalno anotovanyi korpus ukrainskoi movy (HRAK) (2017–2023) [General Regionally Annotated Corpus of the Ukrainian Language (GRAC)]. M. Shvedova, R. fon Valdenfels, S. Yaryhin, A. Rysin, V. Starko, T. Nikolaienko. URL: uacorp.us.org. [in Ukrainian].
- RUS** – Rosiisko-ukrainskyi slovnyk (1924–1933) (T. 1–3) [Russian-Ukrainian dictionary (1924–1933)]. Za red. A. Yu. Krymskoho, S. O. Yefremova. Kyiv: Derzh. vyd-vo Ukrainy–UAN. URL: www.r2u.org.ua [in Ukrainian].
- SIHr** – Hrinchenko B. D. (1907–1909). Slovar ukrainskoi movy (T. 1–4) [Dictionary of the Ukrainian Language]. Kyiv [in Ukrainian].
- SIHr-3** – Slovar ukrainskoi movy (1927) (T. 1–3) [Dictionary of the Ukrainian Language]. Zibrala redaktsiia

zhurnala «Kievskaia Staryna». Uporiadkuvav z dodatkom vlasnoho materialu Borys Hrinchenko. 3 vyd., vypravlene y dopovnene. Za red. akad. Serhiia Yefremova ta Andriia Nikovskoho. Kyiv: Horno. T. 1. A–G. 428 s. URL: <http://www.r2u.org.ua> (data zvernennia: 10.04.2021 r.) [in Ukrainian].

Slovo – Yatsenko B. (2000) «Slovo o polku Ihorevim ta yoho doba» (Kompleksne doslidzhennia) [«A word about Igor's regiment and his era» (Comprehensive research)]. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy. 256 s. [in Ukrainian].

SMO – Hlibchuk N., Dobosevych U. (2016) Slovnyk mizhchastynomovnykh omonimiv suchasnoi ukrainskoi movy [Dictionary of inter-part homonyms of the modern Ukrainian language]. Lviv: Apriori [in Ukrainian].

SSynKar – Karavanskyi S. (2008) Praktychnyi slovnyk synonimiv ukrainskoi movy [A practical dictionary of synonyms of the Ukrainian language]. 3-tie vyd., opratsovane i dopovnene. Lviv: BaK. 512 s. [in Ukrainian].

SSUM – Slovnyk synonimiv ukrainskoi movy (1999–2000) (T. 1–2) [Dictionary of synonyms of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

SUMB-N – Biletskyi-Nosenko P. (1966) Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian Language]. Pidhotuvav do vydannia V. Nimchuk. Kyiv: Naukova dumka. 421 s. [in Ukrainian].

SUM – Slovnyk ukrainskoi movy (1970–1980) (T. 1–11) [Dictionary of the Ukrainian Language]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

SUM-20 – Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language] (2010) (T. 1–20). URL: <http://services.ulif.org.ua/exp/Entry/index?wordid=461&page=20> [in Ukrainian].

SUM-2012 – Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language] (2012). Ker. V.V. Nimchuk. Kyiv: VTs «Prosvita». 1320 s. [in Ukrainian].

SUMia – Yavornytskyi D.I. (1920) (T. 1. A–K). Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]. Katerynoslav: Slovo. 412 s. [in Ukrainian].

FSUM – Frazеологічний словник української мови (1999) (Кн. 1–2) [Phraseological dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka. 984 s. [in Ukrainian].

ON THE ISSUE OF THE SPECIFICS OF THE ADVERBIAL FIGURATIVE DERIVATIVES CREATION IN THE CONTEXT OF THE SCIENTIFIC VIEWS OF V.V. NIMCHUK

Abstract. At all stages of the Ukrainian language development, derived nominal adverbs with comparative semantics, corresponding in form to the instrumental case of nouns, are one of the important sources of enriching the adverbial system of both Ukrainian and other Slavic languages. Due to adverbialization, the vocabulary of adverbs of the modern Ukrainian language is constantly and actively replenished.

However, despite the weighty theoretical propositions that testify and describe the dynamics of creation of the adverbs under study, in modern linguistics there are still no clearly developed principles for describing their word-forming features and the specifics of motivational relations. This leads to the fact that in lexicographical works we observe the inconsistent fixation of adverbial semantics and use of pronominal adverbials related in form to the instrumental case of nouns. The uncertainty of the part-of-speech status of this type of derivatives complicates their including in adverbial synonymous groups and recording in synonym dictionaries.

The significant scientific research by the famous Ukrainian linguist Vasyl Nimchuk based on solid multi-genre sources proves to be the most authoritative and relevant theoretical background for solving the above mentioned problems. This research updates the scientific views of V. Nimchuk regarding the specifics of the formation and development of the adverbial system of the Ukrainian language and the derivational features of adverbs as a lexical-grammatical class of words.

The theoretical provisions of V. Nimchuk's work and our own observations lead to the conclusion that in the modern Ukrainian language the creation of adverbials with a figurative content component is subject to the principle of linguistic analogy and occurs on the basis of figurative motivational relations by means of suffix formants *-ом (-em)*; *-ою (-eю)*. Such a generalization is also substantiated by the fact that morphologization of the forms of the instrumental case of nouns is a continuous and gradual process, but the creation of adverbs corresponding to such forms constantly occurs in the modern Ukrainian language.

Keywords: adverbialization, nominal adverbs, lexicography, figurative derivatives, figurative motivational relations.

© Гуцуляк Т., 2023 р.

Тетяна Гуцуляк – доктор філологічних наук, доцент, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Чернівці, Україна; t.gutsuliak@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7520-3115/>

Tetiana Hutsuliak – Doctor of Philology, Associate Professor of the Modern Ukrainian Language Department, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine; t.gutsuliak@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7520-3115/>

ФРАЗЕМНИЙ ПРОСТІР У НОВЕЛАХ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 81'373.7:821.161.2-32

DOI: 10.24144/2663-6840/2023.2(50).127–138.

Грещук В., Грещук В. Фраземний простір у новелах Василя Стефаника; кількість бібліографічних джерел – 10; мова українська.

Анотація. Актуальність статті визначається необхідністю системного дослідження корпусу фразем, використаних у мові новел Василя Стефаника.

Мета – виявити і охарактеризувати фраземний простір у новелах Василя Стефаника. Для досягнення мети реалізовано такі основні завдання:

- укладено картотеку фразем, зафіксованих у новелах Василя Стефаника;
- усистематизовано фраземи за класами стійких словосполучень, співмірних за семантико-граматичними ознаками з різними частинами мови;
- у межах кожного класу встановлено семантичні типи фразем і охарактеризовано їх.

У статті проаналізовано систему фразем у мові новел Василя Стефаника. Встановлено, що фраземний простір Стефаникової художньої мови досить розмаїтий, багатогранний, він репрезентує всі типи стійких словосполучень, які за семантикою співмірні з різними частинами мови – іменниками, займенниками, прикметниками, дієсловами, прислівниками, вигуками. У межах іменникових фразем виявлено стійкі словосполучення, що позначають передовсім особу за її віком та пов'язаним із ним фізичним станом, за її інтелектуальними якостями, за спорідненістю та свояцтвом, за її соціальним становищем, за її характером поведінки, за її внутрішніми або зовнішніми ознаками, а також ірреальні особи. Крім них, охарактеризовано фраземи, що позначають власне предмети, абстрактні поняття. Прикметникових фразем виявлено небагато. Більшість із них відображають внутрішні якості, властивості людини, її фізичний стан, вікові ознаки. Поодинокі фраземи не стосуються людини. Ще менше займенникових фразем. Натомість найбільш численною групою фразем, використаних у мові новел Василя Стефаника, є дієслівні. Серед них найбільше тих, які лінгвалізують динамічні ознаки, що стосуються фізичного або психічного стану людини, та стійкі словосполучення, які лінгвалізують людську діяльність та різні аспекти людських стосунків. Поодинокі фраземи характеризують динамічний аспект явищ природи та ін. Із адвербіальних фразем більшість корелює з означальними прислівниками, а також із прислівниками часу, місця. Поширені й вигукові фраземи.

Василь Стефаник у новелах досить часто використовує фраземи як особливі емоційно-експресивні номінативні засоби для художнього відображення найрізноманітніших аспектів діяльності персонажів, їх зовнішньої характеристики, змалювання фізичного й психічного стану героїв новел, з'ясування їх світобачення й світосприймання тощо.

Основне підгрунття фразем у новелах Василя Стефаника становлять покутські діалектні стійкі словосполучення. Їх художнє освоєння новелістом органічно поєднано з використанням українських загальнонаціональних фразем.

Ключові слова: фразема, типи фразем, фраземний простір, новела, Василь Стефаник, покутський діалект, стійке словосполучення.

Постановка проблеми. В ідіостилі Василя Стефаника особливе місце посідають фраземи, якими щедро «присмачена» мова його новел. Якщо дошукуватись причин такого широкого використання письменником стійких словосполучень, то вони зумовлені, з одного боку, своєрідністю й неповторністю творчої манери новеліста, позначеної лаконізмом, лапідарністю, а з іншого – можливостями семантики фразем, адже фраземне значення – «це, по суті, образне уявлення метафоричного, метонімічного чи порівняльного типу, через яке називають денотат і дають йому конотативну характеристику [виділення наше – В. Г., В. Г.] в сигніфікаті [Демський 2019, с.13].

Аналіз досліджень. Окремі питання, пов'язані з фраземікою у новелах Василя Стефаника, вже привертала увагу дослідників, зокрема семантико-граматичні та прагматичні особливості фраземіки [Баран 1990, с.116–119; Баран 1993, с.84–86; Бігусяк 1993, с.91–93; Євтушина 2001, с.80–85; Євтушина 2004, с.180–184; Лесюк 2017, с.178–190], вираження психологізму засобами фраземіки [Бабич 1991, с.3–5], адекватність відтворення фразем

англійською мовою [Антонович 1990, с. 113–115]. Думки й ідеї, висвітлені у згаданих публікаціях, є надійним підгрунттям для подальших досліджень системи фразем у художній мові новеліста.

Методи та методика досліджень. Аналіз корпусу стійких словосполучень, використаних у мові новел Василя Стефаника, здійснюємо на основі методики, опрацьованої і запропонованої М. Демським [Демський 2019], згідно з якою фраземи за їхнім семантико-граматичним функціоналом прирівняно до частин мови, у межах яких виділяються семантичні групи.

Іменникові фраземи та їх семантичні типи

В українській мові іменникові фраземи поступаються дієслівним і прислівниковим [Демський 2019, с.113]. Подібне спостерігаємо й в ідіоматиці новел Василя Стефаника. Чимало з них позначають особу за її різними ознаками.

Фраземи, що позначають особу за її віком та пов'язаним із ним фізичним станом. Багато з них характеризує персонажа як стару за віком особу – *старі кості, сивий волос* ‘стара людина’, *стара скрипка, стара коробка* ‘стара жінка’ *старий пес,*

старе дупло ‘старий чоловік’, *старі пайташи* ‘старі паглаті чоловіки’, *білі коні* ‘старі люди’: Смутно бабі Тимчисі було, хоч сонце, як рідна мама, розігрівало *старі кості* (Янгол), Та прийшов такий час, що неділя негодна була направити того, що будні дні попусували, а трава не могла виссати того болю, що запікся в старих костях (Палій), *Старі кості*, як стара верба: на вогонь добрі, а з кіньми бігати нідоного (Сини), Сиди тобі, *сивий волосе*, стидайси, що приповідаєш, як плаксива баба, бо нічо вже тобі на цім світі не поможе (Сини), Тепер молоді газди мудрі настали, такі фаермани, шо за землев не згоріли. А дивіт но си на ту *стару скрипку*, та пусти її на гиндель?! (Камінний хрест), А дурна стара радується ними та будує Україну; здуріла стара від внуків. Видурюють від неї гроші на театр та на книжки та тягають *стару коробку* по читальнях, а вона вертає з ними додому та радується, як дівка (Роса), *Старий пес*, все лютий, але молоді коні ще міцно тримає; багатир із замолоду добре годований, та втратив обох синів і від тогди все кричить і на поли, і в селі (Сини), Це якес *старе дупло*, не буде ландувати ночами з поліцаймо та хапати молодіці за підтичку (Воєнні шкоди), Як не глухнути в такім мліні, стидайте си, *старі пайташи* (Morituri), Та йдіт вже додому, та коли вас жінки зберут до церкви і коли я вімету оте волосе, кінцкі гриви з *білих коней* (Morituri).

Старість людини зазвичай супроводжується погіршенням її стану здоров’я, втратою фізичної сили, іншими фізіологічними або соціальними чинниками, що фіксують Стефаникові фраземи *дуплава верба* ‘стара німецька людина’, *беззубий гребінь* ‘стара беззуба людина’, *старий птах без гнізда* ‘стара бездомна людина’, *ціле тіло мозіль* ‘виснажена роботою людина’: Таже то *дуплава верба*, кини пальцем, та й маком сьиди! (Камінний хрест), Та чога ви слухасте музику з *беззубого гребіня*? – каже Тимко (Morituri), Я розум і гнів лишив на своїм подвір’ю; можете мене і вібити, бо я, видите, *старий птах та без гнізда* (Вона – земля), Я зробок – *ціле тіло мозіль*, кости дрихлаві, шо заки їх рано зведеш докупи, то десіть раз йойкнеш! (Камінний хрест).

Серед іменникових фразем на позначення особи поширені такі, які її характеризують *за інтелектуальними якостями* – *розумна голова*, *мудра голова*, *вчена голова* ‘розумна людина’: А ти *голова розумна* та й усе вже знаєш (Палій), Як ти така *мудра голова*, то ти мені скажи, де маю іти спати (Палій), Мой, жиде, ти *вчена голова*, та тому з нас шкіру лупиш <...> (У корчмі).

Низка фразем позначають особу *за спорідненістю та свояцтвом* – *кров своя* ‘діти’, *пан жінці* ‘чоловік’, *сема кістка*, *семе коліно* ‘людина, що перебуває в дуже віддалених родинних стосунках’: І від тяжкої руки Господа милосердного я пробував *кров свою*, діти мої, забрати в мир хрещений (Вона – земля), Як попа з попадею скували та повезли в гори, як професора взели вночі, Бог вість куда, а віта повісили серед села і поклали жовніря, аби хто не поховав, то я відрік си землі та й *кров свою* наклав на ковані вози, аби ніхто єї не споганив (Вона – земля), Проця жінка била, а Іван його вчив бути

паном жінці (У корчмі), То кара, люди, *сему кістку* аж карати (Басараби), То до *семого коліна* буде їх так душити, а як *семе коліно* мине, та й нема моци вже (Басараби).

У семантиці фраземи *курятко без квочки* на позначення дитини у характеристиці особи за спорідненістю поєднано ще співзначення ‘сирітство’ – ‘дитина-сирота’: Як був здоровий, то грався цілий день коло моєї будки і витягав всякі камінчики. *Курятко без квочки*, ну, кажу вам, як курятко (Похорон).

Ще одну групу іменникових фразем становлять ті, які характеризують особу *за її соціальним становищем* – *помийник жидівський* ‘слуга, наймит’, *зарібний чоловік* ‘людина, яка не має власного господарства і живе, наймаючись на різного роду роботи’, *торба громацка* ‘жебракка’, *голодники голодні* ‘бідняки’, *біленька кістка* ‘знатна людина, пан’: А хоть ти злодога вічна і *помийник жидівський*, але слова добрі маєш (Підпис), Я був *помийник жидівський*, я валев си попід жидівські лави, по всіх кременалах (Палій), Аді ваш тато ще мав ґрунт і воли, а ви вже *зарібний чоловік* (З міста йдучи), Наймити си мусю, а роботу кожду знаю, бо я *заробний чоловік* (Май), Гатила головою в стіну як скажена. – Лиш таки отак, най креперує *торба громацка* (Святий вечір), Ви *голодники голодні*, та я дужий, та я шо дня мнесо їм, а ви бевку незабілену (Суд), А як він делькотит на цілім тілі, то дай у морду два рази, але також не дуже: пан вже під ногами! Походи трохи по нім мінуту, дві та й готовий, ребра потерті на форост, бо то *біленька кістка*, як папір (Злодій).

Фраземи *дикі звірі* ‘жорстокі люди’, *вогонь не жінка* ‘гостра на язик, балакуча жінка’ образно лінгвалізують особу *за її характером поведінки*, вдачею, а *хлопенна дівка* ‘міцна, дужа дівчина’, *віл невмиваний* ‘брудна, неохайна, несимпатична людина’ – *за внутрішніми або зовнішніми ознаками*: Мій старий тижнями не входив до хати, бо не міг клякнути перед образами бо все вас була повна хата, аби нігтями роздрапувати наше серце, а тепер, яким її вісадила на шию, то ви вже милосердні. Чога ще хочете від мене, *дикі звірі*? (Мати), Баба Дмитриха то була *вогонь не жінка*. Любила дуже бесідувати, розмови розводити, бо не могла без чога ані їсти, ані спати (Давнина), Ото-сте були *хлопенна дівка*, годна-сте були (Камінний хрест), Таже за тебе була би й сука не пішла, за такого *вола невмиваного* (Побожна).

Окремі з іменникових фразем означають *іпрореальні особи* – *дитинка божя* ‘ангел’: А як баба постаріли си, а ти все молоденький, все бабі звесельєш. Ой, *дитинко божя*, минув вік як у батіг траснув (Янгол).

Фраземи, що позначають власне предмети. До цієї групи іменникових сталих сполучень відносно ті, які образно лінгвалізують не лише конкретні предмети, а й матеріали, речовини і продукти природного походження або виготовлених людиною. Вони позначають:

1) природні об’єкти – *мама наша* ‘сонце’, *божа водиця*, *сонця донька* ‘роса’: А ти, *мамо наша*,

ясне сонечко все благослови їх [внуків] до сніданку (Роса), Ех ти, *божа водице*, ти дала дужість і здоровля пшеницям та житам, але і я був від тебе дужий та різкий (Роса), Ти вічне сонце, ти знов благослови мене на сніданок. Та-м слабій; роса, *твоя донька* не має вже на мені що пити, самі кості (Роса);

2) місцевість – *латка города* ‘мала ділянка городу’, *чужий язик* ‘чужий край’, *світлові води* ‘океан’, *увесь мир* ‘світ’: Я прийшов до пана наймити си. Переднівок дуже прикрый, дітий маю четверо, а на то лишень *латка города* (Май); Як увидите у *чужий язик*, у великі студені мури, то доля розфурее вас по каміню і лиш снити си вам буде наша красна земля <...> (Вона-земля), Господи милосердний, ба шо-м так глибоко зогрішив, шо женеш ні за *світлові води* (Камінний хрест);

3) алкогольний напій – *дар божий* ‘горілка’: Май, Золотий, а перед тобов же шо стоїт, не *дар божий* (Суд);

4) споруд, в тому числі й спеціального призначення – *свій кут* ‘своє житло, своя хата’; *штири дощі* ‘домовина’: А ци дощ, ци зима, ци таки так нема роботи, то вже ти не кукаєш із-за багацького вугла і не гниєш по яслах, бо ти маєш *свій кут* (Палій), Сваритьсся [мужик] зі своєю смертю – Мині тебе не треба – пишчить він до сонця – не зашкірюй си до мене, бо задурно. Мині треба дучі та *штири дощі*. Шкода твого труду <...> (Озимина).

До цієї групи належить і фраземний соматизм *старе шкурате*, *що постола тогідного не полатаєш* ‘шкіра’: Аді, руки – підймає руку близько до очей – ну з чим тут бути? Таке *старе шкурате*, *що постола тогідного не полатаєш* (Озимина).

Фраземи, що позначають абстрактні поняття. Серед іменникових стійких словосполучень це помітна група фразем, кількісно співмірна з тими, що номінують осіб. «Наявність великої кількості таких одиниць мотивована тим, що вони образно репрезентують різні абстрактні предмети й у такий спосіб полегшують їхнє сприйняття та розуміння» [Демський 2019, с.126].

Фраземи-назви абстрактних понять характеризують передовсім властивості, якості, стани, пов’язані з людиною. Це, зокрема, образне подання людського життя – *цілий вік*, *вік свій* ‘все життя’, *не далекі гони*, *гони короткі*, *гони не довгі* ‘коротке життя’, *тогда рай* ‘життя, як у раю’, *медовий місяць* ‘перша пора подружнього життя; найкраща пора в чомусь’: Яке сьогодні легке жите, то ліпше вмерти та не капарити *цілий вік* по чужім поли (Катруся), *Вік свій* збув на тім горбі (Камінний хрест), *Не далекі* ваші *гони*, кості, як мечі, із шкіри вілазьи, - *коби борше* (Святий вечір), Пиймо брьи, бо *гони* наші *короткі*, шо будемо собі жалувати (Morituri), Таже ваші *гони*, жінко, вже *не довгі* (Засідане), Бідні люди такі настали, шо лише аби раз на день їв, але аби нічого не робив, та й *тогда рай!* (Палій).

Фізичний стан людини фіксують фраземи *пушка того духу* ‘немічність’, *лежа гнила* ‘стан хворої людини, який супроводжується пролежнями’: Добрий косар, нема шо казати! Колос дійшов, похилив си, землю цулує, вже почорнів, а косар чекає. Та

чого? Гадаєш, шо піду ще танцювати?! Я своє вже відбув, я контетний, міні нічо не бракне. Озми собі *пушку того духу* та й пусти з-за стола – я контетний (Озимина), Та *коби* хоть Бог змилував си та муки вам довгої не дав та й *лежі гнилої*, аби вас борзо спрятав (Святий вечір).

Вік людини відображають стійкі словосполучення *стара голова*, *сивий волос* ‘старість’: В добрий час ви приїхали, я переродив си на молодого, лиш не знаю, чи на дитину зйду, чи на *стару голову* стиду наберу (Дід Гриць), Ой, стара, тото-м діждали си на *сивий волос* вінка (Стратився).

Предметом художньої лінгвалізації засобами фраземіки у Стефаникових новелах є також діяльність людини, її праця, заробіток, достаток, а також взаємовідносини між людьми – *мій мозиль* ‘праця, заробіток’, *моя праця* ‘заробіток, достаток’, *якис трейцір* ‘заробіток’, *птаха не сіла на хату*, *на хату птах би не сів* ‘крик, вереск, сварка’: А відки ж я наберу на вас, на дохторі, на аптики та на дідька рогатого. Та *мій мозиль* не годен цьому вітримати, ой, не годен (Катруся), Ой не тікай, ой, не біжи, не розноси *мою працу* з-межи дітий! (Лесева фамілія), З оцего фоста [павича] мав би *якис трейцір*, аби так забіг та обома руками замотав си в него (Май), Та тепер там у хаті таке покаянє, *шоби птаха не сіла на хату* (З міста йдучи), Діти заверещали, баба не переставала кашляти. – Та *на цу хату птах би не сів* – говорив Митро (Осінь).

Із інших фразем-назв абстрактних понять, використаних у новелах Василя Стефаніка, засвідчено ще *покаянє на увес світ*, *покаянє на увес мир*, *на ці землі буде покаянє*, *покаянє людське* ‘ганьба’, *давні часи* ‘минушина, старовина’, *тісні роки* ‘важкий час’, *шо правда то не гріх* ‘правда’, *нема ради*, *нема відки* ‘біда, скрута’, *веймірь на всі люди*, *рейвах на ціле село* ‘крик, гамір’, *марне слово* ‘погане, лайливе слово’: Давай мішок та пропадай. Ані, то будем тьи бити, буду тьи бити з дітьми посеред села! Най буде *покаянє на увес світ!* (Лесева фамілія), Мой, таже цего ще ніхто не видів, відколи світ! Аді, як б’ють, ще цицка коло рота не обісохла! *Покаянє на усес мир!* (Лесева фамілія), Але колис *на ці землі буде покаянє*, бо нарід поріже си (Камінний хрест), Сесі Басараби то на *покаянє людське* родяться і багатіють, і душу гублять (Басараби), Баба сперлася обома руками на землю та й нагадала собі *давні часи* (Ангел), *Тісні роки* настали! Правда, шо тісні. Дес давно то, бувало, ксьондзи гійкали на нарід, аби не пив, не гайнував, а тепер, видите, нарід і не п’є і не гайнує, а *трейціря* рівно не видит (Засідання), Я помінив купити дзвін, аби по селу вогонь вістив, але *роки були* ціпко *тісні* та й я все не вітыкав (Скін); Тепер я лайдак, най і це село прикаже... марного слова не скажу, бо *шо правда*, *то не гріх* (Майстер), Може би й поміг шо, якби то крив, а то хтос кинув оком на ню, бодай му повілазили, та й тепер *нема ради* (Шкода), Таже ти сама, дитино, видиш, шо *нема відки* (Катруся), А ти мерзо, знов хочеш робити *веймірь на всі люди!* (Лесева фамілія), *Коби забічи до коршми*, бо як допаде, та й знов буде *рейвах на ціле село* (Лесева фамілія), Я

до неї *марного слова* не заговорив, маціцького! (Палій), Тепер я лайдак, най і це село прикаже – *марного слова* не скажу (Майстер).

Прикметникові фраземи

Ад'єктивних стійких словосполучень у новелах Стефаніка порівняно небагато. Абсолютна більшість із них відображають ознаки людини, при цьому вони стосуються передовсім її внутрішніх якостей, властивостей. Низка фразем зазначеної групи називає інтелектуальні, розумові якості людини – *мати гаразд в голові, вістаріти розум, в голові рівно хіба, мньигкий на голову* 'дурний, немудрий': Басараби знов починають вішатися, *не мають гаразду в голові* (Басараби), Цес чоловік, бігме, *вістарів розум!* Таже дитина отут замерзне коло тебе (Мамин синок), Ви вже *розум вістаріли* – таже не мете на Різдво у такі нендзі сидіти (Святий вечір), То лиш так здає си, шо він добре говорить, але ему в *голові рівно хіба* (Майстер), Павло *мньигкий на голову*, та ми лиш пчихаємо, а він таки спит <...> Його поміркували в раді "намість дурного" – та й всі з нього сьміялися (Засідання). Семантично близькою до них є фразема *несповна розуму* 'божевільний': Ноги її посиніли від снігу, верещала як *несповна розуму* (Стратився), Та знов літав як *несповна розуму* по тоці (З міста йдучи).

Протилежна за значенням фразема *сім розумів* 'дуже розумний, тямущий': Але у вдови – *сім розумів*, годила, забігала, до слюбу повитягувала зі скрині такого плаття, шо богачки зеленіли по снігови із зависти, бо це було по Різдві (Червоний вексель).

Прикметникові фраземи *тверда на серце* 'відважна, не з лякливих', *хату догори ногами здоймати* 'бешкетний, пустотливий', *горит му в тих руках* 'спритний, меткий, вправний', *мньигкий на сумніне, мати мнєку натуру* 'чуйний, добрий, співчутливий', у *петах постиває* 'дуже злий, безсердечний' позначають характер та вдачу людини: Іванку! Ти, небоже, мої жінки не знаєш. Таже вона *тверда на серце* шо би ката не збоая си (У корчмі), Такий старогрецький, а такий пустык, шо *хату догори ногами здоймає* (Мамин синок), А шкода, шо-с був уріс, як дуб. Бувало, шо озме в руки, та й *горит му у тих руках* (Стратився), Чоловіче, лиши мене, бо я *мнєкий на сумніне*, я не хочу, будь собі без мене (Злодій), А *натуру маси мнєку* (Злодій), Ой сьогодні діти такі діти, шо *аж у петах постиває!* (Янгол).

Із інших прикметникових фразем, які відображають внутрішні якості людини, відзначимо ще *ні в п'ять, ні в десять* 'здивований', *як підстрілений* 'вражений, здивований', *лиш фоста на заді хибує* 'грішний', *з горівков собі не захожу* 'непитущий', *на все село* 'найкраща, дуже працювита': Пани регочуться, мужики поставали *ні в п'ять, ні в десять* (Такий панок), Він зірвався, перестрашився, оглянув довкола себе і станув *як підстрілений* (Лан), Аді, які мині побожні, лиш *фоста на заді хибує!* (Побожна), Я з *горівков собі не захожу*, бо нема відки (Май), Така-с була годна, така робітниця, *шо на все село* (Катруся), Я за тебе маю у людий честь як за хлопца, бо-с робітниця *на все село* (Катруся).

Фізичний стан людини відбивають стійкі сло-

восполучення *на тім боці* 'мертвий', *ледви тлінний* 'дуже втомлений', *нічо в роті не мав* 'голодний': А Федька вже вбили? – Він вже *на тамтім боці* (Суд), Уступи си від мене ти, побожна, най я трохи очи прижмурю. Тобі однако, а я *ледви тлінний* (Побожна), Та може би-с дала ми шо їсити, газдине моя. Таже знаєш, шо-м ще сьогодні *нічо у роті не мав* (Осінь).

На вікову ознаку людини вказує фразема *це цицка коло рота не обісхла* 'зовсім молодий': Мой, таже цего ще ніхто не видів, відколи світ! Аді, як б'ють, *це цицка коло рота не обісхла*. Покаяніє на увесь мир! (Лесева фамілія), а на віковий або/і соціальний статус особи – *ци я з ним свині пас?* 'рівний з ким-небудь': Мовч, – закричав війт, – мовч, бо ти скажу закувати, ти шмаркачу! Та дивіт си, газди, *ци я з ним свині пас?* – Ви мені носа не обтерли, а на мою бесіду можете так потакувати як секретарєви. Сварка починала вже ставати бійкою і старий Іван вмішався в діло – Ти, небоже Петре, не будь угурний, таже знаєш шо молодий мусит старшому змовчїти (Засідання).

Із прикметникових фразем, не пов'язаних із людиною, засвідчено хіба шо стійке словосполучення *на ціле село* 'найкращий': Моспане, штири воли як слимузи, двадцїть штири морги поля, хати *на ціле село* (Синя книжечка).

Займенникові фраземи

У мові новел Стефаніка поширені й займенникові стійкі словосполучення, їх небагато, пор. з *вашої кости і крови* 'свій': Я чоловік ваш, я з *вашої кости і крови* (Такий панок); *ні цеї, ні тої; ба сеї, ба тої; дідька рогатого* 'що-небудь': Та я вам, мой-ня, не буду *ні цеї, ні тої* городити (Майстер), То, видите, чоловік *ба сеї, ба тої* собі загадує, а то все божа міць (Майстер), Коби якого борщику, або бевки, або *дідька рогатого*, або що (Осінь); *ані дзелень; шо сине за ніхтем; шо довкола мизинного пальця обмотати; чорта в зуби* 'нічого': Тимофїїхо, як не знаєте, то не говоріт *ані дзелень* (Камінний хрест), Коли ж бо не боїт си, *шо сине за ніхтем*, не боїт си... (У корчмі), Стане, бувало, на воротях у себе та й кричит: на сироти, на бідні запишу, а ему не дам *шо довкола мизинного пальця обмотати!* (З міста йдучи), А то хами здеморалізовані, а то бидло, вони гадають дістати відшкодування? *Чорта в зуби!* (Воєнні шкоди); *сороки й ворони* 'всі, будь-хто': Правда, шо не любив ходити до коршми, але вже як пішов, то *сороки й ворони* пили – пив, хто не хотів! (З міста йдучи); *і хліб і до хліба; шо до нитки* (крїшки, цинтля) 'все': Є каже, в мене і їсти і пити, як якис казав: *і хліб і до хліба* – та ще забавте си бо безпешно, як умру, то в ці хаті не мете напивати си (З міста йдучи), Перевертайти си в гробі, небожїта, бо-м лайдак. Пропив-єм усе *шо до нитки* (Синя книжечка), А як ні дотиснули, як-єм видів, шо однако ні мут отут на старість гризти як не піду, то-єм продав *шо до крїшки* (Камінний хрест), Лиш мене, каже, припорпают, а мій Тимофїй все пустит – *шо до цинтля* (З міста йдучи) та ін.

Дієслівні фраземи

Найбільш численною групою фразем, використаних у мові новел Стефаніка, є дієслівні стійкі

словосполучення. Аналізуючи фраземіку сучасної української мови, М. Демський зазначив: «Дієслівні фразеологізми лінгвалізують насамперед ті дії та процеси, джерелом яких є людина. Можна навіть стверджувати, що вказана особливість дієслівної фраземіки є своєрідною фраземною універсалією, принаймні в межах слов'янських мов (це підтверджують загальномовні словники слов'янських мов і різні збірники фраземного матеріалу). Одиниць, що лінгвалізують дії та процеси, джерелом яких є будь-які інші об'єкти – неособа, власне предмет і абстрактний предмет – надзвичайно мало» [Демський 2019, с. 166]. Таку закономірність засвідчує й Стефанікова дієслівна фраземіка.

Фраземи, які лінгвалізують дії та процеси, джерелом яких є людина

У межах зазначеної групи виділяється низка різноманітних семантичних типів фразем.

Фраземи, що лінгвалізують динамічні ознаки, які стосуються фізичного стану людини. Помітну частину фразем цієї групи становлять ті, які стосуються життєвого циклу людини, а серед них – стійкі словосполучення на позначення події *перестати жити, завершити життєвий шлях*. Значення 'померти' виражає низка фразем, зокрема, *загубити душу; не ходити по світі; дух спустити; піти в далеку дорогу; піти від кого-небудь; Богові віддати душу; прийшла (прийде) смерть; сиру землю гризти (з'їсти); тут буде амінь; нема виходу; вже буде капут; уснути на місці; йти на смерть; вівернути ратиці; забирати си до дучі; та й на лаві*: За то, що *душу хотів-єсь загубити*, за то я гніваюся на тебе (Басараби), Я вижу, що вже мені *не ходити по світі* та хотів би-м випроцити си з вами (Злодій), Баба Дмитриха не довго банувала, бо сама восени *пішла* за дяком у ту *далеку дорогу* (Давнина), Ой Катеринко, я ще не встиг добре з тобов наговорити си, а ти *огнівала си та й пішла собі від мене* (Палій), Кинуло його в дрощі, потім у гарячку, потім, оповідають люди, що з рота вийшов маленький синій вогник і Базьо *Богові віддав свою душу* (Давнина), Як глуха осінь настала, як з ліса все листя опало, як чорні ворони поле вкрили, та тоді до старого Леся *прийшла смерть* (Скін), Та *смерть прийде*, але коли (Святий вечір), Меш тепер *сиру землю гризти* (Суд), Клади, каже, голову на поріг, най рубаю: ти підеш *сиру землю їсти*, я на шибеницу, а діти жидам воду носити! (З міста йдучи), Вже і мені, синку, тут буде амінь! (Стратився), Ой, умру, умру, вже вижу, що мині *німа виходу* – шепотіла Катруся (Катруся), Та *відай нема* вашій дівці *виходу* (Катруся), Слабував я тоді довго, гадав, що *вже буде капут!* (Такий панок), І Ковалюк лиш раз свиснув по голові орчиком та й череп хрус на місці, а Федько *уснув на місці*, як куря (Суд), Прийшло до такого, що аж мусіло чієс жите *йти на смерть* (Суд), Мині вже рука дрожит, я не знаю, як я вас доголю до кінця, а як ще котрий з вас *вівернете ратиці*, то таки не знаю, як его на лаву покласти (Morituri), І це ти таке в неділю говориш, окаяннику, таже сьогодні – завтра *до дучі* маєш *забирати си* (Morituri), І гроші взяла і горівку пила, а хлопец до трьох день *та й на лаві* (З міста йдучи).

Із охарактеризованими стійкими словосполученнями семантично співмірні фраземи, які мають значення 'умертвити, довести кого-небудь до смерті, повісити, повіситися' – *душу стратити; не тримати кого-небудь на світі; загнати в гріб; найти кому-небудь смерть; смерть долоню покляла на очі; висадити на гилю (бантину); зачепити си на віки; був бим си затьи*: Нащо ти *душу стратив?* (Стратився), А так пекло у хаті. Боже, Боже, *не тримай ні більше на світі*, бо видиш, що нема як жити... (Осінь), Таже Іван потім вдурів. *Загнав жінку в гріб*, діти повідгонив від хаги, пустив, де шо є (Майстер), Меш, каже, кукати, як глуха зазуля, *заки тьи у гріб не зажену* (З міста йдучи), Божечку, Божечку, *найди мені смерти*, най я так гіренько не валью си (Осінь), Тепер на ті *очі смерть долоню покляла* (Моє слово), Мій старий тижнями не входив до хаги, бо не міг *клякнути* перед образами, бо все вас була повна хата, аби нігтями роздранувати наше серце, а тепер яким *висадила на гилю*, то ви вже милосердні (Мати), То видко по них, що їх Бог карає. Бо і маетки їм дає, вони богачі, і розум їм дає та й *висаджує на бантину* (Басараби), А хлопи нічо, лише казали: "О, вже не меш із нас шкіру кавалками здоймати, вже ті тот *висадив на бантину!*" (Басараби), Мой, ти, шибенику, чога ти чіпаєш си *грьидок, хочеш горшки побити?* Та *коби-с вже зачепив си на віки* (Осінь), Не знаю і як і коли *вчинив-є-м си під грушков з воловодом*. За малу *филю був бим си затьи* (Камінний хрест).

Семантично споріднені з зазначеними є фраземи, яким властиве значення 'вбити, позбавити життя' – *амінь зробити; взяти жите; вигнати на той світ; крутити в'язи*: Ого, вже за мінуту та й *верещит*, аж крізь вуха промикає си: *паршьюку*, а ти ж мой, шо корову із колешні *віводиш?! Та я тобі амінь зроблю!* (З міста йдучи), А ти, розпаднице, памньитай, шо як я гроші *задурно по дохторях розсію*, та й ти *амінь зроблю*. Я тебе без дохтора *поховаю*, я тобі буду дохторь (Катруся), Цес якби лучив на слабого, та й *взяв би жите* коло власної хаги (Злодій), Хотіли, але ви не дали си, а їх *вигнали-сте на той світ* (Суд), Не раз заходили, як жид дуже скоро *гасив*, до його курника та шо попало, тому *крутили в'язи*. Гуска – не гуска, курка – не курка (У нас все свято).

Стійкі словосполучення, які називають завершення життєвого шляху, продовжують фраземи зі значенням 'загинуті' – *буде з кого-небудь саме фалате; най (бодай) кого-небудь шлях трафит*: Мой, богачі, або зараз *віци* *забирайте си*, або *буде з вас саме фалате!* (Суд), Та то *гуцьульська віра, бодай го шлях трафит!* (Майстер); Ого, вже *най того вола шлях трафит*, що го корова б'є! – казав Іван (У корчмі).

Семантично пов'язаними з охарактеризованими фраземами є й ті, які номінують завершальний етап поховального обряду, зокрема *покласти на лаву* 'приготувати померлого до поховання'; *запорпати у землю; землев припорпати; сирьитати у могилу* 'поховати': А вже як, каже, его *на лаву покладете* та *землев припорпаєте*, то ти тогди з лави на дідову постіль *перебирайси* (Діти), Синів нема, стару *запор-*

пав у землю, а ви, боги, мусити вібачити за бервінок – було ліпше дбати (Сини), Коби ще мене *спрйтали* разом з Миколом у *могилу* (Стратився).

На відміну від завершального життєвого циклу, екзистенційна його сутність художньо фразеологізована поодинокими стійкими словосполученнями, пор. *ноги носити* ‘жити’; *спендити вік* ‘прожити життя’; *світа збавити* ‘знівечити, змарнувати життя’: Але доки ні *ноги носьи*, то мус робити хліб (Камінний хрест), Я на нім [горбі] *вік свій спендив* і *окалічів-см* (Камінний хрест), Гуцул поклав таки церкву в Луговисках, а мене *світа збавив*, збавив на віки... (Майстер).

До них семантично тяжіють також фраземи, які називають певні відтинки життя – *день трутити* ‘пережити, перебути день’, *нічку збавити* ‘перебути, провести ніч’: Лиш аби нажерти си та *день трутити!* (Палій), То-сми за вами не одну *нічку збавив* <...> (Камінний хрест).

Іншу численну групу фразем, які лінгвалізують динамічні ознаки, що стосуються фізичного стану людини, в новелах В. Стефаніка становлять ті, котрі увиразнюють різні фізіологічні процеси в житті людини. Зі станом здоров’я людини пов’язані фраземи *взяти здорове* ‘позбавити здоров’я’, *силу лишити* (*пустити*) ‘втратити здоров’я, фізичну енергію’, *найти лік* ‘вилікувати, оздоровити’, *кинути в дроці* ‘тремтіти, трястися’: А то вони *озмут здорове* та й дають до шпиталю лічити, а потім пускають письмо до віта, аби тато платив кошти (Кленові листки), Як я *силу* коло вас *лишив*, аби я на старість ішов жидам воду носити (Палій), А я ж, Андрійку, де *силу пустив?* (Палій), Маю в Бозі надію, що підведу си, що ще весни не стратю. Зараз таки найду собі роботу. Боже, Боже, *найди міні лік!* (Катруся), *Кинуло його в дроці*, потім у гарячку, потім, оповідають люди, що з рота вийшов маленький синій вогник, і Базьо Богові віддав свою душу (Давнина).

Відчуття низької температури повітря, холоду фіксують фраземи *чипіти на снігу* (*морозі*) ‘мерзнути’, *дзвонити зубами* ‘труситися від холоду’: Дес певне *чипит на снігу* та й ме кашлати (Мамин синок), Корова дрожала, а Романиха її накрила своїм кожухом і *чипіла* над нею розгорнена *на морозі*. Сама *дзвонила зубами*, але не відступала (Шкода).

Процес споживання їжі, напоїв відображають фраземи *йти в смак*, *йти до трунку* ‘смакувати’, *набрати повну голову* ‘напитися’: А міні ж оца їда *має йти в смак*, як я знаю, що вони без мене в столі нічо не роблет? (Палій), Був-сми наймитом, а потім відбув-сми десіть рік у воську, та й коло стола міні їда *не йде до трунку* (Камінний хрест), Хто би вас вігонив, от легайте та спіт, як-сте *набрали повну голову* (Палій).

Фраземи *заніміти з болю* ‘заціпеніти’, *ніт збив* ‘спотіти’ *сісти маком* ‘утихомирити, знерухомити’ називають динамічні ознаки фізичного стану людини, які стосуються реакції організму на певні дії: Я *занімів був із болю* і мовчав я довгі, довгі роки (Моє слово), Як я, знаєте, це вчув, та й мене *ніт збив*, як коли би слабу худобину (Майстер), Але-м намацав

полінце коло себе, та-ем го морснув по ніжках, а він *сів маком* (Злодій),

Динамічні ознаки, які стосуються фізичного стану людини, засвідчують також стійкі словосполучення *очи пролупити* ‘прокинутися’, *замкнути очи* ‘стулити повіки’, *їсти кулаки* ‘бути побитим’: Та й лишень *очи пролупиши*, то зараз тебе тота роса їст, бо мало тебе біда їст, ще вона вночі тебе найде! (Кленові листки), Такі люде нетерплячі, шо Господи! – скаже якийсь витревалій і зараз-таки *замкне очи* (Май), Та й росте воно в яслах, під столом або під лавов, *їст кулаки*, умиває си слозами (Кленові листки).

Фраземи, які лінгвалізують динамічні ознаки, що стосуються психічного стану людини. Низка фразем у новелах Василя Стефаніка називає динамічні ознаки людини, які пов’язані з її психічним станом та розумовими якостями. Це передусім фраземи, які виражають душевний стан, переживання, душевні страждання, муки, докори совісті людини, – *приходиться круто*, *приходити до крутого* ‘ставати важко (про стан морального пригнічення)’, *очи пішли у стовбїрь* ‘нічого не розуміти’, *сумліне* (*сумління*) *п’є* (*точить*) *кого-небудь* ‘хтось страждає, мучиться, когось мучить совість’, *неспокій тре кого-небудь* ‘хтось переживає, страждає’, *кров* (*живцем*) *із серця капає* ‘страждати, тужити’, *як коли би камінь із серця впав* ‘полегшало на душі’: Але як трохи підпилися [мужики], то вилонлювалися з-під їх моральної влади і тоді панам *приходилося круто* (Палій), Але *прийшло до крутого*, треба викслі підписувати, а ви за дідом до Доці (Підпис), Станеш посеред церккви як сновида. Диви си, а *очи вже пішли у стовбїрь*, диви си, а рот вже розхилив си як ворота, диви си, а слина тече вже з рота (Побожна), Ти би ему завернув худобу, поцулував би-с его в ноги, бо-с го сплотив та й *сумліне ті п’є*, але минаєш, ще і ховаєш си від него, аби-с не чув! (Кленові листки), Але ви не розумієте мене, то мене *сумління так пило*, так докучало, що мені аж голос причувся (Такий панок), Бо тіло все перебуде, по нім нічо не пізнати, але *сумліне точить* (Басараби), *Сумліне точить*, а то кара над усіма карами (Басараби), Я не бою си, бігме не бою си, але такий мене *неспокій тре...* (Злодій), Я чув свою підлість за тихий хід і *кров* моя діточа з *серця капала* (Моє слово), Як собі нагадаю за Настю, що вона через мене пішла в землю та й міні діти нанівець осиротила, та й *кров живцем із серця капає* (Лист), Радним *як коли би камінь із серця впав* (Засідання).

Увиразнюють почуття суму, туги, журби фраземи *туск до серця брати*, *туск до голови припускати*, *туск напав* ‘сумувати, тужити’: За цим краєм не варт собі *туск до серця брати!* (Камінний хрест), То вже, Іване, пропало, а ви собі *туск до голови* не *припускайте* (Камінний хрест), Потім мене такий *туск напав*, шо-м чиколонки гриз і чупер собі микав, качыв-ем си по соломі, як худобина (Камінний хрест).

Почуття люті, гніву образно виражають фраземи *діставати їдь*, *очи кров’ю заходять* ‘розіллитися, розсердитися’: Давайте горівки, Ѓьоргію, пиймо з-по три, аби-м раз *дістали їдь* (Злодій), Пани ре-

гочуться, бавляться, а Ситникові аж *очі кров'ю заходять* (Такий панок).

Стан людини, пов'язаний із плачем, засвідчує стійке словосполучення *умивати си сльозами* 'плакати': Та й росте воно в яслах, під столом або під лавов, їст кулаки, *умиває си слозами* (Кленові листки); а пов'язаний з соромом, ганьбою – *стиду набрати* 'зганьбитися': В добрий час ви приїхали; я переродив си на молодого, лиш не знаю, чи на дитину зйду, чи на стару голову *стиду наберу* (Дід Гриць).

Значення 'бути в стані крайнього душевного і фізичного збудження, відчаю' виражає фразема *дерти си по стінах*: Тимку, бери, мой, кліщі та тягни зуб, та я цієї ночі *по стінах драв си* (Morituri), а 'подобатися, до душі' – *прийти в смак*: І все щось він щось він з того стриху скидав на землю і волік перед хату на мураву. Оглядав, пробував і направляв. Це була його найлюбіша робота. Він відай нагадував собі давні літа коло тої роботи і тому так вона йому *прийшла в смак* (Давнина).

Динамічні ознаки, які стосуються психічного стану людини, передаються також фразами, що називають її розумові якості, – *стратити розум* 'збожеволіти', *розум зав'єзати* 'позбавити розуму, зробити дурним', *зійти на діточий розум, зійти на дитину* 'думати, поводитись як дитина, здитиніти': А вчора то мене вже так придушило, що-м *стратив* геть *розум і очі і руки* (Басараби), Та, бачу, бив, бив, аж ребра полонив. Як учув, та й *розум стратив* (З міста йдучи), Аді, гуцул поробив му якус біду, ци підсилав, ци *розум зав'єзав*, та й шо з чоловіка зробило си (Майстер), Ти *зійшов*, старигане, *на діточий розум*, та лиши дитину в супокою, не підкидай ним, як гарбузом (Мамин синок), В добрий час ви приїхали, я переродив си на молодого, лиш не знаю, чи на *дитину зйду*, чи на стару голову *стиду наберу* (Дід Гриць).

Фраземи, які лінгвалізують людську діяльність

Як і інші групи стійких словосполучень, значена семантично неоднорідна. Одні з них номінують дії, пов'язані з фізичним впливом на іншу людину, інші – з переміщенням людини в просторі, ще інші – різні види економічної, господарської і навіть розумової діяльності. Значення 'бити, побити, відлупцювати' мають фраземи *місити обцасами, як у глину; списати шкіру синими рьідами; намнути кого-небудь; дати по батогові* 'вдарити': А рано вона хотіла втечи, але ймив та прив'єзав та *місив обцасами, як у глину* (З міста йдучи), Та я тобі так *шкіру спишу*, як книжці, такими *синими рьідами* (Побожна), Ідіт, старий, спати, не гніть бандиги, а завтра підемо в село на вибір, та ми *тих богачиків трохи намнемо* (Палій), Коням *дали по доброму батогові*, і аж під містом пан і Миколай отямилися та обтирали кров з лица: Микола рукавом, а комісар хустинкою (Воєнні шкоди).

У цьому ж семантичному ряді розглядаємо й фраземи *угріти кулаком межі очі; морснути по ніжках; дати в писок* 'вдарити': Як ні *угрів кулаком межі очі*, то, кажу вам, що тут-тут було падати (Злодій), Але-м намацав полінце коло себе, та-єм го

морснув по ніжках, а він сів маком (Злодій), Ніби я знаю, ци суда можна йти, а як вібіжит та *даст у писок*, а я відки знаю, що не даст (Май).

Семантично до цієї групи тяжіє фразема *кинути пальцем* 'торкнути': Таже то дуплава верба, *кини пальцем*, та й маком сьїде! (Камінний хрест).

Лінгвалізацію процесу переміщення людини в просторі забезпечують фраземи *ходити на спацєрок* 'прогулюватися', *віказати носа* 'вийти куди-небудь', *піти (іти) на зломану голову* 'забиратися геть': Вони тими стежками *ходе* собі *на спацєрок*, бо, аді, як усипали піском (Май), Аді, насадив си та й лыгає, як колода, ану-ко, ци він *вікаже* де *носа?* (Побожна), То не штука зробити з чоловіка нічо та й *піти* собі *на зломану голову!* (Озимина), *Іди на зломану голову*, гадає, що я гроші кую або краду! (Палій).

Низка фразем цієї семантичної групи номінує, сказати б, соціально марковані дії, які пов'язані з господарюванням, торгівлею, діяльністю, зумовлену соціальними чинниками тощо. Такими є стійкі словосполучення *кивати си з чим-небудь* 'господарювати, хазяйнувати', *покласти на ґрунт* 'зробити господарем', *кувати гроші* 'отримувати гроші, не докладаючи зусиль', *все з рук паде* 'не ведеться, йде марно': Ти наш тато, та й заведи нас до землі та дай нам хліба, бо як нас розділиш, та й не буде з *чим кивати си* (Камінний хрест), Дід Дмитро *поклав на ґрунт* чотирьох синів (Давнина), Ну та ці жебраки всьо би забрали <...>. *Іди на зломану голову*, гадає, шо я *гроші кую* або краду! (Палій), Та й коби-сте знали, шо Тимофій і не п'є, лиш так му *все з рук паде* якос. Бог знає (З міста йдучи).

Це також фраземи *вікликати на бубень* 'скликати, запрошувати покупців', *пускати на гиндель* 'продавати, продати': Спит на приспі та крізь сон гукає: аді, вже ліцитуют, вже б'ють печьитки, вже на *бубень вікликают* (З міста йдучи), А тож Бог не гніває си на таких, шо землю *на гиндель пускают?* (Камінний хрест).

Погане економічне становище людини і прагнення якось вижити в таких умовах змушує її просити милостиню, жебрачити. Така діяльність лінгвалізована кількома фразами, зокрема *ходити з торбов; пустити попід (чужі) плоти; піти попід чужі вугли кукати; шурувати попід чужі плоти; піти на жебри* 'жебракувати, старцювати': Ніколи не встидав си, шо мама з *торбов ходит* (Святий вечір), Навчи їх на розум, якби й я, а не *пусти попід плоти* (Лист), Ой, Федоре, не *пустю* я твої хлопці *попід чужі плоти*, але навчу їх як рідні – вже Василь казав (Лист), Ой, каже, чоловіче, коби я з тобов мала хоть одну дитину, а най же тобі шо стане си, та й я *піду попід чужі вугли кукати?* (З міста йдучи), Та най би чоловікови яка примха стала си та й *шуруй*, бабо, *попід чужі плоти* (З міста йдучи), Я, бігме, не знаю, як цес нарід має на світі жити? Всьо *підє на жебри* (Палій).

Близькі за семантикою до наведених фраземи *піти по жсидах* 'наймитувати', *цокаати чолом у поріг* 'просити про допомогу': Пішла моя Настя ні сьак, ні так, *пішла по жсидах*, а Марія, аді, помандрувала з отим ляхом (Палій), Не *цокай чолом у*

мій поріг, а сідай на постіль, проси Бога за свою дитинку (Вовчиця).

Людську діяльність, пов'язану з зором, слухом, лінгвалізують фраземи *давати позір* 'поглядати, дивитися', *наслухати духу* 'прислухатися': А бабі наказував, аби вона не лише чесала воли, але аби *давала позір* на чоботи, бо десь пес може затягнути (Давнина), Мой, таже ти сьміхом став по селу, жінка б'є та *духу наслухає*, а ти газдов маєш бути (У корчмі).

Фраземи *зробити бай* 'влаштувати бал, розвагу', *дзоркати кісточками докупи* 'танцювати' виражають діяльність людини, спрямовану на її задоволення, розвагу: То ти хочеш добрим сусідам *бай зробити?* (Злодій), Баба тебе до хресту носила, баба плакала, як тебе до войска виряжали, баба на твоїм весілі *кісточками докупи дзоркала* (Басараби).

Деструктивні дії виражають фраземи *піти з димом*, *розсипати си на сажу* 'згоріти', *сісти маком* 'розвалитися, розсипатися', *піти за водою*, *піти під кінцік копита*, *піти у нівець* 'пропасти', *прісцєсти ґрунт* 'втратити землю': Катеринко, нарабований жидівський крам *пішов з димом* (Мати), Та й підпалили з моїм чоловіком [село]. Та панови нічо, а половина села *розсипала си на сажу* (Гріх), Таже то дуплава верба, кини палцем, та й *маком сьиде* (Камінний хрест), Ані хліба в оденках, ані худоби, все Тимофій поспродував. *Пішло* маєство як *за водою* (З міста йдучи), То бідний нарід встарав собі на науку для дітей, все то *пішло під кінцік копита* (Марія), Гадаю собі: ото зараз упалить град, бадюбадю, *піде* хліб у *нівець* (З міста йдучи), А він міні каже: мой, *ґрунт прісцєв-єс!* (Синя книжечка). Значені фраземи безпосередньо людську діяльність не виражають, але називають дії, пов'язані з нею.

Низка фразем номінує розумову діяльність людини. Думання як людську діяльність виражають стійкі словосполучення *нютувати собі в голові* 'роздумувати', *в гадках стати* 'задуматися', *відібрати комусь розум* 'позбавляти когось здатності нормально мислити або сприймати щось', *не виходити комусь з голови* 'пам'ятати', *не вікинути з пам'ятти* 'знати, пам'ятати', *приходить до пам'ятти* 'опам'ятовуватися', *приходять гадки* 'думати, гадати' *брати си науки* 'учитися': Віду в неділю з церькови, піду додому та й *нютую собі в голові*, шо най лиш пожою з десіть років, та й село гет перебудую (Майстер), А я в *гадках став*. Це як озмут упіс, як процент наперед відберут, як нота-реви заплата та й того капітану мало шо міні лишит си (Підпис), Мій Боже, чога ти мене так тяжко скарав, шо-сь *відібрав мені розум*, як він дивився в мої гарні очі і моїми косами напихав свою пазуху у шинелю (Гріх), Аді, стою перед вами і говорю з вами, а тот горб *не виходит ми з голови* (Камінний хрест), Але мене ще, богу дькувати, з *пам'ятти не вікинуло*, я ще знаю, яку бесіду у нотаря мали-м (Діти), А як пробуджувався вночі зі сну, то не міг спам'ятатися, забував за себе і аж як гримнув кулаками до сволака, то *приходив до пам'ятти* (Палій), Я не знаю відки і як, але то такі *гадки приходять*, шо не дають спокою (Басараби), Кажу я ему: терпи та

науки бери си та чисто коло себе ходи (Стратився).

Із розумовою діяльністю людини безпосередньо пов'язані процеси говоріння, які в новелах Стефаніка лінгвалізовані фраземами *питлювати язиком* 'безперестанно говорити, базікати', *перемолоти сто корців на днину* 'базікати, пліткувати', *гнути бандиги* 'говорити нісенітниця, дурниці', *городити ні цеї, ні тої* 'розповідати нісенітниця', *брати когось на екзамент* 'допитувати, розпитувати когось', *рот ба сеї, ба тої* 'балакаємо', *заперти гамбу, приперти башту* 'замовкнути, змовчати': Ти *питлюєш язиком*, як у млині (Morituri), Видко діло, шо вже постаріла си і лице як шкіра на старім чоботі і волосє, як молоко, а язик не постарів си. *Сто корців на днину перемолола би* та й ще би дивила си, чи нема де других сто (Давнина), Ідіт, старий, спати, *не гніть бандиги*, а завтра підем в село на вибір, та ми тих богачиків трохи намнемо (Палій), Та я вам, мой-ня, не буду *ні цеї, ні тої городити* (Майстер), Йди, йди, не зіцируй хлошца та *не бери на екзамент*, бо ще всне без вечері (Мамин синок), От якос ми добили си до села. *Рот ба сеї, ба тої* – балу та балу, а ноги сараки йдут (З міста йдучи), Пий та й *запри собі гамбу*, бо в мене забава! (Палій), Не можеш ту *башту* трохи *приперти*, не мож хліба ззісти (Побожна).

До цієї підгрупи належать також фраземи *пустити тумана*, *туманити людей* 'обдурювати': Такий панок, каже, все сам понаписує, *тумана пустит*, замастит, загладит, а мужики дурні, каже, читают та аж облизуют си, шо панцке поле на люди перейде (Засідання), *Тумана пускає*, чо він хоче? Ти, небоже, такого способу трібуєш, е, ми й на це вчені (Злодій), Ні, брав-єм си з ним за барки за якогос там латюгу, шо *туманит людий!* (Засідання).

Різні аспекти людської діяльності називають також фраземи *скрутити си у вужєвку* 'докладати багато зусиль, дуже старатися', *скувати на остатне возниво* 'закувати в кайданки, жорстоко наказати', *давати ред* 'наводити порядок, порядкувати', *найти кінця* 'дати раду, навести порядок': Сегодни би у *вужєвку скрутити си*, аби шос мати (Палій), Ей, коби я був вітом, я би тебе *на остатне возниво скував!* – проказав Іван (Засідання), Синичко, ти міні не *давай ред* і мої хаті. Як я хочу, так і буде (Суд), Коли бо, видите, за житя він не злюбив сина та й слова доброго ему не сказав, а син як дірвав си до маєтку та й таке понаплітував, шо ніхто тому *кінца не найде*. Банки, якіс векслі, жиди і всьика нужда (З міста йдучи).

Фраземи, які лінгвалізують різні аспекти людських стосунків

Низка Стефанікових стійких словосполучень номінує різні прояви стосунків людини з іншими, міжособистісних взаємин. Це може бути турбота, піклування про когось, догляд за ким-небудь. Такий прояз міжособистісних взаємин фіксують фраземи *дуги, як на рану* (пінку) 'дуже опікуватися кимось, доглядати, оберігати', *мати позір* 'піклуватися, доглядати, дивитися за ким-небудь', *кинути оком на когось* 'зурочити': Я тебе так гірко пістувала, *дула-м на тьи, як на рану* (Виводили з села), Я на тебе *дуг*,

як на пінку та й вижу, що вмреш (Катруся), А найдужче, аби ви, мамо, на найменшу Марійку *позір мали* (Лист), Може би й поміг шо, якби то кров, а то хтос *кинув оком на ню*, бодай му повілізали, та й тепер нема ради (Шкода).

Динамічна ознака насміхання однієї людини над іншою художньо втілена у фраземах *брати (побирати) на сміх* 'насміхатися з кого-небудь, кптити, кепкувати', *не мати за нічо* 'не поважати, насміхатися': Це хтось так *брав на сміх* Івана, що видів його пагороч зі свого поля (Камінний хрест), Та дивіт си, як він мрігає очима, він нас всіх *на сміх побирає* (Шкільник), Усі дивувалися його силі і боялися. Жиди не потручували, а робітники не *побирали на сміх* і не робили збитків (Палій), Ще боялися дуже панщини і панів, жидів отак *не мали за нічо*, сміялися з них (У нас все свято).

Деякі фраземи номінують прояви сварки – *змішати з болотом* 'виляяти, висварити', *шукати з ким-небудь гудза* 'шукати причини для сварки': Він знав наперед, що пан мусить чоловіка з *болотом змішати*, що мусить посміятися, аж потім прийме його на службу (Май), Чьо ти собі *гудза зо мнов шукаєш?* (Побожна).

Різні аспекти людських стосунків виражають фраземи на *край вийти* 'порозумітися', *ловити си за барки* 'доправдовуватися', *хтось перед кимось плячком* 'хтось комусь догоджає, принижуючись', *стелитися хрестом* 'дуже підлещуватися', *дати раду* 'порадити', *гріха не писати* 'простити', *прібити торг* 'сторгуватися': Дід скулювався, як воробець, і тікав від баби, бо де ж він годен з бабою на *край вийти!* (Давнина), Я з Богом *за барки не ловлю си*, але нашо він того пускає на світ, як голе в терня (Кленові листки), Ні, *брав-см си* з ним *за барки* за якогось там латюгу, шо туманит людей! (Засідання), Ходіть, не будьте худобою, зараз ходіть, ви боїтеся оцих панів? Та то ваші наймити, ви їх годуєте, вбираєте, а *ви перед ними плячком!* (Такий панок), Хоч би Іваниха *хрестом стелилася*, то не помогло (Камінний хрест), Та й не знати, шо то свої голові робити та й шо діяти, та хто би мині *раду дав?* (Шкода), Скажи ж мині, кілько служб наймати, кілько на бідні роздати, аби тобі Бог *гріха не писав* (Стратився), Прийду до газди, обдивлю си по матріяні, по пляцови, *пріб'ю торг*, могорич віп'ємо та й до роботи! (Майстер).

Різні види залежності одних людей від інших виражають фраземи *пити крови* 'тяжко визискувати, експлуатувати кого-небудь', *лупити (здирати) шкіру* 'оббирати кого-небудь, визискувати, експлуатувати', *зап'рягати в ярем* 'поневолювати, примушувати працювати на себе', *ймити в руки* 'захопити, підкорити, оволодіти', *пороти без ножа* 'мордувати, знущатися', *робити збитки* 'збиткуватися, знущатися з кого-небудь', *зав'єзати світ* 'видати заміж': Коли я не хочу більше *крови пити*, так як ви, і пополульні затикати подушками вікон, аби спати <...> (Такий панок), Мой, жиде, ти вчена голова та тому з нас *шкіру лупиш* (У корчмі), То ти радикал та й не даєш попови з себе *шкіру здирати?* (Май), Били та катували наших татів, та

в ярем зап'рягали, а нам уже кусня хліба не дають прожерти (Камінний хрест), Ой золили нас, так нас *ймили в руки*, шо з тих рук нікто нас не годен вірвати, хіба лиш тікати (Камінний хрест), Іванку, чьо мене, брьи, *пореш без ножа?* (У корчмі), Жиди не потручували, а робітники не побирали на сміх і не *робили збитків* (Палій), Мамко-мамко, то-с ні дала за кальвіна, тото-с ми *св'іт зав'єзала* (Побожна).

Фраземи, які лінгвалізують динамічний аспект явищ природи

Таких стійких словосполучень зовсім небагато, це – *займати си на день* 'світати', *вечер ловив за очі* 'смеркалося': Ще відай, каже, і *на день* не *займало си*, як прийшов (Зміста йдучи), *Вечер ловив за очі* і баби вже не було видко, лиш її молитви розходилися з печі по хаті (Святий вечір).

За межами виділених груп стійких словосполучень засвідчено ще й такі дієслівні фраземи – *прийде шо до чого* 'станеться щось', *мати рихт* 'мати рацію', *вилазити з вуглив* (про хату) 'розвалюватися', *не дав Бог* 'не мати': Добре ксьондз із Грушевої казав, шо нарід дає си на підмову всяким кримінальникам, а потім каже *прийде шо до чого*, а вони ізнирли, а другий нарід сидит по арештах (Засідання), Я не відсварювався, але я *мав рихт* (Межа), Як єм з тобов за твій поріг переступила, та й я вже не твоя газдиня, *нема рихту* (Святий вечір), Зайдуть до мене до школи вийт, та й радні, та й пленіпотенти, повигонять діттих зі школи, порозсідаються в лавки і п'ють та співають, шо аж саяя шкільна, п'ять метрів широка і п'ять довга, *вилазить з вуглив* (У нас все свято), Бабі *не дав Бог доньки* <...> Доньки таки *Бог не дав*, а баба наткала та нашила тільки, шо грядки під полотнами та коверцями вгиналися (Давнина).

Прислівникові фраземи

Значна частина стійких словосполучень у новелах Стефаніка семантично співмірна з прислівниками, виражаючи різні ознаки дії або стану, іншої непроцесуальної ознаки або предмета. Більшість із них корелює з означальними прислівниками. Так, значення 'погано, важко' має фразема *стало тісно*: Боже-Боже, як народови *тісно стало* жити, а як св'ята надійдуть та й нарід таки веселит си, – гадкувала собі баба (Лист), А люде дес-не-дес шо грубшу яку штуку продают. Тельтько, коровку – то ще-ще, але волів вже мало. Та бо *тісно стало!* (Засідання).

Фраземи *нема як лица вказувати*, *лице лунає си*, *мати лице* виражають значення 'соромно': А трудно ходити вже по хатах за молоком, вже-м си кілько находила, шо тепер *нема як лица вказувати* (Катруся), Стоїт у церкві, як баран недорізаний. Інші газди як газди, а він такий зателепаний, як колера. Мені аж *лице лунає си* за такого газду (Побожна), А ти, мерзо, знов хочеш робити веймір на всі люди! *Лице би-с мала!* (Лесева фамілія).

Часто вживаними є й фраземи (*лиш один*) *Бог знає*, *Бог вість* 'невідомо': *Лиш один Бог знає*, як я тот греїцьр гірко прьитала, заки нап'рятала (Шкода), Та так вони похрамували. Як вертали додому, то *лиш один Бог знає!* (З міста йдучи), Та ще зиму якос переходимо, але літо, то вже *Бог знає!* (Осінь),

Бог знає, як з нами буде... а я хочу з тобов перед цими нашими людьми віпрошити си (Камінний хрест), Відважний Антін, той, що тягнув зуби по шустці, заліз у кошницю і Бог знає, як він там собі порадив, але Тому витягнув, що ще дихав (Басараби), Як попа з попадею скували та повезли в гори, як професора взяли вночі Бог вість куда, а віта повісили серед села і поклали жовніря, аби хто не поховав, то я відрік си землі та й кров свою наклав на ковані вози, аби ніхто єї не споганив (Вона – земля).

Фраземи *хоч би на вітер; за дурно, за пусто* мають значення ‘даремно’: Бєсїда йшла сама для себе, бо треба було її конче сказати, мусїлося сказати, *хоч би на вітер* (Камінний хрест), То як лиш двацїта пайка дасть по лєвови за казету, та й си зробля тисїчі тисїченнї грошїй *за дурно, за пусто* (Засїданнє).

Рїзнї значеннє властивї фраземам *аж очї вилазять* ‘надсадно, давлячись’, *хоть би там не знати що* ‘обов’язково’, *їз щирого серця* ‘щиро’, *нї в н’ять нї в десяти* ‘нїяково, незручно, не по собї’, *нема що говорити* ‘безперечно, без сумнїву’, *їхати з віскоком* ‘охоче’, *комїть-головою* ‘шкереберть, не так, як потрібно’, *потенькувало на души* ‘тривожно’, *або суда або туда* ‘тим або іншим способом’: Семен та Семениха прийшли з церкви та й обїдали – мачали студєну кулєшу у сметану. Чоловїк їв *аж очї вилазили*, а жїнка почтиво їла (Побожна), Але ще цу зиму чоботи мусї служити, *хоть би там не знати що* (Осїнь), Дайте, дайте, газдо руку, але *їз щирого серця*, бо як вас поцлую, то минї буде легко (Злодїй), Пани регочуться, мужики поставали *нї в н’ять нї в десяти*. Вони поспускали голови і не знають, що дїяти (Такий панок), Пропало, *нема що говорити!* (Такий панок), Бий та дай минї спокїй (Злодїй), То її банно, а я туди [в Канаду] з *віскоком їду?!* (Камінний хрест), Але потїм, братя, пішло все *комїть головою* (Майстер). А шос минї вже дорогов на души *потенькувало* (Майстер), А мужикам лиш такий лїк здальный, *що або суда або туда* (Катруся), Коби-м знав, де тобї лїк, то би-м шукав, а так, шо я знаю? Коби-с вже *або суда або туда!* (Катруся).

Низка прислївникових стїйких словосполучєнь не лише виражає ознаку дїї чи стану, іншої не-процєсуальной ознаки, а й мїстить вказївку на мїру або ступїнь її вияву – *шо сине за нїхтем* ‘зовсїм, нїскїльки’, *шо до лаби* ‘повнїстю’, *нема шо на один зуб узьити* ‘дуже мало’, *аж очї відивити* ‘дуже довго’, *аж очї вилазили* ‘дуже сильно’, *шо аж* ‘дуже, надзвичайно’, *нї замало нї забагато* ‘скїльки треба’: Коли ж бо не боїт си, *шо сине за нїхтем*, не боїт си (Стратився), Село вімерло *шо до лаби*, а я собї гадки не гадаю, у тот бїк не дивлю си! (Палїй), Та тут порьїднї рибї нема шо *на один зуб узьити* (Камінний хрест), Та дїтем зась, але стара. Вже чїкає, *аж очї відивила*, аби мене чїсати (Morituri), І халасував, *аж йому очї вїлазили* (Палїй), А на горї такий вітрец дунув на мене, але такий легонький, *шо аж* (Камінний хрест), То як часом майстер напився в саму мїру, *нї замало нї забагато*, то розказував одну подїю зї свого життє (Майстер).

Ряд фразем ужито в складї порївняльних кон-струкцїй, підсилуючи мїру вияву ознаки чи стану –

як вкопаний ‘непорушно’, *як у батїг траснув* ‘дуже швидко’, *йшло як з води* ‘добре, легко, без проблем’, *як з камїня* ‘дуже важко’, *як дитина за мамов* ‘дуже сильно’, *як сновавка* ‘рівно’, *як камїня грїзти* ‘дуже тяжко’, *як би з неї хто паси дер* ‘дуже сильно’, *як з дуба витєсанї* ‘дуже здивовано, збентєжено’, *як серед води* ‘у дуже важкому становищї’: Куми затє сидїли, *як вкопанї*, лишєнь руками досягали хлїб або порцїю горївки, але і руки найрадше не рухали би сє, лишєнь спочивали би зїгнєнї в кулак на колїнах (Кленовї листки), Ой, дитинко божа, минув рїк, *як у батїг траснув!* (Янгол), А так минї Бог годив, шо шо загадаю, та й маю. Я собї нивку купив одну, ба й другу, я собї коровку, овечки. Годило, у руки йшло, *як з води йшло* (Майстер), Дєс давно то, бувало, ксьондзи гїйкали на нарїд, аби не пив, аби не гайнував, а тепер, видите, нарїд і не п’є, і не гайнує, а греїцїря рівно не видит <...> Так тїжко, вам кажу, *як з камїня*, за той греїцїр (Засїданнє), Заплакала за мнов хата. *Як дитина за мамов* – так заплакала (Синя книжечка), То-сми за вами не одну нїчку збавив, то-сте в данци ходили, *як сновавка* – так рівно (Камінний хрест), Ой легко, *як камїня грїзти!* Темний свїт навперед мене (Синя книжечка), Верещала, *як би з неї хто паси дер* (Святий вечїр), Всї жїнки посхоплювалися з лав, глядїли на Марту здурїлимим очима, стояли, *як з дуба витєсанї* (Грїх), Якби-с умерла, та й би-м стали, *як серед води* (Катруся).

Семантика деяких анализованих фразем корєлює з прислївниками часу, зокрема *ще кури не пїяли* ‘дуже рано, досвїта’, *дєнь і нїч* ‘весь час’, *дєнь від дня* ‘постїйно’, *на зорях* ‘досвїта, вранцї’, *поки свїта та сонця* ‘вїчно’, *за одним заходом* ‘у той самий час, водночас’: Але *ще кури не пїяли*, як він зїрвався, грїмнув клубами до дощок, знов ляг і знов зїрвався (Палїй), Від чоловїка лишила-м си, син умер у воську, а я крївала та робила *дєнь і нїч* (Шкода), Шпурляв мїшками, як галушками. Отак *дєнь від дня* то з брики до шпїхлїра, то зї шпїхлїра на брику (Палїй), Та так вони спївали до зорїв, а *на зорях* кованї вози заклекотїли, і Данило вертав додому (Вона – земля), А як почало свїтати, *на зорях*, як побачила їх, шо сплять супокїйно, то й сама заспокоїлася (Марїя), Я таки буду жити, таки мусиш на нї дивити си та й рєшта! – Та жий, *поки свїта та сонця* (Побожна), Дяк книжки накупив, ще й нову бунду собї справив *за одним заходом* і нову порцєлянову люльку (Давнина).

Окрємї з фразем семантично спївмїрнї з прислївниками мїсця – *на край свїта* ‘будь-куди, куди завгодно’, *за свїтовї води* ‘дуже далеко’: Іду собї з нев [синьою книжечкою] *на край свїта!* (Синя книжечка), Господи милосердний, ба шо-м так глїбоко зогрїшив, шо женєш нї *за свїтовї води?* (Камінний хрест).

Вигуків фраземи

У новєлах Стефанїка трапляютьсє вигуків фразєологїчнї одиницї, якї, як і вигуки, не спїввїдносятьсє з поняттєями, а виражають рїзнї почуттє, емоцїї, вольовї імпульси, побажаннє. Такими є, наприклад, *та й вже! та й рєшта! та й по всїм*: Вже ти минї не будєш приносити розуму від черцїв. – Ой буду, буду *та й вже!* (Побожна), Шкїра здрївила,

нитки не прімкнеш, бо прірве си – вікинь на гній та й плюнь *та й вже!* (Осінь), Я таки буду жити, таки мушиш на ні дивити си *та й решта!* (Побожна), Таки не варт старому жити *та й решта!* (Ангел), Вічна пам'ять, Господи помилуй, та й ямка, та й гур, гур! *Та й по всім!* (Портрет).

Різні побажання виражають фраземи *най (пан) Бог сохраним!* *най Бог боронит від такого!* *а най мене Бог боронит!*, *най си діє Божя воля:* Ти так страшно гориш, та так кашляєш, що *най Бог сохраним!* (Катруся), Вони би его зарізали. *Най Пан Бог сохраним!* (Давнина), А рано вона хотіла втечи, але ймив та прив'езав та місив обцасами, як у глину. *Най Бог боронит від такого!* (З міста йдучи), *А най мене Бог боронит!* Я половину віка свого збув, а ще моя нога в арешті не була (Май), За ваше слово, Семене, най вам Бог даст усе найліпше; я вертаю додому, *най си діє Божя воля* (Вона – земля).

Ще інші фраземи виражають прокляття – *бодай тебе Бог скарав!* *бодай кого-небудь земля вікинула!* *бодай голову зломил!* *аби хтось не дїждав вертати си до цієї хати!*: Пий, на таке діло пий, я не бороню, але чо ти на мене лучив, *бодай тебе Бог скарав!* (Злодій), Начинила вас та й лишила на мою голову, *бодай і земля вікинула!* А чума дес ходит, *бодай голову зломил,* а до вас не поверне (Новина), *Аби я не дїждав вертати си до цієї хати,* – сказав уже на порозі (Осінь).

Висновки. Таким чином, Василь Стефаник у новелах досить часто використовує фраземи як

особливі емоційно-експресивні номінативні засоби для художнього відображення найрізноманітніших аспектів діяльності персонажів, їх зовнішньої характеристики, змалювання фізичного й психічного стану героїв новел, з'ясування їх світобачення й світосприймання тощо. Фраземний простір Стефаникової художньої мови досить розмаїтий, багатогранний, він репрезентує всі типи стійких словосполучень, семантично співмірних із різними частинами мови – іменниками, займенниками, прикметниками, дієсловами, прислівниками, вигуками. Із погляду частотності використання фразем у новелах, як і в українській літературній мові, переважають дієслівні. У вимірі функціонування фразем у авторській мові чи в мові персонажів, стійких словосполучень більше в мові персонажів, однак тут треба брати до уваги творчу манеру письменника. Річ у тім, що у всьому масиві мови новел авторська мова значно поступається мові персонажів і становить лише 36,96% [Грещук 2021, с.88].

Основне підгрунття фразем у новелах Василя Стефаника становлять покутські діалектні стійкі словосполучення. Їх художнє освоєння новелістом органічно поєднано з використанням українських загальнонаціональних фразем.

Перспективи подальшого дослідження окресленої проблеми вбачаємо в поглибленні науково-лінгвістичної інтерпретації естетичної функції фразем у новелах Василя Стефаника.

Література

1. Антонович М.М. Відтворення фразеології новел В. Стефаника в англійських перекладах. *Стефаниківські читання*. Вип. 1. Івано-Франківськ, 1990. С. 113–115.
2. Бабич Н. Психологізм новел Василя Стефаника засобами фразеології. *Василь Стефаник і українська культура*: тези доп. наук. конф. Ч. II. Івано-Франківськ, 1991. С. 3–5.
3. Баран Я.А. Прагматичний аспект реалізації фразеологізмів у новелах В.С. Стефаника. *Стефаниківські читання*. Вип. I. Івано-Франківськ, 1990. С. 116–119.
4. Баран Я.А. Структурно-семантичний та структурно-граматичний аналіз фразеологізмів у новелах В. Стефаника. *Стефаниківські читання*. Вип. 2. Івано-Франківськ, 1993. С. 84–86.
5. Бігусяк М. Етнофраземи в новелах Василя Стефаника. *Стефаниківські читання*. Вип. 2. Івано-Франківськ, 1993. С. 91–93.
6. Грещук В. Літературно-діалектний дуалізм новел Василя Стефаника. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. 2021. Вип. 2 (46). С. 86–90.
7. Демський М.Т. Українська фраземіка: дериваційна база, семантико-граматичні особливості. Упор. О. Демська, М. Яким. Дрогобич: Посвіт, 2019. 340 с.
8. Євтушина Т.О. Фразеологізми в загальнонародній мові та новелістиці В. Стефаника. *Мова і культура*. Вип. 3. Т. 2. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2001. С. 80–85.
9. Євтушина Т.О. Емоційність Стефаникових фразеологізмів. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія “Філологія”. 2004. Вип. 41. № 632. С. 180–184.
10. Лесюк М. Фраземіка Василя Стефаника як засіб увиразнення тексту. *Василь Стефаник: наближення*. За ред. Степана Хороба. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2017. С. 178–190.

References

1. Antonovych M.M. (1990) Vidtvorennia frazeolohii novel V. Stefanyka v anhliiskykh perekkladakh [Reproduction of the phraseology of V. Stefanyk's short stories in English translations]. *Stefanykivski chytannia*. Vyp. 1. Ivano-Frankivsk. S. 113–115 [in Ukrainian].
2. Babych N. (1991) Psykholohizm novel Vasyliya Stefanyka zasobamy frazeolohii [Psychologism of Vasyl Stefanyk's short stories by means of phraseology]. *Vasyl Stefanyk i ukrainska kultura: tezy. Ch. II*. Ivano-Frankivsk. S. 3–5 [in Ukrainian].
3. Baran Ya.A. (1990) Prahmatychnyi aspekt realizatsii frazeolohizmiv u novelakh V.S. Stefanyka [The pragmatic aspect of the realization of phraseological units in V. Stefanyk's short stories]. *Stefanykivski chytannia*. Vyp.1. Ivano-Frankivsk. S. 116–119 [in Ukrainian].

4. Baran Ya.A. (1993) Strukturno-semantychnyi ta strukturno-hramatychnyi analiz frazeolohizmiv u novelakh V.Stefanyka [Structural-semantic and structural-grammatical analysis of phraseological units in V. Stefanyk's short stories]. *Stefanykivski chytannia*. Vyp. 2. Ivano-Frankivsk. S. 84–86 [in Ukrainian].
5. Bihusiak M. (1993) Etnofrazemy v novelakh Vasyliya Stefanyka [Ethnophrases in Vasyl Stefanyk's short stories]. *Stefanykivski chytannia*. Vyp. 2. Ivano-Frankivsk. S. 91–93 [in Ukrainian].
6. Greshchuk V. (2021) Literaturno-dialektnyi dualizm novel Vasyliya Stefanyka [Literary-dialectic dualism of Vasyl Stefanyk's short stories]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: Filolohiia*. Vyp. 2 (46). S. 86–90 [in Ukrainian].
7. Demskyi M.T. (2019) Ukrainska frazemika: deryvatsiina baza, semantyko-hramatychni osoblyvosti [Ukrainian phrasemics: derivational base, semantic and grammatical features]. Upor. O. Demska, M. Yakym. Drohobych: Posvit. 340 s. [in Ukrainian].
8. Yevtushyna T.O. (2001) Frazeolohizmy v zahalnonarodnii movi ta novelistytsi V.Stefanyka [Phraseologisms in the common language of V. Stefanyk]. *Mova i kultura*. Vyp. 3. T. 2. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buroho. S. 80–85 [in Ukrainian].
9. Yevtushyna T.O. (2004) Emotsiiniist Stefanykovykh frazeolohizmiv [Emotionality of Stefanyk's phraseology]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya "Filolohiia"*. Kharkiv. Vyp. 41. № 632. S. 180–184 [in Ukrainian].
10. Lesiuk M. (2017) Frazemika Vasyliya Stefanyka yak zasib uvyraznennia tekstu [Phrasemics of Vasyl Stefanyk as a means of expressing the text]. *Vasyl Stefanyk: nablyzhennia*. Za red. Stepana Khoroba. Ivano-Frankivsk: Misto NV. S. 178–190 [in Ukrainian].

PHRASAL SPACE IN VASYL STEFANYK'S SHORT STORIES

Abstract. The relevance of the article is determined by the need for a systematic study of the corpus of phrases used in the language of Vasyl Stefanyk's novels.

The goal is to identify and characterize the phraseological space in Vasyl Stefanyk's short stories. To achieve the goal, the following main tasks were implemented:

- a file index of phrases recorded in Vasyl Stefanyk's short stories was compiled;
- phrasemes are systematized according to classes of stable word combinations, commensurate with different parts of speech in terms of semantic and grammatical features;
- within each class, semantic types of phrases are established and characterized.

Short results. The article analyzes the phrase system in the language of Vasyl Stefanyk's short stories. It has been established that the phraseological space of Stefanykova's belletristic language is quite diverse and multifaceted, it represents all types of stable word combinations that are semantically commensurate with different parts of speech – nouns, pronouns, adjectives, verbs, adverbs, exclamations. Within noun phrases, stable word combinations were found, denoting primarily a person by his age and related physical condition, by his intellectual qualities, by kinship, by his social position, by his character of behavior, by his internal or external features, as well as unreal persons. In addition to them, phrasemes denoting actual objects and abstract concepts are characterized. Few adjectival phrases were found. Most of them reflect the internal qualities, properties of a person, his physical condition, age signs. Individual phrases do not refer to a person. Even fewer pronoun phrases were found. Instead, the most numerous group of phrases used in the language of Vasyl Stefanyk's short stories are verbs. Among them, the most are those that linguize dynamic signs relating to a person's physical or mental state, and stable phrases that linguize human activity and various aspects of human relationships. Individual phrasemes characterize the dynamic aspect of natural phenomena, etc. Most of the adverbial phrases correlate with adverbs of meaning, as well as with adverbs of time and place. Exclamatory phrases are also common.

Conclusions. Vasyl Stefanyk quite often uses phrasemes in his short stories as special emotional and expressive nominative means for the artistic reflection of the most diverse aspects of the characters' activities, their external characteristics, depicting the physical and mental state of the heroes of the short stories, clarifying their worldview and world perception, etc.

The main basis for the phrases in Vasyl Stefanyk's short stories are Pokuttya dialect stable word combinations. Their belletristic assimilation by the novelist is organically combined with the use of national Ukrainian phrases.

Keywords: phraseme, types of phraseme, phraseme space, short story, Vasyl Stefanyk, Pokuttya dialect, stable word combination.

© Грещук В., 2023 р.; © Грещук В., 2023 р.

Василь Грещук – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна; vasy.greshchuk@pnu.edu.ua; ukrinst.pu.if@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7011-3911>

Vasyl Greshchuk – Doctor of Philology, Professor of the Ukrainian Language Department of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine; vasy.greshchuk@pnu.edu.ua; ukrinst.pu.if@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7011-3911>

Валентина Грещук – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та германського мовознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна; valenty.greshchuk@pnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-5702-6824>

Valentyna Greshchuk – Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of General and Germanic Linguistics of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine; valenty.greshchuk@pnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-5702-6824>

З ІСТОРИКО-ЕТИМОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ В.В. НІМЧУКА В ГАЛУЗІ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 81' 811-161: 81-112/81'37

DOI: 10.24144/2663-6840/2023.2(50).139-147

Даниленко Л. З історико-етимологічних студій В.В. Німчука в галузі слов'янської фразеології; кількість бібліографічних джерел – 48; мова українська.

Анотація. Стаття присвячена дослідженню етимології ідіоми *горобина ніч*, що має давню фіксацію в літописних текстах, починаючи з XI ст. в «Повісті временних літ». Незважаючи на спроби історико-етимологічної реконструкції (праці В. Німчука, О. Фінкеля, О. Могили та ін.), у сучасному мовознавстві вислів має різні етимологічні версії. Мета статті – аналіз первісної семантики в динаміці етнографічних і лінгвістичних даних східнослов'янських мов. Джерелами студії слугували літописи, етимологічні, тлумачні, діалектні, фразеологічні словники української, російської, білоруської мов, енциклопедії з міфології слов'янських народів, етнографічні праці, художні твори. Узгодженість лінгвістичних та культурно-історичних аргументів робить найбільш імовірним висновок, що первісне значення ідіоми *горобина ніч* з відповідними паралелями у східнослов'янських мовах було мотивовано поняттям *рябий* 'строкатий', звідси семантика 'темна і строката ніч зі спалахами блискавки'. Унаслідок втрати первинного змісту відбулася ретимологізація, що пішла шляхом народної етимології по лінії *рябиний* – *горобиний* – "*вороб'їний*". Трансформація образів так само не посприяла прозорості семантики вислову, але принаймні вони були носіям зрозумілі – горобець, горобина і т. ін.

Літописне походження українського *горобина ніч* та його східнослов'янських паралелей має одну суттєву особливість: в найдавнішому серед них тексті «Повісті временних літ» компонента *горобиний* не було, його дописав невідомий літописець в XV ст. Властиво, постає питання про причину такого вкраплення. Відповідь полягає, на нашу думку, в суто художньому прийомі метафори, який застосував автор літопису, аби провести паралель між небесними язичницькими стрілами-блискавками Перуна і стрілами воїнів в нічній битві 1024 р. біля села Листвена. Таким чином, ідіома *горобина ніч* має міфолого-метафоричну природу номінації, коли мотиватор одного культурного коду послужив підґрунтям для позначення іншого. Важливо підкреслити, яку б семіотичну систему східнослов'янської культури – міфологію, обряди, звичаї, мову – ми не розглядали, в кожній із них виявляємо використання давніших елементів, переосмислених в результаті зміни одного світосприйняття наступним, як відбулося з язичництвом і християнством.

Ключові слова: українська мова, російська мова, білоруська мова, лексика, фразеологія, етимологія, семантика.

Постановка проблеми. Діапазон наукових інтересів професора В.В.Німчука був надзвичайно широким: діалектологія, ономастика, етимологія, становлення українського правопису, зв'язки української мови з іншими слов'янськими, балтійськими та іншими мовами. Але для більшості науковців Василь Васильович був передусім глибоким і неперевершеним дослідником давніх слов'янських пам'яток. Хочемо пригадати епізод, що стосується видання одного з найдавніших старослов'янських текстів – Київських глаголичних листків. В.В. Німчук із властивим йому гумором писав про це так: «В Інституті мовознавства ім.О.О. Потебні АН УРСР готувалися до Міжнародного з'їзду славістів у Києві. Десь за рік до конгресу В.М. Русанівський запитав, яку пам'ятку можна було б видати до цієї події. Я, не довго думаючи, сказав приблизно так: «Київські глаголичні листки. Це пам'ятка всеслов'янського значення. До того ж невелика – 7 невеликих аркушів. Далі діалог:

– То й підготуй їх до видання.

– Але ж академік Й. Гамм видав монографію, що це – підробка, то навіщо видавати?

– А ти доведи, що це – оригінал! – напівжартома сказав В.М. Русанівський» [Німчук 2011, с. 22].

Як відомо, В.В.Німчук здійснив не тільки факсимільне видання пам'ятки, додавши до нього детальний лінгвістичний коментар, але й організував зі спеціалістами-радіофізиками Київського

державного університету ім. Т.Г. Шевченка аналіз чорнила, яким написано текст пам'ятки, методом мас-спектрометрії, що відзначається високими фізико-технічними характеристиками, і довів автентичність рукопису. Доповідь В.В. Німчука на київському Міжнародному з'їзді славістів, на якому був присутній і австрійський лінгвіст Й. Гамм, підтримали учені різних країн і питання про «підробку» було остаточно закрито.

Мовно-історичний напрям досліджень, природно, спонукав В.В.Німчука до етимологічних студій, переважно лексичних, але в науковому доробку вченого є цікаві етюди і про українську фразеологію, зокрема ідіому *горобина ніч*.

Аналіз досліджень. Етимологічні дослідження ідіоми *горобина ніч* мають багату історію. Серед них заслуговують на увагу розвідки О. Фінкеля, Ф. Філіна, М. Фасмера, В. Німчука, Т. Агапкиної, А. Топоркова, О. Могили, В. Ковалю та ін. Однією з перших була стаття О. Фінкеля, яка містить слушний закид В.П. Філіну стосовно ігнорування українського матеріалу, бо вислів *горобина ніч* був відомий принаймні з часів Тараса Шевченка: *І в горобину ніч прийдуть до такої панночки, як наша* («Назар Стодоля»). Автор зосередився на осмисленні шляхів трансформації в російській мові літописної *рябиної ночі* у «вороб'їну ніч», припускаючи переосмислення як на власне російському ґрунті, так і під впливом української мови: *горобина* < *го-*

робець < *воробей*. Суттєвим було зауваження про відсутність мотиваційних зв'язків з назвою дерева *рябина* та про наявність різноманітних діалектних форм в українській та білоруській мовах на тлі лише однієї російської *воробьиная ночь* [Финкель 1956, с. 94–95]. Українська дослідниця О.А.Могила дійшла думки, «що назви грозових ночей у східних слов'ян пов'язані безпосередньо, з одного боку, із культом горобця в обрядах і обрядовому фольклору, з другого – з культом горобини» [Могила 1993, с. 159]. Така версія прийнятна з погляду вторинного, народно-етимологічного тлумачення семантики цієї ідіоми. Діалекти усіх трьох східнослов'янських мов розвинули дуже багату варіативність, описану у статті Т.О. Агапкіної і А.Л. Топоркова [Агапкина, Топорков 1989, с. 230–252].

Мета нашої статті – аналіз первісної семантики назвної словосполуки *горобина ніч* в динаміці етнографічних і лінгвістичних даних східнослов'янських мов. Незважаючи на численні спроби пояснити походження і мотивованість внутрішньої форми, в сучасному мовознавстві ця ідіома має різні етимологічні версії.

Методи та методика дослідження. Методологічну основу праці становлять теоретико-узагальнювальні положення, сформульовані в дослідженнях О.О. Потєбні, О.С. Мельничука, О.Б. Ткаченка, В.В. Німчука, В.В. Жайворонка та ін. Використано порівняльно-історичний та описовий методи із застосуванням прийомів інтерпретації, порівняння й узагальнення.

Виклад основного матеріалу. Важливе зауваження В.В.Німчука стосується давності ідіоми *горобина ніч*, про що свідчить відносно рання її фіксація у формі *рябин(н)ая ночь* в давньоруських літописах під 6532 р./1024 р. про нічну битву братів Ярослава і Мстислава біля с. Листвена. Відповідно цей мовний зворот набув поширення лише у східнослов'янських мовах. Сучасна українська літературна мова образну словосполуку *горобина ніч* фіксує у значенні 'ніч із сильною і тривалою грозою' [СУМ20], російська мова з ремаркою «просторічне» – *воробьиная ночь* 'найкоротша в році ніч; літня грозова ніч з безперервною блискавкою та гуркітом грому' [ССРЛЯ с. 672], тлумачний словник білоруської літературної мови подає дві паралельні форми: *вераб'іная ноч* 'коротка літня ніч, а також ніч із безперервним громом і блискавками' [ТСБЛМ с. 109] і *рабінавая ноч* 'темна літня ніч з громом, блискавкою, дощем або просто безперервною блискавицею' [ТСБЛМ с. 531].

У західнослов'янських і південнослов'янських мовах характерні ознаки нічної грози з блискавицями передаються не фразеологічно, а описово, напр. чes. *bouřlivá noc s lijáket a nepřetržitým blýskáním* [UČS s. 193], болг. *бурна лятна ноц (със светкавици и гръмотевици)* [Влахов 1980, с. 367], те саме в німецькій мові: *überaus stürmische Nacht im Juli u. August* [Желєхівський 1886, с. 154].

Літописне походження укр. *горобина ніч* та його східнослов'янських паралелей має одну суттєву особливість. Один і той самий сюжет міс-

тити різні редакції стосовно досліджуваного нами вислову, пор.: 1) «И бывши **нощи**, бы(с) тма, и громове и мольнья и дождь» [ПВЛ]; 2) «И бывши **нощи рябинной**, бысть тма и громъ бываше, и молнія и дождь. <...> и бысть сѣча зла и страшна, яко посвѣтяше моленія, тако блещашеся оружїе ихъ, и еликоже молнія освѣтяше, таколи мечи ведяху, и тако другъ друга сѣкаше, и бѣ гроза велика и сѣча силна» [Л.Тв., с. 144–145]; 3) «И бывши **нощи рябинной**, быс(ть) тма, и громъ шибаше, и молнія, и дождь. <...> и быс(ть) сѣча зла и страшна, яко посвѣтяше молнія, тако блещашеся оружїе, и елико ж(е) молнія освѣтяше, тако мечи видяху, и другъ друга усѣкаше, и бѣ гроза велика и сѣча силна» [Л. Соф., с. 175–176]. Отже, фрагменти літописних текстів показують, що в найдавнішому руському літописі «Повісті временних літ» (за Іпатієвським і Лаврентієвським списками) компонент *рябинной* не було, а з'явився він у наступних літописних зводах. Причину таких трансформацій В.В.Німчук коментував, покликаючись на Ф.П. Філіна, що в давньоруській мові прикметник *рябинный* міг сприйматися як одіозно-язичницьке слово: «Очевидно, з поняттям *рябиная ночь (ночь)* у давньокиївську добу пов'язувалися кульгово-містичні уявлення дохристиянського часу, що збереглися до наших днів» [Німчук 1992, с. 162]. Справді, в міфології східних слов'ян можна виявити чимало прикладів, які наділяють горобину міфічним змістом. У першу чергу слід відзначити зв'язок горобини з вогнем – головним атрибутом язичницького бога Перуна, пор. укр. заст. *перун* 'грим або блискавка', *Побий мене Перун!* [СУМ20], блр. *пярўн* 'оглушливий гуркіт грому' [ТСБЛМ 529], лит. *perkūnija* 'буря з громом і блискавкою', пол. *piorun* 'блискавка' та ін. На міфологічний зв'язок *Перун – грим – горобина* одним із перших звернув увагу О.М. Афанасьєв: «Вбачаючи у хмарах небесні сади, фантазія зближала ці міфічні уявлення з різними земними деревами, і між іншим з горобиною, червоні ягоди якої нагадували блискавичний колір Перуна; тому бурливо-грозова ніч (спочатку: морок від суцільних хмар, що застилають небо) отримала назву горобиної, а гілка горобини сприймалася як символ Перунової палиці» [Афанасьєв 1982, с. 237], пор. у народному фольклорі білоруську загадку *Паверх лесу агонь гарыць* – з відгадкою *Горобина* [БМ с. 413]; «Господь золотою різкою свариться (як грим з блискавкою, то кажуть так дітям, щоб не пустували)» [Номис 1993, с. 65], «Гілка горобини символізує палицю Перуна (звідси *горобині ночі*)» [Жайворонек 2018, с. 155]. У християнстві Перуна заступив Ілля-пророк, от як у загадці «*Святий Ілля на огненній колесниці їде (грим з блискавкою)*» [Номис 1993, с. 696]. Міфічно-вогняна символіка горобини надалі метафорично суміщалася в художній літературі з червоним кольором крові, пор. *горобина ніч*, де «всі шляхи в крові» (П. Тичина), *Горобина кров'ю на морозі./ Кров'ю молодію крапотить* (І. Драч).

Наявність означення *рябинной* до давньоруського іменника *нощи* можна було б вважати оказіональним явищем, якщо б не подальша доля

цієї словосполучки у східнослов'янських мовах. Цей момент свого часу коментував акад. Д.С. Лихачов: «У літописах, які корінням сягають Новгородсько-софійського зведення 30-х років XV ст. після ... слів «и бывши нощи» додано «рябиной» («рябиной» – грозовою). <...> Всі ці доповнення не можна пояснити звичайними вигадками пізнішого літописця» [Лихачев 1950, с. 371–372]; «Майже будь-яка звістка літопису, перш ніж бути записаною літописцем, була почута ним, відклалася в усній мові раніше, ніж у письмовій» [Лихачев 1950, с. 30]. Отже, слід зважати на плавний перехід від язичництва до християнської релігії. При поступовому поширенні нової віри могли сформуватися синкретичні уявлення, що містили в собі символіку язичництва тією мірою, якою вона була з нею сумісна.

Через затемненість внутрішньої форми давньоруський вислів *рябин(н)ая ноць* виявив різні формальні трансформації у східнослов'янських мовах: укр. *горобина ніч*, блр. *вераб'іная ноч*, *рабінавая ноч*, рос. *воробьяная ночь*, але в семантиці домінувала спільна сема «темний, страшний, загрозливий», пор.: *Величні німі зловісні блискавиці горобиної ночі палахкотіли, не вгасаючи, між шарами хмар* (О. Довженко); *А в ночі буйні, в ночі горобині палають зорі грізної краси* (Л. Костенко); *Ноч была рабінавая: раз-пораз гримелі перуны, жажалі маланкі, па густым чарналессі шоргаў дождж* (Р. Сабаленка); *І стала пахмурая раніца. Зноў пахмурая, нібы неба не выліла за адну гэтую вераб'іную ноч усяго запасу дажджу* [Караткевіч 1991, с. 61]; *Бувало, ходить навколо своєї хати похмурий і непривітний, як горобина ніч, зі знайомими хоч би слово, і як десь побачить людське обличчя, так і тікає околицями й путівцями* (М.В. Гоголь); *Настало страшне явище півдня – «вороб'їна ніч», коли спалахи вогню в небесах ні на хвилину не гаснуть, і де вони спалахнуть, там освітлюють дивовижні групи фігур на небі і згущують нітьму на землі* (М.С. Лесков).

В українських лексикографічних джерелах досліджуваній вислів чи не вперше було зафіксовано у словнику П.П. Білецького-Носенка (наголосимо, що цей словник, укладений автором 1838-1843 рр., підготував до видання 1966 р. із додатком коментарів В.В. Німчук): ««горобинна ніч» бурная мрачная ночь съ грозою и проливнымъ дождемъ, так что воробью негдѣ укрыться» [Білецький-Носенко 1966, с. 104]. Такі самі мотивувальні ознаки розгорнуто коментував у своєму словнику О. Афанасьєв-Чужбинський: «Упродовж літа буває кілька бурних ночей, з градом, зливою і грозою, і саме вони називаються горобиними. Злива буває настільки сильна, що виганяє горобців із їхніх притулків, і вони бідолаха літають всю ніч, жалібно цвірінькаючи» [Афанасьєв-Чужбинський 1855, с. 42].

Словники другої половини XIX ст. – початку XX ст. подавали ще інші тлумачення, напр. у В. Даля «грозова ніч» – «*рябиновая ночь* ‘задушлива, із блискавицями, під час цвітіння горобини»» [Даль, URL], М.І. Михельсон зазначав, крім ‘темна, бурна з сильною грозою (що лякала горобців у їхніх гніздах)’, ‘народн. осіннє рівнодення» [Михельсон

1994, с. 121]. У наведених дефініціях простежується народно-етимологічне осмислення горобиної ночі. Горобина, як відомо, цвіте у травні, і на цей час аж ніяк не припадають душні ночі з блискавицями. Так само в народі з горобиною ніччю пов'язувалося виняткове явище – цвітіння папороті, образно названої О.М. Афанасьєвим *квіткою Перуна*, напередодні свята Івана Купала, про що оповідають численні легенди східнослов'янських народів, пор. у І.Багряного: «папороть, що цвіте в ніч проти Івана Купала по цілій європейській літературі, з усіма скарбами, що вона їх береже, з усім комплексом легенд і казок» (І. Багрянний. «Тигролови»). Згадаємо опис чудесної папоротевої квітки в повісті М.В. Гоголя «Вечір проти Івана Купала»: «Зирк – червоніє маленька квіткова брунька і, неначе жива, рухається. Справді, дивно! Рухається і дедалі більшає, більшає і червоніє, як жар. Спалахнула зірочка, щось тихо затріщало, і квітка розгорнулася перед його очима, мов полум'я, осяявши й інші навколо себе» [Гоголь, URL].

За О.О. Потебнею, «Опівночі брунька з тріском розривається і розпускається вогненна квітка. Цвітіння папороті супроводжується землетрусом, громовими ударами, сліпучими блискавками. Все це, як і тріск, з яким розпускається квітка папороті, пояснюється тотожністю папороті з Перуном» [Потебня 1989, с. 546].

О. Воропай установлював взаємну залежність горобиної ночі з днем Пророка Іллі, наступником Перуна, коли «на південній Україні в цей час бувають “горобині ночі” – нічні грози з блискавкою і громом: буревії такі сильні, що й птицям заснути не дають» [Воропай 1966, с. 233]. З приходом християнства уявлення про характерні ознаки горобиної ночі серед інших стали пов'язувати зі святом Симеона Стовпника, по-народному Семена (14 вересня за старим стилем). Існувало вірування, що «в цей день горобці злітаються в очерат і там їх міряють на мірки: все, що в мірці – чортове, а поза міркою – о людське. Тому, мовляв, після «Семена» горобців по селах стає менше» [Воропай 1966, с. 242; а також Франко 2006, с. 379], звідси значення давнього прислів'я, записаного ще Г. Ількевичем, *Воробець на себе смерти не має* [Ількевич 1841, с. 15]. Зв'язок горобиної ночі зі святом Симеона Стовпника зауважували українські письменники XIX ст.: «Горобина ніч – ніч, в котрій буває велика буря (на св. Семена)» [Нечуй-Левицький 1920, с. 540]. Як твердять етнографи, день Семена – одне з прадавніх свят, яке в Україні відзначали впродовж тижня до осіннього рівнодення 21 вересня (Друга Пречиста). Воно несло важливе семіотичне навантаження «межі», «переходу», коли літо на зиму повертало, відтак особливого значення надавалося вогню. Основою свята було обрядове запалення вогню в домівці від освяченої свічі, яку господарі мусили принести до дому з храму і запалити ним домашню свічу, або ще більш древній світильник – вмістилище для дерев'яної скіпки, якою освітлювалося помешкання, що мав різні регіональні назви – *лучник*, *кабиця*, *коминок*, *дідок*, *світач* тощо.

Символічним було *Свято свічки, Весілля свічки* (звичай, що ліг в основу п'єси І. Кочерги «Свіччине весілля»), відоме за часів середньовіччя в Києві на Подолі. В окремих районах Полісся побутував той самий «звичай *женити лучника, женити свічку, женити каганця, женити комина*, пов'язаний ще з прадавнім язичницьким обрядом *вшанування вогню*» [Стішова 2017, с. 69]. На Семена дівчата варили обов'язкову ритуальну страву – кашу з півнем, а півень, як відомо, у давніх слов'ян був символом вогню.

Про ідіому *горобина ніч* можна говорити в контексті народних уявлень про горобця, згідно з якими ця пташка була наділена переважно негативними характеристиками. У старовинних сказаннях горобців вважали міфічними супутниками грози та вихорів, із ними поєднувалися ті самі демонічні значення, притаманні хижим птахам (ворону, сові), які зазвичай уособлювали грозові бурі. За християнською апокрифічною легендою горобець є проклятим птахом, тому що він своїм цвіріньканням (Ні, живий! Ні, живий!) видав римлянам Христа. За це Господь прокляв горобців і не дозволив їм літати до Вирію. У Галичині кажуть, що горобець – *дідьчий птах*, пор. білоруський фразеологізм *падпусціць вераб'я* 'зробити комусь неприємність' [Афанасьєв с. 237; СД 1995, с. 430–443; БМ 2004, с. 77–78; Жайворонок 2018, с. 155; Коваль 2016, с. 233].

Серед різних народно-етимологічних версій, що безпосередньо співвідносилися з головними компонентами вислову (горобиною і горобцями), ми натрапили на доволі оригінальну, на жаль, без зазначення автора, в серйозному виданні – Українській радянській енциклопедії: «Горобина ніч. Горобина ніч, Горобинова ніч – на Україні народна назва сильної й тривалої нічної грози. Назва сягає часів поганства, коли частина східних слов'ян вірила в бога Горобина, що уособлював грім і блискавку (подібно до Перуна)» [УРЕ 1979, с. 116]. Таку ж етимологію підтримував Я. Рудницький, покликаючись, щоправда, на ту саму УРЕ [Рудницький 1961–1972, с. 700]. Ця ідея виглядала б привабливою через формальну близькість слів *горобина* і *Горовин*, але слідів поганського бога Горобина, на відміну від громових і сонячних божеств Перуна, Дажьбога, Сварога і т.под., не фіксують ні п'ятитомні «Слов'янські старожитності», ні «Слов'янська міфологія» та інші подібні праці.

Хронологічні межі горобиної ночі в різних східнослов'янських регіонах визначалися по-різному – від цвітіння горобини у травні до цвітіння папороті в ніч на Івана Купили, потім через свята Іллі-Пророка, Першої і Другої Пречистих аж до свята осіннього рівнодення. Важливо, однак, як показує аналізований матеріал, що в основу народних звичаєво-обрядових сюжетів було покладено дохристиянську ідею вшанування вогню.

Від зазначених народних етимологій, які, звичайно, мають вторинну природу стосовно об'єкту підгрунтя звороту *горобина ніч*, перейдемо до суто лінгвістичних даних, значущих для реконструкції первинної семантики.

Спроби пояснити первісне значення ідіоми мовознавці пов'язували з назвами дерев і птахів – *горобина, рябина, горобець, воробей*. Так, основою семантичної мотивованості В.В. Німчук вважав орнітонім (*о*)*рябь* 'куріпка', котрий був витіснений прадавнім ботанічним номеном (похідним від назви птаха) *Sorbus* – **arebina* чи **rebina*. Від нього утворилися рос. *рябина*, блр. *рабіна, арабіна*; в укр. *горобина* розвинувся протетичний г і відбулося ствердіння р: *орябина* > *орабіна* > *горобина*. В російській мові давньоруське *рябин(н)ая ноць* теж зазнало деетимологізації шляхом зближення з назвою птаха *воробей* (*воробьяная ноць*) або з назвою дерева *рябина* – *рябиновая ноць*. Такий етимологічний ланцюжок привів ученого до висновку: «Ключ до розгадки ідіоми треба шукати в особливостях біології куріпки (або рябчика). Куріпка й рябчик виводять пташенят у першій половині червня і пізніше – тоді, коли досягає найбільшого розвитку грозова діяльність. Для молодняка (насамперед пташат, що недавно вилупилися) рябчиків і особливо куріпок нічна гроза, злива й переохолодження можуть бути фатальними. Як відомо, птахи з ряду курячих уночі погано бачать, тому переміна яскравого освітлення від блискавок і нічної темряви може дезорієнтувати тварин при пошуках рятівного притулку. <...> Отже, первісне значення давньоруської сполуки *рябиная ноць* 'грозова ніч, коли масово гинуть куріпки, рябці'» [Німчук 1992, с. 162–163].

Друга етимологічна лінія розвитку назви дерева *горобина* в українській мові припускає зв'язок із поняттям *рябий* 'покритий плямами іншого кольору, відтінку, що виділяються на основному фоні': від псл. **rebь*, пов'язаний з іє. **ere-b-(h)*, **oro-b-(h)* на позначення тварин або дерев темного або червоного кольору (в слов'янських мовах особливо про колір неоднорідний, строкатий), що споріднене з лит. *jerube* 'рябчик', лтс. *irbe* 'куріпка' та ін. З українських форм найдавнішими вважаються *орябина* (від **оряб*), що зводиться до псл. **ereb-ina*, а також *рябина* (від псл. **rebina*); інші форми є вторинними з протетичними г-, в- або зближеними з *горобець* [*веробей*] [ЕСУМ 1, с. 570]. Пригадаємо, що асоціації назв птахів із назвами кольорів були для лексичної номінації типовими, пор. одну з версій *голуб* від псл. **golobь* 'голубий' [ЕСУМ 1, с. 555–556].

У кожному разі значення 'рябий' є спільним для східнослов'янських назв укр. *горобина* і *горобець*, рос. *рябина* і *рябчик*, блр. *рабіна, верабіна* і *верабей*. З цього випливає затемнення первісного значення значенням подібності. Найвірогідніше давньоруський вислів *рябин(н)ая ноць*, згадуваний у літописах, первісно асоціювався з поняттям 'рябий' і мав значення 'темна і строката ніч зі спалахами блискавки / блискавиць'. Для такого висновку є кілька підстав. У літописних текстах XV ст. було вперше зафіксовано вислів *рябин(н)ая ноць*. Затемненість семантики була наслідком незрозумілого значення слова *рябиний*, що засвідчує знак питання біля нього у словнику І.І. Срезневського з покликанням на той самий Софійський літопис: «Рябиный? Рябиная ноць: - Бывши нощи рябиной, бысть тма,

и громъ шибаше. Соф. 1 л. 6532 г.» [Срезневский 1912, с. 229]. Така ситуація, вірогідно, спричинилася тим, що в російських текстах XI-XVII ст. поширеним було слово *рябиновый* ‘який стосується дерева горобини, властивий їй, зроблений з неї’, а слово *рябин(н)ый* (мовою сучасної фразеологічної термінології воно було фразеологічно зв’язаним) виступало лише у словосполучі *рябин(н)ая ночь* [СРЯ 1997, с. 281; СЦСиРЯ 1847, с. 84]. Оскільки внутрішня форма слова *рябин(н)ый* втратила свій зв’язок з *рябий* ‘строкатий’ [Срезневский 1912, с. 229], носії мови в українських, російських і білоруських діалектах осмислили вислів шляхом вторинного народного тлумачення через семантично прозорі слова укр. *горобина*, *горобець*, рос. *воробей*, блр. *рабіна*, *верабіна* і *верабей*. Причому білоруський варіант *рабінавая ноч* залишається найбільш архаїчним серед східнослов’янських відповідників: щодо частотності йому поступається власне блр. *вераб’іная ноч*. На користь цієї тези свідчать численні варіанти в білоруських діалектах: *рабінная ноч*, *рабінова ноч*, *рабіна ноч* [ЭСБМ 2006, с. 10], *рэбінная ноч* [Расторгуев 1973, с. 233], *арабінавая ноч* [БМ 2004, с. 413], *рабінавая ноч* [Мяцельская, Камароўскі 1972, с. 221].

Інтерпретацію первісного значення *горобина ніч* як ‘темна, страшна ніч’ можна підкріпити негативною конотацією слова *рябий*, щодо якого висловлювалася думка про зв’язок із давньонімецьким *erpf* ‘темний’, давньоісландським *jarpr* ‘коричневий’ [ЕСУМ 2006, с. 152], те саме див. *erpf* “fuskus” ‘темний; зловісний’, гр. ορφός ‘морок’ [Преображенский 1910–1914, с. 240]. У XIX ст. словник білоруської мови І. Носовича фіксував слова *рябзонка* ‘ряба від віспи жінка’, *рябзон* ‘загальне слово, лайливе чи глузливе на рябого чи рябую’ [Носович 1870, с. 571], в архангельських діалектах *рябы* означав ‘дрібний, рідкий і хворий ліс, що росте на болоті або мокрій тундрі’ [Опыт 1852, с. 195], пор. негативну семантику «рябої» строкатості в сучасній українській фразеології: зневажл. *обоє рябос* ‘однакові в чомусь’, *очей у Рябка позичати* ‘втрачати почуття сорому, власної гідності’, *сон рябої кобили* ‘нісенітниця, безглуздя, дурниця’ [ФСУМ с. 573; 662; 843]. Деякі дослідники зараховували прикметник *рябий* до культурно знакових, «одного з найбільш міфологічно значущих», пор. литовське прислів’я «дятел рябий, а світ іще рябіший» [Калинович 2013, с. 375].

По суті, пряму вказівку на значення ‘темна ніч’ містив сам літопис, оскільки словосполучу *нощи рябинной* невідомий автор пояснив іншим виразом – *быс(ть) тма*. Можливо, О.М. Афанасьєв був першим, хто звернув увагу на цей факт: «Бурхливо-грозова ніч (спочатку: морок від суцільних хмар, що застилають небо) отримала назву горобиної» [Афанасьєв 1982, с. 237]. Цікаву паралель із метеорологічною праформою *рябин(н)ая ноць* виявляємо в українському фольклорі: *Рябе, як на небі зірниця увечері* [Номис 1993, с. 380], що є ще одним підтвердженням асоціативного зв’язку рябого ко-

льору з темнотою, чорнотою – безперечною ознакою негативної символіки нещастя, мороку, смерті, потойбічного світу, пор. в литовській народнопісничій традиції евфемістичні позначення чорта як ‘рябого’ (*raĩnasis*) і ‘строкато-сірого’ (*raināpilkis*) [Калинович 2013, с. 378].

Насамкінець варто зупинитися на етимології, запропонованій білоруськими мовознавцями, оскільки вона виділяється на тлі розглянутих: «*Рабінавая ноч*. Можна пропонувати версію про балтійське походження назви, пор. лит. *rabeti*, *rabinti* ‘стукати, грюкати’, лат. *grabinat* ‘стукати, ударяти’, *ribinat* ‘гриміти’ (про грім)» [ЭСБМ 2006, с. 11]. Дискусійність такої версії, як на нас, полягає в тому, що ідіома *горобина ніч*, – образне надбання лише східнослов’янських мов. Скажімо, в литовській мові нам не вдалося знайти відповідник, який за семантикою і внутрішньою формою можна було б зіставити зі світом рослин чи птахів. Незважаючи на раціональну думку щодо спільних увлень у східних слов’ян і балтійців про язичницького бога Перуна, мови балтійських народів поняття *горобина ніч* не сформували.

Висновки. Узгодженість лінгвістичних та культурно-історичних аргументів робить найбільш імовірним судження, що первісне значення ідіоми *горобина ніч* із відповідними паралелями у східнослов’янських мовах було мотивовано словом *рябий* ‘строкатий’. Унаслідок втрати первинного змісту давньоруського *рябин(н)ая ноць* відбулася реетимологізація, що пішла шляхом народної етимології по лінії *рябиний* – *горобиний* – “*вороб’їний*”. Трансформація образів так само не посприяла прозорості семантики вислову, але принаймні вони були носіям зрозумілі – *горобець*, *горобина* і т.под.

Оцінюючи «одіозно-язичницькі» уявлення про горобину, властиво, постає питання, наскільки вони були живими в мовному узусі християн, аби літописець актуалізував їх у текстах XV ст.? Припускаємо, що в літописних списках XV ст. алюзії на стріли міфічного Перуна, що асоціювалися з блискавкою, спонукали автора до створення метафори *рябінова ніч*, тобто ряба, строката ніч від спалахів зірниць. Саме в цьому сенсі можна коментувати фрагмент літопису, в якому завдяки виразному художньому прийому метафори автор ніби проводить паралель між небесними перунськими стрілами-блискавками, передвісниками зла й нещастя, і стрілами воїнів: «І була січа люта. І коли спалахували блискавки – виблискувала зброя, І була велика гроза, І січа сильна і страшна». Таким чином, ідіома *горобина ніч* має міфолого-метафоричну природу мотивації, за котрої мотиватор одного культурного коду послужив підґрунтям для позначення іншого. Насамкінець слід враховувати, яку б семіотичну систему східнослов’янської культури – міфологію, обряди, звичаї, мову – ми не розглядали, у кожній із них виявляємо використання й витлумачення давніших елементів, переосмислених у результаті зміни одного світосприйняття наступним, як відбулося з язичництвом і християнством.

Література

1. Агапкина Т.А., Топорков А.Л. Воробьиная (рябиновая) ночь в языке и поверьях восточных славян. *Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и методы*. Москва: Наука, 1989. С. 230–253.
2. Афанасьев А.Н. Древо жизни: Избранные статьи. Подготовка текста и коммент. Ю. М. Медведева, вступит. статья Б. П. Кирдана. Москва: Современник, 1982. 464 с.
3. Афанасьев-Чужбинский А. Словарь малорусского наречия. СПб: Второе отд. Императ. Акад. наук, 1855. Ч. 1. 176 с.
4. Білецький-Носенко П.П. Словник української мови. Київ: Наукова думка, 1966. 421 с.
5. БМ – Беларуская міфалогія. Энцыклапедычны слоўнік. Мінск: «Беларусь», 2004. 580 с.
6. Бялькевіч І.К. Краёвы слоўнік Усходняй Магілёўшчыны. Мінск: Навука і тэхніка, 1970. 512 с.
7. Влахов С. Русско-болгарский фразеологический словарь. Под ред. С. Влахова. Москва: Русский язык; София: Наука и искусство, 1980. 582 с.
8. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Мюнхен: Українське вид-во. 1966. Т. II. 446 с.
9. Гоголь М.М. Вечір проти Івана Купала. URL: <http://surl.li/fhusc>
10. Даль В.И. Толковый он-лайн словарь русского языка Даля В.И. URL: <http://surl.li/fbfet>
11. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: в 7 т. За ред. О.С.Мельничука. Київ: Наукова думка 1982. Т. 1. 631 с. Т. 5 2006. 703 с.
12. Жайворонок В.В. Антологія знаків української етнокультури. Словник-довідник. Київ: Наукова думка, 2018. 758 с.
13. Желехівський Є. Малорусько-німецький словар. Львів 1886. Т. 1 (А – О). 589 с.
14. Ількевич Г. Галицькі приповідки і загадки. Відень, 1841. 123 с.
15. Калинович Л.Р. Вторинна номінація в ад'єктивній сфері за ознаками кольору: ісл. гjúra – лтс. gubenis – укр. рябий. *Індоевропейська спадщина в лексичі слов'янських, балтійських, германських і романських мов: семантичні та словотвірні зв'язки і процеси*. Відп. ред. В.П. Пономаренко. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. С. 375–387.
16. Караткевіч У. Твори. Мінск: Мастацкая літаратура, 1991. Т. 8. 495 с.
17. Коваль В.И. Мифологические верования восточных славян. Гомель: Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины, 2016. 270 с.
18. Лихачев Д.С. Повесть временных лет. Статьи и комментарии Д.С.Лихачева. Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР. 1950. Ч.П. 554 с.
19. Л. Соф. – Полное собрание русских летописей. Софийская первая летопись старшего извода. Москва: Языки русской культуры, 2000. Т. 6. Вып. 1. 581 с.
20. Л.Тв. – Полное собрание русских летописей. Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. СПб: В Типографии Леонида Демиса, 1863. Т. 15. 504 ст.
21. Михельсон М.И. Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской фразеологии. Сборник образных слов и иносказаний: В 2 т. Москва: Русские словари, 1994. Т. 1. 819 с.
22. Могила О.А. Міфологічні мотиви у метеорологічній лексичі українських говорів. *Українське мовознавство: Міжвідомчий науковий збірник*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 1993. Вип. 20. С. 156–161.
23. Мяцельская Е. С., Камароўскі Я. М. Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі. Мінск: Выд. БДУ, 1972. 320 с.
24. Нечуй-Левицький І. Твори. Львів: З друкарні Ставропільського інституту, 1920. 544 с.
25. Німчук В.В. Метеорологічна лексика. *Давньоруська спадщина в лексичі української мови*. Київ: Наукова думка, 1992. С. 143–164.
26. Німчук В.В. А.Багмут – дослідниця Київських глаголических листків. *На хвилях мови*. Київ: КММ, 2011. С. 19–23.
27. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Київ: Либідь, 1993. 768 с.
28. Носович И. Словарь белорусского наречия. СПб: Типогр. Импер. Акад. наук 1870. 752 с.
29. Опыт – Опыт областного великорусского словаря. СПб: Типогр. Импер. Акад. наук 1852. 275 с.
30. ПВЛ – Повість временних літ. За Іпатіївським списком. URL: <http://litopys.org.ua/>
31. Потебня А.А. О купальских огнях и сродных с ними представлениях. *Слово и миф*. Москва: Правда, 1989. С. 530–552.
32. Преображенский А. Этимологический словарь русского языка. Москва: Тип. Г.Лисснера и Д.Совко, 1910–1914. Т. II. С. 416 с.
33. Расторгуев П. А. Словарь народных говоров Западной Брянщины (Материалы для истории словарного состава говоров). Ред. Е.М. Романович. Минск: Наука и техника, 1973. 295 с.
34. Рудницький Я. Етимологічний словник української мови. Вінніпег: УВАН, 1962–1972. Т. 1. 968 с.
35. СД – Славянские древности. Этнолингвистический словарь. Под. ред. Н.И. Толстого. Москва: Междунар. отношения, 1995. Т. 1. 584 с.
36. Срезневский И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. СПб:

Типогр. Императ. Академии наук, 1912. Т. 3. Р–Я и дополнения. 910 ст.

37. СРЯ – Словарь русского языка XI–XVII вв. Москва: Наука, 1997. Вып. 22 (Раскидаться – Рященко). 293 с.

38. ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951. Т. 2 (В). 1392 с.

39. СУМ20 – Словник української мови online. Томи 1–13 (А–Покірно). URL: <https://sum20ua.com/>

40. Стішова Н. Давньоукраїнське свято Семена Стовпника в традиційній звичасво-обрядовій культурі. *Народна творчість та етнологія*. 2017. № 3. С. 67–76.

41. СЦСиРЯ – Словарь церковно-славянского и русского языка. СПб: Типогр. Имп. Акад наук. 1847. Т. IV. 487 с.

42. ТСБЛМ – Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. Мінск: БелЭн, 2002. 784 с.

43. УРЕ – Українська радянська енциклопедія. Київ: Українська радянська енциклопедія 1979. Т. 3. 551 с.

44. Финкель А.М. Материалы для фразеологического словаря русского языка. Воробьиная ночь. *Вопросы языкознания*. 1956. № 4. С. 92–95.

45. Франко І. Галицько-руські народні приповідки: У 3 т. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. Т. 1. 831 с.

46. ФСУМ – Фразеологічний словник української мови. Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 1993. Кн. 1–2. 980 с.

47. ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Уклад. В.Л. Авілава [і інш.]; рэд. Г.А. Цыхун. Мінск: Беларуская навука, 2006. Т. 11 (Р–С). 333 с.

48. UČS – Ukrajinsko-český slovník. Praha: Academia, 1994. D. I. 703 s.

References

1. Agarkina T.A., Toporkov A.L. (1989) Vorobinaya (ryabinovaya) noch v yazyike i poveryah vostochnykh slavyan [Sparrow night in the language and beliefs of the Eastern Slavs]. *Slavyanskiy i balkanskiy folklor. Rekonstruktsiya drevney slavyanskoy duhovnoy kultury: istochniki i metody*. Moskva: Nauka. S. 230–253 [in Russian].

2. Afanasiev A.N. (1982) Drevo zhizni: Izbrannyye statyi [Tree of life: Selected articles]. Podgotovka teksta i komment. Yu. M. Medvedeva, vstupit. statya B.P. Kirdana. Moskva: Sovremennik. 464 s. [in Russian].

3. Afanasev-Chuzhbinskiy A. (1855) Slovar malorusskogo narechiya [Dictionary of the Little Russian adverb]. SPb: Vtoroe otd. Imperat. Akad. nauk, 1855. Ch. 1. 176 s. [in Ukrainian].

4. Biletskiy-Nosenko P.P. (1966) Slovyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka. 421 s. [in Ukrainian].

5. BM (2004) – Belaruskaya mifalogiya [Belarusian mythology]. Entsiklopedyichnyi slovník. Minsk: «Belarus», 2004. 580 s. [in Belarusian].

6. Byalkevich I.K. (1970) Krayovyi slovník Ushodnyay Magiyushchyiny [Regional dictionary of the eastern part of the Mogilev region]. Minsk: Navuka i tehnika. 512 s. [in Belarusian].

7. Vlahov S. (1980) Russko-bolgarskiy frazeologicheskiy slovar [Russian-Bulgarian phraseological dictionary]. Pod red. S. Vlahova. Moskva: Russkiy yazyk; Sofiya: Nauka i iskusstvo. 582 s. [in Bulgarian].

8. Voropai O. (1966) Zvychai nashoho narodu [The custom of our people]. Etnohrafichni narys. Miunkhen: Ukrainske vyd-vo. T. II. 446 s. [in Ukrainian].

9. Hohol M.M. Vechir proty Ivana Kupala [Evening against Ivan Kupala]. URL: <http://surl.li/fhusc> [in Ukrainian].

10. Dal V.I. Tolkovyy on-layn slovar russkogo yazyika Dalya [Dahl's explanatory online dictionary of the Russian language]. V.I. URL: <http://surl.li/fbfet> [in Russian].

11. ESUM (1982–2006) – Etymologichnyi slovyk ukrainskoi movy [Etymological dictionary of the Ukrainian language]: v 7 t. Za red. O.S. Melnychuka. Kyiv: Naukova dumka. T. 1. 631 s. T. 5. 703 s. [in Ukrainian].

12. Zhaivoronok V.V. (2018) Antolohiia znakiv ukrainskoi etnokultury [An anthology of signs of Ukrainian ethnoculture]. Slovyk-dovidnyk. Kyiv: Naukova dumka. 758 s. [in Ukrainian].

13. Zhelekhivskiy Ye. (1886) Malorusko-nimetskiy slovar [Malorussian-German Dictionary]. Lviv. T. 1 (A–O). 589 s. [in Ukrainian].

14. Ilkevych H. (1841) Halytski prypovidky i zahadky [Galician proverbs and riddles]. Viden. 123 s. [in Ukrainian].

15. Kalynovych L.R. (2013) Vtorynna nominatsiia v adiektivnii sferi za oznakamy koloru [Secondary nomination in the adjectival sphere on the basis of color]. *Indoievropeiska spadshchyna v leksytsi slovianskykh, baltiiskyykh, hermanskykh i romanskykh mov: semantichni ta slovotvorni zviyazky i protsesy*. Vidp. red. V. P. Ponomarenko. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho. S. 375–387 [in Ukrainian].

16. Karatkevich U. (1991) Tvory [Works]. Minsk: Mastatskaya literatura. T. 8. 495 s. [in Belarusian].

17. Koval V.I. Mifologicheskie verovaniya vostochnykh slavyan [Mythological beliefs of the Eastern Slavs]. Gomel: Gomelskiy gos. un-t im. F. Skorinyi, 2016. 270 s. [in Russian].

18. Lihachev D.S. (1950) Povest vremennykh let [Povest temporary years]. Stati i kommentarii D.S. Lihacheva. Pod red. V.P. Adrianovoy-Peretts. Moskva–Leningrad: Izd-vo AN SSSR. Ch. II. 554 s. [in Russian].

- 19.L. Sof. (2006) – Polnoe sobranie russkikh letopisey. Sofiyskaya pervaya letopis starshogo izvoda [A complete collection of Russian chronicles. Sofia first chronicle of the senior edition.]. Moskva: Yazyiki russkoy kulturyi. T. 6. Vyip. 1. 581 s. [in Russian].
- 20.L.Tv. (1863) – Polnoe sobranie russkikh letopisey [A complete collection of Russian chronicles]. Letopisnyi sbornik, imenuemyiy Tverskoyu letopisyu. SPb: V Tipografii Leonida Demisa. T. 15. 504 st. [in Russian].
- 21.Mihelson M.I. (1994) Russkaya mysl i rech. Svoe i chuzhoe. Opyit russkoy frazeologii [Russian thought and thing. Own and someone else's. Survey of Russian phraseology]. Sbornik obraznykh slov i inoskazanii: V 2 t. Moskva: Russkie slovari. T. 1. 819 s. [in Russian].
- 22.Mohyla O.A. (1993) Mifolohichni motyvy u meteorolohichnii leksytsi ukrainskykh hovoriv [Mythological motifs in the meteorological vocabulary of Ukrainian dialects]. *Ukrainske movoznavstvo: Mizhvidomchyi naukovyi zbirnyk*. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichniy tsentr «Kyivskiy universytet». Vyp. 20. S. 156–161 [in Ukrainian].
- 23.Myatselskaya E. S., KamaroŭskI Ya. M. (1972) Slovník belaruskay narodnay frazeologii [Dictionary of Belarusian folk phraseology]. Minsk: Vyd. BDU. 320 s. [in Belarusian].
- 24.Nechui-Levytskyi I. (1920) Tvory [Writings]. Lviv: Z drukarni Stavropiiskoho instytutu. 544 s. [in Ukrainian].
- 25.Nimchuk V.V. (1992) Meteorolohichna leksyka [Meteorological vocabulary]. *Davnorúska spadshchyna v leksytsi ukrainskoi movy*. Kyiv: Naukova dumka. S. 143–164 [in Ukrainian].
- 26.Nimchuk V.V. A. Bahmut – doslidnytsia Kyivskykh hlaholychnykh lystkiv [A. Bahmut is a researcher of Kyiv Glagolitic leaves]. *Na khvyliakh movy*. Kyiv: KMM, 2011. S. 19–23 [in Ukrainian].
- 27.Nomys M. (1993) Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe [Ukrainian sayings, proverbs, etc.]. Kyiv: Lybid. 768 s. [in Ukrainian].
- 28.Nosovich I. Slovar belorusskogo narechiya [Dictionary of the Belarusian adverb]. SPb: Tipogr. Imper. Akad. nauk 1870. 752 s. [in Belarusian].
- 29.Opyit (1852) – Opyit oblastnogo velikorusskogo slovarya [Examination of the regional Great Russian dictionary]. SPb: Tipogr. Imper. Akad. nauk. 275 s. [in Russian].
- 30.PVL – Povist vremennykh lit. Za Ipatiiivskym spyskom [The story of temporary summers. According to the Ipatiiiv list]. URL: <http://litopys.org.ua> [in Ukrainian].
- 31.Potebnya A.A. (1989) O kupalskikh ognyah i srodney s nimi predstavleniyah [About the Kupala lights and related performances]. *Slovo i mif*. Moskva: Pravda, 1989. S. 530–552 [in Russian].
- 32.Preobrazhenskiy A. (1910–1914) Etimologicheskii slovar russkogo yazyika [Etymological dictionary of the Russian language]. Moskva: Tip. G.Lissnera i D.Sovko. T. II. 416 s. [in Russian].
- 33.Rastorguev P. A. (1973) Slovar narodnykh govorov Zapadnoy Bryanschiny (Materialy dlya istorii slovarnogo sostava govorov) [Dictionary of folk dialects of West Bryanschnyna (Materials for the history of the vocabulary of dialects)]. Red. E.M. Romanovich. Minsk: Nauka i tehnika, 1973. 295 s. [in Russian].
- 34.Rudnytskyi Ya. (1962–1972) Etimolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy [Etymological dictionary of the Ukrainian language]. Vinnipeg: UVAN. T. 1. 968 s. [in Ukrainian].
- 35.SD (1995) – Slavyanske drevnosti. Etnolinguisticheskii slovar [Slavic Antiquities. Ethnolinguistic dictionary]. Pod. red. N.I.Tolstogo. Moskva: Mezhdunar. otnosheniya, 1995. T. 1. 584 s. [in Russian].
- 36.Sreznevskiy I. (1912) Materialy dlya slovarya drevne-russkogo yazyika po pismennym pamyatnikam [Materials for a dictionary of the Old Russian language based on written monuments]. SPb: Tipogr. Imperat. Akademii nauk. T. 3. R–Ya i dopolneniya. 910 ct. [in Russian].
- 37.SRJ (1997) – Slovar russkogo yazyika XI–XVII vv. [Slovar russkogo yazyika 11th–17th centuries]. Moskva: Nauka, 1997. Vyp. 22 (Raskidatisya – Ryaschenko). 293 s. [in Russian].
- 38.SSRLJ (1951) – Slovar sovremennogo russkogo literaturnogo yazyika [Dictionary of the modern Russian literary language]. Moskva-Leningrad: Izd-vo AN SSSR. T. 2 (V). 1392 s. [in Russian].
- 39.SUM20 – Slovník ukrainskoi movy online [Dictionary of the Ukrainian language online]. Tomy 1–13 (A – Pokirno). URL: <https://sum20ua.com> [in Ukrainian].
- 40.Stishova N. (2017) Davnoukrainske sviato Semena Stovpnyka v tradytsiinii zvychaievo-obriadovii kulturi [Ancient Ukrainian holiday of Semen Stovpnyk in traditional culture]. *Narodna tvorchiist ta etnolohtia*. 2017. № 3. S. 67–76 [in Ukrainian].
- 41.StsSiRYa (1847) – Slovar tserkovno-slavyanskogo i russkogo yazyika [Dictionary of the Church Slavonic and Russian languages]. SPb: Tipogr. Imp. Akad. nauk. T. IV. 487 s. [in Russian].
- 42.TSBLM (2002) – Tlumachalniy slovník belaruskay litaraturnay movy [Explanatory dictionary of the Belarusian literary language]. Minsk: BelEn. 784 s. [in Belarusian].
- 43.URE (1979) – Ukrainska radianska entsyklopediia [Ukrainian Soviet encyclopedia]. Kyiv: Ukrainska radianska entsyklopediia. T. 3. 551 s. [in Ukrainian].
- 44.Finkel A.M. (1956) Materialy dlya frazeologicheskogo slovarya russkogo yazyika. Vorobinaya noch [Materials for a phraseological dictionary of the Russian language. Sparrowhawk]. *Voprosyi yazykoznaniiya*. 1956. № 4. S. 92–95 [in Russian].
- 45.Franko I. (2006) Halytsko-ruski narodni prypovidky [Khalit-Russian folk tale]: U 3 t. Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka. T. 1. 831 s. [in Ukrainian].

46.FSUM (1993) – Frazeologichnyi slovnyk ukrainskoi movy [Phraseological dictionary of the Ukrainian language]. Uklad.: V.M.Bilonozhenko ta in. Kyiv: Naukova dumka, 1993. Kn.1–2. 980 s. [in Ukrainian].

47.ESBM (2006) – Etyimalagichnyi slounik belaruskay movyi [Etymological dictionary of the Belarusian language]. Uklad. V.L. Avilava [I Insh.]; red. G.A. Tsyihun. Minsk: Belaruskaya navuka. T. 11 (R–S). 333 s. [in Belarusian].

48.UČS (1994) – Ukrajinsko-český slovník [Ukrainian-Czech dictionary]. Praha: Academia. D. I. 703 s. [in Czech].

FROM THE HISTORICAL AND ETYMOLOGICAL STUDIES OF V.V. NIMCHUK IN THE FIELD OF SLAVIC PHRASEOLOGY

Abstract. The article is dedicated to the study of the etymology of the Ukrainian idiom *horobyna nich* (*rowan night*, *horobyna nich*), which has a long record in chronicle texts, starting from the 11th century in “The Tale of Bygone Years.” Despite attempts at historical and etymological reconstruction (the research by V. Nimchuk, O. Finkel, O. Mohyla, etc.), in modern linguistics, the expression has different etymological versions. The purpose of the article is to analyze the original semantics in the dynamics of ethnographic and linguistic data from East Slavic languages. The study sources were chronicles, etymological, explanatory, dialectal, phraseological dictionaries of the Ukrainian, Russian, and Belarusian languages, encyclopedias on the mythology of the Slavic peoples, ethnographic works, and artistic works.

The consistency of linguistic and cultural-historical arguments makes the most probable conclusion that the original meaning of the idiom *rowan night* with the corresponding parallels in East Slavic languages was motivated by the concept of *рябий* (spackled, variegated), hence the semantics “dark and variegated night with flashes of lightning.” As a result of the loss of the original meaning, a re-etymologization took place, which followed the path of folk etymology along the lines of *riabynyi – horobynyi – vorobynyi* (*rowan – mountain ash – “sparrow”*). The transformation of images also did not contribute to the transparency of the semantics of the expression, but at least they were understandable to the speakers – sparrow, mountain ash, and so on.

The historical origin of the Ukrainian *rowan night* and its East Slavic parallels has one essential feature: in the oldest text among all, the “The Tale of Bygone Years,” there was no *mountain ash* component, it was added by an unknown chronicler in the 15th century. This poses a question about the reason for such an addition. The answer lies, in our opinion, in a purely artistic application of a metaphor used by the author of the chronicle to draw a parallel between the celestial pagan lightning arrows of Perun and the arrows of the warriors in the night battle near the Listven village in 1024. Thus, the idiom *rowan night* has a mythological and metaphorical nature of nomination, for which the motivator of one cultural code served as the basis for the designation of another. It is important to emphasize that no matter which semiotic system of East Slavic culture – mythology, rites, customs, language – we consider, in each of them we find the use of older elements, reinterpreted as a result of the change of one worldview to another, as happened with paganism and Christianity.

Keywords: Ukrainian language, Russian language, Belarusian language, vocabulary, phraseology, etymology, semantics.

© Даниленко Л., 2023 р.

Людмила Даниленко – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри слов’янської філології Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна; dankoua@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-1812-973X>

Liudmyla Danylenko – Doctor of Philology, Professor of the Slavic Philology Department, Educational and Scientific Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine; dankoua@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-1812-973X>

ДІАЛЕКТНІ ОДИНИЦІ В НАРОДНОПІСЕННИХ ТЕКСТАХ ІЗ ВОЛИНИ (ФОНЕТИЧНО-ОРФОЕПІЧНИЙ РІВЕНЬ)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'282.2(477.82)+398.8(=161.2):801.81[81'342.6

DOI: 10.24144/2663-6840/2023.2(50).148–154

Данилюк Н. Діалектні одиниці в народнописених текстах із Волині (фонетично-орфоепічний рівень); кількість бібліографічних джерел – 14; мова українська.

Анотація. Актуальність статті полягає в потребі докладного розгляду мови текстів українських народних пісень із Волині, що відображають волинсько-поліські та волинсько-подільські говори на всіх мовних рівнях. Мета роботи – на матеріалі народнопоетичних текстів, зафіксованих переважно в ХХ столітті, простежити фонетично-орфоепічні риси діалектизмів.

У дослідженні опрацьовано тексти народних пісень, записані на Волині (здебільшого в межах нинішньої Волинської та Рівненської областей) Григорієм Аркушиним, Віктором Давидюком, Філаретом Колесою, Оскаром Кольбергом, Олександром Кондратович, Казимежом Мошинським, Олексою Ошуркевичем, Лесею Українкою, а також авторкою статті. Встановлено, що здебільшого в них представлено рефлексії давніх етимологічних голосних звуків, відображено асимілятивно-дисимілятивні звукові видозміни, редукцію голосних, метатезу, протезу, епентезу, афезу та поєднання кількох явищ. Найбільше фонетично-орфоепічних одиниць зафіксовано в піснях, зібраних у 1930-і роки на українсько-білорусько-польському пограниччі Західного Полісся Філаретом Колесою та Казимежом Мошинським. Значно менше їх у текстах середини-кінця ХХ, небагато – на початку ХХІ ст., що репрезентують Волинське Поділля. Аналіз великого текстового масиву засвідчив, що виявлені одиниці здебільшого є вкрапленнями на тлі літературного нормативного мовлення, тому маємо підстави кваліфікувати їх як фонетично-орфоепічні діалектизми. Наша праця, а також інші статті про специфіку інтернет-фольклору та українські пісні часів російсько-української війни 2014–2023 років підтверджують запропонований раніше підхід про правомірність розгляду фольклорного мовлення як різновиду художнього стилю на сучасному етапі.

Ключові слова: діалектна одиниця, фонетично-орфоепічний рівень, волинсько-поліські говори, волинсько-подільські говори, північне наріччя, південно-західне наріччя, народнописений текст.

Постановка проблеми. Аналіз досліджень.

Проблема взаємодії народнопоетичного та уснорозмовного мовлення, роль діалектних одиниць у творенні фольклорного тексту цікавила багатьох славістів: Л. Андрейчина, Л.І. Баранникову, Є. Бартмінського, П.Г. Богагирьова, О.І. Богословську, А.П. Євгенєву, В. Ляшука, Й.О. Оссовецького, Я. Оравця, Є. Сероцюка та інших. В українському мовознавстві її розглядали Г. Л. Аркушин, І.В. Гороф'янюк, П.Ю. Гриценко, Ю.В. Грицевич, С.Я. Єрмоленко, І.Г. Матвіяс, В.В. Німчук та ін. Цьому питанню авторка присвятила окрему статтю [Данилюк 2000], підрозділи монографії [Данилюк 2010, с. 53–65] та дисертації [Данилюк 2010а, с. 38–45]. У четвертому розділі дисертації було розглянуто діалектизми різних рівнів, а в додатках до роботи представлено мікроконтексти з діалектними одиницями, виокремлені з текстів народних пісень, зафіксованих у багатьох регіонах українського етноареалу [Данилюк 2010а, с. 219–227; с. 561–582]. При розгляді мовностилістичних рис народнописених текстів із Волині також принагідно було звернуто увагу на збереження в них діалектних одиниць [Данилюк 2001; Данилюк 2006; Данилюк 2007].

Незважаючи на низку праць, місце фольклору в системі стилів сучасної української мови, його взаємодія з уснорозмовним мовленням, специфіка діалектизмів у народнопоетичних текстах різної жанрової належності досі викликають дискусії. Тому тему нашої розвідки вважаємо *актуальною*. **Мета статті** – на матеріалі текстів українських на-

родних пісень із Волині, зафіксованих переважно в ХХ столітті, простежити фонетично-орфоепічні риси діалектизмів. **Завдання** – опрацювати тексти народних пісень, записані на Волині (здебільшого в межах нинішньої Волинської та Рівненської областей), що представляють волинсько-поліські (західнополіські) говори північного наріччя та волинсько-подільські говори південно-західного наріччя; виокремити діалектні одиниці на фонетично-орфоепічному рівні, об'єднати їх у групи за специфікою явищ, звернути увагу на роль в народнопоетичному тексті.

Методи та методика дослідження. У роботі використано описовий метод, який уможливив здійснити синхронний аналіз мовних одиниць, класифікацію та систематизацію словникового складу текстів у парадигматичному та синтагматичному аспектах. Метод контекстного аналізу дав змогу виявити роль фонетично-орфоепічних явищ у народнописеному тексті.

Джерельна база дослідження – видання українського фольклору ХХ ст., укладені Г. Аркушиним, В. Давидюком, К. Квіткою, Ф. Колесою, О. Кольбергом, О. Кондратович, К. Мошинським, О. Ошуркевичем, Лесею Українкою та іншими збирачами, а також матеріали, записані авторкою від бабусі Ковальчук Тетяни Макарівни (1909 р.н.) та мами Данилюк (Ковальчук) Таїсії Михайлівни (1932 р.н.).

Виклад основного матеріалу. Як було зазначено, проблема взаємозв'язків усної поезії та

діалектів донині залишається невирішеною. Основні погляди славистів на це питання такі: фольклор – 1) функціонально-стильовий різновид діалекту; 2) діалект у його естетичній функції; окремих художній діалект; 3) інтердіалект (міждіалектне утворення); 4) наддіалектне утворення, своєрідне поетичне койне. Не вдаючись до докладного аналізу думок учених (це було зроблено нами в попередніх статтях і монографії), зауважимо, що, розглядаючи питання, потрібно враховувати специфіку розвитку кожної мови та місце в ній діалектного джерела на певному конкретному етапі. Зокрема, П.Г. Житецький, І.І. Огієнко, І.Г. Матвіяс та інші вчені писали про те, що в давні часи, коли творився український фольклор діалектоносіями, уснорозмовні елементи становили велику частку, тому можна було говорити про діалект у його естетичній функції. З огляду на те, що народнопісенний текст має ознаки усного художньо опрацьованого мовлення, польський мовознавець Є. Бартмінський називав усну народну словесність «художнім діалектом» [Bartmiński 1973] або «поетичним інтердіалектом фольклору» [Bartmiński 1977, с. 87–125]. Не враховуючи діахронічний аспект розгляду текстів, їх жанрову специфіку, а також поширеність у різних регіонах, сучасні молоді дослідники припускаються категоричних тверджень на зразок: «Висновок про фольклор як один із функційних різновидів діалектного мовлення очевидний, якщо аналізувати матеріали тих фольклорних збірників, у яких упорядниками максимально збережено говіркові риси на всіх мовних рівнях» [Грицевич 2022, с. 167].

Варто брати до уваги, що зі становленням літературної на мову народної поезії все сильніше впливають норми, творцями текстів стають освічені люди, які лише спорадично вдаються до окремих діалектних елементів. Це сприяє наближенню фольклорних творів до авторських. З іншого боку, тексти, написані письменниками, нерідко переходять до народних (напр., поезії Г. Сковороди, Л. Глібова, поетів-романтиків, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, А. Малишка, Д. Павличка та ін.). Отож у такому разі треба кваліфікувати усну поезію як наддіалектне утворення, різновид сучасного художнього стилю. Багаторічні дослідження С.Я. Єрмоленко й авторки статті, зроблені на матеріалі текстів народних пісень, зафіксованих у багатьох українських етнічних регіонах в Україні й за її межами упродовж XVII–XX століть, виявили певні відмінності народної поезії та уснорозмовної мови. Зокрема, виникнувши на певній території, пісні, поширюючись, втрачають діалектні риси; у народній поезії можуть співіснувати діалектні явища, властиві різним регіонам; кількість діалектизмів у творах усної словесності порівняно невелика, вони можуть бути стилістично навантажені; діалектне та фольклорне мовлення мають різні функційне призначення: уснорозмовне – це засіб спілкування, народнопісенне – задовольняє художньо-естетичні потреби. Усе це засвідчує їхній відмінний статус у системі загальнонародної мови» [Данилюк 2010, с. 66]. Процес «олітературення» все більш виразний

у досліджених нами сучасних українських піснях, що виникли в часи Майдану, російсько-української війни та новітнього інтернет-фольклору в добу цифровізації [Данилюк 2020], коли їх авторами стають носії літературної мови, почасти молодіжного або військового сленгу, а не територіальної говірки.

У проаналізованих народнопісенних текстах із Волині зафіксовано певні акцентуаційно-орфоепічні, фонетичні, словотвірні, граматичні, лексичні, семантичні та фразеологічні діалектні одиниці на тлі літературно нормативних засобів. Це дає нам підстави послуговуватися терміном «діалектизм» у значенні «позанормативний елемент літературної мови, що має виражену діалектну (див. Діалект віднесеність» [Гриценко 2007, с. 161]. Попри непослідовне відтворення діалектних особливостей у виданнях радянського часу, спрямованих на наближення текстів до літературної норми, все ж у них збереглося чимало фонетично-орфоепічних варіантів. Зокрема, для таких одиниць характерні рефлексії на давні голосні та приголосні звуки і звукосполучення, використання фонетичних явищ, що виникають у мовному потоці.

Внаслідок докладного зіставлення фольклорних текстів із записами уснорозмовного мовлення в дисертації та монографії «Діалектний компонент у фольклорних текстах із Західного Полісся» (2022) Ю.В. Грицевич помітив та ретельно описав найбільш поширені фонетичні процеси на рівні вокалізму та консонантизму [Грицевич 2022, с. 109–110].

Наші спостереження на рівні вокалізму виявили низку прикладів із рефлексамі давніх *о, *ь, *ѣ, *і, *у, *ѣ, *ѡ та інших звуків, тенденцію зміни давніх звукосполук *гы, *кы, *хы на [г'і], [к'і], [х'і], позиційні варіанти сучасних голосних та інші явища, відбиті в народнопісенних текстах. Скажімо, відповідники давнього *о в новоствореному закритому складі інколи передають дифтонгами або ж монофтонгами [о], [у], [и'], що властиво говіркам Західного Полісся, як-от: *доруоженька, вечор, вполся, ягодки, одпишіте, одкажіте, одчиняй, возьми; пудрели, з-пуд; вин, більша, двир* та ін., напр.: *Ой через садок та й доруоженька, Святий вечор!* (ФК, с. 8); *Swiatij wieczor; sylnen'ko placze* [К, с. 82]; *Ой а вперш одну, а вполся другу* (ККП, с. 115); *Володарь, володарь, одчиняй ворота* (ФК, с. 69); *Возьми мене к собі* (ПД-2, с. 59); *З-пуд зельоного гаю* (ФК, с. 232); *Ой гурку юшку тре на двир виливати* (ПД-2, с. 154). Відповідниками рефлексів давнього *ѣ подекуди виступають дифтонг [уо], монофтонги [е], [’е], [и] (графічно може позначатися як *ы* або *і*) або ж [’о], як-от: з *беруозки, вунесла, принесла, zejszla; каминь, мителиця, дивкам, писень, по виночку, квиток; сьостро, сльозками*, напр.: *Весна красна, да што ти нам вунесла?* (ФК, с.71) ...*a wze uwdownupa przepnucia zejszla* (К, с. 402); *Що ж ти нам принесла?.. Дивкам по виночку* (ПД-2, с. 11); *Діти годувати як каминь глодати* (ККП, с. 27); *Ой надворі мителиця* (ПК, 34); *Сьостро, наша сьостро, Що так постаріла* (ККП, с. 163). Одним із виявів ненаголошеного *ѣ перед твердим приголосним зрідка є ла-

біалізований монофтонг [y] / [‘y]: *вечур, матюнка, широкуй*, напр.: *Моя матюнка старая* (ПВ, с. 52); *Да й на улиці, да й на широкуй* (ФК, с. 102). Спорадично давній *ѣ може бути представлений монофтонгом [e]: *бесе(є)да / бесе(є)дойка*, напр.: *Коровай ноги має, з комори втікає, з комори до хаточки, до любій беседойки* (ККП, с. 31). Зауважимо, що ця форма відома й на інших територіях. Зокрема, К.Д. Глуховцева пояснювала таке утворення в східнословобожанських говірках як результат вокальної асиміляції, зазначаючи, що «лексеми *бей|седа* і *|бесіда* співвідносяться в мовленні діалектоносіїв з різними значеннями: *|бесіда* „розмова” і *бей|седа* „зустріч сватів у жениха на весіллі”, „група людей, що зібралися на весіллі, гулянні”» [Глуховцева 2005, с. 193]. Із подібним значенням Г.Л. Аркушин зафіксував це слово в західнополіських говірках, внісши його до словника: *бесіда* – „гостювання, хрестини, весілля, родини і т.ін.” [Аркушин 2016, с. 17]. У народнописаних текстах із Волині помітна тенденція до збереження давнього *і, представленого монофтонгом [i]: *красіва, доліна, каліна, віноград, вішньов, з молодцями*, напр.: *Пустів кона на доліну, а сідельце на каліну* (ПД, 2, с. 100); *Пошла Гальочка в вішньов сад, захавалася в віноград* (З; Л). Виявлено також приклади зміни давніх звукосполук *гы, *кы, *хы на [г’і], [к’і], [х’і], напр.: *Хлопцям по к’йючку* (ПД-2, с. 11); *для молодух’і* (ПД-3, с. 259); *кусок дорог’і* (З; Л); *Ej od witrü dubki hnut’sia, / czos’ na mene diwki dmut’sia, / poduly sia jak sywon’ki, (sowy) / czo ja chozu do wdywon’ki* (К, с. 403).

Крім названих змін, в аналізованих текстах подекуди знайдено приклади *позиційних варіантів сучасних голосних у ненаголошених складах*: 1) [‘a] > [‘e]: *виганєла, качинєта, п’єн, єгуди, щєстєм-здоров’єм, життє, зїллє, насіннє, zdorowie* і под., напр.: *На городі зїллє, А в хаті весїллє* (ККП, с. 128); *Ой гуляла-не гуляла, моє негуляннє, Ой дєсь пішло в чистє полє моє милуваннє* (ПД-2, с. 176); *Виниуєм тебе щєстєм-здоров’єм* (ПД-3, с. 108); *Oj daj Boze gospodyni zdorowie* [1,81]; 2) [e] > [a] (*добрайкая, воронайкий*) (ФК, с. 28); [и] > [e] та [e] > [и]: *дождидате, зажинате, складате, седит; висна, принисла, забиремо, тецийка, річинька, долийка, нима*, та ін.: *Лїта дождидате, Жїта зажинате... В копойки складате* (ПД-2, с. 23); *Sedyt sobi konec stola* (К, с. 82); *Ой Висна наша красна, Шо ти нам принисла?* (ПД-2, с. 22); *Ой щоб була долийка а добрая* (ПВ, с. 56); *Нута рана wdota, des’ rojichaw do Lwowa* [К, с. 74]; 3) [и] > [i]: *пустів, на доліну, на каліну*, як-от: *Пустів кона на доліну, а сідельце на каліну* (ПД-2, с. 100); 4) [e] > [i] (*їдно*) (ПВ, с. 54) і под.; 5) [o] > [y], тобто характерне для західноукраїнських говірок «укання», напр.: *на пудганнєчку, кушуля, вдува, пубачив, Романув, кунь, муцнейко* і под., напр.: *Сиділа на пудганнєчку, Кушулю шила* (З; Л); *Романув кунь той таки їде, його дочка в руках веде* (ПД, 2, с. 100); *Чи горіли свічки, як в’язали ручки, чи горіли яснейко, як в’язали муцнейко* (ПВ, с. 20).

На рівні *консонантизму* спорадично виявлено приклади ствердіння губних перед ненаголошеними рефlekсами давнього *ѣ: в *церкви* (ПК, с. 57),

тоби, соби (ФК, с. 78); окремі випадки палатальності перед давнім *і: *розбїрайте* (ПД-3, с. 283); після звуків [б’], [п’], [в’], [м’] інколи постає епентетичний [й], після губного [м’] – [н’], а після [в’] – [л’] (*рута-мята*) (З; Л); звук [ф] часом представлено заміником [х]: *дохтур, кохта* (З; Л) або [хв]: *хвайна* (ПД-1, с. 87); подекуди збережено м’яку вимову передньоязикових приголосних: у *вишньовому, у костьолі* (З; Л), напр.: *Ой у вишньовому садку Там соловейко щєбетав* (З; Л); виступає твердий [ц]: у *світлиці, на улиці, до Луцка дві сестриці, коровайниці, місяц, панотец, поцилувала*), як-от: *Йшли коровайниці горою, несли муку з собою* (ПВ, с. 12); здебільшого зафіксовано твердий [р]: *вечера, радно, бурак, в комори, раби, рабокрила, поговору* та ін., напр.: *Ой зарїж, панойку, кочура, Щоб була женчикам вечера* (ЛУ, с. 83); *У секрухи раби мухи розлізлися по стині* (ПД-1, с. 61); *Прийди, прийди под комору, я з тобою поговору* (ЛУ, с. 72); стверділі шиплячі [ж], [ч], [ш]: *гочи, ноци, каши*, напр.: *Приверни, Боже, ноци На мої кари гочи* (З; Л); зміна [л] > [в] у кінці слова або складу, як-от: *Наший хазяїн шудратий, він на горівку багатий* (ПД-3, с. 322); перехід [с] в [ш] у звукосполуках [ск] > [шк]: *шкло, шклянка* (З; Л); використання звука й як приставного: *Йїван, йоженився* (З; Л) та у формах порівняння прикметників: *біднійша, гарнійша* (З; Л) чи прислівників: *помалій, хутчій* (З; Л), *легший* (ПД-3, с. 208); *Помалій їй ведіте* (З; Л). У піснях з Волині зафіксовано польські вимовні форми на зразок *п’єц* (укр. *піч*): *Поки моя лиха доля Сметаноньку їла, Доти моя лиха доля На п’єцу сиділа* (ФК, с. 33); *пюро* (укр. *перо*): *Ой летіла зозуленька <...> Та пустила синє пюро Та в тихий Дунай* (Там само, с. 42); *хоць* (укр. *хоч*): *Ой хоць мене, мамцю, бий, Ой хоць мене і забий...* (ЛУ, с. 68); *дзїнкуємо* (укр. *дякуємо*): *Дзїнкуємо пану за привіт, Щоб ви-те були за століт* (ЛУ, с. 81) й ін. Крім того, в аналізованих текстах знайдено кілька вимовних варіантів іменника діброва: *дуброва, дїмброва (димброва)* (два останні – також наслідок впливу польської мови): *Пїду я дорогою – Мій голос дубровою* (ККП, с. 29); *Під димбровкою, під зелененькою, Ой там хлопці комара б’ють* (ЛУ, с. 41). У піснях з Волинського Полісся трапляються білоруські форми: *гєто так* (укр. *це так*), *одзєну* (укр. розм. *одіну*), *вуйдзіце* (укр. *вийдіте*), *седзіць* (укр. *сидить*), *не росці* (укр. *не рости*), *маці* (укр. *мати*), *цєпер* (укр. *тепер*), *што* (укр. *що*) та ін., напр.: *Гєто, гєто, гєто так, гєто так, так сєють мак* (ФК, с. 77); *Ой знаці, знаці, што чужая маці* (ФК, с. 92); *Цєпер* *Купайло, а завтра Йїван* (ФК, с. 79).

Серед виявів *комбінаторних звукових змін* назвемо *афєрезу, протєзу, єпєнтєзу, рєдукцію голосних, метатєзу, асиміляцію, дисиміляцію* та їх поєднання. *Афєрезу*: а) опускається початковий звук [o]: *’д (од)*: *Я ’д тебе немного подарунків брала* (ККП, с. 90); *Ой любилися ’д неділі до неділі* (Там само, с. 74); *’давала (оддавала)*: *’Дадала мати за старого* (ККП, с. 19); *’дмикати (одмикати)*: *Зиму замикати, Літєчко ’дмикати* (Там само, с. 34); *не ’дного (не одного)*: *Чорні очі маю, ... Не ’дного зве-*

ла їми (Там само, с. 77); *'дчиняй (одчиняй): 'Дчиняй, хазяїн, хвірточку – Несемо з золота квіточку* (ПД-1, с. 52); *під окенце (під віконце): Ой піду я стиха під окенце* (ККП, с. 148); *чо' (чого): Ой чо' ж ти, Марино, Чого тутка ходиш?* (Там само, с. 119); *'го (його): Бо як го покинеш, Марне з світа згинеш* (ПРЖ, с. 50). Приставними (протетичними) звуками виступають приголосні [в], [г], [й], напр., *гочиняй (одчиняй): Гочиняй, панойку, ворота, Несемо віночок з золота* (ЛУ, с. 81); *горел (орел): Ой літа горел та під небесами* (ПРЖ, с. 289); *говес (овес), погорати (поорати): Горел поле погорав, Ще й говесу насіяв* (ПВ, с. 41); *год (од): Будеш мати год батька заплаву, <...> год матері дяку* (ЛУ, с. 54); *z hynszuti (з інішими), Chłopczi z hynszuti zartujut* (К, с. 398), *гулиця, юлиця (улиця): Ти, молодая молодичце, вийди, вийди на гулицю* (ПД-1, с. 23), *Ой молодая молодичце, Ой вийди, вийди на юлицю* (ПРЖ, с. 12); *ю [в]: Ю гаю грибки родять, Ю гай парубки ходять* (ККП, с. 77); *йорловії (орловії): Коли б же я мала йорловії крила* (Там само, с. 151); *вустань (устань): Вустань, дівчинько, вустань, голубонько* (ПД-3, с. 39); *ворали (орали): Ой там за горами, там ворали комарами* (ПВ, с. 64); *ja (a): Ja chto worit klyczce?* (К, с. 397) та ін. Інколи на місці зниклого початкового звука [о] з'являється протетичний [в], наприклад: *'вбидва (обидва): Два молодці молодейких, 'Вбидва братика роднейких* [ККП, с. 60]; *'всичина (осичина): Щоб 'всичина трипитіла, Рокити навкаменіла* (Там само, с. 43). Крім того, замість протетичного [г] в літературній мові часом маємо [в]: *воробелько (горобейко): Дівчина молодейка Зловила воробелька* (Там само, с. 77). Помічено паралельне вживання форм *udowa – wdowa – uwdowa (uwdowyna)*, інколи в межах невеликого контексту, як-от: *Iszcze wdowa do domu nie dojszła, a wze uwdowyna pszenycia zejzła* (К, с. 402). Вставні голосні (епентеза) зауважено в піснях, записаних на теренах південно-західних говорів, у яких замість вставного [о] в словах *вогонь, сосон* виступає [е] – *оген' (воген'), сосен*, напр.: *В моїм серці що не день Все любові горить огень* (ПРЖ, с. 289); *Заблудились між двох сосен* (ПД-3, с. 33). Редуція голосного [о], можливо, виникає під впливом неповноголосся у відповідних звукосполученнях польської та чеської мови: *хтіла (хотіла), млода (молода), в злоті (в золоті)*, наприклад: *Ой вибігла тецьейка із хати, Хтіла йому шапойку а підняти* (ПВ, с. 51); *А я млода, тих жартів не знала* (ПД-2, с. 136); *Не бери в злоті, а бери в роботі* (Там само, с. 123).

Метатезу, що полягає в перестановці звуків чи складів, у досліджених текстах зафіксовано в кількох словах, напр.: *керниченька (криниченька): Ой у полі керниченька, у ній вода зимна* (ПРЖ, с. 136); *намастир (монастир): Ходім, брацю, в намастир, Нехай же нам бог простить. Намастир каже: не прийму, Господь каже: не прощу* (ЛУ, с. 57); *муралі (мулярі): Ой там на горі Муровали муралі* (ПД-1, с. 23); *знирала (зринала) Що на морі да потопала, (2) А у меду знирала* (ФК, с. 212) та ін.

Трапляються випадки асиміляції (уподібнення звуків), здебільшого прогресивної або регресивної

суміжної в низці слів, напр.: а) прогресивна суміжна на зразок [зй] > [з':] (з'їли > ззіли): *Ой їли, ми, їли, сивого вола ззіли* (ПВ, с. 36); б) регресивна суміжна за способом творення [д'н'] > [н':] (сьогодні > сьоннічка): *А я сьоннічка рано встала* (ПД-1, с. 24); в) регресивна суміжна у звукосполучі [т'с'] > [т'ц'] > [ц':] (остається > остаєця, розходитьця > розходиця, ховаються > ховаюця, прощається > прощайця): *Ой ни втрата, сватойку, ни втрата: остаєця Ганночка – заплава* (ПВ, с. 34); г) суміжна прогресивна за способом творення [нш] > [нч] (іншої > гинчей, раньше > ранче): *А дівойка ранче встала* (ПД-1, с. 131).

Подекуди знайдено приклади дисиміляції (розподібнення звуків), серед них: а) суміжна прогресивна за способом творення на зразок [рч] > [рш] (зімкнений + зімкнено-щілинний > зімкнений + щілинний) (*корчма > коршма*): *А твоя дружина Вчора в коримі гуляла* (ПРЖ, с. 132); б) суміжна регресивна за способом творення [дц'] > [йц'] (зімкнений + зімкнено-щілинний > щілинний + зімкнено-щілинний) (*чотирнадцятий > итирнаццятий*): *Рік итирнаццятий минав* (ПД-3, с. 36); в) дистантна: *мандрувати > вандрувати* (зімкнено-носовий м + зімкнено-носовий н > щілинний в + зімкнено-носовий н): *Була би я вандрувала Та від вітця і від матки* (Там само, с. 288).

Інколи в слові поєднано наслідки дисиміляції й асиміляції за способом творення і голосом на зразок [бдж] > [бч] > [пч] (дисиміляція + асиміляція) (*бджоли > бчолі > пчолі*): *Чий пчолі по діброві, мої по цвіточку* (ЛУ, с. 73); *От як тужи жару рцзольу на зитецько јдучу* (К, с. 78).

Висновки. Отже, в текстах українських народних пісень, записаних на Волині, виявлено низку фонетично-орфоепічних одиниць, властивих для волинсько-поліських і волинсько-подільських говорів. Здебільшого в них представлено рефлекси давніх етимологічних голосних звуків, відображено асимілятивно-дисимілятивні звукові видозміни, редуцію голосних, метатезу, протезу, епентезу, афезу та поєднання кількох явищ. Найбільше фонетично-орфоепічних одиниць зафіксовано в піснях, зібраних у 1930-і роки на українсько-білорусько-польському пограниччі Західного Полісся Ф. Колесою (використовував кириличну графіку) та К. Мошинським (послугувався латиною з діакритичними знаками). Значно менше їх у текстах середини-кінця ХХ, зовсім небагато – на початку ХХІ ст., що репрезентують Волинське Поділля. Усі одиниці здебільшого є вкрапленнями на тлі літературнонормативного мовлення, що дає підстави кваліфікувати їх як фонетично-орфоепічні діалектизми. Наша праця, а також інші статті про специфіку інтернет-фольклору та українські пісні часів російсько-української війни 2014–2023 років підтверджують запропонований раніше підхід про правомірність кваліфікації фольклорного мовлення як різновиду художнього стилю на сучасному етапі. Перспективи дослідження вбачаємо в ширшому охопленні просторово-часових рамок і жанрового розмаїття фольклорних текстів.

Література

1. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок. А–Я. Вид. 2-ге переробл., випр. і доп. Луцьк, 2016. XXIV + 648 с.
2. Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок. Луганськ: Альма-матер, 2005. 592 с.
3. Грицевич Ю. Діалектний компонент у фольклорних текстах із Західного Полісся: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 192 с.
4. Гриценко П.Ю. Діалектизм. *Українська мова: енциклопедія*. 3-є вид., зі змінами і доповн. Київ: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2007. С. 151–152.
5. Данилюк Н. Діалектні особливості волинських народних пісень у записах Лесі Українки. *Tresci i mechanizmu przenikania kultur na pograniczu polsko-ukrainskim*. Т.ІІ. Ryki, 2003. С. 131–138.
6. Данилюк Н. Діалектні явища у мові волинських народних пісень. *Ukrainskie i polskie gwary pogranicza / red. Feliks Czyżewski, Hryhorij Arkuszyn*. Lublin; Łuck, 2001. С. 119–125.
7. Данилюк Н. Діалектні явища у фольклорних записах Оскара Кольберга. *Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіський діалект у західноукраїнському та всеслов'янському контексті*. Вип. 4. Луцьк: Ред.-вид. від. „Вежа” Волин. держ. ун-ту, 2007. С. 289–294.
8. Данилюк Н.О. Дослідження фольклорних текстів східнослов'янськими вченими в добу цифровізації. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. Вип. 59: *Слов'янські обрії: матеріали Міжнар. наук. конф. «Славістика й україністика: взаємне посилення розвитку» (м. Київ, Україна, 24 трав. 2019 р.)*. Редкол.: Н. Кунанець (голов. ред.) та ін. 2020. С. 11–30.
9. Данилюк Н.О. Мова української народної пісні (лексико-семантичний і функціональний аспекти): дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2010 а. 499 с.; Додатки. С. 501–720.
10. Данилюк Н.О. Мова усної народної поезії та діалекти. *Науковий вісник ВДУ: Філологічні науки*. 2000. № 6. С. 106–110.
11. Данилюк Н. Мовні особливості календарно-обрядової поезії у записах Лесі Українки та з її голосу. *Пісню народною натхнені (Творча співпраця Лесі Українки та Климента Квітки): Матеріали. Статті. Дослідження*. Луцьк: Волин. обл. друкарня, 2006. С. 105–111.
12. Данилюк Н. Поетичне слово в українській народній пісні: монографія. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 511 с.
13. Bartmiński J. O języku folkloru. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1973. 286 s.
14. Bartmiński J. O derywacji stylistycznej. Na przykładzie poetyckiego interdialektu folkloru i gwary w literaturze. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagelonskiego*. Warszawa; Kraków, 1977. S. 87–125.

Список умовних скорочень джерел

1. З – Записи авторки від Ковальчук Т.М., 1909 р.н., жительки с. Заболоття, зараз Дубенського району Рівненської обл.
2. ККП – Кондратович О.П. Калиновий квіт Полісся: народні пісні. Луцьк: Надтир'я, 1994. 226 с.
3. Л – Записи авторки від Данилюк (Ковальчук) Т.М., 1932 р.н., жительки м. Луцька (нар. в с. Заболоття, зараз Дубенського району Рівненської обл.).
4. ЛУ – Леся Українка. Зібрання творів: у 12-ти т. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 9.: Записи народної творчості. Пісні, записані з голосу Лесі Українки. 429 с.
5. ПД-1 – Поліська дома. Фольклорно-діалектологічний збірник. Упоряд. В. Давидюк і Г. Аркушин. Луцьк, 1991. Вип. 1. 188 с.
6. ПД-2 – Поліська дома: Вип. 2: Весна. Зібр., упоряд. та комент. В. Давидюк. Рівне: Волинські обереги, 2003. 176 с.
7. ПД-3 – Поліська дома. Зібр., упоряд. і комент. В. Давидюк. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008. Вип. III: Літо. 404 с.
8. ПВ – Пісні з Волині. Упоряд. О.Ф. Ошуркевич. Київ: Музична Україна, 1970. 332 с.
9. ПК – Пісні з Колодяжна. Фольклорний збірник. Записи, упоряд. і прим. О. Ошуркевича. Луцьк: Надтир'я, 1998. 152 с.
10. ПРЖ – Пісні родинного життя. Упоряд., авт. вст. ст. та приміт. Г.В. Довженок. Київ: Дніпро, 1988. 359 с.
11. ФК – Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського. Системат. матер., вст. ст., пісенні паралелі Ф. Колесси. Київ: Муз. Україна, 1995. 432 с.
12. К – Kolberg O. Dzieła wszystkie. Kraków; Warszawa, 1964. Т. 36: Wolyń. 450 s.

References

1. Arkushyn H.L. (2016) Slovyk zakhidnopoliskykh hovirok. A–Ya. [Dictionary of Western Polissya dialects. A–Ya]. Vyd. 2. Lutsk. XXIV + 648 s. [in Ukrainian].
2. Hlukhovtseva K.D. (2005) Dynamika ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirok [Dynamics of Ukrainian East Slobozhan dialects]. Luhansk: Alma-mater. 592 s. [in Ukrainian].

3. Hrytsevych Yu. (2022) Dialektnyi komponent u folklornykh tekstakh iz Zakhidnoho Polissya [Dialect component in folklore texts from Western Polissia]. Lutsk: Vezha-Druk. 192 s. [in Ukrainian].
4. Hrytsenko P. Yu. (2007) Dialektizm. *Ukrainska mova: entsyklopediia* [Dialektizm. *Ukrainian language: an encyclopedia*]. Kyiv: Ukr. entsykl. im. M.P. Bazhana. S.151–152 [in Ukrainian].
5. Danylyuk N. (2003) Dialektni osoblyvosti volynskykh narodnykh pisen u zapysakh Lesi Ukrainky [Dialectal features of Volyn folk songs in Lesya Ukrainka's recordings]. *Tresci i mechanizmy przenikania kultur na pograniczu polsko-ukrainskim*. T. II. Ryki. S. 131–138 [in Ukrainian].
6. Danylyuk N. (2001) Dialektni yavyshecha u movi volynskykh narodnykh pisen [Dialect phenomena in the language of Volyn folk songs]. *Ukrainskie i polskie gwary pogranicza. Red. Feliks Czyżewski, Hryhorij Arkuszyn*. Lublin; Łuck. S. 119–125 [in Ukrainian].
7. Danylyuk N. (2007) Dialektni yavyshecha u folklornykh zapysakh Oskara Kolberha [Dialect phenomena in the folklore records of Oskar Kohlberg]. *Volyn filolohichna: tekst i kontekst. Zakhidnopoliskyi dialekt u zakhidnoukrainskomu ta vseslovianskomu konteksti*. Vyp. 4. Lutsk: Red.-vyd. vid. „Vezha” Volyn. derzh. un-tu. S. 289–294 [in Ukrainian].
8. Danylyuk N. (2008) Doslidzhennia folklornykh tekstiv skhidnoslovianskymy vchenymy v dobu tsyfrovizatsii [Research of folklore texts by East Slavic scholars in the age of digitization]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho*. Vyp. 59: *Slovianski obrii: materialy Mizhnar. nauk. konf. «Slavistyka y ukrainistyka: vzaiemne posylennia rozvytku» (m. Kyiv, Ukraina, 24 trav. 2019 r.)*. Redkol.: N. Kunanets (holov. red.) ta in. S. 11–30 [in Ukrainian].
9. Danylyuk N.O. (2010a) Mova ukrainskoi narodnoi pisni (leksyko-semantychnyi i funktsionalnyi aspekty) [The language of the Ukrainian folk song (lexical-semantic and functional aspects)]: dys. ... dokt. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kyiv. 499 s.; Dodatky. S. 501–720 [in Ukrainian].
10. Danylyuk N.O. (2000) Mova usnoi narodnoi poezii ta dialekty [The language of oral folk poetry and dialects]. *Naukovyi visnyk VDU: Filolohichni nauky*. № 6. S. 106–110 [in Ukrainian].
11. Danylyuk N. (2006) Movni osoblyvosti kalendarno-obriadovoi poezii u zapysakh Lesi Ukrainky ta z yii holosu [Linguistic features of calendar and ritual poetry in the recordings of Lesya Ukrainka and from her voice]. *Pisnei narodnoi natkhneni (Tvorchy spivpratsia Lesi Ukrainky ta Klymenta Kvitky): Materialy. Statti. Doslidzhennia*. Lutsk: Volyn. obl. drukarnia. S. 105–111 [in Ukrainian].
12. Danylyuk N. (2010) Poetychne slovo v ukrainskii narodnii pisni [A poetic word in a Ukrainian folk song]. Lutsk: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. 511 s. [in Ukrainian].
13. Bartmiński J. (1973) O języku folkloru [About the language of folklore]. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. 286 s. [in Polish].
14. Bartmiński J. (1977) O derywacji stylistycznej. Na przykładzie poetyckiego interdialektu folkloru i gwary w literaturze [About stylistic derivation. On the example of poetic interdialect of folklore and dialect in literature]. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Warszawa; Kraków. S. 87–125 [in Polish].

Legends

1. 3 – Zapysy avtoroky vid Kovalchuk T.M., 1909 r.n., zhytelky s. Zabolottia, zaraz Dubenskoho raionu Rivnenskoï obl. [in Ukrainian].
2. ККП – Kondratovych O.P. (1994) Kalynovy kvit Polissia: narodni pisni. Lutsk: Nadstyria. 226 s. [in Ukrainian].
3. Л – Zapysy avtoroky vid Danyliuk (Kovalchuk) T.M., 1932 r.n., zhytelky m. Lutska (nar. v s. Zabolottia, zaraz Dubenskoho raionu Rivnenskoï obl.) [in Ukrainian].
4. ЛУ – Lesia Ukrainka (1977) Zibrannia tvoriv: u 12-ty t. T. 9. Zapysy narodnoi tvorchosti. Pisni, zapysani z holosu Lesi Ukrainky. Kyiv: Naukova dumka. 429 s. [in Ukrainian].
5. ПД-1 – Poliska doma. Folklorno-dialektolohichniy zbirnyk (1991) Vyp. 1. Lutsk. 188 c. [in Ukrainian].
6. ПД-2 – Poliska doma (2003) Vyp. 2: Vesna Rivne: Volynski oberehy. 176 s. [in Ukrainian].
7. ПД-3 – Poliska doma (2008) Vyp. 3: Lito. Lutsk: PVD «Tverdnyia». 404 s. [in Ukrainian].
8. ПВ – Pisni z Volyni (1970) Kyiv: Muzychna Ukraina. 332 s. [in Ukrainian].
9. ПК – Pisni z Kolodiazna. Folklorny zbirnyk (1998) Lutsk: Nadstyr'ya. 152 s. [in Ukrainian].
10. ПРЖ – Pisni rodynnoho zhyttia (1988) Kyiv: Dnipro. 359 s. [in Ukrainian].
11. ФК – Muzychnyi folklor z Polissia u zapysakh F. Kolessy ta K. Moshynskoho (1995) Kyiv: Muz. Ukraina. 432 s. [in Ukrainian and Polish].
12. К – Kolberg O. (1964) Dzieła wszystkie. Kraków; Warszawa. T. 36: Wolyń. 450 s. [in Ukrainian and Polish].

DIALECT UNITS IN FOLK SONG TEXTS FROM VOLYN (THE PHONETIC AND ORTHOEPIC LEVEL)

Abstract. The relevance of the article lies in the need for a detailed consideration of the language of the texts of Ukrainian folk songs from Volyn, reflecting the Volyn and Polissya and Volyn and Podillya dialects at all linguistic levels. The purpose of the work is to trace the phonetic and orthoepic features of dialectisms on the material of specific folk poetic texts, recorded mainly in the twentieth century.

The study examined lyrics of folk songs, recorded in Volyn (mostly within the current Volyn and Rivne regions) by Hryhoriy Arkushyn, Antonina Holentiuk, Viktor Davydiuk, Filaret Kolessa, Oskar Kolberg, Oleksandra Kondratovych, Kazymerz Moshynsky, Oleksa Oshurkevych, Lesya Ukrainka, and also by the author of this article.

It has been found out that for the most part the texts represent reflexes of ancient etymological vowel sounds, reflect assimilative-dissimilative sound modifications, vowel reduction, metathesis, prosthesis, epenthesis, apheresis, and combination of several phenomena. Most phonetic and orthoepic units are recorded in the songs collected in the 1930s on the Ukrainian-Belarusian-Polish border of Western Polissya by Filaret Kolessa and Kazimierz Moszyński. There are much fewer of them in the texts of the mid-late 20th, not many – at the beginning of the 21st century that represent Volyn Podillya. The analysis of a large text data showed that the identified units are mostly interspersed against the background of literary normative speech, so we have a reason to qualify them as phonetic-orthoepic dialectisms. Our work, as well as other articles on the specifics of Internet folklore and Ukrainian songs during the Russian-Ukrainian war of 2014–2023, confirm the correctness of the previously proposed approach to consider a folklore speech as a type of fiction/literary style at the present stage of the language development.

Keywords: a dialect unit, phonetic and orthoepic level, Volyn and Polissya patoises, Volyn and Podillya patoises, northern dialect, southwestern dialect, a folk song text.

© Данилюк Н., 2023 р.

Ніна Данилюк – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки, Луцьк, Україна; nina_daniljuk@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-7373-2902>

Nina Danylyuk – Doctor of Philology, Professor of the Ukrainian Language Department of Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, Ukraine; nina_daniljuk@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-7373-2902>

УРАХУВАННЯ РІДНОГО ІДИОМУ МЕШКАНЦІВ ПОЛІЛІНГВАЛЬНОГО ПІВДНЯ ОДЕЩИНИ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).155–160

Делюсто М. Урахування рідного ідиому мешканців полілінгвального півдня Одещини в процесі навчання української мови; кількість бібліографічних джерел – 11; мова українська.

Анотація. Статтю присвячено проблемі навчання державної мови представників національних меншин (румун, молдован, болгар, гагаузів), які мешкають на полілінгвальному півдні Одеської області України, в межиріччі Дністра і Дунаю. Відзначено, що мотивація до вивчення та якісного володіння українською мовою в носіїв з іншою рідною мовою регіону з початком війни Росії проти України значно зросла. Спостереження за мовною поведінкою мешканців ареалу, а також результати проведених інтерв'ю за спеціально укладеною анкетною, засвідчили збільшення використання державної мови як засобу міжетнічної комунікації в регіоні. Прикметно, що деякі мешканці ареалу – представники національних меншин – стали називати українську мову другою рідною.

У статті висвітлено труднощі, які виникають у представників різних етнічних груп у процесі вивчення української мови на фонетичному та граматичному рівнях. Зауважено, що найбільшу кількість специфічних помилок, зумовлених впливом рідного ідиому, спостережено на рівні фонетики в інформантів-молдован. Це уможливило висновок про те, що в процесі вивчення ними української мови необхідно більше уваги приділяти її звуковим особливостям, налаштуванню артикуляційного апарату на українську фонетику. Найменша кількість помилок у засвоєнні програмного матеріалу з фонетики української мови, характеризує усне й писемне мовлення бессарабських болгар, що пов'язано, на думку авторки, з генетичною спорідненістю болгарської та української мов.

У мовленні слухачів кожної етнічної групи можна виділити дві групи граматичних помилок: 1) специфічні граматичні помилки, зумовлені впливом рідного ідиому, над якими треба цілеспрямовано працювати на заняттях з української мови; 2) інтегральні для різних етнічних груп півдня Одещини помилки, пов'язані передусім із впливом російської мови, яка досі подекуди використовувалася в регіоні як засіб міжетнічної комунікації.

У процесі навчання державної мови на безкоштовних курсах української мови при Ізмаїльському державному гуманітарному університеті свою ефективність і плідність засвідчила методична процедура зіставлення рідної мови й української під час вивчення різних структурних рівнів.

Ключові слова: рідна мова, українська мова, румунська мова, гагаузька мова, болгарська мова, південь Одещини, полілінгвальне середовище, навчання.

Постановка проблеми. У цій статті висвітлюємо деякі результати наших тривалих спостережень над функціонуванням мов і діалектів у полілінгвальному ареалі межиріччя Дністра і Дунаю (на півдні Одеської обл.). Особливістю цієї території є спільне багаторічне побутування різносистемних мов (української, болгарської, румунської, гагаузької, російської, албанської) та їх діалектів, її новожитий характер (представники всіх вищезгаданих мов переселялися на ці землі, колишні турецькі колонії, від поч. XVI ст.), довгочасний вплив румунської мови на всі інші мови й діалекти у зв'язку з пануваннями Румунії на цих теренах (зокрема в 1856, 1857–1878 рр., 1918–1940 рр., 1941–1944 рр.) і політикою румунізації, що зумовило значну кількість східнороманських лексичних запозичень у них, дет. див. [Делюсто 2019а].

Закономірно, що такий складний, строкагий, динамічний щодо мовної ситуації континуум, повертає постійну увагу лінгвістів. Результатом цього стають не лише фундаментальні державні проекти, зокрема реалізовані в Ізмаїльському державному гуманітарному університеті (2016–2018 рр. «Опис і картографування межиріччя Дністра і Дунаю – нової європейської моделі безконфліктної взаємодії різносистемних мов та діалектів», НДР № 0116U004158,

керівник проекту – директор Інституту української мови НАН України проф. Гриценко П.Ю.), а й міжнародні (2020 – дотепер “Contested Language Diversity – Dealing with Minority Languages in post-Soviet Ukraine” Nr. 62700520 – від Гіссенського університету ім. Юстуса Лібіха (Німеччина) під керівництвом голови наукового центру «Східна Європа» (GiZo), професора, доктора Моніки Вінгендер), у яких беремо участь.

Питання функціонування української мови, як найбільш представленої в ареалі (40,2% за даними Всеукраїнського перепису 2001 р.), у діалектній і літературній формі на цій мультилінгвальній території було предметом дослідження від 60-х років XX ст. (праці В.П. Дроздовського, А.М. Муқан, В.П. Заворотної, П.Ю. Гриценка, А.О. Колесникова та ін.). Особливої актуальності воно набуває сьогодні в умовах повномасштабної війни Росії проти України. Адже українська мова – важливий чинник збереження державності, що насамперед гостро стосується полілінгвальних середовищ, де типово репрезентовано різні мовні коди з неоднаковою силою вживання.

Крім війни, вагомим фактором впливу на мовну ситуацію в регіоні стають зміни в мовному та освітньому законодавстві, зокрема прийняття За-

кону України «Про освіту» 2017 р., Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 р., інші процеси в суспільному житті держави.

Відзначимо, що завдання навчання державної мови представників національних меншин, для яких рідною є мова відповідної меншини, – непросте й відповідальне, а в умовах війни надзвичайно актуальне, тому що в носіїв з іншою рідною мовою виникла потреба не лише якісно володіти державною мовою для професійної реалізації, а й використовувати її як засіб міжнетічної комунікації в побутовій сфері.

Аналіз досліджень. Питання навчання української мови представників національних меншин у своїх розвідках торкалися О.Н. Хорошковська [Хорошковська 2012], С.З. Романюк [Романюк 2022], С. Черничко [Черничко 2009] та ін. Соціолінгвістичний аспект цієї проблеми на сучасному етапі описано О.М. Данилевською [Данилевська 2019], привертало воно й нашу увагу [Делюсто 2019], а також інших викладачів Ізмаїльського державного гуманітарного університету [Колесников 2018].

Мета статті, завдання. Мета статті – висвітлити особливості опанування української мови представниками національних меншин (румунів, болгар, гагаузів та ін.) різних вікових груп на полілінгвальному півдні Одещини.

Завдання статті – описати труднощі на різних структурних рівнях (фонетичному, лексичному, граматичному), які виникають в усному та писемному мовленні представників національних меншин півдня Одещини в процесі вивчення української мови.

Методи та методика дослідження. Методику дослідження визначила наша участь у міжнародному проєкті “Contested Language Diversity – Dealing with Minority Languages in post-Soviet Ukraine”, див. [Wingender 2021], одним із прийомів якої є аналіз мовних біографій, зібраних за спеціально укладеною анкетой й адаптовану українцями до сучасних соціомовних загальноукраїнських та регіональних проблем. Відзначимо, що поняття «мовна біографія» в лінгвістиці розуміють по-різному. У статті спираємося на визначення її як біографічного звіту, в якому оповідач робить мову чи мови – зокрема їх вивчення та використання – темою своєї розповіді, пор. [Nekvapil 2003]. У роботі використано також наші спостереження над мовною поведінкою представників національних меншин регіону в процесі вивчення української мови на безкоштовних курсах при Центрі української мови і культури Ізмаїльського державного гуманітарного університету впродовж 2019–2023 рр.

Виклад основного матеріалу. Відзначимо, що всі інформанти незалежно від етнічної належності засвідчили зміни у ставленні до державної мови з початком російсько-української війни, зокрема, в інтерв'ю підкреслено збільшення мотивації до володіння нею та її вживання, пор.: «*Все почалося з початком війни, це і стало поштовхом для повільної відмови від російської мови, після чого з'явилося більше місця та можливостей для української та*

гагаузької мови». «*Війна між Росією та Україною дійсно змінила моє ставлення до української мови. Я прагну використовувати її якомога більше, зберігати та захищати її статус як національної мови й бути уважною до її правильного вживання та граматики*» (гагаузка, 2004 р.н.). «*...Багато людей почали використовувати українську мову частіше, навіть у тих випадках, у яких раніше вони вважали її менш зручною або менш престижною в порівнянні з іншими мовами, і я не виняток*» (гагаузка, 2004 р.н.). «*Люди показують себе патріотами тим, що вони знають українську мову, державну мову, тому вони почали спілкуватися українською мовою*» (молдованка, 1984 р.н.).

Окремі респонденти, насамперед молодшої вікової групи, називають українську мову другою рідною, пор.: «*Я не вважаю, що в мене одна рідна мова, бо вважаю рідними мовами для себе українську та гагаузьку, тому що маю родичів як з нашого краю, так і з заходу нашої країни*» (гагаузка, 2003 р.н.).

В інтерв'ю бессарабці з іншою рідною мовою оцінюють рівень володіння державною здебільшого як «середній», пор.: «*Мій рівень української та гагаузької мови є середнім*» (гагаузка, 2004 р.н.). «*Я оцінюю знання української мови як державної на 8 з 10*» (гагаузка, 2003 р.н.). «*Я думаю, що середні. Я спокійно пишу, оформлюю документи на українській мові. Єдине, що я не можу вільно розмовляти, в мене немає мовної практики. Тому я можу, можливо, неправильно вимовляти деякі слова. Але це не означає, що я не знаю цю мову і не можу на ній спілкуватися*» (росіянка, 1962 р.н.). За поданими заявками слухачів на безкоштовні курси української мови маємо такі показники: лише 11,1% респондентів вказали, що зовсім не володіють державною мовою, 63% відзначили недостатнє володіння, натомість 25,9% засвідчили добре володіння українською мовою.

Спостереження над процесом опанування української мови представниками різних національних меншин з іншою рідною мовою уможливили констатувати такі труднощі, що в них виникають. По-перше, варто звернути увагу на наявність психологічного бар'єра: бессарабці з іншою рідною мовою ставляться до чистоти українського мовлення критичніше за тих, для кого вона є рідною в ареалі, «*бояться заговорити суржиком, який вбачають навіть у тих елементах структури української мови, де ці елементи збігаються, чи схожі, з російською (напр., інтерпретація ждати як не українського, мовляв, по-українськи лише чекати)*», пор. [Колесников 2018, с. 18].

Щодо труднощів власне мовного характеру, то на фонетичному рівні більше помилок трапляється в мовленні румунів / молдован, які нерідко мають доволі помітний і стійкий акцент, зумовлений звуковими особливостями румунської мови, що його багатьом важко подолати. Зокрема така риса, як наявність у рідній мові дифтонгів (*ai, ai, ea, ei, eu, eo, ia, ie, io, iu, ii, iu, oa, oi, ou, uā, ui, ui*) і трифтонгів (*eaī, eai, eoa, iaī, iai, ioa, oai*), позначається на тому, що під її впливом інформанти іноді вимовляють звукосполюки чи окремі звуки української мови як диф-

тонги, або дуже наближено до дифтонгічної вимови, наче наспівуючи, напр., *tramvai* (трамвай), пор. рум. *ai* [ai] *tramvai* 'трамвай'; *dverei* (дверей), пор. рум. *ai* [Ωi] *răi* 'погані'; *c'îm'ia* (сім'я), пор. рум. *ea* [ɛa] *cafea* 'кава'; *ç'îiei* (цієї), пор. рум. [ei] *lei* 'леви'; *l'eu* (лев), пор. рум. *eu* [eũ] *leu* 'лев'; *iod* (йод), пор. рум. *io* [iø] *iod* 'йод'; *rozum'iu* (розумію), пор. рум. *iu* [iũ] *știu* 'знаю'; *жум'ia* (життя), пор. рум. *ia* [ia, ja] *iarnă* 'зима'; *шкоала* (школа), *молокоа* (молоко), пор. рум. *oa* [wa] *școală* 'школа'; *герой* (герой), пор. рум. *oi* [oi] *gunoi* 'сміття'; *ішоу* (ішов), пор. рум. *ou* [ou] 'яйце'; *нива* (нива), пор. рум. *ia* [ũΩ] *ziua* 'день'; *крокуй* (крокуй), пор. рум. *ii* [iũ] *sprui* 'говориш' тощо чи навіть як трифтонги *боайка* (байка), пор. рум. *oai* [waĩ] *franțuoaică* 'француженка'; *період* (період), пор. рум. *ioa* [ioã] *creioane* 'олівці'. При цьому нерідко носії румунської мови переносять і вимову інших специфічних голосних і приголосних звуків молдовського діалекту румунської мови на українську.

Безумовно, певні типові помилки в інформантів-молдован спостережено і в лексиці, і в морфології, і в синтаксисі, але їх не так багато і вони не так помітні, як помилки у фонетиці. Ці факти свідчать про те, що молдованам у процесі вивчення української мови необхідно більше уваги приділяти фонетиці, налаштуванню артикуляційного апарату на українську фонетику.

Проте подібні явища властиві й мовленню окремих гагаузів, зокрема часто фіксуємо нерозрізнення українських *i* та *ï* в займеннику *вона* у формі родового та знахідного відмінків *її*, що відбувається не лише у вимові, а й на письмі, пор.: «*Ще з дитинства я обожаювала всією душею українську мову та охоче вивчала її в школі*». «*Тільки почала її розуміти*» (гагаузка, 2004 р.н.). «*Я стала менше використовувати її в побуті...*» (гагаузка, 2003 р.н.).

Чимало помилок на фонетико-фонологічному рівні зафіксовано в мовленні російськомовних бесарабців, етнічних росіян, а також представників національних меншин регіону, які називають рідною російську мову, хоча мають іншу етнічну належність.

Зокрема, у вимові голосних звуків зазвичай маємо наближення ненаголошеного [o] до [a], напр.: [мо^олоко], [ко^ожух], [зрозу^оило^о] тощо, а також сплутування українських [u] та [i], напр.: [в'ишн'а], [с'імвол], [д'івний], [д'ит'іасла], [чотир'і] тощо.

До найтипівіших помилок у сфері консонантизму відносимо депалаталізацію [ç] в кінці слова, що трапляється не лише у вимові, а й на письмі, напр.: [х'лопец], [горобец], [палец], [пал'аница]. При цьому палаталізований [ç] може іноді зберігатися в інших словоформах, де цей приголосний стоїть перед відповідними голосними, напр.: [х'лопц'у / х'лопцу], [горобц'а / горобца], [на'пал'ч'і].

Іншою типовою помилкою в мовленні респондентів із рідною російською мовою є вживання замість глоткового щілинного приголосного [z], під час вимови якого корінь язика відтягується назад і зближується із задньою стінкою глотки, а через цю щілину протискується повітря й утворює характерний для цього приголосного шум [Сучас-

на українська мова 2002, с. 46], задньоязикового зімкненого [r], напр.: [голо^ова], [трин], [голуб], [трабл'і] тощо. Прикметно, що це відбувається під час читання та говоріння мовців мимовільно, коли ж звертали увагу на цю помилку, то її, як правило, легко вдавалося виправити.

Чимало слухачів курсів неправильно вимовляють звукосполуку *иц*, не як два звуки [иц], а подібно до російської мови, як м'який довгий [и'], напр.: [бори':], [дои':], [и':огла].

Подолати такі помилки фонетико-фонологічного характеру на заняттях намагалися за допомогою спеціально дібраних скоромовок на зразок: *Летів горобець, сів на хливець, А як вийшов стрілець, то утік горобець*, яка покликана відпрацювати вимову палаталізованого [ç] тощо. Відзначаємо ефективність такої вправи для подолання цієї вади за умов постійної роботи.

Порівняно легше засвоювати програмний матеріал із фонетики української мови, у зв'язку з генетичною спорідненістю болгарської та української мов, болгарам. Це пов'язано з тим, що у фонетиці болгарської мови значних розбіжностей із фонетикою української мови, на відміну від румунської та гагаузької, немає. Проте системи цих мов мають суттєві відмінності щодо вираження граматичних значень, відповідно – за морфологічним типом (українська мова є флективно-синтетичною, а болгарська – аналітичною).

Однак, як свідчить практика, болгарари краще за представників інших національних меншин опановують і програмний матеріал із морфології та синтаксису, напр., відмінювання українських іменників, прикметників, числівників, займенників, дієвідмінювання дієслів, пунктуаційні особливості української мови.

Багаторічні спостереження над процесом засвоєння української мови носіями інших рідних мов уможливають констатувати, що, з одного боку, в мовленні слухачів кожної етнічної групи є граматичні помилки, зумовлені впливом рідного ідіому, над якими треба цілеспрямовано працювати на заняттях з української мови, а з іншого боку, є інтегральні для різних етнічних груп півдня Одещини помилки, пов'язані передусім із впливом російської мови, яка досі подекуди використовувалася в регіоні як засіб міжетнічної комунікації.

Наприклад, очевидно, під впливом граматичних моделей румунської і болгарської мов в українському мовленні відповідних етнічних груп трапляються прийменниково-відмінкові форми на зразок «*істи з ложкою*», «*полоти з сапою*», «*писати з ручкою*», «*різати з ножем*», пор. думку М. Павлюка та І. Робчука, про те, що ця конструкція в українських діалектах «...могла поширитися під впливом румунських відповідних конструкцій: *transportă fânul cu carul; taie pâinea cu cuțitul*» [Павлюк, Робчук 2003, с. 84].

Результатом впливу рідного румунського ідіому зумовлені й помилки в родовій віднесеності іменників, напр.: *цей ви'но* (пор. рум. *vin*), *закінчився ол'ій* (пор. рум. *ulei*), *великий т'аск* (пор. рум. *teasc*).

Відмінностями морфологічних типів української і болгарської мов можна пояснити факти сплутування болгарами деяких відмінкових форм, напр., родового та орудного: «Шаленою силою (замість сили) дощ розпочався зранку». Ймовірно, під впливом російської мови в респондентів різних національностей трапляються помилки у вживанні дієслівних форм на *-но, -то*, напр.: «*твір написано студентом*», «*двері зачинено вчителем*», «*вікно розбито сторожем*». Зауважимо, що в літературному стандарті відповідні форми не передбачають у синтаксичній конструкції додатка на позначення суб'єкта дії.

Регіональними особливостями української та російської мов в ареалі зумовлені, напевно, поширені в мовленні різних етнічних груп регіону конструкції з прийменником *за* на зразок «*думай за справу*», «*розкажи за сусідів*», «*поговоримо за нього*» (замість *...про справу, ...про сусідів, ...про нього*). Інтерференційним впливом російської мови можна пояснити появу в мовленні бессарабців форм місцевого відмінка «*ходити по хатам*», «*їздити по дорогам*», «*розвозити по селах*» (замість *...по хатах, ...по дорогах, ...по селах*), поєднання числівників *два, три, чотири* з іменниками чоловічого роду у формі родового відмінка однини, а не називного відмінка множини (*два кілограма, три дня, чотири хлопця*). Також цим впливом пояснюємо помилки у вживанні форм роду іменників типу: *ця насипь, голловна біль, у Сибірі, вакцинація від корі, на третьому путі, зелена тюль* тощо та окремих форм числа, напр., *дверь* (замість множинної форми *двері*), *селена* (замість однинної форми).

Спостережено також помилки в процесі засвоєння слухачами курсів специфічних форм четвертої відміни, відсутньої в російській мові та спорадичної в місцевому українському діалекті, зокрема форм родового відмінка, пор., *немає ягня чи ягньонка* (замість *ягняти*), *давального відмінка*, пор., *дати ягню чи ягньонку* (замість *ягняти*), *орудного відмінка*, пор., *ити з ягном чи ягньонком* (замість *ягням*), *місцевого відмінка на ягні, на ягньові чи на ягньонку* (замість *на ягняти*).

Російська мова не має, а південнобессарабські українські говірки рідко використовують кличний відмінок, тому й у представників національних меншин регіону є проблеми з правильним уживанням відповідних форм. Замість форм кличного відмінка вони вживають форму називного (*Марія, Оксана, Георгій, Олег* тощо) або можуть використовувати неправильні форми типу *Маіше, Георгіе, невістку, дядько* тощо.

Системною помилкою, що також виникає під впливом російської та регіонального різновиду української мови, є уживання форм ступенів порівняння прикметників на зразок *самий гарний, самий веселий, самий красивіший* тощо. Уважаємо, що такими ж причинами викликані й такі помилки та мовленнєві огріхи, як уживання форми іменників з м'яким кінцевим *р* (*байкарь, бондарь, косарь*), уживання помилкових відмінкових форм складних і складених числівників типу *п'ятидесяти* (замість

п'ятдесяти, п'ятдесятьох), *семидесяти* (замість *сімдесяти, сімдесятьох*), *восьмидесяти* (замість *вісімдесяти, вісімдесятьох*), *восьмидесятьом* (замість *вісімдесятьом, вісімдесяти*), *восьмидесятьма* (замість *вісімдесятьма, вісімдесятьома*), немає *п'ятсот вісімдесят сім гривень* (замість *п'ятисот сімдесяти семи*) тощо, труднощі щодо творення синтетичних дієслівних форм майбутнього часу типу *читатиму, писатиму, писатимете, писатимемо, писатимуть* і використання замість них виключно аналітичних форм (*буду читати, буду писати, будете писати*), використання замість українських форм наказового способу типу *малюймо, робімо, пишімо* аналітичних форм *давайте малювати, давайте робити, давайте писати*, помилкове уживання форм атематичних дієслів у 2 ос. однини теперішнього часу *йш, їсиш* замість *їси*, та у 2 ос. однини майбутнього часу *даш, дасиш* замість *даси*, форм *розповіш, розповісиш* замість *розповіси*.

Суржикомовний характер з елементами впливу й регіонального різновиду української та інших мов мають і помилки в українському мовленні бессарабців з іншою рідною мовою у сфері службових частин мови та вигуків, пов'язані з уживанням *но* замість *але, проте*; *ілі* замість *чи, або*; *да* замість *так*; *чуть* замість *ледве*; *тим не менш* замість *а втім*; *конечно* замість *авжеж, звісно*; *мей* замість *гей*; *ау* замість *агов* тощо. Недостатнє знання лексичного складу звуконаслідувань системно відображено на словотвірному рівні, напр., жаби лише *квакають*, а не *кумкають*, *коти мяукають*, а не *нявкають, нявчать* тощо.

Нерідко трапляються помилки як наслідок гіперкорекції. Скажімо, засвоївши форму *даси*, мовець починає вживати структурно схожу, але помилкову форму 1 особи – *дасу* (тобто *дам*). Гіперкорекцією зумовлені й більш системні помилки. Так, навчившись вимовляти українське м'яке *ц* (здаймо невміння росіян вимовити у зв'язку з цим слово *паляниця*), полілінгві починають додатково пом'якшувати *ц* й у формах, які цього не потребують, напр., у формах займенника *цей (ціх, цім, цими)*, хоч тут не можна заперечити і впливу аналогії до форми називного відмінка множини.

Висновки. Сучасна динамічна соціополітична ситуація в Україні та світі, українське суспільство й держава вимагають від лінгвістів і педагогів методичного забезпечення якісного викладання української мови як нерідної, оскільки досконале знання державної мови представниками національних меншин є запорукою їхнього повноцінного входження в українську етнополітичну спільноту.

Переважає більшість помилок в усному і писемному українському мовленні представників різних етнічних груп півдня Одещини зумовлена іншими ідіомами, якими вони володіють (рідною мовою, мовою, що виконує роль засобу міжнаціонального спілкування тощо), тому в цій ситуації необхідно враховувати особливості їх рідної мови. Для цього в процесі навчання державної мови доцільно використовувати процедуру зіставлення української мови й тих мов (насамперед рідної), що

вже знають учні, на всіх структурних рівнях цих мов (фонетичному, морфологічному, лексико-семантичному, синтаксичному, словотвірному, фразеологічному, морфонологічному).

Аналіз можливостей застосування зіставних аспектів вивчення української мови на курсах української мови при Центрі української мови і культури Ізмаїльського державного гуманітарного університету слухачами з іншою рідною мовою дозволив констатувати плідність методичного використання процедури зіставлення рідної мови й української.

Підвищення якості навчання державної мови румунів / молдован, болгар, гагаузів та представників інших етнічних груп, які мешкають на півдні Одещини, в межах річки Дністра і Дунаю, результативне формування в них належної комунікативної компетенції вимагають методичного застосування зіставного підходу з метою виявлення типових помилок, цілеспрямованої роботи викладача над їх усуненням, адже більшість труднощів в українському мовленні бессарабців пов'язана передусім із впливом рідної мови, а також мови, що використовується як засіб міжетнічної комунікації.

Література

1. Данилевська О.М. Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019. 364 с.
2. Делюсто М.С. Румунізми в говірках слов'янських мов південнобессарабського ареалу. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки*. 2019. Вип. 48. С. 108–112.
3. Делюсто М.С. Урахування полілінгвізму мовців у процесі викладання української мови. *Подолання мовних та комунікативних бар'єрів: освіта, наука, культура*: збірник наукових праць. Київ: НАУ, 2019. С. 178–182.
4. Колесников А.О. Динаміка українських південнобессарабських говірок: збереження і розвиток vs редукція національних рис в умовах мультилінгвізму. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Серія «Філологічні науки». 2018. Вип. 38. С. 15–19.
5. Хорошковська О.Н. Теоретико-методичні засади навчання української мови і мовлення у школах I ступеня з мовами викладання національних меншин України. Київ: Педагогічна думка, 2012. 160 с.
6. Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії. Діалектні тексти. Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. XVI, 784 с.
7. Романюк С. Сучасні засади навчання української мови в школах з навчанням мовами національних меншин. *Acta Paedagogica Volynienses*. 2022. №2. С. 3–8.
8. Сучасна українська літературна мова: підручн. За ред. А.П. Грищенка. 3-тє вид. Київ: Вища школа, 2002. 439 с.
9. Черничко С. Напрямки мовної освіти України і угорськомовна освіта на Закарпатті. *Acta Beregsasiensis*. 2009. №2. С. 97–106. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/42934373.pdf>.
10. Nekvapil J. (2003). Language biographies and the analysis of language situations: On the life of the German community in the Czech Republic. *International Journal of the Sociology of Language*. 2003. 162. P. 63–83.
11. Wingender M. Contested Language Diversity – Dealing with Minority Languages in post-Soviet Ukraine. 2021. URL: <https://surl.li/guqng> (дата звернення: 10.04.2023).

References

1. Danylevska O.M. (2019) *Ukrainska mova v ukrainskii shkoli na pochatku XXI stolittia: sotsiolingvistichni narisy* [Ukrainian language in the Ukrainian school at the beginning of the 21st century: sociolinguistic essays]. Kyiv: Vydavnychi dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». 364 s. [in Ukrainian].
2. Deliusto M.S. (2019a) *Rumunizmy v hovirkakh slovianskykh mov pivdennobessarabskoho arealu* [Romanian borrowings in Slavic dialects of Southern Bessarabia]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: Filolohichni nauky*. Vyp. 48. S. 108–112 [in Ukrainian].
3. Deliusto M.S. (2019b) *Urakhuvannia polilinhvizmu movtsiv u protsesi vykladannia ukrainskoi movy* [Taking into account the multilingualism of speakers in the process of teaching the Ukrainian language]. *Podolannia movnykh ta komunikativnykh barieriv: osvita, nauka, kultura*: zbirnyk naukovykh prats. Kyiv: NAU. S. 178–182 [in Ukrainian].
4. Kolesnykov A.O. (2018) *Dynamika ukrainskykh pivdennobessarabskykh hovirok: zberezhenia i rozvytok vs reduksiia natsionalnykh rys v umovakh multylinhvizmu* [Dynamics of the Ukrainian Southern Bessarabia dialects: preservation and development vs reduction of national features in conditions of multilingualism]. *Naukovi visnyk Izmail'skoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu. Serii «Filolohichni nauky»*. Vyp. 38. S.15–19 [in Ukrainian].
5. Khoroshkovska O.N. (2012) *Teoretyko-metodychni zasady navchannia ukrainskoi movy i movlennia u shkolakh I stupenia z movamy vykladannia natsionalnykh menshyn Ukrainy* [Theoretical and methodological principles of teaching the Ukrainian language and speaking in first grade schools with the languages of instruction of national minorities of Ukraine]. Kyiv: Pedagogichna dumka. 160 s. [in Ukrainian].
6. Pavluk M., Robchuk I. (2003). *Ukrainski hovory Rumunii. Diialektni teksty* [The Ukrainian dialects of the Romania. The dialectal texts]. Edmonton – Lviv – Niu-York – Toronto: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NANU. XVI. 784 s. [in Ukrainian].

7. Romaniuk S. (2022) Suchasni zasady navchannia ukraïnskoi movy v shkolakh z navchanniam movamy natsionalnykh menshyn [Modern principles of teaching the Ukrainian language in schools with teaching in the languages of national minorities]. *Acta Paedagogica Volyniensis*. № 2. S. 3–8 [in Ukrainian].
8. Suchasna ukraïnska literaturna mova (2002) [The Modern Ukrainian Language]: pidruchn. Za red. A.P. Hryshchenka. 3-tie vyd. Kyiv: Vyshcha shkola. 439 s. [in Ukrainian].
9. Chernychko S. (2009) Napriamky movnoi osvity Ukraïny i uhorskomovna osvita na Zakarpatti [Directions of language education in Ukraine and Hungarian-language education in Transcarpathia]. *Acta Beregsasiensis*. № 2. S. 97–106. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/42934373.pdf> [in Ukrainian].
10. Nekvapil J. (2003) Language biographies and the analysis of language situations: On the life of the German community in the Czech Republic. *International Journal of the Sociology of Language*. 162. P. 63–83 [in English].
11. Wingender M. (2021) Contested Language Diversity – Dealing with Minority Languages in post-Soviet Ukraine. URL: <https://surl.li/gyqnc> (Retrieved April 10, 2023) [in English].

TAKING INTO ACCOUNT THE NATIVE IDIOM OF THE INHABITANTS OF THE POLYLINGUAL SOUTH OF ODESA REGION IN THE PROCESS OF LEARNING THE UKRAINIAN LANGUAGE

Abstract. The article is devoted to the problem of teaching the state language of representatives of national minorities (Romanian, Moldovan, Bulgarian, Gagauz) living in the multilingual south of Odesa region Ukraine, in the territory between the Dniester and Danube rivers. It was noted that the motivation to learn and master the Ukrainian language among native speakers of the region increased significantly with the beginning of Russia's war against Ukraine. Observations of the language behavior of the area's residents, as well as the results of interviews based on a specially prepared questionnaire, showed an increase in the use of the state language as a means of interethnic communication in the region. It is noteworthy that some residents of the area – representatives of national minorities – began to call the Ukrainian language their second native language.

The article highlights the difficulties encountered by representatives of various ethnic groups in the process of learning the Ukrainian language at the phonetic and grammatical levels. It is considered that the largest number of specific errors caused by the influence of the native idiom was observed at the level of phonetics in Moldovan informants. This made it possible to conclude that in the process of teaching the Ukrainian language, it is necessary to pay more attention to its sound characteristics, to adjust the articulation apparatus to Ukrainian phonetics. Bessarabian Bulgarians are characterized by the lowest number of errors in the assimilation of programming material from the phonetics of the Ukrainian language, which is connected, according to the author, with the genetic affinity of the Bulgarian and Ukrainian languages. Two groups of grammatical errors can be distinguished in the speech of listeners of each ethnic group: 1) specific grammatical errors caused by the influence of the native idiom, which should be worked on purposefully in Ukrainian language classes; 2) errors integral to various ethnic groups in the south of Odesa region, primarily related to the influence of the Russian language, which was still used in some places in the region as a means of interethnic communication.

In the process of teaching the state language at free Ukrainian language courses at the Izmail State Humanitarian University, the methodical procedure of comparing the native language and Ukrainian during the study of different language levels proved its effectiveness and fruitfulness.

Keywords: native language, Ukrainian language, Romanian language, Gagauz language, Bulgarian language, South of Odesa region, multilingual environment, education.

© Делюсто М., 2023 р.

Марина Делюсто – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Ізмаїльського державного гуманітарного університету, Ізмаїл, Україна; mdelyusto@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-9162-4131>

Maryna Delyusto – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language and Literature Department, Izmail State University of Humanities, Izmail, Ukraine; mdelyusto@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-9162-4131>

СЕМАНТИКА ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМУ БЫТИ У РУЧКИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'373.2-112

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).161-167

Денисюк В. Семантика та функціонування фразеологізму *быти у ручки*; кількість бібліографічних джерел – 20; мова українська.

Анотація. Стаття продовжує цикл студій про фразеологічне багатство української мови XVIII ст. На матеріалі щоденникових записів генерального хорунжого М. Ханенка проаналізовано семантичне наповнення та функційні особливості фразеологізму *быти у ручки*, що виявляє тенденцію до граматичної, словотвірної та позиційної варіантності. Дослідники історії дипломатії доводять, що московити церемоніал цілувати руку цареві запозичили в татар та азіатів, від яких тривалий час були залежні. М. Ханенко вжив фразеологізм 44 рази тільки в описах подій, пов'язаних із діловими поїздками до московії, що вже засвідчує невластивість українській ментальності як власне церемоніалу, так і його номінації. Для з'ясування причин незасвоєння українською мовою цього стійкого сполучення слів залучено писемні пам'ятки інших жанрів, зокрема літописи, що засвідчили функціонування синонімічного відповідника *цѣловати руку*, який хоч і виявляє меншу експресивність, проте має ширшу семантичну структуру. Полярність учасників церемоніалу репрезентує фразеологізм *жаловати кь ручки*.

Поширення фразеологізму на українських теренах доводить його локальний – Східне Полісся, хронологічний – XVIII ст. та жанровий – переважно щоденникові записи – характер. Стійке сполучення слів засвідчене і в пам'ятках польської мови XVII ст. в описах подій, що стосуються прийому представників дипломатичних місій московським царем. Це доводить, що саме з московії відбувалося поширення фразеологізму, який, потрапивши на периферію лексико-фразеологічної системи української мови, через низку інтра- та екстралінгвальних чинників залишився в ній вузькохронологічним екзотизмом як атрибут чужої культури та ментальності.

Ключові слова: українська мова першої половини XVIII ст., щоденниковий дискурс, фразеологізм, семантика, варіантність.

Постановка проблеми. Кінець XX – початок XXI ст. окреслив переформатування лінгвоукраїністики зі структурного до семантичного та когнітивного підходів, коли оприявилася необхідність вивчати мову на всіх рівнях не як складну системну організацію, а передусім як систему відношень «людина – мова» в її синхронно-діахронній площині. Власне, антропоцентризм задекларував необхідність дослідження будь-якого явища мови крізь призму векторів «людина в мові» та «мова в людині», що передбачає міждисциплінарний характер студій з лінгвоукраїністики. Таке розуміння оприявнює кілька проблем: по-перше, чітке усвідомлення специфіки дослідження, що передбачає використання релевантних методів та визначення площини. Зрозуміло, що студіювання, наприклад, лексики чи якогось концепту в синхронії апріорно не можливе, оскільки передбачає обов'язкове залучення даних із попередніх етапів розвитку слова/мови для правильного розуміння нинішнього стану семантичної структури лексеми. А це, на жаль, украй рідко можна подібати в сучасній лінгвоукраїністиці, на відміну від діахроністів, які, залучаючи фактичний матеріал із різних століть, намагаються простежити розвиток семантики від першої відомої фіксації слова аж донині. По-друге, правильне потрактування синхронії та діахронії. Нам імпонує думка О. Мельничука, що реальне існування мови – це діахронія, а синхронія є тільки науковою абстракцією [Мельничук 2004, с. 597]. Ф. де Соссюр, який уперше ввів у мовознавчу науку ці поняття, наполягаючи на чіткому їх розмежуванні, все ж сумнівався в реальності

цього: «Справді, абсолютної нерухомості не існує; всі сторони мови зазнають змін; кожному періоду відповідає більш або менш помітна еволюція. Вона може бути різною щодо темпу та інтенсивності, але самому принципу це не шкодить... Правда, ця безперервна еволюція часто схована від нас через те, що ми зосереджуємося на літературній мові; ... літературна мова нашаровується на народну, тобто природну, мову і стає підвладною вже іншим умовам існування. Від часу свого формування літературна мова в цілому виявляє достатню сталість і прагне залишатися тотожною самій собі, а її залежність від письма зумовлює ще більшу її стабільність. Таким чином, літературна мова не може правити за взірць мінливості природних мов, вільних від будь-якої літературної регламентації» [Соссюр 1998, с. 177]. Отже, у дослідника має бути чітке усвідомлення того, що сукупність синхронії становить діахронію, незважаючи на те, який хронологічний період для студіювання він обирає. Власне, дослідження розпочинається із синхронії, згодом розгортаючись у діахронну площину. Це стосується і фразеології того чи того народу, яка, залишаючись квантитативно меншою порівняно з лексикою, переконує нас у неможливості дослідження її тільки в аспекті синхронії, а вже ближчої чи дальшої – це залежить від фразеологізму. По-третє, джерельна та словникова база. Україна втратила дуже багато писемних пам'яток через мовну політику московії: це і заборона друкувати українськомовні книги, це і фізичне нищення книг та рукописів, це і фальсифікація (застосування спрощеного набору, що нівелю-

вав питомі українські риси, натомість максимально наближаючи мову тієї чи тієї пам'ятки до московської) при публікації рукописів у XIX ст. та продовження цього в наступних століттях через опцію «удоступнення широкому загалу». Маємо нині суперечки українських лінгвістів про мову різних пам'яток, особливо написаних у XVIII ст. До т. зв. російськомовних потрапили і щоденникові записи генерального хорунжого Миколи Ханенка, хоч у лінгвоукраїністиці відсутні дослідження фонетики та морфології як визначальних рівнів для висновку про мову цієї пам'ятки. Привертає увагу факт, що опублікований щоденник за 1727–1753 рр. та згодом надруковані записи за 1719–1723 рр. та 1754 р. мають суттєві відмінності в мовному оформленні. У цьому аспекті виникає логічне запитання до тих, хто кваліфікує «Щоденник» російськомовним: ви згодні віддати писемну пам'ятку XVIII ст. московитам? Поза всяким сумнівом, вони з радістю цим скористаються для декларації про тотальне домінування їх мови в усіх жанрах і стилях на українських теренах. У цьому аспекті показовою є доля Євсевієвого Євангелія, що, попри ґрунтовну розвідку В. Німчука та доведення українськості пам'ятки, залишилося джерелом «Словаря древнерусского языка XI–XIV вв.», як і багато інших пам'яток того періоду. Це автоматично проектує проблему дослідження семантичних змін, оскільки використання історичних словників, до джерельної бази яких були включені такі тексти, розмиває істинний шлях еволюції тієї чи тієї лексеми, особливо в контексті вигаданого східнослов'янства. Обмеження у використанні історичних словників білоруської та російської мов нівелює діахронні дослідження в лінгвоукраїністиці, втрачає сутність порівняльно-історичний метод як один з основних для таких студій, а для лексем, що потрапили на український мовний ґрунт зі сходу, – повністю, оскільки етимологічні словники не дають повної інформації про семантику слова в той чи той період, адже не відображають «людини в мові» та «мови в людині». У такому разі українська мова того чи того століття може втратити багато лексем, фразеологізмів, засвідчених від одного до кількох десятків разів у «російськомовних» пам'ятках, що штучно обмежить динаміку лексико-фразеологічної системи. Однак такі пам'ятки теж потрібно досліджувати задля об'єктивності еволюції різних систем української мови, бо саме вони можуть слугувати тим джерелом, що однозначно ствердить першість української мови і визначить напрям поширення явища, форми, лексеми чи фразеологізму, як це, наприклад, було з фразеологізмом *ні на йоту* (як ми з'ясували, перша фіксація в українських пам'ятках – 1657 р., у російських же – 1717 р. [Денисюк 2022, с. 33], тож укладання росіянами історико-етимологічного словника давало підстави трактували фразеологізм-біблєїзм як запозичення в українську через посередництво російської).

Аналіз досліджень. Українська історична фразеологія у своєму арсеналі має низку ґрунтовних студій, у яких дослідженням охоплено загалом

писемні пам'ятки XIII та XVI–XVII ст. Зауважимо, що тексти не всіх стилів і жанрів однаковою мірою студійовані в аспекті фразеологічному. Очевидним є своєрідне совіцьке табу – досліджувати мову пам'яток киеворуського періоду в контексті розвитку української мови. Це ж стосується і XVIII ст.

Пам'ятки щоденникового жанру цього періоду за совіцької доби були об'єктом дослідження В. Горобця, який включив їх і до відповідних розділів колективної монографії «Історія української мови. Лексика і фразеологія». Йдеться тільки про окремі групи лексики. Фразеологія залишилася поза увагою дослідника.

Фразеологізми *за рукою, загнати в тарапати, на пушку взяти* були об'єктом наших попередніх розвідок [Денисюк 2021а; Денисюк 2021б; Денисюк 2021в]. Як засвідчили дослідження, виконати власне лінгвістичний аналіз наведених стійких сполучень слів неможливо, оскільки розуміння кожного з них вимагало застосування міждисциплінарного підходу, який залишиться стрижнем і цієї студії. Джерелом дослідження слугує «Щоденник» генерального хорунжого М. Ханенка, опублікований редакцією «Київської старовини» (1884 р.).

Мета статті полягає в семантико-функційному аналізі фразеологізму *бути у ручки*, зафіксованому в щоденниковому дискурсі української мови першої половини XVIII ст. Для реалізації задекларованої мети ми поставили такі **завдання**: шляхом суцільної вибірки визначити квантитативний параметр фразеологізму; з'ясувати його семантичне наповнення; визначити функційні особливості стійкого сполучення слів; встановити варіантність фразеологізму.

Методи дослідження. Для з'ясування лінгвальних особливостей фразеологізму *бути у ручки* було залучено пам'ятки інших стилів і жанрів різних хронологічних періодів, що вимагало використання методу лінгвістичного спостереження та осмислення його результатів, статистичного, описового, контекстуального та дискурс-аналізу.

Виклад основного матеріалу. Микола Ханенко, за свідченням О. Лазаревського, був одним з найосвіченіших людей свого часу [Лазаревській 1884, с. III], поборником української автономії, для здобуття якої доклав чимало зусиль [Оглоблин 1949]. У цьому аспекті викликає подив «російськість» мови щоденникових записів, хоч деякі нашарування стали можливими після 1723 р. Уже перші дослідники біографії генерального хорунжого акцентували увагу на ролі М. Ханенка в поверненні гетьманства, за що того разом із П. Полуботком та іншими представниками козацької старшини ув'язнено в Петропавлівській фортеці, звідки, як стверджує Й. Бодянский, «водили навіть із фортеці в палац давати комусь уроки» [Бодянский 1858, с. IX]. Історики також указують на цей факт, зазначаючи, що після звільнення 1725 р. М. Ханенкові було наказано проживати в Санкт-Петербурзі, бути вчителем офіцерських і солдатських дітей у гарнізонній школі. В Україну він повернувся 1726 р., а завдяки підтримці Д. Апостола 1727 р. отримав посаду судді

Стародубського полку [Маханьков 2012, с. 210; Половець 2018, с. 172]. Прикметно, що ці дати збігаються з роками, коли в «Щоденнику» відсутній жоден запис, а освітянська діяльність, яку майбутній генеральний хорунжий у чужомовному оточенні проводив а ргіогі не тогочасною українською мовою, практикувала в ньому мистецтво володіння, крім української, польської, латинської, французької, і московитсько-церковнослов'янською. Ці мовно-мовленнєві навички вкрай були необхідні в тодішній ситуації. О. Лазаревський про події 1723 р., зокрема, зауважив: «Серед депутатів був і Микола Ханенко, на здібності якого в умінні підійти до впливових людей Полуботок головно і покладав свої надії» [Лазаревський 1884, с. VII–VIII]. Інтелектуальність зробила Ханенка одним із тих представників, без яких дії верхівки українського козацтва середини XVIII ст. складно уявити. Й. Бодяньський писав, що «при обранні в гетьмани Розумовського Ханенко, як хорунжий, стояв із прапором у церкві з одного, а Оболонський із бунчуком з іншого боку під час читання грамоти на гетьманство (у лютому 1750 р.)» [Бодяньський 1858, с. XI]; О. Лазаревський зазначив: «Розумовський узагалі благоволив Ханенка, цінуючи в ньому ту досвідченість у справах, якої саме сам не мав» [Лазаревський 1884, с. XII]. Отже, авторитет генерального хорунжого був великим, що пояснює активну участь М. Ханенка в тодішніх українсько-московитських контактах – як ділових, так і правових, політичних, та ін. Власне, більшість реалій побутового та державного життя Миколи Ханенка знайшли відображення в щоденникових записах.

Необхідність дослідження різних аспектів мови «Щоденника» детермінована потребою чіткої оцінки мовного розвитку в Україні впродовж XVIII ст. Жанрова специфіка щоденникових записів засвідчує, що студійований текст зберігає багато спільного з діловою документацією. У нашому контексті це абсолютно логічно пояснює ситуацію: М. Ханенко був безпосереднім автором юридичних законів, за життя оформив не один вид ділових паперів. Саме тому в підході до аналізу мовних особливостей «Щоденника» слухним є зауваження В. Горобця про те, що «типологічна схожість книжної української мови з російською у другій половині XVIII ст., зумовлена ілюзорним зближенням їх на основі давньоруських мовних компонентів та набутого фонду слов'янізованих форм і конструкцій у канцелярській практиці, ще не дає підстав для отожднення їх систем» [Горобець 1993, с. 23].

XVIII ст., як і киеворуський період, є складним вузлом для дослідників багатьох наук, особливо це стосується лінгвістики. Мовна політика, яку проводила новоіменована імперія, у поєднанні з комплексом соціальних заходів (обдаровування козацької верхівки землями і маєтками, званями і посадами, та ін.) помітно лінгвально розкласували українське суспільство: верхівка намагалася переключати мовний код залежно від співрозмовника, що, власне, пояснює поширення в діловодстві тодішнього Лівобережжя суржикізованого –

українсько-московитсько-церковнослов'янського – варіанта. Проте й такі пам'ятки є цінним джерелом для діяхронної лінгвістики, оскільки дають можливість простежити мовні засоби відображення реалій чужої культури, спроби втягнути їх в орбіту номінативних процесів української мови, розвиток на їх семантико-мотиваційній основі нових одиниць лексико-фразеологічної системи. Це один з небагатьох аргументів, чому «Щоденник» М. Ханенка не має залишатися осторонь студіювання розвитку української мови у XVIII ст.

Прикметним є той факт, що генеральний хорунжий з огляду на посадові обов'язки часто бував у головних містах Російської імперії, мав зустрічі з високопосадовцями, зокрема із найвищим керівництвом. Спостереження за специфікою прийому людей (святкування дня народження, спускання на воду корабля, обрання імператор, маскаради та ін.) знайшли відображення в стійкому сполученні слів *быти у ручки*, напр.: *Рано были зь оboзнымъ генералнымъ первей у графа Розумовского въ дворцѣ, потомъ и самой государинѣ кланялись и у ручки были, и обѣдали у приватного стола, при присутствіи ея величества, въ лѣтномъ дворцѣ* (ДНХ, с. 253); *Были въ дворцѣ у ручки государини, у великого князя и великой княгини* (ДНХ, с. 257); *Рано поздравляли тезоименитствомъ и были у ручки великого князя* (ДНХ, с. 376), та ін.

Квантитативний критерій, що фактично визначає таку ознаку фразеологізму, як відтворюваність, засвідчує, що в щоденникових записах генеральний хорунжий ужив 44 рази це сполучення слів, тому дає нам усі підстави кваліфікувати його стійким. Привертає увагу демінутивна форма іменника, якою М. Ханенко послуговувався 42 рази, тоді як нейтральною формою – *рука* – тільки 2: *Рано были въ дворцѣ у руки его императорского высочества государя, великого князя, ради празднованія рожденія его высочества, съ протчими* (ДНХ, с. 300); *Въ сей день Свѣтлаго изъ мертвыхъ Воскресенія Христова утрени въ теплой церкви слушали, где и у руки ея императорского величества и ихъ императорскихъ высочествъ были, а обѣдни въ бошой дворцовой деревяной церкви слушали-жь* (ДНХ, с. 413–414). Використання фразеологізму *быти у ручки* в щоденникових записах підтверджує роки, коли генеральний хорунжий у складі делегацій перебував у столиці імперії, зокрема маємо такі дані: *быти у ручки*: 1732 р. – 1, 1745 р. – 9, 1746 р. – 6, 1747 р. – 6, 1748 р. – 6, 1749 р. – 14; *быти у руки*: 1747 р. – 1, 1749 р. – 1. Така кількість уживань доводить думку, що для московії цілування руки було звичним явищем.

У наведених контекстах фразеологізм реалізує семантику 'бути допущеним до цілування руки імператора, імператриці та ін.'. У писемних пам'ятках української мови ми на нього більше не натрапили, що вказує на екзотичний характер цієї мовної одиниці. Уперше М. Ханенко використав фразеологізм у записах за 29 травня 1732 року в описі ділової поїздки до Санкт-Петербурга, зокрема про зустріч з імператрицею Єлизаветою Петровоною та її донь-

кою Єкатеріною Іоанновною: *Пань Горленко былъ у ручки государини и у принцессы* (ДНХ, с. 51). Постійна вказівка через руку на її власника, зокрема його/її соціальний стан, дає підстави кваліфікувати такі компоненти – назви осіб за соціальною належністю – як факультативні, напр.: *По службѣ были у ручки государини, а въ вечеру въ саль галдареи и въ бошой саль, гдѣ изволила государиня кушать съ лейбѣ-компанцами* (ДНХ, с. 261); *Рано были въ дворцѣ и послѣ службы у ручки государини, потомъ у графа Розумовского съ архіереями* (ДНХ, с. 287); *Въ сей день мясопустный были рано въ дворцѣ и у ручки государя великого князя и великія княгини* (ДНХ, с. 402), та ін.

Спорадично трапляються контексти, де М. Ханенко не використовує факультативний компонент, що можна потлумачити як розширення семантики, напр.: *Рано были у барона Черкасова и тамъ застали генерала Апраксина, потомъ слушали обѣдно въ дворци и обозный генеральный былъ у ручки* (ДНХ, с. 283). Якщо в інших контекстах є чітка вказівка на суб'єкт, то наведене речення дає підстави для подвійного потрактування: по-перше, традиційне, коли згідно із запозиченою традицією цілували руку особі найвищого рангу як визнання залежності; по-друге, нове, що засвідчує зрушення в семантичній структурі, оскільки для позитивного вирішення якоїсь справи необхідно було поцілунком визнати чийсь вищість. Прикметно, що цей атрибут дипломатичного протоколу московити запозичили в азіатів у XV ст., чіми васалами перебували тривалий час, на що вказував ще на початку XX ст. росіянин М. Веселовскій: «Посольський церемоніал у московський період російської історії носив повною, можна сказати, мірою татарський чи правильніше – азіатський характер; відступи ми мали незначні і зумовлені вони були переважно релігійними поглядами...»

Що церемоніал був запозичений у татар, це зрозуміло само собою. Протягом тривалого періоду великі князі російські мали дипломатичні відносини лише із золотоординськими ханами і з великими ханами в Монголії, мали мимоволі підкорятися вимогам цих ханів; а потім і самі засвоїли їх так ґрунтовно, що вважали весь церемоніал своїм і не відступали від його вимог до Петра Великого, який змінив його на європейський зразок. Якби московський уряд і не побажав діяти за татарською вказівкою, то він прямо не мав можливості замінити її якоюсь іншою, і церемоніал був такий стійкий, що на ньому навіть не помітно впливу європейського струменя, внесеного до нас хоча б Софією Палеолог; можливо деякі дрібниці й зазнали тоді зміни; але сутність залишилася колишньою» [Веселовскій 1911, с. 1–2].

Отже, маючи багатовіковий досвід залежності та закріпивши в себе цей елемент прийому спочатку іноземців, московити згодом поширили його й на своє населення, що, власне, знайшло вербальну репрезентацію в аналізованому фразеологізмі. Прикметно, що в попередні століття представники держав, які мали з московією дипломатичні відносини,

знали про такий «обряд», про що неодноразово заготовували, наприклад у записках за XVII ст. натрапляємо на такі контексти: *Na czwarty dzień, jakośmy wzięli Maja 28 wiadomość od przystawa, był u ręki, o upominkach powiadano nam że były dwie wielkie nazbyt miednice srebrne augszpurskiej roboty, sztuki niektóre zlociste i z nalewką taką; po przywitaniu powrócili do domu swego. Tegoż dnia banket od Cara Jegomości do dworu Ich przyniesiony od ryb i mięsnych potraw, naznaczony do częstowania był Bujnosow Stolnik Carskiego Wielicestwa* (Pamiętniki... 1859, с. 77); *O pośle szwedzkim prawil, że był u ręki carskiej i mile przyjęty, tudzież przy witanu ręki carskiej pożałowany nad zwyczaj* (Stefana Franciszka... 1875, с. 123); *Których kartek nie dając mi odczytać przystaw, prowadził mię do zamku konno dla odbierania ekspedycyi, nie powiadając mi, że u ręki carskiej być mi przyjdzie, jechałem tedy życząc sobie przody z kanclerzami alias dumnymi dziakami względem resposów namówić się* (Stefana Franciszka... 1875, с. 137), у яких спостерігаємо як вказівку на суб'єкт (через атрибутив *carskiej*), так і без неї (перший контекст).

«Щоденник» засвідчив семантичні зрушення, що стали наслідком виходу «обряду» за межі дипломатичного протоколу і набуття ним світського характеру. Вони слугують підтвердженням нездорових тенденцій у тогочасному імперському суспільстві, засвідчуючи в ньому розгул підлабузництва, хабарництва, оббріхування, доносів, та ін. Номен *рука*, одним зі значень якого було 'влада', у цьому аспекті отримав додаткові конотації – як позитивні ('шанобливе ставлення'), так і негативні ('приниження', 'підлабузництво', 'загравання'), напр.: *Рано прибыли въ Питергофъ и по службѣ были у ручки великого князя и великой княгини, потомъ были въ Мемплезирѣ и кланялись государинѣ, и зъ графомъ и протчими господами видѣлись* (ДНХ, с. 317); *Около 12-го полуденного часа будучи у графа, когда тамъ государиня выходила, то между прочими и мы были у ручки, где тогда-жъ былъ и архіерей с. п. бурхскій ради слѣдующаго кавалерского Александра Невского праздника съ докладомъ* (ДНХ, с. 324); *Обѣдни слушали въ дворцѣ, послѣ которой были у ручки государыни гвардіи семеновского полку офицери* (ДНХ, с. 462), та ін.

Послугуваввся М. Ханенко і фразеологізмом *пожаловати къ ручкѣ*, що реалізує в щоденникових записках тотожну семантику, поляризуючи при цьому учасників церемоніалу: якщо стійке сполучення слів *быти у ручки* стосувалося безпосередньо того, хто цілував руку, то *пожаловати къ ручкѣ*, навпаки, того, хто «дозволяв» це зробити. Таких уживань зафіксовано 5, напр.: *Въ 1-мъ часу по полудни изволила ея императорское величество, такожъ ихъ императорские высочества, государь великій князь и государиня великая княгиня, имѣть свой публичный переездъ изъ зимного въ лѣтний дворецъ при пушечной палѣ изъ крѣпости, зъ адмиралтейства и изъ яхтъ, и когда прибыла государиня въ лѣтний дворецъ, то тутъ многие господа и кавалери и другихъ чиновъ встрѣтили передъ дверми, а на караулѣ гвардія въ барабаны и съ музиками от-*

давали честь, а при вході до покоєвъ, перво изволила ея величество пойти въ церковь, потомъ чрезъ болюю салю прошедъ въ первую камору, тамъ всѣхъ, въ томъ числѣ и насъ, **пожаловала къ рукѣ**, послѣ жаловала-же до руки и великая княгиня (ДНХ, с. 367); А на оную рѣчь отвѣтовалъ великій канцлеръ, потомъ насъ государыня жаловала къ **ручки** и милостиво къ намъ говоритъ сама изволила (ДНХ, с. 468), та ін. Прикметно, що цей фразеологізм демонструє прийменникову варіантність, що визначає траєкторію розвитку прийменниково-відмінкових форм в українській мові, зокрема зміну давніх конструкцій «к + Д. в.» на «до + Р. в.».

Попри обманне приєднання частини українських земель до московії, а з ним і прихід на Лівобережжя елементів чужої культури, зокрема і фразеологізмів як відображення різних аспектів життя і діяльності московитів-загарбників, більшість запроваджуваних імперією наративів через неприродність українській ментальності не змогли адаптуватися на українських теренах, відповідно й номінації на їх позначення не закріпилися в мові. До того ж сприйняття цілування руки, поширене і в європейській державній практиці, викликало асоціації не стільки поваги, шанобливого ставлення, скільки залежності, для чого в українській мові XVII–XVIII ст. функціонував фразеологізм *цѣловати руку*, варіанти якого засвідчено, наприклад, у Чернігівському літописі: *И плакалъ кроль самъ, сенаторове и Хмелницкий велми часъ не мальй; потомъ Хмелницкий палъ знову предъ кролемъ плачучи, просилъ прощения и лежалъ, обласивши ноги кролевские, а кроль казалъ его подвести и, давши ему руку своєю цѣловати, просилъ, абы зъ облеженя выпустилъ войско полское зъ Збаража* (ЧЛ, с. 9–10); *Того жъ року, мѣсяца іюля дня 2, Петръ Алексѣевичъ, царь московский, былъ въ Чернѣговѣ, и хто хотѣлъ, ишоль до цѣлованя руки его царской невозбранно* (ЧЛ, с. 23).

Натрапляємо на варіанти цього фразеологізму в щоденникових записках П. Апостола, зроблених французькою мовою та перекладених О. Лазаревським російською для «удоступнення широкому загалу». Спостерігаємо, що П. Апостол буквально вербалізував семантику, оскільки, очевидно, не знайшов у французькій мові відповідника, напр.: *Suivant l'avis du pr., mon père et moi nous rendimes au lieu destine, où nous eumes l'honneur de baisser la main de sa majesté* [А. Л. 1894, с. 302] – *Согласно увѣдомленію князя, мы съ отцомъ отправились въ назначенное мѣсто, гдѣ имѣли счастье*

поцѣловать руку Ея Величества [Лазаревській 1895, с. 142]. Переклад О. Лазаревського засвідчує функціонування синонімічних фразеологізмів, що реалізували тотожну семантику: *Слушалъ обѣдно въ церкви князя; послѣ нея былъ допущень къ рукѣ княгини* [Лазаревській 1895, с. 127]; *Былъ у кн. Меньшикова и имѣлъ честь поцѣловать его руку* [Лазаревській 1895, с. 144], перший із яких володіє більшим експресивним потенціалом. Наведені контексти доводять, що між двома фразеологізмами відбувалася конкурентна боротьба, у якій аналізована нами одиниця не закріпилася в українському фразеологічному просторі не стільки через реалізацію вужчої семантичної палітри, скільки через позамовні чинники, головним із яких була невідповідність цього явища українським реаліям.

Стійке сполучення слів *бути у ручки* не фіксують історичні та фразеологічні словники української мови. Автори послугуються ним переважно для змалювання реалій минувшини, зокрема подій XVIII ст., пов'язаних з імперським періодом української історії. Д. Яворницький, наприклад, 4 рази використав аналізований фразеологізм у відомій праці «Історія запорозьких козаків», напр.: ... *а при від'їзді Ватазі б карбованців, сукно аглінське, тафту, пару соболів по 2 карбованці кожна, козакам – грошей по 4 карбованці, по сукну аглінському, по парі соболів по 2 карбованці кожна пара, та на дорогу щоденного корму на три тижні по стільки само, як їм давали в Москві; окрім того, яловичини три полоті, вина два відра, а для опалення хат і приготування їжі давали по 2 підводи дров на тиждень і для вечірнього сидіння свічок лойових по 4 деньги на добу, а з приїздом, коли вони були біля руки великих государів, того дня дали їм харчів і питва удвічі супроти щоденного* [Яворницький 1993, с. 32]; *А по приїзду, коли запорозькі посланці були біля руки великих государів, того дня дали їм корму замість столу вдвічі більше на щодень* [Яворницький 1993, с. 59].

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що стійке сполучення слів *бути у ручки/руки* 'бути допущеним до цілування руки імператора, імператриці та ін.' належить до периферії фразеологічної системи української мови XVIII ст., проте через низку мовних і позамовних чинників не змогло закріпитися в ній та розвинути семантичну структуру, залишившись вузькохронологічним екзотизмом. Граматична варіантність властива дієслівному компоненту фразеологізму, тоді як іменниковому – словотвірна, а загалом – позиційна.

Література

1. А.Л. Дневникъ гетманича Апостола. *Кіевская старина*. 1894. № 11. С. 300–303.
2. Бодянкій О.М. Историческое свѣдѣніе о генеральномъ хоружемъ, Ханенкѣ. *Чтенія въ Императорскомъ Обществѣ исторіи и древностей Россійскихъ*. 1858. Кн. 1. С. I–XXI.
3. Веселовскій Н.И. Татарское вліяніе на русскій посольскій церемоніаль въ московскій періодъ русскої исторіи. Санктъ-Петербургъ: Типографія Б.М. Вольфа, 1911. [2], 19 с.
4. Горобець В.Й. Від упорядника. *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.*: зб. документів. Відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ: Наукова думка, 1993. С. 23–31.
5. Денисюк В. Польські «неприємності» в українській фразеології. *Українська полоністика*. 2021а. Вип. 19. С. 30–40.

6. Денисюк В.В. Епістолярний дискурс української мови другої половини XVII ст. крізь призму фразеології. *Мовознавчий вісник: збірник наукових праць*. Шитик Л.В. (гол. ред.). Черкаси: Видавець ФОП Гордієнко Є.І., 2022. Вип. 33. С. 24–36.
7. Денисюк В.В. Наказание в свете фразеологии украинского языка первой половины XVIII века (на материале «Дневника» Якова Марковича). *Шамякинскія чытанні: Пісьменнік – Асоба – Час: зб. навук. пр. УА МДПУ імя І.П. Шамякіна; рэдкал.: А.У. Сузько (адк. рэд.) [і інш.]*. Мазыр: МДПУ імя І.П. Шамякіна, 2021б. С. 94–101.
8. Денисюк В.В. Фразеологія щоденникового дискурсу української мови першої половини XVIII ст. *Мовознавчий вісник: збірник наукових праць*. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А., 2021в. Вип. 30. С. 14–23.
9. Дневникъ генеральнаго хорунжаго Николая Ханенка. 1727–1753 гг. (ДНХ). Київ: Типографія Г.Т. Корчакъ-Новицкаго, 1884. 524 с.
10. Лазаревскій А. Дневникъ генеральнаго хорунжаго Николая Ханенко (1727–1753 г.). *Кіевская старина*. 1884. № 3. Приложение. С. I–XV.
11. Лазаревскій А. Дневникъ Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.). *Кіевская старина*. 1895. № 7/8. Отд. 2. С. 100–155.
12. Маханьков М.В. Микола Данилович Ханенко – генеральний хорунжий Гетьманщини. *Сіверщина в історії України: зб. навк. праць*. Київ – Глухів, 2012. Вип. 5. С. 209–211.
13. Мельничук О.С. Синхронія і діахронія. Українська мова: Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголова), Зяблюк М.П. та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. С. 597.
14. Оглоблин О. Ханенки (сторінка з історії українського автономізму 18-го століття). Кіль: Культ.-наук. вид-во Т. Омельченко – Ю. Тищенко, [1949]. 12 с.
15. Половец В.М. Микола Данилович Ханенко (1693–1760): (до 325-річчя від дня народження). *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 171–176.
16. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. Пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. Київ: Основи, 1998. 324 с.
17. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) и Коломацкие челобитные (ЧЛ). Изд. Ал. Лазаревского. Київ, 1890. 44 с.
18. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків у 3 т. Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1993. Т. 3. 560 с.
19. Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku posługujące, w dziennikach domowych Obuchowiczów i Cedrowskiego pozostałe wydał z rękopismu, wstępem i przypisami objaśnił Michał Baliński. Wilno: Nakładem A. Assa Księgarza, 1859. 152 s.
20. Stefana Franciszka z Prószyca Medekszy, sekretarza Jana Kazimiera, sędziego ziemskiego kowieńskiego, Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie, 1654–1668. Kraków: Drukarnia c. k. Uniwersytetu Jagellonskiego, 1875. XXV + 526 s.

References

1. A.L. (1894) Dnevnik getmanicha Apostola [Diary of Hetman Apostol]. *Kievskaya starina*. № 11. S. 300–303 [in Old Ukrainian & Old French].
2. Bodyanskiy O.M. (1858) Istoricheskoe svedenie o general'nom khoruzhem Khanenko [Historical information about the general khoruzhy Khanenko]. *Chteniya v Imperatorskom Obshchestve istorii i drevnostej Rossijskikh*. Kn. 1. S. I–XXI [in Russian].
3. Veselovskiy N.I. (1911) Tatarskoe vliyanie na russkiy posol'skiy tseremonial v moskovskiy period russkoy istorii [Tatar influence on the Russian embassy ceremonial in the Moscow period of Russian history]. Sankt-Peterburg: Tipografiya B.M. Vol'fa. [2], 19 s. [in Russian].
4. Horobets' V.Yo. (1993) Vid uporiadnyka [From the editor]. *Dilova dokumentatsiia Hetmanshchyny XVIII st.*: zb. dokumentiv. Vidp. red. L.A. Dubrovina. Kyiv: Naukova dumka. S. 23–31 [in Ukrainian].
5. Denysiuk V. (2021a) Pol's'ki «nepriyemnosti» v ukrains'kii frazeologii [Polish «trouble» in Ukrainian phraseology]. *Ukrains'ka polonistyka*. Vyp. 19. S. 30–40 [in Ukrainian].
6. Denysiuk V.V. (2022) Epistoliarnyi dyskurs ukrains'koi movy druhoi polovyny XVII st. kriz' pryzmu frazeologii [Epistolary discourse of the Ukrainian language of the second half of the 17th century through the prism of phraseology]. *Movoznavchyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats'*. Shytyk L.V. (hol. red.). Cherkasy: Vydavets' FOP Hordiienko Ye. I. Vyp. 33. S. 24–36 [in Ukrainian].
7. Denysiuk V.V. (2021b) Nakazanie v svete frazeologii ukrainskogo yazyka pervoj polovyny XVIII veka (na materiale «Dnevnik» Yakova Markovicha) [Punishment in the light of the phraseology Ukrainian language of the first half 18th century (based on the «Diary» by Yakov Markovich)]. *Shamyakinskiya chytanni: Pis'mennik – Asoaba – Chas: zb. navuk. pr. UA MDPU imya I.P. Shamyakina; rehdkal.: A.U. Suz'ko (adk. reh.d.) [i insh.]*. Mazyr: MDPU imya I.P. Shamyakina, S. 94–101 [in Russian].
8. Denysiuk V.V. (2021v) Frazeologhiia shchodennykovoho dyskursu ukrains'koi movy pershoi polovyny XVIII st. [Phraseology of the diary discourse of the Ukrainian language of the first half of the 18th century]. *Movoznavchyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats'*. Cherkasy: Vydavets' Chabanenko Yu.A. Vyp. 30. S. 14–23 [in Ukrainian].

9. Dnevnik heneralnaho khorunzhaha Nykolaia Khanenka (DNKH). 1727–1753 (1884) [Diary by Ensign General Mykola Khanenko. 1727–1753]. Kiev: Typohrafiia H.T. Korchak-Novytskaho. 524 s. [in Old Ukrainian].
10. Lazarevskiy A. (1884) Dnevnik general'nogo khorunzhago Nikolaya Khanenka (1727–1753) [Diary by Ensign General Mykola Khanenko (1727–1753)]. *Kievskaya starina*. № 3. Prilozhenie. S. I–XV [in Old Ukrainian].
11. Lazarevskiy A. (1895) Dnevnik Petra Danilovicha Apostola (may 1725 g. – may 1727 g.) [Diary of Petro Danylovych Apostol (May 1725 – May 1727)]. *Kievskaya starina*. № 7/8. Otd. 2. S. 100–155 [in Russian].
12. Makhan'kov M.V. (2012) Mykola Danylovych Khanenko – heneral'nyi khorunzhyi Hetmanshchyny [Mykola Danylovych Khanenko is the general ensign of the Hetmanshchyny]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: zb. nauk. prats. Kyiv – Hlukhiv*. Vyp. 5. S. 209–211 [in Ukrainian].
13. Mel'nychuk O.S. (2004) Synkhroniia i diakhroniia [Synchrony and diachrony]. *Ukrainska mova: Entsyklopediia*. Redkol.: Rusaniv'skyi V. M., Taranenko O. O. (spivholova), M.P. Ziabliuk ta in. 2-he vyd., vypr. i dop. Kyiv: Vyd-vo «Ukr. entsyklopediia» im. M.P. Bazhana. S. 597 [in Ukrainian].
14. Ohloblyn O. (1949) Khanenky (storinka z istorii ukrains'koho avtonomizmu 18-ho stolittia) [Khanenky (page from the history of Ukrainian autonomism of the 18th century)]. *Kil': Kul't.-nauk. vyd-vo T. Omel'chenko – Yu. Tyshchenko*. 12 s. [in Ukrainian].
15. Polovets V.M. (2018) Mykola Danylovych Khanenko (1693–1760): (do 325-richchia vid dnia narodzhennia) [Mykola Danylovych Khanenko (1693–1760): (to the 325th anniversary of his birth)]. *Siverians'kyi litopys*. № 3. S. 171–176 [in Ukrainian].
16. Sosiur F. de. (1998) Kurs zahal'noi lingvistyky [General linguistics course]. Per. z fr. A. Kornichuk, K. Tyshchenko. Kyiv: Osnovy. 324 s. [in Ukrainian].
17. Chernigovskaya letopis' po novomu spisku (1587–1725) i Kolomatskie chelobitnye (CHL) (1890) [Chernihiv chronicle according to the new list (1587–1725) and Kolomatsky petitions]. *Izd. Al. Lazarevskogo*. Kiev. 44 s. [in Old Ukrainian].
18. Yavornyts'kyi D.I. (1993) Istoriiia zaporoz'kykh kozakiv u 3 t. [History of the Zaporizhian Cossacks in 3 t.]. Redkol.: P.S. Sokhan (holova) ta in. Kyiv: Naukova dumka. T. 3. 560 s. [in Ukrainian].
19. Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku posługujące, w dziennikach domowych Obuchowiczów i Cedrowskiego pozostałe wydał z rękopismu, wstępem i przypisami objaśnił Michał Baliński (1859) Wilno: Nakładem A. Assa Księgarza. 152 s. [in Old Polish].
20. Stefana Franciszka z Prószyca Medekszy, sekretarza Jana Kazimiera, sędziego ziemskiego kowieńskiego, Księga pamiętnicza wydarzeń zaszyłych na Litwie, 1654–1668 (1875) Kraków: Drukarnia c. k. Uniwersytetu Jagiellońskiego. XXV + 526 s. [in Old Polish].

SEMANTICS AND FUNCTIONING OF THE PHRASEOLOGICAL UNIT *BYTI U RUCHKI (БЫТИ У РУЧКИ)*

Abstract. The article continued the cycle of studies on the phraseological richness of the Ukrainian language of the 18th century. Semantic content and functional features of the phraseological unit of *быти у ручки*, revealing a tendency towards grammatical, word-forming and positional variability based on the material of the diary notes of M. Khanenko, Ensign General (Khorunzhy), were analyzed. Researchers of the history of diplomacy proved that the Muscovites borrowed the ceremony of kissing the tsar's hand from the Tatars and Asians, whom they were dependent for a long time. M. Khanenko used the phraseology 44 times only in descriptions of events connected with business trips to moskovia, which already proved that both the ceremony itself and its nomination were not characteristic of the Ukrainian mentality. In order to find out the reasons for the non-assimilation of this stable combination of words in the Ukrainian language, written records of other genres were involved, in particular, chronicles that testified to the functioning of the synonymous correspondence *цѣловати руку*, which, although showed less expressiveness, but had a broader semantic structure. The polarity of the participants of the ceremony was presented by the phraseological unit of *жаловати къ ручки*.

The spread of the phraseological unit in the Ukrainian territories was proved by its local – Eastern Polissya, chronological – the 18th century and genre – mostly diary notes – character. The stable combination of words was also evidenced in the monuments of the Polish language of the 17th century in the descriptions of events connected with the appointment of the representatives of diplomatic missions by the moscow tsar. This proved the fact that the spread of the phraseological unit took place from moskovia, which, fallen to the periphery of the lexical-and-phraseological system of the Ukrainian language, due to a number of intra- and extra-lingual factors, remained in it as a narrowly chronological exoticism like the attribute of a foreign culture and mentality.

Keywords: Ukrainian language of the first half 18th century, diary discourse, phraseology, semantics, variation.

© Денисюк В., 2023 р.

Василь Денисюк – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Хмельницького національного університету, Хмельницький, Україна; dvv2812@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-6773-1380>

Vasyl Denysiuk – Candidate of Philology (Ukrainian language), Associate Professor of the Department of Ukrainian Philology, Khmelnytskyi National University, Khmelnytskyi, Ukraine; dvv2812@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-6773-1380>

ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРАВОПИСУ В КОНЦЕПЦІЯХ В. НІМЧУКА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2-26'354

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).168–173

Дружинець М. Генеза української літературної мови та національні засади правопису в концепціях В. Німчука; кількість бібліографічних джерел – 18, мова українська.

Анотація. Праця присвячена пам'яті видатного мовознавця, історика української мови, члена-кореспондента Національної академії наук України, доктора філологічних наук, професора Василя Німчука і його дослідженням актуальних проблем – походження, зародження та розвитку української мови, періодизації історії української літературної мови (ПУЛМ), засадам українського правопису.

Мета розвідки *довекторна* – подати концепції історичного розвитку української мови провідних науковців, зокрема й В. Німчука, конкретизувати й увиразнити періоди історії української літературної мови (ІУЛМ); акцентувати увагу на національних правописних особливостях (поданих ще в проєкті українського правопису В. Німчука), пов'язаних з усною формою української мови. Завдання дослідження: представити найважливіші періодизації учених-славістів, зокрема й В. Німчука; подати гіпотези історичного розвитку української мови провідних науковців; конкретизувати й увиразнити хронологічні етапи поділу історії української літературної мови, зокрема період нової української літературної мови (НУЛМ); вказати зміни хронологічних меж етапу НУЛМ та його підперіоди; звернути увагу на варіантність правописних норм нової редакції, а також на залежність вимови, фонологічної системи від урегулювання правопису.

Основою ПУЛМ, безперечно, є концепції походження та розвитку української мови. Звернено увагу на найважливіші періодизації учених-славістів. Нова українська мова, вважаємо, розпочинається з канцелярії Богдана Хмельницького, адже мова ділової документації, в основі якої лежить південно-східний діалект, близька до народнорозмовної. Листи-універсали – це неперевершені зразки української мови, у яких 90% – українські слова.

Мова не стоїть на місці: з'являються нові слова, терміни, триває процес запозичення, розширюється сфера функціонування української мови. У 1999 році українські мовознавці на чолі з членом-кореспондентом НАН України В. Німчуком запропонували цілком обґрунтований проєкт правописного кодексу. 5-те видання українського правопису містить зміни як варіантні доповнення до чинної норми, що є перехідною ланкою від старої норми до нової, і від багатьох з них залежить і вимова, і фонологічна система.

Історія української літературної мови цікава історичними витоками, прадавніми коренями з праслов'янської мови. Глибинною та науково обґрунтованою є періодизація ІУЛМ як лінгвальної системи В. Німчука, яка починається з праслов'янської мови і закінчується новою українською мовою (від кінця XVIII ст.).

Ключові слова: В. Німчук, періодизація, концепції, засади, історія української літературної мови, український правопис.

Постановка проблеми. Наукова діяльність видатного мовознавця, славіста, історика української мови, члена-кореспондента НАН України В. Німчука була присвячена вивченню української мови, її історії та побутування в давніх писемних пам'ятках і в сучасному суспільстві. Багато років учений опікувався виданням давніх писемних і друкованих джерел, підготовкою мовознавчих монографічних досліджень, укладанням хрестоматій з історії української мови та правопису. Славіст займався проблемами, які ніколи не втратять своєї актуальності, тому Василь Німчук завжди вважатиметься визначним українським ученим сучасності.

Мовознавець робив справу великої суспільної ваги, адже він дбав про доступність до найцінніших пам'яток української культури, намагався відновити історичну правду, запропонувавши проєкт українського правопису з урахуванням орфографічних традицій та особливостей живого мовлення.

Ми стали свідками усталення норм української мови і переконані, що реформа орфографії зачіпає не лише суто правописні проблеми. О. Пономарів зазначав, що однією з визначальних рис мовної норми як сукупності «загальноновизначаних мовних засобів, що вважаються правильними на певному

історичному етапі» є стабільність, але все ж таки їй притаманна й історична змінність, коли «на зміну застарілим мовним явищам приходять нові» [Пономарів 1992, с. 20].

Дбаючи про орфографію, піклуємося про глибинні елементи нашої культури, про наш етнос. Саме через правопис охороняємо неповторність звучання української мови, зміцнюємо її оригінальну структуру. Учений приділяв увагу правопису, питанням ІУЛМ, зокрема проблемам ПУЛМ, обґрунтовував концепції зародження та розвитку української мови. Зокрема, як і Ю. Шевельов, О. Горбач, Г. Півторак, О. Царук, Ю. Карпенко, В. Німчук дотримувався таких наукових положень:

1. Історія української мови починається від праслов'янської доби.

2. Існування спільнослов'янського етапу в історії української мови.

3. Окремою є доба XI–XIII (XIV) ст.

4. Окремою є доба XIV(XV)–XVIII ст.

5. Новоукраїнська доба настала в кінці XVIII століття або на початку XIX ст.

6. Поодиноким є виділення індоєвропейсько-го та балтослов'янського етапів. Проте період середньоукраїнської мови інтерпретується і звідси

називається по-різному. Неоднаково іменується період нової української мови [Хваткова, Онуфрієнко 2006, с. 36].

Проблема ПУЛМ не втратила своєї актуальності й сьогодні. Відомі різноманітні періодизації, які віддаляють або наближують витоки української мови до того чи іншого історичного періоду. Досі не існує універсальної періодизації української літературної мови, досі в лінгвістичній науці немає одностайного погляду й на критерії, які слід брати за основу ПУЛМ, у зв'язку з цим у науковій літературі з ІУЛМ існують розбіжності, суперечності.

Аналіз досліджень. Проблеми хронологічного поділу ІУЛМ присвячені праці Н. Бабич, І. Білодіда, М. Бойчука, П. Бузука, О., П. Горецького, М. Жовтобрюха, І. Грицютенка, Г. Левченка, А. Москаленка, К. Німчинова, В. Німчука, Г. Півторака, П. Плюща, І. Огієнка, В. Русанівського, С. Смаль-Стоцького, Ю. Шевельова та ін.

Мета статті *двовекторна* – подати концепції історичного розвитку української мови провідних науковців, найважливіші періодизації учених-славистів, зокрема й В. Німчука, конкретизувати й увізразити періоди ІУЛМ, зокрема період НУЛМ; звернути увагу на правописні особливості, які не тільки потрібні були для повернення національних засад, а й для усної форми української мови, зокрема звукового мовлення, фонемного рівня мови. *Об'єктом дослідження* є гіпотези історичного розвитку української мови провідних науковців, ПУЛМ, зокрема засади та хронологічні етапи поділу ІУЛМ; залежність вимови, фонологічної системи від врегулювання правопису. *Предметом* – зміни хронологічних меж етапу НУЛМ та увізразнення козацької, новоукраїнської та сучасної доби; варіантність правописних норм, їхній вплив на фонемний рівень мови.

Методи дослідження. У пропонованій праці інтегровано загальнонаукові дослідницькі методи, зокрема аналіз і синтез, індукція та дедукція, описовий, порівняльно-історичний.

Виклад основного матеріалу. При періодизації передусім потрібно брати до уваги концепції походження української мови. Спільне і відмінне в концепціях провідних науковців подають С. Хваткова, Г. Онуфрієнко в статті «Гене́за української мови у гіпотезах та концепціях мовознавців XIX–XX століть (закінчення)». Зокрема, підкреслимо бачення науковців: 1. Ю. Шевельов наголошує на тому, що українська мова починає своє існування від VII ст. – протоукраїнська мова (VII–XI ст.). 2. За О. Горбачем, від 500/800–900/1000 рр. функціонує протосхіднослов'янська доба, а українська мова виникає у її двох діалектах у XI/XII–XV ст. 3. За Ю. Шевельовим, доба нової української мови розпочинається в XIX ст., а за класифікацією В. Німчука – у XVII ст. 4. О. Царук заперечує тріалістичний розподіл слов'янських мов, пропонуючи дуалістичну дистрибуцію, за якою українська мова більше наближена до польської, а не до мови окупанта [Хваткова, Онуфрієнко 2006, с. 36].

Концепція Олександра Царука є новаторською гіпотезою походження української мови. Він запе-

речує поділ слов'янських мов на східнослов'янські, західнослов'янські та південнослов'янські; згідно з його теорією українська мова більше наближена, належачи до «антської підгрупи», до польської мови [Царук 1998, с. 285].

Існують дві основні концепції зародження та розвитку української мови: 1) безпосереднім джерелом розвитку української мови виступає праслов'янська мова, періоду спільнослов'янської мовної єдності (спільної розмовної давньоруської мови) не існувало – концепція вченого-мовознавця, слависта, доктора філософії академіка Юрія Шевельова; 2) українська мова виникла після розпаду давньоруської, який припадає нібито на XIV століття. Остання концепція домінувала майже до кінця XX століття в радянському мовознавстві [Христенко 2009, с. 172], але зараз вона втратила свою актуальність. Ще на початку XX століття провідні українські мовознавці, зокрема К. Німчинов, О. Колесса, С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко не приймали цю концепцію й обґрунтовували виникнення української мови з праслов'янської [Христенко 2009, с. 173]. Такого погляду дотримувались і дотримуються І. Огієнко, Ю. Шевельов, О. Ткаченко, Г. Півторак, І. Матвіяс, В. Скляренко та ін.

Найпоширеніша в радянські часи періодизація історії української мови охоплювала чотири періоди: 1) давньосхіднослов'янський період (VII–X ст.); 2) давньоруський період (XI–XIII ст.); 3) староукраїнський період (XIV–XVIII ст.); 4) новоукраїнський період (XIX–XX ст.).

До середини XX ст. була актуальною періодизація М. Жовтобрюха, який виділяв три періоди: I. Давня українська літературна мова (XIV–XVIII ст.): 1. Літературна мова XIV – першої половини XVI ст. 2. Літературна мова другої половини XVI – першої половини XVII ст. 3. Літературна мова другої половини XVII – до кінця XVIII ст. II. Нова українська літературна мова (кінець XVIII ст. й до наших днів): 4. Літературна мова з кінця XVIII ст. – до 60-х років XIX ст. (творення літературної мови на народній основі та діяльність Т.Г. Шевченка). 5. Літературна мова від 60-х років XIX ст. і до Великої Жовтневої соціалістичної революції. III. Літературна мова радянської доби (всебічний розвиток літературної мови) [Жовтобрюх 1959, с. 56].

Інститут мовознавства імені О. Потебні у 1985 році подав такі хронологічні межі етапів становлення ПУЛМ: I. Українська літературна мова XIV – поч. XVIII ст.: 1. Українська літературна мова XIV – першої половини XVI ст. 2. Українська літературна мова середини XVI – середини XVII ст. 3. Українська літературна мова другої половини XVII – початку XVIII ст. II. Українська літературна мова середини XVIII ст. III. НУЛМ. Початковий період її розвитку (кінець XVIII – 40-і роки XIX ст.). IV. Українська літературна мова 40-х років XIX до початку XX ст. V. Українська літературна мова 20-90-х років XX ст.: 1. 20-30-ті роки (довоєнна доба). 2. Літературна мова 40–50-х років. 3. Сучасна українська літературна мова [Історія української літературної мови 2001, с. 8].

Василь Німчук запропонував ПУЛМ як лінгвальної системи (системи систем): I. Праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі (до VI/VII ст.); II. Прасхіднослов'янська мовна єдність із протоукраїнськими діалектами (VII/VIII – X ст.); III. Давньоруськоукраїнська мова (XI–XIII ст.); IV. Середньоукраїнська мова (XIV/XV – кінець XVII ст.): а) рання середньоукраїнська мова – XIV – перша половина XVI ст.; б) пізня середньоукраїнська мова – друга половина XVI – XVII ст.). V. Новоукраїнська мова (від кінця XVIII ст.) [Німчук 1998, с. 3].

Нині доведено необґрунтованість доктрини про давньоруську народність і давньоруську мову, схарактеризовано особливості формування української мови від праслов'янської доби до наших днів, існує науково вмотивована українськими вченими концепція розвитку української мови на праслов'янському ґрунті, визначено основні етапи розвитку літературної мови, чітко визначено типи літературно-писемної мови періоду Київської Русі (давньоукраїнська мова та старослов'янська мова (з XII ст. церковнослов'янська)). Однак на основі вивчених класифікацій, хотіли б увиразнити деякі періоди ПУЛМ і запропонувати зміну хронологічних меж періоду НУЛМ, а саме: 1) протоукраїнська мова (VII–X ст.); 2) давньоукраїнська мова (X – I половина XIV ст.): *київсько-чернігівська доба (900–1150), змодифікована старослов'янська мова (1150–1240), галицько-волинська доба (1240–1350)*; 3) староукраїнська мова: (II половина XIV – I половина XVII ст.): *литовська доба (1350–1569 рр.) та польська доба (1569–1650 рр.)*; 4) нова українська мова (II половина XVII ст. – наш час). Нова українська мова, вважаємо, розпочинається з канцелярії Богдана Хмельницького, адже мова ділової документації, в основі якої лежить південно-східний діалект, близька до народнорозмовної. Листи-універсали – це неперевершені зразки української мови: всього 3 % лексика становлять церковнослов'янськими, 7 % – полонізмами і 90 % – українські слова. Ще І. Франко писав, що історія нової української мови повинна починатися з гетьманської канцелярії [Франко 1984, с. 44]. Четвертий період *Нова українська мова (II половина XVII ст. – наш час)* увиразнимо і виокремимо підперіоди: 1) *початковий підперіод нової української мови – козацька доба (II половина XVII ст. – кінець XVIII ст.)*; 2) *середній підперіод нової української мови – утвердження НУЛМ – новоукраїнська доба (кінець XVIII ст. – 4 рр. XIX ст.)*; 3) *останній підперіод нової української мови (40 рр. XIX ст. – і до сьогодні): а) 40 рр. XIX ст. – 191 р.; б) українська літературна мова доби русифікації (1917–1923 рр.); в) українська літературна мова доби українізації (1923–1933 рр.); г) українська літературна мова доби комунізації (1933–1991 рр.); і) українська літературна мова незалежної України (1991 –... рр.)*.

Мова не стоїть на місці: з'являються нові слова, терміни, триває процес запозичення, розширюється сфера функціонування української мови. З огляду на це і на правопис, який діяв, виникла гостра потреба в новій редакції українського право-

пису. У 1990 році вийшло друком 3-тє видання, у 1993 р. – 4-тє, у 2019 році – 5-тє видання українського правописного кодексу.

Над удосконаленням українського правопису розпочалась робота з кінця XX ст.: правопис треба було повернути до його національних засад, до першого правописного кодексу української мови (1928 р.), який фіксував органічні для української мови риси, існування якого було заборонено в 1933 році. Ю. Шевельов зазначав, що «не мета правопису воювати з мовою і накидати їй те, що їй уже чуже», а «формулювати, як писати те, що є в мові, а не реформувати мову засобами правопису» [Шевельов 2008, с. 509]. В. Німчук вважав, що цей принцип треба застосовувати помірковано, бо інакше можна узаконити все, що з'явилося через «суржикізацію» мовлення значної частини населення або нав'язане чиновниками в часи тоталітаризму. А це буде не війна з мовою, її системою, а підтримка неповторності мови наших батьків, дідів і пращурів, бо ж мовознавці «мають право не тільки спрощувати й уточнювати правила орфографії, а й надати повнокровне життя тим елементам української мови, які в час тоталітаризму з політичних міркувань було несправедливо й примусово відтіснено на другий план чи на периферію спілкування або й зовсім заборонено» [Український правопис (проект найновішої редакції) 1999, с. 332].

У 1999 році провідні українські мовознавці на чолі з членом-кореспондентом НАН України В. Німчуком запропонували цілком обґрунтований проект мовного кодексу – «Проект нової редакції українського правопису» [Історія українського правопису XVI–XX століття 2004, с. 21], у якому зроблено спробу повернути деякі норми харківського правопису 1928 р., авторами якого були видатні українські мовознавці Агатангел Кримський, Олександр Синявський, Олена Курило, Євген Тимченко, Григорій Голооскевич, Всеволод Ганцов, Степан Смаль-Стоцький, Василь Сімович, Леонід Булаховський та ін. Цей проект загалом прихильно сприйнято на IV Міжнародному конгресі українців в Одесі (26–29 серпня 1999), високо оцінив його акад. Ю. Шевельов [Там само, с. 21]. Проект правопису Василя Німчука був синтезом норм української літературної мови і традиційно усталеної розмовної мови. Він містив не тільки правила орфографії та пунктуації, але й кодифікував фонетичну й морфологічну структури української писемно-літературної мови [Бондар, Карпенко, Дружинець 2006, с. 187].

Проект нової редакції «Українського правопису» від липня 1999 року не був реалізований. 17 червня 2015 року Уряд затвердив новий склад Української національної комісії з питань правопису. 22 травня 2019 року Кабінет міністрів України ухвалив постанову № 437 «Питання українського правопису», якою схвалено нову редакцію «Українського правопису», а з 3 червня рекомендовано застосовувати норми та правила нової редакції Правопису в усіх сферах суспільного життя [Українські реалії]. Правопис розроблено на фундаменті української традиції, зміни можна умовно поділити на дві великі групи: (1) власне зміни у написанні

слів (без варіантів) і (2) варіантні доповнення до чинної норми.

Деякі слова мають варіанти з голосним [и], зокрема тільки в художніх текстах іменники на -ть (*вічності, радості, смерті*; тільки лексеми *ірій* та *ірій, ірод* та *ірод*), хоч варіант із літерою *и* був уживаним у літературній мові до 1930-х р., залишився в деяких регіонах і зараз. Правопис 2019 пропонує узаконити його разом зі звичними (*ірій, ірод*), але саме цю норму, вважаємо, треба подати без варіативності і не тільки в цих словах, але й у словах *інший, іноді, інколи* та ін., оскільки згідно з орфоепічною нормою тут вимовляємо початковий [и]. Правопис є головним чинником нормування й регулювання не лише писемної форми літературної мови, а й усної: написання сприймалося й сприймається переважно більшістю носіїв літературної мови як норма вимови. Таким чином, правопис, у багатьох моментах, не відбиваючи домінуючих у мові особливостей вимови, завжди впливав на неї. Тому усне мовлення під впливом орфографії набувало неорганічних для української мови рис, зокрема ці особливості стосувалися не лише звукового образу мовлення, а сягали глибинних змін – фонемного рівня мови. Ще Ф. Шумлянський у розвідці про перший офіційний правописний документ висловлює незгоду з написанням *Ірод, іржа* та ін., посилаючись на словник Б. Грінченка, де ці слова подано з буквою *и*: «Тут можна вбачати непотрібну штучність: жива мова підганяється під правило. Якби ми навіть погодилися на цю штучність для зазначених вище прикладів, то ні в яким разі під це правило не можуть підійти такі слова: *иний, инший*» [Шумлянський 1926, с. 107]. Факультативність написання початкового *и* було знято правописом 1929 р., і всупереч вимові та етимології запанувала правописна літера *і*. Буква заступила і фонему, і звук – сталися зміни і на фонемному, і на звуковому рівнях. Ю. Шевельов зазначає: «Тепершні хитання та факультативність вимови *и* чи *і* призводять до практичної взаємозамінності *і* – *и* в цій позиції, послаблюючи фонематичний статус *и*» [Шевельов 2002, с. 846]. Отже, уніфікація вживання букви *і* на позначення етимологічно різних звуків знівелювала специфіку української мови і цим самим завдала великої шкоди усному літературному мовленню. Відновлення початкової літери *и*, запропоноване в Проєкті правопису 1999 р., було необхідним для збереження звукової специфіки української літературної мови. Якщо припустити, що є тільки фонема /i/, а /и/ – лише її алофон, то звукове поле *і* набуває не властивої для голосних української мови широти. До того ж у цьому полі два наголошених алофони – [i] та [и]. У Словарі Б. Грінченка, що містить живомовний матеріал, подано 99 лексем із початковою буквою *и*, вживання її не залежить від наголошеності / ненаголошеності звука: *искра, искривлений, искривлений* та ін. [Словарь української мови 1907–1909, с. 194]. Від урегулювання правила написання *и* на початку слів залежить і вимова, і фонологічна характеристика [и]. Мова йде про те, як інтенсивно впливає правопис на вимову, як обе-

режно слід встановлювати правила написання, щоб не спотворювати звуковий образ мовлення.

Ще одна особливість: слова іншомовного походження мають бути наближеними до еквівалентів, прийнятих у всьому світі. Адже в часи інтернету спілкування не знає кордонів. Ідеться не про знищення унікальності мови заради глобалізації, а лише про запозичені слова, терміни, особові назви, які має розуміти співрозмовник. Тож у словах грецького походження звук [th] пропонують у 5-тій редакції вживати як з «т», так і з «ф»: *ефір* та *етер, кафедра* й *катедра, міф* і *міт* [Новий правопис: приймати не можна відхилити].

Сучасні мовознавці визнають правильною тезу, що норма часто допускає два способи вираження, обидва вважаючи правильними [Дружинець 2019, с. 51], а тоді наявність двох варіантів доводиться вважати нормою. Проте зміни в характері норми відбуваються перш за все внаслідок існування в мові паралельних, варіантних засобів вираження однієї й тієї ж форми, одного й того ж значення. Треба пам'ятати, що поряд із нормативними варіантами існують також такі, які є мовними помилками, а варіанти, які допускаються нормою, завжди є перехідною ланкою від старої норми до нової; вони дають змогу побачити співіснування старої і нової норми, допомагають звикнути до нової форми, роблять зміну норми менш відчутною. А через декілька років закріпиться один варіант – нова форма, тому, безперечно, це не остання редакція правопису.

Висновки. Таким чином, розроблення правопису – це справа не одного місяця і навіть не одного року. Потрібен час, щоб повернути правопису реальні норми української мови і відкинути зміни, яких зазнала наша мова із радянських, а тим більше – дорадянських часів. 5-те видання українського правописного кодексу містить зміни (запропоновані ще в «Проєкті нової редакції українського правопису»), укладеному на чолі з В. Німчуком) як варіантні доповнення до чинної норми, і від багатьох із них залежить і вимова, і фонологічна система. Зміни правописні, які не ввійшли до останньої редакції правописного кодексу, будуть, безперечно, ще втілені в життя.

ГУЛМ давня і надзвичайно цікава історичними витоками, прадавними коренями з праслов'янської мови, але як об'єктивна система українська мова почала інтенсивно формуватися з IX ст. Надзвичайно глибокою та обґрунтованою є 5-етапна ПУЛМ як лінгвальної системи (системи систем) Василя Німчука, яка починається з праслов'янської мови і закінчується новою українською мовою (від кінця XVIII ст.).

Багатогранна й плідна наукова діяльність визначного мовознавця тісно пов'язана з історією рідного народу та його мови. Широкий лінгвістичний кругозір ученого, його наукова глибина вражали, а значення наукових проєктів В. Німчука виходило далеко за межі науки.

Перспективу подальших досліджень убачаємо у вивченні генези української літературної мови в гіпотезах і концепціях провідних науковців.

Література

1. Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Дружинець М.Л. Сучасна українська мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія. Київ: ВЦ «Академія», 2006. 368 с.
2. Дружинець М.Л. Зауваги до нової редакції українського правопису. *Одеська лінгвістична школа: класичне і новітнє*: колективна монографія. Одеса: ПолиПринт, 2019. С. 44–51.
3. Жовтобрюх М.А. Зауваження до періодизації української літературної мови. *Українська мова в школі*. 1959. № 2. С. 55–59.
4. Історія українського правопису XVI–XX століття. Хрестоматія. Київ: Наукова думка, 2004. 582 с.
5. Історія української літературної мови: Практикум. М.М. Фащенко, З.І. Волосевич, М.Л. Микитин, Г.В. Сенік, С.Г. Яковець. Одеса: Астропринт, 2001. 220 с.
6. Німчук В.В. Періодизація та напрямок дослідження генезису та історії української мови. *Мовознавство*. 1998. № 1. С. 3–13.
7. Новий правопис: приймати не можна відхилити. URL: <https://osvitoria.media/experience/novuj-pravopys-pryjmaty-ne-mozh> (дата звернення: 10.06.2023).
8. Пономарів О. Стилїстика сучасної української мови. Київ: Либідь, 1992. 247 с.
9. Словарь української мови. За ред. Б.Грінченка: в 4 т. Т. II. Київ, 1907–1909. URL: <https://helpiks.org/5-53471.html> (дата звернення: 5.06.2023).
10. Український правопис (проект найновішої редакції). Інститут української мови НАН України. Київ: Наукова думка, 1999. 340 с.
11. Українські реалії. URL: <http://185.65.245.35/ru/Like/185957-noviy-ukrainskiy-pravopis-zapratsyue-z-3-cherhvuua-mon>. (дата звернення: 5.06.2023).
12. Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. Том 41: Літературно-критичні праці (1890 – 1910). Київ: Наукова думка, 1984. 682 с.
13. Хваткова С., Онуфрієнко Г. Генеза української мови у гіпотезах та концепціях мовознавців XIX–XX століть (закінчення). *Персонал*. 2006. № 12. С. 36–42.
14. Христенко В.Ф. Критерії періодизації історії української літературної мови. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство)*: збірник наукових праць. Відп. ред. Л.І. Мацько. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. Вип. 2. С. 169–174.
15. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 285 с.
16. Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису. *Юрій Шевельов. Вибрані праці у двох книгах*. Т. 1. Мовознавство. Київ: Вид. Дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. С. 498–510.
17. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002. 1054 с.
18. Шумлянський Ф. Найголовніші правила українського правопису Української академії наук видання 1921 року: Розвідка. *Записки Херсонського інституту народної освіти імені Н.К.Крупської*. Ч. II. Херсон, 1926.

References

1. Bondar O.I., Karpenko Yu.O., Druzhynets M.L. (2006) Suchasna ukrainska mova. Fonetyka. Fonolohiia. Orfoepiia. Hrafiika. Orfohrafiiia. Leksykolohiia. Leksykohrafiiia [Modern Ukrainian language. Phonetics. Phonology. Orthoepy. Graphics. Spelling. Lexicology. Lexicography]. Kyiv: VTs «Akademiia». 368 s. [in Ukrainian].
2. Druzhynets M.L. (2019) Zauvahy do novoi redaktsii ukrainskoho pravopysu [Notes on the new edition of the Ukrainian spelling]. *Odeska linhvistychna shkola: klasychne i novitnie*: kolektyvna monohrafiiia. Odesa: PolyPrynt. S. 44–51 [in Ukrainian].
3. Zhovtobriukh M.A. (1959) Zauvazhennia do periodyzatsii ukrainskoi literaturnoi movy [Remarks to the periodization of Ukrainian literary language]. *Ukrainska mova v shkoli*. № 2. S. 55–59 [in Ukrainian].
4. Istoriia ukrainskoho pravopysu XVI–XX stolittia [History of Ukrainian spelling of the 16th – 20th centuries] (2004) Khrestomatiia. Kyiv: Naukova dumka. 582 s. [in Ukrainian].
5. Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy [History of the Ukrainian Literary Language]: Praktykum (2000) M.M. Fashchenko, Z.I. Volosevych, M.L. Mykytyn, H.V. Senyk, S.H. Yakovets. Odesa: Astroprynt. 220 s. [in Ukrainian].
6. Nimchuk V.V. (1998) Periodyzatsiia ta napriamok doslidzhennia henezysu ta istorii ukrainskoi movy [Periodization and direction of research of the genesis and history of the Ukrainian language]. *Movoznavstvo*. № 1. S. 3–13 [in Ukrainian].
7. Novyi pravopys: pryimaty ne mozhna vidkhylyty [New spelling: accept cannot be rejected]. URL: <https://osvitoria.media/experience/novuj-pravopys-pryjmaty-ne-mozh> (data zvernennia: 10.06.2023) [in Ukrainian].
8. Ponomariv O. (1992) Stylistyka suchasnoi ukrainskoi movy [The Stylistics of the Modern Ukrainian language]. Kyiv: Lybid. 247 s. [in Ukrainian].
9. Slovar ukrainskoi movy [The Dictionary of the Ukrainian Language] (1907–1909). Za red. B. Hrinchenka: v 4 t. T. II. Kyiv. URL: <https://helpiks.org/5-53471.html> [in Ukrainian].

10. Ukrainskyi pravopys (proiekt nainovishoi redaktsii) [Ukrainian spelling (the project of the latest edition) (1999) Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka. 340 s. [in Ukrainian].
11. Ukrainski realii [Ukrainian realities]. URL: <http://185.65.245.35/ru/Like/185957-noviy-ukrainskiy-pravopis-zapratsyue-z-3-cherვნyа-mon> (data zvernennia: 5.06.2023) [in Ukrainian].
12. Franko I. (2001) Zibrannia tvoriv u 50-ty tomakh [Collection of works in 50 volumes]. T.41: Literaturno-krytychni pratsi (1890–1910). Kyiv: Naukova dumka. 682 s. [in Ukrainian].
13. Khvatkova S., Onufriienko H. (2006) Geneza ukrainskoi movy u hipotezakh ta kontseptsiiakh movoznavtsiv XIX–XX stolit (zakinchennia) [Genesis of the Ukrainian language in the hypotheses and concepts of linguists of the 19th and 20th centuries (ending)]. *Personal*. № 12. S. 36–42 [in Ukrainian].
14. Khrystenok V.F. (2009) Kryterii periodyzatsii istorii ukrainskoi literaturnoi movy [Criteria for periodization of the history of the Ukrainian literary language]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Serii 8. Filolohichni nauky (movoznavstvo i literaturoznavstvo): zbirnyk naukovykh prats*. Vidp. red. L.I. Matsko. Kyiv. Vyp. 2. S. 169–174 [in Ukrainian].
15. Tsaruk O. (1998) Ukrainska mova sered inshykh slovianskykh: etnolohichni ta hramatychni parametry: monohrafiia [Ukrainian language among other Slavic languages: ethnological and grammatical criteria: monograph]. Dnipropetrovsk: Nauka i osvita. 285 s. [in Ukrainian].
16. Sheveliov Yu. (2008) Pro kryterii v pytanniakh ukrainskoho ofitsiinoho pravopysu [On the criteria for the official Ukrainian spelling]. *Yurii Sheveliov. Vybrani pratsi u dvokh knyzhakh*. T. 1. Movoznavstvo. Kyiv: Vyd. Dim «Kyievo-Mohylianska Akademiia». S. 498–510 [in Ukrainian].
17. Sheveliov Yu. (2002) Istorychna fonolohiia ukrainskoi movy [Historical phonology of the Ukrainian language]. Kharkiv: Akta. 1054 s. [in Ukrainian].
18. Shumlianskyi F. (1926) Naiholovnishii pravyla ukrainskoho pravopysu Ukrainskoi akademii nauk vydannia 1921 roku [The most important rules of Ukrainian spelling of the Ukrainian Academy of Sciences, edition of 1921]. *Rozvidka. Zapysky Khersonskoho instytutu narodnoi osvity imeny N.K.Krupskoi*. Ch. II. Kherson [in Ukrainian].

THE GENESIS OF THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE AND NATIONAL PRINCIPLES OF SPELLING IN THE CONCEPTS OF VASYL NIMCHUK

Abstract. The research is dedicated to the memory of the outstanding linguist, historian of the Ukrainian language, corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Philology, Professor Vasyl Nimchuk and his research on topical issues: the origin and development of the Ukrainian language, periodization of the history of the Ukrainian literary language, and the foundations of Ukrainian spelling.

The purposes of the research are: to present the concepts of the historical development of the Ukrainian language by leading scholars (including V. Nimchuk); to specify and emphasize the periods of the history of the Ukrainian literary language; to focus on national spelling features (also presented in V. Nimchuk's project on Ukrainian spelling) related to the spoken form of the Ukrainian language.

The research aims to present the most important periodizations of Slavic scholars, including V. Nimchuk; to present the hypotheses of the historical development of the Ukrainian language by leading scholars; to specify and emphasize the chronological stages of the division of the history of the Ukrainian literary language, in particular, the period of the New Ukrainian Literary Language (NULL); to indicate changes in the chronological boundaries of the NULL stage and its subperiods; to draw attention to the variability of the spelling norms of the new edition, as well as to the dependence of pronunciation and the phonological system on the regulation of spelling.

Null is based on the concepts of the origin and development of the Ukrainian language. We paid attention to the most important periodizations of Slavic scholars. The new Ukrainian language begins with the office of Bohdan Khmelnytsky, because he used the language of business documentation, based on the southeastern dialect, which is close to the spoken language. These universal letters were unsurpassed examples of the Ukrainian language, and 90% of them contained Ukrainian words.

The language is changeable. New words and terms appear, the process of borrowing continues, and the sphere of functioning of the Ukrainian language expands. In 1999, Ukrainian linguists led by a Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine V. Nimchuk proposed a draft language code. The 5th edition of the Ukrainian spelling code contains changes as variant additions to the current norm, which is a transitional link from the old norm to the new one, and many of them affect both pronunciation and the phonological system.

The history of the Ukrainian literary language is interesting because of its historical origins, its ancient roots in the Proto-Slavic language. The periodization of the NULL as a linguistic system by V. Nimchuk, which begins with the Proto-Slavic language and ends with the new Ukrainian language (from the end of the eighteenth century), is profound and scientifically grounded.

Keywords: V. Nimchuk, periodization, concepts, principles, history of the Ukrainian literary language, Ukrainian spelling.

© Дружинець М., 2023 р.

Марія Дружинець – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови та мовної підготовки іноземців Одеського національного університету імені І.І.Мечникова. Одеса, Україна; mriiad68@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-8232-0216>

Maria Druzhynets – Doctor of Philology, Professor, Professor of the Department of Ukrainian Language and Language Training for Foreigners in I.I. Mechnikov Odesa National University, Odesa, Ukraine; mriiad68@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-8232-0216>

УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКА МІЖМОВНА ОМОНІМІЯ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).174-179

Дьолог О. Українсько-чеська міжмовна омонімія: причини і наслідки; кількість бібліографічних джерел – 8; мова українська.

Анотація. У сучасному слов'янському мовознавстві міжмовна омонімія становить окрему лексичну категорію, яка має власний лінгвістичний статус. Наукове дослідження міжмовних омонімів споріднених мов є актуальним та необхідним для лексикологів, лексикографів, перекладачів та викладачів іноземних мов.

Аналіз типових помилок, яких припускаються українці при вивченні чеської мови, показує, що через свою подібність і схожість українські та чеські слова часто ототожуються. Проте міжмовні омоніми не збігаються в значенні і мають власні особливості у використанні.

Мета статті полягає в дослідженні українських та чеських міжмовних омонімів у зіставному аспекті. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) встановлення причин виникнення українських та чеських міжмовних омонімів; 2) здійснення зіставного аналізу вибраних омонімів в чеській та українській мовах.

У дослідженні використовувалися описовий, зіставний методи, метод компонентного аналізу, метод узагальнення отриманих результатів.

Під час дослідження встановлено, що причини появи українсько-чеських міжмовних омонімів зумовлені своєрідністю лексичного складу української та чеської мов. Подібні омоніми можуть з'являтися внаслідок випадкових збігів або в результаті розходження значення спільного слова, що існує в мові-основі. У випадку чеських та українських міжмовних омонімів такою мовою-основною є праслов'янська мова.

Наявність певної кількості слів, що однакові (або близькі) за значенням зі співзвучними їм українськими, часто призводить до того, що українці автоматично сприймають і інші схожі за звучанням чеські слова зі значенням, що притаманне українському. Проте таке автоматичне сприйняття чеських слів може бути помилковим, оскільки значення міжмовних омонімів часто не збігається, а інколи буває й абсолютно протилежним.

Вивчення міжмовних омонімів чеської та української мов, їхній зіставний аналіз, класифікація з огляду на походження, сферу вживання, сполучуваність, аналіз причин лексико-семантичної інтерференції належать до актуальних питань культури української та чеської мови. Подальше вивчення цього питання дозволить уникнути помилок, спричинених явищем міжмовної омонімії.

Ключові слова: інтерференція, лексико-семантична інтерференція, міжмовні омоніми, українсько-чеські міжмовні омоніми, слова спільнослов'янського походження, лексика, лексичні одиниці, фонетичний склад.

Постановка проблеми. Взаємодія двох мов, з одного боку, сприяє взаємозбагаченню словникового складу, а з іншого, – породжує явище небажаної інтерференції, найчастішим виявом якої є порушення норм однієї мови під впливом іншої. Однією з важливих і водночас складних проблем оволодіння іншою мовою (спорідненою або неспорідненою) є подолання інтерференційного впливу рідної мови. Особливої уваги при цьому заслуговують міжмовні омоніми, які часто ускладнюють вивчення іноземної мови. У сучасній лінгвістиці міжмовні омоніми часто називають «підступними (або фальшивими, або хибними) друзями перекладача». У цій розвідці ми надаємо перевагу назві *міжмовні омоніми*.

Аналіз досліджень. Наукове дослідження питання міжмовної омонімії в споріднених і неспоріднених мовах має власну історію й певні перспективи вивчення. Сучасні лінгвістичні опрацювання питань міжмовної омонімії передбачають два підходи: перекладознавчий (пов'язаний з омонімією окремих реалій під час перекладу з однієї мови іншою) та контрастивний (пов'язаний із зіставленням лексичних корелятивів у двох мовах, які можуть бути і спорідненими, і неспорідненими). Роботи Й. Влчека, С. Влахова, С. Флоріна та інших дослідників представляють перший, перекладознавчий, підхід.

Другий підхід, контрастивний, представлено в роботах В. Акуленка, Л. Бублейник, М. Кочергана, В. Манакіна та ін.

Теорію міжмовної омонімії у слов'янських мовах, її причини та джерела виникнення, принципи класифікації розвивали в різні роки Р. Будагов, К. Готліб, В. Муравйов та інші науковці.

Питаннями компаративного зіставлення лексики чеської та української мов займаються науковці-слависти не лише на території України, а й поза її межами. Так, наприклад, чеський дослідник Йозеф Влчек у праці «Лінгвістичні та історико-культурні аспекти споріднених мов» досліджує питання омонімії між слов'янськими мовами, називаючи такі основні причини українсько-чеської міжмовної омонімії: різний фонетичний розвиток, відмінності в морфологічній структурі, словотворення, смислові та стилістичні зміни [Vlček 2012, с. 42].

Інший чеський мовознавець Лотко Едвард, що досліджував проблеми міжмовної омонімії, аналізуючи випадки перекладу міжмовних омонімів у чеській, польській та українській мовах у своїй роботі «Підступні слова польською та чеською мовами», зазначає: «... виникають омоніми не лише між спорідненими мовами, що виявляється переважно в словах повсякденного вжитку, а й також у міжна-

родних словах. Вони утворюються також серед неспоріднених мов як феномен міжмовної асиметрії» [Lotko 1992, с. 14].

Мета статті, завдання. Мета цієї розвідки полягає в дослідженні українсько-чеських міжмовних омонімів у зіставному аспекті на прикладі відібраних омонімів із точки зору їхнього походження і семантики.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань:

- встановлення причин виникнення українсько-чеських міжмовних омонімів із точки зору етимології і семантики;

- здійснення зіставного аналізу вибраних омонімів у чеській та українській мовах.

Методи та методика дослідження. Поставлені мета і завдання передбачають використання описового й зіставного методів, методу компонентного аналізу та методу узагальнення отриманих результатів дослідження.

Виклад основного матеріалу. Звичайно під терміном *омоніми* розуміють слова або окремі граматичні форми слів, які за умови однакового написання або звучання мають абсолютно різні значення. Між однозвучними (або дуже схожими за звучанням з урахуванням національної фонетики) словами з різними значеннями теж можуть бути омонімічні відношення. Такі слова називають міжмовними омонімами. Отже, міжмовні омоніми – це слова двох (або більше) мов, які перебувають у контакті, при цьому такі слова збігаються за звучанням і відрізняються значенням.

У сучасному слов'янському мовознавстві міжмовна омонімія становить окрему лексичну категорію, котра має власний лінгвістичний статус, незважаючи на те, що розглядається у зв'язку зі суміжними і подібними категоріями – паронімією і полісемією.

Ретельне дослідження міжмовних омонімів споріднених мов є актуальним та необхідним для лексикологів, лексикографів, для теоретиків і практиків перекладознавства, для викладачів іноземних мов.

В українському мовознавстві білінгвізм досліджувався як результат взаємодії мов у мовленні емігрантів (найчастіше – українсько-англійський білінгвізм) або в мовленні мешканців прикордонних територій (наприклад, українсько-польський, українсько-російський білінгвізм).

Українсько-чеська мовна інтерференція вивчалася мало. Але мовлення численних українських мігрантів у Чеській Республіці (а від 2022 року і біженців з України) становить неабиякий інтерес і є актуальним для вивчення й аналізу лексичного рівня слов'янських мов (у нашому випадку – української і чеської) як у науковому, так і в науково-практичному плані.

Традиційно вважається, що слов'янам легше вивчати інші слов'янські мови, ніж представникам інших мовних груп. Проте варто зазначити, що близькість слов'янських мов, з одного боку, полегшує вивчення, а з іншого – ускладнює. Українська

і чеська мови мають багато спільного у фонетиці, лексиці, морфології, синтаксисі. Наприклад:

- у лексиці *naši – náš, vaši – váš, pes – pes, syn – syn*;

- у фонетиці вимова деяких голосних і приголосних або чергування окремих приголосних у певних позиціях (*ruka, v ruce – ruka, v ruce; noha, na nozi – noha, na noze*);

- у граматиці маємо схожі форми дієслів доконаного і недоконаного виду (*čítati – číst, pročítati – přečíst; jít – jít, přijít – přijít*) або просту і складену форму майбутнього часу (*pročítám – přečtu, budu čítati – budu číst; napíšu – napíšu, budu psát – budu psát*).

Подібна близькість дозволяє українцям при вивченні чеської мови покладатися на власні знання рідної. Проте часто спорідненість мов призводить до автоматичного перенесення норм рідної мови (у нашому випадку – української) на мову, що вивчається (у нашому випадку – чеську), що стає причиною помилкового вживання чеських слів, словосполучень, речень.

Аналіз типових помилок, яких припускаються українці при оволодінні спорідненою, у нашому випадку – чеською, мовою, показує, що через свою подібність та схожість у плані вираження чеські та українські слова ототожнюються, оскільки виникають хибні асоціації, хоча за значенням і особливостями використання такі слова зовсім не збігаються або мають певні відмінності у значенні.

Причини появи міжмовних омонімів зумовлені своєрідністю лексичного складу кожної національної мови. Подібні омоніми можуть з'являтися внаслідок випадкових збігів (притаманно частіше для неспоріднених мов) або в результаті розходження значення спільної лексеми у мові-основі (притаманно частіше для споріднених мов). У випадку досліджуваних у цій статті чесько-українських міжмовних омонімів – розходження значення певних лексем праслов'янської мови.

Водночас дослідження причин сплутування значень українсько-чеських міжмовних омонімів показує, що вони досить часто індивідуальні, але в цілому типові. Такими причинами можуть бути фонетичне зближення слів різного походження, втрата словом вихідного значення в одній із мов, паралельні лексичні новотвори, звукова подібність, яка виникає в процесі словотворення. У чеській та українській мовах часто йдеться про однакові за походженням і значенням слова спільного праслов'янського лексичного фонду, котрі при подальшому окремому розвитку мов диференціювали свої значення іноді настільки, що стали позначати повністю протилежні поняття (порівняймо, наприклад, українське *черствий* – чеське *čerstvý*). Проте слід зазначити, що часто українські та чеські міжмовні омоніми зберігають певне спільне значення, наприклад: *život (життя) – živim (бřicho)*.

Передусім варто дослідити лексико-семантичну інтерференцію, яка в мовленні білінгвів представлена максимально. Однією з причин сплутування лексем або вживання їх у не властивому їм

значенні є міжмовна омонімія (у нашому випадку – українсько-чеська). Загалом у споріднених за походженням мовах часто трапляються слова з однаковим значенням (загальний лексичний фонд слов'янських мов). При цьому деякі слова зберігають схоже значення, а деякі з розвитком мови змінюють його (інколи навіть на протилежне).

Чеський дослідник Йозеф Влчек визначає відмінності між чеською та українською лексикою так: «Порівнюючи формальний і семантичний аспекти споріднених мов, ми можемо розділити всю лексику української та чеської мов на п'ять основних груп:

1. Слова, що відрізняються своїм фонетичним складом і не мають власного значення, еквівалентного в іншій мові, наприклад: *бориц*, *вареник*, *ковбаси*; *knedlík*, *špekáček*.

2. Слова, що відрізняються звуковим складом, але мають однакоє значення, наприклад: *канікули* – *prázdniny*, *гроші* – *peníze*.

3. Слова, однакові або подібні за своїм фонетичним складом, а також однакові або приблизно однакові за значенням, наприклад: *школа* – *škola*, *отець* – *otec*, *син* – *syn*.

4. Слова, однакові чи подібні за своїм фонетичним складом, а також однакові або приблизно однакові за значенням, але з різною стилістичною реалізацією в обох мовах, наприклад: *здоровий* – *zdravý*, *машина* – *mašina*, *війна* – *vojna*.

5. Слова, однакові або схожі за звуковою структурою, але з різним значенням: *стілець* (*židle*) – *stůl* (*cmil*), *запах* (*vůně*) – *zápach* (*сморід*); *запам'ятовувати* (*pamatovat*) – *zapomínat* (*забувати*)» [Vlček 2012, с. 42]

Чеський лінгвіст Станіслав Штепанік у праці «Міжмовна омонімія та паронімія з дидактичного погляду» виділяє такі типи міжмовної омонімії в чеській та українській мовах:

1) лексична українсько-чеська омонімія, наприклад: *запах* (*vůně*) – *zápach* (*сморід*), *місце* (*místo*) – *město* (*місто*);

2) українсько-чеська словотвірна омонімія, наприклад: *рано* (*adv., brzy*) – *ráno* (*subst., ранок*). [Štěpáník 2011, с. 38–49]

Багато чесько-українських міжмовних омонімів виникають закономірно, тому в них легко можна знайти сліди колишнього семантичного зв'язку. Природно, що в споріднених мовах міжмовних омонімів набагато більше, ніж у неспоріднених. Між словами споріднених мов можуть виникати цілі ряди міжмовних омонімів як наслідок неоднакового розвитку значень спільних за походженням слів. Розвиваючись, мова досить швидко реагує на найменші зміни, які трапляються в процесі пізнання людиною світу, і швидко фіксує ці зміни у власному лексиконі. Такі зміни пов'язані з процесом людського мислення, у якому важливу роль відіграють аналіз, синтез, асоціації, і з тим, що кожна національна мова відображає певні життєві реалії. Результатом цього є набуття етимологічно спорідненими словами у різних мовах нових значень.

Звичайно, при класифікації українських і чеських омонімів не варто забувати, що ці мови

відрізняються одна від одної як графічно (наприклад, українська літера «г» відповідає чеській «h», а українська «х» – чеській «ch», українські «я», «ю», «є» відповідають чеським «ja», «ju», «je»), так і фонетично (наприклад, відповідника чеській літері «ř» в українській мові не існує, поняття *dlouhý samohlásky* – *довгі голосні* та *krátký samohlásky* – *короткі голосні* (не плутати з наголошеними і ненаголошеними!) носіїв української мови не знайомі).

Перозрізнення фонетичних особливостей у схожих за звучанням українських та чеських словах призводить до ототожнення українцями значення слів *mýlit se* (українське *помилятися*) та *mlít se* (чеське *mydlit se*) або *jel* (українське *їхав*) та *iv* (чеське *jedl*). У цьому випадку причиною сплутування є те, що приголосні *d*, *t* у групах *dl*, *tl* в українській мові занепали, а в чеській залишилися. Фонетичними змінами, що відбулися в українській та чеській мовах протягом розвитку, імовірно викликана поява міжмовних омонімів: українське *суд* (чеське *soud*) та чеське *sud* (українське *бочка*).

У чеській та українській мовах існує велика кількість схожих за звучанням слів з однаковим значенням. Наприклад: *cibule* – *цибуля*, *žlutý* – *жовтий*, *voda* – *вода*, *adresa* – *адреса*, *ruka* – *рука*, *zákon* – *закон*, *noha* – *нога*, *národ* – *народ*, *malina* – *малина*, *učít se* – *вчитися*, *papír* – *папір*, *kniha* – *книга*, *sobota* – *субота*, *škola* – *школа*, *syn* – *син*, *listopad* – *листопад*, *hlava* – *голова*, *čtvrtek* – *четвер*, *srpen* – *серпень*, *vlasý* – *волосся*, *dveře* – *двері*, *mleko* – *молоко*, *sešit* – *зошит* тощо.

Наявність певної кількості чеських слів, що однакові (або близькі) за значенням зі співзвучними їм українськими, часто призводить до того, що українці автоматично сприймають і інші схожі за звучанням чеські слова зі значенням, що притаманне українському. Проте таке автоматичне сприйняття чеських слів може бути помилковим, оскільки значення міжмовних омонімів часто не збігається, а інколи буває й абсолютно протилежним. Наприклад: *banka* (українське *банк*) – *банка* (чеське *sklenice*), *buchta* (українське *пиріг*, *пиріжок*) – *бухта* (чеське *záliv*, *zátoka*), *holka* (українське *дівчина*) – *голка* (чеське *jehla*), *houska* (українське *булочка*) – *гуска* (чеське *husa*), *život* (українське *життя*) – *живіт* (чеське *břicho*), *zapomenout* (українське *забути*) – *запам'ятати* (чеське *zapatovat si*), *pohoda* (українське *задоволення*, *спокій*) – *погода* (чеське *počasí*), *obchod* (українське *магазин*) – *обхід* (чеське *obchvat*, *cesta kolem*), *čerstvý* (українське *свіжий*) – *черствий* (чеське *tvrdý*), *úkol* (українське *завдання*) – *укол* (чеське *injekce*), *spokojený* (українське *задовлений*) – *спокійний* (чеське *klidný*), *kolo* (українське *велосипед*) – *коло* (чеське *kruh*), *skoro* (українське *майже*) – *скоро* (чеське *brzy*, *rychle*), *hroší* (українське *бегемоти*) – *гроші* (чеське *peníze*), *sukně* (українське *спідниця*) – *сукня* (чеське *šaty*) тощо.

Певні зміни в значенні окремих слів у чеській та українській мовах виникли в процесі практики слововживання. Наприклад, випадки узагальнення (розширення) значення в одній мові порівняно з вузьким значенням в іншій.

Наприклад:

- чеське слово *palec* означає лише 'перший (великий) палець', а в українській має узагальнене значення (українське *палець* – чеське *prst*);

- чеське слово *kapusta* вживається лише в значенні українського 'саvoyська капуста', а в українській мові *капу́ста* має загальне значення, якому в чеській відповідає слово *zelí*;

- чеське слово *jahoda* відповідає українському слову *полуниця*, а загальна назва чеською мовою – *bobule*.

При зіставленні чеських і українських міжмовних омонімів масмо приклади погіршення значення (перехід до негативного) або покращення (перехід до позитивного). Наприклад, погіршення має місце в українському слові *черствий*, що абсолютно протилежне чеському *čerstvý*. Якщо йдеться про *черствий хліб* українською мовою, то це *сухий, твердий хліб*. Якщо ми говоримо про *čerstvý chléb* чеською мовою, то це *м'який, свіжий хліб*. Покращення бачимо на прикладі українського слова *пахнути*, що має позитивне значення, на відміну від чеського *páchnout* з негативним значенням (український синонім – *смердіти*).

Одним із найважливіших чинників розвитку будь-якої мови є запозичення з інших мов. Запозичення збільшують лексичний склад мови, служать джерелом виникнення нових коренів або словотворчих елементів. Процес запозичення нових лексем лежить уже в самій основі мовної діяльності певної нації.

Причини появи в різних мовах лексичних запозичень пов'язані з виникненням нових реалій (речей або понять), із дублюванням уже наявних у мові лексем для використання міжнародної термінології, із прагненням підкреслити той чи той відтінок значення вже наявного слова, зі впливом мовної моди.

Унаслідок запозичень українською та чеською мовами з інших мов виникає багато омонімів. Певні поняття запозичуються обома мовами, але при цьому часто набувають різних семантичних значень або відтінків значень. Поступово такі запозичення взагалі розходяться в значенні, поповнюючи склад міжмовних омонімів. Наведемо кілька прикладів таких запозичень:

- *antikvariat* – 'цінні предмети мистецтва минулого'; *antikvariat* – 'букіністичний магазин' (у цьому випадку, ймовірно, міжмовна омонімія зумовлена розходженням значення запозиченого з латини слова *antiquarius* – 'любитель, знавець старовини');

- *балон* – 'посуд, у якому зберігається рідина або газ'; *balon* – 'повітряна куля' (ймовірно, міжмовна омонімія зумовлена розходженням запозиченого з французької мови слова *ballon* – 'куля', яке могло прийти в українську та чеську через посередництво інших мов);

- *балетка* – 'легкі жіночі туфлі без підборів'; *baleтка* – 'балерина' (запозичене з французької мови слово *ballet* – 'балет');

- *доза* – 'певна кількість чогось'; *doza* – 'скринька' (слово *dose* існує в німецькій, французь-

кій, англійській мовах; походить від латинського *dosis*, що означає 'давання, доза, частка').

Водночас, говорячи про міжмовні українські і чеські омоніми, слід виділити й слова, що утворилися внаслідок абсолютно випадкового збігу. Їх можна поділити на дві групи:

1. Випадкові збіги внаслідок запозичень із різних мов. Наприклад:

- *банка* – 'скляна посудина циліндричної форми'; *banka* – 'банк, фонд' (омоніми, що утворилися внаслідок випадкового збігу: українське *банка* – від праслов'янського *banja*, а чеське *banka* від італійського *banko*);

- *бати́г* – 'прикріплений до держака мотузок або ремінець, щоб підганяти коней'; *batoh* – 'рюкзак' (українське слово пов'язане з тюркським *botak*, *budak* – 'палка', а чеське утворилося від малярського *batyu* – 'ранець');

- *буряк* – 'городній овоч'; *burak* – 'арахіс' (українське слово, ймовірно, походить із латини, а чеське – скорочена назва *burský oříšek* за назвою африканського племені, звідки почали завозити арахіс);

- *бухта* – 'невелика частина водойми, відокремлена сушею від відкритих вод із трьох боків'; *buchta* – 'булка' (українське слово запозичене з німецької мови, а чеське – власного походження);

- *голка* – 'гостра шпилька для шиття'; *holka* – 'дівчина' (українське слово, ймовірно, має праслов'янське походження, а чеське – власне);

- *давка* – 'тиск, штовхання в юрбі'; *dávka* – 'допомога, доза, порція' (українське слово походить від праслов'янського *daviti*, а чеське від праслов'янського *dati*);

- *жилетка* – 'вид верхнього одягу без рукавів і коміру'; *žiletka* – 'лезо' (українське слово походить від французького *gilet*, що має те саме значення, а чеське – від імені підприємця К. С. Gilett, котрий винайшов лезо для гоління);

- *кара* – 'покарання, відплата'; *kara* – 'візок' (українське слово пов'язане з праслов'янським *koriti*, *karati*, а чеське – з латинським *carrus* – 'віз');

- *небо* – 'повітряний простір над землею'; *nebo* – 'або' (українське слово має праслов'янське походження, а чеське, ймовірно, власне).

2. Міжмовні омоніми, утворені внаслідок запозичення різних слів з однієї мови. Наприклад:

- *брат* – 'син щодо інших дітей одних батьків'; *brát* – 'схоплювати щось руками або якимось знаряддям' (українське слово походить від праслов'янського іменника *bratъ*, а чеське – від праслов'янського дієслова *brati*: при цьому значення слів в українській і чеській мовах зберігається);

- *вогонь* – 'полум'я'; *ohon* – 'хвіст' (українське слово пов'язане з праслов'янським *ognь* з таким самим значенням, а чеське – з праслов'янським *gъnati* – 'гнати');

- *курка* – 'свійський птах'; *kůrka* – 'кора' (українське слово пов'язане з праслов'янським *kurъ*, а чеське – з праслов'янським *kora*);

- *лід* – 'замерзла вода'; *lid* – 'люди' (українське слово походить від праслов'янського *ledъ*, а

чеське – від праслов'янського *ludь*);

- *starість* – ‘період життя після зрілості’; *starost* – ‘клопіт, турбота’ (українське слово пов'язане з праслов'янським *starь*, а чеське – з праслов'янським *starati*).

Сплутування значень міжмовних омонімів часто спричинює помилки в мовленні українців у Чехії. Звичайно, причини конкретних недоглядів значною мірою індивідуальні і залежать від рівня володіння чеською мовою.

Висновки. Незважаючи на те, що кожна національна мова є самостійною і неповторною, має власну писемність і власні традиції, жодна з них не може уникнути проникнення в неї окремих елементів інших мов. Взаємовплив мов на лексичному рівні призводить до виникнення міжмовної омонімії.

Виникнення міжмовних омонімів є результатом динамічного розвитку слововжитку: у словах, що колись мали спільне значення, відбулися певні семантичні зміни.

З огляду на етимологію та семантику, українсько-чеські міжмовні омоніми можна розподілити за трьома групами:

- етимологічно зумовлені українсько-чеські міжмовні омоніми;

- українсько-чеські міжмовні омоніми, які виникли в результаті розходження у значеннях одного слова при запозиченні з однієї мови;

- українсько-чеські міжмовні омоніми, які виникли в результаті випадкового збігу у звучанні запозичених із різних мов слів або різних слів з однієї мови.

Таким чином, українсько-чеська міжмовна омонімія – явище, що часто призводить до помилок у мовленні українців, які вивчають або вже використовують чеську мову. Саме тому це явище потребує докладного вивчення, яке полягає в подальшому зіставному аналізі українсько-чеських міжмовних омонімів, їхній класифікації з точки зору походження та сфери вживання, дослідженні причин лексико-семантичної інтерференції за умов білінгвізму. Вивчення міжмовних омонімів чеської та української мов належить до актуальних питань культури української та чеської мов. Даліше вивчення цього питання дозволить уникнути помилок, спричинених явищем міжмовної омонімії.

Література

1. Жлуктенко Ю. Лингвистические аспекты двуязычия. Київ: Вища школа, 1974. 176 с.
2. Кіцила Л. Деякі теоретичні проблеми дослідження омонімії в слов'янському мовознавстві. *Проблеми слов'янознавства*. 2000. Вип. 51. С. 159–166.
3. Паламарчук О. Чесько-українські «підступні друзі перекладача» як проблема лінгводидактики. *Словенія*. 1995. С. 25–29.
4. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 246 с.
5. Lotko E. Záležná slova v polštině a češtině (na materiálu češtiny, slovenštiny a polštiny). Olomouc: Votobia, 1992. 183 с.
6. Poplack S. Contrasting patterns of code-switching in two communities. *The Sociolinguistics Reader*. 1998. С. 44–65.
7. Štěpáník S. (Mezijazyková) homonymie a paronymie z didaktického hlediska. *Didaktické studie*. 2011. С. 38–49.
8. Vlček J. Jazykové a historicko-kulturní aspekty souvisejících jazyků. *Slovo a slovesnost*. 2012. С. 41–42.

References

1. Zhluktenko Yu. (1974) Lingvisticheskie aspekty dvuyazychiya [Linguistic aspects of bilingualism]. Kyiv: Vyshcha shkola. 76 s. [in Russian].
2. Kitsyla L. (2000) Deiaki teoretychni problemy doslidzhennia omonimii v slovianskomu movoznavstvi [Some theoretical problems of homonymy research in Slavic linguistics]. *Problemy slovianoznavstva*. Vyp. 51. S. 159–166 [in Ukrainian].
3. Palamarchuk O. (1995) Chesko-ukrainski «Pidstupni druzi perekladacha» yak problema lnhvodydaktyky [Czech-Ukrainian «insidious friends of the translator» as a problem of linguistic didactics]. *Slovenia*. S. 25–29 [in Ukrainian].
4. Tsaruk O. (1998) Ukrainska mova sered inshykh slovianskykh: etnolohichni ta hramatychni parametry [The Ukrainian language among other Slavic languages: ethnological and grammatical parameters]: monohrafiia. Dnipropetrovsk: Nauka i osvita. 246 s. [in Ukrainian].
5. Lotko E. (1992) Záležná slova v polštině a češtině (na materiálu češtiny, slovenštiny a polštiny) [Insidious words in Polish and Czech (based on Czech, Slovak and Polish material)]. Olomouc: Votobia. 183 s. [in Czech].
6. Poplack S. (1998) Contrasting patterns of code-switching in two communities. *The Sociolinguistics Reader*. С. 44–65 [in English].
7. Štěpáník S. (2011) (Mezijazyková) homonymie a paronymie z didaktického hlediska [(Interlingual) homonymy and paronymy from a didactic point of view]. *Didaktické studie*. С. 38–49 [in Czech].
8. Vlček J. (2012) Jazykové a historicko-kulturní aspekty souvisejících jazyků [Linguistic and historical-cultural aspects of related languages]. *Slovo a slovesnost*. С. 41–42 [in Czech].

UKRAINIAN-CZECH INTERLINGUISTIC HOMONYMY: REASONS AND RESULTS

Abstract. In the modern slavonic linguistic homonymy determines a separate lexical category which has its own linguistic status. Scientific research of homonyms of different languages of the same language group is relevant and indispensable for lexicologists, lexicographers, translators, and teachers of foreign languages.

An analysis of typical mistakes common for ukrainian native speakers learning Czech language demonstrate: because of similarity ukrainians and czechs words commonly are falsely synonymizing. But interlinguistics homonyms have different meanings and also differentiates in the use.

The goal of this article is to investigate ukrainian-czech interlinguistic homonymy in the composite aspect. Our goal needs: 1) definition of reasons of Ukrainian and Czech interlinguistics homonyms; 2) To make an analysis of chosen homonyms in Ukrainian and Czech languages.

In the research we are using descriptive, composite and components analyzing methods, also a generalizing method of the results. In the research it was found that origin reasons of ukrainian-czech are determined by specifics of lexical contains of Ukrainian and Czech languages. Those kinds of homonyms may take origin from dissimilar meanings of the common word existing in the base-language. In the Ukrainian-Czech case it is praslavic language. The existence of some words with similar (or mostly similar) meaning with Ukrainian once, frequently are resulting as mistakenly interpreted by Ukrainian native speakers other words as words with common meanings. But such an automatic interpretation of Czech vocabulary might be a mistake, because the meaning of interlinguistic homonyms frequently is different, more than, opposite.

The research of ukrainian-czech interlinguistic homonymy, its composite analysis, classification by the origin, sphere of the use, the common using and analysis of the reason of lexical-semantic interfering is an actual question of Ukrainian and Czech language. The following research of this question may help to avoid mistakes by interlinguistics homonymy.

Keywords: interfering, lexical-semantic interfering, interlinguistics homonyms, ukrainian-czech interlinguistic homonymy, words of common Slavic origin, lexis, lexical units, phonetic composition, speech.

© Дьолог О., 2023 р.

Ольга Дьолог – кандидат філологічних наук, доцент, науковий співробітник відділу слов'янської лінгвістики та лексикографії Слов'янського інституту Академії наук Чеської Республіки, Прага, Чеська Республіка; olga.doloh@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-9305-2453>

Olha Dioloh – Candidate of Philology, Associate Professor, researcher at the Department of Slavic Linguistics and Lexicography of the Slavic Institute of the Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague, Czech Republic; olga.doloh@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-9305-2453>

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА НАЗВ ЛІСУ В ГОВІРКАХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ЧЕРКАЩИНИ: ВАРІАНТНІСТЬ ФОРМИ Й СЕМАНТИКИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'282.2 (477)

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).180–186

Задоржн І. Лексико-семантична група назв лісу в говірках Лівобережної Черкащини: варіантність форми й семантики; кількість бібліографічних джерел – 17; мова українська.

Анотація. Народні географічні терміни упродовж тривалого часу викликають значний інтерес не лише діалектологів українського континууму, але й мовознавців-слов'яністів. В останні десятиріччя репрезентовано географічні назви західно-, середньо- та східнополіських, прикарпатських, західноподільських, центрально- та східноstepових та східнослов'янських говірок. Номен цієї тематичної групи є невід'ємною частиною регіональних словників діалектної лексики. Географічні народні назви є одним із архаїчних і сталих пластів лексики, у яких, окрім відомостей про географічні реалії певної місцевості, зафіксовано й історичні, мовні, соціальні та ментальні ознаки народу. У статті представлено процеси номінації однієї з лексико-семантичних груп (ЛСГ) чітко структурованої термінологічної системи народної географії: назв лісу. До аналізу залучено матеріали власних польових експедицій останніх років, що охоплюють говірки Лівобережної Черкащини, які стали основою сучасної літературної мови. Зважаючи на поглиблений інтерес, цей ареал і досі залишається однією з проблемних зон українського діалектного простору. Джерельну базу доповнюють матеріали друкованих праць, що представляють діалектний матеріал обраного континууму, зокрема збірник діалектних текстів та регіональні словники діалектних назв. Представлений матеріал формує чітку ієрархічну систему. Звернено увагу на відмінні від літературного стандарту назви, простежено мотиваційні моделі творення, засвідчено походження номенів, що становлять ядро словотвірного ланцюжка. Відзначено розширення семантики та переходу лексем із інших тематичних груп до обраної лексико-семантичної групи. Засвідчено, що більшість представлених назв на позначення лісу в лівобережних середньонадніпрянських говірках є архаїчними й для процесів номінації продуктивними залишаються однослівні номені, які характерні для термінологічних систем. Водночас народна географічна термінологія поступово зникає з активного вжитку діалектоносів через рушійні процеси в навколишньому середовищі, що породжує заміну сталих однослівних номенів приєднанню-іменниковими конструкціями та описовими назвами.

Ключові слова: номінація, назви лісу, народна географічна термінологія, середньонадніпрянські говірки, варіантність, семантика, лексико-семантична група.

Постановка проблеми. Системне вивчення лексичного складу діалектів нашої мови не втрачає своєї актуальності поміж сучасних розвідок із української та слов'янської діалектології. Такий підхід представлення діалектних матеріалів дозволяє не лише поповнювати базу для подальших досліджень інших лінгвістичних рівнів, зокрема етимології, словотвору, морфології і навіть синтаксису, а й передбачає всеохопне представлення окремих його груп. Однією з таких груп, що не втрачає своєї актуальності, є географічна народна термінологія. Ця тематична група у кількісному відношенні не належить до найчисельніших, але особливістю її є архаїчність номенів і кодування крізь призму лексичного наповнення особливостей рельєфу території, на якій живуть впродовж тривалого часу діалектоносії. Оскільки тематична група географічної номенклатури достатньо велика за лексичним наповненням, звертаємо увагу на одну з її лексико-семантичних груп (ЛСГ) – назви лісу.

Аналіз досліджень. В українському мовознавстві опису діалектних назв лісу як складової народної географічної термінології різних регіонів України останні десятиріччя приділяли увагу Т. Громко, В. Лучик і Т. Поляруш [Громко 2000; Громко 1999], О. Данилюк [Данилюк 2000; Данилюк 2013], Н. Сіденко [Сіденко 2003], І. Потапчук [Потапчук 2011],

С. Шийка [Шийка 2013], О. Слободян [Слободян 2017], С. Личук [Личук 2018]. Також обрана ЛСГ є невід'ємною частиною значної кількості регіональних діалектних словників, що все частіше удоступнені для читача в різних форматах.

Мета статті, завдання. Мета статті – представити репертуар, структуру і семантику назв лісу, з'ясувати мотиви їхньої номінації та динаміку в лівобережних середньонадніпрянських говірках. Для аналізу використано матеріали власних польових експедицій 2014–2018 р. у говірках Лівобережної Черкащини, а також матеріали інших друкованих праць обраного ареалу, зокрема збірника діалектних текстів [Говірки Черкащини 2013] та матеріали регіонального словника [Мартинова 2020].

Методи та методика дослідження. У процесі дослідження використано описовий, зіставний та лінгвогеографічний методи.

Виклад основного матеріалу. Територія Черкащини належить до лісостепової зони України, що передбачає достатню кількість природних, а подекуди (зрідка) й штучних, лісових насаджень. Лівобережна її частина розташована в межах Придніпровської низовини, для якої характерне заболочення. Від 1915 року для розширення посівних площ під сільськогосподарські угіддя та, відповідно, збільшення виробництва продовольчої про-

дукції на території Лівобережжя було засновано першу в Україні в зоні Лісостепу болотну дослідну станцію. У період активної діяльності (1915–1936) меліоративної станції заболочені угіддя було значно осушено, поставленою дослідним пунктом мети – досягнуто. Доступні відтоді осушені площі почали використовувати не лише від посів сільськогосподарських культур, але й засаджувати плодовими садами чи лісовими масивами. Ці події є причиною змін реалемного плану досліджуваного ареалу, що неабияк впливає на лексичний склад обраної ЛСГ.

Для структурування зібраного матеріалу послугоуємося схемою, запропонованою Т. Ястремською [Ястремська 2008]. Ієрархічне упорядкування номенів передбачає: тематична група лексики (ТГЛ) → лексико-семантична група (ЛСГ) → семантична підгрупа (СП) → семантична мікрогрупа (СМ) → семантичний ряд (СР) → семантичний мікроряд (СМР).

ЛСГ назв лісу репрезентовано 5 СП, у межах яких виокремлено СМ. В обраній ЛСГ СР та СМР не виокремлено. Практично матеріал структуровано так:

1) СП «загальні назви (ліс, дерево, куш, зарості)»;

2) СП «ліс» (СМ «характеристики лісу: величина, вік, густота»; СМ «порода дерев»; СМ «якість деревини»; СМ «місце розташування»; СМ «форма лісу»);

3) СП «дерево» (СМ «характеристика дерева: висота, вік, товщина, кривизна, сухість, пошкодження дерева, придатність для будівництва»; СМ «частини дерева»);

4) СП «зрубаний/пошкоджений ліс/дерево»;

5) СП «місце в лісі».

Серед значень СП «загальні назви (ліс, дерево, куш, зарості)» на всій досліджуваній території зафіксовано загальнопоширені назви *л'іс*, *дерево*, *куш*, *зарост'і* (*зарослі*). Одна з основних лексем цієї СП – ліс – походить від псл. *lěsъ ‘простір, порослий деревами; дерево як будівельний матеріал’ [Етимологічний словник 1989, Т. 3, с. 265–266]. Від другої половини ХХ ст. номен *л'іс* позначає ‘велику площу землі, зарослу деревами і кущами’ [Словник української мови 1973, Т. IV, с. 522–523]. В одній із говірок досліджуваного ареалу зафіксовано назву *безл'іс'а* (Клб) на позначення ‘безлісої території’. Припускаємо, що процеси штучних насаджень лісових просторів стали причиною формування значення ‘ліс, що сам насявся’ як природнього явища. Для цього значення засвідчено назви *сам по'р'іс* (Клн), *само'с'ей* (Глм), *само'с'ів* (Клб, Клщ), *сам на'с'ійавс'а* (Бзп), *гуш'ч'авина* (Жвн), *само'с'ійне* (Нхй), *падол'ішн'е* (Бгд). Убачаємо тут віддієслівну (від дієслова *сіяти*) мотивацію творення номенів.

У межах СМ «характеристики лісу» виокремлюємо кілька характеристик, спираючись на диференційні ознаки (ДО), що дозволяють згрупувати матеріал.

Величина лісу. Серед назв із цією ДО інформанти частіше виокремлюють номен у бік зменшення реалії за допомогою демінутивного суфікса

-ок- – *л'ісок*. Окрім цієї загальноживаної назви, зафіксовано терміни *остро'вок* (Пдс, Клн), *ма'лен'кий л'іс* (Глм, Клб), а в одній із говірок на позначення ‘невеликого соснового лісу’ інформанти послуговуються номеном *сосонки* (Клб). Також зафіксовано атрибутивні сполуки з додаванням іншої ДО (найчастіше порода дерев) на зразок *сосновий б'ір* (Клб) на позначення ‘великого соснового лісу’ та *великий л'іс* (Пдс), *м'ішаний л'іс* (Клб) на позначення ‘великого мішаного лісу’.

У межах вказаної характеристики фіксуємо розрізнення лісу за висотою. Відтак ‘дрібний (невисокий) ліс’ іменують номенами *са'ма ор'ішина* (Пдс), *др'ібний л'іс* (Клн), *хмиз* (Клб), *хмизн'ак* (Клб), *ч'агарник* (Клщ). Спостерігаємо метонімічну модель мотивації – перенесення назви однієї реалії на територію її поширення. На позначення ‘дрібного лісу серед великих дерев’ у говірці села Безбородьки Золотоніського району засвідчено назву *латник* (Бзб). Очевидно, що цей термін походить від слова лата – довга жердина або дошка, яку кладуть упоперек кроків [Словник української мови 1973, Т. IV, с. 453]. Номен *латник* в літературній мові існує [Словник української мови 1973, Т. IV, с. 455], але не співвідносний із ЛСГ назв лісу.

Вік лісу. Відносно молодих лісових насаджень на обстежуваній території немає, але інформанти розрізняють назвами лісові угіддя, які споконвічно були на території та такі, які з'явилися (виросли самостійно або були насажені) за останні десятиріччя. Відтак на позначення ‘молодого лісу’ зафіксовано назви *молодн'ак* (Пдс, Клб, Врм), *мол'одн'ак* (Квр, Глм, Бгд), *мол'одий л'іс* (Квр, Бзп), *п'ідл'ісок* (Клн), *по'садка* (Бзб). Часто важливу роль для розрізнення таких насаджень відіграє порода дерев. До прикладу, ‘молодий сосновий ліс’ – *сосн'а'чок* (Клн), *мол'ода соснина* (Лпл), ‘молодий березовий ліс’ – *беризн'ак* (Бзп), ‘молодий ліс, де переважають акації’ – *о'кац'ійка* (Клн).

Звертаємо увагу, що зазвичай для творення таких назв інформанти використовують демінутивні суфікси, які й відрізняють реалії за віком. На позначення ‘молодого лісу, посаженого вузькою смужкою’ у кількох населених пунктах віддалених один від одного зафіксовано номен *по'садка* (Клб, Клщ). Форма насаджень, як окрема ДО, закодована й у формальному вираженні номінації – девербативній моделі творення: *посадка* ← *посадити*.

Значення ‘старий ліс’ представлено назвами *ста'рий л'іс* (Плщ, Врм, Клщ, Бзб, Бгд), *с'тарий л'іс* (Глм), *б'ір* (Клб), *ста'рник* (Бзп), *ч'агарник* (Бзп), *су'хий л'іс* (Нхй). Тут, як бачимо, ні порода дерева, ні його форма на процеси номінації не впливають. У реєстрі словника літературної мови назва *ста'рник* має значення ‘трава, яку не скошили у минулому році’ [Словник української мови 1978, Т. IX, с. 658].

Однією із архаїчних у цьому переліку є назва *б'ір*. У говірках досліджуваного ареалу номен *б'ір* також має значення ‘сосновий ліс’ (Клщ). Ця лексема має праслов'янське походження *boǵь ‘сосна; сосновий ліс’ [Етимологічний словник 1982, Т. 1, с. 200–201] і була предметом зацікавлення ба-

гатьох мовознавців [див. Толстой 1969; Данилюк 2000; Сіденко 2003; Шийка 2013; Слободян 2017]. У сучасній українській літературній мові лексему *бір* зафіксовано зі значенням ‘сосновий або інший шпильковий ліс; також мішаний ліс із переважанням сосни // взагалі будь-який ліс’ [Словник української мови 1970, Т. I, с. 188]. Окрім традиційного, вже загальноприйнятого, значення, назва *бір* у досліджуваних говірках розширює свою семантику.

Густота лісу. Значною кількістю назв представлено сему ‘густий ліс’: *гуш* ‘*ч*’ *авина* (Пдс, Клб, Жвн, Бгд), *гуш* ‘*ч*’ *авина* (Врм), *густий* *л*’*іс* (Клн), *густота* (Лпл), *загушчиний* *л*’*іс* (Клб), *чагарник* (Глм), *ч*’*агарники* (Бзб), *непролазний* *л*’*іс* (Жвн), *нипрох* *ідний* *б*’*ір* (Клщ), ‘*хаши*’ *ч*’*і* (Бзб). В окремих говірках зафіксовано номен *ч*’*орний* *л*’*іс* (Клб), *дебр*’*і* (Клб), *дебр*’*і* (Врм), *глуши*’*на* (Врм), ‘*хаши*’ *ч*’*і* (Квр, Клщ), які іменують ‘дуже густий непрохідний ліс’. Спостерігаємо досить прозору мотивацію творення зафіксованих назв.

Наомість на позначення ‘рідкого лісу’ не зафіксовано однослівного терміна, а тільки атрибутивне сполучення *р*’*ідкий* *л*’*іс* (Клн, Глм, Клб, Врм, Клщ, Бзб, Бгд) у більшості обстежуваних говірок.

Порода дерев. Ця СМ, за нашими спостереженнями, найстрокатіша в лексичному представленні, але її наповнення безпосередньо залежить від реалемного плану вияву. Так, на позначення ‘березового лісу’ зафіксовано назви *беризн*’*ак* (Плш, Клб), *гайочок* (Клб); ‘соснового лісу’ – *сосновий* *л*’*іс* (Пдс, Лпл, Жвн, Врм), *сосонки* (Глм), *соснина* (Лпл, Клб), *б*’*ір* (Клщ); ‘акаційового лісу’ – *окац*’*ійовий* *л*’*іс* (Глм), *окац*’*іія* (ХК); ‘в’язового лісу’ – *вйазки* (Клщ); ‘дубового лісу’ – *дубина* (Лпл, Клб, Пщн), *дубовий* *гай* (Клб), *займа* (Клб), *дубовий* *садок* (Жвн); ‘липового лісу’ – *липовий* *л*’*іс* (Врм), *липн*’*ак* (Бзб); ‘осикового лісу’ – *осиковий* *л*’*іс* (Клщ), *осич*’*ник* (Бзб); ‘вільхового лісу’ – *в*’*іл*’*шина* (Клб).

На позначення ‘мішаного лісу’ використовують терміни *л*’*уги* (Жвн), *гай* (Бзб), ‘мішаного лісу із перевагою дуба’ – *дубина* (Пдс, Жвн, Бзб), *дубова* *шійя* (Глм), *дубрава* (Клщ); для ‘лісу, в якому росте багато ліщини’ використовують метонімічну назву – *л*’*іш*’*чина* (Лпл, Клб). Окремої уваги заслуговує метонімічна назва *бурзаковий* *л*’*іс* (Глм) в одній із говірок Золотоніського району, яка позначає ‘мішаний ліс, де багато борсуків’. Серед зафіксованих репрезентантів спостерігаємо продуктивність давніх суфіксів *-як-*, *-ик-*, що часто формують назви садів, гаїв за породою дерева [Бевзенко 1960, с. 123]: *беризн*’*ак*, *липн*’*ак*, *осич*’*ник*.

Назви *л*’*уги* та *гай* у досліджуваних говірках мають не зовсім типове значення. Номен *л*’*уги* в досліджуваному ареалі полісемантичний. Попри збереження в назві давнього первинного спільнослов’янського значення ‘низина біля річки, укрита лісом’, термін розширює свою семантику в говірках Лівобережної Черкащини. Подібну ситуацію зафіксовано і на інших територіях, зокрема Слобожанщини, Поділля, Полісся тощо [Слободян 2017, с. 362–363]. Термін *гай* походить від **гајь* [Етимологічний словник 1982, Т. 1, с. 451] зі зна-

ченням ‘ліс (загальне значення)’. У сучасній літературній мові номен дещо звужує семантику, означаючи ‘невеликий, переважно листяний ліс’ [Словник української мови 1971, Т. II, с. 15]. Ця назва має досить складну розгалужену семантичну структуру в межах українського діалектного континууму [Слободян 2017, с. 293].

Якість деревини. На позначення ‘лісу з прямими і чистими стовбурами, який використовують для будівництва’ зафіксовано назви *стройовий* *л*’*іс* (Пдс, Клн, Глм, Клб, Врм, Клщ), *стройове* *дерево* (Плш, Лпл, Жвн), *постройиш*’*ч*’*іе* *дерево* (Квр), *стройит*’*іл*’*не* *дерево* (Квр), *сухостой* (Бзп), *латник* (Бзб), *на постройку* (Бгд). І тільки в одному населеному пункті засвідчено назву *чагарник* (Глм), що означає ‘низкий ліс непридатний для будівництва, безстрижневий ліс’. Більшість із зафіксованих назв мають девербативну мотивацію (від дієслова *строїти*).

Популярними серед інформантів, зважаючи на кількість представлених номенів, є назви ‘лісу з кривими стовбурами’, сировину якого використовують переважно для опалювання приміщень: *карачконогий* *л*’*іс* (Пдс), *дровйаний* *л*’*іс* (Плш), *на дрова* (Лпл, Клб), *на дрова* (Врм), *на топливо* (Клн), *нистройове* *дерево* (Лпл), *к’руч*’*іне* *дерево* (Квр, Бгд), *покр’уч*’*іне* *дерево* (Лпл), *кор’аве* *дерево* (Клб), *покрутил*’*о* *дерево* (Нхй), *ч*’*агарник* (Бзп). Мотивація репрезентантів прозора.

Окремої уваги заслуговує ‘ліс (дерева) із сухими вершинами’, який має такі назви *сухостой* (Пдс, Жвн), *одги*’*ба* *ліс* (Пдс), *сухостой* (Плш, Квр, Клн, Глм, Клб, Бзп, Врм, Блс), *сухост*’*ій* (Плш, Клб, Клщ), *сухий* (Нхй), *сушн*’*ак* (Бзб, Бгд). Ядром зафіксованих термінів є корінь *сух-*, що дає підстави стверджувати про прозору мотивацію та логічне відприкметникове походження.

Місце розташування. Ця СМ є дещо маргінальною за своїм семантичним наповненням. Зафіксовані значення за своєю природою належать до штучних насаджень. Так, на позначення ‘лісонасадження в межах населеного пункту з алеями, водоймищами тощо’ інформанти використовують назви *парк* (Пдс, Лпл), *парок* (Плш). До подібних штучних насаджень належить також ‘лісонасадження обабіч дороги’, на позначення яких зафіксовано номен *л*’*ісосмуга* (Пдс, Плш, Квр, Клн, Глм, Лпл, Клб, Бзб, Жвн). Термін *л*’*ісосмуга* має й інше значення – ‘смуга лісу, що слугує межею поля’ (Пдс, Плш, Квр, Клн, Глм, Лпл, Клб, Бзп, Жвн, Клщ, Нхй, Бгд, ВХ). Окрім назви *л*’*ісосмуга* діалектоносії, інколи навіть паралельно, використовують номен *посадка* (Плш), *л*’*ісополоса* (Плш, Глм, Клб, Бзб), *л*’*ісопол*’*оса* (Клщ). Мотивація та походження назв прозорі, подібні номені поширені в літературній мові та її говірках.

Далеко не завжди інформанти вирізняють лексему на позначення форми лісу, оскільки такі насадження переважно не можна охопити зором повністю. Та все ж вдалося зафіксувати назви, які мають зазначену ДО. У говірці села Безбородьки Золотоніського району засвідчено назву *кружл*’*ак*

на позначення 'лісу круглої форми'. У цьому ж населеному пункті має місце назва *тр'охйа'зич'ний л'іс*, що означає 'ліс із яром, який розходиться на три боки'. Перший термін типовий для лексичної структури обраної ЛСГ, а давній суфікс *-як* увиразнює архаїчність назви. Номен *кругл'ак* мотивовано власне формою за допомогою метонімічного перенесення назви. Описова лексема *тр'охйа'зич'ний л'іс* має дещо складнішу будову, але подібну мотивацію – метафоричне перенесення назви.

Номен, що належать до СП «дерево», можуть розширювати свою семантику в свідомості діалектоносіїв та означати не лише одиничне дерево, а й ліс чи його частину, для яких притаманна однакова ДО. Так, на позначення 'одного дерева' інформанти зрідка використовують номен *деревнина* (Пдс). Тоді як 'молоде дерево, яке росте відокремлено від інших' іменують *де'ре'в'нічка* (Пдс), *ди'ри'в'це* (Плш). У говірці села Келеберда Черкаського району засвідчено назву *вл'иши'ка* (Клб) на позначення 'поодинокого дерева молоді вільшини'. У більшості обстежуваних говірок на позначення 'стовбура зрубаного дерева, очищеного від гілля' інформанти використовують номен *ко'лода*, що є загальноновживаним та фіксованим у словниках літературної мови [Словник української мови 1973, Т. IV, с. 228].

Для цієї СП вдалося виокремити меншу кількість СМ. Припускаємо, що це пов'язано зі сприйняттям інформантів лісу чи будь-яких інших насаджень як сукупності дерев, тому й назв на позначення СП «дерево» в досліджуваному ареалі не так багато.

Однією із ДО характеристик дерева є товщина. Зафіксовано значення 'тонкий ліс', для якого діалектоносіїв послуговуються номенами *латник* (Клн), *лат'ник* (Бзб), *сос'новий л'іс* (Глм), *зал'ісок* (Клб), *молод'ак* (Врм). У літературній мові назва *залісок* має значення 'узлісся' і примітку *діалектне*. Уважаємо цю назву вузьколокальним семантичним утворенням.

Іншою ДО для характеристики дерева є пошкодження. На позначення 'лежачого дерева, що гние' інформанти використовують назви *тр'ухл'атин':а* (Пдс, Глм, Врм), *тр'ухл'ач':ина* (Клб), *трухл'авина* (Квр), *трухл'ак* (Плш, Клн, Бзп, Жвн, Клщ, Бзб), *тр'ухл'ак* (Нхй, ВХ), *вал'ежн'ік* (Клб), *зот'р'ухл'о* (Нхй), *трухл'е'дериво* (Лвч, Бгд). Мотивація та походження репрезентантів прозора та зрозуміла.

Пошкоджуватися деревина може також під час природних явищ, зокрема бурі. Звідси 'ліс чи дерева, повалені бурею' іменовано назвами *пол'мало* (Плш), *пол'амал'о* (Нхй), *зл'амане'дериво* (Лвч), *викорчувало* (Плш), *повикор'ч'овувал'о'дериво* (Нхй), *вал'ежн'ік* (Клб), *по'вал'* (Лпл), *по'вал'ане'бурейу* (Лвч), *пова'л'ал'о* (Бгд), *бури'в'ій* (Клщ, Бгд, ВХ), *бурол'ом* (Бзб), *бури'л'оми* (Квр), *буростой* (Бзп). Більшість назв мотивовані дієсловом *валити*, а інші – метонімічним перенесенням назви.

До СМ «частини дерева» вдалося зафіксувати кілька значень. Так, на позначення 'молодих пагонів від пенька' інформанти використовують назви *од'ростки* (Пдс, Плш, Квр, Глм, Бзп, Лвч, Бгд),

в'ідростки (Клн), *в'ідростки* (Бзб), *пагони* (Глм, Клб, Врм), *куш'ч'і* (Лпл), *наростки* (Клб, Жвн, Бзб, ВХ), *порост* (Клщ), *пагон':а* (Бгд). У говірці села Кононівка Золотоніського району використовують номен *ка'лач* на позначення 'молодих бруньок сосни' [9, с. 164]. Коли більшість репрезентантів мотивовано девербативами *ріст* або *гін*, то назва *ка'лач* переходить у систему народної географічної термінології із іншої терміносистеми. Уважаємо цей номен локалізмом.

У більшості говірок обстежуваного ареалу 'один із роздвоєних стовбурів дерева' іменовано метафоричною назвою *вилка*, що є загальноновідомим і для інших говірок української мови.

Серед значень СП «зрубаний/пошкоджений ліс/дерево» найбільшу кількість назв має значення 'випалене (вигоріле) місце в лісі', для якого інформанти використовують однослівні та двослівні номен: *попел'иши'ч'е* (Клн, Жвн), *поп'іл'иши'ч'е* (Клб), *поп'ілиши'ч'е* (Бзб), *поп'ітник* (Бзб), *з'гариши'ч'е* (Клн), *вигор'івше* (Бгд), *вигор'іл'а д'іл'анка* (Глм), *згор'іл'о на'поп'іл'* (Нхй). Назви мають прозору мотивацію та походження – від іменника *поп'іл*, що актуалізує ознаку реалемного плану вияву, або від дієслова *горіти*, що має праслов'янське походження [Етимологічний словник 1985, Т. 2, с. 187].

Для 'місця, де вирубане ліс' зафіксовано назви *вирубка* (Пдс, Клн, Лпл, Клб, Бзп, Жвн, Врм, Клщ, Бзб), *вируб* (Глм), *рубка* (Жвн), *лісоп'овал'* (Клщ), *ч'агар'ник* (Нхй), *гал'авина* (Плш). Терміни із праслов'янським коренем *-руб-* зберігають давнє значення 'руб, відрубаний край предмета' [Етимологічний словник 2006, Т. 5, с. 131]. Полісемантичним у досліджуваних говірках є номен *ч'агар'ник*, зокрема зафіксовано значення 'густий ліс' (Глм); 'низький ліс, що непридатний для будівництва, безстрижневий ліс' (Глм); 'болото, що поросло очеретом, чагарником' (Бзп, Глм); 'низина, поросла травою' (Глм); 'старий ліс' (Бзп); 'ліс з кривими стовбурами' (Бзп); 'дрібний ліс' (Клщ); ('місце, де вирубане ліс') Нхй; *ч'агар'ники* – 'густі зарості, чагарники' (Бгд, Бзп, Глм, Жвн, Плш, Квр, Клб, Клн, Клщ, Лвч, Лпл, Нхй); 'густий ліс' (Бзб). Щодо походження цього номена думки лінгвістів різняться, але відомо, що географічного значення ця назва набуває тільки в українській та білоруських мовах [Слободян 2017, с. 486].

В одній із говірок Золотоніського району зафіксовано номен *вим'ітки* (Пдс), який використовують для називання 'позначених дерев для вирубки'. Назву мотивовано девербативом *мітка*; походження назви прозоре.

У говірці села Келеберда Черкаського району вдалося зафіксувати двослівний номен *кирч'уваний сад* (Клб) на позначення місця викорчуваного лісу (саду). Прикметник *кирч'уваний*, очевидно, походить від іменника *корч* зі значенням 'пень, викорчуваний з корінням' [Словник української мови 1973, Т. IV, с. 302]. Фонетичний видозмінений варіант вважаємо локальним утворенням для говірок Лівобережної Черкащини, який потребує додаткового спостереження.

До СП «місце в лісі» належать значення з різними ДО. Так, на позначення 'місця в лісі, де ростуть гриби' інформанти послуговуються назвами *грибне* *м'ісце* (Пдс, Клщ), *грибний л'іс* (Плш), *з'рибний л'іс* (Глм), *пол'ани* (Клн), *грибниця* (Клн), *грибовник* (Лпл), *грибовиш'ч'е* (Клб), *грибник* (Бзп, Бгд), *з'рибники* (Врм), *грибни'ки* (Клщ, Бзб), *гриби* (Жвн), *ц'іла чир'ін'* (Нхй). Усі репрезентанти, окрім назви *ц'іла чир'ін'*, не викликають складнощів при словотвірному чи етимологічному аналізі. У словнику української сучасної мови співзвучна лексема *черінь* має кілька значень, одне з яких – 'нижня площина, дно печі, де горять дрова – місце випікання хліба і варіння страв' [Словник української мови 1980, Т. XI, с. 308]. Перехід лексеми *черінь* у літературному значенні в термінологічну систему народної географії навряд чи логічний. Не винятком є мотивація цієї назви з прикметником *чорний*, значення якого нумералізується – 'багато, тьма'. У Словнику української мови Грінченка маємо значення *черінь* 'значний простір, чимось покритий' [Словарь 1959, с. 457].

У населених пунктах, які розташовані на півночі Канівського водосховища, мають переважно піщані ґрунти і відповідно хвойні лісові насадження, побутує значення 'ліс чи місце в лісі, де багато шишок' *шиш'н'ак* (Клб), *старий л'іс* (Лпл). Для позначення місця, де ростуть лікарські трави, зафіксовано назву *з'іл'а* (Пдс, Плш). Місце в лісі, де росте багато квітів, діалектоносії називають не часто, але серед засвідчених номенів *гал'авина* (Глм), *пол'анка* (Клб), *м'ісцев'іс'т'* (Нхй). Також зафіксовано назви на позначення 'місця в лісі, де росте багато конвалій' – *ландаш'і* (Жвн), *ландиш'і* (Врм). Для позначення 'місця в лісі, де дикі звірі п'ють воду' зафіксовано назви *водо'н'ій* (Клб), *озиро* (Бзп), *ка'нава* (Нхй). Місце великих мурашників у лісі діалектоносії іменують *мурашники* (Пдс, Квр, Клн, Глм, Лпл, Клб, Бзп, Жвн, Врм, Клщ, Нхй, Бзб, Бгд), *комаш'ниш'ч'е* (Квр), *ко'машиники* (Бзп), *куч'і* (Жвн). Усі репрезентанти мають прозору мотивацію та походження.

До цієї СП зараховуємо також значення 'галявина в лісі', на позначення якої зафіксовано номени *гал'авина* (Пдс, Плш, Квр, Лпл, Клб, Бзп, Врм, Клщ, Нхй, Бгд), *пол'ана* (Клн, Глм, Жвн, Клщ, Бзб),

дол'ина (Глм). На позначення лісової галявини, де ростуть суниці, інформанти послуговуються терміном *гал'авина* (Клб) або метонімічною назвою *суниця* (Пдс, Жвн). Нашу увагу привернула метафорична назва *штани* (Глм) в одній із говірок Золотоніського району, яку використовують на позначення 'великої галявини між лісами, де випасали худобу'. Така назва тісно пов'язана з формою реалії, що візуально схожа на штани. У кількох населених пунктах зафіксовано назви *ка'ч'ок* (Бзб), *остров'ки* (Бгд) на позначення 'великої галявини в лісі з поодинокими деревами'. Мотивацію чи походження номена *ка'ч'ок* поки не встановлено.

Висновки. Таким чином, ЛСГ назв лісу в говірках Лівобережної Черкащини є розгалуженою системою в складі народної географічної термінології, що представлена загальноновживаними назвами переважно слов'янського походження. Досліджувана тематична група лексики досить архаїчна. Для процесів номінації продуктивними залишаються однослівні номени (*п'ідл'ісок*, *хмиз'н'ак*, *сосонки*, *латник*, *бериз'н'ак*, *стар'ник*, *трух'л'ак*), хоча досить поширеними є двослівні атрибутивні назви (*сос'новий б'ір*, *ч'орний л'іс*), описові (*са'ма ор'ішина*, *покру'тил'о д'ериво*, *одги'ба ліс*, *карачк'оногий л'іс*) чи прийменниково-іменникові конструкції (*на пост'ройку*, *на д'рова*). У деяких випадках засвідчено розширення семантики та переходу лексем із однієї семантичної підгрупи до іншої або її звуження, унаслідок чого спостерігаємо семантичний синкретизм репрезентантів сем у межах тематичної групи лексики й поза нею. Також цей процес допомагає увиразнити локалізми, зокрема *стар'ник*, *б'ір* 'старий ліс', *л'у'ги* та *гай* 'мішаний ліс', *зал'ісок* 'тонкий ліс' тощо. Виявлено продуктивні архаїчні суфікси *-ак-* (*-як-*), *-ик-*, притаманні для обраної терміносистеми: *латник*, *молод'н'ак*, *бериз'н'ак*, *стар'ник*, *ли'н'ак*, *осич'ник*, *суш'н'ак*, *крух'л'ак*, *трух'л'ак*, *попш'л'ник*, *гриб'ник*, *шиш'н'ак*. Мотивація репрезентованих номенів переважно первинна, прозора, рідше представлена метонімічними чи метафоричними процесами. Непоодинокими є випадки полісемантизації назв. У зв'язку з цим перспективу вбачаємо в докладному вивченні інших лексико-семантичних груп досліджуваного семантичного простору.

Список скорочень назв населених пунктів

Бгд – с. Богдани, Бзб – с. Безбородьки, Бзп – с. Безпальче, Блс – с. Білоусівка, Врм – с. Вереміївка, ВХ – с. Великий Хутір, Глм – с. Гельмязів, Жвн – с. Жовнине, Клн – с. Каленики, Квр – с. Коврай-1, Клщ – с. Кліщинці, Кн – с. Кононівка, Нхк – с. Нехайки, Пдс – с. Підставки, Плш – с. Плешкані, Пшн – с. Пішане, ХК – Хутір Каврайський Золотоніського району; Клб – с. Келеберда, Лпл – с. Ліпляве Черкаського району.

Література

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни і словотвору). Ужгород, 1960. 416 с.
2. Говірки Черкащини: збірник діалектних текстів. Упоряд.: Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран. Черкаси: [б.в.], 2013. 881 с.
3. Громко Т.В. Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини). Відп. ред. В.В. Лучик. Кіровоград: РВЦ КДПУ, 2000. 172 с.
4. Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. Відп. ред. В.В. Лучик. Київ – Кіровоград: РВГЦ КДПУ, 1999. 224 с.

5. Данилюк О.К. Географічна термінологія Волині: автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова. Київ, 2000. 18 с.
6. Данилюк О.К. Словник народних географічних термінів Волині. Вид. друге, доп. і виправл. Луцьк: Вежа-Друк, 2013. 148 с.
7. Етимологічний словник української мови: [в 7 т.]. Київ: Наукова думка, 1982, Т. 1. 632 с.; 1985, Т. 2. 572 с.; 1989, Т. 3. 552 с.; 2006, Т. 5, 704 с.
8. Личук С.В. Словник народних географічних назв Івано-Франківщини. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2018. 312 с.
9. Мартинова Г.І., Щербина Т.В. Словник середньонадніпрянських говірок. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А., 2020. 492 с.
10. Потапчук І.М. Назви лісу за породою дерев у географічній номенклатурі західноподільських говірок. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2011. Вип. 28. С. 367–369.
11. Сіденко Н.П. Географічна апелювативна лексика східностепових говірок Центральної Донеччини: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Донецьк, 2003. 22 с.
12. Слободян О.В. Географічна народна термінологія українських східнословобжанських говірок Луганщини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Старобільськ, 2017. 586 с.
13. Словарь української мови: у 4 т. Київ: Наукова думка, 1959, Т. 4. 563 с.
14. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970, Т. I. 799 с.; 1971, Т. II. 550 с.; 1973, Т. IV. 840 с.; 1978, Т. IX. 916 с.; 1980, Т. XI. 699 с.
15. Толстой Н.И. Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды. Москва: Наука, 1969. 264 с.
16. Шийка С.В. Народна географічна термінологія Ровенщини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2013. 288 с.
17. Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Серія «Діалектологічна скриня»), 2008. 424 с.

References

1. Bevzenko S.P. (1960) *Istorychna morfologhiia ukrainskoi movy* [Historical morphology of the Ukrainian language] (Narysy iz slovozminy i slovotvoru [Essays on word change and word formation]). Uzhhorod. 416 s. [in Ukrainian].
2. Hovirky Cherkashchyny: zbirnyk dialektnykh tekstiv (2013) [Dialect of Cherkasy: a collection of dialect texts]. Cherkasy. 881 s. [in Ukrainian].
3. Hromko T.V. (2000) *Semantychni osoblyvosti narodnoi heohrafichnoi terminolohii Tsentralnoi Ukrainy (na materialy Kirovohradshchyny)* [Semantic features of the folk geographic terminology of Central Ukraine (on the material of Kirovohrad region)]. Kirovohrad: RVTs KDPU. 172 s. [in Ukrainian].
4. Hromko T.V., Luchyk V.V., Poliarush T.I. (1999) *Slovyk narodnykh heohrafichnykh terminiv Kirovohradshchyny* [Dictionary of folk geographic terms of Kirovohrad region]. Kyiv–Kirovohrad: RVHITS KDPU. 224 s. [in Ukrainian].
5. Danyliuk O.K. (2000) *Heohrafichna terminolohiia Volyni* [Geographical terminology of Volyn]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kyiv. 18 s. [in Ukrainian].
6. Danylyuk O.K. (2013) *Slovyk narodnykh heohrafichnykh terminiv Volyni*. [The folk geographical term dictionary of Volyn]. Lutsk: Vezha-druk. 148 s. [in Ukrainian].
7. *Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy u 7 t.* [The Etymological Dictionary of the Ukrainian Language in 7 t.]. Kyiv: Naukova dumka, 1982, T. 1. 632 s.; 1985, T. 2. 572 s.; 1989, T. 3. 552 s.; 2006, T. 5, 704 s. [in Ukrainian].
8. Lychuk S.V. (2018) *Slovyk narodnykh heohrafichnykh nazv Ivano-Frankivshchyny* [Dictionary of folk geographical names of Ivano-Frankivsk region]. Ivano-Frankivsk: Misto NV. 312 s. [in Ukrainian].
9. Martynova H., Shcherbyna T. (2020) *Slovyk serednonaddniprianskykh hovirok* [Dictionary of Middle Transdnieper dialects]. Cherkasy: Vydavets Chabanenko Yu.A. 492 s. [in Ukrainian].
10. Potapchuk I.M. (2011) *Nazvy lisu za porodoiu derev u heohrafichnii nomenklaturi zakhidnopodilskykh hovirok* [Names of the forest by tree species in the geographical nomenclature of the Western Podillya dialects]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Filolohichni nauky*. Ed. 28. S. 367–369 [in Ukrainian].
11. Sidenko N.P. (2003) *Heohrafichna apeliatyvna leksyka skhidnostepovykh hovirok Tsentralnoi Donechchyny* [Geographical appeal lexicon of Eastern steppe dialects from Central Donetsk]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Donetsk. 22 s. [in Ukrainian].
12. Slobodian O.V. (2017) *Heohrafichna narodna terminolohiia ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirok Luhanshchyny* [Geographical folk terminology in Ukrainian East Slobozhanshyna patois]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Starobilsk. 586 s. [in Ukrainian].
13. *Slovar ukrainskoi movy: u 4 t.* [Dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka, 1959, T. 4. 563 s. [in Ukrainian].
14. *Slovyk ukrainskoi movy: v 11 t.* [Dictionary of the Ukrainian language in 11 t.]. Kyiv: Naukova dumka,

1970, Т. I. 799 s.; 1971, Т. II. 550 s.; 1973, Т. IV. 840 s.; 1978, Т. IX. 916 s.; 1980, Т. XI. 699 s. [in Ukrainian].

15. Tolstoi N.I. (1969) Slavianskaya geograficheskaya terminologiya. Semasiologicheskie etudy [Slavic geographical terminology. Semasiological studies]. Moskva: Science. 260 s. [in Russian].

16. Shyika S.V. (2013) Narodna heohrafichna terminolohiia Rovenshchyny [The folk geographical terminology of Rivne]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kyiv. 288 s. [in Ukrainian].

17. Yastremska T. (2008) Tradytsiine hutsulske pastukhuvannia [Traditional Hutsul herding]. Lviv: Instytut Ukrainoznavstva im. I. Krypyakevycha NAN Ukrainy (seriia «Dialectolohichna skrynia»). 424 s. [in Ukrainian].

LEXICAL AND SEMANTIC GROUP OF FOREST NAMES OF THE LEFT BANK OF CHERKASY REGION: VARIATION OF FORM AND SEMANTICS

Abstract. For a long time, folk geographical terms have been of great interest not only to Ukrainian dialectologists, but also to Slavic linguists. In recent decades, geographical names of Western, Middle and Eastern Polissya, Precarpathia, Western Podillya, Central and Eastern Steppe, and Eastern Slobozhan dialects have been represented. The nouns of this thematic group are an integral part of regional dictionaries of dialect vocabulary. Geographical folk names are one of the archaic and permanent layers of the vocabulary, in which information about the geographical realities of a certain area is reflected, as well as the historical, linguistic, social and mental features of the people are recorded. The article presents the processes of nomination of one of the lexical and semantic groups (LSG) of the clearly structured terminological system of folk geography: forest names. The material of the analysis is the records of the author's field expedition from the dialects of the Left Bank Cherkasy region, which became the basis of the modern literary language. This area still remains one of the problem areas of the Ukrainian dialect space. The source base is complemented by materials from printed works representing the dialect material of the selected continuum, in particular, a collection of dialect texts and regional dictionaries of dialect names. The presented material forms a clear hierarchical system. The author draws attention to names that differ from the literary standard, describes motivational models of creation, analyzes the origin of nomen, which are the core of the word-forming chain. The article notes the expansion of semantics and the transition of lexemes from other thematic groups to the selected lexical-semantic group. It is shown that most of the presented names for forests in Left Bank Middle Dnipro dialect are archaic, and single-word nomen that are characteristic of terminological systems remain productive for nomination processes. It should be emphasized that folk geographic terminology is gradually disappearing from the active use of dialect speakers due to time or driving processes in the environment. This gives rise to the replacement of fixed one-word nouns by prepositional-noun constructions and descriptive names.

Key words: nomination, forest names, folk geographic terminology, Middle Dnipro dialects, variability, semantics, lexical and semantic group.

© Задорожня І., 2023 р.

Ірина Задорожня – кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови Національної наук України, Київ, Україна; irinav.pustovit@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-4418-3158>

Iryna Zadorozhnia – PhD in Philology, Junior Researcher of the Dialectology Department of the Ukrainian Language Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; irinav.pustovit@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-4418-3158>

АНГЛІЙСЬКА ТА УКРАЇНСЬКА ЗООФРАЗЕМНА НОМІНАЦІЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.111'373.7+811.161.2'373.7

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).187-193

Зимомря І. Англійська та українська зоофраземна номінація; кількість бібліографічних джерел – 16; мова українська.

Анотація. У статті йдеться про те, що дотепер ще чітко не визначені критерії установаження зоофразем, відсутня також єдність думок, що стосуються категоріальних властивостей цих одиниць. Питання про критерії визначення зоофраземних одиниць, їхніх меж і можливостей продовжує викликати полеміку серед дослідників. Автор вважає, що головним завданням зіставних зоофраземних досліджень є не тільки виявлення національно-культурної специфіки у мовленні, а й також з'ясування тих специфічних рис, які притаманні саме цій мові, а не іншій. Наукові пошуки такого типу є вкрай необхідні ще й тому, що вони відкривають доступ до найбільш прихованих сторін національних мов і своєї середньої специфіки ментальності їхніх носіїв. Без цього неможливе ні теоретичне осмислення будови мов, ні належне практичне оволодіння ними для потреб перекладу.

Каменем спотикання є той факт, що одне й те ж явище лінгвокультури може по-різному втілюватися в мовах. Носій однієї мови й культури, намагаючись засвоїти інші, сприймає той самий комплекс значень зоофраземіки, як у своїй мові та культурі. Якщо ж ці комплекси значень у чому-небудь не збігаються, то в такому разі можливий інформаційний збій, що веде до явних непорозумінь. Сказане дає підставу для твердження про те, що якщо у двох мовах зустрічаються повні або відносні еквіваленти зоофразем, то такі вислови не викличуть значних труднощів під час перекладу з іншої мови. У протилежному випадкові можуть виникнути непередбачувані непорозуміння.

Порівняльно-зіставне дослідження двох і більше мов охоплює нині особливий розділ сучасної лінгвістики – зіставну зоофраземіку, що знаходиться на етапі становлення й викликає все більше наукове зацікавлення серед лінгвістів. Взаємне співвідношення, порівняння й протиставлення окремих категорій, розрядів та інших мовних угруповань, пошуки суттєвих формальних і смислових зв'язків між ними виступають обов'язковою передумовою отримання відомостей про їхню кореляцію.

Зоофраземи зіставлюваних мов виразно передають світорозуміння кожного народу, що ґрунтується на актуалізації тих чи тих фрагментів об'єктивної дійсності через низку екстралінгвальних чинників, найважливішими серед яких є спосіб життя, особливості культурно-історичного розвитку, етнічна психологія, система норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства.

Особливого значення ця проблема набула в наш час у зв'язку з інтенсивним розвитком міжнародних відносин, потребою ефективного спілкування людей, що належать до різних мов і культур. Успішна реалізація міжнародних контактів вимагає, щоб кожна мова засвоювалася поряд із вивченням етнокультурної специфіки її народу-носія.

Автор доходить висновку про те, що нині все частіше застосовуються ідеографічні класифікації фраземного фонду різних мов. Дослідження зоофразем за тематико-ідеографічним принципом, тобто з точки зору понять, які вони позначають, є важливим із таких причин: 1) у різних мовах зоофраземи є наслідком мовної репрезентації аналогічних життєвих ситуацій однаковою або різним складом словосполучень; 2) сукупність системних зв'язків у порівнюваних мовах досліджується синонімічними й антонімічними кореляціями; 3) набутий досвід тематичного розподілу зоофразем ідеографічними словниками має прикладну цінність; 4) можливість залучення в дослідженні усього того, що бере свій початок у генетичній спорідненості етносів, розмаїтті способів життя, зумовлених психологією їхніх представників, побутом та специфікою світосприйняття, що є важливими чинниками для створення основ ефективною міжмовною та міжкультурною комунікації.

Ключові слова: зоофразема, зіставне вивчення, тематико-ідеографічна класифікація, кореляція, системні зв'язки.

Постановка проблеми. Попри явну цінність порівняльно-зіставного методу, зауважимо, що дослідження зоофраземіки нині зустрічається з низкою ускладнень, зумовлених недостатнім вивченням її теоретичних проблем та відсутністю єдиних принципів опрацювання фразеологічного складу різних мов. Це знаходить своє явне відображення в розбіжностях, які стосуються складу, меж і методів застосування сучасної порівняльно-зіставної теорії та лексикографічної практики. Дотепер чітко не визначені критерії установаження зоофразем, відсутня також єдність думок щодо категоріальних властивостей цих одиниць. Такі поняття, як усталеність, відтворюваність, ідіоматичність, експресивність та образність постійно піддаються критичному перегляду, їхня роль і значення у дефініції зоофраземних одиниць то надмірно збільшується, то помітно зменшується. Назрілі питання про критерії визна-

чення зоофразем продовжують викликати полеміку серед їхніх дослідників.

Аналіз досліджень. Ті чи ті аспекти порівняльно-зіставної фраземіки знайшли відображення у зіставному аналізі чесько-української анімалістичної фраземіки [Неруш 1987], структурно-граматичній характеристиці ад'єктивних фраземних одиниць з анімалістичним компонентом [Бойко 1989], порівняльних дослідженнях фраземних одиниць із зоосемічним компонентом у парадигматиці й синтагматиці на матеріалі англійських текстів ХХ століття [Валуєва 1993]; фраземних одиницях із зоонімічним компонентом, що характеризують людей в українській, англійській і китайській мовах [Галінська 2006]; оцінних фраземних одиницях в англійській та українській мовах: лінгвокогнітивний аспект [Олійник 2008], у перспективах вивчення зоосемічної фраземіки у зіставному аспекті [Руснак

2010], компаративних пошуках [Мізін 2011], функціонування зоосемізмів у фраземах англійської, німецької та української мов [Коваленко, Рзаєва 2013], компаративних фраземах із анімалістичними компонентами в українських говірках Закарпаття [Харківська 2022].

Проаналізовані праці засвідчують актуальність проблематики статті.

Мета статті. За останній час у зв'язку з дослідженнями в галузі методики викладання іноземних мов, посилена увага до теоретичних питань перекладу й лінгвофілософської проблематики [див., напр., Бацевич 2008], значно активізувалися наукові пошуки в галузі попарного зіставлення різних мов. Завдання таких досліджень різноманітні і визначаються їхньою конкретною метою, яка може бути перекладацька, лінгводидактична, теоретична і містити вивчення системних подібностей та розбіжностей між зіставлюваними мовами, виявлення їхніх причин, глибше пізнання систем рідної та іноземної мов, встановлення тих ознак зіставлення, які залишаються непомітними під час зосередження уваги тільки на одній мові.

Мета дослідження у статті не обмежується тільки знаходженням національно-культурної специфіки у мовленні. Вона також спрямована на відкриття доступу до найбільш прихованих сторін своєрідності досліджуваних мов, з одного боку, та специфіку ментальності їхніх носіїв – з іншого.

Методи дослідження. Для виявлення поставлених у роботі завдань використано такі основні методи і прийоми аналізу конкретного емпіричного матеріалу: порівняльно-зіставний метод; різні способи означування зоофразем шляхом звернення до тлумачних і паралельних словників для отримання якомога повнішої лінгвістичної інформації; метод зоофраземної ідентифікації й опису, за допомогою якого встановлюється семантичний обсяг зоофразем англійської та української мов; концептуальний і контрастивний аналіз.

Виклад основного матеріалу. Порівняння й зіставлення мовних категорій, розрядів і типів фраземної номінації, встановлення суттєвих формальних і смислових взаємозв'язків між ними виступають нині обов'язковою умовою характеристики кожного з них [Мізін 2007; Валуєва 1996; Галинська 2006; Коваленко, Рзаєва 2013; Левченко 2007; Неруш 1987; Олійник 2008; Руснак 2010].

За останні роки порівняльно-зіставні дослідження, спрямовані на встановлення подібностей і розбіжностей у різних мовах, набувають усе більшої актуальності, закладаючи основи сучасного компаративного мовознавства. Посилене зацікавлення ними намітилося і в галузі зоофраземіки, в якій найбільш випукло виявляється своєрідність побуту й життя народу через те, що саме вони поєднують у собі весь складний комплекс культури й психології етносу, неповторний спосіб його мислення й поведінки. Усе виразніше на першій план висувається потреба докладного опису як універсальних, так і етнічно зумовлених індивідуальних перспектив функціонування [Мізін 2011].

Вивчення й порівняння зоофразем у двох і більше мовах дає також змогу з'ясувати їхню специфіку та встановити особливості культурних чинників у свідомості різномовних носіїв. Вони можуть привести й до знаходження деяких історичних паралелей, характерних для народів, які по-різному взаємодіяли між собою в минулому і продовжують це робити дотепер. Порівняльно-зіставний метод пропонує нині широкі можливості для поглибленого вивчення специфіки онтологічних і функційних властивостей окремих назв предметів та явищ у конкретних мовах, доповнює наявні відомості шляхом закладення основ сучасної теорії міжкультурної комунікації [див., напр., Левицький, Святюк 2011]. Особливий інтерес викликають пошуки в галузі зоофраземіки, оскільки саме вона найяскравіше відзеркалює ті характерні особливості живих істот, які залишили найглибший слід на поведінці людей. Такий підхід дає підставу для твердження про універсальність певних лінгвістичних категорій, що передбачають наявність як окремих подібностей, так і відмінностей об'єктів, що вивчаються.

Певні труднощі, які виникають у порівняльно-зіставному вивченні зоофраземіки, ще донині зумовлені відсутністю єдиних принципів лексикографічного опрацювання її складу в різних мовах. Недостатній рівень знань про семантику окремих зоофразем знаходить безпосереднє відображення в розбіжностях складу, меж і методів дослідження. До цього часу не встановлено загальноприйнятих критеріїв у визначенні зоофразем, відсутня також єдність поглядів на їхні функціонально-смислові властивості. Питання про критерії виділення зоофразем, у свою чергу, породжує полеміку щодо меж і обсягів цього розділу лінгвістики. Саме в зіставленні не тільки найвиразніше пізнаються елементи подібностей і розбіжностей між мовами, а й виявляються як універсальні, так і суто специфічні явища на різних рівнях.

Міжмовні аспекти й функційно-смислові кореляції зоофразем є відносно автономними явищами, на яких базується типологія їхніх еквівалентів. Серед них виділяються структурно-семантичні рівні, тобто такі, що поєднують у собі аспектну й функційно-смислову співвіднесеність. У кожній конкретній мові ці рівні мають свої особливі форми вираження і свій специфічний лексичний склад. У них утілений внутрішній стан і психологія народу-носія мови, що накладає відбиток на їхню змістову сторону, в основі якої лежать специфічні образи, безпосередньо пов'язані з суто національними реаліями.

Так, лексичний склад фраземи залежить від системи прийомів у номінації реалій в окремо взятій мові, образність і семантика – від способів репрезентації тих чи тих предметів і явищ об'єктивної дійсності. В основі унікальних фразем лежать не тільки способи вираження навколишньої дійсності засобами мови, а й своєрідність сприйняття її носіями. Фраземіка, відображаючи національний колорит конкретної мови, може мати спільні мов-

ні засоби, зумовлені різними чинниками, до яких належать семантична спільність компонентів зоофразем, переосмислення, можливість калькування і т. ін.

Розглядаючи зоофразему як білатеральний мовний знак, наділений планом вираження і планом змісту, в зіставному аспекті важливо зосередити першочергову увагу на пошуках особливостей національної специфіки. Зіставлення у плані змісту, поряд із формою, що спирається на спільності поняття як його бази, дає змогу описати семантичну структуру зоофразем як під кутом зору теорії, так і практики. Воно також може привести й до з'ясування деяких актуальних питань типології як виду наукової систематизації та класифікації за спільними ознаками [ВТССУМ, с. 1450], відштовхуючись від їхньої історії й походження.

Попри явну цінність порівняльно-зіставного методу, зауважимо, що студіювання зоофраземіки пов'язане нині і з низкою труднощів, зумовлених недостатнім вивченням її теоретичних проблем та відсутністю єдиних принципів опрацювання фразеологічного складу різних мов. Це знаходить своє явне відображення в розбіжностях, які стосуються складу, меж і методів застосування порівняно-зіставної теорії та лексикографічної практики. Дотепер чітко не визначені критерії установавання зоофразем, відсутня також єдність думок про категоріальний статус цих одиниць. Зіставні дослідження диференціюються також за субсистемами мови (зіставна фонологія, лексикологія, граматики і т. ін.), за аспектом мовних явищ (мова як абстрактна система, мовленнєва діяльність, текст), за напрямом аналізу (від мовної форми до змісту або від змісту до способу його реалізації в мовах) і ще за цілою низкою інших важливих ознак.

Дослідники не тільки намагаються констатувати наявність розбіжностей, а й простежувати, що є універсальним у світосприйнятті двох і більше народів і яким чином це знаходить своє відображення в мовленнєвій практиці з урахуванням національної специфіки.

Головним завданням зіставних зоофраземних досліджень є не тільки знаходження національно-культурної специфіки у мовленні, а й також виявлення тих особливостей, які притаманні саме цій мові, а не іншій. Наукові пошуки такого типу є вкрай необхідні ще й тому, що вони відкривають доступ до найбільш прихованих сторін національних мов і специфіки ментальності їхніх носіїв. Без цього неможливе ні теоретичне осмислення будови мов, ні практичне оволодіння ними для потреб перекладу. Сказане особливо помітне нині у процесі порівняльно-зіставного аналізу зоофразем української, близько- та віддаленоспоріднених мов.

За столітню столітню історію зіставної лінгвістики було багато досягнуто у плані порівняння й опису мов, починаючи з найзагальніших їх відомостей і типів, аналізу глибинної та поверхневої структур речення і закінчуючи докладним аналізом фонетичної системи. Однак фраземіка тривалий час не привертала достатньої уваги дослідників і тому

чимало проблем, які тією чи тією мірою входили в її компетенцію дослідження, розглядалися в межах суміжних лінгвістичних дисциплін.

Інші сфери, де зберігся інтерес до порівняльно-зіставних методів лексикології, – це галузі перекладознавства й лексикографії. За останній час вони стали розвиватися досить швидко, про що свідчить усе більша кількість перспективних досліджень, які стосуються не тільки окремих слів, а й цілих семантичних полів.

Національно-мовну специфіку, що виявляється під час зіставлення мов, можна простежити на різних рівнях і під багатьма кутами зору. Щодо фраземіки, то вона донині розглядається деякими дослідниками як розділ лексикології або як самостійна дисципліна серед інших порівняльно-зіставних досліджень. Каменем спотикання стає той факт, що одне й те ж явище лінгвокультури може по-різному втілюватися в мовах. Тому коли носій однієї мови й культури намагається засвоїти іншій, він сприймає той самий комплекс значень зоофраземі, як у своїй.

Сказане дає підставу для твердження про те, що якщо у двох мовах трапляються повні або відносні еквіваленти зоофразем, то такі вислови не викличуть значних труднощів під час перекладу з іншої мови. Зіставлення двох і більше мов із метою виявлення того, як у них виражається їхній набір культурних понять і цінностей, дає змогу з'ясувати, коли виникають найбільші труднощі в процесі перекладу.

Сам механізм зіставлення зоофразем англійської та української мов виглядає так. Спочатку визначається концепт, відповідно до якого буде проводитися зіставлення. Потім потрібно відібрати зоофраземі, що містять у собі цей концепт, і зіставляти їх на підставі наявності одного й того ж образу з урахуванням стилістичних відтінків.

Національна специфіка мови, як відомо, виявляється на всіх рівнях. У кожній конкретній мові ці рівні мають свої особливі форми вираження, свій специфічний лексичний склад. У зоофраземах найбільш виразно простежуються способи мислення і психологія народу, відзеркалені в змісті цих одиниць, в основі яких лежать образи, часто пов'язані з суто національними реаліями.

Національна специфіка зоофраземного складу визначається також умовами життя народу, флорою, фауною, географічним положенням, історією, культурою, звичаями, традиціями, віруваннями, релігією. Звідси стає очевидним той факт, що самотність зоофразем визначається як внутрішніми закономірностями мови, так і екстралінгвальними чинниками. Крім того, структурні особливості зоофразем залежать як від типу мови, так і способів вираження граматичних відношень. Лексичний склад також залежить від способів номінації предметів і явищ певною мовою, а образність та семантика – від різновидів репрезентації в мовах тих чи інших об'єктів або явищ навколишньої дійсності. Заслугує на увагу й те, що в основі існування унікальних фразем лежать не тільки правила вираження дійсності засобами

мови, а й своєрідність реальності, представлені самою зоофразею у сприйнятті її носіїв.

Порівняльно-зіставне дослідження двох і більше мов охоплює нині особливий розділ сучасної лінгвістики – зіставну фраземіку, що перебуває на етапі становлення й викликає все більше наукове зацікавлення лінгвістів. Взаємне співвідношення, порівняння й протиставлення окремих категорій, розрядів та інших мовних угруповань, пошуки суттєвих формальних і смислових зв'язків між ними виступають обов'язковою умовою отримання достовірних відомостей про їхню кореляцію.

Будь-яка класифікація зоофразем у кожній мові зосереджена, перш за все, на з'ясуванні особливостей семантики і структури, дослідження яких має важливе теоретичне і практичне значення для їх подальшого вивчення в межах окремої лінгвістичної дисципліни. Етнокультурне забарвлення зоофраземіки кожної окремої мови визначає ту специфіку, яку необхідно враховувати під час формування основних принципів класифікації її одиниць, беручи до уваги той безперечний факт, що вони закріплюють у своїй семантиці актуальні для кожного з народів поняття. Наприклад, для характеристики людини як біологічної істоти і члена суспільства носії мови вибирають, як правило, типові й рідко нетипові, проте переважно доречні поняття, що стосуються її поведінки в різних життєвих ситуаціях, опис зовнішності та внутрішніх переживань [див., напр., Жайворонок, 2018].

Нині все частіше застосовуються ідеографічні класифікації фразеологічного фонду різних мов. Дослідження зоофразем за тематико-ідеографічним принципом, тобто з точки зору понять, які вони позначають, є важливим із таких причин:

1) у різних мовах зоофраземи є наслідком мовної репрезентації аналогічних життєвих ситуацій, однаковим або неоднаковим складом словосполучень, тому тематико-ідеографічна класифікація спрямована перш за все на виявлення й опис їхніх сутнісних ознак;

2) тематико-ідеографічна класифікація зоофраземних одиниць супроводжується виникненням синонімічних і антонімічних креляцій, що розкривають сукупність системних зв'язків у фраземних фондах порівнюваних мов;

3) досвід, акумульований дослідниками в тематичному розподілі зоофраземного корпусу будь-якої мови, надзвичайно важливий для укладання ідеографічних словників через їх величезну теоретичну й практичну цінність для лінгвістів, письменників, поетів і перекладачів;

4) зіставне вивчення тематико-ідеографічних груп зоофразем у двох і більше мовах дає змогу встановити не тільки етнокультурну специфіку, а й типологічно спільне в психології, побуті, історії, способі життя, що бере свій початок у генетичній спорідненості тих чи тих народів.

Зоофраземи зіставлених мов виразно передають світорозуміння кожного народу, що ґрунтується на актуалізації фрагментів об'єктивної дійсності через низку екстралінгвальних чинників, найваж-

ливішими серед яких є, на наш погляд, спосіб життя, особливості культурно-історичного розвитку, етнічно зумовлена психологія, що відображає специфіку світосприйняття.

Особливого значення ця проблема набула в наш час у зв'язку з інтенсивним розвитком міжнародних відносин, потребою ефективного спілкування людей, що належать до різних мов і культур. Успішна реалізація міжнародних контактів вимагає, щоб кожна мова засвоювалася паралельно з вивченням етнокультурної специфіки її народу-носія. Справа в тому, що однакова дійсність у різних мовах може бути представлена по-різному, кожна нова іноземна вокабула часто змушує нас вдумуватися в те, що приховується за нею і чи може передаватися відповідним рідним словом чи зоофразею. Найпоширенішими з цієї тематики є дослідження, виконані на матеріалі англійської мови, в яких виділяються найпродуктивніші джерела виникнення зоофразем, до яких належать:

1) трудова діяльність людей, напр.: *to put the cart before the horse* – 'починати не з того кінця' [АУС, 10, с. 551]; *to flog a dead horse* – 'займатися марною справою' *займатися марною справою* [там само]; *come off your high horse!* 'годи задаватися!' [там само]; *to take the Bull by the horns* – 'узяти бика за роги' [там само, с. 158];

2) позначення роботи селян, рибалок, мисливців, моряків, майстрів, представників різних галузей виробництва, напр.: *to milk the bull (the ram)* – 'займатися марною справою' [там само, с. 727]; *to take horse* – 'сісти на коня, їхати верху' [АУФС, с. 915]; *to take a hair of the dog that bit you* – 'клин клином вибивають, від чого захворів, тим і лікуйся' [там само, с. 445];

3) зоофраземи, що відображають діяльність представників культури, артистів, художників, музикантів: *the tune the (old) cow died of* – 'мотив або пісня, що дратує слух'; 'порада або напучення замість допомоги' [там само, с. 968]; *to turn the crab* – амер. спорт 'робити міст (у французькій боротьбі)' [там само, с. 971]; *to turn the turtle* – 'перекинутися догори дном' [там само, с. 971];

4) історичні події, факти, дати, напр., *as well be hanger (або hang) for a sheep as (for) a lamb* – 'сім бід – один одвіт; сім смертям не бути, а одної не минути; раз козі смерть' [за старовинним англійським законом того, хто вкрав вівцю, страчували через повішення] [там само, с. 44];

5) зоофраземи на позначення людини за соціальним статусом: *a big bug* – 'повинна особа, шишка, туз, велика цяця, велике цабе' [там само, с. 433];

6) різні суспільні реалії, вдачі, традиції, звичаї, марновірство, забобони, повір'я, перекази, легенди: *bet (або put one's shirt on a horse)* – 'ризикувати всім, поставити все (на коня)' [там само, с. 123]; *an unlicked cub* – 'хлопча, що погано поводиться, має погані манери, молодий хлопеч, ще молоко на губах не обсохло' [там само, с. 980];

7) біблеїзми: *can the leopard change his spots?* (тж. *the fox may grow grey, but never good; he will fie as he lived*) – 'присл. горбатого могила виправить;

з лисиною родився, з лисиною помреш' [там само, с. 191]; *cast pearls before swine* – 'кидати перли перед свиньми' [там само, с. 201];

8) зоофраземи на позначення людей: *an old bird* – 'людина з досвідом, бувала людина, стріляний горобець' [там само, с. 717]; *old cat* – 'сварлива або зла баба, огидна баба, відьма' [там само, с. 717]; *old cock* – 'другяка, старина' [там само, с. 133]; *old fox* – 'стара лисиця, хитрун' [там само];

9) зоофраземи з компонентами – назвами представників фауни й орнітофауни: *the king of beasts* – 'цар звірів, лев' [там само, с. 577]; *the king of birds* – 'цар птахів, орел' [там само]; *King Stork* – 'тиран, деспот' (вираз ужитий із байки Езопа) [там само, с. 578]; *the king of the sea* – 'морський цар, оселедець' і т. ін.

Міжмовна аспектна й функційно-смілова кореляція зоофразем є відносно автономним явищем, на якому базується типологія їхніх еквівалентів. Серед них виділяються структурно-семантичні, тобто такі, що поєднують у собі аспектну й функційно-смілову співвіднесеність. Із їх урахуванням простежуються такі основні типи міжмовних відношень:

1) тотожність, тобто повний збіг аспектно-організаційної й сукупного значення більшої частини фразем, напр.: *to take the bull by the horns* [також *to grasp one's* (або *the bull by the horns, to grasp the nettle*)] – 'рішуче діяти, мужньо долати труднощі, взяти бика за роги' [там само, с. 923]; *like a bat out of hell* – 'дуже швидко, прожогом' [там само, с. 610]; *like a flash* – 'дуже швидко, миттю, вмить' [там само, с. 611];

2) лексична варіативність або структурна синонімія, тобто повний збіг сукупного значення й синтаксичної організації при неповній тотожності компонентного складу, напр.: *to get a look (або a sight) at the elephant* [також *to see the elephant*] – 'знати життя, побути життєвого досвіду; познайомитися з життям великого міста; побачити світ; бачити смаженого вовка' [там само, с. 373];

3) ідеографічна синонімія, тобто неповна тотожність сукупного сигніфікативного значення (безвідносно до аспектно-тотожності за рахунок наявності особливих семантичних ознак у фразем, напр.: *to take a mountain out of a mole-hill* – 'робити з мухи слона' [там само, с. 640]; *all his geese are swans* – 'він завжди перебільшує'.

Наведені вище приклади засвідчують наявність аспектно-або структурної кореляції у сукупному змісті зоофразем англійської та української мов. Аспектна кореляція у цьому випадкові означає міжмовну близькість зоофраземних компонентів, а також синтаксичних структур у їхньому регулярно-нефразеологічному вживанні, тобто тотожність внутрішньої організації зіставлених одиниць або хоча б їхню подібність. Міжмовна аспектна й функційно-смілова кореляція фразем – відносно авто-

номне явище. На їхній взаємодії базується типологія міжмовних фраземних еквівалентів, серед яких, зазвичай, виділяються структурно-семантичні, тобто такі, що поєднують у собі аспектну й функційно-смілову кореляцію. Повними або абсолютними зоофраземними еквівалентами є лише менша їхня кількість. У більшості зіставлених зоофразем еквівалентність є неповною, тобто в ній простежуються ті чи інші денотативно-сигніфікативні або конотативно-прагматичні відмінності.

У кожному словосполученні зі зв'язаними між собою компонентами на перший план виступає постійна семантична фіксованість його цілісного складу з незвичним порядком слів, що утвердився внаслідок його багаторазового вживання й закріплення в певному контексті. Тому найочевиднішою ознакою більшості зоофразем у мовах, що зіставляються, є їхня усталеність. Принцип усталеності безпосередньо пов'язаний із поняттям семантичної цілісності значення, оскільки зоофразема, як правило, є тісно пов'язаним сполученням компонентів.

Як відомо, до важливих ознак фраземної одиниці належить і наявність метафоричності у слові, що входить до її складу. Проте відмінною ознакою зоофраземи від слова, в якому образність переважно зумовлена контекстом, є те, що в зоофраземі вона постійна, характеризується внутрішньою єдністю та відносною автономністю.

Вивчення порівняльно-зіставної зоофраземіки як окремого відгалуження від компаративістики, знаходиться нині на початковому етапі свого розвитку та викликає все більшу зацікавленість серед сучасних дослідників [див., напр.: Кочерган 2006; Зорівчак 1989 і т. ін.].

Висновки. За останні роки порівняльно-зіставні дослідження стають найбільш актуальними в установленні подібностей і розбіжностей у структурі різних мов, що особливо важливо для створення основи ефективної міжмовної та міжкультурної комунікації. Особливий інтерес викликають дослідження в галузі зоофраземіки, в якій нагромаджується значний комплекс культури й психології народу та неповторний характер його образного мислення. Саме тому проблеми пошуку сфер контактування різних мов і їхнього фраземного складу не тільки привертають особливу увагу сучасних лінгвістів, а й передбачають докладний опис універсальних та індивідуальних можливостей зоофразем.

Основним завданням фундаментальних досліджень була й залишається потреба у вивченні типології міжмовних зоофраземних відношень між двома й більше близькосторідними, віддалено-спорідними або неспорідними мовами. Воно дає змогу виявити й описати особливості культур і менталітету різних народів, навіть бачити значні розбіжності в мисленні носіїв тих чи тих мов, установлення яких донині залишається актуальним завданням.

Література

1. Бойко В.М. Структурно-граматична характеристика ад'єктивних фразеологічних одиниць з анімалістичним компонентом. *Мовознавство*. 1989. № 3 (135). С.50–54.

2. Валуєва І. Порівняльне дослідження фразеологічних одиниць із зоосемічним компонентом у парадигматиці й синтагматиці [на матеріалі англійських текстів ХХ століття]: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 – германські мови. Одеса, 1996. 15 с.
3. Галинська О. Фразеологічні одиниці з зоонімічним компонентом, що характеризують людей в українській, англійській і китайській мовах. *Українська орієнтація*: зб. наук. праць викл. та студ. Ін-ту схід. мов. Київ. нац. лінгв. ун-ту. Голов. ред. І.В. Срібняк. Вип. 1. Київ, 2006. С. 114–118.
4. Жайворонок В. Антологія знаків української етнокультури. Словник-довідник. Київ, 2018. 760 с.
5. Зорівчак Р.П. Фразеологія в лінгвокраїнознавчому аспекті. *Мовознавство*. 1990. № 3. С. 76–78.
6. Коваленко О., Рзаєва В. Функціонування зоосемізмів у фразеологізмах німецької та української мов. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2013. Вип. 2. С. 30–38.
7. Кочерган М. Загальне мовознавство: підручник: Академія, 2003. 463 с.
8. Левицький А., Святюк Ю. Етнономінації у дзеркалі міжкультурної комунікації: монографія. Київ, 2011. 192 с.
9. Левченко О. Символи у фразеологічних системах української та російської мов: лінгвокультурний аспект: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 – українська мова, 10.02.02 – російська мова. Київ, 2007.
10. Мізін К. Людина в дзеркалі компаративної фразеології: монографія. Київ–Кременчук, 2011. 447 с.
11. Неруш Г. Зіставний аналіз чесько-української анімалістичної фразеології. *Зіставне дослідження української, чеської та російської мов*. Київ, 1987. С. 152–175.
12. Олійник С. Оцінки фразеологічних одиниць в англійській та українській мовах: лінгвокультурологічний аспект: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17 – порівняльно-історичне і топологічне мовознавство. Донецьк, 2008. 22 с.
13. Руснак В. Перспективи вивчення зоосемічної фразеології у зіставному аспекті. *Studia Germanica et Romanica*. Іноземні мови. Зарубіжна література. Методика викладання. Донецьк: ДонНУ, 2010. Т. 7. № 3(21). С. 148–156.
14. Баранцев К. Англо-український фразеологічний словник. Київ: Знання, 2006. 1055 с.
15. Балла М.І. Англо-український словник. Т. 1. Київ: Освіта, 1996. 752 с.
16. Харьківська О. Компаративні фрази з анімалістичними компонентами в українських говірках Закарпаття. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2022. Вип.48. С. 190–196.

References

1. Boiko V.M. (1989) Strukturno-hramatychna kharakterystyka adiektivnykh frazeolohichnykh odynts z animalistychnym komponentom [Structural and grammatical characteristics of adjectival phraseological units with an animalistic component]. *Movoznavstvo*. № 3 (135). S.50–54 [in Ukrainian].
2. Valuieva I. (1996) Porivnialne doslidzhennia frazeolohichnykh odynts iz zoosemichnym komponentom u paradyhmatytsi y syntahmatytsi (na materiali anhlovnykh tekstiv XX stolittia) [A comparative study of phraseological units with a zoosemic component in paradigmatics and syntagmatics (on the material of English-language texts of the 20th century)]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.04 – hermanski movy. Odesa. 15 s. [in Ukrainian].
3. Halynska O. (2006) Frazeolohichni odynts z zoonimichnym komponentom, shcho kharakteryzuiut liudei v ukrainskii, anhliiskii i kytayskii movakh [Phraseological units with a zoonymic component characterizing people in the Ukrainian, English and Chinese languages]. *Ukrainska oriientatsiia*: zb. nauk. prats vykl. ta stud. In-tu skhid. mov. Kyiv. nats. lnhv. un-tu. Holov. red. I.V. Sribniak. Vyp. 1. Kyiv. 114–118 [in Ukrainian].
4. Zhaivoronok V. (2018) Antolohiia znakiv ukrainskoi etnokultury [An anthology of signs of Ukrainian ethnoculture]. *Slovyk-dovidnyk*. Kyiv. 760 s. [in Ukrainian].
5. Zorivchak R.P. (1990) Frazeolohiia v lnhvokrainoznavchomu aspekti [Phraseology in the linguistic aspect]. *Movoznavstvo*. № 3. S. 76–78 [in Ukrainian].
6. Kovalenko O., Rzaieva V. (2013) Funktsionuvannia zoosemizmiv u frazeolohizmakh nimetskoï ta ukrainskoï mov [Functioning of zoosemisms in German and Ukrainian phraseology]. *Odeskyi lnhvistychnyi visnyk*. Vyp. 2. S. 30–38 [in Ukrainian].
7. Kocherhan M. (2003) Zahalne movoznavstvo [General linguistics]: pidruchnyk: Akademiia. 463 s. [in Ukrainian].
8. Levytskyi A., Sviatiuk Yu. (2011) Etnonominatsii u dzerkali mizhkulturnoi komunikatsii [Ethnonominations in the mirror of intercultural communication]: monohrafiia. Kyiv. 192 s. [in Ukrainian].
9. Levchenko O. (2007) Symvoly u frazeolohichnykh systemakh ukrainskoï ta rosiiskoi mov: lnhvokulturnyi aspekt [Symbols in the phraseological systems of the Ukrainian and Russian languages: linguistic and cultural aspect]: dys. ... d-ra filol. nauk: zi spets. 10.02.01 – ukrainska mova, 10.02.02 – rosiiska mova / In-t movoznavstva im. O.O. Potebni NAN Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].
10. Mizin K. (2011) Liudyna v dzerkali komparatyvnoi frazeolohii [The man in the mirror of comparative phraseology]: monohrafiia. Kyiv–Kremenchuk. 447 s. [in Ukrainian].
11. Nerush H. (1987) Zistavnyi analiz chesko-ukrainskoi animalistychnoi frazeolohii [Comparative analysis of Esko-Ukrainian animalistic phraseology]. *Zistavne doslidzhennia ukrainskoï, cheskoï ta rosiiskoi mov*. Kyiv. S. 152–175 [in Ukrainian].

12. Oliinyk S. (2008) Otsinni frazeolohichni odynytsi v anhliiskii ta ukrainskii movakh: linhvokulturolohichniy aspect [Valuable phraseological units in English and Ukrainian languages: linguistic and cultural aspect]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk; 10.02.17 – porivnialno-istorychne i topolohichne movoznavstvo. Donetsk. 22 s. [in Ukrainian].
13. Rusnak V. (2010) Perspektyvy vyvchennia zoosemichnoi frazeolohii u zistavnomu aspekti [Perspectives of sheep zoosemic phraseology in the comparative aspect]. *Studia Germanica et Romanica*. Inozemni movy. Zarubizhna literatura. Metodyka vykladannia. Donetsk: Don NU. T. 7. № 3(21). S. 148–156 [in Ukrainian].
14. Barantsev K. (2006) Anhlo-ukrainskyi frazeolohichniy slovnyk [English-Ukrainian phraseological dictionary]. Kyiv: Znannia. 1055 s. [in Ukrainian, in English].
15. Balla M.I. (1996) Anhlo-ukrainskyi slovnyk [English-Ukrainian dictionary]. T. 1. Kyiv: Osvita, 1996. 752 s. [in Ukrainian, in English].
16. Kharkivska O. (2022) Komparatyvni frazemy z animalistychnymy komponentamy v ukrainskykh hovirkakh Zakarpattia [Comparative phrasemes with animalistic components in Ukrainian dialects of Transcarpathia]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: Filolohiia*. Vyp.48. S. 190–196 [in Ukrainian].

ENGLISH AND UKRAINIAN ZOOPHRASE NOMINATION

Abstract. The article deals with the fact, that till now the criteria of determining zoophrases have not been established, there is also no unity of opinion as far as the categorical properties of these units are concerned. The issues concerning the criteria of determining the zoophrase units continues provoking controversy among the researchers of their limits and possibilities. Proceeding from the assumption that the main task of confrontation zoophrase studies is not only finding of national and cultural specificity in speech, but also revealing these specific those specific features which are inherent this language but not the other one. The searches in humanities of this type are extremely necessary due to the fact, that they open the approach to the most concealed aspects of national languages and the original mentality specificity of their speakers. Without this neither giving a meaning to the theory of language structure nor a proper practical mastering than for the requirements of translation are possible.

The stumbling block at this is the fact that one and the same phenomenon of linguistic culture may be embodied in languages in different ways. Therefore when one language speaker and culture, trying to master others, he or she perceives the same complex of zoophrase meaning as if they were in his own language and culture. If these complexes of meaning do not coincide in something, in such a case an information error is possible that leads to evident misunderstanding. The above said gives reason for the statement, that if there are full or relative equivalents in zoophrases then these expressions will not provoke significant difficulties in translation from the other language. In the opposite case the unforeseen misunderstandings may arise.

The comparative and confrontation study of two and more languages includes a special chapter of modern linguistics today – confrontation zoophrase investigation that is at the stage of formation and provokes ever more interest in the humanities. Mutual correlation, comparison and confrontation of individual categories, chapters and other language groups, the search of essential formal and sense connection among them are an obligatory condition of obtaining information about their correlation.

The languages under confrontation expressively render the sensation of the world of every nation that is based on actualization of any fragments of objective reality by means of extralinguistic factors, the most important of them are the way of life, the peculiarities of cultural and historical development, ethnic psychology, the system of norms and principles of people behaviour in their attitude to one another and to the society they live in.

This problem is of special significance nowadays due to the intensive development of international relations, the need of effective communication of people that belong to different languages and cultures.

The author draws a conclusion that ideographic classifications of the zoophrase stock is preferable nowadays: 1) the stock of zoophrases may have the same or different number of components in the languages under comparison; 2) the totality of systemic relations in both languages is realized with synonymic and antonymic correlations; 3) the experience gained in the thematic distribution of zoophrases has a pragmatic value; 4) the possibility of including everything in the study that begins from the genetic relationship of ethnoses, the diversity of their walks of life, stipulated by the psychology of the representatives, manners and customs, specificity of worldview that are important factors for creating the bases of effective inter-language and inter-cultural communication

Keywords: zoophrase, comparative study, thematic and ideographical classification, correlation, systemic relation.

© Зимомя І., 2023 р.

Іван Зимомя – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та практики перекладу Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; ivan.zymomya@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-3211-8262>

Ivan Zymomya – Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Theory and Practice of Translation, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; ivan.zymomya@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-3211-8262>

Олена КАРПЕНКО, Максим КАРПЕНКО
Валерія НЕКЛЕСОВА, Ганна ТКАЧЕНКО

СЕНСОРНА МОДАЛЬНІСТЬ ОНІМНИХ МЕМІВ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.
Випуск 2 (50)
УДК 811.111'1'373.2

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).194–199

Карпенко О., Карпенко М., Неклесова В., Ткаченко Г. Сенсорна модальність онімних мемів; кількість бібліографічних джерел – 27; мова – українська.

Анотація. У статті розглядаються онімні мемі як один із чинників відображення онімного ландшафту у глобальній мережі Інтернет. Запропонована концепція сенсорних модальностей онімних мемів пандемічної тематичної спрямованості, яка відтворює шляхи розуміння людиною свого життєвого досвіду. Метою нашої розвідки є встановити розподіл мемів на певні групи та проаналізувати різні аспекти актуалізації сенсорних модальностей в онімних мемах. Мем ми розуміємо як сукупність цифрових об'єктів зі спільними рисами у змісті, які зазвичай розповсюджуються, імітуються, реміксуються або трансформуються в Інтернеті за допомогою численних користувачів. Мем – це фрагмент інформації, який поширюється через суспільні канали і відзначається своєю лаконічністю і швидким розповсюдженням. Зазвичай мемі створюються з усвідомленням та розумінням інших мемів, що наділяє їх рисами інтертекстуальності. Об'єктом роботи є онімні мемі часів коронавірусної пандемії, предметом – реалізація різних сенсорних модальностей в цих мемах. Для проведення дослідження було використано мемі, пов'язані з темою COVID-19, різними мовами, що містять онімі. Оскільки кількість мемів та їх різновидів є занадто великою, наша увага була зосереджена на висвітленні меметичних трендів. Методами дослідження є комбінація описового методу, аналізу та систематизації онімних мемів. Матеріалом дослідження стали мемі ковідної тематичної спрямованості у різних мовах. У ході роботи мемі уніфіковано за такими групами: візуальні, аудіальні, кінестетичні, одоративні, густаторні та полімодальні. Візуальні мемі є досить поширеними, вони відзначаються статичним візуальним зображенням. Аудіальні мемі базуються на активізації аудіального каналу сприйняття інформації або імітації його за допомогою мовленнєвих прийомів і предикатив. Кінестетичні мемі містять зображення рухів, фрагменти з фільмів, кліпи, а отже, це динамічні зображення, що містять рух персонажів або зображених об'єктів, а також можуть містити мовленнєві конструкції, пов'язані з рухом. Одоративні мемі пов'язані з відсутністю запаху при захворюванні на COVID-19, густаторні – базуються на відображенні відсутності смакового відчуття. Полімодальні мемі поєднують сенсорні модальності, згадані вище у різних комбінаціях. Встановлено, що сенсорна модальність онімних мемів пандемічної тематичної групи є переважно візуальною, друге місце займають одоративні й густаторні мемі, і останню позицію посідають аудіальні й полімодальні мемі.

Ключові слова: онімний ландшафт, онімні мемі, мемі ковідної тематичної спрямованості, сенсорна модальність мемів.

Постановка проблеми. Пандемічні місяці самоізоляції та новин не могли не вплинути на життя та сприйняття себе у багатьох людей по всьому світу. Завдяки Інтернету та соціальним мережам самоізоляція стала не таким тяжким тягарем, яким могла би бути. До того ж, завдяки підвищеній активності людей у Мережі, багато науковців у різних галузях наук можуть відстежувати соціальні, побутові, психологічні та культурні аспекти сприйняття глобальної пандемії.

У нашому дослідженні ми зосереджуємося на онімних мемах як на відображенні онімного ландшафту у глобальній Мережі, де висвітлюється народна креативність та культура участі (participatory culture) [Jenkins 2009]. Фокусом нашої уваги є аспекти актуалізації сенсорних модальностей в мемах. Доступність художнього вираження своїх думок та бачення й велика швидкість їх розповсюдження є плідним підґрунтям для актуалізації сенсорних модальностей. Отже, різні види реалізації сенсорних модальностей використовуються у творенні мемів, тож їх аналіз видається актуальним і становить мету нашої розвідки. Об'єктом дослідження є мемі часів пандемії коронавірусу, предметом – реалізація в них різних сенсорних модальностей. Матеріалом дослідження стали мемі ковідної тематичної спрямованості різними мовами, які містять онімі. З

огляду на велику кількість мемів та їх варіантів, ми надали перевагу висвітленню меметичних трендів. Корпус дослідження поповнювався з інтернет-джерел: соціальних мереж, ЗМІ, бібліотек мемів.

Аналіз досліджень. Мем – це «група цифрових об'єктів, які: а) розділяють загальні характеристики змісту, форми та/або позиції; б) були створені з осмисленням та розумінням інших мемів; в) циркулювали, були імітовані, та/або трансформовані в Інтернеті за допомогою багатьох користувачів» [Shifman 2013b]. Отже, мемі – це один із засобів перероблення, трансформації вкоріненних та сталих або добре впізнаваних культурних текстів у нові форми та комбінації. Користувачі Інтернету – це водночас представники культурного нашарування й ті, хто його створює. Сполучення звичайного, усталеного та новаторського, прийдешнього в представників таких спільнот можуть варіюватися.

На нашу думку, мем – це частина інформації, яка передається суспільними каналами, її вирізніють стислість та стрімке поширення. Культурна спадщина як одиниця інформації має більше охоплення та вкоріненість, якщо вона функціонує як мем. Мем є самостійною окремою одиницею культури, яка визначається колективно самими носіями. Неконтрольоване і швидке розповсюдження – найцікавіші ознаки мему. За опінією винахідника терміна

мем [Solon 2013], розуміння сутності мему користувачами Мережі не дуже відрізняється від його класичної інтерпретації: це будь-що, що вірусно поширюється. Саме ця характеристика є центральною під час розуміння сутності мемів. Проте, на відміну від мемів реального життя, Інтернет-меми частіше залишають відбиток, який можна відстежувати та аналізувати [Coscia, 2013, с. 100]. Отже, інтернет-мем є зручною одиницею дослідження, оскільки можна фіксувати етапи його еволюції (народження, розвиток, розповсюдження, мутація та забуття) і зіставляти його характеристики зі звичайними мемами.

Реалії пандемії стали відображатися у науковому осмисленні трендів [Dyrel 2021; Literat 2021; MacDonald 2021; Msimanga & Murru 2021; Norstrom & Sarna 2021; Wasike 2022], однак до повної картини наукового бачення впливу COVID-19 на суспільство та життя людства ще далеко. Дослідження у сфері психології [Myrick, Nabi & Eng 2022; Flecha 2021] вказують на те, що перегляд мемів та участь в обміні меметичними одиницями сприяють зменшенню стресу та допомагають впоратись із нервовим напруженням та тривогою. Отже, не дивно є надзвичайна популярність Інтернет-мемів, їхня варіативність та адаптивність до новітніх обставин.

Привертає увагу різноманітність мемів, які можуть бути репрезентовані фразою окремо, або у поєднанні зі статичним чи динамічним візуальним образом, акустичним супроводом з певними характеристиками, причому ці комбінації значно варіюються з метою підвищення вірусності мему. Пов'язуємо це з залученням різних репрезентативних систем у процес актуалізації мемовтворення, що переносить нас у 7–6 ст. до н.е. до давньоіндійської філософської системи санкх'я (самкх'я) Капіли, основні принципи якої було пізніше викладено Іштвара Кришною в санскритському трактаті «Санкх'я-каріка». Пояснюючи природу реальності, в цій системі виокремлюються п'ять первинних елементів (звук, дотик, колір, смак, запах) [Īśvara Kṛṣṇa 1995, с. 65] та відповідні органи когніції (Око, Вуха, Ніс, Язик, Шкіра) [Īśvara Kṛṣṇa 1995, с. 70]. На думку Капіли, за допомогою цих почуттів та органів людина взаємодіє зі світом, відчуваючи задоволення й біль, що можемо вважати відомим нам сьогодні початком теорії перцепції, яка розрізняє сенсорні модальності.

Схожа теорія щодо сенсорних модальностей була розвинута Аристотелем в трактаті «De Anima», де йдеться, зокрема, про психічні здібності живих істот (поживна, апетитна, чуттєва, локомотивна та сила мислення) [Aristotle, 1986, р. 18] та виокремлюється п'ять почуттів (зір, слух, запах, смак і дотик), які надають людині різні види інформації про навколишній світ [Aristotle, 1986, р. 33]. Аристотель відзначив роль почуттів в перцепції та пізнанні, розрізнув сенсорні модальності на основі їх об'єктів та модусів операнді.

Вивчаючи фізіологію почуттів, Г. фон Хельмгольц виокремлює два ступені їх усвідомлення: нижчий ступінь почуття формується нашими концепціями зовнішніх об'єктів чи процесів, які уможливають їх визначення, тобто враження від

відчуття, про яке йде мова, таким чином, почуття сприймається синтетично; вищий ступінь – це коли ми відразу розрізняємо відповідне почуття як частину суми почуттів, що з'являються в нас, тобто такі почуття сприймаються аналітично [Helmholtz 2009, р. 62].

Як зазначає У. Джеймс в фундаментальній праці «The Principles of Psychology», людський досвід складається з різних сенсорних модальностей, включаючи зір, слух, дотик, смак і нюх. Ці модальності надають нам різні типи інформації про світ, і що їх можна поєднувати різними способами для створення єдиного сприйняття нашого оточення, тобто вони можуть змішуватися в *tertium quid*: «Ми не можемо змішувати почуття як такі, хоча ми можемо змішувати об'єкти, які відчуваємо, і від їх сумиші отримувати нові відчуття. Ми навіть не можемо ... мати в своєму розумі два почуття одночасно. Щонайбільше ми можемо порівнювати об'єкти, які раніше представлялися нам у різних відчуттях; але потім ми виявляємо, що кожен об'єкт уперто зберігає свою окрему ідентичність в свідомості, яким би не був вердикт порівняння» [James 1918].

Виклад основного матеріалу. Концепція сенсорних модальностей, як ми її зараз розуміємо, уточнювалася й розроблялася протягом століть наукових досліджень і залишається ключовою сферою дослідження в таких галузях, як нейронаука, когнітивна психологія та когнітивна лінгвістика. Ідея про те, що різні сенсорні модальності можуть впливати на те, як ми думаємо і відчуваємо, також була інкорпорована в різні лінгвістичні підходи, включаючи нейролінгвістичне програмування, де концепція *сенсорних модальностей*, які Р. Бендлер і Дж. Гріндер назвали *репрезентативними системами*, використовується для розуміння того, як люди подумки представляють свій досвід: «Є три основні ввідні канали, за допомогою яких ми, як люди, отримуємо інформацію про світ навколо нас – зір, слух та кінестетика (відчуття тіла). (Два інші загальноприйняті ввідні канали – запах та смак – вочевидь рідко використовуються як шляхи отримання інформації про світ)» [Bandler & Grinder 1976, р. 5]. Таким чином, «ми можемо зберігати свій досвід прямо в репрезентативній системі, тісно асоційованій з відповідним сенсорним каналом» [Bandler & Grinder 1976, р. 6]. Відповідно, виокремлюється три основні репрезентативні системи: *візуальна*, пов'язана з уявними образами та візуальними стимулами, *аудіальна*, пов'язана зі звуками та їх сприйняттям, та *кінестетична*, пов'язана з дотиком і фізичними відчуттями, причому їх маніфестації відбиваються у певних мовленнєвих предикатах. На думку Т.Ю. Ковалевської, у сприйнятті дійсності людиною «величезну роль відіграють нейрофізіологічні фільтри, пов'язані з нашими природними каналами отримання та обробки інформації», які «виконують роль особливої мови переживань, яка формує і розповсюджується на всі інші процеси – мислення, спогади, уявлення, сприйняття, свідомість» [Ковалевська 2008, с. 264–265].

До вивчення прагматонімів (ароматонімів) цей підхід застосувала Є.С. Біла, розподіливши

ароматоніми з модальними предикатами на чотири типи: кінестетичні, візуальні, аудіальні та полімодальні, з подальшим підрозділом на підгрупи [Біла 2018, с. 81–85]. Як з'ясувалося, домінувальна позиція належить ароматонамам з кінестетичними модальними предикатами з дотиковими, одоративними та руховими елементами, а також візуальні ароматоніми з кольоропозначеннями й поодинокі випадки аудіальних ароматонімів. Тож цікавим та актуальним видається застосування цього підходу до онімного матеріалу, тому темою розвідки було обрано дослідження сенсорної модальності мемів з онімними компонентами.

Аналіз зібраного матеріалу дозволяє розподілити всі меми на кілька груп: візуальні, аудіальні, кінестетичні, одоративні, густаторні, полімодальні.

Візуальні меми є доволі поширеними. Їх передусім представлено статичним візуальним образом, який складається з картинки, яка може супроводжуватися текстом, або ж просто з друкованого певним способом тексту. Проведено спеціальні дослідження з використання візуальних образів у мемах, які розподіляють на *реакції у фоторедакторі*, тобто колекції відредагованих образів, які створено у відповідь на меметичні фото, *стокові світлини (макроси)*, тобто зображення персонажів зі стереотипною поведінкою, на яке накладено текст, та *фотопримхи*, тобто спеціально зроблені світлини людей, що імітують специфічні пози в специфічному оточенні [Shifman 2014].

Зазначимо, що просто підпис без зображення не є поширеним типом мемів, проте інколи трапляється, наприклад, «Гетьте, думи, ви хмари осінні! То ж тепер весна золота! Чи то так у жалю, в карантинні, проминуть молодії літа?» У нашій вибірці це передусім стосується фотографій, окремих кадрів із кінофільмів, картин, які зображують людей чи інші об'єкти, що мають власні назви, які перегукуються з пандемічними термінами. Яскравим прикладом саме такого візуального мему є світлина відомого бізнесмена Ілона Маска у масці з підписом *Elon Mask*, чи жінки в медичній масці з зображенням самого Маска. Омонімічні термін і власна назва в цьому контексті створюють гру слів, яка вимагає відповідного тезаурусу від реципієнтів мему.

Наведемо приклад мему, який складається з відомого кадру кінофільму «Groundhog Day» («День бабака») з підписом: «It's quarantine day, again...». Тут обігрується ідеонім на позначення фільму та медичний термін, проте, якщо не знати змісту зазначеної стрічки, мем залишиться незрозумілим. Саме тому важлива коректна маршрутизація мемів (яка, до речі, відбувається природним шляхом, бо аудиторія сама обирає меми, які їй до вподоби) з певною таргетованою аудиторією, яка володіє необхідним тезаурусом для розуміння надісланого повідомлення. Успішна дисемінація мемів здебільшого залежить від спрямованості мислення окремого реципієнта чи тематичної спрямованості соціальної мережі, бо меми конкурують на кількох рівнях, щоб зайняти власні інформаційні ніші [Spitzberg 2014], тому автор мему не публікує його

випадково, зненацька або раптово, але адресує його знайомому натовпу, який поширить ідею завдяки «процесам народної творчості серед спільнот, пов'язаних через соціальні мережі» [Burgess 2008]. Так, скажімо, якщо людина не володіє інформацією про назву нового штаму вірусу ковіду *Кракен*, чи не дивилася фільм «Pirates of the Caribbean» («Пірати Карибського моря»), то вона не зрозуміє мем, який сконструйовано з кадру, де зображений капітан «Летючого голландця» Дейві Джоунс, який командує: «Випускайте *Кракена!*» Проте історія виникнення цього мему є значно складнішою, бо ця відома команда вперше була застосована раніше у фільмі «The Clash of the Titans» («Битва титанів») персонажем Зевсом, тому є й інший візуальний контент цього мему, який залишиться незрозумілим для людини, яка не дивилася цей фільм у 1981 році чи його ремейк у 2010, тому її тезаурус не містить відповідних знань. Створення мему як такого базується на притаманній йому дуальності: «Вимога дотримуватися правил і кодексів використання мемів існує поряд із стримуючим попитом на інновації та творчість» [Nissenbaum & Shifman 2019].

Аудіальні меми базуються на актуалізації саме аудіального каналу сприйняття інформації чи його імітації за допомогою мовленнєвих предикатів. Сюди ми віднесемо як меми з відповідними вербальними компонентами на кшталт «Let's make a quarantine playlist. I'll start – "Don't Stand So Close TO ME" by The Police», «Quarantine jingles. The best part of waking up, is Baileys in your cup», так і такі, що імітують спів, наприклад, мем «OH QUARANTREE... OH QUARANTREE...», який є перекрученням різдвяної пісні «Oh Christmas tree».

Іноді меми мають реальний акустичний супровід, який може бути виражений просодичними та інтонаційними особливостями фрази, певними звуками, мелодією, пісенною, або ж складаються винятково з аудіальної репрезентації мему. Багато митців у сфері музики прорефлексували досвід крізь притаманну їм музичну призму, з'явилося багато пісень про реалії коронавірусної пандемії. Серед них є численні пісні, де головною темою є заклик берегти себе та дотримуватися карантину, на кшталт «Gotta be Patient» («Будьте терплячими»), «Quarantine Clean» («Чистий карантин»), «Six Feet Apart» («Шість футів один від одного»), «Nowhere to Go (Quarantine Love)» («Нікуди податися (Карантинна любов)»), «Quarantine Together» («Карантин разом»), «Mask, Gloves, Soap, Scrubs» («Маска, рукавички, мило, тертя») [Chicago Tribune]. Показовими є відеокліпи, які репрезентують усамітнення зірок та їхню співпрацю дистанційно. Особливою групою є пісні, присвячені COVID-19 та мають назву хвороби у тексті або в назві. У багатьох виконавців пісня має просту назву *Coronavirus* у декількох варіантах написання [BBC, Los Angeles Times]. Показовим є ефект, який справляють пісні, що мають динамічний ритм, мажорну тональність та нібито є «пляжними хітами». Однак мова у таких піснях йде про тяжку хворобу, яка загрожує людству, що разом створює ефект когнітивного дисонансу.

Кінестетичні меми зазвичай представлено зображеннями рухів, фрагментами з фільмів, кліпами, гіфками, тобто це динамічне зображення, що інкорпорує рух персонажів чи зображуваних об'єктів, або містить мовленнєві предикати, пов'язані з рухом. Проілюструвати це можемо найбільш популярними гіфками «A Happy New Year! HAPPY COVID NEW YEAR!!!»; «NETFLIX and #stayhome».

Кінестетичні мовленнєві предикати широко застосовуються в мемах на кшталт «Українці, коли можна *вакцинуватися* будь-якою вакциною на кожному кутку без черг, реєстрації та смс. Українці, коли для вакцинації треба *їхати* на другий кінець міста, *вистояти* в черзі 50 світлових років і *вбити* дракона» чи «COVID. ONE HALF OF AMERICA. *Cast it into the fire!* *Destroy it!* THE OTHER HALF. No».

Цікавим трендом є меметизація топоніма *Моршин* як центру, куди вирушають ті люди, що намагаються убезпечитися від пандемії: «*Куди ми зараз? До Моршина!*»; «*Тату, а куди ми йдемо? В Моршин*». Навіть відсутність мовленнєвих предикатів руху може компенсуватися зображенням активних рухів, як це спостерігаємо в мемі «В місті повністю вакциновані 75% дорослого населення. *Моршин. Рівне. Львів. Харків. Вінниця. Тернопіль. Київ. Дніпро. Одеса. Херсон*».

Одоративні меми пов'язані з презентацією запахів чи, скоріш, їх відсутності в разі захворюванням на ковід: «*You smell that Mary? – Yeah it's fish – No, it's covid*»; «*Can you smell what the Rock is cooking. No? you got covid, bro*». Такий одоративний тренд мемів присвячено Джо Байдену: «*Joe's worst covid fear is losing he sense of smell*»; «*Biden worst nightmare in having covid, loosing his sense of smell*»; «*Joe has the rona! He can't smell us!! We're safe!*»

Поширеність одоративних мемів привела до створення й комерціалізації художніх принтів із відповідними зображеннями у вигляді відомих парфумів «*Шанель*»: «*№19 COVID PARIS HAND SANITIZER*»; «*№19 COVID CHINA EAU DE DISTANCE*». Дещо модифікований останній мем послугував назвою для реальних парфумів «*№19 COVID PARIS EAU DE DISTANCE*» брендом

PE:LE PARFUM (<https://www.choosly.pw/products.aspx?cname=le+parfum+by+pe+avis&cid=89&url=>)

Густаторні меми базуються на віддзеркаленні смаку чи, знову ж таки, його відсутності, що є одним із симптомів захворювання на ковід. Відповідні мовленнєві предикати реалізують цю сенсорну модальність у мемах таким чином: «*COVID. Do you remember the taste of strawberries Mr. Frodo? – No, Sam. I can't recall the taste of food*», або за допомогою утворення гастрономів на кшталт «*Do you know what they're going to call the Delta variant next week? – Royal Delta Plus with Cheese*», «*CORONAWOCHEN. MrPOPO. DER NEUE McNUDEL. CORONNY SPIELZEUG*».

Багатозначність лексеми *смак* у багатьох мовах призводить до створення каламбурів у густаторних мемах, наприклад: «*1 of the symptoms for covid-19 is lack of taste. Morgz fans*»; «*Me learning I have been diagnosed with COVID-19. Me realizing I can now enjoy the Disney Trilogy because I lost my sense of taste*».

Полімодальні меми поєднують різні сенсорні модальності на кшталт кінестетично-аудіального мему, який присвячений танцю з домовиною *Coffin Guys* чи одоративно-густаторного «*Greg has no sense of taste or smell. Greg has stomach cramps. Greg is mentally unstable. Greg has covid*». Зауважимо, що майже кожний мем завдяки особливостям функціонування й поширення можна вважати полімодальним, бо їх розповсюдження через мережу Інтернет вимагає певної візуальної репрезентації, через що запропонований розподіл є доволі умовним.

Висновки. У результаті нашого дослідження можемо висновувати, що сенсорна модальність онімних мемів пандемійної тематичної спрямованості є переважно візуальною, що зумовлено способом розповсюдження мемів мережею Інтернет. Друге за поширеністю місце посідають одоративні й густаторні меми, які тісно пов'язані з симптоматикою захворювання на коронавірус. Значно меншу кількість складають аудіальні й полімодальні меми.

Подальші розвідки плануємо спрямувати на встановлення способів творення онімних компонентів мемів.

References

1. Bila Ye.S. (2018) Anhlomovni aromatonimy: strukturnyi, semantychnyi ta kohnityvnyi vymiry (Dyser-tatsiia na zdobuttia naukovo-ho stupenia kandydata filolohichnykh nauk, Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I.I.Mechnykova) [English-speaking aromaton's: structural, semantic and cognitive measurements: Thesis]. 193 s. [in Ukrainian].
2. Kovalevska T.Yu. (2008) Komunikatyvni aspekty neirolinhvistychnoho prohramuvannia [Communicative aspects of neurolinguistic programming]. Odesa: Astroprint. 324 s. [in Ukrainian].
3. Akram U., Irvine K., Allen S. F., Stevenson J. C., Ellis J. G., & Drabble, J. (2021) Internet memes related to the COVID-19 pandemic as a potential coping mechanism for anxiety. *Scientific reports*. 11(1). 22305. URL: <https://www.nature.com/articles/s41598-021-00857-8> [in English].
4. Aristotle A. (1986) *De anima (On the soul)*. London: Penguin. URL: https://antilogicalism.com/wp-content/uploads/2016/12/aristotle_anima_final.pdf [in English].
5. BBC. Coronavirus: 5 canciones que ha inspirado la epidemia del covid-19. URL: <https://www.bbc.com/mundo/noticias-51769044> [in Spanish].
6. Burges J. (2008) All Your Chocolate Rain are Belonging to Us?: Viral Video, YouTube and the Dynamics of Participatory Culture. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/2b3f/f8686ab326dc7a58f489b18233c7e98c9000.pdf> [in English].

7. Chicago Tribune. 40 songs about the coronavirus pandemic. Listen here. URL: <https://www.chicagotribune.com/entertainment/music/ct-ent-coronavirus-songs-20200504-r4jdtacc2jakpoecfwqah3hzzu-story.html> [in English].
8. Coscia M. (2013) Competition and success in the memplex pool: a case study on Quickmemplex.com. In Seventh International AAAI Conference on Weblogs and Social Media. URL: <https://arxiv.org/abs/1304.1712> [in English].
9. Dynel M. (2021) COVID-19 memes going viral: On the multiple multimodal voices behind face masks. *Discourse & Society*. 32(2). P. 175–195 [in English].
10. Flecha Ortiz J.A., Santos Corrada M.A., Lopez E., & Dones, V. (2021) Analysis of the use of memes as an exponent of collective coping during COVID-19 in Puerto Rico. *Media International Australia*. 178(1). P. 168–181 [in English].
11. Hermann von Helmholtz (1885) On the sensations of tone as a physiological basis for the theory of music. Publisher: Longmans, Green. 576 p. [in English].
12. Īśvara Kṛṣṇa (1995) *Sāmkhya Kārikā*. Madras: Sri Ramakrishna Math, 134 p. URL: <https://estudantedavedanta.net/Samkhya-Karika.pdf> [in English].
13. James W. (1918) *The Principles of Psychology*. NY: Henry Holt and Company. URL: https://www.gutenberg.org/files/57628/57628-h/57628-h.htm#Page_157 [in English].
14. Jenkins H. (2009) Confronting the challenges of participatory culture: Media education for the 21st century. MIT Press. URL: <https://newlearningonline.com/literacies/chapter-7/jenkins-on-participatory-culture> [in English].
15. Literat I. (2021) Memes in the time of corona: an autoethnographic visual essay on memes as relational resources during the COVID-19 pandemic. *Visual Studies*. 36(2). P. 116–123 [in English].
16. Los Angeles Times. Escucha estas 10 canciones sobre el COVID-19 que se propagan con fuerza en las redes. URL: <https://www.latimes.com/espanol/entretenimiento/articulo/2020-03-21/10-canciones-sobre-el-covid-19-que-te-haran-reir-sufrir-prevenir-y-por-supuesto-bailar> [in Spanish].
17. MacDonald S. (2021) What do you (really) meme? Pandemic memes as social political repositories. *Leisure Sciences*. 43(1–2). P. 143–151 [in English].
18. Msimanga M. J., Tshuma L. A., & Matsilele T. (2022) The why of humour during a crisis: An exploration of COVID-19 memes in South Africa and Zimbabwe. *Journal of African Media Studies*. 14(2). P. 189–207 [in English].
19. Murru M. F., & Vicari S. (2021) Memetising the pandemic: Memes, COVID-19 mundanity and political cultures. *Information, Communication & Society*. 24(16). P. 2422–2441 [in English].
20. Nissenbaum A., Shifman L. (2017) Internet memes as contested cultural capital: The case of 4chan's/b/board. 19(4). P. 483–501. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/1461444815609313> [in English].
21. Norstrom R., & Sarna P. (2021) Internet memes in Covid-19 lockdown times in Poland. *Comunicar*. 29(67) [in English].
22. Solon O. (2013) Richard Dawkins on the internet's hijacking of the word 'memplex'. *Wired*. URL: <http://www.wired.co.uk/article/richard-dawkins-memplex> [in English].
23. Shifman L. (2013) *Memes in Digital Culture*. Boston MA: MIT Press. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1470412914546577> [in English].
24. Shifman L. (2014) The cultural logic of photo-based meme genres. *Journal of Visual Culture*. 13(3). P. 340–358. Doi: <https://10.1177/1470412914546577>
25. Spitzberg B.H. (2014) Toward a model of meme diffusion (M3D). *Communication Theory*. 24(3). P. 311–339. URL: <https://academic.oup.com/ct/article-abstract/24/3/311/4061205?redirectedFrom=fulltext> [in English].
26. *The Structure of Magic Vol II: A Book About Communication and Change* [by Richard Bandler and John Grinder]. Palo Alto: Science and Behavior Books, Inc.; 1st edition (January, 1976). URL: https://kupdf.net/download/the-structure-of-magic-vol-ii-by-richard-bandler-and-john-grinder_5af7c39ee2b6f5ef61bb25be_pdf [in English].
27. Wasike B. (2022) Memes, memes, everywhere, nor any meme to trust: Examining the credibility and persuasiveness of COVID-19-related memes. *Journal of Computer-Mediated Communication*. 27(2). P. 1–30 [in English].

SENSORY MODALITY OF ONYMIC MEMES

Abstract. The article considers onymic memes as one of the factors for determining onymic landscape in the World Wide Web. The concept of sensory modalities of the onymic memes of pandemically thematic orientation is proposed, which reproduces the ways of comprehending a person's understanding of his life experience in thoughts and mentalities. We understand a meme as a set of digital objects with common characteristics in the content, which are usually distributed, imitated, remixed or transformed on the Internet with the help of numerous users. A meme is a piece of information that spreads through social channels and is characterized by its brevity and rapid spread. As a rule, memes are created with the awareness and understanding of other memes. Thus, memes acquire the features of intertextuality. The purpose of our work is to establish the division of memes into certain groups and to analyze different aspects of actualization of sensory modalities in the onymic memes. The object of the paper is the onymic memes at the times of the coronavirus pandemic, the subject is the realization of various sensory modalities in these memes. Since the number of memes and their varieties is too large, the focus of our

investigation is memetic trends. The methodology of our article includes the descriptive method and the method of analysis and systematization of onymic memes. The material of the study is the memes of the covid-thematically related data represented in different languages. The memes are unified into the following groups: visual, auditory, kinesthetic, olfactory, gustatory and polymodal. Visual memes are quite common, and they are characterized by a static visual image. Auditory memes are based on activating the audio channel of information perception or imitating it using speech techniques and predicates. Kinesthetic memes contain images of movements, fragments from films, and clips, and therefore are dynamic images that include the movement of characters or depicted objects, and may also contain speech constructions related to movement. Olfactory memes are related to the lack of smell in the case of a disease with COVID-19, gustatory are based on the reflection of the absence of a sense of taste. Polymodal memes combine the sensory modalities mentioned above in various combinations. It is established that the sensory modality of the onymic memes of the pandemic thematically related group is mainly visual, the second place is occupied by the olfactory and gustatory memes, and the last position is occupied by auditory and polymodal memes.

Keywords: onymic landscape, onymic memes, memes of covid-based trend, sensory modality of memes.

© Карпенко О., 2023 р.; © Карпенко М., 2023 р.; © Неклесова В., 2023 р.; © Ткаченко Г., 2023 р.

Олена Карпенко – доктор філологічних наук, професор кафедри граматики англійської мови Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Одеса, Україна; Одеса, Україна; elena_karpenko@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-5576-6781>

Olena Karpenko – Doctor of Philology, Professor of the English Grammar Department of I.I. Mechnikov Odesa National University; Odesa, Ukraine; elena_karpenko@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-5576-6781>

Максим Карпенко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри граматики англійської мови Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Одеса, Україна; Одеса, Україна; m.yu.karpenko@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-0308-5284>

Maksym Karpenko – Candidate of Philology, Associate Professor of the English Grammar Department of I.I. Mechnikov Odesa National University, Odesa, Ukraine; m.yu.karpenko@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-0308-5284>

Валерія Неклесова – доктор філологічних наук, професор кафедри граматики англійської мови Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Одеса, Україна; neklesova.valerie@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-2376-2986>

Valeriya Neklesova – Doctor of Philology, Professor of the English Grammar Department of I.I. Mechnikov Odesa National University; Odesa, Ukraine; neklesova.valerie@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-2376-2986>

Ганна Ткаченко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри лексикології та стилістики англійської мови Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, Одеса, Україна; anntkachenko1@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-0274-8752>

Hanna Tkachenko – Candidate of Philology, Associate Professor of the English Lexicology and Stylistics Department of I.I. Mechnikov Odesa National University; Odesa, Ukraine; anntkachenko1@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-0274-8752>

ЕКСТРАЛІНГВАЛЬНИЙ ЧИННИК ЯК ПЕРЕДУМОВА РОЗВИТКУ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ОМОНІМІЇ (на прикладі інтер'єктивації іменників)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'373,611

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).200–207

Кісь Є. Екстралінгвальний чинник як передумова розвитку функціональної омонімії (на прикладі інтер'єктивації іменників); кількість бібліографічних джерел – 20, мова українська.

Анотація. У статті досліджено вторинні вигуки, утворені від іменників, що були виявлені в піснях російсько-української війни (від 24.02.2022 р.). Обраний матеріал наочно демонструє, як може змінюватися лексика під впливом зовнішніх чинників за короткий період часу. Доведено, що в результаті такого впливу з'являються не лише нові слова, а й відбуваються взаємопереходи в межах лексико-граматичних класів слів.

Інтер'єктивовані іменники умовно поділено на дві групи: 1) вторинні вигуки, що існували в мові, та з початком війни активізувалися в повсякденному мовленні; 2) нові вторинні вигуки, появу яких стимулювали фактори російської агресії проти України. У цій групі охарактеризовано екстралінгвальні умови виникнення нового вигуку, оцінено перспективи закріплення таких вигуків у мові. Зафіксовано вторинні вигуки, що утворилися від англійсько- і турецькомовних запозичень. Констатуємо, що частина вигуків походить від власних назв, розглядаємо таке явище як периферійне для сучасної української літературної мови.

Вторинні вигуки зараховуємо до імперативних (виражають волевиявлення, наказ), етикетних (патріотичні вітання), емоційних (закладена сема позитивної чи негативної характеристики). При цьому зауважуємо, що серед новоутворених вигуків наявні лише емоційні, виникнення яких пов'язано з реакцією на ті чи ті події в суспільстві. Виявлені одиниці розподілено на різні типи функціональних омонімів (синкретично-диференційовані, синкретично-недиференційовані та синкретично-потенційні). Більшість омонімних пар (іменник / вигук) визначаємо як синкретично-потенційні функціональні омоніми, тобто існування яких визначається лише численними контекстами при відсутності будь-якої фіксації у словниках. Узятю до уваги перехід іменників у вигуки як самостійно, так і в поєднанні із залежними словами, що кваліфікуємо як вигуківі фразеологізми. Відповідно до семантичного, морфологічного та синтаксичного критеріїв визначення частин мови описано зміни, які відбулися в процесі транспозиції іменника у вигук (послаблення лексичного значення, втрата морфологічних ознак вихідної частини мови, набуття частиномовного статусу інтер'єктивності, втрата здатності бути головним чи другорядним членом речення).

Ключові слова: транспозиція, інтер'єктивація, функціональні омоніми, іменник, вигук, вигуківий фразеологізм, екстралінгвальний чинник (фактор).

Постановка проблеми. Мовні рівні піддаються впливові зовнішніх та внутрішніх чинників, що спричиняє безперервні зміни та динаміку, а це, у свою чергу, сприяє розвитку системи мови. Лексичний рівень мови можемо охарактеризувати як такий, що найбільше реагує на екстралінгвальні чи інтралінгвальні фактори. При цьому наголошуємо, що будь-які зміни першочергово відбуваються в мовленні, а тоді стають надбанням мови. Переломні історичні події чи навіть періоди (наприклад, війна) є одним з тих зовнішніх чинників, що має не тільки руйнівний вплив на суспільство, а й спричиняє значні зміни в лексиці.

У науковій статті проводимо спостереження над вторинними вигуками, утвореними шляхом інтер'єктивації, що з початку повномасштабного вторгнення росії в Україну значно активізувалися в повсякденному використанні мовців або такі, що виникли в мовленні.

Аналіз досліджень. Статус вигуку – одне з суперечливих питань у сучасному українському мовознавстві, яке досі залишається так і не вирішеним. Представники традиційної школи (М. Жовтобрюх, Б. Кулик, В. Русанівський та ін.) зараховують вигук до лексико-граматичних класів, проте він не входить до повнозначних чи службових частин мови. Це окремих розряд слів, що не виконують номінативної функції, а лише виражають емоції та

волевиявлення [Безпояско, Городенська, Русанівський 1993, с. 308].

В. Горпинич зазначає, що «визначати вигук як частину мови, що виражає лише емоції та волевиявлення, означає допускати неточність, яка й породжує проблему лексичного значення» [Горпинич 2004, с. 301]. Дотримуючись думки вченого, вважаємо, що кожен вигук, крім емоції і волевиявлення, виражає елемент думки.

І. Вихованець називає вигуки реченнєвими дійктивними одиницями. Він співвідносить вигуки із логічною основою речення – судженням, яке має в них імпліцитну основу. Реченнєва природа вигуків має свої особливості: вигуки, виражаючи емоції мовця, лише опосередковано пов'язуються із судженням, що свідчить про їхню віддалену співвіднесеність із судженням. У зв'язку з цим вигуки становлять периферію речення як основної синтаксичної одиниці. Крім того, для вигуків характерна відносність їхньої семантики, оскільки значеннєва природа вигуків реалізується в конкретній мовленнєвій ситуації, пов'язана з контекстним оточенням [Вихованець, Городенська 2004, с. 378].

Зважаючи на такі відмінності в трактуванні вигуку, дослідники все більше уваги приділяють цьому пласту лексики. Г. Кузь досліджувала вигуківі фразеологізми української мови [Кузь 2000], І. Гуменюк – структурно-семантичні функції вигуків

[Гуменюк 2004], О. Мельник – семантику вигуку [Мельник 2011], Н. Гуйванюк – соціальні та регіональні вияви інтер'єктивів [Гуйванюк 2012] та інші.

Вторинні вигуки утворюються шляхом інтер'єктивної самостійних та службових частин мови. В українському мовознавстві інтер'єктивізацію як різновид транспозиції всебічно вивчала Л. Мацько [Мацько 1979; Мацько 1981; Мацько 2000], С. Соколова дослідила інтер'єктивізацію прислівників [Соколова 2009], Н. Глібчук – синкретичну природу похідних інтер'єктивів [Глібчук 2017], Є. Кісь – інтер'єктивізацію іменників [Кісь 2022].

Мета статті, завдання. Мета статті – проаналізувати динамічні зрушення у вигуковій лексиці під впливом зовнішніх чинників.

Мета передбачає реалізацію таких завдань: 1) виявити в українських піснях доби російсько-української війни вторинні вигуки, утворені шляхом інтер'єктивізації іменників; 2) класифікувати вигуки на синкретично-диференційовані, синкретично-недиференційовані та синкретично-потенційні функціональні омоніми; 3) охарактеризувати вигуки з погляду часу їх виникнення; 4) описати морфолого-синтаксичні зміни, що відбулися під час транспозиції іменника у вигук.

Методи та методика дослідження. У статті послуговуємося як загальнонауковими методами (індукція, дедукція, аналіз, синтез), так і лінгвістичними. У складі структурного методу використовуємо методику дистрибутивного аналізу та компонентного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Динамічні зрушення в лексиці української мови можна охарактеризувати терміном «транспозиція». У мовознавстві його використовують в широкому та вузькому значенні. У вузькому розумінні терміном «транспозиція» позначають міжчастиномовні переходи слів з одного лексико-граматичного класу в інший. У широкому розумінні термін «транспозиція» – будь-яке переносне, образне вживання слова [Габай 2011, с. 15]. З погляду дериватології транспозицію співвідносять з морфолого-синтаксичним способом творення слів.

Одним з різновидів транспозиції є інтер'єктивізація, що «полягає у переході у вигуки слів з різних частин мови» [Мацько 2000, с. 207–208]. Процесу інтер'єктивізації передують здатність повнозначного слова чи словоформи виражати емоції мовця, його реакцію. Тому функція називання послаблюється, і протягом певного періоду часу слово переходить у вигук, тобто відбувається функціональне переосмислення одиниць із різною лексико-семантичною природою [Грищенко, Мацько, Плющ 2002, с. 431–433]. К. Городенська наголошує, що «в їхньому семантико-синтаксичному функціонуванні зростає роль інтонації та контексту» [Вихованець, Городенська 2004, с. 377]. Для всіх вигуків необхідною є інтонація видільності, а частина супроводжується ще й інтонацією окличності. Крім того, різноманітні почуття та волевиявлення, які передають вигуки, зумовлені контекстом та мовленнєвою ситуацією, тобто лише в контексті вони сповна реалізують свої семантичні особливості, бо більшість

вигуків, особливо первинних, багатозначні. Це свідчить про контекстну зумовленість їхніх значень [Вихованець, Городенська 2004, с. 377–378].

У похідних вигуках, утворених за допомогою інтер'єктивізації, «наявність, хоч і досить затемненого значення, у них підтримується семантикою повнозначного компонента, котрий асоціативно ще демонструє зв'язки з класом одиниць, від яких він був відірваний, що і не дає йому повністю позбутися свого змістового наповнення» [Лучик 2006, с. 170]. Це дає підстави класифікувати вихідне і похідне слово як синкретичні одиниці, у яких простежуємо спільність семи чи сем.

Похідні вигуки за формою можуть збігатися з однією з повнозначних частин мови або з формами слів декількох частин мови, тобто «становлять єдине ціле – фразеологічну одиницю» [Безпояско, Городенська, Русаніський 1993, с. 321].

Вигукові фразеологізми поділяють на 2 групи:

1) поєднання первинного вигуку (*о, ой, ох*) з похідним відіменниковим або віддієслівним (*о боже! ой матінко*);

2) первинний або (та) похідний вигук у поєднанні із словами інших частин мови (*ой лихо ж моє! ой боже ж ти мій, боже!*) [Безпояско, Городенська, Русаніський 1993, с. 322–323].

Під час транспозиції повнозначних слів у вигуки, за Л. Мацько, відбувається втрата лексичного значення, набуття застиглості форми і синтаксичної незалежності. Функція вираження емоцій і волевиявлення поступово заступає функцію називання [Грищенко, Мацько, Плющ 2002, с. 431].

Притаманною українській мові є транспозиція самостійних частин мови у вигук. Так, зазнають транспозиції абстрактні іменники з негативною і позитивною семантикою, які поповнюють групу емоційних вигуків, рідше імперативних та етикетних. Крім того, піддаються процесам інтер'єктивізації займенники, дієслова, прислівники. У результаті транспозиції такі слова втрачають морфологічні ознаки самостійних частин мови, синтаксичні функції, набувають частининомовного значення інтер'єктивності [Глібчук 2017, с. 138–150].

Унаслідок інтер'єктивізації утворюються функціональні омоніми – «однакові за звучанням етимологічно споріднені слова чи окремі форми слів, що належать до різних частин мови» [Глібчук, Добосевич 2016, с. 9]. Дотримуючись класифікації Н. Глібчук та У. Добосевич, виокремлюємо синкретично-диференційовані (с-д) функціональні омоніми, морфологічний статус яких зафіксовано в окремих словникових статтях; синкретично-недиференційовані (с-н), у яких похідне слово вживається у значенні іншої частини мови, таку омоніму зафіксовано в одній словниковій статті; синкретично-потенційні (с-п), різний морфологічний статус яких не закріплено в словниках, а його демонструють лише численні контексти, що переконує в початковому ступені такої транспозиції [Глібчук, Добосевич 2016, с. 10–11].

Детально дослідивши відіменникові вторинні вигуки в українських піснях, що виникли після вторгнення росії в Україну, ми побачили дві тенденції в транспозиції іменника у вигук. По-перше,

відбулася активізація вигуків, що існували в мові раніше, та частотність уживання більшості з них була низькою. По-друге, у мовленні з'явилися нові вигуки, що раніше не існували, їхнє виникнення пов'язане зі зовнішнім контекстом.

Вторинні вигуки, уживання яких активізувалося після повномасштабного вторгнення росії в Україну:

1. **Відбій** – імперативний вигук, інтер'єктивність. Уживається як команда для припинення якої-небудь дії [СУМ, т. 1, 1970, с. 557]. Зараховуємо цей вигук до синкретично-недиференційованих функціональних омонімів.

*Не спить натомлене місто,
Ракети летять над Дніпром,
Десь в укритті на підлозі
Спить дитя тихим сном.
Батько країну боронить,
Тривога! **Відбій!**
Як тебе сміли бомбити,
Києве мій!*

(Марина і компанія «Як тебе сміли бомбити, Києве мій!»)

*Бух об землю нога!.. І бурятська башка
У окоп до Фугаса попала.
Все нормально, **відбій!** Подавай шашлика! –
Ми з Фугасом досмажили сало.
(Леонід Луговий «Хімарс»)*

2. **Вогонь** – імперативний вигук, інтер'єктивність. Військова команда для здійснення пострілу, наказ стріляти [Глібчук, Добосевич 2016, с. 105]. Вигук належить до синкретично-недиференційованих функціональних омонімів.

*Вперед! **Вогонь!** Вартові берегів!
Нехай тремтять від страху вороги!
Нам не страшенні ні дощ, ні заметіль!
Арта, **вогонь!** І кожен постріл в ціль!
(Христина Панасюк «Вартові берегів»)
Знищити ворога – воля небес!
Захист Батьківщини – наш інтерес!
Гине русня – тут, там!
Байрактари, **вогонь!** Шум, гам!
(Юрій Жерновий «Воїни світла»)*

3. **Слава** – імперативний вигук, інтер'єктивність. Виражає схвалення, визнання і т. ін. [Глібчук, Добосевич 2016, с. 464]. Вигук належить до синкретично-недиференційованих функціональних омонімів.

*На своїй землі! Ми у своєму краю!
Знаю «Далі Буде!», бо ми чужих здолаєм!
Маємо тепло і маємо любов!
Слава Україні! Знов слава! **Слава! Слава!**
(TRAVINSKIY «Душу й тіло»)*

Іменник *слава* має здатність інтер'єктивуватися разом із залежними словами, у результаті чого утворюються вигуківі фразеологізми. Такі сполуки зараховуємо до етикетних вигуків, що виражають «патріотичне привітання, гасло» [Глібчук, Добосевич 2016, с. 465].

• **Слава Україні**

*Слава Україні! Героям слава!
Їхні діла будуть жити в піснях!
Козак буде захищати державу,
І зв'є гніздечко свій дім вільний птах!*

(Марія Чайківчанка «Я вірю, солдат вистоїть в бою!»)

• **Україні слава**

*Всипте, хлопці, москалям,
Щоб було не мало, щоб було не мало!
Смерть російським ворогам!
Україні слава! Україні слава!*

(Нагалія Май «Всипте, хлопці, москалям»)

• **Героям слава**

*Ми – Україна!
Ми – вільна держава!
Ми віримо в перемогу!
Героям Слава!*

Героям Слава!
(Галина Солодка «Героям слава!»)

• **Слава героям**

*Ой, мамо, не плачте з горя,
Слава Героям! – Так говорять
Щиро і всі далекі поряд,
Знов рука в руці,
Бо єдність – найсильніша зброя!*

(Василь Войтович «Вистоїмо!»)

• **Слава нації**

*Усі наші люди, які воюють,
Які поранені, які вбиті злісним вором,
Ви – герої!
Ви залишитесь в серцях усіх українців!*

Слава Україні! Героям Слава!

Слава Нації! Смерть москалям.

(Вадим Прядун «Українці сильні!»)

• **Слава українській нації**

*Ще раз скажу на всяк випадок:
NATO, close the sky!
Незважаючи ні на що на світі
Я вірна одним словам:*

Слава українській нації! Смерть ворогам!
(Віта Грицак «Чом тобі, враже, не спиться?»)

Численні контексти демонструють, що, крім типового вітання «Слава Україні» – «Героям слава», спостерігаємо такі варіанти, як «Україні слава» – «Слава героям». Новим вважаємо гасло «Слава українській нації», де зроблено акцент на слові *українській*.

4. **Смерть ворогам** – етикетний вигуківий фразеологізм, інтер'єктивність. Виражає патріотичне привітання, гасло. Вигуківий фразеологізм зараховуємо до синкретично-потенційних функціональних омонімів.

*Ворог прийшов та нас не здолати!
Шансів немає, він мусить програти!
Чужого не треба – своє не віддам!
Око за око! **Смерть ворогам!***

(Степан Вовкун «Ворог»)

• **Смерть російським ворогам**

*Всипте, хлопці, москалям,
Щоб було не мало, щоб було не мало!
Смерть російським ворогам!*

Україні слава! Україні слава!
(Нагалія Май «Всипте, хлопці, москалям»)

• **Смерть москалям**

*Усі наші люди, які воюють,
Які поранені, які вбиті злісним вором,
Ви – герої!*

*Ви залишитесь в серцях усіх українців!
Слава Україні! Героям Слава!
Слава Нації! Смерть москалям.
(Вадим Прядун «Українці сильні»)*

Крім традиційного «Смерть ворогам», виявлено нові варіанти «Смерть російським ворогам» та «Смерть москалям». Беззаперечно, що такі видозміни гасла виникли після повномасштабного вторгнення росії в Україну, після фактів геноциду нашого народу.

5. **Тривога** – імперативний вигук, інтер’єктивність. Виражає сигнал про небезпеку. Вигук зараховуємо до синкретично-потенційних функціональних омонімів.

*Немає прощення у Бога,
Хто вбиває невинне дитя.
Град спалює землю... Тривога!
Сіє смерть там, де буяє життя.*

(Марія Чайківчанка «О, зупинися, вражий сину!»)

• **Повітряна тривога**
Повітряна тривога!..

*Десять танків три горять,
А зліва побратими
Відстрілюють ребятам.
(SHUMEI «Тривога»)*

Більшість вигуків цієї групи належить до імперативних, вони потребують певної реакції та дій. Сюди належать і патріотичні вітання (гасла), що зазнали варіантності свого вияву з початком повномасштабного вторгнення. У результаті транспозиції відбулася зміна частиномовного значення (з предметності на інтер’єктивність), втрата морфологічних ознак іменника та здатності виступати членом речення, послаблюється лексичне значення, а на передній план висувуються емоції та волевиявлення.

Нові вторинні вигуки, що утворилися від початку російсько-української війни:

1. **Азов** – емоційний вигук, інтер’єктивність. Виражає гордість, емоції незламності та ін. Вигук зараховуємо до синкретично-потенційних функціональних омонімів.

*Жаль... Жаль... Холоне даль...
Азов... Азов... Азовсталь...
Сталь, сталь – не вода,
Сталь, сталь має кров!
А їй, а їй ім’я –
Полк, полк, наш полк Азов!
(Маріана Flyak «АЗОВсталь»)*

Поява вторинного вигуку пов’язана з подіями захисту металургійного комбінату «Азовсталь» у Маріуполі. Етимологію вигуку можемо виводити від назви полку «Азов», який безпосередньо брав участь у захисті заводу, а також від першої частини власної назви «Азовсталь», тому трактування є подвійним. Нетиповим явищем є те, що вигук утворено від власної, а не загальної назви.

2. **Бавовна** – емоційний вигук, інтер’єктивність. Виражає захоплення, радість, сарказм та ін. Вигук зараховуємо до синкретично-потенційних функціональних омонімів.

Тимчасові окупанти, тимчасові літаки,

*Тимчасові генерали нагодують хробаків.
Відчуваю, що це перемога,
Відчуваю це місцем м’яким.
Вони вже там, і вони вже працюють!
Ба-бах, бавовна, ба-бах, бавовна,
Це особисто, це помста кровна!
Ба-бах, бавовна, ба-бах, бавовна,
Як чудово, все послідовно!
Повна страта, і безкоштовно,
Без промокоду, чекай!
(Міша Крупін «Палає»)*

На території росії стався вибух. Ворожі ЗМІ замість слова *взрив* ужили слово *хлопок*, який уже українські ЗМІ переклали як *бавовна*. Іменник *бавовна* набув нового значення, що позначає вибух на росії або на тимчасово окупованих українських територіях. Після цього слово поступово почало вживатися як вигук.

• **Бавовнятко**
Бавовнятко! Бавовнятко!

*Тут і мама! Тут і татко!
Разом зробимо ми шум,
Дивовижний супер БУМ!
Бавовнятко! Бавовнятко!
Ось і мама! Ось і татко!
Разом зробимо ми шум,
Дивовижний супер БУМ!
(Назар Савко «Бавовнятко»)*

У цьому фрагменті пісні спостерігаємо, що не лише іменник *бавовна* переходить у вигук, а й його зменшувально-пестлива форма *бавовнятко*. Вигук викликає емоції захоплення, подиву, несподіванки.

3. **Байрактар** – емоційний вигук, інтер’єктивність. Виражає радість, захоплення та ін. Вигук зараховуємо до синкретично-потенційних функціональних омонімів.

*Прийшли окупанти до нас в Україну,
Форма новенька, воєнні машини,
Та трохи поплавився їх інвентар –
Байрактар!.. Байрактар!..
Російські танкісти сховались в куці,
Щоб лаптем посьорбати дованні ці,
Та трохи у цах перегрівся навар –
Байрактар!.. Байрактар!..
(Тарас Боровок «Байрактар»)*

Іменник *Байрактар* є запозиченням із турецької мови, позначає власну назву безпілотного літального апарата, яка утворилася шляхом транспозиції від турецького прізвища. Україна активно використовує в боротьбі з окупантами цей БпЛА. Після того як слово почало масово використовуватися в суспільстві, фіксуємо контексти, у яких відбулася транспозиція цього іменника на позначення власної назви у вигук.

4. **Вибух** – емоційний вигук, інтер’єктивність. Виражає горе, страх, біль та ін. Вигук зараховуємо до синкретично-потенційних функціональних омонімів.

*Заспіваю тобі пісню я
Про життя між до і після,
Зранку і в годину пізню я
Ніжна, сильна, твоя!
Вдих! Видих! Спалах! Вибух!
Серце палає! Приймаю бій!*

Боже, зможу, бо тут кожен свій!

(КАЗКА «I am not Ok»)

Відбувається інтер'ективізація іменника, у значенні якого закладена сема негативної оцінки. Транспозиція пов'язана з активним використанням слова в мовленні.

5. Війна – емоційний вигук, інтер'ективність.

Виражає жах, розпач, страждання та ін. Вигук зараховуємо до синкретично-потенційних функціональних омонімів.

Втомилася моя земля,

Затихли ріки і моря,

Це точно не твоя вина,

Війна!.. Війна!..

(BOTASHE «Соловейко»)

Ми одвіку нескорені

Ніким і ніколи!

Не здамося й сьогодні,

Щоб нас побороти!

Стала кривавою наша земля...

Брати-Українці!

Тримаймось! – Війна!

Війна!

(Павло Табаков «Забирайся, війна!»)

Іменник *війна* містить у своїй семантиці сему негативної оцінки, що сприяло транспозиції цього слова у вигук.

6. Гаймарс – емоційний вигук, інтер'ективність. Виражає щастя, задоволення та ін. Вигук зараховуємо до синкретично-потенційних функціональних омонімів.

Гаймарс! Гаймарс!

Для хлопців і дівчат,

Гаймарс! Гаймарс!

Русню відправить в ад!

Гаймарс! Гаймарс!

Під грім твоїх трембіт

Летить бавовни першоцвіт!

(Nina Fents, Andriy Pavlenko «Гаймарс»)

Іменник *Гаймарс* запозичено з англійської мови (від англійської аббревіатури – *HIMARS*). Це американська реактивно-артилерійська система, яку було передано на озброєння України. Запозичений іменник із поширенням у мовленні носіїв почав переходити у вигук.

7. Джавелін – емоційний вигук, інтер'ективність. Виражає задоволення, радість та ін. Вигук зараховуємо до синкретично-потенційних функціональних омонімів.

Джа-Джавелін, мій друг Джавелін,

Дамо прикурити кацапській орді,

Не встигне в них життя перед очима

Пробігти, мій друг Джавелін!

Слава Україні!

Джа-Джа-Джавелін! Джа-Джа-Джавелін!

Джа-Джа-Джавелін! Джа-Джа-Джавелін!

Мій друг Джавелін!

Джа-Джа-Джавелін! Джа-Джа-Джавелін!

Джа-Джа-Джавелін! Джа-Джа-Джавелін!

Мій друг Джавелін!

Джа-Джа-Джавелін! Джа-Джа-Джавелін!

(Микола Доляк «Мій друг Джавелін»)

З танком один на один – Javelin!

Залишає потім лиш дим – Javelin!

Спалює щент вона!

Доля фашиста страшна!

Javelin! Javelin! Javelin!

Javelin, моя мила,

Розкрий свої крила!

(Герць «Джавелін»)

Іменник *Джавелін* запозичено з англійської мови. Це власна назва переносного протитанкового ракетного комплексу, що використовують українські військові. Іменник часто вживаний у мовленні, що й зумовлює його перехід у вигук у певних контекстах. Зауважимо, що зазнає транспозиції власна назва.

8. ЗСУ – емоційний вигук, інтер'ективність.

Виражає захват, прославлення, возвеличення та ін. Вигук зараховуємо до синкретично-потенційних функціональних омонімів.

ЗСУ! – *Хлопці сталеві,*

Покажуть красу!

ЗСУ! *Су*и пекельні,*

Чекайте біду!

ЗСУ! *Тримають, як скелі*

Ворожу орду!

ЗСУ! *Тут Україна! ЗСУ!*

(Макс ТТ «ЗСУ»)

Спостерігаємо нетиповий процес, коли саме аббревіатура переходить у вигук. Крім того, виявлено контексти, у яких аббревіатура реалізується у своєму розшифруванні:

• **Збройні Сили України**

Мої люди бачуть град над головою

Вони давно не вірять в параною

Хто там боявся називати це війною?

Ми наливаємо коктейль, вони помруть від перемою

ЗСУ! *Збройні Сили України!*

ЗСУ! *Збройні Сили України!*

ЗСУ! *Збройні Сили України!*

ЗСУ! *Збройні Сили України!*

(Ціна Ритму «ЗСУ»)

9. Конотоп – емоційний вигук, інтер'ективність. Виражає радість, сарказм, іронію та ін. Вигук зараховуємо до синкретично-потенційних функціональних омонімів.

Конотоп-топ-топ

Залітає в топ,

Зайшов сюди москалик,

А тут йому: Гон-стоп!

А Конотопські відьми

Розсердилися сильно

І напустили чари

На москаля бичару!

Тепер на них прокляття,

Які там нафіг «браття?»

Упхали свого носа

Та й до чужого проса.

Конотоп! Конотоп!

(Spiv Brativ «Конотоп»)

Конотоп – місто в Сумській області України, викликає алюзію на твір Григорія Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма». Крім того, на початку війни вірусним стало відео, де жінка кричить

до окупантів, що в Конотопі живуть відьми і «ім тут добра не чекати». Поступово власна назва переходить у вигук.

10. Ленд-ліз – емоційний вигук, інтер’єктивність. Виражає захоплення, радість, зловтіху та ін. Вигук зараховуємо до синкретично-потенційних функціональних омонімів.

*А у рашки все іде за планом,
Шлем їм чорні троби день за днем!
А у рашки все іде за планом,
Ну, а план – «За руским кораблем!»
Ленд-Ліз! Хей! Тра-та-та!
Підкрадається зіезда!
Да-да-да!*

***Ленд-Ліз! Хей! Тра-та-та!**
Підкрадається зіезда!
(Діти Фрістайла «Все йде за планом»)*

Ленд-ліз – («англ. lend-lease, від lend – давати в борг і lease – здавати в оренду) – загальна назва системи надання одними країнами-союзницями по антигітлерівській коаліції іншим країнам-союзницям військової техніки, зброї, боєприпасів, спорядження, сировини, продовольства та послуг» [9]. У час російсько-української війни за допомогою цієї системи відбувається постачання військової допомоги в Україну. Іменник-термін у певних контекстах уживається як вигук.

11. Паляниця – емоційний вигук, інтер’єктивність. Виражає щастя, задоволення та ін. Вигук зараховуємо до синкретично-потенційних функціональних омонімів.

***Паля-паля-паляниця,**
Паляниця – не суніця,
Паляниця – круглий хліб,
Український кормить рід!
Паля-паля-паляниця,
Окупанту вона сниться,
Бо без неї окупант –
Диверсант!*

*Скажи: **Паляниця!**
Паланиця...
(BANAR «Паляниця»)*

Іменник *паляниця* можемо окреслити як «слово-код» для протиставлення свій – чужий, слово як ідентифікатор національності. Іменник широко побутує в суспільстві, в певних контекстах знає транспозиції у вигук.

12. Чорнобаївка – емоційний вигук, інтер’єктивність. Виражає щастя, задоволення, зловтіху та ін. Вигук зараховуємо до синкретично-потенційних функціональних омонімів.

***Чорно-Чорнобаївка** –
Всім рашистам роздовбаївка!
Раз довбаївка! Два довбаївка!
Сто довбаївка!
Чорно-Чорнобаївка,
Наші б’ють по ворогам!
На чужій землі, клятві москалі,*

*Чорна торба вам!
(Діти Фрістайла «Чорнобаївка»)*

***Чорнобаївка! Чорнобаївка!**
Це для всій русні роз’*баївка!
Чорнобаївка! Чорнобаївка!
Це для всій кацанні роз’*баївка!
(Jalsomino «Чорнобаївка»)*

Чорнобаївка – село в Херсонській області України. Стало місцем дислокації окупантів та прославилося постійними «прильотами» по них. Власна назва в окремих контекстах переходить у вигук.

Отже, серед вигуків-новотворів спостерігаємо транспозицію від іменників на позначення загальних та власних назв, аббревіатур, термінів. Значна частина таких вигуків утворена від запозичених іменників.

Висновки. Можемо зробити висновки, що зовнішні чинники вплинули на динамічні зрушення в системі вигукової лексики. На матеріалі пісень про російсько-українську війну виявлено два типи вторинних вигуків. Перший тип представлено вигуками та вигуковими фразеологізмами, що існували в мові, та з початку повномасштабного вторгнення їх частотність уживання зросла. У цій групі переважають імперативні вигуки (*відбій, вогонь, слава, тривога*), меншою мірою представлено етикетні вигуки, що реалізуються у складі вигукових фразеологізмів (*Слава Україні, Слава нації та ін.*). Другий тип вигуків представлено новотворами, що виникли після початку війни. Усі вигуки цієї групи трактуємо як емоційні: в одних закладена сема позитивної оцінки (*Азов, бавовна, байрактар, війна, гаймарс, джавелін, ЗСУ, Конотоп, ленд-ліз, паляниця, Чорнобаївка*), в інших – сема негативної оцінки (*вибух, війна*). У поодиноких випадках відбулася транспозиція власних назв у вигуки, тому виникає питання, чи доречно говорити про синкретизм таких одиниць і відповідно спільність сем, якщо власні назви не мають лексичного значення. Дотримуємося думки, що у власних назвах закладені потенційні семи, що виникають у мовців у результаті певних асоціацій, тому такі омоніми є синкретичними одиницями.

Звернемо ще й увагу на перспективи закріплення вигуків-новотворів у мові. Активне вживання у мовленні нових інтер’єктивів буде залежати від екстралінгвальних факторів, передусім від тривалості війни, від постачання нових видів озброєння від наших союзників. Цілком імовірно, що в українській мові з’являться запозичені та питомі вигуки, пов’язані з назвами нових видів військової техніки.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у фіксації вторинних вигуків, що виникають шляхом інтер’єктивності різних частин мови під впливом зовнішніх факторів. Розуміємо, що з моменту виникнення в мовленні до письмової фіксації має пройти певний час, тому кількість таких вигуків буде збільшуватися.

Література

1. Безпояско О.К. Городенська К.Г. Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: підручник. Київ: Либідь, 1993. 334 с.
2. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004. 398 с.

3. Габай А.Ю. Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській літературній мові: монографія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. 232 с.
4. Глібчук Н.М. Синкретична природа похідних інтер'єктивів у площині міжчастиномовної омонимії. *Вісник Львівського університету. Сер. Філологічна*. 2017. Ч. 1. № 64. С. 138–150.
5. Горпинич В.О. Морфологія української мови: підручник. Київ: Академія, 2004. 311 с.
6. Грищенко А.П., Мацько Л.І., Плющ М.Я та ін. Сучасна українська літературна мова: підручник. Київ: Вища шк., 2002. 439 с.
7. Гуїванюк Н.В. Соціальні та регіональні виміри інтер'єктивів української мови. *Мова і суспільство*. 2012. № 3. С. 321–332.
8. Гуменюк І.М. Структурно-семантичні функції інтер'єктивів в українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук; 10.02.01 – українська мова. Івано-Франківськ, 2004. 20 с.
9. Дерейко І.І. Ленд-ліз. *Енциклопедія Сучасної України* [електронна версія]. Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. URL: <https://esu.com.ua/article-54236> (дата звернення: 07.02.2023).
10. Кісь Є.Б. Інтер'єктивація іменників як вияв функціональної омонимії в сучасній українській літературній мові. *Науковий вісник ДДПУ імені Івана Франка. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. 2022. № 17. С. 48–55.
11. Кузь Г.Т. Вигуківі фразеологізми української мови: етнолінгвістичний та функціональний аспекти: автореф. дис. ... канд. філол. наук; 10.02.01 – українська мова. Івано-Франківськ, 2000. 13 с.
12. Лучик А.А. Граматична омонимія у системі вигуківих еквівалентів слова. *Слов'янський вісник. Серія «Філологічні науки»*. 2006. Вип. 6. С. 168–172.
13. Мацько Л.І. Інтер'єктивація в українській мові. *Українське мовознавство*. 1979. № 7. С. 21–27.
14. Мацько Л.І. Інтер'єктиви в українській мові: навчальний посібник. Київ: КДПІ, 1981. 131 с.
15. Мацько Л.І. Інтер'єктивація. *Українська мова: Енциклопедія*. Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. С. 207–208.
16. Мельник О. Семантика вигука в українській мові. *Українське мовознавство*. 2011. № 42. С. 26–40.
17. Соколова С.В. Відприслівникова інтер'єктивація у сучасній українській літературній мові. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Сер. 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2009. № 5. С. 169–172.

Довідкова література

18. Глібчук Н.М., Добосевич У.Б. Словник міжчастиномовних омонімів сучасної української мови. Львів: Априорі, 2016. 638 с.
19. Словник української мови: в 11 тт. АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

Джерела ілюстративного матеріалу

20. Пісні на воєнну тематику. URL: <https://www.pisni.org.ua/songlist/viyskovi-1.html>

References

1. Bezpoiasko O.K., Horodenska K.H., Rusanivskyi V.M. (1993) Hramatyka ukrainskoi movy. Morfolohiia [Grammar of the Ukrainian Language. Morphology]: pidruchnyk. Kyiv: Lybid. 334 s. [in Ukrainian].
2. Vykhovanets I.R., Horodenska K.H. (2004) Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy [Theoretical Morphology of the Ukrainian Language]. Kyiv: Pulsary. 398 s. [in Ukrainian].
3. Habay A.Yu. (2004) Syntaksychna pryslivnykova transpozysyia v suchasniy ukrainskiy literaturniy movi [Syntactic Adverbial Transposition in the Modern Ukrainian Language]: monohrafiya. Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho. 233 s. [in Ukrainian].
4. Hlibchuk N.V. (2017) Synkretychna pryroda pokhidnyh interyektyviv u ploschyni mizhchastynomovnoi omonimii [Syncretic Nature of Derivative Interjections as a Part Lexico-Grammatical of Homonymy]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Ser. filolohichna*. 1 (64). S. 138–150 [in Ukrainian].
5. Horpynych V.O. (2004) Morfolohiia ukrainskoi movy [Morphology of the Ukrainian Language]: pidruchnyk. Kyiv: Akademia. 311 s. [in Ukrainian].
6. Hryshchenko A.P., Matsko L.I., Pliushch M.Ya. ta in. (2002) Suchasna ukrainska literaturna mova [Modern Ukrainian Literary Language]: pidruchnyk. Kyiv: Vyshcha shkola. 439 s. [in Ukrainian].
7. Huyvanyuk N.V. (2012) Sotsialni ta rehionalni vymiry interyektyviv ukrainskoi movy [Social and Regional Dimensions of Ukrainian Interjections]. *Mova i suspilstvo*, 3. S. 321–332 [in Ukrainian].
8. Humeniuk I.M. (2004) Strukturno-semantychni funktsii interyektyviv v ukrainskiy movi [Structural and Semantic Functions of Interjectives of the Ukrainian Language]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk; 10.02.01 – ukrainska mova. Ivano-Frankivsk. 20 s. [in Ukrainian].
9. Dereiko I.I. (2022) Lend-liz [Lend-lease]. *Entsyklopedia Suchasnoi Ukrainy* [elektronna versia]. Pedkol.: I.M. Dziuba, A.I. Zhukovskiy, M.H. Zhelezniak ta in.; NAN Ukrainy, NTSh. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. URL: <https://esu.com.ua/article-54236> (data zvernennia: 07.02.2023) [in Ukrainian].
10. Kis' Ye.B. (2022) Interyektyvatsia imennykiv yak vyjav funktsionalnoi omonimii v suchasniy ukrainskiy literaturniy movi [Interjection of Nouns as a Type of Functional Homonymy of the Modern Ukrainian Language]. *Naukovyy visnyk DDPU imeni Ivana Franka. Seria: Filolohichni nauky (movozaivstvo)*. № 17. S. 48–55 [in Ukrainian].

11. Kuz' H.T. (2000) Vyhukovi frazeolohizmy ukrainskoi movy: etnolinhvistychnyy ta funktsionalnyy aspekty [Interjectives Phraseology of the Ukrainian Language: Ethnolinguistic and Functional Aspects]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Ivano-Frankivsk. 13 s. [in Ukrainian].
12. Luchyk A.A. (2006) Hramatychna omonimia u systemi vyhukovykh ekvivalentiv slova [Grammatical Homonymy in the System Interjectives Equivalents of a Word]. *Slovianskyi visnyk. Seria «Filolohichni nauky»*. 2006. Vyp.6. S. 168–172 [in Ukrainian].
13. Matsko L.I. (1979). Interyektyvatsiya v ukrainskii movi [Interjectivitation in the Ukrainian Language]. *Ukrainske movoznavstvo*. №7. S. 21–27 [in Ukrainian].
14. Matsko L.I. (1981) Interyektyvy v ukrainskii movi [Interjection in the Ukrainian Language]: navchalnyi posibnyk. Kyiv: KDPI. 131 s. [in Ukrainian].
15. Matsko L.I. (2000) Interyektyvatsia [Interjectivitation]. *Ukrainska mova: Entsyklopedia*. Redkol.: V.M. Rusanivskiy, O.O. Taranenko ta in. Vyd. 2, vypr. i dopov. Kyiv: Vyd-vo “Ukrainska entsyklopedia” im. M.P. Bazhana, S. 207–208 [in Ukrainian].
16. Melnyk O. (2011) Semantyka vyhuka v ukrainskii movi [Semantics of Interjectives of the Ukrainian Language]. *Ukrainske movoznavstvo*. № 42. S. 26–40 [in Ukrainian].
17. Sokolova S.V. (2009) Vidpryslivnykova interyektyvatsia u suchasniy ukrainskii literaturniy movi [Adverbial Interjection in the Modern Ukrainian Language]. *Naukovyy chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova*. Seria 10. Problemy hramatyky i leksykolohii ukrainskoi movy. № 5. S. 169–172 [in Ukrainian].

Dictionaries

18. Hlibchuk N.M., Dobosevych U.B. (2016) Slovyk mizhchastynomovnykh omonimiv suchasnoi ukrainskoi movy [Dictionary of Lexical and Grammatical Homonyms of the Modern Ukrainian Language]. Lviv: Apriori. 638 s. [in Ukrainian].
19. Slovyk ukrainskoi movy (1970–1980): v 11 t. [Dictionary of the Ukrainian language]: in 11 volumes. AN URSSR. Instytut movoznavstva; za red. I.K. Bilodida. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Sources of illustrative material

20. Pisni na voyennu tematyku [Military songs]. URL: <https://www.pisni.org.ua/songlist/viyskovi-1.html>

EXTRALINGUISTIC FACTOR AS A PRECONDITION FOR THE DEVELOPMENT OF FUNCTIONAL HOMONYMY (based on the example of interjectivitation of nouns)

Abstract. The article examines secondary interjections, derived from nouns, identified in the songs related to Russia's full-scale war against Ukraine (from 24.02.2022). The selected material vividly illustrates how vocabulary can change under the influence of external factors in a short period. It is proved that due to such impact new words appear, and mutual transitions occur within lexical and grammatical classes of words.

Interjectional nouns are divided into two groups: 1) secondary interjections that previously existed in the language and became more prevalent in everyday speech with the outbreak of the war; 2) new secondary interjections, the emergence of which was stimulated by the factors of Russian aggression against Ukraine. This group characterizes the extralinguistic conditions for the development of a new interjection and evaluates their prospects of becoming established in the language. Secondary interjections that have formed from English and Turkish borrowings are also explored. It is noted that some interjections originate from proper names, and this phenomenon is considered peripheral to the modern Ukrainian literary language.

Secondary interjections are classified as imperative (expressing a command or order), etiquette (patriotic greetings), and emotional (conveying a positive or negative sentiment). It is important to note that among the newly formed interjections, only emotional ones exist, which arise in response to certain societal events. The identified units have been classified into various types of functional homonyms (syncretically-differentiated, syncretically-undifferentiated, and potentially syncretical). Most homonymous pairs (noun/interjection) belong to the category of potentially syncretical functional homonyms, which means that their existence is determined solely by contextual factors, and they are not defined in dictionaries. It is taken into account both the independent transition of nouns into interjections and their combination with dependent words, which is classified as interjectional phraseologisms. According to semantic, morphological, and syntactic criteria for defining parts of speech, the changes that occur in the process of transposition of a noun into an interjection are described (weakening of the lexical meaning, loss of the morphological features of the original part of speech, acquisition of interjectional status as a part of speech, inability to function as the main or subordinate clause).

Keywords: transposition, interjectivitation, functional homonyms, noun, interjection, interjectional phraseologism, extralinguistic factor.

© Кісь Є., 2023 р.

Єлизавета Кісь – аспірантка катедри української мови імені професора Івана Ковалика Львівського національного університету імені Івана Франка, Львів, Україна; kyelyzaveta97@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0007-0602-5937>

Yelyzaveta Kis' – Postgraduate Student of Professor Ivan Kovalyk Ukrainian Language Department, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine; kyelyzaveta97@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0007-0602-5937>

ЛЕКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРОК ПІВДНЯ ДОНЕЧЧИНИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'282.2'373

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).208–215

Клименко Н. Лексичні особливості східностепових говірок півдня Донеччини; кількість бібліографічних джерел – 11; мова українська.

Анотація. Східностепові говірки Донеччини привертають увагу дослідників як пізньою та неоднорідною історією заселення, так і географічним розташуванням, оскільки перебувають на периферії українського діалектного континууму.

Метою цієї статті є дослідження лексичних особливостей східностепових говірок півдня Донецької області за даними назв одягу і з'ясування можливості виділення цих говірок в окремий мікроареал.

Завданням цієї розвідки є аналіз структурно-семантичних особливостей назв одягу з ареальною проекцією; виявлення причин і закономірностей змінності зазначеної лексики в просторі; з'ясування спільних та відмінних рис обстежуваних говірок з сусідніми говірками; встановлення особливостей просторової поведінки східностепових говірок півдня Донецької області.

У статті проаналізовано особливості просторової поведінки українських говірок півдня Донеччини за даними назв одягу, що дозволяє стверджувати, що зазначені говірки є органічною складовою східностепових українських говірок. Ареальна характеристика побутової лексики в цій частині українського діалектного континууму засвідчує такі типи просторової поведінки назв одягу, як мінімальна диференціація, діалектна мозаїка. Тільки частина лексичних і семантичних репрезентованих лінгвістичних карт дозволяє виділити групу східностепових говірок на півдні Донецької області в південний мікроареал. Досліджувані говірки південного мікроареалу характеризується такими специфічними рисами: функціонування протиставних лексичних одиниць, що повністю або частково відрізняються від інших донецьких говірок; ізоглоси низки назв лексем мають продовження в нижньонадніпряньських українських говірках; диференційною ознакою нерідко виявляються особливості семантичної структури аналізованих номенів; залучений до аналізу фактичний матеріал відображає наслідки міждіалектної взаємодії, що регулярно відбивається в новостворених діалектах; за переважної більшості загальнонародних або діалектних слів, поширених і в інших українських говорах, наявні лексеми вузьколокального характеру.

Ключові слова: східностепові говірки, лексема, сема, мікроареал, ареальна характеристика, південь Донеччини.

Постановка проблеми. Вивчення новостворених українських говорів залишається важливим завданням сучасного мовознавства. Особливий інтерес становлять східностепові говірки Донеччини, що привертають увагу дослідників як пізньою та неоднорідною історією заселення, так і географічним розташуванням, оскільки перебувають на периферії українського діалектного континууму. Зазначені чинники зумовили формування специфічних ознак донецьких говірок, що можуть бути спільними або відмінними з рисами інших новостворених українських говорів. Це актуалізує дослідження східностепових говірок, оскільки для української діалектології на сучасному етапі важливою є не тільки фіксація діалектної лексики українських говорів пізнього творення, а й вивчення їх репертуару в зіставному та порівняльному аспектах.

Актуальність вивчення лексичної системи східностепових говірок Донеччини посилюється ще й тим, що в умовах війни, розв'язаної Росією, лексикографічне та лінгвогеографічне опрацювання назв різних тематичних груп обстежуваних говірок набуває особливого значення, оскільки зібраний до 2014 року лексичний матеріал є незаперечним доказом належності донецьких говірок до українського діалектного континууму.

Аналіз досліджень. Дослідження східностепових говірок значно активізувалося наприкінці

XX – початку XXI ст., коли кафедра української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (нині – Донецького національного університету імені Василя Стуса) розпочала масштабну роботу щодо записування, опрацювання й систематизації зібраного фактичного матеріалу. Лексика різних тематичних груп стала предметом вивчення діалектологів: Л.Д. Фроляк [Фроляк 1992], З.Л. Омельченко [Омельченко 2006], Н.Б. Клименко [Клименко 2014], Н.П. Сіденко [Сіденко 2002], В.Ю. Дроботенко [Дроботенко 1999], Н.Г. Загнітко [Загнітко 2011], М.С. Кушмет-Бодаммер [Кушмет-Бодаммер 2017] та ін. Проте «необхідною умовою подальшого вивчення діалектної лексики є забезпечення не лише опису складу, структури, генезису одиниць окремих лексико-семантичних і тематичних груп, а й лінгвогеографічне й лексикографічне їх опрацювання» [Гриценко 1994, с. 4].

Щодо лінгвогеографічного вивчення лексики досліджуваних говірок, то на сьогодні маємо два тематичні регіональні лексичні атласи: «Атлас сільськогосподарської лексики східностепових говірок Донеччини» [Кушмет-Бодаммер 2017] та «Атлас побутової лексики (назви одягу) східностепових говірок Донеччини» [Атлас 2020].

Мета статті, завдання. Мета цієї розвідки – охарактеризувати лексичні особливості східностепових говірок півдня Донецької області й за даними

побутової лексики (назв одягу) дослідити можливість виділення цих говірок в окремий мікроареал.

Досягнення сформульованої мети передбачає розв'язання таких завдань: аналіз структурно-семантичних особливостей назв одягу з ареальною проекцією; виявлення причин і закономірностей змінності зазначеної лексики в просторі; з'ясування спільних та відмінних рис обстежуваних говірок із сусідніми говірками; встановлення особливостей просторової поведінки східностепових говірок півдня Донецької області.

Методи дослідження. Основним методом дослідження є описовий. Для виявлення спільних і відмінних рис лексики обстежуваних говірок із сусідніми говірками застосовано зіставний метод. Встановлення ареальної характеристики східностепових говірок півдня Донецької області здійснено з використанням лінгвогеографічного методу.

Виклад основного матеріалу. Аналіз лінгвогеографічної проекції назв одягу східностепових говірок, проведений на основі карт «Атласу побутової лексики (назви одягу) східностепових говірок Донецької області» [Атлас 2020], дозволяє виділити три основні типи просторової поведінки назв народного побуту донецьких говірок: мозаїчний, мінімальної диференціації та окреслення певних діалектних мікроареалів.

До говірок південного мікроареалу відносимо східностепові говірки населених пунктів, розташованих на півдні Донецької області. З-поміж обстежених до таких належать говірки н.пш. М-Кач НА, Коз НА, Темрюк, Зел Яр, Фед, Комиш М, Мангуш, Черв М, Нов Бойк, Бз НА, Хом НА, Укр, що входять до складу Новоазовського, Нікольського (до 2016 р. Володарського), Мангушського (до 2016 р. Першотравневого), частково – Бойківського (до 2016 р. Тельманівського) районів Донецької області. На заході ці говірки межують з нижньонадніпрянськими українськими говорами, на сході – з нижньодонськими російськими діалектами, на півночі – зі східними та мар'їнсько-волноваськими східностеповими говірками [Атлас 2020, с. 11–12]. Розглянемо докладніше лексичні особливості східностепових говірок півдня Донецької області, які відносимо до південного мікроареалу.

Досліджуваним говіркам, як і іншим східностеповим, властива мінімальна диференціація, детермінована складністю виділення окремих мікроареалів через: функціонування майже в усіх говірках однієї назви як лексичного маніфестанта певної семи або співіснування в одній говірці декількох лексем на позначення однієї реалії.

Так, майже в усіх обстежуваних говірках, як і в інших східностепових, уживається одна назва як репрезентант сем: 'брудний одяг (загальна назва)' – *гр'азне* – усі східностепові говірки Донецької області – картосхема 5 [Атлас 2020, с. 36]; 'старий одяг (загальна назва)' – *не^одбноска* – усі східностепові говірки Донецької області – картосхема 7 [Атлас 2020, с. 38]; 'чоловічий кожух' – *ко^ожух* – усі східностепові говірки Донецької області – картосхема 11 [Атлас 2020, с. 42]; 'довга шуба з натурального хутра' – *дохá* – у всіх східностепових говірках, що не є континуантами північно-

українських материнських говірок, у яких побутує фонетичний варіант *дохá* – картосхема 12 [Атлас 2020, с. 43]; 'короткий хутрянний (хутром назовні) рукавний зимовий одяг' – *подлушубок* – усі східностепові говірки Донецької області – картосхема 13 [Атлас 2020, с. 44]; 'верхній формений одяг для військових' – *ш^енел'* – усі східностепові говірки Донецької області – картосхема 32 [Атлас 2020, с. 63]; 'верхній одяг довгого крою, що одягається поверх сукні, костюма' – *пал'тó* – усі східностепові говірки Донецької області – картосхема 33 [Атлас 2020, с. 64]; 'жіночий одяг без рукавів, на шлейках' – *сарахán* – усі досліджувані говірки – картосхема 75 [Атлас 2020, с. 106]; 'в'язаний суцільний нагрудний одяг з високим коміром' – *джэмпер* – усі східностепові говірки Донецької області – картосхема 53 [Атлас 2020, с. 84]; 'чорне суконне коротке чоловіче пальто' – *москвічка* – у всіх досліджуваних говірках, що не є континуантами північноукраїнських материнських говірок, у яких побутує фонетичний варіант *москвічка* – картосхема 72 [Атлас 2020, с. 106]; 'халат на зав'язках' – *халат* – усі східностепові говірки Донецької області – картосхема 74 [Атлас 2020, с. 105]; 'короткі панчохи' – *носкі* – усі східностепові говірки Донецької області – картосхема 96 [Атлас 2020, с. 127]; 'латаний одяг (загальна назва)' – *латане* – усі східностепові говірки Донецької області – картосхема 112 [Атлас 2020, с. 143]; 'одяг для рук з відділенням для одного пальця' – *рукавиці'і* – усі східностепові говірки Донецької області – картосхема 89 [Атлас 2020, с. 120]; 'рукавички з відділенням для кожного пальця' – *не^орчáтки* – усі східностепові говірки Донецької області – картосхема 91 [Атлас 2020, с. 122]; 'вузький пояс для підперезування чоловічих штанів' – *поясок* – усі східностепові говірки Донецької області – картосхема 100 [Атлас 2020, с. 131]; 'зав'язана вузлом під коміром сорочки, блузки смужка тканини' – *галстук* – усі східностепові говірки Донецької області – картосхема 122 [Атлас 2020, с. 153]; *повзункі* – 'одяг для немовлят у вигляді штанців із галейками й панчішками' – усі східностепові говірки Донецької області – картосхема 107 [Атлас 2020, с. 138].

Мінімальна диференціація обстежуваних говірок може бути зумовлена і вживанням в одній говірці дублетно-синонімічних назв, одна з яких часто збігається з літературним відповідником. Наприклад, 'спідниця (загальна назва)' – *сп'ідниця'а* і *йўпка* – усі східностепові говірки Донецької області – картосхема 54 [Атлас 2020, с. 85]; 'полотняна спідниця' – *полот'н'ána сп'ідниця'а* і *полот'н'ána йўпка* – у всіх досліджуваних говірках, що не є континуантами північноукраїнських материнських говірок, у яких побутують дублети *полот'н'ána сп'ідниця'а* і *полот'н'ána йўпка* – картосхема 57 [Атлас 2020, с. 88]; 'частина одягу, яка облягає шию' – *ком'ір* і *воротник* – усі східностепові говірки Донецької області, що не є континуантами північноукраїнських говірок-основ, у яких функціонує фонетичний варіант *во^оротник* – картосхема 118 [Атлас 2020, с. 149].

Подібний характер просторової поведінки простежуємо й на семантичних картах, коли обсяг семантичної структури лексеми збігається в переважній більшості обстежуваних говірок. Напри-

клад, номен *pe^mtel'ka* найчастіше вживається в досліджуваних говірках з двома значеннями: 1) обшитий чи обкиданий нитками проріз на одязі для застібання гудзиків; 2) складений кільцем кінець нитки, мотузки і зав'язаний так, що його іншим кінцем можна зашморгнути, натомість значення 'дротяна петелька гаплика' входить до складу семантичної структури аналізованої лексеми значно рідше – картосхема 126 [Атлас 2020, с. 157]. Така однотипність лексичної реалізації окремих сем значно ускладнює диференціацію досліджуваних говірок.

Усі східностепові говірки є мінімально здиференційованими за даними лексики одягу й на тих семантичних картах Атласу, що демонструють відсутність певної назви в досліджуваних говірках. Це передусім стосується карт, на яких репрезентовано просторову поведінку лексем: *холодайка* '1) верхній жіночий одяг, довгополий і широкий, з фабричної тканини, на ваті; 2) верхній осінній жіночий одяг, довгополий і широкий, з фабричної тканини' – Нов Б, Хл В, ВН, Райгород – картосхема 18 [Атлас 2020, с. 49]; *баска* '1) верхній жіночий одяг з довгими рукавами, пошитий у талію, на зборах покритий плисом; 2) середньої довжини жіноча кофта, пошита у талію, розширена донизу; 3) ватяна безрукавка' – Кам'янка, Олекс В, Темрюк, Зел Яр, Укр – картосхема 15 [Атлас 2020, с. 46]; *ват'анка* '1) жіночий верхній ватний одяг середньої довжини, пошитий до вусів або з фалдами; 2) фуфайка' – Хр Сл, Дроб Л, Серг Сл, Воздв, Іскра, ЗГ ВН, Шевч ВН, ВП ВН, Є В, Павл М, Олекс М, Кат М, Кр Ст, Хл В, М-Кач НА – картосхема 20 [Атлас 2020, с. 51]; *зап'аска* '1) два полотнища домашнього ткання, уживані замість спідниці; 2) фартух; 3) святкова вовняна незшита спідниця; 4) робоча вовняна незшита спідниця; 5) тканина, яку залишають на швах для майбутнього використання' – Сів, Іскра, ЗГ ВН, Воздв, Хл В, Олг В, Н-мих М, Кир В, Нов Ст, Граб, Лис Амв – картосхема 56 [Атлас 2020, с. 87]; *порткі* '1) спідні чоловічі полотняні штани; 2) чоловічі полотняні штани (загальна назва)' – Серг Сл, Сел, Мик Г, Оп Яс, ЗГ ВН, Іскра, Бл Амв, Граб, ГО Бойк, Кр Ст, Бз НА, Мангуш, Роя – картосхема 65 [Атлас 2020, с. 96]. Наведені приклади свідчать, що східностепові говірки півдня Донецької області нічим не відрізняються від інших говірок досліджуваної частини українського діалектного континууму.

Труднощі у виділенні окремих східностепових мікроареалів зумовлені також функціонуванням в одній говірці більше двох назв одягу, до складу яких входять як фонетичні й словотвірні варіанти, так і дублетно-синонімічні номени, виникнення яких детерміновано міждіалектними та міжмовними контактами, а також впливом української літературної мови на діалектну. Це створює строкату, мозаїчну картину просторової поведінки назв одягу східностепових говірок Донецчини. Така ареальна характеристика властива репрезентантам сем: 'одяг (загальна назва)' – *од'аг // од'ежа* – Серг П, Добр Добр, Нескучне, Ник Бахм, Серг Сл, Мих П, Кир В, Кр Ст, Хл В, Коз НА, *од'аг // од'ів'ачка* – Андр Сніжне, *од'аг // од'ежа // од'ів'ачка* – Темрюк, Ко-

миш М, Воздв, Зв Бахм, Дроб Л, Вір Кост, Гром Балка, Мик П; *од'ежа // од'ів'ачка* – Укр, Дібр Ш, Гром Балка, РЯ Кост, Усп М; *од'ежа // од'ежа* – Сп-Мих, Ів Ол, Перв Яс; *од'ежа // од'ів'ачка // барахл'о* – Петр Ст; *од'аг // од'ежа // ман'ат':а* – Шевч ВН, Павл М; *од'ежа // убр'ан':а* – Срібне, Олексіївка ВН; *од'аг // од'ежа // убр'ан':а* – Сел; *од'ежа // од'ежа // им'ат':а* – Нов Л; *од'аг // од'ежа // од'іж* – Зуївка, ЗГ ВН; *од'аг // од'ежа // вд'аг'ало* – Яр Л; *од'ежа // барахл'о // ман'атки* – Гром Балка; *од'ежа // од'ожа* – Нов Б, Кл Бахм, Олекс В, Привілля – картосхема 1 [Атлас 2020, с. 32]; 'старий одяг (загальна назва)' – *лахм'іт':а // лан'ц'і // барахл'о* – Андр Сніж, Новотр В; *лахм'іт':а // лан'ц'і* – Бл Амв, Срібне, Граб, Сел, Кир В, ГО Бойк, Кат М; *лахм'іт':а // ляхм'от':а* – Сп-Мих, ЗК Добр, Перв Яс, Роя; *лахм'іт':а // ляхм'от':а // лан'ц'і* – ГО Бойк; *лан'ц'і // стар'е // гнідні'єки* – Кр Є; *лахм'от':а // лан'ц'і // хаб'от':а* – Олекс М; *лахм'іт':а // лан'ц'і // стар'е* – Андр ВН, Кр Є; *лахм'іт':а // лан'ци // стар'е* – Вір Кост; *лахм'іт':а // барахл'о* – Ник Бахм, Серд Ш, Райгород, Зуївка, Петр В, Хл В, Зв Бахм, Павл М; *лахм'от':а // др'ант'а* – ЗГ ВН, Іскра; *лахм'от':а // барахл'о* – Серг Сл; *лахм'іт':а // хаб'от':а // л'ахи* – Шах Яс, Кр Ст; *барахл'о // лан'ц'і // стар'е* – Яс; *лахм'от':а // лан'ц'і // хаб'от':а* – Мар; *лахм'іт':а // стар'е* – Коз НА, Андр ВН, Новоукр; *лахм'от':а // стар'іо // им'ат':а // барахл'о* – Зел Яр; *лахм'от':а // стар'іо // им'ат':а* – Темрюк; *лахм'от':а // стар'іо* – М-Кач НА; *лахм'іт':а // барахл'о // гнідні'єки // цур'я* – РЯ Кост; *лахм'іт':а // им'ат':а* – Микіл В – картосхема 2 [Атлас 2020, с. 33]; 'подраний одяг (загальна назва)' – *тр'ап'ія // др'анки // им'ат':а // др'ан'т'а* – Андр Сніжне; *др'ане // им'ат':а // дірк'і* – Арт Амв; *им'ат':а // тр'ап'ія // др'ан'т'а* – Лис Амв; *др'ане // р'ване // им'ат':а* – Олекс М; *др'ан'т'а // тр'ап'ія // им'ат':а* – Кр Ст; *др'ане // им'ат':а // ляхм'іт':а* – Св В; *дірк'і // тр'ап'іо // им'ат':а // др'ан'т'а* – Усп М; *им'ат':а // др'ан'т'а // гн'от':а* – Петр В; *тр'ап'іо // им'ат':а // др'анкі // др'ан'т'а* – Нов Л – картосхема 3 [Атлас 2020, с. 34]; 'святковий одяг (загальна назва)' – *нар'ад // празник'ове* – Розд Бахм, *празніч'не // с'в'атк'ове* – Шах Яс, *празніч'на од'ежа // празніч'не* – РЯ Кост, *нар'адне // празніч'не* – Коз НА, М-Кач НА, *нар'ад // нар'адне* – Гл Ст, ГО Бойк, *празник'ове // празніч'на од'ежа* – Роя, *нар'ад // с'в'атк'ове* – Гром Балка, Зл В, *нар'адне // празник'ове* – Ант М, *нар'ад // празніч'не* – Нов Ст, Олекс М, Мик В, *с'в'атк'ове // празник'ове* – Мих Ол – картосхема 4 [Атлас 2020, с. 35].

Отже, аналіз просторової поведінки назв одягу східностепових говірок півдня Донецчини на картах «Атласу» [Атлас 2020] свідчить про їх незначну диференціацію. Як типові східностепові говірки, на 25% лексичних і семантичних карт вони демонструють мозаїчну ареальну поведінку аналізованих явищ; на 44% лінгвістичних карт є мінімально здиференційованими. І тільки третина карт «Атласу» дозволяє простежити південний мікроареал східностепових говірок. Розглянемо докладніше діалектні особливості, що дозволяють виділити обстежувані говірки в південний мікроареал донецьких говірок.

1. На лінгвістичних картах «Атласу» східно-степові говірки півдня Донецької області можуть бути виділені в окремий південний мікроареал на підставі просторової поведінки назв: *бурм'ус* 'переважно чоловічий ватний одяг середньої довжини, пошитий у талію' – картосхема 16 [Атлас 2020, с.47], *душогра 'їйка* 'ватяна безрукавка' – картосхема 22 [Атлас 2020, с.53], *безрукавка* 'короткий безрукавний одяг із тканини' – картосхема 23 [Атлас 2020, с.54], *тал 'їйка* 'давній спідній жіночий нагрудний одяг, ліфчик' – картосхема 46 [Атлас 2020, с.77], *тón 'іки* 'взуття для дуже маленьких дітей' – картосхема 108 [Атлас 2020, с.139], *махра́* 'суцільний ряд ниток, шнурів, що вільно звисають на краях хустини' – картосхема 135 [Атлас 2020, с. 66], *пац'орки* 'неохайні, незачесані пасма волосся' – картосхема 136 [Атлас 2020, с.167], *кожушанка* 'жіночий кожух' – картосхема 10 [Атлас 2020, с. 41], *тулуб* 'довгий хутрянний (хутром усередину) рукавний зимовий одяг' – картосхема 9 [Атлас 2020, с. 40].

2. Географічне розташування, безперечно, позначилося на особливостях лексичної системи східностепових говірок півдня Донецької області. Назви одягу південного мікроареалу виявляють близькість до нижньонадніпряньських говірок, що відображено в таких основних рисах.

У східностепових говірках, розташованих на півдні Донецької області, зафіксовано ряд лексем, що вживаються й у нижньонадніпряньських українських говірках та повністю або частково збігаються за обсягом семантичної структури слова. Порівняймо: сх.-степ. *тал 'їйка* 'давній спідній жіночий нагрудний одяг, ліфчик' – картосхема 46 [Атлас 2020, с. 77] і н.-над. *тал 'їйка* 'ліфчик' [Чабаненко, IV, с. 119]; сх.-степ. *душогра 'їйка* 'ватяна безрукавка' – картосхема 22 [Атлас 2020, с. 53] і н.-над. *душогра 'їйка* 'безрукавка з овечої шкіри або на ваті' [Чабаненко, I, с. 306]; сх.-степ. *сподники* 'чоловічі домоткані спідні штани з довгими холошами' – картосхема 66 [Атлас 2020, с. 97] і н.-над. *сподники* 'кальсони' [Чабаненко, IV, с. 93]; сх.-степ. *п'ідбóйка* 'підплічка, підкладка або вставка в сорочці народного крою від плечей до половини грудей і спини' – картосхема 83 [Атлас 2020, с. 114] і н.-над. *п'ідбóйка* 'підплічка' [Чабаненко, III, с.113]; сх.-степ. *ластови́ця* 'вставка під пахвами в чоловічих сорочках та верхньому жіночому одязі при особливому крої рукавів' – картосхема 84 [Атлас 2020, с. 115] і н.-над. *ластови́ця* 'ластка (вставка під пахвами в чоловічих сорочках та верхньому жіночому одязі при особливому крої рукавів)' [Чабаненко, II, с. 243]; сх.-степ. *пац'орки* '1) нитки, які вистрьопалися з одягу; 2) бахрома; 3) неохайні, незачесані пасма волосся' – картосхема 136 [Атлас 2020, с.167] і н.-над. *пац'орки* '1) нитки, шнурки, обірвані кінці одягу, що звисають; 2) ірон. незаплетені коси; пасма довгого, немитого волосся; 3) патьоки на стіні; 4) сліди страви на столі чи на одязі' [Чабаненко, III, с. 79].

Деякі назви одягу південної групи східностепових говірок є близькими до нижньонадніпряньських, однак не тотожними. Відмінності можуть спостерігатися у фонетичній структурі таких номем

нів – порівняймо: сх.-степ. *холоша* // *халóша* 'частина штанів, яка надягається на одну ногу; холоша' – картосхема 67 [Атлас 2020, с. 98] і н.-над. *халóша* 'холоша' [Чабаненко, IV, с. 188]; сх.-степ. *тулуб* (зрідка *толуб*) 'довгий зимовий одяг на хутрі, хутром усередину' – картосхема 9 [Атлас 2020, с.40] і н.-над. *толуб* 'довгий зимовий одяг на хутрі' [Чабаненко, IV, с. 128]; сх.-степ. *шир'інка* (*шир'ін'ка*) 'розпірка спереду чоловічих штанів' і н.-над. *шир'ін'ка* 'т.с.' [Чабаненко, IV, с. 235].

3. У південних східностепових говірках зафіксовано назви одягу, відомі й нижньонадніпряньським українським говіркам, але з відмінною семантичною структурою. Наприклад, сх.-степ. *опл'іч'а* 'підкладка або вставка в сорочці народного крою від плечей до половини грудей і спини; підплічка' – картосхема 83 [Атлас 2020, с. 114] і н.-над. *опл'іч'а* 'жіноча полотняна сорочка' [Чабаненко, III, с. 54]; сх.-степ. *плáхта* 'спідниця частково зшита з кількох полотниць' – картосхема 55 [Атлас 2020, с. 86] і н.-над. *плáхта* 'сукня' [Чабаненко, III, с. 128]; сх.-степ. *пáрка, пáрочка* '1) комплект жіночого одягу, який складається зі спідниці й кофти, пошитих з однакової тканини, 2) двоє осіб' – картосхема 71 [Атлас 2020, с. 102] і н.-над. *пáрка* 'зв'язані докупі два кулі, що використовуються для покриття будівель' [Чабаненко, III, с. 74].

4. У досліджуваних говірках наявні такі лексичні явища в тематичній групі назв одягу, поява яких може бути зумовлена різнодіалектними вкрапленнями в лексичну систему новостворених східностепових говірок. Наприклад, у говірках н. пп. Темрюк, Зел Яр, Фед, Укр, Комиш М, Мангуш, Черв М уживається назва *бурм'ус* 'переважно чоловічий ватний одяг середньої довжини, пошитий у талію', невідома майже всім іншим донецьким говіркам – картосхема 16 [Атлас 2020, с. 47]. Нижньонадніпряньським говіркам лексема *бурм'ус* відома з іншим значенням – 'зневажл. похмурий, мовчакуватий чоловік' [Чабаненко, I, с. 116]. Однак у полтавських говірках номен *бурм'ус* використовується на позначення одягу – порівняймо: полт. *бурм'ус* '1) довга одежа, яку надівають від дощу або снігу; 2) вид піджака; 3) довга жіноча старовинна одежа' [Ващенко, с.18]. У говірках н. пп. Темрюк, Зел Яр, Укр, Мангуш функціонує назва *козáчка* 'жіноче зимове півпальто', уживана також у західних східностепових говірках – картосхема 40 [Атлас 2020, с. 71] – іншим донецьким говіркам така назва невідома. У говірках н. пп. Темрюк, Зел Яр, Фед, Укр, Комиш М побутує лексема *кушáк* 'широкий чоловічий пояс, яким обв'язувалися під час важкої роботи', нерелевантна для більшості східностепових говірок – картосхеми 101, 102 [Атлас 2020, с. 132–133]. Але зазначена лексема відома іншим українським говором – порівняймо: поліс. *кушáк* 'пояс ремінний широкий' [Лисенко, с.14], закарп. *кушáк* 'пояс чоловічий' [Матейко, с. 107]. Показово, що в східностепових говірках семантична структура номена *кушáк* зазнала варіювання й відповідно розділила обстежувані говірки Донеччини на говірки трьох типів: 1 – говірки, в яких лексема *кушáк* не вживається; 2

– говірки, в яких номен *кушак* побутує зі значенням ‘широкий чоловічий пояс, яким обв’язувалися під час роботи’; 3 – говірки, в яких зазначена лексема засвідчена зі значенням ‘широкий чоловічий пояс (переважно святковий) з китицями’ – картосхема 102 [Атлас 2020, с. 133].

5. Особливістю ареальної поведінки східно-степових говірок півдня Донецької області є нерегулярне протиставлення назв одягу західної й східної частин обстежуваних говірок. Таке протиставлення виявляється найбільше на лексичному й фонетичному рівнях. Прикладом може слугувати лексична реалізація семем: ‘жіночий піджак’ – *жи^екет* – Темрюк, Зел Яр, Фед, Укр і *жакет* – М-Кач НА, Коз НА, Комиш М, Мангуш, Черв М, Бз НА, Хом НА – картосхема 50 [Атлас 2020, с. 81] – порівняймо н.-над. *жескет* ‘т. с.’ [Чабаненко, III, с.311]; ‘чоловічий піджак’ – *п’инжак* – Темрюк, Зел Яр, Фед, Укр і *п’іджак* – М-Кач НА, Коз НА, Комиш М, Мангуш, Черв М, Бз НА, Хом НА – картосхема 51 [Атлас 2020, с. 82] – порівняймо н.-над. *пинжак* [Чабаненко, III, с. 110]; ‘видовжена жіноча безрукавка’ – *кирсет* – Темрюк, Зел Яр, Фед, Комиш М, Укр і *корсет* – Коз НА, Мангуш, Черв М, Бз НА, Хом НА – картосхема 49 [Атлас 2020, с.80]; ‘ватяна безрукавка’ – *дуюгр’ійка* // *т’єлогр’ейка* – Темрюк, Зел Яр, Фед, Укр і *т’юлогр’ейка* – М-Кач НА, Коз НА, Хом НА – картосхема 22 [Атлас 2020, с. 53]; ‘загальна назва спідниці’ – *сп’ідніц’а* – Темрюк, Зел Яр, Фед, Укр і *йўпка* – Коз НА, Хом НА, *сп’ідніц’а* // *йўпка* – М-Кач НА, Комиш М, Мангуш, Черв М, Бз НА – картосхема 54 [Атлас 2020, с.85]; ‘невелике простиральце, в яке загортають немовлят’ – *пел’ушка* – Фед, Укр, *пел’ушка* // *пел’онка* – Темрюк, Зел Яр, Комиш М і *пел’онка* – М-Кач НА, Коз НА, Мангуш, Черв М, Бз НА, Хом НА – картосхема 106 [Атлас 2020, с. 71]; ‘шматок тканини, яким обмотують ноги перед взуттям’ – *онуча* – Темрюк, Зел Яр, Укр, Фед, Комиш М і *онуча* // *порт’анка* // *обмотка* – Хом НА, *онуча* // *порт’анка* – М-Кач НА, Бз НА, *онуча* // *обмотка* – Коз НА, *порт’анка* – Мангуш, Черв М – картосхема 99 [Атлас 2020, с. 130].

Нерегулярне протиставлення східної й західної частин південної групи східно-степових говірок може бути зумовлене наявністю / відсутністю лексичної реалізації певної семи. Наприклад, номен *кобеч’ак* як репрезентант семи ‘накидка на голову від холоду та дощу’ вживається тільки в східній частині говірок півдня Донеччини, натомість східно-степовим говіркам н. пп. Комиш М, Темрюк, Фед, Укр, Зел Яр така назва невідома – картосхема 70 [Атлас 2020, с. 101].

6. До лексичного репертуару аналізованої тематичної групи східно-степових говірок півдня Донецької області належать як лексеми, що збігаються з загальнонародними відповідниками (*од’аг, кофта, сп’ідніц’а, штани, сўкн’а, сорочка, вишита сорочка, полот’н’а сорочка, поясок, бўрка, накидка*), так і ті, що можна кваліфікувати як регіоналізми (*п’инжак, кохта, жи^екет, хвартух*) та локалізми. У східно-степових говірках південного мікроареалу зафіксовано й декілька назв вузько-

локального характеру: *д’іл’ака* ‘спідниця з риболовецької сітки’ (Бз НА), *ви^енси^ерада* ‘довгий рукавний плащ з водостійкої тканини’ (М-Кач НА, Укр, Темрюк, Зел Яр, Фед), *т’іраса* ‘жіноче пальто вільного крою’ (Петр Ст, М-Кач НА). До східно-степових локалізмів, що виникли внаслідок модифікації семантичної структури слова і вживаються в говірках півдня Донецької області, можна віднести назву *р’абчик* ‘морячка смугаста натільна сорочка, звичайно трикотажна’ (М-Кач НА, Коз НА).

Висновки. Аналіз репертуару, семантичної структури та лінгвогеографічної проєкції назв одягу, які функціонують у говірках на півдні Донецької області, дозволяє стверджувати, що зазначені говірки є органічною складовою східно-степових українських говірок. Ареальна характеристика побутової лексики в цій частині українського діалектного континууму засвідчує такі типи просторової поведінки назв одягу, як мінімальна диференціація та діалектна мозаїка. Тільки 30 % лексичних і семантичних карт «Атласу побутової лексики (назви одягу) східно-степових говірок Донеччини» дозволяють виділити східно-степові говірки Донеччини в південний мікроареал. Досліджувані говірки південного мікроареалу характеризуються такими специфічними рисами: функціонування протиставних лексичних одиниць, які повністю або частково відрізняються від інших донецьких говірок; ізгласи низки назв лексем (*тал’ійка, дуюгр’ійка, п’ідбійка, кожушанка, п’инжак*) мають продовження в нижньо-наддніпряньських українських говірках; диференційною ознакою нерідко виявляються особливості семантичної структури аналізованих номенів (*опл’ич’а, плáхта, парка / парочка*); залучений до аналізу фактичний матеріал відображає наслідки міждіалектної взаємодії, що регулярно відбивається в новостворених діалектах; за переважної більшості загальнонародних або діалектних слів, поширених і в інших українських говорах, наявність лексем вузьколокального характеру (*ви^енси^ерада, т’іраса, д’іл’ака, р’абчик*).

Окреслення південного мікроареалу обстежуваних говірок є почасти умовним, оскільки потребує додаткової аргументації даними інших тематичних груп лексики. Хоча такі дослідження вже здійснені на матеріалі сільськогосподарської лексики [Кушмет-Бодаммер 2017, с.196–199] та назв їжі, напоїв [Загнітко 2011, с.16–17], для повної картини необхідно надалі простежити просторову поведінку назв інших тематичних груп лексики в східно-степових українських говірках Донеччини.

Скорочення назв обстежених населених пунктів Донецької області

(назви населених пунктів і районів подано станом на 2023 рік)

Андр Сніжне – смт Андріївка м. Сніжне, **Арт Амв** – Артемівка Амвросіївського району, **Ант М** – Антонівка Мар’їнського району, **Бз НА** – Безіменне Новоазовського району, **Бл Амв** – Благодатне Амвросіївського району, **Бл В** – Благодатне Волноваського району, **Вас Амв** – Василівка Амвросіївського району, **Вільне** – Вільне Волновасько-

го району, **Вільх Ш** – Вільховчик м. Шахтарська, **Вірівка** – Вірівка Добропільського району, **Вір Кост** – Віролюбівка Костянтинівського району, **ВН** – Велика Новосілка, **Воздв** – Воздвиженка Покровського району, **ВП ВН** – Вільне Поле Великоновосілівського району, **Гл Ст** – Глинки Старобешівського району, **ГО Бойк** – Греково-Олександрівка Бойківського (до 2016 р. Тельманівського) району, **Гр Бал** – Громова Балка Олександрівського району, **Граб** – Грабське Амвросіївського району, **Дібр Ш** – Дібрівка Шахтарського району, **Дм Ш** – Дмитрівка Шахтарського району, **Добр Добр** – Добропілля Добропільського району, **Дроб Л** – смт Дробишеве Лиманського (до 2016 р. Краснолиманського) району, **Є В** – Єгорівка Волноваського району, **Зв Бахм** – Званівка Бахмутського (до 2016 р. Артемівського) району, **ЗГ ВН** – Зелений Гай Великоновосілівського району, **Зел Яр** – Зелений Яр Нікопольського (до 2016 р. Володарського) району, **Зл В** – Златоустівка Волноваського району, **ЗК Добр** – Золотий Колодязь Добропільського району, **Зуївка** – смт Зуївка м. Харцизька Шахтарського району, **Коз НА** – Козацьке Новоазовського району, **Ів Ол** – Іверське Олександрівського району, **Іванівське** – Іванівське Бахмутського (до 2016 р. Артемівського) району, **Іскра** – Іскра Великоновосілівського району, **Кам'янка** – Кам'янка Добропільського району, **Кат М** – Катеринівка Мар'їнського району, **Кир В** – Кирилівка Волноваського району, **Кл Амв** – Кленівка Амвросіївського району, **Кл Бахм** – Кліщіївка Бахмутського (до 2016 р. Артемівського) району, **Коб** – Кобилівка м.Вуглегірськ, **Комиш М** – Комишувате Мангушського (до 2016 р. Першотравневого) району, **Кр Є** – Кринички (до 2016 р. с. Петрівське) м. Єнакієве, **Кр Ст** – Краснопілля Старобешівського району, **Красногор** – Красногорівка Мар'їнського району, **Кум Ст** – Кумачево Старобешівського району, **Лис Амв** – Лисиче Амвросіївського району, **Мангуш** – смт Мангуш, **Мар** – Мар'їнка, **Мик В** – Миколаївка Волноваського району, **Мик Г** – Микитівка м. Горлівки, **Мик П** – Миколаївка Покровського (до 2016 р. Красноармійського) району, **Микіл В** – Микільське Волноваського району, **Мих Ол** – Михайлівка Олександрівського району, **Мих П** – Михайлівка Покровського району, **М-Кач НА** – М-Качкари Новоазовського району, **Нескучне** – Нескучне Великоновосілівського району, **Ник Бахм** – Никифоровка Бахмутського (до 2016 р. Артемівського) району, **НЗ Ст** – Новозар'ївка Старобешівського району, **Н-мих М** – Новомихайлівка Мар'їнського району, **Нов Бойк** – Новоселівка

Бойківського (до 2016 р. Тельманівського) району, **Нов Л** – Новоселівка Лиманського (до 2016 р. Краснолиманського) району, **Нов Ст** – Новоселівка Старобешівського району, **Новотр В** – Новотроїцьке Волноваського району, **Новоукр** – Новоукраїнка Мар'їнського району, **Н-петр ВН** – Новопетриківка Великоновосілівського району, **О-К Кост** – Олександрівка Костянтинівського району, **Олг В** – с. Ольгинка Волноваського району, **Ол В** – Оленівка Волноваського району, **Олексіївка ВН** – Олексіївка Великоновосілівського району, **Олекс В** – Олександрівка Волноваського району, **Олекс М** – смт Олександрівка Мар'їнського району, **Оп Яс** – Опитне Ясинуватського району, **Павл М** – Павлівка Мар'їнського району, **Перв Бойк** – Первомайське Бойківського (до 2016 р. Тельманівського) району, **Перв Яс** – Первомайське Ясинуватського району, **Петр В** – Петрівка Волноваського району, **Петр П** – Петрівка Покровського району, **Петр Ст** – Петрівське Старобешівського району, **Плат В** – Платонівка м.Волновахи, **Привілля** – Привілля Слов'янського району, **Райгород** – Райгородок Слов'янського району, **Рідкодуб** – Рідкодуб Лиманського (до 2016 р. Краснолиманського) району, **Розд Бахм** – Роздолівка Бахмутського (до 2016 р. Артемівського) району, **Роя** – Роя Мар'їнського району, **РЯ Кост** – Русин Яр Костянтинівського району, **Св В** – Свободне Волноваського району, **Сел** – Селидове, **Серг П** – Сергіївка Покровського (до 2016 р. Красноармійського) району, **Серг Сл** – Сергіївка Слов'янського району, **Серд Ш** – смт Сердите Шахтарського району, **Сів** – Сіверськ Бахмутського (до 2016 р. Артемівського) району, **Сонц П** – Сонцівка Покровського (до 2016 р. Красноармійського) району, **Сп-Мих Ол** – Спасько-Михайлівка Олександрівського району, **Срібне** – Срібне Покровського (до 2016 р. Красноармійського) району, **Ст В** – Степне Волноваського району, **Ст-мих М** – Старомихайлівка Мар'їнського району, **Темрюк** (у 1948-2016 рр. Старченкове) Нікольського (до 2016 р. Володарського) району, **Укр** – Українка Нікольського (до 2016 р. Володарського) району, **Усп М** – Успенівка Мар'їнського району, **Фед** – Федорівка Нікольського (до 2016 р. Володарського) району, **Хл В** – Хлібодарівка Волноваського району, **Хр Сл** – Хрестище Слов'янського району, **Хом НА** – Хомутове Новоазовського району, **Черв М** – Червоне Мангушського (до 2016 р. Першотравневого) району, **Шах Яс** – Шахова Ясинуватського району, **Шевч ВН** – Шевченко Великоновосілівського району, **Яр Л** – Ярова Лиманського (до 2016 р. Краснолиманського) району, **Яс** – м.Ясинувата.

Література

1. Грищенко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. Київ: Наукова думка, 1990. 272 с.
2. Дроботенко В.Ю. Функціонування лексем на позначення окремих елементів ридильного обряду на Донеччині. *Лінгвістичні студії*. Донецьк: Вид-во ДонДУ, 1999. Вип. 5. С.272–276.
3. Загнітко Н.Г. Назви їжі, напоїв у східностепових говірках Донеччини: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Донецьк, 2011. 19 с.
4. Клименко Н.Б. Основні тенденції членування східностепових говірок Донеччини за даними лексики одягу. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст*. Київ: Вид-во Ін-ту НАН України, 2014. С. 224–229.

5. Клименко Н.Б. Атлас побутової лексики (назви одягу) східностепових говірок Донеччини. Покровськ: ДВНЗ «ДонНТУ», 2020. 200 с.
6. Кушмет-Бодаммер М.С. Діалектологічний портрет Донеччини: кінець 2014 р. (сільськогосподарська лексика). Тернопіль: Крок, 2017. 260 с.
7. Кушмет-Бодаммер М.С. Атлас сільськогосподарської лексики східностепових говірок Донеччини. Тернопіль: Крок, 2017. 204 с.
8. Омельченко З.Л., Клименко Н.Б. Матеріали до словника східностепових українських говірок. Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2006. 114 с.
9. Сіденко Н.П. Лексико-семантична група найменувань підвищеного рельєфу в східностепових говірках Центральної Донеччини. *Лінгвістичні студії*. Донецьк: Вид-во ДонДУ, 2002. Вип.9. С.213–218.
10. Фроляк Л.Д. До питання про лексичну типологію та диференціацію говірок Північного Приазов'я (назви дерев). *Структура і функції граматичних і лексичних одиниць*. Київ: НМКВО, 1992. С.78–84.
11. Фроляк Л.Д. Українські східностепові говірки Донеччини. Дрогобич: Посвіт, 2013. 400 с.

Список джерел та їх умовних скорочень

Атлас – Клименко Н.Б. Атлас побутової лексики (назви одягу) східностепових говірок Донеччини. Покровськ: ДВНЗ «ДонНТУ», 2020. 200 с.

Ващенко – Ващенко В.С. Словник полтавських говорів. Харків, 1960. 107 с.

Грінченко – Грінченко Б.Д. Словарь української мови. Київ, 1996–1997. Т.1–4.

Лисенко – Лисенко П.С. Словник польських говорів. Київ: Наукова думка, 1972. 260 с.

Матейко – Матейко К. Український народний одяг: Етнографічний словник. Київ: Наукова думка, 1996. 196 с.

References

1. Hrytsenko P.Yu. (1990) Arealne variuvannia leksyky [Areal Variation of Vocabulary]. Kyiv: Naukova dumka. 272 s. [in Ukrainian].
2. Drobotenko V.Yu. (1999) Funktsionuvannia leksem na poznachennia okremykh elementiv rodylnoho obriadu na Donechchyni [The functioning of Lexemes to Denote Certain Elements of the Birth Ceremony in Donetsk Region]. *Linhvistychni studii*. Donetsk: Vyd-vo DonDU. Vyp. 5. S. 272–276 [in Ukrainian].
3. Zahnitko N.H. (2011) Nazvy yizhi, napoiv u skhidnostepovykh hovirkakh Donechchyny [Names of Food and Drinks in Eastern Steppe Dialects of Donetsk Region]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Donetsk. 19 s. [in Ukrainian].
4. Klymenko N.B. (2014) Osnovni tendentsii chlenuvannia skhidnostepovykh hovirok Donechchyny za danymy leksyky odiahu. Dialekty v synkhronii ta diakhronii [The Main Trends in the Classification of Eastern Steppe Dialects of Donetsk Region according to the Vocabulary of Clothing.]: zahalnoslovianskyi kontekst. Kyiv: Vyd-vo In-tu NAN Ukrainy. S. 224–229 [in Ukrainian].
5. Klymenko N.B. (2020) Atlas pobutovoi leksyky (nazvy odiahu) skhidnostepovykh hovirok Donechchyny [Atlas of Household Vocabulary (Names of Clothing) of Eastern Steppe Dialects of Donetsk Region]. Pokrovsk: DVNZ «DonNTU». 200 s. [in Ukrainian].
6. Kushmet-Bodammer M.S. (2017) Dialektolohichniy portret Donechchyny: kinets 2014 r. (silskohospodarska leksyka) [Dialectological Portrait of Donetsk Region: end of 2014 (Agricultural Vocabulary)]. Ternopil: Krok. 260 s. [in Ukrainian].
7. Kushmet-Bodammer M.S. (2017) Atlas silskohospodarskoi leksyky skhidnostepovykh hovirok Donechchyny [Atlas of the Agricultural Vocabulary of Eastern Steppe Dialects of Donetsk Region]. Ternopil: Krok. 204 s. [in Ukrainian].
8. Omelchenko Z.L., Klymenko N.B. (2006) Materialy do slovnyka skhidnostepovykh ukrainskykh hovirok [Materials for the Dictionary of Eastern Steppe Ukrainian Dialects]. Donetsk: Vyd-vo DonNU. 114 s. [in Ukrainian].
9. Sidenko N.P. (2002) Leksyko-semantychna hrupa naimenuvan pidvyshchenoho reliefu v skhidnostepovykh hovirkakh Tsentralnoi Donechchyny [Lexico-semantic Group of Names of Elevated Relief in Eastern Steppe Dialects of Central Donetsk Region]. *Linhvistychni studii*. Donetsk: Vyd-vo DonDU. Vyp.9. S.213–218 [in Ukrainian].
10. Froliak L.D. (1992) Do pytannia pro leksychnu typolohiiu ta dyferentsiatsiiu hovirok Pivnichnoho Pryazovia (nazvy derev) [On the Issue of Lexical Typology and Differentiation of North Azov Idioms (Names of Trees)]. *Struktura i funktsii hramatychnykh i leksychnykh odynits*. Kyiv: NМКВО. S.78–84 [in Ukrainian].
11. Froliak L.D. (2013) Ukrainski skhidnostepovi hovirky Donechchyny [Ukrainian Eastern Steppe Dialects of Donetsk Region]. Drohobych: Posvit. 400 s. [in Ukrainian].

Spysok dzherel ta yikh umovnykh skorochen

Атлас – Klymenko N.B. (2020) Atlas pobutovoi leksyky (nazvy odiahu) skhidnostepovykh hovirok Donechchyny [Atlas of Household Vocabulary (Names of clothing) of Eastern Steppe Dialects of Donetsk Region.]. Pokrovsk: DVNZ «DonNTU». 200 s. [in Ukrainian].

Vashchenko – Vashchenko V.S. (1960) Slovnyk poltavskykh hovoriv [Dictionary of Poltava Dialects]. Kharkiv. 107 s. [in Ukrainian].

Hrinchenko – Hrinchenko B.D. (1996–1997) Slovar ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian Language]. Kyiv. T.1–4 [in Ukrainian].

Lysenko – Lysenko P.S. (1972) Slovnyk poliskykh hovoriv [Dictionary of Polissya Dialects]. Kyiv: Naukova dumka. 260 s. [in Ukrainian].

Mateiko – Mateiko K. (1996) Ukrainskyi narodnyi odiah: Etnohrafichni slovnyk [Ukrainian Folk Clothing: Ethnographic Dictionary]. Kyiv: Naukova dumka. 196 s. [in Ukrainian].

LEXICAL FEATURES OF EASTERN STEPPE DIALECTS OF SOUTH OF DONETSK REGION

Abstract. Eastern steppe dialects of South of Donetsk region attract the attention of researchers both due to the late and heterogeneous history of settlement and due to its geographical location since they exist on the periphery of the Ukrainian dialect continuum.

The purpose of this article is to study the lexical features of the Eastern steppe dialects of the Southern Donetsk region based on the names of clothes and to clarify the possibility of separating these dialects into a specific microarea.

The task of this research is to analyse structural and semantic features of clothing names via areal projection; to identify the reasons and regularities of the variability of the specified vocabulary in space; to elucidate common and distinctive features of the dialects under study and neighboring dialects; to establish the features of the spatial behavior of the Eastern steppe dialects of the South of Donetsk region.

The article analyses the peculiarities of the spatial behavior of the Ukrainian dialects of South of Donetsk Region based on the names of clothes, which allows us to assert that the mentioned dialects are an inherent component of the Eastern steppe Ukrainian dialects. The areal characteristics of everyday vocabulary in this part of the Ukrainian dialect continuum attest to such types of spatial behavior of clothing names as: minimal differentiation and dialect mosaic. Only a part of lexical and semantic represented linguistic maps allows us to distinguish a group of Eastern steppe dialects in the South of Donetsk region into the Southern microarea. The dialects of the Southern microarea are characterized by the following specific features: the functioning of contrasting lexical units that are completely or partially different from other Donetsk dialects; isoglosses of a number of lexeme names continue in Lower Dnipro Ukrainian dialects; the peculiarities of the semantic structure of the analysed nouns often turn out to be a differential feature; the factual material included in the analysis reflects the consequences of dialect interaction which is regularly reflected in newly created dialects; common and dialect words used in other Ukrainian dialects dominate but there are also lexemes of a narrow local nature.

Keywords: Eastern steppe dialects, lexeme, seme, microarea, areal characteristic, South of Donetsk region.

© Клименко Н., 2023 р.

Наталія Клименко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовної підготовки Донецького національного технічного університету, Луцьк, Україна; natalia.klymenko@donntu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-4407-4306>

Nataliya Klymenko – Candidate of Philology, Associate Professor of Language Training Department in Donetsk National Technical University, Lutsk, Ukraine; natalia.klymenko@donntu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-4407-4306>

ЕЛЕМЕНТАРНІ ПАРАДИГМАТИЧНІ КЛАСИ ІМЕННИКІВ ДРУГОЇ ВІДМІНИ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ М'ЯКОЇ ГРУПИ НА -О В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'366

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).216–222

Ковтюх С. Елементарні парадигматичні класи іменників другої відміни чоловічого роду м'якої групи на -о в українській мові; кількість бібліографічних джерел – 19; мова українська.

Анотація. Статтю присвячено аналізу системи словозміни іменників чоловічого роду другої відміни м'якої групи із закінченням -о в називному відмінку однини на кшталт *татусьо, Леньо, Дзідзьо* з урахуванням низки внутрішньомовних і позамовних чинників на засадах морфологічної парадигматики. Серед зазначених лексем переважають антропоніми на позначення прізвищ, прізвиськ, фонетичних і словотвірних варіантів власних чоловічих імен. У процесі дослідження використано метод лінгвістичного опису, а також порівняльний та структурний, почасти застосовано метод компонентного аналізу.

У публікації критично розглянуто й скрупульозно опрацьовано різні пропозиції вчених щодо словозміни розгляданого конгломерату слів, визначено пропріальні та апелювативні лексичні одиниці, які відмінюються за зразком вищезазначених субстантивів. Установлено та охарактеризовано низку релевантних чинників (усього 23 з 33), на основі яких виокремлено елементарні парадигматичні класи – найменші сукупності певної кількості еквівалентних морфологічних парадигм, які ґрунтуються на системі актуальних факторів.

З урахуванням морфологічних, лексико-семантичних, ономастичного, словотвірного, контекстуального, акцентуаційного, орфографічного, графічного, морфонологічного, фонетико-фонологічного, синтагматичних, синтаксичного, узусного, етимологічного, діалектного чинників та інших виділено 6 елементарних парадигматичних класів для субстантивів другої відміни чоловічого роду із флексією -о після м'якої приголосної фонемі в кінцевому сегменті основи.

Досліджувані елементарні парадигматичні класи один від одного відрізняються семантичними особливостями репертуарного складу, які виявляють у тих чи тих контекстах завдяки синтагматичним зв'язкам, належності до категорії пропріативних чи апелювативних назв, певного підкласу онімів, маркованості грамемами істот-осіб, істот-неосіб, неістот. Також диференціація залежить від акцентуації (усього засвідчено дві схеми: з наголосом на основі або наголошеною флексією), наявності повних (з усіма грамемами однини та множини) і неповних (тільки словоформи однини) парадигм, варіантних діалектних відмінкових закінчень у давальному, орудному, місцевому відмінках однини та можливості у вказаних відмінкових формах чергування м'яких і твердих приголосних фонем.

Ключові слова: друга відміна, елементарний парадигматичний клас, морфологічна парадигматика, м'яка група, парадигма, релевантний чинник, чоловічий рід.

Постановка проблеми. Новітні дослідження системи словозміни іменників у сучасній українській мові на засадах морфологічної парадигматики передбачають виокремлення елементарних парадигматичних класів з урахуванням 33 актуальних чинників: морфологічних, лексико-семантичних, ономастичного, словотвірного, контекстуального, акцентуаційного, орфографічного, графічного, морфонологічного, фонетико-фонологічного, синтагматичних, синтаксичного, узусного, етимологічного, діалектного, стилістичного тощо [Ковтюх 2019а, с. 87–97].

У таблицях словозміни української мови, запропонованих О.О. Тараненком як додаток до угорсько-українського словника, у «Граматичному словникові української літературної мови. Словозміні» В.І. Критської, Т.І. Недозим, Л.В. Орлової, Т.К. Пузиревої, Ю.В. Романюк; відп. ред. Н.Ф. Клименко (2011) засвідчено відмінкові парадигми іменників – тільки загальних назв [Тараненко 2003, с. 17–146; Граматичний словник 2011, с. 645–711].

Система словозміни субстантивів чоловічого роду другої відміни із закінченням -о в називному відмінку однини м'якої групи потребує скрупульоз-

ного аналізу з урахуванням низки внутрішньомовних і позамовних чинників. Серед зазначених іменників переважають власні назви на позначення прізвищ та фонетичних і словотвірних варіантів власних чоловічих імен, відмінкові парадигми яких вивчено фрагментарно. Перелічені аспекти зумовлюють актуальність пропонованої проблематики.

Аналіз досліджень. Описуючи становлення системи словозміни іменників в українській мові, С.П. Бевзенко розглядає різні гіпотези щодо витворення значної кількості лексем чоловічого роду, які в початковій формі набули закінчення -о. Безсумнівим фактом для вченого є історичний зв'язок таких іменників із колишнім конгломератом -б-основ [Бевзенко 1960, с. 31], однак не засвідчено жодного прикладу м'якої групи на -о. Дослідник справедливо акцентує увагу на тому, що «в значній кількості говорів (у південно-західних діалектах і в значній частині північних) спостерігаємо змішування твердої й м'якої груп цих іменників... Наприклад, у закарпатських говорах: *за коньом, ... клиньцьом, перстінцьом, путьом, з писарьом...*; в говорі галицьких лемків:... *коньом, ковальцьом...*; в подільських говорах: *...хлопцьом...*; в західнополіських і серед-

ньопольських: *котьом...*; в говорах Гостомельського р-ну на Київщині: *учительом, хмельом, сажньом...*» [Бевзенко 1960, с. 44].

Професор С.П. Самійленко вважає, що форми на кшталт *«татусь, Гринь, Ясюнь»* є новотворами лише останніх століть; наявність похідних чоловічого роду на *-о* в різних слов'янських мовах «свідчить про можливість таких утворень іще в праслов'янській мові», причому на флексію *-о* називного відмінка однини перетворився давній основотворчий суфікс *-ъ-*, «а пізніші фонетичні процеси, зокрема занепад редукованих голосних *ъ, ь*, лише сприяли збільшенню кількості таких утворень за існуючою віддавна в живій мові» словотвірною моделлю [Самійленко 1964, с. 111].

У ґрунтовній монографії І.Г. Матвіяса «Іменник в українській мові» (1974) серед субстантивів чоловічого роду другої відміни м'якої групи на *-о* зазначені слова, «що виражають назви спорідненості (... в говорах – *бадьо, дєдьо, нєньо*)» [Матвіяс 1974, с. 83]. Згадано й приклади подвійних пестливих форм «переважно родинних назв і чоловічих імен на приголосний звук і на *-о*: ...*брату́нь – брату́ньо, брату́сь – брату́сьо, діду́нь – діду́ньо, діду́сь – діду́сьо, свату́нь – свату́ньо, тату́нь – тату́ньо, тату́сь – тату́сьо, Гринь – Гриньо, Івась – Івасьо, Лєсь – Лєсьо, Луць – Луцьо, Михась – Михасьо, Петру́нь – Петру́ньо, Петру́сь – Петру́сьо, Яць – Яцьо*» [Матвіяс 1974, с. 85]. Описуючи закінчення в непрямих відмінках іменників чоловічого роду різних груп другої відміни, І.Г. Матвіяс зазначає, що в говорах і відповідно в художніх та фольклорних творах трапляються випадки вживання після м'яких приголосних флексій *-ові* в давальному відмінку однини та *-ом* в орудному відмінку однини [Матвіяс 1974, с. 105, 111–112].

Дослідник Ю.К. Редько в «Довіднику українських прізвищ» (1968) для розгляданого підкласу антропонімів чоловічого роду другої відміни м'якої групи запропонував як взірць таку відмінкову парадигму: однина: **Н.** *Ваньо́*; **Р.** *Ваня́*; **Д.** *Ванє́ві* або *Ваню́*; **З.** *Ваня́*; **О.** *Ванє́м*; **М.** (подано без прийменників – С. К.) *Ванє́ві*, *Ваню́* або *Вані́*; множина: **Н.** *Вані́*; **Р.** *Вані́в*; **Д.** *Ваня́м*; **З.** *Вані́в*; **О.** *Ваня́ми*; **М.** (подано без прийменників – С. К.) *Ваня́х*, без словоформ кличного відмінка, бо в ті часи він був заборонений і мав некоректну назву «клична форма». При цьому Ю.К. Редько зазначав, що «усі прізвища іменникового типу, тобто ті, що закінчуються на твердий чи м'який приголосний, на *-й* і на *-о* (з попереднім твердим або м'яким приголосним), відмінюються, як іменники відповідної групи» другої відміни [Редько 1968, с. 49].

Зберігати тільки діалектне відмінювання в прізвищах «з наголошеним закінченням *-о* на зразок *Іваньо́, Бадзьо́, Леньо́, Маньо́, Панцьо́, Стасьо́, Яремцьо́*», які «для багатьох незвичні, адже вони поширені переважно на Закарпатті, і досить складні для вживання», рекомендувала К.Г. Городенська: «... в «Українському правописі» 1990 року і в наступних його виданнях для них зроблено виняток: дозволено вживати їх у трьох названих відмінках

також із закінченнями іменників твердої групи: у давальному та місцевому – з *-ові*, в орудному – з *-ом*, які приєднуються до основ прізвищ на м'який приголосний (див. § 102: *Іваньо́ – Іваня́, Іваньо́ві (Іваньо́)* і т. д.)» [Городенська 2016, с. 196–197].

Зважаючи на різні пропозиції вчених щодо відмінювання розгляданого конгломерату слів, необхідно більш детально вивчити цю проблему.

Мета статті – дослідити систему словозміни іменників чоловічого роду другої відміни м'якої групи із закінченням *-о* в початковій формі на засадах морфологічної парадигматики. Для цього необхідно розв'язати такі завдання: 1) визначити пропріальні та апелювативні лексеми, які відмінюються за зразком указаних субстантивів; 2) установити й охарактеризувати релевантні чинники, що впливають на їхнє відмінювання; 3) виокремити елементарні парадигматичні класи (ЕПК) іменників другої відміни чоловічого роду м'якої групи на *-о*.

Методи та методика дослідження. Основними стали метод лінгвістичного опису, порівняльний та структурний, у межах якого послуговувалися методиками структурно-семантичного, трансформаційного та дистрибутивного аналізу, почасти використано метод компонентного аналізу.

Виклад основного матеріалу. За даними «Інверсійного словника української мови» (1985), укладеного за реєстром «Словника української мови» (1970–1980) в 11 томах, усього 10 іменників-апелювативів із закінченням *-о* в називному відмінку однини на позначення назв осіб-істот належать до другої відміни чоловічого роду м'якої групи: *дядьо, лєльо* (діалектне – батько [Словник української мови 1973, т. 4, с. 475]), *нєньо* (діалектне – батько [Словник української мови 1974, т. 5, с. 344]), *діду́ньо, свату́ньо, брату́ньо, тату́ньо, няньо* (діалектне – тато [Словник української мови 1974, т. 5, с. 459]), *тату́сьо, кумцьо* [Інверсійний словник 1985, с. 534].

Усього 9 подібних загальних назв зафіксовано в «Граматичному словникові української літературної мови. Словозміні» (2011), із них таких самих, як у попередній праці, – 8 лексичних одиниць: *дядьо, нєньо, діду́ньо, брату́ньо, тату́ньо, няньо, тату́сьо, кумцьо* – та іменник *тату́ньо* [Граматичний словник 2011, с. 401]. Усі вказані лексеми відмінюються за одним зразком 21 О *дядьо* – однина: Н. *дядьо* (автори словника послуговувалися графічним принципом, а не фонематичним чи фонетичним для виділення флексій); Р. *дядь-я*; Д. *дядь-ю, дядь-єві*; З. *дядь-я*; О. *дядь-єм*; М 1 у (в), на, при, по (час) *дядь-і, дядь-єві*; М 2 по *дядь-ю*; К. *дядь-є*; множина: Н. *дядь-і*; Р. *дядь-ів*; Д. *дядь-ям*; З.і *дядь-ів*; О. *дядь-ями*; М. *дядь-ях* (варто було б вказати всі прийменники, що й для форм однини); К. *дядь-і*; обмежене число: Н.–З. (два (обидва), три, чотири) *дядь-я*; Р. п'ять *дядь-ів* [Граматичний словник 2011, с. 677]. На нашу думку, у давальному та місцевому відмінках однини треба поміняти порядок подачі флексій; у кличному відмінку однини має бути закінчення *-у* (графічно *-ю*), а не *-є*: *Вони з любови заручилися, діду́ню* (О. Кобилянська). «*Знаєш, Федори́цю, – каже кум, – я слухаю різних воєнних експертів і жоден ще достеменно мені не пояснив,*

яка *ціль цієї війни*» (М. Дочинець). Крім того, варто виокремлювати флексії на рівні фонем із вказівкою графічного вираження в разі потреби.

Замість так званого обмеженого числа нами запропоновані зв'язані форми називного, знахідного та кличного відмінків множини в поєднанні із числівниками *два, дві, обидва, обидві, три, чотири* й будь-яким складеним з останнім компонентом *два, дві, три, чотири*, якщо їхні словоформи відрізняються від вільних. Також окремо розглядали проблему вживання флексій *-и, -і* чи *-а (-я)* у вищезазначених відмінкових формах в іменниках чоловічого роду другої відміни на *-о*. Дійшли висновку, що в «Грамотичному словнику української літературної мови. Словозміні», зокрема для іменника *дядько* й подібних некоректно запропоновано закінчення *-а (-я)*. Натомість треба вживати *-і: два, обидва, три, чотири дяді, нєні, дідуні, братуні, татуні, няні (батько в множині), татусі, кумці, татунці, лєлі* (діалектне – *батько* в множині), *сватуні*, а не *два, обидва, три, чотири дядя, нєня, дідуня, братуня, татуня, няня, татуся, кумця, татунця, лєля, сватуня*. Наприклад: *І те, що два дяді сидять на лавці в костюмах, при краватках, але босі, його зовсім не бентежило, бо циганча твердо знало: якщо ти сидиш на лавці на його території, то муши дати «на морожене»* (П. Яценко).

Така сама тенденція спостережена й «для відмінюваних прізвищ осіб чоловічої статі на *-о*» другої «відміни м'якої групи: *Бицьо́, Ваньо́, Васьо́, Гавдьо́, Гаврилъо́, Гнатъо́, Горбацьо́, Даньо́, Зінцьо́, Кузьо́, Леньо́, Маньо́, Матійцьо́, Мильо́, Павльо́, Павцьо́, Пелєньо́, Пеліньо́, Семусьо́, Стасьо́, Туркацьо́, Федьо́, Фітьо́, Худьо́, Яндьо́, Яньо́, Яремцьо́, Біцьо́, Зінцьо́, Кєдьо́, Кузьо́, Лємцьо́, Матійцьо́, Півцьо́, Пелєньо́, Пеліньо́, Худьо́, Ярємцьо́ – два–чотири Лені́, два–чотири Лемці́*» [Ковтюх 2019, с. 62].

Професор О.О. Тараненко як зразкову пропонує відмінкову парадигму іменника *татуньо*, що охоплює по сім градем однини і множини, крім варіантних форм давального та місцевого відмінків однини: *Д. татунєві (-ю); М. (при) татунєві (-і, -ю)* [Тараненко 2003, с. 102–103].

Опріч загальних назв осіб, засвідчено пласт антропонімів чоловічого роду другої відміни м'якої групи на *-о*, які донині, очевидно, через ігнорування чи незнання граматичних норм сучасної української літературної мови не відмінюють, тобто формально відносять до іменників нульової відміни: *На Закарпатті прикордонники Мукачівського загону провели в останню путь свого побратима, старшого сержанта Василя Васильовича Іваньо, який самовіддано воював за територіальну цілісність та незалежність України (Західне регіональне управління Держприкордонслужби України – Західний кордон). Про музичну і волонтерську діяльність після повномасштабного вторгнення РФ з лідером гурту Іваном Леньо спілкувалася Ірина Моргу́н (Суспільне. Тернопіль). Котлеті з колібрі та лежкий бриз перегару: 5 новорічних курйозів від Владзьо* (К. Лук'яшко. Gazeta.ua). Біографія Дзідзьо, відомого у реальному житті як Михайло

Хома, покрита тасмницею (Liza.ua).

Українські антропоніми на *-о* досліджували В.І. Сімович, С.П. Бевзенко, Ю.К. Редько, С.П. Самійленко, П.П. Чучка, Р.Й. Керста, Г.Є. Бучко, Р.І. Осташ, М.О. Демчук, Я.О. Пура, С.Є. Панцьо, Б.Б. Близнюк, Г.В. Бачинська, Г.Д. Панчук, В.О. Горпинич, І.А. Корнієнко, Л.О. Кравченко, Н.І. Рувьова, І.І. Трійняк та інші.

Дослідник П.П. Чучка зазначає, що власні чоловічі імена на *-о* після м'якої приголосної фонемі на Закарпатті зафіксовані з XIII століття, активно з'являються подібні назви «в XVI–XVIII сторіччях», а також «і в наші дні» [Чучка 2008, с. 99]. Серед зразків деривації чоловічих прізвищ засвідчено гіпокористичний за походженням суфікс *-ц'о*, який досить рідко є словотворчим засобом для патронімів: «*батько Андрій, син – Андрійц'о* (Черна), *батько Гавріло, син – Гаврил'ц'о* (В. Бичків), *батько Мигал', син – Мигал'ц'о* (В. Копаня), *батько Роман, син – Романцьо* (Голятин) і т. д.» [Чучка 2008, с. 226]. За спостереженнями Г.Є. Бучко, «переважна більшість прізвищ, тотожних усіченим варіантам імен з кінцівкою *-о/-'о*, сконцентрована на Закарпатті та історичній Лемківщині, менше їх – на Бойківщині, ще менше – на Західному Поділлі та Опіллі, і тільки поодинокі приклади маємо на Рівненщині, Гуцульщині та Буковині. Зовсім не фіксуються такі прізвища на Лубенщині та Дніпровському Припоріжжі» [Бучко 2005, с. 20].

Низка внутрішньомовних та позамовних факторів визначає віднесеність досліджуваних іменників до того чи того ЕПК (це «найменша сукупність певної кількості еквівалентних» морфологічних «парадигм, які ґрунтуються на системі релевантних чинників» [Ковтюх 2011, с. 193]).

1. Частиномовна належність до іменників.
2. Власне-іменниковий тип відмінювання.
3. Семантичний, або лексико-семантичний чинник. Лексичне значення суттєво впливає на вибір відмінкової парадигми.
4. Належність до визначеного класу чи підкласу пропріативів. Крім власних чоловічих імен, прізвищ, прізвищ, засвідчено два сценічні псевдоніми: *Дзідзьо* (співак Михайло Хома) та *Владзьо* (гуморист Володимир Ковцун), а також одну власну назву музичного гурту: *Гурт DZIDZIO завдячує своєю появою Кузьмі Скрябіну – саме він написав для свого друга Олега Турка («Лісика»)*, *екскурсника «гурту «Дзідзьо», пісню «Ялта», яка допомогла молодим музикантам пробитися «в ефір»* (Liza.ua) – та омонімічне найменування ютуб-каналу: *Офіційний канал «Дзідзьо» в «YouTube» має понад 50 млн переглядів* (ua music).

5. Належність до категорії істот-осіб, істот-неосіб чи неістот. Переважна більшість прикладів – це назви істот-осіб, два останні пропріативи з попереднього чинника – назви неістот. Тільки в усному мовленні зафіксовано іменники або дитячого мовлення, або діалектного: *котьо, пацьо*. Перший знайдено в дитячій лічилці, опублікованій у збірнику для позакласної роботи: *Котьо, котьо, котьоло Через море їхало, Золото, срібло везло* (О. Ворожейкіна), де цей іменник марковано категорією середнього роду. У

нашій картотеці засвідчено одну назву істоти-неособи – кличку kota *Кóцьо*, указаний феліонім (або феліонім), як зазначає упорядник «Словника зоонімів північно-західної України» Г.Л. Аркушин, зафіксовано в населеному пункті Романів Луцького району Волинської області [Словник зоонімів 2016, с. 115]. «Для назв істот-неосіб I, II, III, IV відмін, pluralia tantum та субстантивованих характерною ознакою є наявність варіантних форм акузатива, що формально збігаються зі словформами генітива та номінатива: *бачити сов і сови*», «для назв істот-осіб у знахідному відмінку множини, крім традиційної словоформи, омонімічної формі родового відмінка множини, треба подавати в словозмінних парадигмах форму обмеженого вживання з прийменником *в*, яка тотожна словоформі називного відмінка множини» [Ковтюх 2019а, с. 88]: *мітити в Лені*.

6. Вплив словотворчого форманта, у розгляда-них лексемах – фіналі основи.

7. Віднесеність до категорії чоловічого роду.

8. Синтагматичний чинник, або контекстуальний. Відмінюються саме прізвища на позначення осіб чоловічої статі, адже жіночі належать до нульової відміни: *У далекому Торонто я зустрівся з колишньою працівницею консульства, пані Беатою Федорцьо, яка зважилася на еміграцію до Канади* (М. Зеневич; пер. з пол. О. Гірний).

9. Належність до другої відміни.

10. Віднесеність до м'якої групи відмінювання.

11. Для переважної більшості слів характерна повна парадигма, власні назви музичного гурту та ютуб-каналу, прізвиська й зооніми переважно вживають тільки у формах однини.

12. Однакова схема наголошування у відмінковій парадигмі. Щодо акцентуації досліджуваних прізвищ, то Ю.К. Редько відзначає дві схеми: з наголосом «на флексії або на передостанньому складі»: *Базьо, Бедьо, Ваньо, Васьо, Гаврильо, Гнатьо, Луньо, Мильо, Яньо; Гавдьо, Їльтьо, Зіндьо, Кузьо, Матійцьо, Мигальо, Півцьо, Ярёмцьо, Яценьо* тощо [Редько 2023, с. 291]. Однак уважаємо, що твердження про наголос «у множині – на закінченні» [Редько 1968, с. 66], тобто окситонічний, є некоректним, справедливим тільки для розмовного стилу чи діалектного мовлення. На нашу думку, крім узвичаєних нормативних тенденцій наголошування українських прізвищ, можливий вплив на вибір акцентуації певних сімейних, родинних традицій тощо. Тому засвідчено різне наголошування тих самих антропонімів, у таких випадках недоцільно послуговуватися поняттям «подвійний, або дублетний, наголос», бо тотожні прізвища з різним наголошуванням (наприклад, на основі та флексії) входять до репертуару різних ЕПК: *Юзьо* та *Юзьо́*, *Фільо* й *Фільо́*, *Кузьо* й *Кузьо́*, *Пеліньо* й *Пеліньо́*, *Худьо* й *Худьо́*, *Ярёмцьо* та *Ярёмцьо́* тощо. Нами запропоновано подібні прізвища як зразкові для відмінювання двох окремих ЕПК № 87 (Біцьо) та ЕПК № 88 (Біцьо) [Ковтюх, Кашталян 2012, с. 102, 206–207, 237]. У межах усього репертуару розгляданих іменників виявлено тільки два зазначені варіанти наголошування: або лише на основі, або на флексії.

13. Однакові словозмінні афікси у всіх членів ЕПК.

14. Однакове буквене вираження закінчень.

15. Наявність варіантних форм у певних відмінках.

16. Пріоритетність певних відмінкових словоформ.

17. Уживання прийменників, зокрема в місцевому відмінку однини та множини. Варто подавати в зразках усі чотири: *на, у (в), при, по*.

18. Морфологічний чинник. У давальному, орудному та місцевому відмінках однини м'які приголосні фонемі чергуються з твердими перед флексіями *-еві, -ом, -еві*.

19. Вплив узусу. Власні назви неістот за традицією в більшості граем зберігають відмінювані назв істот, від яких утворилися.

20. Етимологічний чинник. У формах давального, орудного, місцевого відмінків множини відбулася уніфікація флексій в іменниках, маркованих різною категорією роду, належністю до неоднакових груп тощо.

21. Вплив діалектного відмінювання. В «Українському правописі» 1990, 1993 років та наступних стереотипних виданнях для прізвищ чоловічого роду на *-о* після м'якої приголосної фонемі фіналі основи рекомендовано тільки діалектні закінчення, що збігаються з флексіями твердої групи відмінювання у формах давального, орудного та місцевого відмінків однини: *Іваньо – Іваня́, Іваньові (Іванью́)* й т. д.» [Український правопис 1993, с. 105]. В «Українському правописі» (2019) засвідчено варіантні словоформи, причому на першому місці запропоновано законні нормативні, на другому – діалектні: *Іваньо – Іваня́, Іваневі (Іваньові, Іванью́)...*». У першій примітці подано додаткове пояснення: «Прізвища на зразок *Дідуньо, Іваньо* в давальному й місцевому відмінках мають варіанти закінчень *-еві (-ьові, -ю)*: *Дідуневі (-ьові, -ю) Іваневі (-ьові, -ю)* [Український правопис 2019, с. 167–168]. Прізвища *Дідуньо* не засвідчено ні в працях Ю.К. Редька, ні в розвідках П.П. Чучки, цей онім схожий на стилізований, також варто в правописі коректно подати інформацію про словозміну вказаних прізвищ, без зайвих повторів. Очевидно, варіантні літературні нормативні та діалектні словоформи треба подавати й для словозмінних парадигм власних чоловічих імен і прізвиськ. Наприклад: *Прикро і нудно зробилось Бенедьові їти самому серед тої мізерії* (І. Франко). *Будовничий стояв перед Бенедьом, узявся за підбоки і сміявся, але його здорове лице, червоне, як буряк, показувало, що злість у нім кипіла і в кожній хвили готова була вибухнути з-поза силуваного сміху* (І. Франко). *Назагал просторова точка зору у цьому епізоді складається із двох типів, переходить від внутрішньої фокалізації на самому Бенедьові до всевідаючої фокалізації на зовнішньому нараторові* (М. Кебало).

22. Урахування нових пропозицій Української національної комісії з питань правопису пов'язане з попереднім чинником.

23. Перебудова, зміни в середині парадигми під впливом позамовних чинників.

Спираючись на вказані критерії, ми виокремили 6 ЕПК для іменників II відміни чоловічого роду м'якої групи із закінченням *-о* в початковій формі.

ЕПК № 1 (тату́ньо) охоплює 15 загальних назв істот-осіб із повною парадигмою, тобто наявністю форм однини і множини, з наголошеною основою: *дядьо, неньо, дідуньо, дідусьо, братуньо, братусьо, тату́ньо, татусьо, тату́нцю, свату́ньо, кумцю, лельо, няньо, бадьо, дедьо*. Н. *тату́нь-о*; Р. *тату́н-я*; Д. *тату́н-еві, тату́н-ю*; З. *тату́н-я*; О. *тату́н-ем*; М у (*в*), *на, при, по тату́н-еві, тату́н-і; тату́н-ю*; К. *тату́н-ю*; множина: Н. *тату́н-і*; Р. *тату́н-ів*; Д. *тату́н-ям*; З. *тату́н-ів, *у тату́н-і*; О. *тату́н-ями*; М. у (*в*), *на, при, по тату́н-ях*; К. *тату́н-і*. На фонемному рівні у формах родового та знахідного відмінків однини закінчення *-а*, у давальному, місцевому, кличному однини – *-у*, множинні форми давального, орудного, місцевого відмінків відповідно представлені закінченнями *-ам, -ами, -ах*. У давальному, орудному та місцевому відмінках однини перед флексіями *-еві, -ем, -еві* відбувається чергування м'яких і твердих приголосних фонем: /д'/ – /д/, /л'/ – /л/, /н'/ – /н/, /с'/ – /с/, /ц'/ – /ц/.

До **ЕПК № 2 (Бодьо)** зараховано власні імена та прізвища осіб-істот чоловічої статі з повною парадигмою, з наголосом на основі: *Антосьо, Антонцьо, Афтаназьо, Батьо, Бідьо, Богдасюнцьо, Бодзьо, Бендзьо, Ваньо, Ваносьо, Вінтуньо, Іванцьо, Іваньо, Казьо, Мітрьо, Михальо, Міндзьо, Романьо, Ромуньо, Ромцьо, Стасьо, Тоньо* тощо. Більшість указаних підкласів антропонімів – омонімічна, адже первісний неофіційний варіант чоловічого імені на *-о* після м'якої приголосної фонемі не безпосередньо був твірним словом для прізвища, а спочатку ставав прізвиськом, а з плином часу – прізвищевою назвою. Крім відмінкових флексій, характерних для попереднього ЕПК (Д. *Бодєві, Бодю*; О. *Бодем*; М. у (*в*), *на, при, по Бодєві, Боді, Бодю*), у давальному, орудному та місцевому відмінках однини після м'якої приголосної фонемі (графічно вживають м'який знак) засвідчені діалектні флексії, що збігаються із закінченнями твердої групи: – *Видно пана по халяхах, – сказала Маса і показала Антосьові на чоботи (А. Свидницький). Куди ж було справиться кому з Антосьом!* (Б. Чайковський). Наприклад, М. Дочинець в орудному відмінку однини послуговується обома варіантними флексіями навіть на тій самій сторінці: *Познайомилися ми з Федорцьом у перший рік мого дачного тривку в селі... Мені сподобалася манера його розмови, хотілося ще послухати цього чоловіка. А він не проти був поговорити. Навіть вимкнув задля цього радіо на козячому розі. Так ми познайомилися з Федорцем*. У формі ж давального відмінка однини засвідчена лише флексія *-еві*: *Знайомий сельчанин поскаржився Федорцеві, що вночі в нього вкрали кролів (М. Дочинець)*. Трапляються випадки, коли в одному реченні послуговуються різними варіантними закінченнями – і літературним, і діалектним: *Після чергового приїзду Груберта Зеньо і Ромцьо знову прилипли до шиби його автомобіля. Зеньові і Ромцеві було байдуже до старечих про-*

кльонів... А Зеньо з Ромцьом відповіли за лавку і продовжували нявчати (Б. Волошин). На нашу думку, у межах одного твору варто використовувати однотипні словформи: або нормативно-літературні, або розмовно-діалектні. У давальному, орудному та місцевому відмінках однини в досліджуваних іменниках ЕПК № 2 перед флексіями *-еві, -ем, -еві* відбувається чергування усіх можливих 9 альтернативних пар м'яких і твердих приголосних фонем: /д'/ – /д/, /дз'/ – /дз/, /з'/ – /з/, /л'/ – /л/, /н'/ – /н/, /р'/ – /р/, /с'/ – /с/, /т'/ – /т/, /ц'/ – /ц/.

ЕПК № 3 (Ромасьо) від попереднього відрізняється тільки наголошеним закінченням у всіх відмінкових формах чоловічих варіантів власних імен та прізвищ на позначення істот-осіб чоловічої статі: *Бадзьо, Базьо, Бедьо, Бельо, Беньо, Вальо, Гриньо, Грицьо, Гузьо, Гедьо, Дацьо, Дмитрусеньо, Дмитрусьо, Ланьо, Ларьо, Леньо, Митрусьо, Митруцьо, Митрьо, Мітьо, Ромцьо, Ферьо, Юзьо* та інші. Представлені приклади демонструють усю можливу палітру альтернатив 9 пар м'яких і твердих приголосних фонем у тих самих відмінкових словформах, як і в ЕПК № 2.

Іменники, що відмінюються за зразками трьох наступних ЕПК, мають неповні парадигми (тільки форми однини), для них теж характерні варіантні закінчення та чергування м'яких і твердих приголосних фонем у давальному, орудному та місцевому відмінках однини.

ЕПК № 4 (Владзьо) Романцьо – прізвисько, *Дзідзьо* – сценічний псевдонім Михайла Хоми – походить від бойківського діалектизму, означає «дідусь»; так у селі називали діда по материнській лінії – поляка Яна Казимировича Маркуля, тобто псевдонім утворено від прізвиська. *Владзьо* – сценічний псевдонім гумориста Володимира Ковчура, походить від пестливого варіанта особового імені. До цього ЕПК відносимо феліонім *Кощо*, адже формально прізвиська, псевдоніми та зооніми вживають тільки в однині, при цьому збігаються форми родового та знахідного відмінків однини. У всіх словформах послідовно акцентована основа.

ЕПК № 5 (Андрійцьо) об'єднує прізвиська з наголосом на флексії: *Гаврильцьо, Мигальцьо* тощо.

До **ЕПК № 6 («Дзідзьо»)** зараховано 2 омонімічні власні назви неістот – музичного гурту та ютуб-каналу – з наголошеною основою.

Потенційно може додатися ЕПК із загальними назвами істот-неосіб подвійного (чоловічого або середнього) роду, з повною парадигмою, з наголосом на закінченні, без варіантних діалектних флексій, з указаними чергуваннями м'яких і твердих фонем у кінцевому сегменті основи в давальному, орудному та місцевому відмінках однини, якщо з'являться відповідні тексти з лексичними одиницями *котьо, пацьо* на позначення тварин.

Висновки. Отже, для субстантивів другої відміни чоловічого роду м'якої групи із закінченням *-о* у формі називного відмінка однини виокремлено 6 ЕПК на основі 23 актуальних чинників. Причому ці ЕПК один від одного відрізняються семантичними особливостями репертуару, які виявляють у контек-

сті завдяки синтагматичним зв'язкам, належності до категорії власних чи загальних назв, певного підкласу пропріативів, маркованості грамемами істот-осіб, істот-неосіб, неістот. Також диференціація залежить від акцентуації (дві схеми: наголос на основі або на флексії), наявності повних / неповних парадигм, варіантних діалектних відмінкових закінчень у да-

вальному, орудному, місцевому відмінках однини та можливості у вказаних відмінкових формах чергування м'яких і твердих приголосних фонем.

Перспектива дослідження полягає в додатковому аналізі словозмінної системи як власних, так і загальних назв на засадах морфологічної парадигматики.

Література

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови (нариси із словозміни та словотвору). Ужгород : Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.
2. Бучко Г. Українські відіменні прізвища на -о (до 125-річчя з дня народження В. Сімовича). *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Мовознавство*. Редкол.: Д.Г. Бучко, В.В. Грещук, В.В. Німчук та ін. Тернопіль: ТНПУ, 2005. Вип. 1 (13). С. 15–31.
3. Городенська К.Г. Зустрітися з Іваном Леню, Ленем чи Ленюм? *Культура слова*. 2016. Вип. 84. С. 196–197.
4. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. В.І. Критська, Т.І. Недозим, Л.В. Орлова та ін. ; відп. ред. Н.Ф. Клименко. Київ : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2011. 760 с.
5. Інверсійний словник української мови. Відп. ред. С.П. Бевзенко. Київ : Наукова думка, 1985. 811 с.
6. Ковтюх С.Л. «Елементарний парадигматичний клас» як новий термін українського мовознавства. *Слов'янський збірник* : зб. наук. праць. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2011. Вип. XIV–XV. С. 191–196.
7. Ковтюх С.Л. Два Шевченки чи два Шевченка: до проблеми граматичної прескрипції. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна* : збірник наукових праць. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2019. Випуск 71. Частина II. С. 55–65.
8. Ковтюх С.Л. Система чинників для визначення словозмінних парадигм іменників у сучасній українській літературній мові. *Граматичний простір сучасної лінгвоукраїністики* : науковий збірник. Катерині Григорівні Городенській. Ін-т укр. мови НАН України; упоряд. : Н.Г. Горголюк, Л.М. Колібаба, В.М. Фурса. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019а. С. 85–99. (Серія «Глибини рідної мови...»).
9. Ковтюх С.Л., Кашталян О.М. Словозмінна парадигматика українських прізвищ: монографія. За ред. С. Л. Ковтюх. Кіровоград : Полімед-Сервіс, 2012. 256 с.
10. Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові. Київ : Радянська школа, 1974. 183 с.
11. Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ. За ред. І. Варченка. Київ : Радянська школа, 1968. 255 с.
12. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища (походження, словотвір, поширення). Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. 551 с.
13. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Частина I. Київ : Радянська школа, 1964. 234 с.
14. Словник зоонімів північно-західної України. А–Я. Упоряд. Г.Л. Аркушин. Луцьк : ПП Іванюк В.П., 2016. 288 с.
15. Словник української мови : в 11 томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
16. Тараненко О.О. Словозміна української мови. *Nyíredyháza*, 2003. 199 с.
17. Український правопис. 4-е видання, виправлене й доповнене. Київ: Наукова думка, 1993. 236 с.
18. Український правопис. Київ: Наукова думка, 2019. 391 с.
19. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття: монографія. Ужгород: ТОВ «Папірус», 2008. 671 с.

References

1. Bevzenko S.P. (1960) *Istorychna morfolohia ukrainskoi movy (narysy iz slovozminy ta slovotvoru)* [Historical morphology of the Ukrainian language (essays on word change and word formation)]. Uzhhorod: Zakarpatske oblasne vydavnytstvo. 416 s. [in Ukrainian].
2. Buchko H. (2005) *Ukrainski vidimenni prizvyshcha na -o (do 125-richchia z dnia narodzhennia V. Simovycha)* [Ukrainian names with -o (to the 125th anniversary of the birth of V. Simovich)]. *Naukovi zapysky TNPU im. V. Hnatiuka. Ser. Movozaavstvo*. Redkol.: D.H. Buchko, V.V. Greshchuk, V.V. Nimchuk ta in. Ternopil: TNPU. Vyp. 1 (13). S. 15–31 [in Ukrainian].
3. Horodenska K.H. (2016) *Zustritysia z Ivanom Leno, Lenem chy Lenom?* [Meet Ivan Lenio, Lenem or Leniom?]. *Kultura slova*. Vyp. 84. S. 196–197 [in Ukrainian].
4. *Hramatychnyi slovnyk ukrainskoi literaturnoi movy. Slovozmina (2011)* [Grammar dictionary of the Ukrainian literary language. Word change]. V.I. Krytska, T.I. Nedozym, L.V. Orlova ta in.; vidp. red. N.F. Klymenko. Kyiv: Vydavnychiy Dim Dmytra Buraho. 760 s. [in Ukrainian].
5. *Inversiynyi slovnyk ukrainskoi movy (1985)* [Inversion Dictionary of the Ukrainian Language]. Vidp. red. S.P. Bevzenko. Kyiv: Naukova dumka. 811 s. [in Ukrainian].
6. Koviukh S.L. (2011) “Elementarnyi paradyhmatychnyi klas” yak novyi termin ukrainskoho movoznavstva [“Elementary Paradigmatic Class” as a new term of Ukrainian linguistics]. *Slovianskyi zbirnyk: zb. nauk. prats*. Odesa: ORIDU NADU. Vyp. XIV–XV. S. 191–196 [in Ukrainian].

7. Kovtiukh S.L. (2019) Dva Shevchenky chy dva Shevchenka: do problemy hramatychnoi preskryptsii [Two Shevchenky or two Shevchenka: to the problem of grammatical prescription]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filolohichna: zbirnyk naukovykh prats.* Lviv: Lvivskiyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. Vypusk 71. Chastyna II. S. 55–65 [in Ukrainian].
8. Kovtiukh S.L. (2019a) Systema chynnykiv dlia vyznachennia slovozmennykh paradyhm imennykiv u suchasni ukrainskii literaturnii movi [The system of factors for determining the word-changing paradigms of nouns in the modern Ukrainian literary language]. *Hramatychnyi prostir suchasnoi linhvoukrainistyky: naukovyi zbirnyk.* Kateryni Hryhorivni Horodenskii. In-t ukr. movy NAN Ukrainy; uporiad.: N.H. Horholiuk, L.M. Kolibaba, V.M. Fursa. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho. S. 85–99 (Seriiia “Hlybyny ridnoi movy...”). [in Ukrainian].
9. Kovtiukh S.L., Kashtalian O.M. (2012) Slovozmynna paradyhmatyka ukrainskykh prizvyshch [Word-changing paradigm of Ukrainian surnames]: [monohrafiia]. Za red. S.L. Kovtiukh. Kirovohrad: Polimed-Servis. 256 s. [in Ukrainian].
10. Matviias I.H. (1974) Imennyk v ukrainskii movi [Noun in the Ukrainian language]. Kyiv: Radianska shkola. 183 s. [in Ukrainian].
11. Redko Yu.K. (1968) Dovidnyk ukrainskykh prizvyshch [Directory of Ukrainian surnames]. Za red. I. Varchenka. Kyiv: Radianska shkola. 255 s. [in Ukrainian].
12. Redko Yu.K. (2023) Suchasni ukrainski prizvyshcha (pokhodzhennia, slovotvir, poshyrennia) [Modern Ukrainian surnames (origin, word formation, dissemination)]. Lviv: LNU im. Ivana Franka. 551 s. [in Ukrainian].
13. Samiilenko S.P. (1964) Narysy z istorychnoi morfolohii ukrainskoi movy [Essays on the historical morphology of the Ukrainian language]. Chastyna I. Kyiv: Radianska shkola. 234 s. [in Ukrainian].
14. Slovnyk zoonimiv pivnichno-zakhidnoi Ukrainy (2016) [Dictionary of zoonyms of northwestern Ukraine]. A–Ya. Uporiad. H.L. Arkushyn. Lutsk: PP Ivaniuk V.P. 288 s. [in Ukrainian].
15. Slovnyk ukrainskoi movy (1970–1980): v 11 tomakh [Dictionary of the Ukrainian language]: in 11 volumes. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
16. Taranenko O.O. (2003) Slovozmyna ukrainskoi movy [Word change of the Ukrainian language]. Niredhaza. 199 s. [in Ukrainian and Hungarian].
17. Ukrainskyi pravopys (1993) [Ukrainian spelling]. 4-e vydannia, vypravlene y dopovnene. Kyiv: Naukova dumka. 236 s. [in Ukrainian].
18. Ukrainskyi pravopys (2019) [Ukrainian spelling]. Kyiv: Naukova dumka. 391 s. [in Ukrainian].
19. Chuchka P.P. (2008) Antroponimiia Zakarpattia [Anthroponymy of Transcarpathia]: monohrafiia. Uzhhorod: TOV “Papirus”. 671 s. [in Ukrainian].

ELEMENTARY PARADIGMATIC CLASSES OF NOUNS OF THE SECOND DECLENSION OF THE MASCULINE SOFT GROUP WITH -O IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

Abstract. The article is devoted to the analysis of the vocabulary system of masculine nouns of the second declension of the soft group with the ending *-o* in the nominative singular case like *татусьо, Леньо, Дзідзьо* taking into account a number of intralingual and extralingual factors based on morphological paradigmatics. Among these lexemes, anthroponyms for the designation of surnames, nicknames, phonetic and word-forming variants of proper male names prevail. The study used the method of linguistic description, as well as comparative and structural, partly the method of component analysis is applied.

The publication critically considers and scrupulously works out various proposals of scientists on the word change of the considered conglomerate of words, determines the proprial and appellative lexical units, which are distinguished on the model of the above-mentioned substantives. A number of relevant factors have been identified and characterized (23 out of 33 in total), on the basis of which elementary paradigmatic classes – the smallest aggregates of a certain number of equivalent morphological paradigms based on the system of actual factors – have been singled out.

Taking into account morphological, lexical-semantic, onomastic, word-forming, contextual, accentuate, orthographic, graphic, morphological, phonetic-phonological, syntagmatic, syntactic, verbal, etymological, dialect factors and others, 6 elementary paradigmatic classes for the substantives of the second declension are allocated masculine with flexion *-o* after the soft consonant phoneme in the final segment of the stem.

Elementary paradigmatic classes, considered in the article, differ from each other by semantic features of the repertoire composition, which are revealed in certain contexts due to syntagmatic connections, belonging to the category of propriative or appellative names, a certain subclass of onyms, markedness with grammemes of beings-persons, beings-nonpersons, non-beings. Differentiation also depends on the accentuation (there are two schemes in total: with an emphasis on the stem or emphasized inflection), the presence of complete (with all singular and plural grammemes) and incomplete (only singular word forms) paradigms, variant dialect case endings in the dative, instrumental, locative cases of singular and the possibility in these case forms of alternating soft and hard consonant phonemes.

Keywords: second declension, elementary paradigmatic class, morphological paradigmatics, soft group, paradigm, relevant factor, masculine gender.

© Ковтюх С., 2023 р.

Світлана Ковтюх – кандидат філологічних наук, професор, професор кафедри української філології та журналістики Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка, Кропивницький, Україна; Kovtjukh@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-3368-5929>

Svitlana Kovtiukh – Candidate of Philology (PhD in Philology), Professor, Professor of the Department of Ukrainian Philology and Journalism, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Kropyvnytskyi, Ukraine; Kovtjukh@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-3368-5929>

ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЇ УЧНІВСЬКИХ ПРІЗВИСК

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'373.2

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).223–229

Колесник Н. Особливості мотивації учнівських прізвиськ; кількість бібліографічних джерел – 6; мова українська.

Анотація. Стаття присвячена дослідженню учнівських прізвиськ як одного з різновидів неофіційних найменувань, зокрема опису специфіки їхньої мотивації. Актуальність фіксації та наукового аналізу цього антропонімного класу зумовлена тим, що впродовж останнього десятиліття комунікація в шкільному середовищі зазнає суттєвих змін і цей клас індивідуальних прізвиськ стає все менш популярним. Обраний мотиваційний критерій аналізу та систематизації є одним із найважливіших, бо дає можливість глибше осягнути живі назвотворчі процеси, які відбувалися й відбуваються в цій частині національної антропонімії.

Цінність аналізованого матеріалу полягає в тому, що мотивованість найменування ми виводимо, спираючись, як це часто буває у випадку інших антропонімів, не лише на його прозору семантичну структуру, не тільки на те, що коренева морфема допомагає висвітлити мотив номінації. У випадку учнівських прізвиськ у мікросоціумі, де вони побутують, ще не втрачений контекст, який супроводжував їх постання, не загубилася інформація про екстралінгвальні причини вибору та творення цих назв, що дає можливість простежити складні семантичні зв'язки, опосередковані не тільки мовою, але й культурою. Прозорість власної назви в цьому випадку є очевидною, як і її зв'язок із позамовними чинниками. Подібні студії дають підстави для обґрунтованих висновків про причини вибору назви, особливості її мотивації і врешті-решт – про основні принципи номінації у сфері прізвиськ.

Учніські прізвиська, як відомо, не належать до найдавніших шарів національної антропонімії, а проаналізовані номени – узагалі приклад сучасної системи неофіційної антропонімії. Але й сьогодні вони мають традиційну для індивідуальних прізвиськ мотиваційну базу, засвідчують усталені моделі та неперервність традицій їх творення. Функціонування цих найменувань у сучасному узусі говорить про багатство й розмаїття можливостей української антропонімійної системи та великий потенціал ономастичності українців.

Ключові слова: ономастика, антропоніміка, неофіційна система називання, прізвисько, учнівське прізвисько, шкільне прізвисько, мотив номінації.

Постановка проблеми. Особливістю українських ономастичних досліджень останніх десятиліть є розмаїття. Зумовлено це як появою нових об'єктів вивчення (сайтонімів, нікнеймів, мемів, позивних тощо), так і, з огляду на загальнолінгвістичні тенденції, підвищенням інтересу до особи комуніканта, значення й місця власної назви в спілкуванні. Прізвиська, як один із найдавніших антропонімних класів із безперервною традицією вживання, не належать до нових об'єктів, однак, як один із елементів неофіційної антропонімії, що не має письмової традиції і є активною частиною суспільної комунікації, постійно поповнюється новими різновидами. Сьогодні у фокусі зацікавлень науковців опинилися прізвиська, що побутують у різних мікросоціумах, а саме: неофіційні найменування політиків, спортсменів, домашні прізвиська (афектоніми), у тому числі й шкільні прізвиська, які ще донедавна залишалися на маргінесі українських ономастичних студій.

Труднощі вивчення цієї частини національної антропонімії пов'язані як із недослідженістю, так і з відсутністю загальноприйнятого визначення поняття «прізвисько» та навіть різним баченням наповнюваності цього класу антропонімів. У розвідці, присвяченій одному з різновидів шкільних прізвиськ, – прізвиськам учителів, що була видрукувана кілька років тому, ми зауважили, що «в українській ономастиці усталілося бачення прізвиська як неофіційного, необов'язкового, додаткового, на початках однозначно характеристичного, нерідко

емоційно забарвленого, зазвичай неваріативного найменування, яке називає особу в різні періоди її життя, функціонує в мікроспільноті і має переважно короткий період стабільності» [Колесник 2019, с. 144]. Окрім того, ця частина українського антропонімікону побутує переважно усно й відносно недовго в межах конкретної соціогрупи, є змінюваною, швидкоплинною, закритою для сторонніх і нерідко зникає, перш ніж потрапити в поле зору дослідника.

Аналіз досліджень. З-поміж слов'янських ономастів передовсім польські науковці можуть похвалитися здобутками у вивченні шкільних прізвиськ: у їхніх публікаціях ідеться навіть про існування понад півстолітньої традиції подібних студій, зокрема, про три їх етапи: 70-80-і рр., 90-і рр. та від поч. ХХІ ст. – і близько три десятки праць, серед яких і монографії, зокрема праця М. Шнежинського «Przezwska nauczycieli» [Śnieżyński 2003] (див. детальніше [Lewicka 2016, s. 162–163]). В українській лінгвістиці, на відміну від польської, дослідження учнівських прізвиськ та прізвиськ учителів спорадичні (див. детальніше [Чучвара 2013, с. 58–59]), провадилися на обмеженій фактологічній базі, зауважимо також, що лєвова їх частка виконана не в ономастичному, а в соціолінгвістичному, когнітивно-прагматичному та комунікативно-функційному аспектах.

Мета статті, завдання. Метою пропонованої розвідки є вивчення учнівських прізвиськ як складника національної антропонімії, зокрема неофіційних найменувань, у середовищі яких ще живими є

ті назвотворчі процеси, які притаманні українській системі називання здавна. Отож *об'єктом* дослідження обрано прізвиська учнів, *предметом* – специфіку механізмів їх творення, особливості мотивів номінації. *Джерельною базою* слугує живий фактичний матеріал (205 одиниць), зібраний шляхом письмового анкетування та інтерв'ювання учнів середнього та старшого шкільного віку в закладах середньої освіти Чернівців та Чернівецької області¹.

Методи та методика дослідження. Основним методом вивчення мотивації учнівських прізвиськ є найдавніший і найпоширеніший лінгвістичний метод – описовий, який широко використаний у пропонованому дослідженні. Спорадично залучено елементи словотвірного аналізу, кількісні підрахунки, а також прийом зіставлення особливостей мотивації учнівських прізвиськ зі специфікою мотивації прізвиськ учителів.

Виклад основного матеріалу. Прізвиська учнів, очевидно, не належать до найдавніших шарів національної антропонімії (їх постання як окремої групи індивідуальних прізвиськ, як і прізвиськ учителів, пов'язане з виникненням й усталенням системи шкільництва в Європі, тобто з добою Середньовіччя), а проаналізовані нами номени, доволі популярний компонент неофіційної шкільної комунікації, узагалі є одиницями сучасної системи неофіційної антропонімії. Роки активного побутування зібраного фактажу – 2012–2023 рр. Чому предметом студій ми обрали саме особливості мотивації учнівських прізвиськ? Бо, власне, аналіз причин вибору назви дає можливість говорити про механізми її творення, а отже, й про її специфіку. З цього приводу не можемо не згадати відомого українського ономаста П. Чучку, який вважав прізвиська розкішним заповідником, «у якому ще повнокровним життям живе те, що поза ним, в інших антропонімічних класах, давно вже безповоротно відійшло в забуття» [Чучка 2008, с. 168].

За основу аналізу візьмемо класифікацію, апробовану в раніше опублікованій статті, присвяченій прізвиськам учителів, за якою зібраний фактичний матеріал ми поділяли на 10 груп: 1) прізвиська, утворені від прізвищ, імен та імен по батькові денотата; 2) прізвиська, утворені від прізвищ інших людей за подібністю; 3) прізвиська, мотивовані фізичними ознаками денотата; 4) прізвиська, мотивовані внутрішніми ознаками носія та особливостями його поведінки; 5) прізвиська, мотивовані особливостями мовлення денотата; 6) прізвиська, мотивовані професією, посадою або родом діяльності носія; 7) прізвиська, мотивовані певною життєвою ситуацією, звичками, уподобаннями або вчинком денотата; 8) прізвиська, мотивовані наявністю в денотата певного специфічного предмета, тварини тощо; 9) прізвиська, мотивовані походженням носія; 10) прізвиська, мотивовані місцем носія в громаді [Колесник 2019, с. 145]. Але проаналізувавши її та зіставивши з класифікаціями польських колег,

вважаємо, що нечисленні *прізвиська, мотивовані наявністю в денотата певного специфічного предмета, тварини тощо* (група 8) можна розглядати серед *прізвиськ, мотивованих певною життєвою ситуацією, звичками, уподобаннями або вчинком денотата* (група 7), а *прізвиська, мотивовані місцем носія в громаді* (група 10), – серед *прізвиськ, мотивованих професією, посадою або родом діяльності носія* (група 6). Отже, у нинішній розвідці послугувуватимемося класифікацією із 8 мотиваційних груп. Ще один важливий момент не можемо обминути: спираючись на особливості лексичної бази, українські мовознавці виокремлюють групу відантропонімічних прізвиськ: прізвиськ, утворених від офіційних прізвищ, імен, імен по батькові денотата, та прізвиськ, утворених від прізвищ інших людей за подібністю. Частина польських науковців, зокрема М. Левицька, покликаючись на визначення прізвиська авторитетної дослідниці польської антропонімії М. Бьолік, не розглядає прізвиська, утворені від офіційних особових імен і прізвищ, як власне прізвиська, бо, на її думку, вони не вказують на джерело мотивації і не дають змоги розпізнати контекст, який супроводжує постання назви [Lewicka 2016, s. 165]. Щодо прізвиськ, утворених від прізвищ інших людей за подібністю, то їх польські ономасти залучають до розгляду, бо вони не належать, за їхніми спостереженнями, до офіційних найменувань носія. З огляду на прийняту в українській ономастиці та прийнятну для нас дефініцію прізвиська, залучаємо до аналізу обидві групи.

Прізвиська, утворені від прізвищ, імен та імен по батькові денотата

У нашому матеріалі прізвиська, утворені від прізвища чи особового імені денотата, складають приблизно 31% від загальної кількості. Із **64 прізвиськ** цієї групи **13** з'явилося внаслідок звукової й семантичної асоціації із особовими іменами самих носіїв та їх словотвірної трансформації: *Вованич* < *Володимир*, *Деньчик* < *Денис*, *Денис-пеніс* < *Денис*, *Керол* < *Кароліна*, *Маргарин* < *Марин*, *Мішка* < *Михайлина*, *Русік* < *Руслан*, *Сахарок* < *Саша* < *Олександра*, *Сірий* < *Сергій*, *Славуа* < *Ярослава*, *Фладік* < *Владислав*, *Цільо* < *Василь*, *Юджин* < *Євген*. Мотиваційну базу цієї підгрупи складають як офіційні форми, так і неофіційні варіанти особових імен. Унаслідок змін, які відбуваються у вихідному онімному матеріалі: різноманітних видів словотвірної модифікації (усічення, додавання морфем), чергування звуків – постають доволі різноманітні найменування. Це можуть бути:

- іншомовні варіанти імені, як-от: *Юджин* < *Євген*, *Керол* < *Кароліна*;
- діалектні форми (*Цільо* < *Василь*);
- okazionalні варіанти особового імені (*Деньчик* < *Денис*, *Фладік* < *Владислав*, *Русік* < *Руслан*). Два останні прізвиська утворені за допомогою зрусифікованого суфікса *-ік*, а в номені *Фладік* ще й відбулася зміна *в* на *ф*, що додатково підсилює його індивідуалізаційні спроможності, оскільки звук *ф*, як відомо, тривалий час був неорганічним для української фонологічної системи;

¹ Особлива подяка за допомогу під час збирання фактичного матеріалу Василеві Петричуку, Святославі Владиченку, Вікторії Сірман, Андрієві Сірому, Тетяні Даскалюк.

- оніми іншого класу чи розряду (*Слаута* < *Слава* < *Ярослава*; *Вованич* < *Вован* < *Володимир*, *Сірий* < *Сергій*). Трансформація відбувається: у першому прикладі через гіпокористуку в потамонім, загальновідому назву Дніпра, у другому – через жаргонний варіант до (квазі)імені по батькові; у третьому – в уживане на Буковині прізвище;

- трансформоване та ритмізоване за допомогою ненормативної лексеми-прикладки найменування *Деніс-пéніс* < *Денис*;

- апелювативні назви, дібрані за асоціацією до особового імені або його гіпокористичного варіанта: *Сахарок* < *Саша* < *Олександра*, *Маргарин* < *Марин*², *Мішка* < *Михайлина*. У першому випадку – за подібністю до суржикового слова-демінітива на позначення цукру, у другому – до апелюватива, що номінує дешеvu, низькоякісну альтернативу масла, у третьому – або до російського просторічного варіанта чоловічої особового імені *Михайло*, або до зменшено-пестливої назви на позначення ведмеда.

Попри розмаїття змін, які спричинили появу наведених прізвиськ школярів, очевидною є тенденція творення неповторних назв, здатних виконувати не тільки функцію індивідуального найменування, але й робити це колоритно, емоційно, незвично, інколи з відтінком фамільярності чи навіть зневаги.

51 прізвисько утворене від прізвищ учнів шляхом структурної чи фонетичної деформації на основі різних асоціацій із відповідними власними чи загальними назвами, що складає близько 25% від загальної кількості аналізованих одиниць:

- іншомовний відповідник прізвища: *Серий* < *Сірий*;

- усічення прізвища до основи, яка відповідає особовому імені: *Марфа* < *Марфійчук*, *Остан* < *Остапович*, *Пилип* < *Пилипко*, *Яр* < *Ярецький*. У кількох випадках це ім'я лише позірно відповідає прізвищевій основі: *Мірча*³ < *Мерещук*, *Марік* < *Марчук*;

- словотвірна модифікація офіційної назви: *Журбик* < *Журба*, *Грибок* < *Гриб*, *Чабанка* < *Чабан*, *Мацула* < *Мацуляк*, *Царич* < *Царик* (чол.), *Царичка* < *Царик* (жін.). У перших трьох прикладах прізвища дівчат трансформовано за допомогою традиційних прізвищевих демінітивних формантів *-ик*, *-ок*, *-к(а)*, які також здавна в українській антропонімійній системі могли виконувати патронімічну функцію. У четвертому прикладі за допомогою усічення фінальної частини прізвища на позначення хлопця *Мацуляк* з одночасним додаванням форманта *-а* та спрощенням приголосного *к* створено назву, яка є органічною для українського прізвищевого фонду, однак у дитячому середовищі сприймається як згрубіла, аугментативна через пейоративне забарвлення аналогічного суфікса в апелювативах. У двох останніх прикладах відбулася трансформація вихідного прізвища *Царик* у назви інших антропонімних категорій: патроніма (*Царич* (чол.) < *Цар* < *Царик*) та андроніма (*Царичка* (жін.) < *Царик*);

² Марин – чоловіче ім'я, уживане на Буковині переважно в румунськомовному середовищі.

³ До речі, таке ж прізвисько мав у школі і його батько.

- *Сіра Манка* < *sirmanka* < *Сірман*: прізвисько виникло в результаті роздільного прочитання утвореного від прізвища нікнейму *sirmanka*, використовуюваного в соціальних мережах як спосіб самоідентифікації⁴;

- заміна прізвища спільнокореневим етнонімом: *Гуцулка* < *Гуцуляк* (носійка імені до того ж розмовляє гуцульською говіркою);

- творення прізвиськ за асоціацією (коренева морфема чи основа співзвучна з найменуванням літературних героїв та персонажів мультіплікаційних фільмів, видатних учених (із певними звуковими трансформаціями): *Сіроманець* (назва вовка з однойменної повісті М. Вінграновського) < *Сірман*, *Овод* (герой однойменного роману Е.-Л. Войнич) < *Овадюк*, *Кузя* (герой мультфільму «Домовичок Кузя») < *Кузьменко*, *Коперник* (відомий учений Миколай Коперник) < *Берник*;

- трансформація прізвищ в апелювативи: назви рослин (*Береза* < *Березовський*, *Ромашка* < *Ромашкін*, *Рута* < *Рутковська*, *Явір* < *Яворецький*), тварин (*Снейк* < *Гадяцький* – опитувані пояснили мотив називання асоціацією кореня прізвища гад- (укр. змія, гадина), з англійським відповідником *snake*), частин тіла (*Губа* < *Губчук*, *Кулак* < *Кулакевич*), їжі (*Печенька* < *Опеченик*, *Карамелька* < *Карамнова*, *Сушка* < *Сушинський*), одягу (*Жакет* < *Шекета*), соціального статусу (*Цариця* (жін.) < *Царик*);

- усічення кінцевої частини прізвища із можливим додаванням закінчення *-а* / *-о*: *Дуча* < *Дучук*⁵, *Мако* < *Маковійчук*, *Коша* < *Кошман*, *Гетя* < *Гетюк*, *Заруба* < *Зарубайло* та чергуванням кінцевого приголосного: *Боєц* < *Боєчко*;

- позірний приклад адаптації прізвища до певного національного середовища: *рум. Грекул* < *укр. Грек* (румунізація української назви), *Малюк* < *Малиш* (українізація російської назви), *Піволару* < *Біволару* (уявна смислова адаптація, жартівлива семантизація внутрішньої форми найменування – заміна семантично непрозорого кореня *бів-* на *пів-*);

- кілька прізвиськ учнів мають непрозору семантику, бо дісталися їм у спадок. Як відомо, це доволі поширене явище для вуличних прізвиськ, але рідкісне для шкільних: *Пецей* (дівоче прізвище матері), *Мурчик* і *Слон* (прізвиська, успадковані від татів);

- реальні прізвища, які в шкільному середовищі, залишаючись формально прізвищами, почали виконувати функцію прізвиська: *Сідор* < *Сідор*, *Рус* < *Рус*, *Пух* < *Пух*, *Снігур* < *Снігур*, *Буча* < *Буча*, *Бобін* < *Бобін*. Сприяли цьому, на нашу думку, короткість назви, відсутність виразних прізвищевих формантів, можливість яскравих лексичних асоціацій та, можливо, й те, що дві третини з них співзвучні з поширеними прізвиськами (*Пух*, *Снігур*, *Бобін*, *Рус*)⁶;

⁴ Трапилися нам також прізвиська, які є маркерами сучасної антропонімії і можуть формувати окрему групу, бо утворені від назв профілю в інстаграмі (*Покемон*, *Денрейз*) Ці назви, на відміну від нікнейму *sirmanka*, жодного зв'язку з офіційним найменуванням особи не мають.

⁵ Успадкував шкільне прізвисько батька.

⁶ Одним із чинників могло бути й те, що більшість із

- кілька прізвиськ із подвійною мотивацією (*Марік*, *Соня*, *Каністра*). Опитувані пояснювали виникнення прізвиська *Марік* < *Марчук* особливостями поведінки хлопця: усіх котів-улюбленців, які з'являлися в родині, називав *Маріками*, але не відкидаємо й того, що на виникнення прізвиська вплинули асоціації з прізвищем носія. Інтерв'юери мотивували появу прізвиська *Соня* < *Софія* тим, що його носійка полюбить поспати, однак зв'язок із особовим іменем *Софія* безперечний: словник «Власні імена людей» подає його як один із варіантів імені *Софія* [Скрипник, Дзятківська 2005, с. 181]. *Каністра* < *Кан* – у шкільні роки носій найменування цупив бензин з автомобілів. Але зв'язок із прізвищевою основою теж очевидний: прізвисько можна трактувати як усічений варіант офіційного антропоніма.

На відміну від прізвиськ учителів (22,1%), учнівські прізвиська цієї групи поширеніші (31%), а також серед них не трапилося жодного, мотивованого іменем по батькові, що цілком очікувано.

Прізвиська, утворені від прізвищ інших людей за подібністю

Частина прізвиськ (17 одиниць) виникли внаслідок зовнішньої та внутрішньої подібності деноативів до:

- історичних осіб, учених, письменників: *Володимир Великий* < *Володимир* (кремезність), *княгиня Ольга* < *Ольга* (наполегливість та цілеспрямованість, захопленість цією правителькою Русі), *Кобзар* (володіння добірною українською мовою), *Ньютон* (неабиякі здібності до математики);

- відомих сучасників (спортсменів, акторів): *Мессі* (майстерність у грі у футбол як у відомого футболіста Леонеля Мессі), *Тайсон* (вправність, проворність, як у боксера Майка Тайсона), *Шварценеггер* (захоплення, як і у відомого актора, вільною боротьбою, важкою атлетикою та дзюдо);

- літературних та фольклорних персонажів: *Спляча красуня* (постійно сонний вигляд), *Дюймовочка* (мініатюрність, як і в героїні відомої казки Андерсена), *Маленький принц* (низький зріст, найнижчий серед друзів);

- кіногероїв, героїв мультфільмів та телепередач: *Вінні-Пух* (зовнішня подібність до героя мультфільму, прізвисько трапилося двічі з однаковою мотивацією), *Меллон* (високий зріст, подібність до однойменного героя, жирафа з мультфільму «Мадагаскар»), *Бабай Волохатий* (хлопець – автор вдалої пародії на віршик про Бабая), *Пінкі Пай* (рожеве волосся, як і в героїні мультфільму «My Little Pony»), *Гаррі Поттер* (подібність до кіногероя через окуляри однакової форми); *Тімон* і *Пумба* (брати Дмитро і Артем). Причиною виникнення двох останніх назв опитувані назвали зовнішню в дитинстві схожість до героїв мультфільму: один із них був худим, інший – повнішим; вибору посприяв також звуковий перегук найменувань *Тімон-Дімон*.

Найменування цієї групи і серед учнівських прізвиськ, і серед прізвиськ учителів мають при-

них належать до непоширених, а тому їхня здатність ставати характеристичними назвами відповідно посилюється.

близно однакову поширеність: відповідно 8,3% і 7,9%. До речі, прізвисько *Вінні-Пух* із подібною мотивацією засвідчене в обох матеріалах.

Прізвиська, мотивовані зовнішніми ознаками носія

Одну з найбільших груп становлять прізвиська, мотивовані зовнішніми ознаками носія (51 назва), які характеризують:

- зовнішність загалом: *Дід* (номінація хлопця, який зовні виглядав значно старшим за своїх однокласників), *Сова* (зовнішня схожість);

- особливості фігури, зріст чи повнота денотата, або те і те водночас: *Бичок* (міцна статура), *Дюймовочка* (мініатюрність), *Гномик* (маленький зріст), *Страус* (худорлявість і високий зріст, прізвисько трапилося двічі), *Тюбик* (у високого на зріст хлопця слабкі м'язи), *Ескалатор* (високий зріст), *Шеф* (високий зріст), *Дилда* (висока школярка), *Маленький принц* (найнижчий у компанії друзів хлопець), *Дрищ* (худорлявість, високий зріст), *Драбина* (дуже високий/-а школяр/ка, прізвисько трапилося двічі), *Палка* (худорлявість і високий зріст), *Малюк* (низький зріст), *Жиробас* (товстий хлопець), *Тумбочка* / *Титанік* / *Бегемот* (дуже повні дівчатка), *Діма-кілометр* і *Діма-міліметр* (однокласники-тезки, один із них дуже високий, а інший низенький), *Метр двадцять в кедях* (низький хлопець);

- пігментація шкіри або волосся: *Циган* (смаглявий), *Мулатка* (смаглява), *Арійка* (білява дівчинка із голубими очима, найкраще в класі говорила німецькою), *Руденька* (веснянкувата дівчинка з рудим волоссям);

- специфіка окремих частин тіла, волосся, зачіски: *Чебурашка*⁷ (учень/учениця з великими відстовбурченими вухами), *Вухатий* (великі вуха), *Щокастик* / *Хом'як* (дівчатка з пухкими щоками), *Хом'як* (хлопчик із пухкими щоками часто під'їдав на перерві), *Лисиця* (хитра, прудка дівчинка із завжди хитрим, як у лисички, виразом обличчя), *Сонечко* (школярка зі звабливою, чарівною посмішкою), *Ізмуруд* (зеленоокий хлопець), *Китасць* (вужкоока школярка), *Лисий* (завжди підстрижений налісо школяр), *Зуб* (незвична форма переднього зуба), *Заць* (великі передні зуби), *Дошка* (дівчинка з пласкими грудьми), *Яйце* (коротко підстрижений), *Волосатик* (хлопець із довгим волоссям), *Нефор* (від „неформал“, у хлопця дуже довге волосся), *Пухнастик* (руки й ноги в хлопця рясно вкриті волоссям);

- особливості ходи: *Спринтер* (хлопець практично не ходив, а постійно бігав), *Черпаха* (дуже повільна дівчинка) та *Лисиця* (хитра, жвава, моторна дівчинка, прізвисько трапилося двічі). Напевно можемо сказати, що рухливість, непосидючість, з огляду на особливості цієї вікової категорії, не належать до тих характеристик, які здатні виокремити їхнього носія, як і повільність та неквапливість, які теж не притаманні дітям цього віку.

Учнівські прізвиська (24,8%) і прізвиська учителів (35,5%), мотивовані зовнішніми ознаками, належать до уживаних.

⁷ Прізвисько трапилося тричі.

Прізвиська, мотивовані внутрішніми ознаками носія та особливостями його поведінки

Серед прізвиськ цієї групи (23 назви) переважають назви-характеристики, що фіксують як позитивні, так і негативні риси йменованої особи: *Професор* (розумний), *Дуб* (стійким духом, надійний), *Мрійник* (вигадник, який розважав клас своїми небилицями), *Живчик* (сповнений позитивної енергії, усміхнений), *Авторитет* (авторитетний у середовищі однолітків), *Час* (хлопець, із яким завжди цікаво), *Сонечко* (позитивна дівчинка), *Подруга* (дівчинка, з якою можна обговорити всі свої проблеми і яка охоче порадить), *Відкриті двері* (відкрита дівчинка, з якою цікаво спілкуватися на різні теми), *Ведмідь* (завжди похмурий, сердитий), *Топор* (прямолинійний, гарячий, відвертий), *Хамелеон* (часто міняє свої погляди, думки), *Лерка* (не має власної позиції, невпевнений, м'якотілий), *Солдат* (будучи учнем військово-спортивного ліцею, з готовністю дотримувався всіх наказів, розпоряджень керівництва), *Козоріг* (хлопець із вибуховою натурою, впертий, агресивний, який пояснював, виправдовував свою поведінку тим, що народився під знаком Козорога), *Дочка олігарха* (марнотратник, який витрачав гроші направо і наліво), *Сплюх* (часто спізнився на уроки), *Соня* (живучи через дорогу від школи, спізнилася чи не щодня), *Істрічка*, *Псіхічка* (прізвиська двох подруг, які мали вразливу натуру і гостро реагували на будь-що), *Безмамний* (прізвисько трапилося двічі: один із поименованих хлопців перебував під тотальним контролем своєї мами і дуже її боявся, іншому мама дозволяла все, і він нічого не боявся), *Ботан* (відмінник). Останнє прізвисько є загальноживаним жаргонізмом на позначення школяра, який наполегливо вчиться. За версією з інтернету, слово походить від імені персонажа комп'ютерної гри Бота, який є аналогом людського персонажа і наділений штучним інтелектом.

Уживаність учнівських прізвиськ (11,1%) і прізвиськ учителів (7,9%), мотивованих внутрішніми ознаками денотата та особливостями його поведінки, більш ніж удвічі менша, ніж прізвиськ, мотивованих зовнішніми ознаками носія.

Прізвиська, мотивовані особливостями мовлення

Уживання номенів на позначення специфіки манери спілкування, дефектів мовлення однокласників, а також тих, які відтворюють недоречно чи неправильно вжиті ними слова, словосполучення, вирази-паразити, поодинокі: *Шимпанзе* (хлопець видавав звуки, схожі на мавп'ячі), *ОЗІТеНеРЗе* (прізвисько з'явилося в результаті абрєвіації часто повторюваної погрози, улюбленої фрази учня: «Один (д)звінок і тебе на Роші⁸ закопають!»). Натомість серед прізвиськ учителів (9,5%) вони хоча й не належать до найуживаніших, але доволі поширені.

⁸ Роша – район міста Чернівців, у якому мешкає носій прізвиська.

Прізвиська, мотивовані певною життєвою ситуацією, звичками, уподобаннями або вчинком денотата, наявністю в нього певного специфічного предмета, тварини тощо

Серед прізвиськ цієї групи (41 назва) відчутна частка назв, що фіксують уподобання носія, його улюблені заняття, захоплення, які вирізняють його в середовищі ровесників (24 назви): *Баскетболіст* (найкраще в класі грав у баскетбол), *Хокеїст* (гравець команди з хокею на траві), *Молот* (займався боксом і мав сильний удар), *Прокурор* (із дитинства мріяв стати прокурором), *Танцюрист* (танцював у народному ансамблі танцю „Смерічка”), *Піаніст* (грав на піаніно, виступав на фестивалях), *Соліст* (співав у хорі, займався в музичній школі вокалом), *Баян* (грав на баяні, виступав на шкільних концертах), *Фізрук* (ще в школі мріяв стати вчителем фізкультури), *Патрон* (захоплювався різними видами зброї), *Фіксік* (хлопець був визнаним знавцем комп'ютерів, техніки загалом), *Заєць* (займався легкою атлетикою і дуже швидко бігав), *КМС* (хлопець був кандидатом у майстри спорту із дзюдо), *БМВ* (обоював автомобілі марки БМВ, міг годинами про них розповідати), *Кеп* (найвідповідальніший у класі, тому на шкільних спортивних змаганнях завжди був капітаном команди), *Спортік* (хлопець устиг відвідати в школі більшість спортивних гуртків), *Рибак* (кожного літа щодня рибалив), *Таксист* (готовий був коли завгодно і куди завгодно відвезти друзів власним авто), *Аніме* (полюбила японську кінематографію), *Митець* (захоплювалася живописом), *Соловейко* (дівчинка дуже любила співати і знала багато пісень), *Принцеса* (з дитячого садка виконувала роль принцеси на різних святах), *Кондитер* (пригощала в школі смаколиками власного приготування), *Куряга* (дуже багато палив). Ця група прізвиськ, утворена на основі метафоричного перенесення, частіше використовується для номінації хлопців.

Також наш матеріал містить найменування (4 назви), які виникли як реакція на звички, уподобання школярів, що вирізняють їх у колективі і є результатом метонімічного перенесення: *Флінт* (жодного дня не міг собі не купити сухарики „Флінт”), *Бублик* (на перервах завжди їв бублики), *Шапка* (упродовж цілого року ходив у шапці, незважаючи на погоду), *Цукор* (через діабет узагалі не вживав цукор).

Виявили ми також прізвиська, мотивовані наявністю в носія специфічного предмета або тварини (2 назви): *Очкарик* (хлопець постійно носив окуляри), *Барсик* (таку кличку має улюблений кіт хлопчика; цікаво, що прізвисько вийшло за межі шкільного середовища і вживане також у родині).

11 найменувань виникли як реакція на якийсь конкретний випадок чи ситуацію, що трапилися в житті номінованого та запам'яталися в шкільному мікроколективі: *Дідо* (через проблеми зі здоров'ям хлопець на кілька років пізніше вступив до ліцею і був старшим за однокласників на чотири роки), *Дельфін* (у дитинстві невдало пірнув у річку і дістав травму голови, тому й досі на чолі видно вм'ятину),

Ялинка (у сімейному бізнесі щоліта під час канікул виготовляла ялинки), *МермістаЗапойград* (кілька разів хвалився однокласникам, як він пиячив у селі в родичів), *Попригунчик* (на уроці під час дистанційного навчання перебивав інших і аж підсакував, підносячи руку для відповіді), *Вікно* (розбив у школі вікно), *Сивий* (у десятому класі ненароком вимастив волосся білою фарбою, яка не змивалася довший час), *Протехнік* (одного разу в нього в руках вибухнула скляна пляшка), *Козак* (хтось із учителів так назвав хлопця при нагоді), *Хірург* (учителька біології жартома пророкувала, що хлопець стане хірургом), *Президент* (якось учителька сказала: «Не смійтеся з Миколки, може, він ще й президентом стане»).

Загалом ця група складає 19,9% аналізованого матеріалу, прізвиська вчителів відповідної групи – лише 5%.

Щодо назв, мотивованих місцем носія в громаді, його професією, посадою або родом діяльності, то, оскільки йдеться про дитячі прізвиська, очікувано виявилася їхня залежність від роду діяльності та соціального статусу батьків: *Пожарка менша* (прізвисько доньки пожежника), *Вікторія Сікрет* < *Вікторія* (дівчинка походила із заможної родини, тому до імені додали назву відомого бренду білизни), *Мажорка* (школярка із заможної родини). Наш матеріал містить також прізвисько, безпосередньо пов'язане з родом діяльності носія: *Стрипуха*: учениця старших класів два роки виконувала функції пі-джей (Pj від англ. Party jockey), танцівниці на вечірках у місцевому клубі, тому й отримала прізвисько, утворене від рос. жаргонного слова на позначення стриптиз-клубу «стрипуха».

Аналізований матеріал зафіксував лише одне прізвисько, мотивоване походженням носія, – *Японець* (у родоводі є прародичі-японці), та одне прізвисько, яке можна пояснити місцем проживання денотата, – *Румун* (живе на кордоні з Румунією).

Прізвисько *Нуар* (до речі, його носій сьогодні воює і воно продовжує йому служити як позивний) однокласники, як і сам носій, пояснити не змогли, тому його можна було б вважати прізвиськом із втраченою мотивацією. Але існування апелятива «нуар» (від фр. noir – чорний), уживаного в молодіжному середовищі на позначення жанру американської масової літератури, «крутого» кримінального роману, дає можливість класифікувати його як назву-характеристику.

Висновки. Проведений аналіз учнівських прізвиськ засвідчив, що найчастіше для їх творення школярі використовують офіційне особове ім'я або прізвище (31% від усіх прізвиськ), які виявляють неабияку здатність до творення нових одиниць та доволі високий словотворчий потенціал. Їх трансформація зазвичай пов'язана з намаганням дітей уникнути офіціозу в спілкуванні, створити атмосферу невимушеності. Окрім того, помітною є тенденція творити назви, здатні не лише індивідуалізувати, диференціювати свого носія, але й робити

це емоційно, креативно, викликаючи потрібні асоціації. Переважна частина учнівських прізвиськ або емоційно нейтральна, або позитивна, хоча трапляються й пейоративні назви, назви з відтінком фамільярності чи навіть зневаги.

Доволі поширеними є прізвиська, мотивовані зовнішніми (24,8%) і внутрішніми (11,1%) ознаками носія, що є виявом тенденції, спостереженої нами на матеріалі прізвиськ учителів, польськими науковцями, які вивчали систему учнівських прізвиськ [Колесник 2019; Lewicka 2016]. На матеріалі цих груп прізвиськ нерідко стикаємося з образно-переносними уживаннями мовних одиниць на основі подібності, суміжності, механізмами творення, пов'язаними з процесами метафоризації та метонімізації. Наприклад, потреба емоційно схарактеризувати однокласника часто стає поштовхом до творення прізвиська на основі метафоричного значення фауноназв, що забезпечує необхідні асоціації та експресивність номінації: *Бичок*, *Страус*, *Бегемот*, *Хом'як*, *Лисиця*, *Сова*, *Черепашка*, *Хамелеон*, *Ведмідь*, *Засць*.

Відчутною є також частка назв (близько 20 % від загальної кількості найменувань), що фіксують уподобання носія, звички, улюблені заняття, захоплення, які вирізняють його в середовищі ровесників, а також мотивовані певною життєвою ситуацією або наявністю в денотата певного специфічного предмета, тварини тощо.

Згадані чотири групи складають приблизно 86,9% від усіх прізвиськ, тобто творять ядро цієї групи антропонімів.

Номени на позначення специфіки манери спілкування, дефектів мовлення, а також ті, які відтворюють недоречно чи неправильно вжиті слова, словосполучення, вислови-паразити в мовленні, для називання однокласників, на відміну від прізвиськ учителів, уживані нечасто. Рідковживаними є також назви, мотивовані місцем носія в громаді, його професією, посадою або родом діяльності та місцем походження чи проживання, оскільки для шкільного середовища їхній потенціал вирізняти, розрізняти, індивідуалізувати – доволі низький.

Цінність аналізованого матеріалу полягає в тому, що мотивованість найменування ми виводимо, спираючись, як це часто буває у випадку інших антропонімів, не лише на його прозору семантичну структуру, не лише на те, що коренева морфема допомагає висвітлити мотив номінації, а насамперед на те, що в мікросоціумі, де воно побутує, ще не втрачений контекст, який супроводжував його постання, не загубилася інформація про позалінгвальні причини вибору назви, її творення. Такий фактаж дає можливість простежити складні семантичні зв'язки, опосередковані не тільки мовою, але й культурою. Прозорість власної назви в цьому випадку є очевидною, як і її зв'язок із позамовними чинниками. Подібні студії дають підстави для обґрунтованих висновків про причини вибору назви, особливості її мотивації і зрештою – про основні принципи номінації у сфері прізвиськ.

Література

1. Колесник Н.С. Особливості мотиваційної бази прізвиськ учителів. *Записки з українського мовознавства*. 2019. Вип. 26(1). С. 142–152.
2. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей. Словник-довідник. За ред. В.М. Русанівського. Київ: Наукова думка, 2005. 334 с.
3. Чучвара А. Про нові ознаки змісту поняття «прізвисько школяра» в соціолінгвістиці. *Мова і суспільство*. 2013. Вип. 4. С. 58–66.
4. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття : монографія. Ужгород, 2008. 672 с.
5. Lewicka M. O przezwiskach gimnazjalistów kaliskich (analiza semantyczna). *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*, 2016. Vol. 23 (43). Nr. 1. S. 161–178.
6. Śnieżyński M. Przewiska nauczycieli. Kraków: Impuls, 2003. 248 s.

References

1. Kolesnyk N.S. (2019) Osoblyvosti motyvatsiinoi bazy pryzvysk uchyteliv [Specificity of motivation basis for teachers' nicknames]. *Zapysky z ukrainskoho movoznavstva*. Vyp. 26 (1). S. 142–152 [in Ukrainian].
2. Skrypnyk L.H., Dziatkivska N.P. (2005) Vlasni imena liudei. Slovnyk-dovidnyk [Proper names of people. Dictionary-reference]. Za red. V.M. Rusanivskoho. Kyiv: Naukova dumka. 334 s. [in Ukrainian].
3. Chuchvara A. (2013) Pro novi oznaky zmistu poniattia «pryzvysko shkoliara» v sotsiolinhvistytsi [On new characteristics of the content of notion «schoolchild's nickname» in sociolinguistics]. *Mova i suspilstvo*. Vyp. 4. S. 58–66 [in Ukrainian].
4. Chuchka P.P. (2008) Antroponimiya Zakarpattya: monohrafiya [Anthroponymy of Transcarpathia]. Uzhhorod. 672 s. [in Ukrainian].
5. Lewicka M. (2016) O przezwiskach gimnazjalistów kaliskich (analiza semantyczna). *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*. Vol. 23 (43). Nr. 1. S. 161–178 [in Polish].
6. Śnieżyński M. (2003) Przewiska nauczycieli. Kraków: Impuls. 248 s. [in Polish].

PECULIARITIES OF STUDENTS' NICKNAMES MOTIVATION

Abstract. The article features the study of student's nicknames as one of the types of unofficial naming, in particular, the description of specific features of their motivation. The importance of registering and scientific analysis of this type of anthroponym class is stipulated by the fact that over the last decade communication in a school environment has undergone considerable changes and this type of nicknames becomes less popular. The motivational criterion of our analysis and systematization is one of the most important as it enables to further understand existing naming processes that has taken place and are taking place among this part of national anthroponymy.

The value of the analysed material is measured by the fact that we determine motivation of naming depending, as in the case of other anthroponyms, not only on its transparent semantic structure, not only on the fact that the root morpheme helps explain motive of nomination. In case of students' nicknames in a micro community where they are used, the context, that accompanied their formation, about extra linguistic reasons for selection and creation of name formation, is not lost; this enables us to trace complex semantic ties not only by means of a language, but also by culture. Transparency of a proper name in this case is evident as well as its connection with extra linguistic factors. Similar studies allow us to arrive at a conclusion about the reasons of a name selection, peculiarities of its motivation, and, in the end, main principles of nomination in nicknames.

Student's nicknames, as is known, do not belong to the most ancient layer of national anthroponymy, and the analysed names are examples of modern system of unofficial anthroponymy. But they have traditional for individual nicknames motivational basis, present fixed models and continuity of traditions of their coinage. Functioning of these names in modern use is the evidence of possibilities of the Ukrainian anthroponymic system and huge potential of onomastic creativity of Ukrainians.

Keywords: onomastics, anthroponymy, informal naming system, nickname, student's nickname, school nickname, naming motivation.

© Колесник Н., 2023 р.

Наталія Колесник – доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Чернівці, Україна; n.kolesnyk@chnu.edu.ua; <http://orcid.org/0000-0002-4917-8008>

Natalia Kolesnyk – Doctor of Philology, Associate Professor, Head of the Department of History and Culture of the Ukrainian Language, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine; n.kolesnyk@chnu.edu.ua; <http://orcid.org/0000-0002-4917-8008>

ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКИХ ПІВДЕННОБЕССАРАБСЬКИХ ГОВІРОК У СВІТЛІ ПЕРЕЙМЕНУВАННЯ ТОПОНІМІВ АРЕАЛУ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'282

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).230–236

Колесников А. Генеза українських південнобессарабських говірок у світлі перейменування топонімів ареалу; кількість бібліографічних джерел – 15; мова українська.

Анотація. У статті визначено проблеми перейменування топонімів півдня Одещини в процесі деколонізації, приведення назв сіл, селищ, міст регіону у відповідність до стандартів державної мови. Запропоновано алгоритм такого перейменування, який дозволив би визначити перелік топонімів, котрі потребують перейменування з метою деколонізації, і тих, що не збігаються зі стандартами державної мови, а також дати їм нові назви, що не лише не пропагують російську імперську політику в Україні, відповідатимуть стандартам державної мови, а й відновлюватимуть національну пам'ять українського народу, задовольнятимуть місцевих мешканців. Запорукою такого органічного перейменування є, на думку автора, урахування генетичної основи говірок, що побутують у населених пунктах, та етнічної і субетнічної належності діалектоносіїв.

Пропоновано багатоступінчастий і багатоетапний алгоритм такого перейменування з належною диференціацією цілей деколонізації та збереження національної пам'яті, з одного боку, та приведення у відповідність назв сіл, селищ, міст та інших топонімів у відповідність до стандартів державної мови, з іншого, етапів визначення переліку топонімів, що потребують перейменування, та присвоєння цим місцевостям нових назв. Звернено увагу на необхідність урахування регіональної етнотомовної та історичної специфіки, яка полягає в полілінгвальності та полідіалектності ареалу, його переважній новожитності, в тому, що таке його мовне різноманіття корелює з етнічною і субетнічною ідентифікацією мешканців, зокрема й етнічних українців.

Відзначено, що топоніміку регіону характеризує функціонування кількох власних назв на позначення одного населеного пункту – офіційної (нової, колоніальної) і неофіційної / неофіційних (старих, історичних), які нерідко зберігають національну пам'ять, що з-поміж топонімів регіону є чимало прихованих результатів колонізації – однотипних назв, які, на перший погляд, не глорифікують російську імперську політику, але, значно збіднюючи офіційну топоніміку, несуть приховану інформацію про радянський період історії, натомість не всі назви (навіть перейменування радянської доби) з твірними основами *красн-* і *червон-* є такими, що потребують заміни.

Наголошено, що всі ці чинники потребують уваги в сучасному процесі перейменування топонімів через урахування думки фахівців-науковців: філологів, етнографів, істориків.

Ключові слова: говірка, діалект, українська мова, топонім, деколонізація, Одещина, етнос, мовна норма.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна Росії проти України актуалізувала необхідність деколонізації української топонімії, передусім ойконімії, невідкладність цього процесу. Саме це насамперед і зумовило появу Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» (далі – Закон про деколонізацію), ухваленого Верховною Радою України 21 березня 2023 року. На виконання його пункту 8 статті одинадцятої Національна комісія зі стандартів державної мови (далі – Національна комісія) утворила робочу групу зі створення переліку сіл, селищ, міст, назви яких не відповідають стандартам державної мови, та напрацювання рекомендацій щодо приведення назв таких сіл, селищ, міст у відповідність до стандартів державної мови (далі – робоча група), у складі якої ми мали честь працювати (Рішення Національної комісії зі стандартів державної мови від 10 травня 2023 року № 157). Результати цієї роботи Національної комісії були неоднозначно сприйняті українським суспільством і державними структурами, які мали б узгоджувати свої рішення в процесі деколонізації (МОН України, Інститут Української мови НАН України, Уповноважений із захисту державної мови, Український інститут національної пам'яті, ВР України тощо). Недостатня узгодженість у робо-

ти цих структур стосується принципів деколонізації, конкретних завдань, алгоритмів роботи на кожному з напрямків: визначення наслідків колонізації (які топоніми є ними, а які ні), шляхи їх усунення (пріоритетною є думка філологів, етнографів, істориків чи місцевої громади), приведення власних назв у відповідність до правописних норм (вибір сильної чи слабкої, старої (до 2019 р.) чи нової норми літературного стандарту, ступінь урахування діалектної норми, синхронний чи діахронний погляд на питання норми, процесу творення топонімів).

Процес деколонізації у топонімії передбачає, по-перше, позбавлення від наслідків колонізації, тобто визначення переліку тих власних назв, які потребують перейменування, і по-друге, визначення того, яку назву має отримати географічний об'єкт замість колоніальної. Спроба докладніше відповісти на питання про те, як правильно це зробити, становитиме власне зміст статті, але тут відзначимо, на нашу думку, самоочевидне: лише синхронний підхід нездатний забезпечити реалізацію відповідного завдання, адже топоніми мають відображати генезу, національну пам'ять.

Аналіз досліджень. Підтвердження думки про те, що питома топоніміка містить важливу інформацію для діалектології, історії української мови, етнографії, знаходимо в багатьох джерелах.

Зокрема на тісному зв'язку діалектології і ономастики наголошували В.В. Німчук [Німчук 1962, с. 45–53], Й.О. Дзензелівський [Дзензелівський 1966, с. 27–31], Ю.О. Карпенко [Карпенко 2008, с. 86–88] та ін.

Закономірно, що, працюючи в складі робочої групи, зосередилися на топоніміці того регіону України, мову якого вивчали в межах докторського дослідження [Колесников 2015] і мовне розмаїття якого досліджуємо зараз спільно з німецькими колегами [Wingender 2021].

Різні аспекти функціонування й динаміки топоніміки в українських південнобессарабських говірках, корисні для адекватного перейменування топонімів півдня Одещини в процесі деколонізації, розкриті в діалектологічних працях лінгвістів, які вивчали ці новожитні говірки ареалу, А.М. Муқан [Муқан 1960], В.П. Дроздовського [Дроздовський 1962], Т.П. Заворотної [Заворотна 1967], П.Ю. Гриценка [Гриценко 1984] та ін. Не менш корисними є свідчення, отримані від діалектоносіїв під час наших експедицій краєм. Спираємося й на історичні та етнографічні дослідження регіону різних часів [Історія міст і сіл 1969; Кушнір, Пригарін 1999; Бачинська 1998] тощо.

В окрему групу корисних джерел відносимо науково-популярні краєзнавчі праці, присвячені історії окремих населених пунктів регіону, зокрема К.О. Кравченка (с. Лісне – тепер Болградського р-ну), М.Є. Босенка (с. Білолісся – тепер Білгород-Дністровського р-ну), Б.О. Райнова (м. Кілія), Б.О. Панчохи (с. Петрівка – тепер Болградського р-ну), І. Ляшка, І. Мангула (с. Стара Царичанка Білгород-Дністровського р-ну), Л.Д. Васелінги (с. Петрівка Білгород-Дністровського р-ну), В.С. Бабенко (с. Шевченкове – тепер Ізмаїльського р-ну) тощо.

Мета статті, завдання. Мета статті: визначити оптимальний алгоритм процесу перейменування топонімів півдня Одещини в процесі деколонізації, необхідність урахування генетичної основи говірок тих місцевостей, що потребують перейменування.

Завдання статті: окреслити принципи визначення переліку топонімів, що потребують перейменування, змодельовати механізм надання назв цим населеним пунктам та іншим топонімам, який би не лише позбавляв від колоніальної назви, а й відповідав вимозі повернення історичної пам'яті, стандартам державної мови, задовольняв місцевих мешканців.

Методи та методика дослідження. Основним методом дослідження є тривале спостереження над функціонуванням офіційних і неофіційних топонімів і похідних від них слів в ідіомах полімовного ареалу півдня Одещини. Використовуємо також зіставлення свідчень про історичні й неофіційні власні назви, про генетичну основу ідіомів, етнічну та субетнічну належність їх носіїв та реконструкцію на цій основі питомої власної назви, оптимальної для перейменування. Також застосовуємо моделювання алгоритмів перейменування та оцінюємо результати цих моделей з позицій успішності пере-

йменування, критеріями якого є: деколонізація, повернення національної пам'яті, відповідність нової назви стандартам державної мови, згода місцевих мешканців із необхідністю позбавлення від старої назви і запропованою та обґрунтованою новою назвою чи її варіантами.

Виклад основного матеріалу. Національною комісією зі стандартів державної мови робочій групі було запропоновано такий алгоритм дій (викладаємо його в скороченому варіанті):

1. Ознайомитися з текстом Закону про деколонізацію (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-IX#Text>). Ознайомитися з переліком географічних назв, визначених для опрацювання в межах підгрупи, на підставі Кодифікатора адміністративно-територіальних одиниць та територій територіальних громад та Довідника «Адміністративно-територіальний устрій України» зі створення переліку сіл, селищ, міст, назви яких не відповідають стандартам державної мови, та напрацювання рекомендацій щодо приведення назв таких сіл, селищ, міст у відповідність до стандартів державної мови.

2. Послідовно переглянути назви сіл, селищ та міст, для того щоб визначити ті з них, які потребують зміни або виправлення чи корегування.

До обраних назв сіл, селищ та міст, які потребують зміни чи корекції, додати коментар із коротким обґрунтуванням, а саме:

- не відповідає правописним нормам;
- не відповідає морфемній структурі та словозміні, властивій українським топонімам;
- не відповідає лексичному складу української мови (в українській мові є питомі відповідники), однак варто зважати на історичне (староукраїнське, спільнослов'янське) й діалектне походження топонімів та обґрунтовано залишати відповідні назви;
- в основі найменування є ідеологема, що відображає російську імперську політику в Україні.

3. Запропонувати виправлення правописного чи граматичного характеру.

4. Не пропонувати варіантів перейменування.

Відсутність повної згоди з таким алгоритмом деяких запрошених до складу робочої групи науковців спонукала нас висвітлити власну точку зору на цю проблему, запропонувати своє бачення алгоритму такого перейменування.

Що, на нашу думку, і чому, потребувало б коректив у цьому алгоритмі? Насамперед це ті положення, які зумовлені недостатньою диференціацією завдань, типів мовних норм і обмеженням ініціативи науковців, що є членами робочої групи. Завдання деколонізації і відновлення національної пам'яті в топоніміці принципово відмінне від завдання приведення у відповідність до стандартів державної мови. Невідповідність правописним нормам передбачає орієнтацію на норми лише літературного стандарту, натомість невідповідність лексичному складу української мови, згідно з цим алгоритмом, запропоновано визначати вже з урахуванням історичної зумовленості норми, діалектної норми. Але тоді чому членам робочої групи можна було пропонувати виправлення лише правописно-

го чи граматичного характеру, а не лексичного? До того ж відомо, що межі між рівнями мовної структури умовні й хисткі: фонетичні особливості мови позначаються на морфемному складі, на граматиці (фонетико-морфологічні риси) та, зрештою, відбиваються в лексичці.

Спробуємо відкоригувати цей алгоритм відповідно до зазначеного. Виконуючи настанову на пошук ідеологем, Національна комісія зосередила увагу на власних назвах з основами *красн-*, *червон-*, *жовтн-* (від *жовтень*), *травн-* (від *травень*) тощо, рекомендувавши їх до зміни назви з метою деколонізації або рекомендувавши провести консультації щодо доцільності збереження або заміни назви, знехтувавши подекуди своєю ж настановою на урахування історичного й діалектного в топонімах. Натомість майже не враховано *приховані факти колонізації*, а саме власні назви, що постали замість питомої під час перейменування радянської доби. Виходячи з ідеологічних міркувань, радянська влада на півдні Одещини змінювала назви, що мали не східнослов'янське (тюркське і румунське) походження, що містили в собі інформацію релігійного характеру. Це призвело до одноманітності ойконімів. Так, в межиріччі Дністра і Дунаю є декілька *Приморських*. Одне *Приморське* Лиманської громади – мало (і має неофіційну) назву *Шагани*, *Приморське* Сергіївської громади – *Будаки*, *Приморське* Вилківської громади – *Жебріяни*. На нашу думку, повернення в процесі деколонізації старих назв цим *Приморським* було б абсолютно органічним, позитивно сприйманим місцевим населенням (а це – дуже важливий показник успішного перейменування), оскільки усувало б необхідність пояснень на зразок: *Я з Приморського. – З якого? – Та з Шаганів!*). Так само виникають *Лимани* (Лиманської сільської громади – *Золокари*, а Дивізійської сільської громади – *Хаджидер*), *Зорі* (від рос. *Заря*) та ін. Приховані такі колоніалізми нерідко й під назвами «Нові...», «Старі...», «...Перші», «...Другі». Так, справжня нова *Царичанка* (Дивізійської сільської громади), що з'явилася під час вторинного переселення в межах регіону мешканців *Старої Царичанки* на поч. ХХ ст., має наразі назву *Царичанка*. Натомість назву *Нова Царичанка* під час перейменування радянського періоду отримало село, що називалося *Богородишине*, з полігенною українською говіркою та субетнічною ідентифікацією його мешканців як молдован, яке генетично до *Старої Царичанки*, з моногенною говіркою із середньонадніпрянською діалектною основою й субетнічною самоідентифікацією мешканців як козаків, не має жодного стосунку.

Назви населених пунктів, де побутують українські говірки нової формации (див. класифікацію говірок регіону в «Атласі українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю» [Колесников 2016]), у яких до 1940 року мешкали німці, – окрема тема. Національна комісія звернула увагу на можливу необхідність перейменування деяких із цих населених пунктів з ідеологічних міркувань. Ідеться про смт *Бородіно*, назване на честь відомої Боро-

дінської битви, але тут треба знати, що майже всі населені пункти, де мешкали німці, були названі на честь битв франко-російської війни 1912 р. Тоді й назви *Теплиця*, *Плоцьк*, *Малоярославець Перший* і *Малоярославець Другий* та ін. варто деколонізувати, бо вони названі на честь битв цієї війни. Проте перейменовувати все навряд чи конструктивно. Потрібно зважати на інтерпретацію тієї чи тієї історичної події, а інтерпретація Бородінської битви неоднозначні, тому ми запропонували адаптувати Бородіно як *Бородине*.

Чимало прихованих наслідків колонізації – це переключення, що виникли внаслідок перенесення мовних моделей російської мови на українську під час перекладу, незнання або неухважності чиновників. Так, тривалий час за доби незалежної України с. *Матроска* (іменник першої відміни, стара назва – Кугурлуй-Матроска) мало офіційну назву *Матроська* (іменник ад'єктивної відміни), що є автоматичним перекладом з російської (чомусь на картах в Інтернеті це село було позначене російською як *Матросская*). А чиновники переклали цю назву як *Матроська*, хоч ніколи ніякої *Матроськи* ніколи раніше не було. Завдяки зусиллям директора Інституту української мови П.Ю. Гриценка історична справедливість щодо назви його рідного села була відновлена. Але подібна ситуація залишається щодо інших населених пунктів нашого регіону.

Ми пропонували Національній комісії повернути справжні назви сіл *Райлянка* і *Молодове* (частіше побутує варіант *Молодово*) замість офіційних наразі *Ройлянка* і *Молдове*. Адже це переключені назви. *Молодове* генетично не має жодного відношення до Молдови (така словотвірна мотивація – *Молдове* як похідне від *Молдова* – інтуїтивно виникає в самих діалектоносій), воно завжди раніше було *Молодовим*. У цих селах мешкають носії північнобессарабського (буковинсько-подільського) моногенного діалектного типу українських говірок. Назва *Молодового* варіюється як *Мо⁰лодово*, *Мо⁰лодова*, *Мо⁰лдо⁰ве*, *Мо⁰лдова* та ін., але в мовленні діалектоносій переважно *Мо⁰лодово*. Це село засноване 1805 р., чи, за даними краєзнавчого музею Надеждинської сільради, 1776 р., ймовірно, вихідцями з однойменних н.п. Хотинського повіту. Ще В.П. Дроздовський відзначив генетичну спільність говірок сіл Райлянки Успенівської сільської громади і Райлянки Дивізійської сільської громади, Молодового та Петрівки Болградського р-ну, де наявні вихідці «...з Хотинщини (Чернівецька обл.) та Оргіївщини (Молдавська РСР)» [Дроздовський 1961, с. 133, с. 168, с. 27], а ми виявили й інші моногенні говірки цієї генези: *Новоукраїнка* (*Колбарши*), *Височанське* (*Височанка*, *Лак*), *Плачинда*, див. [Колесников 2015]. Материнськими для багатьох таких сіл нашого ареалу могли бути й інші села Хотинського повіту (*Бурдюг*, *Новоселія*, *Недобоївці*, *Ширівці* та ін.), звідки відбувалися масові переселення, детальніше про це див. у праці В.С. Зеленчука про населення Бессарабії та Придністров'я в ХІХ ст. (1979). На масовий характер такої міграції вказує й те, що в її результаті

деякі села Хотинського повіту залишали майже всі їх мешканці¹.

Переселення з Північної Бессарабії в Південну відбулися на початку XIX ст. у зв'язку з густонаселеністю першої, посиленням панської експлуатації в Північній Бессарабії, тому селяни масово тікали звідти в менш заселені на той час південні повіти губернії. Село *Петрівка* Болградського р-ну, напр., засноване, за одними даними, в 30-ті рр. XIX ст. [Історія міст і сіл 1969, с. 797], за іншими, – у 1909 р. [Офіційний веб-сайт Верховної Ради України], переселенцями з Хотина, Кельменців, Росошан, а також із території колишніх Орґеєвського і Бендерського повітів (до останнього Петрівка раніше й належала) [Історія міст і сіл 1969]. Село *Райлянка* (офіційно *Ройлянка*), засноване у II пол. XVIII ст. [Історія міст і сіл 1969, с. 784] чи в 1832 р. [Офіційний веб-сайт Верховної Ради України], у 1830 р., вихідцями з відсутнього тепер с. *Кирликово* чи *Карликово / Карликове* в кількості 119 сімей (див. праці Батюшкова П.М., Зеленчука В.С.), можливо, виходячи зі свідчень діалектоносіїв, дозаселення відбувалося й з інших населених пунктів Північної Бессарабії (Хотина, Вороновиці).

Таким чином, відновлення національної пам'яті щодо населених пунктів буковинсько-подільської генези – це повернення до назв, що відбивають етимологію, корелюють із назвами материнських населених пунктів (*Молодове, Молодово*) та субетнічних груп українців, що мешкають у цих селищах. Дослідники відзначали, що окреме місце² серед українських мігрантів у Південній Бессарабії (третє після більш-менш компактно осілих козаків і дисперсно розселених селян-утікачів із різних регіонів України) становили галичани, червоноруси, або русини, руснаки, райляни (< *райя*), як їх називали раніше у Бессарабії [Заворотна 1967, с. 16]. Ця субетнічна мікрогрупа, більш відома зараз як *райки*, що генетично походить із Північної Бессарабії (переважно території колишнього Хотинського повіту Бессарабської губернії) з різною мірою збереження самоназви і протодіалекту. Етнонім *райки (райляни)* походить від слова *райя*, а *райя* – це була адміністративна одиниця в Османській імперії, територія (зазвичай біля фортеці), безпосередньо підпорядкована османській адміністрації, що мала у фортецях свої гарнізони; «так турки називали район, який колись складав провінцію з християнським населенням» [Заворотна 1967, с. 16].

Хотинська райя була однією з найбільших, відрізнялася за національним складом (основу населення становили корінні українці й подекуди молдовани). Вона знаходилася на півночі історичної області Бессарабії, за територією її поширення в XIX ст. закріпилася назва Північна Бессарабія (колишній Хотинський повіт Бессарабської губернії) на протизвагу Південній Бессарабії (Буджакові),

¹ Це також пояснює відсутність тепер деяких материнських сіл.

² З цього приводу П.М. Батюшков відзначав, що існували внутрішні, так би мовити, домашні переселення туземців Бессарабії з однієї її частини в другу, головним чином з півночі Бессарабії на південь її.

де панували переважно татари (детальніше див. працю П.М. Батюшкова). Через це за вихідцями з Північної Бессарабії (*Хотинської райї*) й закріпився етнонім *райки (райляни)*. Тому двом селам з північнобессарабською діалектною основою, що наразі мають назву *Ройлянка*, варто повернути їхню справжню, історично й лінгвістично вмотивовану назву з коренем *рай-* замість помилкового *рой-*: *Райлянка (рай-а – рай-к-и / рай-лян-и – райлян-к-а)* – селу Успенівської сільської громади і *Нова Райлянка* – селу Дивізійської сільської громади, яке утворилося внаслідок вторинного переселення райків з *Райлянки (Успенівської сільської громади)* у південнобессарабському регіоні в 1902 році ближче до моря.

На нашу думку, послідовний алгоритм перейменування з метою деколонізації – це відмова від назв, що з'явилися за часів Російської імперії та Радянського Союзу і замість них повернення всіх старих, етимологічно й історично обґрунтованих назв (якщо йдеться про відновлення національної пам'яті). Тобто с. Випасне треба перейменувати на *Турлаки*, с. Приморське Сергіївської громади – на *Будаки*, с. Вільне – на *Каторгу*, с. Семенівку – на *Сеймени*, с. Софіївку – на *Софієнталь*, с. Удобрне – на *Ханкишло*, с. Чистоводне – на *Суюндук*, с. Широке – на *Кебабча*, с. Біленьке – на *Акембет*, с. Приморське Лиманської громади – на *Шагани*, с. Струмок – на *Чишма*, с. Білолісся – на *Акмангит*, с. Вишневе – на *Новий Карагач*, с. Кочкувате – на *Будури*, с. Лиман – на *Золокари*, с. Рибальське – на *Мартаза*, с. Крива Балка – на *Каїри*, с. Миколаївка Новоросійська – на *Байрамча*, с. Благодатне – на *Капріора*, с. Височанське – на *Лак*, с. Новоукраїнка – на *Колбарши*, с. Десантне – на *Галілеїсти*, с. Шевченкове – на *Карагмет, Кара Махмед*, с. Трудове – на *Дракуля*, с. Каланчак – на *Дермендере*, с. Першотравневе – на *Гасан-Аспага, Гасани* тощо. Однак наскільки виправдане таке перейменування і чи всі назви потребують заміни? Уважаємо, що ні, принаймні не одразу.

По-перше, це буде додатковий дискомфорт для травмованого війною населення. По-друге, не всі старі назви, більшість із яких – тюркізми, є легковимовними. Скажімо, стара назва Утконосівки – *Ердек-Бурно*, і хоч місцеві мешканці (етнічні молдовани) й досі називають себе *ердекбурнені*, нам видається, що така назва, тим паче, якщо таких нових (старих) назв буде багато, може викликати когнітивний дисонанс у мешканців регіону. Тому вважаємо, що поки варто залишити назви, які, можливо, і є результатом колонізації, але є відносно мотивованими перейменуваннями. Наприклад, назва с. Червоний Яр (стара назва – *Китай*) мотивована не лише радянською символікою, а й кольором ґрунту, і навіть за радянської і пострадянської доби мешканці регіону пояснювали, що ця назва зумовлена червоним кольором глини на березі озера Китай у цьому населеному пункті. Тому, аби не наробити помилок, не поділяли думки про необхідність перейменування на цьому етапі (адже переконані, що цей процес має бути багатоетапним) Утконосівки, Удобрного, Кочкуватого, Красної Коси тощо, посилаючись на

можливе діалектне пояснення невідповідності назв сучасним правописним нормам, оскільки *утка*, *вутка* є діалектним варіантом до *качка*; *Удобне* теж можна розглядати як діалектне явище, адже корінь є спільним із питомими лексемами *доба*, *добрий*, *здоба*, *дебелий*; *Кочкувате* може бути й результатом гіперкорекції укання (від *Кучкувате*); а якщо повертати *Красній Косі* історичну назву (*Roşia*), це суперечитиме ідеї деколонізації і деросіянізації. Також не поділяємо думку деяких членів робочої групи, що слід позбавлятися від кореня *рус-* в основах топонімів (напр., *Руськоіванівка*), уважаємо, що не можна відмовлятися від етнонімів із цим коренем (*руські*, *руснаки*) та від історичних назв нашої землі з коренем *русь-* (*Русь*, *Київська Русь*, *Русь-Україна*), які є питомими українськими, як і нівелювати в топонімії етнічну меншість *липован* (Нова Некрасівка, Стара Некрасівка), адже ця субетнічна група росіян має генетичну неприязнь до Російської імперії, оскільки вони, не прийнявши свого часу релігійної реформи патріарха Никона, залишившись вірними старому обряду, змушені були тікати від релігійних утисків з боку Росії. Показово, що ці думки були враховані Національною комісією.

Висновки. Таким чином, алгоритм перейменування населених пунктів (як й інших топонімів), на нашу думку, має бути таким. На першому етапі слід дібрати назви, які потребують зміни, виходячи з вимог деколонізації, і ті, які потребують зміни, виходячи з вимог приведення у відповідність до норм правопису (окремі списки). При цьому, маючи на меті деколонізацію, слід дотримуватися принципу пріоритетності повернення історичних назв як носіїв історичної пам'яті, тобто дивитися одразу, чи маємо зручну, милозвучну і живу стару неофіційну назву. Другий принцип – це, з одного боку, урахування та усунення, де це дійсно потрібно, деяких прихованих результатів колонізації, а з іншого – максимальне збереження наявної топоніміки, аби «не напсувати». Маючи на меті приведення у відповідність до норм правопису, слід відмовитися від гіперорієнтації на синхронні норми, максимально враховувати діалектні, живомовні, пояснювані історичними та синхронними особливостями діалектів, діалектними явищами, процесами. В іншому випадку може статися відрив від принципу збереження історичної пам'яті, що суперечитиме вимозі деколонізації.

Коли визначилися зі списками, можна переходити до *другого етапу* – власне перейменування. І тут постає питання, звідки брати нові назви замість старих. Якщо маємо на меті приведення у відповідність назв до норм правопису, закономірно розглянути варіанти виправлень, пропоновані лінгвістами,

але тут, як і на першому етапі, також варто розглядати варіанти назв, що містять і діалектні норми. Коли маємо на меті деколонізацію, пріоритетним є повернення старої, нерідко ще живої назви (як, напр., у с. *Першотравневе* Саф'янівської сільської громади Ізмаїльського району Одеської області – це назви *Гасани*, *Гасан-Аспага*), другий шлях – це створення нової назви. У першому випадку слід звернутися до істориків, лінгвістів, етнографів, які запропонують свої варіанти назви. Вже потім ці варіанти мають розглянути місцеві громади – мешканці населених пунктів, що підлягають перейменуванню.

Наявний на сьогодні досвід перейменувань топонімів (урбанонімів, ойконімів) у процесі декомунізації, деколонізації свідчить про те, що надання необмеженого вибору щодо нової власної назви місцевим громадам – це помилка. По-перше, тому що замість громадян нерідко обирають чиновники, репрезентативність інтернет-опитувань, навіть коли вони дійсно проводяться, дуже сумнівна, а по-друге, ні чиновники, ні місцеві мешканці не є фахівцями, тому за визначенням не можуть дотримуватися принципів збереження національної пам'яті, різноманіття та історичної обґрунтованості топоніміки. Так, досвід опори винятково на рішення місцевих громад уже в процесі деколонізації (начебто бажання місцевих мешканців перейменувати *Суворове* на *Бессарабське*, підтримане селищною радою 26 грудня 2022 року) дозволяє прогнозувати (моделювати), що на півдні Одещини з'явиться, якщо діятиме такий алгоритм перейменування, ще *Бессарабське Перше*, *Бессарабське Друге*, *Бессарабське Старе*, *Бессарабське Нове* тощо, оскільки мікроетнічним поліетнічної спільноти «бессарабці» дуже міцний у регіоні. Але навряд це буде правильно. З іншого боку, безумовно, змінена назва має поєднатися місцевим мешканцям. Тому вважаємо, що доцільно буде на першому етапі вибору нової назви покласти відповідальність на вчених, щоб вони запропонували кілька варіантів назв, а вже на другому етапі рекомендувати громадам обрати з тих варіантів, які запропонували науковці.

Отже, перейменування в процесі деколонізації має спиратися на усвідомлення того, що топоніми – це важливий чинник збереження національної пам'яті, пам'яті про етнічну, субетнічну генезу українського народу, збереження його самоідентифікації. Одним із найвагоміших факторів збереження такої ідентифікації є діалект, що корелює з субетнічною належністю мешканців населених пунктів, тому під час перейменування топонімів опора на діалектну генезу є обов'язковою, особливо, коли йдеться про українські генетичні маркери в багатонаціональному південнобессарабському регіоні.

Література

1. Бачинська О. Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр. (До 70-річчя заснування). Одеса: Астропринт, 1998. 232 с.
2. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. Київ: Наукова думка, 1984. 228 с.
3. Дзендзелівський Й.О. Конспект лекцій з курсу української діалектології (вступні розділи). Ужгород: УЖДУ, 1966. 100 с.

4. Дроздовський В.П. Південнобессарабські українські говірки. *Праці X республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1961. С. 132–155.
5. Дроздовський В.П. Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратовського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області): дис. ... канд. філол. наук: 661. Київ, 1962. 473 с.
6. Заворотна Т.П. Лексика українських наддунайських говірок: дис. ... канд. філол. наук: 661. Ужгород, 1967. 333 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. Ред. кол. : Гладка Л. В., Ануфрієв Л.О., Бачинський А.Д. та ін. Київ: Українська радянська енциклопедія, 1969. 910 с.
8. Карпенко Ю.О. Діалектологія і ономастика. *Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі: до 100-річчя професора Федота Трохимовича Жилка*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. С. 86–88. URL: http://karpenko.in.ua/wp-content/uploads/2012/12/KARPENKO_STATTYA_301007.pdf (дата звернення 27.07.2023)
9. Колесников А.О. Атлас українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю. Ізмаїл: ІРБІС, 2016. 168 с.
10. Колесников А.О. Морфологія українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2015б. 493 с.
11. Кушнір В., Пригарін О. «Козаки» і «райки» як субетнічні групи українського населення Буджака (до постановки проблеми). *Південь України. Одеса. Четвертий міжнародний конгрес українців (Одеса, 26-29 серпня 1999 р.)*: доповіді та повідомлення. Одеса, 1999. С. 55–60.
12. Мукан А.М. Українські наддунайські говірки. Фонетико-граматичні особливості: дис. ... канд. філол. наук: 661. Глухів, 1960. 291 с.
13. Німчук В.В. Про необхідність вивчення топоніміки у зв'язку з народними говорами. *Питання топоніміки та ономастики*: Матеріали І Республ. наради з питань топоніміки та ономастики. Відп. ред. К.К. Цілуйко. Київ, 1962. С. 45–53.
14. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua>
15. Wingender M. Contested Language Diversity – Dealing with Minority Languages in post-Soviet Ukraine. 2021. URL: <http://surl.li/gyqnc>.

References

1. Bachynska O. (1998) Dunaiske kozatske viisko. 1828–1868 rr. (Do 70-richchia zasnuvannia) [Danube Cossack army. 1828–1868 (marking the 70th anniversary of the founding)]. Odesa: Astroprynt. 232 s. [in Ukrainian].
2. Hrytsenko P.Ju. (1984) Modeliuvannia systemy dialektnoi leksyky [Modeling the dialect vocabulary system]. Kyiv: Naukova dumka. 228 s. [in Ukrainian].
3. Dzendzelivskiy Yo.O. (1966). Konspekt lektsii z kursu ukrainskoi dialektolohii (vstupni rozdily) [Synopsis of lectures on the course of Ukrainian dialectology (introductory sections)]. Uzhhorod: UzhDU. 100 s. [in Ukrainian].
4. Drozdovskiy V.P. (1961) Pivdennobessarabski ukrainski hovirky [The Ukrainian Southern Bessarabia dialects]. *Pratsi X respublikanskoï dialektolohichnoi narady*. Kyiv. S. 132–155 [in Ukrainian].
5. Drozdovskiy V.P. (1962) Ukrainski hovirky Bessarabskoho Prymor'ia [The Ukrainian dialects of the Bessarabia Seaside]: dys. ... kand. filol. nauk: 661. Kyiv. 473 s. [in Ukrainian].
6. Zavorotna T.P. (1967) Leksyka ukrainskykh naddunaiskykh hovirok [Vocabulary of Ukrainian Higher Danube dialects]: dys. ... kand. filol. nauk: 661. Uzhhorodskiy derzh. un-t. Uzhhorod. 333 s. [in Ukrainian].
7. Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. Odeska oblast [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Odesa region] Red. kol.: Hladka L.V., Anufriev L.O., Bachynskiy A.D. ta in. Kyiv: Ukrainska radianska entsyklopediia, 1969. 910 s. [in Ukrainian].
8. Karpenko Yu.O. (2008) Dialektolohiia i onomastyka [Dialectology and onomastics]. *Dialektna mova: suchasnyi stan i dynamika v chasi: do 100-richchia profesora Fedota Trokhymovycha Zhylika*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho. S. 86–88. URL: http://karpenko.in.ua/wp-content/uploads/2012/12/KARPENKO_STATTYA_301007.pdf (data zvernennia 27.07.2023) [in Ukrainian].
9. Kolesnykov A.O. (2016) Atlas ukrainskykh hovirok mezhyrichchia Dnistra i Dunaiu [Atlas of the Ukrainian dialects spread between the Danube and the Dniester rivers]. Izmail: IRBIS. 168 s. [in Ukrainian].
10. Kolesnykov A.O. (2015) Morfolohiia ukrainskykh hovirok mezhyrichchia Dnistra i Dunaiu [The morphology of Ukrainian dialects spread between the Dniester and the Danube rivers]: dys. ... d-ra filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kyiv. 493 s. [in Ukrainian].
11. Kushnir V., Pryharin O. (1999) «Kozaky» i «raiky» yak subetnichni hrupy ukrainskoho naselennia Budzhaka (do postanovky problemy) [“Cossacks” and “raiky” as sub-ethnic groups of the Ukrainian population of Bujak (before the problem was posed)]. *Pivden Ukrainy. Odesa. Chetvertyi mizhnarodnyi konhres ukrainistiv (Odesa, 26–29 serpnia 1999 r.)*: dopovidi ta povidomlennia. Odesa. S. 55–60 [in Ukrainian].
12. Mukan A.M. (1960) Ukrainski naddunaiski hovirky. Fonetyko-hramatychni osoblyvosti [The Ukrainian Higher Danube dialects. Phonetic and grammatical peculiarities]: dys. ... kand. filol. nauk: 661. Hlukhiv. 291 s. [in Ukrainian].

13. Nimchuk V.V. (1962) Pro neobkhidnist vyvchennia toponimiky u zviazku z narodnymy hovoramy [The necessity of studying toponyms in connection with national dialects.]. *Pytannia toponimiky ta onomastyky: Materialy I Respubl. narady z pytan toponimiky ta onomastyky*. Vidp. red. K.K. Tsiluiko. Kyiv. S. 45–53 [in Ukrainian].
14. Ofitsiyni veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy [Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua> [in Ukrainian].
15. Wingender M. (2021) Contested Language Diversity – Dealing with Minority Languages in post-Soviet Ukraine. URL: <http://surl.li/gyqnc> [in English].

THE GENESIS OF THE UKRAINIAN SOUTHERN BESSARABIA DIALECTS IN THE CONTEXT OF RENAMING THE TOPONYMS OF THE REGION

Abstract. The article deals with the problems of renaming toponyms of the south of Odesa in the process of decolonization, bringing the names of villages, towns, and cities in the region into compliance with the standards of the state language. An algorithm for such renaming is proposed, which would allow to determine the list of toponyms that need to be renamed for the purpose of decolonization, and those that do not coincide with the standards of the state language, as well as give them new names that will not promote Russian imperial policy in Ukraine, but will also meet the standards of the state language, but also will restore the national memory of the Ukrainian people, will satisfy the local residents. The guarantee of such an organic renaming is, in the author's opinion, taking into account the genetic basis of dialects living in populated areas and the ethnic and sub-ethnic affiliation of dialect speakers.

A multi-stage algorithm of such renaming is proposed with proper differentiation of the goals of decolonization and preservation of national memory, on the one hand, and bringing the names of villages, towns, cities and other toponyms into compliance with the standards of the state language, on the other hand, the stages of determining the list of toponyms, which require renaming and assignment of new names to these localities. Attention is drawn to the need to take into account the regional ethnolinguistic and historical specificity, which consists in the area's polylingualism and polydialecticity, its predominant resettlement character, and the fact that such linguistic diversity correlates with the ethnic and subethnic identification of the inhabitants, in particular ethnic Ukrainians. It was noted that the toponymy of the region is characterized by the functioning of several proper names for one settlement – official (new, colonial) and unofficial (old, historical), which often preserve national memory, that among the toponyms of the region there are many hidden results of colonization – names of the same type, which, at first glance, do not glorify Russian imperial policy, but, significantly impoverishing the official toponymy, carry hidden information about the Soviet period of history, on the other hand, not all names (even renamings of the Soviet era) with creative bases of *krasn-* and *chervon-* are such that require replacement.

It is emphasized that all these factors require attention in the modern process of renaming toponyms by taking into account the opinion of specialists-scientists: philologists, ethnographers, historians.

Keywords: patois, dialect, Ukrainian language, toponym, decolonization, Odeshchyna, ethnos, language norm.

© Колесников А., 2023 р.

Андрій Колесников – доктор філологічних наук, завідувач кафедри української мови і літератури Ізмаїльського державного гуманітарного університету, Ізмаїл, Україна; akolesnykov2015@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-8365-7598>

Andrii Kolesnykov – Doctor of Philology, Head of Ukrainian Language and Literature Department, Izmail State University of Humanities, Izmail, Ukraine; akolesnykov2015@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-8365-7598>

НАЗВИ ПОСЕЛЕНЬ СРІБНОЇ ЗЕМЛІ
ЯК ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2(50)

УДК 811.161.2'373.21 (477.87)

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).237–243

Котович В., Мацьків П. Назви поселень Срібної землі як лінгвокультурний феномен; кількість бібліографічних джерел – 20; мова українська.

Анотація. У статті проаналізовано назви міст Закарпаття *Берегово, Виноградів, Тячів, Чоп* як лінгвокультурний феномен. З'ясовано, що вони експлікують інформацію апелятивного коду (ландшафтно-артефактного мікрокоду). Доведено, що ойконіми являють собою невід'ємну частину загальної мовної системи, їхнє виникнення й розвиток підпорядковані загальним лінгвістичним закономірностям. Водночас процес номінації будь-яких географічних об'єктів не є чисто лінгвістичним і не зводиться до простого акту маркування. Ойконіми / астіоніми містять у своїх основах значну й важливу інформацію з найрізноманітніших інформаційних сфер: лінгвістичну, історичну, соціальну, культурологічну, психологічну, етнографічну тощо. Саме об'ємність лінгвістичної та екстралінгвістичної інформації дозволяє їм бути одиницями, що здатні репрезентувати зв'язок із культурно-історичними і національно-специфічними особливостями того чи того народу.

Підкреслено, що культура організовує думку мовної особистості, формує мовні категорії та концепти. Тож ойконіми розглянуто як особливий пласт пропріальної лексики, що відображає пономінований людиною світ та окреслений нею простір. Методологія дослідження визначає шляхи утвердження аналізованої проблеми: омовлення людиною заселеного нею об'єкта здійснюється через призму національної культури. Відтворення культури українського ойконімного назовництва передбачає наявність в онімі і лінгвальної, і культурної інформації. Лінгвальну продуктивність певними мовними законами, культурологічну визначено самою сутністю культури та об'єктивовано за допомогою кодів культури.

Моделювання лінгвокультурологічних портретів назв міст Срібної землі дало змогу простежити генезу, особливості функціонування, культурно-історичну та національну зумовленість астіонімів *Берегово, Виноградів, Тячів, Чоп*. Застосування методики моделювання функціонально-семантичних полів забезпечило створення лінгвокультурологічних портретів астіонімів Закарпаття з виокремленням у них ядерної та інтерпретаційної зон, зон ближньої та дальньої периферії.

Ключові слова: професор Василь Німчук, Срібна земля, Закарпаття, ойконіми, астіоніми, ономастика, лінгвокультурологічний портрет, спосіб номінації.

Постановка проблеми. «Срезневський ХХ століття» – саме так поіменував (власне, не просто поіменував, а повторив за науковою спільнотою) П. Білоусенко свого вчителя В. Німчука в статті, приуроченій 80-річчю видатного вченого. Наголошувши, що нині ведемо мову про «епоху Німчука в українському мовознавстві», що розпочинав Василь Васильович свій шлях у науку з «проблем діалектного словотвору», «дещо пізніше перейшов до проблем діахронної та теоретичної дериватології», «з особливим пієтетом досліджував українську мову давньокиївської доби», назву ювілейної статті професор П. Білоусенко все ж дав «Ономаст Василь Німчук», позаяк «через етимологію, діалектологію, словотвір, історію української мови» цей велет української лінгвістики «вростав в ономастику» [Білоусенко 2014, с. 3–6].

Аналіз досліджень. Проблемам ономастики присвячена й одна з останніх прижиттєвих публікацій В. Німчука «Буковель чи Буков'яль?», уміщена в Наукових записках Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та оприлюднена за матеріалами XVII Міжнародної ономастичної конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження професора Дмитра Бучка у вересні 2017 року.

У статті мовознавець досліджує етимологію назви відомого українського курорту *Буковель* та доводить, що це «складний топонім, який в основі має іменник «бук» і прикметник «в'ялий» (дериват від дієслова «в'янути»)» [Німчук 2017, с. 224]. Вражає передусім вірність ученого задекларованій позиції: ще далекого 1967 року в студії «Ясіння (сер. р.) чи Ясіня (ж. р.)» В. Німчук наголошує, що «в українському топоніміконі маємо значну кількість географічних назв, які походять від діалектних слів, слів, не властивих літературній мові. Діалекти ж посідають власні фонологічні й словотворчі структури, часом досить відмінні від структур літературної мови. Науково обґрунтовані правописні норми таких назв можна дати лише після фахового мовознавчого аналізу їх структури, з'ясування етимології» [Німчук 1967, с. 50], тож «апелятив *йасін'є / йас'ін'а*, від якого походить власна назва [Ясіння], є звичайною збірною формою іменника *йас'ін'*. Звукова форма *йас'ін'*, поширена в західних говірках української мови, цілком закономірна з погляду історичної фонетики, з переходом *e > i* в новозакритому складі (пор. прасл. **asenъ, *asenъ*)» [Німчук 1967, с. 53]. Фіксація ойконіма як *Ясіня* є для дослідника неприйнятною, і він «виявляє глибоку пошану до народної мови та пропонує достоту правильне рі-

шення: узаконити народну форму топоніма *Ясиння* в літературній мові» [Білоусенко 2014, с. 8].

Такої ж концепції дотримується В. Німчук і через п'ятдесят років, розмірковуючи про ойконім *Буковель* та його найбільш прийнятну для автора дослідження форму *Буков'яль*: «тут маємо композит із сполучним *о* та коренями *бук* і *в'я-нути*, точніше – *в'ял-ий*. <...> Етимологія другого компонента досліджуваного слова прояснюється, коли врахувати відоме явище переходу *а* в *е* після м'яких приголосних та *й* у гуцульському діалекті, і відкривається корінь *в'я(д)-л-ий* > *в'єлий* (*в'єлий*). <...> Спостережливі гуцули назву *Буков'єл* пояснюють тим, що в дерев, які ростуть на цій горі, завжди підв'яле листя. <...> Імовірно, первісно функціонували топоніми-структури із кінцевими м'якими приголосними у формах *Буков'єль* та **Буков'єнь*, які трансформувалися в *Буков'єл*, *Буков'єн*. Літературно-нормативними відповідниками повинні бути форми *Буков'ял*, *Буков'ян* або *Буков'яль*, *Буков'янь*» [Німчук 2017, с. 225].

Про зв'язок ономастики з діалектологією загалом та про топонімікон Закарпаття зокрема учений неодноразово писав у своїх публікаціях «Про необхідність вивчення топоніміки у зв'язку з народними говорами», «З історичної топонімії Закарпаття» та ін. Онімний простір Срібної землі (як з легкої руки Василя Пачовського більше ста років образно іменують цей край) не раз був об'єктом зацікавлення ономастів. У статті, опублікованій за матеріалами XIX Всеукраїнської ономастичної конференції з міжнародною участю, присвяченій 100-річчю з дня народження Кирила Галаса, ми окреслили лінгвокультурологічні портрети назв міст Закарпатської області *Іршава*, *Мукачево*, *Перечин*, *Рахів*, *Свалява*, *Ужгород*, *Хуст* [Котович 2021, с. 256–261]. **Мета цієї статті** – проаналізувати назви міст Закарпаття *Берегово*, *Виноградів*, *Чоп*, *Тячів*, які є репрезентантами апеллятивного коду.

Методика дослідження зумовлена його метою, завданнями та матеріалом, має комплексний характер і спирається на загальнонаукові та власне лінгвістичні методи й прийоми. Описовий метод мовно-культурної інтерпретації назв поселень дав змогу проаналізувати астіоніми як своєрідні згорнуті тексти з лінгвальною та екстралінгвальною інформацією. У цьому ракурсі він тісно корелює з прийомами лінгвокультурологічного аналізу, спрямованими на виявлення та опис національно-культурно компонента в семантиці досліджуваних ономастичних одиниць. Виявом порівняльно-історичного методу стала репрезентація давніх ойконімотвірних моделей, онімних та апеллятивних етимонів, аналіз фоно-морфемних та лексичних трансформацій. За допомогою структурного методу, зосібна методики дериваційного аналізу, окреслено словотвірну структуру астіонімів. Семантико-мотиваційний метод допоміг встановити мотиваційні чинники творення назв міст, а доповнений прийомами аналізу культурологічних та ономастичних кодів уможливив розгляд ойконімів як лінгвокультурних феноменів. Використанням прийомів

етимологічного аналізу та аналізу словникових дефініцій з'ясовано генезу досліджуваних одиниць. Застосування методики моделювання функціонально-семантичних полів (функціональний метод) забезпечило створення лінгвокультурологічних портретів астіонімів Закарпаття з виокремленням у них ядерної та інтерпретаційної зон, зон ближньої та дальньої периферії [Котович 2020, с. 3].

Виклад основного матеріалу. Одним із першочергових питань, від якого відштовхуємося, здійснюючи ономастичні дослідження, є питання принципів номінації поселень. «З погляду семантичного зв'язку між ойконімами й позамовними чинниками, – наголошує В. Лучик, – найзагальнішою категорією в сучасній ономастиці вважається принцип номінації, який ґрунтується на врахуванні визначальних реалій, що впливають на творення назв поселень» [Лучик 2007, с. 193]. Такими реаліями вчений називає чотири позамовні чинники: 1) антропологічний; 2) просторовий; 3) внутрішній; 4) ідеологічний [Лучик 2007, с. 194]. Д. Бучко чітко їх деталізує: номінація поселень через відтворення в їхніх назвах зв'язку з іменуванням окремої особи або групи осіб; зв'язку з назвами інших географічних об'єктів; індивідуальних особливостей самого населеного пункту; економічно-виробничих, суспільно-політичних факторів та пам'ятковості [Бучко 2013, с. 348].

Додамо, що ойконіми, утворені за кожним із відомих принципів, є експлікаторами як лінгвальної, так і культурної інформації, а саме:

1. Номінація поселення через відтворення в його назві зв'язку з найменуванням окремої особи або групи осіб.

Лінгвально інформація: посесивність як головний спосіб вираження відношення особи до назви поселення та суфікси *-*jь* (*-*j-a*, *-*j-e*), *-ів*, *-ин*, *-івк-а*, *-(и)ин-а*, *-их-а*, *-к-*, форма родового відмінка, частково суфікси *-ець*, *-инець* як засоби вираження посесивності в українській ойконімії; релятивність як додатковий спосіб вираження відношення особи до назви поселення та суфікси *-івк-а*, *-(и)ин-а*, *-их-а*, *-к-*, *-ськ* як засоби вираження релятивності в українській ойконімії; патронімі, родинні, локально-етнічні, власне етнічні, професійні (службові) назви громад та семантичне перенесення таких іменувань на численні поселення; афікси *-ич-і*, *-івц-і*, *-инц-і*, *-ан-и/ян-и*, *-и/і* як засоби передання опосередкованої участі особи в називанні конкретного поселення.

Культурна інформація: характер антропонімікону українців (слов'янські автохтонні композитні, відкомпозитні, відапеллятивні особові власні імена, прізвиська; церковно-християнські імена; прізвища); національний колорит формування патронімічних, родових, родинних, локально-етнічних, етнічних, професійних назв громад.

2. Номінація поселення через відтворення в його назві зв'язку з назвами інших географічних об'єктів.

Лінгвально інформація: афікси як показники відгідронімних ойконімів чи відойконімних гідроні-

мів; суфікси *-к-а, -ок, -ець* як засоби творення демінутивних ойконімів; префікси *за-, під-, по-, між- / межн-* як засоби творення назв-орієнтирів.

Культурна інформація: гідрооб'єкти як чинники мотивації назв поселень; рельєфно-ландшафтні особливості території та їхній вплив на колонізацію земель; фіто- / дендрооб'єкти, артефакти та їхній стосунок до номінації поселень; роль міграційних процесів у присвоєнні імен населеним пунктам; укрупнення та подріблення поселень.

3. Номінація поселення через відтворення в його назві ознак самого населеного пункту.

Лінгвальна інформація: лексико-тематичні групи етимонів відапелятивних ойконімів; субстантивовані прикметники в сингулярній та плюральній формі, ойконімні атрибути як способи іменування поселень.

Культурна інформація: відтворення в назві поселення місця (простору), часу, розміру, якісної, кількісної ознаки заселеного об'єкта.

4. Номінація поселення через відтворення в його назві економічно-виробничих, суспільно-політичних чинників та пам'ятковості, а також спеціально придумані назви.

Лінгвальна інформація: ойконімотвірні афікси в ролі формальних ойконімних показників, лексико-тематичні групи спеціально підібраної лексики.

Культурна інформація: відтворення в назві поселення економічних, виробничих відносин, політики, світогляду, збереження пам'яті відомих осіб; ідеологія суспільства; роль, місце ідеологічного та світоглядного чинника в культурі назвотворення.

Лінгвокультурологічне вивчення ойконімного простору передбачає дослідження і сучасної офіційної ойконімії України, і живомовної, аналіз словникових дефініцій, топонімної прози, матеріалів, зібраних експедиційним шляхом, народноетимологічних версій.

Отже, методологія нашого дослідження визначає шляхи утвердження аналізованої проблеми: омовлення людиною заселеного нею об'єкта (простору) здійснюється через призму національної культури.

Відтворення культури українського ойконімного назовництва передбачає наявність в онімії і лінгвальної, і культурної інформації. Лінгвальну продиктовано певними мовними законами, культурологічну визначено самою сутністю культури та об'єктивовано за допомогою кодів культури [Котович 2020, с. 62–63].

У слов'янській ономастиці довго домінувала думка, що найдавнішими є топоніми, утворені від загальних назв. Д. Бучко вважає це твердження цілком прийнятним і правильним, якщо йдеться про топоніми-гідроніми. Однак не такий характер мають денотати ойконімів: вони – витвір людських рук, а тому іншими є критерії та принципи їхньої номінації [Бучко 2013, с. 363]. Назви поселень первісно вказували на стосунок цих об'єктів до їхніх засновників, першопоселенців, власників або ж на відношення їхніх жителів, до цих же власників, а не на характер самих іменованих об'єктів [Бучко

2013, с. 357]. Свої міркування вчений підтверджує фактом, що з 620-ти літописних ойконімів, проаналізованих в «Етимологічному словнику літописних географічних назв Південної Русі», лише 22 ойконіми відапелятивні.

Закодування у власній назві поселення апелятива – явище, що характеризує культуру іменування всіх суспільних епох: від тієї, коли людина виокремила в довкіллі якийсь примітний об'єкт і скористалася його назвою на позначення свого поселення (*долина* → м. *Долина*), коли визначила характерну прикмету місця свого майбутнього осідку й закріпила її за ним (*рівне* (поле) → м. *Рівне*) – до тієї, коли жителі поселення або уповноважені особи приймали рішення щодо засвідчення в назві населеного пункту якогось природного, політичного, суспільного, економічного, культурного тощо факту (*марганець* → м. *Марганець*).

Мотиваторами апелятивного коду астіоніма були: 1) ландшафтні назви; 2) назви артефактів; 3) етнічні та локально-етнічні назви; 4) службові або професійні назви. Етимонами назв поселень ставали безпосередньо окреслені апелятиви або утворені на їхній базі географічні терміни. Досліджено, що з-поміж апелятивів найчастіше функцію географічного терміна-мотиватора ойконіма переймають на себе ландшафтні та артефактні назви.

«В основі процесу виділення кодів лежить ментальна операція <...>. Дослідники виділяють два типи кодів: субстанціональні й концептуальні. Субстанціональна група кодів базується на основі знаків матеріальної природи» [Савченко 2013, с. 65]. У межах українського астіонімікону до них належить ландшафтно-артефактний мікрокод. Первісне закодування ландшафтно-артефактної назви у власній назві поселення могло відбутися на тій стадії розвитку суспільства, коли людина: 1) заселила, обжила та назвала конкретну територію завдяки її зручності зазвичай захисним характеристикам; 2) усвідомила та виокремила характерний об'єкт чи ознаку довкілля, назвою того об'єкта поіменувала засновану оселю з метою орієнтації в просторі. Так виникли назви поселень *Безодня, Болотня* і друга група – *Долина, Потік* тощо. Із часом важливішою ознакою іменування поселення стає назва артефакту – будь-якого об'єкта, створеного або модифікованого людьми. Назва такого об'єкта супроводжувала колонізацію території, вказувала на результати господарювання і навіть слугувала своєрідною рекламою поселення. Астіоніми, мотивовані апелятивами, що відображають назви ландшафтів або природні особливості місцевості, становлять великий інтерес, позаяк у їхніх основах збережено чимало мовних реліктів, які слугують ключем до пізнання специфіки менталітету людини-назовтворця. Національно-культурна інформація, почерпнута з таких назв, не тільки виокремлює ті об'єкти довкілля, які здавна були визначальними для вибору місця осідку, але й може прояснити причину закладень поселення та їх поіменування.

Астіонімами-репрезентанти аналізованого коду є назви міст Закарпаття: *Берегове, Виноградів, Тячів, Чоп*.

Назва теперішнього міста *Берегове* вперше зафіксована у відомих історичних джерелах 1247 р. Щоправда, засноване на цих теренах поселення упродовж своєї доволі тривалої історії іменувалося *Luprechtszasza*, *Lamprechsásza*, *Szász*, *Lompertháza* і тільки згодом *Beregszász*, *Берегово*, *Берегів*, *Берегове*. Саме такі ойконіми наводить Л. Деже в «Списку угорських назв сіл і міст із паралельними українськими (словацькими, румунськими) назвами» [Деже 1967, с. 246]. Кожна назва має своє історичне підґрунтя: *Luprechtszasza*, *Lamprechsásza*, *Szász*, *Lompertháza* – пов’язані з іменем угорського королівського герцога *Ламперта* (*Ламберта*), засновника 1063 р. мисливської вілли на місці майбутнього поселення; друга частина ойконіма *Beregszász*, що була закріплена за поселенням з 1284 р., містить у собі вказівку на заселення цієї місцевості саксами, вихідцями з німецької землі Саксонії. Теперішній астіонім мотивовано прикметником *береговий* ‘прибережний’ [Словарь I, с. 51], ‘розміщений, розташований на прибережних ділянках’ [Словник I, с. 158], що походить від апелятива *берег* ‘край землі, що межує з поверхнею річки, озера, моря і т. ін.; суходіл, територія, що прилягає до річки, озера, моря і т. ін.’ [Словник I, с. 158]. На Закарпатті географічний термін *берег* міг уживатися також у значенні ‘гора’ [Лучик 2014, с. 38]. Т. Марусенко з покликанням на дослідження географічних термінів Гуцульщини та Закарпаття С. Грабця, М. Грицака, Й. Дзендзелівського фіксує такі значення географічного терміна *берег* ‘підвищення, пагорб’, ‘гора, схил гори’ [Марусенко 1968, с. 216]. Місто розташоване на теренах Закарпатської низовини над невеличкою річкою *Вурка* (сьогодні – мілкою, а в минулому доволі повноводною). Однак дослідники більше схиляються до думки, що лексема не зі значенням ‘берег’, а зі значенням ‘схил’ була мотиватором назви поселення.

Одиницями апелятивного коду, куди входять ойконіми, мотивовані апелятивами на позначення назв ландшафтів, вважаємо також назви поселень, утворені від флоролексем.

Традиція іменування поселення за назвою різних видів дерев та кущів дуже давня й сягає, очевидно, часів культу дерева: Дерево пізнання, Дерево життя, Світове дерево. Літописні *Березьци*, *Берестовое*, *Дубьнь*, *Сосьниця* та ін. слугують не тільки взірцем переходу загальної назви у власну, але й виокремлюють *березу*, *берест*, *дуб*, *сосну* як дерева-орієнтири, а місцевість, порослу ними, позначають як придатну для освоєння й заселення людиною.

Дендрологічні ойконіми не раз ставали об’єктом ономастичного дослідження, головню за лексико-семантичного їхнього розгляду. Щоправда, відапелятивні ойконіми в працях багатьох сучасних дослідників – це об’єкт активних дискусій, позаяк, по-перше, часто не сам апелятив, а однойменний мікротопонім слугував базою поіменування заселеного людиною об’єкта, по-друге, в основах багатьох ойконімів закодовано відапелятивний антропонім. Однак через відсутність повного словника народних географічних термінів провести чітку межу

між назвою місцевості й однойменним апелятивом украй важко, а часто навіть неможливо. Аналіз того, чи посесивний суфікс у назві поселення – дія аналогії, чи об’єктивних ойконімотворчих процесів, виводить дослідників з полону народної етимології. Лінгвокультурологічне опрацювання цих назв передбачає вивчення культури іменотворення та простеження його лінгвістичних механізмів.

Теперішнє місто *Виноградів*, засноване в IX ст., уперше засвідчене відомими історичними джерелами під 1262 р.: *Szölös* [Деже 1967, с. 270], до 1946 р. іменувалося *Севлюш* (< угор. *szőlő* ‘виноград’; *szőlős* ‘виноградник’). *Виноградів* – калька угорської назви *Szölös*, на українському мовному ґрунті формально дооформлена суфіксом *-ів*.

К. Галас зазначає, що *Виноградів* називали ще *Nugacha*, *Vgosa*, *Vgоча*, *Ugocsa* [Галас 1957, с. 205; Лучик 2014, с. 120]. Л. Деже зауважує, що про *Ugocsa* вперше згадано в другій пол. XII ст. як про опустіле біля *Виноградова* (біля *Szölös*) поселення [Деже 1967, с. 272].

В. Німчук часто писав про взаємні переклади угорською мовою українських топонімів із прозорою етимологією і навпаки. «Так, наприклад, назва закарпатського села *Лисичова* в 1465 р. фіксувалася як *Liszicza*, в 1466 р. – *Lissica*, а в 1517 р. – *Rowasmezew*, в 1662 р. – *Rawaszmézö* (угор. *ravas* ‘хитрий’), натомість *Довге* [рідне село В. Німчука – В. К., П. М.] засвідчено спочатку в угорському перекладі 1383 р. – *Hozyumezeu*, *Hozyomezeu*, 1404 р. – *Hozyumezeu* (суч. угор. *hosszú* ‘довгий’, *mezö* ‘поле’), а 1409 р. – *Dolha*» [Німчук 1967, с. 52–53].

У народній культурі *виноград* наділений ознаками святості; це перша культивована рослина, згадувана в Біблії; символ щастя, веселощів, життєвої ниви й краси новоствореної родини [Жайворонок 2006, с. 86]. Для *Виноградова*, який упродовж віків потопав у виноградниках, назва поселення стала символічною.

Найзахідніше місто нашої держави, розташоване на стикові кордонів України, Словаччини та Угорщини, – місто *Чон*, відоме з 1281 р., у документах засвідчене під 1346 р. як *Chop*, *Chap* [Деже 1967, с. 248]. П. Чучка вважає, що назву поселення мотивовано апелятивом **чон* – місцевим (закарпатським) діалектизмом зі значенням: ‘чип’; ‘затичка для бочки’; ‘кілок’; ‘клин’ [Чучка 2005, с. 610]. Це дало підстави припустити можливість уживання лексеми в географічному значенні: ‘1) природні або спеціально виготовлені кілки, що використовувалися як межові знаки; 2) заглиблення від кілків; 3) клиноподібна місцевість у долині річки’ [Лучик 2014, с. 510].

М. Худаш вважає, що назву теперішнього міста утворено від антропоніма *Чон*, та наводить, крім сучасного прізвища, ще польські та хорватські особові імена *Czop*, *Čop* [Худаш 2004, с. 384]. Засновниками поселення, на думку вченого, могли бути представники роду *Чани* (*Чару*, *Цсару*), хоч прямих свідчень на користь цієї версії немає.

Ю. Карпенко розглядає ойконім *Чон* як варіант ороніма *Щовб* та вважає цю назву (первісно –

назву гори) не тільки дослов'янською, але й доіндоєвропейською [Карпенко 2005, с. 64].

Як бачимо, сьогодні немає єдиної переконливої версії щодо походження ойконіма. Гадаємо, що діалектна назва місцевості *чоп* найімовірніше стала мотиватором назви поселення.

Не менше дискусійних питань пов'язано і з походженням назви ще одного міста Срібної землі – *Тячів*. Поселення відоме з XIII ст. В. Лучик припускає, що його назву утворено від антропоніма **Тяч*. Попри те, що така особова назва не засвідчена у відомих ономастиконах, подібним до нього вчений уважає відапелятивне ім'я *Tacz*, яке можна потрактувати як утворення від апелятива *taczać* 'турляти, перевертати(ся); йти важким кроком' або як відкомполітичний дериват двоосновного імені *Tatumir*, зафіксованого в польських іменословах [Лучик 2014, с. 482]. Додамо, що раніше такої думки дотримувалися й ми; див.: [Котович 2020, с. 149; Котович 2021, с. 413]. Однак 1336 р. поселення засвідчене як *Técsö* (на карті В. Белай). У зв'язку з цим народна етимологія пов'язує назву з гіпотетичним угорським апелятивом **тячів*, приписуючи йому різні значення: 'подобатися', 'молочна труба', 'затоплена Тисою низовина', 'місцевість, де тече вода', 'місцевість, де течія' тощо. Тож припускаємо, що суфікс *-iv* у теперішній назві – вплив аналогії і первісна назва – відапелятив-

на (від якогось із апелятивів **técsö*, **taczać*, **tacz* тощо) або й відгідронімна, позаяк теперішня річка *Тячівець*, яка пропливає через північну частину міста, 1389 р. зафіксована як ріка *Тячев*.

Висновки. Отже, назви поселень – згорнуті лінгвокультурні тексти, здатні не тільки слугувати лінгвістичним знаком заселеного людиною об'єкта, але й ословлювати обжитий та поіменований простір через призму культури назовництва. Моделювання лінгвокультурологічних портретів назв міст Срібної землі дало змогу простежити генезу, особливості функціонування, культурно-історичну та національну зумовленість астіонімів *Берегово*, *Виноградів*, *Тячів*, *Чоп*. Ойконімія – чи не найчастіше досліджувана сфера онімного простору й водночас чи не найбільш утаємничена. Різні підходи до її вивчення зумовили вироблення багатьох методик, у межах яких пріоритетними визнані етимологічний, структурно-словотвірний, лексико-семантичний принципи аналізу. Сучасні наукові пошуки спонукають до вияву механізмів інтерпретації ойконіма як елемента ойконімного простору, а водночас і як згорнутого лінгвокультурного тексту, специфічного лінгвокультурного феномену. Аналіз назв міст Закарпаття в лінгвокультурологічному аспекті дає підстави стверджувати, що вони слугують багатим джерелом пізнання культури, ментальності, світобачення та світовідчуття народу.

Література

1. Білоусенко П. Ономаст Василь Німчук. *Українське мовознавство*. 2014. Вип. 1. С. 3–15.
2. Бучко Г., Бучко Д. Історична та сучасна українська ономастика: вибрані праці. Чернівці: Букрек, 2013. 456 с.
3. Галас К.Й. Про деякі назви населених пунктів Закарпаття. *Діалектологічний збірник Ужгородського держуніверситету*. Ужгород, 1957. Вип. 2. Т. XXVI. С. 203–206.
4. Дژه Л. Список венгерських названий сел и городов с параллельными русскими (словацкими, румынскими) названиями. *Очерки по истории закарпатских говоров*. Будапешт: Изд. АН Венгрии, 1967. С. 244–275.
5. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
6. Карпенко Ю.О. Ономастичні міркування. *Записки з ономастики*. Одеса, 2005. Вип. 9. С. 11–17.
7. Котович В. Астіоніми України: типологія онімного коду. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. 2021. Вип. 1 (45). С. 256–261.
8. Котович В.В. Ойконімний простір України: ономастичний та лінгвокультурологічний аспекти: автореф. дис. ... докт. філол. наук: спец. 10. 02. 01 «Українська мова». Луцьк, 2020. 40 с.
9. Котович В.В. Ойконімія України як лінгвокультурний феномен: монографія. Дрогобич: Посвіт, 2020. 448 с.
10. Котович В. Назви міст України: лінгвокультурологічний словник. Дрогобич: Посвіт, 2021. 472 с.
11. Лучик В.В. Етимологічний словник топонімів України. Відп. ред. В.Г. Складенко. Київ: ВЦ «Академія», 2014. 544 с.
12. Лучик В.В. Позамовні чинники й категорії ойконімної номінації. *Студії з ономастики й етимології*. Київ, 2007. С. 193–202.
13. Марусенко Т.А. Матеріали к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов). *Полесье*. Москва: Наука, 1968. С. 206–255.
14. Німчук В. Буковель чи Буков'яль? *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету*. Серія: Мовознавство. 2017. Вип. 1 (27). С. 224–227.
15. Німчук В.В. Ясіння (сер. р.) чи Ясиня (ж. р.). *Повідомлення Української ономастичної комісії*. Київ: Наукова думка, 1967. Вип. 3. С. 50–57.
16. Савченко Л. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти: монографія. Сімферополь: Доля, 2013. 600 с.
17. Словарь української мови. Упор. з додатком власного матеріалу Б. Грінченко: у 4 т.; надр. з вид. 1907–1909 рр., фотоспособом. Київ: Наукова думка, 1996–1997.

18. Словник української мови: в 11 т. Гол. редкол. І. Білодід. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
19. Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від відапелятивних антропонімів). Львів: Інститут народознавства НАН України, 2004. 536 с.
20. Чучка П. Прізвища закарпатських українців: історико-етимологічний словник. Львів: Світ, 2005. 707+XLVIII с.

References

1. Bilousenko P. (2014) Onomast Vasyl Nimchuk [Onomast Vasyl Nimchuk]. *Ukrainske movoznavstvo*. Vyp. 1. S. 3–15 [in Ukrainian].
2. Buchko H., Buchko D. (2013) Istorychna ta suchasna ukrainska onomastyka: vybrani pratsi [Historical and modern Ukrainian onomastics: selected works]. Chernivtsi: Bukrek. 456 s. [in Ukrainian].
3. Halas K.Yo. (1957) Pro deiaki nazvy naselenykh punktiv Zakarpattia [About some names of settlements in Zakarpaty]. *Dialektolohichniy zbirnyk Uzhhorodskoho derzhuniversityetu*. Uzhhorod. Vyp. 2. T. XXVI. S. 203–206 [in Ukrainian].
4. Dezhe L. (1967) Spysok venherskykh nazvaniy sel y horodov s parallelnymy russkymy (slovatskymy, rumynskymy) nazvaniyamy [List of Hungarian names of villages and towns with parallel Russian (Slovak, Romanian) names]. *Ocherky po ystorry zakarpatskykh hovorov*. Budapesht: Izd. AN Venhryi. S. 244–275 [in Russian].
5. Zhaivoronok V.V. (2006) Znaky ukrainskoi etnokultury: slovnyk-dovidnyk [Signs of Ukrainian ethnoculture: dictionary-reference]. Kyiv: Dovira. 703 s. [in Ukrainian].
6. Karpenko Yu.O. (2005) Onomastychni mirkuvannia [Onomastic considerations]. *Zapysky z onomastyky*. Odesa. Vyp. 9. S. 11–17 [in Ukrainian].
7. Kotovych V. (2021) Astonimy Ukrainy: typolohiia onimnoho kodu [Astonyms of Ukraine: typology of onymic code]. *Naukovi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Filolohiia*. Vyp. 1 (45). S. 256–261 [in Ukrainian].
8. Kotovych V.V. (2020) Oikonimnyi prostir Ukrainy: onomastychni ta linhvokulturolohichniy aspekty [Oikonym space of Ukraine: onomastic and linguocultural aspects]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia dok. filol. nauk: spets. 10. 02. 01 «Ukrainska mova». Lutsk. 40 s. [in Ukrainian].
9. Kotovych V.V. (2020) Oikonimiia Ukrainy yak linhvokulturnyi fenomen: monohrafiia [Oikonymy of Ukraine as a linguistic and cultural phenomenon: a monograph]. Drohobych: Posvit. 448 s. [in Ukrainian].
10. Kotovych V. (2021) Nazvy mist Ukrainy: linhvokulturolohichniy slovnyk [Names of cities of Ukraine: linguistic and cultural dictionary]. Drohobych: Posvit. 472 s. [in Ukrainian].
11. Luchyk V.V. (2014) Etymolohichniy slovnyk toponimiv Ukrainy [Etymological dictionary of toponyms of Ukraine]. Vidp. red. V. H. Skliarenko. Kyiv: VC «Akademiia». 544 s. [in Ukrainian].
12. Luchyk V.V. (2007) Pozamovni chynnyky i katehoriy oikonimnoi nominatsii [Outoforder factors and categories of oikonym nomination]. *Studii z onomastyky y etymolohii*. Kyiv. S. 193–202 [in Ukrainian].
13. Marusenko T.A. (1968) Materyaly k slovariu ukraynskykh heohrafycheskykh apelliatyvov (nazvaniya relefov) [Materials for the dictionary of Ukrainian geographical appellatives (relief names)]. *Polesye*. Moskva: Nauka. S. 206–255 [in Russian].
14. Nimchuk V. (2017) Bukovel chy Bukovial? [Bukovel or Bukovyal?] *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: Movoznavstvo*. Vyp. 1 (27). S. 224–227 [in Ukrainian].
15. Nimchuk V.V. (1967) Yasinnia (ser. r.) chy Yasynia (zh. r.) [Yasinya (neuter gender) or Yasinya (feminine gender)]. *Povidomlennia Ukrainskoi onomastychnoi komisii*. Kyiv: Naukova dumka. Vyp. 3. S. 50–57 [in Ukrainian].
16. Savchenko L. (2013) Fenomen etnokodiv dukhovnoi kultury u frazeolohii ukrainskoi movy: etymolohichniy ta etnolinhvistychni aspekty: monohrafiia [The phenomenon of ethnocodes of spiritual culture in the phraseology of the Ukrainian language: etymological and ethnolinguistic aspects: monograph]. Simferopol: Dolia. 600 s. [in Ukrainian].
17. Slovar ukrainskoi movy (1996–1997) [Dictionary of the Ukrainian language]. Upor. z dodatkom vlasnoho materialu B. Hrinchenko: u 4 t.; nadr. z vyd. 1907–1909 rr., fotosposobom. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
18. Slovnyk ukrainskoi movy (1970–1980) [Dictionary of the Ukrainian language]: v 11 t. Hol. redkol. I. Bilodid. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
19. Khudash M. (2004) Ukrainski karpatski i prykarpatski nazvy naselenykh punktiv (utvorennia vid vidapeliativnykh antroponimiv) [Ukrainian Carpathian and Precarpathian names of settlements (formation from appellative anthroponyms)]. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy. 536 s. [in Ukrainian].
20. Chuchka P. (2005) Prizvyshcha zakarpatskykh ukraintsiv: istoryko-etymolohichniy slovnyk [Surnames of Transcarpathian Ukrainians: historical and etymological dictionary]. Lviv: Svit. 707+XXLVIII s. [in Ukrainian].

THE NAMES OF SETTLEMENTS OF THE SILVER LAND AS A LINGUISTIC AND CULTURAL PHENOMENON

Abstract. The article analyzes the names of the cities of Transcarpathia such as Beregovo, Vynohradiv, Tyachiv, Chop as a linguistic and cultural phenomenon. It was found that they explain the information of the appellate code (landscape-artifact microcode). It is proved that oikonyms are an integral part of the general linguistic system, their emergence and development

are subject to general linguistic regularities. At the same time, the process of nominating any geographical objects is not purely linguistic and is not reduced to a simple act of labeling. Oikonyms / astionyms contain in their foundations significant and important information from the most diverse information spheres: linguistic, historical, social, cultural, psychological, ethnographic, etc. It is the volume of linguistic and extralinguistic information that allows them to be units capable of representing the connection with the cultural and historical and nationally specific features of this or that people. It is emphasized that the culture of online access to language commons shapes language categories and concepts. Therefore, oikonyms are considered as a special layer of proprietary vocabulary that reflects the world named by man and the space defined by him. The reproduction of the culture of Ukrainian oikonymic naming implies the presence of both linguistic and cultural information in the onym. Linguistic is dictated by certain linguistic laws, cultural is defined by the very essence of culture and objectified with the help of cultural codes.

Modeling of linguistic and cultural portraits of the names of the cities of the Silver Land made it possible to trace the genesis, peculiarities of functioning, cultural and historical and national conditioning of the astionyms Berehovo, Vynohradiv, Tyachiv, Chop. The application of the functional and semantic fields modeling technique ensured the creation of linguistic and cultural portraits of the names of the cities of Zakarpatya with the identification of their nuclear and interpretive zones, near and far periphery zones.

Keywords: Professor Vasyl Nimchuk; Silver Land; Transcarpathia; oikonyms; astionyms; onomastics; linguistic and cultural portrait; method of nomination.

© Котович В., 2023 р.; © Мацьків П., 2023 р.

Віра Котович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, Дрогобич, Україна; virako@ukr.net; <http://orcid.org/0000-0001-6370-8135>

Vira Kotovych – Doctor of Philology, Professor, Head of the Ukrainian Language Department, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine; virako@ukr.net; <http://orcid.org/0000-0001-6370-8135>

Петро Мацьків – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, Дрогобич, Україна; petro_matskiv@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-1853-5375>

Petro Matskiv – Doctor of Philology, Professor of the Ukrainian Language Department, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine; petro_matskiv@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-1853-5375>

ЗАПЕРЕЧНІ ЗАЙМЕННИКИ ДЛЯ ПОЗНАЧЕННЯ ПОВНОЇ ВІДСУТНОСТІ ПРЕДМЕТА ЧИ ОСОБИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2(50)

УДК 811.161.2'367.626.6

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).244–256

Коца Р. Заперечні займенники для позначення повної відсутності предмета чи особи в історії української мови; кількість бібліографічних джерел – 25; мова українська.

Анотація. У статті проаналізовано зафіксовані в пам'ятках української мови заперечні займенники для позначення повної відсутності предмета чи особи як суб'єкта або об'єкта дії – *ніщо* (*ничьто, ничьсо*), *нич*, *ніц*, *никус*, *нігич*, *ніхто* (*никъто*), *нікт*, *нічогісінько*, *аніхто* та ін. Незважаючи на дослідження таких лексем у сучасному мовознавстві, повну картину розвитку всіх форм заперечних займенників від моменту їх виникнення до сьогодні не встановлено. У пропонованій статті ставимо за мету простежити історію формування й функціонування заперечних займенників для позначення повної відсутності предмета чи особи протягом усіх періодів розвитку української мови. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) виявити в пам'ятках української мови XI–XX ст. заперечні займенники, що вказують на відсутність предмета чи особи; 2) здійснити лексико-словотвірний аналіз цих лексем; 3) встановити час їх виникнення, період функціонування та територію поширення; 4) простежити долю кожної лексеми в сучасній українській літературній мові, у територіальних діалектах, при потребі порівняти їх із аналогічними утвореннями інших слов'янських мов.

На основі аналізу лексем, дібраних із різних історичних пам'яток, а також діалектних даних показано, що протягом усього періоду розвитку української мови сформувалася ціла система заперечних займенників, для якої характерна велика кількість фонетичних, морфологічних і словотвірних варіантів, поширених як у літературній мові, так і в діалектах, а також наявність окремих лексем, притаманних тільки певним говорам. Усі проаналізовані займенники мають різний час виникнення. Більшість із зафіксованих лексем поширювалася на всій території України, деякі з часом звужували локацію використання (наприклад, *нич*), частина одразу виникла на певних територіях і функціонувала як локальні діалектизми (*никус*, *нігич*, *нічогіч*, *никогогіч*). Загалом найбільша кількість фонетичних, лексичних і словотвірних варіантів до сьогодні збереглася в південно-західному наріччі української мови.

Ключові слова: заперечні займенники, історичний словотвір, українська мова, діалектизми.

Постановка проблеми. Займенник – невеликий за кількістю, строкатий за будовою, здавна сформований, часто вживаний [Самійленко 1970, с. 5] клас слів, який відіграв значну роль у формуванні граматики будови слов'янських мов. З історичного погляду всі займенники органічно взаємопов'язані не тільки специфічністю своїх функцій у системі співвідносних лексико-граматичних розрядів слів, будові речень, а й спільністю походження від так званих займенникових коренів, структурною спаяністю, наявністю в їхній флективній системі тільки їм властивих афіксів, флексій, особливого займенникового відмінювання, специфічних засобів, способів словотворення і формотворення, специфічними закономірностями свого розвитку [там само, с. 7]. Успадковані зі спільнослов'янської доби, а отже, спільні для всіх слов'янських мов, займенникові корені, обростаючи афіксами, у різних слов'янських мовах на різних етапах їх розвитку виступають у відмінному морфологічному оформленні [Гумецька 1958, с. 156]. Отже, у словотворі займенників української мови багато спільного з іншими слов'янськими мовами, проте «спостерігається тут і ряд своєрідностей» [Бевзенко 1960, с. 176]. Не є винятком і заперечні займенники, що вказують на відсутність предмета чи особи. Сформовані в праслов'янський період, вони пройшли довгий шлях становлення, зазнаючи певних змін, спричинених чи то інтралінгвальним

розвитком, чи то впливом сусідніх мов.

Аналіз досліджень. Заперечні займенники були вже об'єктом вивчення з погляду словотвору та морфології [Самійленко 1970; Бевзенко 1960]. Історію відмінкових форм та функціонування займенників у давній руськоукраїнській мові докладно простежено в працях С.П. Самійленка. Словотвір займенників XIV–XV ст. частково описала й схарактеризувала Л.Л. Гумецька. Функціонування діалектних форм різних розрядів займенників вивчали І.А. Панькевич, М.М. Онишкевич, Й.О. Дзендзелівський, Г.Л. Аркушин, Д.А. Марєєв, Ю.В. Громик та ін. Однак у більшості названих праць, хоча й детально, але тільки з якогось одного аспекту (окремий період розвитку української мови, діалект чи навіть говір / говірка тощо) висвітлено те чи те питання. Повна картина розвитку всіх форм заперечних займенників від моменту їх виникнення до сьогодні залишається невстановленою.

Мета статті, завдання. У пропонованій статті ставимо за мету простежити історію формування й функціонування заперечних займенників для позначення повної відсутності предмета чи особи протягом усіх періодів розвитку української мови. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) виявити в пам'ятках української мови XI–XX ст. заперечні займенники, що вказують на відсутність предмета чи особи; 2) здійснити лексико-словотвірний аналіз цих лексем; 3) встановити час їх виник-

нення, період функціонування та територію поширення; 4) простежити долю кожної лексеми в сучасній українській літературній мові, у територіальних діалектах, при потребі порівняти їх із аналогічними утвореннями інших слов'янських мов.

Методи та методика дослідження. Дослідження виконано за допомогою загальнонаукових (аналіз, синтез, порівняння, систематизація) та власне лінгвістичних методів, основними серед яких є описовий (для виявлення заперечних займенників і пояснення їх будови та функціонування), порівняльно-історичний (для з'ясування закономірностей розвитку аналізованих лексем у різні хронологічні періоди), зіставний (порівняння літературних форм із лексемами, уживаними в діалектах, частково – в інших слов'янських мовах). Під час виконання окремих завдань були використані прийоми етимологічного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Зафіксовані в пам'ятках української мови займенники поділяємо на дві групи: 1) лексеми для позначення відсутності предмета – *ніщо* (*ничѣто*), *ничѣсоже*, *ничо* / *нічо*, *нічого*, *ничой*, *нич*, *ніц*, *никус*, *нігич*, *нічогіч*, *нічогісінько*, *ничогенько*, *нічогісько*, *анічогісінько*, *аніщо*; 2) лексеми для позначення відсутності особи – *ніхто* (*никѣто*), *никъ*, *никтъ* / *нѣхтъ*, *нихто(с)ко(л)векъ*, *нікогогічъ*, *нікогісінько*, *ніхтойсенько*, *ніхтогісінько*, *анікогісінько*, *аніхто*.

Для позначення повної відсутності предмета як суб'єкта або об'єкта дії в сучасній українській літературній мові вживається займенник *ніщо* (СУМ V, 431), який виник у праслов'янській мові внаслідок поєднання заперечної частки **ni* 'ні' та відносно-питального займенника **čьto* 'що': **ničьto* < **ni* + **čьto* (ЕССЯ 25, 112). Саме у формі *ничѣто* він функціонував у давньоукраїнській мові, однак у розглянутих пам'ятках XI–XIII ст. практично завжди представлений із часткою *же* – *ничѣтоже*, що було характерною рисою старослов'янської мови [Вайан 1952, с. 170]. Наприклад: *и воротнишася опать не вьспѣвше ничѣто же* (XII / 1425 ПСРЛ II, 107), *и ничѣтоже не съгорѣ тѣкъмо цркви юдина* (XII СкБГ, 19 а), *Печеньзи оустремшиася на нь. стрѣлающе его. и не могоша ему ничѣтоже створити* (X / 1377 ПСРЛ I, 19 зв.) та ін. Таку форму засвідчено й у пам'ятках церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – початку XVII ст.: *ничѣто же смѣреном(д)рїю равно* (ІЗ 1624, 283), *ничѣто же вреди ихъ* (Могила, 102), *всей Тр(о)ци, не естъ ничѣто же первѣйшее* (Тр. 1646, 70).

У староукраїнських джерелах зафіксовано певні фонетичні та графічні варіанти аналізованого займенника – *ничѣто* (*нишѣто*, *нищо*, *нішѣто*) 'ніщо' (ССУМ II, 53), *нищо* (*нишѣто*, *нѣщо*, *ничѣто*) [Шпить 2016, с. 67]: *щобы и(м) ни оузѣли нищо* (1429 УГр. XV, 82), *и без него не бы(с) ничѣтоже* (XIV Уж. П., 64 а), *ничѣто* (Мист., 450), *за нищо* (I пол. XVII Сл. о зб., 13/23). У XIV–XVII ст. українізована форма *що* поступово витісняє *что*, а вже на початку XVIII ст., за словами М. Лесіва, займенник **čьto* і похідні від нього тільки деколи з'являються у своїй первісній формі [Łesiów 1972, с. 103].

Унаслідок злиття етимологічних [ы] та [і] у XII – першій половині XIII ст. заперечна частка *ни* давньоукраїнської мови втратила свої розрізнявальні якості і поступово витіснилася в заперечних займенниках часткою *ні*, що походила з давньої незначеної *нѣ* [Самійленко 1970, с. 29]. Прикметно, що у XVIII ст. префікс *нѣ-* брав участь у творенні тільки заперечних займенників: *я не знаю нѣчого, що та(м) говоривъ* (1692 АППС 2, 135 зв.), *которій нѣчого не здѣлалъ, а тилко зъ спесью отправилъ посланнихъ* (1717-1767 Дн. Марк., 28), *не могу нѣчого порадити* (1723 ПЛ, 35).

Остаточне злиття давніх часток *ни-* (> **ni-*) та *нѣ-* (> **ně-*) й утворення власне українського способу творення заперечних займенників за допомогою частки *ні-* відбулося до кінця XVIII ст. Так сформувалася словотвірна модель заперечних займенників «*ні-* + відносний займенник», яка функціонує і сьогодні. Однак давня частка *ни* зберігається досі в закарпатських, лемківських, бойківських говорах південно-західного наріччя української мови в утвореннях типу *никто*, *нико*, *ник*, *нихто*, *ништо*, *нищо*, *нич*, *ничий*, *ни який* [Верхратский 1899, с. 73; Верхратский 1902, с. 128; Верхратский 1912, с. 50; Бевзенко 1960, с. 177–178; Онишкевич 1964, с. 44–47], а також у західно- та середньополіських говірках: *нихтѣ*, *нікого*, *нічѣго*, *нікѣ*, *нічѣ* [Громик 2008, с. 136].

У новій українській мові усталився займенник *ніщо* (1885–1886 Жел. I, 531; 1893–1898 СРУ II, 199) / *ніщо* (1907–1909 Гр. II, 568; 1924–1933 РУАС, 1673; 1924 Огієнко, 253). У такій формі аналізована лексема функціонує сьогодні на всій території України, однак у діалектах засвідчено різні її фонетичні варіанти.

Найпоширенішою у західних говорах, як зазначав М.М. Онишкевич, є форма *н'ішчо* з фонетичними різновидами *нішч'ѣ*, *нішчѣд*, *нишчѣд*, *нішч'ѣд*, *нешчѣд* [Онишкевич 1964, с. 44], які розпоршені по всій названій території. Найчастіше вона функціонує паралельно з іншими формами, рідше виступає самотійно. Зокрема варіант *н'ішчо* локалізується в покутських, гуцульських говорах, а також у центральній частині наддністрянських говірок; спорадично вживається у західно- та середньополіських, волинських та подільських говірках [Онишкевич 1964, с. 44]. Форма *нишчѣд* (*нішч'ѣд*, *нешчѣд*) поширена в основному в західно- та середньополіських говорах [там само].

У західних діалектах широко побутує форма *нішѣд* та її фонетичні варіанти *нішѣд*, *нишѣд*, *нешѣд*, *ниш'ш'ѣд*, яка є дериватом давньоукраїнського *нишѣто* [там само]. Спорадично такі форми вживаються у західно- та середньополіських говірках [Аркушин 2012, с. 110], рідше – у волинських та наддністрянських, частково – у подільських [Онишкевич 1964, с. 44].

У закарпатському діалекті активно вживаються архаїчні форми *ничѣто* і *нишѣто* з фонетичними варіантами *нішѣто*, *н'ешѣто* [Онишкевич 1964, с. 45; Верхратский 1899, с. 240].

Праслов'янського походження заперечний

займенник **ніцьсо* < **ні* + **цьсо*, **цьсо* (ЕССЯ 25, с. 11-12). Однак форма *ничьсоже* рідко фіксується в пам'ятках XI–XIII ст. і характерна здебільшого для церковнослов'янської мови: *ничьсоже бе-стропа ни бес промысла бжиа не бывають на земли* (Изб 1076, 131), *ничьсоже бо такова вина єсть. неже-ли несытаго оума образъ* (XII / XIII УСт, 237 зв.), *к тому же не съмѣаахоу его въпрашаті ничьсоже* (1095–1117 МС, 97 г). Водночас, за спостереженнями О.П. Білиха, у пам'ятках церковнослов'янської мови української редакції XVI – початку XVIII ст. засвідчено лише поодинокі випадки її використання [Білих 2016, с. 192]: *ничесо же оста в(ь) житници* (1628 Лим., 26), *слава моа ничесо же єсть* (1697 ЄвКП, 145 зв.). І це попри рекомендації М. Смотрицького використовувати для називного відмінка разом із *что* також форму *чесо* (См. Гр., 208).

Очевидно, заперечний займенник *ничьсо* / *ничесо*, засвідчений у давньоукраїнських пам'ятках, досить рано виходить з основного ужитку. Однак уживається донині в закарпатських говірках у формі *нічшо*, а в наддністрянських – у формі *ничо* [Онишкевич 1964, с. 42].

Закономірним явищем для слов'янських мов є вживання родового відмінка у функції називного, особливо при заперечних словах [Lehr-Splawiński 1925, с. 501]. М.М. Онишкевич такі форми поділяв на дві групи: 1) первинні і 2) вторинні [Онишкевич 1964, с. 46]. До первинних дослідник відносив займенник *ничо*, що виник унаслідок поєднання давнього префікса *ни-* та займенника *цьсо*. Наприклад: *потратытєсь, каже, и ничо съ того не буде – готовь голову свою дати въ закладъ* (1889 Боржковський, 669). Ця форма сьогодні спорадично вживається в західнополіському та наддністрянському діалектних ареалах [Онишкевич, с. 46; Аркушин, с. 110; Лисенко, с. 137].

Унаслідок фонетичного розвитку української мови виникає займенник *нічо*, як-от: *Ввечір сидла-м, сидла-м довго, сидла-м, аж кури запіли; нічо не могла-м дождатись, всі тріски, скалки ізжегла-м* (XIX Шашкевич, с. 83), *коли хворому нічо не годни помочи* (1896 Жаткович, 23). Саме цю форму зафіксовано в словниках кінця XIX – початку XX ст.: *нічо* (1885–1886 Жел. I, 531), *нічо* ‘= нічого’ галиц. (1907–1909 Гр. II, 568; 1924 Огієнко, 253). Лексикографи того періоду звертали увагу на її діалектне функціонування, про що свідчать помітки «галиц.». Зокрема, І. Огієнко в коментарях до статті *нічого* в «Українському стилістичному словнику» зазначав: «в Г. часто скорочують в *нічо*; цієї форми на В. У. не вживають» (1924 Огієнко, 253). З приміткою «діал.» названий заперечний займенник поданий і в СУМі – *нічо* (СУМ V, 430). Ця форма поширена в північній та східній частинах наддністрянських говорів, північній частині надсянських, рідше – у верхньо-наддністрянських, бойківських та південно-західній частині подільських говорів. Займенник *нічо* локалізується в гуцульських [Шкрумеляк 2016, с. 104] та покутських говорах, виступаючи паралельно з іншими формами, і в буковинських, виступаючи самотійно [Онишкевич 1964, с. 46].

У пізнішому процесі розвитку української мови виникла сучасна форма *нічого* (СУМ V, 431), засвідчена як самотійна лексема словниками кінця XIX – початку XX ст.: *нічого* (1885–1886 Жел. I, 531), *нічого* (1893–1898 СРУ II, 199), *нічого* (1907–1909 Гр. II, 568; 1924–1933 РУАС, 1672; 1924 Огієнко, 253) та ін. У південно-західній частині волинських, у північно-західній частині західнополіських та західній середньополіських, а також спорадично в бойківських говорах уживається форма *ничого* [Онишкевич 1964, с. 47], яку також зафіксував І. Огієнко – *ничого* (1924 Огієнко, 252).

У словнику Є. Желехівського знаходимо ще варіант *ничой* = *ничого* = *ничо* (1895–1896 Жел. I, 529).

У закарпатських, південній частині надсянських, південно-західній частині бойківських і спорадично у верхньонаддністрянських говорах зафіксовано давню праслов'янську лексеми *нич* [Онишкевич 1964, с. 46] – **ніць* < **ні* + **ць*, представленої, крім сербського та хорватського (чак.) *ѡа* ‘що’, тільки з розширенням – **цьто* або з генетичною флексією – **цьсо* (ЕССЯ 25, 111). Таке утворення було рідковживаним в XI–XIII ст. Наприклад: *чи иного ничь* (Изб. 1076, 105). Старослов'янські тексти засвідчують заперечний займенник *ничьже*, зокрема: *ничь же выше показаниѣ* (Гр. Наз. XI). На думку А. Вайана, «форма (*ничьже*) запозичена, без сумніву, із західної церковнослов'янської мови (хорватська церковнослов'янська мова має *ча*, *че*, *за чь* замість *что*, *за что*), але ця форма існувала й у старослов'янській мові, про що свідчить похідне дієслово *оуничьжити...*» [Вайан 1952, с. 170]. І.І. Срезневський прирівнював займенник *ничь* до *ниче* ‘ніщо’ (Срезн. II, 454) і наводив приклад зі «Слова»: *на ниче ся години обратиша*. Проте «форму *ниче* у «Слові» можна пояснити як узагальнення тих форм, де після *ничь* йшла підсилювальна частка *жь* (пор.: ч. *pro-čež*, *pa-čež*, *zabež*, в *puwczez* та ін.), однак першовидавці пам'ятки могли випадково подати *e* замість *ь*» [Німчук 1971, с. 16].

Значно розширилося використання названого займенника в XVI–XVIII ст. Здебільшого таке явище спостерігаємо в документах та творах із тих територій, які сьогодні відносимо до карпатських говорів південно-західного наріччя української мови. Наприклад: *не зо(с)тавляючи собѣ ни(ч)* (1642 АО, 193), *не иль ни(ч)* (XVI УС XVIII, 303 а), *чомъ дѣла добрыи безъ вѣры ничь не хоснують* (XVI НС, 30 б). Цей займенник продовжує функціонувати й у XVIII ст.: *тѣ сѣтъ 7, ѿ осмом ничь не знаю* (1769 ОБ, 165), *ѿ тыхъ ничь не мого знати* (1769 ОБ, 166), *вы сла ничь ѿнюдъ не журите* (1769 Удварі, 169).

Займенник *ничь* характерний також для старобілоруської мови й зафіксований уперше 1600–1605 рр. (ГСБМ 21, 13).

М. Лесів, розглядаючи *ничь* (*пуѣ*) в українській літературній мові XVII – початку XVIII ст., уважав його діалектною формою, ідентичною до тієї, яка сьогодні виступає в бойківських, гуцульських, закарпатських і лемківських говорах [Łesiów 1972, с. 103]. Водночас дослідник висловив припущення про можливість його запозичення з польської мови,

наголошуючи, що є випадки, коли важко однозначно стверджувати, чи є це явище чисто польське, чи українське діалектне, аналогічне до польського [там само]. Однак відповідником праслов'янського **ničь* є польск. стар. *nicze* 'ніщо, нічого' (ЕССЯ 25, 111), якому повинно було б відповідати староукраїнське *ниче*. Подібна форма характерна і для старочеської мови – чеш. стар. *niče* 'ніщо, нічого' (ЕССЯ 25, 111). Натомість ідентичну до української форми мають словенська (*nič*) і словацька (*nič*) мови, з яких остання більш реально могла стати мовою-донором, зокрема, для закарпатських говорів. Тому, ймовірно, у цій ситуації доцільно говорити про збереження давнього праслов'янського займенника в південно-західних українських говорах, функціонування якого підтримувалося існуванням аналогічних чи подібних форм у сусідніх з українською слов'янських мовах.

Про територіальне обмеження у використанні цієї форми свідчать також дані словників наступних століть. Зокрема у XIX ст. названий займенник знаходимо в словнику Є. Желехівського та С. Недільського – *нич* 'нічо' (1895–1896 Жел. I, 529). Про використання його на Галичині і відсутність у «Великій Україні» писав І. Огієнко, однак він помилково вважав цю лексему скороченою формою займенника *ничого* (1924 Огієнко, 252). Використовував займенник *нич* у своїх творах І.Я. Франко: *Петрії оглянувся – нич не видати; Не було часу нич виносити* (1952 Франко VIII, 112), *но не хтіли нич роботи* (1952 Франко VIII, 118). У східноукраїнських говірках займенникова основа *ничь* збереглася в прислівнику *знічев'я* (< *сць ничь-вья) 'від нічого робити', у прикметнику *нічвидний* (< *ничьвидный) 'непривабливий, негарний' (1907–1909 Гр. II, 568) [Німчук 1971, с. 16].

У деяких сучасних західноукраїнських говорах наявна форма *ниці*, запозичена з польської мови *nić* 'ніщо', що є скороченням з *ničo, niczso* (Brückner, 359). У староукраїнській мові засвідчена з XVI ст.: *ниць не(д)баючи на жа(д)ное напминанъе* (1590 АЖ, 271 зв.), *леч они, нашовши его, казали ся ему з соболеі шуби розобрати, а он ся просил... а они ниці [нѣць – у виданні А.С. Петрушевича] не дбаючи, і того розстріляли* (XVII ЛЛ, 108), *німцов і гайдуков, ниці [ничь – у виданні А.С. Петрушевича], альбо мало ся што остало* (XVII ЛЛ, 109) та ін. У цей час, а саме з 1501 р. його засвідчують і старобілоруські пам'ятки (ГСБМ 21, 12), де він також є запозиченням із польської (ЕСБМ 8, 33).

Займенники *ниці* = нічо, нич (Жел. I, 531) / *ниці* 'нічого' (1907–1909 Гр. II, 567; 1924 Огієнко, 253) фіксують словники кінця XIX – початку XX ст. У сучасній українській мові форма *ниці* із її фонетичними варіантами *нец*, *ниц* не охоплює великої суцільної території, а виступає тільки локально. Найчастіше вона вживається в говорах, які межують із польською мовною територією, або там, де перебували польські колоністи, зокрема в говорі батюків [Верхратський 1912, с. 280], у південно-західній частині волинських говірок та південно-західній частині західнополіських [Онишкевич 1964,

с. 47; Аркушин 2012, с. 110]. Використовують її також носії буковинських (СлБГ, с. 337), бойківських (СБГ I, с. 492) та гуцульських [Шкрумеляк 2016, с. 104] говорів.

У лемків [Пиртей Словник, с. 242], а також спорадично у західній частині бойківських говорів [Онишкевич 1964, с. 47; СБГ I, с. 490] зі значенням заперечного займенника *ніщо* виступає синонім *никус*, який виник унаслідок поєднання частки *ни-* та іменника **kas* 'кусок' [Самійленко 1970, с. 29]. Спираючись на дані лінгвогеографічного аналізу, М.М. Онишкевич припускав, що ця форма є пізнішим утворенням, яке витіснило первісну форму **ничьто* [Онишкевич 1964, с. 47]. На більш давній час виникнення вказував і С.П. Самійленко [Самійленко 1970, с. 29]. Однак це мало відбутися щонайменше до II пол. XIX ст., оскільки названа лексема лексикографована у «Малорусько-німецькому словнику» Є. Желехівського та С. Недільського: *ни-кус* 'зовсім ні' (1895–1896 Жел. I, 528).

Зауважимо, що слово *никус* у словосполученні *никжсь ни(ч)* 'зовсім нічого' зафіксовано в Углянському учительному Євангелії – пам'ятці кінця XVII ст. із території Закарпаття: *а процо тогды прійде(т) члкъ перепильи до цркве на млтвѣ. а що чини(т). ано емѣ в головѣ шѣми(т) дѣда вчерашній. фрасже(т)са що емѣ даль. рахжеть. ци много пропиль. или програль. о млтвѣ никжсь ни(ч). хо(т) рад(д) прійти до того. а но не може(т)* (XVII УУС, 37). Використання цієї лексеми в церковно-релігійній літературі свідчить про її широкий ужиток у народній мові XVII ст. і, зокрема, у мові переписувача. Однак названий займенник не притаманний марамороським говіркам. Імовірно, автор Углянського УЄ був вихідцем з іншої території, хоча й проживав на Закарпатті. На це вказує й мова рукопису, де «проявляється вплив марамороського мовного середовища, а також наявність великої кількості лексичних одиниць, характерних для прикордонної словацько-русинсько-польської території» [Вашичкова 2017, с. 136].

Для вираження семантики 'зовсім нічого' використовується діалектне слово *нігич* (СУМ V, 419), зафіксоване в словниках кінця XIX ст., зокрема: *нігич* 'ніщо' (1895–1896 Жел. I, 529), *нігич* (1893–1898 СРУ II, 199). Названа лексема пов'язана з болг. *нич* (із запереченням) 'зовсім (не)', молд. *ич* 'зовсім, нічого, ніскільки', що є запозиченням із турецької мови; тур. *hiç* (при заперечному дієслові) 'ніщо, нічого; ніскільки, зовсім (не); абсолютно', як і полов. *hič*, крим.-татар. *hāç*, походить від перс. *hij* 'ніякий, ніщо' (ЕСУМ IV, 96).

Унаслідок контамінації *нічого* і *нігич* (ЕСУМ IV, 105) виник зафіксований у словнику Є. Желехівського займенник *нічогіч* 'зовсім нічого' (1895–1896 Жел. I, 531), який сьогодні спорадично використовується в буковинських говірках: *нічогіч, нічогічь* (СлБГ, 337) 'нічогісінько'.

Для вираження повної відсутності особи як суб'єкта або об'єкта дії в сучасній українській літературній мові використовується заперечний займенник *ніхто* (СУМ V, 429).

Праслов'янське утворення *nikyto* < *ni + *kьto (ЭССЯ 25, 119-120) продовжує функціонувати в давньоукраїнській мові – *никъто*, часто поєднуючись з часткою *же* – *никътоже*. Наприклад: *и никто же не вѣсть кто єсть снѣ тькмо оцѣ* (1095–1117 МС, 81 г), *то никтоже ва(с) не можетъ вредитиса* (1117 / 1377 ПМ, 83), *никтоже оубо чрьсь повелѣниє игоумене да не творить* (XII / XIII УСт, 217). Така форма до XVIII ст. була панівною для церковнослов'янської мови української редакції, що засвідчено відповідними пам'ятками [Білих 2016, с. 193]: *никто же бо без(ъ) грѣха* (Ч 1617, 22 зв.), *никто же можаше приближитиса горѣ той* (ПКП 1661, 19).

У грамотах староукраїнської мови поряд з *никто* (*нікто*) (ССУМ II, 52) фіксуємо використання українських форм *нихто* (*ніхто*, *нихъто*) (ССУМ II, 52): *а ни хто зъ роду моего* (1347 Гр. XIV, 25), *никто да нѣ воленъ продати* (1401 Дарча С. Винца), *щобы не ходилъ никто безъ и(х) воли* (1456 УГр. XV, 105). Форма *хто* (< кьто) виникла після занепаду редукованих голосних через дисиміляцію *к* – *т*: *кьто* > *кто* > *хто*. Її вперше зафіксовано в пам'ятках XII–XIII ст. [Крымский 1907, с. 27], однак заперечні займенники від основи *хто* в опрацьованих пам'ятках часів Київської Русі не виявлені.

Починаючи з XVI ст., форми з *х* стають панівними, а префікси *ни-* та *нѣ-* функціонують паралельно, без надання переваги якомусь одному з них: *нихто са не ѡзыва(л)* (1578 КЗК, 40), *абы нѣхто ѡ томъ не зна(л)* (1652 ЛРК, 1 зв.), *и ни(х)то з бли(з) ки(х) мои(х)* (1561 АК ЛГУ, 100 зв.), *а (в) то ни(х) то ся з дете(и) ани бли(з)ки(х) мои(х) уступова(ти) са не маю(т)* (1577 ВГ, 222), *мнѣ нѣхто не даль помощи* (1700 АППС 2, 215), *и не повинень нихто ж и(з) потомъковъ моихъ* (1740 АППС 2, 245), *чтобъ никто къ той шайке не толко явнымъ, но и тайнымъ образомъ пристать не могъ* (1768 Колівищина, 70).

У новій українській мові усталюється єдиний займенник: *ніхто* (1895–1896 Жел. I, 530) / *ніхто* (1907–1909 Гр. II, 567; 1924–1933 РУАС, 1668; 1930 РУС, 289; 1924 Огієнко, 253). Його фонетичний варіант *нихто* засвідчений, зокрема, у західнополіських [Аркушин 2012, с. 110], бойківських [СБГ I, 491], лемківських [Пиртей 2013, с. 100], долівсько-му [Верхратский 1900, с. 73] говорах.

Форма *никто* спорадично і, як правило, паралельно з іншими формами фіксується в лемківських говірках: *никто* / *нихто* [Пиртей Словник, с. 242; Верхратский 1902, с. 128].

Одним із варіантів займенника *хто*, уживаним на Закарпатті, є *тко*, який виник унаслідок метатези приголосних (*кто* – *тко*). Займенник *нитко* [Верхратский 1899, с. 73] засвідчений у пам'ятках XVI–XVII ст. із карпатського регіону. Наприклад: *нитко не буде(т) осу(ж)день* (УС XIX, 144 б). Для середньокарпатських і частково західнополіських говірок характерна також форма *нико* [Аркушин 2012, с. 110] або *ніко* [Сабадош 2008, с. 208].

Закарпатські займенникові форми *тко*, *ко*, на думку І.А. Панькевича, запозичені з сербохорват-

ської мови за посередництвом сербських колоністів, які поселилися на території Закарпаття у XV ст. [Панькевич 1938, с. 31, 289, 401]. М.М. Онишкевич висунув гіпотезу про те, що ці форми є значно архаїчніші й були запозичені з сербохорватської мови в період безпосереднього межування південних слов'ян зі східними у V–IX ст. [детальніше див.: Онишкевич 1966].

Рідковживаним у давньоукраїнській мові є утворення *никъ* 'ніхто' (Срезн. II, 451): *никъ же можетъ дѣвѣма господинома работати: либо о единомъ неродить, а друугаго дрѣжитъса* (Панд. Ант. XI, 31). Походження цієї форми не зовсім ясне. Імовірно, вона є залишком давньої форми називного відмінка однини займенника псл. **кьто* без компонента *-to* (ЕСУМ IV, 87).

У староукраїнській мові фіксуємо польське запозичення *никтъ* (польськ. *nikt* є скороченням з *nikto* (Brückner, 363–364)), яке також засвідчують старобілоруські пам'ятки (ГСБМ 21, 5). Під впливом української мови ця форма змінюється на *нѣхтъ* [Лесів, с. 105]. Наприклад: *Памятай, кролю, жесь єст человекъ смертелный, Приїдет тот час, же будеш въ землю погребеный, Будуть ся кости твои по земли валяти, Если суть царскіє, нѣхт их не будетъ знати* (XVII Сак.), *З меси шыи тяжар пекелный зложити. Двиagnet тяжар, котрого нѣхт не могъ двиagnetи, И еднымъ перстом не могъ жаден ся доткнути* (XVII Волк., 61/24), *а где ѡстрый гостинецъ, тамъ нихтъ не доходитъ* (XVII Евх., 36).

Названі скорочені варіанти займенника *ніхто* не збереглися в новій українській мові, окрім часткового використання форми *ник* у південно-західному наріччі [Самійленко 1970, с. 29, 125].

Цікавими з погляду структури та семантики є лексеми, утворені додаванням до заперечних займенників частини *ко(л)векъ*, що підсилювала значення заперечності, виражаючи семантику 'взагалі ніхто, ніщо, ніякий і т. д.': *и нихто(с)ко(л)векъ не маю(т) ѡ то на мни ничи(м) ѡступати* (1578 КЗК, 52 зв.), *не ѡставуючи ничего на себе и ни на когоко(л)векъ* (1578 КЗК, 64 зв.). Похідні такого типу не засвідчені пам'ятками наступних століть, за винятком одниничної згадки у РУАС – *ані будь-хто* (1924–1933 РУАС, 1668) 'решительно никто'.

У результаті контамінації *нікого* і *нігич*, за аналогією до *нічогіч*, виник займенник *нікогогіч* 'анікогісінко', що вживається в буковинських говірках (СлБГ, 336).

Особливістю нової української мови стало утворення суфіксальних дериватів від заперечних займенників *ніхто* та *ніщо*. Похідні такого типу зафіксовані в словнику П.П. Білецького-Носенка: *нікогогисенько* (мѣстоименіе неопредѣленное уменьшительное) *Никого нѣтъ, ни души* (1843 Б.-Н., 245), *ничогенько, ничогисинько* (мѣст. неопредѣленное уменьшительное). *ничого (ничего). Нѣтъ ни малѣйше и признака* (1843 Б.-Н., 247). Лексикограф помилково відносив їх до неозначених займенників, а, враховуючи суфікси *-еньк-* та *-ісінк-*, кваліфікував як зменшувальні («уменьшительное»). По-

дібне визначення подано й у словнику М. Уманця та А. Спілки – «здрібніле»: **нікогісінько, ніхтійсенько** (1893–1898 СРУ III, 285), **нічогісінько** (1893–1898 СРУ II, 199). Однак семантика подібних дериватів не містить зменшувально-здрібнілої оцінки, а вказує на повне заперечення, виражаючи значення ‘зовсім нікого’, ‘зовсім нічого’, а відповідні суфікси виконують суто формальну функцію: *Проходила я по всіх кімнатах – нема нікогісінько* (1955 Марко Вовчок I, 120), *Він побіг до вікна, виглянув на двір – нікогісінько* (1951 Франко VII, 79), *Не жди весни – святої долі! Вона не зійде вже ніколи. І думу вольную на волю Не прийде випустить... Сиди І нічогісінько не жди!..* (1963 Шевченко II, 407). Це відбито й у словниках: **нічогісько, нічогісенько** (1895–1896 Жел. I, 531), **нічогісінько** ‘зовсім нічого’ (1907–1909 Гр. II, 568; 1923–1933 РУАС, 1636), **нічогісінько** ‘Р’шительно нікто’ (1907–1909 Гр. II, 566; 1924–1933 РУАС, 1668; 1928 РУФС). У «Російсько-українському словнику» А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова зафіксований також займенник **ніхтогісінько** (1924–1933 РУАС, 1668), утворений суфіксальним способом від форми називного відмінка заперечного займенника *ніхто*. Подібне утворення фіксуємо раніше в словнику М. Уманця й А. Спілки – **ніхтійсенько** (1893–1898 СРУ III, 285).

Саме варіанти **нікогісінько** (СУМ V, 422) та **нічогісінько** (СУМ V, 430) збереглися до сьогодні й функціонують у сучасній українській мові як розмовні лексеми. У говорах зустрічаємо також певні фонетичні варіанти, наприклад: **нікогусінькі** (СЗГ I, 347), *нікугус’ін’ко, нікугус’ійко, нічугус’ін’ко, нічугус’ійко* [Громик 2008, с. 136]. А в буковинських говірках зберігається форма **нічогісько** (СлБГ, 337), зафіксована в словнику Є. Желехівського – **нічогісько** (1895–1896 Жел. I, 531).

Як варіанти назвних займенників, уживаних для підсилення, використовуються лексеми **анікогісінько** (СУМ I, 46), **анічогісінько** (СУМ I, 47): *Нема з ким тихо розмовляти, Ані порадитись. Нема Анікогісінько! – Нема!* (1953 Шевченко II, 354), *Раби і підніжки всякої влади палять фіміам навіть земським начальникам. Хоч би тобі одна благородна*

думка, хоч би одно людське слово! Анічогісінько (1956 Коцюбинський III, 154), *Бачили що-небудь? – питаю я їх. – Анічогісінько не бачили!* (1956 Остап Вишня II, 162). Утворені ці займенники за допомогою префікса **ані-** (**ні-**, посиленний часткою **а**). Похідні такого типу фіксуються досить пізно. Зокрема в «Російсько-українському словнику» С.О. Єфремова та А.Ю. Кримського **анічогісінько** (1924–1933 РУАС, 1673) подається як експресивний варіант до *нічого, нічогісінько*. Це ж стосується і заперечних займенників **аніщо** (1924–1933 РУАС, 1673; СУМ I, 47), **аніхто** (1924–1933 РУАС, 1668; СУМ I, 47). Наприклад: *Не чула того вечора Маруся-наймишка, як хазяйка сварилася на неї за гаєння.., і не доходило їй аніщо гіркеє до серденька* (1955 Вовчок I, 353), *Було, тобі Ніже анікого Не зачепить, ніже ділом, Ніже яким словом* (1953 Шевченко II, 255).

Висновки. На основі аналізу лексем, дібраних із різних історичних пам’яток, а також діалектних даних, показано, що протягом усього періоду розвитку української мови сформувалася ціла система заперечних займенників, яка характеризується великою кількістю фонетичних, морфологічних і словотвірних варіантів, поширених як у літературній мові, так і в діалектах, а також наявністю окремих лексем, притаманних тільки певним говорам. Усі проаналізовані займенники мають різний час виникнення, зокрема: праслов’янська мова (*ніщо < *нісьто, ніхто < *нікьто, нич < *нісь, ничьсо < *нісьсо*), нова українська мова (*нічогісінько, нікогісінько*), кінець XIX – початок XX ст. (*анікогісінько, анічогісінько, аніщо, аніхто*). Чимало заперечних займенників було запозичено з польської мови у староукраїнський період (*ниць, никть / нѣхть*). Більшість із зафіксованих лексем поширювалася на всій території України, деякі з часом звужували локацію використання (наприклад, *нич*), частина одразу виникала на певних територіях і функціонувала як локальні діалектизми (*нікус, нігич, нічогіч, нікогочіч*). Загалом найбільша кількість фонетичних, лексичних і словотвірних варіантів до сьогодні збереглася у південно-західному наріччі української мови.

Література

1. Акрушин Г.Л. Західнополіська діалектологія: навч. посіб. з регіон. діалектології для студ. спец. «Укр. мова та літ.». Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 257 с.
2. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1960. 415 с.
3. Білих О.П. Словозміна в церковнослов’янській мові української редакції (кінець XVI – XVII ст.). Кіровоград: ФОП Александрова М.В., 2016. 328 с.
4. Вайан А. Руководство по старославянскому языку. Перевод с фр. В.В. Бородич; под ред. и с предисл. В.Н. Сидорова. Москва: Изд-во иностр. литературы, 1952. 446 с.
5. Вашичкова С. О языке евангельских перикоп учительных евангелий карпатского региона. *Žeňuch P., Zubko P. (2017) Liturgické jazyky v duchovnej kultúre Slovanov. Monotematický súbor štúdií*. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava Slovenskej akadémie vied, Slovenský komitét slavistov. С. 133–140.
6. Верхратский І. Знадобы для пізнання угорско-руських говорів. *Записки НТШ*. Львів, 1899. Т. 27–30.
7. Верхратский І. Про говор галицьких лемків. Львів, 1902. 489 с.
8. Верхратский І. Про говор долівський. *Записки НТШ*. Львів, 1900. Т. 35–36. Кн. 3–4. С. 1–128.
9. Верхратський І. Говір батюків. Львів, 1912. 308 с.
10. Громик Ю.В. Особливості словотвору та словозміни займенника в поліській говірці с. Липне. *Літопис Волині*. Ч. 4. Луцьк: РВВ «Вежа», 2008. С. 135–141.

11. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. 298 с.
12. Крымский А. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Поднепровья. Т. II, вып. 1. Москва, 1907. 144 с.
13. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. Київ: Наукова думка, 1974. 259 с.
14. Німчук В.В. «Слово о полку Ігоревім» і народна мова. *Мовознавство*. 1971. № 3. С. 13–20.
15. Онишкевич М.М. Питальні, заперечні та означальні займенники західних говорів УРСР у світлі даних лінгвогеографії. *Дослідження і матеріали з української мови*. Т. VI. Редкол.: Л.Л. Гумецька (голова), І.Є. Грицютенко, І.М. Керницький. Київ: Наукова думка, 1964. С. 37–51.
16. Онишкевич М.М. Деякі архаїчні займенникові форми в українських південно-західних говорах. *Українська лінгвістична географія*. Відпов. ред. Ф.Т. Жилко. Київ: Наукова думка, 1966. С. 111–118.
17. Панькевич І.А. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Ч. 1: Звучня і морфологія. Прага, 1938. XXXII, 545 с.
18. Пиртей П. Лемківські говірки. Фонетика і морфологія. Горлиці, 2013. 202 с.
19. Пиртей П.С. Словник лемківської говірки. Матеріали до словника. [Б. м., б. д.]. 461 с.
20. Сабадош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008. 480 с.
21. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч. 2. Київ: Вища школа, 1970. 190 с.
22. Шкрумеляк М. Тлумачний словник-довідник гуцульських говірок. Івано-Франківськ: ІФОЦППК, 2016. 176 с.
23. Шпить О.Б. Грамматика і семантика займенника в українській мові XVI–XVII століть: дис. ... канд. філол. наук; 10.02.01 – українська мова. Львів, 2016. 280 с.
24. Lehr-Splawinski T. Drobiazgi z morfologii maoruskiej. Księga pamiątkowa ku czci Oswalda. Balzera. T. II. Lwów, 1925. S. 495–502.
25. Łęsiów M. Zaimki w ukraińskim języku literackim XVII i początku XVIII w. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne*. 1972. № 27. Pp. 89–106.

References

1. Arkushyn H.L. (2012) Zakhidnopoliska dialektolohiia [Western Polissia dialectology]. Lutsk: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. 257 s. [in Ukrainian].
2. Bevzenko S.P. (1960) Istorychna morfolohiia ukrainskoi movy [Historical morphology of the Ukrainian language]. Uzhhorod: Zakarpat. obl. vyd-vo. 415 s. [in Ukrainian].
3. Bilykh O.P. (2016) Slovozmyna v tserkovnoslovianskii movi ukrainskoi redaktsii (kinets XVI–XVII st.) [Word change in the Church Slavonic language of the Ukrainian edition (end of the 16th–17th centuries)]. Kirovohrad: FOP Aleksandrova M.V. 328 s. [in Ukrainian].
4. Vayan A. (1952) Rukovodstvo po staroslavjanskomu yazyku [Guide to Old Church Slavonic]. Moskva: Izd-vo inostr. literatury. 446 s. [in Russian].
5. Vashichkova S. (2017) O yazyke evangel'skih perikop uchitel'nyh evangeliy karpatskogo regiona [About the language of the gospel perikop teaching gospels of the Carpathian region]. *Žeňuch P., Zubko P. Liturgické jazyky v duchovnej kultúre Slovanov. Monotematický súbor štúdií*. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava Slovenskej akadémie vied, Slovenský komitét slavistov. С. 133–140 [in Russian].
6. Verkhratskyi I. (1899) Znadoby dlia piznania uhorsko-ruskykh hovoriv [Tools for learning the Hungarian-Russian dialects]. *Zapysky NTSh*. Lviv. T. 27–30 [in Ukrainian].
7. Verkhratskyi I. (1902) Pro hovor halytskykh lemkiu [About the dialect of Galician Lemkos]. Lviv. 489 s. [in Ukrainian].
8. Verkhratskyi I. (1900) Pro hovor dolivskyi [About the Dolivian dialect]. *Zapysky NTSh*. Lviv. T. 35–36. Kn. 3–4. S. 1–128 [in Ukrainian].
9. Verkhratskyi I. (1912) Hovor batiukiv [Batiuk's dialect]. Lviv. 308 s. [in Ukrainian].
10. Hromyk Yu.V. (2008) Osoblyvosti slovtvoru ta slovozmyny zaimennyka v poliskii hovirtsi s. Lypne [Peculiarities of word formation and word changes of pronoun in the Polissian dialect of the village of Lypne]. *Litopys Volyni*. Ch. 4. Lutsk: RVV «Vezha». S. 135–141 [in Ukrainian].
11. Humetska L.L. (1958) Narys slovtvorchoi systemy ukrainskoi aktovoi movy XIV–XV st. [Essay on the word-forming system of the Ukrainian act language of the 14th–15th centuries]. Kyiv: Vyd-vo AN URSR. 298 s. [in Ukrainian].
12. Krymskiy A. (1907) Ukrainskaya grammatika dlya uchenikov vysshih klassov gimnaziy i seminariy Podneprovya [Ukrainian grammar for students of the upper classes of gymnasiums and seminaries of the Dnieper region]. Т. II, вып. 1. Москва [in Russian].
13. Lysenko P.S. (1974) Slovnyk poliskykh hovoriv [Dictionary of Polissian dialects]. Kyiv: Naukova dumka. 259 s. [in Ukrainian].
14. Nimchuk V.V. (1971) «Slovo o polku Ihorevim» i narodna mova [“A word about Igor's regiment” and the vernacular]. *Movoznavstvo*. № 3. S. 13–20 [in Ukrainian].

15. Onyshkevych M.M. (1964) Pytalni, zaperechni ta oznachalni zaimennyky zakhidnykh hovoriv URSS u svitli danykh linhvoehorafii [Interrogative, negative and indicative pronouns of the Western dialects of the Ukrainian SSR in the context of the data of linguistic geography]. *Doslidzhennia i materialy z ukrainskoi movy*. T. VI. Kyiv: Naukova dumka. S. 37–51 [in Ukrainian].
16. Onyshkevych M.M. (1966) Deiaki arkhaisni zaimennykovi formy v ukrainskykh pivdenno-zakhidnykh hovorakh [Some archaic pronominal forms in Ukrainian south-western dialects]. *Ukrainska linhvistychna heohrafiia*. Kyiv: Naukova dumka. S. 111–118 [in Ukrainian].
17. Pankevych I.A. (1938) Ukrainski hovory Pidkarpatskoi Rusi i sumezhnykh oblastei [Ukrainian dialects of Subcarpathian Rus and neighboring regions]. Ch. 1: Zvuchnia i morfolohiia. Praha. XXXII, 545 s. [in Ukrainian].
18. Pyrtei P. (2013) Lemkivski hovirky. Fonetyka i morfolohiia [Lemkos dialects. Phonetics and morphology]. Horlytsi. 202 s. [in Ukrainian].
19. Pyrtei P.S. Slovnyk lemktivskoi hovirky. Materialy do slovnyka [Dictionary of the Lemkos dialect]. [B. m., b. d.]. 461 s. [in Ukrainian].
20. Sabadosh I.V. (2008) Slovnyk zakarpatskoi hovirky sela Sokyrnytsia Khustskoho raionu [Dictionary of Transcarpathian dialect of the village of Sokyrnytsia, Khust district]. Uzhhorod: Lira. 480 s. [in Ukrainian].
21. Samiilenko S.P. (1970) Narysy z istorychnoi morfolohii ukrainskoi movy [Essays on the historical morphology of the Ukrainian language]. Ch. 2. Kyiv: Vyshcha shkola. 190 s. [in Ukrainian].
22. Shkrumeliak M. (2016) Tlumachnyi slovnyk-dovidnyk hutsulskykh hovirok [Interpretive dictionary-handbook of Hutsul dialects]. Ivano-Frankivsk: IFOTsPPK. 176 s. [in Ukrainian].
23. Shpyt O.B. (2016) Hramatyka i semantyka zaimennyka v ukrainskii movi XVI–XVII stolit [Grammar and semantics of the pronoun in the Ukrainian language of the 16th–17th centuries]: dys. ... kand. filol. nauk; 10.02.01 – ukrainskia mova. Lviv. 280 s. [in Ukrainian].
24. Lehr-Splawiński T. (1925) Drobiazgi z morfologii małoruskiej [From the morphology of the Ukrainian language]. Księga pamiątkowa ku czci Oswalda. Balzera. T. II. Lwów. S. 495–502 [in Polish].
25. Łeśiów M. (1972) Zaimki w ukraińskim języku literackim XVII i początku XVIII w. [Pronouns in the Ukrainian literary language of the 17th and early 18th centuries]. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne*. № 27. S. 89–106 [in Polish].

Скорочення джерел:

- АЖ – Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко; відп. ред. В.В. Німчук. Житомир: [б.в.], 2004. 249 с.
- АК ЛГУ – Мойсієнко В. Актова книга Луцького гродського уряду 1561 року. *Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. 2002. № 8. С. 5–8.
- АО – Акти села Одрехови. Упоряд. І.М. Керницький, О.А. Купчинський; відп. ред. Л.Л. Гумецька. Київ: Наукова думка, 1970. 260 с.
- АППС 2 – Акти Полтавського полкового суду 1683–1750. Збірник актових документів. Кн. 2. Підгот. до вид. Л.А. Москаленко; відп. ред. Г.В. Воронич. Київ: КММ, 2017. 568 с.
- Б.-Н. – Білецький-Носенко П. Словник української мови. Підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1966. 423 с.
- Боржковський – Боржковський В. Лірники. *Кієвська старина*. 1889. Т. 26. № 9. С. 653–708.
- ВГ – Волинські грамоти XVI ст. Упоряд.: В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко; відп. ред. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1995. 246 с.
- Вишня – Остап Вишня. Твори: у 2 т. Київ: Держлітвидав, 1956.
- Вовчок – Марко Вовчок. Твори: у 6 т. Редкол.: О.І. Білецький (голова) та ін. Київ: Держлітвидав, 1955–1956.
- Волк. – Розмышляне ѿ мѣцѣ хѣ спсителя ншго... Вѣршами написаныи през многогршного Инока Иоаникія Волковича. Львів, 1631. (Зберігається у фондах Львівського державного історичного музею, шифр Сд 250).
- Гр. – Словарь української мови: у 4 т. Упоряд. Б. Грінченко. Київ, 1907–1909.
- Гр. XIV – Грамоти XIV ст. Упоряд., вст. ст., комент., словопоказч. М.М. Пещак; відп. ред. В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1974. 256 с.
- Гр. Наз. XI – XIII словь Григорія Назіанзіна по сп. Имп. публичной библи. XI вѣка; выписки провѣрены по изд. А. Будиловича 1875.
- ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Пад рэд. А.М. Булыкі. Вып. 21. Мінск: Беларуская наука, 2002. 405 с.
- Дарча С. Винца – Микитась В.Л., Чучка П.П. Дві закарпатські оригінальні пам'ятки початку XV ст. *Мовознавство*. 1968. № 1. С. 62–68.
- Дн. Марк. – Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича (1717–1767 гг.). Под ред. Ал. Лазаревскаго. Кієвъ. Ч. 1: 1717–1725. 1893; Ч. 2: 1726–1729. 1895; Ч. 3: 1730–1734. 1897.
- Евх. – ЕУХАРИСТНІОН АЛБО ВДАЧНОСТЬ... Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко, З.В. Головецька; відп. ред. В.В. Німчук. Житомир, 2016. 84 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. Гол. ред. О.С. Мельничук. Київ: Наукова

думка, 1982–2012. Т. 1–6.

СвКП 1697 – Євангеліє или Блговѣствованіє. Київ: Друкарня лаври, 1697. 438 арк.

Жаткович – Жаткович Ю. Замітки етнографічні з Угорської Русі. *Етнографічний збірник НТШ*. Під ред. М. Грушевського. Львів, 1896. Т. II. С. 1–38.

Жел. – Малоруско-німецький словар: у 2 т. Уложили Є. Желеховский, С. Недільский. Львів, 1885–1886.

ІЗ 1624 – Іоа(н)на Зла(т)оустаго ... Бєсѣды на Дѣланіа стыхъ Ап(с)ль. Київ: Друкарня лаври, 1624. 534 с.

Ізб. 1076 – Изборник 1076 года: Тексты и исследования. Изд. подгот. В.С. Гольшенко [и др.]; под ред. С.И. Коткова. Москва: Наука, 1965. 1091 с.

КЗК – Кременецька земська книга 1578 року. Підгот. до вид. Л.В. Ящук; відп. ред. В.М. Мойсієнко, В.Д. Собчук. Кременець, 2018. 300 с.

Коліївщина – Коліївщина: 1768–1769 роки у документальній та мемуарній спадщині. Т. 1: Документи архіву Коша Нової Запорозької Січі (Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. – Т. 6/7: Справи № 227–229). За ред. акад. В. Смоля. Упор., передм. та комент. І. Синяка. Київ: НАН України, Ін-тут історії України, 2019. 494 с.

Коцюбинський – Коцюбинський М. Твори: у 3 т. Київ: Держлітвидав, 1955–1956.

Лим. 1628 – Лімонарь. Сирѣчь, цвѣтникъ. Київ: Друкарня Соболя, 1628. 183 арк.

ЛЛ – Бєвзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 193 с.

ЛЛ – Львовская летопись с 1498 по 1649 год. Издал [уклад. та авт. передм.] А.С. Петрушевич. Львов: Тип. Ин-та Ставропиг., 1868. 40 с.

ЛРК – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: зб. актових док. Підгот. до вид. О.М. Маштабей, В.Г. Самійленко, Б.А. Шарпило; відп. ред. І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1986. 221 с.

Могила – Собственноручныя записки Петра Могилы. *Архивъ Юго-Западной России, издаваемый коммиссією для разбора древнихъ актовъ*. Київ, 1887. Ч. 1, т. 7. С. 49–180.

МС – Апракос Мстислава Великого. Изд. подгот. Л.П. Жуковская, Л.А. Владимірова, Н.П. Панкратова; под ред. Л.П. Жуковской. Москва: Наука, 1983. 527 с.

Мист. – Мистерія страстей Христовыхъ. *Киевская старина*. Київ, 1891. Т. 33. Кн. 4. С. 131–154.

НС – Поученія на євангеліє по Няговскому списку 1758 г. *Петровъ А. Матеріалы для исторіи Угорской Русі*. Т. 7. Памятники церковно-религіозной жизни угроруссовъ XVI–XVII вв. Петроград, 1921. С. 1–226.

ОБ – Опись вещей П. Балутянского. *Удвари И. Собрание источников для изучения русинской письменности. II. Епископы Гавриил Блажовский, Мануил Ольшавский, Иоанн Брадач и их время*. Ниредьхаз, 2005. С. 164–168.

Огієнко – Огієнко І. Український стилістичний словник: підручна книжка для вивчення української літературної мови. Львів: Друкарня НТШ, 1924. 496 с.

Панд. Ант. XI – Пандектъ Антіоха по сп. XI в. Воскресенскаго Новоіерусалимскаго мон.

ПКП 1661 – Патерікъ или отечникъ печерській. Київ: Друкарня лаври, 1661. 289 арк. (Зберігається у відділі рідкісних і цінних видань Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д.І. Чижевського).

ПЛ – Приватні листи XVIII ст. Підгот. В.А. Передрієнко; відп. ред. М.А. Жовтобрюх. Київ: Наукова думка, 1987. 173 с.

ПМ – «Поученъе» В. Мономаха. *Полное собрание русских летописей*. Т. 1: Лаврентьевская летопись. 2-е изд.; Постоянная Ист.-археогр. комиссия АН СССР. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1926–1928. Стлб. 240–256.

ПСРЛ I – Лаврентьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 1: Лаврентьевская летопись. 2-е изд.; Постоянная Ист.-археогр. комісія АН СССР. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1926–1928. VIII с. 579 стлб.

ПСРЛ II – Ипатьевская лѣтопись. *Полное собрание русских лѣтописей*. Т. 2: Ипатьевская лѣтопись. 2-е изд.; Императ. Археогр. комиссия. Санкт-Петербург: Типографія М.А. Александрова, 1908. XVI с. 938 стлб. 87 с.

РУАС – Російсько-український словник. За ред. А. Кримського, С. Єфремова; підгот. О. Телемко. Київ, 2007. (Електронна версія).

РУС – Ізюмов О. Російсько-український словник. 4-те вид., допов. і випр. за новим правописом. Харків; Київ, 1930. 979 с.

РУФС – Підмогильний В., Плужник Є. Російсько-український фразеологічний словник. Харків: Прапор, 1928. 85 с.

Сак. – Сакович К. Вѣршѣ на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска его королевскои милости запорозкого. *Українська поезія кінець XVI – середина XVII ст.* Упор. В.П. Колосова, В.І. Крекотень, М.М. Сулима. Київ: Наукова думка, 1978. URL: <http://izbornyk.org.ua/ukropoetry/anto37.htm>.

СБГ – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ: Наукова думка, 1984. Ч. 1 (А–Н); Ч. 2 (О–Я).

- СЗГ – Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк: Вежа, 2000.
- Ск. БГ – Княжеское житие. Сказание о Борисе и Глебе. *Древняя русская литература: хрестоматия*. сост. Н.И. Прокофьев. Москва: Наука, 1980. С. 37–44.
- СлБГ – Словник буковинських говірок. За ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 687 с.
- Сл. о зб. – Слово о збѣреню пекла... Б.м.в., I пол. XVII ст. *Записки НТШ*. Львів, 1908. Т. 81. С. 5–50.
- См. Гр. – Смотрицький Мелетій. Граматика. Підгот. факс. вид. та дослідж. пам'ятки В.В. Німчука; відп. ред. В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1979. 111 с.
- Срезн. – Срезневский И.И. Матеріали для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ: у 3 т. СПб., 1893–1912.
- СРУ – Словарь російсько-український: у 4 т. Зібр. і впор. М. Уманець і А. Спілка. Львів, 1893–1898.
- ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. Уклад.: Д.Г. Гринчишин, У.Я. Єдлінська, В.Л. Карпова [та ін.]; редкол.: Л.Л. Гумецька (голова) [та ін.]. Київ: Наукова думка, 1977–1978. Т. 1–2.
- СУМ – Словник української мови: в 11 т. За ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
- Тр. 1646 – Євхологіон або молитвословъ, или требникъ. Київ: Друкарня лаври, 1646. [20], 890, 900–946 с. (Зберігається у відділі рідкісних і цінних видань Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д.І. Чижевського).
- УГр. XV – Українські грамоти XV ст. Підгот. тексту, вст. ст. і комент. В.М. Русанівського; відп. ред. М.М. Пешак. Київ: Наукова думка, 1965. 162, [1] с.
- Удварі – Удвари И. Собрание источников для изучения русинской письменности. II. Епископы Гавриил Блажовский, Мануил Ольшавский, Иоанн Брадач и их время. Ниредьхаза, 2005. 227 с.
- УЄ XVIII – фонд 1 (НТШ), опис I, шифр 397.
- УЄ XIX – фонд 1 (НТШ), опис I, шифр 234.
- Уж. П. – Колесса О. Ужгородський «Полѣставъ» у пергамінівій рукописі XIV в. *Записки НТШ*. Львів, 1925. Т. 141–143. С. 1–59.
- УСт. – Ищенко Д.С. Устав студийский по списку XII в. (фрагменты). *Источники по истории русского языка: сб. ст.* Ред. С.И. Котков, В.Я. Дерягин. Москва: Наука, 1976. С. 121–130.
- УУЄ – Углянське учительне Євангеліє. *Šašerina S. Dva ugljanske rukopisy ponaučeni a exempiel zo 17. storočia. Dve ugljanske rukopisu poučeni u prutč XVII veka. Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae*. Vol. VI. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV – Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, 2019. С. 183–428.
- Франко – Франко І.Я. Твори: у 20 т. Редкол.: О.Е. Корнійчук [та ін.]. Київ: Держлітвидав, 1950–1956.
- Ч 1617 – часослов. Київ: Друкарня лаври, 1617. 190 арк.
- Шашкевич – Твори Маркіяна Шашкевича і Якова Головацького, з додатком творів Івана Вагилевича і Тимка Падури. Ред. Ю. Романчук. Львів: Просвіта, 1913. 456 с.
- 1953 Шевченко – Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: у 10 т. Ред. О.І. Білецький, Д.Д. Копиця, О.Е. Корнійчук. Київ: Вид-во АН УРСР, 1951–1957.
- 1963 Шевченко – Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: у 6 т. Редкол.: М.К. Гудзій (голова), С.Д. Зубков [та ін.]. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963–1964.
- ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 8: Н–П. Рэд. В.У. Мартынаў. Мінск: Навука і тэхніка, 1993. 270 с.
- ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. Под ред. О.Н. Трубачева, А.Ф. Журавлева, Ж.Ж. Варбот. Москва: Наука, 1974–. Вып. 1–.
- Brückner – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 1927. Т. 1. 805 s.
- Legend**
- АЖ – Akty Zhytomyrskoho hrodskeho uriadu: 1590 r., 1635 r. (2004) [Acts of the Zhytomyr city government: 1590, 1635]. Pidhot. do vyd. V.M. Moisiienko; vidp. red. V.V. Nimchuk. Zhytomyr: [b.v.]. 249 s. [in Old Ukrainian].
- АК ЛГУ – Moisiienko V. (2002) Aktova knyha Lutskeho hrodskeho uriadu 1561 roku [Act book of the Lutsk city government of 1561]. Volyn-Zhytomyrshchyna. Istoryko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem. № 8. S. 5–8 [in Old Ukrainian].
- АО – Akty sela Odrekhovoy (1970) [Acts of the village of Odrekhovoy]. Uporiad. I.M. Kernytskyi, O.A. Kupchynskyi; vidp. red. L.L. Humetska. Kyiv: Naukova dumka. 260 s. [in Old Ukrainian].
- АППС 2 – Akty Poltavskoho polkovoho sudu 1683–1750. Zbirnyk aktovykh dokumentiv (2017) [Acts of the Poltava Regimental Court 1683–1750. Collection of official documents]. Kn. 2. Pidhot. do vyd. L.A. Moskalenko; vidp. red. H.V. Voronych. Kyiv: KMM. 568 s. [in Old Ukrainian].
- Б.-Н. – Biletskyi-Nosenko P. (1966) Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]. Pidhot. do vyd. V.V. Nimchuk. Kyiv: Naukova dumka. 423 s. [in Ukrainian].
- Боржковський – Borzhkovskyy V. (1889) Lirnyky [Lyriks]. Kievskaya staryna. Т. 26. № 9. S. 653–708 [in Ukrainian].
- ВГ – Volynski hramoty XVI st. (1995) [Volyn charters of the 16th century]. Uporiad.: V.B. Zadorozhnyi, A.M. Matviienko; vidp. red. V.V. Nimchuk. Kyiv: Naukova dumka. 246 s. [in Old Ukrainian].
- Вишня – Ostap Vyshnia. Tvory: u 2 t. (1956) [Works: in 2 vols.]. Kyiv: Derzhlitvydav [in Ukrainian].

Вовчок – Marko Vovchok. Tvory: u 6 t. (1955–1956) [Works in 6 vols.]. Redkol.: O.I. Biletskyi (holova) ta in. Kyiv: Derzhlitvydav [in Ukrainian].

Волк. – Rozmyshlianie o mutsi khrysta spasytielia nashoho... (1631) Virshamy napysanyi priez mnohohrishnoho Ynoka Ioanykia Volkovycha. Lviv (Zberihaietsia u fondakh Lvivskoho derzhavnoho istorychnoho muzeiu, shyfr Sd 250) [in Church Slavonic].

Гр. – Hrinchenko B. (1907–1909) Slovar ukrainskoi movy: u 4 t. [Dictionary of the Ukrainian language: in 4 vols.]. Kyiv [in Ukrainian].

Гр. XIV – Hramoty XIV st. (1974) [Charters of the 14th century]. Uporiad., vst. st., koment., slov.-pokazhch. M.M. Peshchak; vidp. red. V.M. Rusanivskiy. Kyiv: Naukova dumka. 256 s. [in Old Ukrainian].

Гр. Наз. XI – 13 slov Grigoriya Nazianzina po spisku Imperatorskoj publichnoy biblioteki XI veka [13 words of Gregory of Nazianzus according to the list of the Imperial Public Library of the 12th century]; vypiski provereny po izd. A. Budilovicha 1875 [in Church Slavonic].

ГСБМ – Histarychny sloŭnik belaruskaj movy (2002) [Historical dictionary of the Belarusian language]. Pad red. A.M. Bulyki. Vyp. 21. Minsk: Belaruskaja nauka. 405 s. [in Belarusian].

Дарча С. Винца – Mykytas V.L., Chuchka P.P. (1968) Dvi zakarpatski oryhinalni pamiatky pochatku XV st. [Two Transcarpathian original monuments of the beginning of the 15th century]. *Movoznavstvo*. № 1. S. 62–68 [in Old Ukrainian].

Дн. Марк. – Dnevnyk heneralnaho podskarbiia Yakova Markovycha (1717–1767) [Diary of General Sub-treasurer Yakov Markovych (1717–1767)]. Pod red. Al. Lazarevskaho. Kiev. Ch. 1: 1717–1725. 1893; Ch. 2: 1726–1729. 1895; Ch. 3: 1730–1734. 1897 [in Old Ukrainian].

Евх. – ЕУХАРИСТІОН albo vdiachnost... (2016) [EΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ or gratitude]. Pidhot. do vyd. V.M. Moisiienko, Z.V. Holovetska; vidp. red. V.V. Nimchuk. Zhytomyr. 84 s. [in Old Ukrainian].

ЕСУМ – Etymolohichniy slovnyk ukrainskoi movy (1982–2012): u 7 t. [Etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 vols.]. Hol. red. O.S. Melnychuk. Kyiv: Naukova dumka. T. 1–6 [in Ukrainian].

ЄвКП 1697 – Yevanheliie yly Blahovistvovaniie (1697) Kyiv: Drukarnia lavry. 438 ark. [in Church Slavonic].

Жаткович – Zhatkovych Yu. (1896) Zमितky etnografichni z Uhorskoj Rusy [Ethnographic notes from Hungarian Rus’]. Etnografichniy zbirnyk NTSh. Pid red. M. Hrushevskoho. Lviv. T. II. S. 1–38 [in Ukrainian].

Жел. – Malorusko-nimetskyi slovar (1885–1886): u 2 t. [Ukrainian-Germmany Dictionary: in 2 vols.]. Ulozhyly Ye. Zhelekhovskiy, S. Nedilskiy. Lviv [in Ukrainian].

Из 1624 – Ioa(n)na Zla(t)oustaho ... Besidy na Diianiia sviatykh Ap(s)лъ (1624) Kyiv: Drukarnia lavry. 534 s. [in Church Slavonic].

Изб. 1076 – Izbornik 1076 goda: Teksty i issledovaniya (1965) [Collection of 1076]. Izd. podgot. V.S. Golyshenko [i dr.]; pod red. S.I. Kotkova. Moskva: Nauka. 1091 s. [in Old Slavic].

КЗК – Kremenetska zemskaya knyha 1578 roku (2018) [Kremenets land register of 1578]. Pidhot. do vyd. L.V. Yashchuk; vidp. red. V.M. Moisiienko, V.D. Sobchuk. Kremenets. 300 s. [in Old Ukrainian].

Коліївщина – Koliivshchyna (2019): 1768–1769 roky u dokumentalnih ta memuarnih spadshchyni. T. 1: Dokumenty arkhivu Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi (Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi: Korpus dokumentiv 1734–1775. T. 6/7: Spravy № 227–229) [Koliivshchyna: 1768–1769 in documentary and memoir heritage. Vol. 1: Documents of the archive of Kosh of the New Zaporozhian Sich (Archive of Kosh of the New Zaporozhian Sich: Corpus of documents 1734–1775. Vol. 6/7: Cases № 227–229)]. Za red. akad. V. Smoliia. Upor., peredm. ta koment. I. Syniaka. Kyiv: NAN Ukrainy, In-tut istorii Ukrainy. 494 s. [in Old Ukrainian].

Коцюбинський – Kotsiubynskiy M. Tvory (1955–1956): u 3 t. [Works: in 3 vols.]. Kyiv: Derzhlitvydav [in Ukrainian].

Лим. 1628 – Limonargъ. Syrich, tsvitnyk (1628). Kyiv: Drukarnia Sobolia. 183 ark. [in Church Slavonic].

ЛЛ – Bevzo O. (2019) Lvivskiy litopys i Ostrozkyi litopyssets [Lviv Chronicle and Ostroh Chronicle]. Kyiv: Tsentri navchalnoi literatury. 193 s. [in Old Ukrainian].

ЛЛ – L’vovskaya letopis’ s 1498 po 1649 god (1868) [Lviv chronicle from 1498 to 1649]. Izdal [uklad. ta avt. peredm.] A.S. Petrushevich. L’vov: Tip. In-ta Stavpopig. 40 s. [in Old Ukrainian].

ЛПК – Lokhvitska ratusna knyha druhoi polovyny XVII st. (1986) [Lokhvitsa town hall book of the second half of the 17th century]: zb. aktovykh dok. Pidhot. do vyd. O.M. Mashtabei, V.H. Samiilenko, B.A. Sharpylo; vidp. red. I.P. Chepiha. Kyiv: Naukova dumka. 221 s. [in Old Ukrainian].

Могила – Sobstvennoruchnyja zapiski Petra Mogily (1887) [Handwritten notes of Peter Mohyla]. Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj kommissieju dlja razbora drevnih aktov. Kiev. Ch. 1, t. 7. S. 49–180 [in Old Ukrainian, Church Slavonic].

МС – Aprakos Mstislava Velykoho (1983) [Aprakos of Mstislav the Great]. Izd. podgot. L.P. Zhukovskaia, L.A. Vladymyrova, N.P. Pankratova; pod red. L.P. Zhukovskoi. Moskva: Nauka. 527 s. [in Church Slavonic].

Мист. – Mysteriia strastei Khrystovykh [The mystery of Christ’s passion]. Kievskaya starina. Kyiv, 1891. T. 33. Kn. 4. S. 131–154 [in Church Slavonic].

НС – Poucheniia na evanhelie po Niahovskomu spysku 1758 h. (1921) [Teachings on the Gospel according to the Nyagov List of 1758]. Petrovъ A. Materialy dlia istoriy Uhorskoj Rusy. T. 7. Pamiatnyky tserkovno-relyhioznoi zhyzny uhrorussov XVI–XVII vv. Petrohrad. S. 1–226 [in Old Ukrainian].

ОБ – Opis’ veshhej P. Balutjanskogo (2005) [Inventory of P. Balutyansky’s things]. Udvari I. Sobranie

istochnikov dlja izuchenija rusinskoj pis'mennosti. II. Episkopy Gavriil Blazhovskij, Manuil Ol'shavskij, Ioann Bradach i ih vremena. Nired'haza. S. 164–168 [in Old Ukrainian, Russian].

Огієнко – Ohiienko I. (1924) *Ukrainskyi stylistychnyi slovnyk: pidručna knyzhka dlja vyvchennia ukrainskoj literaturnoi movy* [Ukrainian stylistic dictionary: a handy book for studying the Ukrainian literary language]. Lviv: Drukarnia NTSh. 496 s. [in Old Ukrainian].

Панд. Ант. XI – Pandekt Antioha po sp. XI v. Voskresenskago Novoierusalimskago mon. [Pandect of Antioch according to the 11th century list of the Resurrection New Jerusalem Monastery]. [in Church Slavonic].

ПКП 1661 – Patierik yly otechnyk piechierskii (1661) Kyiv: Drukarnia lavry. 289 ark. Zberihaietsia u viddili ridkisnykh i tsinnykh vydan Kirovohradskoi oblasnoi universalnoi naukovoï biblioteky im. D.I. Chyzhevskoho [in Church Slavonic].

ПЛ – Pryvatni lysty XVIII st. (1987) [Private letters of the 18th century]. Pidhot. V.A. Peredriienko; vidp. red. M.A. Zhovtobriukh. Kyiv: Naukova dumka. 173 s. [in Ukrainian].

ПМ – «Pouchen'е» V. Monomaha (1926–1928) [“Teaching” by V. Monomakh]. Polnoe sobranie russkikh letopisej. T. 1: Lavrent'evskaja letopis'. 2-e izd.; Postojannaja Ist.-arheogr. komissija AN SSSR. Leningrad: Izd-vo AN SSSR. Stlb. 240–256 [in Old Ukrainian].

ПСП I – Lavrent'evskaja letopis' (1926–1928) [Laurentian Chronicle]. Polnoe sobranie russkikh letopisej. T. 1: Lavrent'evskaja letopis'. 2-e izd.; Postojannaja Ist.-arheogr. komisija AN SSSR. Leningrad: Izd-vo AN SSSR. VIII s. 579 stlb. [in Old Ukrainian].

ПСП II – Ipat'evskaja letopis' (1908) [Ipatiev Chronicle]. Polnoe sobranie russkikh letopisej. T. 2: Ipat'evskaja letopis'. 2-e izd.; Imperat. Arheogr. komissija. Sankt-Peterburg: Tipografija M.A. Aleksandrova. XVI s. 938 stlb. 87 s. [in Old Ukrainian].

РУС – Rosiisko-ukrainskyi slovnyk (2007) [Russian-Ukrainian dictionary]. Za red. A. Krymskoho, S. Yefremova; pidhot. O. Telemko. Kyiv. (Elektronna versija) [in Ukrainian, Russian].

РУС – Iziumov O. (1930) Rosiisko-ukrainskyi slovnyk [Russian-Ukrainian dictionary]. 4-te vyd., dopov. i vypr. za novym pravopysom. Kharkiv–Kyiv. 979 s. [in Ukrainian, Russian].

РУФС – Pidmohylnyi V., Pluzhnyk Ye. (1928) Rosiisko-ukrainskyi frazeolohichnyi slovnyk [Russian-Ukrainian phraseological dictionary]. Kharkiv: Prapor. 85 s. [in Ukrainian, Russian].

Сак. – Sakovykh K. (1978) Virshi na zhalosnyi pohreb zatsnoho rytsera Petra Konashevycha Sahaidachnoho, hetmana voiska yeho korolevskoy mylosty zaporozkoho [Poems for the mournful burial of the noble knight Pyotr Konashevich Sahaidachny, hetman of the Zaporozhian army of his royal grace]. Ukrainska poezija kinets XVI – seredyna XVII st. Upor. V.P. Kolosova, V.I. Krekoten, M.M. Sulyma. Kyiv: Naukova dumka. URL: <http://izbornyk.org.ua/ukrpoetry/anto37.htm> [in Old Ukrainian].

СБГ – Onyshkevych M.Y. (1984) Slovnyk boikivskykh hovirok: u 2 ch. [Dictionary of Boyki dialects: in 2 parts]. Kyiv: Naukova dumka. Ch. 1 (A–N); Ch. 2 (O–Ya) [in Ukrainian].

СЗГ – Arkushyn H.L. (2000) Slovnyk zakhidnopoliskykh hovirok: u 2 t. [Dictionary of Western Polissian dialects: in 2 vols.]. Lutsk: Vezha [in Ukrainian].

Ск. БГ – Knjazheskoe zhitie. Skazanie o Borise i Glebe (1980) [Princely life. The Tale of Boris and Gleb]. Drevnjaja russkaja literatura: hrestomatija. Sost. N.I. Prokof'ev. Moskva: Nauka. S. 37–44 [in Old Ukrainian].

СЛБГ – Slovnyk bukovynskykh hovirok (2005) [Dictionary of Bukovinian dialects]. Za red. N.V. Huivaniuk. Chernivtsi: Ruta. 687 s. [in Ukrainian].

Сл. о зб. – Slovo o zburieniu pekla... (1908) [A word about the stirring of hell]. B.m.v., I pol. XVII st. Zapysky NTSh. Lviv. T. 81. S. 5–50 [in Old Ukrainian].

См. Гр. – Smotrytskyi M. (1979). Hramatyka [Smotrytskyi M. Grammar]. Pidhot. faks. vyd. ta doslidzh. pamiatky V.V. Nimchuka; vidp. red. V.M. Rusanivskiy. Kyiv: Naukova dumka. 111 s. [in Church Slavonic].

Срезн. – Sreznevskij I.I. (1893–1912) Materialy dlja slovarja drevne-russkago jazyka po pis'mennym pamjatnikam: u 3 t [Materials for the dictionary of the Old Russian language according to written monuments: in 3 vols.]. SPb. [in Old Ukrainian].

СРУ – Slovar rosyisko-ukrainskyi (1893–1898): u 4 t. [Russian-Ukrainian dictionary: in 4 vols.]. Zibr. i vpor. M. Umanets i A. Spilka. Lviv [in Ukrainian, Russian].

ССУМ – Slovnyk staroukrainskoj movy XIV–XV st. (1977–1978): u 2 t. [Dictionary of the Old Ukrainian language of the 14th–15th centuries: in 2 vols.]. Uklad.: D.H. Hrynchyshyn, U.Ya. Yedlinska, V.L. Karpova [ta in.]; redkol.: L.L. Humetska (holova) [ta in.]. Kyiv: Naukova dumka. T. 1–2 [in Old Ukrainian, Ukrainian].

СУМ – Slovnyk ukrainskoj movy (1970–1980): v 11 t. [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols.]. Za red. I.K. Bilodida. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Тр. 1646 – Yevkholohion albo molytvoslov, yly trebnyk (1646) [Euchologion or prayer or Missal]. Kyiv: Drukarnia lavry. [20], 890, 900–946 s. (Zberihaietsia u viddili ridkisnykh i tsinnykh vydan Kirovohradskoi oblasnoi universalnoi naukovoï biblioteky im. D.I. Chyzhevskoho) [in Church Slavonic].

УГр. XV – Ukrainski hramoty XV st. (1965) [Ukrainian charters of the 15th century]. Pidhot. tekstu, vst. st. i koment. V.M. Rusanivskoho; vidp. red. M.M. Peshchak. Kyiv: Naukova dumka. 162, [1] s. [in Old Ukrainian].

Удвари – Udvari I. (2005) Sobranie istochnikov dlja izuchenija rusinskoj pis'mennosti. II. Episkopy Gavriil Blazhovskij, Manuil Ol'shavskij, Ioann Bradach i ih vremena [Collection of sources for the study of Rusyn writing. II. Bishops Gabriel Blazhovsky, Manuel Olshavsky, John Bradach and their time]. Nired'haza. S. 164–168 [in Old

Ukrainian, Russian].

УЄ XVIII – фонд 1 (NTSh), opys I, shyfr 397 [in Old Ukrainian].

УЄ XIX – фонд 1 (NTSh), opys I, shyfr 234 [in Old Ukrainian].

Уж. П. – Kolessa O. (1925) Uzhhorodskiy «Polustav» u perhaminovii rukopysi XIV v. [Uzhhorod “Polustav” in a parchment manuscript of the 14th century]. *Zapysky NTSh*. Lviv. T. 141–143. S. 1–59 [in Ukrainian].

УСт. – Ishhenko D.S. (1976) Ustav studijskij po spisku XII v. (fragmentsy). [The charter of the studio according to the list of the 12th century (fragments)]. *Istochniki po istorii russkogo jazyka: sb. st. Red. S.I. Kotkov, V.Ja. Derjagin*. Moskva: Nauka, S. 121–130 [in Russian].

УУЄ – Uhljanske uchytelne Yevanheliie (2019) [The Uglyan Teacher’s Gospel]. Šašerina S. Dva ugljanske rukopisy ponaučeni a exempiel zo 17. storočia Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae. Vol. VI. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV – Slavistický ústav Jána Stanislava SAV. S. 183–428 [in Old Ukrainian].

Франко – Franko I.Ya. (1950–1956) Tvory: u 20 t. [Works: in 20 vols.]. Redkol.: O.E. Korniiichuk [ta in.]. Kyiv: Derzhlitvydav [in Ukrainian].

Ч 1617 – Chasoslov (1617) [The book of hours]. Kyiv: Drukarnia lavry. 190 ark. [in Church Slavonic].

Шашкевич – Tvory Markiiiana Shashkevycha i Yakova Holovatskoho, z dodatkom tvoriv Ivana Vahylevycha i Tymka Padury (1913) [Works by Markiiyan Shashkevych and Yakov Holovatskyi with an addition of works by Ivan Vahylevych and Tymko Padura]. Red. Yu. Romanchuk. Lviv: Prosvita. 456 s. [in Ukrainian].

1953 Шевченко – Shevchenko T.H. (1951–1957) Povne zibrannia tvoriv: u 10 t. [Complete collection of works: in 10 vols.]. Red. O.I. Biletskyi, D.D. Kopytsia, O.E. Korniiichuk. Kyiv: Vyd-vo AN URSR [in Ukrainian].

1963 Шевченко – Shevchenko T.H. (1963–1964) Povne zibrannia tvoriv: u 6 t. [Complete collection of works: in 6 vols.]. Redkol.: M.K. Hudzii (holova), S.D. Zubkov [ta in.]. Kyiv: Vyd-vo AN URSR [in Ukrainian].

ЭСБМ – Etymalogičny slovník belaruskaj movy (1993) [Etymological dictionary of the Belarussian language]. T. 8: N–P. Red. V.U. Martynaŭ. Minsk: Navuka i technika. 270 s. [in Belorussian].

ЭССЯ – Etimologičeskij slovar’ slavjanskijh jazykov: Praslavjanskij leksičeskij fond (1974–) [Etymological Dictionary of Slavic Languages: Proto-Slavic Lexical Fund]. Pod red. O.N. Trubacheva, A.F. Zhuravleva, Zh.Zh. Varbot. Moskva: Nauka. Vyp. 1–.

Brückner – Brückner A. (1927) Słownik etymologiczny języka polskiego [Etymological dictionary of the Polish language]. Kraków. T. 1. 805 s. [in Polish].

NEGATIVE PRONOUNS TO INDICATE THE COMPLETE ABSENCE OF AN OBJECT OR PERSON IN THE HISTORY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

Abstract. Negative pronouns indicating the complete absence of an object or person as a subject or object of action, namely *ніщо* (*ничьто, ничьсо*), *нич*, *ніц*, *никус*, *нігич*, *ніхто* (*никьто*), *нікт*, *нічогісінько*, *аніхто* etc. recorded in the monuments of Ukrainian language are analyzed in the paper. Despite the study of such lexical units in modern linguistics, a complete picture of the development of all forms of negative pronouns from the moment of their appearance up today remains unclear. The purpose of the present paper is to trace the history of the formation and functioning of negative pronouns, indicating the complete absence of an object or person, during all periods of the Ukrainian language development. This purpose realization involves solving the following tasks: 1) to find the negative pronouns indicating the absence of an object or person in the monuments of Ukrainian language of the 11th–20th centuries; 2) to carry out a lexical-derivational analysis of these lexical units; 3) to establish the time of their origin, period of functioning and territory of distribution; 4) to trace the history of each lexical unit in the modern Ukrainian literary language, in territorial dialects; to compare them with similar formations of other Slavic languages if necessary.

On the basis of the analysis of lexical units collected from various historical monuments as well as dialectal data, it is shown that a whole system of negative pronouns characterized by a large number of phonetic, morphological and word-forming variants, spread both in the literary language and in dialects, as well as by presence of individual lexical units inherent only in certain dialects was formed during the entire period of the Ukrainian language development. All analyzed pronouns have different times of origin. Most of the recorded lexical units spread throughout all territory of Ukraine, some of them narrowed the location of use with time (for example, *нич*), a part of them appeared in certain territories and functioned as local dialectisms at once (*никус*, *нігич*, *нічогіч*, *нікогогіч*). In general, the largest number of phonetic, lexical and word-forming variants has remained in the southwestern dialect of Ukrainian language so far.

Keywords: negative pronouns, historical derivation, Ukrainian language, dialectisms.

© Коца Р., 2023 р.

Руслана Коца – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України, Київ, Україна; rgomonai@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-2074-2250>

Ruslana Kotsa – Candidate of Philology, Senior Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; rgomonai@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-2074-2250>

ОСОБЛИВОСТІ ОПРАЦЮВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРМІНОСИСТЕМ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія

Випуск 2(50)

УДК 811.1612'06'373

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).257–263

Кочан І. Особливості опрацювання українських терміносистем на сучасному етапі; кількість бібліографічних джерел – 12; мова українська.

Анотація. У статті йдеться про різні підходи до впорядкування фахових терміносистем в українській мові від середини XIX століття до сьогодні, від часу, коли наукову мову прагнули зробити доступною для простолюдина, тобто перевести на національну основу, до розмаїття сучасних напрямів упорядкування термінології. Здійснено огляд літератури та наукових праць, у яких автори торкалися тих чи тих питань розвитку українських терміносистем. Однак повного й послідовного опису цих процесів не спостерігали, тому показ таких пошуків у діахронному аспекті вважаємо актуальним. У працях із термінознавства, опублікованих у журналі «Основа», у матеріалах «Записок» чи «Збірників» Наукового товариства імені Т. Шевченка, Інституту української наукової мови, у рецензіях на публікації цих установ неодноразово згадувалося про народницький чи міжнародний підходи до впровадження наукових термінів, наводилися думки вчених-термінологів щодо переваг того чи того підходу. Торкалися цієї проблеми І. Огієнко, Ю. Шевельов, чії праці були недоступними в радянський період. Лише за роки незалежності вони почали поступово відкриватися широкому загалу.

На сучасному етапі дослідження терміносистем учені описують вже не два, а більше підходів до терміновпорядкування. Проте життя не стоїть на місці, і сьогодні маємо ще один напрям удосконалення національних сучасної української мови – радикальний реформізм. Його представниками є науковці-нефілологи Києва, Харкова, Львова. Мета статті – ознайомити читачів з різними підходами в історії української мови до формування й розвитку національних терміносистем, вказавши на їхні характерні риси, плюси й мінуси, визначити семантико-прагматичне навантаження кожного підходу, з'ясувати провідні тенденції у творенні фахових назв.

У результаті дослідження було встановлено: на сучасному етапі домінує поміркований напрям, оскільки термінологію впорядковують з урахуванням історичних, політичних, національних чинників, виробляючи оптимальний варіант назви наукового поняття. Хоча в деяких терміносистемах (комп'ютерній, робототехніки, мобільного зв'язку, спорту) переважає запозичена лексика, у медицині – лексика класичних мов.

Ключові слова: термін, терміносистема, історія мови, упорядкування термінології, українська мова.

Окреслення проблеми. Історія українського термінознавства надзвичайно цікава і до сьогодні ще не зовсім досліджена. Але зі здобуттям Україною незалежності вона стала доступною для зацікавлених осіб та широкого загалу, оскільки відкрилися колись заборонені спецфонди, передруковують книжки українських мовознавців попередніх епох, з'явилися підручники правдивої історії України. Вперше цієї проблеми торкнувся І. Огієнко, зазначивши, що *«українська інтелігенція останні шість віків (XV–XX) усе жила в чужій культурі... Ось тому вироблення української наукової мови ніколи не йшло в нас нормальним шляхом...»*. *«За опрацювання наукової термінології окремі українські одиниці беруться рано, що з 1860-х років... за неї часто бралися особи (як часом і тепер) з великим патріотизмом, але малим фаховим знанням, справа творення української термінології довго не виходила з дилетантських рамок»* [Огієнко 2001]. Детально описав випуск термінних словників періоду «золотого десятиліття» Ю. Шевельов.

Аналіз досліджень. Вперше матеріали історії українського термінознавства, і зокрема термінографії, були опубліковані в підручнику «Українське термінознавство», який уклали львівські вчені з кафедри української мови Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк. Книжка побачила світ 1994 року у львівському видавництві «Світ». 1999 року вийшла брошура Г. Наконечної «Українська науково-технічна тер-

мінологія» (видавництво «Кальварія»). Тут так само детально описано всі термінні організації й установи крізь призму хімічної терміносистеми. І зазначено, що в європейській науці XIX століття чітко сформувалися два підходи до творення національних терміносистем: 1) інтернаціональний (його головний постулат: творити терміни на базі латинської мови) та 2) народницький (терміни треба творити на власномовній основі) [Наконечна 1999, с. 8]. Описуючи сучасний етап розвитку української науково-технічної термінології, авторка подала п'ять основних напрямів термінотворення: формальний, етнографічний, консервативний, інтернаціональний та поміркований [Наконечна 1999, с. 51–52]. У 2020 році перелік цих підходів повторили Л. Фурт та Л. Дмитрук у навчальному посібнику «Термінологія».

Мета та завдання статті. Ознайомити читачів із різними підходами в історії української мови до формування й розвитку національних терміносистем. Завдання: вказати на їхні характерні риси, плюси й мінуси. Означити семантико-прагматичне навантаження кожного підходу в різні історичні періоди розвитку української мови, розглянути сучасні підходи до терміносистем у конкретних термінографічних працях.

Методи та методика дослідження. Систематизація зібраного матеріалу в описово-ілюстративному ракурсі.

Виклад основного матеріалу. Терміносистема – це впорядкована система термінів певної галузі знань на рівні логіки та мови. Терміносистема має ієрархічну побудову, впорядковану термінознавцями та фахівцями відповідних наукових галузей. Оскільки таких галузей знань є кілька сотень, то, звичайно, охопити всі в одній статті просто неможливо.

Цікавість до термінознавства як науки про терміни починається з кінця XIX – початку XX століття. Термін як одиниця наукової мови був у центрі уваги науковців уже в публікаціях журналу «Основа», Наукового товариства імені Тараса Шевченка, Інституту української наукової мови, а також багатьох інших наукових центрів (1913 – Київ, 1918 – Луганськ тощо), які також починають друкувати наукові праці українською мовою.

Так, у журналі «Основа» № 7 за 1861 рік була опублікована стаття Михайла Левченка «Заметки о русинской терминологии», у якій автор розмірковує над тим, що терміни повинні бути доступними та зрозумілими не лише для вчених, а й для простолюдників, тому терміни «следует составлять в духе народного языка, чтобы впоследствии они могли быть приняты самим народом» [Левченко 1861, с. 185]. У кінці статті автор подав у вигляді додатку короткий русинський термінологічний словник, узявши за основу словники польської та чеської мов, де запозичені слова замінювалися національними відповідниками. Наприклад: **арифметика** – *щотниця*, **алгебра** – *німа щотниця*, **арсенал** – *зброїня*, **математика** – *численця*, **орфографія** – *писовня*, **пульс** – *живчик*, **фізика** – *сильниця* (наука о действии тіл на другіє тіла, о силах), **хімія** – *лучба* (чешск.) *истинця* або *властниця*. Як бачимо, окремі пропозиції автора знайшли відгомін і в сучасних пошуках.

Однак не всі думки М. Левченка сприйняли його сучасники. Так, у відгуку П. Єфименка «По поводу замітки М. Левченка «О русинской терминологии», вміщеної в «Основі» № 8 за 1862 рік, автор критикує його підхід до творення українських відповідників, оскільки «терміни *щотниця*, *счетоводство*, *численця* походять від слів *счет* і *число*, яких у малоросійській мові не існує (?), а є *лікь*, *лічба*, *рахуба*, *рахунок*, з яких і потрібно було б творити згадані терміни...» [Єфименко 1862, с. 46]

Термінологи НТШ також мали різні погляди на розвиток української термінології, тому виокремились такі дві групи науковців: 1) прихильники термінотворення в дусі народної мови, на її основі й за її законами (В. Левицький, І. Пулюй, І. Верхратський, І. Кандяк, Р. Цегельський), їхнє гасло: «брати переважно корені рідної мови»; 2) симпатичні запровадження в українську мову інтернаціональної термінології (І. Горбачевський, С. Рудницький, М. Вікул, А. Семенцов). Вони були прихильниками скажімо, повного відтворення англійської термінології в деяких наукових галузях, оскільки ця мова на той час набула визнання в європейській науці.

У період існування УНР (1918–1920 рр.) відбувається стихійне видання словників у регіонах

східної України. Всі ці словники створювалися винятково на пуристичних засадах, наприклад, «Медичний словничок. Матеріали для української медичної термінології» П. Адаменка (1917) пропонував такі заміни для іншомовних слів: **артерія** – *б'ючка*, **екстракт** – *витяг*, **тиф** – *глухачка*, **бронхи** – *душниці*, **астма** – *задох*, **ванна** – *купільник*, **дифтерит** – *обклад*, **короста** – *чухачка*. Відповідно «Російсько-український словничок термінів природознавства і географії» К. Дубняка (1917) подавав такі відповідники до іншомовних термінів: **гербарій** – *зільник*, **травник**, **резонатор** – *голосник*, **меридіан** – *південник*, **материк** – *суходіл*, **нуль** – *оник* (заст.), **гвоздика** – *купчок* (діал.), тобто спостерігаємо наближення наукової мови до живого українського мовлення. Ці словники, якщо їх розглядати як тлумачні, безумовно, мають цінність, але, коли вони претендують на цілковите витіснення усталених у практиці запозичень, їхня роль стає проблематичною.

У словничках 1918 р. спостерігається та сама пуристична тенденція: **ідеал** – *правозір*, **опера** – *співогра*, **комета** – *мітла*. Чимало тут і прикладів заміни одних іншомовних термінів іншими запозиченнями. Зокрема: **афера** (фр.) – *гешефт* (нім.), **пароль** (фр.) – *гасло* (пол.). 1919 р. при Історично-філологічному відділі УАН організовано Правовисно-термінологічну комісію. У кінці 1920 р. комісія при УНТК збрала понад 200 000 карток матеріалів із друкованих джерел, але за перші 3 роки після повного встановлення радянської влади (1920–1922 рр.) вийшло лише 3 словники термінів, найголовніший із них – М. Галина «Російсько-український медичний словник» (Київський губернський відділ охорони народного здоров'я, 1920 р.); його «Медичний латинсько-український словник» з'явився 1926 р. вже у Празі (2 вид. 1969 р. у Детройті). Автор пропонував увести до живання питомо український еквівалент для кожного терміна іншомовного походження. У медичних термінах іншомовного походження були подані ряди українських відповідників: **авітаміноз** – *голоднеча на вітаміни*, **брак вітамінів**; **агонія** – *скін, сконання, конання, часування, часи*; **бактеріоскопія** – *тоїжкодовідне, дріб'янкове, бактерійне дослідження, бактерійний дослід, бактеріорозглядання*; **бактерія** – *тоїжка, бактерія, дріб'янка*; **дизентерія** – *кривавиця, різачка, бігунка, червінка*; **імунітет** – *неуразність, неуразливість, нечуйність на хворобу, відпорність, імунітет*; **катаракта** – *полуда, сочевиця, сивий морок, мрак сивий, катаракта*; **пальпація** – *мацання, обмацування, дотикання*. Проте переважна більшість українських термінів не витримали випробування часом і були замінені запозиченими.

У 20-х рр. також співіснували дві течії, два напрями термінотворення – *народницький* та *міжнародний*. Велися дискусії науковців щодо переваг того чи того підходу. Серед народницького напрямку функціювали дві українські школи: *харківська* (*помірковані пуристи, синтетичний напрям*) і *київська* (*крайні пуристи, етнографічний напрям*).

Ю. Шевельов називав **харківську школу поміркованою**, представленою прихильниками «**синтезму**» (бо йшлося про синтезу народної й книжної традиції, хутірських та урбаністичних елементів»), або ж **поміркованими пуристами** [Шевельов 1998, с. 166]. До неї входили О. Синявський, М. Сулима, М. Наконечний, О. Курило (в пізніших роботах) та ін., близько до них стояли В. Ганцов, А. Ніковський і ще дехто.

Представниками етнографічної школи були А. Кримський, С. Тимченко, О. Курило у своїх ранніх працях, М. Гладкий, С. Смеречинський, В. Сімович та І. Огієнко. Різниця між крайніми і поміркованими пуристами полягала в різних тенденціях поповнення термінологічних словників. Якщо помірковані пуристи сприймали запозичення, особливо терміни з латинськими та грецькими коренями як закономірне явище розвитку наукового стилю, то крайні пуристи пропонували замінити усі запозичені терміни – національними відповідниками. Наприклад: **конус** – *стіжок*, **маятник** – *хитун*, **фільтр** – *цідило*, **клапань** – *затичка*, *хлипавка*, *хлипок*, *хлипець*; **лінза** – *сочка*; **мотор** – *двигач*, *рухник*, *движник*, *двигало*, *двигун*; **резонанс** – *відгомін*, *відголос*, *відгук*, *співзвучність*, **дублет** – *двійчак*, **манометр** – *знітомір*, **резервуар** – *збірниця*, **рефлктор** – *відбивач*, **рефракція** – *залім*, **телеграф** – *далекотис*, **фокус** – *збірсовіт*.

Основне завдання для О. Курило, як і для М. Гладкого та М. Сулими щодо творення літературної мови загалом і наукової зокрема полягало не в стиранні відмінностей між наддніпрянською і галицькою мовою, а в тому, щоби позбутися російськомовних впливів. Свою діяльність мовознавці спрямовують на те, щоби стати у пригоді літературній мові й «на її характерні хиби вказавши, подати й поправні форми й звороти» [Курило 2004, с. 77].

І. Франко **був противником пуризму**, бо це віддаляло одних слов'ян від інших. У збірці статей «В наймах у сусідів» Франко аналізує практичні аспекти опрацювання іншомовної термінології.

У цей самий час в Україні вийшло друком 49 термінологічних словників, тільки Інститут української наукової мови випустив у світ близько 30 словників (здебільшого термінологічних російсько-українських чи українсько-російських) [Шевельов 1998, с. 105].

Наприкінці червня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про зміни в українській науковій термінології, граматиці та правописі», яку подала комісія у складі М. Попова, С. Косіора, П. Постишева, В. Затонського та А. Хвилі. Словники заново редагували, відкидаючи терміни, що викликали заперечення як ужиті або утворені на засадах «шкідництва». Інтенсивність запозичень з російської мови зростає настільки, що, як зазначалося на Другій міжнародній науковій конференції з проблем української науково-технічної термінології (Львів, 1993), протягом лише двох років (1934–1935) ІУНМ вилучив з української мови 14 500 українських термінів і замінив їх «перевертнями».

Так звана «інтернаціоналізація», на відміну від процесу, який тривав на початку 20-х років, вже стосувалася запозичення не іншомовних елементів, а російських слів в інші мови народів СРСР. Російську мову було оголошено «носієм передової культури». Русифікація національних мов відбувалася різними шляхами – через широке запровадження російських лексем, через перехід на кирилицю, через підвищення статусу російської мови в національних республіках і навіть через фонетичні заміни в деяких національних мовах. Ще одним фактом, який поглибив процес русифікації, було надання російській мові статусу так званої «культурної місії», що передбачало доступ до джерел радянської та світової культури винятково російською мовою.

Критичний стан термінологічної справи в УРСР спричинив спроби опрацювання термінології в еміграції. Початки цієї праці виводяться від спроб студентських громад по Першій світовій війні в Празі, Берліні й Данцигу. Більшого розміру праці були здійснені в Українській Господарській Академії в Подєбрадах у Чехо-Словаччині, де утворено Науково-термінологічну комісію при сільськогосподарському інженерному відділі («Німецько-український лісотехнічний словник» (1928 р.); «Російсько-український сільськогосподарський словник» (1927 р.) та інші), і пізніше в Словниковому відділі Українського Наукового Інституту в Берліні («Німецько-український технічний словник» І. Жуковського -3. Кузели (1943 р), німецько-український медичний П. Оестерле – Р. Смика (1944 р.).

Науковці української діаспори обґрунтували доцільність термінологічної праці на еміграції. Анатоль Вовк зазначав, що термінологічна праця на еміграції мусить бути спрямована в передусім на потреби Батьківщини... Із самостійністю потреба доброї термінології у всіх ділянках культури, науки і техніки стане актуальна і пекуча. Усе, що до цього часу робилося, буде упорядковане, виправлене, доповнене чи запропоноване на еміграції, буде тоді використане й належно оцінене. Цей лексичний фонд прискорить тим самим процес культурного відродження народу... А з першими проблесками волі вона знайде шлях в Україну.

За межами України позиціонували також два напрями: міжнародний та етнографічний, або народницький. Його яскравим представником був Павло Штепа. У своєму словнику чужослів він не лише намагався замінити іншомовне слово питомим, українським, а й укласти ці відповідники у певну словотвірну модель, структуру. Порівняймо: **альтиметр** – *висотомір*, **бариметр** – *тягомір*, **барометр** – *тискомір*, **мікрометр** – *дрібномір*, **метеорологія** – *погодознавство*. Учений вважав, що компонент **авто** відповідає українським словам **само**, **власно** і запропонував такі відповідники до запозичених слів: **автобиографія** – *власножиттєпис*, **автогамія** (рослин) – *самозапил*, **автогонія** – *самозарод*, **автограф** – *власнопідпис*, **автодидакт** – *самоук*, **автоінтоксикація** – *самозатруй*, **автоінфекція** – *самозараза*, **автокефалія** – *незалежність*, **автократ** – *володар*, *владар*, **автократія** – *єдиновладдя*, **автоліза** – *само-*

розчин, автомат – саморух, самороб; (зброя) – *самопал*; (писалка) – *самописка, автомахія* – *самосу-перечка*; *автонім* – *справжнє ім'я, автономія* – *самоуправа* тощо [Штепа, 1978].

Пропоновані еквіваленти не завжди відповідають точності. Зокрема, подані у словнику П. Штепи замітники на зразок **андро-** – *людино-* порушують принцип точності терміна, оскільки значення компонента не людина, а чоловік, тобто особа чоловічої статі. Тому аналоги: **андрофобія** – *людиноненависництво*, порушують термінологічну норму, оскільки *андрофобія* – це **чоловік** *ненависництво, боязнь чоловікини*. [Штепа 1978].

Підсумовуючи сказане, Галина Наконечна у праці «Українська науково-технічна термінологія» (Львів, 1999) зазначає, що українська наукова термінологія формувалася в руслі європейських національних термінологій, де провідними підходами до формування національних терміносистем були *інтернаціональний* (творення на базі латинської мови) та *народницький* (терміни творили на власномовній основі). Авторка здійснила огляд історичних етапів розвитку української наукової термінології протягом 150 років, починаючи від 1848 року [Наконечна 1999, с. 8].

Сучасний етап пов'язаний із здобуттям Україною у 1991 р. статусу незалежної держави. Українська мова проголошена офіційною державною мовою. Українська держава постає перед проблемою відродження української мови, а особливо української термінології, що значно інтенсифікує процес створення словників.

На етапі 1990-х років авторка вказала на п'ять підходів до упорядкування української науково-технічної термінології. Це *формальний, етнографічний, консервативний, інтернаціональний і поміркований*.

1. **Формальний**. Головним для нього є кількісний показник – якнайскоріше видання словника. заміна іншомовних термінів власними.

2. **Етнографічний**. Він ґрунтується на ідеї відродження національної термінології НТШ, ІУМ. Творці словників прагнуть повернути до сучасної української термінології майже всі терміни початку століття.

3. **Консервативний**. Його прихильники виступають за збереження науково-технічної термінології в такому вигляді, у якому вона була за радянського часу. Це так званий принцип «реальної мови».

4. **Інтернаціональний**. Для нього характерне введення до української науково-технічної термінології великої кількості запозичень із західноєвропейських мов, особливо з англійської.

5. **Поміркований**. Він передбачає упорядкування української науково-технічної термінології з урахуванням історичних, національних, політичних чинників та вироблення її оптимального варіанту [Наконечна 1999, с. 51–52].

Цю саму класифікацію з деякими уточненнями запропонували у своєму посібнику Д. Фурт та Л. Дмитрук (2020).

Консервативний напрям добре представлений у словниках 70–80-х років, у тих термінографічних працях, якими ми нерідко ще й досі користуємося.

Однак деякі поняття можна трактувати по-різному. Тому основними критеріями нормативності термінів на цьому етапі розвитку термінології є системний та національний, за якими з терміносистем мають бути вилучені скальковані з російської мови термінні одиниці, наповнені невдало перекладеними покручами й кальками російських словотворчих моделей.

Представником **етнографічного** напрямку в 90-х роках став «Російсько-український медичний словник», який уклали О. Мусій, С. Нечай, О. Соколюк та С. Гаврилук (Умань, 1992). Цікаві замітники слів з міжнародними компонентами знаходимо, зокрема, до термінів: **кардіолог** упорядники словника пропонують національні відповідники *серцезнавець, серцевник*, а замість **уролог** – *сечознавець, сечівничник* тощо, **гомеопатія** – *подібнотікування, подібнотікувальність* [с. 124], **гастрит** – *шлунковиця, звина шлунок* – *стравник, трунок, кома* – *знемора, міозит* – *м'язовиця, ангіоспазм* *жилоскорч, геморої* – *почечуй, жировик* – *товщак, печія* – *зага, згага, аборт уровище, ацидоз* – *кислокрів'я, барабанна перетинка* – *бубноперетинка, цукровий діабет* – *цукросеччя, простуда* – *підвій, пульпа* – *мезга, п'ятка* – *ступак, рак* – *пістряк* тощо [РУМС]. Сьогодні вони відходять до пасивного термінного фонду та існують лише в словниках, оскільки не витримують мовної апробації.

Склад і структура української термінології залежать не лише від процесу відновлення її національної ідентичності, але й від розв'язання низки мовних питань, що виникли в контексті глобалізаційних процесів у сучасному світі. Одне з цих питань – вплив «глобальної» англійської мови на національні термінні системи, який може бути як позитивним, так і негативним. На сьогодні зростає значення вноормувальної діяльності суб'єктів мовного планування, які мають багато завдань щодо впорядкування української термінології.

Насичення термінологічного словника інтернаціональною лексикою є природним процесом. Тут враховуємо і темпи глобалізації та розвитку міжнародних зв'язків. Іншомовні слова складніше сприймають і розуміють, проте стисла форма, відносна точність і міжнародна популярність становлять їхні переваги в практиці спілкування. Традиційно термінами-**інтернаціоналізмами** вважаються слова або сполуки, що існують у багатьох мовах з однаковим значенням та асимільовані згідно з їхніми фонетико-морфологічними принципами. Якщо ж така умова не виконується, то в такому разі слова іншомовного походження є лише запозиченнями. Станом на сьогодні, наприклад, питома лексика в галузі спорту становить 30%, 50% – це запозичення, решта 20% – інтернаціоналізми. Найбільше (42%) термінів походить з англійської мови, по 13% мають французьке та грецьке походження, 4% – німецьке, 3% перське, по 2% термінів запо-

зичнені з італійської, латинської, голландської мов, близько 1,5% термінологіки походить із японської та санскриту, менше ніж 1% слів становлять терміни з португальської, іспанської, норвезької, шведської, ескімоської, китайської, татарської мов [12].

Сьогодні домінує **поміркований** напрям. Цей підхід до розв'язання термінологічних проблем полягає у виробленні оптимальних варіантів термінних номінацій з огляду на принцип стабілізації наукової мови, тобто зрівноважувати процеси відновлювання термінного корпусу за словниками 1921–1933 рр., породжувати автентичні і запозичувати одиниці на позначення нових понять поруч із процесами, спрямованими на зберігання термінів, які вже існують у науковому обігу і яким наразі немає адекватних питомих замінів. Зрозуміло, що реалізувати на практиці такий підхід непросто, адже він потребує скоординованих зусиль багатьох учених.

Деякі дослідники (Т. Петрова, О. Кримець) у періоді 90-х рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст. виділяють такі напрями (тенденції) розвитку УНТТ і панівні підходи її розроблення:

1. Наслідувальний – тяглість термінотворення за російськомовним зразком: черпання морфем із російських моделей термінотворення (наприклад, *фітомеліоративні* терміни – **водорегулюючі** (замість *водорегулювальні*) насаджень, **переважаюча** (замість *переважна*) структура, **рубка** (замість *рубання*) насаджень, **підсадка** (замість *підсаджування*) чагарників та ін.).

2. Відроджувальний (національний). Розбудовування УНТТ на національному ґрунті, засвідчуючи генетичні особливості мови (рос. *весы* – укр. **терези** (а не *ваги*), *лесопосадка* – **лісосмуга** (а не *лісопосадка*), *разрушение* – **руйнування** (а не *руйнація*) та ін.). Неприйняття чужомовних одиниць й очищення від таких елементів, наприклад: **екватор** – *рівник*, **інцидент** – *випадок*, **управління** – *керування*, **конус** – *стіжок*, **ротатор** – *обертач*, **фільтр** – *цідило* і под.

3. Міжнародний – орієнтування на інтернаціональний характер термінів, зумовлене розпочатим у 2002 р. в Україні процесом гармонізації національних стандартів із міжнародними. Розбудова УНТТ шляхом калькування чужомовних найменувань із позначуваними поняттями – більшою мірою англіцизмів. Наприклад, комп'ютерна термінологія, що в наш час є найдинамічнішою, збагатилася такими одиницями: *viewer* – **в'ювер**, *printer* – **принтер**, *server* – **сервер**, *browser* – **браузер**, *user* – **юзер**; *driver* – **драйвер**; *cartridge* – **картридж**.

Умовні скорочення

НТШ – Наукове товариство імені Т. Шевченка.

ІУНМ – інститут української наукової мови

РУМС – Російсько-український медичний словник

Conventional abbreviations

NTSH – T. Shevchenko Scientific Society.

IUNM is the Institute of Ukrainian Scientific Language

Світова інтеграція й науково-технічний прогрес на початку ХХІ ст. сприяють динамічному розвитку насамперед науково-технічних терміносистем.

4. Компромісний (поміркований). Особливостями цього напрямку розвитку УНТТ є врахування історичних, політичних, світових, а насамперед національних чинників у формуванні її сучасного найприйнятнішого варіанта: уникнення зайвих запозичень і пошуку власномовних відповідників (наприклад, терміни інформатики *loptions* – вибір можливостей, *password* – гасло, *endnote* – прикінцева примітка, *footnote* – присторінкова примітка/) [Петрова; Кримець].

Останніми роками набуває поширення **радикально-реформістський** напрям, суть якого зводиться до того, що вчені-термінологи – представники технічних спеціальностей, прагнучи вдосконалити фахові терміносистеми на основі певних (вдалих чи невдалих) словотвірних моделей, пропонують перенести ці надбання в літературну мову. Представниками цього напрямку є відомі харківські, київські та львівські учені: М. Гінзбург, М. Вакулєнко, М. Зубков, О. Кочерга, В. Моргунюк та ін. У багатьох випадках вони подають слушні думки й пропозиції, роблячи детальну ревізію своїх фахових терміносистем та вносячи корективи в сучасну українську літературну мову. Наприклад: не *військовий*, а **військовик**, не *кримчанин*, а **кримець** (О.Кочерга), не *деревообробний*, а **деревинобробний** (І.Ребезнюк) і под. Нам видається, що цей напрям вимагає окремого аналізу, про що йтиметься в наступних публікаціях.

Висновки. У сучасному українському мовознавстві нормативність будь-якої мовної одиниці визнають на підставі її відповідності продуктивним словотвірним, морфологічним, синтаксичним та іншим моделям української мови. Із розглянутих напрямів терміновпорядкування консервативний залишився лише в словниках періоду радянщини; міжнародно-інтернаціональний, у якому домінує запозичена лексика, у тому числі й англо-американізм, домінує у словниках таких напрямів, як комп'ютерна справа, робототехніка чи інші сучасні наукові галузі. Етнографічний підхід сьогодні посідає чільне місце в словниках, виданих Домом Бураго, оскільки це мовознавчі праці вчених НТШ та в ІУНМ, зокрема й словники того часу.

На сучасному етапі переважає **поміркований підхід**, який передбачає впорядкування терміносистем, враховуючи історичні, національні, соціально-політичні чинники, вдало поєднуючи «своє» і «чуже».

RUMS – Russian-Ukrainian medical dictionary

Література

1. Галин М. Російсько-український медичний словник: Матеріяли до української медичної термінології. 1-ше вид. Київ, 1920. XVIII+144 с.;
2. Ефименко П. По поводу заметки г. Левченка «О русинской терминологии». *Основа*. 1862. Серп. С. 45–52. URL: <https://litopys.org.ua/rizne/rusyny.htm>
3. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 303 с.
4. Левченко М. Замѣтка о русинской терминологии. *Основа*. 1861. № 7. С. 183–186. URL: <https://litopys.org.ua/rizne/rusyny.htm>
5. Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія. Львів: Кальварія, 1999. 105 с.
6. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ: Наша культура і наука, 2001. 440 с.
7. Петрова Т., Кримець О. Розвиток української науково-технічної термінології сьогодні: напрями і перспективи. URL: <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/564866a4-5972-4f7d-917b-c60a3b198373/content>
8. Російсько-український медичний словник. Уклад.: О. Мусій, С. Нечай (Нечаїв), О. Соколюк, С. Гаврилюк. Умань, 1992. 114 с.
9. Фурт Д.В., Дмитрук Л.А. Термінологія: навчальний посібник. Кривий Ріг: ДонНУЕТ, 2020. 172 с.
10. Українська спортивна термінологія. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_спортивна_термінологія
11. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. Чернівці: Рута, 1998. 208 с.
12. Штепа П. Словник чужослів: Знадібки. Торонто: Іван Гладун і сини, 1978. 452 с.

References

1. Halyn M. (1920) Rosiysko-ukrayinskyu medychnyi slovnyk: Materialy do ukraïnskoï medychnoi terminolohii [Russian-Ukrainian Medical Dictionary: Materials for Ukrainian Medical Terminology]. 1-she vyd. Kyiv. KHVIII+144 s. [in Ukrainian].
2. Efimenko P. Po povodu zametki g. Levchenka «O rusinskoy terminologii». *Osnova*. 1862. Serp. S. 45–52. URL: <https://litopys.org.ua/rizne/rusyny.htm> [in Russian].
3. Kurylo O. (2004) Uvahy do suchasnoi ukraïnskoï literaturnoi movy [Attention to the Modern Ukrainian Literary Language]. Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy». 303 s. [in Ukrainian].
4. Levchenko M. Zametka o rusinskoy terminologii [A note on Ruthenian terminology]. *Osnova*. 1861. № 7. S. 183–186. URL: <https://litopys.org.ua/rizne/rusyny.htm> [in Russian, in Ukrainian].
5. Nakonechna H. (1999) Ukraïnska naukovo-tekhnichna terminolohiia [Ukrainian Scientific and Technical Terminology]. Lviv: Kalvariia. 105 s. [in Ukrainian].
6. Ohienko I. (2001) Istoriia literaturnoi movy [History of the Ukrainian Literary Language]. Kyiv: Nasha kultura i nauka. 440 s. [in Ukrainian].
7. Petrova T., Krymets O. Rozvytok ukraïnskoï naukovo-tekhnichnoi terminolohii sohodni: napriamy i perspektyvy [Development of Ukrainian Scientific and Technical Terminology Today: Directions and Perspectives]. URL: <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/564866a4-5972-4f7d-917b-c60a3b198373/content> [in Ukrainian].
8. Rosiisko-ukraïnskyi medychnyi slovnyk (1992) [Russian-Ukrainian Medical Dictionary]. Uklad.: O. Musiy, S. Nechay (Nechayiv), O. Sokolyuk, S. Havrylyuk. Uman. 114 s. [in Ukrainian].
9. Furt D.V., Dmytruk L.A. (2020) Terminolohiia: navchalnyi posibnyk [Terminology: Study Guide]. Kryvyi Rih: DonNUET. 172 s. [in Ukrainian].
10. Ukraïnska sportyvna terminolohiia [Ukrainian sports terminology]. *Vikipediia*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_спортивна_термінологія [in Ukrainian].
11. Sheveliov Yu. (1998) Ukraïnska mova v pershiy polovyni dvadtsyatoho stolittia [The Ukrainian Language in the first half of the Twentieth Century (1900–1941): State and Status] (1900–1941): Stan i status. Chernivtsi: Ruta. 208 s. [in Ukrainian].
12. Shtepa P. (1978) Slovnyk chuzhosliv: Znadibky [Vocabulary of Foreign Words: Znadibky]. Toronto: Ivan Hladun i syny. 452 s. [in Ukrainian].

PECULIARITIES OF PROCESSING UKRAINIAN TERM SYSTEMS
AT THE UURRENT STAGE

Abstract. The article deals with various approaches to organizing professional terminologies in the Ukrainian language from the middle of the 19th century to the present day, from the time when scientific language was sought to be made accessible to the common man, that is, to be translated on a national basis, to the variety of modern trends in organizing terminology. A review of literature and scientific works was carried out, in which the authors touched on certain issues of the development of Ukrainian term systems. However, a complete and consistent description of these processes was not observed, so we consider

it relevant to show such searches in a diachronic aspect. In works on terminology published in the journal «Osнова», in the materials «Notes» or «Collections» of the Scientific Society named after T. Shevchenko, the Institute of Ukrainian Scientific Language, in reviews of the publications of these institutions, populist or international approaches to the introduction of scientific terms were repeatedly mentioned, the opinions of terminological scientists regarding the advantages of one or another approach were given. This problem was touched upon by I. Ohienko and Yu. Shevelyov, whose works were unavailable during the Soviet period for a long time. Only during the years of Independence, they began to gradually open to the general public.

At the current stage of term system research, scientists describe not two, but more approaches to term ordering. However, life does not stand still, and today we have another direction to improve the national modern Ukrainian language - radical reformism. Its representatives are non-philological scientists from Kyiv, Kharkiv, and Lviv. The purpose of the article is to acquaint readers with various approaches in the history of the Ukrainian language to the formation and development of national terminology systems, pointing out their characteristic features, pluses and minuses, to determine the semantic and pragmatic load of each approach, to clarify the leading trends in the creation of professional names.

As a result of the research, it was established: at the current stage, a moderate direction dominates, since the terminology is arranged taking into account historical, political, and national factors, producing the optimal version of the name of the scientific concept. Although in some terminology systems (computer, robotics, mobile communications, sports) borrowed vocabulary prevails, in medicine – the vocabulary of classical languages.

Keywords: term, term system, history of language, arrangement of terminology, Ukrainian language.

© Кочан І., 2023 р.

Ірина Кочан – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, Львів, Україна; kim1950@i.ua; <https://orcid.org/0000-0002-5709-2933>

Iryna Kochan – Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Ukrainian Applied Linguistics, Ivan Franko Lviv National University, Lviv, Ukraine; kim1950@i.ua; <https://orcid.org/0000-0002-5709-2933>

ДИНАМІКА ІМЕННИКА СЕЛА ГОРОДОК
КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(1860–2023 РОКИ)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'81'373.23:711.437(477.82)

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).264–271

Кравченко Л., Борисюк А. Динаміка іменника села Городок Камінь-Каширського району Волинської області (1860 – 2023 роки); кількість бібліографічних джерел – 8; мова українська.

Анотація. Дослідження власних назв мешканців сіл і містечок задля виявлення специфічних рис, регіональних ознак українського іменника, зокрема й розвитку системи особових імен людей одного волинського села впродовж майже двох століть, є актуальним і важливим завданням української антропоніміки.

Мета статті – аналіз динаміки іменника села Городок Камінь-Каширського району Волинської області. Завдання – простежити якісні й кількісні зміни іменника з 1860 по 2023 роки. Матеріалом дослідження стали 242 імені й 1853 їхні ім'яжитки, джерелами – дві погосподарські книги села 1948 та 2023 років.

Огляд змін іменника в межах трьох хронологічних зрізів (I – 1860–1939 рр.; II – 1940–1990 рр.; III – 1991–2023 рр.) показав, що кожен період має свої унікальні оніми, хоча спільною рисою для всіх є домінування традиційних християнських імен (Микола (66 ім'яжитків), Анна (Ганна) (65), Іван (63), Олександр (59), Марія (58)). Це можна пояснити пізнім відходом від церковної традиції вибору імені дитини, аж після 1939 року. З цим пов'язана і відсутність у іменнику села, на відміну від загальнонаціонального, антропонімів, присвячених революційним подіям початку ХХ ст.

Спільними ознаками із загальнонаціональним іменником можна вважати втрату давніх назв (Калістрат, Мотруна) і збіднення іменника (48 імен ідентифікували 322 чоловіків та 39 імен – 318 жінок) у другому періоді, а також розширення репертуару імен за рахунок запозичень (Евеліна, Еріка, Ліана) і повернення стародавніх українських імен (Дем'ян, Тимофій, Меланія, Серафима) у третьому. Запозичення здебільшого поповнюють жіночий іменник села (Вероніка (2), Каріна (4), Маргарита (3), Яна (2) Аделіна, Божена, Емілія, Ніка, Суламита), тоді як чоловічий залишається традиційним.

Отже, іменник села Городок має як загальнонаціональні, так і регіональні особливості та є складником антропонімії Волині й загалом України. Він повністю відповідає загальноукраїнській тенденції до стабілізації та вироблення власних смаків.

Ключові слова: антропонім, особове ім'я людини, найуживаніші імена, рідковживані імена, частотний десяток імен, динаміка іменника

Постановка проблеми. Сьогодні вкрай важливо вивчати кількісний та якісний склад національного іменника, його динаміку й зміни, оскільки імена людей репрезентують не тільки окрему родину, а й цілу країну. А це не можливо зробити без комплексного дослідження антропонімійних систем окремих регіонів.

Потреба у вивченні власних назв людей окремих населених пунктів задля виявлення специфічних рис та регіональних ознак української антропонімії, порівняння їх з антропоніміконами інших територій зумовила вибір об'єкта дослідження. Детальний опис складу, змін і розвитку іменника одного волинського села допоможе доповнити антропонімійну картину України, а також сприятиме подальшому науковому вивченню регіональних іменників. Ця стаття присвячена аналізу динаміки іменника одного волинського села і є логічним продовженням опису його складу, поданого в попередній нашій публікації [Кравченко, Борисюк 2023]

Аналіз досліджень. В українській антропонімії є чимало праць, присвячених особовим іменам людей. Складу та динаміці іменника присвячені праці Г. Кравченко (іменник Донецька), Т. Буги (сільський іменник Центральної Донеччини), С. Павелко (іменник Косова), Н. Свистун

(іменник Тернополя), І. Скорук (іменник Луцька), а соціо- та психолінгвістичному аспекту вивчення системи імен – праці С. Брайченко, О. Михальчук, І. Мельник.

Антропонімія Волині як на історичному, так і на сучасному матеріалі представлена в дослідженнях українських лінгвістів: А. Матвієнка (Західна Волинь ХVІ ст.), Г. Аркушина, В. Шульгача, Л. Лісової, Н. Шульської, І. Скорук, О. Хвищук, а також польських: Е. Рудольф-Жолковської, Е. Вольнич-Павловської, І. Митнік. Однак ці праці здебільшого присвячені південній, центральній та західній частині Волині. Ми ж зосередили свою увагу на дослідженні іменника села східної частини сучасної Волинської області.

Мета статті – аналіз динаміки іменника села Городок Камінь-Каширського району Волинської області, а її завдання такі: зібрати фактичний матеріал й укласти покажчик власних особових імен мешканців села; простежити якісні й кількісні зміни іменника села з 1860 по 2023 роки та виявити загальнонаціональні тенденції й регіональні особливості його розвитку.

Джерельною базою дослідження стали два офіційні документи: погосподарська книга Городоцької сільської ради на 1948 рік (258 облікових

листів, які позначають 258 господарств) та погосподарська книга Городоцького старостинського округу на 2023 рік (361 обліковий лист, який позначає 332 домогосподарства). Це документи первинного обліку, у яких міститься інформація про членів сім'ї кожного господарства (прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, національність, освіта, професія, місце роботи), земельний наділ, наявний у користуванні реманент, різні типи будівель, худобу тощо.

Погосподарська книга села на 1948 рік була першим документом обліку господарств і мешканців після створення в селі радгоспу. У книзі зафіксовано 967 осіб 1860–1948 років народження. В усіх них зазначена національність «українець», оскільки ці записи були зроблені ще до масштабних міграційних процесів II пол. XX ст. Згідно з інформацією з погосподарської книги, наданою Городоцьким старостинським округом станом на 01.01.2023 року, у селі фактично проживає 939 осіб, із них людей працездатного віку – 57%, дітей та молоді до 23 років – 26%, а пенсіонерів – 17%.

Загалом у двох погосподарських книгах записи охоплюють час народження мешканців з 1860 року по 01.01.2023 року. Хронологічні межі досліджуваного іменника умовно можна розширити ще на 20–40 років, якщо брати до уваги й імена по батькові, зафіксовані в книзі 1948 року, які ми теж враховували в описі чоловічих імен, коли йшлося про оніми, що вже вийшли з ужитку і які ми реконструювали лише з імен по батькові.

Фактичний матеріал дослідження – 242 неповторюваних власних особових імені (106 жіночих та 136 чоловічих), які ідентифікували 1853 мешканців села Городок, а також 14 іменних основ, зафіксованих у неповторюваних іменах по батькові.

Методи та методика дослідження. У роботі використано загальнонаукові та спеціальні методи: описовий і його основні прийоми: спостереження, інтерпретація та узагальнення, які дозволяють виявити, систематизувати й проаналізувати склад іменника; зіставний і статистичний – для аналізу змін та динаміки в іменнику, а також для кількісного й відсоткового вираження різних груп імен та ім'явжитків.

На першому етапі дослідження за допомогою суцільного відбору з погосподарських книг ми написали прізвища, імена, по батькові всіх мешканців села із зазначенням дати їхнього народження, на основі чого була створена база даних. На другому етапі шляхом серійної вибірки та кількісних підрахунків онімів укладено покажчик особових імен, де зазначено офіційне ім'я з усіма його варіантами й вказівкою на кількість ім'явжитків. На третьому й четвертому етапах на основі створеної бази даних був здійснений аналіз якісного та кількісного складу іменника на трьох хронологічних зрізах, визначених відповідно до знакових подій та соціальних зрушень у селі впродовж двох століть.

Виклад основного матеріалу. Українське село Городок на Волині відоме ще з часів Київської держави. За свою багатовікову історію розвитку воно неодноразово потрапляло під владу інших дер-

жав, зокрема Речі Посполитої (XVI ст.), Російської імперії (XVIII ст.), польської, радянської, німецької і знову радянської окупаційних влад (впродовж I пол. XX ст.). Усі ці події не могли не позначитися на антропоніміконі села. Однак іменник села аж до середини XX ст. залишався традиційним, змінюватися він почав лише після Другої світової війни. Оскільки досліджуваний матеріал охоплює майже два століття, то, щоб простежити кількісні та якісні зміни в іменнику, ми спочатку проаналізували його склад [Кравченко, Борисюк 2023], а вже потім – динаміку.

Динаміку іменника ми змогли проаналізувати, спираючись на створену нами базу даних, а також на укладений нами покажчик імен. У роботі ми зберегли орфографію погосподарських книг тих імен, що вказані українською мовою, а тих, що написані російською, – зазначили лише український інваріант. Варіанти імен виникали передусім через технічні чи граматичні помилки секретаря сільської ради, який вів погосподарські книги.

1. Якісні та кількісні зміни іменника села Городок з 1860 по 2023 рік

Функціонування власних імен залежить не тільки від мовних законів, але й від різних позамовних чинників – соціально-історичних, культурних, правових. Суспільні зміни найчастіше відбиваються на особових іменах людей. Одні оніми не витримують суспільних зрушень, поступово набувають статусу маловживаних та рідкісних і зникають, а інші, навпаки, успішно проходять випробування часом і активно вживаються в антропоніміконі довго.

Динаміку іменника, як правило, досліджують на матеріалі, вибраному з метричних книг або актових записів про народження дітей, ділять його на хронологічні зрізи за роками новонароджених з кроком у 10 років і за допомогою кількісних та статистичних підрахунків описують зміни в ньому [Буга 2013, с. 21–24; Павелко 2003 с. 77–78; Свистун 2017].

Щоб здійснити комплексний огляд динаміки антропонімікону села Городок, недостатньо двох джерел, що фіксують населення села станом на 1948 та 2023 рр. Проте на основі погосподарських книг ми можемо в загальних рисах окреслити процес еволюції іменника та простежити найяскравіші зміни в ньому.

Для цього за роками народження мешканців села, зареєстрованих у двох погосподарських книгах на 1948 та 2023 роки, ми виділили три хронологічні зрізи, пов'язані з основними екстралінгвальними чинниками розвитку іменника – історією та соціально-політичними процесами в житті села:

I зріз – 1860–1939 рр. – дорадянський період;

II зріз – 1940–1990 рр. – радянський період;

III зріз – 1991–2023 рр. – період незалежної України.

Скориставшись методикою хронологічних зрізів, виявили наскрізні імена (ті, що вживаються на кожному зрізі), переривчасті (ті імена, що зникають на якомусь зрізі, а потім з'являються знову) та разові (наявні лише на одному зрізі), а за допомогою

кількісно-якісного методу визначили найуживаніші імена, або частотний десяток, широкоживані, маложивані та одиничні імена.

Християнські канонічні імена становлять основу як чоловічого, так і жіночого іменника села Городок та домінують на всіх досліджуваних хронологічних зрізах.

Нижче окремо подаємо описи чоловічого та жіночого іменників.

2. Чоловічий іменник села Городок (1860–2023 рр.) за двома погосподарськими книгами нараховує 136 власних імен, якими було названо 884 особи. Він має досить розмаїтий репертуар, який під впливом різних чинників помітно змінюється протягом 160 років. Із розвитком іменника деякі чоловічі імена набувають ще більшої популярності, а деякі – зовсім виходять із ужитку.

I хронологічний зріз охоплює період з 1860 по 1939 рік та характеризується активними політичними й суспільними процесами в селі: панування Російської імперії, Перша світова війна, національно-визвольні змагання 1917–1921 рр., зміна влади з російської на польську, у 1939 – на радянську, Друга світова війна, німецька, а потім знову радянська окупація.

Обидві війни завдали не лише великих матеріальних та економічних втрат, але й негативно позначилися на демографічній ситуації. Станом на 1948 рік у селі залишилося лише 19 чоловіків та 37 жінок, які народилися в проміжку з 1910 по 1919 рік. Це пов'язано з низькою народжуваністю в період Першої світової війни, з десятками загиблих та зниклих безвісти, а також із убитими місцевими жителями села, через яке проходили шляхи Другої світової війни. Чоловіки, народжені в зазначений період, мали 21–31 рік, а тому передусім були мобілізовані до війська. У післявоєнний час у Городку траплялися випадки смертей від голоду, а навесні 1947 р. район сколихнула ще й епідемія тифу. Для порівняння: у погосподарській книзі 1948 року зафіксовано 122 особи 1900–1909 років народження та 177 осіб 1920–1929 років народження.

Війни позначилися й на етнічному складі села. Уся община євреїв, яка проживала тут щонайменше кілька сотень років, у 1939 р. встигла виїхати перед загрозою з боку німецької армії, не залишивши по собі ніякого сліду, зокрема й в антропоніміконі села.

За погосподарською книгою 1948 року в селі проживало 369 чоловіків, яких ідентифікували 105 різними особовими іменами, що становить 77,2% від загальної кількості неповторюваних чоловічих імен в іменнику села.

До першого десятка найуживаніших імен належать: *Іван* (36)¹, *Григорій* (20), *Петро* (13), *Дмитро* (11), *Сава* (10), *Гнат* (9), *Микола* (9), *Нікіфор* (6), *Семен* (6), *Юхим* (6). Усі вони, окрім *Миколи*, *Івана* та *Дмитра*, у наступні періоди втратили свою популярність, а значна частина їх зовсім виїшла з ужитку, зокрема *Сава*, *Гнат*, *Нікіфор*, *Се-*

мен, *Юхим*. Оними *Григорій* і *Петро* продовжили функціонувати як маложивані й були зафіксовані лише на наступному хронологічному зрізі.

Чоловічий іменник цього періоду характеризується унікальним репертуаром власних імен, які в наступних періодах не функціонували. Такі антропоніми називають разовими [Буга 2013, с. 22]. Це 38 одиничних імен: *Автоном*, *Арсен*, *Архип*, *Вавдій*, *Вакула*, *Влас*, *Гліб*, *Гурій*, *Георгій*, *Дем'ян*, *Дорофей*, *Євмен*, *Зіновій*, *Зосим*, *Ларіон*, *Калина*, *Кирик*, *Кіндрат*, *Корній*, *Лев*, *Лігвін*, *Міна*, *Мойсей*, *Нестер*, *Окантій*, *Олисей*, *Омелян*, *Онуфрій*, *Остан*, *Панас*, *Платон*, *Северян*, *Феодосій*, *Ферапон*, *Харитон*, *Явтух*, *Ярмолай*. А також тут є 41 ім'я, що фіксується від 2 до 4 разів, проте пізніше теж виходить з ужитку: *Ананій* (3), *Андронь* (2), *Архип* (4), *Герасим* (2), *Гордій* (2), *Гаврило* (3), *Давид* (3), *Дементій* (2), *Євсей* (2), *Захар* (2), *Іїов* (3), *Йосип* (2), *Карп* (2), *Касіян* (2), *Кирило* (3), *Клим* (3), *Кузьма* (4), *Лазар* (3), *Маркіян* (2), *Мартин* (3), *Мефодій* (3), *Микита* (4), *Наум* (2), *Омелян* (2), *Онисим* (2).

У сільському іменнику Донеччини кінця XIX – початку XX століття (до 20-х років) ці імена також були маложиваними і разовими, хоча частина їх зазначена як переривчасті імена, які час від часу поверталися в іменник (*Арсен*, *Дем'ян*, *Лазар*, *Лев*, *Феодосій*) [Буга 2013, с. 54–57] як данина моді на старовинні імена або як данина традиції називати дитину на честь родичів. Це свідчить про спільні ознаки розвитку чоловічого іменника села із загальнонаціональним іменником.

Нагадаємо, що в період 1917 р. – 20–30-х рр. XX ст. на тій частині України, що була вже в складі УРСР, тривала «іменна повинь», характерною ознакою якої було розширення репертуару особових імен за рахунок новотворів і запозичень [Кравченко 2014, с. 43]. Але Західна Волинь разом із селом Городок у той час знову опинилася під владою Польщі (1921–1939 рр.). Церква перейшла до рук католицького ксьондза, і можемо припустити, що її роль лише зросла, оскільки серед багатьох одиничних та маложиваних імен досліджуваного періоду є чимало разових, тобто тих, що були використані саме в це двадцятиліття, наприклад: *Ларіон*, *Йосип*, *Мойсей*, *Лазар*, *Онисим*, *Онуфрій*, *Тихон*, *Платон*, *Феодосій* та деякі інші.

Хронологічні межі цього періоду значно розширюються, дець на 20 чи 40 років аж до 1820-х – 1840-х років, якщо брати до уваги реконструйовані з основ імен по батькові чоловічі разові маложивані імена: *Калістрат* < *Калістратович* (3), *Леонтій* < *Леонтійович* (3), *Лукаш* < *Лукашович* (4), *Іпатій* < *Патійович* (3); одиничні імена: *Афанасій* < *Афанасійович*, *Макар* < *Макаровна*, *Олифер* < *Олиферовна*, *Потан* < *Патаповна*, *Самсон* < *Самсоновна*, *Сила* < *Силовна*, *Супрун* < *Сопрунович*, *Спиридон* < *Спиридонович*, *Тилимон* < *Тилимоновна*, *Фадей* < *Фадейовна*.

Майже всі імена I хронологічного зрізу є християнськими, а отже, можемо стверджувати, що всі чоловічі імена цього періоду відповідають церковній традиції.

¹ Тут і далі в дужках подано кількість вживань інваріанта та варіантів імені протягом хронологічного зрізу.

II хронологічний зріз охоплює 1940–1990 роки, які мешканці села Городок провели під радянською окупацією. Вони знову отримали можливість ходити до православного храму, який знаходився вже в с. Прилісному, але влада почала активно пропагувати атеїзм як новий світогляд і жорстоко карала держслужбовців, школярів-піонерів та їхніх батьків за відвідування церкви. Тому хрещення дітей відбувалося здебільшого таємно вдома, а вінчання стало великою рідкістю. Новонароджених дітей офіційно реєстрували в сільській раді, а імена обирали самі батьки.

На II зрізі простежуємо процес збідніння іменника (48 особових імен (35,3% від загальної кількості неповторюваних чоловічих імен) ідентифікували 322 чоловіків, народжених у цей період), втрату давніх назв та появу автохтонних слов'янських імен композитів і запозичень (наприклад, *В'ячеслав*, *Леонід*).

Найуживанішими були такі імена: *Микола* (48), *Олександр* (38), *Василь* (30), *Сергій* (26), *Володимир* (23), *Іван* (23), *Валерій* (14), *Віктор* (14), *Анатолій* (12), *Андрій* (10). Іменами першого десятка номінували дві третини всіх чоловіків, народжених з 1940 по 1990 рік, що свідчить про значне звуження репертуару чоловічого іменника в цей період, як і в репертуарі загальноукраїнського іменника [Кравченко 2014, с. 45].

Унікальних онімів майже немає: усі імена тут є наскрізними або переривчастими, бо вживалися в I та / або III періодах. Лише слов'янський композит *В'ячеслав* і християнське ім'я грецького походження *Леонід* є разовими, оскільки не фіксуються в інших часових проміжках.

Іменник села Городок II пол. XX ст. відповідав загальноукраїнській тенденції до стабілізації та вироблення власних смаків. У ньому суттєво переважають канонічні імена, зокрема *Григорій*, *Дмитро*, *Михайло*, *Петро*, *Федір* та інші. Попри це, в антропонікон села входять ще й імена інших груп за походженням. Наприклад, до композита *Володимир* додаються *В'ячеслав*, *Ростислав*, *Ярослав*, а також імена скандинавського походження *Ігор* та *Олег*. Незважаючи на своє слов'янське чи норманське походження, усі вони також належать до православних святців. У цей час починають вживатися й імена-запозичення з мов нехристиянських народів, наприклад *Руслан* (з тюркської мови).

На іменник села могли вплинути й масштабні міграційні процеси післявоєнного часу, які тривали на всій території України протягом усього періоду існування Радянського Союзу. Лише в II пол. XX ст. у селі з'являються представники інших народів. Зважаючи на територіальну близькість, найчастіше це були білоруси (*Олег Куницький*), росіяни (*Микола Масетич*), казахи (*Володимир Цан*), азербайджанці (*Лариса Алтухова*). Однак, як бачимо, іменник села вони суттєво не змінили.

III хронологічний зріз охоплює період незалежної України – з 1991 року до сьогодні. У цей час спостерігаємо незначне кількісне розширення іменника порівняно з попереднім зрізом: 49 особо-

вих імен (36 % від загальної кількості неповторюваних чоловічих онімів в іменнику села) було використано для найменування 192 чоловіків 1991–2023 років народження.

До імен першого десятка належать такі оніми: *Олександр* (18), *Андрій* (13), *Богдан* (11), *Максим* (10), *Сергій* (7), *Ілля* (7), *Роман* (7), *Артем* (6), *Тарас* (6), *Юрій* (6).

На III зрізі є чимало ім'явжитків одиниць, не зафіксованих раніше, що свідчить про розширення антропонікону села. Серед таких імен можна виокремити кілька груп:

A. Промовисті християнські імена, які повертаються в загальнонаціональний іменник останніх десятиліть під впливом захоплення старовинними традиційними українськими іменами, поданими у святцях: *Адам* (1), *Данило* (4), *Еліазар* (1), *Єгор* (1), *Марко* (2), *Марк* (1), *Матвій* (1), *Мирон* (1), *Родіон* (1), *Тимофій* (4), *Устим* (1). Ці імена не зафіксовані в першому періоді розвитку іменника села, можливо, через те, що станом на 1948 рік померли їхні носії, але такі імена, зокрема *Марко*, *Матвій* (*Матфей*), *Мирон*, *Родіон*, *Тимофій* (*Тимофей*), відомі як переривчасті (ті, що фіксуються на кількох хронологічних зрізах, зокрема в кінці XIX чи на початку XX ст. і в кінці XX чи на початку XXI ст.) в антропоніконах інших регіонів [Буга 2013, с. 175, с. 176, с. 179, с. 181]. Варто зауважити, що серед аналізованої нами групи імен є також ім'я *Нікіта*, яке вважається російським народним варіантом канонічного імені грецького походження. В українській адаптації воно звучить як *Микита*, і саме в такій формі зафіксоване в іменнику села на I зрізі: *Микита* (2). Цей факт засвідчує модні настрої в назовництві країни і вплив російської мови на загальнонаціональний іменник, що й віддзеркалилося в системі імен села.

B. Слов'янські автохтонні композити: *Владислав* (5), *Мирослав* (1), *Станіслав* (4). Два останні імені не є канонічними, а тому під час здійснення сучасного обряду хрещення дитини з одним із таких офіційних імен у селі найчастіше використовують інше ім'я-композит на -слав (*Ростислав*), записане в православних святцях.

V. Ім'я відкомпозитного походження: *Вадим* (3).

На III часовому зрізі є й переривчасті імена, які зафіксовані на I-му зрізі іменника села, їх немає на II, і вони знову з'являються на III: *Антон* (1), *Артем* (6), *Денис* (1), *Ілля* (7), *Максим* (10), *Назар* (4), *Роман* (7), *Яків* (1). Ці антропоніми також підтверджують загальнонаціональну тенденцію до відродження традиції називати дітей старовинними іменами.

Разом з тим відбувається звуження тієї частини іменника, яка була популярною на II зрізі. Поодинокі випадки вживання імен *Володимир* (1), *Валентин* (1), *Василь* (1), *Віктор* (1), *Олексій* (2) фіксуємо лише в 1990–2000-х роках. На нашу думку, це свідчить про завершення моди на ці імена і вихід їх із розряду популярних. Лише ім'я *Володимир* є прикладом дотримання сімейної традиції

(син *Буцмай Володимир Олександрович*, 2007 року народження та батько *Буцмай Олександр Володимирович*, 1974 року народження).

Отже, чоловічий іменник села Городок різноманітний та динамічний. Найпопулярнішими чоловічими іменами за всі 160 років, які охоплює наше дослідження, стали *Микола* (66), *Іван* (63), *Олександр* (59), *Василь* (55), *Андрій* (40), *Сергій* (39), *Володимир* (27), *Дмитро* (24), *Григорій* (23), *Петро* (19). Простежити зміни в частотному десятку чоловічих імен села можна за допомогою таблиці 1.

Таблиця 1

Частотний десяток чоловічих імен

№	I хронологічний зріз	II хронологічний зріз	III хронологічний зріз
1.	Іван (36)	Микола (48)	Олександр (18)
2.	Григорій (20)	Олександр (38)	Андрій (13)
3.	Петро (13)	Василь (30)	Богдан (11)
4.	Дмитро (11)	Сергій (26)	Максим (10)
5.	Сава (10)	Володимир (23)	Сергій (7)
6.	Гнат (9)	Іван (23)	Ілля (7)
7.	Микола (9)	Валерій (14)	Роман (7)
8.	Нікіфор (6)	Віктор (14)	Артем (6)
9.	Семен (6)	Анатолій (12)	Тарас (6)
10.	Юхим (6)	Андрій (10)	Юрій (6)

* У дужках подана кількість ім'явжитків.

3. Жіночий іменник села Городок 1860–2023 років налічує 106 власних імен (одне з них подвійне), які ідентифікують 970 жінок. Кожен часовий зріз характеризується своїм неповторним набором антропонімів.

На I хронологічному зрізі (1860–1939 рр.) зафіксовано 65 особових імен (61,3% від загальної кількості неповторюваних жіночих імен), якими було названо 487 жінок. Кількість жіночого населення того часу вища порівняно з чоловічим, що є ознакою демографічних змін після двох світових воєн та інших активних соціально-політичних процесів кінця XIX – початку XX ст. Незважаючи на це, різноманітність жіночого іменника вдвічі менша. Така статистика частково компенсується великою кількістю фонетичних та словотвірних варіантів жіночих імен.

Перше місце серед лідерів займає ім'я *Ганна* (42). Також до першого десятка найуживаніших імен увійшли: *Марія* (39), *Явдокія* (27), *Катерина* (21), *Анастасія* (18), *Мотруна* (17), *Оксана* (16), *Параска* (15), *Ярина* (14), *Ольга* (13). Цікаво, що деякі з них після 1939 року і зовсім зникають з іменника села Городок.

Ми зафіксували також 21 особове ім'я, що вживалося лише в першому періоді: *Агафія* (6), *Агрипина* (11), *Акуліна* (6), *Домна* (5), *Єлизавета* (*Лисовета*) (6), *Єфимія* (8), *Єфросинія* (9), *Зінаїда* (3), *Іуліта* (8), *Лукера* (2), *Лукія* (6), *Марфа* (8), *Мотруна* (17), *Неоніла* (2), *Палагея* (12), *Параска* (15), *Пистина* (4), *Устина* (6), *Феврона* (6), *Федора* (9), *Федоська* (4), *Фекла* (7), *Хартина* (2).

А ще 7 імен є одиничними навіть на цьому зрізі: *Афанасія*, *Капітоліна*, *Ляфірія*, *Палефіра*, *Салимона*, *Синклета*, *Сосанна*.

Як і в чоловічому іменнику села цього періоду, у жіночому переважають канонічні християнські імена. Лише дві назви – *Ляфірія* та *Палефіра* – ми зарахували до групи невизначеної етимології.

Також варто наголосити, що в цей період і в спілкуванні мешканців, і в документах функціонують лише народні варіанти сучасних імен *Анни*, *Ірини* та *Євгенії* – *Ганна*, *Ярина* та *Ювгеня*.

На II хронологічному зрізі спостерігаємо збіднення жіночого іменника, як і чоловічого: 39 особових назв (36,8% від загальної кількості неповторюваних жіночих імен) було використано в 318 ім'явжитках.

До найпопулярніших імен цього періоду належать: *Надія* (34), *Галина* (29), *Тетяна* (27), *Ольга* (23), *Наталія* (21), *Світлана* (18), *Валентина* (16), *Олена* (16), *Анна* (17), *Ніна* (16).

У жіночий іменник 40–90-х роках активніше, ніж у чоловічий, входять нові оніми. Серед них є ті, що вживалися лише в означений період і далі не використовувалися, зокрема імена *Інна* (латинського походження), *Руслана* (тюркське), *Ярослава* (слов'янський композит).

На цьому зрізі з'являються й деякі широкоживані імена, які є модними і частотними в загальнонаціональному іменнику. Із 50-х рр. у селі почали функціонувати оніми *Валентина* (16), *Мирослава* (2); із 60-х – *Світлана* (18); із 70-х – *Алла* (2), *Олеся* (3); із 80-их: *Аліна* (1), *Вікторія* (2), *Юлія* (4). Усі вони продовжили різною мірою вживатися і в наступному періоді.

Під час радянського періоду історії України російська мова постійно здійснювала деструктивний асиміляційний вплив на українську в різних комунікативних сферах. Це не могло не позначитися й на системі іменування українців, які стали захоплюватися російськими варіантами імен, на кшталт *Данііл*, *Михаїл*, *Анюта*, *Васіліса* [Белей 2010, с. 89]. У селі Городок також з'являються документально засвідчені зрусифіковані варіанти особових імен, наприклад *Альона* (2) (рос. Алёна, укр. Олена). Всесоюзні імена починають витісняти попередні українські, адаптовані до місцевої говірки: із 50-х рр. *Ювгеню* заміняє *Євгенія*, а з 80-х рр. *Ганну* – *Анна*.

На III зрізі антропонімікон села знову розширюється. В іменнику вживаються 63 імені (59,4% від загальної кількості неповторюваних жіночих онімів) на позначення 165 жінок. Оскільки цей виділений період найкоротший і кількість народжених поки не така висока, як у попередні періоди, то показники різноманітності імен є досить високими, що свідчить про можливе подальше збагачення іменника новими онімами.

Жіночий антропонімікон часів незалежності охоплює всі групи імен за походженням, а це також є ознакою його розмаїтості.

Найпопулярнішими на сьогодні є жіночі імена першого десятка: *Софія* (10), *Ірина* (8), *Оксана* (7),

Аліна (6), Анна (6), Марія (6), Мирослава (6), Анастасія (5), Богдана (5), Юлія (5). Для порівняння: у міському іменнику Тернополя кінця ХХ ст. широкоживаними були імена Анна, Анастасія, Ірина, Марія, Оксана, Софія та інші [Свистун 2017, с. 71], а в сільському іменнику Донеччини 2000-х років серед найуживаніших названі: Анастасія, Аліна, Ганна Марія, Юлія [Буга 2013, с. 79], що свідчить про спільні тенденції розвитку сільського й міського іменників усіх областей України.

Якісне розширення іменника відбулося завдяки вживанню нових для села імен: Богдана (5), Вероніка (2), Владислава (2), Дарина (5), Діана (4), Іванна (4), Каріна (4), Маргарита (3), Мілана (3), Поліна (2), Соломія (3), Яна (2); а також одиничних: Аделіна, Божена, Валерія, Домініка, Евеліна, Емілія, Еріка, Ліана, Лілія, Ніка, Суламіта. Слов'янські дохристиянські імена композити, на зразок Владислава, Мирослава та інші, стають привабливими й набувають популярності серед мешканців інших регіонів України [Брайченко 2003, с. 15–17].

У 2016 році вперше було зафіксовано подвійне ім'я – Ангеліна-Марія. Наразі воно єдине в селі. В Україні практику подвійного найменування часто фіксують у жіночому іменнику в західних областях, зокрема на Тернопільщині, і пов'язана вона з тим, що ім'я новонародженій дівчинці давали батьки за сімейною традицією (на честь матері і бабусі, двох бабусь) або ж за церковною [Свистун 2001, с. 71], також одне ім'я могли давати батьки, а друге – священник під час хрещення за християнськими святцями [Кравченко 2014, с. 55–56].

У жіночому іменнику села Городок простежуємо тенденцію повернення особових імен з I хронологічного зрізу, як це було і в чоловічому іменнику. Деякі оніми, які раніше мали одиничне вживання, на III часовому зрізі набули більшої популярності, наприклад Ангеліна (3) та Христина (2). Та прикметною ознакою цього періоду є те, що значно частішими стали одиничні вживання давніх імен: Варвара, Дарія, Марина, Мар'яна, Меланія, Павліна, Серафима, Таїса, Уляна. До них належить і модернізований як для Волині варіант імені Степанида – Стефанія. На наш погляд, вживання подібних імен (поки лише одноразово) може бути пов'язане з особистими смаками батьків або укріпленням традиції називати дітей на честь бабусь чи прабабусь.

Водночас простежуємо спад у вживанні деяких із найпопулярніших імен минулого часового зрізу. Наприклад, імена Валентина (1), Ніна (1), Людмила (2) ще фіксуються, але вже не є широкоживаними.

Серед варіантів імен унормовується вживання лексеми Ірина (8) замість Ярина та Олександра (4) замість Ликсendra чи Ликсандра.

Отже, жіночий іменник села Городок також доволі багатий. За весь досліджуваний період (1860–2023 роки) у погосподарських книгах найчастіше траплялися такі імена: Анна (Ганна) (65), Марія (58), Ольга (40), Тетяна (39), Надія (36), Наталія (36), Галина (31), Ірина (Ярина) (29), Олена (29), Катерина (27). Ці імена першого частотного десятка жіночого іменника є традиційними християнськими іменами, практика вживання яких добре усталилася в селі. Частина з них широкоживані на всіх трьох зрізах, а деякі є лідерами й не поступаються своїм місцем і сьогодні. Це можна простежити за допомогою таблиці 2.

Таблиця 2

Частотний десяток жіночих імен

№	I хронологічний зріз	II хронологічний зріз	III хронологічний зріз
1.	Ганна (42)	Надія (34)	Софія (10)
2.	Марія (39)	Галина (29)	Ірина (8)
3.	Явдокія (27)	Тетяна (27)	Оксана (7)
4.	Катерина (21)	Ольга (23)	Аліна (6)
5.	Анастасія (18),	Наталія (21)	Анна (6)
6.	Мотруна (17)	Світлана (18)	Марія (6)
7.	Оксана (16)	Валентина (16)	Мирослава (6)
8.	Параска (15)	Олена (16)	Анастасія (5)
9.	Ярина (14)	Анна (17)	Богдана (5)
10.	Ольга (13)	Ніна (16)	Юлія (5)

* У дужках подана кількість ім'явжитків.

Висновки

Іменник села Городок цікавий своїм якісним і кількісним складом, він відрізняється від загальнонаціонального іменника своїм набором особових імен та динамікою їх уживання.

Огляд динаміки іменника впродовж 1860–2023 рр. із урахуванням дат народження мешканців у межах трьох хронологічних зрізів (I – 1860–1939 рр.; II – 1940–1990 рр.; III – 1991–2023 рр.) показав, що кожен період має свої унікальні оніми та їхні варіанти, хоча спільною рисою для всіх є домінування традиційних канонічних християнських імен, що можна пояснити пізнім відходом від церковної традиції вибору імені дитини під час хрещення, який став можливим лише після зміни польської влади на радянську в 1939 році. З цим пов'язана і відсутність в іменнику села, на відміну від загальнонаціонального іменника, антропонімів, присвячених революційним подіям початку ХХ ст.

Спільними ознаками із загальнонаціональним іменником можна вважати втрату давніх назв і збідніння іменника (48 імен ідентифікували 322 чоловіків та 39 імен – 318 жінок) у другому періоді та розширення репертуару імен за рахунок запозичень і повернення старовинних українських імен (Дем'ян, Матвій, Тимофій, Варвара, Меланія, Серафима) у третьому. Варто зауважити, що запозичення здебільшого поповнюють жіночий іменник села (Евеліна, Емілія, Еріка, Ліана), тоді як чоловічий залишається традиційним.

Загалом іменник села Городок є частиною антропонімії Волині, має свої регіональні особливості і водночас віддзеркалює загальнонаціональні тенденції розвитку.

Література

1. Белей Л.О. Українські імена колись і тепер. Київ: Темпора, 2010. 128 с.
2. Брайченко С. Динаміка дохристиянських найменувань у сучасній суспільній оцінці українців Одещини. *Наукові записки. Серія: Мовознавство*. Тернопіль: ТДПУ, 2003. Вип. I. С. 14–18.
3. Буга Т.В. Динаміка особових імен Центральної Донеччини (кінець XIX–початок XX ст.): [монографія]. Донецьк: ДонНУ, 2013. 279 с.
4. Кравченко Л., Борисюк А. Іменник села Городок Камінь-Каширського району Волинської області (1860 – 2023 роки): склад за походженням. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Вип. 1 (49). Ужгород, 2023. С. 170–176.
5. Кравченко Л.О. Українська ономастика: Антропоніміка: навчальний посібник. Київ: Знання, 2014. 239 с.
6. Павелко С. Динаміка особових імен м. Косова. *Наукові записки. Серія: Мовознавство*. Тернопіль: ТДПУ, 2003. Вип. I. С. 77–83.
7. Свистун Н. Динаміка особових імен м. Тернополя. *Наукові записки. Вип. 37. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. С.69–72.
8. Свистун Н. Динаміка широковживаних жіночих особових імен міста Тернополя у другій половині XX століття. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Мовознавство*. Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2017. С. 277–280.

References

1. Belei L.O. (2010) *Ukrainian names before and now*. Kyiv: Tempora. 128 s. [in Ukrainian].
2. Braichenko S. (2003) *Dynamika dokhristyianskykh naimenuvan u suchasni suspilnii otsintsi ukrainsiv Odeshchyny* [The dynamics of pre-Christian names in the modern public assessment of Ukrainians in Odesa region]. *Naukovi zapysky. Serii: Movoznavstvo*. Ternopil: TDPU. Vyp. I. S. 14–18 [in Ukrainian].
3. Buha T.V. (2013) *Dynamika osobovykh imen Tsentralnoi Donechchyny (kinets XIX – pochatok XX st.): [monohrafiia]* [The dynamics of personal pnames in the central Donetsk Region (late 19th and early 20th centuries)]. Donetsk: DonNU. 279 s. [in Ukrainian].
4. Kravchenko L., Borysiuk A. (2023) *Imennyk sela Horodok Kamin-Kashyrskoho raionu Volynskoi oblasti (1860 – 2023 roky): sklad za pokhodzhenniam*. [The proper names of Horodok village of the Kamin-Kashyrsky district of the Volyn region (1860–2023): composition by origin]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Filolohiia*. Uzhhorod. Vyp. 1 (49). S. 170–176 [in Ukrainian].
5. Kravchenko L.O. (2014) *Ukrainska onomastyka: Antroponimika: navchalnyi posibnyk* [Ukrainian onomastics: Anthroponymy: a textbook]. Kyiv: Znannia. 239 s. [in Ukrainian].
6. Pavelko S. (2003) *Dynamika osobovykh imen m. Kosova* [The dynamics of personal names of Kosova city]. *Naukovi zapysky. Serii: Movoznavstvo*. Ternopil: TDPU. Vyp. I. S. 77–83 [in Ukrainian].
7. Svystun N. (2001) *Dynamika osobovykh imen m. Ternopolia* [The dynamics of personal names of Ternopil city]. *Naukovi zapysky. Vyp. 37. Serii: Filolohichni nauky (movoznavstvo)*. Kirovohrad: RVTs KDPU im. V. Vynnychenka. S. 69–72 [in Ukrainian].
8. Svystun N. (2017) *Dynamika shyrokovzhyvanykh zhinochykh osobovykh imen mista Ternopolia u druhii polovyni XX stolittia* [The dynamics of commonly used female personal names in the city of Ternopil in the second half of the 20th century]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: Movoznavstvo*. Ternopil: Ternopilskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Volodymyra Hnatiuka. S. 277–280 [in Ukrainian].

THE DYNAMICS OF PERSONAL NAMES OF THE HORODOK VILLAGE OF THE KAMIN-KASHYRSKY DISTRICT OF THE VOLYN REGION (1860–2023)

Abstract. The study of the proper names of the inhabitants of villages and towns in order to identify specific features, regional characteristics of the Ukrainian proper name, including the development of the system of personal names of people in one Volyn village for almost two centuries, is an urgent and important task of Ukrainian anthroponymy.

The purpose of this article is an analysis of dynamics of the proper names in the village of Horodok, Kamin-Kashyrsky district, Volyn region. The task is to trace qualitative and quantitative changes in the nouns from 1860 to 2023. The material of the study is 242 names and 1853 of their uses, the sources are two household books of the village of 1948 and 2023.

An overview of the proper names' changes within three chronological sections (I – 1860–1939; II – 1940–1990; III – 1991–2023) showed that each period has its own unique onyms, although the common feature for all of them is the dominance of traditional Christian names (*Микола / Mykola* (66 names), *Анна (Ганна) / Anna (Hanna)* (65), *Іван / Ivan* (63), *Олександр / Oleksandr* (59), *Марія / Mariia* (58)). This can be explained by the late departure from the church tradition of choosing a child's name, after 1939. This is also related to the absence of anthroponyms dedicated to the revolutionary events of the early twentieth century in the village proper names, unlike the national proper names.

The common features with the national proper names include the loss of old names (*Калістрат / Kalistrat, Мотруна / Motruna*) and the impoverishment of the proper names (48 names identified 322 men and 39 names – 318 women) in the second period, as well as the expansion of the repertoire of the names through borrowings (*Евеліна / Evelina, Еріка / Erika, Ліана /*

Liana) and the return of the ancient Ukrainian names (*Дем'ян / Demyan, Тимофій / Tymofiy, Меланія / Melaniia, Серафима / Seraphyma*) in the third period. The borrowings mostly replenish the group of feminine proper names of the village (*Вероніка / Veronika* (2), *Каріна / Karina* (4), *Маргарита / Marharyta* (3), *Яна / Yana* (2) *Аделіна / Adelina, Божена / Bozhena, Емілія / Emiliia, Ніка / Nika, Суламита / Sulamita*), while the masculine remains traditional.

Thus, the proper names of village Horodok have both national and regional peculiarities and constitute a part of the anthroponymy of Volyn and Ukraine in general. It corresponds to the all-Ukrainian tendency to stabilize and develop one's own preferences.

Keywords: anthroponym, proper name of a person, most common names, rarely used names, frequency top ten names, dynamics of personal names.

© Кравченко Л., 2023 р.; © Борисюк А., 2023 р.

Людмила Кравченко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна; lutwins@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-9043-566X>

Liudmyla Kravchenko – Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Applied Linguistics, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Educational and Scientific Institute of Philology, Kyiv, Ukraine; lutwins@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-9043-566X>

Аліна Борисюк – студентка Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна; alinka.borisuk@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0009-4032-7618>

Alina Borysiuk – student of the Educational and Scientific Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine; alinka.borisuk@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0009-4032-7618>

ВЛАСНІ НАЗВИ МАРТОЛОСІВ «ДЕФТЕРА МУФАССАЛА 1681 РОКУ»: ХАРАКТЕРИСТИКА ТВІРНИХ ОСНОВ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'373.2

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).272–279

Купчинська З. Власні назви мартолосів «Дефтера Муфассала 1681 року»: характеристика твірних основ; кількість бібліографічних джерел – 18; мова українська.

Анотація. Статтю присвячено дослідженню власних назв мартолосів XVII ст., які засвідчені в маловідомому турецькому історичному джерелі «Дефтер Муфассал 1681 року». Простудійовано понад 70 антропонімів. Метою статті є аналіз твірних основ власних назв мартолосів. Щоб досягти мети, визначено такі завдання: 1) ознайомити читача з маловідомою турецькою історичною пам'яткою «Дефтером Муфассалом 1681 року»; 2) виокремити антропонімію мартолосів XVII ст.; 3) провести аналіз твірних основ власних назв людей індексу «Greek, Bulgarian, and South Slavic Names among the Registered Martoloses» та порівняти їх із сучасним антропоніміконом. У розвідці використані описовий метод і методи аналізу та систематизації. Давні антропоніми, виокремлені з історичного джерела, – додаткове джерело антропонімікону, який функціонував на території Славії в XVII ст. Власні назви людей, що репрезентовані в «Дефтері Муфассалі 1681 року», свідчать про давність таких онімних утворень, адаптацію запозичених імен (особливо грецького походження) на загальнослов'янському ґрунті, зокрема українському. Практична цінність статті полягає в тому, що виявлені та проаналізовані власні назви мартолосів поповнили загальнослов'янський антропонімікон. У результаті розвідки було встановлено особливості власних назв мартолосів: 1) власні назви мартолосів, яких Османська імперія на Балканах у XV–XVII ст. набирила на службу з місцевого християнського населення, яке зазвичай переходило в іслам, свідчать, що антропонімія є стійкішою, ніж нове віросповідання та служба в інтересах завойовників. Це підтверджують твірні основи власних назв мартолосів:

- більшість антропонімів належить до загальнослов'янського канонічного іменника: Andrey, Dimitraş, Dimitre, Dimiti, Dimo, Foro, Hinko, İhnat, İliya, İvan, Kosta тощо;
- засвідчено сім одиниць антропонімів, у твірних основах яких маємо композити і відкомозитні назви: Braniç, Diçko, Radiç, Radimir, Radul, Latko (Lanko), Ostanko, Pribit;
- відапелятивних твірних основ виявилось лише дві: Kantari та Muha.

2) вплив турецької мови засвідчено:

- на рівні фонетики в християнських іменах: Girigor, Guri, Gürgi, Gürgöte;
- на правописному рівні: İpribit (хоч зафіксовано варіант Pribit), İspas, İstati, İstavro, İstoyan, İstrati.

3) виявлено антропоніми із затемненим походженням твірних основ: Pelisan, Pertrenuha, Şahin. Тут, звичайно, можемо аргументувати помилковими записами, адже це пам'ятка XVII ст., написана турецькою мовою, але арабською графікою.

4) для власних назв мартолосів характерним є південнослов'янський фонетичний вплив, однак маємо засвідчений значний відсоток антропонімів, які співзвучні з українськими відповідниками, що важливо для підтвердження загальнослов'янського історичного антропонімікону.

Ключові слова: антропонімія, мартолоси, твірна основа, загальнослов'янські власні назви, «Дефтер Муфассал 1681 року».

Постановка проблеми. Антропонімія формувалася впродовж багатьох століть. Історичні джерела, які вириваються із небуття і на сучасному етапі, свідчать про діахронну тяглість власних назв, тому важливим завданням сучасної ономастики є створення вичерпного банку антропонімів, які функціонують тепер і засвідчені в минулому. Поява нових джерел інформації, зокрема історичної пам'ятки XVII ст. «Дефтера Муфассала 1681 року», сприяє оприлюдненню та студіюванню твірних основ антропонімів, словотвірних засобів, які репрезентовані в онімах, що виокремлені з джерельної бази XVII ст. Крім цього, діахронний антропонімікон засвідчує його загальнослов'янський характер.

Аналіз досліджень. В українській антропоніміці є низка досліджень, у яких репрезентовано історичні прізвищеві назви людей [Осташ, 1995; Пахомова, 2012; Фаріон, 2001; Єфименко, 2003; Кравченко, 2004; Денисюк, 2006; Яшук, 2019], однак залишається поза увагою значний масив антропонімів, що «приховані» в маловідомих пам'ятках,

до яких належить «Дефтер Муфассал 1681 року» [Kołodziejczyk Dariusz, 2004]. Опрацювання індексу онімів цього джерела сприятиме поповненню загальнослов'янського, зокрема українського, антропонімікону в діахронії. Тому **метою** статті є аналіз власних назв мартолосів, засвідчених у «Дефтері Муфассалі 1681 року». Щоб досягти мети, визначаємо такі **завдання**: 1) ознайомити читача з маловідомою турецькою історичною пам'яткою «Дефтером Муфассалом 1681 року»; 2) провести аналіз твірних основ власних назв людей індексу «Greek, Bulgarian, and South Slavic Names among the Registered Martoloses» (грецькі, болгарські та південнослов'янські імена серед зареєстрованих мартолосів) та порівняти їх із сучасним антропоніміконом. У статті використані описовий **метод** і методи аналізу, систематизації та порівняння. Для аналізу обрано понад 70 антропонімів, що репрезентовані в зазначеному індексі.

Виклад основного матеріалу. «Дефтер Муфассал 1681 року» – турецька історична пам'ятка, яка

уможливило вивчення соціально-економічних і певною мірою політичних відносин в Османській імперії (Порті), починаючи з XV ст. Це – детальні переписи провінцій імперії, які містять назви міст, містечок, сіл, відомості про підвладне, головню християнське, населення, що повинно було сплачувати податки й різні додаткові побори натурою й готівкою [Крикун 2011, с. 603]. У Порті традиційно документація велася турецькою мовою, але арабською графікою. «Дефтер Муфассал 1681 року» оприлюднив відомий польський історик Даріуш Колодзейчик. У книзі (Dariusz Kołodziejczyk. *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681). Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamaniçe. Part I: Text, Translation, and Commentary.* Kyiv – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 2004. 672 p., 6 maps.) він як укладач і автор коментарів наводить текст Муфассала сучасною турецькою мовою, транслітеруючи латинкою.

Про рукопис «Дефтера Муфассала 1681 року», його частини, палеографічні особливості, його укладачів тощо вже йшлося в окремих публікаціях [Купчинська, 2021; Купчинська Студії, 2021; Купчинська III., 2022; Купчинська IV.; 2022].

На особливу увагу заслуговують індекси антропонімів (Українські (руські) та деякі польські імена (крім поляків у Кам'янці); імена поляків, зареєстрованих у Кам'янці (лише християнські імена); єврейські імена; вірменські імена; грецькі, болгарські та південнослов'янські імена).

Слід зазначити, що проблем із ідентифікацією назв географічних об'єктів та записом власних назв у цій історичній пам'ятці було багато, головна причина в тому, що назви дуже багатьох поселень у Муфассалі орієнтовані на їхнє польське звучання [Крикун 2011, с. 612–614]. У Муфассалі спостерігаємо значний вплив норм турецької мови в записках ойконімів та антропонімів, зокрема було обов'язкове подання літери **I** на початку тих із них, які мали збіг **s** і **z** з іншими приголосними (Iskala, Izvan). У тексті подаватимемо всі варіанти назв, адже в окремих випадках назви з початковим **i** залишилися в українському антропоніміконі і до сьогодні. Яскравим прикладом цього є зафіксований у Дефтері онім İstanenko, а сьогодні маємо такі варіанти: Істаненко, Станенко. В «Індексі власних назв» подано чотири позиції: 1) транслітерація (запис латинкою того, як звучала назва); 2) арабське написання; 3) інтерпретація власної назви; 4) сторінка в Дефтері. У статті опускаємо арабський запис та потракування Д. Колодзейчика цієї назви, для нас дуже важливим є транслітерованій антропонім. Ми не можемо бути абсолютно впевненими в тому, що цей запис власної назви правильний, але переконані, що «затранскрибовані» форми антропонімів максимально наближаються до реального звучання цих онімів у XVII ст. Доказом цього є: 1) сучасні відповідники-пропріативи; 2) похідні форми від зафіксованих в Дефтері антропонімів. Тому, аналізуючи антропонімікон цього історичного турецького джерела, будемо обов'язково зважати на цих два аспекти [Купчинська 2021, с. 282–283].

Особливістю антропонімного матеріалу цієї статті є те, що ми аналізуватимемо власні назви мартолосів, які Д. Колодзейчик виокремив і сформував індекс «Greek, Bulgarian, and South Slavic Names among the Registered Martoloses» (грецькі, болгарські та південнослов'янські імена серед зареєстрованих мартолосів). Хто такі мартолоси? І чому нас цікавлять їхні власні назви?

Мартолоси були частиною війська Порті, вони гарантували внутрішню безпеку Османської імперії на Балканах у XV–XVII ст. До цього війська залучали здебільшого місцеве християнське населення, яке зазвичай переходило в іслам, це «категорія залежного населення з особливими обов'язками та статусом. Османська держава доручила їм стежити за безпекою гірських і лісистих районів, узбережжя та інших подібних районів. Вони були зобов'язані боротися проти розбійників у ввіреній їм місцевості» [Грозданова, Андреев, 1986, с. 297]. Мартолоси мали привілейований статус у війську. Їх охоче використовували османи як піші ударні частини, які власне були залишком старої доосманської військової організації на Балканах та комплектувалися з селян-християн. Загони мартолосів дислокувалися на європейських кордонах Османської імперії і в мирний час виконували охоронно-поліцейські (захист доріг, перевалів та копалень, залогова служба, боротьба з гайдуками) та розвідувальні функції. У воєнний час вони були особливо ефективні під час облог та штурмів фортець – там, де з'являлися мартолоси у своїх традиційних червоних ковпаках, слід було очікувати рішучих дій османської армії [Дудар 2014, с. 124; Срібняк 2011, с. 94]. Зацікавили нас їхні власні назви через те, що більшість антропонімів належать до спільнослов'янських, відповідно вони репрезентовані й в українському антропоніміконі. Проаналізуємо понад 70 власних назв мартолосів, які засвідчені в «Дефтері Муфассалі 1681 року».

Andrey [21]* (Андрей < Андрій/Андрей (Тр., 33)).

Branic [21] (Браніч/Бранич < південнослов. Брана (повні чоловічі імена Бранибор, Бранислав, Драгобран (Чуч., 88) + -іч/-ич. В Україні маємо лише форму прізвища Браніч (од.), є похідне Браниченко)**.

Đčko [21] (Дічко/Дичко < південнослов. Брана (скорочене ім'я від повного чоловічого імені у сербів та хорватів Бенедикт, Дикослав, Димитар, Дионисій, а у болгар – Димитьр, Дичко, Радичко (Чуч., 197) + -к(о). І Дичко, і Дічко як прізвища функціонують у сучасному українському антропоніміконі).

Dimitraş [25] (Дімітраш/Димитраш < Димитр (Тр., 107) + аш (пор. Григораш, Дмитраш (Ред., 115)). Обидва прізвища функціонують у сучасному антропоніміконі України (СПЧ, 121).

* Цифри у квадратних дужках означають номер сторінки історичної пам'ятки «Дефтер Муфассал 1681 року», на якій зафіксований антропонім.

** Наявність зазначених сучасних прізвищ можна перевірити на вебресурсі <https://ridni.org/karta>

Dimitre [25] (Дімітре/Димитре < Димитр (Тр., 107) + *-j(ε). Маємо архаїчну форму антропоніма, який засвідчує субстантивізацію присвійного прикметника *-j(ε). Сьогодні такого прізвища на території України не зафіксовано.

Dimiti [24–25] (Діміті/Димити < Дмитро/ Димитр (Тр., 107)).

Dimo [25] (Дімо/Димо < Дім/Дим + -o(-'o) < Дмитро/ Димитр/Дімочок/Дімчик/Димцьо (Тр., 107)).

Foro [21] (Форо < Фор (гр. phoros «який несе» (Тр., 394) + -o(-'o) // можливо, від скорочених Никифор (Тр., 251), Христофор (Тр., 403)). Таких власних назв у сучасному антропоніміконі нема, є похідні: Форкош, Форись.

Girigor [25] (Гірігор/Гиригор < Григор/Григорій).

Guri [25] (Гурі < Гур(i) < Гурій. Очевидно, фінальне -і – результат стягнення.

Gürgi [21, 25] (Гюргі < Гюргя (Илчев, 567) < скорочене від Гюргия (Илчев, 151) < Георгій.

Gürgote [25] (Гюрготе < Гюргя (Илчев, 567) < скорочене від Гюргия (Илчев, 151) + -от(ε) (пор. Лакута, Сукота (Редько 2023, 296).

Hinko [21] (Гінко/Хінко/Гинко/Хинко < Гинь, Гиньо, Гинько, Гиник < Євген, Геннадій (Тр., 86, 118–119), усі фонетичні варіанти цього антропоніма сьогодні зафіксовано в Україні.

Ihnat [25] (Гнат/Ігнат < (Ігнат/Гнат (< Гнат, Ігнат, Ігнатій (Тр., 90–91)). У XVII ст. антропоніми Ігнат/Гнат головно функціонували як імена, а на сучасному етапі маємо 726 од. прізвища Ігнат і 430 од. Гнат.

Iliya [21] (Ілія < Ілія (Тр., 151) < Ілля). Зафіксовано на сучасному етапі лише одного носія фонетичного варіанта прізвища Ілія. Як ім'я цей антропонім репрезентовано в лексикографічних працях (Тр., 151).

Ipribit [25] (Іпрібіт/Іприбит/Прібіт/Прибит < архаїчна композитна конструкція з indeklinabile-компонентом При- та Вут (< псл. byti (ЕСУМ I, 187–188, 309; пор. композити: Radobyt, Chotěbyt (Sv., 72), Drohobyt (Mal., 74). Композитні імена репрезентовані в усіх слов'янських мовах і на різних онімних рівнях, особливо це яскраво проявляється в антропонімії. Зафіксовано прізвища Прибит і Прібіт, є й похідні: Прибитько, Прибитков, Прібітко, Прібітков. Із початковим і назв не засвідчено на сучасному етапі.

Ispas [25] (Іспас/Спас (Тр., 346)). Таке ж прізвище існує в сучасному українському антропоніміконі (366 од.).

Istati [24] (Істат/Стат < Стат (пор. Остат (Тр., 276) < Євстафій (Тр., 125)). Обидва варіанти втрачені.

Istavro [21, 25] (Іставро/Ставро < Ставр, Ставрій (Тр., 346) + -o(-'o)). Засвідчено прізвище на сучасному етапі Ставро (16 од.) та похідні: Ставров, Ставрович тощо . З початковим і назва втрачена.

Istefan [21, 25] (Істефан/Стефан < Степан/Стефан (Тр., 348)). Шляхом трансонімізації власна назва людини перейшла на рівень прізвища, сьогодні

ні маємо його 30 носіїв.

Istoyan [21] (Істоян/Стоян < Істоян/Стоян (Тр., 352)). У сучасному українському антропоніміконі маємо значну кількість прізвищ Стоян – 2470 од.

Istrati [25] (Істраті/Страті < Істрат/Страт + -i(й) < Стратон, Євстратій, Стратилат, Стратій, Стратоник (Тр., 352)). Обидва варіанти збереглися до сьогодні: Істратій – 98 од., Стратій – 619 од.

Ivan [21, 25] (Іван (Тр., 143)). Існує прізвище Іван (319 од.).

Kantari [25] (Кантарі < можливо, апелював кантар (СУМ IV, 89)).

Kosta [21, 25] (Коста < Кост (пор. Костак, Костан, Косташ (Тр., 182) + -а < Костантин/Костянтин). Засвідчено 98 носіїв омонімічного прізвища .

Kostanti [25] (Костанті (пор. Костанди – скорочене від Костандин (Илчев, 271) < Костантин/Костянтин (Тр., 182–183)).

Kurilo [21] (Куріло/Курило < Кирило (пор. Курило, Курилко, Курилик (Тр., 174). Прізвище Курило поширене в Україні, маємо понад шість тисяч носіїв, а Куріло – лише 370 одиниць .

Latko (Lanko?) [21] (Латко (Ланко) < Латко: 1. Імовірно, видозміна прізвища Ладко, що виводиться від антропооснови лад-, ладити – «впорядковувати» чи безпосередньо від західнослов. імен на зразок Ladislav. 2. Від антропоніма Лата + -ка з подальшим переходом його в парадигму на -к(о). П-ща Łatko і Łatka поширені в Польщі (Rymut II, 35) (Чуч., 328). Щодо Ланко, то: 1. Від Лан (пор. Ланик (Ред. I, 580). 2. Здрібніле від Лано < Милан, Харалан (Илчев, 297)). Обидві назви актуальні в українському антропоніміконі.

Levus [25] (Левус (пор. Левусик, Левусь (Тр., 191) < Лев)). Існує сьогодні й таке прізвище та похідні .

Mačko [21] (Мачко < Мач(а) (< Емануїл, Максим, Марко, Матей) + -ка (Чуч., 373) з подальшим переходом його в парадигму на -к(о)). Сьогодні в Україні функціонує таке прізвище та його похідні .

Maksim [25] (Максім/Максим < Максим (Тр., 206)). Зафіксовано й омонімічні прізвища Максим (58 од.) та Максим (807 од.).

Manul [24] (Манул < Manul (пор. Мануль, Манулик, Манулько (Тр., 209) < Мануїл, Мануїло). На сьогодні маємо аналогічне прізвище Манул та його похідні: Мануляк, Мануленко, Манулевич тощо .

Manuliy [25] (Манулій < Манул (пор. Мануль, Манулик, Манулько (Тр., 209) + -ій) < Мануїл, Мануїло).

Marko [21, 24] (Марко < Марко, Маркіян (Тр., 215–216)). Існує сучасне прізвище Марко (2323 од.) (Ред. II, 654).

Mičko [21] (Мічко/Мичко < Міч/Мич (< Микола, Мичифор (Никифор) (Керста 121)) + -к(о)). І на сьогодні такі власні назви є в українському антропоніміконі: Мічко (13 од.) та Мичко (463 од.).

Mihaylo [25] (Міхайло/Михайло < Михайло (пор. Міхайло, Міхалик (Тр., 236–240)).

Існують сучасні прізвища у двох варіантах: Михайло (67 од.) і Міхайло (4 од.) .

Mikita [21] (Мікіта/Микита < Микита (пор. Мікіта) (Тр., 228)). У сучасному українському антропоніміконі є обидва варіанти омонімних прізвищ.

Muha [25] (Муха < апелятив муха). Понад шість тисяч засвідчень такого прізвища в українській антропонімії.

Niko [25] (Ніко/ Нико < Микола (пор. Ніко) (Тр., 230)). Однозвучного прізвища сьогодні нема, але є чимало похідних.

Nikodiy [25] (Нікодій/ Никодій < Нікода/ Никода (пор. Никодя (Тр., 252) + -ій (пор. Карпій, Яцій (Редько 2023, 282) < Никодим). На сучасному етапі є прізвища Нікода (13 од.) і Никода (10 од.).

Nikola [21, 25] (Нікола/ Никола < Микола (пор. Николай, Никола (Тр., 230)). Засвідчено чотири носії прізвища Никола, а Никола як прізвище на сучасному етапі занепало.

Nikolay [25] (Ніколай/ Николай < Микола (пор. Николай, Никола (Тр., 230)). Прізвище Ніколай сьогодні функціонує, а від Николай сформувалося багато похідних: Николайчук, Николайчик, Николайченко тощо.

Orşul [25] (Оршул < очевидно, Урс (румунське чоловіче ім'я Urсу, споріднене з жіночим іменем Урсула, що в перекладі українською мовою – «вовк», і відповідно «вовчиця» (Чуч., 566)). Ми не зафіксували на сьогодні саме такого прізвища, однак є похідні: Оршуляк/Уршуляк, Оршулик, Оршулович.

Ostanko [21] (Останко < О- + Stanъ < псл. stanъ, пов'язане з лит. stonas – стан (Ф. III, 745) (пор. композити: Stanimir, Stanislav, Nestan (Sv., 86): Станко, Стано, Станъ (Дем., 36, 44, 63, 82), Станмир, Станицький, Станько (Редько 1969, 207). Компонент **о-** засвідчений у небагатьох особових назвах, частіше такі імена виокремлюють із ойконімії. Це можна, очевидно, пояснити тим, що приєднання **о-** було вторинним явищем (можливо, після скорочення „повноцінних“ композитів) і дещо хронологічно пізнішим, коли імена-композити семантично не окреслювалися. Однак компонент **о-** суто формально виконував функцію члена імені-композита [Купчинська, 2016, с. 121]. В сучасному українському антропоніміконі засвідчено прізвище Останко (48 од.) і похідні (Останков, Останкович).

Pani [21, 24–25] (Пані < Пан (Тр., 285) < Пантелей, Пантелеймон). Прізвища Пані на сьогодні не зафіксовано, але є 247 носіїв антропоніма Пан.

Pantey [25] (Пантей < Пант (пор. Пантьо, Пантя, Пантюх (Тр., 285) + -ей (пор. Микитей, Пилипей (Редько 2023, 250) < Пантелей, Пантелеймон). Омонімного прізвища на сьогодні нема, але є похідне Пантейков.

Panturin [25] (Пантурін/Пантурин < Пантур(а) + -ин < Пант(а) + -ур(а) < Пантелей, Пантелеймон (див. Чуч., 428)). У сучасному українському антропоніміконі засвідчене прізвище Пантурін і його похідні.

Pavlo [21] (Павло < Павло (Тр., 278–280). На сучасному етапі в Україні є 35 носіїв омонімного прізвища.

Pelisan [21] (Пелісан/Пелисан? Важко визначити походження цього антропоніма. Можливо, є помилка в записі.

Pertrenuha [21] (Пертренуга/Пертренуха. Можливо, ця власна назва пов'язана з іменем Петро + -ен (пор. Баден, Груден (Редько 2023, 252) + -уг(а) (пор. Галуга, Маруга (Редько 2023, 299)). Правдоподібно, що в записі антропоніма допущена помилка, бо нам не вдалося знайти ні сучасних прізвищ, ні похідних.

Pribit [21] (Прібіт/Прибит < див. **İpribit**.

Radiç [21] (Радіч/Радич < Рад (псл. radъ < * ārda- (Ф III, 429) (пор. композити: Radohost, Radislav, Domarad (Sv., 83)) + -ич (пор. Кузьмич, Лукинич (Редько 2023, 278). На території України функціонують обидва варіанти прізвища.

Radimir [21] (Радімір/Радимир < Радимир (< Радомир – «велик в радості» (Илчев, 417). Такого прізвища в Україні не зафіксовано.

Radul [24] (Радул < Рад (псл. radъ < * ārda- (Ф. III, 429) (пор. композити: Radohost, Radislav, Domarad (Sv., 83)) + -ул (пор. Манчул, Мічул (Редько 2023, 309). Сьогодні є понад 400 носіїв прізвища Радул.

Sak [25] (Сак < Сак (< Ісак, Ісаак (Ред. II, 922)). В Україні на сучасному етапі засвідчено 1128 прізвищ Сак.

Simo [21] (Сімо/Симо < Сім/Сим + -о(-'о) < Симон (Тр., 338–339)).

Solomon [25] (Соломон (Тр., 342–343)). В Україні майже 700 носіїв цього прізвища.

Şahin [21] (Шагін/Шагин/Шахін/Шахин? Походження спірне. Усі чотири варіанти антропонімів існують і сьогодні.

Tanas [25] (Танас (пор. Танась, Танасьо, Танасик) < Атанас/Афанас/Панас (Тр., 282–284). Засвідчено 260 носіїв такого прізвища.

Timak [24] (Тімак/Тимак < Тіма/Тима (< Тим-офій, Євтим, Артим (Керста, 105, 127) + -ак (пор. Андрійчак, Федорчак (Редько 2023, 226). Сьогодні маємо три носії прізвища Тімак, антропонім Тімак зберігся в похідних.

Todor [25] (Тодор < Тодор (Илчев, 486) < Теодор. Таке прізвище зафіксовано на сучасному етапі в Україні, є чимало похідних: Тодорів, Тодорашко, Тодоренко, Тодорюк, Тодораш, Тодорчук.

Todorati (Todoraki) [25] (Тодораті/Тодорати/Тодоракі/Тодораки < Тодораки (Θεόδωραχι) – здрібніле від грецького Тодор (Илчев, 486) < Тодорак (Ред. II, 1058) < Тодор/Теодор.

Todori [21, 24] (Тодорі/Тодори < Тодорі(и) – розширено від Тодор (Илчев, 486) < Тодор/Теодор.

Tondi [25] (Тонді/Тонди < Тонда (на сьогодні є один носій такого прізвища) (< Тон(а) (Илчев, 488) (< Антон, Фома, Хома (Керста, 130; Чуч., 556) + -д(а)). Очевидно, фінальне -и/-і – результат розширення.

Tonodi [25] (Тоноді/Тоноди < Тон(ь)о (Илчев, 489) < Антон) + -д(а)). Видається, що в цьому випадку маємо справу також із розширенням фіналі -и/-і.

Vardula [21] (Вардула < Вардул (< Вард(е) + -ул (Илчев, 102) + -а). В Україні такого прізвища на сучасному етапі нема.

Vasil [25] (Васіл/Васил < Василь (Тр., 60). Крім імені, на сучасному етапі функціонує й омонімне прізвище.

Yanak [25] (Янак < Янак (< Ян (Тр., 415–416) + -ак (пор. Грицак, Юрчак (Редько 2023, 226). В Україні засвідчено таке прізвище і похідні.

Yovan [21] (Йован < Йован (< староболгарське Йоан (Илчев, 226). На сучасному етапі є лише похідні від цього антропоніма.

Yurgi [24–25] (Юргі/Юрги < Юргя (< Гюргя (Илчев, 567) < скорочене від Гюргия (Илчев, 151) < Георгій).

Висновки. Проаналізувавши індекс «Greek, Bulgarian, and South Slavic Names among the Registered Martoloses» (грецькі, болгарські та південнослов'янські імена серед зареєстрованих мартолосів), підсумовуємо:

1) власні назви мартолосів, яких Османська імперія на Балканах у XV–XVII ст. набирає на службу з місцевого християнського населення, котре зазвичай переходило в іслам, свідчать, що антропонімія є стійкішою, ніж нове віросповідання та служба в інтересах завойовників. Це підтверджують твірні основи власних назв мартолосів:

- більшість антропонімів належить до загальнослов'янського канонічного іменника: Andrey, Dimitraş, Dimitre, Dimiti, Dimo, Foro, Hinko, İhnat, İliya, Ivan, Kosta, Kostantı, Kurilo, Levus, Maşko,

Maksim, Manul, Manuliy, Marko, Mişko, Mihaylo, Mikita, Niko, Nikodiy, Nikola, Nikolay, Pani, Pantey, Panturin, Pavlo, Sak, Simo, Solomon, Tanas, Timak, Todor, Todorati (Todoraki), Todori, Tondi, Tonodi, Vardula, Vasil, Yanak, Yovan, Yurgi;

- засвідчено сім одиниць антропонімів, у твірних основах яких маємо композити і відкомозитні назви: Braniç, Diçko, Radiç, Radimir, Radul, Latko (Lanko), Ostanko, Pribit;

- відапелятивних твірних основ виявилось лише дві: Kantari та Muha.

2) вплив турецької мови засвідчено:

- на рівні фонетики в християнських іменах: Girigor, Guri, Gürği, Gürgote;

- на правописному рівні: İpribit (хоч зафіксовано варіант Pribit), İspas, İstati, İstavro, İstoyan, İstrati.

3) виявлено антропоніми із затемненим походженням твірних основ: Pelisan, Pertreñuha, Şahin. Тут, звичайно, можемо аргументувати помилковими записами, адже це пам'ятка XVII ст., написана турецькою мовою, але арабською графікою.

4) для власних назв мартолосів характерним є південнослов'янський фонетичний вплив, однак маємо засвідчений значний відсоток антропонімів, які співзвучні з українськими відповідниками, що важливо для підтвердження загальнослов'янського історичного антропонімікону.

Список скорочень

1. **Дем.** – Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. Київ: Наук. думка, 1988. 172 с.

2. **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови: у 7 т. Київ: Наукова думка, 1983–2012. Т. I–VI.

3. **Илчев** – Илчев С. Речник на личните и фамилни имена у българите. София, 1969. 628 с.

4. **Керста** – Керста Р.Й. Українська антропонімія XVI ст. (чоловічі іменування). Київ: Наукова думка, 1984. 152 с.

5. **Ред.** – Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. Київ: Наукова думка, 1966. 216 с.

6. **Ред. I** – Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ: у 2 т. Т. 1. Львів, 2007. 720 с.

7. **Ред. II** – Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ: у 2 т. Т. 2. Львів: НТШ, 2007. 1438 с.

8. **Редько 1969** – Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ. Київ: Радянська школа, 1969. 256 с.

9. **Редько 2023** – Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища (походження, словотвір, поширення). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. 552 с.

10. **СПЧ** – Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівецьчини). Чернівці: Букрек, 2002. 424 с.

11. **СУМ** – Словник української мови: в 11 т. АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ, 1970–1980.

12. **Тр.** – Трійняк І.І. Словник українських імен. Київ: Довіра, 2005. 509 с.

13. **Ф.** – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. Москва: Прогресс, 1986–1987.

14. **Чуч.** – Чучка П.П. Прізвища закарпатських українців: історико-етимологічний словник. Львів: Світ, 2005. 703 с.

15. **Mal.** – Malec M. Budowa morfologiczna staropolskich zlozonych imion osobowych. *Pracyonomastryczne*. Warszawa, 1971. №17. 186 s.

16. **Rymut II** – Rymut K. Nazwiska Polaków: słownik historyczno-etymologiczny. Т. 2, L–Ż. Kraków, 2001. 772 s.

17. **Sv.** – Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení. Praha, 1964. 320 s.

References

1. **Дем.** – Demchuk M.O. Slovianski avtokhtonni osobovi vlasni imena v XIV–XVII stolittiakh ukrainskoho naselennia [Slavic Autochthonous Persons Proper Names in the 14th–17th Centuries of the Ukrainian Population]. Kyiv: Naukova dumka, 1988. 172 s. [in Ukrainian].

2. **ЕСУМ** – Etymologichnyi slovnyk ukrainskoi movy [Etymological Dictionary of the Ukrainian Language]: u 7 t. Kyiv: Naukova dumka, 1983–2012. Т. I–VI [in Ukrainian].

3. **Илчев** – Ilchev S. Rechnik na lichnite i familni imena u bulgarite [Dictionary of Personal and Family Names among Bulgarians]. Sofiya, 1969. 628 s. [in Bulgarian].
4. **Керста** – Kersta R.Y. Ukrainska antroponimiia KHV1 st. (cholvichi imenuvannia) [Ukrainian Anthroponymy of the 12th Century (Male Names)]. Kyiv: Naukova dumka, 1984. 152 s. [in Ukrainian].
5. **Ред.** – Redko Yu.K. Suchasni ukrainski prizvyshcha [Modern Ukrainian Surnames]. Kyiv: Naukova dumka, 1966. 216 s. [in Ukrainian].
6. **Ред.І** – Redko Yu. Slovnyk suchasnykh ukrainskykh prizvyshch u 2 t. [Dictionary of Modern Ukrainian Surnames in 2 Volumes]. T. 2. Lviv: NTSh, 2007. 720 s. [in Ukrainian].
7. **Ред.ІІ** – Redko Yu. Slovnyk suchasnykh ukrainskykh prizvyshch u 2 t. [Dictionary of Modern Ukrainian Surnames in 2 Volumes]. T. 2. Lviv: NTSh, 2007. 1438 s. [in Ukrainian].
8. **Редько 1969** – Redko YU.K. Dovidnyk ukrainskykh prizvyshch [Directory of Ukrainian Nicknames]. Kyiv: Radianska shkola, 1969. 256 s. [in Ukrainian].
9. **Редько 2023** – Redko YU. K. Suchasni ukrainski prizvyshcha (pokhodzhennia, slovotvir, poshyrennia) [Modern Ukrainian Surnames (Origin, Word Structure, Expansion)]. Lviv: LNU im. Ivana Franka, 2023. 552 s. [in Ukrainian].
10. **СПЧ** – Slovnyk prizvyshch: praktychnyi slovozmynno-orfohrafichnyi (na materiali Chernivechchyny) [Dictionary of Surnames: Practical Word-change and Spelling (on the Material of Chernivtsi Region)]. Chernivtsi: Bukrek, 2002. 424 s. [in Ukrainian].
11. **СУМ** – Slovnyk ukrainskoi movy: v 11t. [Dictionary of the Ukrainian Language: in 11 vol.] AN URSS. Instytut movoznavstva; za red. I.K. Bilodida. Kyiv, 1970–1980 [in Ukrainian].
12. **Тр.** – Triiniak I.I. Slovnyk ukrainskykh imen [Dictionary of Ukrainian Names]. Kyiv: Dovira, 2005. 509 s. [in Ukrainian].
13. **Ф.** – Fasmer M. Etimologicheskii slovar' russkogo yazyka: v 4 t. [Etymological Dictionary of the Russian Language]. Moskva: Progress, 1986–1987 [in Russian].
14. **Чуч.** – Chuchka P.P. Prizvyshcha zakarpatskykh ukraintiv: istoryko-etymolohichnyi slovnyk [Surnames of the Transcarpathian Ukrainians: the Historical-Etymological Dictionary]. Lviv: Svit, 2005. 703 s. [in Ukrainian].
15. **Mal.** – Malec M. Budowa morfologiczna staropolskich zlozonych imion osobowych [Morphological Structure of Old Polish Compound Personal Names]. *Pracy onomastyczne*. Warszawa, 1971. №17. 186 s. [in Polish].
16. **Рымут ІІ** – Rymut K. Nazwiska Polaków: slownik historyczno-etymologiczny [Polish Surnames: Historical and Etymological Dictionary]. T. 2, L–Ż. Kraków, 2001. 772 s. [in Polish].
17. **Св.** – Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení [Old Czech Personal Names and Our Surnames]. Praha, 1964. 320 s. [in Czech].

Література

1. Грозданова Е., Андреев С. Българите през XVI век. По документи от наши и чужди архиви. София: Издателство на Отечествения фронт, 1986. 292 с.
2. Денисюк В.В. Антропоніми в українській історіографічній традиції другої половини XVII–XVIII ст. Київ: Міленіум. 2006. 203 с.
3. Дудар Р.В. Нерегулярні частини османського війська: (структура, комплектування, забезпечення). *Українська орієнталістика*: [збірник наукових праць]. 2013–2014. Вип. 7–8. С. 119–125.
4. Єфименко І.В. Українські прізвищеві назви XVI ст. Київ, 2003. 168 с.
5. Кравченко Л.О. Прізвища Лубенщини. Київ: Факт, 2004. 198 с.
6. Крикун М. Подільське воєводство у XV–XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів: НТШ, 2011. 734 с.
7. Купчинська З.О. Дефтер Муфассал 1681 року – унікальне джерело українського онімікону. *Студії з ономастики та етимології*. 2019–2020. Відп. ред. В.П. Шульгач. Київ, 2021. С. 124–144.
8. Купчинська З.О. Стратиграфія архаїчної ойконімії України. Львів: НТШ, 2016. 1278 с.; 56 картосхем.
9. Купчинська З.О. Українська антропонімія XVII ст. у маловідомому турецькому історичному джерелі. *Науковий вісник Ужгородського університету. Філологія*. 2021. Вип. 1(45). С. 281–289.
10. Купчинська З.О. Українська антропонімія XVII ст. у маловідомому турецькому історичному джерелі. III. Студії з ономастики та етимології. 2021–2022. Відп. ред. В.П. Шульгач. Київ, 2022. С. 118–132.
11. Купчинська З.О. Українська антропонімія XVII ст. у маловідомому турецькому історичному джерелі. IV. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. 2022. Вип. 1(47). С. 167–179.
12. Осташ Р.І. До походження прізвищевих назв Реєстру (Спроба етимологічного словника). Реєстр Війська Запорозького 1649 року: транслітерація тексту. Київ: Наукова думка, 1995. С. 517–567.
13. Пахомова С.М. Еволюція антропонімічних формул у слов'янських мовах: монографія. 2-вид. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші. 2012. 344 с.
14. Рідні. URL: <https://ridni.org/karta>
15. Срібняк І.В. Структура та особливості комплектування збройних сил Османської імперії (XIV–XV ст.). *Східний світ*. 2011. № 1. С. 89–98.
16. Фаріон І.Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII–початку XIX ст. (з етимологічним словником). Львів, 2001. 371 с.

17. Ящук Л. Імена та імена-прізвиська розряду «nomina personalia» як джерело прізвисьцевих назв Житомирщини XVI–XVII ст. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2019. Вип. 71 (частина II). С. 35–44.

18. Kołodziejczyk D. The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681). *Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamaniçe*. Part I: Text, Translation, and Commentary. Kyiv – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 2004. 672 p., 6 maps.

References

1. Grozdanova E., Andreev S. (1986) *Bŭlgarite prez XVI vek. Po dokumenti ot nashite i chuzhdi arkhivi* [The Bulgarians in the 16th Century. According to Documents from Our and Foreign Archives]. Sofiya: Izdatelstvo na Otechestveniya front. 292 s. [in Bulgarian].

2. Denysiuk V.V. (2006) *v ukrainskii istoriografichnii tradytsii druhoi polovyny XVII–XVIII st.* [Anthroponyms in the Ukrainian Historiographical Tradition of the second half of the 17th–18th Centuries]. Kyiv: Milenium. 203 s. [in Ukrainian].

3. Dudar R.V. (2013–2014) *Nerehuliarni chastyny osmanskoho viiska: (struktura, komplektuvannia, zabezpechennia)* [Irregular Units of the Ottoman Army: (Structure, Equipment, Support)]. *Ukrainian Oriental Studies: [a collection of scientific papers]*. *Ukrainska oriientalistyka: [zbirnyk naukovykh prats]*. Vyp. 7–8. S. 119–125 [in Ukrainian].

4. Yefymenko I.V. (2003) *Ukrayynski pryzvyshechi nazvy XVI st.* [Ukrainian Nicknames of the 16th Century]. Kyiv. 168 s. [in Ukrainian].

5. Kravchenko L.O. (2004) *Prizvyscha Lubenshchyny* [Surnames of Lubenshchyna]. Kyiv: Fakt. 198 s. [in Ukrainian].

6. Krykun M. (2011) *Podilske voievodstvo u XV–XVIII stolittiakh* [Podillya province in 15th–18th Centuries]. *Statti i materialy*. Lviv: NTSh. 734 s. [in Ukrainian].

7. Kupchynska Z.O. (2021) *Defter Mufassal 1681 roku – unikalne dzherelo ukrainskoho onimikonu* [Defter of Mufassal of 1681 – a Unique Source of the Ukrainian Onymicon]. *Studii z onomastyky ta etymolohii*. 2019–2020. Vidp. red. V.P. Shulhach. Kyiv. S. 124–144 [in Ukrainian].

8. Kupchynska Z. (2016) *Stratyhrafia arkhainoi oikonimii Ukrainy* [Stratigraphy of Archaic Oikonymy of Ukraine]. Lviv: NTSh 1278 s.; 56 kartoskhema [in Ukrainian].

9. Kupchynska Z.O. (2021) *Ukrayynska antroponimiya XVII st. u malovidomomu turetskomu istorychnomu dzhereli* [Ukrainian Anthroponymy of the 17th Century in a little-known Turkish Historical Source]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Filolohiia*. Vyp. 1(45). S. 281–289 [in Ukrainian].

10. Kupchynska Z.O. (2022) *Ukrainska antroponimiia XVII st. u malovidomomu turetskomu istorychnomu dzhereli. III.* [Ukrainian Anthroponymy of the 17th Century in a little-known Turkish Historical Source]. *Studii z onomastyky ta etymolohii*. 2021–2022. Vidp. red. V.P. Shulhach. Kyiv. S. 118–132 [in Ukrainian].

11. Kupchynska Z.O. (2022) *Ukrainska antroponimiia XVII st. u malovidomomu turetskomu istorychnomu dzhereli. IV.* [Ukrainian Anthroponymy of the 17th Century in a Little-known Turkish Historical Source]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Filolohiia*. Vyp. 1(47). S. 167–179 [in Ukrainian].

12. Ostash R.I. (1995) *Do pokhodzhennia pryzvyschovykh nazv Reyestru (Sproba etymolohichnoho slovnyka)* [To the Origin of Nicknames of the Register (An Attempt at an Etymological Dictionary)]. *Reiestr Viiska Zaporozkoho 1649 roku: transliteratsiia tekstu*. Kyiv: Naukova dumka. S. 517–567 [in Ukrainian].

13. Pakhomova S.M. (2012) *Evolutsiia antroponimnykh formul u slovianskykh movakh* [Evolution of Anthroponymic Formulas in Slavic Languages]: monohrafia. 2-vyd. Uzhhorod: Vydavnytstvo Oleksandry Harkushi. 344 s. [in Ukrainian].

14. Ridni. URL: <https://ridni.org/karta> [in Ukrainian].

15. Sribniak I.V. (2011) *Struktura ta osoblyvosti komplektuvannia zbroinykh syl Osmanskoi imperii (XIV–XV st.)* [The Structure and Features of the Composition of the Collective Forces of the Ottoman Empire (14th–15th centuries)]. *Skhidnyi svit*. № 1. S. 89–98 [in Ukrainian].

16. Farion I.D. (2001) *Ukrayynski pryzvyshechi nazvy Prykarpatskoi Lvivshchyny naprykintsi XVIII–pochatku XIX st. (z etymolohichnym slovnykom)* [Ukrainian Nicknames of the Carpathian Lviv Region at the end of the 18th – beginning of the 19th Centuries (with an Etymological Dictionary)]. Lviv. 371 s. [in Ukrainian].

17. Yashchuk L. (2019) *Imena ta imena-prizvyska rozriadu «nomina personalia» iak dzherelo pryzvyschovykh nazv Zhytomyrshchyny XVI–XVII st.* [Names and Nicknames of the Category «Nomina Personalia» as a Source of Nicknames of the Zhytomyr Region of the 16th–17th Centuries]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia filolohichna*. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. Vyp. 71 (chastyna II). S. 35–44 [in Ukrainian].

18. Kołodziejczyk D. (2004) *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681). Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamaniçe*. Part I: Text, Translation, and Commentary. Kyiv–Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute. 672 p., 6 maps [in English].

**PROPER NAMES OF THE MARTOLOS «DEFTER MUFASSAL (CA. 1681)»:
CHARACTERISTICS OF CREATIVE STEMS**

Abstract. The article is devoted to the study of proper names of martolos of the 17th century, which are attested in the little-known Turkish historical source «Defter Mufassal (ca. 1681)». More than 70 anthroponyms have been studied. The objective of the article is to analyze the creative foundations of the Martolos proper names. To achieve the objective, the following tasks are defined: 1) to acquaint the reader with the little-known Turkish historical monument «Defter Mufassal (ca. 1681)»; 2) distinguish the anthroponymy of Martolos of the XVII century; 3) to conduct an analysis of the creative bases of the proper names of people in the index «Greek, Bulgarian, and South Slavic Names among the Registered Martoloses» and compare them with the modern anthroponymicon. The descriptive well analysis and systematization methods are used in the study. Ancient anthroponyms isolated from a historical source are an additional source of the anthroponymicon that functioned on the territory of Slavia in the 17th century. The proper names of people represented in the «Defter Mufassal (ca. 1681)» testify to the antiquity of such onymous formations, the adaptation of borrowed names (especially of Greek origin) on the all-Slavic soil, in particular Ukrainian. The practical value of the article lies in the fact that the identified and analyzed proper names of Martolos replenished the all-Slavic anthroponymicon. As a result of the reconnaissance, the peculiarities of the proper names of the Martolos were established: 1) the proper names of the Martolos, which the Ottoman Empire in the Balkans in the 15th–17th centuries, recruited from the local Christian population, which usually converted to Islam, indicate that anthroponymy is more stable than the new religion and service in the interests of the conquerors. This is confirmed by the creative bases of the proper names of the Martolos:

- most anthroponymy belongs to the all-Slavic canonical noun: Andrey, Dimitraş, Dimitre, Dimiti, Dimo, Foro, Hinko, İhnat, İliya, İvan, Kosta, etc.;
- seven units of anthroponyms are attested, in the creative bases of which we have composites and composite names: Braniç, Diçko, Radiç, Radimir, Radul, Latko (Lanko), Ostanko, Pribit;
- only two appellative creative bases were found: Kantari and Muha.

2) the influence of the Turkish language is evidenced:

- at the level of phonetics in Christian names: Girigor, Guri, Gürgi, Gürgote;
- at the spelling level: İpribit (although the variant Pribit is recorded), İspas, İstatı, İstavro, İstoyan, İstrati.

3) anthroponyms with obscured origin of creative bases were revealed: Pelisan, Pertrenuha, Şahin. Here, of course, we can argue with erroneous records, because this is a monument of the 17th century, written in Turkish, but in Arabic script.

4) the South Slavic phonetic influence is characteristic of the proper names of the Martolos, but we have attested a significant percentage of anthroponyms that are consonant with their Ukrainian counterparts, which is important for confirming the all-Slavic historical anthroponymicon.

Keywords: anthroponymy, martolos, creative stem, all-Slavic proper names, «Defter Mufassal (ca. 1681)».

© Купчинська З., 2023 р.

Зоряна Купчинська – доктор філологічних наук, доцент кафедри української мови імені професора Івана Ковалика, Львівський національний університет імені Івана Франка (Україна, Львів); kupchynska@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-0000-0345>

Zoriana Kupchynska – Doctor of Philology, Associate Professor of Professor Ivan Kovalyk Department of Ukrainian Language, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv); kupchynska@gmail.com; orcid.org/0000-0003-0000-0345

ГРАМАТИЧНІ ПРАЦІ В ГАЛИЧИНІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (до 1939 р.)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161. 2'36 (477.83).86"191/1939"

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).280–287

Лесюк М. Граматичні праці в Галичині початку ХХ століття (до 1939 р.); кількість бібліографічних джерел – 17, мова українська.

Анотація. У статті зроблено короткий огляд українських граматик, виданих у кінці ХІХ та першій половині ХХ ст. в Галичині, зокрема граматик С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, В. Коцовського та І. Огоновського, В. Сімовича, Я. Лазарука, М. Угриня-Безгришного та А. Лотоцького. Не всі ці праці мали однакову наукову та просвітницьку цінність, однак кожна з них більшою чи меншою мірою спричинилася до розвитку української літературної мови в Галичині. Наукова думка вчених та культурних діячів Галичини була спрямована на вдосконалення народної мови, перетворення її на мову освічену, культурну, літературну, на облагородження її, адже впродовж другої половини ХІХ та ще й на початку ХХ ст. в Галичині великий вплив на культурне життя галичан мали москвофіли, які нав'язували галичанам «язичіє» – мішанину українських, російських та польських слів. Дехто з промосковськи налаштованих діячів намагався переконати галичан, що треба взагалі переходити на російську мову. Отже, українська літературна мова в Галичині формувалася в нелегкій боротьбі за своє існування. Темі розвитку, формування й укріплення української літературної мови на народній основі в Галичині присвячено вже чимало праць, зокрема, монографія «Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині» (2014) автора цих рядків; кандидатська дисертація М. Барчук «Розвиток української літературної мови в Галичині середини ХІХ століття: фонетика, граматики, лексика» (2012); Г. Мацюк «Прескриптивне мовознавство в Галичині (2001)»; С. Гірняк «Соціолект галицької інтелігенції у формуванні норм української літературної мови (кінець ХІХ – початок ХХ століття)» (2018) та ін. Стаття має на меті показати, що потуги галицьких мовознавців, учителів, письменників не були марними, адже завдяки їм був сформований західний варіант української літературної мови, яким послуговувався і І. Франко, і багато інших українських письменників та культурних діячів.

Ключові слова: літературна мова, Галичина, мовознавчі праці, галицькі граматики, розвиток, формування.

Постановка проблеми. Наукова думка вчених та культурних діячів Галичини була спрямована на вдосконалення народної мови, перетворення її на мову освічену, культурну, літературну, на облагородження її, адже впродовж другої половини ХІХ та ще й на початку ХХ ст. в Галичині великий вплив на культурне життя галичан мали москвофіли, які нав'язували галичанам «язичіє» – мішанину українських, російських та польських слів. Дехто з промосковськи налаштованих діячів намагався переконати галичан, що треба взагалі переходити на російську мову. Отже, українська літературна мова в Галичині формувалася у нелегкій боротьбі за своє існування.

Аналіз досліджень. Темі розвитку, формування й укріплення української літературної мови на народній основі в Галичині присвячено вже чимало праць, зокрема, монографія «Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині» (2014) автора цих рядків; кандидатська дисертація М. Барчук «Розвиток української літературної мови в Галичині середини ХІХ століття: фонетика, граматики, лексика» (2012); Г.Мацюк «Прескриптивне мовознавство в Галичині (2001)»; С. Гірняк «Соціолект галицької інтелігенції у формуванні норм української літературної мови (кінець ХІХ – початок ХХ століття)» (2018) та ін.

Мета статті. Стаття має на меті показати, що потуги галицьких мовознавців, учителів, письменників не були марними, адже завдяки їм був сформований західний варіант української літературної

мови, яким послуговувався і І. Франко, і багато інших українських письменників та культурних діячів.

Методи дослідження. Основний метод, використаний при написанні статті, – описовий.

Виклад основного матеріалу. Упродовж ХІХ ст. в Галичині було видано кілька граматичних праць, присвячених становленню і розвитку української літературної мови, про які можна дізнатися з різних публікацій [див. Возняк 1909; Мацюк 2001; Бідер 1997; Бідер 2006; Лесюк 2000; Лесюк 2003; Лесюк 2014 та ін.].

Це передовсім Граматика Івана Могильницького, написана ще на початку 20-х років ХІХ ст., але, на жаль, не видана в той час, а майже аж через сто років; граматика закарпатського вченого Михайла Лучкая, яка була першою публікацією, що стосувалася української мови в Австрійській державі, була досить відома в Галичині і мала певний вплив на вчених Галичини; дві граматики Йосифа Левицького (1834 і 1850 р.); граматика Йосифа Лозинського, яка була написана ще на початку 30-х років ХІХ ст., але видана аж у 1846 році; граматика Івана Вагилевича (1845 р.); граматика Якова Головацького (1849 р.); граматика Михайла Осадци (перше видання вийшло в 1862, друге у 1865, а третє – в 1876 році, уже після його смерті); граматичні праці Омеляна Огоновського (1880-ті роки); граматика, яка була написана на Буковині, але широко відома і в Галичині, і в усій австрійській імперії авторів Степана Смаль-Стоцького та Федора Гартнера. Були написані й інші граматики. Так, Петро Паславський

десь іще паралельно з Іваном Могильницьким написав «Скорочену руську граматику». Він був, як і інші видатні діячі Галичини, греко-католицьким священником, мав парохію в селі біля Ярослава, пізніше був парохом церкви св. Варвари у Відні, але трагічно загинув у 1846 році. На жаль, ця граMATика залишилася в рукописі, а в 1863 році під час пожежі рукопис згорів. Не віднайдений також рукопис граматики Івана Лаврівського, яка в німецькому перекладі мала назву «Versuch u uber die Sprachlehre der ruskischen Sprache» («Філологічні дослідження про українську мову»). Автор почав працю над нею ще з 1815 року, але вона так і не завершена. Він був також автором посібника «Elementarz ruski, niemiecki i polski», виданого 1838 року.

Як видно, граматична думка в Галичині нуртувала постійно і час від часу виливалася в тих чи тих публікаціях. Питання української мови, її формування, кодифікації не переставали хвилювати прогресивних діячів науки і культури Галичини, тим паче, що в підросійській Україні українську мову різними актами та циркулярами постійно забороняли, і це табу з неї було знято аж після революції в Росії 1905–1907 років.

Від 1895 року в Галичині та на Буковині був офіційно впроваджений фонетичний принцип письма, в основу якого ліг правопис Є. Желехівського. Сталося це завдяки наполегливим старанням С. Смаль-Стоцького, який зі своїм соратником та одноступцем Ф. Гартнером видав у 1893 році Граматику руської мови. У 1914 році власним накладом автори видали у Відні вже третє перероблене видання, з якого й почнемо огляд українських граматик, виданих у підавстрійській, а пізніше вже у «підпольській» Україні на початку (до 1939 року) ХХ століття.

Розпочинає Граматику «Введенє» [див. Смаль-Стоцький 1914], у якому пояснюється, що таке мова («Сей вираз мислий звуками називаємо мовою»), хто такі українці (русини), слов'яни, що таке «Церковно-словянська мова». Перелічені тут і українські письменники, «що почали писати живою і чистою українською мовою, зрозумілою всім Українцям». Перелік цей почався з Івана Котляревського та Маркіяна Шашкевича, далі названі всі відомі українські письменники і Східної України, і Галичини, і Буковини.

Книжка складається з чотирьох частин. У першій частині розглянуті питання фонетики [Смаль-Стоцький 1914, с. 5¹], зокрема «Голосівки», «Шелестівки» (с. 7). Тут ідеться про склади, наголос, про звукові зміни, які охоплюють «Уподобненє шелестівок, випад, вставка» (с. 12), «Мягченє» (с. 14), «Опуст і вставка голосівок», «Роззів», «Перезвук іканє» та деякі інші питання (с. 20–26).

У книжці докладно описано процес творення голосних та приголосних звуків, подана оригінальна їх класифікація. Автор звертає увагу на вимову /ŷ/ і правильно зауважує, що позначення його на письмі літерою **в** є не цілком правильним і адекватним. Приголосні він називає «шелестівками», які

сортує за способом творення. Одні «повстають, як заперти рот... і потім, видихаючи повітре, прорваті нараз замкненє» – це будуть «проривні», а «Інші шелестівки повстають, як звзүзати рот... і через сю тіснину протискати повітре» – це «шелестівки протіснені» (ф, в, з, с, ш, ж, х, й і навіть л та ль) (с. 7). Далі йде докладний опис приголосних, їх поділ на «голосові» та «безголосі» (дзвінки та глухі) тощо. Класифікація голосних і приголосних у Смаль-Стоцького суттєво не відрізняється від сучасних класифікацій та характеристик звуків і фонем.

Дуже докладно також описано питання про наголос в українській мові². Автор правильно зазначає, що наголос «може надати одній і тій самій групі звуків ріжне значіне» і наводить приклади *води – вóди, бороні – бóрони, дорóга – дорогá* і под. Наведено приклади, у яких може бути, на думку авторів, різнний наголос (для прикладу взяті слова *Україна, буде, було, кажу, несете* та ін.).

Не будемо аналізувати докладніше інші викладені питання фонетики української мови в інтерпретації авторів, бо це зайняло б багато місця і часу, але треба їм віддати належне, що вони використовували термінологію, яка пізніше ввійшла в загальне користування, тому якихось принципових відхилень від сучасних поглядів на речі у них не помічено. Зазначимо тільки, що, дотримуючись правопису, запровадженого Є. Желехівським, автори книжки послідовно вживають на місці колишнього ятя та етимологічного /e/ літеру **ї**, а на місці /o/ в закритому складі – літеру **і**. У підрозділі «Перезвук іканє» (с. 21) автори пояснюють, що в першому випадку голосний /i/ пом'якшує попередній приголосний, а в другому – ні. Як відомо, пізніше це питання стане предметом тривалих дискусій між мовознавцями.

Друга частина має два розділи – А) «Словотворенє» і Б) «Про значіне слів». У першому наводяться частини мови (іменники, прикметники, займенники, числівники, дієслова, прислівники, приіменники, злучники та óклик). Слова мають пень (основу) і закінчення, є в слові «первісник мови», основа наведених (спільнокореневих) слів, тобто корінь, можуть бути наростки (суфікси), приставки; слова є питомі і чужі (перелічуються мови, з яких є запозичення). Автори наводять «приставки», «наростки», за допомогою яких творяться різні слова; роблять цікаві екскурси в далеке минуле мови. Щоб пояснити наявність шиплячих у словах *ручка, книжка, плужок* наводять ще ранні праслов'янські форми з суфіксом **-ькь** *рукька, knigьka plugьkь* (с. 37 – у виносці). Правда, в слові *плужок* появу голосного /o/ пояснюють аналогією до слів *візок, жінок*, тут є чітка фонетична закономірність, коли голосний /e/, що походить з ера, після шиплячого перед наступним твердим приголосним переходить в /o/: *плужькь – плужек – плужок* (пор. *жєна – жона, чєло – чоло, вєчєра – вєчєра*).

Багато уваги в цьому розділі приділено дієслову, показано творення дієслів за допомогою

¹ Далі в круглих дужках позначатимемо тільки сторінку цієї праці.

² До речі, в усіх словах, що мають два чи більше складів, у книжці позначені наголоси, що показано в наведених вище прикладах, але далі наголос не позначатимемо, щоб не ускладнювати друк.

«наросткованя» та «приставкованя», тому вони є «безприставкові» та «сприставковані». Наведені класи дієслів.

Третя частина (с. 60–103) присвячена словозміні відмінюваних частин мови, четверта – «Складні», якій приділено аж 54 сторінки (с. 104–158). У Додатку I викладені основні правила правопису (с. 159–170), у Додатку II – правила українського віршування. Тут описані й продемонстровані «Українські народні ритми» (Коломийка, Шумка, Колядки, Щедрівки, Веснянки, Гаїлки, Думки, Думи) (с. 171–185) та «Чужі ритми», де продемонстровані творами Котляревського, Шашкевича, Франка, Маковея, Грабовського, Лепкого та ін. різні віршові розміри (Ямб, Трохей, Дактиль, Анапест, наведені зразки сонета, октави, терцини [Смаль-Стоцький 1914, с. 185–191]. Нарешті Додаток III присвячений короткій характеристиці церковнослов'янського письма, наведений тут з перекладом текст притчі про блудного сина [Смаль-Стоцький 1914, с. 192–196]. У кінці на 4-ох сторінках доданий «Азбучний показчик», у якому наведені всі терміни й питання, розглянуті в праці, із зазначенням сторінок, на яких вони описані чи згадані.

«Грамматика руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера виявилася новим словом в українській граматичній науці. По-перше, у ній застосований був фонетичний принцип письма, який завдяки старанням С. Смаль-Стоцького був офіційно впроваджений у 1895 році в Галичині замість громіздкого етимологічного. Ідеї, термінологію, підходи, трактування питань у багатьох випадках пізніше повторювали інші автори у своїх мовознавчих працях, зокрема, й Василь Сімович, який вважав С. Смаль-Стоцького своїм учителем.

Оглянемо коротко таку важливу працю, як «Грамматика української мови» видатного українського (галицького) мовознавця Василя Сімовича.

В. Сімович був дійсним членом НТШ, досліджував українську сучасну та історичну фонологію, інші питання українського мовознавства, брав участь у мовних дискусіях у 1925–27 роках, тривалий час працював у таборах для українських військовополонених в Австрії та Німеччині, навчав їх української мови. Своім учителем уважав його видатний український філолог ХХ ст. Юрій Шевельов. У 1921 році В. Сімович видав найбільшу свою працю – Граматику української мови [Сімович 1921].

Сам В. Сімович називає цю граматику практичною, і тут він дійсно багато не теоретизує, а як практик, учитель подає лаконічні пояснення, визначення тих чи тих мовних понять, ілюструє їх прикладами. У передмові до другого (аналізованого) видання він зауважує, що дотримується попереднього правопису («желехівки». – М.Л.), хоч і зазначає, що, на його думку, «життя візьме своє (воно вже, може, і взяло!) і цей правопис уступить місця іншому» Навчаючи полонених українців у таборах, він бачив, яку мороку мають його учні з літерою **ї**, ті що не чують різниці у вимові приголосних перед звуком **/i/**. Як людина практична, він зауважив: «...моя думка така, що кра-

ще хай завалиться вся науковість правопису, коли він має спиняти грамотність межі народом або поділяти людей на добре-, слабо- й малограмотних!» [Сімович 1921, с. 7–8³]. Тут ідеться про позначення голосного **/i/**, який походить з **ѣ** (ятя) чи з етимологічного **е** після передньоязикових приголосних буквою **ї** (*діло, сіно, ліс, ніс* (дієслово минулого часу), але *ніс* – як частина обличчя тощо). Як дисциплінований учений він вирішив не порушувати прийнятих правил, поки своє остаточне слово не сказала «Академія Наук у Києві».

Грамматика української мови В. Сімовича також має чотири частини: I. Звуки; II. Слова (с. 105–358); III. Речення (с. 358–484) і «Віршовання» (с. 485–556). Розпочинає книжку «Увід» (с. 9–24), у якому автор пояснює різницю між мовою, говіркою, «письменницькою» мовою, зазначаючи, що в кожному селі чи місті існує своя говірка, свої певні правила, але всіх їх має об'єднувати одна «спільна мова цілого народу». Учений тут правильно зауважує, що тому, хто хоче добре знати мову, треба «багато балакати по-українському та читати українські книжки» (с. 19). Він наводить дуже слушну думку щодо народної мови, місцевих говірок, які всіляко треба оберігати, треба «прислухуватися до народа, як він балакає. Але що чоловіки, головно молодчі, вештають ся по всіх усюдах, служать у чужому війську, мають звязки з містом, то їх мова не дуже чиста. Отже куди краще прислухати ся до старих дідусів, і то неписьмених, та до жінок... до наших сільських бабусь, які не мали ще нагоди зіпсувати своєї гарної мови» (с. 19).

Після «Уводу» йдуть «Вступні уваги» (с. 25–35), у яких автор подає короткі відомості про речення, про підмет, присудок та «додаткові частини», пояснює, які є слова (частини мови), що таке склад, звук, наголос, як «повстають» звуки, що таке «голосівки», «шелестівки». Шелестівки є проривні, протиснені (щілинні), проривно-протиснені (африкати), плавкі (**р, л** і чомусь ще й **н**), діляться всі вони на голосові та безголосі (бачимо, що він використовує терміни Смаль-Стоцького, що, зрештою, і сам стверджував), за місцем творення до задньопіднебінних він, крім **к, г, х** зараховує ще й (йот).

У розділі «Звуки» (с. 37–104) подана українська азбука з оригінальними назвами деяких букв (*хе, це, че, ше, шче, їр або мякий знак*), подається характеристика «голосових шелестівок». Тут учений звернув увагу на визначну українську особливість – на те, що дзвінки приголосні в українській мові, на відміну від інших мов, у кінці слів не «мовкнуть», тобто не оглушуються, залишаються «голосовими». «Тому, – зазначає він, – говоримо й пишемо *хліб* (а не як Москалі або Поляки кажуть *хлєп*)» (с. 40). Вони «задержують свою голосовість» не лише в кінці слів, але й перед безголосими шелестівками (*парубка, берізка, ніжка* тощо). В. Сімович підкреслює, що й «слівця» *без, від, під, над, об, перед*, чи вони самостійні слова, чи зрослися з другими словами в одне, а також приросток *роз-*

³ Тут також надалі будемо в круглих дужках зазначати лише сторінку його праці.

«ніколи ні в вимові, ні на письмі своїх визвучних голосових шелестівок на безголосі не заміняють» (с. 40–41)⁴. В українській мові часто звуки «приподібнюються (асимілюються)», коли «безголоса шелестівка здиблеться з голосовою: *Велидень, ягже, прозьба*», але, як він уточнює, це тільки у вимові, а не на письмі. Так само не оглушується, а вимовляється як /у/ (тобто /ÿ/) шелестівка /в/ після голосної. Тут учений говорить про ствердіння /л/ і перехід його в певних умовах і формах у /в/, але цей перехід не відбувається в іменниках типу *стіл, орел, віл, котел*. Далі наведені різні випадки асиміляції приголосних за м'якістю. Він зауважує, що донедавна це «мнягчення» у багатьох випадках [за правописом Желехівського. – М.Л.] відбивалося й на письмі (*св'ято, сьпів, сьміх, зьвір* тощо). Тут він аналізує всі приголосні, котрий у яких умовах може пом'якшуватися, а серед них і губні, шиплячі, дрижачий /р/ тощо; цілий розділ присвятив голосному /і/, зазначивши, що в залежності від походження він може пом'якшувати або не пом'якшувати попередній приголосний (див. про це вище).

Розглянуті тут різноманітні чергування (у//в, і//й), подвоєння «шелестівок», «випад шелестівок» (спрощення) при їх «зустрічі» («українська мова не терпить накопичення шелестівок»), «зустріч голосівок» (роззів), який ліквідувався за допомогою приставних (вставних) приголосних, можливість опускання ненаголошених голосних (форми типу *більше – більши, менше – менши, хочеш – хоч, беріте – беріть* тощо), гармонійне «приподібнення голосівок» (*багатий, багач, гаразд* тощо), описані «чужі» звуки, тобто вживання голосних та приголосних в іншомовних словах. У цьому ж розділі подані пояснення, як читати церковні тексти, староукраїнські твори, зроблений аналіз правописних норм, які діяли на той час.

Другий розділ, найбільший у цій книжці, має назву «Слова» (с. 105–358). Починається він підрозділом «Як творяться слова».

У часи В. Сімовича, тобто на початку ХХ ст., словотвір ще не розглядали як окрему галузь мовознавства. В українській мовознавчій науці першим порушив питання про зміни поглядів на словотвір як такий професор Іван Ковалик аж у 50-х роках. Саме він у своїх численних теоретичних працях [Ковалик, 2007] обґрунтував самостійний статус науки про словотвір. І все ж, на відміну від інших авторів галицьких граматики, В. Сімович таки виділив питання про творення слів в окремий розділ. Автор відразу зазначає, що «мова ніколи не спочиває. Усе переймає чужі слова й постійно нові собі творить, збагачуючи безнастанно скарб мови («лексика»). Чим у якій мові більше слів, тим вона вважається багатшою, культурнішою» [Сімович 1921, с. 105].

Учений зазначає, що людина творить слова несвідомо, але таки на основі якихось законів, які йому підказує «народне вухо» і народне чуття. На-

род собі знає, що *хлопець* – малий, а *хлописько* – це щось здорове, велике, що *столик* – не *стіл*, а *візок* не *віз*, що *дядько* – то чоловік, а *дядина* – жінка, що жінка Івана – *Іваниха*, а дядя – *дячиха*, що попів син – *попенко*, а дочка – *попівна*, що *біляве* – ще не *біле*, а *чорняве* не *чорне*, що *придуркуватий* – ще не *дурний*, а *подовгуватий* – ще не *довгий* і т. под. Автор демонструє, які широкі словотвірні можливості має українська мова, утворюючи все нові й нові слова від одного й того ж кореня шляхом додавання до нього різних морфем. Так, за допомогою різних наростків (суфіксів) від кореня *да* – можна утворити слова *дар, дарувати, давець, дання, даток, данина*, за допомогою приростка (префікса) – *від-дати* (дочку заміж), *про-дати* (корову), *з-дати* (із гривні здачу), *до-дати* (до юшки соли), *на-дати* (лист на пошту), *роз-дати* (гроші бідним), *під-дати* (під розвагу думку), *при-дати* («чому значіння») (с. 106). До речі, у Сімовича є чимало прикладів, які наводив і Смаль-Стоцький.

Автор праці зазначає, що народ знає, «яке саме словечко додати зпереду незмінної частини слова, яке ззаду», щоб слово набуло певного значення, і в цьому йому підказує його «народне» чуття. Учені ж люди зібрали те все у систему, виробили закони і на основі тих законів самі свідомо творять слова. Однак, як правильно зазначає автор, «у мові приймають ся лишень такі слова вчених, які вони повитворювали в дусі законів народньої мови, всі иньчі **пропадають**» (підкреслення автора. – М.Л.) (с. 106–107). При творенні нових слів (народ їх творить несвідомо на основі чуття, а учені їх творять свідомо в народному дусі) і народ, і вчені дотримуються певних «звукових» законів, тобто різноманітних морфонологічних альтернатив (або як автор це називає – «словотворний перезвук» (як і в Смаль-Стоцького): *дяк-дячиха-дячишин, попова долина – попів сад, гребу-гребу-греблі-загрібати* тощо).

Як було зауважено, В. Сімович використовує багато термінів Смаль-Стоцького, але він частіше намагається «українізувати» слово (наприклад, уже не *введенне*, а *увід, часть – частина*; іменники середнього роду вже мають закінчення *-я*, а не *-с*: *речене – речення* тощо); слово *Іменник* та похідні пише з одним **н** (*іменик, заіменик*). Інфінітив у Сімовича – *дієіменик*, пасивний дієприкметник – *страждальний*, умовний спосіб – *можливий*, основа слова – *пень*, вигук – *виклик* (у Смаль-Стоцького – *оклик*).

Докладніший аналіз та цінність цієї унікальної праці вимагають більше часу і місця, але все ж зазначимо, що вона була безперечно цінною, бо це була вже справжня граматики української мови, з українською термінологією, з українськими прикладами та ілюстраціями.

У 1912 році у Львові була видана «Методична граматики рускої мови», яку «уложили» В. Козовський та І. Огоновський., призначивши її «для ІV. класи шкіл 5- і 6-клясових» [Методична грам. 1912].

У ній навіть у заголовках на всіх словах (крім односкладових) позначені наголоси, як і Граматику Смаль-Стоцького, книжку відкриває «Вв'єдене»

⁴ До речі, сучасні підручники з української літературної мови неправомірно допускають двояку вимову префіксів *роз-, без-* (можливо, щоб наблизити її до російської?). Див., наприклад: [Жовтобрюх, 1972, с. 157].

і відразу наводяться приклади речень і саме визначення речення: «Гадка, виречена словами, зове ся реченем»⁵, однак мова іде лише про підмет і присудок, і таке речення, за твердженням авторів, «зове ся» простим.

Далі – частина перша, яку розпочинає «Наука про звуки». Усі звуки діляться на *самозвуки* і *співзвуки* (терміни з польської), пояснено, що таке звуки, їх позначення на письмі, що є букви, які позначають два звуки (**я**, **ю**, **є**, **ї** та **щ**), і звуки, які позначаються двома або й трьома буквами (наприклад, **дзь** у слові *дзьобати*). У «рускій» мові є 6 *самозвуків*, але вони можуть бути тверді і «м'яккі» (**я**, **ю**, **є**, **ї**). Цікаво, що й *співзвуків* автори наводять саме 32, з єдиним лише відхиленням, залічивши до них **щ**, але не показавши м'якого /p'/. Продемонструвавши на прикладах різноманітні чергування звуків, автори далі пояснюють, що таке склад, наголос, показують, що наголос у багатьох випадках релевантний при встановленні значення слова. Тут же [Методична грам. 1912, с. 13] йде пояснення, що таке корінь, пень, закінчення, знову (як у Стоцького та Сімовича) показано корінь **да(р)**, наводяться похідні з цим коренем. Префікси тут названі приставками, суфікси – наростками. Дефініції морфем подані лаконічно і в цілому правильно.

Із 17 стор. розпочинається вже «Часть друга» – «Наука про відмінюване слів». Тут подано перелік 9 частин мови (як і в розглянутих вище граматиках). Цікаво, що окремо виділені 4 іменні частини мови, далі дієслова, приіменники, прислівники, злучники та о́клики.

Іменникові присвячено 16 сторінок (с. 17–33), відміни сформовані за родовим принципом, показано в таблицях зразки відмінювання різних груп іменників. Далі йде аналіз та характеристика інших частин мови (прикметник – с. 33–38), числівників (с. 38–41), заіменники (с. 41–47), дієслова (с. 47–66). Не з усім тут, звичайно, можна погодитися (наприклад, числ. *сім* має відмінкові форми *семах*, *се-мом*, *сїмма* або *се-момá*, числ. *вісім* – *вісїммá*).

У частині третій описані невідмінювані (враховуючи й службові) частини мови. Частина четверта присвячена «Складні» (с. 74–91), в якій розглядаються речення «поєдинчі» (різні способи вираження підмета і присудка, інших членів речення), «речене зложене», яке може мати побічні, тобто підрядні обставинні частини, порядок (р'озставка) слів у реченні.

Частина п'ята – «Правопись» власне українських та «чужих» слів, великої букви, розділових знаків (препінане) (с. 92–98). Розділові знаки – це *точка*, *питайник*, *виклик*, *знак середній* (;), *пр'отинка* (.), *павза* (–), *двоточка* (:), *знаки наведеня* („“) і *скобки* – круглі або квадратні дужки.

Оглянемо ще тут коротко невеличку працю проф. Ярослава Лазарука під назвою «Начерк граматики української мови», що була видана в Бродях біля Львова в 1936 році [Лазарук 1936].

У вступному слові автор зазначає, що написав

⁵ Наголос позначатимемо при цитуванні лише в тих випадках, коли він не буде збігатися із сучасним.

цю практичну граматику на замовлення вчителів, які на зустрічах із ним нарікали, що немає доступної граматики української мови, а вона дуже потрібна як учителям, так і молоді.

Розпочинається книжечка традиційно – *звучнею*, де перелічені голосні та приголосні звуки української мови. Поряд з «отвертими» голосними є ще і йотовані. Приголосні діляться на про-ривні, свистові, шелесні, пливкі, носові тощо. До речі, до кожного терміна автор подає обов'язково польський відповідник, тому багато термінів скопійовані з польських. У розділі «Важніші правила голосовостей» [Лазарук 1936, с. 9] подані пояснення, як правильно вимовляти ті чи ті звуки, звукосполучення, показані основні чергування звуків, приклади «ікання», подовження, спрощення тощо. Далі йде «Словотворення», потім характеристика частин мови. До речі, Я. Лазарук наводить уже й десяту частину мови, якої бракувало в попередніх авторів, – частку. Іменники в Лазарука (с. 13–29) є животні, неживотні, збірні, відмінки називаються називник, родовик, давальник, знахідник і т.д. – за аналогією до польських назв. Як і в інших граматиках, тут подані зразки відмінювання різних груп іменників, творення й відмінювання прикметників, займенників, числівників, порівняно багато місця й уваги приділено дієслову (с. 37–49). Дієслова автор поділяє вже на перехідні та неперехідні, за характером вони є започинові (*сивіти*, *лисїти*), протяжні (*нести*), многократні, наворотні, доконані й недоконані, інфінітив у нього також дійменник, дієприкметники є виду діяльного та переємного, подані зразки особових та інших форм дієслова. Після характеристики „невідмінних“ частин мови (с. 50–53) (правда, чомусь тут автор забув про частку як частину мови і ні слова про неї не написав) йде традиційно «Складня» (с. 54–61), де показані способи вираження членів речення, наведені різні типи простих і складних речень. Спосіб подачі матеріалу, на наш погляд, не цілком удалий, бо в кожному новому абзаці спочатку наводиться речення, а потім дається йому пояснення. Під кінець подані на пів сторінки «значіння» поодиноких відмінків, а на півтори сторінки – основні правила віршування.

Варто оглянути тут ще одну граматичну працю – «Малу граматику української літературної мови» Миколи Угриня-Безгрішного та Антона Лотоцького, видану в 1938 році [Угрин-Безгрішний 1938], за рік до окупації Галичини радянською владою.

Як видно з передмови, це вже друге видання книжки, а перше було в 1937 році і мало кілька позитивних і схвальних відгуків. На початку автори пишуть про мову і письмо, потім про слова, склади і звуки, далі про «голосівки та приголосівки» (хоч у дужках у підзаголовку – «Голосні та приголосні звуки»). Голосівки, виявляється, це ті звуки, «що їх легко вимовляти». Приголосівки поділяються за різними ознаками на дзвінкі, глухі, губні, зубні, гортанні, середнязикові. Далі показана різниця між буквами та звуками, «звукозміну» (різні чергування звуків), «перезвук ікання», наголос (до речі, наголос також позначений у кожному слові, але не

звичним значком, а «товстим друком») і «Творення слів» [Угрин-Безгрішний 1938, с. 11]. Термінологія тут також уже «звична» – наростки, приростки (до всіх термінів також наводяться польські відповідники), але для слів із цим наростком чи приростком використаний уже термін *похідне слово* (с. 12). Матеріал подано лаконічно, тому вже на 13-ій сторінці наводиться перелік частин мови, починається розгляд питання про відміну «ймен та дієслова». Відмінки, як і в граматиці Лазарука, названі за польським зразком (називник, родовик і т. д.), іменники чоловічого і жіночого родів відмінюються, як у сучасній мові, за трьома варіантами (твердий, м'який і мішаний). Знаменно, що і в цій граматиці, і в тих, що були розглянуті вище, іменники чоловічого роду в давальному відмінку подаються тільки із закінченнями **-ові (-ови), -еві, -єві (-єви, -єви)**, незважаючи на те, чи це істота, чи неістота. До речі, В. Сімович категорично заявляв, що «Вживати закінчення -у в давальн. відм., як це робить укр. інтелігенція з-московська(.) – г р і х (розрядка Сімовича) проти укр. мови» [Сімович 1921, с. 148 – у виносці]. Подібні думки висловлює й О. Синявський: «В мужеському роді в давальному відмінкові... завжди треба вживати закінчення **-ові** або **-єві**. Закінчення **-у, -ю** в народній мові зустрічається дуже рідко, головним чином в піснях («козацькому роду нема переводу»), в живій же розмовній мові звичайно **-ові, -єві**. Тому треба відвикати від таких виразів, як «тому чоловіку», а вживати «тому чоловікові» і т. под.» [Синявський 1918, с. 8]. Якби ж ці слова – та у вуха сучасним мовознавцям-кодифікаторам літературної мови, бо дехто ніяк не може вийти з-під впливу російської мови, у якій ці закінчення не вживаються!

Після іменника [Угрин-Безгрішний 1938, с. 13–30] подані розряди займенників (немає заперечних та означальних), зразки їх відмінювання (с. 30–35), тоді описаний прикметник, показано їх «ступенювання» та відмінювання. Числівники за польським зразком виділяються (поряд з

іншими) головні (*один, шість*), множині (*подвійний, потрійний*) та багаторазові (*двожкий, троякий*), наведена відмінкова парадигма числівників один, два, три, п'ять, але немає парадигми числівників сім, вісім.

Дієслово має особи, часи, числа, способи, роди, стани, все це описано з прикладами (с. 40–50). В умовному способі, як вважають автори, є теперішній (*я робив би*) та минулий час (*я робив би був*). Цікаво, що автори наводять у «прийдешньому» часі синтетичні форми складного майбутнього типу *нестиму, нестимеш, нестимуть*, яких у Галичині в той час ще не було, а вживалися лише аналітичні форми, в основному з препозитивним дієсловом *мати* (*меш, мемо, мете нести*), хоч В. Сімович наводить подібні форми з постпозитивним дієсловом *мати*, але аналітичні – *нести муть*.

Далі лаконічно, конспективно автори показують «невідмінні» частини мови, у тому числі й частку, навівши, правда, лише три частки: **-но, -же, чи**.

У «Складні» (с. 55–67) нічого оригінального немає, інформація подана дуже скупо. Просто констатовано факт, що є такий і такий член речення, такі і такі види речень, але, звичайно, добре й це, бо вже читач знав, що є в мові певна форма чи конструкція.

Завершується книжечка словничком неправильних слів і виразів, які не слід уживати. Тут же рекомендується правильна форма. В основному це висловлювання, що виникли під впливом польської мови.

Висновки. Звичайно, що проаналізовані граматики праці відіграли свою позитивну роль у становленні літературної мови в Галичині, підвищенні грамотності населення, але деякі з них (можливо, крім граматики Смал-Стоцького та Сімовича) були видрукувані на дуже низькому поліграфічному рівні, дрібним шрифтом, густим текстом, без інтервалів і відступів, тому можна здогадуватися, що для учнів, школярів та старших читачів вони були надто важкі для користування.

Література:

1. Барчук М. Розвиток української літературної мови в Галичині середини XIX століття: фонетика, граматики, лексика: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Івано-Франківськ, 2012. 20 с.
2. Бідер Г. Галицькі та буковинські граматики української мови (1850–1918). *Українська мова*. 2006. № 2. С. 15–29.
3. Бідер Г. Українська мова в Габсбурзькій монархії (1772–1918). *Мовознавство*. 1997. № 1. С. 24–29.
4. Возняк Михайло. Студії над галицько-українськими граmaticами XIX в. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 1909. Т. LXXXIX. С. 111–143; Т. XC. С. 33–52.
5. Гірняк С. Соціолект галицької інтелігенції у формуванні норм української літературної мови (кінець XIX – початок XX століття). Дрогобич: Посвіт, 2018. 620 с.
6. Жовтобрюх М., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Київ: Вища школа, 1972. 404 с.
7. Ковалик І. Вчення про словотвір. Вибрані праці. Івано-Франківськ – Львів: Місто НВ, 2007. 400 с.
8. Лазарук Я. Начерк граматики української мови. Броди, 1936. 64 с.
9. Лесюк М. Боротьба за українську літературну мову в Галичині (середина XIX ст.). *Вісник Харківського університету*. № 491. Серія філологія. Харків, 2000. С. 185–189.
10. Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. 732 с.
11. Лесюк М. Формування української літературної мови в Галичині в умовах австрійського режиму. *Галичина*. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2003. № 9. С. 145–154.

12. Мацюк Г. Прескриптивне мовознавство в Галичині. Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 373 с.
13. Методична граматики рускої мови для IV. кляси шкіл 5- і 6-класових. Уложили В. Коцовський і І. Огоновський. Друге, поправлене видане. У Львові. Накладом ц.к. Видавництва книжок шкільних. 1912. 100 с.
14. Синявський О. Коротенька практична граматики української мови для дорослих. Харків: Вид-во «РУХ», 1918. 21 с.
15. Сімович В. Граматики української мови для самонавчання в допомогу шкільній науці. Друге видання з одміними і додатками. Київ–Ляйпціг: Українська накладня, Б.р. 584 с.
16. Смал-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматики рускої мови. Трете перероблене видане. Відень, 1914. 202 с.
17. Угрин-Безгрішний М., Лотоцький А. Мала граматики української літературної мови (для вселюдних шкіл і двох нижчих гімназійних кляс). Львів–Рогатин, 1938. 71 с.

References

1. Barchuk M. (2012) Rozvytok ukraïnskoi literaturnoi movy v Halychyni seredyny XIX stolittia: fonetyka, gramatyka, leksyka [The Development of the Ukrainian Literary Language in Galicia in the middle of the 19th Century: Phonetics, Grammar, Vocabulary]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukraïnska mova. Ivano-Frankivsk. 20 s. [in Ukrainian].
2. Bider G. (2006) Halytski ta bukovynski hramatyky ukraïnskoi movy (1850–1918) [Galician and Bukovyna Grammars of the Ukrainian Language (1850–1918)]. *Ukraïnska mova*. № 2. S. 15–29 [in Ukrainian].
3. Bider G. (1997) Ukraïnska mova v Habsburzkii monarkhii (1772–1918) [The Ukrainian Language in the Habsburg Monarchy (1772–1918)]. *Movoznavstvo*. № 1. S. 24–29 [in Ukrainian].
4. Vozniak M. (1909) Studii nad halytsko-ukraïnskymy hramatykamy XIX v. [Studies on Galician and Ukrainian Grammars of the 19th Century]. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka*. Lviv, 1909. T. LXXXIX. S. 111–143; T. XC. S. 33–52 [in Ukrainian].
5. Hirniak S. (2018) Sotsiolekt halytskoi intelihencyi u formuvanni norm ukraïnskoi literaturnoi movy (kinets XIX – pochatok XX stolittia) [Sociolect of the Galician Intellectuals in the Formation of Norms of the Ukrainian Literary Language (end of the 19th – beginning of the 20th Century)]. *Drohobych: Posvit*. 620 s. [in Ukrainian].
6. Zhovtobriukh M., Kulyk B.M. (1972) Kurs suchasnoi ukraïnskoi literaturnoi movy [Course of Modern Ukrainian Literary Language]. Kyiv: Vyscha shkola. 404 s. [in Ukrainian].
7. Kovalyk I. (2007) Vchennia pro slovtvir. Vybrani pratsi [The Doctrine of Word Creation. Selected Works]. Ivano-Frankivsk – Lviv: Misto NV. 400 s. [in Ukrainian].
8. Lazaruk Ya. (1936) Nacherk hramatyky ukraïnskoi movy [An Outline of the Grammar of the Ukrainian Language]. Brody. 64 s. [in Ukrainian].
9. Lesiuk M. (2000) Borotba za ukraïnsku literaturnu movu v Halychyni (seredyna XIX st.) [The Struggle for the Ukrainian Literary Language in Galicia (middle of the 19th Century)]. *Visnyk Kharkivskoho universytetu*. № 491. Serii filolohiia. Kharkiv. S. 185–189 [in Ukrainian].
10. Lesiuk M. (2014) Stanovlennia i rozvytok ukraïnskoi literaturnoi movy v Halychyni [Formation and Development of the Ukrainian Literary Language in Galicia]. Ivano-Frankivsk: Misto NV. 732 s. [in Ukrainian].
11. Lesiuk M. (2003) Formuvannia ukraïnskoi literaturnoi movy v Halychyni v umovakh avstriiskoho rezhymu [The Formation of the Ukrainian Literary Language in Galicia under the Conditions of the Austrian Regime]. *Halychyna. Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys*. № 9. S. 145–154 [in Ukrainian].
12. Matsiuk H. (2001) Preskryptivne movoznavstvo v Halychyni [Prescriptive Linguistics in Galicia]. Lviv: VTS LNU im. Ivana Franka. 373 s. [in Ukrainian].
13. Metodichna hramatyka ruskoï movy dlia IV. kliasï shkil 5- i 6-kliasovykh (1912) Ulozhyly V. Kotsovskiy i I. Ohonovskiy [Methodical Grammar of the Ukrainian Language for IV Classes of 5th and 6th Grade Schools]. Druhe, popravlene vydanie. U Lvovi. Nakladom ts.k. Vydavnytstva knyzhok shkilnykh. 100 s. [in Ukrainian].
14. Syniavskiy O. (1918) Korotenska praktychna hramatyka ukraïnskoi movy dlia doroslykh [A Short Practical Grammar of the Ukrainian Language for Adults]. Kharkiv: Vyd-vo «RUX». 21 s. [in Ukrainian].
15. Simovych V. (1921) Hramatyka ukraïnskoi movy dlia samonavchannia v dopomohu shkilnii nauksï [Grammar of the Ukrainian Language for Self-Study to Help School Science]. Druhe vydannia z odminami i dodatkami. Kyiv–Liajpsig: Ukraïnska nakladnia, B.r. 584 s. [in Ukrainian].
16. Smal-Stotskyy S. (1914) Hramatyka ruskoï movy [Grammar of the Ukrainian Language]. Trete pereroblene vydanie. Viden. 202 s. [in Ukrainian].
17. Uhryn-Bezhrishnyi M. (1938) Mala hramatyka ukraïnskoi literaturnoi movy [Small Grammar of the Ukrainian Literary Language] (dlia vseliudnykh shkil i dvokh nyzhchykh himnaz. klias). Lviv–Rohatyn. 71 s. [in Ukrainian].

**GRAMMATICAL WORKS IN GALICIA AT THE BEGINNING
OF THE 20TH CENTURY (UNTIL 1939)**

Abstract. The article provides a brief overview of the Ukrainian grammar books published at the end of the 19th and the first half of the 20th centuries in Galicia, in particular the grammar books by St. Smal-Stotskyi and F. Gartner, V. Kotsovskyi and I. Ogonovskyi, V. Simovych, Ya. Lazaruk, M. Ughryn-Bezgrishnyi and A. Lototskyi. Not all of these works had the same scientific and educational value, but each of them, to a greater or lesser extent, contributed to the development of the Ukrainian literary language in Galicia.

The opinion of scientists and cultural figures of Galicia was aimed at improving the national language, transforming it into an educating, cultural, literary language, ennobling it because during the second half of the 19th and even at the beginning of the 20th century Muscovites, who imposed a “language mixture” of Ukrainian, Russian and Polish words on Galicians, had a great influence on the cultural life of them. Some of the pro-Moscow figures tried to convince Galicians that they should switch to the Russian language altogether. So, the Ukrainian literary language in Galicia was formed in a difficult struggle for its existence.

Many works have already been devoted to the topic of the development, formation and strengthening of the Ukrainian literary language on a folk basis in Galicia, in particular, the monograph “Formation and development of the Ukrainian literary language in Galicia” (2014) by the author of these lines; candidate’s thesis M. Barchuk “Development of the Ukrainian literary language in Galicia in the middle of the 19th century: phonetics, grammar, vocabulary” (2012); H. Matsyuk “Prescriptive Linguistics in Galicia (2001); S. Hirnyak “The sociolect of the Galician intellectuals in the formation of norms of the Ukrainian literary language (end of the 19th and beginning of the 20th century) (2018) and others.

The article aims to show that the efforts of the Galician linguists, teachers, writers were not in vain, because thanks to them the western version of the Ukrainian literary language was formed, which was used by I. Franko and many other Ukrainian writers and cultural figures.

Keywords: literary language, Galicia, linguistic works, Galician grammars, development, formation.

© Лесюк М., 2023 р.

Микола Лесюк – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри слов’янських мов Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна; mykolalesiuk@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-5488-6626>

Mykola Lesiuk – Doctor of Philology, Professor, Head of the Slavonic Languages Department of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine; mykolalesiuk@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-5488-6626>

НАЦІОНАЛЬНО-МОВНА КАРТИНА СВІТУ КРІЗЬ ПРИЗМУ ФРАЗЕМІКИ АНТИЧНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811:304:255(38).373:378

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).288–296

Луканинець Р. Національно-мовна картина світу крізь призму фраземіки античного походження; кількість бібліографічних джерел – 34; мова українська.

Анотація. Актуальність мовного питання цікавила людину з первісних часів. Зараз його розглядають у межах нової наукової парадигми. Учені починають шукати нові шляхи до розуміння мовного феномену. Вивчати мову саму в собі недостатньо, аби отримати відповіді на всі питання.

Так, завдяки революційним поглядам В. фон Гумбольдта, гіпотезі лінгвальної відносності Е. Селіра й Б. Уорфа, прогресивним ідеям О. Потебні зараз маємо змогу вивчати мову як виразник культури, її транслятора, що відображає в собі найглибші відтінки ментальності. Так виникає лінгвокультурологія – міждисциплінарна наука, покликана дослідити цей феномен – мову в культурі та культуру в мові. Людина, будучи частиною певної лінгвоспільноти, саме через мову вбирає в себе знання поколінь, вірування, стереотипні реакції, спосіб мислення. Культура виступає тим фільтром, який допомагає мовній особистості категоризувати світ навколо неї, створюючи національно-мовну картину світу.

Національно-мовна картина світу відрізнятиметься залежно від віку, статі, освіти, роду занять, соціальної групи, кола інтересів мовця, а коли мова йде про фразеологізми, що беруть свій початок зі спільного прототексту, то й про рівень обізнаності з ним та освіти зокрема. У процесі аналізу образної системи фразеології стає зрозумілим, що сам вибір образу-прототипу – це вже вираження національного світосприйняття. Адже різні культури, черпаючи натхнення в античних образах і символах, запозичують тільки те, що близьке їхній національно-мовній картині світу, відсіюючи зайве.

Вивчення семантики і внутрішньої форми фразем дозволяє через усвідомлення смислових і базових орієнтацій, зафіксованих у них, простежити особливості світобачення народу, відновити культурні установки та архетипи, з'ясувати творення чи трансформацію фразеологічних одиниць крізь час та виявити особливості національних мовних картин світу.

Ключові слова: національно-мовна картина світу, лінгвокультурологія, концепт, міф, міфологія, фразеологізм.

Постановка проблеми. Мовне питання було актуальним для лінгвоспільнот із тих часів, коли зародилися перші мови світу. Спочатку її вважали лише інструментом комунікації, способом порозумітися, домовитися. Згодом було доведено, що це далеко не всі її функції. І навіть у той час, коли вся світова мовознавча спільнота послідовно стверджувала, що мова нерозривно пов'язана з культурою, традиціями, віруваннями, способом мислення, пересічних українців продовжували переконувати у зворотньому: «Яка різниця, якою мовою спілкуватися?».

Культура тлумачиться як сукупність матеріальних і духовних артефактів людської діяльності, відображена в системі знаків, символів і норм, що історично передається і поділяється певною етнічною спільнотою [Письменна 2008, с. 7].

«Лейтмотивом» нового підходу до інтерпретації мовних явищ стало усвідомлення того, що природна мова не «відрізняє» екстралінгвальну реальність від психологічної та від соціального світу носіїв мови [Голубовська 2004, с. 3].

Науковці починають шукати нові шляхи до розуміння мовного феномену. Стає зрозумілим, що вивчати мову саму в собі недостатньо, аби отримати відповіді на всі питання.

Аналіз досліджень. Відомий німецький філолог, філософ та лінгвіст Вільгельм фон Гумбольдт одним із перших заявив про мову як духовну енергію народу та наголосив, що різні мови

– це зовсім не різні позначення однієї й тієї ж речі, а різні її бачення. Революційні погляди німецького мовознавця, за слушним зауваженням В. Манакіна, виявилися найвпливовішими із позицій кардинальних змін у мовознавстві, поділяючи лінгвістичну науку на ДО та ПІСЛЯ В. фон Гумбольдта [Манакін 2011, с. 27].

Гай Дойчер у своїй праці «Через мовну призму: чому світ виглядає інакше в різних мовах» описує становлення нової лінгвістичної парадигми та значення конкретних мовознавців для її формування. У першій половині XVIII ст. Джон Генлі видав у Лондоні серію посібників під назвою «Універсальна граматики всіх вагомих мов, які існують». Йдеться про латинську, грецьку, італійську, іспанську, французьку, іврит, арамейську, сирійську та арабську. Пізніше були навіть спроби створити універсальний словник, який би вмістив слова-еквіваленти цих «вагомих» мов. Тобто в цій концепції всі мови прирівнювалися до однієї мірки аналізу, а віддалені та несхожі просто не аналізували як такі.

1799 р. В. фон Гумбольдт подорожував Іспанією та познайомився із жителями Країни Басків. Дослідника вразила їхня культура, а найбільше – мова, яка не була схожа на жодну зnanу ним раніше. Занурившись у вивчення мови басків, фон Гумбольдт доходить до кардинальних на той час висновків, що не кожна мова є створеною за зразком латини. Ця радикальна гіпотеза була прийнята неоднозначно в мовних колах. Значно пізніше, у

1930-х рр. її почнуть розвивати у Слі. Реальна різниця, на думку фон Гумбольдта, полягала не тому, що різні мови **можуть** висловити, а в тому, що вони **захочуть** і що стимулюватимуть своїх мовців своєю внутрішньою формою.

Гай Дойчер, аналізуючи праці німецького просвітителя, доходить до думки, що всі його твердження про вплив рідної мови на мислення завжди залишалися у вищій сфері філософських узагальнень і насправді ніколи не опускалися до конкретизації. Але, можливо, саме ця невизначеність думок фон Гумбольдта і вразила його сучасників та дала широке поле для роздумів й інтерпретацій наступних мовознавців пізніше [Guy Deutscher 2010, s. 134–137] (Переклад наш. – *Р.Л.*).

У США про зв'язок мови і культури заговорили завдяки гіпотезі лінгвальної відносності Е. Сепіра й Б. Уорфа, згідно з якою люди, які розмовляють різними мовами, думають по-різному, і це відбувається через розбіжності в їхніх мовах.

Г. Дойчер вважає, що через те, що Е. Сепір наважився позбутися затишної невизначеності філософських гасел та захотів заглибитися в крижані глибини конкретних мовних прикладів, він оголив і так затонкий лід, на якому була побудована його теорія [Guy Deutscher 2010, s. 139] (Переклад наш. – *Р.Л.*).

Новаторські погляди на мову пізніше продовжують відстоюватися в роботах вітчизняного дослідника Олександра Опанасовича Потєбні, засновника Харківської мовознавчої школи, який вважав, що слово виникає із суб'єктивного сприйняття і є відбитком не самого предмета, а його відображення в душі. Учення О. Потєбні про «згущення думки», коли лексеми, фразеологізми чи приказки транслюють культурологічний вантаж етносу, стало канонічним у лінгвістиці.

У сучасному українському мовознавстві дослідженню взаємозв'язку мови і культури присвячені наукові розвідки О. Близнюк, Н. Венжинович, І. Голубовської, В. Жайворонка, В. Кононенка, О. Комара, О. Левченко, О. Майбороди, К. Мізіна, Ю. Письменної, М. Полюжина та ін.

Мета статті – виявити шляхи формування національно-мовних картин світу, особливості їх функціонування; простежити взаємозв'язок мови та культури та процеси відбору фразеологізмів зі спільного прототексту в національні мовні картини світу.

Методи та методика дослідження. Розуміючи важливість порівняльного мовознавства та усвідомлюючи, що фразеологізм – складна культурно навантажена структура, для найповнішого аналізу якої необхідний міждисциплінарний вектор дослідження, у своїх наукових пошуках як один із методів вивчення використовуємо порівняльний аналіз українських фразеологізмів із подібними у близькостпорідненій польській та віддаленостпорідненних англійській та німецькій мовах.

Проте, обмежуючи вивчення фразеологізмів тільки лінгвістикою, ми неухильно будемо залишатися в царині структури, семантики й функцій фразеологізму, тоді як історія вивчення цих одиниць

свідчить, що неможливо дослідити інтердисциплінарну одиницю без залучення філософії, культурології, психології тощо [Важеніна 2018, с. 33]. А без лінгвокультурологічної репрезентації мови як духовної реальності адекватна репрезентація смислу фразем є в принципі неможливою [Полюжин 2019, с. 154].

Виклад основного матеріалу. Погоджуємося з думкою В. Жайворонка, який доводить, що мова має певну звукову і граматичну будову, що зумовлює структурний принцип вивчення мовних явищ, проте її, на думку автора, доцільно вивчати також у плані реалізації в мовленні, зокрема в двох її різновидах – писемному та усному, а також з огляду на їх реалізаторів – мовну особистість і колектив мовців (функціональний принцип) і як складовий елемент, ключову константу етнокультури, як спосіб національного мовного самовираження (етнолінгвокультурологічний принцип) [Жайворонк 2012, с. 58].

К. Мізін називає слово «енергетичною» частинкою («квантом духу»), що розбудовним елементом входить до складної енергетичної системи мови [Мізін 2011, с. 163–164], а О. Комар вважає, що мова відіграє роль «засобу інтерпретації культури та відображення психологічного характеру етносу» [Комар 2009, с. 7].

Ю. Письменна розглядає мову як компонент і знаряддя культури, що «невід'ємно від культури виконує комунікативну, гносеологічну, семіотичну, регулятивну, аксіологічну та інші функції» [Письменна 2008, с. 8].

У мовних категоріях, на думку В. Кононенка, зберігається той національно специфічний надлишок, який і є «одним із свідчень сформованого національного психотипу» [Кононенко 2008, с. 61].

Отже, мова у процесі свого багатовікового становлення та розвитку стає виразником культури, її транслятором, відображаючи в собі найглибші відтінки ментальності. Саме тому, вважаємо, вивчати мову поза культурою та національною особистістю неможливо.

Джозеф Шолз у своїй праці «Мова, культура і втілений розум» («Language, Culture, and the Embodied Mind») вважає, що мова, яка оточує нас, коли ми зростаємо, стає органічною частиною того, ким ми є. Вона відбиває соціальний світ, у якому ми існуємо, і цінності та думки її носіїв. Саме тому дослідник переконаний, що, вивчаючи нову мову, ми також вчимося, як думати та реагувати по-новому, а тому нову мову варто розуміти частиною нової культури, адже «осягнення мови і культури вмикають адаптивні процеси, які змінюють внутрішні структури, що використовуються нами для взаємодії зі світом» [Shaules 2019, s. 13] (Переклад наш. – *Р.Л.*).

Лінгвокультурологія – міждисциплінарна наука, покликана дослідити цей феномен – мову в культурі та культуру в мові, адже «пізнаючи мову в усіх її дискурсивних проявах і взаємозв'язках, пізнаємо й духовну природу її носія – народу» [Жайворонк 2012, с. 60]. Якщо традиційно зв'язок мови і культури використовували для вирішення суто

лінгвістичних проблем, то предметом лінгвокультурології стають «способи виявлення, збереження і передачі культури в мовних одиницях» [Чубенко 2006, с. 59].

Витоки сучасної лінгвокультурології сягають порівняльно-історичного мовознавства, семіотики, лінгвокраїнознавства, психології тощо. Розвиток лінгвокультурної думки, за переконанням О. Комара, зумовлений намаганням осмислення феномену культури як специфічної форми існування індивіда та колективу в універсумі. Мова в такій концепції відіграє роль «засобу інтерпретації культури та відображення психологічного характеру етносу» [Комар 2009, с. 7].

Із лінгвоцентричного, який вивчав мову «саму в собі», напрям мовознавчої науки змінюється на антропоцентричний. Новий суб'єкт дослідження – людина – не існує ізольовано, вона завжди є частиною чогось більшого, певної лінгвоспільноти, яка має свою історію, міфологію, вірування та традиції. Цей багатовіковий культурологічний «вантаж» наповнює мовлення суб'єкта, збагачує та розвиває його.

Таким чином, знання людства закріплюються в межах певної лінгвокультури і продовжують розвиватися індивідуально [Венжинович 2019, с. 39].

Лінгвокультурологія покликана простежити акумулювання культурних надбань у мовних вираженнях, розшифрувати закладену інформацію, дослідити внутрішню форму лінгвальних знаків. У центрі мовознавчої уваги опиняється не просто людина, а представник певного етносу, який сприймає світ крізь призму своєї культури та ментальності.

Водночас антропологічна інтерпретація мови не протиставляється структурно-семантичній, а перебуває з останньою, на думку І. Голубовської, «у відношеннях додаткової, а не контрастивної дис-трибуції» [Голубовська 2011, с. 9].

Людина є носієм і транслятором певної лінгвокультури латентно, не усвідомлюючи цього, адже зростає в ній, вбирає культуру та традиції свого народу, зберігає, трансформує та передає її в мовних формах, зокрема, наступним поколінням. Подібну національно-культурну особливість індивід чітко усвідомлює, зазвичай, тільки при зіткненні з явищами та предметами іншої культури. У зіставленні та порівнянні виявляється етнічно-специфічне.

Мова розуміється не лише як система одиниць, а й, як вдало підмітив В. Жайворонок, «національний мовний організм, що безперервно розвивається, взаємодіючи з різними сторонами життя етноспільноти» [Жайворонок 2012, с. 60].

Мова стає фактором, що єднає духовні надбання попередніх і сучасних поколінь, а також пов'язує окрему людину-мовця з цілим народом-носієм мови [Філіпчук 2007, с. 8]. Людина, будучи частиною певної лінгвоспільноти, через мову вбирає в себе знання поколінь, вірування, стереотипні реакції, спосіб мислення. Культура виступає тим фільтром, який допомагає мовній особистості категоризувати світ навколо неї.

Зрештою, у мові немає нічого, чого б не було

в природі та суспільстві, адже будь-яка форма буття віддзеркалюється в мовних формах, бо, реалізуючи суспільну свідомість, мова «не може керуватися такими законами, які б суперечили вихідному положенню про принципову єдність суб'єктивного та об'єктивного світів» [Капітан 2014, с. 50].

Головним носієм національної культури на мовному рівні, на думку В. Вакуленка, є лексичний рівень. Слово дослідник розглядає як найменший складник мовної картини світу, на якому ґрунтується концептуальна картина світу [Вакуленко 2011, с. 13]. Ми ж погоджуємося з думкою І. Голубовської, що «вираження культурно-національної специфіки відбувається на всіх без винятку рівнях мовної системи» [Голубовська 2004, с. 5], проте найяскравіше, на наш погляд, національно-мовні особливості простежуються на лексичному та фразеологічному рівнях.

Як зазначає І. Голубовська, взаємодія мовної свідомості індивіда, навколишнього світу та культури, у якій ця взаємодія відбувається, призводить до виникнення особливого феномену – національно-мовної картини світу. Ця особлива для кожної мови субстанція породжена «національно-специфічними відчуттями, які матеріалізуються у мовній тканині» [Голубовська 2011, с. 69].

Услід за Н. Венжинович вважаємо, що концептуальна та мовна картини світу знаходяться у стані безперервної взаємодії та беруть початок від реального світу, що оточує людину. Саме мовна семантика відкриває шлях зі світу власне мови у світ реальності [Венжинович 2018, с. 105]. Як і концептуальна, мовна картина світу є антропоцентричною і завжди національно маркованою, що пов'язано з «особливістю пізнавальної діяльності людини» [Бобро 2018, с. 44].

У будь-якій мовній картині світу виділяють універсальну частину, яка відтворює загальний базис людства, є спільною основою мислення, та національно-специфічні відмінності, притаманні обмеженій кількості людей, об'єднаних спільною територією та етнічними особливостями. Ще В. фон Гумбольдт зазначав, що в будь-якій мові можна знайти і її власні, тільки їй властиві особливості, і її повне сенсу різноманіття. Мовну картину світу формує ціла низка чинників: географічний, історичний, культурний, міфологічний, релігійний тощо. Зокрема, І. Голубовська виділяє такі два фактори, що детермінують онтологію національно-мовних картин світу:

реальний світ (точніше, його фрагмент, даний етносові в безпосередньо-чуттєвому сприйнятті);

колективна етнічна свідомість, яка зберігає досвід попередніх поколінь і відбиває реальний світ у поступальному процесі пізнання [Голубовська 2011, с. 69].

Основою будь-якої мовної картини світу стає загальнокультурний логіко-понятійний каркас, на який «нанізуються» власне національні особливості світосприйняття певної лінгвоспільноти.

Національно-мовна картина світу, за визначенням І. Голубовської, є виражене засобами певної

мови світовідчуття і світорозуміння певного етносу, вербалізована інтерпретація мовним соціумом навколишнього світу і себе самого в цьому світі [Голубовська 2004, с. 10].

Н. Венжинович вважає, що «немає єдиної загальномовної картини світу, а є тільки безліч національних картин світу, своєрідність яких можна простежити лише в ході зіставного аналізу світобачення різних народів – носіїв національних мов» [Венжинович 2018, с. 106], адже якщо аналіз базовано на матеріалі тільки однієї мови або не використано будь-який інший еталон для зіставлення, то «дослідження втрачає значення для лінгвокультурології, і в такий спосіб створюється неоміфологія в лінгвістиці» [Левченко 2004, с. 151].

Саме тому при дослідженні особливостей мовної картини світу носіїв певної лінгвоспільноти доречно використовувати зіставний метод дослідження, який, проте, є тільки одним із можливих варіантів виявлення національно специфічного. Важливими також є етимологічна, культурологічна, історична тощо розвідки.

Національно-мовна картина світу є індивідуальною для кожної людини як члена певної етноспільноти в межах сітки уявлень, вірувань, культурних та історичних надбань, що формувалися протягом усього періоду становлення мовного соціуму, попри те, що індивід є носієм національно-мовної картини світу на певному часо-просторовому зрізі. У цьому і виявляється особливість мови – кодувати інформацію, яка вкладалася в лінгвальні знаки упродовж історії становлення цієї культури.

Концептуальна картина світу, на думку І. Голубовської, породжується науковою свідомістю, у той час, як мовна картина світу є результатом відображення дійсності звичайною «наївною» свідомістю. Проте динамізм сучасного життя, на переконання дослідниці, пов'язаний зі стрімким розвитком високих технологій, сприяє зникненню чітких меж між «наївною, донауковою» мовною і науковою (концептуальною) картинами світу [Голубовська 2004, с. 10].

Вільний доступ до інформації надає можливості розширення меж сприйняття світу, інтенсифікації наповнення мовної та, відповідно, концептуальної картин світу мовців.

Національно-мовна картина світу відрізняється залежно від віку, статі, освіти, роду занять, соціальної групи, кола інтересів мовця, проте, за спостереженнями О. Комара, рівень володіння етнокультурним змістом мови меншою мірою залежить від освітнього рівня людини, аніж від соціального, культурного та мовного середовища, в якому вона живе, працює або навчається [Комар 2009, с. 10]. Це стосується передусім наївної мовної картини світу, яка меншою мірою формується з книжних мовних одиниць, розуміння яких все ж потребує певного рівня знань та освіченості.

Як вдало, на наш погляд, підмічає Н. Шарманова, культура лінгвоспільноти не є сумою індивідуальних культур її членів. Це сукупність творинь, цінностей і способів поведінки, які прийняті й ви-

знані етнічною спільнотою і набули значення для її членів, які визначають поведінку, вважаються обов'язковими [Шарманова 2015, с. 45].

Засадничий поворот у лінгвістиці від структуралізму до антропоцентризму спричинив зацікавленість мовознавців питаннями того, як функціонують і проявляються мовні одиниці в аспекті взаємодії мови, людини і культури. Цей напрям мовознавчих досліджень застосовувався дослідниками ще за часів античності, забутий у добу Середньовіччя і практично не існував до початку XIX ст., проте набув виняткового значення уже у лінгвофілософських вченнях В. фон Гумбольдта та О. Потебні. Так, В. фон Гумбольдт одним із перших у сучасній лінгвістиці заявив, що через мову усе, створене народами в минулому, впливає на індивіда.

Сучасна лінгвістика розвивається в межах антропоцентричної дослідницької парадигми, що, в результаті, визначає спрямованість і проблематику мовознавчих досліджень. Якщо в межах структуралізму переважна увага приділялася мовним формам і їхнім структурним зв'язкам, то в межах лінгвістичного антропоцентризму в центрі дослідницької уваги опиняється суб'єкт пізнання, який не існує ізольовано, а завжди є частиною якоїсь етно- та лінгвокультури. Виявляється сутність людини – «прагнути репрезентувати себе в кожному новому знакові, заповнивши його своєю присутністю – інформацією про себе» [Яцук 2003, с. 10].

Людина як істота соціальна є носієм мови та її реалізатором, взаємодія індивіда з реальним світом з народження відбувається значною мірою через мову.

Фокус уваги семасіологів переміщується із зовнішнього світу, де наявний лише реальний об'єкт, на свідомість мовця «як місце «прописки» образу, вмістище прототипових уявлень, що підлягають вербалізації» [Голубовська 2004, с. 7].

Антропоцентризм світосприйняття передбачає особистість, одиничну чи колективну, яка сприймається як одиниця свідомості. Водночас антропоцентрична інтерпретація мови, безперечно, не протиставлена структурно-семантичній, а швидше доповнює її, надаючи нового вектору руху.

Мова, яка обслуговує ту чи ту культуру, відтворює насамперед образ носія цієї культури та мови – образ етнічної мовної особистості. Самореалізуючись у численних актах мовної словотворчості, «етнічна людина задає певні параметри квантування ментально-культурного простору мови, характер яких детермінується особливостями її сприйняття та оцінки світу» [Голубовська 2011, с. 88].

О. Колесник дає таке визначення мовної особистості: «Як творець і носій національної мовної картини світу, мовна особистість визначається як член певного історичного соціуму, що поділяє його онтологічні цінності, виконує певні соціальні ролі та характеризується мовними рисами, притаманними даній спільноті» [Колесник 2016, с. 24]. Визначення мовної особистості, на думку В. Кононенка, зазвичай пов'язується з її інтелектуальними характеристиками, які найбільш інтенсивно виявляються в мові [Кононенко 2008, с. 60]. І якщо рівень володіння ет-

нокультурним змістом мови, її глибинними «народними» шарами, закодованими в лексичному, фразеологічному та паремійному фондах, меншою мірою залежить від освітнього рівня мовця, а більше від середовища, зокрема мовного, в якому він зростає, то ситуація змінюється, коли йдеться про так звані «книжні» вислови, для тлумачення, вживання та розуміння яких необхідні конкретні знання, прототексту в тому числі, наприклад, фразеологізми античного походження, які беруть свій початок з міфології та культури Давньої Греції та Риму.

Так, результати вільного асоціативного експерименту, проведеного у два етапи – 2016 та 2022 рр., матеріалом для якого стали когнітивної інтерпретації 51 200 реакцій, які надали 1600 респондентів на 32 стимульні матеріали в 2016 р. та 44 896 реакцій, які надали 1403 інформанти на 32 фраземи- та міфологеми-стимули античного походження в 2022 р., показують, що найменш упізнаваними виявилися фразеологізми *пути Гіменя, прокрустове ложе, канути в Лету* в опитуванні 2016 р. та *пути Гіменя, рідні пенати, аркадська ідилія, прокрустове ложе* в 2022 р. Найменшу кількість нульових реакцій спостерігаємо на міфоніми *Зевс, Геркулес, демон, лабіринт* (2016 р.) та фраземи й міфоніми *ахіллесова п'ята, колесо фортуни, стріли Амура, троянський кінь, золотий вік, Геркулес, муза* (2022 р.).

Відзначимо, що на обох етапах опитування кількість нульових реакцій послідовно більша в респондентів молодшої вікової групи, що можна пояснити або недостатнім ступенем сформованості асоціативно-вербальних зв'язків між стимулом та його тлумаченням в інформантів, або ж недостатнім знанням прототексту, значення фразеологізмів чи міфонімів та орієнтацією на звукову оболонку стимулу.

Останнім часом принцип антропоцентричного дослідження мовних явищ у традиційному його розумінні починає піддаватися критиці. Його зміст сформований у межах мислення людини як центра всесвіту, «божества», «пупа, навколо якого крутиться Земля». Зокрема, О. Колесник вважає, що традиційний «егоцентризм» є основою «споживацького світогляду представників паразитичної цивілізаційної моделі, орієнтованої на техногенні способи діяльності та ігнорування сутності й призначення людини» [Колесник 2016, с. 51]. Дослідник пропонує модель нео-антропоцентризму, за якого відбувається переосмислення сутності людини: «Вона не є ані незмінним центром, ані «верхівкою» в системній ієрархії. Це відкрита система, здатна до самопідтримки і свідомих еволюційних трансформацій – об'єкт з набором імперативних онтологічних ознак, що дозволяють йому бути цілісним, дискретним та диференційованим у мережах подібних об'єктів. Здатність людини-системи до «сталого розвитку» зумовлена можливістю сприймати вхідні сигнали / ресурси, обробляти вхідну інформацію та видавати наслідки інтерпретації, тобто, здійснювати енерго-інформаційний обмін, проводити енерго-інформаційні потоки. Ці властивості визначають набір базових функцій ЛЮДИНИ: вона є провід-

ником енергії та творцем варіантів світу / інтерпретатором дійсності» [Колесник 2016, с. 55].

Серед мовних одиниць найбільшою антропоцентричністю характеризуються фразеологізми, адже вони містять у собі історичний, соціо-культурний та особистий досвід людини.

Культурно-національна конотація фразеологічного знака складається протягом усієї історії позначуваного ним денотата і включає різні географічні, історико-етнографічні відомості, семантичні відшарування матеріального й духовного життя етносу, закодованого в мові [Мельник 2001, с. 7]. Зрозуміло, що найбільш культурно навантаженими для певного етносу є фразеологізми, що утворилися на рідному лінгвістичному ґрунті. Вони транслюють традиції поколінь, що зберігалися й передавалися у спадок.

Саме фразеологічний корпус найвиразніше та найвлучніше відображає як інтралінгвальні, так і позамовні параметри, у межах яких функціонує мова [Полужин 2019, с. 152].

Фразеологізм називають «художнім твором у масштабі» [Назаренко 2001, с. 8]; текстом, який «сформовано в межах певного національного дискурсу, що є вираженням особливості ментальності» [Важеніна 2018, с. 35]; мікротекстом, який містить певний обсяг «згорнутої» культурно-маркованої інформації [Архангельська 2019, с. 12]; «неповторною схованкою людського духу, в якій відтворено широку палітру особливостей життя людини» [Венжинович 2016, с. 423]; «усталеним словосполученням, цілісне узуально-переносне значення якого утворено на основі концептуальної трансформації словесного комплексу – прототипу» [Полужин 2019а, с. 103–04].

У процесі аналізу образної системи фразеології стає зрозумілим, що сам вибір образу-прототипу – це вже «вираження національного світосприйняття» [Нечволод 2016, с. 159]. Адже різні культури, черпаючи натхнення в античних образах і символах, запозичують тільки те, що близьке їхній національно-мовній картині світу, відсіюючи зайве.

Так, античні *лари і пенати* – добрі духи-боги, що охороняли дім і родини [САН 1989, с. 165, с. 209] прижилися в польській та англійській лінгвокультурах: пол. *lary i penaty* – ‘dom rodzinny, ognisko domowe; dobytek, sprzęty domowe’ (сімейний дім, домашнє вогнище, речі, побутова техніка) [WSFJP]; англ. *lares and penates* – ‘the home’ (дім) [The Oxford Dictionary 2004, s. 167].

В українських фразеологізмах єдиним образом-компонентом є *пенати*, які, на відміну від ларів, «слідували за господарями до нової домівки, а також вважалися не тільки покровителями родини, а й батьківщини» [САН 1989, с. 165; СУМ, VI, с. 115].

В українській мовній картині світу фразеологізм *повернутися до рідних пенатів* не має чіткої прив'язки саме до рідного будинку чи його складових, а означає *повернутися додому, у рідний край, на свою землю*.

Для українців Батьківщина є домом, а землю здавна називали «матір'ю», «святою», адже саме

вона годує і живить. Найвірнішею вважалася клятва землею, яка не терпить брехні й дарує силу тому, хто її шанує. Звідси – і розуміння вислову.

Фразеологізми містять у своїй семантиці національно-культурний компонент або синхронно, з позиції сучасної мовної свідомості, або діахронно, з погляду історично-культурного досвіду. Зокрема, М. Положин вважає, що образні основи фразеологічних одиниць закодували культурні факти, пов'язані з особливостями життя народів, а «вивчення етимона усталеної мовної одиниці дає змогу виявити особливості розвитку пізнавальної думки етносу та оцінити трансформації, що в них відбулися» [Положин 2019а, с. 102].

Ще В. фон Гумбольдт у свій час писав про необхідність ретельного дослідження різних шляхів, якими незліченні народи вирішують загальнолюдську загадку створення мови. Пізніше ця думка простежується і в працях О. Потебні.

Численні дослідження доводять, що навіть близькоспоріднені мови концептуалізують навколишній світ у свій унікальний спосіб, по-особливному використовуючи усе багатство мовних засобів. Так, І. Голубовська, провівши аналіз різномовних звуконаслідувальних слів, дійшла висновку, що слухові враження, концептуалізовані різними мовами, відрізняються тим більше, чим далі перебувають одна від одної географічно й культурно досліджувані мови [Голубовська 2004, с. 11].

Культурно-специфічне не існує поза універсальним, як не буває частини без цілого [Голубовська 2004, с. 4]. Фразеологізми, зазвичай, містять у своєму складі спільний базис людства, ті загальнолюдські цінності, що є спільними для споріднених чи навіть абсолютно далеких культур. Водночас частка національно-специфічного тут менша, ніж загальнокультурна.

Фразеологізм питома містить своєрідну «сітку» культурних, соціальних сем та імпульсів, власне мовних смислів з їх семантичними зв'язками,

які за певних умов можуть бути актуалізованими й реінтегрованими [Архангельська 2019, с. 37]. Це стає можливим завдяки своєрідній будові фразеологічних одиниць.

Сучасні лінгвісти розуміють внутрішню форму фразеологізму як «переосмислення синтезу внутрішньої форми слів-компонентів фразеологічної одиниці» [Щербакова 2002, с. 7]; «співвідношення первинного значення прототипу фраземи до вторинного значення компонентів і загального значення фразеологічної одиниці, відтворене в його структурі у вигляді окремого компонента» [Каракуця 2002, с. 6]; «первісне значення, значення вихідного словосполучення з акцентованою в ньому складною ознакою номінації» [Положин 2019а, с. 103].

Висновки. Національна культурна спадщина зберігається всередині фразеологічних одиниць протягом тривалого проміжку часу, з початку зародження фразем, концентруючи у своїй структурі досвід певного етносу та окремого його представника зокрема.

Будь-яка мова спирається на власну концептуальну картину світу, тому індивід організовує свою мовну та мисленнєву діяльність у відповідності з нею, що відображається у специфічних варіантах світосприйняття, зафіксованих у мові тими чи тими національно-маркованими лінгвокультурами і стереотипами.

Культурно марковані фразеологізми пронизують концептуальну та, відповідно, мовну картини світу, створюючи нашарування культур, на основі яких формується світогляд мовної особистості.

Вивчення семантики і внутрішньої форми фразем дозволяє через усвідомлення смислових і базових орієнтацій, зафіксованих у них, простежити особливості світобачення народу, відновити культурні установки та архетипи, з'ясувати творення чи трансформацію фразеологічних одиниць крізь час та виявити особливості національних мовних картин світу.

Література

1. Архангельська А. До питання про трансформаційний потенціал фразеологічних одиниць (на матеріалі українських медіатекстів початку ХХІ століття). Теорія лінгвістичних парадигм: колективна монографія на пошану професора, член-кореспондента НАН України Анатолія Загнітка. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2019. С. 10–41.
2. Бобро М.П. Аксиологічні та лінгвокультурні параметри концепту ЖИТТЯ як складника української концептосфери: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Харків, 2018. 242 с.
3. Важеніна О.Г. Авторська трансформація загальнонародних фразеологізмів у химерній прозі Євгена Гуцала: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Вінниця, 2018. 309 с.
4. Вакулєнко В. Ф. Концепт ДЕРЕВО у мовній моделі світу українців. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Філологія. Мовознавство.* 2011. Т. 148. Вип. 136. С. 13–17.
5. Венжинович Н.Ф. Про компонент-символ у мовних одиницях. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.* 2019. Вип. 1. С. 38–46.
6. Венжинович Н.Ф. Простір і час в українській фразеології: лінгвокультурологічний аспект. *Prostor in čas v frazeologiji: Kolektivna monografija.* 1. izd. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016. S. 423–428.
7. Венжинович Н.Ф. Фраземіка української літературної мови: когнітивний та лінгвокультурологічний аспекти: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2018. 503 с.
8. Голубовська І.О. Етноспецифічні константи мовної свідомості: автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.15 – загальне мовознавство. Київ, 2004. 38 с.

9. Голубовська І.О. Актуальні проблеми сучасної лінгвістики: курс лекцій. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. 223 с.
10. Жайворонок В.В. Мовні знаки української етнокультури в антропоцентричному висвітленні. *Мовознавство*. 2012. № 2. С. 58–64.
11. Капітан Т.А. До питання про порівняння фразеологічних одиниць сучасної німецької та української мов. *Наукові записки Кіровоградського держ. ун-ту ім. В. Винниченка. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград, 2014. Вип. 129. С. 49–53.
12. Каракуця О.М. Фразеологізми української мови з компонентом «душа»(структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти): автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Харків, 2002. 19 с.
13. Колесник О.С. Мова та міф у вимірі міждисциплінарних студій: монографія. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. 239 с.
14. Комар О.С. Етнокультурна парадигматика національно-маркованих мовних одиниць: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2009. 20 с.
15. Кононенко В.І. Мова у контексті культури: монографія. Київ; Івано-Франківськ: Плай, 2008. 389 с.
16. Левченко О. Фразеологічна символіка: Лінгвокультурологічний аспект: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2004. 360 с.
17. Манакін В.М. Мова і загальна симетрія універсуму. *Мовознавство*. 2011. № 3. С. 26-40.
18. Мельник Л.В. Культурно-національна конотація українських фразеологізмів: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Донецьк, 2001. 18 с.
19. Мізін К.І. Людина в дзеркалі компаративної фразеології: Монографія. Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2011. 448 с.
20. Нечволод М. Українська фразеологія як засіб вираження національного менталітету. *Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес. До 55 річниці першого польоту людини у космос: тези доп. Міжнар. наук.-теор. конф. студ. і аспір., 19–20 квітня 2016 р.: у 3 ч. Ч. 1*. Харків: НТУ «ХП», 2016. С. 158–160.
21. Письменна Ю.О. Етнічні особливості концептуалізації дійсності мовами європейського культурного ареалу (на матеріалі лексики і фразеології української, російської, англійської та італійської мов): автореферат дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 – загальне мовознавство. Київ, 2008. 16 с.
22. Положин М.М. Концепт і особливості фразеологічної номінації в англійській мові. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2019а. Вип. 1. С. 100–105.
23. Положин М.М. Про антропоцентричну парадигму фразеологічних досліджень. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2019. Вип. 16. С. 151–156.
24. Філіпчук М.В. Етносимволіка мовних одиниць в українському обрядовому дискурсі: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2007. 20 с.
25. Чубенко К.В. Лінгвокультурологія з погляду історіографії. *Новітня філологія: науковий журнал Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. 2006. № 4 (24). С. 58–71.
26. Шарманова Н.М. Етнолінгвістика: навчальний посібник для студентів факультету української філології. Кривий Ріг: НПП АСТЕРІКС, 2015. 192 с.
27. Щербакова Н.В. Фразеологізми з назвами людей у лексичному наповненні: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Харків, 2002. 18 с.
28. Яцук Н.Є. Українська ментальність як феномен етногенетичного та соціокультурного буття народу: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Запоріжжя, 2003. 16 с.
29. Guy Deutscher. *Through the Language Glass: why the world looks different in other languages*. New York: Henry Holt and Company, 2010. 320 s.
30. Shaules Joseph *Language, culture and the embodied mind*. Springer Singapore, 2019. 41 s.

Джерела

1. САМ – Словник античної міфології. Уклад. І.Я. Козовик, О.Д. Пономарів. 2–ге вид. Київ: Наукова думка, 1989. 240 с.
2. СУМ – Словник української мови: в 11 т. АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
3. *The Oxford Dictionary of Idioms*. 2nd ed., revised. Edited by Judith Siefring. New York: Oxford University Press, Incorporated Oct. 2004. 352 s.
4. WSFJP – Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego. URL: <https://frazeologia.pl>

References

1. Arkhanhelska A. (2019) Do pytania pro transformatsiinyi potentsial frazeolohichnykh odynyts [To the question of the transformational potential of phraseological units] (na materiali ukrainskykh mediatekstiv pochatku XXI stolittia). *Teoriia lnhvistychnykh paradyhm: kolektyvna monohrafiia na poshanu profesora, chlenkorespondenta NAN Ukrainy Anatoliia Zahnitka*. Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD». S. 10–41 [in Ukrainian].
2. Bobro M.P. (2018) Aksiolohichni ta lnhvokulturni parametry kontseptu ZHYTTIA yak skladnyka ukrainskoi kontseptosfery [Axiological and linguistic and cultural parameters of the concept of LIFE as a

component of the Ukrainian conceptual sphere]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kharkiv. 242 s. [in Ukrainian].

3. Vazhenina O.H. (2018) Avtorska transformatsiia zahalnonarodnykh frazeolohizmiv u khymeranii prozi Yevhena Hutsala [The author's transformation of national phraseological units in Yevgeny Hutsal's whimsical prose]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Vinnytsia. 309 s. [in Ukrainian].

4. Vakulenko V. F. (2011) Kontsept DEREVO u movnii modeli svitu ukraintsv [The concept of TREE in the language model of the world of Ukrainians]. *Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly]. Ser.: Filolohiia. Movoznavstvo*. T. 148. Vyp. 136. S. 13–17 [in Ukrainian].

5. Venzhynovych N. F. (2019) Pro komponent-symvol u movnykh odyntsiakh [About the symbol component in language units]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: Filolohiia*. Vyp. 1. S. 38–46 [in Ukrainian].

6. Venzhynovych N. F. (2016) Prostir i chas v ukrainskii frazeolohii [Space and time in Ukrainian phraseology]: linhvokulturolohichnyi aspekt. Prostor in čas v frazeologiji: Kolektivna monografija. 1. izd. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. S. 423–428 [in Ukrainian].

7. Venzhynovych N.F. (2018) Frazemika ukrainskoi literaturnoi movy: kohnityvnyi ta linhvokulturolohichnyi aspekty [Phrases of the Ukrainian Literary Language: Cognitive and Linguistic Culturological Aspects]: dys. ... d-ra filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kyiv. 503 s. [in Ukrainian].

8. Holubovska I.O. (2004) Etnospetsyficni konstanty movnoi svidomosti [Ethnospecific constants of language consciousness]: avtoref. dys... d-ra filol. nauk: 10.02.15 – zahalne movoznavstvo. Kyiv. 38 s. [in Ukrainian].

9. Holubovska I. O. (2011) Aktualni problemy suchasnoi linhvistyky [Actual problems of modern linguistics]: kurs leksii. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet». 223 s. [in Ukrainian].

10. Zhaivoronok V.V. (2012) Movni znaky ukrainskoi etnokultury v antropotsentrychnomu vysvitlenni [Linguistic signs of Ukrainian ethnoculture in anthropocentric coverage]. *Movoznavstvo*. № 2. S. 58–64 [in Ukrainian].

11. Kapitan T.A. (2014) Do pytannia pro porivniannia frazeolohichnykh odyntsv suchasnoi nimetskoi ta ukrainskoi mov [To the question of comparing phraseological units of the modern German and Ukrainian languages]. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzh. ped. un-tu im. V. Vynnychenka. Seriya: Filolohichni nauky (movoznavstvo)*. Kirovohrad. Vyp. 129. S. 49–53 [in Ukrainian].

12. Karakutsia O. M. (2002) Frazeolohizmy ukrainskoi movy z komponentom «dusha» [Phraseologisms of the Ukrainian language with the component «soul»](strukturno-semantychnyi, ideohrafichnyi, linhvokulturolohichnyi aspekty): avtoref. dys... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kharkiv. 19 s. [in Ukrainian].

13. Kolesnyk O.S. (2016) Mova ta mif u vymiri mizhdystyplinarnykh studii [Language and myth in the dimension of interdisciplinary studies]: monohrafiia. Chernihiv: Desna Polihraf. 239 c. [in Ukrainian].

14. Komar O.S. (2009) Etnokulturna paradyhmatyka natsionalno-markovanykh movnykh odyntsv [Ethnocultural paradigms of nationally marked language units]: avtoref. dys... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kyiv. 20 s. [in Ukrainian].

15. Kononenko V.I. (2008) Mova u konteksti kultury [Language in the context of culture]: monohrafiia. Kyiv: Ivano-Frankivsk: Plai. 389 s. [in Ukrainian].

16. Levchenko O. (2004) Frazeolohichna symbolika: Linhvokulturolohichnyi aspekt [Phraseological symbols: Linguistic Culturological Aspect]: monohrafiia. Lviv: LRIDU NADU. 360 s. [in Ukrainian].

17. Manakin V.M. (2011) Mova i zahalna symetriia universumu [Language and the general symmetry of the universe]. *Movoznavstvo*. № 3. S. 26–40 [in Ukrainian].

18. Melnyk L.V. (2001) Kulturno-natsionalna konotatsiia ukrainskykh frazeolohizmiv [Cultural and national connotation of Ukrainian phraseological units]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Donetsk. 18 s. [in Ukrainian].

19. Mizin K.I. (2011) Liudyna v dzerkali komparatyvnoi frazeolohii [The man in the mirror of comparative phraseology]: Monohrafiia. Kremenchuk: PP Shcherbatiykh O.V. 448 s. [in Ukrainian].

20. Nechvolod M. (2016) Ukrainska frazeolohiia yak zasib vyrzhennia natsionalnoho mentalitetu [Ukrainian phraseology as a means of expressing national mentality]. *Ukraina i svit: humanitarno-tekhnichna elita ta sotsialnyi prohres. Do 55 richnytsi pershoho polotu liudyny u kosmos: tezy dop.* Mizhnar. nauk.-teor. konf. stud. i aspir., 19-20 kvitnia 2016 r.: u 3 ch. Ch. 1. Kharkiv: NTU «KhPI». S. 158–160 [in Ukrainian].

21. Pysmenna Yu.O. (2008) Etnichni osoblyvosti kontseptualizatsii diisnosti movamy yevropeiskoho kulturnoho arealu [Ethnic features of the conceptualization of reality in the languages of the European cultural area] (na materialii leksyky i frazeolohii ukrainskoi, rosiiskoi, anhliiskoi ta italiiskoi mov): avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.15 – zahalne movoznavstvo. Kyiv 16 s. [in Ukrainian].

22. Poliuzhyn M.M. (2019a) Kontsept i osoblyvosti frazeolohichnoi nominatsii v anhliiskii movi [The concept and features of phraseological nomination in the English language]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: Filolohiia*. Vyp. 1. S. 100–105 [in Ukrainian].

23. Poliuzhyn M.M. (2019) Pro antropotsentrychnu paradyhmu frazeolohichnykh doslidzhen [About the anthropocentric paradigm of phraseological research]. *Aktualni problemy filolohii ta perekladovnavstva*. Vyp. 16. S. 151–156 [in Ukrainian].

24. Filipchuk M.V. (2007) Etnosymbolika movnykh odyntsv v ukrainskomu obriadovomu dyskursi

[Ethnosymbolism of language units in Ukrainian ritual discourse]: avtoref. dys... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kyiv. 20 s. [in Ukrainian].

25. Chubenko K.V. (2006) Linhvokulturolohiia z pohliadu istoriohrafii [Linguistic culture from the point of view of historiography]. *Novitnia filolohiia: naukovyi zhurnal Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly*. № 4 (24). S. 58–71 [in Ukrainian].

26. Sharmanova N.M. (2015) Etnolinhvistyka [Ethnolinguist]: navchalnyi posibnyk dlia studentiv fakultetu ukrainskoi filolohii. Kryvyi Rih: NPP ASTERIKS. 192 s. [in Ukrainian].

27. Shcherbakova N.V. (2002) Frazeolohizmy z nazvamy liudei u leksychnomu napovnenni [Phraseologisms with the names of people in lexical content]: avtoref. dys... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kharkiv. 18 s. [in Ukrainian].

28. Yatsuk N.Ye. (2003) Ukrainska mentalnist yak fenomen etnogenetychnoho ta sotsiokulturnoho buttia narodu [Ukrainian mentality as a phenomenon of the ethnogenetic and sociocultural existence of the people]: avtoref. dys. ... kand. filos. nauk: 09.00.03. Zaporizhzhia. 16 s. [in Ukrainian].

29. Guy Deutscher (2010) *Through the Language Glass: why the world looks different in other languages*. New York: Henry Holt and Company. 320 s. [in English].

30. Shaules Joseph (2019) *Language, culture and the embodied mind*. Springer Singapore. 41 s. [in English].

Source

1. SAM – Slovník antychnoi mifolohii (1989) [Dictionary of ancient mythology]. Uklad. I.Ya. Kozovyyk, O.D. Ponomariv. 2–e vyd. Kyiv: Naukova dumka. 240 s. [in Ukrainian].

2. SUM – Slovník ukrainskoi movy: v 11 t. (1970–1980) [Dictionary of the Ukrainian language]: in 11 volumes. AN URSSR. Instytut movoznavstva; za red. I.K. Bilodida. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

3. *The Oxford Dictionary of Idioms*. 2nd ed., revised (2004). Edited by Judith Siefring. New York: Oxford University Press, Incorporated Oct. 352 s. [in English].

4. WSFJP – Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego. URL: <https://frazeologia.pl> [in Polish].

THE NATIONAL AND LANGUAGE WORLD MODEL THROUGH THE PRISM OF PHRASEOLOGICAL UNIT OF ANCIENT ORIGIN

Abstract. The relevance of the language issue has been of interest to human since ancient times. Now it is considered within the framework of a new scientific paradigm. Scientists are beginning to look for new ways to understand the language phenomenon. It seems, that learning a language in itself is not enough to get answers to all questions.

So because of the revolutionary views of V. von Humboldt, the hypothesis of linguistic relativity of E. Sapir and B. Whorf, and the progressive ideas of O. Potebnya, we now have the opportunity to study language as an expression of culture, its translator, which reflects the deepest shades of mentality. This is how linguocultural studies emerged – an interdisciplinary science designed to investigate this phenomenon – language in culture and culture in language. A person, being a part of a certain language community, absorbs the knowledge of generations, beliefs, stereotyped reactions, and a way of thinking through language. Culture acts as a filter that helps a linguistic individual to categorize the world around him, creating a national and language world model.

The national and language world model will depend on the age, gender, education, occupation, social group, circle of interests of the speaker, and when it comes to phraseological units originating from a common prototext, then also on the level of familiarity with it and education in particular. In the process of analyzing the figurative system of phraseology, it becomes clear that the very choice of a prototype image is already an expression of the national worldview. After all, different cultures, drawing inspiration from ancient images and symbols, borrow only what is close to their national and language world model and filter out everything superfluous.

The study of the semantics and internal form of phraseological unit allows, through the awareness of the semantic and basic orientations recorded in them, to trace the peculiarities of the worldview of the people, to restore cultural attitudes and archetypes, to find out the creation or transformation of phraseological units through time, and to reveal the peculiarities of national and language world model.

Keywords: language world model, lingual and cultural studies, concept, myth, mythology, phraseological unit.

© Луканинець Р., 2023 р.

Рената Луканинець – магістр філології, асистент кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; renata.lukanynets@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-9286-2702>

Renata Lukanynets – Master of Philology, Assistant of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; renata.lukanynets@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-9286-2702>

СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКО-ЗАКАРПАТСЬКІ МІЖЗОНАЛЬНІ ПАРАЛЕЛІ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'28(045)

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).297–305

Мартинова Г. Середньонаддніпрянсько-закарпатські міжзональні паралелі; кількість бібліографічних джерел – 13; мова українська.

Анотація. У статті порушено одну з актуальних проблем сучасної діалектології, здійснено спробу її вирішення й обґрунтування за лінгвогеографічними й текстологічними матеріалами. Реалізовано мету й завдання розвідки – репрезентувати реалізацію середньонаддніпрянсько-закарпатських міжзональних фонетичних паралелей у діалектних текстах, виявити умови й закономірності їх представлення, регулярність і специфіку функціонування в обох діалектних континуумах. У зв'язних розповідях діалектоносіїв зафіксовано й проаналізовано низку спільних для середньонаддніпрянських та українських закарпатських говірок явищ у вокалізмі й консонантизмі, засвідчено їхню релевантність у різних позиціях слова. Обґрунтовано, що найвиразнішу ознаку досліджуваних дистантних зон становить збереження м'якості тих звуків, які в суміжних діалектах стверділи: приголосних [p'], [t'] у середині та в кінці слів, спільність і регулярність їхньої реалізації перед [a] різного походження та іншими голосними заднього ряду; наявність м'якого приголосного [c'] як відповідника *v' після зубного перед рефлексом *ę у варіантах *c'atui*, *c'atmo*, *c'at'ki* та лексикалізованої словоформи *k'isto*; м'які та пом'якшені вияви піднебінних фонем /ж'/, /ш'/, /ч'/, хоч вони й збережені в середньонаддніпрянських і українських закарпатських говірках різною мірою. Укладено характеристику репрезентації голосних переднього ряду в окремих позиціях і відсутності протетичного приголосного [в] перед [y] (*ухо*, *'уса*, *уз'киї*, *уж*, *'улиц'а*) та перед [o] (*o'гон'*, *o'p'ix*). Докладний аналіз матеріалів АУМ і збірників діалектних текстів переконливо засвідчує середньонаддніпрянсько-закарпатську міжзональну спільність фонетичних явищ, зумовлену, ймовірно, однаковими процесами, що здавна відбувалися в цих діалектах, і підтримувану впродовж історії розвитку колонізаційними рухами населення, а також окраїнністю територій їх поширення.

Ключові слова: середньонаддніпрянсько-закарпатські міжзональні паралелі, діалектний текст, фонетичне явище, середньонаддніпрянські говірки, українські закарпатські говірки.

Постановка проблеми. Активізація діалектологічних студій наприкінці ХХ–на початку ХХІ століть сприяла нагромадженню емпіричних свідчень у збірниках діалектних текстів, розширенню й уточненню в регіональних дослідженнях інформації, поданої в Атласі української мови (АУМ), збагаченню теоретико-методологічного підґрунтя вивчення діалектів у синхронії та діахронії. Наявність достовірного лінгвогеографічного і текстового фактажу актуалізує вирішення складних проблем спільності явищ у дистантних зонах українського діалектного континууму.

Аналіз досліджень. Регіональне вивчення фонетики і фонології середньонаддніпрянського діалекту уможливило вирішення його типових особливостей, окреслення внутрішньої диференціації й уточнення демаркаційних ліній [Мартинова 2003]. Інтерпретація цих матеріалів у загальноукраїнському контексті дала змогу виявити низку ознак, що мають паралелі в суміжних і віддалених діалектних зонах. Міжзональні відповідники, на думку П.Ю. Гриценка, можуть «сигналізувати (1) про більш давні контакти між двома етносами чи етнічними (етнографічними) групами в межах одного етносу, (2) про пізніші міжзональні зв'язки в ареалі діалектної мови-рецепієнта вже незалежно від контактів двох мов, (3) про незалежну від контактування паралельну інновацію чи (4) таке ж незалежне збереження спільного архаїчного фонду» [Гриченко 1990, с. 187]. Наявність міжзональних паралелей дослідники найчастіше пояснюють міграцією чи появою мовного клину іншого типу в межах колись єдиного континууму.

Стан вивчення середньонаддніпрянського діалекту й українських закарпатських говірок докладно представлено в дослідженнях науковців Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького і Ужгородського національного університету [СД, 2007; Мартинова 2020, с. 3–4; Миголинець 2004, с. 9–16; ЗД, 2009]. Учені обох наукових центрів нині працюють над поглибленням студій із фонетики та граматики середньонаддніпрянського і закарпатського діалектів, представленням їхньої лексики і фразеології та укладанням діалектних текстів і словників. Міжзональна єдність типових явищ цих мовно-територіальних одиниць була об'єктом зацікавлення небагатьох дослідників (М.О. Максимович, Ф.Т. Жилко, Й.О. Дзєндзелівський, Г.І. Мартинова). Так, у середині ХІХ століття М.О. Максимович, дискутуючи щодо аргументованості так званої «погодінської гіпотези», відстоював автохтонність населення Середньої Наддніпрянщини. Згідно з теорією російського історика М.П. Погодіна, територію Києва і прилеглих до нього земель до монголо-татарської навали заселяли великороси; під час нападу їх частково було винищено, але деякі переселилися на північ, тобто на терени сучасної Росії, а «етнічний вакуум», що утворився таким чином у Середній Наддніпрянщині, згодом був заповнений вихідцями з басейну Карпат – малоросами. Заперечуючи цю гіпотезу, М.О. Максимович згадує історичні перекази з Карпатської Русі, де йдеться про те, що сюди населення прийшло разом з уграми з берегів Дніпра в 10 ст. (на жаль, учений не покликається на джерело –

Г.М.); а з іншого переказу дізнаємося, що воно мігрувало в Карпати в 15 ст. з Поділля разом зі своїм князем Корятовичем. Учений висновкував, що, за обома переказами, «Подкарпатська Русь походить з нашого малоруського краю, з берегів Дніпра і Поділля» [Максимович 1880, с. 209]. Один із переказів підтверджує й розповідь, записана в українській закарпатській говірці: *а́бо тата́ри дереу́ян'і за́мки попала́ли / а л'уде́ї поуби́вали // як тата́ри п'уши́лі іс:і́х м'іс'у' / коро́л' Бі́ла поча́у клі́кати л'уде́ї з і́нших зе"ме"л' // запро́сиў в'у́н ру́с'кого кн'а́з'а Ку"р'ато́вича // а Ку"р'ато́вич приві́ў іс:обо́у со́рок тис'ач л'уде́ї* [УЗГ, с. 79]. Щодо спустошення Середньої Наддніпряниці М.О. Максимович писав: «Мы, малоросияне, остались по-прежнему в своей родимой Киевской стороне, в своих стародавних городах и селах, – ми остались на корню, с которого не сильны были нас сорвать никакие вихри и бури, ниже гроза Батыева» [Максимович 1880, с. 209]. Своє твердження учений підкріпив докладним аналізом давньоруських пам'яток на предмет наявності в них рис малоруського наріччя. Майже через століття Ф.Т. Жилко допускав, що південна частина діалектів південно-західного наріччя здавна була споріднена окремими рисами із середньонаддніпрянським говором, а пізніше, під час нападів кочівників, унаслідок обезлюднення південно-східного Поділля ця діалектна й територіальна єдність була розірвана [Жилко 1960, с. 21]. Матеріали скартографовані в АУМ унаочнюють цю думку, адже деякі явища, спільні для середньонаддніпрянського й карпатських говорів, поширені й у суміжні гуцульський і покутсько-буковинський та вкрапленнями в інші говори південно-західного наріччя. Зокрема, збереження опозиції /p/ : /p'/ у середині слова АУМ фіксує й у гуцульських та покутсько-буковинських говірках, але за інших умов, ніж у карпатських і середньонаддніпрянських: там звук [p'] м'який перед [e], [и] з [a] (<*ε) незалежно від наголосу. Подібну поведінку опозиції /p/ : /p'/ в АУМ скартографовано щодо палаталізації [p'] перед [a] [АУМ 2, к. 115, 116]. Збереження опозиції /p/ : /p'/ у кінці слів також властиве карпатським, гуцульським і покутсько-буковинським діалектам. Ф.Т. Жилко вказував на те, що деякі риси середньонаддніпрянських говірок (альвеолярний звук [л'], збереження давньої м'якості звука [p'], м'якість звука [ц']) мали виразні паралелі в буковинських і частково карпатських говорах уже в XV–XVI ст. [Жилко 1960, с. 21]. Про генезу закарпатських говірок і вплив на їх формування екстралінгвальних чинників писав Й.О. Дзендзелівський. Попри складність історії колонізації Закарпаття дослідник відстоював його українськість і вважав, що закарпатський діалект почав формуватися задовго до IX–X ст. ще з пізньопраслов'янських часів [див. за: Юсип-Якимович 2021: с. 274]. За дослідженнями вченого, незважаючи на те, що Закарпаття перебувало під владою Угорщини понад 8 ст., уже з другої половини X ст. на формування його населення має вплив Київська держава. Упродовж 1243–1262 рр. землями від Марамороша до Шарина володів зять угорського короля Бейли князь Рос-

тислав Михайлович, заселяючи сюди людинність із Чернігівщини, Київщини, а пізніше й з Галичини; у XIV ст. на територію в межиріччі Латориці та Ріки прибуло 40–60 тисяч переселенців з Волині та Поділля, а приплив населення з цих регіонів в ужанські говірки тривав і в XVII–XVIII ст. [Дзендзелівський 2002, с. 90–91]. Лінгвогеографічний аналіз матеріалів АУМ виразно засвідчив міжзональну середньонаддніпрянсько-карпатську спільність (збереження м'якості [p'], [ц'], шиплячих приголосних), зумовлену, на нашу думку, ще й окраїнністю обох говіркових масивів, до яких через різні історичні чинники не досягла хвиля диспалаталізації, що рухалася з півночі [Мартинова 2005].

Розвиток української діалектної текстології дає змогу глибше й головне достовірніше висвітлити порушену проблему. У 2004 році було опубліковано працю «Українські закарпатські говірки. Тексти», упорядковану викладацькими кафедрами української мови О.Ф. Мигoliniць та О.Д. Пискач [УЗГ], а впродовж 2008–2013 років вийшла друком текстограма середньонаддніпрянських говірок у трьох книгах «Говірки південної Київщини» [ГПК], «Говірки Західної Полтавщини» [ГЗП], «Говірки Черкащини» [ГЧ], що є надійним підґрунтям дослідження середньонаддніпрянсько-закарпатських паралелей. За матеріалами діалектних текстів, за висловом П.Ю. Гриценка, можливе не лише дослідження «рестру сегментних і суперсегментних елементів говірки», але й інформаційне декодування, що «забезпечує пізнання структури і внутрішньої організації говірки як окремої системи, а через низку говірок, – ширших діалектних ареалів, зрештою – всього континууму» [Гриценко 2015, с. 103].

Мета і завдання статті – репрезентувати реалізацію середньонаддніпрянсько-закарпатських міжзональних фонетичних паралелей у діалектних текстах, виявити умови й закономірності їх представлення, регулярність і специфіку функціонування в обох діалектних континуумах.

Методи та методика дослідження. У статті використано описовий метод для виокремлення та характеристики діалектних явищ, узагальнення спостережень над фактичним матеріалом. Структурний метод застосовано для інвентаризації й систематизації говіркових особливостей, ареалогічний – для з'ясування їхнього поширення, а зіставно-типологічний – для увиразнення специфіки функціонування. Для дослідження поведінки вирізнених структурних рис використано текстологічний аналіз та елементи дистрибутивного.

Виклад основного матеріалу. Середньонаддніпрянсько-закарпатські міжзональні паралелі представлені в лінгвогеографічних, лексикографічних і описових працях загальнонаціонального й регіонального характеру. Ґрунтуючи на написанні статті стали передовсім результати картографування в АУМ та монографічного дослідження фонологічної системи середньонаддніпрянського діалекту [Мартинова 2003]. Докладний аналіз матеріалів АУМ засвідчив, що найяскравіше вони виявлені на фонетичному рівні діалектної мови: звук [i] (<*ě) в

лексемах *д'ірка*, *д'іра* [АУМ, 1: к. 4; АУМ, 2: к. 4; АУМ, 3, II: к. 2]; звук [и] в лексемі *блиск* [АУМ, 1: к. 6; АУМ, 2: к. 5; АУМ, 3, II: к. 11]; збереження опозиції /р/ : /р'/ у середині слова [АУМ, 1: к. 126; АУМ, 2: к. 115, 116; АУМ, 3, III: к. 18]; м'якшення [р'] перед рефlekсами *ε [АУМ, 1: к. 127; АУМ, 2: к. 115; АУМ, 3, II: к. 24; АУМ, 3, III: к. 18]; палаталізація [р'] перед [а] [АУМ, 1: к. 128; АУМ, 2: к. 116; АУМ, 3, II: к. 24; АУМ, 3, III: к. 18]; протиставлення /р/ : /р'/ у кінці слів [АУМ, 1: к. 130; АУМ, 2: к. 117; АУМ, 3, II: к. 26; АУМ, 3, III: к. 18]; м'якість шиплячих [ж'], [ш'], [ч'] [АУМ, 1: к. 90, 122; 123; АУМ, 2: к. 112, 113; АУМ, 3, III: к. 11, 17]; відсутність протетичного [в] перед [у]: *ухо*; непротезована форма лексеми *вузький* з наголосом на другому складі – *уз'кий*; непротезована форма лексеми *уж*; непротезований варіант лексеми *вулиця*: *улиц'а* та ін. [АУМ, 1: к. 136, 137, 138, 139; АУМ, 2: к. 122, 123; АУМ, 3, I: к. 22; АУМ, 3, II: к. 32]. За результатами регіонального вивчення звернемо увагу на фіксації в досліджуваних говірках звуженої реалізації наголошених репрезентантів /е/ та звука [ы]; м'якого [с'] як відповідника *в' після зубного перед рефlekсом *ε; перехід [т'] у [к'] у лексемах *к'істо*, *к'існий*; м'якість [ц] у середині, у кінці слів і в суфіксі -цьк-; непротезовані варіанти *ор'іх*, *огон'*.

У попередній публікації ми вже розглянули докладну ареалогію деяких із названих явищ у загальноукраїнському контексті [Мартинова 2005], тому завданням цієї розвідки є аналіз їх реалізації у зв'язних розповідях діалектоносіїв із середньо-наддніпрянських та українських закарпатських говірок. Так, у середньо-наддніпрянському діалекті, як і в карпатських говорах, засвідчено ареал звука [і] (<*ε) у лексемах *д'ірка*, *д'іра* [АУМ, 1: к. 4; АУМ, 2: к. 4; АУМ, 3, II: к. 2]. У текстах із середньо-наддніпрянських говірок зафіксовано лексему *д'ірка* та її словотвірний варіант *д'іроц'ка*: *д'іти бул'о о'це з'робл'ат' ота'ко в сн'ігу тунел'і та'к'і да / повигр'і байут' д'ірки / лаз'ат' по т'іх тунел'ах у двор'і* [ГЧ, с. 135]; *рамка та'ка / то'д'і оту'ди ж д'ірки пос'вердл'ні /* [ГЗП, с. 77]; *н'і / бо'ч'ка з о'бох бо'к'ів зак'рита / а там т'іки о'то д'іроц'ка / та'ка шо т'іки ч'опик уст'авл'айут' і воду на пол'е во'зил'и бул'о* [ГЗП, с. 58], тоді як в українських закарпатських говірках засвідчено первинну назву *д'іра*: *таї йак'рас т'рап'іу / шо кл'очка сид'іла коло тоїї д'ірі / шо к'ури л'аз'ат' / а д'іра' ні б'іла з'ат'кана* [УЗГ, с. 79]¹.

Згідно з АУМ, у середньо-наддніпрянських, як і в карпатських та галицько-буковинських діалектах, у лексемі *блиск* скартографовано звук [и] [АУМ, 1: к. 6; АУМ, 2: к. 5; АУМ, 3, II: к. 11], що підтверджено й у зв'язних текстах із середньо-наддніпрянських та українських закарпатських говірок, де ця коренева морфема засвідчено у формах дієслів *блискати*, *блиш'чати* та іменника *блискавка*: *і в нас вно'ч'і блискало з'дорово // з'рому ні д'уже чут' було* [ГЧ, с. 464]; *оч'ири'тинка / д'удоч'ка / оч'ири'тинка / і о'то го'рит' / блискай'е / аби*

блискало [ГЗП, с. 106]; *блискай'ка так блиснула / шчо йїх уб'іла* [УЗГ, с. 79]; *та йа позир'айу / а там с'а вода блиш'ч'іт* [УЗК, с. 125].

Серед виразних особливостей українських закарпатських говірок, спостережених у текстах, є сильне звуження виявів фонемі /е/ перед м'якими приголосними та її реалізація звуком [и]: *мал'ін'ку*, *л'уд'ій*, *зімл'у*, *д'іт'ій*, *сіри'ом*, *в'ітри'ц'*, *тірн'ом*, *тірн'а*, *ті'нір'*, *типір'*, *типір'ка*, *тріт'ого*, *за двір'і*, *вичір'а*, *вичір'ати*, *дин'*, *столиц'*, *горніц'*, *коніц'*, *отіц'* та ін. У тексті: *і йе'дно'го дн'а іс:м'утн'ым сіри'ом даў д'іт'ом зб'аноч'ки таї поклікаў іс:об'ої* [УЗГ, с. 26]; *кас'ц'і коніц' / розбі'ус'а горніц'* [УЗГ, с. 44]; *в'ід'ма д'уже обозлілас' на л'уд'ій* [УЗГ, с. 50]; *дин' / дин' / б'ілі дин' / ұстав'аї / д'і'уко / кладі ұгин'* [УЗГ, с. 53]; *із об'іда почінац':а варіти вичір'а* [УЗГ, с. 74]. Водночас нерідко в цій позиції фіксуємо звук [ы]: *і уст'ала м аш на д'руг'і дин'* [УЗГ, с. 24]; *а ши ў т'ому сил'і б'іла ц'іри'коў* [УЗГ, с. 25], причому часто навіть у мовленні одного діалектоносія поряд з [и]: *то быў ве'лікіі поштар' / йак'ій п'іши ходіў за поштоў до в'ароша і к'ажд'ій дин' проходіў п'ут' бул'ше за тріц':ат' к'іломе'три // а же'б'і дойшоў ск'орше / то йшоў ч'ере'з л'іс / же'б'і ұстігнути за дин' ве'рну'тис'а із в'ароша* [УЗГ, с. 41] чи основним виявом фонемі /е/ в наголошеній позиції: *то до полуд'н'а йшла м до ц'еркви* [УЗГ, с. 33]; *от:оды доўкола ц'еркви хов'аут уш'ит'ких поп'і і д'ак'ы* [УЗГ, с. 40]. У словоформах *вічора*, *навічур*, *навічур* наявність звуженого вияву /е/, очевидно, зумовлена тим, що раніше в цій позиції шиплячий [ч] був м'яким: *а дал'е н'і'як не' могл'амс'а доч'екати вічора // навічур хл'оп'ц'і і д'і'к'і с' ц'іло'го се'ла збе'ралис'а коло ве'лікого д'уба* [УЗГ, с. 33]; *ке'р'іч'ун с'а сп'іч'е / навічур клад'е с'а на с'і'но* [УЗГ, с. 74].

У середньо-наддніпрянському діалекті звужену реалізацію наголошених репрезентантів /е/ засвідчено тільки в говірці с. Байбузи Черкаського р-ну Черкаської обл., але не лише перед м'якими приголосними: *ў'л'уд'ій*, *ч'итви'ро*, *п'литині*, *пир'ивисло*, *в'ичир'і*, *ста'рин'к'і*, *трудо'дин'*, *зілиниі*, *вир'итино*, *ў'з'ричку*, *тип'лі*, *з'личик*, *ли'лика*, *в'ичир'а*, *вич'ір*, *ч'ил'ад'*, *д'зиркало*, *вирх*, *вирби*, *мирзне*, *мирт'ві*, *ч'ириш'на*, *мал'ин'ку*, *ў'н'ий*, *р'адиничко*, *тир'ли*, *страш'ни*. У тексті: *нас бу'ло ч'итви'ро / а дво'йе у'мерло* [ГЧ, с. 352]; *пир'ивисло ск'рути і за ним ідет' в'й'аже / за косар'ем; то'д'і ж ні ро'б'или на з'роши / а то'д'і / по'жалуста / на трудо'дин' / ро'б'или* [ГЧ, с. 357]; *нас'ки пик'лі / хоч мал'ин'ку / а св'ічут' було / і крашаноч'ки було к'рас'ат'* [ГЧ, с. 358]; *о'це то'б'і ув'ичир'і при'ход'ат' з'ул'ат'... ба'гато до нас при'ходило л'уд'ий / та'ки ста'рин'к'і / л'уди при'ходили до бат'к'ів з'ул'ат'* [ГЧ, с. 359]. Нерідко поряд зі звуженим мовець вживає й основний вияв фонемі /е/ в наголошеній позиції: *до ц'иркви / доч'ичко / йа то'б'і ска'жу по п'равд'і / йа до ц'еркви ні д'ужи й хо'дил'а* [ГЧ, с. 359]. Зрідка фонему /е/ реалізує нелабіалізований звук [ы] середньо-заднього ряду, високого обниженого підняття: *за'мырзне*, *пир'имыл'ували*, який частіше репрезентує /и/ і функціює в наголошеній і

¹ Тут і далі зберігаємо системи транскрибування, запропоновані в збірниках діалектних текстів.

ненаголошеній позиціях у суспільстві з приголосними різних класів (здебільшого губними й задньоязиковими) в середині та в кінці слів: *вийде, робили, натопит', вигнали, утомилас'а, пы, бы, спыт', Йар'мыйіха, мынули, напычут', пириичир'былы, л'убылы, купыт', головы, зубы, рушныкы, ш'окоы, бабы, укынулы, палылы, стирнылы, дожы'вем, машынойу, палыу; жыто, сваты*. У тексті: *вручну молотылы / тирлы на терныц'і / витиралы ото те / шо то витиралы ... дома ми сушылы на п'ч'і йіх і дома б'лы і / і здавал'и [ГЧ, с. 352]; вже й пенс'іу пириичир'былы / та'ка / і жы'вем ідос'і / думал'и / ни будим жыт' / а ми жы'вем ідос'і мучимос' [ГЧ, с. 354]; жали та'кымы жат'ками / хо'дылы д'івчата молоді / йім с'нопыкы да'іе / а во'ни в'яжут' [ГЧ, с. 357]. Ця риса споріднює говірку с. Байбузи Черкаського р-ну з закарпатськими говірками, де дослідники фіксують її здавна [Миголінець 2004, с. 17], однак більшість властивих їй ознак є типовими середньонаддніпряньськими.*

Аналіз діалектних текстів засвідчує одну з визначальних ознак систем середньонаддніпряньського і закарпатського діалектів – фонологічну опозицію приголосних твердість : м'якість, що репрезентує збереження протиставлення за цією ознакою тих фонем, що в інших говорах стверділи. Так, наявність опозиції /р/ : /р'/ у середині слова властива більшості середньонаддніпряньських говірок, зокрема в текстах фіксуємо м'якість приголосного [р'] перед голосними [а], [о], [у] (*р'аднина, ковдр'а, кор'аки кур'ач'і, вир'адимо, дар'ат', л'ікар'а, р'адом, п'рал'и, в'ід'р'ад, жар'ат', кур'ави, пови'чер'ал'и, на п'радку, од'нар'ац'а, в'ір'овки, ут'р'ох, чоти'р'ох, тр'о'ма, на кодр'у, сахар'у, за'нар'уйе, гор'увал'и та ін.*): *узвару навар'ат' / кут'і навар'ат' і шоб ст'рава бул'а із два'нац'ати вид'ів / ва'чер'а шоб п'існа бул'а [ГЧ, с. 452]; т'р'анку ту в'моч'ат' та висунут' / вимитут' че'р'ін' ту у п'ч'і та то'д'і са'довл'ат' хл'іб [ГЧ, с. 453]; п'рал'и нитки / вал / р'адна робил'и [ГЧ, с. 472]; надвое рос'кол'уйут' і то'д'і тут гострий штир'очок [ГЧ, с. 128]; о'це та'ке / до'вга дошка од'на й друга / і попи'речка / о / а то'д'і дв'і в'ір'овочки / і тут дв'і в'ір'овочки / і ото на чоти'р'ох в'ір'овках / і до с'волака приби'вайут' і ко'лишут' ди'тину [ГЧ, с. 147]; а мат'інка тит'ер'у / мол'оден'ким дружицкам на ви'чер'у [ГПК, с. 34]; да то'д'і вже мати і ч'е вже ковдр'у чи там р'адно [ГЗП, с. 26]. Зрідка фіксуємо м'якість [р] перед голосним переднього ряду [е]: *і йа'к'іс'та'к'і розовен'к'і ст'р'елочки та'к'і висок'і / там / і то'д'і все болото розове [ГЧ, с. 136]; в'ін д'ір'ектором сов'хоза був [ГЧ, с. 144]; шо о'це перша гор'ілка / во'на сама кр'епка / зрадус // пир'вак называйиц'а [ГЧ, с. 267]; но во'ни ж у'же подозр'ен'йя мали [ГЧ, с. 268], що виникло під впливом російської мови і характерне для місцевого просторіччя.**

У діалектах карпатської групи також регулярно збережена палатальність [р'] перед голосними заднього ряду, що засвідчують карти АУМ [АУМ, 2: к. 116; АУМ, 3, III: к. 18] та діалектні тексти із українських закарпатських говірок, де виявлено чи-

мало прикладів словоформ із м'яким [р'] у середині слова: *тр'асти, пр'ажу, од гор'ачки, р'абін'ка, куче'р'авого, вичір'а, вичір'ати, кур'ата, бур'ан, у р'абун'і, бур'а, говор'ат', пр'ала, пр'аче'с'а, до обр'аду, на двір'ах, двир'ома, поштар'ом, цар'ови, цар'у, вар'уху, говор'у та ін.*). Наводимо приклади в реченнях: *жыл'і мы б'ідно // мал'оу зналам мно'го зор'а (УЗГ, с. 23); у нас на Ве'ликобе'ре'зн'аншчин'і йе головн'а р'іса свад'б'ового обр'аду (УЗГ, с. 25); дис' с'ерек п'ут'а у л'іс'і уч'улиз'ме / шо шоб' хр'ашч'ім' (УЗГ, с. 31); се'стр'а мой'а / М'ар'а / знала про то; ле'м дыс' пойе'дн'а / йа т'уі с'а ж'ур'у (УЗГ, с. 24); до'ма му ба'ба з'адила ве'ч'ер'у (УЗГ, с. 32); а би'у цар'ом на уш'ітк'і ту окр'уз'і (УЗГ, с. 28); йа робила т'риц'ат' чоти'ри ро'ки поштар'ом у Ра'кошин'і [УЗГ, с. 55]; айбо б'уде сілна бур'а (УЗГ, с. 93); за м'ор'ом бы му вичір'а / за друг'ым об'іт [УЗК, с. 139]; ут'о'уды йа з ни'у ни говор'у [УЗГ, с. 148].*

За матеріалами АУМ, у середньонаддніпряньських говірках скартографовано звук [а] як рефлекс ненаголошеного *е зі збереженням м'якшення попереднього приголосного [р'] у словоформах *р'аб'ий, запр'ажу, по'радок, г'ар'ачий, р'ату'ват'* [АУМ, 1, к. 127], що засвідчено і в діалектних текстах: *ну ото бур'а'ки / та ос' во'на тут / а йа ка'жу / в'із'му чо'тир'і бур'а'ки / у Дановни то'жи йе / так во'ни та'к'і йа'к'іс' р'аб'і [ГЧ, с. 204]; а друга дес' там йес'т' / джека / р'аба / та наве'ла цуц'н'ат [ГЧ, с. 325]; так йа простила'ю йі'ї на сп'ід / шоб мат'рас ни по'р'аб'ів [ГЧ, с. 62]; бу'ло в'ночви запр'агли [ГЧ, с. 454]; так буду роз'водит' / шоб розви'сти хол'одно'ю водо'ю / шоб ни в г'ар'аче [ГЗП, с. 194]; да ка'жу да'вай йа сх'ожу да подив'л'ус' чи по'радок йе [ГЧ, с. 82]. В українських закарпатських говірках звук [р'] також зберігає м'якість перед [а] в зазначеній позиції [АУМ, 2: к. 116; АУМ, 3, III, к. 18], що представлено і в текстах із цих говірок: *прий'азали го ланц'ом до стола / обы не' ут'ік // а пот'ому запр'агли кон'і [УЗГ, с. 78]; йа'к сх'опит' р'аб'ун / а йа до'ужанку // ут'рипализ'ме де што б'ыло [УЗГ, с. 66]; у н'ого губы б'ыли згор'іуш'і од гор'ачки [УЗГ, с. 62]; кури'ца р'абін'ка / і'та бы йі у'біла [УЗГ, с. 71]; молод'а клад'е йім ус'ім по по'ратку на го'лову фату' [УЗГ, с. 164].**

Як бачимо, збереження м'якості [р] у середині слова в середньонаддніпряньських і закарпатських говірках може відбуватися перед [а] різного походження та іншими голосними заднього ряду і не відрізняється ні за регулярністю, ні за особливостями реалізації. Своєрідність українських закарпатських говірок полягає в пом'якшенні [р] перед приголосними (*вир'х, вир'ба, тинір'ки, гор'ко*): *йа б'уду го'їкати / к'ім' босоркан'а б'уде бра'ти вир'х [УЗГ, с. 59]; Бог зна'є / т'іл'ко т'іі в'ір'б'і рок'і'у б'ыло [УЗГ, с. 125]; д'і'кі од' ав'алис'а / в'еселост' б'ула / не' так / йа'к тинір'ки [УЗГ, с. 165]; бідовали гор'ько [УЗГ, с. 183], що, однак, трапляється в текстах зрідка. У середньонаддніпряньських говірках засвідчено випадки пом'якшення [р] у кінці складу перед приголосним [к]: у *Хар'к'ів, хар'к'івс'кий, гор'ко: по'йихав у Хар'ков / посту'пив там у ака'дем'і'у во'йен'им був [ГЧ, с. 315]; йа ж йі'ї так ст'рой'іла**

гор'ко [ГЧ, с. 493]; *заве^рбу^вав ми^не і ше там одно^го у^л Хар'ков на за^вод ком'інтерна/нази^вавс'а хепе^зе / хар'к'івс'кий паравозстро^йит'іл'ний за^вод [ГЗП, с. 155].*

Нейтралізація протиставлення /р/ : /р'/ у кінці слів за рахунок ДО «твердість» характерна для південної частини правобережних і лівобережних середньонаддніпрянських говірок, окремих слобожанських, східних і південних степових [АУМ, 1: к. 130; АУМ, 3, II: к. 26; АУМ, 3, III: к. 18]. У текстотеці із середньонаддніпрянських говірок це явище засвідчено в правобережних говірках уздовж Дніпра: *п'рава / д'іве^р' т'рохи осту^пнавс' було за мене (ГПК, с. 106); бур'ачки сахарні кидали / сахару ни дужи ж було / х'іба ж тод'і сахар' був? (ГЧ, с. 354); ко^ссар' / йагжи ж ко^ссар' (ГЧ, с. 357); а то з мамо^йу було йіз'д'у на ба^зар' (ГЧ, с. 488) та суцільним масивом у лівобережних: до войни ко^ссил'и / ко^ссар' / коси / а ми в'йажим ба^би (ГЗП, с. 147); – Як називали майстрів, які горщики робили? – Гонч'ар'і / гонч'ар' (ГЧ, с. 153); сахар' пирити^лрали з ма^лино^йу (ГЧ, с. 211); в Н'імеч'ину привиз'ли і знов у Прус'її йак'раз Осп'ройсин / там л'агир' [ГЧ, с. 48]; а ікони позаби^лрали / але бол'шинство забрали в Красно^горс'кий мона^стир' [ГЧ, с. 178]. Ареал м'якості [р'] у кінці слів АУМ фіксує також у карпатських, гуцульському і покутсько-буковинському діалектах [АУМ, 2: к. 117]. У текстах із українських закарпатських говірок послідовно представлено звук [р'] у кінці слова: *та такій ка^жут' ве^лікій цар' би^л (УЗГ, с. 29); йе^н:ого вече^ра чирид'ар' пригна^л корови (УЗГ, с. 81); золот'ар' бы^л і н'чн'ым бохтар'ом (УЗГ, с. 96); об'ї йїх йак'їйс' з'в'ір' не^л пой^л; а шчи виби^ра^йут полонін:ика // то старш'ї в'ї^чар' [УЗК, с. 143]; та де йа тин'ір' най'ар' заб'їус'а ў болни^цу! / а хто за н'а бде йаров'ати? [УЗК, с. 144], причому зрідка навіть у мовленні одного діалектоносія трапляються варіанти з м'якшенням [р] і без нього: *а тин'ер' у манаст'ір' иде^ме / в'ід'ілис'т'е йак'їй манаст'ір' при пут'ї паран:ї / мус'к'їй манаст'ір' [УЗГ, с. 56].***

Упорядниці текстів із українських закарпатських говірок серед характерних для них ознак називають «збереження в усіх позиціях м'якості не тільки [р], а й [ц]» [Миголинець, Пискач 2004, с. 17], що є однією з типових рис і середньонаддніпрянських говірок. Наявність м'якого [ц] в середині слова перед голосними заднього ряду, у суфіксі -цьк- та в кінці слів яскраво підтверджує текстовий матеріал. Розгляньмо особливості реалізації /ц/ у середньонаддніпрянських говірках (терни^ц'а, костри^ц'а, до с'л'ін'ц'а, т'риди^ц'ат', шатковни^ц'ами, по кам'ін'ц'ах, пал'а^ни^ц'а, осн'івни^ц'а зали^ц'а^йу^ц:а, обмий^ц'а, два^ц'ат', засмал'ц'ована, ц'ого, тан'ц'ор, шиш'ни^ц'у, тан'ц'уй, костри^ц'у, хлоти^ц', тани^ц', п'я^ни^ц', холоде^ц', м'іс'а^ц', с'тари^ц', с'тулиц', д'ве^ц', австр'їйи^ц', п'яти^сотни^ц'ка, ба^га^ц'ко, здо^рове^ц'ку та ін.): тут почал'ас' в'їїна з н'і^мц'ами [ГЗП, с.155]; то бу^ло все о^це / і ви^тушки / й осн'івни^ц'а / і вир'с'тат [ГЗП, с.158]; бу^ла терни^ц'а така зроби^ла [ГЧ, с. 122]; а йа до с'л'ін'ц'а виши^лвал'а

/ вс'ого бу^ло [ГЧ, с. 124]; бо йа ж т'риди^ц'ат' д'ругого / а в'ін з т'риди^ц'ат' вос'мого / забрали його шче ни бу^ло ш'існади^ц'ат' год [ГЧ, с. 257]; тор'бинка полот'н'ана / ше й засмал'ц'ована / бо коли ж ма^ти спи^лче коржик / то у ту торбу [ГЧ, с. 285]; а ми^ц:а у н'очви / може / у три м'іс'а^ц'і раз обмий^ц:а та й год'і [ГЗП, с.154]; тод'і о^ц'у костри^ц'у би^лрут' іше і т'їпай^т' [ГЗП, с.74]; дак вз'али за р'уку у круг тан'ц'уват' / тан'ц'ор [ГЗП, с.76]; Во^лод'у з ц'ого ву^л'іка по^вини р'їй ви^лит'ит' [ГЧ, с. 307]; гур'туйи^с'а у того погу^л'айиш / у того / у того // а с'їчас жи^л дома / а п'я^ни^ц' повно [ГЗП, с.79]; шо храм / кар'топл'а / холоде^ц' / к'іс'іл' / о^це так одбу^лвали храм [ГЗП, с. 83]; і бу^ла п'яти^сотни^ц'ка в мене л'анка / шчи^лтал'ос' мол'од'їжна [ГПК, с. 29]; ми тудойу бу^л'о йерко^вец'койу ходил'и [ГПК, с. 35]; а шишиок же^л ба^га^ц'ко [ГПК, с. 35]. Подібну реалізацію спостерігаємо і в українських закарпатських говірках (хло^пц'ами, ва^ри^ц'а, о^ти^ц'а, п'а^ли^ц'а, дван'ц':ат', мол'а^ц:а, ву^ц:а, сход'а^ц:а, іду^ц:а, із Бук'ї^ц'ової, тан'ц'ова^ц, о^ти^ц'ови, с'їр'ом, тинги^р'и^ц'у, на ву^ли^ц'у, тан'ц'уват', сливови^ц'у, пикни^ц'у, в'ітри^ц', т'ане^ц', столи^ц', окр'а^й'е^ц', в'іни^ц', суше^ни^ц', кални^ц'койі, се^р'е^нч'ї^ц'кого тощо): пас корови с' хлоти^ц'ами [УЗГ, с. 24]; дис' попу^л'ноч'і молод'а тан'ц'уйе з дру^шками [УЗГ, с. 25]; на С'ат'їй в'еч'ур ва^ри^ц'а дван'ц':ат' стра^л' [УЗГ, с. 32]; тут час гост'їни догов'ор'уйи^ц:а за да^ту св'ал'би [УЗГ, с. 35]; ва^рї^ц'а комп'от іс' суше^ни^ц' / п'ере^т с'ат'ками н'ан'ко кваси^ц' сливови^ц'у (УЗГ, с. 41); та ўже на^раз зна^вут' / шо то їдут' із кални^ц'койі гост'їни [УЗГ, с. 57]; і л'уди покли^лкали се^р'е^нч'ї^ц'кого чоловіка [УЗГ, с. 58]. Як бачимо, в обох діалектах збережено м'який [ц] у всіх позиціях слова; це явище регулярне, поширене не лише в питомих діалектних одиницях, а й у записуваннях.

Для значної частини середньонаддніпрянських говірок АУМ фіксує варіанти с'ат'їй, с'ато, де засвідчено наявність м'якшення приголосного як відповідника *в' після зубного перед рефлексом *е. У діалектних текстах із середньонаддніпрянських говірок функціює іменник с'ат'ки, прикметник с'ат'їй, дієслово с'атит': *а те би^лре та стигно в н'їч та пи^чут' / зап'їка^йут' / на ц'їл'і с'ат'ки тод'і вже його хва^та [ГПК, с. 204]; добралис'а ми в Ко^заровку в п'ятни^ц'у п'ере^д зе^л'еними с'ат'ками [ГЧ, с. 317]; бу^л'о та^ки церк'овни кри^ни^ц'і / родни^чок звал'ос'а / до ми бу^л'о вс'їзда виши^л'чайимо йїх і бат'ушка с'атит' / о^то ж с'атит' жи^та / с'атит' ту кри^ни^ц'у / і звал'ас'а с'а^д'чена [ГПК, с. 33]. Мікроареали цього явища поширені по обидва боки Дніпра у східно- і середньополіських говірках, а також у західнополіських на межі з говірками білоруської мови та в закарпатських, де можливі також форми с'ато, с'їато, с'їат'їй [АУМ, 1: к. 94; АУМ, 2: к. 77]. У текстах із українських закарпатських говірок засвідчуємо м'який [с'] як відповідник *в' після зубного приголосного в іменнику с'ато, прикметнику с'ат'їй, дієслові с'атити: *таї раз у ви^лікоїе с'ато пра^ви^л пуп службу [УЗГ, с. 60]; добрий і справе^л'дливий / с'ат'їй уг'одники му помаг'али (УЗГ, с. 25); на С'ат'їй**

веч'ур вáриц'а дванаці'ам' страў (УЗГ, с. 32); а у нас йи'ч'и прибáйл'ам' і С'амá Мáр'а / пó'ўнос'т'у то с'а назýват' Р'узвó **П'р'ус'атóйі** Богорóдиц'і [УЗГ, с. 57]; пуп почáй с'а молíти / йак с'а помолíў / покадíў / нáчáў с'атíти хіжу [УЗГ, с. 45]; с'атýй вíч'ур настáйе [УЗГ, с. 74]; бýли так'і / шчо мет пак с'ам'ám' на Вóдóш'ч'и [УЗГ, с. 75]; сисé с'áто зимóвойе не^н лим д'іти чикáвут' [УЗГ, с. 99], хоч в обох діалектах зрідка фіксуємо в названій позиції й звукосполуку [с'в']: с'ам'ки р'ízдв'ан'і / с'в'ам'веч'ір бул'о 'казут' [ГЧ, с. 452]; от с'в'атíй Пётрó і ўнов'ідáйе Ісýсов'і (УЗГ, с. 29); то трéба тóму / шчо плáче / шчос' св'ачéнойе шмáрити [УЗГ, с. 34]; а стáр'і бáбы звáр'ат' / же^н не^н мош крósна тáй на низ ниткí лишáти через ве'л'іко́й с'в'áто пóўныма [УЗГ, с. 120].

Опозиція /г'/: /к'/ зазнає в середньонаддніпрянських говірках руйнування за рахунок ДО «передньозиковість» переважно лише в лексикалізованих варіантах 'к'істо, к'існій [Мартінова 2003, с. 200–204; к. 30]: гáлушки то наш'чипан'і / о́це 'к'істо зам'ісила 'мати і отáко наш'чипала [ГПК, с. 249]; і 'цеіу кил'йачоіу водоіу у це жéлукто дирив'йане к'ругле / це все штáни / сороч'ки і к'існен'ко йóго / шоб во'но про'нар'увало' [ГПК, с. 244]; а то'д'і 'жит'н'е 'к'істо це йак стик'л'и / 'к'істо остав'л'айиц':а в д'іж'і там / розк'р'ипиц':а д'іжа / 'к'істо зат'рец':а [ГЧ, с. 454]; з 'дерива / д'іжа / на 'вос'ім б'уханок / це пидч'н'айиши 'к'істич'ко / 'к'істич'ко там / во'но вс'ігда остав'л'айиц':а [ГЗП, с. 90]. У текстах із українських закарпатських говірок засвідчено лише лексикалізований варіант 'к'істо: йе^ндén дин' зам'іси́ли ўни зрána к'істо [УЗГ, с. 59]; ўконці робóти тáзда з таздін'оў да́вали л'ўд'ам вино́ / к'істо / йáблока / ор'іхи / грушкí / виногра́т [УЗГ, с. 76]; об'ы де'нцé палач'інтóўки б'ыло закрьіто к'істом (УЗГ, с. 83).

Збереження м'якості шиплячих [ж'], [ш'], [ч'] перед [а] (<*ε): лóш'а, б'іж'ат', волоч'ат' утворює в середньонаддніпрянських говірках замкнений ареал [АУМ, 1: к. 90; АУМ, 3, III: к. 11]. Зона поширення м'якого [ч] перед [а] (<*ε): волоч'ат', то'лоч'ат' у говорах південно-східного наріччя загалом і середньонаддніпрянському зокрема значно більша, ніж ареали збереження палатальності [ж'] і [ш'] [АУМ, 1: к. 123; АУМ, 3, III: к. 17]. За матеріалами регіонального вивчення, у середньонаддніпрянських говірках вирізняє кілька груп, що різняться специфікою вияву ДО «м'якість» шиплячих [Мартінова 2003, к. 23, 24]. У частині з них (тип А) м'які шиплячі наявні лише в позиції перед [а] (<*ε), де засвідчено найвищий рівень їхньої палатальності: йак'ўже ж т'реба в борич / вит'агайт'ў'ц' у ж поло'винку і к'риш'ат' у борич [ГЧ, с. 119]; бо вс'і л'и'жач'і / биз рук / биз н'іг / і вс'і о'то во'ни л'и'ж'ат' [ГЧ, с. 51]; йак жи йа 'можу вйáзат' / сно'пи ли'ж'ат' [ГЧ, с. 96]; а водички о'то вже ж да'йт' нам іс' того / іс' парó'воза / там'ўже ж нáт'оч'ат' [ГЧ, с. 48]; по'моч'ат' тут у 'хат'і / в'ие'р'ут' йóго [ГЧ, с. 79]; і д'ів'ч'ата во'рож'ат' / во'но во'рож'ат' / шоб 'зам'іж' вийти [ГЧ, с. 200]. Також засвідчено збереження напівпом'якшення шиплячих як перед перед [а] різного походження, так і перед іншими голосними чи приголосними (поса'ж'ал'и,

нож'ами, обиш'ат'куйт'ў', ж'и'л'и, 'дошч'ич'ки, горш'ки, горш'ч'еч'ки, ч'авунч'ики, ч'аву'ни, ти'ч'уц':а, ск'руч'увала та ін.): йак і мо'йа 'мати / но'ж'ами / но'ж'ами нашат'куймо 'в'ідур с'т'іки [ГЧ, с. 125]; і то'д'і гал'уш'ки ц'і'йейу 'пал'ичкоіу і в рот; ч'óго? / 'раниши / ў'же ми'н'і 'с'емдис'ат'п'ят' год / то 'раниши ми робил'и / да'вал'и нам і з'реч'ку / і 'просо / і шиш'ниц'у / і йач'м'ін' [ГЧ, с. 128]; йа вам та'кого капусн'áку навар'у / ш'о ви ни об'ийтес'а [ГЧ, с. 453]; а йа йóму 'ж'арил'á'й с'н'ідат' 'йайц'á із са'ом [ГЧ, с. 205]; д'іл 'маж'имо / бо це ж ни пол'и бул'и / а дол'и [ГЧ, с. 453]; ниши'рок'і 'накидки бул'и // н'е / н'е / ширóчен'к'і бул'и / 'мож'е / та'к'і йак о'це л'и'жаночка [ГЧ, с. 451]; і х'верми с'тал'и по'рож'н'і з пови'биватими 'в'ікнами [ГЧ, с. 474]; то ми ш'ч'и'тайимо вó'ївец' / мол'о'дец' / вó'ївец' / мол'о'дец' [ГЧ, с. 475] [докладніше див: Мартінова 2003, с. 147–160]. У центральній і західній частинах українських закарпатських говірок дослідники також фіксують збереження м'якості [ч] [Мигoliniнecь, Пискач 2004, с. 17], однак у діалектних текстах виявлено пом'якшену вимову не тільки [ч'], а й зрідка [ш'] (ш'и, ноч'овáти, веч'ур, напу'ноч'и, с'в'іч'ку, сватач'у, їдуч'и, д'іч'á, не^н плач', ш'ч'иї, ч'ом, дич'ина, п'іч'е, вóч'и, д'ўвоч'ка): йа ш'и то'д'і малá б'ы'ла [УЗГ, с. 24]; пушли́ мы рас із д'іўкáми ї хлóпц'ам'і ноч'овáти на стáйн'у [УЗГ, с. 29]; кáжут' / же^н на С'атýй веч'ур / напу'ноч'и / худоба гóворит' [УЗГ, с. 2]; а пак с'а ўс'і понати'вáвут' та ш'ч'иї с'ó'б'і знáвут' мáло ї зас'н'івáти дáй'акойі задуш'еўнойі [УЗГ, с. 57]; а мáти ти де^н йе / ч'ом не^н помóж'е?; шo к'ім' на Р'узвó стр'ілити на розп'ят'á / будé їти дич'инá [УЗГ, с. 65]; а сóнце п'іч'е / аж вóч'и ни' в'ід'ат' [УЗГ, с. 74]; но на дрóгу н'ўч' б'ыло так сáмо [УЗГ, с. 83]; ўжé с'ме назби'рали поч'т'и́ пóўн'і кошар'ы / колі ч'ўйе'ме / шчóс'у кóрч'ох д'ўже тр'иш'ч'ит' і квич'ўт [УЗК, с. 124]; ш'ч'ос' ми ў ногáх мокрó стáло [УЗК, с. 125] та ін. За матеріалами діалектних текстів м'які шиплячі [ж'], [ш'], [ч'] більше збережені в середньо-наддніпрянських говірках, де вони представлені регулярніше і мають вищий ступінь палатальності. У текстах із українських закарпатських говірок фіксуємо пом'якшений варіант [ч'] перед [а] (<*ε) у словоформах іменників середнього роду д'іч'á, погáрч'а, голоўч'áта, м'иш'ч'á: зап'лáкало д'іч'á із в'інч'án'á їдуч'и [УЗК, с. 35]; кап'уста / кап'уста / дру'бн'і голоўч'áта / йак'і пре'крáсн'і нáш'і молод'áта [УЗК, с. 36]; нал'áла йуї мáма погáрч'а винá [УЗГ, с. 59]; далá му на плéч'і м'иш'ч'á порóжної [УЗК, с. 120], тоді як у дієсловах 3 особи множини теперішнього часу [ж], [ч] тверді: дóста л'уді́ї тазд'ўйт' / дéр'жат' корóвы / кóн'і / качк'ы / г'ўси [УЗК, с. 130]; мати'р'і ўчат' с'во́йіх дон'ók с'і робóт'і нап'ирéд [УЗК, с. 143]. Пом'якшені вияви піднебінних фонем /ж'/, /ш'/, /ч'/ в обох діалектах реалізовані в мовленні діалектоносіїв спорадично, причому в українських закарпатських говірках це переважно звук [ч'], зрідка [ш'].

У діалектних текстах із середньонаддніпрянських та українських закарпатських говірок засвідчено відсутність протетичного приголосного [в] перед [у] (ўхо, ўса, уз'киї, уж, улиц'á) та перед [о] (о'гон', о'р'іх). Наявність / відсутність протетичного [в] у на-

званих словоформах представлено в АУМ [АУМ, 1: к. 136, 137, 138, 139; АУМ, 2: к. 122, 123; АУМ, 3, I: к. 22; АУМ, 3, II: к. 32], зафіксовано за питальником і скартографовано в регіональному дослідженні середньонаддніпряньських говірок [Мартінова 2003, к. 19]. Варіанти без протези поширені переважно в їхній північній та центральній частинах, що виявлено в діалектних текстах: *на'кидка ж уз'ка бул'а* [ГЗП, с. 49]; *у нас же дав'но пост'ройіна до'рога ше дав'но / дав'но // сна'чала во'на була уз'ка / уз'кокол'ейка йак й'їй називали* [ГЧ, с. 179]; *вз'ал'а грабл'і п'їшл'а до того ж'ита / а во'но та'ке / і уж' ни прол'їзе* [ГПК, с. 138]; *гул'али в ус'ак'і їзри // так соб'їрайиц'а вс'а улиц'а / хлопц'і / й д'їв'чата* [ГЧ, с. 191]; *а д'їд був та'кий л'овкий / ви'сокий / чуб гус'тий / ше й уса закручин'і* [ГЧ, с. 151]; *ци'бер був // ко'ров'і м'їшали // та'кий з дво'ма тїлми ушима / ота'к'і уш'і т'і / і туди заложували л'омаку* [ГПК, с. 165]. Варіант *ухо* зазнав онімізації в прізвищі інформантки Ухо Марії Захарівни (с. Сушки Канівського р-ну Черкаської обл.), що свідчить про його наявність в усному мовленні. У південній і східній групах середньонаддніпряньських говірок поширені або обидва варіанти, або з протезою. Непротезовану словоформу *улиц'а* виявлено і в текстах із українських закарпатських говірок: *коло панс'їоната была красна улиц'а* [УЗК, с. 68]; *ош кос' на улици гойкат' // ус'і уб'їгли на улиц'у* [УЗГ, с. 88]; *но ўна м'ало і не'ч'єсна / бо рас іс'ме їшли улиц'оў / таї кам'їн'ом у нас із б'єре'га дула* [УЗГ, с. 96]; *їбо раз й'акоц' їшли хлопц'і дум'ї із дру'гойї улиц'ї* [УЗК, с. 106]. На жаль, у текстах не трапилися варіанти *ухо*, *уса*, *уз'киї*, *уж*, проте фіксуємо відсутність протетичного [в] у лексемі *вугол*: *на ка'ждум углу б'їли три с'їтки зай'азан'ї* [УЗГ, с. 55] та використання в тексті пісні протезованих форм *вулиц'а*, *вухо*: *ей в'їду на вулиц'у / на вулиц'ї сухо / а м'ому фраїир'ов'і зїли мачкї в'їхо* [УЗГ, с. 51].

Непротезований варіант *ор'їх*, за матеріалами регіонального картографування, властивий лівобережним і правобережним середньонаддніпряньським говіркам, зокрема північно-східної частини південної Київщини та наддніпряньської Черкащини [Мартінова 2003, к. 17]. У діалектних текстах фіксуємо такі словоформи: *ї йабл'ука бул'ї / й зруш'ї / і ор'їхи бул'ї / ор'їх сос'ед / мїне дома ни бул'о / так спїл'ав* [ГЗП, с. 31]; *кол'ї йак п'їшов град / та'кий град ви'л'їкий / йак ор'їхи л'їсов'ї от'ї* [ГЗП, с. 109]; *хлопц'і пол'їзли на ор'їх / зач'їтили в'їсками / досточку прист'ройїл'ї* [ГЧ, с. 152]. Приблизно в цьому ж ареалі трапляється й непротезована словоформа *о'гон'*: *сип'неш / пїх / у'же й го'рит' / у'же й о'гон' їе* [ГПК, с. 92]; *їа вз'ал'а ло'пату / поки о'гон' зайн'ала* [ГПК, с. 116]; *в'їн за р'уку мїне дир'жит' / і о'бойе ми пиристу'пал'ї чи-*

риз о'гон' [ГЗП, с. 36]; *на Івана Ку'пал'а ми пл'їл'ї в'їн'ки / пл'їгал'ї ч'єриз о'гон'* [ГЧ, с. 235]; *а то'д'ї мол'одий і мол'ода пирийшл'ї ч'єре'з о'цей о'гон'* [ГЧ, с. 245]; *а вз'ат' голку / в'пон'їл' о'це / ну йак / вимазати й'їй в'понил'ї і на о'гон'* [ГЧ, с. 266]. Варіанти без протетичного [в] перед [о] фіксуємо й у текстах із українських закарпатських говірок: *ўконцї роботи т'азда з газдїн'оў дав'али л'ўд'ам вино / к'їсто / й'аблока / ор'їхи / зрушкї / виногра'т* [УЗГ, с. 76]; *ї сїпали м'ало ор'їх'їў / о'б'ї д'їти гл'ад'али* [УЗГ, с. 85]; *ни'доўго думавучи ўх'опила шч'єрблїком г'ранї з о'гн'а* [УЗК, с. 59]; *тот'ї / йак'ї м'ожут в'їдержати і не' засп'ати / бо там може в'їд'їти м'ного о'гн'їў круг'ом ц'єрквы* [УЗК, с. 143]; *а коло н'бого тот / прип'аў б'ї / копач'ом о'гн'ї гар'їе* [УЗК, с. 146].

Висновки. Докладний аналіз матеріалів АУМ і збірників діалектних текстів переконливо засвідчує середньонаддніпряньсько-закарпатську міжзональну спільність фонетичних явищ, зумовлену, ймовірно, однаковими процесами, що здавна відбувалися в цих діалектах, і підтримувану впродовж історії розвитку переселенськими рухами, а також окраїнністю територій їх поширення. Підґрунтям такого висновку є фіксація й характеристика за лінгвогеографічними матеріалами та в діалектних текстах низки явищ у вокалізмі та консонантизмі, що здавна були типовими для середньонаддніпряньського і закарпатського діалектів. Особливої ваги у вирішенні порушеної проблеми набуває збереження м'яких приголосних [р'], [ц'] у середині та в кінці слів, спільність і регулярність їх реалізації перед [а] різного походження та іншими голосними заднього ряду; наявність м'якого приголосного [с'] як відповідника *в' після зубного перед рефлексом *є у варіантах *с'а'тїї*, *с'ато*, *с'ат'ки* та лексикалізованої словоформи *к'їсто*; відсутність протетичного приголосного [в] перед [у] (*ухо*, *уса*, *уз'киї*, *уж*, *улиц'а*) та перед [о] (*о'гон'*, *ор'їх*). М'які та пом'якшені вияви піднебінних фонем /ж'/, /ш'/, /ч'/ збережені в середньонаддніпряньських і українських закарпатських говірках різною мірою, однак їх функціонування в системі вищеназваних фонетичних явищ є доказовим фактом того, що виразною особливістю обох діалектів є фонологічна опозиція твердість : м'якість приголосних, оскільки в них збережені м'які репрезентанти тих фонем, що в інших діалектах української мови стверділи.

Аналізуючи діалектні тексти із українських закарпатських говірок, ми спостерегли чимало акцентних, морфологічних і лексичних особливостей, властивих і середньонаддніпряньським говіркам, дослідження яких становитиме перспективу подальших досліджень.

Література

1. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. Київ: Наукова думка, 1990. 368 с.
2. Гриценко П. Ю. Інформаційний простір діалектного тексту. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. Відп. ред. П. Ю. Гриценко. Київ: КММ, 2015. С. 100–118.
3. Дзендзелівський Й. О. Спроба реконструкції закарпатського діалекту станом на кінець XIV ст. *Мовознавство*. Доповіді та повідомлення на Четвертому Міжнародному конгресі українців. 26–29 серпня 1999 р. Одеса. Київ: Університетське видавництво «Пульсари». 2002. С. 90–97.

4. Жилко Ф.Т. Середньонаддніпрянські говори (деякі їх особливості і територія поширення). *Середньонаддніпрянські говори*: Збірник статей. Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. С. 5 – 22.
5. ЗД – Закарпатський діалект. Бібліографічний покажчик. Укл. І.В. Сабадош, О.Ф. Миголинець, О.Д. Пискач. Відп. ред. І.В. Сабадош. Ужгород, 2009. 138 с.
6. Максимович М.А. Къ истории малорусскаго языка. IV. Филологические письма къ М.П. Погодину. Письмо четвертое. Максимович М.А. *Собрание сочинений. Т.3. Языкознание. История словесности*. Киевъ, 1880. С. 199–210.
7. Мартинова Г.І. Передмова. *Словник середньонаддніпрянських говірок*. Упор. Г. Мартинова, Т. Щербина. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А., 2020. С. 3–4.
8. Мартинова Г. Середньонаддніпрянсько-карпатські фонетичні паралелі (за даними Атласу української мови та матеріалами регіонального вивчення). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Вип. 8: Збірник пам'яті професора Василя Добоша*. Ужгород, 2005. С. 57–62.
9. Мартинова Г.І. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика: монографія. Черкаси: Тясмин, 2003. 367 с.
10. Миголинець О. Стан дослідження закарпатських говірок. *Українські закарпатські говірки*: Тексти. Упор та передм. О.Ф. Миголинець, О.Д. Пискач. Ужгород: Ліра, 2004. С. 9–16.
11. Миголинець О., Пискач О. Деякі особливості закарпатських говірок. *Українські закарпатські говірки*: Тексти. Упор та передм. О.Ф. Миголинець, О.Д. Пискач. Ужгород: Ліра, 2004. С. 17–18.
12. СД – Середньонаддніпрянський діалект (аналітико-бібліографічний огляд). Укл. Г.І. Мартинова, Т.М. Тищенко, Т.В. Щербина. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А., 2007. 74 с.
13. Юсип-Якимович Ю. Внесок професора Й.О. Дзєндзелівського до вивчення генези закарпатського діалекту. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Вип. 2 (46). 2021. С. 271–279.

Умовні скорочення використаних джерел

- АУМ, 1 – Атлас української мови. У 3-х т. Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. Київ: Наукова думка, 1984.
- АУМ, 2 – Атлас української мови. У 3-х т. Т. 2. Волинь, Наддністріянина і суміжні землі. Київ: Наукова думка, 1988.
- АУМ, 3 – Атлас української мови. У 3-х т. Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. Київ: Наукова думка, 2001.
- ГПК – Говірки Південної Київщини : Збірник діалектних текстів. Упор. Г.І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т.В. Щербина. Черкаси: ПП Чабаненко Ю.А., 2008. 370 с.
- ГЗП – Говірки Західної Полтавщини : Збірник діалектних текстів. Упор. Г.І. Мартинова. Черкаси: ПП Чабаненко Ю. А., 2012. 325 с.
- ГЧ – Говірки Черкащини: Збірник діалектних текстів. Упор. Г. І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран. Черкаси: ПП Чабаненко Ю.А., 2013. 870 с.
- УЗГ – Українські закарпатські говірки: Тексти. Упор та передм. О.Ф. Миголинець, О.Д. Пискач. Ужгород: «Ліра», 2004. 397 с.

References

1. Hrytsenko P. Yu. (1990) Arealne variuvannia leksyky [Areal variations in lexis]. Kyiv: Naukova dumka, 368 s. [in Ukrainian].
2. Hrytsenko P. Yu. (2015) Informatsiyni prostir dialektnoho tekstu [Informational space of the dialectal text]. *Dialekty v synkhronii ta diakhronii: tekst yak dzherelo linhvistychnykh studii*. Vidp. red. P. Yu. Hrytsenko. Kyiv: KMM, S. 100–118 [in Ukrainian].
3. Dzendzelivskiy Yo. O. (2002) Sproba rekonstruktsii zakarpatskoho dialektu stanom na kinets XIV st. [Attempt to reconstruct Transcarpathian dialect in the 14th century status]. *Movoznavstvo. Dopovidi ta povidomlennia na Chetvertomu Mizhnarodnomu konhresi ukrainistiv*. Odesa. Kyiv: Universytetske vydavnytstvo «Pulsary». S. 90–97 [in Ukrainian].
4. Zhytko F. T. (1960) Serednonaddniprianski hovory (deiaki yikh osoblyvosti i terytoriiia poshyrennia) [Middle Dnipro patois: their peculiarities and areal features]. *Serednonaddniprianski hovory: zbirnyk statei*. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR. S. 5–22 [in Ukrainian].
5. Zakarpatskyi dialekt [Transcarpathian dialect]. *Bibliohrafichni pokazhchyk* (2009). Ukl. I. V. Sabadosh, O. F. Myholynets, O. D. Pyskach. Vidp. red. I. V. Sabadosh. Uzhhorod. 138 s. [in Ukrainian].
6. Maksimovich M. A. K istorii malorusskago yazyka. IV. Filologicheskie pisma k M. P. Pogodinu. Pismo chetvertoe [Of history of the Malorossy language. Philological letters to M. P. Pogodin. Letter four]. *Sobranie sochineniy. T. 3. Yazykoznanie. Istoriya slovesnosti*. Kiev, 1880. S. 199–210 [in Russian].
7. Martynova H. I. (2020) Peredmova. *Slovyk serednionaddniprianskykh hovirok* [The dictionary of Middle Dnipro patois]. Ukl. H. Martynova, T. Shcherbyna. Cherkasy: Vydavets Chabanenko Yu. A., 2020. С. 3–4 [in Ukrainian].
8. Martynova H. (2005) Serednonaddnipriansko-karpatski fonetychni paraleli (za danymy Atlasu ukrainskoi movy ta materialamy rehionalnoho vyvchennia) [Middle Dnipro and Carpathian phonetic parallels (based on Atlas

of the Ukrainian Language and regional data)]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*. Vyp. 8: Zbirnyk pamiati profesora Vasylia Dobosha. Uzhhorod. S. 57–62 [in Ukrainian].

9. Martynova H.I. (2003) Serednonaddnyprianskyi dialekt. Fonolohiia i fonetyka [Middle Dnipro dialect. Phonology and Phonetics]. Cherkasy: Tiasmyn. 367 s. [in Ukrainian].

10. Myholynets O. (2004) Stan doslidzhennia zakarpatskykh hovirok [Research status of Transcarpathian patois]. *Ukrainski zakarpatski hovirky: Teksty. Upor ta peredm.* O.F. Myholynets, O.D. Pyskach. Uzhhorod: Lira. S. 9–16 [in Ukrainian].

11. Myholynets O., Pyskach O. (2004) Deiaki osoblyvosti zakarpatskykh hovirok [Peculiarities of Transcarpathian patois]. *Ukrainski zakarpatski hovirky: Teksty. Upor ta peredm.* O.F. Myholynets, O.D. Pyskach. Uzhhorod: Lira. S. 17–18 [in Ukrainian].

12. Serednonaddnyprianskyi dialekt (analitiko-bibliografichniy ohliad) [Middle Dnipro dialect (analytical bibliographical review)] (2007). Ukl. H.I. Martynova, T.M. Tyshchenko, T.V. Shcherbyna. Cherkasy: Vydavets Chabanenko Yu.A. 74 s. [in Ukrainian].

13. Yusyp-Yakymovych Yu. (2021) Vnesok profesora Yo.O. Dzendzelivskoho do vyvchennia henezy zakarpatskoho dialektu [Prof. Yo.O. Dzendzelivsky's contribution to studying genesis of the Transcarpathian dialect]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. Seriya: Filolohiia. Vyp. 2 (46). S. 271–279 [in Ukrainian].

List of used sources and their abbreviations

AUM, 1 – Atlas ukrainskoi movy u 3-kh t. Kyiv: Naukova dumka, 1984. T. 1.

AUM, 2 – Atlas ukrainskoi movy u 3-kh t. Kyiv: Naukova dumka, 1988. T. 2.

AUM, 3 – Atlas ukrainskoi movy u 3-kh t. Kyiv: Naukova dumka, 2001. T. 3.

HPK – Hovirky Pivdennoi Kyivshchyny: Zbirnyk dialektnykh tekstiv. Upor. H.I. Martynova, Z.M. Denysenko, T.V. Shcherbyna. Cherkasy: PP Chabanenko Yu.A., 2008. 370 s.

HZP – Hovirky Zakhidnoi Poltavshchyny: Zbirnyk dialektnykh tekstiv. Uporiadnyk H.I. Martynova. Cherkasy: PP Chabanenko Yu.A., 2012. 325 s.

HCh – Hovirky Cherkashchyny: Zbirnyk dialektnykh tekstiv. Uporiadnyky H.I. Martynova, T.V. Shcherbyna, A.A. Taran. Cherkasy: PP Chabanenko Yu.A., 2013. 870 s.

UZGH – Ukrainski zakarpatski hovirky: Teksty. Upor ta peredm. O.F. Myholynets, O.D. Pyskach. Uzhhorod: Lira, 2004. 397 s.

MIDDLE DNIPRO AND TRANSCARPATHIAN INTERZONAL PARALLELS

Abstract. The paper regards one of the most celebrated problems in modern dialectology, with attempting to solve it and present its grounds through lingua-geographical and textography proofs. The article states the objective and tasks of the research that is to represent the revealed Middle Dnipro and Transcarpathian interzone phonetic parallels in patois texts, to signify means of their representation, regularity and peculiarities of their functioning in both dialectal continuums. In the speaking utterances of the dialect native speakers, some phonetic phenomena common for middle Dnipro and Transcarpathian patois are stated and analyzed in relation to vocal and consonantal features, with their relevance in various word positions. The research singles out the most distinct feature of the distant zones as the softened sounds are preserved though hardened in adjacent dialects. Those are consonants [pʰ], [uʰ] in the middle and final position being commonly and regularly realized before [a] of various origin and other back vowels. As well as the presence of soft consonant [cʰ] related to *bʰ after dental consonant before reflex *ç in variants *cʰamui*, *cʰamo*, *cʰamku*, and in the lexically derived form *kʰicmo*; soft and softened forms of velar phonemes /жʰ/, /шʰ/, /чʰ/ though being to various extent preserved in Middle Dnipro and Ukrainian Transcarpathian patois. The article specifies similar representation of front vowels and absence of prothetic consonant [b] before [y] (*lyxo*, *lyca*, *uzʰkui*, *uzh*, *ylucʰa*) and before [o] (*oʰgonʰ*, *oʰpʰix*). Specified analysis of the AUL (Atlas of the Ukrainian language) and patois texts collections evidently proves the interzonal phonetic similarity for Middle Dnipro and Transcarpathian dialects possibly originated through similar processes that had happened in them and through historically promoted colonializing developments, as well as peripheral character of both the areas.

Keywords: Middle Dnipro and Transcarpathian interzone parallels, patois text, vowel articulation, consonant articulation, Middle Dnipro patois, Ukrainian Transcarpathian patois.

© Мартинова Г., 2023 р.

Ганна Мартинова – доктор філологічних наук, професор кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, Черкаси, Україна; ganmart@meta.ua; <https://orcid.org/0000-0002-8033-075X>

Hanna Martynova – Doctor of Philology, Full Professor of the Department of Ukrainian Linguistics and Applied Linguistics, Bohdan Khmelnytsky National University, Cherkasy, Ukraine; ganmart@meta.ua; <https://orcid.org/0000-0002-8033-075X>

ДІЕСЛІВНІ ФОРМИ У «СЛОВНИКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» ПАВЛА БІЛЕЦЬКОГО-НОСЕНКА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'374:81'367.625

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).306–312

Марчило Л. Дієслівні форми у «Словнику української мови» Павла Білецького-Носенка; кількість бібліографічних джерел – 10; мова українська.

Анотація. Стаття присвячена аналізу дієслівних форм, зафіксованих у «Словнику української мови» Павла Білецького-Носенка, який вважають найповнішою лексикографічною працею першої половини XIX ст. Актуальність обраної теми зумовлена потребою дослідження діяльності письменника, педагога, лексикографа, автора першого великого словника української мови.

Словник містить цінний матеріал для вивчення не лише лексичної, а й граматичної системи української мови; у ньому зафіксовано і прокоментовано різні фонетичні, словотвірні та граматичні явища української мови, наведено багатий ілюстративний матеріал (живе мовлення, фольклорні джерела, писемні пам'ятки).

Метою статті є дослідження дієслівних форм, зафіксованих у «Словнику української мови» Павла Білецького-Носенка. Завдання полягають у виявленні синтетичних та аналітичних часових і способових форм дієслова у словникових статтях, визначення особливостей засобів вираження граматичних значень дієслів у відповідний період.

У словнику зафіксовані форми теперішнього, минулого, майбутнього часів дієслова, форми умовного і наказового способів, дісприкметники, дісприслівники, інфінітиви, переважна більшість яких має флексії та формотворчі афікси, які є нормативними в сучасній українській літературній мові. Виявлено у словнику специфічні форми, властиві граматичній системі української літературної мови (синтетичні форми майбутнього часу недоконаного виду, інфінітивні утворення), граматичні архаїзми у системі дієслівних форм (аорист, перфект, минулий особовий час, теперішній час дієслова *бути*), які могли вживатися під впливом писемних пам'яток, діалектні риси південно-східного наріччя (*стива, чита*), варіанти флексій у формах I особи множини (*-мь / -мо*) дієслів дійсного та наказового способів, III особи однини теперішнього часу, II особи множини наказового способу та ін.

Система дієслівних особових форм, представлена у «Словнику української мови» П. Білецького-Носенка, засвідчує складний процес, пов'язаний з усталенням літературних норм уживання граматичних форм в українській літературній мові.

Ключові слова: словник, лексикографія, дієслово, часові форми, флексія, Павло Білецький-Носенко.

Постановка проблеми. Писемні пам'ятки – важливе джерело інформації про життя, матеріальні та духовні цінності народу. Дослідження кожного періоду є внеском науковців у загальну картину розвитку суспільства, тому всі пам'ятки писемності української мови варті уваги і потребують вивчення. Ще багато документів, художніх творів, створених на території України упродовж минулих століть і збережених до нашого часу, залишаються в обмеженому доступі для дослідників. Одним із авторів, більшість творів якого не побачили світ за його життя, а діяльність не була оцінена належним чином сучасниками, був письменник, перекладач, фольклорист, лексикограф, етнограф Павло Білецький-Носенко (1774–1856). І хоча частина його праць була опублікована в XX ст., зокрема художні твори та словник, проте його творчість потребує подальшого дослідження.

Аналіз досліджень. Окремі праці літературознавців, істориків, педагогів засвідчують зацікавленість до творчого доробку діяча. Українські енциклопедичні видання містять окремі статті про нього, зокрема «Українська літературна енциклопедія» [Деркач 1988, с. 179–180], «Українська мова. Енциклопедія» [Німчук 2000, с. 47–48], «Енциклопедія історії України» [Томазов 2003] та ін. Як зауважує дослідник творчості П. Білецького-Носенка (автор монографії «П.П. Білецький-Носенко. Життя і творчість» (Київ, 1988)) Б.А.Деркач, «письменник у своїй розмаїтій художній творчості підносив ряд актуальних питань сучасності, виявляв глибоку за-

цікавленість здобутками української народної творчості, прагнув до розвитку українського художнього слова, до поширення його жанрових і стильових меж, тематичних образів» [Деркач 1973, с. 34].

На окрему увагу заслуговує мовознавча спадщина П. Білецького-Носенка. Серед його праць найвагомішими вважають граматику та словник «Словарь малороссійскаго, или юго-восточнорусскаго языка; филологическій, етимологическій, съ показаніемъ частей рѣчи, окончательныхъ корней словъ, идиотизмовъ, метаплазмовъ, со сводомъ синонимовъ, съ пословицами и поговорками, составленный по произношенію, какимъ говорятъ в Малой и Южной Россіи...», над яким він працював упродовж п'яти років (1838–1843). Хоча словником цікавилися діячі науки і культури ще в XIX ст., надрукований він був лише в 1966 р. у серії «Пам'ятки української мови». Підготував його до видання і написав вступну статтю В.В. Німчук. Діяльність П. Білецького-Носенка як мовознавця висвітлено в працях Б.С. Бутник-Сіверського [Бутник-Сіверський 1946, с. 207–213], П.І. Горещького [Горещький 1963, с. 55–59]. Матеріали словника переважно використовували у наукових розвідках із лексикології, етимології та інших розділів лінгвістики [Сіроштан 2019, с. 171–173, Файчук 2012, с. 562–568]. Проте лексикографічна праця, укладена П. Білецьким-Носенком, є важливим джерелом не лише для вивчення лексичного складу, фразеології, пареміології, а й граматичної будови української літературної та живої народної мови першої пол. XIX ст.

Важливо відзначити, що серед джерел словника, крім художніх творів українських письменників та усної народної творчості, були адміністративні, дипломатичні, юридичні акти, хронографи, літописи, твори конфесійного стилю XVII ст. [Німчук 1966, с. 19], що позначилося на багатстві та різноманітті ілюстративного матеріалу. Важливість дослідження словника П. Білецького-Носенка зумовлена ще й тим, що в ньому були відображені граматичні норми української мови першої половини XIX ст.

Вивченню мовного матеріалу словника з погляду формування граматичної системи української мови, зокрема дієслівних форм, досі не приділяли належної уваги. Питання походження та функціонування дієслівних форм у різні періоди розвитку української мови досліджували такі лінгвісти, як О.О. Потебня, С.П. Бевзенко, В.М. Русанівський, І.М. Керницький, А.І. Генсьорський. Окремим аспектам еволюції граматичної системи української мови, зокрема дієслову, присвячено праці І.В. Шаровольського, В.К. Дем'янчука, С.С. Смеречинського, Б.В. Кобилянського, В.І. Лавера, А.І. Даниленка та ін.

Метою статті є дослідження дієслівних форм, зафіксованих у «Словнику української мови» Павла Білецького-Носенка, а **завданнями** є виявлення синтетичних та аналітичних часових форм дієслова у словникових статтях, визначення особливостей засобів вираження граматичних значень дієслів у відповідний період.

Методи та методика. Для досягнення поставленої мети було застосовано описовий метод, що дало змогу виявити склад, структурні особливості дієслівних форм, представлених у словнику, систематизувати фактичний матеріал; прийоми порівняльно-історичного методу, що передбачає аналіз елементів мовної системи в діахронії з проєкцією на сучасний стан розвитку граматичної системи української мови.

Виклад основного матеріалу. У словнику зафіксовано лексеми, які належать до різних лексико-граматичних класів. Після кожної лексеми у дужках автор зазначає, яка це частина мови, рід (для іменників), спосіб (для дієслів) та інші важливі, на думку укладача, відомості.

Статті, в яких реєстровим словом є дієслово, мають різну структуру, різне наповнення. Є статті лише з перекладом і граматичними ремарками, наприклад:

«**Бубнявити** (г. ср.) Размокать; набрякать; бухнуть» [Б.-Н., с. 63]; «**Мирковати** (г. ср.) Разсуждать. Думать; толковать. См. **Митиковати**» [Б.-Н., с. 224]. Інколи П. Білецький-Носенко витлумачує значення слова, наприклад: «**Оландаровати** (г. д.) Брать на откупъ имніе» [Б.-Н., с. 261]; «**Поратися** (г.общ.) Отправлять всякую хозяйственную работу. **Упоратися** отдлаться, окончить трудную работу» [Б.-Н., с. 293].

Статті можуть містити переклад дієслова або його тлумачення, крім того, можуть наводитися форми дійсного й наказового способу, наприклад: «**Брати** (г. д.) Брать. «Беру, бравъ, братиму; бери». См. **Взяти**» [Б.-Н., с. 61]; «**Латати** (г. д.) Зашивать

дыры заплатками. Бить палкой» [Б.-Н., с. 206]; «**Плазовати** (г. ср.) Пресмыкаться. Въ «Енеидѣ» Ив. Котляревскаго: являться» [Б.-Н., с. 283].

Є багато статей, у яких, крім перекладу та форм або закінчень, наведені приклади вживання відповідних дієслів, переважно в прислів'ях і приказках, наприклад: «**Брехати** (г. д.) Лаять по-собачьи. Лгать. «Брешу, брешешъ, бреше; брешемо, брешете, брешуть; (прош.) брехавъ, -ла, -ло; -хали; збрехавъ, -нувъ; (буд.) брехатиму; збрешу, буду брехати». Посл. «Вильно собаки й на місяць брехати». Вольно клеветать на невинныхъ. «Собака бреше, вітеръ зносить». Собака лаеъ, вѣтеръ уносить. «Землі зывъ, а збрехавъ». Поклялся, а солгалъ. «Од' брехні не мруть, тільки брехуну віры не ймуть». Отъ лжи не умирають, только лгунамъ не вѣрятъ. «Бреше на вербѣ груши». Явно лжетъ. См. «Попа въ рѣшети возіти». «Москалівъ возіти»» [Б.-Н., с. 61].

Словникова стаття може мати заголовним не окреме слово чи словоформу, а й афікс. В.В. Німчук звертав увагу на цю особливість і зауважував, що «суфікси автор виділяє не завжди вдало, до суфіксальної частини зрідка він відносить частину кореня або навпаки, іноді частину основи відносить до флексії» [Німчук 1966, с. 32].

У багатьох випадках укладач не лише наводить різні форми дієслова та ілюстрації до їх уживання, а й коментує їх, використовуючи різні лінгвістичні терміни, що вживалися в той час у наукових працях: «-**бати** (-**пати**), усѣченно -**бать** (-**пать**). Оконча[тельный] корень глаголовъ, по большой части правильныхъ, дѣйствительныхъ и среднихъ, напр.: стрибати – баю, -баешъ, бае, -баемо, -баете, -бають; стрибавъ, стрибнувъ и проч. Многие изъ нихъ съ этимъ окончаніемъ при спряженіи и въ производныхъ отъ нихъ словахъ принимаютъ послѣ **б** и **п** вставочную букву **л**, напр.: рубати – рубаю и рублю – рубель (рубль), довбати (довбти) – довбаю и довблю (довбу) – довбанъ и довблень – довбленье; скребати – скреблень – скребло и проч.» [Б.-Н., с. 51].

До першої дієвідміни автор відносить дієслова на -**ати**, -**аты** (-**яти**), -**ать** (-**ять**) «*имати, пытати*» [Б.-Н., с. 46], -**вляти** «*благословляти, прославляти*» [Б.-Н., с. 82], -**зти** (-**зты**) «*везти, лизти, гризти*» [Б.-Н., с. 160], -**кати** (-**каты**) «*скакати, плакати*» [Б.-Н., с. 180], -**овати** (-**овать**) «*малювати, купувати*» [Б.-Н., с. 255–256], -**оти** «*колоти, молоти*» [Б.-Н., с. 266], -**пати** «*капати, клепати*» [Б.-Н., с. 273–274], -**ути** «*дути, чути*» [Б.-Н., с. 368], -**ити** «*пити, лити*» [Б.-Н., с. 408], -**ювати** (-**ювать**) «*кльовати, малювати*» [Б.-Н., с. 410], до другої – -**віти** (-**віты**, -**вить**) «*бавити, славити*» [Б.-Н., с. 79], -**дити** (-**дыть**, -**дыты**) «*водити, ходити, садити*» [Б.-Н., с. 117], -**зіти** (-**зыти**) «*возити, лазити*» [Б.-Н., с. 155], -**пїти** «*терпїти, топїти*» [Б.-Н., с. 282], -**сити** «*просити, косити*» [Б.-Н., с. 327], -**гїти** «*вертїти, крутїти*» [Б.-Н., с. 353], -**ити**, -**аги**, -**стити**, -**скати** «*блистїти, крестити, ляцати, гостити*» [Б.-Н., с. 405–406].

Належність дієслів до I чи II дієвідміни він пояснює таким чином: «-ешъ (-еши) Окончат[ельный] корень глаголовъ, единств[еннаго] числа, второго

лица, который въ третьемъ лицѣ измѣняется въ **-е**, а во множественномъ числѣ въ третьемъ же лицѣ на **-уть** или **-ють**; такіе глаголы причисляються къ 1-му спряженію» [Б.-Н., с. 135]; дієслова на **-ити** на зразок *косити* належать до другої дієвідміни: «Они всѣ втораго спряженія, потому что изъяв. накл. един[ственного] числа имѣють во 2-мъ лицѣ корень **-ишь** и во мн. ч. въ 3-мъ лицѣ **-ять (-ать)**» [Б.-Н., с. 171].

У словнику зафіксовані дієслова дійсного способу в різних особових та числових формах. Переважно закінчення дієслів збігаються з тими, що вживаються в сучасній українській мові.

П. Білецький-Носенко щодо дієвідмінювання дієслів I дієвідміни у теперішньому часі дійсного способу зазначає: «**-ати (-аты) (-яти)**, усфченно **-ать (-ять)**. Окон. кор. глагольовъ въ наклоненіи неопредѣленномъ, напр.: имати, пытати и проч., перваго спряженія; они спрягаются, изъяснительнаго наклоненія, времени настоящаго»: одн. (*-аю, -аешь, -ае (мае, пытае) / -а (ма, пыта)*), множ. (*-аемо, -аемъ, -аете, -ють, ъ*) [Б.-Н., с. 46].

В ілюстративному матеріалі (прислів'ях, приказках, загадках) форми теперішнього часу в однині мають такі закінчення:

I особа: «*Пробшу вѣшеци на вѣступци*» [Б.-Н., с. 90], «*Що вже маємо чинить, вже не тямлю бильшь, якъ жалкуешъ на кулішь, круту кашу нумъ варить*» [Б.-Н., с. 198].

II особа: «*Не де ѿ бьешъ, якъ по голови*» [Б.-Н., с. 113], «*Дѣла не рѣбишь и од' дѣла не 'доходишь*» [Б.-Н., с. 117], «*Що ты тамъ корзаешъ?*» [Б.-Н., с. 192], «*Чи кохаешъ стадокъ, то ѣ и упадокъ*» [Б.-Н., с. 338], «*Маешъ стадок, май и пастуха*» [там само], «*Не торкай іогѣ, бачишь іому чѣрва свѣтитъ*» [Б.-Н., с. 355], «*Чи чѣуешъ?*» [Б.-Н., с. 393]; «*Божовильный Марку, ходишь по ярмарку, ни купуешъ, ни торгуешъ, тилько рѣбишь свѣрку*» [Б.-Н., с. 414]. Проте у цитаті з Біблії вжито давнє закінчення *-иши*: «*Отче, аще вѣлиши мимо нести чашу сію отъ мене*» [Б.-Н., с. 83]. В одній зі статей автор пояснює, що закінчення *-ишь* (за його термінологією «окончательный корень») за походженням є скороченням «слов'яноцерковного» *-иши* [Б.-Н., с. 173].

У III особі однини наведено форми із флексіями, як і в сучасній українській літературній мові, тобто дієслова I дієвідміни не мають приголосного [т] у закінченні, наприклад: «*Крїи дороги гне топѣлю до самого дѣлу*» [Б.-Н., с. 117]. Численні випадки вживання наведені з фольклорних текстів, переважно з прислів'їв та приказок: «*Хто дбае да бгае, той мае*» [Б.-Н., с. 52], «*Хто рано встае, тому ѿ бигъ дае*» [Б.-Н., с. 54], «*Въ кишеніи ажъ гуде*» [Б.-Н., с. 108], «*Не по вась гуски, а водѣци напиться, – каже лисица*» [Б.-Н., с. 109], «*Не иде у чубъ ни идѣ, ни водѣ, бо, очевидячки, бидѣ*» [Б.-Н., с. 164], «*А воля да отвѣга або медь пье, або ѿ кайдани тре*» [Б.-Н., с. 177] та ін.

Дієслова II дієвідміни в III особі однини вживаються із закінченням **-ить**: «*Стирчить, мовъ бѣвдур*» [Б.-Н., с. 58], «*Такій гарный, ажъ бринить*» [Б.-Н., с. 62], «*Голоситъ сопѣлка*» [Б.-Н., с. 102],

«*Іому дзвѣнка свѣтитъ*» [Б.-Н., с. 114], «*Мовчить, мовъ кнѣшь*» [Б.-Н., с. 186], «*Спитъ сова, да кѣрки бѣчить*» [Б.-Н., с. 201] та ін.

Засвідчені в словнику усфчені форми дієслів I дієвідміни: «*«бліска» молнія сверкаеть*» [Б.-Н., с. 57], «*Чита навманѣ*» [Б.-Н., с. 82], «*Винъ гѣрно спива на гласы*» [Б.-Н., с. 99], «*Дзигаръ цѣка*» [Б.-Н., с. 115], «*Дѣба, мовъ мѣха по смѣтани*» [Б.-Н., с. 115], «*Хто не слѣха тѣта, той послуха кѣта*» [Б.-Н., с. 181] та ін., поширені в говірках південно-східного наріччя. Вживаються вони нині на Прилуччині [АУМ I, карта № 258], де народився і жив П. Білецький-Носенко. Такі ж форми можуть мати і прості форми майбутнього часу: «*Жинци рѣзумъ не замышѣ*» [Б.-Н., с. 145].

Наводить автор у словнику паралельні форми III особи однини: «*Катъ знае или знаетъ*» [Б.-Н., с. 177], «*зна* (г. д.) Изъяснительнаго накл[оненія], времени настоящаго, ед. ч.; 3-е лице: знаетъ» [Б.-Н., с. 157]; «*Чого винъ рѣпа, рѣпае?*» [Б.-Н., с. 313]. На випадки усфчення звертає увагу сам автор. Окрема словникова стаття присвячена формам дієслова **казати**: «*Кѣ* (г. д., изъяснительнаго наклоненія, настоящаго времени, единственнаго числа, 3-го лица) Начало: казати, вмѣсто «каже». «Винъ *ка* ячмень, жѣнка *ка* гречка. Не мовъ мини ни словечка, нехай буде гречка!» Онъ говорить ячмень, а жена говорить гречка. Не сказывай ни словца, не спорь, пусть будетъ гречиха. «Що *кѣте* (мн. ч. 2-е лице)?» Что вы говорите? Что изволите сказать? Это усфченный ідіотизмъ (метаплазмъ). Грицько Основьяненко написалъ: «*ты казѣшь; винъ, вона кѣз; мы казѣмо*». Въ Полтавской губерніи такъ не говорятъ» [Б.-Н., с. 175].

Зафіксовані в словнику форми теперішнього часу I особи множини з такими флексіями: «*Идемѣ (идемо)* вдвойга (удвойга)» [Б.-Н., с. 113], «*Що вже маємо чинить, вже не тямлю бильшь, якъ жалкуешъ на кулішь, круту кашу нумъ варить*» [Б.-Н., с. 198]. Про паралельні флексії дієслів у формах теперішнього і простого майбутнього часів написано в окремій статті: «**-мо (-мъ)** Придаточный корень глагольовъ, перваго лица множественнаго числа, изъяснит[ельнаго] наклоненія, временъ настоящаго, будущаго и повелительнаго наклон[енія], усфченно **-мъ**. Напр.: *пишемѣ, напишемѣ, напишемъ, напишимъ, ходѣмо – ходѣмо, -мъ и проч.*» [Б.-Н., с. 227]. Отже, автор звертає увагу на варіанти флексії у відповідній формі.

У II особі множини вжито форми: «*Чи бачите?*» [Б.-Н., с. 52], «*Чи вживаете люлечку?*» [Б.-Н., с. 363].

У III особі виявлені форми: «*Дзвѣняют на гвалтъ*» [Б.-Н., с. 96], «*Не святыи гѣрцики лѣплятъ, а такіи жѣ грѣшныи, нѣбы ѿ мы*» [Б.-Н., с. 104], «*В' іого сверблятъ (чѣхаються) долѣни*» [Б.-Н., с. 121] «*Дзигары бѣють*» [Б.-Н., с. 115], «*Винъ знае, де рѣки зимуютъ*» [Б.-Н., с. 309].

У деяких формах теперішнього часу та майбутнього часу доконаного виду засвідчені варіанти (*сичуть – сикнуть, печуть – пекуть* [Б.-Н., с. 198]), що пов'язано з чергуваннями в основі дієслів.

У словнику зафіксовано прості форми майбутнього часу дієслова, наприклад:

I особа однини: «Хочь на собі *повезу*, да вже!» [Б.-Н., с. 111], «Я тобі *дещо скажу*» [Б.-Н., с. 114];

II особа однини: «З' *брехнею свить про-идешь*, да назадь не *вернешься*» [Б.-Н., с. 61], «Не *продерешь* очей, дакъ *розберешь* калитку» [Б.-Н., с. 177], «Чи *піймешь*, брате, віру?» [Б.-Н., с. 283]; «*Добудешь* у кишенъ хвукá» [Б.-Н., с. 375]; «*Візьмешь* чвиркъ» [Б.-Н., с. 386];

III особа однини: «Кому́ бигъ *поможє*, той все (всихъ) *переможє!*» [Б.-Н., с. 55]; «Не *одогривай* гадюки в' пазуси, бо *вкусить*» [Б.-Н., с. 92]; «*Лихо нападє* лицвинá, коли не *дзєкне*» [Б.-Н., с. 114], «Дóля, мовь *трясця*, когó *зхóче*, тогó й *нападє*» [Б.-Н., с. 121], «*Каплина воды все капь да капь*, да й *камене пробьє*» [Б.-Н., с. 178];

I особа множини: «А *побáчимо*, що *будє* дальшійшь!» [Б.-Н., с. 111], «Якъ *дййде* до чогó, то *мы себе покажемó*» [Б.-Н., с. 118];

II особа множини: *будете* [Б.-Н., с. 128], *напишете* [Б.-Н., с. 129];

III особа множини: «Паньí, мовь *дурни*, що *зхóчуть* те й *зроблють*» [Б.-Н., с. 126], «*Шануй* гóры и мóсты, *будуть* цйлий кóсти» [Б.-Н., с. 184], «*Закй одййдуть* шпáры» [Б.-Н., с. 401].

I хоча в зразках дієвідмінювання дієслова II дієвідміни мають закінчення *-ать /-ять*, проте в прикладах можуть спостерігатися відхилення, напр.: «*зроблють*» [Б.-Н., с. 126], очевидно, за аналогією до I дієвідміни.

У додатках П. Білецький-Носенко зазначає, що часів майбутніх («будущих») є два – з допоміжними дієсловами *буду* та *иму* [Б.-Н., с. 417].

У словнику виявлено синтетичні форми майбутнього часу недоконаного виду: «*Бáчити* (г. д.) Видѣтъ, смотрѣтъ *Бáчу, бачивь, побáчу, бачитиму*» [Б.-Н., с. 52], «*«бигтима»* *будетъ* ѣхать» [Б.-Н., с. 54], «*«бйтиму»* *буду* бить и проч., *«битимуть»* *будуть* бить и проч.» [Б.-Н., с. 56], «*Знатимешь* до нóвých вйникивь» [Б.-Н., с. 77], «Якъ *дбáтимешь*, то й *мáтимешь*» [Б.-Н., с. 112], «*Швйдко днйтиме*» [Б.-Н., с. 119], «А *дóки терпитиму?*» [Б.-Н., с. 120], «*Люде просвітку не даватимуть*» [Б.-Н., с. 303] та ін. Трапляються випадки окремого написання компонентів відповідної форми: «*робить имете*» [Б.-Н., с. 350]. Отже, на початку XIX ст. синтетичні форми майбутнього часу недоконаного виду були активно вживаними, що й відображено в аналізованих текстах.

Форма I особи множини може мати закінчення *-мь*: *мы йтймемь* [Б.-Н., с. 167], *ймитимемь* [Б.-Н., с. 168].

В одній статті об'єднано дієслова *имáти*, *имйти* (*мáти*), які вживаються як повнозначні, але можуть виконувати функцію допоміжних. Як зазначає П. Білецький-Носенко, «служить *помогающимъ* для *составления* *будущаго* *неопредѣленнаго*, *показываєть* рѣшительное *намѣреніе* *исполнять* и *начинать*» [Б.-Н., с. 167–168]. Дієслово *мати* у процесі розвитку мови збереглося (пор.: *матиму*, *матимешь*, *матиме*, *матимемо*, *матимете*, *матимуть* [Б.-Н., с. 168]), на відміну від *имити*.

У статті наведено приклад уживання форми майбутнього часу з допоміжним дієсловом *имати*

– *имáши* в церковнослов'янській мові: «*И имйти имайши* *сокровище* на *небеси*» [Б.-Н., с. 168]. Проте в сучасній українській літературній мові дієслово *мати*, поєднуючись з інфінітивом, утворює не форму майбутнього часу, а конструкцію на позначення дії майбутньої реалізації, в якій відповідне дієслово має модальне значення.

В іншій статті про дієслово *мати* зазначено, що у функції допоміжного воно приєднується до всіх дієслів на позначення майбутнього неозначеного часу («будущаго неопредѣленнаго времени») [Б.-Н., с. 231].

Допоміжне дієслово *бути* вживається «як допоміжній глагол для *составления* *будущаго* *неопредѣленнаго* *всѣхъ* *глаголовъ*: «*Такй бйду ходйти*, *такй бйду любйти*» [Б.-Н., с. 128], «*Буду*, *мати*, *Жито жсати*, *Дóленьки шукати*» [Б.-Н., с. 121], «*Грай метєлицю*, *будемо тáнчити*» [Б.-Н., с. 223].

Отже, у відповідний період синтетична та аналітична форми майбутнього часу недоконаного виду вживалися паралельно.

У матеріалах словника зафіксовано різні форми минулого часу. Переважають синтетичні форми, які постали на основі перфекта, що втратив допоміжне дієслово. Форми минулого часу чоловічого роду мають формотворчий суфікс *-в-* та закінчення *-ь*: «*Подобгавь* *ноги*» [Б.-Н., с. 52], «*Упáвь горичеревомь*» [Б.-Н., с. 103], «*Шоб' мене звинчáвь з' кумовымь дивчáмь*» [Б.-Н., с. 116] та ін. Проте у творах конфесійного стилю можуть бути форми із суфіксом *-л-*, напр.: «*Же естли бы грйшнозо застрайиль*, *вь роспачь бы его впрáвиль*» [Б.-Н., с. 317]. Форми жіночого, середнього роду та множини мають суфікс *-л-* та закінчення, як у сучасній мові: «*Нагадáли* *козй смерть*» [Б.-Н., с. 92], «*На догáдь бурякйвь*, *щобь канусты далй*» [Б.-Н., с. 120], «*Пишла* *луна по гаю*» [Б.-Н., с. 213]. Виявлено форми без суфікса *-в-*, напр.: *я бигь*, *ты мыгь*, *винь продригь* [Б.-Н., с. 110].

Трапляються в ілюстративному матеріалі приклади з архаїчними формами. Зокрема, до таких належать форми аориста (синтетичної форми минулого часу), що в XIX столітті в живій українській мові не вживалися, напр.: «*Начаши же* *нань вáдити ...*» [Б.-Н., с. 67], «*И не пребиши* *ему голени*» [Б.-Н., с. 101], «*И много пружáвсья*, *изйде*» [Б.-Н., с. 304]. Вони вживаються в цитатах зі Святого Письма, про що зазначено в коментарях.

Крім синтетичних, виявлено аналітичні форми минулого часу («*Зхотйвь есй* *сикáнки?*» [Б.-Н., с. 326]), про які Павло Білецький-Носенко пише, що вони утворені з допоміжним дієсловом *бути* «для *составления* *наклонения* *обличительнаго* или *укорительнаго*; напр.: *писáвь*, *писáла*, *писáло есй*; *писáли есьмó*, *смо*, *писали есьтє*, *сте* (усѣченно)» [Б.-Н., с. 128]. У сучасних мовознавчих дослідженнях відповідні форми позначають терміном «перфект». Така аналітична форма минулого часу у давньо- та староукраїнській мові використовувалася на позначення минулої дії, результат якої наявний у момент мовлення.

В ілюстративному матеріалі виявлено форми минулого особового часу, що постали на основі давнього перфекта: «*Ажь об' полы ударились-ьмо*» [Б.-

Н., с. 43], «*Ажъ мѹсили-сьмо об' пѹлы вдѹрнитися*» [Б.-Н., с. 290]; «*Абы-сьте бѹга молили*» [Б.-Н., с. 42]. Особливістю минулого особового часу є те, що допоміжне дієслово *бути* у складі аналітичної форми зазнало фонетичної деформації, а вживання її обмежувалося I та II особами.

Цікаво, що автор по-різному коментує структурні особливості зазначених афіксів. Так, формі **сьмо** присвячено окрему статтю: «-сьмо (г. ср. вь усѣченномъ видѣ: есьмо). Есмы, начало: бытъ; 1-е лице множ[ественнаго] числа настоящего времени» [Б.-Н., с. 346], слова **абы-сьмо** та **абысьте** кваліфікує як сполучники з дієсловом та займенником, де **сь-**, на думку укладача, є зворотним займенником **ся**. У сучасних мовознавчих дослідженнях **сьмо** та **сьте** визначають як залишки дієслова **бути** у формах теперішнього часу **есмо** (I особа множ.), **есте** (II особа множ.), що походять від праслов'янських *jesmь і *jeste. Відповідні явища відбито в пам'ятках української мови XVII–XVIII ст., де зафіксовано морфологічні видозміни колишнього перфекта і різні стадії деформації дієслова *бути* (еси → есь – сь; есмо → сьмо – смо; есте → сте).

Такі форми (за даними «Атласу української мови») паралельно з нормативно-літературними вживаються в багатьох говірках південно-західного наріччя: *хо 'ди[лис'мо], ро 'би[лис'мо], хо 'ди[лим], ро 'би[лим], хо 'ди[үйем], хо 'ди[вім]* та ін. [АУМ II, карта № 245]. Отже, до словника вони могли потрапити з джерел, створених у західних регіонах.

Приділяє увагу автор атематичним дієсловом *бути*, *дати*, *їсти* (у словнику – *исты*). Так, він наводить форми дійсного способу дієслова *бути*. У словниковій статті із заголовним словом *бути* («*Бути, бувати*») зазначає, що воно не має форми I особи однини теперішнього часу дійсного способу [Б.-Н., с. 65], але у статті про закінчення атематичних дієслів у II особі однини наводить форму *есмь* [див. Б.-Н., с. 326]. Форма II особи однини теперішнього часу – *еси*: «*Бо дурень еси*» [Б.-Н., с. 58], «*Искажи мині з' кимъ ты братаешься, а я тоби скажу, хто ты еси*» [Б.-Н., с. 61]. У III особі однини зафіксовано форми *ѣ* (окрема стаття) і *есть*: «*Е у глеку молока, дакъ жо жь? Голова не влізе*» [Б.-Н., с. 99], «*Не знаю, чи ѣ в' Кузми гроши!*» [Б.-Н., с. 107], «*Якъ ѣ у бога день*» [Б.-Н., с. 114], «*Що дѹху ѣ, зипѣе*» [Б.-Н., с. 126], «*Згѹла безъ грѹха ѣ власность божія*» [Б.-Н., с. 152] та ін. Множина представлена формами *есьмо* або *смо* (I особа), *есьте* або *сте* (II особа), *суть* (III особа).

Форми минулого та майбутнього часу дієслова *бути* вже такі, як у сучасній мові: *бувъ, булѹ, булѹ* (однина); *були* (множина); *бѹду, бѹдешь, бѹде* (однина); *бѹдемо, бѹдете, бѹдутъ* (множина). Як майбутній другий («будущее второе») кваліфікує автор форми майбутнього часу недоконаного виду *будати-му, будатимешь, будатиме* (однина); *будатимемъ, будатимете, будатимуть* (множина). У статтях наведено приклади вживання дієслова у різних часових і способових формах: «*Абы були побрѹзгачи, то найдутся ѣ послѹхачи*» [Б.-Н., с. 42], «*...Рѹби, небѹже, и все бѹде гѹже!*» [Б.-Н., с. 101], «*Да була у мене жінка, да (та) булѹ жь у мене любка*» [Б.-Н., с. 111], «*Було в' кѹры*» [Б.-Н., с. 201] та ін.

Дієслово *дати* переважно має такі ж форми, як у сучасній українській мові: *Дамѹ, даемо* [Б.-Н., с. 111], *Давѹтимемъ* [Б.-Н., с. 112], *Дасѹ, Дастѣ* [Б.-Н., с. 112] та ін. Досить часто вживається воно у складі паремій: «*Дастъ бигъ*» [Б.-Н., с. 111], «*Якъ коржа, дакъ кѹржа, якъ спечемо, то и дамо*» [Б.-Н., с. 192], «*Завтрѹ дастъ бог свитъ, дастъ и совитъ*» [Б.-Н., с. 323], «*Дав ляца у піку*» [Б.-Н., с. 280], «*Я дамъ заразъ въ тришия*» [Б.-Н., с. 357].

Крім інфінітивів *дати* й *давати*, автор наводить ще *даѹти* [Б.-Н., с. 112], у формі II особи множини майбутнього часу – *дадѹте* [Б.-Н., с. 112], що, як відомо, в сучасній літературній мові не вживаються.

Дієслово *їсти* (*їсти*) має форми: теп. «*Я имъ*», «*ты исѹ*», «*винъ, вона, воно истъ*», «*їмо*», «*їсте*», «*воны идѹтъ*», мин. «*ївъ, їли*», майб. «*їстиму*», «*їстимемъ*» [Б.-Н., с. 171]; часто вживається в пареміях, наприклад: «*Чій борць исѹ, тому ѣ годи*» [Б.-Н., с. 60], «*Не истъ панъ дякъ гусѹкъ*» [Б.-Н., с. 109], «*Истъ мене їдѹма*» [Б.-Н., с. 164] та ін. У словниковій статті з реєстровим словом *исты* П. Білецький-Носенко наводить і префіксальні утворення («*Бѹса зѹйвъ*», «*Землі тобѹ зѹймъ*») [Б.-Н., с. 171].

Отже, атематичні дієслова, крім дієслова *бути*, переважно вже мають форми, які вживаються в сучасній українській мові.

У словнику наведено зразки дієвідмінювання дієслів не лише дійсного, а й наказового способу [Б.-Н., с. 44]. До системи форм наказового способу, засвідчених в аналізованому матеріалі, належать як синтетичні, так і аналітичні форми. У деяких випадках автор наводить відповідні парадигми: II ос. одн. -*ай* (*май, пытай*); III ос. *нехай* (*хай*) *мае, пытае*; I ос. множ. *маймо, пытаймо*; II ос. *майте, пытайте*; III ос. *нехай* (*хай*) *мають, пытають*» [Б.-Н., с. 46].

Уживаються вони в паремійних одиницях, наприклад: «*Кажѹ, Клѹме, хай и твое не гѹне!*» [Б.-Н., с. 98], «*Жартѹй глѣчку, закі винця одирвѹтѹся*» [Б.-Н., с. 99], «*Глянъ же, глянь!*» [Б.-Н., с. 100], «*Гей пѣче, нѹша пѣче! Зпечѹ коровѹй грѣче!*» [Б.-Н., с. 106], «*Нехѹй задни тѣбе берѹтъ!*» [Б.-Н., с. 143].

Атематичне дієслово *їсти* має форми «*Ижъ, їжъте*» [Б.-Н., с. 165], що відповідають сучасним (*їж, їжте*).

Цікаво, що у формі II особи множини дієслова можуть уживатися з давньою флексією: *їйдѹте* [Б.-Н., с. 167]; *колѹте, мелѹте* [Б.-Н., с. 267], хоча сам автор зазначає, що «усѣченнѹ видѣ вь повелительномъ наклоненіи -тъ: пишѹтъ, робѹтъ вмѣсто пишѹте, робѹте» [Б.-Н., с. 350].

У формах умовного способу граматична частка **би** представлена різними варіантами: «*Врагъ бы бѹвъ твоего батька да матеръ!*» [Б.-Н., с. 85], «*Нема того їѹлопа, якій бѹ не лѹкѹвся пошитися в' дѹрни*» [Б.-Н., с. 174], «*Примѹли б' мене – в' лѹжци втѹпѹли*» [Б.-Н., с. 208], «*Примѹвъ бы живѹемъ зѹивъ*» [Б.-Н., с. 300], «*Примѹли бѹ у лѹжци втѹпѹли*», «*Чортѹ бѹ твоего батька пробѹли!*» [Б.-Н., с. 302], «*Коли бѹ свини да роги, вона всѹхъ покѹлола бѹ*» [Б.-Н., с. 312], «*Коли бѹ свині да роги,*

усихъ **бы** **поколола**» [Б.-Н., с. 323] та ін.

Інфінітив має формотворчий суфікс *-ти*, хоча інколи можуть траплятися випадки з редукованим кінцевим голосним, наприклад: *Дмухати* [Б.-Н., с. 119], *Коморниковати* [Б.-Н., с. 190], *Құповати* [Б.-Н., с. 200], *Молодиковати* [Б.-Н., с. 228], *Обжинати* [Б.-Н., с. 253], *Репетовати* [Б.-Н., с. 311], *Сичати* [Б.-Н., с. 328]. Пор.: *плесть, несть, исть* [Б.-Н., с. 344]. Отже, у словнику відбито паралелізм у вживанні інфінітивних форм на *-ти* і *-ть*, що спостерігалось в живому розмовному мовленні.

Виявлено в аналізованому матеріалі інфінітивні утворення від окремих дієслів із суфіксами пестливості, про які П. Білецький-Носенко говорить, що вони позначають «дїйствие и желаніе очень умилительно, какъ говорятъ матери своимъ дѣтямъ» [Б.-Н., с. 262]: **-ки**: «*істи – истки; гуляти – гулятки*» [Б.-Н., с. 183]; **-оньки, -очки**: «*істоньки, -точки, спатоньки, -точки, гулятоньки, -точки*» [Б.-Н., с. 262]; **-уненьки, -уни**: «*спати – спатуни, спатуненьки; істи – істуни, істуненьки*» [Б.-Н., с. 365]; **-усеньки, -уси**: «*спати – спатуси, спатусеньки*» [Б.-Н., с. 367].

Звертає увагу автор на морфологічні явища, зокрема чергування приголосних у дієслівних коренях, про вставний [л] після губного: «*казати – кажу, каже; скакати – скачу, скаче; писати – пишу, пише; свистати – свищу, свище*» [Б.-Н., с. 46], «*грабити – граблю*», «*копити – коплю*» [Б.-Н., с. 47] та ін. Дієслово *ходити* у формі І особи однини теперішнього часу зафіксоване з шиплячим [ж] («*Хожу*» [Б.-Н., с. 377]), що відбиває живу вимову у говірках Прилуччини [АУМ I, карта № 254].

Зафіксовані в словнику дієприкметники, дієприслівники, безособові форми: *волаючий* [Б.-Н.,

с. 83], *маючий* [Б.-Н., с. 222], *ростучий* [Б.-Н., с. 317], *верчений* [Б.-Н., с. 353], *взникнувши* [Б.-Н., с. 75], *готуючи* [Б.-Н., с. 105], *прогавивши* [Б.-Н., с. 108], *не говівши* [Б.-Н., с. 112], *нагорожаючи* [Б.-Н., с. 235], *писано* [Б.-Н., с. 282] та ін. Як видно з наведених прикладів, не всі форми збереглися в сучасній українській літературній мові, зокрема, це стосується активних дієприкметників.

Висновки. У «Словнику української мови» Павла Білецького-Носенка представлено різні часові, способові форми дієслова, дієприкметники, дієприслівники, інфінітиви. У матеріалах словникових статей виявлено синтетичні форми теперішнього, майбутнього часу доконаного виду, недоконаного виду типу *писатиму*, минулого часу, форми наказового способу (II ос. одн., I, II ос. множ.) та аналітичні форми майбутнього часу недоконаного виду з допоміжним дієсловом *бути*, форми умовного способу, наказового (III ос. одн. і множ.). Переважна більшість форм має флексії та формотворчі афікси, які є нормативними в сучасній українській літературній мові, зокрема й ті, які відображають специфічні риси, властиві граматичній системі української мови (синтетичні форми майбутнього часу недоконаного виду, інфінітивні утворення). Проте у фактичному матеріалі відбито деякі морфологічні південно-східні діалектні риси, зафіксовано архаїчні елементи дієслівної системи, що залишилися на периферії граматичної системи української мови.

«Словник української мови» видатного українського лексикографа першої половини XIX ст. Павла Білецького-Носенка є важливим джерелом вивчення історії української мови, в якому зібрано й упорядковано багатий мовний матеріал, і належить до культурних надбань українського народу.

Література

1. Бутник-Сіверський Б.С. «Малороссийский словарь» і «Грамматика» П. Білецького-Носенка. *Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР*. Київ, 1946. Томи 2–3. С. 207–213.
2. Горещкий П.Й. Історія української лексикографії. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 244 с.
3. Деркач Б. Життя і творчість П.П. Білецького-Носенка. *Павло Білецький-Носенко. Поезії*. Київ: Радянський письменник, 1973. С. 3–34.
4. Деркач Б.А. Білецький-Носенко Павло Павлович. *Українська літературна енциклопедія*. Т. 1: А–Г. Київ: Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії імені М.П. Бажана, 1988. С. 179–180.
5. Німчук В.В. Білецький-Носенко Павло Павлович. «Українська мова». *Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. С. 47–48.
6. Німчук В.В. Перший великий словник української мови Павла Білецького-Носенка. *Білецький-Носенко П.П. Словник української мови*. Київ: Наукова думка, 1966. С. 5–37.
7. Сіроштан Т.В. Абстрактна лексика в українській мові XIX ст. (на матеріалі словника П. Білецького-Носенка). *Світ мови – світ у мові*: матеріали V Міжнар. наук. конф., 24–25 жовтня 2019. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова. С. 171–173.
8. Томазов В.В. Білецький-Носенко Павло Павлович. *Енциклопедія історії України*: Т.1: А–В. Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Biletskyj_Nosenko_P
9. Файчук Т.Г. Суфіксальний словотвір іменників української мови (на матеріалі словника української мови П. Білецького-Носенка). *Акцентологія. Етимологія. Семантика. До 75-річчя академіка НАН України В.Г. Скляренка*. Київ: Наукова думка, 2012. С. 562–568.

Джерела

10. АУМ – Атлас української мови: в 3 т. Київ: Наукова думка, 1984–2001.

11. Б.-Н. – Білецький-Носенко П.П. Словник української мови. Київ: Наукова думка, 1966. 424 с.

References

1. Butnyk-Siverskyi B.S. (1946) «Malorossyiskyi slovar» і «Hrammatyka» P. Biletskoho-Nosenka [“Malorossyiskyi Slovar” and “Grammar” by P. Biletskyi-Nosenko]. *Naukovi zapysky Instytutu movoznavstva AN URSR*.

Тому 2–3. Kyiv. S. 207–213 [in Ukrainian].

2. Horetskyi P.I. (1963) *Istoriia ukrainskoi leksykohrafii* [History of Ukrainian Lexicography]. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR. 244 s. [in Ukrainian].

3. Derkach B. (1973) *Zhyttia i tvorchist P.P. Biletskoho-Nosenka* [Life and Work of P.P. Biletsky-Nosenko]. *Pavlo Biletskyi-Nosenko. Poezii*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk. S. 3–34 [in Ukrainian].

4. Derkach B.A. (1988) *Biletskyi-Nosenko Pavlo Pavlovych* [Biletskyi-Nosenko Pavlo Pavlovich]. *Ukrainska literaturna entsyklopediia*. T. 1: A–H. Kyiv: Holov. red. Ukr. rad. entsyklopedii imeni M.P.Bazhana. S. 179–180 [in Ukrainian].

5. Nimchuk V.V. (2000) *Biletskyi-Nosenko Pavlo Pavlovych* [Biletskyi-Nosenko Pavlo Pavlovich]. «Ukrainska mova». *Entsyklopediia*. Kyiv: Vyd-vo «Ukrainska entsyklopediia» im. M.P. Bazhana, S. 47–48 [in Ukrainian].

6. Nimchuk V.V. (1966) *Pershyi velykyi slovnyk ukrainskoi movy Pavla Biletskoho-Nosenka* [The First Large Dictionary of the Ukrainian Language by Pavlo Biletskyi-Nosenko]. *Biletskyi-Nosenko P.P. Slovnyk ukrainskoi movy*. Kyiv: Naukova dumka. S. 5–37 [in Ukrainian].

7. Siroshchan T.V. (2019) *Abstraktna leksyka v ukrainskii movi KhIKh st. (na materialy slovnyka P.Biletskoho-Nosenka)* [Abstract Vocabulary in the Ukrainian Language of the 19th Century (Based on the Material of the Dictionary of P. Biletskyi-Nosenko)]. *Svit movy – svit u movi: materialy V Mizhnar. nauk. konf., 24–25 zhovtnia*. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova. S. 171–173 [in Ukrainian].

8. Tomazov V.V. (2003) *Biletskyi-Nosenko Pavlo Pavlovych* [Pavlo Pavlovich Biletskyi-Nosenko]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: T. 1: A–V Redkol.: V.A. Smolii (holova) ta in. Kyiv: Naukova dumka. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Biletskyj_Nosenko_P [in Ukrainian].

9. Faichuk T.H. (2012) *Sufiksalni slovotvir imennykiv ukrainskoi movy (na materialy slovnyka ukrainskoi movy P. Biletskoho-Nosenka)* [Suffix Word Structure of Nouns of the Ukrainian Language (Based on the Material of the Dictionary of the Ukrainian Language by P. Biletskyi-Nosenko)]. *Aktsentolohiia. Etymolohiia. Semantyka. Do 75-richchia akademika NAN Ukrainy V.H. Skliarenka*. Kyiv: Naukova dumka. S. 562–568 [in Ukrainian].

Sources

10. AUM – Atlas ukrainskoi movy [Atlas of the Ukrainian Language]: v 3 t. Kyiv: Naukova dumka, 1984–2001 [in Ukrainian].

11. B.-N. – Biletskyi-Nosenko P.P. *Slovnyk ukrainskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian Language]. Kyiv: Naukova dumka, 1966. 424 s. [in Ukrainian].

THE VERB FORMS IN PAVLO BILETSKYI-NOSENKO'S DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

Abstract. The article analyzes the verb forms fixed in Pavlo Biletskyi-Nosenko's Dictionary of the Ukrainian Language, which is the most complete lexicographic work of the first half of the 19th century. The actuality of the chosen topic is due to the need to study the activities of the writer, teacher, lexicographer, author of the first large dictionary of the Ukrainian language.

The dictionary contains valuable material for the study of the lexical and grammatical systems of the Ukrainian language; it fixes and comments on various phonetic, derivational and grammatical features of the Ukrainian language, provides rich illustrative material (live speaking, folklore sources, written monuments).

The purpose of the article is to study the verb forms fixed in the Dictionary of the Ukrainian Language by the famous lexicographer Pavlo Biletskyi-Nosenko. The tasks are to identify synthetic and analytical tense and mood forms of the verb in dictionary entries, to determine the peculiarities of the means of expressing the grammatical meanings of verbs in the corresponding period.

The dictionary includes the present, past, and future tenses of the verb, the subjunctive and imperative moods, participle and adverbial forms, infinitives. The vast majority of forms have inflections and formative affixes that are normative in the modern Ukrainian literary language.

The dictionary reveals specific forms of the grammatical system of the Ukrainian literary language (synthetic forms of the future imperfect, infinitive formations), grammatical archaisms in the system of verb forms (aorist, perfect, past personal tense, present tense of the verb *to be*), which could have been used under the influence of written monuments. Dialectal features of the southeastern dialect (*снуба, чуба*), variants of flexions of the first person plural of verbs of the active and imperative moods (*-мь / -мо*), the third person singular of the present tense, and the second person plural of the imperative mood were noted in the dictionary.

The system of verbal personal forms in P. Biletskyi-Nosenko's Dictionary of the Ukrainian Language demonstrates a complex process connected with the development of literary norms of grammatical forms in the Ukrainian literary language.

Keywords: dictionary, lexicography, verb, verbal tense forms, flexion, Pavlo Biletskyi-Nosenko.

© Марчило Л., 2023 р.

Лариса Марчило – кандидат філологічних наук, докторантка кафедри української мови Українського державного університету імені М.П. Драгоманова, Київ, Україна; l.m.marchylo@udu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-6384-3919>

Larysa Marchylo – Candidate of Philology, Doctoral Candidate at the Department of Ukrainian Language, Mykhailo Drahomanov State University of Ukraine, Kyiv, Ukraine; l.m.marchylo@udu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-6384-3919>

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА ВАСИЛЯ НІМЧУКА В КНИЖКОВИХ ФОНДАХ УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 027.7(477.87-25):027.2 Німчук+025.171

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).313–319

Медведь М. Приватна бібліотека Василя Німчука в книжкових фондах Ужгородського національного університету; кількість бібліографічних джерел – 4; мова українська.

Анотація. У статті досліджується приватна колекція книг відомого українського мовознавця Василя Васильовича Німчука, яка за його заповітом у 2021 році була передана до Ужгородського національного університету. Задля вшанування пам'яті про вченого університет створив кімнату-музей «Бібліотека професора Василя Німчука». Метою наукової розвідки стало дослідження різнобічних мовознавчих джерел, які базувалися на наукових інтересах ученого та зберігалися в приватній бібліотеці професора Німчука. Основу приватної колекції склали книги з давньоруської та старослов'янської мов, історії, діалектології та ономастики української мови, історії української літературної мови та української лінгвістики, проблем української мови як конфесійної тощо.

Основним завданням дослідження є аналіз майже п'ятитисячної колекції видань за тематичною, мовознавчою, видовою та хронологічною характеристиками. У дослідженні зосереджено увагу на специфіці створення та поповнення приватної колекції книг відомого мовознавця, її особливостях та впорядкуванні. Підкреслено наукову цінність та особливість експонатів у колекції «Бібліотека професора Василя Німчука», якими є його дисертаційні дослідження: «Словотвір іменних частин мови в закарпатських верхньонадборжавських говірках» (1963); «Староукраїнська лексикографія» (1981). У колекції «Бібліотека професора Василя Німчука» виявлено чимало видань із досліджень українського лексикону, більшість із яких – дарунки авторів книг професору Німчуку, а унікальність дарчих надписів є підтвердженням співпраці вченого з цілою плеядою українських мовознавців.

У статті запропоновано деталізовану класифікацію видань текстів української літератури середньовічного періоду під назвою «Слово о полку Ігоревім»; звернено особливу увагу на видання колекції за мистецтвознавчою й археологічною тематикою; досліджено мовний репертуар книг колекції, здійснено хронологічну характеристику видань.

Наукова бібліотека Ужгородського національного університету поповнилася унікальними мовознавчими виданнями, більшість із яких заповнили лакуни її фонду, а завдяки відкритому доступу до електронного каталогу колекції «Бібліотека професора Василя Німчука» відомості про видання колекції стали доступними в інтернет-просторі. Можливість користування книжковою колекцією визначена заповітом ученого, у якому він зумовив вільний доступ до його приватних книг не лише науковцям і студентам, а й широкій громадськості.

Ключові слова: Наукова бібліотека Ужгородського національного університету, Василь Німчук, приватна бібліотека Василя Німчука, колекція книг «Бібліотека професора Василя Німчука», архів Василя Німчука.

Постановка проблеми. Ім'я видатного земляка, знаного у світі мовознавця Василя Німчука золотими літерами вписано в історію закарпатського краю. Найбільший виш Закарпаття – Ужгородський національний університет (надалі УжНУ) – завжди буде пишатися тим, що саме від його стін пролягла широка дорога в науку одного з найкращих мовознавців України. Колись, уже в далекому 1955 році, сумлінний студент філологічного університету Василь Німчук тут здобув вищу освіту і, отримавши диплом із відзнакою, на багато років полишив місто свого студентства, та ніколи не забував стежину до своєї альма-матер.

Постать професора Німчука велична й багатогранна, як і душа людини, для котрої наука про мову стала покликанням і життєвою сутністю. Любоб до українського слова вчений проніс крізь усе своє життя.

Василь Васильович народився 6 липня 1933 року. Доля для хлопчини із закарпатського села Довге приготувала особливу місію – досліджувати, відстоювати та берегти мову свого народу, шлях вистелила, як карпатську річку, що завжди починається з малого струмка. Спочатку шкільне навчання

(Довжанська народна, потім Білецька горожанська та середня школи); далі навчання в Ужгородському державному університеті; опісля викладання в семирічній школі; навчання в аспірантурі кафедри української мови філологічного факультету Ужгородського державного університету. З 1958 року на нього очікувала столиця, щоб наповнити життя майбутнього професора Німчука вервечкою трудівничих днів завдовжки майже 60 років.

Аналіз досліджень. Талановитий Василь Німчук успішно захистив кандидатське дослідження «Словотвір іменних частин мови в закарпатських верхньонадборжавських говірках» (1963 р.). Від дослідження батьківської мови не відійшов до останніх днів свого життя. У квітні 1981 р. в Інституті мовознавства імені О. Потебні В. Німчук захистив докторське дослідження за темою «Староукраїнська лексикографія». Офіційними опонентами наукової роботи виступили доктори філологічних наук, професори Л.С. Ковтун, С.П. Бевзенко, Л.С. Паламарчук. За своє життя В. Німчук досяг багатьох наукових вершин: доктор філологічних наук, професор, багаторічний директор, а потім завідувач відділу історії та граматики Інституту української мови На-

ціональної академії наук України, член -кореспондент НАН України. **Метою** наукової розвідки стало дослідження різнобічних мовознавчих джерел, які базувалися на наукових інтересах вченого та зберігалися в приватній бібліотеці професора В.В. Німчука. Основний **метод**, використаний у пропонованій науковій статті, – описовий.

Виклад основного матеріалу. Своє земне життя великий мовознавець закінчив у кінці листопада 2017 року в рідному селі Довге. Його заповіт щодо власної бібліотеки оголосив рідний брат Іван Німчук, повідомивши волю Василя Васильовича – передати власну бібліотеку в дар Ужгородському національному університету. Дарчий лист так трактує факт заповіту: «Виконуючи волю свого брата, я, Німчук Іван Васильович, дарую його бібліотеку та архів, умеблювання його робочого кабінету Ужгородському національному університету за таких умов: УжНУ на основі подарованих речей заснує кімнату-музей Василя Німчука; бібліотеку і архів буде зберігати як одне ціле під назвою «Бібліотека професора Василя Німчука»; ніщо з архіву не сміє бути вилучено».

Дарчий лист завершувався рядками: «Мій брат, Василь Васильович Німчук, упродовж всього життя підтримував професійні та творчі стосунки з викладачами та науковцями УжНУ. Ужгородський національний університет, якому передається бібліотека і архів Василя Німчука, стане найдостойнішим місцем зберігання його спадщини» (Довге, 22 січня 2021 року) [Німчук 2021, с. 1].

Факт успадкування книжкового фонду та архіву за заповітом Ужгородським університетом набув розголосу, був оприлюднений на сайті Ужгородського університету та місцевими масмедіа. Керівництво вишу уповноваження щодо зберігання бібліотеки Василя Німчука поклало на університетську книгозбірню, яка відразу розпочала упорядкування подарованих книг відповідно до норм зберігання. З метою майбутнього сприяння науковим дослідженням книжкової спадщини знаного науковця на інвентарний облік бібліотеки було взято 4915 примірників видань, із яких 4466 примірників склали книги, 288 – автореферати дисертацій, 3 – дисертації, 158 – журналів. Колекцію доповнив архів Василя Німчука, який нині ще не опрацьований і чекає на рішення доєднати його до сформованого особового фонду № 463 «Німчук Василь Васильович» Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Кожен із подарованих примірників було позначено особистим екслібрисом власника «Бібліотека професора Василя Німчука». Печатку-екслібрис як цінний артефакт теж було передано родиною Німчуків у спадок університету. Протягом року бібліотекарі створили електронний каталог книжкової колекції «Бібліотека професора Василя Німчука».

Велику роль для майбутнього збереження колекції відіграли: ректор УжНУ професор Володимир Смоланка, тодішня деканеса філологічного факультету Галина Шумицька та її заступники Наталія Венжинович і Василь Шаркань. Саме за їх підтрим-

ки й зусиль для розміщення фонду «Бібліотека професора Василя Німчука» було виокремлено кімнату в головному корпусі університету. Приміщення для збереження бібліотеки готувалось із великою шанною до професора Німчука, бо навіть стіни майбутнього музею було пофарбовано в улюблений колір професора – небесно-блакитний (дозволимо собі здогадку, що саме такий відтінок нагадував йому про вись неба). До бібліотеки-музею було передано деякі предмети умеблювання колишнього робочого кабінету Василя Німчука: стіл, лада (лавичка з відкидною кришкою, під якою була невелика ніша), портрет колишнього господаря книг, його архівні фото, нагородні грамоти та відзнаки, інші документи. Серед переданих предметів у дар університету є унікальна паперова картотека з описами тлумачень слів до словника говірки села Довге Іршавського району Закарпатської області, яку вчений збирав протягом 60 років, але, на жаль, не встиг видати за життя. Тепер його працю достойно продовжать науковці-філологи кафедри української мови УжНУ.

Повертаючись до огляду приватної книжкової колекції Василя Німчука, виявляємо закономірність появи в ній видань, що ставали підґрунтям наукових розвідок талановитого мовознавця, який постійно досліджував велику кількість як першоджерел, так і окремих праць науковців-мовознавців. Книжки, брошури, альбоми, часописи з часом склались в окрему колекцію видань, які не припиняли поповнюватись і розширювали коло інтересів ученого. Коли саме розпочав формувати власну бібліотеку Василь Німчук, достеменно нам не відомо, за припущенням, ще зі студентських років та навчання в аспірантурі.

Із візуального огляду бібліотеки Василя Німчука можна стверджувати, що багато видань колекції немов пов'язані з віхами його життя, бо причетні до його наукового становлення. Кожен період життя вченого – це його досягнення в царині мовознавства. Першим важливим успіхом майбутнього професора став захист дисертаційного дослідження в 1963 році, другим – захист докторського дослідження в 1981 році. Беззаперечним є той факт, що саме підготовка до цих подій сприяла активному поповненню особистої бібліотеки вченого значною кількістю книг, споріднених за тематикою до його наукових пошуків. Про це свідчать численні назви наукових джерел зі словотвору української мови та лексикографії. Зрозуміло, що в цей час дослідник Німчук звертався до фондів кращих столичних бібліотек, як публічних, так і освітянських, до архівних установ, книжкових новинок книгарень, та все ж не полишав формувати особисту бібліотеку.

Особливим музейним експонатом у колекції «Бібліотека професора Василя Німчука» є його перше дисертаційне дослідження «Словотвір іменних частин мови в закарпатських верхньонадборжавських говірках» (1962). На пожовклих від часу аркушах обсягом 430 сторінок шрифтом друкарської машинки викладено дослідження словотвору закарпатських верхньонадборжавських говірок, визначено шлях їх поповнення, збагачення лексичного складу, з'ясовано, як система словотвору української

мови реалізується і функціонує в її окремих говірках. У своїй науковій роботі Василь Німчук стверджував, що «дослідження системи говіркового словотвору в межах окремої чи кількох частин мови дозволяє не тільки глибше вивчити сукупність його засобів у їх внутрішніх взаємозв'язках і в зв'язках з іншими українськими говорами, літературною мовою та сусідніми мовами, з'ясувати джерела словотворчих особливостей живої народної мови, а й пролити світло на походження...» [Німчук 1962, с. 408].

У списку використаної літератури згаданої роботи представлено 67 спеціальних джерел, 27 словників та 8 текстів художніх творів. Серед переліку використаної літератури – значна частина журнальних публікацій, поміж них статті з часопису УжДУ, які з 60-х років зберігав у своїй бібліотеці Василь Німчук, а тепер, за його заповітом, знову повернуті Ужгородському університету. Цим часописом є видання «Научні записки Ужгородського державного університету» (1955), із яких Василь Німчук черпав джерелознавчий матеріал, як, до прикладу, покликався в дослідженні на публікацію Н.С. Антошина «Закарпатска грамота 1404 года», Й.О. Дзензелівського «Спостереження над системою числівників / говірок Закарпатської області». М.М. Лелекача «Пам'ятки українського письменства XVII – поч. XVIII ст., писані на Закарпатті» Т. XIV; у згаданому часописі за 1957–1958 рр., – на публікації П.П. Чучки «Із словотвору прикметника в південнокарпатських говорах околиці Ужгорода», П.М. Лизанця «Із словотвору прикметника в українських південнокарпатських говорах Затися, Виноградівського району», В.І. Ороса «Взаємовідносини говірок Хустського району з іншими говірками Закарпатської області»; Й.О. Дзензелівського «Лінгвістичний атлас українських народних говірок Закарпатської області УРСР». Усі згадані дослідники стали корифеями не лише в мовознавчих дослідженнях Закарпаття, нині вони відомі як в Україні, так і в усьому світі.

Другим унікальним експонатом колекції «Бібліотека професора Василя Німчука» є оригінал його дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук «Староукраїнська лексикографія» (1981) обсягом 389 сторінок. У ній учений використав низку праць відомих лексикографів, таких як Л. Зизаній, П. Беринда, Е. Славинецький, А. Корецький-Сатановський, Ф. Полікарпов-Орлов та ін. Окремі праці цих дослідників у серії «Пам'ятки української мови» були підготовлені до видання Василем Німчуком, усі вони зберігались у приватній книжковій колекції професора Німчука, а тепер ними збагатився фонд Наукової бібліотеки УжНУ, як, до прикладу, «Грамматика» Мелетія Смотрицького (1979) та «Грамматика словенська» Лаврентія Зизанія (1980). Підготовка таких видань до друку дала можливість мовознавцю В.В. Німчуку певнено стверджувати: «Розвиток лексикографії найтіснішим чином пов'язаний з розвитком освіти і зростанням його потреб. Діяльність видатних українських лексикографів XVI–XVII ст. пов'язана з великими центрами освіти – Львовом та Києвом,

причому у Києві закріплюється провідна роль» [Німчук В. с. 342].

Дисертаційні дослідження стали поштовхом до появи інших видань Василя Німчука, які з особливою гордістю зберігалися автором у його домашній бібліотеці. До прикладу: «Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського», підготовку якого здійснив В.В. Німчук (відп. ред. К. Цілуйко). Об'ємне видання (541 с.) з'явилося у видавництві «Наукова думка» 1973 р., «Лексикон словенороський Памви Беринди», підготовкою тексту якого теж займався В.В. Німчук, вийшов 1961 р. у серії «Пам'ятки української мови XVII ст.».

Крім власних напрацювань, приватну бібліотеку професора Німчука поповнювало чимало видань, які об'єднали в собі здобутки сучасних мовознавців-дослідників лексикології. Більшість із них – монографічні видання, які в різний час були подаровані йому як науковому вчителю. Про це свідчать дарчі написи на титульних сторінках книг, які вміщують шанобливі слова вдячності Василю Німчуку за співпрацю та підтримку. Як приклад, Йосип Дзензелівський залишив дарчий напис на титульній сторінці книги «Лінгвістичний атлас українських народних говірок Закарпатської області УРСР» (Лексика. Ч. 1.) (1958) та на титульній сторінці видання «Наукові записки УжДУ. Діалектологічний збірник», Т. XXXIV: «Дорогому Василю Васильовичу Німчуку з глибокою повагою автор, 24.03. 1959 р.». На книзі частини другої, яка побачила світ 1960 р., міститься авторський дарчий напис від Й. Дзензелівського: «Дорогому Василеві Васильовичу Німчуку на довгу згадку про спільні мандрівки по Закарпаттю за народними перлами»; відомий український мовознавець Олександр Пономарів, даруючи Василю Німчуку своє дослідження «Лексика грецького походження в українській мові» (2005), залишив дарчий напис: «Дорогому Василеві на добрий спогад».

Особливу дружню підтримку надавав Василь Німчук своїм землякам. Автор понад 300 праць із української історіографії, зокрема, історіографії Закарпаття XVIII–XX століття, професор Дмитро Данилюк залишив такий дарчий запис на одній зі своїх монографій: «Вельмишановному Василю Васильовичу – славетному ученому, академіку із Закарпаття, з побажанням здоров'я, щастя та добра. Від автора-земляка проф. Данилюка (підпис) 14.05.2000 р.».

Український літературознавець, перекладач, письменник Юрій Шкробинець залишив напис на книзі Яноша Араня Толді, у якій виступив як перекладач з угорської мови: «На добру згадку моєму землякові, що здобув заслужену славу у Києві, Василеві Німчуку з найкращими побажаннями. 25 травня 2000 р.».

Поет, публіцист, есеїст, перекладач Дмитро Кремінь, батько теперішнього уповноваженого із захисту державної мови Тараса Кременя, у своїх подарованих В. Німчуку книгах залишив такі дарчі написи: у книзі «Літопис (вибране)» читаємо: «Глибокошанованому і дорогому, однокровному Василеві

Васильовичу Німчуку – вченому зі світових вершин із незабутньої нашої Срібної Землі – моя любов, моя пошана від серця 28.10.2003 р.»; у книзі «Полювання на дикого вепра» напис: «Дорогому видатному Землякові, родаку, Світлу гір і сяйву дому – Василеві Німчуку від серця 5.02.2006 р.»; у книзі «Елегія троянського вина» наявні рядки: «Дорогому Василеві Васильовичу Німчуку, землякові, родаку, великому магістру українського слова, з незмінною повагою, честю роду та любов'ю кременною. 15.12.2001 р.».

Закарпатський письменник Дмитро Кешеля у своїй книзі «Госундрагоші» залишив дарчий напис: «Василеві Васильовичу Німчуку – нашому землякові і Великому чоловікові – побажанням, аби го ніколи не полишало почуття гумору й оптимізму. Щиро автор».

Серед дарчих написів на сторінках подарованих книг зустрічаються особливо теплі за змістом, як, до прикладу, від близького товариша, соратника по праці, з 2003 р. відповідального секретаря журналу «Українська мова» Інституту української мови НАН України Задорожного Олександра Григоровича. На титульній сторінці поетичної збірки «Силуети листя» автор залишив дружній запис: «Дорогому Васильові Васильовичу, кумові й побратимові з вдячністю за розуміння, підтримку і поміч. Сакральність рідної мови – твоя релігія. Поклав своє життя ти на олтар науки. Так буде, є й було ще за часів Овідія. Новий часопис перебуває муки. Тримаймося, бо ми того варті. 06.07.2015 р.».

Колекція «Бібліотека професора Василя Німчука» містить низку авторефератів кандидатських та докторських робіт науковців. Хронологічний діапазон їх наукових захистів розпочинається з 1959 року. Першим серед згаданих, які довгі роки зберігав В. Німчук, є автореферат відомого нашого земляка Петра Миколайовича Лизанця «Українские южнокарпатские говоры Затиссыя Виноградского района Закарпатской области» (1959) та його ж автореферат докторського дослідження «Украинско-венгерские межъязыковые контакты (мадьяризмы в украинском языке)» (1971).

Через усе своє життя проніс Василь Німчук особливу повагу до свого, спочатку університетського викладача, а далі соратника з дослідження діалектів Йосипа Дзендзелівського. Як свідчення дружньої взаємопідтримки вчених зберігається у власній бібліотеці Німчука автореферат докторського дослідження Йосипа Дзендзелівського «Лингвистический атлас украинских народных говоров Закарпатской области УССР» (1961). Окрім нього, в бібліотеці Німчука зберіглася й уже згадана не раз ціла низка інших напрацювань Й.О. Дзендзелівського, який неодмінно дарував свої опубліковані праці професору В.В. Німчуку. Це «Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика). Частина: 1, 2, 3 (1958, 1960, 1993); «Конспект лекцій з курсу української діалектології. Частина 1. Фонетика (1965) та «Конспект лекцій з курсу української діалектології. Вступні розділи» (1966); «Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі» (1969); «Практичний словник

семантичних діалектизмів Закарпаття: на допомогу вчителям Закарпатської області» (1958); «Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови» (1984) та ін.

Зберігав Василь Німчук у власній бібліотеці й дослідження ще одного свого відомого землякомовознавця – Василя Івановича Добоша. Його автореферат докторського дисертаційного дослідження «Синтаксис южнокарпатских говоров украинского языка (синтаксические функции падежей)» (1978) та окремі праці, такі, як «Синтаксис українських південнокарпатських говорів: текст лекцій» (1971); «Синтаксис українських південнокарпатських говорів (Прийменникові конструкції): текст лекцій» (1972).

До власного зібрання книг Василя Німчука з гідністю увійшли праці тодішніх учених-мовознавців, які піднесли українську науку про мову до наукових висот, написали низку навчальних підручників з української мови. До прикладу, Михайло Кочерган, автореферат кандидатської дисертації якого «Лексика понять времени в украинском языке» зберігався В. Німчуком у його колекції з 1967 року; чи автореферат докторського дослідження відомого мовознавця, професора Льва Полюги «Украинская абстрактная лексика XIV–первой половины XVII вв.» (1990), який уже в 2001 році передав у дарунок Василю Васильовичу свою працю «Словник українських морфем: близько 40 000 слів», засвідчивши написом: «Дорогому Василеві Васильовичу Німчукові та всій чесній громаді Інституту української мови зі сердечністю, 2002, Львів».

Дружні багаторічні взаємини пов'язували професора В.В. Німчука також із відомим мовознавцем, завідувачем кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника професором Василем Грещуком. Автореферати дисертаційних досліджень В. Грещука «Словообразовательная и лексико-семантическая структура украинских деадъективов на -ість, -ство, -ота, -ина, -изна» (1979) та «Типологія відприкметникового словотвору в сучасній українській мові» (1993), професор В.В. Німчук доєднав до своєї бібліотеки, як і нарис В. Грещука, написаний у співавторстві з дружиною Валентиною «Південно-західні діалекти в українській художній мові: нарис» (2010). Саме на титулі цієї книги назавжди залишений дарчий напис від авторів: «Шанованому нами Василеві Васильовичу з найкращими побажаннями добра, злагоди, любові і безмежною вдячністю».

До слова, цікавим бібліотечним фактом є й наявність у колекції «Бібліотека професора Василя Німчука» автореферату докторської дисертації «Кодикологія та кодикографія як спеціальні дисципліни в дослідженнях історії української рукописної книги», автором якої є чільний генеральний директор найбільшої книгозбірні України – Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського – професор, член-кореспондент Національної академії наук України Л.А. Дубровіна. Саме до цієї бібліотечної установи після відходу Василя Німчука у засвіти було передано архівні документи видатного мово-

знавця від Інституту української мови НАН України. До фонду ввійшли наукові праці вченого, документи біографічного характеру, його діяльності, ділове та приватне листування науковця.

Книжкова колекція Василя Німчука – це не лише унікальне зібрання книг, це й свідчення тісних взаємозв'язків колег і однодумців свого наставника. Факт дарування професорської бібліотеки – величне збагачення фонду з мовознавства Наукової бібліотеки УжНУ. Працівники університетської книгозбірні з великою відповідальністю поставилися до наукового індексування фонду книг професора Німчука, адже праці за своєю науковою значущістю заповнили лакуни і стали цінним матеріалом для майбутніх дослідників з історії української мови та лексикографії. Спираючись на визнані міжнародні стандарти бібліографічних описів книг, Наукова бібліотека УжНУ провела систематизацію переданих видань, в основу якої лягла галузева характеристика книг. Наукове розмаїття подарованих праць вимагало бібліотечного аналізу книжкової колекції, в основу якого покладено міжнародну систему класифікації видань. Саме вона дозволила стверджувати, що основу книжкової колекції «Бібліотеки професора Василя Німчука» становлять видання з мовознавства, позначені індексом 811.161.2 та віднесені до розділу «Українська мова». Це 1178 примірників книг, які виокремлено відповідно до Універсальної десятикової класифікації в 10 підрозділів. Отже, кількісний аналіз представлено так:

- історія української мови – 105 книг;
- діалектологія української мови – 166 книг;
- граматики української мови – 70 книг;
- лексикологія української мови – 181 книга;
- лексикографія української мови – 106 книг;
- стилістика української мови – 22 книги;
- правопис української мови – 24 книги;
- соціолінгвістика (української мови) – 24 книги;
- фонетика української мови – 13 книг;
- русинська мова – 49 книг.

Доповненням до кількісної характеристики видань приватної бібліотеки Василя Німчука є й тематичний аналіз. До прикладу, видання з літературознавства становлять 286 примірників, які поділено на підгрупи:

- українська художня література – 127 примірників видань;
- українська літературна критика – 95 примірників.

Бібліотека деталізувала видання відповідно до текстів української літератури середньовічного періоду, зібраного під назвою «Слово о полку Ігоревім», книги якого становлять 64 назви. Відомо, що Василь Німчук у 1977 році підготував до видання текст «Слова о полку Ігоревім» із примітками до нього; у 2001 році – «Пересопницьке Євангеліє (1556–1561)». Без сумніву, саме цими книгами послуговався професор Німчук задля визначення походження, уточнень, порівнянь, підтвердження досліджуваних текстів. Вивчення найдревнішої пам'ятки писемності засвідчує кропітку працю вче-

ного, яка стала основним стержнем доказів витоків як української мови, так і української державності.

Науковий інтерес професора Німчука до української історії підтверджує широка історична тематика книжкових видань у його приватній бібліотеці, кількість яких складає 466 примірників, серед яких 149 видань – з історії України, 57 видань – з історії Закарпаття.

У багатьох власних дослідженнях професор Василь Німчук використовував мистецтвознавче підґрунтя, саме тому в книжковій колекції присутні 93 примірники книг мистецтвознавчого характеру. Це різноманітні альбоми: репродукції картин, гравюр українських стародруків XVI–XVIII ст., фресок, колекцій музеїв, соборів, написів на українських середньовічних іконах та ін.

До мистецтвознавчих видань із колекції В.В. Німчука належать твори пісенної спадщини України, обрядові пісні з нотами, народні пісні підкарпатських русинів, дослідження з історії української музики XVII–поч. XX ст., вивчення становлення та розвитку української духовної пісні XVII–XVIII ст. та ін.

У наукових працях Василь Німчук звертався до різних розвідок у царині археології, тому в його бібліотеці зберігаються 15 книг за археологічною тематикою. Серед них – книга Фердинанда Лессека «Правѣк Подкарпатскоѣ Руси. Епоѣа primitive de la Russie Subcarpatique» переклад якої здійснив Юліян Ревай (видана в Ужгороді, 1922 р. типографією Элемира Лама); «Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. / за редакцією В.Д. Барана»; книга П. Третьякова «По следам древних славянских культур» та Седова В.В. «Восточные славяне в VI–XIII вв.»; Боровского Я.Е. «Мифологический мир древних киевлян» (1982), у якій описані язичницькі святилища, залишки яких виявлені на території стародавнього міста, різноманітні матеріальні предмети із символікою язичницьких образів, первісні уявлення дохристиянської доби, похоронні обряди стародавніх киян. Серед книг із досліджень археології значна частина – матеріали «Міжнародного конгресса славянской археологии».

Ім'я Василя Німчука назавжди залишиться в когорті визначних поліглотів української науки. Він вільно володів багатьма слов'янськими мовами, а також німецькою, іспанською, угорською. Мовний репертуар книг Німчукового книжкового зібрання захоплює. Аналізуючи його, ми виявили, що українською мовою в колекції – 2386 книг, польською – 217, русинською – 106, білоруською – 102, чеською – 92, угорською – 86, болгарською – 82, німецькою – 76, словацькою – 74, старослов'янською – 46, англійською – 42, словенською – 41, румунською – 33, сербською – 30, хорватською – 17, македонською – 8, латинською – 8. Також трапляються в бібліотеці Німчука книги сербською, хорватською, грецькою, іспанською, італійською, румунською, турецькою, фінською, російською та мовою есперанто. Власне зібрання лінгвістичних джерел, якими послуговувався вчений, – 177 словників, різних за назвами. Серед них: «Словник антропогеографічної терміно-

логії», укладачем якого виступив А. Носов; «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.»: у двох томах, редкол.: Д.Г. Гринчишин, Л.Л. Гумецька, І.М. Керницький; «Словник-довідник з археології», редактор-укладач Н.О. Гаврилюк; «Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі», автори: І.М. Железняк, А.П. Корепанов, Л.П. Корепанова, Л.Т. Масенко, О.С. Стрижак; «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.», відп. ред. Д.Г. Гринчишин (на титулі книги залишений дарчий напис: «*Вельмишановному Василю Васильовичу Німчуку, постійному консультантові і щирому порадинові та суворому рецензентові, з глибокою вдячністю та з найкращими побажаннями від авторського колективу*»); «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» / редкол.: Д. Гринчишин, У. Єдлінська, Я. Закревська та ін. Особливої уваги заслуговує «Словник-показчик до «Українського правопису» (П. Горещкий, І. Кириченко).

У лінгвістичній колекції професора Василя Німчука широкий ряд фундаментальних словників, які іноді вражають своїм термінологічним обсягом, як, до прикладу, «Німецько-український словник / В.М. Лещинська, О.Г. Мазний, К.М. Сільвестрова; ред. К.М. Сільвестрова» (1958), який складається з 1053 сторінок; «Словник синонімів української мови: у 2-х томах», Т. 1. (2001) містив 1030 сторінок та ін.

Не можна оминати увагою унікальне лінгвістичне видання відомого земляка Миколи Грицака, про яке Василь Німчук згадав в одній зі своїх публікацій, зауваживши, яким чином окремі томи словника потрапили в його бібліотеку: «*Ім'я одного з найзаслуженіших трудівників на ниві української діалектології – Миколи Андрійовича Грицака (1908–1979), на превеликий жаль, досі відоме тільки серед вітчизняних лінгвістів (переважно – діалектологів), бо справа усього його життя – вєтенський “Словник українських говорів Закарпатської області” – залишається неопублікованим навіть через майже тридцять років після відходу автора у небесні засвіти, який був неймовірно доброзичливою людиною....*». «*Кілька машинописних копій готових томів Словника він роздав колегам. У моє розпорядження автор ласкаво передав копії п'ятьох книжок – томів 1, 9–12* [Німчук, 2008. с. 15].

Продовжуючи оглядовий аналіз колекції «Бібліотека професора Василя Німчука», зауважимо, що всі видання можна розрізнити за спорідненістю результатів досліджень галузей наук. Це наукові, науково-популярні, навчальні, довідкові, художні, законодавчі видання. Відповідно до їх типології, виявлена така тенденція: з 4915 видань колекції – 3599 книг наукового характеру, 808 – довідникові видання, 294 – примірники навчальної літератури, 199 –

художні твори, 15 – науково-популярні видання.

Цікавою видається хронологічна характеристика років видання книг колекції.

У колекції наявні факсимільні праці, які датуються 1633 та 1699 роками. Це видання 1633 р. – Komensky Jan Amos «*Dvere jazyku otevrene*», Janua linguarum reserata (primum lingua Latina facta, nunc autem Bohemica a J.A. Comenio), що є точним відтворенням чеського «зводу» (змісту) підручника, написаного Я. Коменським у м. Лешно 1633 р.; «Буквар языка словенского», видрукованого в місті Трнава, 1699 р., обсягом 37 арк.

Серед книг колекції зберігаються 39 рідкісних видань XIX століття. Хронологічний аналіз свідчить, що протягом 1900 – 1917 рр. вийшли друком 59 книг, з 1945 по 1960 рр. – 350 книг, з 1961 до 1970 рр. – 546 книг, за 1971–1980 рр. – 663 книги, з 1981 до 1990 рр. – 887 книг, книги початку періоду незалежності України склали 899 примірників, за 2001 – 2017 рр. – 1220 книг.

Колекція книг «Бібліотека професора Василя Німчука» містить низку часописів. Серед них є досить рідкісні журнали, як-от: «Літопис Бойківщини = Litopys Boykivshchynu: піврічник, присвячений дослідям історії, культури й побуту бойківського племені», голов. ред. М. Утриско, видруковане в Філадельфії (США); «Русинський світ = Ruszin vilag: общественна, інформ. новинка русинув у Мадярщині», голов. ред. Я. Соноцкі, видруковане в м. Будапешт (Угорщина); «Дукля: літературно-мистецький та публіцистичний журнал», голов. ред. Іван Яцканин, видруковане в м. Пряшів (Словаччина); «Slavisticna revija: casopis jezikoslovje in literarne vede», gl. ured. A.V. Muha, видруковане в м. Люблін та ін. Серед часописів найчисленнішим зібранням є журнал «Мовознавство», найперше видання якого датується 1968 роком.

Висновки. Дослідження книжкової колекції «Бібліотека професора Василя Німчука» засвідчує, що це – унікальне мовознавче зібрання. Воно об'єднало в собі кращі мовознавчі джерела та напрацювання вчених, тому маємо надію, що наше дослідження покладе початок подальшим науковим розвідкам, які пов'язані з постаттю та напрацюванням видатного мовознавця Василя Німчука. Наукова бібліотека Ужгородського національного університету пишається поповненням свого фонду унікальною колекцією мовознавчих видань, переданих у дар родиною професора Василя Німчука. Більшість подарованих цінних видань заповнять лакуни у фондах університетської бібліотеки. Створений бібліотекою електронний каталог колекції «Бібліотека професора Василя Німчука» надав можливість оприлюднити унікальність зібрання та запропонувати можливість користуватися працями, які зібрав для людей видатний український учений Василь Німчук.

Література

1. Німчук В. Староукраїнська лексикографія: дис. ... д-ра філол. наук; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. А.А. Потебни АН УРСР. Київ, 1980. 389 с.
2. Німчук В. М.А. Грицак і його «Словник ботанічної номенклатури». *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*: зб. наук. пр. Редкол.: В.В. Барчан, Л.О. Белей, І.В. Сабодош (відп. ред.) та ін.

Ужгород: Говерла, 2008. Вип. 12. Українська діалектна лексика як об'єкт словникарства. С. 15–42.

3. Німчук В.В. Словотвір іменних частин мови в закарпатських верхньонадборжавських говірках: дис. ... канд. філол. наук; Ужгор. держ. ун-т. Ужгород; Київ, 1962. 430 с.

4. Німчук Іван Васильович. Дарчий лист: [оголошення єдиного спадкоємця, брата Василя Васильовича Німчука, про дарування бібліотеки, архіву та меблів робочого кабінету В.В. Німчука Ужгородському національному університету (Довге, 22 січня 2021 року)]. Архів Наукової бібліотеки Ужгородського університету.

References

1. Nimchuk V. (1980) Staroukraynskaya leksikohrafiya [Old Ukrainian lexicography]: diss. ... d-ra filol. nauk. Kyev. 389 s. [in Russian].

2. Nimchuk V. (1980) М.А. Hrytsak i yoho «Slovnyk botanichnoi nomenklatury» [Hrytsak and his "Dictionary of botanical nomenclature"]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva: zb. nauk. pr. Redkol.: V.V. Barchan, L.O. Belei, I.V. Sabadosh (vidp. red.) ta in. Uzhhorod: Hoverla, 2008. Vyp. 12. Ukrainska dialektna leksyka yak obiekty slovnycarstva. S. 15–42 [in Ukrainian].*

3. Nimchuk V.V. (1962) Slovtvir imennykh chastyn movy v zakarpatskykh verkhnonadborzhavskykh hovirkakh [Vocabulary of nominal parts of speech in Transcarpathian Upper Nadborzhava dialects]: dys. ... kand. filol. nauk. Kyiv, 1962. 430 s. [in Ukrainian].

4. Nimchuk Ivan Vasyliovych. Darchyi lyst (2021) [Gift letter]: [oholoshennia yedynoho spadkoiemtsia, brata Vasylia Vasyliovycha Nimchuka, pro daruvannia biblioteki, arkhivu ta mebliv robochoho kabinetu V.V. Nimchuka Uzhhorodskomu natsionalnomu universytetu (Dovhe, 22 sichnia 2021 roku)]. Arkhiv Naukovoї biblioteki Uzhhorodskoho universytetu [in Ukrainian].

VASYL NIMCHUK'S PRIVATE LIBRARY IN THE BOOK STOCK OF UZHGOROD NATIONAL UNIVERSITY

Abstract. The article examines the fate of the private book collection of the famous Ukrainian linguist Vasyl Vasyliovych Nimchuk, which was transferred to Uzhhorod National University in 2021 according to the scientist's will. In order to honour the memory of the scholar, the university created a memorial room called "Professor Vasyl Nimchuk's Library". The purpose of the research was the study of diverse linguistic sources, which were based on the scientific interests of Professor Nimchuk and were stored in the scientist's private library. The basis of the private collection was made up of books on Old East Slavic and Old Slavonic languages, history, dialectology and onomastics of the Ukrainian language, history of the Ukrainian literary language and Ukrainian linguistics, problems of Ukrainian as a religious language, etc.

The main objective of the research is the analysis of a collection of about five thousand publications according to thematic, linguistic, typological and chronological characteristics. The study focuses on the specifics of the creation and replenishment of the famous linguist's private book collection, its features and organization. It emphasizes the scientific value and peculiarity of the exhibits in "Professor Vasyl Nimchuk's Library", in particular, his dissertation studies "Morphology of Nominal Parts of Speech in the Transcarpathian Upper Nadborzhava Dialects" (1963) and "Old Ukrainian Lexicography" (1981). In "Professor Vasyl Nimchuk's Library" collection, many publications on Ukrainian lexicon were found, most of which were gifts to Professor Nimchuk from book authors, and the uniqueness of the gift inscriptions confirm the scientist's cooperation with a whole galaxy of Ukrainian linguists.

The article offers a detailed classification of the editions of texts of medieval Ukrainian literature under the title "A Lay of Ihor's Host"; special attention was paid to the publication of the collection on art history and archeology; the linguistic repertoire of the books of the collection was studied, the chronological characteristics of their publication were analyzed.

Conclusions. The scientific library of Uzhhorod National University was replenished with unique linguistic publications, most of which filled the gaps in its stock, and the information about the collection's publications was made available on the Internet due to open access to the electronic catalogue of "Professor Vasyl Nimchuk's Library". The use of the book collection is carried out in accordance with the scientist's will, in which he bequeathed free access to his private books not only to scientists and students, but also to the general public.

Keywords: Scientific library of Uzhhorod National University, Vasyl Nimchuk, Vasyl Nimchuk's private library, collection of books "Professor Vasyl Nimchuk's Library", Vasyl Nimchuk's archive.

© Медведь М., 2023 р.

Марія Медведь – кандидат філологічних наук, директор Наукової бібліотеки Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; maria.medved@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-8275-9026>

Maria Medved – Candidate of Philology, Director of the Scientific Library of the Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; maria.medved@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-8275-9026>

ПРО «МАТЕРІАЛИ ДО СЛОВНИКА
ЗАКАРПАТСЬКОЇ ГОВІРКИ с. ДОВГЕ» ВАСИЛЯ НІМЧУКА *

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161,2'282.2(477.87)

DOI: 10.24144/2663-6840/2023.2(50).320–326

Мигoliniнець О., Пискач О. Про «Матеріали до словника закарпатської говірки с. Довге» Василя Німчука; кількість бібліографічних джерел – 6; мова українська.

Анотація. Останнім часом в українській діалектній лексикографії активізувалося створення словників говірки одного села. Працею такого типу мав бути і словник говірки с. Довге Василя Німчука, проте вчений, на жаль, не встиг його видати за життя. Рукописна картотека майбутнього словника видатного мовознавця зберігається зараз на кафедрі української мови філологічного факультету Ужгородського національного університету.

У статті проаналізовано матеріали до словника говірки с. Довге Василя Німчука; зроблено висновки щодо частини належності зафіксованої лексики, її семантичної класифікації з широким залученням ілюстративного матеріалу.

Матеріали до словника походять здебільшого з рідного села автора, проте трапляється й фактаж із навколишніх сіл. В. Німчук мав на меті подати повний діалектний словник, у якому була б зібрана вся лексика й фразеологія носіїв говірки Довгого. У реєстрі майбутнього словника – лексика різних частин мови. Найбільше іменників (загальних назв), трохи менше дієслів, прикметників, прислівників, найменше службових слів, вигуків і звуконаслідувань. Окрему частину матеріалів становлять антропоніми (імена, прізвища та прізвиська місцевих жителів) і топоніми. Серед найбільш численних тематичних груп лексики можна виділити назви рослин, тварин, одягу, прикрас, їжі, напоїв, спорідненості та своєрідності, календарно-обрядову лексику тощо. У матеріалах В. Німчука зібрано й репрезентовано великий за обсягом ілюстративний матеріал, зокрема пісні, прислів'я, приказки та ін., що відтворює найтонші нюанси живого розмовного мовлення й відбиває багатство говірки с. Довге.

У статті приділено увагу й авторським коментарям до назв, які досить часто розгорнуті. Зафіксовано в словнику й невеликі розповіді, у яких тлумачиться певна назва. Не залишаються осторонь різноманітні фонетичні та словотвірні варіанти аналізованої лексики, багатозначні назви та їх синонімічні зв'язки тощо. Непересічне значення такої праці не викликає сумнівів, адже до наукового обігу введено велику кількість нових слів і нових значень уже відомих назв.

Колектив кафедри української мови Ужгородського національного університету зараз активно працює над утіленням у життя заповітної мрії Василя Німчука.

Ключові слова: українські закарпатські говірки, словник говірки с. Довге, словникова стаття, реєстр словника, семантична група.

Постановка проблеми. Останнім часом в українському мовознавстві активізувалася увага до словників однієї говірки. Адже діалекти – це та джерельна база, що живить літературну мову як варіант загальнонаціональної мови народу. Саме живорозмовна мова зберігає з найдавніших часів чимало елементів, які відсутні вже в літературній мові, а часом не зафіксовані й пам'ятками писемності. В українській лексикографії серед праць такого типу можемо назвати словники О. Мельничука, Л. Паламарчука, О. Горбача, А. Сизька, Є. Турчин, М. Негрича, О. Гойсака, І. Сабадоша, М. Голянич та ін. Подібним мав бути і словник говірки с. Довге Василя Німчука, проте вчений, на жаль, не встиг його видати за життя. Рукописна картотека майбутнього словника видатного мовознавця зберігається на кафедрі української мови філологічного факультету Ужгородського національного університету.

Аналіз досліджень. В. Німчук працював у різних мовознавчих галузях: діалектології, ономастиці, етимології, історії українського правопису, вивченні української мови як сакральної та багатьох інших. Постать непересічного вченого та аналіз його наукової спадщини стали предметом дослідження В. Мойсієнка, П. Білоусенка, В. Грещука, В. Кононенка та ін. Проте аналіз картотеки словни-

ка говірки с. Довге Василя Німчука ще не був предметом лінгвістичних студій.

Мета статті – проаналізувати рукописні матеріали до словника говірки с. Довге Василя Німчука; зробити висновки щодо частини належності зафіксованої лексики, її семантичної класифікації з широким залученням при цьому ілюстративного матеріалу.

Методи та методика дослідження. Основний метод – описовий. Він реалізований у процесі класифікації матеріалу та його інтерпретації за мотиваційними зв'язками. У межах цього методу використано прийом лексико-семантичного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, серед багатьох зацікавлень нашого земляка В. Німчука була передусім українська діалектологія. Упродовж усього життя вчений зберіг любов до рідної говірки, словна відавався пізнанню багатства й краси материнської мови як невичерпного джерела народної мудрості. Хто добре знав Василя Васильовича і спілкувався з ним, пригадує, як любив він говорити боржавською говіркою, як влучно й дотепно добирав потрібне діалектне слово чи вираз. Учений захоплювався ідеєю створення «Товариства шану-

* Матеріал із картотеки подаємо в редакції В.В.Німчука.

вальників і захисників говорів української мови», яке об'єднало б людей, котрі визнають літературну мову як основну ознаку нації, але водночас люблять і шанують свою материнську мову, говірку і хочуть, щоб діалект залишився живим. Як згадує І. Сабодош, «він написав статут, організував обговорення його в різних наукових осередках, зокрема й в УжНУ з власною присутністю, опублікував його у журналі «Українська мова». Товариство було зареєстроване і почало діяти» [Сабодош, с. 130].

Серед іншого Василь Німчук акцентував і на необхідності робити аудіозаписи говірок, зберігати їх на сучасних носіях, популяризувати діалектологію в інтернеті, підтримувати молодих учених, які зосереджуються на наукових пошуках саме в цій сфері, активно співпрацювати з колегами за кордоном тощо.

Як зазначає П. Гриценко, «особливості рідномовного довкілля для нього були джерелом не тільки цінної інформації для досліджень, об'єктом наукового аналізу, а й особливого емоційного стану, важливою ланкою тісного єднання з родиною, з рідним селом, з якими ніколи не уривав внутрішнього зв'язку, трепетно зберігаючи в пам'яті все, що вмішувалося в поняття «рідне село Довге»» [Гриценко, с. 54].

Протягом усього свого життя В. Німчук цілеспрямовано збирав і записував діалектизми рідної йому боржавської говірки с. Довге і мріяв видати всю цю безцінну спадщину у вигляді словника. «І тут перепліталися два мотиви: з одного боку, усвідомлення наукового значення опису одного з найархаїчніших говорів української мови, а з іншого – бажання поставити пам'ятник вдячності своєму краю» [Пуряєва, с. 119]. Як згадує о. Ю. Осінчук, «зі своїми земляками мовознавець говорив тільки закарпатським діалектом. Він завжди носив за пазухою маленький блокнот чи картку паперу, на яких записував слова рідного говору... Інколи записував слова, ... розповідаючи про свої обряди чи звичаї» [Осінчук, с. 113]. В. Німчук планував свій словник як історико-діалектний із висвітленням усієї писемної мовної історії села, тобто від XIV ст. «Принаймні він говорив про свій задум, що нічого подібного в україністиці ще не бачив» [Мойсієнко, с. 109]. На жаль, не встиг. Після смерті вченого, згідно з його заповітом, уся бібліотека, як і словник, переїхали до Ужгородського національного університету на філологічний факультет. Під бібліотеку була відведена окрема кімната. А словник складався з великої лексичної рукописної картотеки, яка містилася в кількох десятках ящиків.

Матеріали словника походили здебільшого з рідного села Довге, проте траплявся й фактаж із навколишніх сіл. Автор мав на меті подати повний діалектний словник, у якому була б зібрана вся лексика й фразеологія довжанської говірки. Непересічне значення такої праці не викликає сумнівів, адже до наукового обігу введено велику кількість нових слів і нових значень уже відомих лексем.

У реєстрі майбутнього словника лексика різних частин мови. Найбільше іменників (загальних назв), трохи менше дієслів, прикметників, прислів-

ників, фіксуються й службові слова та вигуки. Наприклад: **Ге?!** 'питальна частка-вигук' (вважається грубим запитанням); **Ги** 'ніж'. Ги мау сидіти задр' / имл'у с'а за даіаку роббту; **Еге!** 'так!'; **Йй бо** 'частка-вигук, що виражає велику кількість ознаки предмету або дії, інтенсивність і т.д.'. Йй бо йсе вино! Йй бо біли го! Йй бо ты бітанга. Йй бо студено вонка! Ййбо дошч падаў! Ййбо йсе йаблыка; **Кид'** 'якщо'. Кид' ти кажу!

Значну частину матеріалів становлять антропоніми (імена, прізвища та прізвиська місцевих жителів):

Бушчин'ук (прізвище?). Бушчин'ук горбатый быў

Вакар'-Приманчук 'прізвище'

Ворчичкан'а 'прізвисько в Довгім'

Ворчичкан'а / Ворчичка 'прізвисько у Довгім'. Пор. вóрча 'гуля'

Голобєра 'прізвисько Саморыги'

Гагало шмігало (шмігало) фыц' 'прізвисько'. Гагало – так його дражнили

Дутка 'прізвище', **Дуткаш(ка)** 'його прізвисько'

Йміл, Ёміл 'Омелян' (часто було в циган)

Ймілка 'Емілія, у словаків давали таке ім'я'

Каріш 'прізвисько в Довгім'

Мар'а 'Марія' (жарт. прізвисько). Ив́ан Ма́рин. Петро́ Ма́риниц'. Попуд тоты полоніны / попуд тоты горы / кываі / Ма́р'о / гузіц'ами / бо їдут керейтовы

Мегало 'прізвисько'

Міндл'о = Міндил' 'єврейське ім'я'. У Міндл'і быў бōўт

Мóшка 'ім'я у Довгому'. Были ў мене у кóмoр'і гóршкы / ты пиў и йа пiла / ты носiў / йа носiла гóршкы до Мóшкы

Пліскіш 'прізвисько в Довгім'

Т'ут'у́нка 'прізвисько Тютюн у Довгім'

Фаїн'ора / Фаїн'оріха 'прізвисько в Довгім'

Фанта 'прізвисько в Довгім'. Пор. чes. fant, Fanta = bláznivý člověk, ztřestěněc (zastar.); dochováno v příjm. Fanta, m. (Trávn, 346)

Фацара, Фацаріха 'прізвисько у Довгім'.

Пор. рум. ȧțarnic 1. 'лицемерный, ханжеский', 2. 'лицемер, ханжа' (DRR, 513)

Фидур'ц'а 'прізвище, прізвисько в Довгім'

Фбўріш прізвисько, Довге (Шóпа)

Шєга / Шеган'а 'прізвисько у Довгім'. Шеган'о / де ти хвўст (так її 'дражнили' сільські діти).

Фіксується в рукописних матеріалах В. Німчука велика кількість топонімів:

Велікы Пбтук 'назва місцевості з полем, лісом'

Верешул 'місцевість у Лисичові'

Л'іна – топ. Довге

Л'іні Лазы – топ. у Довгім

Чоргуў Бродок – топонім у Довгім.

Що стосується тематичних груп лексики, то вони різноманітні:

- **звуконаслідувальні утворення: Гарр!** 'звуконасл. собаки'. Пес гарчіт, гáркат

Гац'! 'вигук, яким відганяють молодняк до

худоби, особливо – поросят’. Гац’! У кучу!

Гоп:а! ‘при підніманні чогось’. Пор. болг. хоп! Хоп-па! Хопа! (Цанев II, 213)

Д’у! Д’і! ‘спонукальний вигук на коня’. Пор. болг. ге-ге-ге за конь – ди! (Цанев II, 214)

Кыр! ‘звуконаслід. курки’. Пор. болг. кър-кокошка (Цанев II, 216)

Пі-пі! Пі-пі-пі! ‘вигук (с)кликати курей, курчат’ (‘панське’) = піу-піу-піу! Пор. уг. рі-рі-рі ‘ципцип’ уг. рірі ‘курча’ (дит.) (Udv II, 283)

Піт’піріт’ ‘звуконаслідування ‘співу’ перепелиці’ пер. уг. pitupalattu

1. ‘перепел’

2. ‘звуки перепела’

Фіт’-фіріт’! (ф’ут’-фіріт’) ‘імітація співу якоїсь пташки’;

- **назви рослин: гбр’ошиц’** ‘назва польової рослини, квіти і листя якої нагадують горох у культурі’; **г’омбичка** ‘(квітка) маргаритка’; **гургіна** ‘жоржина’ < георгіна; **ж’оўті в’ос’кі** ‘назва квітникових квітів’; **ж’оўта г’омбичка** ‘кульбаба’; **заў’шиц’а** ‘(квітка) дицентра’; **лопух’ан’а** ‘рожа; мальва’; **п’алош** ‘квітка лілійник’; **рібізл’і** ‘червона смородина’. Рібізл’і проп’али; **сир’уткы** ‘фіалка триколірна’. Пор. уг. árvačka, árva ‘сирота’. Див. ще **ф’ій’алка**; **тучный лист, тучное з’л’а** ‘квітка із сукулентним листям типу молодила, очипка(?)’;

- **назви птахів і тварин: дз’ап’ка** fringilla пташка; **круті’головок** ‘пташка’; **к’ўзл’а** = **к’о-з’а(тко)** ‘козеня’; **к’ўзлиц’а** ‘козеня жіночої статі’; **мыц’ка** ‘кішка’. Вид’аў буде дошч / бо мыц’ка с’а мые (мыйе) (лапками торкатися голови; у народі вважають, що кішка «вмивається» перед дощем, бурєю, грозою); **м’ойм’ун** ‘мавпа-самець’; **ч’іўдар’** ‘жеребець’ < уг. csödör ‘жеребець’ (Udv I, 229); **ч’ижик** ‘чиж, чижик’; **св’ін’а** ‘поросля’; **ш’іршун** ‘шершень’. – Н’ан’ка была ўкус’іла пчол’а? – Н’ет / ш’іршун!

- **назви спорідненості, свояцтва: д’ідо** ‘тітчин чоловік’. Д’ідо горобл’ан’ц’к’й ф’аіно с’п’уваў; **міз’ільник** ‘наймолодший син’ (жарт.); **міз’ілиц’а** ‘найменша донька’ (жарт.); **ш’оўгор** ‘шурин’. Пор. серб. шогор ‘шурин, свояк (брат жєны)’ (Толст, 1086);

- **назви весільного обряду: друж’іна** ‘учасники весілля, які йдуть із молодими до церкви’; **дружба** ‘боярин на весіллі’;

- **назви предметів: гор’н’а** ‘невеликий горщик’, ‘кружка’; **кад’ілиц’а** ‘кадило’ (предмет); **кан’т’а** ‘малий бідончик’; **кап’ура** ‘великі ворота’, ‘парадні ворота’. Пор. уг. кару ‘ворота’, ‘парадні двері’; **к’ўтлик, к’ўт’л’а** ‘казанчик, малий казанок’; **к’лавір** ‘фортепіано’. Б’уў у в’ошк’ол’і к’лавір; **к’лино́к** ‘довгий, досить товстий дерев’яний цвях, на який в’ішали одяг та ін. речі, зокрема капелюхи’. **◆Ново́йе с’іто на к’линку** ‘нова господиня в хаті; невістка’; **к’ўкер** ‘бінокль’; **м’отор** ‘автомашина’. Стаў (‘зупинився’) коло них мотор; **н’отес** ‘блокнот’;

- **назви їжі та напоїв: пален’іц’а** ‘паляниця’; **п’аленка, п’алинка** ‘горілка’; **палин’ата** ‘квадратики чи прямокутники; назва страви’. Палин’ата

з молот’ыми оріхами; **кр’іймеш** ч. р. ‘наполеон’. Напекла кр’іймеші начинила < угор. krémes [‘приготований] з кремом’, намащений кремом; [sütémény] ‘наполеон’ (Udv I, 843); **лангош, р’і. л’анг’оші** ‘тонкі прісні коржики, залишки із тіста, розкатоного для локшини’ < угор. lángos ‘оладка’, ‘корж’ (Udv I, 861); **палин’ата** ‘квадратики чи прямокутники; назва страви’. Палин’ата з молот’ыми оріхами; **поприг’аш** ‘різновид гуляшу, дуже наперчений’; **ра’тота** ‘яєчня’ < угор. rántotta ‘яєчня’, ránt ‘смажити’ (Udv II, 325); **с’уканиц’а** ‘страва типу затірки’ < сук’ати, бо сучуть у руках над посудиною, в якій кипить вода, куди падають дрібні довгасті галушечки;

- **назви хвороб: герт’іка/гирт’іка** ‘туберкульоз’; **свирбл’ачка** ‘короста’. Свирбл’ачка на н’ўм была; **сух’ій б’іт’іх’ / хвор’ота** ‘туберкульоз’, пор. хорв. suha bolest’; Челлена на н’ўм ‘дизентерія’;

- **назви осіб: бапч’анік** ‘мешканець Довгого’. Так прозивають їх мешканці навколишніх сіл (жарт.); **бітан’га** ‘нечесна людина, підступна, бешкетник, негідник’. Пор. уг. bitang ‘негідник, мерзотник’. Див. ще **бітан’щина; бітан’щина** ‘нечесна людина, підступна, бешкетник, негідник’. Пор. уг. bitang ‘негідник, мерзотник’. Див. ще **бітан’га: діг’оў** ‘циган’ (емоц.); угор. digó pejrz z olesz II (Udv I, 254) olasz; 2. ‘італієць’ (Udv II, 201); **к’ылавиц’** ‘чоловік із грижею, килою’. Див. ще **к’ылош; к’оўдош** ‘жебрак’. Див. ще **к’оўдошка; к’оўдошка** ‘жебрачка’. Див. ще **к’оўдош; к’радошка** ‘злодійка, злодійкувата дівчина, жінка’. Михал’ўк б’уў з йен:ым оком // д’он’кы му были к’радошкы; **лоп’отало** (с.р.) ‘людина, що багато балакає’; **місарош** ‘м’ясник’. Пор. уг. mészáros ‘т.с.’; **м’ол’од’ўк** ‘підліток; молодий парубок’; **нач’агош** ‘пан, начальник’ (арх.). Пор. уг. nagyságos; **нач’агошка** ‘пані, начальниця’ (арх.). Пор. уг. nagyságos; **пис’ц’ўнка** (спільного роду) ‘дитина, якій у всьому догоджають, виконують примхи тощо’. От’о пис’ц’ўнка ма’міна (ма’мчина); **хар’ічка** ‘якась жінка з характерними психологічними рисами, що була об’єктом порівняння в 40-х – 50-х роках ХХ століття’;

- **назви одягу та прикрас: п’асок** ‘широченький ремінь у вояків’; **пац’оркы** ‘намисто з великих намистин’. На зил’ун’ў п’ол’он’ін’і пас’е ов’іц’ со́рок / ход’у / д’іўко / танц’ова́ти / к’упл’у ти пац’орок; **ш’іпка** ‘картуз’; **ш’лаї́ер** ‘фата’. З нім. Schleifer; **ш’лаї́фер**. З нім. Schleier ‘покривало, вуаль’ (Лещ, 748); **штр’імфл’а** ‘панчоха’. Пор. уг. strimfla (Udv II, 407);

- **назви частин тіла: кил’ух** ‘живіт’. Фурт леж’ут на кил’ус’і; **к’л’ўчка** ‘зігнутий вказівний палець’. ◆ Ключкы т’аг’ну́ти; **кола́чик** ‘круга лисина вершечку голови’;

- **назви на означення процесів, станів: бл’ын’кати** ‘ходити без діла’; **каз’іти** 1. ‘псувати’; 2. ‘муляти, колоти’; **кеп’ешитис’а** ‘чепуритися’, ‘хвалитися перед іншими’. Пор. уг. képes ‘здібний; здатний; спроможний’; **к’л’еп’он’іти (с’а)** ‘сміятися’ (емоц., несхвальн.); **лом’іти** ‘гуркотіти’; **лопон’іти** ‘бездумно балакати, багато говорити’; **мн’антова́ти** ‘позбутися, спекатися’. Л’едвы м с’а мн’антоваў тоі мор’о́кы; **нав’елич’атис’а** ‘гордитися, пишатися’.

Йому дуже навелико 'він гордиться'; **піпати** 'палити люльку'. Пор. угор. *pirál*. Піпаш 'курець, особливо з люльки', уг. *pirás*.

Широко представлена в рукописних матеріалах В. Німчука й дитяча лексика: **бьц'а** 'рогата худоба доросла' (дит.). Бьц'о / н'е; **бібі** 'боліти' (дит.); **пáпа / пáпка** 'хліб' (дит.); **пáп[к]ати** 'їсти' (дит.). Пор. рара, рараті (Skok II, 601); **тіс'ка** 'теля' (дит.); **чіно** 'гарно' (дит.). Сиди чінно. Пор. угор. *csin* 'краса, красоти, привабливість'. *Csimi – csimos* 'мило-видний, гарний, вродливий' (Udv I, с. 221); **ц'інка** 'свиня' (дит.) ц'інка < свінка. Див. ще **ц'їка**; **ц'їпка** 'пташка' (дит.). Ни! Ц'їпка; **ч'учати** 'спати' (дит.). Идемé ч'учати.

В. Німчук у своїй картотеці зібрав і репрезентував великий за обсягом ілюстративний матеріал, який досить точно відбиває особливості й багатство говірки с. Довге і має безсумнівну наукову вартість для мовознавчих, історико-культурних, етнологічних та інших досліджень:

Гáзда 'хазяїн'. Гиї пáне гáздо! Ци даєтэ веселіти на сис' С'агыі Віч'ур! (чи дозволяєте колядувати)

Дз'áпати, дз'áпати, дз'áпнути 'кричати і сваритися'. Ни дз'áпкаі т'улко / бо рот' т'а будé бдл'іти!

Журітис'а 'засмучуватися'. Ни журіс'а / ж'уроў ни помóжеш!

Зави'си'л'іти 'повеселішати'. Зави'си'л'іло / доўго ни было дождж'у / упáў дощч / ус'о нараз зави'си'л'іло!

Затерніти 'завдати болю, як від уколу терніны'. Ой лит'іла лáст'увочка, загубіла пéрце, п'ушóў л'у́пко у кáтуны затерніў ми серце

Збісній 'скажений'. Покусаў збісній пес. ♦ Хыжа ни т'існа́ / кид' ч'ілад' ни збісна́.

Серед записів В. Німчука дуже багато пісень, коломийок, прислів'їв і приказок тощо, напр.: *Вітко бідү пò г'уну́ / а пòт'а по нір'у; Кобы́ йармо́ / а шийа с'а найде; Л'іпше бойáтис'а / ги напудитис'а; Мнóго бы говорити / н'ішчо сл'ухати; М'уса́й / ве'лікіі пан* 'справді необхідно зробити' [а ним'уса́й / ишч'і б'ульшы́!] (жарт.).

Ий гáйу / рыбу́ ймáйу / на бéрега мéчу / та йа ры́нку пòрубáу / в А́мерику ўтэчу //

Иї идé коник идé / копытами крéше / до другóй л'у́пко хóдит / а за мéне брéше! //

Иї привіў (купіў) Бérко лоша / Прийзáў ид мóсту / Прийшли́ купц'і куповáти / А лошá бес хвóсту //

У Зán'ому загр'імло / А у Дóўгім блісло / Богдáй тебе́ / моа мíла /

Попут'а сéрце стісло //

Кат'уне / д'і / молодін'кы́ помáлы фас'у́еш / доп'у́ночи на шірбóку / а ўдин' маши(і)р'у́еш! //

Л'убíлам т'а / ли́гнуку / йен:у́ зíму і вéсну / а тип'ір' т'а полиш'а́йу / ищи ў долóни плéсну //

Мáйпарáн:а уд:аніц'а парáн:о с'а нéсе / чим к'у́риц'а йа́йцэ знéсе / за н'удер понéсе //

Помолі́ с'а / ры́пко / Бóгу / а ўмный с'а слызáми / бо мін'і ту́ї / ры́пко / т'áшко межи маскáл'áми (мад'арáми) //

П'ушли́ хлóпц'і у кáтуны / сáмі уби'рáн'ц'і ('вибрані') / упстáлос'а помітин'а ('сміття') / увивáти ('кружляти') тáн'ц'і //

Соковитість і неповторність боржавської говірки особливо відчутна в ряді фразеологізмів, більшість із яких автор подає зі спеціальним знаком ♦, розкриваючи значення. Наприклад:

♦ **Говоріти ў чотири бчи** 'віч-на-віч'. Пор. серб. ♦у чотири ока 'с глазу на глаз' (Толст, 968)

♦ **Голова́ иде ў стóпл'а** 'мати великі турботи, важке становище, з якого думають вийти'

♦ **Г'ун'а д г'уни/ пéтек ид пéтекови/ (або) кóжух ид кóжухови** 'знайся, водися, побирайся рівний із рівним'

♦ **Заниш'у сóбі на чóл'і** 'добре запам'ятати, не забути'

♦ **За рот ни трéба пór'ц'ійу платіти** 'говоріть, не стримуйтеся'

♦ **Йому ни доўгі н'а)ны** 'не довго житиме'

♦ **Мін'і с'а д'уже добре ўпáло** 'приємно, сподобалося'

♦ **Мін'і с'а захóдит** (половіна тых гр'уб'уў) 'належатися'

♦ **М'уса́й / ве'лікіі пан** 'справді необхідно зробити' [а ним'уса́й / ишч'і б'ульшы́!] (жарт.)

♦ **На́й с'а ни прика́зуе** 'вживається, вставляється, коли згадують сумну, неприємну подію'

♦ **На́й ти Б'уг подéржит сòхту** 'так кажуть людині, що зробила добру справу'

♦ **Нал'ігат на нóгу** / видаў хрómьї 'бути хромим'

♦ **Нікат на ўто (н'а) ги на кырвáву р'áнду** 'невдоволений'

♦ **Но ци пóпало н'а?!** 'погані справи, кепська справа, пригода'

♦ **Отó былó даўно́ тай нипрáўда** 'жартуючи) кажуть про деякі неприємні дії'

♦ **Отó доўго ни б'уде тривати**

♦ **Отó такá прáўда / ги вош кáшле** 'неправда'

♦ **Твоє с'а не меле / ни ўдгрібай** 'не втручайся в якусь справу'

♦ **Уже денце вітко** 'продукт закінчується, скоро буде зовсім використаний'

♦ **У н'ого д'ўгі персты** 'злодійкуватий'; серб. имати дугачке прсте

♦ **У Путина чорт с'іў** 'оволодів диявол'

♦ **Чиніти к'омідію** 'жартувати, робити безлад та ін.'

Проте до багатьох фразем не подаються тлумачення, очевидно, тому, що їх зміст цілком прозорий:

♦ **К'ожд'кий к'ог'ут на св'ой'м с'міт'у пан**

♦ **Много бы говоріти / н'ішчо сл'ухати**

♦ **Ни л'ўбл'у / к'ой вош к'ашле / а блых'а с'а біцігл'ўйе**

♦ **Ни мау сир'анчі / п'осук'али г'ол'ов'б'чку лев'оры та р'енчі**

♦ **Тко пуд другим й'аму к'опле / сам у н'у ўпаде.**

Інколи В. Німчук подає переклад певної фраземи російською мовою: ♦ **К'ої с'а с'урога же"ніла / н н'ўч" ц'а мал'іла**. Пор. рос. бедному жениться – ночь коротка.

Тлумачення до назв, які подаються в матеріалах, досить часто розгорнуті, у них, як правило, виділяються найважливіші й найсуттєвіші ознаки, які допомагають читачеві одержати правильне уявлення про певне поняття. Фактично дається досить детальна, цікава в пізнавальному плані словникова стаття, яка, безперечно, не виходить за межі завдань тлумачного словника.

Фіксуються в словнику й невеликі розповіді, прикмети, повір'я, забобони, пов'язані з певними реаліями. Наприклад: У часи моєї юності я був свідком епізоду, коли дівчина обтинала нігті й викидала через відчинене вікно. Мати її з докором сказала: **шчо?! М'ечеш в'ўц'ц'ови** (батько її вже був давно помер). Отже, був забобон, що відрізані нігті не можна кидати через вікно, бо вони опиняться на тому світі.

Мыц'ка 'кішка'. Вид'аў буд'е дошч / бо мыц'ка с'а мые (мыйе) (лапками торкатися голови; у народі вважають, що кішка «вмивається» перед дощем, бурєю, грозою).

Тр'астис'а 'пильно оберігати кого-небудь, що-небудь', 'бути дуже скупим'. Тр'ас'е с'а над грішми. Д'ітіна ў них йен:á / та тр'ас'уц':а над ниў.

Трудіти [тут] 'недосипаючи працювати, д'глядати, турбуватися'. Вид'аў ты, Марійе, з'адер' коло мене трудіш, каз'аў біт'іжний н'ан'ко.

Проте переважна частина слів має порівняно стислі, короткі тлумачення або ж зовсім їх не має.

Дуже часто до іншомовних запозичень автор подає і їх відповідник (переважно з угорської, німецької чи румунської мови) із зазначенням джерела, напр.:

Анцв'аї 'дуже швидко' < нім. ein(s)zwei (?) Анцв'аї об'іс' туї была. Див. ще **разд'ва**

Б'айкошити 'шось, що-небудь, переважно дріб'язкове, робити'. Пор. уг. bajlódik 'поратися, порпатися, возитися' (Udv I, 120)

Бал 'тюк'. Пор. уг. bála 'пака; тюк'. Складовали с'іно ў б'алы

Б'ітанга 'нечесна людина, підступна, бешкетник, негідник'. Пор. уг. bitang 'негідник, мерзотник'. Див. ще **б'ітаншчина**

Б'унда 'піджак на хутрі' < уг. bunda 'шуба; кожух; хутро' (Udv I, 184), bundás 'хутровий, на хутрі' (там само)

Бунд'аш 'кличка пса' < уг. bundás 'хутровий, на хутрі' (Udv I, 184)

Б'унк'оў / б'ункош 'дебела, кремезна людина, особливо – хлопець'. Пор. уг. bunkó 'колотушка', 'довбешка' (Udv I, 184)

Г'ентеш 'різник'. Пор. уг. hentes 'м'ясник'

Г'оз 'погане сіно з твердими стеблами' < уг. gaz 'бур'ян' (Udv I, 521). Ус'ак'ый гоз у с'інови

Г'р'іцар / Г'р'іцарик (демінітив) 'грошова одиниця'. Пор. чес. krejcar 'zprav. grej-' (Travníček, 757)

Г'р'оўф 'граф'. Пор. уг. gróf 'т.с.' (Udv I, 536)

Д'ефек 'прокол у камері колеса велосипеда, машини тощо' < уг. defekt 'аварія, поломка'

Д'удва 'погане сіно, 'бур'ян'. Пор. рум. dudă 'цикута', 'бур'ян', 'сорная трава', 'пустой сорняк' (DRR, 462)

Г'укер 'бінокль'. Пор. уг. gukker [театральний] бінокль (UDV I, 537)

Пант'офлі 'різновид тапок'. Пор. рум. pantóf = рос. «туфли», «полуботинки» (DRR, 949)

П'ап'іш 'римо-католик'. Пор. рум. papist, papistag (DRR, 950).

Лексика, подана в матеріалах, виявляє яскраві синонімічні відношення. До слів-синонімів В. Німчук часто подає і їх варіанти-відповідники: **в'ўч'ар'с'ка л'ошка** 'вівчарська ложка поперечної форми'. Див. ще **пол'оник**; **гул'ати** 'частуватися', 'гоститися', 'веселитися'. Див. ще **мулатлов'ати, б'уў там мулач'аў**.

Серед цієї лексики фіксуємо й багатозначні назви:

Б'іл'ка 1. 'біла слива', 2. 'біла квасоля, квасолина', 3. Б'іл'ка 'здрибн. від Б'іл'а (корова білої масті)'

Г'ул'а 1. 'великий гурт рогатої худоби, череда', 2. 'куля'. Пор. уг. goľuó 'куля', 'більярдна куля', gulya 'череда' (Udv I, 537)

Д'з'опкати, д'з'обати, д'з'обнути (под'з'опкати, под'з'опканыї) 1. 'кл'ювати', 2. 'уколоти чимось гострим, зокрема голкою, шилом'

З'абаўка 1. 'гра'; 2. 'іграшка'

(За)д'ути 1. 'дути', 'надувати', 2. 'дмухати', 3. 'кидати'. (Из)д'ути п'орох ис пап'ір'а

Набир'атис'а 1. 'багато набрати', 2. 'запліднитися, завагітніти' (про тварин), 3. 'заразитися інфекц. хворобою'.

Зафіксовані в матеріалах і фонетичні варіанти слів: **а'нг'ўл** (рідко), **а'нг'ўл** (рідко), **ангел** 'ангел'. Див. ще **й'ангел, й'анг'ўл, й'ангел / й'ангелик, й'ангелик; вертл'ўг' / веркл'ўг'** 'те, що крутиться; зокрема вал на колодязі'; **г'іл'гати, г'ол'гати** 'звучати при питті рідини з горла пляшки'; **д'іктаў / диктаў** 'диктант'.

Помітне місце займають у картотеці й словотвірні варіанти: **д'з'опкати, д'з'обати, д'з'обнути**

(подз'обкати, подз'обканы) 1. 'клювати', 2. 'уколоти чимось гостим, зокрема голкою, шилом'; **напос'л'іт', маїнапос'л'іт', на пос'л'ідок** 'наприкінці'.

На особливу увагу заслуговують деякі рідкісні словникові статті, серед яких, наприклад, подані назви на означення календарно-обрядових свят: **Йл'а** 'Святого Славного Пророка Іллі (2 серпня)'. А тому ўже по Йл'у ни старшы чолов'ік / тўї по Йл'у // по Йл'у брали худобу с полонины / обы с'а трав'а ўц'іліла / от'ава // от'аву давали / к'і с'а кор'ова ўтел'іла; **Маков'іа** 'День пам'яті мучеників Маккавеїв' (14 серпня). На Маков'і(й)а ни мож роб'іти ис' с'іном / бо йед'ен ч'ол'ов'ік мет'аў уж'е коп'іц'у / а д'ў'ка / д'он'ка му м'іс'іла с'іно / та лиш уп'ов'іла / Маков'іа / ци йа была ни Мар'іа / таї

з'азуліў п'олит'іла / з'азуліў с'а ўчин'іла //; **Покр'ў** 'свято Покрова Пресвятої Богородиці'; **Света Недела**, пор. Довге(?) **С'ат'а Нид'іл'а** 'Трійця, свято'; **Син'обнойе** 'Всенічна'.

«Матеріали до словника...», над якими зараз працює колектив кафедри української мови УжНУ, – це результат подвижницької діяльності В. Німчука, якому вдалося представити доволі ґрунтовний матеріал із говірки рідного Довгого як багату, цілісну, структурно організовану систему. Впадає в око, що в цю працю автор вклав усю свою душу й серце. Пригадуються слова вченого, який вважав, що говірка – «це Божий дар, величезне культурне надбання нації», а закарпатські говірки він вважав одними з найбагатших і заявляв: «Я закоханий в закарпатські діалекти» [Німчук, с. 12].

Література

1. Гриценко П. Ю. Сходження на Еверест української мови. *Професор Василь Німчук у спогадах сучасників*. Ужгород: Карпати, 2018. С. 53–67.
2. Мойсієнко В. Маю за честь називатися учнем Василя Васильовича Німчука. *Професор Василь Німчук у спогадах сучасників*. Ужгород: Карпати, 2018. С. 105–109.
3. Німчук В. Я закоханий у закарпатські діалекти. *Старий замок*. 2000. № 86–87. С. 12.
4. Осінчук Ю. Він жив не єдиним хлібом... *Професор Василь Німчук у спогадах сучасників*. Ужгород: Карпати, 2018. С. 109–114.
5. Пуряєва Н. Здавалося, він буде жити вічно... *Професор Василь Німчук у спогадах сучасників*. Ужгород: Карпати, 2018. С. 117–123.
6. Сабадош І. Мовознавець від Бога. *Професор Василь Німчук у спогадах сучасників*. Ужгород: Карпати, 2018. С. 127–133.

References

1. Hrytsenko P. Yu. (2018) Skhodzhennia na Everest ukrainskoi movy [Climbing the Everest of the Ukrainian language]. *Profesor Vasyl Nimchuk u spohadakh suchasnykiv*. Uzhhorod: Karpaty. S. 53–67 [in Ukrainian].
2. Moisiienko V. (2018) Maiu za chest nazyvatysia uchnem Vasyliia Vasyliovycha Nimchuka [I am honoured to be called a student of Vasyl Nimchuk]. *Profesor Vasyl Nimchuk u spohadakh suchasnykiv*. Uzhhorod: Karpaty. S. 105–109 [in Ukrainian].
3. Nimchuk V. (2000) Ya zakokhanyi u zakarpatski dialekty [I am in love with the Transcarpathian dialects]. *Staryi замок*. № 86–87. S. 12 [in Ukrainian].
4. Osinchuk Yu. (2018) Vin zhyv ne yedynym khlibom... [He did not live by bread alone...]. *Profesor Vasyl Nimchuk u spohadakh suchasnykiv*. Uzhhorod: Karpaty. S. 109–114 [in Ukrainian].
5. Puriaieva N. (2018) Zdavalosia, vin bude zhyty vichno... [He seemed to live forever...]. *Profesor Vasyl Nimchuk u spohadakh suchasnykiv*. Uzhhorod: Karpaty. S. 117–123 [in Ukrainian].
6. Sabadosh I. (2018) Movoznaveets vid Boha [A linguist from God]. *Profesor Vasyl Nimchuk u spohadakh suchasnykiv*. Uzhhorod: Karpaty. S. 127–133 [in Ukrainian].

ABOUT «MATERIALS FOR THE DICTIONARY OF THE TRANSCARPATHIAN DIALECT OF DOVHE VILLAGE» BY VASYL NIMCHUK

Abstract. The creation of dictionaries of the dialect of one village has been intensified recently in Ukrainian dialect lexicography. Vasyl Nimchuk's Dictionary of the Dovhe village dialect was supposed to be such a work, but the scientist, unfortunately, did not have time to publish it during his lifetime. The handwritten file of the future dictionary of the prominent linguist is now kept at the Department of Ukrainian Language of the Faculty of Philology of Uzhhorod National University.

The article analyses the materials for Vasyl Nimchuk's dictionary of the Dovhe village dialect; conclusions are drawn about the partiality of the recorded vocabulary and its semantic classification with wide use of illustrative material.

The materials for the dictionary come mainly from the author's native village, but there are also facts from other villages. Nimchuk intended to present a complete dialect dictionary that would contain all the vocabulary and phraseology of the speakers of the Dovhe dialect. The register of the future dictionary contains a vocabulary of different parts of speech. Mostly nouns (common names), a little less verbs, adjectives, adverbs, and the least auxiliary words, interjections, and sound imitations. Anthroponyms (names, surnames, and nicknames of local residents) and place names make up a separate part of the materials.

Among the most numerous thematic groups of vocabulary are the names of plants, animals, clothing, jewelry, food, drinks, kinship and in-laws, calendar and ceremonial vocabulary, etc. V. Nimchuk's materials contain a large amount of illustrative material, including songs, proverbs, sayings, etc., which reproduce the subtle nuances of live colloquial speech and reflect the richness of the Dovhe village dialect.

The article also pays attention to the author's comments on the names, which are often detailed. The dictionary also contains small stories in which a certain name is interpreted. Various phonetic and word-formation variants of the analyzed vocabulary, polysemous names, and their synonymous relations, etc. are not left aside. The outstanding significance of this work is beyond doubt, as a large number of new words and new meanings of already-known names have been introduced into scientific circulation.

The staff of the Ukrainian Language Department of Uzhhorod National University is now actively working to make Vasyl Nimchuk's cherished dream come true.

Keywords: Ukrainian Transcarpathian dialects, dictionary of Dovhe village dialect, dictionary entry, dictionary register, semantic group.

© Миголинець О., 2023 р.; © Пискач О, 2023 р.

Ольга Миголинець – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; olha.myholynets@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-5331-7218>

Olha Myholynets – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; olha.myholynets@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-5331-7218>

Ольга Пискач – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; olha.pyskach@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-3858-6823>.

Olha Pyskach – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; olha.pyskach@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-3858-6823>.

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ДІАЛЕКТИ В КОНТЕКСТІ ЛІНГВО-ЗАХИСНИХ ПРАКТИК ЄВРОПЕЙСЬКОГО АРЕАЛУ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 81'282,3(4)

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).327–334

Михальчук О. Територіальні діалекти в контексті лінгвозахисних практик європейського ареалу; кількість бібліографічних джерел – 25; мова українська.

Анотація. У статті актуалізовано проблеми вивчення стану і статусу українських діалектів у соціолінгвістичному аспекті. Увага зосереджена на аналізі територіальних діалектів у світлі лінгвозахисних практик європейського ареалу. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вивчення вітальності діалектних континуумів української мови та місця сучасних говірок у соціолінгвістичній ситуації, у системі самоідентифікації носіїв та в локальній ідентичності. Ці аспекти тісно пов'язані з проблемами спадковості та спадкоємності мовних прав, необхідністю збереження діалектних континуумів та захисту українськомовних територій від політичних спекуляцій на ґрунті діалектних відмінностей. Мета дослідження – визначення соціолінгвістичного статусу говірок у контексті лінгвозахисних практик європейського ареалу. Об'єктом аналізу є українські територіальні діалекти в системі українського та європейського законодавства. Завдання дослідження – окреслити становище українських діалектів у контексті соціолінгвістичних критеріїв загрожених мов та теоретичних основ класифікації слов'янських мов; проаналізувати лінгвістичну проблему розрізнення мовних ідіомів (мова / діалект; діалект / мікрмова) у координатах української мовної дійсності та сучасних мовнополітичних практик Європи. Поставлені завдання конкретизуються на прикладах прецедентних спроб кодифікації говірок української мови та захисту мовних ідіомів у мовнополітичних практиках європейських країн. Результати роботи можуть бути використані для вироблення новітніх підходів до обстеження діалектного мовлення з урахуванням соціолінгвістичної ситуації регіонів в історичному та сучасному аспектах. Аналіз суспільних функцій українських діалектів у контексті лінгвозахисних практик дозволить виробити стратегії збереження діалектних континуумів як лінгвокультурного спадку нації.

Ключові слова: соціолінгвістична ситуація, діалект, діалектологія, говірка, мікрмова, соціолінгвістика, мовне планування, мовна політика, стандартизація, загрожені мови, мовні права.

Постановка наукової проблеми. Мовна ситуація в Україні зазвичай розглядається в контексті співіснування різних мов. Але європейська соціолінгвістика щоразу активніше залучає в дослідження мовних ситуацій спільну динаміку і суспільну взаємодію діалектів та мов. Водночас виникає стурбованість щодо зникнення чи пасивності форм діалектного мовлення, спричинені суспільними і мовними реаліями. Потреба збереження діалектів як унікальних мовленнєвих кодів потребує переосмислення ставлення до діалектів у суспільстві. Ставлення до діалектів як до «нецивілізованої», «некультурної», «низької» мови неосвічених людей тривалий час було лінгвополітичним наративом суспільного мислення. На території поширення української мови проблема ускладнювалася політикою насаджування російської мови. Це супроводжувалося формуванням у суспільстві негативного ставлення до української мови, особливо до розмовних її варіантів. Такі тенденції були не тільки елементом планової мовної політики «зближення української і російської мов», а й намаганням викоренити діалектну розмаїтість української мови. Радянська мовна політика регламентувала характер суспільного ставлення до діалектів загалом і до конкретних виявів у мові зокрема. Так, традиційне радянське визначення літературної мови (=мовний стандарт) констатувало, що це «мова письменників», що априорі вимагало від письменника опублікувати твори тільки стандартною мовою. Обмежене використання діалектизмів (не кажучи про діалектне мовлення загалом) поширювалося навіть на художні тексти від першої особи та діалоги. Це призвело до зростання ступенів загрозеності українських ді-

алектів як територіальних мовних ідіом. Теоретичне обґрунтування проблем захисту мовного та етнокультурного розмаїття в Європі останні десятиріччя активізувалося в мовознавстві. Однак ці теорії потребують розширення в конкретних соціолінгвістичних середовищах, зокрема, класифікація мовних кодів в українській мовній ситуації вимагає не тільки розрізнення мови і діалекту, але й діалектів і мікрмов, діалектів і суржику тощо. Важливими чинниками стають соціо- та геополітичні впливи, міграційні процеси та вплив європейських мовнополітичних принципів мовного розмаїття на мовну політику. Визначення місця сучасних українських говірок у контексті соціолінгвістичної ситуації, у системі локальної ідентичності та лінгвозахисних практик зумовлює **актуальність** цієї статті.

Аналіз досліджень. Засади лінгвістичних досліджень українських діалектів були закладені в XIX столітті. Вивчення діалектологічних явищ із типологічного, лінгвогеографічного, лексикологічного та текстологічного погляду достатньо глибокі і присутні (від праць К. Михальчука, І. Верхратського, П. Бузука, Б. Кобилянського, першого підручника з діалектології Ф. Жилка, підручника С. Бевзенка аж до створення унікального «Атласу української мови» в трьох томах (1984–2001), колективних лексикографічних видань і важливих напрацювань українських діалектологів, зокрема Й. Дзензелівського, І. Матвіяса, П. Гриценка, І. Ковалика, Г. Аркушина, В. Мойсієнка, Н. Глібчук, О. Костів та ін. Потужні наукові здобутки з діалектології української мови є основою для розв'язання проблем діалектного членування української мови, її глотогенезу та діалектогенезу. Однак не достатньо охоплені увагою

проблемні питання української діалектології, що потребують соціолінгвістичних підходів. Офіційно-соціальна стигматизація діалектів, протиставлення стандартної (літературної) мови і діалектів, вплив інформаційно-культурного середовища, пуристичні тенденції, мовні контакти, а також міграції (примусові і добровільні) та глобалізація призводять до незворотних змін у мовному устрої і на лінгвістичних картах світу. Офіційне ставлення до діалектів є частиною мовної ідеології держав, і часто мова / варіанти мови стають елементом культурно-ідеологічної стратегії. Ці питання в європейському мовознавстві вже тривалий час є актуальними. У контексті соціолінгвістичної проблематики їх порушували Гаєтано Берутто (Gaetano Derruto), Гюнтер Бельман (Günter Bellmann), Том Камуссела (Tom Kamusella), Іржі Неквапіл (Jiri Nekvapil), Аніта Петі-Стантік (Anita Peti-Stantic) та ін. В Україні такі дослідження мають переважно спорадичний характер. Окремі аспекти висвітлювали Г. Аркушин, Г. Гримашевич, В. Мойсієнко, В. Німчук, О. Скопненко, Т. Савчин та ін. Зокрема В. Німчук у своїх статтях «Кодифікувати» нові літературні мови? Зберегти і захистити українські говори» [Німчук 2013, с. 3–26] та «Ще раз про русинський язык і збереження діалектного середовища» [Німчук 2017, с. 15–24] наголошував на необхідності міждисциплінарних підходів у діалектології і проблемах мовного планування в контексті сучасних українських говірок. Незважаючи на те, що спроби соціолінгвістичного вивчення діалектної мови активізувалися, багато важливих питань, що стосуються стану та ставлення до говірок у суспільстві, місця діалектного мовлення в контексті мовних прав та захисту мов, досі залишаються поза увагою дослідників.

Мета цього дослідження – визначення соціолінгвістичного статусу діалектів у контексті лінгвозахисних практик європейського ареалу. Виходячи з мети, **завдання** – окреслити становище українських діалектів у контексті соціолінгвістичних критеріїв загрозених мов та теоретичних основ класифікації слов'янських мов. Для поставленої мети необхідно також хоча б побіжно торкнутися лінгвістичної проблеми розрізнення мовних ідіомів (мова / діалект; діалект / мікрмова) у координатах української мовної дійсності та сучасних мовно-політичних практик Європи. **Об'єктом** аналізу є українські територіальні діалекти в системі українського та європейського законодавства, **предметом** – специфіка типології мовних ідіомів у контексті захисту загрозених мов. Спостереження базуються на співвіднесенні основних аспектів загрозеності діалектного мовлення та проблем захисту та збереження мов у «Європейській Хартії регіональних мов та мов меншин», у «Всесвітній декларації мовних прав» та деяких аспектах українського та європейського законодавства з огляду на українську мовну дійсність та засадничі європейські принципи мовного розмаїття. Для досягнення мети застосовано низку загальнонаукових та соціолінгвістичних **методів**. Методика полягає у використанні елементів описового (для аналізу праць і документів та осмислення результатів дослідження), порівняль-

ного (для опису зв'язків між діалектом та мовою / мікрмовою), аналітичного методів тощо.

Виклад основного матеріалу. У преамбулі «Європейської хартії регіональних мов та мов меншин» засадничим принципом є те, «що охорона історичних регіональних мов або мов меншин Європи, деякі з яких знаходяться під загрозою відмирання, сприяє збереженню та розвитку культурного багатства і традицій Європи» [Європейська Хартія 2012, с. 312]. Необхідність збереження мов та права їх носіїв є також ключовим меседжем «Всесвітньої декларації мовних прав». На відміну від Хартії, «Декларація проголошує рівність всіх мов незалежно від їх статусу» [Ажнюк 2010, с. 52]. Базові положення Хартії зосереджені на аспектах і принципах використання в освіті (ст. 8), у судовій владі (ст. 9), адміністративних органах та публічних послугах (ст. 10) тощо. Ухвалена на заключному засіданні «Всесвітнього конгресу з мовних прав» у Барселоні 1996 р. «Всесвітня декларація мовних прав» стосується насамперед мовних спільнот і груп, тому основні концепти базовані на спадкоємності і спадковості мовних прав, невідчужуваності мовних прав і т. ін. «Окремим питанням, – підкреслює Б. Ажнюк, – є проблема мовних прав у сфері діалектного мовлення» [Ажнюк 2014, с. 26]. У системі мовних прав індивіда важливим є його ставлення до «материнської мови» – того мовного коду, з якого почалося пізнання світу. Сучасна соціолінгвістика переконливо доводить, що для багатьох осіб ставлення до мови / мов виявляється через вибір «рідної мови». У цій соціолінгвістичній категорії компонент «мова» часто рівноцінний термінам «говірка», «діалект». Яскравим прикладом цього є такий факт. В Інституті мовознавства ім. О. Потебні мав доповідь директор Академії івриту в Ізраїлі (1993–2022 рр.) доктор Моше Бар Ашер. На запитання, якою є його рідна мова, професор відповів – дарижа (спільна назва для групи діалектів арабської мови, що поширені на схід від Єгипту в історико-географічному регіоні Магриб). Це говірка, якою він спілкувався в дитинстві. Емотивний зв'язок із першим мовним кодом в індивідуальній мовній свідомості українців не часто виявляється між вибором мови чи говірки як елемента мовної самоідентифікації, однак практична двокодовість мовлення – літературна мова і говірка – є типовим явищем мовної поведінки. Г. Аркушин виокремлює це явище як «ділінгвізм – володіння літературною мовою та однією з діалектних форм спілкування» [Аркушин 2012, с. 20].

Загальновідомий постулат про те, що «Європейська хартія регіональних та міноритарних мов» стосується мов, але не діалектів, не завжди відповідає принципам застосування в різних національних державах. Насамперед тому, що в багатьох європейських країнах соціолінгвістичний статус деяких мовних ідіомів (мова, мікрмова чи діалект) може бути відмінним, і в законах про ратифікацію Хартії діалекти контактних держав потрапляють під її дію. Таким чином деякі діалекти стають об'єктами, на які скеровуються відповідні зобов'язання щодо захисту мов, а носії цих говірок набувають статусу етнічних чи національних меншин з відповідними

зобов'язаннями щодо них. Чи це суперечить базовим принципам Хартії? Очевидно, проблема розрізнення мов і діалектів не була чужою для авторів «Європейської хартії регіональних мов і мов меншин» – коли уважно подивитися на статтю і читаємо, що термін «регіональні мови або мови меншини... не включає діалекти офіційної мови (мов) держави або мови мігрантів» [Європейська хартія 2012, с. 343]. Тому коли ми говоримо про мови, щодо яких направлені закони про ратифікацію Хартії та про відповідні законодавчі рекомендації й звіти, то низка суперечливих питань, пов'язаних із розрізненням мов, мікромов і діалектів, набуває нового соціолінгвістичного змісту.

Основу лінгвістичних постулатів для розрізнення таких явищ мовної дійсності, як мова і діалект, заклали А. Шляйхер (A. Schleicher), М. Вайнрайх (M. Weinreich), Л. Блумфілд (L. Bloomfield)). Зокрема, загальноприйняте за останні десятиліття в науці розрізнення мови і діалекту запропонував американський лінгвіст Л. Блумфілд у статті «Набір постулатів для науки про мову» (1926) [Bloomfield 1926, с. 153–164]. Учений припускав, що діалекти взаємозрозумілі. Проте, як зауважує майже через століття Т. Камуселла у своєму дослідженні «Потрійний поділ слов'янських мов: лінгвістична знахідка, продукт політики чи випадковість», зрозумілість є суб'єктивною, водночас «хоч і тривалі політичні, церковні, адміністративні кордони роблять діалекти менш зрозумілими, вони практично ніколи не порушують діалектний континуум» [Kamusella 2005, с. 127]. З іншого боку, «у контексті зміни кордонів внаслідок воєн було безліч претензій на території, і це виправдовували тим «фактом, що жителі тих місцевостей розмовляли діалектом, який «по праву» належить до національного стандарту мови тієї чи іншої сторони, яка бере участь у конфлікті» [Kamusella 2005, с. 128]. У цьому контексті думка, яку оприлюднив у промові на відкритті 19-ї щорічної конференції Інституту єврейських досліджень у Нью-Йорку М. Вайнрайх, що «мова – це діалект з армією і флотом», цілком відповідає тріаді взаємозв'язків політика – мова – держава. Цей афоризм набув пізніше розширення в різних контекстах. Зокрема, Р. Квірк адаптував його як «Мова — це діалект, у якого є армія і прапор, і оборонна політика, і авіакомпанія». Про політизоване використання понять мови і діалекту в контексті «націоналістичної» етнографії говорив Е. Геллнер [Gellner 1998]. Т. Барфілд переконаний, що фундаментальні поняття, такі як «мова» та «діалект», є насамперед соціальними, а не лінгвістичними конструктами, оскільки вони дуже залежать від суспільства [Barfield 1998]. У кожному випадку використання мовних кодів у суспільстві, спричинені об'єктивними чинниками останнього століття (освіта, мобільність, інформативність, внутрішні міграції), дозволяють стверджувати, що мови сусідніх держав відрізняються набагато більше одна від одної, ніж сусідні діалекти. Водночас сусідні порубіжні діалекти, які в минулі століття могли бути дуже близькими, поступово віддаляються. Як зауважує Т. Камуселла «діди, що жили по обидва боки кордону, говорили тими ж самими або дуже близькими говірками, що значно відрізнялися від стандартних

(офіційних) мов країн в обох національних державах [Kamusella 2005, с. 73]. Подібне спостереження бачимо у висловлюваннях громадського активіста Романа Кліма щодо гуцульського говору: «Це вже в наших селах менше людей говорить гуцульською. А от в деяких селах Румунії, які були колись українськими, Марамуришському і Сучавському повітах живе багато корінних гуцулів. Там дуже добре збереглася гуцульська мова, навіть мені її буває складно зрозуміти» [Лутчин 2021]. Глобалізація, освіта і статусне використання мовних кодів часто призводить також до нігілістського ставлення до власного мовлення. І вже «онуки ... не мають внутрішньої потреби засвоїти діалекти, основою їх спілкування стає стандартна мова» [Kamusella 2005, с. 73]. Це стає моделлю мовної дійсності, що базована на політичних реаліях, мовній політиці та моделях мовної поведінки. Яскравим свідченням цих реалій є приклад Італії. У своєму дослідженні «Моделі стандартизації та конвергенція діалекту / стандарту: перспективи північно-західної Італії» М. Черутті говорить про занепад діалектів як явищ мовної дійсності: «Під час об'єднання Італії (1861 р.) менше 10 відсотків населення вміли говорити національною мовою, у 2006, згідно з дослідженням ISTAT лише 16 відсотків розмовляють діалектом із членами сім'ї та друзями, 5, 4 – з незнайомцями» [Ceruti 2014, с. 83–111]. У сучасному мовному світі спостерігаємо тенденції до занепаду діалектів та мов та одночасно безліч пропозицій стандартизації мов. Розрізнення мов, мікромов, діалектів, впливу на діалектні континууми порубіжних територій літературних стандартів суміжних держав наприкінці ХХ та поч. ХХІ ст. набуло нового осмислення в мовознавчих колах у зв'язку з новою хвилею спроб виокремлення та стандартизації нових мов. Відбувається поступова зміна мовної реальності через вплив стандартизацій, «кількість діалектних ланцюжків (перехідних говірок) швидко зменшується» [Kamusella 2005, с. 75]. Часто ці явища ставали наслідком розпаду країн (як Югославія). Проте маніпулюючи явищами «лінгвістичних революцій» (за визначенням Р. Шпорлюка) початку ХХ століття, деякі політичні сили безпідставно використовують спроби стандартизації нових мов як інструмент поширення сепаратизму. У цьому контексті слушно зауважує Т. Камуселла: «питання про те, що таке мова, а що діалект, не стосується реальності, як хтось може подумати. Це суто політичне питання, особливо в Центральній Європі, де нормою є ізоморфізм мови, нації і держави, і це є принципом політики» [Kamusella 2005, с. 124]. Наприклад, Болгарія вважає македонську західним варіантом болгарської, для Македонії – це окрема мова; спроби визнати сілезьку в Польщі, поморську в Болгарії тощо «в парадигмі центральноєвропейського етнолінгвістичного націоналізму рівносильне визнанню мовних спільнот як окремих націй, отже, право на їх становлення» [Kamusella 2005, с. 75]. Цікавим прецедентом є те, що польське відділення бюро ЄС із використання малих мов визнало сілезьку мовою меншини, якою розмовляють у Польщі, але в Польщі таке визнання є тільки щодо кашубської мови (з 2005 р.). Польський уряд «у своїй доповіді Комітету експертів засвідчує, що, на думку

фахівців, у Сілезії існує не мова, а діалект або етнолект» [Бестерс-Дільгер 2014, с. 41].

Мовні ситуації та мовні ідеології, у яких опиняються мови і діалекти, впливають на їх соціолінгвістичний статус. У взаємозв'язках мова – діалект важливим фактором залишається мовне планування в окремих державах, зокрема мовний менеджмент стосовно різних мовних кодів, імплементація відповідного законодавства і т. ін. Це пов'язано як із політичними, так і з демографічними та економічними чинниками. Зокрема, як ілюструє в статті «Про взаємозв'язки між великими і малими слов'янськими мовами» І. Неквапіл: «Щоб зберегти сорбські діалекти» (нижньолужицьку та верхньолужицьку мови), йшлося про покращення економічної ситуації в Лужиці, щоб «мовці не були змушені покидати Лужицю, оскільки це несе соціокультурні втрати» [Nekvapil 2007 с. 143]. Вплив соціальних та психологічних чинників на вітальність мікрмов та діалектів та опис цих явищ породило появу поняття «соціально вмираюча мова». З іншого боку, вплив літературної (стандартної) мови робить мовні спільноти в національних країнах більш однорідними, хоч мовленнєве порозуміння по обидва боки політичних кордонів знижується. У цьому контексті збереження діалектних континуумів набуває нових рис. Мовнополітичні підходи лінгвозахисних практик щодо мовних ідіом зумовлені мовними реаліями сучасного світу, де мовна глобалізація у світлі «плеяди світових мов» супроводжується зростанням спроб і можливостей етнічних та етнографічних спільнот в умовах уніфікації лінгвокультурного простору зберегти свою унікальність, свою локальну ідентичність, яка «є однією з тих ідентичностей, що в період глобальних трансформацій та світових зрушень зостається однією з найважливіших, оскільки надає індивідові відчуття безпеки та виступає центром стабільних цінностей» [Котенко, Ткачук 2018, с. 4]. Зберегти територіальні діалекти, не порушуючи мовну єдність нації і держави, – це формула мовної політики і мовного планування більшості європейських країн. Важливо, щоб намагання зберегти діалекти, емотивні почуття носіїв говірок не ставали засобом у просуванні спекулятивних політичних етнорегіональних проєктів.

Мовна ситуація в Україні зазвичай розглядається в контексті співіснування мов. У ЗУ «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» передбачено застосування положень Хартії щодо мов 13 національних меншин [ЗУ «Про ратифікацію...»]. Оскільки Хартія все ж стосується мов, а не мовних спільнот, то з огляду на соціокультурні та функційні параметри мов зазначених меншин виникають логічні питання. Зокрема, щодо грецької меншини в Україні – це про сучасну грецьку мову чи про діалекти грецької мови, щодо болгарської – це про сучасну болгарську чи про діалекти болгарської в межах політичних кордонів України? З іншого боку, принаймні з позиції українського мовознавства, карпатські та лемківські говірки є говірками південно-західного наріччя української мови. У деяких державах ці групи говірок підлягають захисту як окремі мови. Практично це сприяння їх збереженню

і захисту на певному рівні, а з іншого – роздрібнює українську мовну спільноту.

Занепад діалектного мовлення і паралельно поява в слов'янському світі різновидів української мови під емблемами *русинська*, *лемківська*, *поліська* (*західнополіська*, *ятвязька*) і спроби стандартизації цих мов, більша чи менша підтримка на рівні інших держав є характерною ознакою соціолінгвістичної дійсності. А. Даниленко у праці «Регіональні різновиди української мови» зауважує, що на перетині ХХ–ХХІ ст. «Україна пережила відродження теорії франкового «множинного парохіалізму», спрямованого на створення нових літературних мікрмов» [Danulyenko 2015 с. 235]. Прецедентні спроби виоремити групи говірок в окрему мову (мікрмову) на українському мовному ґрунті на межі ХХ–ХХІ століть переважно виглядають як політичні проєкти, що мало пов'язані з лінгвістичними критеріями. Водночас наукові суперечки стосовно лемківської та русинської мікрмов у Європі чи русинської, поліської, гуцульської в Україні не завжди однозначні. Аргументи «за» і «проти» перебувають у площині державних мовних ідеологій. Спроби реалізувати нові літературні стандарти на базі української мови – русинський, лемківський, поліський (західнополіський), гуцульський – супроводжуються практикою визнання їх окремими мовами поза межами традиційного побутування і надання відповідних статусів як мов етнічних меншин. В українській «Вікіпедії» запропоновано матеріал про лемківську (лемківсько-горлицьку) мову як кодифікований говір південно-західного наріччя української мови і зазначено, що це поняття офіційно використовується в Польщі з 1990 р. Базова стаття про русинську пропонує три синонімічні варіанти: русинська мова, русинський діалект, карпато-русинський діалект. Також можна віднайти матеріал про русинську мову Пряшівщини та бачварсько-русинську мікрмову Воєводини. Ці мовні ідіоми трактовані як «літературні мікрмови», що «виникають на основі різних діалектів української мови» [<https://uk.wikipedia.org>]. Проте поняття «літературна мікрмова» недостатньо обґрунтоване в сучасній лінгвістиці. Іноді його подають як синонімічне до більш відомого терміносполучення «літературний діалект».

Русинську як окрему мову почали згадувати в окремих довідниках щодо слов'янських мов лише наприкінці минулого століття. Власне, як зауважує Ю. Бестерс-Дільгер, «русинська» здобула визнання за міжнародним правом як мова, щодо якої ратифікували Хартію Польща (2009), Словаччина (2002), Хорватія (1998) [Бестерс-Дільгер 2014, с. 44]. З 1974 року як різновид мови мігрантів з карпатського регіону (Підкарпатська Русь) була відома як спів-офіційна у Воєводині – регіоні сучасної Сербії та Чорногорії, її називають ще бачвансько-русинська. Це перша спроба стандартизації українського діалектного мовлення поза межами України. За соціолінгвістичними ознаками цю мовну ситуацію можна класифікувати як «мовний острів». Об'єктивні причини – це намагання зберегти етнонаціональну ідентичність в умовах іншого мовного оточення. Проте процеси спроб стандартизації групи західно-україн-

ських говірок під назвою «русинська мова» активізували в 90-х роках ХХ ст. із зовсім інших причин [Белей 2017]. Зокрема, у 1990 р. був зареєстрований «Статут обласного культурно-освітнього товариства карпатських русинів, де сказано і про «право на рідну мову для всього населення Закарпаття» [Німчук 2013, с. 10]. Сьогодні розглядають чотири варіанти русинського ідіому – у Словаччині, південно-східній Польщі, Воєводині і в Закарпатті. Фактично це адаптація українських карпатських говірок у різний час і в різних соціолінгвістичних умовах. Спроби створення на їх базі спільного стандарту очевидно йде всупереч збереженню унікальності цілих груп говірок південно-західного наріччя української мови, зокрема руйнування системи лемківських говірок. До того ж, як зазначає В. Німчук, «якщо таку мову робити на спільних елементах у карпатських говорах, то вийде ідіом, що має типові українські риси, і він буде зайвим, бо загальноукраїнська літературна мова задовольняє потреби всіх українців, зокрема й карпатських» [Німчук 2013, с. 13]. У Польщі закон «Про національні та етнічні меншини та про регіональну мову» відносить до етнічних меншин лемків [Закон Польської Республіки «Про національні та етнічні меншини та про регіональну мову»], а «лемківська мова» є об'єктом лінгвозахисних практик як мова меншини. Цьому передували спроби в 1999 р. скомпонувати окрему лемківську граматику (М. Хом'як та Г. Фонтанський). Проте більшість дослідників у Польщі мають тверде переконання щодо лемківських говірок як частини української мови. Як зауважує Т. Камуселла, «коли Варшава визнає лемківську як мову, це означає – якщо лемківська є мовою, то вона не може бути діалектом української чи русинської» [Kamusella 2005, с. 76]. Проте, за свідченням Я. Ковальчика, етнічною меншиною визнаними були лише ті лемки, котрі не ідентифікували себе як частина української національної меншини» [Кічера 2014, с. 66]. В Україні були спроби виокремити русинську як регіональну в рамках доповнення до скасованого нині ЗУ «Про засади державної мовної політики».

Про «поліську» / «західнополіську» мікрмову, що «має право перерости в самостійну», на офіційному науковому рівні заявили на першій Західнополіській (Ятвязькій) науково-практичній конференції в Пінську 1990 р. Це було продовженням ідеї М. Шеляговича щодо визнання полішуків окремим етносом, відмінним від українців і білорусів, супроводжувалося створенням у 1988 р. громадсько-культурного об'єднання «Полісся» та виданням газети «Збудіння». Проте ідея поступово згасла як громадська ініціатива, припинилося видання газети в 1994 році. Дискусії щодо західнополіської мікрмови перейшли в науковий дискурс. Проте ані власне лінгвістичні підстави, ані політичні причини не стали спонукою для подальшого розвитку проєкту «західнополіської мікрмови». Зокрема, А. Даниленко, аргументуючи лінгвістичними підходами і критеріями багатьох науковців щодо стану і статусу західнополіських говірок, їх перехідного характеру, діапазон функційних можливостей, приходить до логічної думки, що «немає підстави розгля-

дати цю новостворену мікрмову як «літературний діалект» (пор. Ауту 1978), не кажучи вже про нову стандартну мову» [Danulyenko 2015]. Як переконливо стверджує дослідник берестейсько-пінських говірок О. Скопненко, «можна припустити, що утвердження західнополіської літературної мікрмови в межах зацікавленої в цьому держави (певна річ, не України) було б цілком реальне, якби цей процес відбувався в першій половині ХХ ст. У сучасних обставинах такі спроби приречені на поразку» [Скопненко 2001, с. 12]. Однією з вагомих лінгвістичних причин збереження основних рис поліських говірок вважають те, що офіційна стигматизація білоруської мови і мінімалізації її впливу на діалектне мовлення «відкрили вікно для піднесення польської мови» [Kamusella 2005, с. 73]. Відчуття окремішності в умовах чужомовного офіціозу держави призводить до піднесення на рівень мови навіть окремих говірок. Білоруський лінгвіст Ф. Климчук «переклав» деякі частини «Нового Завіту» на говірку свого села. З одного боку, це можна розцінювати як спосіб активного прихильника рідного мовного коду зберегти основні риси усної говірки в писемному тексті, але з іншого – позиція ставлення до цього явища як до перекладу «на мову» порушує засадничі принципи перекладознавства, які передбачають переклад з однієї мови на іншу.

Прецедентна практика адаптації діалектного тексту до літературного мовлення і називання цього явища в соціальних мережах як «перекладу» має місце і щодо гуцульських говірок, зокрема, повідомлення про видання «Діда Іванчіка» «в перекладі українською мовою» активно поширювалися у фейсбуку. Проте офіційна інформація про книжку Петра Шекерика-Дониківа «Дідо Іванчік» у 2023 р. анонсована на видавничому сайті як «гуцульським діалектом + сучасною літературною мовою». Власне такий спосіб писемної фіксації унікального місцевого мовлення є важливим елементом збереження діалектного розмаїття української мови. Втім неофіційні наративи щодо виокремлення на основі гуцульських говірок окремої мови помітно просувалися на початку нового тисячоліття. У соціальних мережах і сьогодні активно розвивається проєкт «Вивчаймо гуцульську», титулом сторінки є сентенція Романа Кліма «Гуцульська мова – давно не діалект». В інтерв'ю газеті «Галицький кореспондент» свою позицію він озвучує як те, що «останніми роками простежується тенденція до зацікавлення гуцульською мовою, зокрема, серед туристів» [Лутчин 2021]. Правовим прецедентом щодо гуцульського говору була пропозиція від Геннадія Москаля у 2012 році на розгляд Верховної Ради України законопроєкту про внесення гуцульського діалекту до переліку регіональних мов або мов меншин у контексті змін до ЗУ «Про засади державної мовної політики» щодо переліку регіональних мов та мов меншин. Цьому передували висловлювання голови Всеукраїнського товариства «Гуцульщина» Дмитра Ватаманюка, що «гуцульська така мова, а не діалект» (веб-портал «Коломия») [Німчук 2017, с. 15]. У тому ж 2012 році відомими проєктами стало видання «Гуцульського букварика» та «Абетки маленького гуцулятка». Телебачення і численні ви-

дання в той час активізували новину, що «поруч із традиційною абеткою на партах у маленьких горян ще одна – гуцульська». Авторкою ідеї гуцульської абетки називали вчительку місцевої школи Оксану Стеф'юк. Слід зауважити, що в описі цих подій зазначали, що гуцульські абетки на партах першокласників «поряд з традиційною українською абеткою». На жаль, межа між позитивними тенденціями збереження локальної ідентичності та етнографічних традицій і початками сепаратистських рухів під егідою вмілих політичних спекулянтів є дуже тонкою. Тому оцінка подібних явищ та їх місце в системі ціннісних координат, мовних уподобань і ставлення до діалектного мовлення потребує виваженого соціолінгвістичного аналізу.

Загалом ставлення в українському суспільстві до таких прецедентів досить тверезе. Зокрема, коли в серпні 2020 році на сайті Президента України було зареєстровано електронну петицію № 22/103372-еп «Кримськотатарська та лемківська мови мають мати особливий статус на загальноукраїнському рівні» (автор ініціативи Губаєв Марат Ернстович), вона отримала всього 19 голосів з 25 000 необхідних. При цьому в тексті петиції лемківська прирівнювалася до русинської («лемківська (відома як русинська)»).

В. Німчук у журналі «Українська мова» опублікував обґрунтовану базу статтю про недоцільність творення на основі окремих українських діалектів нових, кодифікованих літературних мов. Було запропоновано створити наукове громадське «Товариство шанувальників і захисників українських говорів» і запропоновано відповідний статут. Власне, привело до такої думки, як зазначив В. Німчук «намагання поодиноких людей створити окремішню норму, штучно відірвану від її українського коріння»... Цей факт спонукав нас повернутися до проблеми захисту не тільки своєї материнської бесіди від занепаду, спотворення та виродження, але й збереження природного функціонування, розвитку всіх українських діалектів» [Німчук 2017, с. 22–23]. Поштовхом для цих міркувань є тривалі спостереження за мовною дійсністю, як лексичні та фонетичні особливості діалектів уніфікуються, зникають під впливом літе-

ратурного мовлення. Проте впродовж останнього десятиліття регіональні діалектні особливості стають більш помітними в мовленні освічених людей, молоді, в художніх текстах сучасних письменників. Ці явища насамперед слід класифікувати як вияви локальної мовної ідентичності, спроби показати свою прив'язаність до території, етнокультури, але також і спосіб зберегти елементи діалектного мовлення. Наповненість публічного сегменту (художні тексти, інтернет-контент (насамперед авторські блоги) діалектним мовленням, свідчать про процеси рестандартизації чи перестандартизації мови, поступове прийняття нестандартних розмовних особливостей у стандартні різновиди освічених мовців. Ці процеси засвідчені в різних європейських ареалах. Зокрема, спостерігаючи за ними в італійському мовному світі, Г. Берруто [Berruto 1987] говорить про «нестандарт» італійської, також такі явища дослідники називають «конвергенцією вниз».

Висновки. Збереження українських говірок є важливим елементом мовного планування, мовної політики і мовного виховання. Формування в суспільстві ставлення до діалектного мовлення як до важливої соціокультурної цінності і як до частини української культури є інструментом лінгвозахисних практик, елементом локальної ідентичності, забезпечення спадкоємності мовних прав, а також захисту українськомовних територій від політичних спекуляцій на ґрунті діалектних відмінностей.

Питання розрізнення мови / мікрмови / діалекту потребує новітніх підходів до обстеження діалектів з урахуванням соціолінгвістичної ситуації регіонів в історичному та сучасному контекстах. Аналіз суспільних функцій українських діалектів у контексті лінгвозахисних практик та захисту розмаїття дозволить виробити стратегії збереження діалектних континуумів як лінгвокультурного спадку нації.

На початку нового тисячоліття характер взаємовпливів *мовний стандарт (літературна мова) – діалект* змінився. Також активізувалося явище «мода на діалект» в усному мовленні, в художній літературі та в інтернет-блогах. Наукова інтерпретація цього припущення потребує системних соціолінгвістичних спостережень, опитувань, аналізу даних.

Література

1. Ажнюк Б.М. Проблема мовних прав у сучасній соціолінгвістиці. *Мовні права в сучасному світі*. Ужгород. 2014. С. 22–37.
2. Ажнюк Б.М. «Всесвітня декларація мовних прав»: український контекст. *Соціолінгвістичні студії*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. 2010. С. 51–57.
3. Аркушин Г.Л. Західнополіська діалектологія: навч. посіб. з регіон. діалектології. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 256 с.
4. Белей Л.О. «Русинський» сепаратизм: націєтворення in vitro. Київ: Темпора, 2017. 392 с.
5. Бестерс-Дільгер Ю. Ефективність Європейської хартії регіональних або міноритарних мов як знаряддя захисту мовних прав у слов'янських країнах. *Мовні права в сучасному світі*. Ужгород, 2014. С. 37–45.
6. Гримашевич Г. Українська діалектологія в контексті сучасних напрямів лінгвістики. *Актуальні проблеми мовознавства та лінгвометодики в умовах війни в Україні*. 2023. URL: <http://eprints.zu.edu.ua>
7. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. *Екологія мови і мовна політика в сучасному світі*. Київ. Вид. дім Дмитра Бураго, 2012. С. 342–364.
8. Закон Польської Республіки «Про національні та етнічні меншини та про регіональну мову». URL: <https://language-policy.info/movne-zakonodavstvo/polska-respublika/zakon-polskoji-respubliki-pro-natsionalni-ta-etnichni-menshyny-ta-pro-rehionalnu-movu>

9. Закон України “Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15#Text>
10. Кічера Н.М. Лемки в етнополітиці Польщі. *Грані. Політологія*. 2014. № 1 (105). С. 64–68.
11. Котенко Я.В., Ткачук А.Ф. Локальна ідентичність і об’єднані територіальні громади. Київ: ТОВ «Видавництво «ЮСТОН», 2018. 56 с.
12. Лутчин М. «Більшість слів неповторні...». *Галицький кореспондент*, 2021.02.08. URL: <https://gkpress.if.ua/bilshist-sliv-nerovtorni-prykarpatets-navchaye-gutsulskoyi-movu-u-sotsmerezhi>
13. Німчук В.В. Ще раз про «русинський язык» і збереження діалектного середовища. *Українська мова*. 2017. № 3. С.15–23.
14. Німчук В.В. «Кодифікувати» нові літературні мови? Зберегти й захистити українські говори! *Українська мова*. 2013. № 3. С. 3–26.
15. Савчин Т. Проблеми диференціації понять «мова» та «діалект» в українському соціолінгвістичному просторі. *Studia Methodologica*. 2022. (54). С. 92–103. URL: <https://studiamethodologica.com/index.php/journal/article/view/96>
16. Скопненко О.І. Берестейсько-пінські говірки: генеза і сучасний стан (історико-фонетичний нарис). Київ, 2001. 174 с.
17. Barfield T. The dictionary of anthropology. Oxford: Blackwell. 1997.
18. Bellmann G. Between base dialect and standard language. *Folia Linguistica* 32(1–2), 1998. P. 23–34.
19. Berruto G. Sociolinguistica dell’italiano contemporaneo. Roma: La Nuova Italia, 1987. URL: <https://www.docsity.com/it/gaetano-berruto-sociolinguistica-dell-italiano-contemporaneo/2704261/>
20. Bloomfield L. A Set of Postulates for the Science of Language. *Language*. 1926. (3). P. 153–164. URL: <https://www.jstor.org/stable/408741?typeAccessWorkflow=login>
21. Cerruti M., Regis R. Standardization patterns and dialect/standard convergence: A northwestern Italian perspective. *Language in Society*, 2014. 43(1), С. 83–111. URL: <https://doi.org/10.1017/S0047404513000882>
22. Danylenko A. Regional Varieties of Standard Ukrainian. 2015. URL: https://www.academia.edu/12333194/Regional_Varieties_of_Standard_Ukrainian
23. Gellner E. Language and Solitude: Wittgenstein, Malinowski and the Habsburg Dilemma. Cambridge: Cambridge University Press. 1998. URL: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511612466>
24. Kamusella T. The Triple Division of the Slavic Languages: A Linguistic Finding, a Product of Politics, or an Accident? Vienna: Institut für die Wissenschaften vom Menschen (IWM Working Papers Series, No 2005/1), 2005. 133 p. URL: <https://www.academia.edu/28396921>.
25. Nekvapil J. On the relationship between small and large Slavic languages. *International Journal of the Sociology of Language*, 2007 (183). URL: <https://doi.org/10.1515/IJSL.2007.008>

References

1. Azhniuk B.M. (2014) Problema movnykh prav u suchasni sotsiolingvistytsi [The problem of language rights in modern sociolinguistics]. *Movni prava v suchasnomu sviti*. Uzhhorod. S. 22–37 [in Ukrainian].
2. Azhniuk B.M. (2010) «Vsesvitnia deklaratsiia movnykh prav»: ukraïnskyi kontekst [«Universal Declaration of Linguistic Rights»: Ukrainian context]. *Sotsiolingvistychni studii*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho. 2010. S. 51–57 [in Ukrainian].
3. Arkushyn H.L. (2012) Zakhidnopoliska dialektolohiia: navch. posib. z rehion. Dialektolohii [West Polissya dialectology: teaching. manual from the region. dialectology]. Lutsk: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. 256 s. [in Ukrainian].
4. Belei L.O. (2017) «Rusynskyi» separatyzm: natsiietvorennia in vitro [“Rusyn” separatism: nation building in vitro]. Kyiv: Tempora. 392 s. [in Ukrainian].
5. Besters-Dilher Yu. (2014) Efektyvnist Yevropeiskoi khartii rehionalnykh abo minorytarnykh mov yak znariaddia zakhystu movnykh prav u slovianskykh krainakh [The effectiveness of the European Charter for Regional or Minority Languages as a tool for the protection of language rights in Slavic countries]. *Movni prava v suchasnomu sviti. Zbirnyk naukovykh prats*. Uzhhorod. S. 37–45 [in Ukrainian].
6. Hrymashevych H. (2023) Ukrainska dialektolohiia v konteksti suchasnykh napriamiv lingvistyky [Ukrainian dialectology in the context of modern trends in linguistics]. *Aktualni problemy movoznavstva ta linhvometodyky v umovakh viiny v Ukraini*. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/> [in Ukrainian].
7. Yevropeiska khartiia rehionalnykh mov abo mov menshyn (2012) [European Charter for Regional or Minority Languages]. *Ekolohiia movy i movna polityka v suchasnomu sviti*. Kyiv. Vyd. dim Dmytra Buraho. S. 342–364 [in Ukrainian].
8. Zakon Polskoi Respubliki “Pro natsionalni ta etnichni menshyny ta pro rehionalnu movu” [The Law of the Republic of Poland "On National and Ethnic Minorities and Regional Languages"]. URL: <https://language-policy.info/movne-zakonodavstvo/polska-respublika/zakon-polskoji-respubliki-pro-natsionalni-ta-etnichni-menshyny-ta-pro-rehionalnu-movu> [in Ukrainian].
9. Zakon Ukrainy “Pro ratyfikatsiiu Yevropeiskoi khartii rehionalnykh mov abo mov menshyn” [Law of Ukraine "On Ratification of the European Charter for Regional or Minority Languages"]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15#Text>
10. Kichera N.M. (2014) Lemky v etnopolitytsi Polshchi [Lemki in ethnopolitics of Poland]. *Hrani. Politolohiia*. 1 (105). S. 64–68 [in Ukrainian].

11. Kotenko Ya.V., Tkachuk A.F. (2018) Lokalna identychnist i obiednani terytorialni hromady [Local identity and united territorial communities]. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «YuSTON». 56 s. [in Ukrainian].
12. Lutchyn M. (2021) «Bilshist sliv nepovtorni...» ["Most words are unique..."]. *Halytskyi korespondent*, 2021.02.08. URL: <https://gk-press.if.ua/bilshist-sliv-nepovtorni-prykarpatets-navchaye-gutsulskoyi-movy-u-sotsmerezhi> [in Ukrainian].
13. Nimchuk V.V. (2017) Shche raz pro «rusynskiy yazyk» i zberezhenia dialektnoho seredovyscha [Once again about the “Rusyn language” and the preservation of the dialectal environment]. *Ukrainska mova*. № 3. S.15–23 [in Ukrainian].
14. Nimchuk V.V. (2013) «Kodyfikuvaty» novi literaturni movy? Zberehty i zakhystyty ukrainski hovory! [“Codify” new literary languages? Save and protect Ukrainian languages!]. *Ukrainska mova*. № 3. S. 3–26 [in Ukrainian].
15. Savchyn T. (2022) Problemy dyferentsiatsii poniat «mova» ta «dialekt» v ukrainskomu sotsiolin-hvistychnomu prostori [Problems of differentiation of the concepts “language” and “dialect” in the Ukrainian sociolinguistic space]. *Studia Methodologica* (54). S. 92–103. URL: <https://studiamethodologica.com/index.php/journal/article/view/96> [in Ukrainian].
16. Skopnenko O.I. (2001) Beresteisko-pynski hovirky: heneza i suchasnyi stan (istoryko-fonetychni narys) [Berestei-Pin dialects: genesis and modern state (historical-phonetic essay)]. Kyiv. 174 s. [in Ukrainian].
17. Barfield T. (1997) The dictionary of anthropology. Oxford: Blackwell [in English].
18. Bellmann G. (1998) Between base dialect and standard language. *Folia Linguistica* 32(1–2). P. 23–34 [in English].
19. Berruto G. (1987) Sociolinguistica dell'italiano contemporaneo. Roma: La Nuova Italia. URL: <https://www.docsity.com/it/gaetano-berruto-sociolinguistica-dell-italiano-contemporaneo/2704261/> [in English].
20. Bloomfield L. (1926). A Set of Postulates for the Science of Language. *Language*. (3). P. 153–164. URL: <https://www.jstor.org/stable/408741?typeAccessWorkflow=login> [in English].
21. Cerruti M., Regis R. (2014). Standardization patterns and dialect/standard convergence: A northwestern Italian perspective. *Language in Society*. 43(1), P. 83–111. URL: <https://doi.org/10.1017/S0047404513000882> [in English].
22. Danylenko A. (2015) Regional Varieties of Standard Ukrainian. URL: https://www.academia.edu/12333194/Regional_Varieties_of_Standard_Ukrainian [in English].
23. Gellner E. (1998) Language and Solitude: Wittgenstein, Malinowski and the Habsburg Dilemma. Cambridge: Cambridge University Press. URL: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511612466> [in English].
24. Kamusella T. (2005) The Triple Division of the Slavic Languages: A Linguistic Finding, a Product of Politics, or an Accident? Vienna: Institut für die Wissenschaften vom Menschen (IWM Working Papers Series, No 2005/1), 133 pp. URL: <https://www.academia.edu/28396921> [in English].
25. Nekvapil J. (2007) On the relationship between small and large Slavic languages. *International Journal of the Sociology of Language*, 2007 (183). URL: <https://doi.org/10.1515/IJSL.2007.008> [in English].

TERRITORIAL DIALECTS IN THE CONTEXT OF LANGUAGE PROTECTION PRACTICES IN THE EUROPEAN AREA

Abstract. The article updates the problems of studying the state and status of Ukrainian dialects in the sociolinguistic aspect. Attention is focused on the analysis of territorial dialects in the light of linguistic protection practices of the European area. The relevance of the research is determined by the need to study the vitality of the dialect continuums of the Ukrainian language and the place of modern dialects in the sociolinguistic situation, in the system of self-identification of speakers and local identity. These aspects are closely related to the problems of heredity and continuity of language rights, the need to preserve dialect continuums and protect Ukrainian-speaking territories from political speculation based on dialect differences. The purpose of the study is to determine the sociolinguistic status of dialects in the context of language protection practices in the European area. The object of analysis is Ukrainian territorial dialects in the system of Ukrainian and European legislation. The task of the research is to outline the situation of Ukrainian dialects in the context of the sociolinguistic criteria of endangered languages and the theoretical foundations of the classification of Slavic languages; to analyze the linguistic problem of distinguishing language idioms (language / dialect; dialect / microlanguage) in the coordinates of the Ukrainian linguistic reality and modern language policy practices in Europe. The set tasks are specified using examples of precedent attempts to codify Ukrainian dialects and protect language idioms in the language policy practices of European countries. The results of the work can be used to develop new approaches to the examination of dialect speech, taking into account the sociolinguistic situation of the regions in historical and modern aspects. An analysis of the social functions of Ukrainian dialects in the context of language protection practices will allow us to develop strategies for preserving dialect continuums as the nation's linguistic and cultural heritage.

Keywords: sociolinguistic situation, dialect, dialectology, microlanguages, sociolinguistics, language planning, language policy, language standardization, endangered languages, language rights.

© Михальчук О., 2023 р.

Оксана Михальчук – кандидат філологічних наук, завідувач відділу мов України Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, Київ, Україна; oksmkhalchuk@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-9278-9341>

Oksana Mykhalchuk – Candidate of Philology, Head of the Department of Languages of Ukraine at O.O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; oksmkhalchuk@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-9278-9341>

ВПЛИВ АПЕЛЯТИВНОГО СЛОВОТВОРЕННЯ НА СТАНОВЛЕННЯ ПІДЛЯСЬКИХ ВАРІАНТІВ ІМЕН

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2(50)

УДК 811.161.2'373.23'611(438)

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).335–341

Нестерчук О. Вплив апелятивного словотворення на становлення підляських варіантів імен; кількість бібліографічних джерел – 19; мова українська.

Анотація. У статті здійснено спробу розкрити вплив апелятивного творення на становлення варіантів підляських чоловічих та жіночих імен. Для аналізу використано збірник фольклорних експедиційних матеріалів «Традиційні пісні українців Північного Підляшшя».

Як відомо, серед трьох частин Західного Полісся – Волинське Полісся, Берестейщина і Пінщина, Підляшшя – найменше досліджено саме Підляшшя (північно-східна частина Люблінського та південно-східна Підляського воєводств Республіки Польща). Це стосується не тільки говірок та фольклору, а й історії та етнографії краю.

У піснях переважають православні імена підляшуків, серед яких виявлено 9 повних чоловічих імен (*Андрей, Антуон, Василь, Гаврило, Гарасим, Іван, Каленік, Нечипур, Семен*) та 5 жіночих (*Катерина, Марина, Марія, Ніна, Тетяна*). Усі інші – це варіанти від різних офіційних імен переважно із суфіксами, що привносять зменшено-пестливий відтінок. Використано репертуар суфіксів, що характерні і для апелятивів, це зокрема загальноукраїнські продуктивні форманти *-еньк, -ечк-о, -к-о, -к-а, -очк-а, -ун-я, -ус-я*, дещо рідше вживані *-ц-я (-дз-я), -ин-а, -н-я, -ол-я, -сь*.

Існує безперечний зв'язок між словотвором апелятивів та варіантами імен, пор.: *сонечко, ложечка, пташечка – Петечко, Манечка; голубка, дівка – Мірка, Катеринка; бабуля, мамуля – Гандзюля, Манюля*.

Частина дослідників (П. Чучка, Л. Кракалія) вважають усічення повних імен за окремий вид словотворення, при цьому до усічених форм можуть бути додані різні суфікси. Зазначимо, що для апелятивів воно мало характерне: *мо < може, нать < навіть, піскі < писанки*.

Виявлені такі усічення початку чоловічих та жіночих варіантів імен: *Лексій < Олексій, Коля < Микола*, кінця імені: *Петя < Петро, Юре < Юрій, Надя < Надія, Оля < Ольга, Юля < Юлія*, а також різні комбінації: *Ригор < Григорій*. До усічених варіантів можуть бути додані також суфікси, пор.: *Марія > Маня > Манечка > Манюля > Манюленька > Маньочка > Маруся > Маруська > Марусіна*.

Найпопулярнішими підляськими іменами та їхніми варіантами в обрядових піснях є *Коля, Ян, Марія*.

Перебування Підляшшя у складі то царської Росії та СРСР, то Польщі сприяло засвоєнню російських імен *Коленька, Колечка, Петька, Сашенька*, а також польських *Мірек, Янек, Ясь*.

З'ясовано, що форманти апелятивів переважають над формантами варіантів імен. 19 суфіксів виявлені в загальних назвах, що не вживані у варіантах імен (*-ат-а, -иц-ю, -ечок, -ок, -оньк, -ульк-о, -ух-а -ц-я* та ін.) та 4 суфікси *-дз-я, -н-я, -ол-я, -сь* в іменах (*Гандзя, Маня, Ясолю, Ясь*), яких не виявлено в апелятивах.

Ключові слова: апелятиви, варіанти імен, підляські говірки, словотвір варіантів імен, форманти.

Постановка проблеми. Говірки Підляшшя – це говірки, що побутують у північно-східній частині Люблінського воєводства на правобережжі Західного Бугу та в межиріччі Бугу і Нарви Підляського воєводства Республіки Польща. Л. Лукашенко зазначає, що «річка Західний Буг розділяє цю територію на дві, приблизно рівні частини – Північне Підляшшя та Південне Підляшшя» [Лукашенко 2007, с. 306].

Як свідчать дослідники, заселення Підляшшя почалося із земель Волині та Полісся з VI–X ст. [Гаврилюк 2002, с. 46], що входили до складу Київської Русі, а пізніше Галицько-Волинського князівства.

Упродовж XX століття Підляшшя зазнало великих людських втрат унаслідок так званого *біженства* (примусового виселення 1915 року (перед наступом австрійсько-німецьких військ) у глибину Росії, звідки тільки частина повернулася). А ще ж остаточно не полічені жертви Другої світової війни.

Після проведеної акції «Вісла» 1947 року та примусової депортації корінного населення Південного Підляшшя українців залишилося значно менше у порівнянні з жителями Північного Підляшшя. Як зазначає дослідник Т. Олексюк, «Південне Підляшшя до 1946 р. заселявала людиність, що побу-

том, одягом, мовою, антропологічними прикметами та виразним відчуттям своєї племінної окремішності творила три відмінні групи: бужан, холмаків і власне підляшан, що осіли на точно окреслених територіях» [Олексюк 1970, с. 2084], а «Північне Підляшшя не зазнало назагал ні у 19, ні у 20 вв. національних змін і релігійної боротьби» [Верига, Кубійович 1970, с. 2089].

Незважаючи на радикальні дії тодішньої влади та умисне нищення українців, вони боролися за своє існування не тільки в Україні, а й поза межами Радянського Союзу, зберігаючи мову та свої давні звичаї. Дослідник підляських говірок М. Лесів підкреслює: «Незалежно від того, що ця територія десь від XIV ст. стала частиною Великого Литовського Князівства, а згодом від Люблінської унії 1569 р. увійшла у склад Польщі, українські підляські говірки зберегли свій суто український характер і в своїй архаїчній формі виступають донині» [Лесів 1997, с. 288].

Незважаючи на значне проникнення полонізмів у мовлення жителів Підляшшя, ці говірки не зникли протягом століть. Підляськими говірками й надалі спілкується місцеве населення. На жаль,

вплив польської мови помітно зменшує межу поширення українських говірок, тому зараз вони охоплюють невелику територію західнополіського діалекту. Як відомо, Західне Полісся складається з трьох великих частин, що перебувають у складі трьох держав: Волинське Полісся (Україна), Берестейщина і Пінщина (Республіка Білорусь), Підляшшя (Республіка Польща).

Аналіз досліджень. Говірки Підляшшя здавна привертала увагу дослідників. Мовознавців, зокрема діалектологів, цікавило питання мовлення корінних жителів, а також належність цих говірок до певного діалекту. Мовознавці В. Курашкевич [Kurazkiewicz 1963, с. 151–159], Ф. Чижевський і С. Вархол [Czyżewski 1998] опублікували тексти з цих говірок. Підляську лексику фіксували О. Горбач [Горбач 1970], І. Ігнатюк [Ігнатюк 2010], М. Лесів [Лесів 1997], Ф. Чижевський [Czyżewski 1994], Г. Аркушин [Аркушин 2007] та інші.

Джерелами діалектологічних досліджень є насамперед безпосередні фіксації мовлення корінних жителів певної території, крім цього, чільне місце займають етнографічні та фольклорні матеріали.

Мета статті, завдання. Цікавим виданням з погляду аналізу підляських апелютивів та онімів є збірка «Традиційні пісні українців Північного Підляшшя» (матеріал експедицій 1999–2001 рр.) [Традиційні 2006]. Автори цього фольклорного збірника Л. Филімонок, О. Козакевич подали матеріали експедицій 1999–2001 рр. Л. Лукашенко та Г. Похилевич. За матеріалами записів аналізуємо творення варіантів імен, що постали внаслідок суфіксації та усичення з різними комбінаціями. Крім цього, зроблені порівняння словотвору апелютивів зі словотвором власних особових імен.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: зафіксувати наявні імена та їхні варіанти у збірнику; описати творення антропонімів, виявити їхні відповідники в іменнику мешканців різних регіонів України. Оскільки підляські говірки є частиною західнополіських, то наведемо приклади апелютивів цих говірок, утворені за допомогою аналогічних суфіксів.

Методи та методика дослідження. Використано метод лінгвістичного опису та його основний прийом – систематизація мовного матеріалу. Кількісні дані наведені для підрахунку словотворчих суфіксів в апелютивах та варіантах імен.

Виклад основного матеріалу. У збірнику «Традиційні пісні українців Північного Підляшшя» виявлено 9 повних чоловічих імен: *Андрей, Василь, Гаврило, Гарасим, Іван, Каленік, Нечипур, Семен, Антуон* та 5 жіночих: *Катерина, Марина, Марія, Ніна, Тетяна*. В іменнику записувачі повністю зберегли місцеву вимову (*Андрей, Каленік, Нечипур* і *дифтонгічну вимову в іменах Антуон, Семіенко*).

Помітно, що словотвір апелютивів тісно пов'язаний зі творенням антропонімів, зокрема, уживання суфіксів, що надають дериватам зменшено-пестливого відтінку (у дужках указана кількість таких фіксацій, які вживані більше ніж один раз):

-ат-а: *дівчинята, курчата;*

-атк-о: *дитятко* (4 рази);

-єньк (-єньк): *батенько* (10 разів), *козаченьку* (4 рази), *миленькі* | *миленький* (10 разів), *доленькі* (3 рази), *дороженьку* (4 рази), *друбненькі* | *друбненькі* (3 рази), *вороженьки* (2 рази), *ясенькі* та інші (дериватів з цим суфіксом виявлено 97) – *Коленька, Сашенька, Ясенько, Ясюленьку* < Ясюлю;

*«А ти Ганзюля тут зостань тут зостань
Прийде Коленька бузі дай бузі дай».*

«Тая Катенька ни хотіла робити

Оно хотіла хорошенько ходити» [Традиційні 2006, с. 78, 89] (розділові знаки подаємо за виданням).

Паралельні форми зафіксовано на різних територіях України [Трійняк 2005, с. 82, 212, 213, 229, 262, 268, 416].

Серед апелютивів на *-єн'к-о* виявлено малопродуктивні типи, що позначають назв осіб та істот (*батен'ко, коничен'ко*) [Аркушин 2004, с. 87].

-єць: *витрець, каменець, молодець, морозець.*

Виявлено три словотвірні типи загальних назв ч.р. на *-єц'*: високопродуктивний назв осіб за різними ознаками (*українець', воленець'*), продуктивний назв конкретних предметів (*корчєц', холодєц'*) і малопродуктивний назв тварин (*бедрєц', горобєц', куропєц'*) [Аркушин 2004, с. 90–91].

-єчк-а (-о): *окєнєчко* | *окєнєчко* (5 разів), *відерєчко, ворєчєчка, долєчка, донєчка, житєчко* (2 рази), *здоров'ячко* | *здоров'єчко* (2 рази), *зелєчко, зільєчка, літєчка, ложєчка, пташєчка, сванєчко* (2 рази), *сердєчко, сидєлєчко, словєчко, слонєчко* (2 рази), а також *сонєчко, хустєчка* (2 рази) – *Колєчка, Петєчко; Гандєчко, Манєчка, Олєчка.*

«Голубок сіви голубка ще й сівєйша

Ванєчка мїлій Любочка ще й мїльнєйша».

«Скажи Манєчко чом смутна невєсьола

Не хотят мене за Йванка оддати» [Традиційні 2006, с. 70].

Паралельні варіанти імен *Гандєнька, Колєчка, Манєчка, Олєчка* вживані на всій території України [Трійняк 2005, с. 82, 212, 229, 268, 293].

Серед апелютивів ж. р. на *-єчк-а* виявлено три словотвірні типи: продуктивний предметних назв (*подушєчка, р'учєчка*), малопродуктивний назв осіб (*дбнєчка, вн'учєчка*) і непродуктивний назв істот, осіб (*качєчка, к'їшєчка,*) [Аркушин 2004, с. 93–94].

-ик: *братик* (4 рази), *діврик* (дівер), *доцик* (5 разів), *коник* | *конік* (2 рази), *родик, сватику, світлику, серпик* (2 рази) – *Мірек, Янек.*

«Чия то жона до хати вуоїшла

А Мірек каже то моя жона» [Традиційні 2006, с. 34].

Варіант *Яник* виявлений на Волині та Тернопільщині [Трійняк 2005, с. 416].

Суфікс *-ик* у XVI ст. «в однаковій мірі міг даватися як до повних, так і до скорочених основ імен. [...] У XIV–XV ст., а також у давньоруський період утворення з суфіксом *-икъ, -чикъ, -хникъ* виступають досить рідко, зате в сучасній українській мові належать до найпродуктивніших» [Керста 1984, с. 80–81].

Серед апелятивів виявлено демінутивний суфікс *-ик* із такими словотвірними типами: високопродуктивний назв предметів (*кóржик, лóбик, стóлик*), продуктивний назв осіб, тварин (*брáтик, косáрик, кóник, кóтик*), непродуктивний назв осіб за якоюсь ознакою (*дрáнттик, кóмик, рóдик*) [Аркушин 2004, с. 98–100].

-ин-а: *вдовина, дружбина* (дружба), *пташина* – *Марусіна*.

«За родную дочку за рудну дітину

Пріймі моя мамо мою Марусіну» [Традиційні 2006, с. 252].

Такі варіанти продуктивні на Закарпатті, Буковині і мають не тільки згрубілий відтінок, але й здрібно-пестливий, напр., *Андрійчіна, Василіна, Мигаліна, Йаковіна* [Чучка 1969, с. 94; Кракалія 1974, с. 54].

Р. Керста зауважує, що в XVI ст. суфікс *-ина* доданий до скорочених або ускладнених іншими суфіксами іменних основ: *Харина, Федина, Ярошина*. Такі імена були поширені на території Волині, рідше Галичини [Керста 1984, с. 82–83].

Виявлено апелятиви високопродуктивного типу: *запалчіна* ‘сірник’, *шафіна* ‘мисник’; продуктивний словотвірний тип збірних назв (дерев) (*ол’шіна, сосніна, хвойіна*) та назв м’яса (*гусіна, свиніна*), непродуктивний тип назв осіб жіночої статі (*дружина, д’ідина*) [Аркушин 2004, с. 106–107, 109].

-иц: *водиця, каминиці, капустиця, морозицю, куделицю*.

-ичк-о: *криличком, молодічка, пташичка, соничко*.

Виявлено серед апелятивів такі словотвірні типи: продуктивний предметних назв (*водічка, копічка, пшенічка, травічка*), малопродуктивний пестливих назв тварин (*б’елічка, горобічка, телічка*), непродуктивний пестливих назв осіб (*молодічка, сестрічка*) [Аркушин 2004, с. 131].

-иц-е: *носице, помеліце, рубліце*.

Виявлено апелятиви високопродуктивного типу назв окремих предметів: *бóчище, гладіище, травіище, хатіище*; малопродуктивний тип згрубіло-зневажливих назв людей (*бабіище*) [Аркушин 2004, с. 135].

-ік: *сватіку, соколік, столік, рубліка, конік*.

-іньк: *білюсінько, бізюсінько, долінькі, маминька, мамінька, молодюсінька*.

-к-а: *голубка* (5 разів), *дівка* | *діевка* (5 разів), *ручка* | *руочки* (6 разів), *головка* (2 рази), *грушкі-яблушка* (2 рази), *головка, молодічка, дітки, драбінка, жуонка, калітці, пиріжска, ночку* | *нуочка* (2 рази), *нянька, пічка, свієкорка (свекор), сльозки, таночка, яблушка* (2 рази) (з цим суфіксом зафіксовано 57 дериватів) – *Мірка, Петька; Алінка, Анютка, Катеринка, Маруська*.

«А пана Мірка вдома не било

Пані Міркова лісти пісала».

«Другій місечок молодий Петька».

«Ой пошов той Семієнко в чисте поле ораті

Сказав жуонці Катеринці кою принесла обі-едаті» [Традиційні 2006, с. 34, 74, 241].

Уживані на всій території України [Трійняк 2005, с. 27, 81, 169, 212, 235, 294].

На Закарпатті суфікс *-к-а* фіксований у записах першої пол. XIII ст. [Чучка 1969, с. 91]. Як зазначає Р. Керста, цей суфікс виконує демінутивну функцію в чоловічих іменах із кінцевим *-а*, напр.: *Вакулка, Микитка, Ярмолка* [Керста 1984, с. 84]. О. Горбач зауважує, що у с. Остромичі (західнополіська говірка) скорочені форми імен із формантом *-к-а* утворюють пестливі форми (*Кат’ка, Мán’ка, Н’інка*) [Горбач 1993, с. 281].

Виявлено апелятиви високопродуктивного типу: *дóн’ка, ону́чка, ма́тка, д’і́учинка, дити́нка, сестри́чка, ба́бка* [Аркушин 2004, с. 153].

-к-о (-у): *віде́рко, вітри́нко, голу́бко, дівко, донько, дубку, коли́бку, окенко, личко, нічко, перепі́лко, перепьолко, світлинку, сиделко* | *сьоделко, синку* (3 рази), *снеданечко, шинюрку* – *Василько, Йванко, Іванко, Колюнько* < Колюня, Семенко; *Марусько*.

«Прийшов до єї Іванко єї застукав

Застукав запукав свеї Маньочки поклікав».

«Там Василько з торгом стоїть

З торгом стоїт з чирвичками».

«Третій місяць ясний то й Іванко красний»

[Традиційні 2006, с. 40, 76, 78].

Пестливі варіанти імен уживані повсюдно [Трійняк 2005, с. 145, 229, 331].

Найпродуктивнішим формантом у різні історичні часи був суфікс *-к-о*, що привнесив нейтральний відтінок у значення [Чучка 1969, с. 90–91; Керста 1984, с. 77].

Серед апелятивів ч. р. на *-к-о* виявлено два словотвірні типи: продуктивний назв осіб (*ма́тко, сінко, братко́, свє́корко*) і непродуктивний назв інших істот (*б’ус’ко, соловє́йко*) [Аркушин 2004, с. 160–162].

-ок: *рочок* | *ручок* (5 разів), *садочку* (5 разів), *синочки* (6 разів), *віночок* | *виночок* | *віночок* (5 разів), *голубочку* (2 рази), *нужок* | *нуожок* (2 рази), *пеньочку* (2 рази), *пісочку* (2 рази), *слідочки, стебелочка, волосок, годочку* (2 рази), *голосок, голубок, денюк, диток, дружок, зайчикок, каміньок, килишок* (келих), *козачок, коровайничок, лисечок, лісточок, льоночок, подарочок, родочок* (рідок), *ноженьок, окрушок, риночок, садочок, цвіток, човничок* (таких дериватів зафіксовано 45).

Апелятиви творять декілька словотвірних типів: високопродуктивний назв конкретних предметів (*бубл’ашок, дручо́к, чолов’ячок*), продуктивний тип назв осіб, тварин, знярядь праці та різних пристосувань (*брато́к, д’ідо́к, вовчо́к, млино́к*) і малопродуктивний назв різних мір (*кусо́к, пучо́к, кавало́к*) [Аркушин 2004, с. 191–192].

-оньк: *дівонькі* | *дивоньки* (8 разів), *дівчинонька* | *дивчинонька* (8 разів), *сеструонька* | *сеструонка* (5 разів), *матюонко* | *матюонька* (4 рази), *голубонька* (3 рази), *ліпонька* (3 рази), *мамонько* (3 рази), *березонька* | *бирозонька* (2 рази), *вечероньку* (2 рази), *дитоньки* | *діетоньки* (2 рази), *вдовонька* (2 рази), *головонька* (2 рази), *зороньки, калінонька, косунько, кумонько, садоньку, синоньку, сиротонька, бе-*

седонька, вербоньку, Вкраїнонька | Україноньки, городоньки, гостинонька, двероньки, рибонька, роботонька, сторононьци, сусідоньки, циганонька, чаронька (заявлено дериватів на *-оньк* – 90).

Виявлено такі словотвірні типи апелятивів: продуктивний назв осіб (*мамон'ка, сестрон'ка, голубон'ка*); продуктивний тип назв осіб за різними ознаками (*д'їдойко, синбн'ко, татон'ко*); продуктивний тип предметних назв (*головн'ка, спінон'ка, хатон'ка*); малопродуктивний тип назв тварин (*корівон'ка, рибон'ка*); непродуктивний тип абстрактних та інших назв (*досадон'ка, погбдон'ка, роббтон'ка*) [Аркушин 2004, с. 194–196].

-очк: *вороточка, гнездочка, діточки, дубочку* (2 рази), *жоночка, загадочки, квіточку* (3 рази), *колочка, коровайночки, крилочка, квіточка, лісточкі* (2 рази), *мірочку, молодочку, подоляночки, пригороцька, роїтночку, сусідочку, чарочку, шапочка* (дериватів на *-очк* зафіксовано 37) – *Ганночка, Любочка, Любочка-душко, Маньочка, Ніночко, Нюроцька*.

«А хто ж буде... А хто ж буде з Ганночкою спати».

«Вийди Маньочко черевки оддам то й пійдем».

«Ой чом Ніночко твого ойченька не відно» [Традиційні, 2006 с. 40, 79, 143].

Виявлені жіночі варіанти імен: *Ганночка, Любочко, Маньочка* – вживані на всій території України [Трійняк 2005, с. 82, 212].

Виявлено апелятиви з такими словотвірними типами: високопродуктивний предметних назв (*головочка, курочка, ніжочка, спіночка*), продуктивний назв осіб із пестливим відтінком (*бабочка, мамочка, нев'їсточка*), малопродуктивний назв молодих тварин (*зусочка, курочка, свіночка*) [Аркушин 2004, с. 199–200].

-ул-я: *бабулю, мамуля, матулю* (три рази), *та-туля* (2 рази) – *Гандзюлю, Манюля*.

«Гандзюля допомагає. Гандзюля квітки ром-няє».

«Молода Манюля до шлюбу їде» [Традиційні 2006, с. 80, 151].

Паралелі виявлені у Львівській, Івано-Франківській, Полтавській областях [Трійняк 2005, с. 82, 212].

У пам'ятках XVI ст. виявлено чотири варіанти християнських імен із експресивним формантом *-ул-а:* *Петрула, Савула, Радула* < Родіон, *Сенюла* < Сень < Семен [Керста 1984, с. 89].

Серед апелятивів ж. р. на *-ул'-а* виявлено два словотвірні типи – малопродуктивний назв осіб (*бабул'а, мамул'а*), непродуктивний назв осіб зі зневажливим відтінком (*д'ївул'а, йазикул'а*) [Аркушин 2004, с. 211].

-ульк-о: *кумулько*;

-унк-а: *манюнка*;

-ун: *дзядуню – Колюня, Олюня*.

«Кланяйся й Олюню старому й малому Старому й малому батеньку своїому» [Традиційні 2006, с. 150].

Виявлені паралелі на всій території України [Трійняк 2005, с. 229, 269].

Апелятиви продуктивного типу із суфіксом *-ун'-а* вживані для називання осіб за родинними зв'язками і за зовнішньою ознакою (*бабул'а, мамул'а, красул'а*), непродуктивний тип предметних назв (*хатул'а*) та один іменник ч. р. на позначення особи: *д'їдул'а* [Аркушин 2004, 214].

-ус-я: *мамуся – Маруся*.

«Ой там за горами де соничко сяє

Там моя Маруся з другімі гуляє» [Традиційні 2006, с. 251].

Варіант імені вживаний на всій території України [Трійняк 2005, с. 213].

Н. Рувьова зазначає, що «серед усіх східнослов'янських мов суфікс **-ус (-усь)** найбільш властивий українській мові» [Рувьова 2009, с. 463].

Малопродуктивний тип назв осіб зі значенням пестливості виявлено серед апелятивів на *-ус'* (*братус', д'їдус', татус', бабус'а, мамус'а*) [Аркушин 2004, с. 219].

-ух-а: *сівуха* (сива);

Апелятиви із цим суфіксом творять два словотвірні типи: продуктивний назв осіб жіночої статі (*молодуха, систруха*), непродуктивний назв жінок, утворений від чоловічих найменувань, та назви самок (*брихуха, свекруха, тетеруха*) [Аркушин 2004, с. 221–222].

-ц-я (-ц-і, -ц-е): *голуовці, колінця, мамцю* (3 рази), *оконце, пишнця*.

Виявлено апелятиви малопродуктивного типу назв осіб та предметних назв (*кумця, мамця, ральця*) [Аркушин 2004, с. 228].

Виявлені такі суфікси у варіантах імен, яких немає серед апелятивів у збірнику пісень:

-дз-я: *Гандзя* – уживаний у західних областях України [Трійняк 2005, с. 82].

-н-я: *Маня | Мані*. Варіант вживаний у різних регіонах України [Трійняк 2005, с. 212]. До XVII ст. в українській антропонімії суфікси *-н /-н'* належали до однофонемних [Керста 1984, с. 98].

-ол-ю: *Ясюлю*. Заявлений варіант *Ясюля* [Трійняк 2005, с. 416]. Із цим суфіксом фіксований П. Чучкою варіант імені *Анцол'а* [Чучка 1969, с. 102].

-сь: *Ясь*. Варіант уживаний у багатьох регіонах України [Трійняк 2005, с. 416].

В. Сімович зазначає, що поширеними чоловічими варіантами імен від XIV ст. були імена на «*-сь, -нь, -ць, -дь* [...]», наростки, що додавались до скорочених імен ([...] *Прокып – Пронь, Хведір – Хвень* [...], *Григорій – Гринь* ...)». У писемних пам'ятках XIV–XVI ст. формант *-с'* найуживаніший (*Івась, Кунась* < Конон, *Хвесь* < Федір) [Сімович 1981, с. 243].

Частина дослідників (П. Чучка, Л. Кракалія) вважають усічення повних імен за окремий вид словотворення, у якому афікси беруть участь у творенні двох видів суфіксації: від повних чи усічених основ або суфіксації усічених імен, що самостійно існують [Чучка 1969, с. 182; Кракалія 1974, с. 55]. Для апелятивів воно мало характерне: *мо* < може, *нать* < навіть, *пискі* < писанки [Аркушин 2002, с. 12, 99, 120].

Виявлені усічення початку чоловічих та жіночих варіантів імен: *Лексій* < Олексій, *Коля* < Микола кінця імені: *Петя* < Петро, *Юре* < Юрій, *Надя* < Надія, *Оля* < Ольга, *Юля* < Юлія, а також комбінації: *Ригор* < Григорій.

Перебування Підляшшя у складі то царської Росії та СРСР, то Польщі сприяло засвоєнню таких імен: російських: *Коленька, Колечка, Петька, Сашенька*, польських: *Мірек, Янек, Ясь*.

Висновки. Отже, виявлено 9 чоловічих імен (*Андрей, Василь, Гаврило, Гарасим, Іван, Каленік, Нечтур, Семен*) та 5 повних жіночих імен (*Катерина, Марина, Марія, Ніна, Тетяна*). Серед варіантів імен найпоширенішими чоловічими формами є: *Микола* < *Коленька, Колечка, Колюня, Колюнько*; *Ян* < *Ясь, Ясенько, Ясюленьку, Ясолю*, також жіночим: *Марія* < *Маня, Манечка, Манюля, Манюленька, Маньочка, Маруся, Маруська, Марусіна*. Відповідно, найпопулярнішими підляськими іменами та їхніми варіантами в обрядових піснях є *Коля, Ян, Марія*.

7 формантів, за допомогою яких утворені апелятиви зі зменшено-пестливими суфіксами (*-еньк, -ечк, -ик, -к-а, -к-о, -ун-я, -ус-я*), 4 – із суфіксами, що привносять нейтральний або згрубілий відтінок у значення (*-ін-а, -ул-я, -н-я, -сь*).

Фіксовані російські варіанти імен, наприклад, *Коленька, Колечка, Петька, Сашенька*, польські, наприклад: *Мірек, Янек, Ясь*.

За нашими спостереженнями, форманти апелятивів кількісно переважають над формантами варіантів імен. Суфікси, заявлені у загальних назвах, не вживані у варіантах імен: *-ат-а, -атк-о, -ець, -иц-ю, -ичк-о, -ичок, -иц-е, -іньк, -ічк-а, -ік-а, -ок, -оньк, -очок, -ульк-о, -унк-а, -ух-а, -ц-я*, та 4 суфікси *-ц-я (-дз-я), -н-я, -ол-я, -сь* в іменах (*Гандзя, Маня, Ясолю, Ясь*), яких не виявлено в апелятивах.

Окремо хочемо відзначити, що у варіантах імен та апелятивах виявлені дифтонги (*ие, іе, оі, уо*) на місці давніх *lo!* та *le!* (*Антуон, матьюнька, риешки, родинуонька, роітночку, сеструонька*).

Література

1. Аркушин Г. Іменний словотвір західнополіського говору. Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. 763 с.
2. Аркушин Г. Межі західнополіського діалекту. *Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов’янському контекстах*: зб. наук. пр. Вип. 4. Луцьк, 2007. С. 9–31.
3. Аркушин Г. Українські говірки Підляшшя: сучасне усне мовлення. Луцьк: ФОП Іванюк В.П., 2002. 195 с.
4. Верига В., Кубійович В. Історія до кінця 18 в.; 19–20 вв. *Енциклопедія українознавства*. Словникова частина. Т. 6. Львів, 1996 (перевидання в Україні 1970). С. 2088–2090.
5. Гаврилук Ю. «Велика політика» та українська література на Північному Підляшші. *Над Бугом і Нарвою*. 2002. № 5–6. С. 45–49.
6. Горбач О. Зібрані статті. Діалектологія. Т. 5. Мюнхен, 1993. 659 с.
7. Горбач О. Підляські говірки. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*. Т. 6. Львів, 1970. С. 2083–2084.
8. Ігнатюк І. Українські говірки Південного Підляшшя. *Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов’янському контекстах*: зб. наук. пр. Вип. 9. Луцьк, 2010. С. 231–238.
9. Керста Р.Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування. Київ: Наукова думка, 1984. 151 с.
10. Кракалія Л.В. До питання класифікації буковинських антропонімічних форм. *Мовознавство*. 1974. № 2. С. 53–58.
11. Лесів М. Українські говірки у Польщі. Варшава, 1997. 496 с.
12. Лукашенко Л. Весільні наспіви Північного Підляшшя (до питання типології). *Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов’янському контекстах*: зб. наук. пр. Вип. 4. Луцьк, 2007. С. 306–322.
13. Олексіук Т. Підляшани. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*. Т. 6. Львів, 1996 (перевидання в Україні 1970). С. 2084–2086.
14. Рульова Н. Чоловічі християнські імена в основі прізвищ Західного Поділля. *Науковий вісник Чернівецького університету*: зб. наук. пр. 2009. Вип. 475–477. С. 459–465.
15. Сімович В. Історичний розвиток українських (здрібнелих та згрубілих) чоловічих хресних імен із окремішньою увагою на замерлі суфікси. *Українське мовознавство. Розвідки й статті. 1*. Ottawa, Canada : University of Ottawa Press, 1981. С. 240–248.
16. Традиційні пісні українців Північного Підляшшя / за ред. Л. Филімонюк, О. Козакевич. Львів: Камула, 2006. 308 с.
17. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття: моногр. Київ: Папірус, 1969. 671 с.
18. Czyżewski F. Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia. *Rozprawy Slawistyczne*. 3. Lublin, 1994. 467 s.
19. Czyżewski F., Warchoń S. Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny. *Rozprawy Slawistyczne*. 9. Lublin, 1998. 496 s.
20. Kuraszkiwicz W. Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej (z wyborem tekstów gwarowych). Wydanie drugie. Warszawa, 1963. 168 s.

References

1. Arkushyn H. (2004) Imennyi slovotvir zakhidnopoliskoho hovoru [Nominal Word Formation in the Western Polissya Dialect]. Lutsk: RVV "Vezha" Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrainky. 763 s. [in Ukrainian].
2. Arkushyn H. (2007) Mezhi zakhidnopoliskoho dialektu [Boundaries of the Western Polissya Dialect]. *Volyn filolohichna: tekst i kontekst. Zakhidnopoliskyi dialekt u zahalnoukrainskomu ta vseslovianskomu kontekstakh*: zb. nauk. pr. Vyp. 4. Lutsk. S. 9–31 [in Ukrainian].
3. Arkushyn H. (2002) Ukrainski hovirky Pidliashshia: suchasne usne movlennia [Ukrainian Dialects of Podlasie: Modern Oral Speech]. Lutsk: FOP Ivaniuk V.P. 195 s. [in Ukrainian].
4. Veryha V., Kubiiovych V. (1996) Istorii do kintsia 18 v.; 19–20 vv. [History to the end of the 18th century; 19th–20th centuries]. *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna. T. 6. Lviv (perevydannia v Ukraini 1970). S. 2088–2090* [in Ukrainian].
5. Havryliuk Yu. (2002) «Velyka polityka» ta ukrainska literatura na Pivnichnomu Pidliashshi [«Big Politics» and Ukrainian Literature in Northern Podlasie]. *Nad Buhom i Narvoiu. № 5–6. S. 45–49* [in Ukrainian].
6. Horbach O. (1993) Zibrani statii. Diialektolohiia [Collected Articles. Dialectology]. T. 5. Miunkhen. 659 s. [in Ukrainian].
7. Horbach O. (1970) Pidliaski hovirky [Podlasie dialects]. *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna. T. 6. Lviv. S. 2083–2084* [in Ukrainian].
8. Ihnatiuk I. (2010) Ukrainski hovirky Pivdennoho Pidliashshia [Ukrainian dialects of Southern Podlasie]. *Volyn filolohichna: tekst i kontekst. Zakhidnopoliskyi dialekt u zahalnoukrainskomu ta vseslovianskomu kontekstakh*: zb. nauk. pr. Vyp. 9. Lutsk. S. 231–238 [in Ukrainian].
9. Kersta R.Yo. (1984) Ukrainska antroponimiia XVI st. Cholovichi imenuvannia [Ukrainian Anthroponymy of the 16th Century. Male Names]. Kyiv: Naukova dumka. 151 s. [in Ukrainian].
10. Krakaliia L.V. (1974) Do pytannia klasyfikatsii bukovynskykh antroponimichnykh form [On the Classification of Bukovinian Anthroponymic Forms]. *Movoznavstvo. № 2. S. 53–58* [in Ukrainian].
11. Lesiv M. (1997) Ukrainski hovirky u Polshchi [Ukrainian Dialects in Poland]. Varshava. 496 s. [in Ukrainian].
12. Lukashenko L. (2007) Vesilni naspivy Pivnichnoho Pidliashshia (do pytannia ty polohii) [Wedding Tunes of Northern Podlasie (to the Question of Typology)]. *Volyn filolohichna: tekst i kontekst. Zakhidnopoliskyi dialekt u zahalnoukrainskomu ta vseslovianskomu kontekstakh*: zb. nauk. pr. Vyp. 4. Lutsk. S. 306–322 [in Ukrainian].
13. Oleksiuk T. (1996) Pidliashany [Podlasie]. *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna. T. 6. Lviv. S. 2084–2086* [in Ukrainian].
14. Ruliova N. (2009). Cholovichi khrystyianski imena v osnovi prizvyshch Zakhidnoho Podillia [Male Christian Names in the Basis of Surnames of Western Podillia]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: zb. nauk. pr. Vyp. 475–477. S. 459–465* [in Ukrainian].
15. Simovych V. (1981) Istorychnyi rozvytok ukrainskykh (zdribnilykh ta zghrubilykh) cholovichykh khresnykh imen iz okremishnoiu uvahoiu na zavmerli sufiksy [The Historical Development of Ukrainian (Smaller and Coarser) Male Christian Names with Special Attention to Frozen Suffixes]. *Ukrainske movoznavstvo. Rozvidky i statii. 1. Ottawa, Canada: University of Ottawa Press. S. 240–248* [in Ukrainian].
16. Tradytiini pisni ukraintiv Pivnichnoho Pidliashshia (2006) [Traditional songs of Ukrainians in Northern Podlasie] / za red. L. Fylymoniuk, O. Kozakevych. Lviv: Kamula. 308 s. [in Ukrainian].
17. Chuchka P.P. (1969) Antroponimiia Zakarpattia [Anthroponymy of Transcarpathia]: monographia. Kyiv: Papirus. 671 s. [in Ukrainian].
18. Szyzewski F. (1994) Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukrainskich poludniowo-wschodniego Podlasia [Phonetics and Phonology of Polish and Ukrainian Dialects of Southern and Eastern Podlasie]. *Rozprawy Slawistyczne. 3. Lublin. 467 s.* [in Polish].
19. Czyżewski F., Warchoł S. (1998) Polskie i ukrainskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny [Polish and Ukrainian Texts of Manner of Speaking from East Lubelszczyzny]. *Rozprawy Slawistyczne. 9. Lublin. 496 s.* [in Polish].
20. Kuraszkiwicz W. (1963) Zarys dialektologii wschodnioslowianskiej (z wyborem tekstow gwarowych) [Outline of East Slavic Dialectology (with a Selection of Dialect Texts)]. Warszawa. 168 s. [in Polish].

THE INFLUENCE OF APPELLATIVE WORD FORMATION ON THE FORMATION OF PODILLYA NAME VARIANTS

Abstract. The article attempts to reveal the influence of appellative creation on the formation of variants of Podlasie male and female names. The collection of folklore expeditionary materials «Traditional Songs of Ukrainians of Northern Podlasie» was used for the analysis.

It is well known that among the three parts of Western Polissya – Volyn Polissya, Beresteyschyna and Pinshchyna, and Podlasie – Podlasie (the northeastern part of Lubelskie and southeastern Podlaskie voivodeships of the Republic of Poland) has been the least studied. This applies not only to dialects and folklore, but also to the history and ethnography of the region.

The songs are dominated by Orthodox names of the Podlasie people, among which 9 full male names (Andrey, Antoine, Vasyl, Gavriilo, Garasym, Ivan, Kalenik, Nechypur, Semen) and 5 female names (Kateryna, Maryna, Maria, Nina, Tetiana) were identified. All the others are variants of various official names, mostly with suffixes that bring a diminutive and caressing

connotation. The repertoire of suffixes used is also characteristic of appellatives, including the all-Ukrainian productive formants *-enk*, *-echk-o*, *-k-o*, *-k-a*, *-ochk-a*, *-un-ya*, *-us-ya*, and the somewhat less frequently used *-tsya* (*-dz-ya*), *-in-ya*, *-n-ya*, *-ol-ya*, *-sya*.

There is an undoubted connection between the word formation of appellatives and variants of names, cf. sun, spoon, bird – Petechka, Manechka; dove, girl – Mirka, Katerynka; grandma, mama – Handziulia, Manyulia.

Some researchers (P. Chuchka, L. Krakaliya) consider truncation of full names to be a separate type of word formation, and various suffixes can be added to the truncated forms. It should be noted that it is not very typical for appellatives: mo < maybe, nat < even, pisky < pysanky.

The following truncations of the beginning of masculine and feminine variants of names have been found: Lexii < Oleksii, Kolia < Mykola, the end of the name: Petya < Petro, Yure < Yuriy, Nadia < Nadiya, Olya < Olha, Yulia < Yulia, as well as various combinations: Rigor < Grigory. The truncated variants can also be added with suffixes, cf: Maria < Mania < Maniechka < Maniulia < Maniulienka < Mania < Marusia < Maruska < Marusina.

The most popular names in Podlasie and their variants in ritual songs are Kolia, Jan, Maria.

The fact that Podlasie was part of Tsarist Russia and the USSR, and then Poland, contributed to the adoption of Russian names such as Kolenka, Kolechka, Petka, Sashenka, as well as Polish names such as Mirek, Janek, and Jas.

It was found that the appeal formants prevail over the formants of name variants. 19 suffixes found in common names that are not used in name variants (*-at-a*, *-ic-yu*, *-eczok*, *-ok*, *-onk*, *-ulk-o*, *-uh-a-ts-ya*, etc.) and 4 suffixes *-dz-ya*, *-n-ya*, *-ol-ya*, *-sya* in names (Gandzya, Mania, Yasolya, Yas) that are not found in appellatives.

Keywords: appellatives, name variants, Podillya dialects, word formation of name variants, formants.

© Нестерчук О., 2023 р.

Оксана Нестерчук – кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки, Луцьк, Україна; nester-oks@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-2676-7966>

Oksana Nesterchuk – Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of History and Culture of the Ukrainian Language at Lesya Ukrainka Volyn National University Lutsk, Ukraine; nester-oks@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-2676-7966>

SECTORAL LINGUISTIC AND UKRAINIAN STUDIES

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'373.7-042.2

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).342-346

Onkovych H., Adamia Z. Sectoral Linguistic and Ukrainian Studies; кількість бібліографічних джерел – 15, мова англійська.

Abstract. Linguistic and country studies issues have gained intensive development in Ukraine, in particular in the methodology of teaching Ukrainian to foreigners. The achievements of Ukrainian theorists and practitioners have aroused considerable interest among researchers of the linguistic teaching process. By introducing linguo-Ukrainian studies, Ukrainian scholars successfully developed this area in the methodology of teaching Ukrainian as a foreign language and sought to expand their research in this promising and relevant field. Nowadays, both linguistic studies and linguistic Ukrainian studies are successfully developing in Ukraine.

The article presents the historical context of the term *linguoculturology* and proposes a new term – *professionally oriented sectoral linguocultural studies*.

The theoretical and practical significance of our study lies in the introduction of a new special course "Sectoral Linguistics of Ukraine" into the educational space of higher education. The need for this course is especially felt in the teaching of professional terminology in the course "Ukrainian for Specific Purposes". Our proposals are based on examples of educational training of future healthcare professionals. The article highlights the techniques and methods of using professionally oriented linguistic and country studies in the educational process of higher education. We consider it expedient to offer such a course in higher education institutions of various fields of study, since professional "national" terms are available in many fields, broaden the worldview, develop students' linguistic and analytical skills.

Keywords: language and culture, terminology system of linguistic studies, medical terminology, sectoral (specialised) linguistic studies, sectoral (specialised) linguistic Ukrainian studies, medical (pharmaceutical) linguistic studies.

Introduction. Formulation of the problem in general and its connection with important scientific and practical tasks. The first conference "Language and Culture" was held in 1991. And since then it has been held annually. Among the organizers and founders of the conference are the Institute of Philology of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, the O.O. Potebnyi Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Institute of Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Taras Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, the H.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, the Institute of Higher Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, the Tchaikovsky National Music Academy, and the Dmytro Burago Publishing House. Currently, the reports are published in the periodical "LANGUAGE AND CULTURE", approved by the Higher Attestation Commission of Ukraine in philological disciplines (linguistics, literary studies) as a professional specialized publication. More than 200 volumes have already been published. It all started with the publication of abstracts for the first conference [Onkovych H.V., Onkovych A.D. 2018, s. 486–491].

An analysis of the research and publications that initiated the solution to the problem and on which the author relies. When we first introduced the term linguo-Ukrainian studies into the educational and methodological circulation a few years ago [Onkovych 2001, s. 51–55], we first of all wanted to draw the attention of Ukrainian linguists to the new searches that were being conducted in the world and were reflect-

ed in a number of publications – on cultural literacy in the USA, on culture and civilization in France, on linguo-country studies and other countries. Linguistic and country studies issues have been intensively and actively developed in Ukraine in the field of language teaching to foreigners. The achievements of Ukrainian researchers and practitioners have aroused considerable interest in the world educational community, which has studied linguistic and didactic processes. The term linguo-Ukrainian studies was to some extent a borrowing, a copy, but by introducing it, we sought to direct the search for Ukrainian linguodidacts in this promising and, as we thought, relevant direction. Over time, we came to understand that we are actually talking about two methodological phenomena of linguodidactics - linguo-Ukrainian studies and Ukrainian linguistics [Onkovych 2010, s. 71].

The need for both terms, in our opinion, was determined by the development of methodological science. Practice has shown that these branches can be separate didactic areas.

At first glance, it may seem that these concepts are completely identical [Onkovych 2003, s. 113].

However, despite their common term-forming components, they are different. We believed that the term linguo-Ukrainian studies should primarily serve the didactic needs of the Ukrainian language. It covers a number of concepts, linguistic phenomena, facts from the history of the language, the origin of words, interesting phenomena around words - everything that is related to the Ukrainian language as a global phenomenon. However, the vocabulary of the world's languages contains many words that become linguistic signs of a

particular national culture: in one language, images reflecting the presence of willows, ponds, poplars, rivers or the sea: in another, eucalyptus trees, camels, oases or deserts: in the third, images of the infinitely high sky, endless steppe, mysteriously towering mountains will dominate, and in the fourth, images of being squeezed by jungle or gorges, the silence of glaciers or tundra will dominate [Donets 1996, s. 121].

Language records the phenomena of different cultural strata, different worlds. However, every language has phenomena of national culture that are condensed in the word. They are perceived differently at a particular age, by a native speaker of a particular culture. In any case, behind this word there is a certain text - verbal or non-verbal, knowledge of a particular type of human activity. And this is the field of Ukrainian linguistics. In our opinion, there is a need for another linguistic and cultural studies term, "word-topic", which has a prominent place in expanding the cultural memory of students. We illustrated this in the textbook "Hut: Word-Theme and Cultural Sign" [Onkovych 1999, s. 141-149].

Highlighting the previously unsolved parts of the general problem to which this article is devoted. Culture, both vertically (education from preschool - throughout life) and horizontally (through all disciplines and all educational activities), should be a determining factor in the nurturing of the individual, the citizen. This is the holy cross that pedagogy carries, being engaged in both teaching and upbringing at the same time. Perhaps this cross is pedagogy [Onkovych 1993, s. 7-16].

Linguo-Ukrainian Studies is now a field that studies language as a component of Ukrainian culture, analyses cultural phenomena through the Ukrainian language. It was founded as a branch of the methodology of teaching a language as a foreign language. Today, however, we are talking about the need to update the "national" concept from the sectoral terminology in this context. This is partly touched upon by specialists who refer to the history of professional speech in the course "Ukrainian for Specific Purposes" [Oncovich, A. 2021, s. 91-101]. We believe that this topic should be developed. Recently, at the conference "Lexical and Grammatical Innovations in Modern Slavic Languages" at the Oles Honchar Dnipro National University, the concepts of "Professionally Oriented Linguo-Ukrainian Studies" (the name in the programme) and "Sectoral (Medical) Linguo-Ukrainian Studies" (the name in the collection of materials) were presented for the first time for testing [Onkovych H. V., Onkovych A. D. 2018, s. 486-491].

At about the same time the journal of the International Organization of Philologists "WEST-EAST" (ISPOP) in Georgia published an article entitled "Sectoral linguocountry studies (on the example of medical linguo- Ukrainian studies)" [Onkovych, Haluzev 2021, s. 116-119].

As you can see, the search for a terminological reference is ongoing. **Our goal** today is to present a new phenomenon in the context of development of linguo-Ukrainian studies (on the example of linguo-Ukrainian studies).

To present the main material of the research.

The search for new ways in the development of linguo-Ukrainian issues led us to develop a new special course by choice. We designated it as "Sectoral Linguistic Ukrainian Studies" for students of the Healthcare programme, where we first attempted to include a new professionally oriented phenomenon in the educational space - sectoral linguistic Ukrainian studies (on the example of acquiring a medical/pharmaceutical specialty).

Volodymyr Jukalo in his article "Structure of Special Language and Profession Communication" outlined the terminological paradigm of research on special language and profession communication, analyzed the structure and the actual state in the application of one of the professional languages - medical professional language. In particular, he notes that researchers identify the following variations of the language of professional communication of health professionals - the medical professional language: the medical language (medical science language), medical language, medical documents, medical advertising language. Medical language or medical scientific language is the main codified type of professional language of medical staff, which serves for scientific communication in the field of medicine (medical science). The basis of this language is medical terminology, general scientific terms, other language tools, which are used mainly for the design of scientific text. It is used in interprofessional writing and oral communication (genres: Dissertation, monograph, textbook, medical dictionary, scientific or popular scientific article on a medical subject, patent, instruction on medical use of a medicine, scientific report on a medical subject, lecture on a medical subject, scientific debate on a medical subject, participation in a radio or TV program on a medical subject, etc.) [Shevchuk., Klymenko 2011, s. 696].

As we can see, both here and in other scientific and educational journals, the phenomenon to which our study is devoted is absent - the sphere of linguo-Ukrainian studies.

The purpose of the course is to teach students to have professional Ukrainian studies knowledge, to develop their speech and thinking based on this knowledge, to develop and enrich their imaginative and emotional memory, to activate the concept of "sectoral/medical linguistic Ukrainian studies". The programme takes into account the interdisciplinary connections of this discipline with courses in social sciences and humanities and specialized disciplines.

The objective of the course is to systematically master linguistic and Ukrainian studies material that will contribute to the national education of students through language and Ukrainian studies, ensure high intellectual development, and help improve professional, linguistic, cultural, media and communication competencies. The curriculum includes a lecture course, practical classes, independent work and individual assignments. In addition to a strong cognitive focus, the discipline has an important educational value and contains a left-hand side: "General Linguistic Ukrainian Studies" and "Medical/Pharmaceutical Linguistic

Ukrainian Studies”. The sectoral (second) block consists of several complex topics. Let us present them:

1. “Plant words-symbols. Symbols - names of creatures. Symbolization of object names. Medicinal plants and their properties. Folk names of medicinal plants: the Ukrainian aspect. Symbolization of names of natural phenomena.

2. “Ukrainian names of diseases, origin, signs, methods of treatment. Ukrainian names of diseases in linguistic research”.

3. “Ukrainian Studies: Folk Medicine: From Antiquity to the Present. Terms of Ukrainian origin”.

During the practical classes, students will have to get acquainted with and present professional publications from the standpoint of linguistic Ukrainian studies, pay attention to the Ukrainian-language names of the corresponding terms. The following are suggested: 1) “Pharmaceutical Encyclopedia” - a Ukrainian reference publication containing articles on pharmaceutical science and practice: chemical, organizational and economic, technological production of medicines and design of drug systems, methods of control and sale, certification, standardization of medicines, study of medicinal plants, laboratory diagnostics, etc. The encyclopedia is intended for pharmaceutical professionals, doctors, and students. 2) “Medicinal Plants: Encyclopedic Reference Book” is a Ukrainian-language reference publication intended for doctors and a wide range of people interested in medicinal plants. The reference book contains 1297 articles and 754 illustrations. The book briefly describes medicinal plants, discusses their morphological and botanical information, methods of preparation, storage and use, and presents their chemical composition. Common recipes for preparing medicines using medicinal plants are presented. The purpose of the reference book is to facilitate the mutual focus of physicians and botanists on the further study and use of medicinal plants, to emphasize and summarize the known experience of practical and folk medicine, and to compare it, where possible, with scientifically based methods of using medicinal plants.

Another practical lesson focuses on the develop-

ment of media competence of future specialists, involving the latest media sources in the educational space. Addressing, for example, the representation of the pharmaceutical industry in the articles of the Ukrainian Wikipedia orientates students to search for professional articles, their availability in the Latin and English sections of Wikipedia, which improves their knowledge of professional concepts in these languages: Present and describe 10 articles (terms, drugs, researchers, etc.).

Independent work in the professionally-oriented discipline “Sectoral Linguistics and Ukrainian Studies” includes studying lecture material, preparing for practical classes, as well as studying material that is not taught in lectures. Therefore, the purpose of independent work on the course is to develop the socio-cultural, communicative and media education competences of higher education students, to acquire knowledge about socio-cultural labelling.

Conclusions of the study, theoretical and practical significance, possible implementation, prospects for further research in this area. We have characterized one of the linguistic and country studies directions of the development of the problematic in the context of “Language and Culture”, which was traced, in particular, in several publications of the conference of the same name. The theoretical and practical significance of our study is the introduction of a new special course “Sectoral Linguistics of Ukraine” into the educational space of higher education. We felt the need for its introduction when teaching the topic of phase terminology in the course “Ukrainian for Specific Purposes” [Shevchuk, Klymenko 2011, s. 696]. Our proposals are based on examples of educational training of future specialists in the field of healthcare. The example of their training highlights the techniques and methods of using professionally oriented linguistic and country studies in the educational process of higher education. We consider it expedient to offer such a course in higher education institutions of various fields of study, since professional “national” terms are present in many fields, they broaden the worldview and develop students’ linguistic and analytical abilities.

Література

1. Донець З.Ф. Про засоби виховання нової людини – культурознавство contra культурології. *Вища освіта України*, № 4. 2002. С. 104–107.
2. Кононенко П.П. Українознавство: підручник. Київ: Либідь, 1996.
3. Онкович Г.В. «Українознавство і лінгводидактика» – серія навчальних книг з лінгвоукраїнознавства. *Проблеми підручника для вищої школи: зб. матеріалів наук.-метод. конф.*, Вінниця, 29–30 трав. 2001 р. Вінниця: Універсум, Т. 2. 2001. С. 51–55.
4. Онкович Г.В. Культурологічна аура як педагогічна спадщина М.П. Драгоманова: Матеріали перших Міжнародних драгомановських читань: 30 вересня–2 жовтня 2003 р. Укл. Г.І. Волинка, В.П. Сергієнко, Л.Л. Макаренко. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, Випуск 2. 2003. С. 109–114.
5. Онкович Г.В. Лінгвоукраїнознавство на заняттях з розвитку мовлення. *Укр. мова та літ-ра в школі*. № 2. 1993. С. 7–16.
6. Онкович Г.В. Святий хрест педагогіки. *Сучасні проблеми науки та освіти: матеріали 4-ї Міжнар. міждисциплінар. наук.-практ. конф.*, Ялта, 1–10 трав. 2003 р. Харків: Укр. асоц. «Жінки в науці та освіті», Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків: [б. в.], 2003. С. 113.
7. Онкович Г.В. Українолінгвознавство та лінгвоукраїнознавство – чи тотожні ці поняття? *Наука і сучасність: зб. наук. пр. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; редкол.: М. І. Шкіль (голова) [та ін.]*. Київ: Логос. Ч. III. 1999. С. 141–149.

8. Онкович Г.В. Хата: слово-тема і культурознак. Мовні стилі: навч. посіб.; НАПН України, Ін-т вищ. освіти. Київ: [Ін-т вищ. освіти НАПН України]. 2010. 71 с.
9. Онкович Г.В. Українознавство і лінгводидактика. Київ. 1997. 105 с.
10. Онкович Г. «Діалог культур» як сучасна педагогічна технологія. *Вища освіта України: теорет. та наук.-метод. часоп.* Ін-т вищ. освіти НАПН України. Київ. № 4. 2011. С. 42–48.
11. Онкович Г. В., Онкович А. Д. Конференція «Мова і культура» як інтерактивна медіаосвітня технологія. *МОВА І КУЛЬТУРА*. (Науковий журнал). Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого. Вип. 21. Т. II (191). 2018. С.486–491.
12. Онкович Г.В. Галузеве (медичне) лінгвоукраїнознавство. *Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах: X Міжнародна наукова конференція* (м. Дніпро, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 15–16 квітня 2021 року): матеріали. Укладання і загальна редакція проф. Т.С. Пристайко. Дніпро: Лира, 2021. С. 116–119. ISBN 978-966-981-466-1
13. Onkovich A. Sectoral linguocountry studies (on the example of medical linguo-ukrainian studies). International Scientific-Pedagogical Organization of Philologists “WEST-EAST” (ISPOP). Scientific Journal “WEST-EAST”. Vol. 5, N1 (March, 2021). 2021. P. 91–101. URL: <https://doi.org/10.33739>
14. Шевчук С.В., Клименко І.В. Українська мова за професійним спрямуванням: Підручник. 2-ге вид., виправ і доповнен. Київ: Алерта. 2011. 696 с.
15. Юкало В. Структура спеціальної мови і професійного спілкування. URL: <https://bit.ly/346Tqzc>

References

1. Donets Z.F. (2002) Pro zasoby vykhovannia novoi liudyny – kulturoznavstvo sontra kulturolohii [For the resources of the new humanity – cultural science and cultural history]. *Vyshcha osvita Ukrainy*, №4. S. 104–107 [in Ukrainian].
2. Kononenko P.P. (1996) *Ukrainoznavstvo: pidruchnyk* [Ukrainian Studies]. Kyiv: Lybid, 1996 [in Ukrainian].
3. Onkovych H.V. (2001) «Ukrainoznavstvo i lnhvodydaktyka» – serii navchalnykh knyh z lnhvoukrai-noznnavstva ["Ukrainian Studies and Linguodidactics" is a series of educational books on linguistic and Ukrainian studies]. *Problemy pidruchnyka dlia vyshchoi shkoly: zb. materialiv nauk.-metod. konf., Vinnytsia, 29–30 trav. 2001 r.* Vinnytsia: Universum, T. 2. S. 51–55 [in Ukrainian].
4. Onkovych H.V. (2003) Kulturolohichna aura yak pedahohichna spadshchyna M.P.Drahomanova [Cultural Aura as a Pedagogical Heritage of M.P. Drahomanov]: Materialy pershykh Mizhnarodnykh drahomanovskyykh chytan: 30 veresnia – 2 zhovtnia 2003 r. Ukl. H.I. Volynka, V.P. Serhienko, L.L. Makarenko. Kyiv: NPU imeni M.P.Drahomanova, Vypusk 2. 274 s. S.109–114 [in Ukrainian].
5. Onkovych H.V. (1993) Lnhvoukrai-noznnavstvo na zaniattiakh z rozvytku movlennia. *Ukr. mova ta lit-ra v shkoli*. №2. S. 7–16 [in Ukrainian].
6. Onkovych H.V. (2003) Sviaty khrest pedahohiky [The holy cross of pedagogy]. *Suchasni problemy nauky ta osvity: materialy 4-yi Mizhnar. mizhdystyplinar. nauk.-prakt. konf., Yalta, 1–10 trav. 2003 r.* Kharkiv: Ukr. asots. «Zhinky v nautsi ta osviti», Khark. nats. un-t im. V.N. Karazina. Kharkiv: [b. v.], 2003. S. 113 [in Ukrainian].
7. Onkovych H.V. (1999) Ukrainolnhvoznnavstvo ta lnhvoukrai-noznnavstvo – chy totozhni tsi poniattia? [Ukrainian Linguistics and Linguo-Ukrainian Studies – Are These Concepts Identical?]*Nauka i suchasnist: zb. nauk. pr. Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova; redkol.: M.I. Shkil (holova) [ta in.].* Kyiv: Lohos. Ch. III. S. 141–149 [in Ukrainian].
8. Onkovych H.V. (2010) Khata: slovo-tema i kulturoznak. Movni styli [House: a word-theme and a cultural sign. Language styles]: navch. posib.; NAPN Ukrainy, In-t vyshch. osvity. Kyiv: [In-t vyshch. Osvity NAPN Ukrainy]. 71 s. [in Ukrainian].
9. Onkovych H.V. (1997) *Ukrainoznavstvo i lnhvodydaktyka* [Ukrainian Studies and Linguistics]. Kyiv. 105 s. [in Ukrainian].
10. Onkovych H. (2011) «Dialoh kultur» yak suchasna pedahohichna tekhnolohiia ["Dialogue of cultures" as a modern pedagogical technology]. *Vyshcha osvita Ukrainy: teoret. ta nauk.-metod. chasop.* In-t vyshch. osvity NAPN Ukrainy. Kyiv. №4. S. 42–48 [in Ukrainian].
11. Onkovych H.V., Onkovych A.D. (2018) Konferentsiia «Mova i kultura» yak nteraktyvna mediaosvitnia tekhnolohiia [Conference "Language and Culture" as an interactive media education technology]. *МОВА І КУЛЬТУРА* (Naukovyi zhurnal). Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho. Vyp. 21. Т. II (191). S.486–491 [in Ukrainian].
12. Onkovych H.V. (2021) Haluzeve (medychne) lnhvoukrai-noznnavstvo [Sectoral (medical) linguistic Ukrainian studies] *Leksyko-hramatychni innovatsii v suchasnykh slovianskykh movakh: X Mizhnarodna naukova konferentsiia* (m. Dnipro, Dniprovskiy natsionalnyi universytet imeni Olesia Honchara, 15–16 kvitnia 2021 roku): materialy. Ukladannia i zahalna redaktsiia prof. T.S. Prystaiko. Dnipro: Lira, 2021. S.116–119. ISBN 978-966-981-466-1 [in Ukrainian].
13. Onkovych A. (2021) Sectoral linguo-country studies (on the example of medical linguo-Ukrainian studies). International Scientific-Pedagogical Organization of Philologists “ WEST-EAST ” (ISPOP). Scientific Jour-

nal "WEST-EAST". Vol. 5, N1 (March, 2021). P. 91–101. URL: <https://doi.org/10.33739/2587-5434-2021-3-1-91-101> [in English].

14. Shevchuk S.V., Klymenko I.V. (2011) *Ukrainska mova za profesiinym spriamuvanniam* [Ukrainian language for professional purposes]: Pidruchnyk. 2-he vyd., vyprav i dopovnen. Kyiv: Alerta, 696 s. [in Ukrainian].

15. Yukalo V. *Struktura spetsialnoi movy i profesiinoho spilkuvannia* [The structure of a special language and professional communication]. URL: <https://bit.ly/346Tqzc> [in Ukrainian].

ГАЛУЗЕВІ МОВОЗНАВЧІ ТА УКРАЇНОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація. Мовознавчі та країнознавчі проблеми набули інтенсивного розвитку в Україні, зокрема в методиці навчання іноземних громадян української мови. Здобутки українських теоретиків і практиків викликали значний інтерес у дослідників лінгводидактичного процесу. Запроваджуючи лінгвоукраїнознавство, українські вчені успішно розвивали цей напрям у методиці викладання української мови як іноземної та прагнули розширити пошуки у цьому перспективному й актуальному річизі. Нині в Україні успішно розвиваються як лінгвоукраїнознавство, так і лінгвоукраїнознавство.

У статті подано історичний контекст терміна *лінгвокультурологія* та запропоновано новий термін – *професійно орієнтовані галузеві лінгвокультурологічні студії*.

Теоретичне і практичне значення нашого дослідження полягає у впровадженні в освітній простір вищої школи нового спецкурсу «Галузеве мовознавство України». Потреба в ньому особливо відчутна у викладанні фахової термінології в курсі «Українська мова за професійним спрямуванням». Наші пропозиції базуються на прикладах освітньої підготовки майбутніх спеціалістів у галузі охорони здоров'я. Висвітлено прийоми та методи використання професійно орієнтованого лінгвоукраїнознавства в навчальному процесі вищої школи. Вважаємо за доцільне пропонувати такий курс у закладах вищої освіти різних напрямів підготовки, оскільки фахові «національні» терміни наявні в багатьох галузях, розширюють світогляд, розвивають лінгвістичні та аналітичні здібності студентів.

Ключові слова: мова і культура, терміносистема лінгвоукраїнознавства, медична термінологія, галузеве (профільне) лінгвоукраїнознавство, галузеве (профільне) лінгвоукраїнознавство, медичне (фармацевтичне) лінгвоукраїнознавство.

© Onkovych H., 2023 p.; © Adamia Z., 2023 p.

Ганна Онкович – доктор педагогічних наук, професор кафедри іноземних мов та соціально-гуманітарних дисциплін КМУ; засновник наукової школи медіадидактики в Україні, Київ, Україна; onkan@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-9493-9104>

Hanna Onkovych – Doctor of Pedagogy, Professor of the Department of Foreign Languages and Social and Humanitarian Disciplines of the Kyiv Medical University; founder of the scientific school of media didactics in Ukraine, Kyiv, Ukraine; onkan@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-9493-9104>

Зоя Адамія – доктор філософії, професор Тбіліського педагогічного університету імені Гурама Таварткіладзе; директор Грузинсько-українського інституту мови та культури, запрошений професор Сухумського державного університету, Тбілісі, Грузія; заступник директора Міжнародної науково-педагогічної організації філологів «ЗАХІД-СХІД» ISPOP, Грузія; a.zoia777@gmail.com; zoia.adamia@gttu.edu.ge; <https://orcid.org/0000-0001-6841-622X>

Zoia Adamia – PhD, Professor of the Guram Tavartkiladze Tbilisi Teaching University; Director of Georgian-Ukrainian Institute of Language and Culture, Invited professor at Sukhumi State University, Tbilisi, Georgia; Deputy Director of the International Scientific-Pedagogical Organization of Philologists "WEST-EAST" ISPOP (Georgia); a.zoia777@gmail.com; zoia.adamia@gttu.edu.ge; <https://orcid.org/0000-0001-6841-622X>

ДО ОСОБЛИВОСТЕЙ АНТРОПОНІМІКОНУ УКРАЇНЦІВ ПОЛТАВЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'373.23

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).347–353

Осташ Л. До особливостей антропонімікону українців Полтавщини в другій половині XVIII століття; кількість бібліографічних джерел – 23; мова українська.

Анотація. Власні особові імена у писемних пам'ятках української мови здавна привертала увагу вчених. Дослідники давньої антропонімії виявили цікаве явище – наявність однакових імен, які повторюються в межах однієї родини, окремої сім'ї. Спеціальної уваги цій особливості іменника на тлі чітко окресленого часового зрізу на значній кількості фактичного матеріалу певної географічної території не було зосереджено. Мета статті – простежити повторюваність однакових власних особових імен у сім'ях українців зазначеного часового зрізу (друга половина XVIII століття) конкретного регіону (Полтавщина), з'ясувати репертуар імен, які повторюються, визначити мотиви аналізованого явища. Аналізований джерельний матеріал виявляє 24 випадки, які ілюструють повторюваність однакових імен у сім'ях на рівні спорідненості «батько – син», 34 випадки, коли ім'я дочки збігається з іменем матері, 24 випадки повторюваності на рівні спорідненості «рідні сестри», 27 випадків повторюваності імен рідних братів у межах однієї сім'ї. У процесі аналізу особливостей повторюваності однакових власних особових імен в окремій родині доходимо висновку, що у другій половині XVIII століття на Полтавщині ця традиція була досить розповсюдженою. Не можна заперечувати агіонімну мотивацію при виборі імен для новонароджених у цьому регіоні. Очевидним є те, що не завжди однойменність, зокрема на рівнях спорідненості «рідні сестри», «рідні брати», властива лише багатодітним сім'ям з метою припинити подальшу народжуваність дітей, бо на Полтавщині у другій половині XVIII ст., як переконує джерельний фактичний антропонімічний матеріал, повторювані імена наявні також у родинях, де є двоє чи троє дітей. Повторення однакових імен у сім'ї може повідомляти нам із відстані понад двох століть про популярність тих чи тих імен у зазначеному часовому періоді на цій території, про антропонімічну моду тих часів, про смаки й уподобання батьків, які обирають ім'я новонародженій дитині. Більша зацікавленість цією проблемою у середовищі ономастів, нагромадження значної кількості фактичного антропонімічного матеріалу дасть змогу впевненіше з'ясувати традицію і причини цього процесу.

Ключові слова: власне особове ім'я, Полтавщина, повторюваність однакових власних особових імен, антропонімія, репертуар імен, антропонім.

Постановка проблеми та аналіз досліджень.

Науковий інтерес до царини історичної антропонімії, зокрема до власних особових імен у писемних пам'ятках, в українській ономастиці має давню традицію (пор., Л.Л. Гумецька [Гумецька 1958], Р.Й. Керста [Керста 1984], М.Л. Худаш [Худаш 1977], П.П. Чучка [Чучка 2011], М.І. Сенів [Сенів 1980], Р.І. Осташ [Осташ Р. 2002], С.М. Пахомова [Пахомова 2012] та ін.). Дослідники давньої антропонімії звернули увагу на цікаве явище – наявність однакових імен, які повторюються в межах однієї родини, окремої сім'ї. Для сучасного носія імені XXI століття такий спосіб іменування особи, особливо якщо це стосується рідних братів чи сестер, не цілком зрозумілий і досить незвичний.

Узагальнювальний огляд цієї проблеми, спираючись на антропонімічний матеріал українських та інших слов'янських дослідників, зробила С.М. Пахомова [Пахомова 2019]. Однак спеціальної уваги цій особливості іменника на тлі чітко окресленого часового зрізу на значній кількості фактичного матеріалу певної географічної території не було зосереджено.

Джерельною базою запропонованої розвідки є антропонімічний фактичний матеріал пам'ятки української мови другої половини XVIII століття «Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр.», що представляє переписну книгу одного з полкових міст Гетьманщини і містить, окрім ін-

формації з топографії, економіки, рівня освіти, соціального стану, також цікаве і різноманітне онімне багатство.

Мета статті – простежити повторюваність однакових власних особових імен у сім'ях українців зазначеного часового зрізу (друга половина XVIII століття) конкретного регіону (Полтавщина), з'ясувати репертуар імен, які повторюються, визначити мотиви аналізованого явища.

Методи дослідження. У статті використано традиційні загальнонаукові методи аналізу онімів. Дослідження антропонімічного матеріалу базуємо на теоретичних засадах, викладених у працях відомих українських та європейських ономастів. Це визначає використання в розвідці дескриптивного методу, який передбачає опис власних особових імен конкретної пам'ятки зазначеного регіону, їх аналіз, систематизацію, а також використання елементів зіставного методу щодо виявлення аналізованих онімних явищ у пам'ятках різних часових зрізів.

Виклад основного матеріалу. Об'єкт дослідження – антропонімікон Полтавщини в другій половині XVIII століття.

Предмет дослідження – повторюваність однакових власних особових імен у сім'ях українців Полтавщини у XVIII столітті, їх репертуар, визначення причин цього явища.

Слід зауважити, що власні особові імена, ужиті в пам'ятці, зафіксовано по-різному. З огляду на

офіційну специфіку тексту, більшість антропонімів подано відповідно до церковного календаря. Однак чимало онімів записано у формі, адаптованій до українського народного іменника з усіма характерними для нього фонетичними та морфологічними змінами (тут і далі біля прикладів і цитат, що походять із вищезазначеної пам'ятки, подаємо лише сторінку, на якій зустрічається онім чи цитата, за виданням: Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. / упор. Ю. Волошин. Київ: Наш час, 2012. 576 с.): *Власъ* (с. 442), *Гаврило* (с. 259), *Данило* (с. 278), *Денись* (с. 213), *Карпо* (с. 466), *Кирикъ* (с. 65), *Манѣйло* (с. 476), *Марко* (с. 149), *Микола* (с. 197), *Ничипоръ* (с. 214), *Охрѣмъ* (с. 91), *Павло* (с. 497), *Панасъ* (с. 236), *Пилипа* (родовий відмінок) (с. 331), *Сидоръ* (с. 58), *Хома* (с. 310), *Юхимъ* (с. 500), *Якимъ* (с. 318) тощо.

Деякі антропоніми в різних частинах пам'ятки виявляємо у відмінних варіантах: *Алезей* (с. 273) – *Олезей* (с. 183), *Василій* (с. 259) / *Василей* (с. 443) – *Василь* (с. 373), *Григорій* (с. 503) / *Григорей* (с. 275) – *Грицько* (с. 497), *Домникия* (с. 498) – *Домна* (с. 79) / *Домаха* (с. 272), *Евстафій* (с. 409) – *Єстапъ* (с. 194), *Захарій* (с. 503) – *Захаръ* (с. 385), *Зѣновій* (с. 263) – *Зѣнецъ* (с. 402), *Катерина* (с. 158) – *Катря* (с. 126), *Климентій* (с. 318) – *Климъ* (с. 440), *Левъ* (с. 459) – *Левко* (с. 111), *Мелания* (с. 149) – *Меланка* (с. 48), *Мойсей* (с. 324) – *Мѣсѣй* (с. 324), *Мотрона* (с. 445) – *Мотря* (с. 248), *Емелянъ* (с. 321) – *Ємелко* (с. 106), *Онисимъ* (с. 213) – *Ониско* (с. 213), *Пантелеймоны* (с. 148) – *Панко* (с. 76), *Пелагия* (с. 503) – *Пазка* (с. 499), *Павель* (с. 273) – *Павло* (с. 497), *Петръ* (с. 148) – *Петро* (с. 504), *Прокофей* (с. 467) – *Прокопъ* (с. 503), *Семѣонъ* (с. 421) – *Семень* (с. 422), *Тимофей* (с. 213) – *Тимко* (с. 107), *Харитонъ* (с. 291) – *Харко* (с. 77) та ін.

Цікавими є непоодинокі випадки, коли в одному й тому ж тексті, який стосується однієї і тієї ж особи, вжито різні варіанти імен: *Афанасія* Десятника – *Панаса* Десятника (с. 287), козака *Афанася* Рѣденка – козака ... *Панаса* Рѣденка (с. 236), козака *Григоря* Курилца – козака *Грицька* Курилца (с. 409), *Дементеи* Хурманенкѡ – *Демяна* Хурманенка (с. 58), козака *Евстафи* Грѣшки – козака *Остафія* Грѣшки (с. 355), *Евстафія* Кононовича – *Єстапъ* Кононовичъ (с. 194), козака *Мойсея* Волошки – козака *Мѣсѣ* Волошки (с. 324), *Никифоръ* Кулишенко – *Ничипора* Кулишенка (с. 214), пѣшкар *Онисима* Жѣшмана – пушкара *Ониска* Жушмана (с. 450), *Пантелеймона* Бражника – *Панка* Бражника (с. 398) та ін.

Усе це ілюструє неусталеність, неунормованість українського іменника в цей період.

Зауважимо, що варіанти імен на зразок жін. *Васка* (с. 504), *Меланка* (с. 48), *Пазка* (с. 499), *Фенка* (с. 96); чол. *Грицько* (с. 151), *Левко* (с. 303), *Ємелко* (с. 106), *Єниско* (с. 214), *Панко* (с. 76), *Савка* (с. 291), *Тимко* (с. 107), *Юско* (с. 203), *цко*¹ (с. 356) тощо в аналізованій пам'ятці не мають

¹ З огляду на технічні причини в імені *цко* вживаємо маленьку початкову літеру, хоча у вказаному виданні пам'ятки вона є великою.

оцінного значення, жодної стилістичної конотації і черговий раз підтверджують таку ж думку, висловлену дослідниками онімів на матеріалі історичної антропонімії XIV–XVIII стст. [Гумецька 1958, с. 13; Остап Р.І., Остап Н.Л. 2010].

Зазначена пам'ятка другої половини XVIII ст. виявила, що повторюваність однакових імен в одній родині може стосуватися осіб різного віку і різних ступенів спорідненості: «батько – син», «мати – дочка», «дідусь – онук», «бабуся – онука», «дядько – племінник», «рідні брати», «рідні сестри», «двоюрідні сестри».

Аналізований джерельний матеріал виявляє 24 випадки, які ілюструють повторюваність однакових імен у сім'ях на рівні спорідненості «батько – син»:

Дворъ полтавской сотне козака *Ивана* Трофенка ..., у него жена *Барвара* ... 8 нихъ синовя: *Ивань* ..., *Тимофей* ... (с. 460);

Двор сотне полтавской козака *Данила* Кабака ..., 8 него жена *Стефанида* ... У них дети, синовя: *Данила* ..., *Кирила* ... (с. 487);

Двор сотне полтавской козака *Григоря* Шолома ..., у него жена *Катерина* ... У них дети, синовя: *Афанасій* ..., *Тихонъ* ..., *Степанъ* ..., *Григорій* ..., *Антонъ* ... (с. 482).

У групі онімів на рівні спорідненості «батько – син» повторюються імена *Алезей* (с. 453), *Василей* (с. 335, с. 412), *Григорей* (с. 443) / *Григорій* (с. 365, с. 482), *Данило* (с. 487), *Ивань* (с. 74, с. 174, с. 279, с. 287, с. 312, с. 444, с. 460, с. 492), *Єсипъ* (с. 494), *Петръ* (с. 79, с. 159), *Степанъ* (с. 442), *Федоръ* (с. 82, с. 263, с. 360, с. 463, с. 469). Ім'я *Ивань* повторюється у 9 сім'ях, *Федоръ* – у 5 сім'ях, *Петръ* – у 2 сім'ях.

Цікавим є випадок, коли в одній сім'ї, крім батька й сина, ще й мати має таке ж ім'я:

Дворъ полтавской сотне козака *Федора* Крамаренка ..., 8 него жена *Феодора* ... У них дети: синъ *Федоръ* ... (с. 469).

Це так звані парні імена, коли чоловіче і жіноче ім'я утворені від однієї основи [Бучко, Ткачова 2012, с. 99].

В одній із сімей ім'я *Ивань* має батько і двоє синів:

Двор полтавской сотне козака *Ивана* Поставного ..., у него жена *Аграфена* ... У них синовя: *Ивань* шестинадцати, *Петръ* одинадцати, *Ивань* семи летъ (с. 492).

Зауважимо, що повторюваність однакових імен у групі спорідненості «батько – син» спостерігаємо як у багатодітних сім'ях, так і в сім'ях, де кількість дітей становить від одного до трьох. Зафіксовано одинадцять сімей із повторюваними іменами, де кількість дітей коливається від чотирьох до семи. У шести сім'ях ім'я батька одержав перший син. У чотирьох багатодітних сім'ях (кількість дітей від п'яти до семи) ім'я батька одержав четвертий, п'ятий або сьомий син.

Традиція надавати синам батькове ім'я була властива не лише мешканцям Полтавщини. На таку особливість указували дослідники інших регіонів

України [Чучка 2008, с. 79–80; Кравченко 2014, с. 55; Осташ Л.Р. 2023]. Випадки називання дітей іменами батька чи матері спостерігаємо на різних теренах. Наприклад, українська письменниця Михайлина-Марія Рошкевич (1859–1957), сучасниця І. Франка, рідна сестра Ольги Рошкевич, одержала ім'я, яке поєднує в собі ім'я батька (Михайло Рошкевич) і матері (Марія) [Рошкевич 1993].

Аналізований антропонімний матеріал виявляє випадки повторюваності імен на рівні спорідненості «бабуся – онука», «дідусь – онук»:

Сидоръ Опошнянь ..., у него жена *Степанида* ... У него жь внука *Степанида* ... (с. 264).

Дворъ полтавского купца *Петра* Татарина ..., ѿ него жена *Марѳа* ... ѿ них діти, синовя: *Яковъ* девти, *ковъ*² же двохъ леть, дочери *Варвара* ..., *Маря* ..., *Ѣна* ... ѿ него тіоща *Маря* ... (с. 380).

Дворъ полтавского кѣпца *Ивана* Моспана ... В него жена *Варвара* ... У него невестка ... *Любовь* ... У неѣ діти, сыновя *Евстафій* ..., *Иванъ* ... (с. 97).

Трапляються випадки, коли в родину приходять нові члени сім'ї (зяті, невістки) з іменем, яке вже було в цій родині й збігається з іменем батька чи матері:

Дворъ полтавской сотне козака *Ивана* Кошляка ... ѿ него жь зять, козак же *Иванъ* Козаченко ... (с. 420).

... хата ... *Михаила* Бурдюженка ..., у него жена *Авдоця* ... У него мат *Авдоця* ... (с. 183).

Дворъ полтавской же сотне козака *Григоря* Мищенка ... У него жена *Анна* ... У нихъ ... синовя: *Павел* ..., у него жена *Анна* ... (с. 267).

Антропонімний матеріал виявляє випадки однойменності на рівні спорідненості «дядько – племянник» (усіх – п'ять випадків):

Дворъ сотне полтавской козака *Ивана* Моргуля. ... У него брата, козаки жь: *Федор* ..., него жена *Анна* ... У них діти, синовя: ... *Иванъ* ..., *Федор* ..., *Степанъ* ... (с. 462–463).

Двор полтавской сотне козака *Данили* Курилця ..., у него жена *Пелагия* ... У него братъ *Андрей* ..., у него жена *Анна* ... У нихъ синовя: *Василей* ..., *Данила* ..., *Наумъ* ... (с. 434).

Поширеним на Полтавщині був звичай надавати дочці ім'я, яке збігається з іменем матері. Антропонімний матеріал виявив 34 випадки такої повторюваності, що перевищує навіть групу повторюваних імен на рівні спорідненості «батько – син»:

Семень Козаченко ..., у него жена *Маря* ... У них дочь *Маря* ... (с. 216).

... хата ... полтавской сотнѣ козака *Петра* Скляра ... ѿ него жена *Анна* ... У нихъ діти ...: *Дария* ..., *Анна* ... (с. 172).

Двор сотне полтавской козака *Грыгоря* Дегтяренка ..., ѿ него жена *Уляна* ... ѿ них діти: ... *Тимофей* ..., *Уляна* ..., *Марья* ..., *Авдоцьа* ... (с. 454).

Зауважимо, що в пам'ятці виявляємо окремі випадки повторюваності, коли в одній сім'ї ім'я ма-

тері та ім'я дочки писар записав різними графічними варіантами: *Маря – Мар* (с. 357), *Парасковѣя – Парасковѣ* (с. 281), *Параскевия – Парасковѣ* (с. 84), *Парасковия – Парасковѣя* (с. 178).

Ця група охоплює оніми *Маря* (с. 203, 216, 226, 255, 258, 357, 476, 491) / *Мар* (с. 357) / *Марья* (с. 55, 58), *Парасковѣя* (с. 281) / *Парасковѣ* (с. 84) / *Параскови* (с. 214) / *Параскевия* (с. 84) / *Парасковѣя* (с. 178) / *Парасковѣ* (с. 281) / *Парасковия* (с. 178), *Авдоця* (с. 413, 417, 449, 489), *Анна* (с. 102, 172), *Аграфена* (с. 433, 444), *Елена* (с. 74, 163), *Васса* (с. 306, 364), *Меланя* (с. 363), *Агафи* (с. 248, 267), *Афросими* (с. 287), *Марина* (с. 325), *Евдокия* (с. 502), *Уляна* (с. 454), *Ирина* (с. 128). Найбільш поширеними у цій групі є антропоніми *Маря* / *Марья*, *Парасковѣя* / *Парасковѣ* / *Параскови* / *Параскевия* / *Парасковѣя* / *Парасковѣ* / *Парасковия*, *Авдоця*, *Васса*, *Агафи*, *Елена*, *Анна*, *Аграфена*. Решту імен, які повторюються, зафіксовано лише по одному разу.

Виявляємо окремі сім'ї, де однакове ім'я повторюється в матері, дочки та бабусі:

Дворъ ... *Ивана* Дѣхни ..., у него жена *Агафи* ... У них ... дочь *Агафи* ... У него матъ *Агафи* ... (с. 248).

З усіх випадків надання дочці імені матері в 16 сім'ях названо цим іменем першу дитину, у 10 сім'ях – другу дитину. У двох сім'ях, де є четверо дітей, іменем матері названо четверту дитину. Звичай називати дочку іменем матері був поширений і на інших теренах України і зберігся, як зазначають дослідники, і у ХХ ст. [Шоля 2018, с. 175–176].

Антропонімний матеріал засвідчує 24 випадки повторюваності імен на рівні спорідненості «рідні сестри» і два випадки – «двоюрідні сестри». Ім'я може повторюватися при народженні другої дитини і збігатися з іменем першої:

Николай Петрашенко ... у него жена *Парасковия* ... У нихъ дочери: *Меланя* трохъ, *Меланя* жь двохъ леть, *Анна* одного годѣ. (с. 311).

Двор сотне полтавской козака *Семена* Карпѣсенка ..., ѿ него жена *Авдоця* ... ѿ нихъ дочери: *Дария* четиринадцати, *Дария* жь девяти леть ... (с. 475).

Однойменність серед рідних сестер виявляємо в чотирнадцяти багатодітних сім'ях (кількість дітей 4–6). У десяти випадках однойменність зустрічаємо при народженні четвертої або п'ятої дитини:

Дворъ ... *Трофима* Пасотченка. ... ѿ него жена *Уляна* ... У них діти, синовя: *Алезѣй* шесты, *Филипъ* пяти, дочери *Анна* девяти, *Степанида* четириохъ леть, *Степанида* жь одного годѣ ... (с. 285).

Дворъ ... *Никола* Перепелици ... У него зять *Логгинъ* ..., у него жена *Ѣстина* ... У нихъ діти, синовя: *Тихонъ* ..., *Авраамъ* ..., дочери: *Агафи* девяти, ... *Агафия* жь четириохъ леть ... (с. 303).

Зустрічаємо випадок, коли в одній сім'ї з трьох дітей другу і третю дитину названо іменем матері:

Григорий ..., у него жена *Уляна* ... У них діти: синъ *Федор* пяти, дочери: *Уляна* четирихъ леть, *Уляна* ж одного году ... (с. 461).

Наявний випадок, коли в одній сім'ї повторюються імена рідних сестер та імена рідних братів:

Дворъ *Петра* Вакѣленка. ... у него жена *Мари-*

² З огляду на технічні причини в імені *ковъ* вживаємо маленьку початкову літеру, хоча у вказаному виданні пам'ятки вона є великою.

на ... 8 нихь діти: синовя *Иванъ* тринадцти, *Иван* же одинадцти, дочери 8лна дванадцти, *Уляна* жь двохъ леть, *Марѡа* одного год8 ... (с. 402).

Цікавим є факт, коли в багатодітній сім'ї, крім однойменності дочок (рідних сестер), ще й син повторює ім'я батька:

Двор сотне полтавской козака *Данила* Кабака. ... 8 него жена *Стефанида* ... У них діти, синовя: *Данила* восьми, *Кирила* трохъ, дочери *Наталя* двенадцати, *Наталя* жь двохъ лет ... (с. 487).

Дворь ... *Ивана* Дротенка. ... у него жена *Улна* ... У нихь діти, синовя: *Иванъ* пятнадцти, *Илл* дванадцти, *Павель* дєсяти, дочери: *Тєтяна* девяти, *Тєтяна* жь семи ... (с. 312).

До повторюваних імен рідних сестер в одній сім'ї належать *Авдоця* (с. 458), *Агафія* / *Агафи* (с. 183, 303, 440), *Аграфєна* (с. 288, 360), *Афросими* (с. 384), *Дария* (с. 475), *Маря* (с. 255, 455), *Настасия* (с. 472), *Наталя* / *Наталия* (с. 487, 241), *Тєтяна* (с. 312, 451), *Мєлєня* (с. 311), *Ефросимия* / *Ефросимья* (с. 309), *Марѡа* (с. 414), *Парасковия* (с. 319, 478–479) / *Параскови* (с. 277), *Степанида* (с. 285), *Уляна* (с. 253, 461) / *Улна* (с. 382). Імена *Агафія* / *Агафи*, *Парасковия* / *Параскови* та *Уляна* / *Улна* повторюються у трьох сім'ях. У двох сім'ях повторюються імена *Аграфєна*, *Маря*, *Тєтяна*, *Наталя* / *Наталия*. У решти імен випадки повторюваності трапляються по одному разу.

Однойменність і повторюваність зафіксовано і на рівні спорідненості «двоюрідні сестри»:

Дворь полтавской сотне козака *Сємєна* Котка. ... 8 него жена *Тєтяна* ... У них ... дочери: *Парасковия* пятнадцати, *Парасковия* жь пяти, *Маря* двох леть. 8 него братъ козак же *Михайло* ..., 8 него жена *Афимия* ..., 8 нихь ... дочь *Маря* ... (с. 478–479).

Дворь полтавской сотне козака *Кирили* Иващенка. ..., у него жена *Ірина* ... 8 них ... дочери: *Настасия* ..., *Марія* ... 8 него братя, козаки ж: *Мазим* ..., у него жена *Авдоця* ... У них ... дочери: *Пєлагия* ..., *Авдоця* ..., *Мария* ... (с. 489).

У 27 сім'ях виявляємо повторюваність імен рідних братів.

Дворь ... *Григория* Солопенка ..., у него жена *Катєрина* ... У них синовя: *Иванъ* восьми, *Иванъ* же шести леть ... (с. 342–343).

Василєй Добрословєнко ... У него жена *Анна* ... У них синовя: *Андрєй* двадцты, *Григорій* семинадцти, *Григорій* же чєтирєнадцати леть ... (с. 386).

Дворь полтавской сотне козака *Константина* Ляшенка. ... у него жена *Агафія* ... У них синовя: *Пєтръ* шєсты, *Пєтръ* же трохъ. (с. 364).

У цій групі уживаними є антропоніми *Алєкзѣй* / *Алєкзєй* (с. 244), *Григорій* (с. 386), *Ефимъ* (с. 347), *Иванъ* / *Иван* (с. 132, 158, 176, 230, 272, 342, 343, 395, 402, 484, 492), *Василєй* (с. 404), *Зєновій* / *Зєновій* (с. 466), *Корнєй* (с. 357), *Сємєнь* (с. 184, 200), *Степанъ* / *Степан* (с. 385, 443), *Пєтръ* (с. 243, 364), *Сєва* (с. 423), *Фєдор* (с. 473), *Яковъ* / *ковъ*³ (с. 380, 449).

³ З огляду на технічні причини в імені *ковъ* вживаємо маленьку початкову літеру, хоча у вказаному виданні пам'ятки вона є великою.

В 11 сім'ях рідні брати одержали однакове ім'я *Иванъ* / *Иван*. На рівні спорідненості «рідні брати» в 14 багатодітних сім'ях (кількість дітей 4–7) однакове ім'я з'являється на рівні четвертої (5 випадків), п'ятої (3 випадки), третьої (2 випадки), шостої (1 випадок), сьомої (1 випадок) дитини. Однойменність наявна і в сім'ях, де є 2–3 дитини (усіх 8 випадків).

У пам'ятці виявляємо випадки, коли рідні брат і сестра також мають однакове ім'я (так звані парні імена):

Дворь ... *Мазима* Шовкового ..., у него жена *Матрона* ... У нихь діти, синовя: *Степанъ* дванадцти, *Иван* одинадцти, *Иван* же семи, *Фєдоръ* шести леть, дочь *Степанида* пятнадцти леть ... (с. 343).

Алєзєй Сидорєнко ..., у него жена *8стина* ... 8 нихь діти: синъ *Фєдоръ* двохъ, дочери *Фєдора* шести леть ... (с. 357).

Дворь ... *Григория* Вакулєнка ... У него синовя: *Яковъ* *Стефанъ* тридцяти, дочь *Стефанида* ... восемнадцати леть ... (с. 504).

Надання новонародженому імені, яке збігається з іменем найближчих родичів, засвідчує традиційний мотив при виборі імені на честь шанованих членів родини, який властивий українським сім'ям здавна. У цьому переконують нас приклади з пам'яток української мови ще з XV століття:

... заплатили ... слоузѣ нашємоу *Иваноу* и сєстри єго ... и непотоу єго *Иванкоу* [Словник староукраїнської мови XIV–XV ст., т. 2, с. 42];

А пак тоти дви привилии, що их дала *Мьрєна*, дочка *Тоадєра* Продана и непота єи *Мьрєна*, дочка *Лазора* Продана, оу роуки господство ми ... [Словник староукраїнської мови XIV–XV ст., т. 1, с. 576].

Випадки повторюваності однакових імен в одній сім'ї підтверджують і пам'ятки української мови XVI–XVII ст.:

Приказує(м) вамъ, абы єстє ... стали ... межи п̃ны *Фєдоромъ*, *Гапоном*, *Жданомъ* и *Фєдоромъ* моло(д)шимъ Трипо(л)скими яко по(з)ваны(ми) ... [Книга Київського підкоморського суду (1584–1644), с. 128];

Григорє(и) Григорєвичъ Сокоръ [Книга Київського підкоморського суду (1584–1644), с. 104];

Миха(и)ла Миха(и)ловича Халє(ц)кого [Книга Київського підкоморського суду (1584–1644), с. 138].

Висновки. У процесі аналізу особливостей повторюваності однакових власних особових імен в окремій родині доходимо висновку, що у другій половині XVIII століття на Полтавщині ця традиція була досить розповсюдженою. Аналізуючи записи у сповідних розписах міських парафій міста Полтави (Миколаївської, Преображенської, Різдва Богородиці, Стрітенської, Воскресенської) у 1775 році, український історик Юрій Волошин помітив, що в 14 випадках наявні іменування дітей однаковим іменем в одній родині. Автор припускає, що така практика однойменності дітей з однієї родини пов'язана з прагненням «ієреїв дотримуватися церковних настанов і називати немовлят за святцями» [Волошин

2016]. Надзвичайна поширеність цього явища змусила православну церкву зробити спеціальний припис про заборону надання того самого імені кільком членам у родині [Пахомова 2019, с. 32].

Складно сьогодні говорити про істинні причини сімейного одноймення, оскільки дослідник бачить лише текст писемної пам'ятки і засвідчує факт повторюваності імен. Наші спостереження дають змогу стверджувати, що всі повторювані оніми на різних рівнях спорідненості належать до церковно-християнських імен.

Не можна заперечувати агіонімну мотивацію при виборі імен для новонароджених у цьому регіоні. Не виявлено серед повторюваних імен тих, які б належали до слов'янських автохтонних. Загалом у досліджуваній пам'ятці вони зрідка трапляються (пор.: *Любовь* (с. 212, 220, 390 та ін.), *Владимирь* (с. 368, 393, 454 та ін.), *Вера* (с. 141, 264)). Частіше їхні сліди виявлено у прізвищевих назвах пам'яток (пор.: Михайло *Бажань* (с. 292), Петрь *Жадань* (с. 241), Фєдор *Малишь* (с. 383), Андрей *Вовкь* (с. 116), *Найда* Козма (с. 242) та ін.).

Не характерні для іменника Полтавщини цього періоду подвійні імена, на відміну, наприклад, від їх наявності в іменнику українців греко-католицького віросповідання [Імена львів'ян першої половини ХХ ст.].

Очевидним є те, як показує наше дослідження, що не завжди однойменність, зокрема на рівнях спорідненості «рідні сестри», «рідні брати», властива лише багатодітним сім'ям з метою припинити подальшу народжуваність дітей, як стверджує С. Пахомова [Пахомова 2019, с. 31], бо на Полтавщині в другій половині XVIII ст., як переконує джерельний фактичний антропонімний матеріал, повторювані імена наявні також у родинях, де є двоє чи троє дітей.

Цікавим є факт, що на рівнях спорідненості

«рідні сестри», «рідні брати» у пам'ятці не зафіксовано випадків, коли те саме ім'я мають три чи більше рідних братів або рідних сестер.

Повторення однакових імен у сім'ї може повідомляти нам із відстані понад двох століть про популярність тих чи тих імен у зазначеному часовому періоді на цій території, про антропонімійну моду тих часів, про смаки і вподобання батьків, які обирають ім'я новонародженій дитині.

До найбільш уживаних, особливо на рівнях спорідненості «батько – син», «рідні брати» чи «дядько – племінник», на території Полтавщини в другій половині XVIII ст. належить онім *Ивань*. Ім'я *Ивань* було популярним не лише на Полтавщині у XVIII ст. З усіх понад 1200 імен і їх народних варіантів, зафіксованих у Реєстрі Війська Запорозького 1649 року [Реєстр Війська Запорозького 1649 року], цій своєрідній енциклопедії українського ономастикону, яка охоплює 39,5 тис. носіїв (16 козацьких полків, серед них і Полтавський полк), іменем *Ивань* і його варіантами названо 4674 особи [Осташ Р.І., Осташ Н.Л. 1995].

Можна припускати, що це ім'я було улюбленим в українців. Звичайно, впливало на його поширеність і те, що його часто відзначають у церковному календарі. Спостереження над церковним календарем, наприклад, 1996 року виявило, що днів на пошанування святих з іменем *Иван* упродовж року є вдсятеро більше, ніж, наприклад, з іменем *Онуфрій* чи *Гордій* [Церковний календар на 1996 рік].

Вивчення власних особових імен конкретного регіону в межах чітко окресленого часового зрізу уможливило виявити особливість досліджуваного явища. Більша зацікавленість цією проблемою в середовищі ономастів, нагромадження значної кількості фактичного антропонімного матеріалу дасть змогу впевненіше з'ясувати традицію і причини цього процесу.

Література

1. Бучко Д., Ткачова Н. Словник української ономастичної термінології. Харків: Ранок-НТ, 2012. 256 с.
2. Волошин Ю. Полтавська антропоніміка. Які імена та прізвища носили полтавці у другій половині XVIII ст. *Україна модерна*. 2016. URL: <https://uamoderna.com/md/voloshyn-antropnimika> (дата звернення: 16.03.2023).
3. Гумецька Л.Л. Власні імена людей. *Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст.* Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1958. С. 7–34.
4. Імена львів'ян першої половини ХХ ст.: частотний словник-довідник (на матеріалі метричних книг церкви Св. Параскеви П'ятниці). Укл. Леся Дуда. Львів ; Дрогобич: Коло, 2020. 158 с.
5. Керста Р.Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування. Київ: Наукова думка, 1984. 152 с.
6. Книга Київського підкоморського суду (1584–1644). Інститут мовознавства імені О.О. Потебні АН України; відп. ред. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1991. 344 с.
7. Кравченко Л.О. Українська ономастика: антропоніміка. Київ: Знання, 2014. 239 с.
8. Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. Упор. Ю. Волошин. Київ: Наш час, 2012. 576 с.
9. Осташ Л. Іменотворчість українців у селі Березні на Холмщині. *Acta onomastica*. 2023. LXIV/2. (у друці).
10. Осташ Р.І. Власні особові імена з однофемними суфіксами в українській антропонімії середини XVII століття. *Linguistica slavica*. Київ: Кий, 2002. С. 104–115.
11. Осташ Р.І., Осташ Н.Л. Індекс власних особових імен. *Реєстр Війська Запорозького 1649 року: транслітерація тексту*. Підгот. до друку: О.В. Тодійчук (головний упорядник), В.В. Страшко, Р.І. Осташ, Р.В. Майборода; відп. ред. Ф.П. Шевченко. Київ: Наукова думка, 1995. С. 513–516.

12. Осташ Р.І., Осташ Н.Л. Соціальне в українській ономастиці XIV–XVIII ст. *Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. № 22. Т. I. С. 276–282.
13. Пахомова С.М. Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах. Вид. 2-ге, доп. і переробл. Ужгород: Видавництво Олександра Гаркуші, 2012. 341 с.
14. Пахомова С. Повторюваність імен у рідних братів і сестер з діахронічного погляду. *Онімійна номінація в діахронії*. Пряшів: Філософський факультет Пряшівського університету в м. Пряшів, 2019. С. 25–34.
15. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: транслітерація тексту. Підгот. до друку: О.В. Тодійчук (головний упорядник), В.В. Страшко, Р.І. Осташ, Р.В. Майборода; відп. ред. Ф.П. Шевченко. Київ: Наукова думка, 1995. 592 с.
16. Рошкевич М.М. Таку вже Бог долю судив: оповідання, спогади. Упоряд. і післямова Р.Д. Горака. Львів: Каменяр, 1993. 112 с.
17. Сенів М.І. Основні способи й засоби ідентифікації жінки в писемних пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. *З історії української лексикології*. Київ: Наукова думка, 1980. С. 160–200.
18. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 томах. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1977. 633 с.; Т. 2. Київ: Наукова думка, 1978. 593 с.
19. Худаш М.Л. З історії української антропонімії. Київ: Наукова думка, 1977. 236 с.
20. [Церковний календар на 1996 рік]. Львів: Бібльос, [б.р.].
21. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття. Київ: Папірус, 2008. 672 с.
22. Чучка П. Слов'янські особові імена українців. Історико-етимологічний словник. Ужгород: Ліра, 2011. 432 с.
23. Шоля І.С. Родинна традиція – специфічний фактор вибору імен ужгородців у XX ст. *Студії з ономастики та етимології 2017–2018*. Відп. ред. В.П. Шульгач. Київ, 2018. 320 с.

References

1. Buchko D., Tkachova N. (2012) Slovník ukrajinškej onomastycznej terminolóhii [Dictionary of Ukrainian Onomastic Terminology]. Kharkiv: Ranok-NT. 256 s. [in Ukrainian].
2. Voloshyn Yu. (2016) Poltavská antropónimika. Yaki imena ta prizvyshcha nosyly poltavtsi u druhii polovyni XVIII st. [Poltava Anthroponymy. What Names and Surnames Did the People of Poltava Have in the Second Half of the 18th Century]. *Ukraina moderna*. URL: <https://uamoderna.com/md/voloshyn-antropónimika> (data zvernennia: 16.03.2023) [in Ukrainian].
3. Humetska L.L. (1958) Vlasni imena liudei [Proper Names of People]. *Narys slovtvorchoi systemy ukrainskoi aktovoi movy XIV–XV st.* Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainkoi RSR. S. 7–34 [in Ukrainian].
4. Imena lvivian pershoi polovyny XX st.: chastotnyi slovnyk-dovidnyk (na materialy metrychnykh knyh tserkvy Sv. Paraskevyy Piatnytsi) [Names of Lviv Residents of the First Half of the 20th Century: a Frequency Dictionary-Guide (Based on the Metric Books of the Church of St. Paraskeva Pyatnitsa)]. Ukl. Lesia Duda. Lviv; Drohobych: Kolo, 2020. 158 s. [in Ukrainian].
5. Kersta R.Yo. (1984) Ukrainska antropónimiiá XVI st. Cholovichi imenuvannia [Ukrainian Anthroponymy of the 16th Century. Male Names]. Kyiv: Naukova dumka. 152 s. [in Ukrainian].
6. Knyha Kyivskoho pidkomorskoho sudu (1584–1644) [The Book of the Kyiv Sub-Chamber Court (1584–1644)]. Instytut movoznavstva imeni O.O. Potebni AN Ukrainy; vidp. red. V.V. Nimchuk. Kyiv: Naukova dumka, 1991. 344 s. [in Ukrainian].
7. Kravchenko L.O. (2014) Ukrainska onomastyka: antropónimika [Ukrainian Onomastics: Anthroponymy]. Kyiv: Znannia. 239 s. [in Ukrainian].
8. Misto Poltava v Rumiantsevskomu opysi Malorosii 1765–1769 rr. [The City of Poltava in Rumyantsev's Description of Malorussia 1765–1769]. Upor. Yu. Voloshyn. Kyiv: Nash chas, 2012. 576 s. [in Ukrainian].
9. Ostash L. (2023) Imenotvorchist ukrainsiv u seli Berezni na Kholmshchyni [Namegiving of Ukrainians in the Village Berezhno in Kholm Region]. *Acta onomastica*. LXIV/2. (u druzi) [in Ukrainian].
10. Ostash R.I. (2002) Vlasni osobovi imena z odnofonemnymy sufiksamy v ukrainskii antropónimii sereidny XVII stolittia [Proper Personal Names with Single-Phoneme Suffixes in the Ukrainian Anthroponymy of the Middle of the 17th Century]. *Linguistica slavica*. Kyiv: Kyi. S. 104–115 [in Ukrainian].
11. Ostash R.I., Ostash N.L. (1995) Indeks vlasnykh osobovykh imen [Index of Proper Personal Names]. *Reiestr Viiska Zaporozkoho 1649 roku: transliteratsiia tekstu*. Pidhot. do druku: O.V. Todiichuk (holovnyi uporiadnyk), V.V. Strashko, R.I. Ostash, R.V. Maiboroda; vidp. red. F.P. Shevchenko. Kyiv: Naukova dumka. S. 513–516 [in Ukrainian].
12. Ostash R.I., Ostash N.L. (2010) Sotsialne v ukrainskii onomastytsi XIV–XVIII st. [Social in Ukrainian Onomastics of the 14th – 18th centuries]. *Volyn-Zhytomyrshchyna. Istoryko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem*. № 22. Т. I. С. 276–282 [in Ukrainian].
13. Pakhomova S.M. (2012) Evoliutsiia antropónimnykh formul u slov'yanskykh movakh [The Evolution of Anthroponymic Formulas in Slavic Languages]. Vyd. 2-he, dop. i pererobl. Uzhhorod: Vydavnytstvo Oleksandra Harkushi. 341 s. [in Ukrainian].
14. Pakhomova S. (2019) Povtorivuanist imen u ridnykh bratv i sester z diakhronichnoho pohliadu [The

Repetition of Names Among Siblings from a Diachronic Perspective]. *Onimiina nominatsiia v diakhronii*. Priashiv: Filosofskiyi fakultet Priashivskoho universytetu v m. Priashiv. S. 25–34 [in Ukrainian].

15. Reiestr Viiska Zaporozkoho 1649 roku: transliteratsiia tekstu [Register of the Zaporozhian Army in 1649: Transliteration of the Text]. Pidhot. do druku: O.V. Todiichuk (holovnyi uporiadnyk), V.V. Strashko, R.I. Ostash, R.V. Maiboroda; vidp. red. F.P. Shevchenko. Kyiv: Naukova dumka, 1995. 592 s. [in Ukrainian].

16. Roshkevych M.M. (1993) Taku vzhe Boh doliu sudyv: opovidannia, spohady [This Was God's Fate: Stories, Memories]. Uporiad. i pisliamova R.D. Horaka. Lviv: Kameniar. 112 s. [in Ukrainian].

17. Seniv M.I. (1980) Osnovni sposoby y zasoby identyfikatsii zhinky v pysemnykh pam'yatkakh ukrainskoi movy XIV–XVIII st. [The Main Ways and Means of Identifying Women in the Written Monuments of the Ukrainian Language of the 14th–18th Centuries]. *Z istorii ukrainskoi leksykolohii*. Kyiv: Naukova dumka. S. 160–200 [in Ukrainian].

18. Slovnyk staroukrainskoi movy XIV–XV st.: u 2 tomakh [Dictionary of the Old Ukrainian Language of the 14th–15th Centuries in 2 Volumes] T. 1. Kyiv: Naukova dumka, 1977. 633 s.; T. 2. Kyiv: Naukova dumka, 1978. 593 s. [in Ukrainian].

19. Khudash M.L. (1977) Z istorii ukrainskoi antroponimii [From the History of Ukrainian Anthroponymy]. Kyiv: Naukova dumka. 236 s. [in Ukrainian].

20. [Tserkovnyi kalendar na 1996 rik] [The Church Calendar for 1996]. Lviv: Biblos, [b.r.]. [in Ukrainian].

21. Chuchka P.P. (2008) Antroponimiia Zakarpattia [Anthroponymy of Transcarpathia]. Kyiv: Papirus. 672 s. [in Ukrainian].

22. Chuchka P. (2011) Slovyanski osobovi imena ukraintsiv. Istoryko-etymolohichni slovnyk [Slavic Personal Names of Ukrainians. Historical and Etymological Dictionary]. Uzhhorod: Lira. 432 s. [in Ukrainian].

23. Sholia I.S. (2018) Rodynna tradytsiia – spetsyficnyi faktor vyboru imen uzhhorodtsiv u XX st. [Family Tradition is a Specific Factor in the Choice of Names of Uzhhorod Residents in the 20th Century]. *Studii z onomastyky ta etymolohii 2017–2018*. Vidp. red. V.P. Shulhach. Kyiv. 320 s. [in Ukrainian].

ON THE PECULIARITIES OF THE ANTHROPONASTICON OF UKRAINIANS OF THE POLTAVA REGION IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY

Abstract. Proper personal names in written records of the Ukrainian language have long attracted the attention of scientists. Researchers of ancient anthroponymy discovered an interesting phenomenon – the presence of identical names that are repeated within the same family. No special attention has been paid to this feature of the anthroponasticon against the background of a clearly defined time period in a significant amount of factual material from a particular geographical area. The purpose of the article is to trace the repetition of the same proper personal names in the families of Ukrainians of the specified time period (second half of the 18th century) in a specific region (Poltava region), to find out the repertoire of recurring names, to determine the motivation of the analyzed phenomenon. The analyzed source material reveals 24 cases that illustrate the repetition of the same names in families at the “father–son” level of kinship, 34 cases when the daughter’s name coincides with the mother’s name, 24 cases of repetition at the “sisters” level of kinship, 27 cases of repetition of names of brothers within the same family. In the process of analyzing the peculiarities of the repetition of the same personal names in a separate family, we come to the conclusion that in the second half of the 18th century, this tradition was quite widespread in the Poltava region. One cannot deny the agionymous motivation when choosing names for newborns in this region. It is obvious that not always the same name, in particular at the levels of kinship “sisters”, “brothers”, is characteristic only of large families with the aim of stopping the further birth of children, because in the Poltava region in the second half of the 18th century, as proven by the actual anthroponymic source material, repeated names are also present in families with two or three children. The repetition of the same names in a family can inform us from a distance of more than two centuries about the popularity of certain names in the specified time period in this territory, about the anthroponymic fashion of those times, about the tastes and preferences of parents who choose a name for a newborn child. Greater interest in this problem among onomastics, the accumulation of a significant amount of actual anthroponymic material will make it possible to more confidently clarify the tradition and the reasons for this process.

Keywords: proper personal name, Poltava region, repetition of the same proper personal names, anthroponymy, repertoire of names, anthroponym.

© Осташ Л., 2023 р.

Любов Осташ – кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології імені професора Іларіона Свенціцького Львівського національного університету імені Івана Франка, Львів, Україна; liubov.ostash@lnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000000187857442>

Liubov Ostash – Candidate of Philology, Associate Professor, Professor Ilarion Svientsitskyi Department of Slavic Philology, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine; liubov.ostash@lnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-8785-7442>

НАЗВИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ У ГОВІРКАХ СЕРЕДНЬОГО НАДБУЖЖЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'282.2'373.2:631.11(477.44+477.65+477.73/.74)

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).354-360

Поліщук С. Назви сільськогосподарських угідь у говірках Середнього Надбужжя; кількість бібліографічних джерел – 15; мова українська.

Анотація. Вивчення говірок українського діалектного простору вже понад два століття привертає увагу дослідників. Нині одним з актуальних завдань діалектологів залишається збереження й опис говіркової лексики, яка становить підґрунтя національної мови. Зокрема цінним матеріалом для розвідок є лексика сільського господарства, що відображає традиційно найдавніші заняття людини – рослинництво і тваринництво.

У статті описано назви на позначення сільськогосподарських угідь, зафіксовані в 74 населених пунктах середньонадбужького ареалу впродовж 2014–2016 рр. Здійснено лексико-семантичний аналіз збережених одиниць говіркового мовлення. Загалом схарактеризовано десять семем, які уточнено унікальними прикладами живого народного мовлення, чим доповнено джерельну базу української діалектології. Наведені мікротексти становлять особливу цінність із кута зору діалектології, лексикології, фонетики, морфології, синтаксису, етнографії, історії, землеробства тощо. Особливості вимови інформантів відбито й ілюстративний матеріал представлено за допомогою загальної фонетичної транскрипції для запису українського літературного й діалектного мовлення, яка запропонована в I томі «Атласу української мови» (1984).

Визначено, що поширені в говірках Середнього Надбужжя назви мають лексичні паралелі в українській літературній мові, зберігаючи при цьому низку фонетичних і лексико-семантичних відмінностей. Підтверджено творення в говірках Середнього Надбужжя синонімів до слів відомих у загальнонародній мові. Зафіксовано випадки розширення плану змісту лексем *ц'їлник*, *паї*, *го'род*, *ого'род*, *го'роди'на*, *ого'роди'на* та ін. З'ясовано, що більшість назв сільськогосподарських угідь, збережених у говірках обстеженого ареалу, успадковано з псл. мови. Водночас репрезентовано просторове поширення описаних назв, що засвідчує взаємодію східноподільських говірок південно-західного й західностепових говірок південно-східного наріччя української мови. Перспективу подальших досліджень убачаємо в розширенні семантичного простору українських говірок середньонадбужького ареалу.

Ключові слова: лексема, семема, говірка, сільськогосподарське угіддя, середньонадбужький ареал, Середнє Надбужжя.

Постановка проблеми. Вивчення говірок українського діалектного простору сягає 2-ї пол. XVIII ст., актуалізується у XIX ст., а відтак уже понад два століття привертає увагу дослідників [Діалекти 2023]. Нині одним з актуальних завдань діалектологів залишається збереження й опис говіркової лексики, яка становить підґрунтя національної мови, віддзеркалює світогляд і зберігає культурні цінності народу. Зокрема значним матеріалом для розвідок є лексика сільського господарства, що відображає традиційно найдавніші заняття людини – рослинництво і тваринництво.

Аналіз досліджень. Опису говіркової лексики, пов'язаної із сільським господарством, присвячено праці Ю.В. Абрамян (Східна Слобожанщина) [Абрамян 2011], Й.О. Дзендзельського (Закарпаття) [Дзендзельський 1960], П.Ю. Гриценка (межіриччя Дністра і Дунаю) [Гриценко 1982], М.С. Кушмет (Донеччина) [Кушмет 2014], Д.А. Марєєва (Східне Полісся) [Марєєв 2021], Р.Л. Сердеги (Центральна Слобожанщина) [Сердега 2012], Л.С. Терешко (Південне Побужжя) [Терешко 1954], Т.М. Тищенко (подільсько-середньонадніпрянське суміжжя) [Тищенко 2003], Н.П. Шеремети (південноволинсько-подільське порубіжжя) [Шеремета 2000], авторки статті (середньонадбужький ареал) [Поліщук 2017] та ін.

Мета статті – лексико-семантичний аналіз поширених у говірках Середнього Надбужжя назв на позначення сільськогосподарських угідь. Досягнення поставленої мети зумовлює **обсяг завдань** нашого дослідження: записати у визначених говірках і ввести до наукового обігу найменування сіль-

ськогосподарських угідь, здійснити лексико-семантичний аналіз зафіксованих одиниць говіркового мовлення. **Об'єкт** вивчення – назви сільськогосподарських угідь, записані в східноподільській групі говірок південно-західного та західностеповій групі говірок південно-східного наріччя української мови. **Предмет** дослідження – лексико-семантичні особливості цих найменувань. **Джерелами фактичного матеріалу** послуговували польові записи, здійснені в 74 населених пунктах указанного ареалу впродовж 2014–2016 рр.

У статті використано **загальнонаукові методи дослідження**: *аналіз*, *синтез* і *спостереження*, що уможливили виявлення й систематизацію говіркового матеріалу, та *описовий метод*, який застосовано в процесі вивчення збереженої лексики. **Спеціальні лінгвістичні методи дослідження**: *анкетування* й *інтерв'ювання* сприяли фіксації говіркового мовлення, *контекстуально-інтерпретаційний аналіз* дав змогу виявити трансформації семантичного обсягу лексем, які функціонують у мовленні діалектоносіїв, *лінгвогеографічний метод* уможливив ілюстрацію ареології зафіксованих назв.

Виклад основного матеріалу. Найменування сільськогосподарських угідь є цінним матеріалом для діалектологічних студій, адже земля відіграє особливу роль у житті селянина, а праця на ній залишається невід'ємною частиною буття хлібороба. Семема 'ще не оброблювана, ще не орана земля' в говірках середньонадбужького ареалу реалізується в лексемі *ц'їли'на* (1, 2, 29, 47, 48, 52, 56), що збігається з нормами української літературної мови (далі

– УЛМ) [СУМ 1980, т. 11, с. 230], та частіше в її фонетичному варіанті **ц'іли'на** (1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 23, 26, 27, 29, 31, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 45, 51, 53, 54, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 68, 71, 73, 74), де у вимові відсутнє наближення ненаголошеного звука [и] до [е]. Інформанти пояснюють: **ц'іли'на** / це / де да'їно во'на ў'же 'горана // а то'д'і приш'лос' і'її горати // каже / на ц'іли'н'ї горай // (29), **ц'іли'на** / це / шо во'но сто'їт' го'дами // (20), і уточнюють: **ц'іли'на** / необ'робл'ана зе'м'л'а // спа'хали ц'іли'ну / 'воби'ім / це була зе'м'л'а необ'робл'ана / а і'її спа'хали / знач'ім' / скрили ц'іли'ну // (42). В одній західностеповій говірці записуємо двоклапентну назву **ц'ілин':і зем'лі** (40), де прикметник **ц'ілин':ї** реалізує сему 'який є цілиною' [СУМ 1980, т. 11, с. 230].

Українська родюча земля здавна годує людину й забезпечує добробут селянина. На жаль, не всі господарі мають змогу вчасно обробити власну земельну ділянку, що зумовлює розширення лексичного значення слова **ц'іли'на** в середньонадбузькому ареалі. Скажімо, у говірках Східного Поділля ця лексема реалізує семему 'не оброблена вчасно земельна ділянка', напр.: *їе / до'ца / ц'іли'на / он'до ў'мої' дочку ни'було ў'роши' та ў' так і сто'їт' ц'іли'ноу // ни'ма за'шо // ст'рашно'є 'д'ело! / так 'т'ашко / шоб'ви знали? / так 'т'ашко / д'ужу 'т'ашко / роботи ни'ма / молод'ож / цеї / с'емій роспа'даїу'ца / ої / боже / 'д'іти забу'вайут за с'воїх бат'к'ї // (10).*

Водночас значення 'ще не оброблювана, ще не орана земля' є реалізацією діалектизму **ц'іл'ник** (5, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 19, 20, 22, 27, 28, 29, 32, 41, 44, 46, 50, 52, 53, 55, 56, 57, 63, 64, 66, 67, 70, 71, 72, 73, 74), напр.: *он'до ў'нас на гор'ї ни'є обробл'айи'ца ў'с'о ў'рем'а / то ц'іл'ник // кор'ви па'сут там // (57); 'може дес' хто / на ц'іл'ник погнали // ну / ў'нас та'ких по'л'їу ни'було / йак'то 'каут // а 'просто / це так 'каут / коло 'бугу там у'нас / коло 'мосту йе туди на 'пол'ї погнали // туди / йак'їхати ў'же на саў'ран' / ў'огруд погнали / ско'тину ў'огруд'ї па'сут // (44). Спорадично фіксуємо його фонетичний варіант **ц'іл'ник** (1, 2, 11, 20, 22, 24, 25, 31, 48, 52, 56, 57), де у вимові маємо м'який звук [л'], напр.: *на ц'іл'ни'ку 'дали зем'л'у // (56, 57). Носії обстежених говірок підтверджують, що: ц'іл'ник / це зе'м'л'а / во'на шче на ц'іли'н'ї / шче ни'горана // (1); ц'іл'ник / зе'м'л'а / ко'тора не' го'реца 'доўго // (2). Також слово **ц'іл'ник** у говірках Східного Поділля реалізує значення 'цілина, уперше виорана', напр.: *на ц'іл'ни'ку ў'с'о 'добре 'родит // (с. Гетьманівка, Подільський р-н) [СУГО 2011, с. 205]. Слова ц'іли'на та ц'іл'ник успадковані з псл. мови [ЕСУМ 2012, т. 6, с. 257].***

Спорадично значення 'ще не оброблювана, ще не орана земля' в говірках середньонадбузького ареалу реалізується у словах **толо'ка** (22, 24, 63), **зал'аж** (69), **перел'їг** (34) та його фонетичному варіанті **перел'їх** (55), що підтверджує таку рису східноподільських і західностепових говірок, як не-послідовне збереження дзвінкості приголосних у кінці слова [Поліщук 2018, с. 19–22]. Зрідка із цим самим значенням фіксуємо спільнокореневі слова

пущир (39, 44, 52), **пущирник** (52), **пущка** (20, 35) і словосполучення **пущте 'поле** (44), а також назви **'дике 'поле** (43) й **'ниоране 'поле** (49). Звертаємо увагу, що для вказаних двоклапентних найменувань спільним є іменник **'поле**.

Семема 'земля, що свідомо не обробляється певний час для відновлення родючості ґрунту' в говірках обстеженого ареалу реалізується в лексемі **пар** (УГ, крім 29, 39, 43, 61, 64), скажімо: *оста'вимо на 'пар' кажут // (44); ли'шайут на 'пар // (8, 47, 57); на 'пар ли'шайут / шоб'луче ро'дила // (56); на 'пар / це / коли 'виорали і на 'н'ї н'ї'чого ни'є 'с'їют' / да'їут в'ід:у'хнути зе'м'л'ї // (56). Зрідка фіксуємо іменник **пар'ї**, вжитий у формі множини (17, 39), і назви **пар'ова зе'м'л'а** та **зе'м'л'а на 'пар** (52).*

Одні землероби, які проживають на території Середнього Надбужжя, пояснюють: *ли'шайи'ца на 'пар / н'ї'чого ни'є 'с'їют' // лиши'там бу'ває / шо заїде т'рактор проку'т'в'ірує / чи пробор'нує // 'вигорут і н'ї'чого ни'є 'с'їют' / а 'с'їют' аж ви'с'ноу // (52). Інші, спростовуючи цю думку, зауважують: *зе'м'л'а на 'пар ли'шалас'а // на 'зиму / шоб'в'ід:у'хала // на 'пар ни'о'рец'а / на 'пар ли'шайи'ца зе'м'л'а // (48).**

Стосовно часу, на який залишають землю для відновлення родючості ґрунту, думки інформантів також розбіглися, напр.: *пар то / це ни'к'ї'лка 'рок'ї // пар 'д'зо / о / с'о'год'н'ї / і / ско'сили 'сон'ашник / ну / в 'ос'ноу'ном / це у'нашої м'їс'цевос'т'ї / ско'сили 'сон'ашник і / можут ни'го'рати 'з осин'ї / а ви'с'ноу зо'рати // і то'д'ї обробл'ати / ни'с'їяти / а обробл'ати і коли приїде час 'с'їяти ши'ни'цу // ну обробл'ати / це йа ни'так ска'з'а'ю / обробл'ати обо'їас'ково ку'т'в'а'ца'ї'а / шо 'в'ін 'чорний 'должн 'бути / пар / і ў'с'о / о'це пар // (28). Одні інформанти стверджують, що землю залишають на літо, напр.: *це одно 'літо ли'шайут 'зем'л'у на 'пар / ну / і'ї'літ'ом там ку'т'в'іру'їут / шоб ни'було бур'ану / а то'д'ї вос'їни і'ї'ї обс'ї'вайут // (10); а 'пар / це коли вигорут 'поле / а то'д'ї пири'порнайут 'їдо'го / то назн'вайи'ца пар / на 'н'ому вос'їни 'с'їют ши'ни'цу на 'зиму // (1). Інші зауважують, що її залишають на рік, скажімо: *на 'пар / це на 'одн р'їк // вис'ноу 'мали 'с'їяти / 'їдо'го ни'с'їют / аж на 'д'ругий год 'с'їют / то пар назн'вайи'ца // (18); або не засівають понад рік, напр.: пар / це 'о'с'о у'брали / до'пущ'їм / шо ни'буд' там / куку'рузу чи 'там у'брали / ну / шо у'брали / 'їдо'го пири'горуйут і на с'л'еду'їущий год 'їдо'го ни'с'їют / а 'с'їют у'же 'гос'їну'їу і ши'ни'цу пущка'їут / а 'пот'їм ши'ни'цу у'брали і 'с'їют бур'ак'ї п'їс'л'а 'той ши'ни'ці на 'пару / о'так було // (25). Дехто пояснює, що земля має відпочити близько трьох років, скажімо: *на 'пар го'рут / во'на 'год'їу три сто'їт / зе'м'л'а // (52). Слово пар функціонує в УЛМ зі значенням 'рілля залишена на одне літо без посіву з метою поліпшення якості землі для наступного посіву озимих' [СУМ 1975, т. 6, с. 59].****

У деяких говірках натрапляємо на розрізнення понять **пар** і **ц'іл'ник** (2, 52), залежно від терміну «відпочинку» землі, напр.: *на 'пар / це год / це употре'бл'айут / а коли 'доўго ни'є го'реца / це ц'іл'ник // (2); ц'іл'ник / то во'но с'к'ї'лка 'рок'їу ни'є го'реца там і ў'с'о / і 'це во'но обра'зовуйи'ца*

повідает нормам УЛМ [СУМ 1971, т. 2, с. 306], або словосполученням *над'іл'на п'лошча* (2), де надільний стосується до *над'ілу* зі значенням 'ділянка землі, яку отримувала селянська сім'я для користування' [СУМ 1974, т. 5, с. 69]. Спорадично семема 'додатковий наділ землі в полі (далеко від садиби)' реалізується в діалектизмі *участок* (29, 69), напр.: *у мого д'ідун'ка була зем'ля два'нади'ат' ге'ктар було на'пол'і / а ск'іл'ки соток / іа не знайу / ї ташилку там на кра'їу з'того боку / то назива'єса участок // там була зим'ланка і там було 'озе'ро / там во'ни три'мали л'ітом скотину і кон'і // (29).*

У поодиноких випадках аналізована семема є реалізацією найменувань *поле* (42, 52, 72); *в'ідр'ізок* (26) і *дор'і(е)ска* (62); *сотка* (34, 53, 56), напр.: *'сотка кажут / ко'ли мало там зим'л'і // (56),* форми множини *сотки* (20, 31, 48), або спільнокореневого слова *соту* (14); лексеми *о(у)сад'ба* (29, 33); а також, із указівкою на те, що вони застарілі, назв *дис'ятина* (30) й *отруб* (27). Оригінальною є номінація вказаної ділянки іменником *дача* (6), напр.: *на дачу їдем ☺ // ї город'і на дачу їдут / бо пост'роїли / а ми на дачу їдем са'пати // це ї нас так / мова та'ка // (6).*

Лексема *город* в говірках Середнього Надбужжя є багатозначною, вона реалізує семими: 1) 'додатковий наділ землі в полі (далеко від садиби)' (11, 13, 16, 18, 20, 24, 25, 27, 29, 32, 36, 41, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 55, 56, 60, 61, 63, 64, 66, 68, 71, 73, 74), скажімо: *над б'угом ту'то о'с'о п'рот'їу нас було у мого д'ідун'ки п'аде'с'ат' соток / то назива'єса город / бо там са'дили городину / ка'пусту / кар'тошку // там са'дили над б'угом // (29),* та 2) 'ділянка землі при садибі, здебільшого для вирощування овочів' (УГ, крім 9, 10, 35, 55, 58, 68, 73, 74), скажімо: *їа с'уда прий'шла до ц'ейі хати / їа їїї купила / а на город'і одна ва'кац'їїа росте / н'їчого б'їл'ше / одна ва'кац'їїа і про'л'єсти ни' можна // та ї їа викор'чувала їс'у ту ва'кац'їїу / і ї мені були т'їїї гин'дики тої год ба'гато / і їа зби'рала удобрі'во / курач'її по'м'от / гин'дич'її зби'рала / і ївес' город ц'ей іс':їїала цим по'м'отом // а ти'пер отак'її город // ду'же город хар'оши // (46); кури'ход'ат' по' город'і / та ї во'ни / во'ни їак у'лаз'ат' / во'ни їо'го / кури / о'собин:о час'ник / ц'ей зі'лений / зїї'д'ат // (69); ч'їїши / на город шоб'н'їшла с'то'бойу чи зо м'но'їу їд'ом / та ї там їе і ц'ей / і зор'ох / і їак в'ін? / б'їб / і на'вут / і каба'ки / і бур'а'ки / ну / і л'ї'ц'ерка / їс'о їе / п'росо / куку'руза // (27); д'едушкин город ви'ходи'ї на п'л'аж н'р'амо / та ї н'їсочок там бу'ї // (16). Синонімами до лексеми *город* виступають слово *огород* та словосполучення *л'їц'кий город*, що реалізують першу семему (13, 22, 60, 63; 25), і слово *огород*, що реалізує другу семему (2, 9, 10, 12, 13, 22, 27, 34, 37, 38, 39, 40, 52, 60, 62, 63, 73), у вказаних говірках. Зрідка записуємо фонетичний варіант *огорот*, який реалізує в наведених говірках відповідно перше (48, 53) та друге (8) вказане вище значення. Подекуди друге значення реалізується в фонетичному варіанті *горот* (46, 53), напр.: *ди'їл'ус' на горот // (46).* Ці фонетичні варіанти ілюструють непослідовне збереження дзвінкості приголосних у кінці слова [Поліщук 2018, с. 19–22].*

Спорадично в говірках Середнього Надбужжя 'ділянку землі при садибі, здебільшого для вирощування овочів' називають *городиноу* (29, 42, 44, 49, 52, 53, 56, 65, 67, 71, 73), або *огородиноу* (42, 49, 52). Але люди старшого покоління пригадують: *при кол'госп'і було / шо са'дили 'овоч'і / називали городина // де вирощували городину / так і ка'зали городина / на городин'і // а коло хати город / да // (44),* і пояснюють: *городина / це те / шо са'д'ат пом'їдори / гоїр'ки / ци'бул'ї / ка'пусту / то ц'е та'ке / а город шоб'ше го'вориц'а / де са'димо ми їс'о / на город'ї їс'о са'димо / куку'рузу / бур'а'ки / моркву // (65).* Інформанти зауважують, що: *городина са'мо соб'ойу ї нас їде / бли'ско са'диц'а коло во'ди // (47); кажут ку'сок н'їд городину // (53).* Отже, *городина* – це 'поливна ділянка землі, що знаходилася далеко від садиби, де вирощували городину' (29, 55, 58, 69). Таким чином, в обстежених говірках назви *городина* (*огородина*) реалізують семими 1) 'овочі, які ростуть на городі', та 2) 'земельна ділянка, на якій вирощують овочі'. У другому значенні спостерігаємо перенесення назви городніх плодів на місце, де їх вирощують. В УЛМ слова *городина* та *овоч'і* синоніми [СУМ 1971, т. 2, с. 135]. Водночас носії середньонадбужських говірок для номінації 'земельної ділянки, на якій вирощують овочі' використовують іменники *городництво* (4) та *город'на* (4), скажімо: *городництво / город'на / д'л'а 'овоч'її / а город / це ї нас ї об'шчому // (4).* Слова *огород, городина, огородина, городництво, город'на* похідні від іменника *город*, який успадковано з псл. мови [ЕСУМ 1982, т. 1, с. 570–571]. Спорадично семема 'ділянка землі при садибі, здебільшого для вирощування овочів' реалізується в лексемах *левада* (31), *сотка* (52), *д'їл'анка* (5) та словосполученнях *присадибна д'їл'анка* (17, 20, 35), *земел'на д'їл'анка* (40) тощо.

Значення 'накрита застеленими рамами грядка для розсади та ранніх овочів' є реалізацією слова *парник* (УГ, крім 9, 10, 13, 28, 36, 37, 68, 70, 74), що відповідає нормам УЛМ [СУМ 1979, т. 10, с. 78], його форми множини *парни'ки* (2, 3, 9, 10, 13, 28, 42, 44) та зменш.-пестл. форми *парни'чок* (1, 20, 26, 33, 36, 37, 44, 53, 55). Діалектосії зауважують, що *парник* д'л'а ро'сади // (29), і розповідають, як їх виготовити, скажімо: *парник / ти с'їїїши тамички вис'но'їу / шоб'мати помі'дори / ка'пусту / ран'ї / та ї ти с'їїїши у парни'ку // та'ку роб'лат го'борку / на т'ї го'борк'ї на'нос'ат зим'л'ї і там до'брива / і тамички то'д'ї с'їїїут помі'дори / периц' / ка'пустичку / покла'жани / о'це с'їїїут / то'д'ї во'ни виросли / та ї ро'с:ад'їїут по'пол'і / по з'ратц'ї соб'ї // то назива'їїц'а парник // (1).* Стосовно різновидів *парник'її* виокремлюють *п'лоночний* та *с'т'їкловий* (52). Слово *парник* є похідним від іменника *пара*, успадкованого з псл. мови [ЕСУМ 2003, т. 4, с. 287–288].

Водночас аналізована семема є реалізацією слова *те'плиц'а* (43, 45, 68), його фонетичних варіантів *ти'плиц'а* (2, 48, 52, 56), *типлиц'а* (5, 8, 11, 18, 20, 27, 37, 38, 41, 50, 53, 54, 58, 61, 62, 64, 66, 70, 72, 74), форми множини *ти'плиц'ї* (2, 28) та зменш.-пестл. форми *типличка* (2, 24, 33, 37,

53, 55). Інформанти, роздумуючи щодо різниці між вказаними приміщеннями, розповідають про їхню конструкцію й основне призначення: *заскле^ний парник / це там ви^рощув^ають / н^іт заскле^ним парни^ком / йа ў^краї^ном с^лучайі прац^увала / і ви^рощували ро^с:аду // а н^іт н^іл^нонко^йу у^же ог^ір^ки н^і пом^і д^ори // (48); т^ип^личка / це ў^же ви^шича / ко^ли кон^струк^ція^я ви^сока / мож^на за^ходити т^уди і / і за^кри^вати за со^бойу д^вер^і / мож^на йа^шички н^і т^аст^ал^ати по^ви^шче / а пар^ничок / це т^іл^ки мож^на зр^обити йо^го / ро^бити / ко^ли з^нати чи т^ам н^іл^нонку / чи н^іл^івочку / чи / е / скло // (55); пар^ник нак^ривайі^ця / шоб^там теп^ло за^держу^вало^с // йе ше т^ип^личк^і // ну / т^ип^личк^і а йе т^ип^личк^і // пар^ник йе пар^ник // пар^ник / це н^іл^нонко^йу і пар^ник йе / шо з^нойу за^киду^йут у йа^му // йа^ма / за^киду^йут г^нй / по^том на ко^робку с^нічок / л^і б^іл^іше зи^мл^і / г^нй прогр^івайі^ця і с^ій^ут / шо т^ам т^и хоч / пом^і д^ори / ў^со / ў^со / ў^со на ро^саду / на ро^саду / с^ій^ут / це во^на низ^ивайі^ця т^ип^личка // а по^том во^но ви^рост^айе т^ам / по^том прор^івайі^ш / ш^ар^уйіш і во^но д^уже за^ран^а ро^сада // (2). В УЛМ слово *те^пл^ічк^і* реалізує семему ‘заскле^не опалюване приміщення для вирощування в закритому ґрунті ранніх або південних рослин, а також розсади; оранжерея’ [СУМ 1979, т. 10, с. 78]. Отже, очевидним є різниця в розмірі, де *пар^ник* < *т^ип^личк^і* (52), скажімо: *пар^ник д^ля ро^сади // т^ип^личк^і а / це ви^лика / це н^ід^склом / а пар^ник / н^ід^нл^нонко^йу // т^ип^личк^і / то / це го^йр^ки ви^рощув^ають / пом^і д^ори // (52); пар^ник / це / на^верно / н^ід^нл^нонко^йу / а т^ип^личк^і а / на^верно / це іде ў^же б^іл^іш кон^струк^ти^вне т^аке / бу^ді^ла // (56). Слово *те^пл^ічк^і* є похідним від прикметника *тепл^і*, успадкованого з псл. мови [ЕСУМ 2006, т. 5, с. 547–548].**

Значення ‘частина поля, зайнята фруктовими деревами’ реалізується у слові *сад* (1, 3, 4, 5, 6, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 44, 45, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 70, 72), що відповідає нормам УЛМ [СУМ 1978, т. 9, с. 9], його фонетичному варіанті *сад^м* (31, 43, 48, 58), у формі множини *са^ди* (11, 12, 20, 26), скажімо: *ран^че ш^с са^дили / шо м^і ви^росли і б^ачили старо^да^вн^іх л^уде^і са^ди на п^ол^і / н^іра^мо на п^ол^і / о // (11) і в словосполученні *фрук^товий сад* (2). Також вона є реалізацією слова *садок* (2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 19, 20, 22, 27, 29, 33, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 50, 52, 53, 56, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74), що збігається з нормами УЛМ [СУМ 1978, т. 9, с. 14], напр.: *садок і ше йе / але ў^же за^пушче^ний // (13); бу^ў садок т^риц^іт^і г^ікт^ар^і // (63); ... і садок**

Література

1. Абрамян Ю.В. Динаміка номінацій традиційного сільського виробництва в українських східно-слобжанських говірках: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Луганськ, 2011. 20 с.
2. Гриценко П.Ю. Тваринницька лексика українських західностепових говірок. Питання організації тематичної групи. *Структура українських говорів*: зб. наук. праць. Відп. ред. І.Г. Матвіяс. Київ: Наукова думка, 1982. С. 142–170.
3. Дзедзелівський Й.О. Назви сільськогосподарських культур у говорах Закарпаття. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Budapest: Academiai Kiado, 1960. T. VI. S. 113–143.

*/ бу^ў за клун^ойу // коло хати ў^со бу^ло / садок / т^іки ви^шн^і бу^ли // од^ні ви^шн^і бу^ли лиш^і ў^садку // (29), форми множини *са^дки* (48), зменш.-пестл. форми *са^дочок* (27), а також слова *са^ді^вни^цтво* (30). Слова *сад*, *садок* похідні від дієслова *са^дити*, успадкованого з псл. мови [ЕСУМ 2006, т. 5, с. 162–163]. Принагідно записуємо, що площа, зайнята фруктовими деревами, яка розташована на полях, має назву *л^ісос^муга* (5, 42); а ділянка, розташована біля хати, у саду, на якій ростуть квіти, називається: *к^лумба* (48, 52, 53, 56), *кв^іт^ник* (29, 48, 52, 56), напр.: *ў^нашой^і тан^і там кв^іт^ник та^к’у^і // (52, 53), або *цв^іт^ник* (52, 53).**

Семема ‘частина поля, зайнята виноградником’ реалізується в лексемі *виноградник* (УГ, крім 14, 26, 34, 36, 49), що збігається з нормами УЛМ [СУМ 1970, т. 1, с. 441], скажімо: *виноград / виноградник // виноградник са^ди^ця од^д:ел^но // то йе ў^йшчій / шо поса^ди^ця со^б’і по^н’ід н^іт там / в’ін со^б’і ви^нец^а / а та^к’іі корч^ови^і / то т^іки ў^пол^і са^дат йо^го // (46), а також у її фонетичних варіантах *виноград(’н)ік* (14, 49, 53) та у формі множини *виноградники* (28), напр.: *виноградники бу^ли над б^угом // (28). Також вказана семема є реалізацією слова *виноград* (34, 36, 44, 46), де назву рослини переносять на назву місця її вирощування, і словосполучень *поле винограда* (2), *виноградне поле* (26), *поле виноградника* (2) та *йаг^ід^ниц^тво* (30). Слово *виноград* засвоєно зі старослов’янської мови [ЕСУМ 1982, т. 1, с. 377–378].**

Висновки. Отже, під час вивчення говірок середньонадбузького ареалу зафіксовано назви на позначення сільськогосподарських угідь та здійснено лексико-семантичний аналіз відповідних діалектних одиниць. З’ясовано, що збережені найменування мають лексичні паралелі в УЛМ. Водночас підтверджено творення в говірках Середнього Надбужжя синонімів до слів відомих у загальнонародній мові, напр.: діалектизми *ц^іл^тник* і *зал^аж* виступають синонімами до лексеми *ц^іл^тна* тощо. Зафіксовано випадки розширення плану змісту лексем *ц^іл^тник*, *пай*, *го^род*, *ого^род*, *го^роди^на*, *ого^роди^на* та ін. Принагідно подано яскраво виражені фонетичні варіанти говіркових назв. З’ясовано, що більшість збережених в обстежених говірках найменувань сільськогосподарських угідь успадковано з псл. мови. Репрезентовано просторове поширення схарактеризованих одиниць говіркової лексики. Значення зафіксованих назв уточнено за допомогою унікальних прикладів живого народного мовлення, чим поповнено джерельну базу української діалектології. Перспективи дослідження вбачаємо в розширенні семантичного простору говірок середньонадбузького ареалу.

4. Діалекти української мови. *Вільна енциклопедія* [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Діалекти_української_мови.
5. Кушмет М.С. Сільськогосподарська лексика українських східностепових говірок: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Донецьк, 2014. 20 с.
6. Мареев Д.А. Найменування полів із-під сільськогосподарських культур в українських східнополіських говірках. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. На пошану Йосипа Олексійовича Дзєндзелівського (до 100-річчя з дня народження). Ужгород: ПП Данило С.І., 2021. Вип. 2(46). С. 125–131.
7. Поліщук С.С. Міждіалектна взаємодія говорів середньонадбузького ареалу: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Одеса, 2017. 375 с.
8. Поліщук С.С. Характеристика говорів середньонадбузького ареалу. *Записки з українського мовознавства*. Одеса: ПолиПринт, 2018. Вип. 25. С. 17–26.
9. Сердега Р.Л. Сільськогосподарська лексика в говірках Центральної Слобожанщини (Харківщини): монографія. Харків: Монограф, 2012. 218 с.
10. Терешко Л.С. Українські говірки Південного Побужжя (в межах Кривоозерського району Миколаївської області): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Одеса, 1954. Ч. 1–2.
11. Тищенко Т.М. Подільсько-середньодніпрянське суміжжя у світлі ізоглос: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2003. 19 с.
12. Шеремета Н.П. Південноволинсько-подільське діалектне порубіжжя (за матеріалами тваринницької лексики): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2000. 19 с.

Джерела

13. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. За ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6 [Електронний ресурс]. URL: <https://resource.history.org.ua>
14. СУГО – Словник українських говорів Одещини. Ред. О.І. Бондар. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова, 2011. 224 с.
15. СУМ – Словник української мови: в 11 т. За ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 1–11 [Електронний ресурс]. URL: <https://sum.in.ua>

References

1. Abramian Yu.V. (2011) Dynamika nominatsii tradytsiinoho silskoho vyrobnytstva v ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirkakh [Dynamics Nominations of Traditional Agricultural Production in the Eastern Slobozhan Ukrainian Dialects]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Luhansk. 20 s. [in Ukrainian].
2. Hrytsenko P.Yu. (1982) Tvarynnytska leksyka ukrainskykh zakhidnostepovykh hovirok. Pytannia orhanizatsii tematychnoi hrupy [Animal Vocabulary of Ukrainian Western Steppe Dialects. Issues of Organization of the Thematic Group]. *Struktura ukrainskykh hovoriv: zb. nauk. prats / vidp. red. I.H. Matviias*. Kyiv: Naukova dumka. S. 142–170 [in Ukrainian].
3. Dzendzelivskiy Yo.O. (1960) Nazvy silskohospodarskykh kultur u hovorakh Zakarpattia [Names of Agricultural Crop in the Transcarpathia DIALECT]. *Studia Slavica Academie Scientiarum Hungaricae*. Budapest: Academiai Kiado. T. VI. S. 113–143 [in Ukrainian].
4. Dialekty ukrainoi movy [Dialects of the Ukrainian Language]. *Vilna entsyklopediia* [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/Діалекти_української_мови [in Ukrainian].
5. Kushmet M.S. (2014) Silskohospodarska leksyka ukrainskykh skhidnostepovykh hovirok [The Agricultural Lexis of the Eastern Steppe Ukrainian Dialects]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Donetsk. 20 s. [in Ukrainian].
6. Marieiev D.A. (2021) Naimenuvannia poliv iz-pid silskohospodarskykh kultur v ukrainskykh skhidnopoliskykh hovirkakh [The Names of Fields after Agricultural Crops in the Ukrainian Eastern Polissian Dialects]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. Serii: Filolohiia. Na poshanu Yosypa Oleksiiovycha Dzendzelivskoho (do 100-richchia z dnia narodzhennia). Uzhhorod: PP Danylo S.I. Vyp. 2(46). S. 125–131 [in Ukrainian].
7. Polishchuk S.S. (2017) Mizhdialektna vzaemodiia hovoriv serednonadbuzkoho arealu [*Middle Bug Area Dialects Interaction*]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Odessa. 375 s. [in Ukrainian].
8. Polishchuk S.S. (2018) Kharakterystyka hovoriv serednonadbuzkoho arealu [Characteristic Features of the Middle Bug Area Dialects]. *Zapysky z ukrainskoho movoznavstva*. Odessa: PolyPrynt. Vyp. 25. S. 17–26 [in Ukrainian].
9. Serdeha R.L. (2012) Silskohospodarska leksyka v hovirkakh Tsentralnoi Slobozhanshchyny (Kharkivshchyny) [The Agricultural Lexis in the Central Slobozhanshchina Dialects (Kharkiv Region)]: monohrafiia. Kharkiv: Monohraf. 218 s. [in Ukrainian].
10. Tereshko L.S. (1954) Ukrainski hovirky Pivdennoho Pobuzhzhia (v mezhakh Kryvoozerskoho raionu Mykolaivskoi oblasti) [Ukrainian Dialects of Southern Pobuzhzhya (within the Kryvoozersky District of the Mykolaiv Region)]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Odessa. Ch. 1–2 [in Ukrainian].
11. Tyshchenko T.M. (2003) Podilsko-serednonaddniprianske sumizhzhia u svitli izohlos [Podillya and Middle Dnipro junction area in connection with isoglosses]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kyiv. 19 s. [in Ukrainian].

12. Sheremeta N.P. (2000) Pivdenovolynsko-podilske dialektne porubizhzhia (za materialamy tvarynnytskoi leksyky) [South Volyn – Podillia Border Dialects (on the Material of Animal Vocabulary)]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk; 10.02.01 – ukrainska mova. Kyiv. 19 s. [in Ukrainian].

Sources

13. ESUM – (1982–2012) Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy: v 7 t. [Etymological Dictionary of the Ukrainian Language: 7 Vol. set]. Za red. O.S. Melnychuka. Kyiv: Naukova dumka. T. 1–6 [Elektronnyi resurs]. URL: : <https://resource.history.org.ua> [in Ukrainian].

14. СУНО – (2011) Slovnyk ukrainskykh hovoriv Odeshchyny [Dictionary of Ukrainian Dialects of Odesa Region]. Red. O.I. Bondar. Odesa: ONU imeni I.I. Mechnykova. 224 s. [in Ukrainian].

15. SUM – (1970–1980) Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 t. [Dictionary of the Ukrainian Language: 11 Vol set]. Za red. I.K. Bilodida. Kyiv: Naukova dumka. T. 1–11 [Elektronnyi resurs]. URL: <https://sum.in.ua/> [in Ukrainian].

Перелік обстежених населених пунктів та їхня нумерація

Кіровоградської обл. Голованівського р-ну – с. Бандурове (1), с. Березівка (2), с. Берестяги (3), м. Благовіщенське (4), с. Богданове (5), с. Великі Трояни (6), с. Вільхове (7), м. Гайворон (8), с. Долинівка (9), с. Жакчик (10), смт Завалля (11), с. Йосипівка (12), с. Казавчин (13), с. Калмазове (14), с. Кошаро-Олександрівка (15), с. Люшнювате (16), с. Мечиславка (17), с. Мощене (18), с. Покровське (19), с. Сабатинівка (20), с. Салькове (21), с. Синицівка (22), с. Синьки (23), с. Солгутове (24), с. Соломія (25), с. Таужне (26), с. Ташлик (27), с. Хашувате (28), с. Чемерпіль (29), с. Червоне (30). *Миколаївської обл. Первомайського р-ну* – с. Благодатне (31), с. Бурилове (32), с. Зелена Поляна (33), с. Кінецьпіль (34), с. Красеньке (35), смт Криве Озеро (36), с. Курячі Лози (37), м. Первомайськ (38), смт Підгородна (39), с. Чаусове Друге (40). *Одеської обл. Подільського р-ну* – с. Байбузівка (41), с. Вільшанка (42), с. Гвоздавка Перша (43), с. Дубинове (44), с. Зеленогірське (45), с. Йосипівка (46), с. Кам'яне (47), с. Концеба (48), смт Любашівка (49), с. Недількове (50), с. Новополь (51), с. Осички (52), с. Піщана (53), с. Полянецьке (54), с. Пужайкове (55), смт Саврань (56), с. Слюсареве (57), с. Чернече (58), с. Ясенове Друге (59). *Вінницької обл. Гайсинського р-ну* – с. Баланивка (60), с. Білий Камінь (61), с. Бирлівка (62), с. Велика Кириївка (63), с. Джулінка (64), с. Кидрасівка (65), с. Лугова (66), с. Мала Кириївка (67), с. Ольгопіль (68), с. Осіївка (69), с. Поташня (70), с. Ставки (71), с. Устя (72), с. Флорине (73), смт Чечельник (74); УГ – усі говірки.

NAMES OF AGRICULTURAL LANDS IN THE DIALECTS OF MIDDLE BUG AREA

Abstract. The study of Ukrainian dialects has been attracting the attention of researchers for more than two centuries. Today, one of the most relevant tasks of dialectologists is to preserve and describe the colloquial vocabulary that forms the basis of the national language. In particular, the vocabulary of agriculture, which reflects the traditionally oldest human occupations – horticulture and animal husbandry, is a valuable material for exploration.

The article describes the names for agricultural lands documented in 74 settlements of the Middle Bug area during the period of 2014–2016. The lexical-semantic analysis of the preserved units of dialect speech is carried out. Overall, ten sememes are characterized, to which unique examples of live folk speech are added. They supplement the source base of Ukrainian dialectology. These microtexts are of particular value from the point of view of dialectology, lexicology, phonetics, morphology, syntax, ethnography, history, agriculture, etc. The peculiarities of the informants' pronunciation are reflected and illustrative material is presented using the general phonetic transcription for recording Ukrainian literary and dialect speech, which is proposed in Volume I of the Atlas of the Ukrainian Language (1984).

It has been determined that the names common in the dialects of the Middle Bug area have lexical parallels in the Ukrainian literary language, while retaining a number of phonetic and lexical-semantic differences. The creation of synonyms for words known in the national language in the dialects of the Middle Bug area is confirmed. Cases of expansion of the content plan of lexemes цїлник, паї, го́род, о́город, го́роди́на, о́горо́ди́на, etc. have been documented. It has been found out that most of the names of agricultural lands preserved in the dialects of the surveyed area are inherited from the Proto-Slavic language. At the same time, the spatial distribution of the described names is presented, which testifies to the interaction of the Eastern Podillia dialects of the Southwestern supradialect and Western Steppe dialects of the Southeastern supradialects of the Ukrainian language. The prospect of further research is to expand the semantic space of Ukrainian dialects of the Middle Bug area.

Keywords: lexeme, sememe, dialect, agricultural land, Middle Bug area, Middle Bug.

© Поліщук С., 2023 р.

Світлана Поліщук – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та мовної підготовки іноземців Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, Одеса, Україна; polishchuk.svitlana@onu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-3014-3072>

Svitlana Polishchuk – PhD in Philology, Ukrainian Language and Foreigners' Language Training Department Associate Professor, I.I. Mechnikov Odesa National University, Odesa, Ukraine; polishchuk.svitlana@onu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-3014-3072>

ЗООЛОГІЧНІ КОМПОНЕНТИ У ФРАЗЕМНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.111'373.7+811.161.2'373.7

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(50).361-366

Полюжин І. Зоологічні компоненти у фраземній картині світу; кількість бібліографічних джерел – 10; мова українська.

Анотація. Новизна статті полягає в тому, щоб обґрунтувати потребу у введенні компонента *зоологічний* на позначення живих істот, утворених шляхом метафоризації однослівних прямих назв живих істот, які населяють різні пояси земної кулі. Це, по суті, є стисла характеристика назви живої істоти кількаслівним утворенням із переносним значенням, зафіксованим словниками у вигляді відповідних тлумачень. Тому всю систему асоціацій і конотацій, що пов'язана в носіїв мови з уявленнями про певну живу істоту в проєкції на людину, можна назвати «зоо-образом». «Зоо-образ» відіграє вирішальну роль в утворенні зоофразем, складниками яких найчастіше виступають такі назви живих істот в англійській мові: *cat, dog, horse, fish, goose, horse lion, wolf* і т. ін. Національні асоціації, пов'язані з певною живою істотою, наявні у свідомості конкретного народу, використовуються ним для створення образної моделі світу засобами зоонімної фраземіки. До найчастіше вживаних назв живих істот, які беруть активну участь в утворенні фразем, належать: заєць в англійській і українській мовах, як правило, асоціюється з похлвистістю, лисиця – з хитрістю, собака – з вірністю й відданістю, кіт – з ворогуванням із собакою і ловлею мишей; ведмідь – із незграбністю й вайлуватістю; свиня – з неохайністю, вовк – із хижістю й жорстокістю; коза – із жвавою, рухливою дівчиною; корова – з незграбною, товстою або нерозумною жінкою; теля – з молодістю, недосвідченістю або неспритною молодістю людиною, що має спокійну, покірну вдачу; кобила – з високою на зріст, огрядною жінкою; пацюк (щур) – із людиною лякливої, підлої вдачі і т. ін.

До представників орнітофауни належать: півень, що асоціюється із забіякуватістю; орел – із силою й мужністю; ластівка – із ласкавою назвою дівчини або жінки; жайворонко – із людиною, в якій період фізіологічної активності припадає на першу половину дня; сова – з людиною, активність якої виявляється у другій половині дня; голубка – пестливе називання дівчини або жінки (переважно при звертанні).

Назви представників комах охоплюють: мурашник – зі скупченням великої кількості людей в одному місці; сарану – з великою кількістю людей як уособлення зажерливої та руйнівної сили, коли мова йде про тих, кого важко нагодувати; жука – як шахраювату, хитру людину; бджолу – як винятково працювиту людину.

До класу рептилій належать: черепаха, що асоціюється з вайлуватою, млявою й повільною людиною; в'юн – зі спиритністю; змії – із підступною, хитрою людиною, зі злим, сильним і віроломним ворогом.

Автор доходить висновку про те, що фраземи із зоологічним компонентом беруть активну участь в утворенні зоофраземної картини світу, що характеризується універсальністю, антропоцентризмом, експресивністю, образністю і модальністю. Це образна система світогляду народу, де вже сам вибір образу, підстави образності та особливості її мовного оформлення відображають специфіку ідіотетнічного світосприйняття.

Ключові слова: зоологічний компонент, фауна, орнітофауна, комаха, плазун, фраземна картина світу.

Постановка проблеми. За останні роки помітно зросло зацікавлення дослідників актуальними проблемами фраземної етнономіації, реалізованої у вивченні фауноназв у різних мовах, що є особливо важливим для закладення основ сучасного зіставного мовознавства. Здатність зоофразем лаконічно й адекватно передавати емоційно-оцінювальне значення через образність і внутрішню форму робить їх джерелом національно-культурного надбання та бере активну участь у формуванні фраземної картини світу як найбільш стабільної частини мовної. Посилений інтерес до дослідження зоофраземіки зумовлений перш за все тим, що в ній поєднується складний комплекс культури й психології етносу, неповторний спосіб його образного мислення й поведінки. Саме тому проблеми, пов'язані з пошуком сфер контактування різних мов узагалі та їхнього фраземного складу зокрема, викликають нині значну зацікавленість у лінгвістів та передбачають необхідність докладного опису як універсальних, так і індивідуальних можливостей функціонування в різних життєвих ситуаціях.

Аналіз досліджень. Вивчення проблеми вибірковості мовопозначення за допомогою усталених зоофраземних словосполучень неодноразово при-

вертало увагу дослідників різних мов. Серед них особливо виділяються: І. Валуєва, О. Галинська, М. Демський, О. Коваленко, А. Романченко, О. Крижко, О. Харківська, Д. Ужченко, Gary Collis та ін. Проте ні в їхніх, ні в інших публікаціях спеціально не розглядалися зоологічні компоненти, специфіка яких стала предметом запропонованої статті. Не набули також широкого розголосу і питання, пов'язані з дослідженням фразеологічної картини світу в зазначених мовах. Стаття робить спробу заповнити ці прогалини у сфері метафоризації різних словосполучень [див., напр.: Демський 1994; Ужченко 2007].

Мета дослідження – з позиції сучасних досягнень у вивченні компаративної зоофраземіки в лінгвокультурологічному аспекті виявити й описати сукупність тих поглядів, які стосуються зоофраземного компонента і фраземної картини світу мов, що досліджуються. Сюди належить і установлення різноманітного інвентарю на позначення живих істот, із якими найчастіше контактує людина, простеження взаємозв'язку різномовних структур і значень.

Методи і прийоми дослідження. У статті використовувалися методи спостереження, опису, зіставлення, узагальнення, ідентифікації та кількісних підрахунків. Провідним є порівняльно-зістав-

ний метод, який використовувався під час вияву спільного й особливого в мовах, що досліджуються, з одного боку, а також з'ясування особливостей кожної з досліджуваних мов, які можуть стати непоміченими під час аналізу лише однієї з них. Застосовувалися також методи фраземної ідентифікації й опису, прийоми контрастивного аналізу, спрямовані на отримання відомостей про фразеологічні картини світу.

Виклад основного матеріалу. Матеріалом дослідження слугують зіставлювані корпуси зоофразем, зафіксованих методом суцільної вибірки з тлумачних, фраземних словників, енциклопедичних, довідникових та ін. джерел, повідомлень преси, творів художньої літератури і біблійних текстів, що охоплює понад 100 англійських і такої ж кількості українських одиниць [див.: Баранцев 2006]. Загальна кількість досліджених назв живих істот, покладених в основу дослідження, становить 70 одиниць, згрупованих відповідно до прийнятого класифікаційного поділу, на фауністичний, орнітофауністичний, комахоїдний і рептильний зоотипи.

Як ключові компоненти зоофраземні складники широко представлені в багатьох мовах світу, оскільки довготривале приручення й використання цілої низки представників фауни, орнітофауни, комах і рептилій – це безпосередні етапи освоєння живої природи людиною в різних ареалах їхнього постійного проживання. Лексичний фон зоологічних образів як ядрових компонентів зоофразем містить у собі опис зовнішніх ознак, звичок, поведінкової схильності, а також емотивне світосприйняття й оцінку багатьох живих організмів. Ці відомості переосмислюються й у видозміненому вигляді переносяться на характеристику людей. Етнічно спільні англійські й українські знання та погляди на представників тваринного, пташиного, комахоїдного і рептильного зоотипів зумовлюють появу зоофраземних утворень, до складу яких входять різні номінації. Так, наприклад, серед номінації тваринного світу (зоотипу «фауна») виявляється, що заєць, як правило, асоціюється з полохливістю в обох зіставлюваних мовах, лисиця – з хитрістю, собака – з вірністю й відданістю, кіт – із ворогуванням із собакою й ловлею мишей; ведмідь – із незграбністю й вайлуватістю; свиня – з неохайністю, вовк – із хижістю; коза – зі жвавою, рухливою дівчиною; корова – з незграбною, товстою або нерозумною жінкою; теля – з молодою, недосвідченою або неспритною молодою людиною, що має спокійну, покірну вдачу; кобила – з високою на зріст, огрядною жінкою; *Валамова ослиця* – покірний, мовчазний чоловік, який несподівано висловила свою думку, протестуючи; пацюк (щур) – із людиною лякливою, підлою вдачею; агнець – із покірною, лагідною, сумірною людиною; вівця – з покірною, лякливою людиною; східна – з лихою, злою, хитрою, лукавою, в'їдливою людиною; *козел (цар) відбувало* – з людиною, на яку звалюють чужу провину, відповідальність за чийсь негідний учинок; лев – із людиною, яка звертає на себе увагу модним одягом, манерами і т. ін.; мавпа – з людиною, що сліпо наслідує чужі

звички, вчинки тощо, з дуже негарною людиною; тигр – із людиною, що своєю поведінкою, рисами характеру нагадує цього звіра; сокіл – із юнаком, або чоловіком, який відзначається сміливістю, красою, молодечеством, хвацькістю, завзятістю, відвагою (переважно при звертанні).

До представників орнітофауни (пташиного світу) належать: півень, що асоціюється із забіякуватістю; орел – із силою й мужністю; ластівка – з ласкавою назвою дівчини або жінки; жайворонки – із людиною, в якій період фізіологічної активності припадає на першу половину дня; сова – з людиною, активність якої виявляється у другій половині дня; голуб – із пестливим називанням чоловіка; голубка – пестливе називання дівчини або жінки (переважно при звертанні); журавель – народний сюжетний танець, у якому його виконавці зображують журавлів; курка – з жалюгідною на вигляд чи безвольною, нерішучою людиною, яка багато чого бачила, зазнала, відзначається чимсь незвичайним, особливим (переважно щодо суспільного стану, значення і т. ін.); соловей – із людиною, яка має гарний, переважно високий голос і володіє мистецтвом співу, поетом, ліриком; зозулька – пестливе звертання до дитин, дівчини або жінки.

Назви представників комах охоплюють: мурашник – зі скупченням великої кількості людей в одному місцезнаходженні; сарану – з великою кількістю людей як уособлення зажерливої та руйнівної сили, коли мова йде про тих, кого важко нагодувати; жука – як шахраювату, хитру людину; бджолу – як винятково працювиту людину.

До класу рептилій (плазунів) належать: черепаха, що асоціюється з вайлуватою, млявою й повільною людиною; в'юн – зі спритністю; риба – з беземоційною, в'ялою і млявою людиною; змія (гадюка) – із підступною, хитрою людиною зі злим, сильним і віроломним ворогом; черв'як – із жалюгідною, нікчемною, слабкою людиною; п'явка – із жорстоким визискувачем, кровопивцею.

Переносне значення назв живих істот у різних мовах є широким пластом активно вживаних лінгвальних одиниць, які складають значну частину зоофраземного фонду. У них виразно простежується самобутність національної культури, своєрідність оперування образним мисленням, утвореним за допомогою зоофразем у кожній із досліджуваних мов. Вони займають значну частину за обсягом і водночас самостійну сферу відтворюваних одиниць у зоофраземній мікросистемі, наділеній виразними зображувальними й емотивно-експресивними можливостями структури та виконуваних нею функцій. Жодна інша група слів не стала наслідком таких алегоричних (образно виражених) перетворень, як ця. Зображення когось-будь через переносне вживання слова, на позначення живої істоти, створює суть зоо-образу.

Проблема, що стосується закріплення за окремими словами образних асоціацій, досліджується не тільки лінгвістами, а й багатьма спеціалістами в галузі соціології, етнографії, історії та психології. Дослідження образних асоціацій у межах лінгвіс-

тики зумовлено необхідністю встановлення причин семантичного закріплення первісного джерела образу, оскільки донині відсутні пояснення специфіки багатьох зоофразем у словниках і вказівках на джерело образу. Важливе значення при цьому має не тільки зіставлення окремих зоофразем, а й зоофраземних картин світу, що ґрунтуються на вивченні тематико-ідеографічної семантики зоофразем і виявлення їхніх образно-мотиваційних основ поряд із лінгвокультурологічними джерелами формування семантики. Унікальність та оригінальність зоофраземної картини світу в кожній національній мові виявляється в особливому співвіднесенні в ній спільного, типологічного й національно специфічного, наприклад: зоофраземна мікросистема простежується в таких утвореннях, які порівняно недавно ввійшли у фраземну картину світу американського варіанта англійської мови під назвою «Зоопарк»:

1. Smell a rat – feel that something is wrong.
2. Go to the dogs – become run down.
3. Fishy – strange and suspicious.
4. Take the bull by the horns – take decisive action in a difficult situation.
5. Horse of a different color – quite a different matter.
6. Let the cat out of the bag – inform beforehand.
7. For the birds – uninteresting and meaningless.
8. Cat got your tongue – can't talk.
9. Straight from the horse's mouth – from a reliable source.

10. Horse around – play around.

[Hary Collis. American English Idioms. Chicago: Passport Books, 1989. 104 p.]

Інакше кажучи, картина світу, описана засобами лексики і зоофраземіки, – це «нижні яруси» мовної картини світу як цілісної, глобальної її репрезентації, отриманої внаслідок сукупності її контактів із навколишнім і віддаленим живим світом.

Важливе значення при цьому має не тільки зіставлення окремо взятих зоофразем, а й їхніх тематико-ідеографічних груп, утворених на образно-мотиваційній та лінгвокультурологічній основі. Порівняльно-зіставне вивчення зоофразем та їхніх картин світу уможливорює також розв'язання низки складних проблем у галузі компаративістики та перекладознавства [Коваленко 2013; Романченко 2020; Крижо 2019].

Зоофраземна картина світу характеризується низкою ознак, які суттєво впливають на формування її семантичного простору.

Сам факт існування зоофраземіки є лінгвістичною універсалією, оскільки немає мови, до складу якої не входили б зоофраземи. Універсальною є і головна властивість зоофраземної одиниці, в якій цілісне її значення не виводиться з суми значень її складників, із їхньої семантичної сполучуваності. У зоофраземіці універсальні властивості виявляються як у плані змісту, так і в її структурі (плані висловлювання). До її універсальних семантичних категорій належать: категорії часу, простору, кількості, ступеня інтенсивності, якостей і стану суб'єктів. У семантиці зоофразем можуть дуже

часто закріплюватися й загальнолюдські культурні конотації, пов'язані з тією чи іншою реалією навколишнього світу, на основі якої формується зоофраземний образ [Харьківська 2022]. Найвиразнішою ілюстрацією сказаного є фраземи, до складу яких входять слова на позначення назв живих істот типу *an old fox* (букв. стара лисиця), коли мова заходить про хитру людину; *to be sly as a fox* – обдурювати; *the fox may grow grey, but never good* – горбатого могила виправить [АУФС, с. 191]; *to act as* (або *like*) *a red rag acts upon a bull* – сильно дратувати, виводити з себе, розлючувати, коли мова заходить про високий ступінь інтенсивності дії з боку певного предмета або суб'єкта; *to act* (або *play the ass* [або *the ape, the (giddy) goat*] – поводитися безглуздо, чудернацьки, безвідповідально [там само, с. 18]; *to act the lion* – удавати з себе видатну славнозвісну людину [там само]; *to agree (bicker) like cats and dogs* (або *like pickpockets in a fair; like harp and harrow*) – жити як кіт з собакою [с. 22, 132]; *all are not thieves that dogs bark* – не все то злодії, на кого собаки гавкають [с. 24]; *all asses wag their ears* – дурням властиво набирати глибокодумного вигляду [там само]; *all cats are (alike) grey in the dark* (або *in the night*) – вночі всі коту буці (або *cipi*) [там само].

Зоофраземіка кожної мови відтворює образну картину світу у сприйнятті того чи того народу. Водночас спосіб світобачення через систему образів, закріплену у фразеології, ґрунтується на спільних для всіх людей (тобто універсальних) логікопсихологічних і власне лінгвістичних основах.

Однією зі своєрідних властивостей фраземної картини світу є експресивність або виразно-зображувальні особливості, пов'язані з поняттям конотації, яка ніби «нашаровується» на висловлення і надає йому експресивного забарвлення. Саме висловлення як двопланова сутність не тільки повідомляє про світ, а й аналізує емотивне ставлення суб'єкта мовлення до позначуваного. Розглядаючи конотацію як макрокомпонент семантики слів і усталених словосполучень, дослідники нині вказують на наявність у ньому таких складників, як оцінний, асоціативно-образний, емотивний і функційно-стилістичний компоненти.

Образність і модальність, що належать до мікрокомпонентів конотації, реалізуються при цьому у значеннях зоофразем і впливають на формування семантичного простору зоофраземної картини світу. Сукупність цих значень вибудовує фраземний образ у вигляді зображення, «візерунка», на тлі якого сприймається цілісне значення зоофразем як узагальнено-переносних, метафоричних, метонімічних дериватів, що виникли внаслідок глобального переосмислення первісного смислу словесного комплексу – прототипу.

Будь-яка мотивація містить у собі порівняння як відповідну точку когнітивного процесу. Саме порівняння є одним із найважливіших механізмів утворення й передавання нових знань. Тому в основі зоо-образності, як правило, знаходиться порівняння реалій позамовної дійсності, які стають еталоном, зразком або навпаки, антиеталоном ідеаль-

ної якості, стану, дії, ситуації і т. ін. наприклад, англ. *an old cat* – (букв. *стара кішка*), а в переносному значенні – сварлива стара баба, англ. *like fish in the water* – як риба у воді.

Оскільки провідною галуззю сільського господарства в Англії є тваринництво і птахівництво, тому великого поширення у складі зоофразем набули такі фауністичні номінації: *like a bull at a gate* – шалено, несамовито, нестямно, люто, сказано [АУФС, с. 610]; *like a bull (або a cow) in a china-shop* – незграбний, незграбно, як ведмідь [там само]; *like a cat in a strange garret* амер. – не у своїй стихії [там само]; *like a cat on hot bricks* (тс *like a cricket on a hot grill*) – ніяково, не у своїй тарілці, як на жару, як на голках, як на розпеченому вугіллі [там само]; *like a cat that has had cream* – як кішка, що з'їла сало; дуже задоволена; [там само]; *a donkey between two bundles of hay* – як осел між двома стіжками сіна [там само, с. 611]; *like a drowned mouse* – у прикрому, поганому стані [там само]; *as a drowned rat* – мокрий до кісток, до нитки, наскрізь [там само, с. 289]; *like a dying duck in a thunderstorm* – з розгубленим виглядом, розгублено, як мокра курка [там само]; *like a hen with one chicken (або chick)* – ірон. клопітний; клопітно; метушливо [там само]; *like a hog on ice* – як корова на льоду [там само]; *a dark horse* – темна конячка, мало відома особистість [там само, с. 260]; *to be on a high horse* – гордо нестися [там само, с. 493]; *black sheep* – паршива вівця, ганьба у родині [там само, с. 141]; *follow like a sheep* – сліпо йти (за кимсь) [АУС, с. 435]; *lost sheep* – (букв. заблукана вівця), людина, що збилася з вірного шляху [там само, с. 630] і т. ін.

Світ навколо себе людина сприймає як такий, що створений за своїм «образом і подобою». Буття, наприклад, оцінюється людиною як безпосередня сфера її практичної діяльності, соціальних можливостей, розвитку й самовдосконалення. Тому у складі зоофразем використовуються назви предметів і явищ, що складають основу практичної діяльності людини: назви предметів домашнього вжитку, побуту, продуктів харчування, ремесел і професій, термінів спорідненості. Наявні також слова-компоненти зоофразем, що стосуються таких назв, як земля, небо, флора, фауна, погода і т. ін.

Отже, фраземна картина світу – це образна «олюднена» модель світу, в якій людина усвідомлює себе частиною реальної дійсності, а все навколо лише сприймає як відображення свого життя.

Критерієм оцінки реалій світу виступає сама людина як біологічний і соціальний індивід, напр., *людина йде і час йде, ручки й ніжки дитини – ручки й ніжки меблів* і т. ін. Тому в основі образності фразем лежить переосмислення «первісного денотата» як компонента зоофраземних зворотів. Як мовленнєве утворення зоофразема спочатку зберігає зв'язок із вихідним «будівельним матеріалом» – зі словом, значення якого може «просвітлюватися» – через внутрішню форму фразем або може бути відновлено внаслідок діахронного аналізу значення звороту. Саме аналіз первісного денотата підказує, якими способами йшли семантичні перетворення одиниці й допомагає зрозуміти, що у вихідному

значенні слугувало джерелом створення зоофраземного значення.

Слова-концепти як виразники узагальненого осмислення реалій світу можуть закріплювати в собі загальнолюдське сприйняття предметів і подій, що ведуть до виникнення зоофраземних одиниць зі спільним значенням у багатьох мовах, напр.: *like a lamb* – покірливо, покірне, безмовне як вівця [АУФС, с. 611]; *like a rat in a hole* – у безвиході, припертий до стіни [там само]; *like a red rad to a bull* – як червона хустка для бика, драгуючи, роздратовуючи [там само]; *like a sow playing on a trump* – як свиня, що грає на трубі [там само]; *like a squirrel in a cage* – як білка в колесі (про безперервний і безцільний рух); *like a stuffed calf* – як опудало, як несовітнений дурень; *like geese on a common* – на волі, вільно; тиняться, вештаються, прогулюючись [там само, с. 612].

Наведені вище приклади засвідчують, що зоофраземна картина світу – це образна система світобачення народу, в якій уже сам вибір образу, підстави образності та особливості його мовного втілення відтворюють специфіку ідіотетичного світосприйняття.

У зоофраземі може бути деоптична, аксіологічна і емотивна модальність. Під модальністю в широкому розумінні мається на увазі ставлення повідомлюваного до дійсності. Вона може бути об'єктивною за умови достовірності інформації і необ'єктивною у разі її недостовірності, а також суб'єктивною під час упевненості або невпевненості, згоди або незгоди, емотивної оцінки. Інакше кажучи, модальність – це оцінка мовцем того, що названо зоофраземою з різних точок зору. Модальність об'єднує деоптичну (нормативну: можна – не можна, повинно – не повинно), аксіологічну (ціннісну: добре – погано), її емотивну (пов'язану з виявом почуттів людини) оцінки явищ і фактів навколишньої дійсності. Висловлюючи образне уявлення про реалії об'єктивної дійсності у фраземних одиницях, мовець часто дає їм оцінку. Із цього випливає, що у фраземній картині світу одночасно відображається й нормативна картина, що утворилася під впливом як суб'єктивного погляду індивіда, так і всього мовного колективу загалом. Водночас позитивний досвід пізнання сприймається як норма, а негативний – як відхилення від неї.

Уявлення про стандарти й еталони є тією антропометричною позицією, яка слугує чинником світосприйняття: «Як відомо, культура твориться традиціями, а наука особистостями» [Демський 2019, с. 3]. Виявляється, що негативний досвід пізнання глибше закарбовується в пам'яті комунікантів через те, що він пов'язаний не тільки з відсутністю науковості в поглядах дослідників, а й очікуваною відповідальністю за наявні відхилення у діях або висловлюваннях.

Усі три різновиди оцінок – деонтична, аксіоматична й емоційна тісно пов'язані одна з одною. Те, що можна, приносить користь, повинно бути, дозволяється в суспільстві, – це добре й цінне, і тому викликає в людини позитивні емоції, а те, що не заведе-

но, не дозволяється, – це погано і викликає негативні емоції. Усі оцінні смисли у фраземних зворотах тісно пов’язані з мотиваційною зоною, яка впливає на емотивне зображення семантики. Підстави для оцінок, під якими маються на увазі ті позиції або доводи, які схиляють суб’єкт до схвалення або осуду у зв’язку з різними причинами, виходять не з об’єктивного світу, а від самої людини, її зацікавленостей, потреб і норм поведінки в колективі, якому вона проживає і працює [Олійник 2008].

Характеристика загальнолюдських і національних підстав для оцінок уможливує розкриття особливостей ціннісно-нормативної картини світу в кожній мові, яка вибудовує свою модель світу в межах конкретної національної мови, інтерпретуючи факти реальної дійсності відповідно до своїх культурно-історичних традицій, норм поведінки, вірувань і способів життя. Це здійснює специфічне відображення як у формі, так і змісті мовного

членування всього того, що пов’язане з дійсністю, в якій проживають мовці. Наприклад: *an unlicked cub* – молоко на губах не обсохло; *cub reporter* – недосвідчений репортер; *horse joke* – грубий жарт, непристойний анекдот; *to find a mare’s nest* – помпанути пальцем у небо і т. ін.

Висновки. Підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що фраземна картина світу є частиною цілісної мовної картини, утворювана різними мовними засобами: лексичними, граматичними і стилістичними. Вона характеризується низкою ознак, найважливішими серед них є такі: універсальність, антропоцентризм, експресивність, образність. Це образна система світогляду народу, де вже сам вибір образу, підстави образності та особливості її мовного оформлення відображають специфіку ідіоетнічного світосприйняття. У процесі мовного розвитку одні фраземи поступово зникають у мовленні, а інші виникають у новій формі і значенні.

Література

1. Баранцев К. Англо-український фразеологічний словник. Київ: Знання, 2006. 105 с.
2. Валуєва І. Порівняльне дослідження фразеологічних одиниць із зоосемічним компонентом у парадигматиці й синтагматиці [на матеріалі англомовних текстів ХХ століття]: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 – германські мови. Одеса, 1996. 15 с.
3. Галинська О. Фразеологічні одиниці з зоонімічним компонентом, що характеризують людей в українській, англійській і китайській мовах. *Українська орієнтація*: зб. наук. праць викл. та студ. Ін-ту схід. мов. Київ. нац. лінгв. ун-ту. Голов. ред. І.В. Срібняк. Вип. 1. Київ, 2006. С. 114–116.
4. Демський М. Українська фраземіка: дериваційна база, семантико-граматичні особливості. *Дрогобич: Посвіт*, 2019. 340 с.
5. Коваленко О., Рзаєва В. Функціонування зоосемізмів у фразеологізмах німецької та української мов. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2013. Вип. 2. С. 30–38.
6. Крижко О. Немотивовані зооніми як складові елементи наївної картини світу. *Науковий вісник ДДПУ ім. Івана Франка. Серія Філологічні науки. Мовознавство*, 2019. № 11. С. 72–76.
7. Олійник С. Оцінні фразеологічні одиниці в англійській та українській мовах: лінгвокультурологічний аспект: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17 – порівняльно-історичне і типологічне мовознавство. Донецьк, 2008. 22 с.
8. Романченко А. Ядро, центр та периферія українських зоофразеологізмів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія*. Вип. 2(44). 2020. С. 299–303.
9. Харьківська О. Компаративні фраземи з анімалістичними компонентами. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія*. Вип. 2(48). 2022. С. 190–196.
10. Ужченко Д. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Харків, 2000. 18 с.

References

1. Barantsev K. (2006) *Anhlo-ukrainskyi frazeolohichnyi slovnyk* [English-Ukrainian Phraseological Dictionary]. Kyiv: Znannia, 2006. 105 s. [in English, in Ukrainian].
2. Valuieva I. (1996) *Porivnialne doslidzhennia frazeolohichnykh odynyts iz zoosemichnym komponentom u paradyhmatytsi i syntahmatytsi (na materiali anhlo-movnykh tekstiv XX stolittia)* [Comparative Study of Phraseological Units with a Zoosemic Component in Paradigmatics and Syntagmatics (on the material of English-language texts of the 20th century)]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.04 – hermanski movy. Odesa. 15 s. [in Ukrainian].
3. Halynska O. (2006) *Frazeolohichni odynytsi z zoonimichnym komponentom, shcho kharakteryzuiut liudei v ukrainskii, anhliiskii i kytaisckii movakh* [Phraseological Units with a Zoonymic Component Characterizing People in the Ukrainian, English and Chinese Languages]. *Ukrainska oriientatsiia*: zb. nauk. prats vykl. ta stud. In-tu skhid. mov. Kyiv. nats. lnhv. un-tu. Holov. red. I.V. Sribniak. Vyp. 1. Kyiv. S. 114–116 [in Ukrainian].
4. Demskyi M. (2019) *Ukrainska frazemika: deryvatsiina baza, semantyko-hramatychni osoblyvosti* [Ukrainian Phrasemics: Derivational Base, Semantic and Grammatical Features]. *Drohobych: Posvit*. 340 s. [in Ukrainian].
5. Kovalenko O., Rzaieva V. (2013) *Funktsionuvannia zoosemizmiv u frazeolohizmakh nimetskoi ta ukrainskoi mov* [Functioning of Zoosemisms in German and Ukrainian Phraseology]. *Odeskyi lnhvistychnyi visnyk*. Vyp. 2. S. 30–38 [in Ukrainian].

6. Kryzhko O. (2019) Nemotyvovani zoonimy yak skladovi elementy naivnoi kartyny svitu [Unmotivated Zoonyms as Constituent Elements of the Naive World Model]. *Naukovyi visnyk DDPU im. Ivana Franka. Seriya Filolohichni nauky. Movoznavstvo*. № 11. S. 72–76 [in Ukrainian].
7. Oliinyk S. (2008) Otsinni frazeolohichni odyntsi v anhliiskii ta ukrainskii movakh: linhvokulturolohichniy aspekt [Valuable Phraseological Units in English and Ukrainian Languages: Linguistic and Cultural Aspect]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.17 – porivnialno-istorychne i typolohichne movoznavstvo. Donetsk. 22 s. [in Ukrainian].
8. Romanchenko A. (2020) Yadro, tsentr ta peryferiia ukrainskykh zoofrazeolohizmiv [The Core, Center and Periphery of Ukrainian Zoophraseology]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya Filolohiia*. Vyp. 2(44). S. 299–303 [in Ukrainian].
9. Kharkivska O. (2022) Komparatyvni frazemy z animalistychnymi komponentamy [Comparative Phrases with Animalistic Components]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya Filolohiia*. Vyp. 2(48). S. 190–196 [in Ukrainian].
10. Uzhchenko D. (2000) Semantyka ukrainskykh zoofrazeolohizmiv v etnokulturnomu vysvitlenni [Semantics of Ukrainian Zoophraseologisms in Ethnocultural Coverage]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kharkiv. 18 s. [in Ukrainian].

ZOOLOGICAL COMPONENTS IN THE PHRASEOLOGICAL WORLD MODEL

Abstract. The innovation of the article is in proving the introduction of a new term «zoological component» for designation of living things populating different zones of the globe. This is, the point of the matter, a condensed form of the name of – a living thing by means of a few word formations in a metaphorical sense, fixed by means of a few word formations in a metaphorical sense, fixed by dictionaries in the form of corresponding interpretations. Therefore the whole system of associations and connotations that is connected with the idea about a certain living thing in the conception of native speakers as far as man is concerned one may call «zoo-image». «Zoological component» plays a decisive role in the formation of zoo-phrases, the components of which are the following names of living things in English: e. g. cat, dog, horse, fish, goose, lion, wolf etc. National associations, connected with a certain living thing, are used by it for the formation of figurative world model by means of zoosemic phrases. The most often used names of living things, participating in the formation of zoo-phrases are: a hare in English and Ukrainian, as a rule are associated with timorousness; a fox – with slyness, a dog – with faithfulness and devotion; a cat – with dog enmity and mice hunting; a bear – with clumsiness and awkwardness; a swine – with untidiness; a wolf – with aggressiveness and cruelty; a goat – with a lively, active girl; a cow – with a clumsy, fat or stupid woman; a calf – with a young, inexperienced or inagile young man of quiet submissive disposal; a mare – with a tall, fat woman; a rat – with a person of timorous, base disposal.

The representatives of ornithofauna contain: a cock, that is associated with squabbling; eagle – with strength and courage; swallow – with a tender name of a girl or woman; a lark – with man whose period of physiological activity is in the first half of the day; an owl – with man whose activity is in the second half of the day; a female pigeon – with a pet name of a girl or a woman (mainly in appeal).

The names of insects include: the anthill – with accumulation of a great number of people in one location; locust – with a great number of people as personification of insatiable and destructive strength when the question is about those, who are difficult to be starved; a bug – with a swindling, sly person; a bee – ab exceptionally hard-working person.

The class of reptiles includes: tortoise is associated with a clumsy, inert person; loach – with a sly and agile person; a snake – with a perfidious, sly person, with an angry, strong and treacherous enemy.

Zoological components take an active part in the creation of zoophrasemic world model as a part of language one that is characterized with universality, anthropocentrism, expressiveness, imagery and modality. This is the picturesque system of people world outlook, in which the choice of image, motives imagery and the peculiarities of its language formation reflect the specificity of idioethnical world – view, e. g. Englishman's house is castle; American plan; a sea dog; he is as good as his word, etc.

Keywords: zoological component, fauna, ornithofauna, insect, reptile, phraseological world model.

© Положин І., 2023 р.

Іван Положин – старший викладач кафедри прикладної лінгвістики Ужгородського національного університету, м. Ужгород, Україна; poluzhyn.ivan@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-2167-8526>

Ivan Poluzhyn – Senior Lecturer at the Applied Linguistics Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; poluzhyn.ivan@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-2167-8526>

CONCEPTUAL SYSTEM AND WORLD MODELS

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 81'37'+81'23+159.955:811(100)

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).367-373

Полужин М. Conceptual System and World Models; кількість бібліографічних джерел – 12; мова англійська.

Abstract. The article deals with the problems of mentality and correlation of conceptual and linguistic representations in present-day linguistics. The units of mentality system are concepts of different complications, designating nearness, remoteness, contiguity, union, disunion, scope, etc. The most convincing, in our opinion, is differential understanding of concept as a fragment of reality that foresees singling out rational, abstract and concrete components. Objective reality is reflected in a human brain in the process of thinking as accumulation of the disposition and scope of knowledge about a certain reality, represented in materially expressed language units, which enable a person to operate appropriate verbal structures of thinking. One of the components of structures, that mediates this process is concept. Its vocation is to serve the performance of the function of «an intermediate language thought» in mental constructions.

The basic disposition of concept in this treating is its transforming into different systems of ideas, knowledge and stereotypes of behavior in the sphere of mainly notional (science), mainly figurative (arts) and mainly activities (everyday life). Conceptual system is the mental level or organization in which the totality of all concepts available in human consciousness and their well-regulated association is concentrated in the form of human mentality.

One of the central problems of modern cognitive linguistics is the correlation of conceptual and linguistic representations. The integral, global world image in the shape of its model, formed in human consciousness is created by him or her in the process of versatile getting to know and knowledge about surroundings and perceived as universality including the speaker together with other people. It is a thorough layer of world-view as it arises and is formed in a human being in the acts of world outlook and helps people to effectively orient themselves in the surroundings.

Conceptual representations are cognitive structures, which fix and keep knowledge obtained as a result of the experience in human consciousness or memory in the form of certain structures. These are concepts organized as schemes that enter the conceptsphere of culture.

Linguistic (verbal) and non-verbal representations render concepts through language and non-language expressions. As it is known, then is no direct approach to the study of conceptualization. It may be obtained through language, as it is accepted to believe, that linguistic and other semiotic types of behavior explicitly code and render conceptual information. Thus, linguistic representation is defined as a result of objectivizing conceptual world model in a language. It a conceptual world model is represented with a totality of concepts, a language world model is available in the form of meaning of language units, forming a «semantic language scope».

Keywords: concept, mentality, conceptual world model, linguistic world model, mediate.

Problem statement. The problem of mentality occupies the leading place in present-day cognitive linguistics. Basic, primary concepts form conceptual system from which all the rest have been developed. It has been defined by the quality and extent of its background knowledge, ethnical and social surroundings, the whole valuable experience accumulated by a linguistic and cultural community that is given over from generation to generation. It is just the conceptual system that is responsible for planning the contents, and way of thinking which are later verbally embodied in a certain information. The definition of a concept is consolidated at a certain level of consciousness. A human brain herewith operates with concepts of different complication (concepts designating nearness, remoteness, contiguity, union, disunion, scope, etc. Hence, it becomes evident that concept is a world fragment, formed with a cognitive structure that is most often in the form of a group of concepts, which in their turn, in a language sign, function in the role of word meanings.

Modern approach to solving the problem of sense forces the investigators to completely scrutinize the subject and tasks of linguistics. The following most important features of the present-day cognitive semantics are:

1) a new approach to meaning interpretation, connecting it with knowledge and defining through concep-

tual structures (concepts reproduced with in writing);

2) the support of the body experience of human communication with the world around, the endeavor to establish significance and concrete disposition of categorizing things that a person receives during immediate world perception;

3) advancing to the forefront the whole member of notions in cognitive semantics, concerning modes and ways of the following structurization: frames, prototypes, scenes, the notion of a figurative scheme, etc.), which demonstrate what man thinks and how language helps in it.

Another central problem of modern cognitive linguistics is the correlation of conceptual and linguistic representations. It acquires methodological disposition due to the fact, that correlation of conceptualization and verbalization side by side with non-verbal implication takes the part of cognitive basis for the study of common and distinguishing features between language and culture. Such a correlation has in isomorphic disposition with a broad field of interpretations. This problem so far has not become solved, though the community of views is expressed in some affirmations. The recognition of this fact, in particular, belongs to them that, firstly, man must be imparted with the internal representation of a language knowledge he or she

would not be able to communicate and live in general. Secondly, there is objection that a person acquires, puts in good order, keeps and conveys information about surroundings by language means. Thirdly, a generally accepted in cognitive linguistics is the affirmation that language codes are relevant for a speaker sense-distinctive features of extra-linguistic reality.

Conceptual representations are cognitive structures, which fix and keep knowledge obtained as a result of the experience in human consciousness or memory in the form of certain structures. These are concepts, organized as schemes that enter the conceptosphere of culture.

Linguistic (verbal) and non-verbal representations render concepts through language and non-language expressions. There is no direct approach to the study of conceptualization. It may be obtained through language as it is accepted to believe that linguistic and other semiotic types of behavior explicitly code and render conceptual information.

The description of common and distinctive features of these two representations as world modes is the subject-matter of consideration in the article.

Analysis of the previous research. The issues considered in the article are related with the studies by C. Levinson who stated that semantic and conceptual representations will never meet, but after all they are necessarily correlated. A similar opinion was also expressed by E. Pedersom writing about the relationship between language and conceptualization. Semantic Generality and the language of Thought was in the Centre of attention by J. Atlas.

Language and Conceptualization was also studied by McNeill. R. Tomlin investigated of mapping conceptual representations into linguistic representations. Language Specific preferences in the conceptualization of Spatial Relations were traced by M. Carrol. Complex Cognitive Study of English Idioms: a Case of Eye Units was investigated by S. Potapenko; The Nucleus, Centre and Periphery of Ukraine Zoophrases were compared by A. Romanchenko, Meaning-Making and its interpretation in the perspective of cognitive paradigm and autopoiesis were considered by A. Gurochkina and I. Shchirova.

The objective of the article is to describe, is to describe mentality system and correlation of conceptual and linguistic representations in two world models – English and Ukrainian on the one hand, coincidences and distinctions – on the other.

Methods of the research – phraseological identification, descriptive, confrontation, dictionary definitions, contrastive and conceptual analysis.

Presentation of the basic material.

Conceptual System

By the beginning of the 21st century linguists had arrived at conclusion that language speakers are at the same time the medium of certain conceptual systems. Concepts are mental (thinking) essences as in each of them substantially important knowledge for man about the world had been brought together as a whole. At the same time insignificant ideas had been omitted.

Explication (scholarly explaining) of the process

of conceptualization and the contents of a concept are easily understood only by this linguist who is a native speaker.

Nowadays the fact has become evident that the problem of mentality occupies the leading place in present-day linguistics. Basic, primary concepts form conceptual system from which all the rest have been developed. It has been defined by the quality and extent of its background knowledge, ethnocultural and social surroundings, the whole valuable experience, accumulated by a linguistic and cultural community that is given over from generation to generation/ It is just the conceptual system that is responsible for conceptual system that is responsible for planning the contents and way of thinking which are later verbally embodied in a certain information. Concept is consolidated at a certain level of consciousness. A human brain herewith operates with concepts of complication (concepts designating nearness, remoteness, contiguity, union, disunion, scope, etc. Hence, it becomes evident that concept is a world fragment, formed with a cognitive structure that is most often in the form of a group of concepts, which in their turn, being embodied in a language sign, function in the role of word meanings.

Modern approach to solving the problem of sense forces the investigations to completely scrutinize subject and tasks of linguistics. The distinction of verbal expressions and confronting them with real situation is performed by means of a certain system of human ideas about the world, its conceptual system, moreover, the sense of language expressions turns out to be «interlaced» into a certain conceptual system that reflects the perceptual experience of its native speaker. The essential result of this approach is revealing the necessity of referring to the factor of conceptual systems during the analysis of the sense of language expressions. Such a reference is extremely important for ascertaining the connection of language and the world, the determination of criteria of giving a meaning to language expressions, disclosure of correlation of thought and knowledge and the transition from one to another during the formation of world model. Taking into consideration the factor of conceptual system as a constant context of using and giving a meaning to language expressions is essential for the accomplishment of many practical tasks of modelling mental processes.

The interpretation of reality fragment in conceptual system reflects the priority of a certain concept or a certain structure as they, expressing the judgement of a language speaker, serve the orientational basis of this connection with reality. In this connection it is necessary to note that if the correlation with a concrete language expression is interpreted in its many concepts it means, that this expression is considered by a language speaker as data medium of a certain conceptual system. Herewith one language expression may obtain several interpretations in a conceptual system, that is, to be interpreted with different conceptual structures, which may «choose» the interpretation that corresponds to the intuition of a language speaker. Such an approach to solving the problem of sense gives grounds for revision of the subject and task of linguistics. This definition of

concept confirms the cognitive nature of language and gives grounds to treat this term as a certain neutral information that combines subjective and objective factors.

According to its nature human thinking foresees, on the one hand, the availability of independent on him or her the material world, reflected in their consciousness, and on the other one – verbal means of its reflection. Natural language, being a means of revealing the structure of thinking inherent its language speaker essentially gives the key to the reconstruction of his or her consciousness. Objective reality is reflected in a human brain in the process of thinking as accumulation different ideas according to the disposition and scope of knowledge about this or that reality, represented in materially expressed language units, which enable a person to proceed to the level of operating appropriate verbal structures of thinking. One of the components of such structures, that mediates this process is concept. Its vocation is to serve the performance of the function of an intermediate «language thought», the language of mental constructions. It exists in mental sphere of a person (his or her consciousness) as the totality of knowledge and information about the actual and probable state of affairs in real world in the context of emotions, experiences, associations, etc. Understanding it as a mental formation not only enables the reconstruction of mental world, of the exponent of the conceptual system, the world of his or her psychic composition and the reproduction of its ethnocultural image, its ethnocultural disposition.

In other words concept is a fragment of ethnocultural constituent in human mental world. In the interpretative regime the system of verbal meanings correlates with socio- and ethnocultural competence of a language speaker, the conceptual filling up of which is one the determinant features of human mentality, as it is in the language, in the system of stereotypes characteristic of it, images, standards, represented world outlook and conception of the world of language speakers that are understood by them in the context of socio- and ethnocultural traditions.

By means of different combinations language expressions in the form of words and word combinations may reflect any concepts and relations among them. A word in a human brain is a concept and senses put into it reflect a boundless set of properties, phenomena or objects of the real world. Thus, verbalized knowledge is the unique way of concept expressions. Besides, every verbalized concept has its own structure that is characterized by ethnocultural stipulation, as all the connotative, modal, emotional, expressive, pragmatic and other evaluations are expressed in it. The diversity of verbal expressions and confronting them with real situations is realized by means of a certain system of human ideas about the world, its conceptual system that reflects perceptual experience of its data medium. The interpretation of reality fragment in conceptual system is, first of all, a designing information about a certain world or its model.

Designing conceptual system reflects the priority given in it certain concepts or their structure, as they, expressing judgement of a language speaker, is the

orientational basis of his or her attitude to reality. The contents of concepts are interpreted in the context of structure of a language speaker's thinking as their ethnocultural representation. The positive proof testifies to the fact that practically any concept may be translated from one language into another and represented in another verbal «package». The following most important features of the present-day cognitive semantics are: 1) a new approach to meaning interpretation, connecting it with knowledge and defining through conceptual structures (concepts reproduced with signs in writing); 2) the support of the body experience of human communication with the world around, the endeavor to establish significance and concrete character of categorizing things that a person receives during the immediate world perception; 3) advancing to the forefront the whole number of notions, in cognitive semantics concerning modes and ways of this structuring: frames, prototypes, scenes, the notion of a figurative scheme, etc.), which demonstrate what man thinks, and how language helps in it.

The most important distinctive feature is through a detailed analysis of language forms and the description of analogy devices, data output, and conclusion, the study of regular polysemy and the role of conceptual metaphors, metonymy, etc. to come to understanding how a human mind works. As a unit of national mentality enters the structure of the original knowledge and is close to all the representatives of one community, concept is an ideal psychic formation, a unit of informational structure designated by a word. Thus, in many works of art in each individual case of a prose writer or a poet, concepts may be represented, which are united with a variant personal sense that expresses the thought and knowledge of an individual about a certain reality of surroundings. Such invariants of personal senses may be considered as sense universals of a certain conceptual system. The study of art convincingly proves that one word or any language expression may actualize different senses, that is fragments of transformation into different systems of images, knowledge and stereotyped of behavior.

Thus the most convincing is differential understanding of concept that foresees singling out rational, emotional, abstract and concrete components in it. The basic disposition of concept in this treating is its transforming into different systems of ideas, knowledge and stereotypes of behavior in the sphere of mainly notional (science), mainly figurative (arts) and mainly activities (everyday life).

In cognitive linguistics meaning is studied as a cognitive phenomenon and is put on

the same footing as conceptualization, that is giving a meaning the information that comes to man and leads to concept formations, conceptual structures and the whole conceptual system in a human. Conceptualization includes both new and already fixed ideas, sensory, kinetic and emotional experience, taking into account social, physical and linguistic contexts.

An important thing herewith is coming into use of the «umbrella» term *concept*, that includes at the same time adjacent subject branches of cognitive linguistics.

tics, linguistic psychology and linguistic culturology. The present splashing of research interest in concept is caused by the interest of scholars in the idea of the reconstruction (the establishment of («embryonic truth»)) of those essences with which language speakers come across in everyday life without a moment's thought of their true sense.

Thus, concepts are subdivided into *cognitive* and *cultural*.

Cognitive concepts are individual contents of mental formations that reconstruct surroundings.

Cultural concepts are collective contents, mental formations that fix the originality of the appropriate culture. Revealing and description of the properties of cultural senses that are regularly expressed in language are in the centre of attention of linguocultural conceptology which is the subject branch of linguistic culturology, studying cultural senses, regularly expressed in a certain language.

Thus, **conceptual system** is the mental level or organization in which the totality of all concepts available in human consciousness and their well-regulated association is concentrated. The necessity of this study is caused by the fact that for some past a sharp turning occurred from investigation of the meaning as a certain set semantically interpreted syntactic objects to the analysis of natural language as a conceptual system, that is a certain knowledge of a language speaker about the world. At the same time further rapprochement of linguistics with the theory of knowledge and these humanities, which are to some extent concerned with the study of ripe problems of cognitivism, psychology, sociology, linguistic culturology, etc. Therefore modern approach to ascertaining ripe issues of sense and meaning of a language sign fundamentally differs from traditional semantic theory. According to the latest tendencies that concern the consideration of these terms in linguistics the sense of a language sign is a component of the conceptual system.

World Model Representations

One of the central problems of modern cognitive linguistics is the correlation of conceptual and linguistic representations. It acquires methodological disposition due to the fact, that correlation of conceptualization and verbalization side by side with non-verbal implication takes the part of cognitive basis for the of common and distinguishing features between language and culture. Such a correlation, has an isomorphic disposition with a broad field interpretations. This problem has not become monosemantic in its solution so far, though the community of views is expressed in some affirmations. The recognition of this fact, in particular, belongs to them that, firstly, man must be imparted with the internal representation of a language knowledge, otherwise, he or she would not be able to communicate and live, in general. Secondly, there is also no objection, that a person acquires, puts in good order, keeps, and conveys information about surroundings by language means [Pederson, Nuyts 1997]. Thirdly, a generally accepted in cognitive linguistics is the affirmation that language codes relevant for a speaker sense-distinctive features of extralinguistic reality. Language consciousness here-

with gives a meaning to and categorize essential features that become basis of nomination taking into consideration social, informative and functional – stylistic adequacy of a name.

Proceeding from the indisputable fact that each language immediately influences the peculiarities of world outlook by its native speakers, man is sure to adapt himself or herself to understanding culturally motivated ways of world conceptualization. Hence, a conclusion is made that a speaker is imparted with the ability to be a data medium of conceptual knowledge and experience directed at comprehending a certain fragment of reality. This takes place on the basis of the information, which comes from all canals, open for a person at his or her getting to know the world around.

The notion of knowledge may also be treated as «semantic contents of mental representations» and sometimes is used as synonymic to such terms as: «information» and «data obtained».

The integral, global world image in the shape of its model, formed in human consciousness, is created by him or her in the process of versatile getting to know and knowledge about surroundings and perceived as universality including the speaker together with other people. It is a thorough layer of world –view as it arises and is formed in a human being in the acts world outlook and helps people to effectively orient themselves in the surroundings. World model may be treated as an ideal representation of the whole interconnection of objective things and processes.

The global world model as a complicated multi-lateral phenomenon one may imagine as an extremely complex frame, in which the results of the perceptual experience have been interlaced and accumulated by mankind. Therefore it is acceptable to distinguish a world model of an individual, as a separate group, united within a community according to different parameters: professional, ethnic, age, sexual, a world model of a separate nation and common to mankind world model.

It is important here to emphasize the fact a world is formed in the process of appraisal the results of knowledge about the surroundings. Within one community four levels of values are singled out: 1) general social (general significant, which often coincides with common to mankind, e. g. the value of life, health, success, etc.); 2) class values, which are immediately connected with the interests, of separate classes of the society and form their ideology riches; 3) local group values, that reflect the e. g. spiritual priority of this or that social group, e. g. youth values; 4) individual and personal values of man.

Conceptual representations are cognitive structures, which fix and keep knowledge obtained as a result of the experience in human conscious or memory in the form of certain structures. These are concepts organized as schemes that enter the conceptsphere of culture.

Linguistic (verbal) and non-verbal representations render concepts through language and non-language expressions. As it is known, there is no direct approach to the study of conceptualization. It may be

obtained through language as it is accepted to believe that linguistic and other semiotic types of behavior explicitly code and render conceptual information. The analysis of studies in cognitive linguistics enabled revealing several points of view as to linguistic and conceptual representations.

One of such points of view makes no difference between semantic and conceptual representations. Thus, e.g. for R. Jackendoff terms «semantic structure» and «conceptual structure» mean one level of representation [Jackendoff 1993, p. 95]. Writing about the availability of only one level of mental representations under the title «conceptual structure» with linguistic, sensory and motive information, R. Jackendoff suggested a theory according to which semantic structures may be subsets of conceptual structures – that is those structures which appeared to be verbally expressed [ibid, pp. 17–18]. According to this theory affirmation is made that ruled of correspondence draw a direct connection between syntactic and conceptual structures and the rules bringing out and pragmatism are the maps of conceptual structures, formed on their basis. This point of view is shared by R. Langacker [1987] and E. Sweester [1997].

Another group of scholars keeps to the quite opposite opinion that conceptual and linguistic representations simply cannot coincide [Lang 1991, p. 138]. They insist on the clear, cut division of these two notions affirming that conceptual and linguistic structures are the units of different phenomena and levels.

Worthy of note in this respect is the point of view of a psychologist – cognitivist Miller who rightly noted: «the thing that is retained in memory, is not kept in a linguistic form. Perhaps the thing, that is retained, is a mental representation of the very episode – representation which is not linguistic, though it is nevertheless adequate for espousing linguistic representations with or without deictic terms later on (cited from) [Levinson 1997, p. 14].

The third group is a representative of a broadly disseminated group about close interconnection of linguistic and conceptual representations. S. Levinson drew a conclusion that, on the one hand, semantic representations cannot be identical with conceptual, however, on the other one, they cannot be far from conceptual representations, especially when the question is about extraordinary properties of an event.

The fourth rather convincing idea about correlation of linguistic and conceptual representations is reduced to the fact that they are isomorphic, but not identical, taking into consideration that:

a) any distinctions are limited by the fact, that different processes occur with different introductions, functioning in different ways;

b) the processes of a child's development presume the thought that it has a genetically laid ability to language and conceptualization. This is confirmed by the fact that mastering a concrete language depends on a child's linguistic environment, and conceptual development is formed with a cognitive environment, which includes: cultural, social and educational circumstances;

c) linguistic and conceptual development are not simply parallel but closely interlaced on all stages of properties. All three arguments testify to the availability of correlation of linguistic and conceptual representations as isomorphic [Werth 1997, p. 84–115].

Basic but still not yet cleared up questions remain the ways of transformation (mapping) of conceptual representations into linguistic. Till nowadays different opinions are expressed as to connecting link between conceptual and linguistic representations. Cognitologists presume the availability of a certain intermediate link, a special unit of keeping knowledge in a human head. This role, in their opinion, is most often played by propositional structures (representations) which established connections among different cognitive systems and modalities (sight, hearing, etc.) and language expressions [see, e. g., Potapenko 2020, p. 276–281].

Current is the idea about the availability of cognitive matrices, which explicate background cognitive processes that base themselves on semantic operations [Bickel 1997, p. 66]. The notion of cognitive matrices as the totalities of «cognitive domains» was introduced by R. W. Langacker that corresponds to the notion of «idealized cognitive models» [Lakoff 1982]. Cognitive matrices specify how information is transformed into conceptual structures that define semantic relevant concept. Cognitive matrices, in B. Bickel's opinion, give information for lexicalization or grammaticalization of operations. On the basis of the connection with cognitive models one may draw a conclusion that properties of linguistic phenomena are the results of non-linguistic cognition, but not a non-motivated or conditional invention.

According to R. Fowler's opinion, such an intermediate link are the structures, organized around a certain formal logical relations of the type: confrontation, addition, inclusion and equivalence. These structures are fixed in mental lexicon, that is the representation of experience and values coded by language as a highly effective form of coding [Fowler 1991, p. 54].

Summing up the set forth above, we shall indicate the availability of isomorphism between linguistic and conceptual representations which have a vast field of intersection. However, it is important herewith to pay attention to the doubtless fact that language representations reveal those ideas about concepts, which are results of conceptualization and are formed in a certain culture. The device of connection among conceptual, linguistic and non-linguistic representations mediated by the perception in the broadest understanding, the organization of which by means of a scheme helps to transform cognitions, obtained as a result of experience, into conceptual representations, and the latter, in their turn, are transmitted into linguistic and non-linguistic. Concept is the basic is the basic building unit of the conceptual world model, correlated with a language one, which in cognitive terminology is a language conceptsphere.

Generally accepted and based on principle today is the separation of two world modes: conceptual and language.

Under *conceptual* (immediate, direct primary, cognitive, meatal) world model or conceptsphere we

consider model having been formed as a result of immediate knowledge (perception, giving a meaning) to the world by man and includes both contents, conceptual knowledge about the surrounding and the totality of stereotyped ideas (mental stereotypes) of people, who motivate understanding certain phenomena of reality by them and define their behaviour in certain stereotyped situations. Conceptual world model is the reflection in consciousness formed by integration of knowledge, received both in verbal and non-verbal ways. This fact means that it is more complicated and richer than a language one.

Language (mediated, secondary, secondary world model) is a part of a broader and integral conceptual one, in a specific for a certain language community

scheme of accepting a fixed up reality. It is defined as a result of objectivizing a conceptual world model in a language. If a conceptual world model is represented with a totality of concepts, a language world model is available in the form of meaning of language units forming a «semantic language scope». A language world model is not put on the same footing as a conceptual one, and is only its part as a language expression its part as a language expression obtains far from being whole contents of conceptsphere, but only those its concepts which have a communicative significance and correspondingly, cultural value for a certain nation.

Proceeding from the above mentioned, we shall illustrate different levels of representing conceptsphere and language world model in Table 1.

Table 1

Comparative confrontation disposition of conceptsphere and language world model

	Conceptosphere	Language World Model
1.	Conceptosphere is correlated with reflection of the surroundings to the degree of manifesting national specificity of available concepts in it.	Language world model is the result of interaction of interaction of all means of language system.
2.	Conceptosphere advances to the fore from the mental aspect – the mental aspect – the totality of mental essences, reflected in the vocabulary of language in general or its individual data medium.	Language world model stresses the language aspect of the phenomenon under consideration.
3.	Conceptosphere correlates with the activity aspect, it is a culturological data medium within the limits of which language speakers of one and the same national and cultural community.	Language world model is the reflection of links of the surroundings by means of systemic use of lingual units that belong to different levels.
4.	Conceptosphere is a necessary condition of communication realization. It occupies mental – information limits, within which language speakers effectively interact. In thin plan conceptsphere correlates with global vertical context – background (common, joint) knowledge, that is, mutual basis.	Interlocutors do not interact within the limits of a language world model, which is a systemic abstract. This term correlates with a language, which is a logical or intellectual formation which can be considered as an approximate synonym of a notion.

Conclusions. Conclusion not meaning but the knowledge consolidated mainly in the content of meaning is the mediator or a «connecting link» between conceptual and language world models. In other words, in studying a language and through it conceptual world model «meaning» is considered in broader sense – as the while totality of «living knowledge» about «the des-

ignated» available in the consciousness of sociocultural community and fixed up by means of a language form.

The subject-matter of further research in this direction may be studying the units of conceptual analysis on the material of different other languages as well as the description of conceptual and language world models in comparative aspect.

References

1. Bickel B. (1997) Spatial Operations in Deixes, Cognition and Culture. *Language and Conceptualization*. P. 46–83 [in English].
2. Fowler R. (1991) *Language in the News: Discourse and Ideology in Press* London, n. y.: Routledge. 296 p. [in English].
3. Jackendoff R. (1993) *Semantics and Cognition*. Cambridge, MA. Etc. MIT Press. 283 p. [in English].
4. Lang T., Carstensen K., Simmons Y. (1991) *Modelling Spatial Knowledge on a Linguistic Basis*. Berlin. Heidelberg, etc.: Springer Verlag. 138 p. [in English].
5. Langacker R.W. (1987) *Foundation of Cognitive Grammar*. Vol. 1: Theoretical Prerequisites. Slanford. 298 p. [in English].
6. Langacker R.W. (1988) *An Overview of Lognitive Grammar*. *Topics in Cognitive Linguistics* / Ed. by Rudzka-Ostin B. Amsterdam; Philadelphia. P. 3–48 [in English].
7. Lakoff G. (1982) *Categories and Cognitive Models*. *Berkeley Cognitive Science Report*, n. 2. Berkeley [in English].

8. Levinson S. (1997) From Outer to Inner Space: Linguistic Categories and Non-Linguistic Thinking. *Language and Conceptualization*. P. 13–45 [in English].
9. Potapenko S. (2020) Complex Cognitive Study of English Idioms: a Case of Eye-Units. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya Filolohiia*. Vyp. 2(44). S. 276–281 [in English].
10. Reserson E., Nuyts I. (1997) Overview: on the Relationship between language and Conceptualization. Cambridge University Press, 1997. P. 1–12 [in English].
11. Sweesler E. (1997) Kole and Individual Interpretations of Chage Predicates. *Language and Conceptualization*. Cambridge: Cambridge University Press. P. 136–166 [in English].
12. Worth P. (1997) Remote Words: the Conceptual Representation of Linguistic World. *Language and Conceptualization*. Cambridge: Cambridge University Press. P. 84–115 [in English].

КОНЦЕПТУАЛЬНА СИСТЕМА ТА КАРТИНИ СВІТУ

Анотація. У статті йдеться про проблеми ментальності та концептуальні й лінгвістичні репрезентації в сучасній лінгвістиці. Одиницями ментальної системи є концепти різної складності на позначення більшості, віддаленості, сумлінності, з'єднання, роз'єднання, задуму і т. ін. Найбільш переконливим, на наш погляд, є диференційне розуміння концепту як фрагмента дійсності, що передбачає виділення раціональних абстрактних і конкретних компонентів. Об'єктивна реальність відображена в мозку людини в процесі мислення як нагромадження різних уявлень відповідно до характеру й обсягу знань про певну реальність, представлену в матеріально вироблених мовних одиницях, які дають змогу людині оперувати відповідними вербальними структурами мислення. Одним із компонентів таких структур, що займає проміжне становище в цьому процесі, є концепт. Його призначення полягає в тому, щоб виконувати роль функції у проміжній «думці мови» ментальних конструкцій. Основні характерні ознаки концепту в цьому трактуванні полягають у наявності уявлень, знань і стереотипів поведінки у сфері переважно смислової (наука), переважно образної (мистецтво), переважно діяльній (буденні справи). Концептуальна система є ментальним рівнем або структурою, в якій сукупність наявних концептів у свідомості людини і їхнє упорядкування зосереджено у вигляді менталітету людини.

Однією з основних проблем сучасної когнітивної лінгвістики є кореляція концептуальних і лінгвістичних репрезентацій. Цілісне, глобальне уявлення про світ функціонує у вигляді моделі, що сформувалася у свідомості людини, створеній нею у процесі ознайомлення й пізнання навколишнього середовища й усвідомлення його як всеосяжності. Це значний пласт світогляду, оскільки виникає й формується в людині, в актах її світогляду, й допомагає їй ефективно орієнтуватися в навколишньому середовищі.

Концептуальні репрезентації – це когнітивні структури, які фіксують і зберігають знання, отримані внаслідок набутого досвіду або пам'яті у вигляді певних структур. Це концепти, упорядковані у вигляді схем, що входять до складу концептосфери культури.

Як відомо, безпосереднє значення концепту відсутнє. Його можна отримати тільки через мову, оскільки прийнято вважати, що лінгвістичні та інші семіотичні типи дій точно кодифікують і передають концептуальну інформацію. Отже, лінгвістична репрезентація визначається як результат об'єктивації концептуальної моделі світу в мові. Якщо концептуальна модель світу представлена сукупністю концептів, то мовна картина світу наявна у вигляді значень мовних одиниць, що утворюють семантичну сферу в мові.

Ключові слова: концепт, ментальність, концептуальна картина світу, мовна картина світу, мова-посередник.

© Положин М., 2023 р.

Михайло Положин – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри прикладної лінгвістики Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; mykhailo.poluzhyn@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-2962-9350>

Michael Poluzhyn – Doctor of Philology, Professor, Head of the Applied Linguistics Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; mykhailo.poluzhyn@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-2962-9350>

САЙТ ПРОФЕСОРА ВАСИЛЯ НІМЧУКА В КОНТЕКСТІ
РОЗВИТКУ ВЕБПЛАТФОРМИ «ВІДОМІ УКРАЇНЦІ»

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 004.738.1www+004.4:80(092)Німчук

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).374–380

Путрашик В., Шаркань В. Сайт професора Василя Німчука в контексті розвитку вебплатформи «Відомі українці»; кількість бібліографічних джерел – 18; мова – українська.

Анотація. Стаття є розширеним варіантом виступу під час круглого столу на Міжнародній науковій конференції «Подвижник української науки зі Срібної землі» до 90-ліття з дня народження члена-кореспондента НАН України, доктора філологічних наук, професора В.В. Німчука (Ужгород, 4–5 жовтня 2023 р.). У дослідженні описано вебсайт про цього видатного мовознавця, розміщений за адресою: <https://nimchuk.vidomi.uk>. Цей вебресурс став першим сайтом про науковця на платформі «Відомі українці».

У публікації подано загальну характеристику програмного забезпечення та вебсервісів, що використані у створенні й наповненні онлайн-платформи; коротко окреслено концептуальну основу, описано особливості верстки й дизайну (колеристику, шрифти, ілюстрації, декоративні елементи тощо). Подано детальний опис структури й змістового наповнення вебресурсу (на момент написання статті): розділи «Наукова спадщина» (розміщено повні тексти досліджень ученого з історії української мови та мовознавства), «Фотогалерея» (оприлюднено світліни з різних років життя вченого, фото відзнак і вітань), «Архів відео» (фільм «Вимір справжності», а також фрагменти, які не включені до нього; інші відеоматеріали про В.В. Німчука), «Спогади» (матеріали видання «Професор Василь Німчук у спогадах сучасників») тощо.

Окреслено перспективи доповнення вебсайту про В.В. Німчука новими матеріалами (біографічними, науковими – у форматі часової лінії, фото і відео). Зауважено, що розробники сайту мають намір окрему увагу приділити збору, систематизації та публікації на вебресурсі наукових праць В.В. Німчука і досліджень про нього.

Описаний у статті вебсайт виконує функції збереження та популяризації наукової спадщини вченого; вебресурс стане одним із джерел як для вивчення наукової спадщини, життєвого й творчого шляху В.В. Німчука, так і для дослідження історії українського мовознавства II половини XX – початку XXI століття.

Ключові слова: сайт про Василя Німчука, вебсайти науковців, меморіальний сайт, вебплатформа «Відомі українці», лінгвістична інтернет-комунікація, наукова спадщина.

Формулювання проблеми. Тенденція останніх десятиліть, коли «життя сподвижників духу, зокрема науковців, відсунуто на маргінеси суспільного інтересу, в ліпшому разі їх уважають диваками, які не розуміють кон'юнктури буття» [Шумицька 2012, с. 164], досі не подолана. Тож забезпечення широкої присутності в мережі «Інтернет» постає для учених, які віддають свої сили науковому поступу, нерідко офіруючи йому й радість особистого життя, популяризація і вступлення їх ідей, результатів праці актуальні не тільки як чинник розвитку наукового дискурсу. Громадська думка має сприймати образ ученого як один зі взірців людини-авторитета, на який варто рівнятися. Репрезентуючи таку особистість в інтернеті окремим сайтом, відкриваємо її для якнайширшого загалу як носія наукової культури, учасника суспільних відносин та когнітивно-комунікативних процесів [Маленко 2021, с. 79], а також формуємо потенційний осередок плідного лінгвістичного спілкування [Борисов 2013, с. 27].

Аналіз досліджень. Лінгвістичні спостереження за особливостями побудови, специфікою функціонування, можливостями такого феномена нового часу, як сайт науковця, фіксуються нами з початку XXI століття. Вебресурси окремих учених стають об'єктами наукового осягнення в різних аспектах. З комунікативно-лінгвістичних позицій їх, зокрема, розглядає С. Матвеева, визначаючи сайт науковця як жанр інтернет-комунікації, як дискурс,

як динамічну єдність, де основні функції кожного з її елементів різні, однак здебільшого підпорядковані загальній меті: передаванню поданої на сайті інформації з одночасною реалізацією авторських комунікативно-прагматичних настанов [Матвеева 2006, с.12].

Характеристику основних композиційних елементів персональних сайтів лінгвістів, визначення таких вебресурсів як своєрідних макротекстів, що уможливають діалогічність актуальної наукової думки й розширюють межі професійної комунікації, лінгвістичної зокрема, пропонують О. Маленко та В. Борисов [Маленко 2021, с. 81].

Як форму презентації особистості в Інтернет-комунікативному просторі розглядає сайти учених С. Данилюк, зауважуючи, що такі вебресурси перебувають на периферії наукової й особистісно орієнтованої комунікації і репрезентують насамперед дослідницький потенціал особистості, рід діяльності, професійний досвід автора тощо [Данилюк 2010, с. 191].

В. Здановська, аналізуючи персональні вебсторінки науковців як джерело біобібліографічної та фактографічної інформації, робить спробу їх типологічної класифікації, виокремлюючи сторінки-візитівки, іміджеві, представницькі, змістові та меморіальні персональні сторінки [Здановська 2010, с. 33].

Про значення вебсторінок учених як складника міжнародних систем наукової інформації йдеться

в дослідженні О. Пастушенко [Пастушенко 2015].

Передусім як засіб формування цифрового іміджу науковця, підвищення його статусності та поширення результатів діяльності в науковому співтоваристві розглядають відповідні онлайн-ресурси В. Осадчий, І. Сердюк, Д. Ліхачов, В. Пятниченко [Осадчий 2018, с. 49], пропонуючи також технологію розробки персонального сайту сучасного вченого.

Варто зауважити, що в українському сегменті Інтернету вже функціонують персональні вебсайти мовознавців-україністів – докторів філологічних наук, професорів Лідії Лисиченко [Лідія Лисиченко], Олени Кульбабської [Кульбабська О.В.], Галини Шумицької [Галина Шумицька]. Однак відмінною особливістю запропонованого в цьому дослідженні ресурсу є те, що він меморіальний – про мовознавця. Серед аналогічних вебсайтів привертає увагу, наприклад, портал про видатного українського педагога Василя Сухомлинського [Портал Сухомлинського].

Метою нашої статті є докладний опис створеного на вебплатформі «Відомі українці» [Вебплатформа] меморіального сайту видатного вітчизняного лінгвіста, члена-кореспондента НАН України, доктора філологічних наук, професора Василя Німчука [Вебсайт]; фіксація стану вебресурсу на момент написання статті й огляд перспективи його розвитку, зокрема і як одного з джерел вивчення історії українського мовознавства II половини ХХ – початку ХХІ століття. У науковій публікації використано **описовий метод**.

Виклад основного матеріалу. Меморіальний сайт про Василя Німчука є першим онлайн-ресурсом на вебплатформі «Відомі українці», для якої ще 2019 року співавторами цієї статті було зареєстровано прозорий щодо асоціативного зв'язку з найменуванням цього порталу домен `vidomi.uk`. Це був перший крок у реалізації задуму створити інтернет-платформу зі зручною системою керування вмістом, яка б у перспективі вмістила вебсайти про відомих діячів української науки, культури, мистецтва тощо з метою збору, систематизації й популяризації у Всесвітній мережі інформації про них мультимедійного формату, результатів їхніх досліджень та активної участі у громадянському житті.

За систему керування контентом (Content Management System – CMS) [Осадчий 2018, с. 53] на вебплатформі обрали програмну розробку з відкритим кодом для створення вебресурсів Wordpress. Такий вибір, окрім власне доступності (ПЗ є безплатним), був зумовлений простотою в інсталяції й обслуговуванні цієї CMS, її модульною побудовою з можливістю розширювати в разі потреби функціонал сайту т. зв. плагінами, наявністю величезної кількості готових макетів і шаблонів для конструювання й оформлення сторінок – як безкоштовних, так і преміумкласу – і, врешті, безумовною популярністю серед користувачів (орієнтовно щонайменше 40 % всіх сайтів у мережі «Інтернет» створена саме на базі цієї системи) [Wordpress]. Ще одна перевага WP – у програмі реалізована функція працювати в режимі мультисайту, що гарантує централізоване керування всіма встановленими на

платформі вебресурсами з одночасною можливістю в разі потреби задовольнити й індивідуальні запити користувачів.

Першим зі створених на мультиплатформі ресурсом став сайт про члена-кореспондента НАН України, доктора філологічних наук, професора Василя Німчука, презентований авторами під час круглого столу в межах Міжнародної наукової конференції «Подвижник української науки зі Срібної землі», яку організували в Ужгородському національному університеті до 90-ліття видатного вченого [Лабик 2023]. Докладніше про представлений ресурс – нижче.

Головна сторінка є візитівкою сайту, яка, окрім суто навігаційної ролі й інтерфейсної зручності, покликана передавати й ідейно-змістове навантаження ресурсу, справляти на відвідувача приємне враження, викликати естетичне задоволення. Як це вдалося авторам ресурсу, судити відвідувачам. Ми ж просто окреслимо основні лінії задуму, що відбилися в елементах дизайну.

Закоріненість у рідне, безнастанна праця і висока духовність – ось, мабуть, три підвалини Німчукового світу, скрижалі його буття. Акцентувати на їх важливості в осягненні постаті цієї видатної людини ми намагалися через поєднання графічних і шрифтових елементів із відповідним змістовим підтекстом. Портрет Василя Німчука з його улюбленої світлини, де вбраний у сорочку, яку ще «мамка вишивала» [Професор 2018, с.158], на тлі гірського краєвиду на обрії та з вулицею у його рідному Довгому, де рядком мирно вместилися три церкви різних конфесій. Мабуть, так мозаїчно можна поєднати символічні знаки того, що живило професора завжди і всюди. Відомо, що навіть у Києві «на комп'ютері вмикав слайдшоу із трьох фотографій: панорама рідного Довгого (зазвичай була тлом робочого стола), фото вулиці з трьома довжанськими церквами й світлина довжанської «нової» церкви [Професор 2018, с.159]. Власне, цю картину й передано у горішньому блоці головної сторінки, який ніби виростає з обрисів розгорнутої книги, текстура і фактура поверхні котрої явно вказує на її давність, – а це вже натяк на характер наукової праці професора, його зацікавлення історією мови, дослідження й видання писемних пам'яток минулих століть. Наукові зацікавлення вченого в царині палеографії покликані підкреслити й інші засоби, зокрема шрифт «Narbut», використаний у написанні заголовкових елементів сторінки: **ВАСИЛЬ НІМЧУК, ВЕЛИКИЙ УКРАЇНЕЦЬ, НАУКОВА СПАДШИНА, ФОТОГАЛЕРЕЯ, АРХІВ ВІДЕО**. Гарнітура, названа на честь визначного українського художника-графіка початку ХХ Георгія Нарбута (розробника дизайну перших грошей і поштових марок Української Народної Республіки, малого герба України, власного вищуканого шрифту на основі давнього уставу та півуставу з готичними вкрапленнями) [Нарбут], на нашу думку, упрозорує сферу докладання найбільших зусиль Василя Німчука як мовознавця.

Ще однією візуальною рисою, що має опри-
явити асоціативний зв'язок постаті лінгвіста з

пам'ятками української писемності, – колір перших літер, який нагадує так звану кіновар – виготовлену із сірчистої ртуті червону фарбу, котру використовували в рукописних книгах епохи середньовіччя [Ковальчук 2011, с. 87].

Крім того, має свій символічний елемент і декоративне тло під старовинний папір, використане для оформлення тематичних блоків на головній сторінці: на аркуші умовної розгорнутої книги проглядається авторський рукописний текст Василя Німчука, узятий із запису на одній із тисяч карток, які зафіксували матеріали до словника говірки рідного села мовознавця. Любов до старожитніх народних говорів і бажання їх зберегти сформували ще один напрям лінгвістичних уболівань і труду Василя Німчука, тож у такий спосіб ми намагалися передати і цей зв'язок.

На час написання цієї статті головну сторінку сайту формують презентаційно-заголовковий блок і три тематично-змістові й водночас навігаційні – «Наукова спадщина», «Фотогалерея», «Архів відео». У стані розробки четвертий, що міститиме основні віхи життєвого й творчого шляху вченого й виконується у форматі т. зв. таймлайну (з англ. Timeline – 'часова лінія; хронологія').

З головної сторінки через навігаційну систему ресурсу забезпечено зручний перехід у тематично-змістові розділи.

Одним із найважливіших архітектонічних складників сайту, безумовно, є розділ «Праці», що має вміщувати багатющий доробок Василя Німчука як видатного лінгвіста – його наукову спадщину з різних галузей синхронного й діахронного мовознавства. Задум полягає у трансляції на сторінках цього розділу повнотекстових наукових матеріалів, що залишив по собі видатний учений, для якнайширшого доступу. Для реалізації ідеї було вирішено скористатися можливостями заснованого ще 1996 року некомерційного вебсервісу архівування «Internet Archive» [Internet]. Один із найпопулярніших у світі проєктів загальнодоступної цифрової бібліотеки містить широку колекцію мультимедійних ресурсів, які або є суспільним надбанням, або розповсюджуються за Creative Commons чи еквівалентною ліцензією, що дозволяє вільне використання та поширення. На сьогодні тут понад 330 мільярдів вебсторінок, 20 мільйонів книг, 4,5 мільйона аудіофайлів, 4 мільйони відео тощо. Вибір цього вебсховища мотивується насамперед його надійністю, доступністю і гіперпопулярністю.

Крім того, розміщені тут наукові матеріали забезпечені зручним інструментарієм для користувачів. Зокрема, після завантаження на ресурс книга (стаття) обробляється в автоматичному режимі, підсумком чого є розпізнавання відсканованих елементів відповідно до мови видання й створення текстового шару над фотовідбитком сторінки. Це узручнює науковцям цитування відповідної частини праці. Також для комфортного почування користувачеві пропонується перегляд на всю ширину сторінки, дво- чи багатосторінковий режим представлення інформації, за потреби – масштабу-

вання, уможливлено пошук у доданому текстовому шарі, реалізовано навіть аудіорежим – спеціалізований робот озвучує текстовий блок, щоправда, зі слов'янських мов доступні наразі лише польська і російська.

Наразі у розділі «Праці» сайту розміщено низку фундаментальних досліджень Василя Німчука: монографії «Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською (1980), «Мовознавство на Україні у XIV—XVII ст.» (1985), «Давньоруська спадщина в лексиці української мови» (1992); підготовлені й видані професором самотужки чи в співпраці з іншими мовознавцями джерела нашої писемності у серії «Пам'ятки української мови» з ґрунтовними передмовами, як-от «Лексикон словеноросійський» П. Беринди (1961), «Лексис» Л. Зизанія і «Синоніма словеноросійська» невідомого автора (1964), «Словник української мови» П. Білецького-Носенка (1966), «Лексикон латинський» Є. Славинецького та «Лексикон словенно-латинський» Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського (1973), «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.» (1991), «Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)»; проаналізовані й видані науковцем «Київські глаголичні листки» (1983); укладену ним «Хрестоматію з історії української мови X–XIII ст.» (2015).

На черзі – збір, сканування, систематизація й публікація на сайті наукових статей Василя Німчука. Передусім у напрямі бодай цифрової реалізації бажання визначного лінгвіста видати книгу, яку мав намір назвати «Обрії Підкарпаття», – дослідження про мову, історію рідного краю [Професор 2018, с.159]. Хоч, звичайно, не тільки: є намір максимально вступити для широкого загалу наукову скарбницю професора. Також у планах створення окремого підрозділу, що міститиме наукові й публіцистичні публікації про постать Василя Німчука та його багатогранну діяльність.

У розділі «Спогади» представлено повнотекстові матеріали, що були опубліковані в книзі «Професор Василь Німчук у спогадах сучасників» [Професор 2018]. Заголовну сторінку розділу утворюють два блоки різної ширини. На вужчому (лівобічному) представлено зображення суперобкладинки друкованого джерела. Під ним у дві колонки розміщено 21 клікабельне фото людей, які надали свої відеовідгуки про Василя Німчука, що ввійшли до DVD-додатка до книги (його упорядниками й редакторами є автори цієї статті і заступник редактора Медіацентру УжНУ Віталій Завадяк; докладніше про вміст – нижче). Гіперпосилання з кожного зображення веде до сторінки з відповідним відеоспогадом. У разі наведення курсора на фото проявляється текст-ідентифікатор респондента.

Ширший (правобічний) блок уміщує 57 гіперлінкованих заголовних позицій – відповідно до змісту друкованого джерела, які ведуть до конкретного спогаду. Для візуального увиразнення початку текстового блоку було вирішено використати буквицю, оформлену декоративно-оздоблювальним шрифтом «Narbut» і забарвлену віртуальною кіновар'ю.

Є ще одна особливість вебверсії, як порівняти з друкованим оригіналом, – усередину текстів по можливості додано світлини з архіву Василя Німчука, на яких із науковцем фігурує автор відповідного спогаду, тоді як у книзі фото подані в самому кінці як додатки.

Прочитавши один меморіальний твір, відвідувач має змогу відразу перейти до ознайомлення з іншим текстом чи відео. Для цього у правобічну колонку на сторінці теж вміщено клікабельний зміст текстової частини розділу, а під контентним контейнером продубльовано блок «фотопокликань» на відеоспогади. Такий спосіб компонування матеріалу видається вдалим і доцільним згідно з усталеними у вебсередовищі архітектонічними настановами. Зокрема, беремо тут до уваги й думку дослідниці персональних сайтів учених Світлани Матвєєвої, яка, називаючи вебресурс своєрідним жанром інтернет-комунікації, вважає його втіленням креалізованого тексту та визначає як «гіпертекстове комунікативно-мовне утворення, що перебуває в постійній динаміці та фіксує як процес, так і результати Інтернет-комунікативної діяльності, що виражаються в сукупності взаємозалежних (тематично, семантично, інтенціонально, фізично) веб-сторінок» [Матвєєва 2006, с. 4].

У розділі «Відео» систематизовано аудіовізуальний контент, що стосується постаті видатного мовознавця. На відповідній сторінці можна ознайомитися як із відомими загалу, так і з не публікованими досі матеріалами. Зокрема, тут розміщено знятий 2015 року студентами відділення журналістики УжНУ під керівництвом викладачів філологічного факультету та працівників Медіацентру вишу документальний фільм «Вимір справжності». Особливе зацікавлення викликають вперше оприлюднені фрагменти, що не ввійшли до стрічки через хронометражні обмеження. У цих коротких відео з перших уст можна почути розповіді Василя Німчука про соціально-політичні умови радянської дійсності, етнотрадиції і звичаї, елементи народної філософії, під впливом яких формувалася особистість видатного славіста; також вони містять чимало пізнавальної інформації про студентські й аспірантські роки вченого, зокрема вибір ним теми кандидатської дисертації, маловідому роль тодішнього молодого дослідника історії мови у формуванні відділу стародруків Наукової бібліотеки Ужгородського університету; ділиться Василь Васильович і причинами народження ідеї про заснування Товариства шанувальників і захисників говорів української мови як спроби зупинити небезпечну тенденцію витворення нових літературних мов для різних етнографічних груп українців. Ці матеріали будуть іще суттєво доповнені.

Крім того, до згаданого розділу сайту ввійшли відеоспогади, які містяться на DVD-диску, що став додатком до книги спогадів про Василя Німчука, проте досі був важкодоступним для широкого загалу. Багатогранний образ великого українця – колеги, товариша, наставника, близької людини – набуває зримого втілення завдяки пам'ятним

моментом, які оприявили професори Павло Гриценко, Микола Жулинський, Павло Чучка, Надія Бабич, Ірина Фаріон, Катерина Городенська та ін.; єпископи Мілан Шашик і Василь Тучапець; однокурсники Василь Софілканіч і Марія Опаленик; брат Іван Німчук та ін.

Окремий блок відеоконтенту присвячено вшануванню пам'яті Василя Німчука після його відходу в інший світ. Наприклад, тут розміщено півгодинну просвітницьку програму парламентського телеканалу «Рада» з циклу Ірини Фаріон «Велич особистості», що вийшла у річницю смерті мовознавця – в листопаді 2018 року. Також на сторінці представлено відеодобірку, створену Медіацентром УжНУ з презентації книги «Професор В. Німчук у спогадах сучасників», що відбулася 2018 р. в день народження видатного лінгвіста (6 липня) спершу засіданням круглого столу у залі вченої ради УжНУ, відтак продовжилася відвідинами могили професора та зустріччю із його земляками в рідному селі науковця. Як і інші розділи сайту, цей перебуває в стадії наповнення – матеріали для нього ще чекають докладного опрацювання.

Розділ «Фотогалерея» на сьогодні вміщує понад сімдесят світлин, що зафіксували моменти життєвого поступу Василя Німчука – від молодих років до останніх днів. Кожен із розміщених тут графічних елементів містить чітку паспортизацію, що по можливості вказує на час, місце, обставини й персонажів знімкування. Переважну частину фото оцифровано з оригіналів, що зберігаються в бібліотеці-музеї В. Німчука на філологічному факультеті Ужгородського університету [Толочко 2022].

У межах «Фотогалереї» як самостійний виокремлено підрозділ «Відзнаки | Вітання». З огляду на виняткову скромність і спокійне ставлення Василя Васильовича до різного роду дипломів, почесних грамот, подяк, медалей припускаємо, що про їх наявність досі знало дуже обмежене коло найближчих професорові осіб. Утім як ілюстрацію визнання заслуг Василя Васильовича на теренах науки, його активної громадської діяльності і громадянської позиції, виняткове ставлення до його особистості відомих в Україні й за кордоном людей, державних установ і громадських інституцій вважаємо за доцільне оприлюднити ці знаки уваги.

Тож на відповідній сторінці сайту розміщено деякі цифрові фотoversії цих відзнак: свідоцтво про обрання членом-кореспондентом Академії наук УРСР (1990), свідоцтво про вдовоєння пам'ятною медаллю Павла Йозефа Шафарика від Університету Шафарика в Кошицях (1995), диплом лауреата Премії ім. Івана Огієнка (2003), диплом Почесного доктора Ужгородського національного університету (2005), диплом Міжнародної академії рейтингових технологій і соціології «Золота фортуна» про нагородження медаллю «Незалежність України» (2013), почесна грамота ім. президента НТШ Михайла Грушевського від управи Наукового товариства ім. Шевченка в Америці (2001), інші почесні грамоти: Національної академії наук України (б.р.), Закарпатської облдержадміністрації (2000), Кабінету

Міністрів України (2003), Верховної Ради України (2013), подяки київського міського голови (2004).

У цьому ж підрозділі оприлюднено вітання професорові Василеві Німчуку з різних нагод – ювілеїв, Різдва, Великодня – від Президента Віктора Ющенка, письменника Дмитра Кременя, науковця і близького товариша Олеса Задорожного, співробітників Інституту мовознавства ім. О. Потебні, членів кафедри української мови Ужгородського держуніверситету, колективу кафедри української мови і літератури Пряшівського університету...

До створення функціоналу, що реалізує комунікативний складник сайту і забезпечить можливість онлайн-лінгвістичної комунікації на сторінках ресурсу, долучаться представники факультету інформаційних технологій УжНУ. На кафедрі інформаційних управляючих систем та технологій, яку очолює професор Олександр Міца, одна з тем бакалаврських робіт виконується саме на матеріалі сайту про Василя Німчука. Тож маємо надію на чергову плідну співпрацю цього підрозділу з філологічним факультетом, яка вже матеріалізована, зокрема, в Інтерактивній карті діалектів України [Інтерактивна карта], де серед іншого студенти-філологи кількох вишів нашої держави мають змогу проходити діалектологічну практику.

Висновки. Сайт про члена-кореспондента НАН України Василя Німчука став першим із низки

запланованих ресурсів про видатних українських учених на вебплатформі «Відомі українці». Наразі вона на етапі бетатестування, а сайт про В.В. Німчука ще потребує суттєвого доповнення. Однак запропоноване програмне забезпечення може бути використане для створення інших аналогічних веб-ресурсів на платформі, а структура сайту про цього видатного вченого – орієнтиром для проєктування інших ресурсів такого типу.

Для авторів статті Василь Васильович Німчук є, без перебільшення, ідеалом людини і вченого. Тож увічнення пам'яті про цю непроминальну в українському мовознавстві й славістиці загалом постать, максимально можливе вступлення для загалу, зокрема у вебпросторі, наукового доробку вченого, текстових, фото- та відеоматеріалів, що стосуються насиченого подіями життя професора, стало тим посильним бажанням, яке вважаємо за честь зреалізувати.

Також сподіваємося, що задум створення сайтів відомих українських мовознавців (і не тільки) на сформованій авторами цієї статті онлайн-платформі *vidomi.uk* із нашою технічною підтримкою й консультуванням зацікавить колег і набуде розвитку з огляду на величезний джерельно-інформаційний потенціал спадщини відомих українських діячів науки, культури, мистецтва... Контактна електронна пошта проєкту – *vidomi.uk@gmail.com*.

Література

1. Вебплатформа «Відомі українці». URL: <https://vidomi.uk>
2. Вебсайт про Василя Німчука. URL: <https://nimchuk.vidomi.uk>
3. Борисов В. Сучасна мовознавча інтернет-комунікація. *Нова філологія: зб. наук. пр.* Запоріж. нац. ун-т; [редкол.: В.М. Манакін (голов. ред.) та ін.]. Запоріжжя: ЗНУ, 2013. № 55. С. 24–27. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/items/adb5ac30-2b7b-4c1f-9d57-e28f635eae98>
4. Галина Шумицька – професор Ужгородського національного університету. URL: <https://shumytska.ukr.seo>
5. Данилюк С. Персональний сайт як спосіб презентації особистості науковців. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Філологічні науки.* 2010. № 89 (5). С. 190–194.
6. Здановська В. Персональні сторінки науковців як джерело біобібліографічної інформації. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.* 2010. Вип. 27. С. 31–35.
7. Інтерактивна карта діалектів України. URL: <https://dialectmap.org>
8. Ковальчук Г. Рукописні книги та стародруки: Навчальний посібник. Київ, 2011. 100 с.
9. Кульбабська О. Персональний сайт доктора філологічних наук, професора. URL: <https://kulbabska.com>
10. Лабик А. В УжНУ відбулася Міжнародна наукова конференція до 90-ліття професора Василя Німчука. *Медіацентр УжНУ.* URL: <https://mediacenter.uzhnu.edu.ua/news/v-uzhnu-vidbulasia-mizhnarodna-naukova-konferentsiia-do-90-littia-profesora-vasylia-nimchuka/2023-10-06-58130>
11. Лідія Лисиченко, доктор філологічних наук, професор. Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. URL: <https://lysychenkol.wixsite.com/linguistic>
12. Маленко О., Борисов В. Українське мовознавство як науковий дискурс: історія, теорія, практика: навч. посіб. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2021. 164 с. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/items/f4734beb-a938-4ab5-abe1-d40a32b4475b/full>
13. Матвеева С. Сайт як жанр інтернет-комунікації (на матеріалі персональних сайтів учених): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 – загальне мовознавство. Донецьк, 2006. 25 с. URI: <http://enpui.npu.edu.ua/handle/123456789/13845>
14. Нарбут Георгій Іванович. *Вікіпедія.* URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Нарбут_Георгій_Іванович
15. Осадчий В., Сердюк І., Ліхачов Д., Пятниченко В. Технологія розробки персонального сайту сучасного науковця. *Ukrainian Journal of Educational Studies and Information Technology.* 2018. 6(1). С. 49–68. DOI: <https://doi.org/10.32919/uesit.2018.01.05>
16. Пастушенко О. Розвиток системи персоналізації вченого в інформаційному середовищі Інтернет. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.* 2015. № 41. С. 295–309.

17. Портал Сухомлинського. URL: <https://sukhomlynsky.com>
18. Професор Василь Німчук у спогадах сучасників. Ужгород: Карпати, 2018. 208 с.
19. Толочко Н. Безцінна наукова спадщина Василя Німчука тепер на філологічному факультеті. *Media-центр УжНУ*. URL: <https://mediacenter.uzhnu.edu.ua/news/beztsinna-naukova-spadshchyna-vasyliya-nimchuka-teper-na-filolohichnomu-fakulteti/2022-05-24-51664>
20. Шумицька Г., Путрашик В. Науково-популярний кінотекст: етапи й логіка творення (на матеріалі документального фільму про професора Йосипа Дзєндзелівського). *Стіль і текст*. 2012. Вип. 13. С. 163–173. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sit_2012_13_23
21. Internet Archive. URL: <https://archive.org>
22. Wordpress. URL: <https://uk.wordpress.org>

References

1. Вебплатформа «Vidomi ukrainci» [Web platform «Famous Ukrainians»]. URL: <https://vidomi.uk> [in Ukrainian].
2. Вебсайт про Василя Німчука [Website about Vasyl Nimchuk]. URL: <https://nimchuk.vidomi.uk> [in Ukrainian].
3. Borysov V. (2013) Suchasna movoznavcha internet-komunikatsiia [Modern linguistic Internet communication]. *Nova filolohiia: zb. nauk. pr. Zaporiz. nats. un-t; [redkol.: V.M. Manakin (holov. red.) ta in.]*. Zaporizhzhia: ZNU. № 55. S. 24–27. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/items/adb5ac30-2b7b-4c1f-9d57-e28f635eae98> [in Ukrainian].
4. Halyna Shumytska – profesor Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu [Halyna Shumytska, professor at Uzhhorod National University]. URL: <https://shumytska.ukr.ceo> [in Ukrainian].
5. Danyliuk S. (2010). Personalnyi sait yak sposib prezentatsii osobystosti naukovtsiv [Personal website as a way to present a personality of scientists]. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Seriia: Filolohichni nauky*. № 89 (5). S. 190–194 [in Ukrainian].
6. Zdanovska V. (2010) Personalni storinky naukovtsiv yak dzherelo biobibliohrafichnoi informatsii [Personal Pages of Scientists as a Source of Bibliographic Information]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho*. Vyp. 27. С. 31–35 [in Ukrainian].
7. Interaktyvna karta dialektiv Ukrainy [Interactive map of Ukrainian dialects]. URL: <https://dialectmap.org> [in Ukrainian].
8. Kovalchuk H. (2011) Rukopysni knyhy ta starodruky [Manuscript books and old prints]: Navchalnyi posibnyk. Kyiv. 100 s. [in Ukrainian].
9. Kulbabska O.V. Personalnyi sait doktora filolohichnykh nauk, profesora [Personal website of Doctor of Philology, Professor]. URL: <https://kulbabska.com> [in Ukrainian].
10. Labyk A. (2023) V UzhNU vidbulasia Mizhnarodna naukova konferentsiia do 90-littia profesora Vasylia Nimchuka [International Scientific Conference dedicated to the 90th Anniversary of Professor Vasyl Nimchuk was held in UzhNU]. *Mediatsentr UzhNU*. URL: <https://mediacenter.uzhnu.edu.ua/news/v-uzhnu-vidbulasia-mizhnarodna-naukova-konferentsiia-do-90-littia-profesora-vasyliya-nimchuka/2023-10-06-58130> [in Ukrainian].
11. Lidiia Lysychenko, doktor filolohichnykh nauk, profesor [Lidiya Lysychenko, Doctor of Philology, Professor]. Kharkivskiy natsionalnyi pedahohichniy universytet imeni H.S. Skovorody. URL: <https://lysychenkol.wixsite.com/linguistic> [in Ukrainian].
12. Malenko O., Borysov V. (2021) Ukrainske movoznavstvo yak naukovyi dyskurs: istoria, teoria, praktyka [Ukrainian linguistics as a scientific excursion: history, theory, practice]. Kharkiv: KHNPU imeni H.S. Skovorody. 164 s. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/items/f4734beb-a938-4ab5-abe1-d40a32b4475b/full> [in Ukrainian].
13. Matvieieva S. (2006) Sait yak zhanr internet-komunikatsii (na materialy personalnykh saitiv uchenykh) [Website as a Genre of Internet Communication (based on the Material of Scientists' Personal Websites)]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.15 – zahalne movoznavstvo. Donetsk. 25 s. URI: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/13845> [in Ukrainian].
14. Narbut Heorhii Ivanovych. *Wikipedia*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Нарбут_Георгій_Іванович [in Ukrainian].
15. Osadchyi V., Serdiuk I., Likhachov D., Piatnychenko V. (2018) Tekhnolohiia rozrobky personalnoho сайту suchasnoho naukovtsia [Development of the Personal Site of a Modern Scientist]. *Ukrainian Journal of Educational Studies and Information Technology*. № 6 (1). С. 49–68. DOI: <https://doi.org/10.32919/uesit.2018.01.05> [in Ukrainian].
16. Pastushenko O. (2015) Rozvytok systemy personifikatsii vchenoho v informatsiinomu seredovyshchi Internet [Development of the personification system of the scientist in the Internet information environment]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho*. № 41, S. 295–309 [in Ukrainian].
17. Portal Sukhomlynskoho [Sukhomlynskyi's portal]. URL: <https://sukhomlynsky.com> [in Ukrainian].
18. Profesor Vasyl Nimchuk u spohadakh suchasnykh (2018) [Professor Vasyl Nimchuk in the memoirs of his contemporaries]. Uzhhorod: Karpaty. 208 s. [in Ukrainian].
19. Tolochko N. (2022) Beztsinna naukova spadshchyna Vasylia Nimchuka teper na filolohichnomu fakulteti [Priceless scientific heritage of Vasyl Nimchuk is now at the Faculty of Philology]. *Mediatsentr*

UzhNU. URL: <https://mediacenter.uzhnu.edu.ua/news/beztsinna-naukova-spadshchyna-vasylia-nimchuka-ter-na-filolohichnomu-fakulteti/2022-05-24-51664> [in Ukrainian].

20. Shumytska H., Putrashyk V. (2012) Naukovo-populiarnyi kinotekst: etapy y lohika tvorennia (na materi-ali dokumentalnoho filmu pro profesora Yosypa Dzendzelivskoho) [Popular Science Film Text: Stages and Logic of Creation (Based on the Documentary about Professor Yosyp Dzendzelivskyi)]. *Styl i tekst*. Vyp. 13. S. 163–173. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sit_2012_13_23 [in Ukrainian].

21. Internet Archive. URL: <https://archive.org> [in English].

22. Wordpress. URL: <https://uk.wordpress.org> [in Ukrainian].

PROFESSOR VASYL NIMCHUK'S WEBSITE IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF THE WEB PLATFORM “FAMOUS UKRAINIANS”

Abstract. This article is an expanded version of a presentation made during a roundtable discussion at the International Scientific Conference «The Fundamentalists of Ukrainian Science from the Silver Land» dedicated to the 90th anniversary of the birth of Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Philology, Professor Vasyl Nimchuk (Uzhhorod, 4–5 October 2023). The study describes the website of this prominent linguist, which is available at <https://nimchuk.vidomi.uk>. This web resource is the first website about the scholar on the «Famous Ukrainians» platform.

The publication provides a general description of the software and web services used in the creation and content of the online platform; briefly outlines the conceptual framework, and describes the features of layout and design (colours, fonts, illustrations, decorative elements, etc.). A detailed description of the structure and content of the web resource (at the time of writing) is given: sections «Scientific Heritage» (full texts of the scientist’s research on the history of the Ukrainian language and linguistics are published), «Photo Gallery» (photos from different years of the scientist’s life, photos of awards and congratulations are presented), «Video Archive» (the film «The Dimension of Authenticity», as well as fragments that are not included in it; other video materials about V.V. Nimchuk), «Memories» (materials from the publication «Professor Vasyl Nimchuk in the Memoirs of Contemporaries»), etc.

The authors outlined the prospects of supplementing the website about V.V. Nimchuk with new materials (biographical, scientific – in the format of a time line, photos and videos). They note that the site developers intend to pay special attention to the collection, systematisation and publication of V.V. Nimchuk’s scientific works and works about him on the web resource.

The website described in the article performs the functions of preserving and popularising the scholar’s scientific heritage; the web resource will become one of the sources for studying the scientific heritage, life and creative path of V.V. Nimchuk, as well as for researching the history of Ukrainian linguistics in the second half of the twentieth and early twenty first centuries.

Keywords: website about Vasyl Nimchuk, websites of scientists, memorial website, web platform "Famous Ukrainians", linguistic Internet communication, scientific heritage.

© Пуграшик В., 2023 р.; © Шаркань В., 2023 р.

Василь Пуграшик – старший викладач кафедри журналістики Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; vasyl.putrashyk@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-8712-1304>

Vasyl Putrashyk – Senior Teacher of the Department of Journalism, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; vasyl.putrashyk@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-8712-1304>

Василь Шаркань – кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; vasyl.sharkan@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-9162-5756>

Vasyl Sharkan – Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Journalism, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; vasyl.sharkan@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-9162-5756>

ТРОПІКА ПЕЙЗАЖНОГО ОПИСУ Ю. ЯНОВСЬКОГО

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'42 Яновський

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).381–386

Романченко А. Тропіка пейзажного опису Ю. Яновського; кількість бібліографічних джерел – 10; мова українська.

Анотація. Тропеїчна система будь-якого письменника ґрунтується на його світосприйманні й образній уяві. Актуальність дослідження полягає в потребі зафіксувати та схарактеризувати специфіку пейзажних описів як елементів художнього простору у творчості Юрія Яновського – представника української модерної літератури. Метою пропонованої статті є визначення специфіки тропів у літературних пейзажних описах. Основні завдання дослідження: 1) встановити й схарактеризувати основні стилістичні засоби вербалізації пейзажу, сформовані асоціативним мисленням письменника; 2) висвітлити функції та роль метафори, персоніфікації, порівняння й епітета у формуванні різних типів пейзажів. Матеріалом дослідження послугувало 2 романи Ю. Яновського – «Вершники» та «Майстер корабля».

До основних тропів, залучуваних для вираження літературного пейзажу, безумовно, належать метафора, порівняння та епітет. Засобом емоційності та експресивності в романах «Вершники» та «Майстер корабля» постає різноманітна метафора. Із-поміж відомих основ для метафори (за формою, місцем розташування, кольором, звучанням, особливостями руху, виконуваними функціями, фізіологічними й психічними враженнями від сприймання об'єкта) Ю. Яновський доволі часто послуговується метафорою, заснованою на подібності за розміром, кольором та функціями. Продуктивними є метафори до елементів морського (*море, хвилі, шаланди*) та міського (*вечір, грім, сад*) пейзажу. У романах персоніфіковано образи сонця, хмар, шторму, вітру, дощу, які наділено рисами людини, що вербалізується за допомогою дієслів із семантикою руху, процесу та стану. Поширеними в пейзажних описах є сполучникові порівняльні структури, де референт порівняння приєднано сполучниками *як, ніби, мов*. Море і його елементи виступають у ролі агентів та референтів порівняння. Епітетні структури побудовано за візуальною, сенсорною, артефактною, антропою й аксіологічною моделями. У досліджуваних творах переважно функціують оказіонально-асоціативні епітети.

Художній простір автора постає в пейзажі завдяки асоціативному мисленню та відтворюється за допомогою емоційно-оцінного складника, який відображають метафора, персоніфікація, порівняння та епітет.

Ключові слова: троп, метафора, персоніфікація, порівняння, епітет, художній простір, пейзаж.

Постановка проблеми. З огляду на постать Ю. Яновського, його внесок у розвиток української літератури та місце його творчості в літературі модернізму логічно звернутися до специфіки художнього мовлення, зокрема до тропеїчної системи, активно задіяної в морському та міському пейзажних описах. Літературний пейзаж як складник художнього простору відтворює мовне бачення природних явищ, екстер'єру, довкілля крізь світосприймання письменника. Особливості вербалізації пейзажних описів у контексті лінгвостилістики й лінгвоперсонології, з'ясування функційного навантаження тропів із метою виявлення лінгвоіндивідуалізації уможливають часткову реконструкцію мовної особистості Ю. Яновського.

Аналіз досліджень. Тропи як асоціативно-образні елементи художнього стилю привертають увагу літературознавців і лінгвістів із давніх-давен. Фіксація та опис особливостей лінгвалізації індивідуального художнього простору у тропіках є важливим аспектом антропологічної парадигми знань. Актуальність висвітлення тропеїчної системи засвідчується науковими розвідками в різних галузях: лінгвокогнітивістиці, психолінгвістиці, лінгвоперсонології, літературознавстві, поезиці тощо. У мовознавстві тропи вивчають у стилістичному, структурно-граматичному, етнолінгвістичному, лінгвоперсонологічному напрямках (див., напр., праці І.М. Бабій [Бабій 2001], Т.П. Беценко та С.П. Сергієнко [Беценко, Сергієнко 2014], С.К. Богдан [Богдан 2011], О.А. Мисик [Мисик 2018], А.П. Романченко [Романченко 2019; 2021] та ін.). Активно опрацю-

вують тропеїчну систему художнього, епістолярного та наукового дискурсів.

Мета статті, завдання. Метою пропонованої розвідки є з'ясування стилістичної специфіки літературного пейзажного опису. Основні завдання дослідження полягають у встановленні й характеристиці основних стилістичних засобів вербалізації пейзажу, сформованих асоціативним мисленням письменника, та висвітленні функцій і ролі метафор, персоніфікацій, порівнянь та епітетів в організації різних типів пейзажів. Матеріалом дослідження послугувало 2 романи Юрія Яновського – «Вершники» та «Майстер корабля» [Яновський 2013; 1958].

Методи дослідження. Під час дослідження за-требуваними були *аналіз та синтез*, що сприяли теоретичним узагальненням і систематизації фактичного матеріалу, та *описовий метод*, який уможливив характеристику тропів, залучених у пейзажних описах, *контекстуально-інтерпретаційний аналіз*, сферований на встановлення функційного навантаження тропів як засобів вербалізації пейзажу.

Виклад основного матеріалу. До основних тропів, залучуваних для вираження літературного пейзажу, безумовно, належать метафора, персоніфікація, порівняння та епітет. Засобом емоційності й експресивності в романах «Вершники» та «Майстер корабля» постає різноманітна метафора. Із-поміж відомих основ для метафори (за формою, місцем розташування, кольором, звучанням, особливостями руху, виконуваними функціями, фізіологічними й психічними враженнями від сприймання об'єкта)

Ю. Яновський доволі часто послуговується метафорою, заснованою на подібності за розміром, кольором та функціями.

Це передусім стосується іменникових метафор, котрі створюють образ моря. Воно у творі постає то як степ («*Біля моря розмовляти нам так, як у степу. Море – це великий степ, на якому росте синя й чорна трава. Біля моря добре думається, і звичайні слова набирають таємного й великого змісту*» [Яновський 1958, с. 48]; «*Пливе степ, наставивши вітрила. Море – пустельний степ одного обарвлення й одного запаху. Через це людина шукає інших морів, дальших обривів і солодишій тайни. Степ межує з морем, що завше приймало на свої вітри журавлів із степу*» [Яновський 1958, с. 50]), то як жінка («*Він запалив цигарку й став біля трюмо. – Море – це розпутна красива жінка, яка хвилює більше за всіх цнотливих голубок. Ця жінка лише збуджує жагу, вашу шалену пристрасть. Як перша знана жінка, вона ввижається вдень і вночі. Задовольняє один подув пристрасті, але викликає два інших. Ви бачите, що вона брудна, оця ваша любов, вона іноді дурна й жорстока, але ніяка красуня в світі не дасть вам стільки насолоди, бо вона є й залишилась першою жінкою, першою любов'ю*» [Яновський 1958, с. 40]).

Подібність моря до степу автор убачає в розмірах (великий), функціях (добре думається), кольорі (одного обарвлення й одного запаху), призначенні (приймало на свої вітри журавлів). Особливо увиразнюють емоційний стан оповідача ті метафори, що ґрунтуються на подібності за розміром та функціями / призначенням і транслюють його натхненний стан, скерований на творчість, обмірковування планів, пов'язаних зі зніманням фільму.

В уподібнюванні моря й дороги Ю. Яновського навіть убачають перефразування такої думки: «Я ніколи не любив традиційної форми, традиційної лінійної реалістичної оповіді». Кожне місце – це дорога, сприймається «як маніфест розриву з реалізмом і, внаслідок цього, необмеженості права на творчий експеримент. ... Водний простір із його ... розмаїттям можливих доріг стає в такому контексті символом творчої мистецької свободи» [Констанкевич 2013, с. 182]. Підтвердження спостерігаємо у висловлюванні автора про любов до моря: «*Я ніколи не любив ходити по дорогах. Тому я й люблю море, що на ньому кожна дорога нова і кожне місце – дорога*» [Яновський 1958, с. 30].

Метафори активовано й під час опису елементів моря й міста. Наприклад, гривасті хвилі сигналізують про шторм: «... на морі розходилися хвилі, на обрії вони були чорні з білими гривами, добігали до берега напроти вітру, вітер збивав з них білі шапки» [Яновський 1958, с. 40]. Оригінальним є опис гавані, де пришвартовано шаланди, які нагадують будинки: «*По східцях ми біжимо вниз, як школярі. Східців є сот до дві. Добігаємо до вулички, нею йдемо ліворуч, минаємо торговельну гавань, де до берега причалили дубки й великі шаланди, похитуються в ранішньому сні ці дерев'яні будиночки, похитується сіно на деяких з них, і розноситься важке хрипіння команди*» [Яновський 1958, с. 44]. Образ шаланди-будиночка письменник доповнює

метафоричним висловом *похитуватися в ранішньому сні*.

Метафоричні образи постають також в інших пейзажних описах: «*І вечір позапинав вікна синім полотном*» [Яновський 1958, с. 99]. Тут *синє* полотно сприймається як прихід вечора, що крізь шибку нагадує матерію синього кольору. Розгортається образ вечора дієслівною метафорою *вечір позапинав*. Грім у Ю. Яновського – *весняний будило* («*А перший грім, цей весняний будило...*») [Яновський 1958, с. 34], а вишневі сади – *біле плесо* («*І вишневі сади стоять мрійні, білим плесом у нагрітому степу...*») [Яновський 2013, с. 36].

Дієслівна метафора ґрунтується на переносному значенні дієслів і втілюється завдяки асоціативному мисленню автора: «*Пароплав з чорним димарем і трьома червоними на ньому смугами видушує з себе дим, що помалу сотається в повітрі й заволікає: портовий вокзал, портові будівлі і склепи, будівлі зерноперевантажувачів, залізничні вагони на естакаді. Пароплав із жовтим димарем помалу підносить на грот-мачту прапор: темний квадрат на білому полі*» [Яновський 1958, с. 44]; «*Ніч велична покрила море солодкою тайною. За таку ніч може пройти все життя, кораблем заснують постаті без числа, тисячі долів різних людей спускаються на корабель*» [Яновський 1958, с. 81]; «*І тоді зійде сонце. Воно розкрає рівну лінію обриву й ляже на хвилі, і встануть на тім місці рожеві тумани морського ранку...*» [Яновський 1958, с. 81]. Дієслівні форми сприяють розростанню описуваних образів до персоніфікованих дійових осіб у романі «Майстер корабля».

Виразивий ефект від використання полісемантив у ролі метафор формується завдяки авторському слововжитку, коли «лінгвостилістичні барви семантичного варіанта вияскравлюються на тлі його складних логіко-ситуативних зв'язків з усіма останніми значеннями полісемічної лексеми» [Чабаненко 2002, с. 54]. У літературному пейзажному описі метафори створюють нові сенси, надають образіві наочності, фіксують несподівані нюанси, активізують читачів, налаштовують їх на певний настрій..

Метафоризація мови – один із засобів розвитку й збагачення семантики та функцій слів. Потреби художнього стилю задовольняються новими метафорами, семантика яких слугує для яскравого, оригінального розкриття сутності предмета чи явища. Завдяки образності метафори автор висвітлює не лише якісь реальні властивості моря, природи тощо, а й надає їм додаткових семантичних та стилістичних нюансів.

Пейзаж Ю. Яновського нерідко вербалізовано за допомогою персоніфікації, що побудована на наділенні предметів, явищ природи та абстрактних понять рисами людини. Сонце є одним з улюблених образів, до персоніфікації яких вдається письменник. Персоніфікований образ сонця створює, зазвичай, мажорний настрій: «*Сонце сходило перед дубком, обертаючись на місці. Діти не могли заплющити очей, захоплені таким великим вогнем...*» [Яновський 1958, с. 59]. Динамічним, енергійним постає сонце, його промені в таких фрагментах: «*На заході сонце зрівнялося з лісом і котилося нижче,*

по всьому лісу **перепліталось** косо проміння, воно злегка **вібрало** й **гойдалося** разом з вітами, воно **обплутало** дерева й **потяглося** через дорогу, мов казкова заслона, мов ріка з чарівною водою» [Яновський 2013, с. 60]; «Саме в цей час починає **сходити** сонце. Воно **витикається** з-за води й одразу ж відбивається в морі. Через це воно весь час кругле й лише **збільшується** й **збільшується**. Тепер воно **відривається** від води. На ньому наче ворухнеться блискуче решето. Кричать позад нас мартини. Кричать, кружляючи над водою й падаючи часом на воду за рибкою. Сонце **б'є в очі**. Ми спочатку терпимо, кліпаємо очима, а далі повертаємось до сонця спинами й зітхаємо, почувачи, як тепло на нас лежать промені сонця» [Яновський 1958, с. 48].

У романі «Майстер корабля» нерідко персоніфікованого вигляду набуває хмара, що розповзлася по небу, катастрофічно росте, обсіпає дощем, набуває певних загрозливих рис для парусника: «Сонце, піднявшись, зайшло за невеличку хмару, що **почала катастрофічно рости**. [...] Хмара **розповзлася** по небі. Вітер, що дмухав поривами, доніс вільгість дощових крапель. Хмара **наздогнала** парусник і **обсіпала його дощем**» [Яновський 1958, с. 59]. В іншому літературному описі спостерігаємо за хмарами, що схожі до хвиль. Вони перекочуються, підпливають, малюють силуети чи руйнують їх: «День був похмурий. От-от **удариться** хмара об хмару й піде краплистий дощ. Але хмари, як хвилі, **перекочувались** на небі, **підпливали** одна під одну, **руйнували** силуети верблюдів і **вимальовували** на верблюдах човни, цілі кораблі, залишаючи замість парусів сині клаптики неба» [Яновський 1958, с. 97].

Семантику вертикальних або кругових рухів повітря виражають лексеми **вітер**, **вихор**, **вихор** тощо. Вихор стає учасником подій, що відбуваються в романі «Вершники»: «Здалеку **закружляв** вихор, **веретеном устав** догори, **розквітнув** під небом, **вигнутий стовп** пилу **пройшов** шляхом, **затмаривши** сонце, **перебіг** баитан, **прогув** бойовищем, і **полетіло** вгору **лахміття**, **шапки**, **падали** люди, **кидалися** коні. І **смерч розбився** об купу коней і **трупів**, **упав** на землю **зливою** **задушливою** пилу, **вітер одніс** його далі, і, **наче** з хмари дощ, **хилився** він під **подувом майстра**» [Яновський 2013, с. 27]. Образ вербалізовано за допомогою дієслів із семантикою руху **закружляв**, **пройшов**, **перебіг**, а також завдяки дієслову процесу й звучання (розквітнув, прогув) тощо. Фрагмент уяскравлено іншими тропами, що доповнюють персоніфікацію: порівняннями (веретеном, зливою, наче з хмари дощ), метафорою (майстер – тут вітер).

Вітер-пустун у романі «Майстер корабля» то затихає, то здіймається над морем, шамотить, дмухає, то грається з пилком: «Зовсім **залягає** вдалині **вітер**, ніби й не було його зовсім і не він **натворив** цього **жахливого біснування** води. **Спокійне повітря** **відпочиває** **недовго**. **Вітер** **потроху** **перелягає**, **шамотить** над хвилями, **що котяться** одна за одною й **котяться**, і **починає дмухати** зовсім з іншого боку» [Яновський 1958, с. 50]; «Посварившись з усіма моїми родичами, я цілими днями блукав за містом. Було **весняне зворушливе повітря**, **вітер**

здіймав хмари пилу і **котив** їх по дорогах і ярах» [Яновський 1958, с. 101].

Персоніфікації зазнають й опади, напр., дощ у романі «Вершники»: «Дощ **напинав** свої **вітрила**, над степом **зрідка пробігав вітер**, **добрячий дощ пронизував** землю. ... І дощ, **вигнаний** **безліч краплин**, **посунув** свої хмари далі, **збирав** до себе всі **випари**, і **перешиковував** хмаровище, **відганяв** хмарки **тендітні**, **оболонки прозорі**, **залишаючи темних, плідних, дощовитих, надійну підпору і силу**» [Яновський 2013, с. 30]. Хмари в наведеному опису отримують метафоричну назву – **надійна підпора і сила** для дощу.

Порівняння є одним із найголовніших пізнавальних засобів, основним чинником у відображенні об'єктивної дійсності. Особливо важливим є порівняння як когнітивна категорія, оскільки в тексті твору вона активується в процесі художнього мислення, під час формування образів. Зафіксовані в пейзажних описах порівняння розрізняємо за типом порівняльної конструкції, за маркерами, що вказують на спосіб порівняння, за належністю одиниць до мовного рівня. Виразно протиставляються лексичні та граматичні мовні засоби. До лексичних виразників порівняння уналежнюємо дієслова, які мовознавці кваліфікують як валентно недостатні слова. Конструкції з такими лексико-семантичними маркерами мають у романах експліцитний чи імпліцитний характер основи порівняння.

Валентно недостатня лексема **здаватися** нерідко формує компаративему. Агентом порівняння слугують **море** та **корабель**, що порівнюються з пащею машини й вулицею відповідно: «На небі **нагромаджувалися** **хімерні темні скелі**, **море здавалося** **чорною пащею колосальної машини**, **звідти дмухало** солоним **густим повітрям**, **вітром неймовірної сили**. **Був шторм**» [Яновський 1958, с. 57]; «Була **чудна мряка**, у якій **корабель здавався вулицею**, що **похитувалася**, **паруси безпомічно висіли**, і **хололо застигло** повітря, **ніби воно завмерло** **перед подувом урагану**» [Яновський 1958, с. 72].

Подібним маркером у компаративемі виступає синсемантичне слово **нагадувати**. У пропонованому уривку бульвар порівнюється з кліткою, що розростається до ширшого образу бульвару-клітки: «Ми йдемо **серединою бульвару** в напрямку до **східців у порт**. **Бульвар нагадує клітку** **зоологічного саду**, з якої **вивезли звірів і лагодяться її почитити**. **Ще не виходили** **підмітальники**, **поливальники** й **чепурії** – **люди, що мають повне право зневажати нас: вони знають наші гріхи і бруд**» [Яновський 1958, с. 44].

До граматичних маркерів порівняння, що слугує організатором висловлювання, у якому реалізується когнітивна операція порівняння, належать сполучники **як**, **ніби**, **мов**. Перший порівняльний сполучник виражає реальну рівність, а інші – ірреальну рівність. Стрижневим компонентом у вираженні реального порівняння, як зазначено, виступає сполучник **як** із власне порівняльною функцією, напр.: «... **степ простелявся** **перед ним**, **як** **чарівна долина**, на якій **пахне трава**, **пахнуть квіти**, **навіть сонце пахне**, **як** **жовтий віск** ...» [Яновський 2013, с. 33]; «**Шторм**, **як** **розлотований оркестр**, **вики-**

дав щоразу нові й нові симфонії, збільшуючи темп і тембр» [Яновський 1958, с. 53]. Порівнюваними тут виступають степ і долина, шторм та оркестр. Окремі елементи пейзажу отримують більший заряд експресивності з огляду на те, що залучені референти порівняння мають негативну конотацію. Ніч порівнюється зі смертю за своєю суворістю: «*Ніч приходить сувора, як смерть, і тривожна*» [Яновський 1958, с. 81].

У змалюванні морського та міського пейзажу в досліджуваних творах зафіксовано використання порівняльних сполучників *ніби* та *мов* у межах порівняння як тропа, завдяки якому вербалізовано пейзаж: «... *сонце велике й пекуче котиться на небі і поринає за землю, мов за морську поверхню...*» [Яновський 2013, с. 32]; «*Одесу видко по другий бік морської затоки, це місто обдував трамонтан, воно височило на березі, мов кістяк старої шхуни, з якої знято паруси...*» [9, с. 40]; «*Туман не розходився, стало парко, як перед зміною погоди. Шелестіла вода, падаючи за борт, звуки, що їх давала помпа, були жалібні, ніби крєктала качка*» [Яновський 1958, с. 72]; «*Шторм лютував, ніби велетенські руки перегортали в воді каміння, не жаліючи сили*» [Яновський 1958, с. 55]. Основою порівняння виступають певні дії, а порівнюються земля й море, місто й шхуна, помпа і качка, шторм і руки. Збірний образ усього живого в степу формується також завдяки порівнянням, що ґрунтуються на зіставленні з людиною та рослинами: «*І жайворонки, що загубився в небі, співаючи жайворонисі, і орел, що повис у повітрі, ледве ворухачи кінчиками крил, виглядає здобич, чорногуз бродить по траві, як землемір, ящірка перебігла обніжок – зелена, мов цибулиння, дикі бджоли гудуть за медом, ховрашок свистить, цвіркуниці – одне пиляють у свої скрипки, наче сільський швець на весіллі*» [Яновський 2013, с. 33]. Тут реалізовано кілька логічних моделей: *живе – живе* та *живе – неживе*.

Привертає увагу, що в пейзажних описах море та його елементи виступають не лише в ролі агентів, а й референтів порівняння: «*Безконечний родючий степ поріс травою й поховав дороги. Як у морі, хвилюється його зелена поверхня, багато фарб розкидано по степу, щедрих, щирих фарб збудженої землі*» [Яновський 1958, с. 50]; «*І ліс стояв рівно округ, підтираючи небо, похитувався й рилів, як корабельна снасть*» [Яновський 2013, с. 58]; «*Одеса крізь туман здалеку височила на березі, мов кістяк старої шхуни*» [Яновський 2013, с. 44]; «*Сосни порипувати, мов снасть...*» [Яновський 2013, с. 61].

До безсполучникових компаративем, зафіксованих у пейзажних описах Ю. Яновського, належить орудний порівняння, напр.: «*І високе біде небо блакитними шовками звисає до обрії, дзвенить відблисками дорогого каміння, голубими переливами степової тайни й високими, наче з безвісти донесеними, мелодіями степових птахів, що прилітнули десь у небі й ніяк не знайти їх простим оком*» [Яновський 1958, с. 51], де референт порівняння названо іменником у формі орудного відмінка. Такі конструкції подібні до висловлювань із підрядними порівняльними: *небо звисає, як (мов, наче) шовк, дзвенить, як (мов, наче, ніби) мелодія*. Оруд-

ний порівняння, отже, залучений для вербалізації пейзажу, зокрема для змалювання неба.

Набір дієслів в аналізованих конструкціях семантично обмежений. До дієслів, при яких орудний відмінок є порівняльним, уналежнюють дієслова руху; дієслова стану, зміни предметів; дієслова звучання; дієслова, що відтворюють світлові й кольорові ефекти; дієслово *дивитися* і його синоніми.

Агентами порівняння в таких пейзажних описах стають *море, шторм, ніч, вода, небо, корабель, бульвар*, а референтами порівняння слугують відповідно *паща машини, оркестр, смерть, качка, шовк, вулиця, клітка* тощо. Пейзажні складники порівнюються з предметами, істотами, абстрактними, речовинними та просторовими поняттями, що, на думку автора, мають схожі ознаки, властивості, дії чи стани.

Епітети є невід'ємним складником будь-якого опису пейзажу. Нюхова й зорова гама слугують засобом формування певного емоційного стану від споглядання пейзажу. Стилістична функція епітета, заснована на кольористичних чи одоративних ознаках, полягає в тому, що він дає змогу показати предмет зображення з несподіваного боку, виокремлює якусь певну ознаку, викликаючи відповідне ставлення читачів до описуваного.

У формуванні візуального образу пейзажу продуктивними є постійні епітети: *синє небо, синє море, зелена поверхня*, що їх потрактовують як узально-асоціативні. Їхній абстрактний зміст стає базою витворення образів-символів, котрі викликають емоційні оцінки, відтворюють поліаспектні зв'язки слова, культурно-історичну традицію вживання лексеми.

Описово-оцінні одиниці відзначаються метафоричним елементом у семантиці, реалізованої в епітетній структурі. Наприклад: «*Він (тут – світанок) майнує від обрії до обрії, рожжєворукий, голубоокий, торкаючи вершки верб*» [Яновський 2013, с. 49]; «*Бездонний день клечальної суботи горів і голубів над селом...*» [Яновський 2013, с. 52]; «*Безконечний родючий степ поріс травою й поховав дороги. Як у морі, хвилюється його зелена поверхня, багато фарб розкидано по степу, щедрих, щирих фарб збудженої землі*» [Яновський 1958, с. 51]. Саме такі епітети індивідуалізують описувані образи, створюють особливий ефект та емоційно наснажують твір.

У межах епітетних структур, зафіксованих у досліджуваних романах, функціують візуальні, сенсорні, артефактні, антропні та аксіологічні моделі. До перших зараховуємо ті, до структури яких входять колоративи. Сенсорні моделі охоплюють ад'єктиви, що виражають сприймані відчуття людини. Антропні епітети об'єктивують властивості людини, приписувані предмету. Аксіологічні ж моделі актуалізуються для змалювання абстрактних понять або предметів.

Утім, указані типи нелегко розмежувати. Наприклад, небо характеризується за кольором і дотиком, а вітер постає як свіжий та низький, де наявний перетин двох моделей: кольористичної й сенсорної, сенсорної та антропної / артефактної відповідно: «... *небо не синє, як за Дніпром, а кольору ніжних блакитних перських шовків...*» [Яновський 2013,

с. 32]: «Нам допоміг випадковий вітрець. Тепер ми посувалися на північ. І, на наше щастя, погода вирішила перемінитися. Десь піднісся вгору туман, і свіжий низький бриз забив у паруси. Загальна радість наче ще підбадьорила вітрову силу» [Яновський 1958, с. 73].

Сенсорну епітетну модель реалізовано в описі повітря під час дощу та його запаху. Згодом актилізується аксіологічна модель епітетної структури, де краплі схарактеризовані як важкі та краплисті: «Учора йшов увечері дощ. Я вийшла на балкон і вдихнула повітря. Знаєш, тільки на півдні може бути такий прямиий запах. Краплі дощу, важкі та краплисті, падали мені на волосся, на блузку, за комір. Навкруги зовсім тихо» [Яновський 1958, с. 75].

У пропонованому нижче уривку синтезовано візуальний, антропний та аксіологічний епітети (зелене літо, гомінкий ручай, грішні землі): «Монастир стояв у горах, оточений лісами й скелями. Невеличке подвір'я, церковка, дзвіниця окремо, келії просто в скелях, де пороблено віконечка й прикрашено їх білою глиною. Через подвір'я біг струмінь із гірського холодного джерела. Вода дзюркотіла літо й зиму, коли вітер дмухав на схилах і коли стояла жарка пора зеленого літа. Цей ручай гомінкий – в долині внизу ставав справжньою річкою, що бігла по камінцях, падала водоспадами і ніколи не вгавала, розростаючись іноді й грізно шумуючи. Ручай був єдиною живою душею в монастирі. Я кидав у нього трісочки, і вони пливли вниз до грішних земель» [Яновський 1958, с. 102]. Нагромадження епітетних структур у пейзажному описі створює відповідну атмосферу, налаштовує на ліричний лад, формує образ струмка, його теперішнього та майбутнього.

У наступному мініфрагменті є описово-оцінний (спокійний бриз) та okazіально-асоціативний (небо в радості) епітети, що формують сенсорну та антропну моделі епітетних структур: «Світять електричні лампи під стелею. На палубі порипують снасті. Дме рівний, спокійний бриз, і небо все в зорях, у проміннях, у радості» [Яновський 1958, с. 81].

Маркерами постійних епітетів є якісні ад'єктиви, що реалізують пряме значення, рідше – відносні ад'єктиви, які лише називають певні ознаки предметів за кольором, розміром, формою, функ-

цією тощо. Okazіально-асоціативні епітети виражають емоційно-оцінне ставлення письменника до того, про що йдеться. У межах епітетних структур протиставляються позитивно оцінні та негативно оцінні мовні засоби. До першого різновиду зараховуємо ті, що маркують позитивні емоції письменника щодо описуваного пейзажу чи його елементів, а до других – негативно марковані епітети. Звісно, позитивна чи негативна маркованість узалежнена від семантики епітета та семантики означуваного. Okazіально-асоціативні епітети часто марковані відносними прикметниками або ж прийменниково-іменниковою сполукою.

Висновки. Юрій Яновський для відтворення художнього простору, зокрема пейзажу, використовує такі тропи, як метафора (іменникова й дієслівна), персоніфікація, порівняння (сполучникове та безсполучникове), епітет (постійний і okazіально-асоціативний). Сформована система тропів водночас підсилює образність мови твору, збагачує зміст висловлювання та вербалізує цілісний образ пейзажу в романі, конкретизуючи й уаочнюючи його.

Значний стилістичний потенціал містять метафори, завдяки яким пейзажні образи об'єктивуються, оживлюються, стають рівноправними персонажами художнього твору. Метафори надають образам пейзажу нестандартності, нестереотипності. Елементи морського, степового чи міського пейзажу за допомогою персоніфікації постають у творі як дійові особи. Порівняння в тексті романів не лише фіксують онтологічні відношення між предметами, а є тією силою, що бере активну участь у концептуалізації світу письменника та формує концепт ПЕЙЗАЖ. Завдяки епітетам автор вдається до змалювання кольорів як компонентів зовнішніх характеристик та внутрішніх параметрів усього, що стосується пейзажу та його складників. Художній світ письменника постає в пейзажних описах крізь призму його метафоричного мислення, осмислення простору, де діють персонажі, відтворюється за допомогою емоційно-оцінного складника, який відображають такі тропи, як метафора, персоніфікація, порівняння та епітет. *Перспективи* дослідження вбачаємо в об'єктивуванні лінгвокультурних кодів у творчості Ю. Яновського.

Література

1. Бабій І.М. Семантико-естетичні особливості колірного епітета у поезії Лесі Українки. *Вісник Житомирського університету імені Івана Франка*. 2001. № 1. С. 8–11.
2. Беценко Т.П., Сергієнко С.П. Мовна майстерність І.С. Нечуя-Левицького як пейзажиста. *Контрастивне дослідження слов'янських мов і культур*. 2014. Вип. 24. С. 3–11.
3. Богдан С.К. Кольористичні епітети в структурі епістолярних стереотипів Лесі Українки. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Філологічні науки. Мовознавство*. 2011. № 1. С. 18–23.
4. Констанкевич І. Література та кіно у фікційній автобіографії Ю. Яновського «Майстер корабля». *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Літературознавство*. 2013. № 28. (277). С. 178–182.
5. Мисик О.А. Етнічна основа тропічної системи Ігоря Калинця: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2018. 18 с.
6. Романченко А.П. Елітарна мовна особистість у просторі наукового дискурсу: комунікативні аспекти: монографія. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2019. 541 с.
7. Романченко А. Тропична система метеорологічного дискурсу Наталки Діденко. *Граматичні читання – XI: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції 13–14 травня 2021*. Вінниця: Твори, 2021. С. 209–213.

8. Чабаненко В.А. Стилістика експресивних засобів української мови. Запоріжжя: ЗДУ, 2002. 351 с.
9. Яновський Ю. Вершники: роман. Харків: Фоліо, 2013. 107 с.
10. Яновський Ю. Твори: в п'яти томах. Том II. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1958. 453 с.

References

1. Babii I.M. (2001) Semantyko-estetychni osoblyvosti kolornoho epiteta u poezii Lesi Ukrainky [Semantic and Aesthetic Features of the Color Epithet in Lesya Ukrainka's Poetry]. *Visnyk Zhytomyrskoho universytetu imeni Ivana Franka*. № 1. S. 8–11 [in Ukrainian].
2. Betsenko T.P., Serhienko S.P. (2014) Movna maisternist I. S. Nechuia-Levytskoho yak peizazhysta [I. S. Nechuy-Levytskyi's Linguistic Mastery as a Landscapist]. *Kontrastyvne doslidzhennia slovianskykh mov i kultur*. Vyp. 24. S. 3–11 [in Ukrainian].
3. Bohdan S.K. (2011) Kolorystychni epitety v strukturі epistoliarlykh stereotypiv Lesi Ukrainky [Coloristic Epithets in the Structure of Lesya Ukrainka's Epistolary Stereotypes]. *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*. Serii: *Filolohichni nauky. Movoznavstvo*. № 1. S. 18–23 [in Ukrainian].
4. Konstankevych I. (2013) Literatura ta kino u fiktsiinii avtobiohrafii Yu. Yanovskoho «Maister korablia» [Literature and Cinematography in Fictitious Autobiography of Yu. Yanovsky «Master of the Ship»]. *Naukovyi visnyk Shkhidnoevropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*. *Filolohichni nauky. Literaturyznavstvo*. № 28. (277). S. 178–182 [in Ukrainian].
5. Mysyk O.A. (2018) Etnichna osnova tropeichnoi systemy Ihoria Kalyntsia [Ethnic Base of Igor Kalynets' Trope System]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kyiv. 18 s. [in Ukrainian].
6. Romanchenko A.P. (2019) Elitarna movna osobystist u prostori naukovoho dyskursu: komunikatyvni aspekty [Elitist Linguistic Personality in the Space of Scientific Discourse: Communicative Aspects]: monohrafiia. Odesa: Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I.I. Mechnykova. 541 s. [in Ukrainian].
7. Romanchenko A. (2021) Tropeichna systema meteorolohichnoho dyskursu Natalky Didenko [Tropeic System of Meteorological Discourse of Natalka Didenko]. *Hramatychni chytannia – XI: materialy Mizhnarodnoi nauково-teoretychnoi konferentsii 13–14 travnia 2021*. *Vinnytsia: Tvory*. S. 209–213 [in Ukrainian].
8. Chabanenko V.A. (2002) Stylistyka ekspresyvykh zasobiv ukrainskoi movy [Stylistics of Expressive Means of the Ukrainian Language]. *Zaporizhzhia: ZDU*. 351 s. [in Ukrainian].
9. Yanovskyi Yu. (2013) *Vershnyky: roman* [Horsemen: a Novel]. Kharkiv: Folio. 107 s. [in Ukrainian].
10. Yanovskyi Yu. (1958) *Tvory: v piaty tomakh. Tom II* [Writings: in Five Volumes. Volume II]. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury. 453 s. [in Ukrainian].

THE TROPES OF YU. YANOVSKYI'S LANDSCAPE DESCRIPTION

Abstract. The tropeic system of any writer is based on their figurative imagination. The relevance of the research is the need to document and characterize the specificity of landscape descriptions as elements of artistic space in the work of Yurii Yanovskyi as a representative of Ukrainian modern literature. The purpose of the article is to determine the specificity of tropes in landscape descriptions. The main tasks of the research are: 1) to establish and characterize the main stylistic means of landscape verbalization, formed by the writer's associative thinking; 2) highlight the functions and role of metaphor, personification, simile and epithet in the formation of different types of landscapes. The material of the study was 2 novels by Yu. Yanovskyi – «Horsemen» and «The Master of the Ship».

Among the main tropes involved in expressing the literary landscape are definitely metaphor, simile and epithet. A multifaceted metaphor appears as a means of emotionality and expressiveness in the novels «Horsemen» and «The Master of the Ship». Among the well-known bases for metaphor (by shape, location, color, sound, peculiarities of movement, performed functions, physiological and mental impressions from perceiving an object), Yu. Yanovskyi quite often uses metaphors based on similarity in size, color and functions. Metaphors to the elements of the sea (sea, waves, scows) and urban landscape (evening, thunder, garden) are productive. The novels personify the images of the sun, clouds, storm, wind, rain, which are endowed with human features and verbalized using verbs with the semantics of movement, process and state. Conjunctive comparative structures, where the referent of the simile is joined by conjunctions such as, *as if, like*, are common in landscape descriptions. The sea and its elements act as agents of simile and referents of simile. Epithet structures are built according to visual, sensory, artifactual, anthropic and axiological models. Occasional-associative epithets mainly function in the studied works.

The author's artistic space appears in the landscape due to associative thinking and is reproduced with the help of an emotional and evaluative component, which is reflected by metaphor, personification, simile and epithet.

Keywords: trope, metaphor, personification, simile, epithet, artistic space, landscape.

© Романченко А., 2023 р.

Алла Романченко – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та мовної підготовки іноземців Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, Одеса, Україна; apromanchenko@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-6870-2429>

Alla Romanchenko – Doctor in Philology, Ukrainian Language and Foreigners' Language Training Department Professor, I.I. Mechnikov Odesa National University, Odesa, Ukraine; apromanchenko@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-6870-2429>

ПРО ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ПАРАЛЕЛІ ПОДІЛЬСЬКОГО І ЗАКАРПАТСЬКОГО ГОВОРІВ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'373.7-042.2

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).387–391

Сабадош І. Про лексико-семантичні паралелі подільського і закарпатського говорів; кількість бібліографічних джерел – 11; мова українська.

Анотація. Пропонована стаття стосується зв'язків подільського і закарпатського говорів на лексико-семантичному рівні. Досліджуються такі лексико-семантичні паралелі названих говорів, які не стали нормативними в сучасній українській мові, а також деякі в ній рідковживані чи застарілі. І лише кілька з них у літературній мові відомі як розмовні. Понад 51% виявлених автором діалектних паралелей внесено до СУМа в 11 т. та ілюструється цитатами з творів письменників, які народилися на території південно-західного наріччя, в основному з текстів І. Франка, М. Коцюбинського та ще деяких.

Дослідження міждіалектних зв'язків певної мови має важливе теоретичне і практичне значення. Незважаючи на це, стосунки різних говорів української мови вивчені досить слабо, зокрема майже не досліджені паралелі подільського і закарпатського діалектів. Тому пропонується нами праця – перша спроба в цьому плані, виконана на досить значному фактичному матеріалі, наявному в словниках подільського [Мат.] і закарпатського говорів [ССк.]. У цих словниках виявлено близько 250 лексико-семантичних паралелей. Для аналізу відібрано матеріал на літери А–Ж, це 67 паралелей (27%).

Основна маса подільсько-закарпатських паралелей – іменники й дієслова (88%). Помітну кількість паралелей досліджуваних говорів становлять лексеми, успадковані від праслов'янської мови і втрачені загальнонародною українською мовою. Найбільше серед спільних новотворів досліджуваних говорів таких лексем, що виникли внаслідок словотворення на власному мовному ґрунті. Кілька слів появилося в обох говорах унаслідок запозичень в основному з румунської, угорської, польської мов.

Ключові слова: українська мова, лексико-семантичні паралелі, подільський говір, закарпатський говір, праслов'янська назва, запозичення.

Постановка проблеми. Предметом дослідження у пропонованій статті є такі лексико-семантичні паралелі подільського і закарпатського говорів, які не стали нормативними в сучасній українській літературній мові, а також деякі в ній рідковживані чи застарілі. І лише кілька з них у літературній мові відомі як розмовні.

Аналіз досліджень. Міжмовні і міждіалектні зв'язки здавна привертають увагу мовознавців. І якщо стосункам української мови з іншими мовами присвячена значна література, то зв'язки різних говорів української мови вивчені досить слабо, зокрема майже не досліджені лексико-семантичні паралелі подільського і закарпатського діалектів. Чи не єдиною з цього приводу є давно опублікована стаття Й. Дзендзелівського [Дзендзелевский 1963], об'єктом якої є з десятків слів, що вживані в центральній частині закарпатського говору і які нібито могли принести сюди переселенці під проводом князя Ф. Корятовича з Поділля і Волині в кінці XIV ст. Детальніше див. [Сабадош 2015, с. 588].

Мета пропонованої статті – дослідити частину лексико-семантичних паралелей подільського і закарпатського говорів.

Основні **методи дослідження**, які використано в цій статті, – описовий із різними його прийомми, зіставний, історико-етимологічний, метод кількісних підрахунків.

Виклад основного матеріалу. У названих вище словниках ми виявили близько 250 лексико-семантичних паралелей подільського і закарпатського говорів. Зважаючи на вимоги редколегії щодо обсягу статті, для аналізу ми відібрали лек-

семи тільки на літери А–Ж, це 68 паралелей (понад 27% усього матеріалу), опис яких подаємо далі.

Поділ. *банувати* 'журитися' [Мат.: 38] – закарп. *банувати* 'жаліти, сумувати, тужити за чим-або ким-небудь' [ССк.: 25]; пор. як діал. *банувати* т. с. в [СУМ 1: 102] < угор. *bán* т. с. [ЕСУМ 1: 135].

Поділ. *бѣбехи*, *бѣбихи* 'нутроші' [Мат.: 46] – закарп. *бѣмбех* 'великий живіт, пузо' [ССк.: 27]; пор. як розм. *бѣбехи* 'нутроші' з покликанням на [Гр.] в [СУМ 1: 117–118]. Не зовсім ясного походження [ЕСУМ 1: 158].

Поділ. *бесáги*, *бисáги* і под. 'сакви, дорожній мішок' [Мат.: 49, 52] – закарп. *бісаги* 'ноша у вигляді з'єднаних двох торб, перекинутих через плече; сакви' [ССк.: 32]; пор. як діал. *бисáги*, *бесáги* 'подвійна торба; сакви' в [СУМ 1: 167]. Очевидно, через пол. *biesagi*, словац. *bisahy* від лат. *bisaccium* т. с. [ЕСУМ 1: 176].

Поділ. *бокáнчі* 'великі, ковані на каблуках солдатські черевики' [Мат.: 59] – закарп. рідк. *бокóнчі* 'черевики з грубого матеріалу (шкіри, брезенту), що закривають ноги вище кісточки' [ССк.: 35] < угор. *bakanacs* т. с. Подільська назва, – очевидно, від рум. *bocanc* т. с. < угор. *bakanacs* [DLRM: 85; ЕСУМ, 1: 108].

Поділ. *бóрше* 'швидше', *бóрзо* 'скоро, швидко', *бóрзий* 'скорий' [Мат.: 61] – закарп. *бóржи* рідк. 'швидше, мерщій' [ССк.: 36]; пор. як діал. *бóрзо* 'прудко, швидко', *боржіий* 'прудкіше, швидше', *бóрзий* 'прудкий, швидкий, моторний' у [СУМ 1: 217–218]. *Бóрше*, *бóржи* – форми вищого ступеня до присл. *бóрзо*, похідного від діал. *бóрзий* 'швидкий' < прасл. **bъrъzъ* < **bъrgъ* [ЕСУМ 1: 230].

Поділ. *бунда* ‘верхній одяг; жакет; фуфайка тощо’ [Мат.: 67–68] – закарп. *бунда* ‘короткий кожух-безрукавка’ [ССк.: 41]; пор. як діал. *бунда* ‘рід верхнього одягу’ [СУМ 1: 255] < угор. *bundo* ‘хутро, шуба, кожух’; подільська, подекуди, можливо, й закарпатська назви – через посередництво рум. *bundă* ‘бурка, шуба; хутряна безрукавка’ < угор. [ЕСУМ 1: 295; DLRM: 101; TESz 1: 389].

Поділ. *буцматий* ‘людина з широким лобом або широким повним обличчям’ [Мат.: 72] – закарп. *буцматий* ‘повнощокий, повновидий’ [ССк.: 42]; пор. як діал. *буцматий* т. с. в [СУМ 1: 268]. Пов’язується з діал. *буц* ‘товста, гладка людина; жирний вгодований кінь; великий жирний оселедець; жартівливе чи глузливе прізвисько подолян, волинян’ та іншими спільнокореневими словами, для яких є паралелі в західно-, частково в південнослов’янських мовах. Вірогідно, це запозичення з німецької мови; пор. нім. *Butz, Butze(n)* ‘опудало, коротка й товста фігура’ [ЕСУМ 1: 312–313].

Поділ. *ватра* ‘вогнище, вогонь’ [Мат.: 78] – закарп. *ватра* т. с. [ССк.: 45]; пор. як діал. *ватра* т. с. у [СУМ 1: 297]. Припускається прасл. **vatra*, що має близькі відповідники в ряді індоєвропейських мов (< і.е. **ātr-ā*). Проте дехто вважає його запозиченням із давньоіранської мови [ЕСУМ 1, 339–340].

Поділ. *вдатний* ‘гарний’ [Мат.: 78] – закарп. *удатний* ‘зручний; здібний’ [ССк.: 511]. Очевидно, власне утворення, що пов’язується етимологічно з *вдача, да́ти* [ЕСУМ 1: 342; 2: 13–14].

Поділ. *веселіця* ‘веселка’ [Мат.: 81] – закарп. *веселіця* т. с. [ССк.: 46]; пор. як діал. *веселіця* т. с. в [СУМ 1: 339]. Власне утворення від *веселій*, пор. [ЕСУМ 1: 362].

Поділ. *вечірнічити, вичірнічити* ‘ходити на вечорниці, парубкувати’ [Мат.: 81] – закарп. *вечурнічити* т. с. [ССк.: 47]. Деривати від *вечорниці, вечурниці*.

Поділ. *взимі* ‘взимку’ [Мат.: 81] – закарп. *у(в)зимі, у(в)зімі* т. с. [ССк.: 522]; пор. як діал. *взимі, узимі* т. с. в [СУМ 10: 407]. Власне утворення внаслідок злиття слів і скам’яніння словосполучення, що складалося з прийменника *в(у)* та форми місцевого відмінка слова *зимá*, пор. [ЕСУМ, 2: 261–262].

Поділ. *відіти* ‘бачити’ [Мат.: 83] – закарп. *від’іти* т. с. [ССк.: 47]; пор. як діал. *відіти* т. с. в [СУМ 1: 388] < прасл. **viděti* т. с. [ЕСУМ 1: 391].

Поділ. *відумерти* ‘залишити в спадщину’ [Мат.: 88] – закарп. *удомерти* т. с. [ССк.: 515]; пор. як діал. *відумерти* т. с. в [СУМ 1: 653]. Власне утворення.

Поділ. *вінчувати* ‘вітати, поздоровляти’ [Мат.: 88] – закарп. *вінчовати* т. с. (тільки на Різдво і старий Новий рік) [ССк.: 49]; пор. як рідк. *вінчувати* ‘вітати, поздоровляти’ в [СУМ 1: 678]. Запозичення через західнослов’янські мови: пол. *winssować*, ст.пол. *winczować* < чес. *vinšovati* т. с., котре, як і словац. *vinšovať* т. с., від нім. *winschen* < і.е. **ūen-* ‘бажати, прагнути’ [ЕСУМ 1: 401].

Поділ. *вліти* ‘влітку’ [Мат.: 90] – закарп. *у(в)літ’і* т. с. [ССк.: 528]; пор. як розм. *вліти (уліти)* т. с. у [СУМ 10: 407]. Власне утворення за тією самою моделлю, що й *взимі, узимі* (див. вище).

Поділ. *вороска*, мн. *вороски* ‘мотузки, на яких підвішується колиска’ [Мат.: 92] – закарп. *вороска* ‘дужка на відрі, бідончику, кошику і под.’ [ССк.: 52]. Демінутив від діал. *вороза* ‘мотуз, мотузок, шнурок’ < прасл. **vorzъ, *vorza* ‘мотуз, вірвовка’ [ЕСУМ 1: 427].

Поділ. *вредний* ‘клятий, злий’ [Мат.: 93] – закарп. *вредний* ‘недобрий, шкідливий’ [ССк.: 53]; пор. як діал. *вредний* ‘капосний’ у [СУМ 1: 758]. Похідне від діал. *вред* ‘чиряк, налив’ < чес. *vřed* т. с. або словац. *vred* т. с. < прасл. **verďь* т. с. [ЕСУМ 1: 432].

Поділ. *втєлітися* ‘отєлітися’ [Мат.: 94] – закарп. *утєлітис’а* т. с. [ССк.: 545]. Префікс *у-(в-)* < *о-*, пор. закарп. *упоздіти* ‘спізнитися’, *уповісти* ‘сказати’, *упомінати* ‘згадувати’, *упалити* ‘розгнівати’, *упалый* ‘який упав’ та інші.

Поділ. *втиральный* ‘рушник’ [Мат.: 94] – закарп. *о(у,в)тиран:ик* т. с. [ССк.: 299]. Власні утворення; закарп. *о(у,в)тиран:ик* < *втиралник*. Етимологічно споріднені з *тєрти*.

Поділ. *вугля* ‘вугілля, жар’ [Мат.: 95] – закарп. *вугл’є* т. с. [ССк.: 53]. Збірне до *вугіл’* ‘вуглина’ [Там само].

Поділ. *вуйко* ‘дядько по матері чи по батькові’ [Мат.: 95–96] – закарп. *вуйко* ‘дядько по матері’ [ССк.: 53]; пор. як діал. *вуйко* т. с. в [СУМ 1: 785]. Демінутив від протезованого діал. *уй* ‘дядько’ < прасл. **ujь* < і.е. **ǫj- ijo-s* [ЕСУМ 1: 438].

Поділ. *вуйна* ‘тітка (взагалі)’ [Мат.: 96] – закарп. *вуйна* ‘дружина матєриноного брата’ [ССк.: 53]; пор. як діал. *вуйна* т. с. в [СУМ 1: 785]. Суфіксальне похідне від діал. *уй* ‘дядько’ із протезою *в*.

Поділ. *вулій* ‘вулик’ [Мат.: 96] – закарп. *вулій* т. с. [ССк.: 54]; пор. як діал. *вулій* т. с. в [СУМ 1: 786] < прасл. **ulьjь*; і.е. **aul-* [ЕСУМ, 1: 439].

Поділ. *вурда* ‘сир, зварений із закислого молока’ [Мат.: 96] – закарп. *вурда* ‘сир низької якості’ [ССк.: 54]; пор. як діал. (зах.) *вурда* ‘варений невитриманий сир’ у [СУМ 1: 787] < рум. *urdă* ‘солодкий овечий сир’ [ЕСУМ 1: 440].

Поділ. *гава* дит. ‘собака’ [Мат.: 98] – закарп. *гава* т. с. [ССк.: 55]. Утворення від вигука *гав*, що імітує гавкання, має такого типу відповідники в інших слов’янських мовах [ЕСУМ 1: 446].

Поділ. *газда* ‘хазяйка’ [Мат.: 98] – закарп. *газда* ‘господар, хазяїн’ [ССк.: 69]; пор. як діал. *газда* т. с. в [СУМ 2: 12]. Закарпатське слово – від угор. *gazda* т. с., яке своєю чергою – зі слов’янських мов (< **gospoda*). Поділ. *газда* появилася через посередництво польської (пол. діал. *gazda* т. с.) або румунської (рум. *gazdă* т. с.) мов < угор. [ЕСУМ 1: 450–451; TESz 1: 1037–1038; DLRM: 328].

Поділ. *гєнди* ‘там’ [Мат.: 106] (очевидно, від *гєнде*) – закарп. *гінде* т. с. (< *гєнде*) [ССк.: 58]. Власне давнє складне утворення від прислівників *ген* (< прасл. **hen* ‘там, далеко’) і *де* (< прасл. **kьde* ‘де’) [Сабадош, с. 325].

Поділ. *глотá* ‘велика кількість людей в одному місці, що створює тисняву, давку’ [Мат.: 110] – закарп. *глотá* т. с. [ССк.: 61]; пор. як діал. *глотá* ‘скупчення народу, натовп’ у [СУМ 2: 87]. Очевидно, від прасл. **glota* (**glotь*), продовження якого виявлено, крім української, в староросійській і

південнослов'янських мовах [ЕСУМ 1: 528; Сабадош, с. 328–329].

Поділ. *глухман* 'людина, яка недочуває' [Мат.: 110] – закарп. *глухман* т. с. [ССк.: 62]. Власне утворення, споріднене з *глухий*.

Поділ. *гогошійтися* 'бундючитися' [Мат.: 113] – закарп. *гогоситис'а* т. с. [ССк.: 73]. Від *кокошійтися*, похідного від діал. *кóкош* 'півень'; [т(з)] < [к] [ЕСУМ 1: 544]; див. також нижче *тіртіші* (*герг'іші*, *тіртіш'і*).

Поділ. *г'ожуг* (*г'ожух* і под.) 'палиця для перегортання жару в печі' [Мат.: 113] – закарп. *о'жуг(х)* 'жердина, на якій носили до річки білизну прати' [ССк.: 297–298]; пор. як розм. *о'жог*, *о'жуг* 'палиця, якою перемішують жар, паливо' [СУМ 5: 649]. Походить від прасл. **ožegъ*, пов'язаного «з дієсловом **ožegti* 'обпалити'; первісно означало обгорілу палицю» [ЕСУМ 4: 166].

Поділ. *голов'ач* 'частина вуздечки; головатий' [Мат.: 114] – закарп. *голо'вач* 'керівник; великий начальник; вождь' [ССк.: 63]; пор. як діал. *голов'ач* 'керівна особа (в минулому)' у [СУМ 2: 112]. Власне суфіксальне утворення від *голов'а*.

Поділ. *грань* 'жар' [Мат.: 118] – закарп. *гран'* т. с. [ССк.: 65]; пор. як діал. *грань* т. с. у [СУМ 2: 158]. Пов'язується етимологічно з *гріти* [ЕСУМ 1: 585].

Поділ. *гр'єбло* 'металевий гребінь, яким чистять коней і корів' [Мат.: 118] – закарп. *гр'єблиц'а* 'металева щітка, якою чистять корів, коней та ін.; скребло' [ССк.: 65]; пор. як діал. *гр'єбл'о* 'скребло, скребниця' в [СУМ 2: 163]. Власні суфіксальні деривати від дієслова *гр'єбти*.

Поділ. *горничисько* 'великий горщик' [Мат.: 116] – закарп. *гор'ниця* 'велика каструля' [ССк.: 64]; пор. як діал. *гор'нець* 'горщик' у [СУМ 2: 133]. *Горничисько* – похідне від *гор'нець* < прасл. **gъrъnъ* 'первинно глиняний горшок', утвореного від **gъrno* 'вогнище, жаровня' (тобто розжарена піч, у якій плавляли метал, випалювали вироби з глини) [ЕСУМ 1: 569; Сабадош, с. 334–335].

Поділ. *губи* 'гриби; види їстівних грибів' [Мат.: 122–123] – закарп. *губа* (мн. *губы*) 'гриб груздь' [ССк.: 67]; пор. як діал. *губи* 'гриби' в [СУМ 2: 186] < прасл. **gъba* 'гриб губка, тобто гриб-трутовик' [ЕСУМ 1: 610; Сабадош, с. 75].

Поділ. *г'уня* 'свита' [Мат.: 124] – закарп. заст. *г'ун'а* 'верхня одежа з домотканого грубого і ворсистого, переважно нефарбованого сукна' [ССк.: 68]; пор. як заст. *г'уня* т. с. в [СУМ 2: 194] < прасл. **gъn'а*, яке «запозичене з невстановленої мови» [ЕСУМ 1: 620–621].

Поділ. *гушавник* 'гушавина, чагарник, густий ліс' [Мат.: 126] – закарп. *гуш'ав'ник* т. с. [ССк.: 69]. Власне утворення від *г'уш'а* 'густилий ліс' [СУМ 2: 201].

Поділ. *ганч*, *ганч* 'фізична вада, недолік взагалі' [Мат.: 101, 127] – закарп. *ганч* 'вада, хиба, недолік' [ССк.: 70]; пор. як розм. *гандж* т. с. в [СУМ 2: 26] < угор. *gáncs* 'докір, догана, вада' [ЕСУМ 1: 467; TESz 1: 1024–1038]. Поділ. *ганч* появилася, імовірно, через посередництво західних українських говорів; пор. гуц. *gancz* т. с. [Яп.: 61], наддністр. *ганч* т. с. [Шило: 101], бук. *ганчовіттий* 'такий, що має якийсь гандж' [СБГ: 80].

Поділ. *т'єрик* 'жіноча кофтина зі складками і з довгими рукавами' [Мат.: 126–127] – закарп. *т'єрок* 'старий піджак' [ССк.: 71] < угор. діал. *gérokk* 'редингот (довгий сюртук широкого крою)' < нім. *Gehrock* 'сюртук' [TESz 1: 1055]. Поділ. *т'єрик* запозичене, ймовірно, з німецької через посередництво якоїсь іншої мови.

Поділ. *тіртіші* 'горішня частина спини, плечі', *герг'іші* 'в'язи, карк, спина, плечі' [Мат.: 128] – закарп. *тіртіш'і* (< *тіртіш'і*) т. с. [ССк.: 72]. Від прасл. **kъrkušъ* / **kъrkošъ* / **kъrkošъ* 'плече', утворених суфіксальним способом від **kъrkъ* 'потилиця, шия' < і.е. **krko-* т. с., пов'язаного з **ker-* 'обертати, крутити'; пор., напр., закономірне ст.укр. *корк'я* 'шия' [ЕСУМ 3: 26; Сабадош, с. 338]. У діалектних словах [т(з)] < [к], як у *голосо* (< *колесо*), *г'облиц'а* (< *ковблиц'а*) та ін.; див. також вище *гогошійтися*, *гогоситис'а* (< *кокошійтися*).

Поділ. *г'ляг* 'порошок, виготовлений зі шлуночка молодої тварини [...], призначений для виготовлення бринзи' [Мат.: 128] – закарп. *кл'ат* т. с. [ССк.: 194] < рум. *chiag* (< *cl'ag*) < лат. **clagum* < *coāgulum* т. с. [ЕСУМ 1: 531].

Поділ. *двоїчаки* 'вила з двома різками' [Мат.: 130] – закарп. *д'в'ойка* т. с. [ССк.: 77]. Власні утворення від *два*.

Поділ. фразема *дати дж'осу* 'дати прочуханки, припарки, тобто побити' [Мат.: 133] – закарп. *дати дж'осы* т. с. [ССк.: 80]. Вірогідно, пов'язані «з виразом *дати чосу* т. с., де *ч* змінилося на *дж* внаслідок деєтимологізації (пор. також *чум'ак* – [джум'ак], *чум'а* – [джум'а])». *Чос* своєю чергою споріднене, очевидно, з *чесати* [ЕСУМ 2: 53].

Поділ. *дев'ятіни* 'поминки по померлому, які відбуваються на дев'ятий день після смерті' [Мат.: 130] – закарп. *д'в'ятина* т. с. [ССк.: 77–78]; пор. як заст. *дев'ятіни* т. с. в [СУМ 2: 229]. Похідне від *дев'ятий (день)*.

Поділ. *д'єрга* 'товста груба тканина, якою накривають спітнілий коней' [Мат.: 131] – закарп. *д'єрга* 'домоткана з різнокольорових чи вовняних смужок ковдра, покривало' [ССк.: 80]; пор. як заст. *д'єрга*, *д'єрга* 'товста і груба тканина; рядно, покривало, килим' у [СУМ 2: 245]. Від рум. *sergă* 'ковдра, покривало з грубого сукна, попона' < тур. *çerge* 'легкий намет; навіс на двох стовпах' [ЕСУМ 2: 35–36, 49–50].

Поділ. *д'єргати* 'очищати прядиво від костриці на металевій дергальній щітці...' [Мат.: 131] – закарп. *д'єргати* т. с. [ССк.: 78] < прасл. **dъrgati* 'обробляти льон, обдирати його стебла' < і.е. **dergh-*, «що є поширенням кореня **der-* 'дерти' формантом *-gh-*» [ЕСУМ 2: 36].

Поділ. *дере'віти* 'трухнути' [Мат.: 132] – закарп. *дрь'віти* т. с., *дере'віти* 'втрачати чутливість, дерев'яніти, цепеніти' [ССк.: 79, 103]. *Дере'віти* – похідне від *дерево*, *дрь'віти* – від *дрь'во*; власні утворення. *Дерево* і *дрь'во* – спільнокореневі слова індоєвропейського походження [ЕСУМ 2: 36–37; 131–132].

Поділ. *д'єрниця* 'ручний прилад, яким деруть крупу' [Мат.: 132] – закарп. *т'єрлиц'а*, *т'єрниц'а*, *т'єл'иц'а* 'прилад, за допомогою якого тіпають ко-

ноплі» [ССк.: 487]. Незважаючи на те, що номени *дёрниця* і *тёрниця* утворені від різних коренів (від *дёр-* ‘дерти’ і *тёр-* ‘терти’) і мають дещо відмінну семантику, проте в них однакова словотвірна структура.

Поділ. *дзёркати* ‘брискати тонкою цівкою’ [Мат.: 134] – закарп. *цир’кати* ‘виходити тонким струменем з дїйка, груді (про молоко матері)’ [ССк.: 571]. Імовірно, звуконаслідувальні утворення, як, напр., укр. діал. *церкотіти* ‘кричати (про птахів сов і сичів)’, *церцєкати* ‘тегати (про гусей)’ [ЕСУМ 6: 241].

Поділ. *димка* ‘цибуля для садіння’ [Мат.: 136] – закарп. *дым’кы*, мн.; одн. *дымка* т. с. [ССк.: 82]. Власне утворення від *дим* (*дым*), мотивується тим, що цілу зиму таку цибулю тримають біля плити, щоб вигрілася й не пішла в стрілки.

Поділ. *дівочити* ‘дівувати’ [Мат.: 137] – закарп. *д’івочити* т. с. [ССк.: 82]; пор. як діал. *дівочити* т. с. в [СУМ 2: 298]. Власне похідне від *дівка* ‘дівчина’.

Поділ. *дівчур* ‘хлопчик, який має звичку гратися з дівчатами’ [Мат.: 137] – закарп. *д’івчур* т. с. [ССк.: 83]; пор. як розм. *дівчур* ‘той, хто захоплюється дівчатами’ в [СУМ 2: 298]. Як і *дівочити*, – власне похідне від *дівка* ‘дівчина’.

Поділ. *дідєра* ‘дідуган’ [Мат.: 137] – закарп. *д’ідора* т. с. [ССк.: 83]. Власні утворення від *дід(о)*; відмінні форманти *-єра / -ора*.

Поділ. *дїлниця* ‘вузька глибока вуличка’, ‘межа села з полем, рів, огорожа, яка відмежовує село від поля’ [Мат.: 138] – закарп. *д’їлниця* ‘а ‘прохід (в огорожі і под.)’ [ССк.: 83]. Власні утворення від *дїліти*.

Поділ. *довбак* ‘дятел’ [Мат.: 139] – закарп. *дóв’бак* т. с. [ССк.: 86]. Власний дериват від *довбати* (дятел довбає дерево, щоб добути поживу).

Поділ. *довголабий* ‘довгоногий’ [Мат.: 139] – закарп. *дóв’голабий* т. с. [ССк.: 86]. Власне утворення від *дóвгий* і похідного прикметника від іншомовного запозичення *лаба* ‘лапа’, пор. пол. *łaba*, словац. *laba*, угор. *láb*, рум. *labă* т. с. [ЕСУМ 3: 173].

Поділ. *драніця* ‘тонкі дошки або труби, якими набиваються щаблі деревини на возі, щоб нічого не випало’ [Мат.: 141] – закарп. *дра’ниця* ‘а ‘одна з колотих тонких дощечок, якими покривають дах; дранка’ [ССк.: 102]; пор. як діал. *драніця* ‘дранка’ в [СУМ 2: 407]. Від прасл. діал. **dъranica*, етимологічно пов’язаного з **drati* ‘драти’ [ЕСУМ 1: 40–42; Сабадош, с. 364–365].

Поділ. *драчувати* ‘відокремлювати млинком шкірочку від ядра насіння проса’ [Мат.: 143] – закарп. *драчо’вати* ‘розпилювати колоду на дошки або бруси’ [ССк.: 103]. Очевидно, пов’язуються з *драти*, пор. [ЕСУМ 2: 124].

Поділ. *древітня* ‘місце, де рубають дрова’ [Мат.: 143] – закарп. *дры’варн’а* т. с., *дры’вутн’а* ‘колода, на якій рубають дрова’ [ССк.: 103]; пор. як діал. *дривітня* ‘дровітня’ в [СУМ 2: 412]. Похідні від *дриво / дры’во* ‘поліно’.

Література

1. Дзензелевский – Дзензелевский И.А. Лингвгеографические свидетельства о расселении подольян и вольнян Ф. Корятовича в Закарпатье. *Вопросы теории и истории языка. Сборник в честь профессора Б.А. Ларина*. Ленинград, 1963. С. 96–104.

Поділ. *дріслявка* ‘сорт ранніх слив’ [Мат.: 144] – закарп. *дрислян’кы*, *дрислив’кы* т. с. ‘сорт сливи, плоди якої невеликі і дуже соковиті’ [ССк.: 103]. Власні утворення, пов’язані з *друстати* < прасл. **dristati* (||*drisk-*), пор. [ЕСУМ 2: 128].

Поділ. *дружба* ‘боярин на весіллі’ [Мат.: 144] – закарп. *дружба* т. с. [ССк.: 104]; пор. як заст. і діал. *дружба* т. с. у [СУМ 2: 423–424] < прасл. **družьba*, похідного від **družiti*; пор. і.е. **dhrugh-* (**dherough-*) ‘бути готовим, міцним’ [ЕСУМ 2: 133–134; Сабадош, с. 367–368].

Поділ. *жаліва* ‘кропива’ [Мат.: 148] – закарп. *жа’лива* т. с. [ССк.: 109]; пор. як діал. *жаліва* т. с. у [СУМ 2: 503]. Похідне від *жаліти* [ЕСУМ 2: 186].

Поділ. *жвати* ‘їсти’ [Мат.: 148] – закарп. *ж’вати* ‘жувати’ [ССк.: 109]; пор. укр. літ. *жв’кати*, рідк. *жвакувати* ‘пережовувати їжу, створюючи відповідні звуки’ [СУМ 2: 515]. *Жвати* < прасл. **žьvati* < і.е. **gjeŷ-* ‘жувати’ [ЕСУМ 2: 207–208].

Поділ. *жмікати* ‘рвати руками рідку траву в лісі’ [Мат.: 151] – закарп. *ж’мыкати* ‘вручну мити виріб з тканини’ [ССк.: 111]; пор. укр. літ. *жмакати* ‘захоплюючи, здавлюючи який-небудь предмет руками, м’яти, псувати його форму’ [СУМ 2: 537]. *Жмікати*, *жмакати* етимологічно споріднені з *жати*, пор. [ЕСУМ 2: 201].

Поділ. *журитися* ‘сокотання курки’ [Мат.: 152] – закарп. *жу’ритис’а* ‘неспокійно ходити й видавати звуки «ко-ко» (про курку)’ [ССк.: 112]. Семантичний діалектизм, що виник на основі загальнонародного *журитися* ‘засмучуватися, сумувати’.

Висновки. Основна маса подільсько-українських паралелей – іменники (66 %) і дієслова (22%); прикметники становлять 6%, прислівники – понад 4%. Помітну кількість паралелей (понад 16%) досліджуваних говорів репрезентують лексеми, успадковані від праслов’янської мови і втрачені загальнонародною українською мовою, зокрема: *ватра*, *відіти*, *в’їлий*, *глотá*, *г’уня*, *гір’оші*, *жвати* та інші. Окремі з них мають індоєвропейське коріння (*ватра*, *в’їлий*, *дєргати*, *жвати*). Найбільше серед спільних новотворів досліджуваних говорів таких лексем, що появилися внаслідок словотворення на власному мовному ґрунті (в основному суфіксальним способом): *вд’атний*, *весєлиця*, *вечірнічтити*, *взимі*, *вліті*, *вор’оска*, *втир’алник*, *в’їйко*, *в’їйна*, *гєнди*, *гогошітисся*, *головáч*, *грєбло*, *грань*, *гуцавник*, *димка*, *дівочити*, *дїлниця*, *драчувати*, *жаліва* та інші. Внаслідок словоскладання утворилася лексема *довголабий*, шляхом переосмислення загальноновживаного слова *журитися* появилися новотвір *журитися* ‘сокорити’ (про курку). Ряд слів виник в обох говорах у результаті запозичень в основному з румунської, угорської, польської мов (*бєса́ги*, *бокáнчі*, *б’унда*, *вінчувати*, *в’урда*, *га́зда* (*га́зда*), *танч*, *г’ляг* (*кл’ат*), *дєрга*). Що стосується угорських запозичень у подільському говорі, то вони могли появилися через посередництво інших західноукраїнських говорів, як це видно на прикладі лексеми *танч* (див. вище).

2. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови у 7 т. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.
3. Мат. – Матеріали до словника подільського говору. Упор. І.В. Гороф'янюк. Вінниця, 2021. 461 с.
4. Сабадош – Сабадош І.В. Українська лексика в просторі і часі. Збірник праць. Ужгород, 2015. 688 с.
5. СБГ – Словник буковинських говірок. За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці, 2005. 688 с.
6. ССк. – Сабадош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокириця Хустського району. 2-е видання, змінене і доповнене. Ужгород, 2021. 598 с.
7. СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970–1980. Т. 1–11.
8. Шило – Шило Г.Ф. Наддністрянський регіональний словник. Львів; Нью-Йорк, 2008. 288 с.
9. DLRM – Dicționarul limbii române moderne. București, 1958. 961 p.
10. Jan. – Janów J. Słownik huculski. Opracował i przygotował do druku J. Rieger. Kraków, 2001. XXX, 306 s.
11. TESz – A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Budapest, 1967–1984. 1–4. k.

References

1. Дзендзелевский – Dzendzelevskiy Io.A. (1963) Lingvogeograficheskie svдетельства о расселении подolian и volynian F. Koriatovicha в Zakarpatye [Linguogeographic evidence of the settlement of F. Koryatovich's Podolyans and Volynians in Transcarpathia]. *Voprosy teorii i istorii yazyka. Sbornik v chest prof. B.A. Larina.* Leningrad. S. 96–104 [in Russian].
2. ЕСУМ – Etymologichnyi slovnyk ukrainskoi movy (1982–2012): u 7 t. [The Etymological Dictionary of the Ukrainian Language]. Kyiv: Naukova dumka. T. 1–6 [in Ukrainian].
3. Мат. – Materialy do slovnyka podilskoho hovoru (2021) [Materials for the dictionary of the Podil dialect]. Ordered by I.V. Horofianiuk. Upor. I.V. Horofyanyuk. Vinnyca. 461 s. [in Ukrainian].
4. Сабадош – Sabadosh I.V. (2015) Ukrainska leksyka v prostori i chasi. Zbirnyk prac [Ukrainian vocabulary in space and time. Collection of works]. Uzhhorod. 688 s. [in Ukrainian].
5. СБГ – Slovnyk bukovynskykh hovirok (2005) [Dictionary of Bukovinian idioms]. Za zah. red. N.V. Huvvanyuk. Chernivci. 688 s. [in Ukrainian].
6. ССк. – Sabadosh I.V. (2021) Slovnyk zakarpatskoi hovirky sela Sokyrnytsia Khustskoho rayonu [Dictionary of the Transcarpathian dialect of the Sokyrnytsia village, Khust district]. 2-е vydannia, zminene i dopovnene. Uzhhorod. 599 s. [in Ukrainian].
7. СУМ – Slovnyk ukrainskoi movy (1970–1980) [Dictionary of the Ukrainian Language]. T. 1–11. Kyiv [in Ukrainian].
8. Шило – Shylo H.F. (2008) Naddnistrianskiy regionalny slovnyk [G.F. Shilo Transnistrian regional dictionary]. Lviv; Nyu-York. 288 s. [in Ukrainian].
9. DLRM – Dicționarul limbii române moderne (1958) București. 961 p. [in Romanian].
10. Jan. – Janów J. (2001) Słownik huculski. Oprac. i przygotował do druku J. Rieger. Kraków. XXX, 306 s. [in Polish].
11. TESz – A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (1967–1984). Budapest. 1–4. k. [in Hungarian].

ABOUT THE LEXICAL AND SEMANTIC PARALLELS OF THE PODIL AND TRANSCARPATHIAN DIALECTS

Abstract. The proposed article is the first relatively significant attempt to study the connections between Podillya and Transcarpathian dialects at the lexical and semantic level. Such lexical and semantic parallels of the named dialects, which have not become normative in the modern Ukrainian language, as well as some rarely used in it or obsolete ones, are studied. And only a few of them are known as colloquial in the literary language. More than 51% of the dialectal parallels identified by the author are included in DUL in 11 volumes and are illustrated with quotations from the works of writers from Western Ukraine, who were born in the territory of the south-western dialect, mainly from the texts of I. Franko, M. Kotsyubynskyi and others.

The study of inter-dialectal relations of a certain language has important theoretical and practical significance. Despite this, the relationship between different dialects of the Ukrainian language has been studied quite poorly, in particular, the parallels of the Podillya and Transcarpathian dialects have hardly been studied. Therefore, the proposed work is the first attempt in this regard, made on the basis of quite significant factual material available in the dictionaries of the Podillya and Transcarpathian dialects. About 250 lexical and semantic parallels of the Podillya and Transcarpathian dialects were found in these dictionaries. The material for the letters A–Z was selected for analysis, that is 67 parallels (27%).

The bulk of Podillya and Transcarpathian parallels are nouns and verbs (88%). A notable number of parallels of the investigated dialects are lexemes inherited from the Proto-Slavic language and lost in the national Ukrainian language, in particular. Among the joint innovations of the studied dialects, the largest number of such lexemes appeared as a result of word formation on their own linguistic background (about 25%). Several words appeared in both dialects as a result of borrowings, mainly from Romanian, Hungarian, and Polish languages.

Keywords: Ukrainian language, lexical and semantic parallels, Podillya dialect, Transcarpathian dialect, Proto-Slavic name, borrowings.

© Сабадош І., 2023 р.

Іван Сабадош – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; 44sabados@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-2992-8294>

Ivan Sabadosh – Doctor of Philology, Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; 44sabados@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-2992-8294>

НАЗВИ-ОРІЄНТИРИ В МІКРОТОПОНІМІКОНІ ЖИТОМИРЩИНИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'373.7-042.2

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).392–399

Сарган Н. Назви-орієнтири в мікротопоніміконі Житомирщини; кількість бібліографічних джерел – 17; мова українська.

Анотація. Близькість до народних географічних термінів – одна з типових рис мікротопонімів. Назви-орієнтири це яскраво ілюструють, оскільки не містять інформації про сам денотат, а лише вказують на його розташування щодо іншого, більш відомого. У пропонованому дослідженні ми поставили за мету: систематизувати вказану групу назв малих топооб'єктів за способом творення й визначити найбільш продуктивні їхні моделі на досліджуваній території; схарактеризувати їх за якісними та кількісними параметрами. Реалізація мети передбачає виконання таких завдань: виокремлення мотивувальних основ мікротопонімів у межах досліджуваної системи; дослідження зв'язків між різними назвами в синхронії та формальних змін одного оніма в діахронії. У процесі дослідження виокремлено характерні прийменники для творення назв-орієнтирів досліджуваного регіону, серед них: *за, під, при, межі, на, біля (у), коло, в, над*. Наступним етапом став розподіл матеріалу на групи: прості (префіксального й префіксально-суфіксального способу творення) та складені. Серед простих мікротопонімів префіксального способу творення найпродуктивнішою стала модель: префікс + апелятив / пропріатив у Н. в. одн. (*Заруда, Заріка, Загай*). Префіксально-суфіксальний (конфіксальний) спосіб творення простих онімів найбільш широко проілюструвала модель префікс + апелятив / пропріатив у Н. в. одн. + суфікс *-*ье* (*Залозье, Підгалля, Подзеля*). Складені конструкції найчастіше утворювали від іменників у М. в. одн. і мн. та О. в. одн. (*На болотах, В піщанках, Під гаєм, За селом*). Загалом на прикладі назв-орієнтирів Житомирщини проілюстровано прямий зв'язок між семантикою географічних термінів в основі мікротопонімів та природними властивостями досліджуваного ареалу (*За бором, На болотах, Залісоччя, Заруда*); зміни окремих онімів, зумовлені впливом народної етимології та мовними особливостями регіону (*Забороддя < Заброддя, Зазір'я < Заозер'є*); стійкість деяких назв, попри властиву мікротопонімам ознаку короткотривалості їх існування (*Заборье, бол. – Забор'є, х.*).

Ключові слова: мікротопонімія, назви-орієнтири, прийменник, апелятив, пропріатив, Житомирщина.

Постановка проблеми. Назви-орієнтири – яскравий приклад близькості мікротопонімів до народних географічних термінів. Фіксація та вивчення назв-орієнтирів – важливе завдання для топоніміки, оскільки такі назви, поєднуючи онімний матеріал із апелятивними синтаксичними конструкціями, є «візитними картками серед інших видів топонімів», «у них яскраво відбивається говіркова практика мовців, різні фонетичні процеси, важливі для історії мови» [Сокіл 2007, с. 86].

Аналіз досліджень. Мовознавці висловлюють різні думки з приводу статусу аналізованих назв, оскільки, на відміну від однолексемних безафіксних і афіксальних мікротопонімів, вони не містять жодної інформації про сам іменованний об'єкт, а лише визначають його розташування щодо іншого, примітного на місцевості. Унаслідок такої номінації іменованний об'єкт надалі залишається безіменним. [Білінська 2013, с. 7].

Н.В. Сокіл зазначає, що коли багатьом мешканцям села відомі такі словосполучення, як, скажімо, *У Кичирці, На Полянках* на позначення того чи іншого топооб'єкта, то, безперечно, вони побутують як оніми [Сокіл 2007, с. 118]. Ю.О. Карпенко такі конструкції відносив до складу мікротопонімів, зауважуючи, що їх доцільніше визначати не як назви-орієнтири (оскільки орієнтирами тут є ті об'єкти, від яких утворено назву), а як орієнтувальні назви [Карпенко 1967, с. 21].

Мета статті, завдання. Мета роботи – зібрати та класифікувати назви-орієнтири, що побутують на Житомирщині, за способом творення, визначити

найбільш продуктивні їхні моделі, схарактеризувати їх за якісними та кількісними параметрами, простежити територію поширення тощо.

Методи та методика дослідження. Основні методи дослідження: порівняльно-зіставний, який дав змогу встановити зв'язки між різними назвами в синхронії та простежити за формальними змінами однієї назви в діахронії; структурний, семантичний та словотвірний аналіз, що уможливив виокремлення дериваційних моделей і мотивувальних основ у межах досліджуваної системи; кількісний метод, застосування якого зумовлено необхідністю визначення продуктивності певних структурних груп назв; картографічний метод, який дав змогу дослідити назви, орієнтуючись на особливості місцевості або на інформацію, наявну в інших зафіксованих онімах; описовий, за допомогою якого здійснено фіксацію отриманих відомостей.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, просторові співвідношення двох об'єктів виражаються прийменниками [Карпенко 1967, с. 21], які відіграють особливу роль в онімізації. «Без прийменника власна назва входила б до низки мікротопонімів простої структури з ідентифікуючими, індивідуалізуючими функціями, але без своєїрідної просторової» [Сокіл 2007, с. 86]. Окрім того, у деяких випадках прийменник у складі оніма містить важливу інформацію про місце його творення. Наприклад: фіксація назви *Заболотье* поряд із болотом на межі Рівненської та Житомирської областей [Шуберт] указує на те, що місцем її творення, найімовірніше, була територія сучасних сіл Покровське

та Михайлівка Олевського р-ну, оскільки урочище розташоване за болотом, що локалізоване біля них.

Характерними для мікротопонімікону досліджуваного регіону є приєменники *за, під, при, межі, на, біля (у), коло, в, над*. Продуктивний у творенні місцевих мікротопонімів формант *за*, що вказує на 'місце, яке розташоване далі, по інший бік об'єкта / предмета чи місця, названого в основі топоніма' [Подольська 1983, с. 43], та *під*, що означає простір 'біля, поблизу якого щось відбувається, розташовується, міститься', 'де або поблизу якого відбулася певна історична подія', 'який включає у свій склад те, що є його часткою або чимсь підпорядкованим, допоміжним' [СУМ, 7, с. 391]. Приєменник *при* вживають на позначення території 'біля, поблизу якої щось відбувається, розташовується, міститься', '[об'єкта], який включає у свій склад те, що є його частиною або чимось підпорядкованим, допоміжним' [СУМ, 7, с. 549]. Приєменник *межі* вказує на просторове розташування предмета чи вияв дії посередині чого-небудь [СУМ, 4, с. 726]. *На* вказує на ареал, 'на якому розташовується, міститься хто-, що-небудь' [СУМ, 5, с. 11]. Приєменники *біля* та *коло* позначають місце 'коло, близько, недалеко' якого щось розміщене [СУМ, 1, с. 185; СУМ, 4, с. 227]. *В* вказує на місце, 'в якому, де відбувається дія чи хто-, що-небудь міститься, перебуває' [СУМ, 1, с. 270]. Приєменник *над* вживають на позначення місця, вище від якого щось розташоване [СУМ, 5, с. 59].

Прості префіксальні мікротопоніми, як-от *Заболотье, Запрудье, Запрудь* [Шуберт], учені вважають похідними від складених приєменникових, оскільки вони «визначають розташування одного об'єкта відносно інших» [Адамович 1971, с. 26], а «в плані діахронії виявляється їхній генетичний зв'язок» [Карпенко 1967, с. 60]. Варто зауважити, що в окремих випадках префіксація могла реалізуватися на апелятивному рівні, тому точно сказати важко, чи це лексикалізовані приєменникові конструкції, чи апелятиви, що пройшли процес онімізації. Пор. назви *Залисся* – х. побл. с. Радогоса Лугинського р-ну [Костриця 2002, с. 115] < *залисся* 'місцевість за лісом', 'узлісся' [ЕСУМ, 3, 265]; *Загребелье* – уроч. побл. с. Журжевичі Олевської міської громади [Шуберт] < *загребелья* 'місце, ділянка і т. ін. за греблею' [ВТССУМ, с. 386]; *Заріччя* – х.: 1) у складі Дерганівської с. р. Ружинського р-ну; 2) у складі Ворсівської с. р. Малинського р-ну; 3) у складі Ласківської с. р. Народицького р-ну; 4) у складі Юрівської с. р. Олевського р-ну [АТУЖ, с. 287] < *заріччя* 'місцевість за річкою' [СУМ, 3, с. 293]; *Прилуки* – х. у складі Жолонської с. р. Овруцького р-ну [АТУЖ, с. 415] < *прилука* 'місце, поросле травою та кущами або очеретом, що трапляється по берегах річок, озер' [СУМ, 6, с. 661] тощо.

Дослідження назв-орієнтирів передбачає їх розподіл на групи: прості (префіксального й префіксально-суфіксального (конфіксального) способу творення) та складені. Прості мікротопоніми кількісно переважають. Розглянемо назви, утворені префіксальним способом. Серед них виокремлюємо такі дериваційні моделі:

Преф. + апелятив у Н. в. одн.: *Завишень* – уроч. побл. с. Собичин (сучас. с. Михайлівка) Олевської міської громади [Шуберт], *Завишня* – х. у складі Собичинської с. р. Олевського р-ну [АТУЖ, с. 281]. Розташування цих топооб'єктів поряд із оронімом *Вивешень* дає підстави вважати, що досліджувані назви утворені від апелятивів **вишень, вишня* < *вишній* 'високий' [ЕСУМ, 1, с. 382]. *Заволока* – х.: 1) у складі Радогосанської с. р. Лугинського р-ну; 2) у складі Озерянської с. р. Олевського р-ну [АТУЖ, с. 281] < *волока* 'місце, де починається річка', 'заболочене місце, де є рівчаки, росте осока, вільха, осика', 'вузька смужка болота', 'ліс', 'продовгувата вузька ділянка серед поля', 'низинне, заболочене, але прохідне літом місце, заросле березою, вільхою, кущами' [Шийка 2013, с. 19]; 'ділянка землі площею близько 16,8 га' [ВТССУМ, с. 200].

Загай – фільв. Новоград-Волинського пов. Новочортурської вол. [Костриця, с. 114] < *гай* 'невеликий ліс', 'ліс між полянами, перелісок' [Шийка 2013, с. 310]; 'рідкий ліс', 'невеликий, переважно листяний ліс' [Данилюк 2013, с. 31]; 'невеликий, перев. листяний ліс' [СУМ, 2, с. 15]. *Загребля* – х.: 1) у складі Вербівської с. р. Народицького р-ну; 2) Барвінківської с. р. Чоповицького р-ну [АТУЖ, с. 319] < *гребля* 'штучний насип, що перегороджує річку, ставок' [Шийка 2013, с. 310]; 'гідротехнічна споруда, що перегороджує річку або інший водотік для створення водосховищ, одержання енергії і т. ін.' [СУМ, 2, с. 163]. *Зажерело* – х. Майданської с. р. Олевського р-ну [АТУЖ, с. 282] < *жерело* 'джерело', 'місце, звідки витікає мала водна артерія', 'місце, звідки витікає вода' [Шийка 2013, с. 331]; 'місце в річці, де вирує вода' [Данилюк 2013, с. 43]; *джерело* 'потік води, що утворюється внаслідок виходу підземних вод на поверхню землі' [Грінченко, 1, с. 480; СУМ, 2, с. 262]. *Замайдан* – уроч. побл. с. Липляни Малинської міської ради [АТУЖ, с. 281] < *майдан* 'частина території, місцевості', 'площа', 'вільна від будівель місцевість', 'невелика (переважно кругла) площа серед лісу вільна від дерев' [Шийка 2013, с. 365]; 'галявина в лісі на підвищеному місці, де провадилось смолокуріння' [СПГ, с. 120]; 'лісова галявина', 'невелике рівне місце на землі, призначене для чого-небудь' [ВТССУМ, с. 637]. *Запрудь* – бол. побл. сучас. с. Радовель Олевської міської громади [Шуберт] < *за прудом* < *пруд* 'водойма' [Шийка 2013, с. 399]; 'швидка течія води, ріки' [СУМ, 8, с. 359]; *пруд* 'грузьке болото, де трясеться, колишеться земля' [Данилюк 2013, с. 112]. Зауважмо, що лексема *запрудь* 'дамба' [Шийка 2013, с. 337], що притаманна для поліських говорів, теж могла стати мотивувальною основою для вказаного мікротопоніма. *Заріка* – х. Голишівської с. р. Олевського р-ну [АТУЖ, с. 286] < *ріка* 'водний потік, що живиться із джерела або стоком атмосферних опадів і тече по видовжених зниженнях рельєфу від верхів'я до гирла' [СУМ, 8, с. 574]. *Заруда* – вис. у складі Вербівської с. р. Андрушівського р-ну; х., уроч. Меленецької с. р. Любарського р-ну; х. Лісово-Слобідської с. р. Янушпільського р-ну [АТУЖ, с. 288] < *руд* 'болото з іржавою

водою' [Шийка 2013, с. 408]; 'іржаве болото' [СПГ, с. 188]; 'гірська порода або мінеральне утворення, що містить у собі метали та їх сполуки' [СУМ, 8, с. 895].

Преф. + апелятив у Р. в. одн. *Укаменя* – уроч. pobl. с. Покровське Олевської міської громади [Шуберт] < *камень* 'окремий камінь', 'місце добування каменю' [Шийка 2013, с. 344]; *камінь* 'тверда гірська порода у вигляді суцільної маси або окремих шматків, що не кується й не розчиняється у воді', 'окремий шматок, брила такої гірської породи' [СУМ, 4, с. 83].

Преф. + апелятив у Н. в. мн. *Заброди* – х. Тхоринської с. р. Словечанського р-ну [АТУЖ, с. 281] < *за бродами* < *брод* 'мілководна ділянка, яку можна перейти чи переїхати', 'місце, в якому переходять річку', 'стежка в болоті', 'мілина в річці', 'кладка' [Шийка 2013, с. 344]; 'дорога через болото', 'мілка ділянка у водоймі, яку можна перейти' [Данилюк, с. 18]; 'мілке місце річки, озера або ставка, в якому можна переходити або переїжджати на інший бік' [ВТССУМ, с. 96]. *Залози* – х. у складі Юрівської с. р. Олевського р-ну [АТУЖ, с. 284] < *лоза* 'народна назва деяких кущових порід верби' [СУМ, 4, с. 541]. *Запруды* – уроч. pobl. с. Голиші (сучас. Калинівка) Олевського р-ну [Шуберт] < *за прудом* < *пруд* < *пруд* 'водойма' [Шийка 2013, с. 399], 'швидка течія води, ріки' [СУМ, 8, с. 359]. *Подлипы* – уроч. pobl. с. Липляни Чоповицької с. р. [Шуберт] < *липы* 'місце, де росла липа' [Шийка 2013, с. 104]; *липа* 'дерево з серцеподібним зубчастим листям і жовтим пахучим медоносним цвітом' [СУМ, 4, с. 487].

Преф. + пропріатив у Н. в. одн.: *Забуда* – х. Скуратівської с. р. Малинської окр. [АТУЖ, с. 281]. На карті в цьому місці зафіксовано населений пункт *Буда Каменецкая* [Шуберт], тому найбільш імовірно утворення зазначеного мікротопоніма від компонента *Буда*. *Зав'юнище* – уроч. pobl. с. Хочине Олевської міської громади [Шуберт]. В основі мікротопоніма – компонент *В'юнище* < назви топооб'єкта *Бродь-В'юнище*, зафіксованого поруч. *Загуйва* (*Надгуйва* [АТУЖ, с. 372]) – х. у складі Гальчинської с. р. Андрушівського р-ну [АТУЖ, с. 282]. Назву утворено від гідроніма *Гуйва*, pobl. якого був розташований досліджуваний населений пункт. *Подкалита* – уроч. pobl. сучас. с. Білокоровичі Олевської міської громади [Шуберт]. Мікротопонім утворено від гелоніма *Калита*, зафіксованого поблизу х. *Підбрачівка* в складі Обиходівської с. р. Чоповицького р-ну [АТУЖ, с. 405]. На карті мікротопоніма не відзначено, проте в указаному місці зафіксовано потамонім *Брочевка* [Шуберт], що, ймовірно, із певною фонетичною зміною (*o* > *a*) став основою для творення назви *Підбрачівка*. *Підвирва* (*Під Вирвою*) – х. Федорівської с. р. Малинського р-ну [АТУЖ, с. 404]. Мікротопонім є орієнтиром щодо ойконіма *Вирва* або потамоніма *Вирва*, що локалізовані поруч [Шуберт; АТУЖ, с. 229]. Проте точно важко встановити, який із них став основою для творення назви *Підвирва*. *Підмелуша* – х. у складі Ковцівської с. р. Лугинського р-ну [АТУЖ, с. 405]. Ойконім утворено від назви села *Омелуша* [АТУЖ, с. 394], відзначе-

ного поруч. *Підрадovelь* – х. у складі Стівпинської с. р. Олевського р-ну [АТУЖ, с. 405]. Мікротопонім утворено від назви сусіднього с. *Радovelь* Олевського р-ну [АТУЖ, с. 419]. *Приміроch* – х. у складі Мірчанської с. р. Радомишльського р-ну [АТУЖ, с. 415]. Мікроойконім мотивовано назвою села *Мірча*, біля якого розташований хутір.

Преф. + пропріатив в О. в. одн. *Падь-В'юнищемь* – уроч. pobl. с. Хочине Олевської міської громади [Шуберт]. Поряд зафіксовано гелонім *Брод-В'юнище*, складник якого *В'юнище* мотивував зазначений мікротопонім.

Преф. + пропріатив у Н. в. мн.: *Підостапи* – х. у складі Ковцівської с. р. Лугинського р-ну [АТУЖ, с. 405]. Локалізація в цій місцевості ойконіма *Остапи* [АТУЖ, с. 394] дає підстави вважати його твірною основою для досліджуваної назви.

Мікротопоніми, утворені префіксально-суфіксальним (конфіксальним) способом, становлять значну частину назв-орієнтирів. Такий спосіб творення зумовлює використання вже розглянутих прийменників (*за-*, *під-*, *при-* тощо) як префіксів у поєднанні із суфіксами **ьje* (збірності) *-к(a)*, *-ок*, *-(ц)ин-а*.

Преф. + апелятив у Н. в. + суф. *-ьje.

Заболотье – уроч.: 1) pobl. сучас. с. Хочине Олевської міської громади; 2) pobl. сучас. с. Покровське Олевської міської громади [Шуберт]; *Заболоття* – х.: 1) Голишівської с. р. Олевського р-ну; 2) Бігунської с. р. Словечанського р-ну [АТУЖ, с. 280]. *Заболотье, Заболоття* < *за болотом* < *болото* 'низинна місцевість, залита водою, заболочена низина', 'низинна місцевість, поросла травою, де весною стоїть вода', 'грузьке місце', 'пасовище на болоті', 'баюра', 'калюжа', 'грязюка', 'мокрый луг', 'мокра місцевість, вкрита рослинністю', 'багно', 'торф'яник', 'торфовище', 'поле, де раніше була болотиста місцевість', 'трясовина', 'частково осушена драговина', 'непрохідні хащі', 'розріджений водою чорний донний ґрунт', 'невелике місце із стоячою прогнилою водою і гряззю' [Шийка 2013, с. 290; Данилюк 2013, с. 17]; 'грузьке місце з надмірно зволуженим ґрунтом, часто із стоячою водою та вологолюбною рослинністю', 'багно, трясовина', 'розріджена внаслідок дощів, розтавання снігу та ін. земля на шляхах, стежках і т. д.', 'грязюка' [ВТССУМ, с. 91]. *Заборье* – бол. pobl. сучас. с. Журжєвичі Олевської міської ради [Шуберт], *Забор'є* – х. Журжєвицької с. р. Олевського р-ну [АТУЖ, с. 280] < *за бором* < *бор* 'бір', 'сосновий ліс' [Шийка 2013, с. 290], *бір, бир* 'високий старий ліс', 'бір, великий сосновий ліс', 'хвойний ліс', 'мішаний ліс' [Шийка 2013, с. 290]; 'сосновий або інший хвойний ліс; також мішаний ліс із переважанням сосни', 'взагалі будь-який ліс' [ВТССУМ, с. 84]. Прикметно, що ця назва локалізована поряд із урочищами *Хвоя* та *Подсека* [Шуберт]. Це може бути додатковим свідченням її мотивації. Назва хутора *Забор'є* виникла внаслідок трансонімізації відповідного гелоніма. *Заброддя* – х. Остапівської с. р. Лугинського р-ну, *Забороддя* (*Заброддя*) – х. Норинської с. р. Овруцького р-ну [АТУЖ, с. 280–281] < *за бродом* < *брод* 'мілководна ділянка, яку можна пере-

йти чи переїхати', 'місце, в якому переходять річку', 'стежка в болоті', 'мілина в річці', 'кладка' [Шийка 2013, с. 344]; 'дорога через болото', 'мілка ділянка у водоймі, яку можна перейти' [Данилюк 2013, с. 18]; 'мілке місце річки, озера або ставка, в якому можна переходити або переїжджати на інший бік' [ВТССУМ, с. 96]. Мікротопонім *Забороддя* – вторинна форма від *Заброддя*, що підтверджує наявність на карті урочища *Льсковській Бродь* pobl. с. Норинськ [Шуберт]. Епентетичний -о- міг виникнути внаслідок народноетимологічного зближення з лексемою *борода* або ж унаслідок помилкового запису назви **Заброддя*. *Заволоччя* – х. у складі Воняківської с. р. Лугинського р-ну [АТУЖ, с. 281] < за *волокою* < *волока*. Беручи до уваги розгалуженість русла річки, що протікала поблизу місця фіксації хутора [Шуберт], припускаємо, що мотивувальним був або апелятив *волока* 'місце, де починається річка', 'заболочене місце, де є ривчак, росте осока, вільха, осика' [Шийка 2013, с. 19], або *влока* 'у давнину – назва місця найбільшого зближення двох судноплавних річок, де суходолом перетягали від однієї до другої човни та вантажі' [СУМ, 1, с. 729]. Зауважимо, що семантика лексеми *волока* на досліджуваній території досить широка й характеризує її природні реалії: 'вузька смужка болота', 'ліс', 'продовгувата вузька ділянка серед поля', 'низинне, заболочене, але прохідне літом місце, заросле березою, вільхою, кущами' [Шийка 2013, с. 19]; 'на території України, а також у Польщі, Литві, Білорусії в другій половині XV–XVII ст. – ділянка землі площею близько 16,8 га' [ВТССУМ, с. 200]. *Загаліє* – х. у складі Юрівської с. р. Олевського р-ну [АТУЖ, с. 282], *Загаліє* – уроч. pobl. сучас. с. Радовель Олевського р-ну [Шуберт] < за *галом* < *гало* 'низька болотиста місцевість, де косять сіно', 'прогалина, місце, на якому немає дерев у лісі', 'лісова поляна', 'безліса територія', 'місцевість, яку весною заливає вода' 'болото', 'незаросле, непрохідне болото' [Шийка 2013, с. 310]; 'кругла поляна в лісі', 'круглий простір на озері, що не заріс водоростями', 'лісове озеро' [Грінченко, 1, с. 268]. Зважаючи на фізико-географічне розташування регіону, важко точно визначити, яка із сем апелятива *гало* стала мотиваційною основою назви, оскільки всі означувані реалії поширені на досліджуваному терені. *Задерев'є* – х. Майданської с. р. Олевського р-ну [АТУЖ, с. 282] < за *деревами* < *дерéва* 'посадка дерев', 'групи дерев', 'поодинокі дерева' [Шийка 2013, с. 325]; *дерево* 'багаторічна рослина з твердим стовбуром і гіллям, що утворює крону' [СУМ, 2, с. 246]. *Зазір'я* – х. pobl. сучас. с. Озеряни Олевського р-ну [Костриця, с. 114]. Назва сформувалася внаслідок таких фонетичних змін: *Зазір'я* (*Зазір'є*) < **Заозерря*. На карті такі назви не відзначені, натомість зафіксовано значну кількість гелонімів *Озеро Корма*, *Оз. Черне*, *Брод* тощо [Шуберт], що підтверджує пропонувану мотивацію мікротопоніма *Зазір'я* < **Заозерря* < за *озерами* < *озиро* 'озеро', 'долина, в якій збирається вода' [Шийка 2013, с. 376]; *озеро* 'природна або штучна заглибина, заповнена водою', 'велика кількість якої-небудь рідини' [СУМ, 5, с. 653]. *Залісоччя* – х. у складі Артинської с. р. Олевського р-ну [АТУЖ, с. 284] < за

ліском < *лісок* – зменш.-пестл. до *ліс* 'велика площа землі, заросла деревами і кущами', 'дерева, які ростуть на такій площі' [СУМ, 4, с. 522]. *Залозьє* – уроч. pobl. с. Липляни Чоповицької с. р. [Шуберт] < за *лозами* < *лоза*, *лози* 'зарості лози' [Шийка 2013, с. 364]; 'народна назва деяких кущових порід верби' [СУМ, 4, с. 541]. *Залужсьє* – уроч. pobl. с. Хочине Олевської міської громади [Шуберт], *Залужсьє* – х. у складі Гриновецької с. р. Любарського р-ну [АТУЖ, с. 284; Костриця 2002, с. 115] < за *лугом* < *луг* 'рівна місцевість, поросла травою', 'сінокіс', 'низина, поросла травою', 'низина, поросла лісом', 'невелика ділянка засіяна травою' 'пасовище', 'берег' [Шийка 2013, с. 364]; 'заболочена місцевість із сінокосом і вільховим лісом', 'низина, поросла травою', 'низина, яка заливається водою', 'низина біля річки', 'місце, де косять сіно', 'місце, де випасають корів', 'мокра, заболочена низина', 'природна стояча водойма', 'частина водної поверхні, вільна від заростей', 'необроблене поле' [Данилюк 2013, с. 79]; 'поросла травою та кущами лука, що використовується як пасовисько й сіножать', 'низина, поросла лісом' [ВТССУМ, с. 628]. *Замлиння* – х. Великоцвілянської с. р. Новоград-Волинського р-ну [АТУЖ, с. 285] < за *млином* < *млин* 'споруда, що розмелює зерно на борошно за допомогою вітряної, водяної, парової та ін. енергії' [СУМ, 4, с. 764]. *Замостя* – кол. Новоград-Волинського пов. Сербівської вол. [Костриця 2002, с. 116] < за *мостом* < *міст* 'з'єднання між берегами річки' [Шийка 2013, с. 368]; 'споруда для переїзду або переходу через річку, залізницю, автомагістраль, яр і т. ін.' [СУМ, 4, с. 749]. *Запрудьє* – уроч. pobl. с. Майдан-Копищенський Олевської міської громади [Шуберт] < за *прудом* < *пруд* 'водойма' [Шийка 2013, с. 399]; 'швидка течія води, ріки' [СУМ, 8, с. 359]; *прудá* 'грузьке болото, де трясеться, колишеться земля' [Данилюк 2013, с. 112]; 'швидка течія води, ріки' [СУМ, 8, с. 359].

Засуччя – х. у складі Радовельської с. р. Олевського р-ну [АТУЖ, с. 288] < за *суком*, *суками* < *сук* 'великий відросток, який відгалужується від стовбура дерева', 'частина зрубаної, зломленої, всохлої і т. ін. гілки, що залишилася на дереві' [ВТССУМ, с. 1412]. *Заруддє* – х. у складі Сорокопенської с. р. Словечанського, *Заруддя* – х.: 1) у складі Ліщинської с. р. Іванківського р-ну; 2) у складі Краснобрідської с. р. Радомишльського р-ну < *рудá* 'болото з іржавою водою' [Шийка 2013, с. 408]; 'іржаве болото' [СПГ, с. 188]; 'гірська порода або мінеральне утворення, що містить у собі метали та їх сполуки' [СУМ, 8, с. 895]. Зауважимо, що велика кількість назв, похідних від апелятива *руда*, зумовлена наявністю покладів залізної руди на досліджуваній території.

Підгалля – х. у складі Богданівської с. р. Овруцького р-ну [АТУЖ, с. 404] < під *галом* < *гало* 'низька болотиста місцевість, де косять сіно', 'прогалина, місце, на якому немає дерев у лісі', 'лісова поляна', 'безліса територія', 'місцевість, яку весною заливає вода' 'болото', 'незаросле, непрохідне болото' [Шийка 2013, с. 310]; 'кругла поляна в лісі', 'круглий простір на озері, що не заріс водоростями', 'лісове озеро' [Грінченко, 1, с. 268]. *Підгір'є*

– х. у складі Радовельської с. р. Олевського р-ну [АТУЖ, с. 404] < *під горою* < *горá* ‘велике підвищення, будь-яке високе місце, високий горбок, піщаний нанос, високий берег річки, високе поле’, ‘гора (в загальному значенні)’ [Шийка 2013, с. 314]; ‘підвищення на поверхні рівнини’, ‘невелике підвищення’ [Данилюк 2013, с. 35]; ‘значне підвищення над навколишньою місцевістю або серед інших підвищень’ [СУМ, 2, с. 124]. *Подзеля* – х. у складі Замисловицької с. р. Олевського р-ну [АТУЖ, с. 409] < *під зелом* < *зело* ‘зелень’ [СУМ, 3, с. 556].

Преф. + апелятив + -к(а), -ок

Забрідок – х. Деревницької с. р. Любарського району, *Забродок* – х. у складі Брусилівської вол. Радомиського повіту [АТУЖ, с. 280–281] < *за брідком* < *брід* ‘мілководна ділянка, яку можна перейти чи переїхати’, ‘місце, в якому переходять річку’, ‘стежка в болоті’, ‘мілина в річці’, ‘кладка’ [Шийка 2013, с. 344]; ‘дорога через болото’, ‘мілка ділянка у водоймі, яку можна перейти’ [Данилюк 2013, с. 18]; ‘мілке місце річки, озера або ставка, в якому можна переходити або переїжджати на інший бік’ [ВТССУМ, с. 96]. *Задорожок* – х. Листвинської с. р. Словчанського р-ну [АТУЖ, с. 282] < *за дорогою* < *дорóга* ‘спеціально визначена земельна смуга для організації руху’ [Шийка 2013, с. 328]; ‘смуга землі, по якій їздять і ходять’ [ВТССУМ, с. 320]. *Замогилка* – х. у складі Стівинської с. р. Олевського р-ну [АТУЖ, с. 285] < *могилка* – зменш.-пестл. до *моги́ла* ‘штучне земляне підвищення, курган’ [Данилюк 2013, с. 82]; ‘яма для поховання померлого’, те саме, що горбок ‘невелике округле підвищення на площині’ [СУМ, 4, с. 773]. *Зарічка* – х. у складі Баранівської с. р. Малинського р-ну [АТУЖ, с. 286] < *рі́ка, річка* ‘водний потік, що живиться із джерела або стоком атмосферних опадів і тече по видовжених зниженнях рельєфу від верхів’я до гирла’ [СУМ, 8, с. 574].

Подбозок – уроч. попл. сучас. с. Білорівничі Олевської міської громади [Шуберт] < *бозок* < *боз* ‘бузок’ [СУМ, 1, с. 212; ВТССУМ, с. 90], ‘бузина’ [Грінченко, 1, с. 82]. Бузок належить до культурних рослин. Відповідно території його поширення зазвичай не є такими значними, аби стати орієнтиром для творення мікротопонімів. Тому вважаємо, що назва *Подбозок* мотивована лексею *бозок*, похідною від апелятива *боз* у значенні ‘бузина’.

Прировок – уроч. попл. сучас. с. Покровське Олевської міської громади [Шуберт] < *ровок* < *ров* ‘велика природна заглибина’, ‘велика канава, заповнена водою або без води’, ‘невеликий рівчак по краях дороги’, ‘невелика водна артерія, викопана для осушки болота’, ‘притока річки’ [Шийка 2013, с. 402]; *рів* ‘рів’, ‘канава’, ‘колишне русло річки’ [Шийка 2013, с. 405]; ‘довга глибока канава, розмита водою або викопана в землі’ [СУМ, 8, с. 547].

Межирічка – х.: 1) у складі Підлубівської с. р. Ємільчинського р-ну; 2) у складі Листвинської с. р. Словчанського р-ну [АТУЖ, с. 360] < *рі́ка, річка* ‘водний потік, що живиться із джерела або стоком атмосферних опадів і тече по видовжених зниженнях рельєфу від верхів’я до гирла’ [СУМ, 8, с. 574].

Група назв-орієнтирів складеної структури в

досліджуваному ареалі теж значна, хоч і кількісно менша за попередню. Творення відповідних мікротопонімів відбувалося за такими моделями:

Прийм. + апелятив в О. в. одн. За бором

– х. Пилиповицької с. р. Радомиського р-ну [АТУЖ, с. 280] < *бор* ‘бір’, ‘сосновий ліс’ [Шийка 2013, с. 290], *бір, бир* ‘високий старий ліс’, ‘бір, великий сосновий ліс’, ‘хвойний ліс’, ‘мішаний ліс’ [Шийка 2013, с. 290]; *бір* ‘сосновий або інший хвойний ліс; також мішаний ліс із переважанням сосни’, ‘взагалі будь-який ліс’ [ВТССУМ, с. 84]. *За долиною* – х. попл. с. Верлок Радомиського р-ну [АТУЖ, с. 282] < *до́ліна* ‘низька місцевість’, ‘низина, поросла травою’, ‘міжвисотна низовина’, ‘широка низина’, ‘низина біля річки’, ‘заболочена низина’, ‘болото’, ‘невелике місце зі стоячою прогнилою водою і гряззю’ [Шийка 2013, с. 328]; ‘рівна плоска місцевість, розташована між горами чи горами’ [СУМ, 2, с. 358]. *За ліском* – джерельна крин., с. Павлоч Попільнянського р-ну [СМГУ, с. 134] < *лісо́к* ‘невеликий ліс’, ‘молодий ліс’ [Шийка 2013, с. 362]; зменш.-пестл. до *ліс* ‘земельна площа, на якій ростуть у великій кількості дерева та кущі’ [Шийка 2013, с. 362]; ‘велика площа землі, заросла деревами і кущами’ [СУМ, 4, с. 525]. *За річкою* – х. попл. с. Пилиповичі Радомиського р-ну [АТУЖ, с. 287] < *рі́чка, ріка* ‘водний потік, що живиться із джерела або стоком атмосферних опадів і тече по видовжених зниженнях рельєфу від верхів’я до гирла’ [СУМ, 4, с. 574]. *За селом* – х. попл. с. Баранівка Малинського р-ну [АТУЖ, с. 288; Костриця, с. 119] < *се́ло* ‘населений пункт (звичайно великий) німецького типу, жителі якого займаються перев. обробітком землі’ [СУМ, 9, с. 119].

Під гаєм – х. у складі Болотницької с. р. Нордицького р-ну [АТУЖ, с. 404] < *гай* ‘невеликий ліс’, ‘ліс між полянами, перелісок’ [Шийка 2013, с. 310]; ‘рідкий ліс’, ‘невеликий, переважно листяний ліс’ [Данилюк 2013, с. 31]; ‘невеликий, перев. листяний ліс’ [СУМ, т. 2, с. 15]. *Під каменем* – дж., с. Рудня-Миколаївка Ємільчинськ. р-ну [СМГУ, с. 167] < *ка́мiнь, ка́мень* ‘окремий камінь’, ‘місце добування каменю’ [Шийка 2013, с. 344]; ‘тверда гірська порода у вигляді суцільної маси або окремих шматків, що не кується й не розчиняється у воді’, ‘окремий шматок, брила такої гірської породи’ [СУМ, 4, с. 83]. *Під мохом* – дж., с. Рудня-Миколаївка Ємільчинського р-ну [СМГУ, с. 167] < *мо́х* ‘місце, поросле мохом’, ‘мохове болото’ [Шийка 2013, с. 368]; ‘мохове болото’ ‘маленький ліс’, ‘затоплений ліс’, ‘зарості кущів’, ‘мокра, заболочена низина’ [Данилюк 2013, с. 83]; ‘сланка спорова рослина без коріння та квітів, що росте у вогих місцях, на деревах, камінні’ [СУМ, 4, с. 814].

Прийм. + апелятив у М. в. одн. На брідку – крин., с. Павлоч Попільнянського р-ну; [СМГУ, с. 159] < *брід* ‘мілководна ділянка, яку можна перейти чи переїхати’, ‘місце, в якому переходять річку’, ‘стежка в болоті’, ‘мілина в річці’, ‘кладка’ [Шийка 2013, с. 344]; ‘дорога через болото’, ‘мілка ділянка у водоймі, яку можна перейти’ [Данилюк, с. 18]; ‘мілке місце річки, озера або ставка, в якому можна переходити або переїжджати на інший бік’

[ВТССУМ, с. 96]. *На заводі* – х. у складі Білобережської с. р. Малинського р-ну [АТУЖ, с. 372] < *завод* ‘промислове, перев. велике підприємство’, ‘спеціалізоване господарство, де розводять, розмножують породистих сільськогосподарських тварин, мальків риби, вирощують певні сорти рослин на насіння’ [СУМ, 3, с. 54]. Обидва значення апелятива відображають характерні для досліджуваного регіону реалії, про що додатково свідчать сусідні топоніми *Бльська рудня*, *Ялцевська рудня* [Шуберт]. Проте, зважаючи на наявність річки Ірша в досліджуваній місцевості, вважаємо більш імовірною мотивацію апелятивного компонента в цій назві лексею *заводь* ‘болото біля річки’, ‘тиха течія’, ‘затоплене місце в лісі’ [Данилюк 2013, с. 49]; невелика затока або частина річки з уповільненою течією; мілке місце озера, ставу; затон’ [СУМ, 3, с. 57]. *На полях* – х. у складі Майданської с. р. Олевського р-ну [АТУЖ, с. 372] < *поле* ‘ділянка обробленої землі’ [Данилюк 2013, с. 104]; ‘земельна ділянка’, ‘місце осушеного болота’ [Шийка 2013, с. 393]; ‘безліса рівнина, рівний великий простір’ [СУМ, 6, с. 61]. *На рудці* – колодязь, с. Лісівка Андрушівського р-ну [СМГУ, с. 159] < *рудка* ‘іржаве bagno, болото’ [СУМ, 8, с. 896].

Прийм. + апелятив у Д. в. одн. *Біля криниці* – дж., с. Городець Овруцького р-ну [СМГУ, с. 115] < *криниця* ‘вкопана яма, яка наповнюється водою джерела’, ‘джерело’ [Данилюк 2013, с. 68]; ‘природна невелика яма, заповнена джерельною водою’ [Шийка 2013, с. 353]; ‘глибоко вкопана й захищена цямринами від обвалів яма для добування води з водоносних шарів землі; колодязь’ [СУМ, 4, с. 348].

Прийм. + апелятив у Р. в. одн. *Коло броду* – дж., с. Сарновичі Коростенського р-ну [СМГУ, с. 143] < *брод* ‘мілководна ділянка, яку можна перейти чи переїхати’, ‘місце, в якому переходять річку’, ‘стежка в болоті’, ‘мілина в річці’, ‘кладка’ [Шийка 2013, с. 344]; ‘дорога через болото’, ‘мілка ділянка у водоймі, яку можна перейти’ [Данилюк 2013, с. 18]; ‘мілке місце річки, озера або ставка, в якому можна переходити або переїжджати на інший бік’ [ВТССУМ, с. 96]. *Коло мосту* – х. у складі Борщівської с. р. Радомишльського р-ну [АТУЖ, с. 313] < *міст* ‘з’єднання між берегами річки’ [Шийка 2013, с. 368]; ‘споруда для переїзду або переходу через річку, залізницю, автомагістраль, яр і т. ін.’ [СУМ, 4, с. 749].

Прийм. + апелятив у М. в. мн. *В піщанках* – дж., с. Сарновичі Коростенського р-ну [СМГУ, с. 123] < *піщанка* ‘осадочна гірська порода, що складається з піску, зцементованого глиною, вапном і т. ін.’ [СУМ, 4, с. 553]. *На болотах* – х. у складі Бехівської с. р. Ушомирського р-ну [АТУЖ, с. 372] < *болото* ‘низинна місцевість, залита водою, заболочена низина’, ‘низинна місцевість, поросла травою, де весною стоїть вода’, ‘грузьке місце’, ‘пасовище на болоті’, ‘баюра’, ‘калюжа’, ‘грязюка’, ‘мокрый луг’, ‘мокра місцевість, вкрита рослинністю’, ‘bagно’, ‘торф’яник’, ‘торфовище’, ‘поле, де раніше була болотиста місцевість’, ‘трясовина’, ‘частково осушена драговина’, ‘непрохідні хащі’, ‘розріджений водою чорний до-

нний ґрунт’, ‘невелике місце із стоячою прогнилою водою і гряззю’ [Шийка 2013, с. 290; Данилюк 2013, с. 17]; ‘грузьке місце з надмірно зволуженим ґрунтом, часто зі стоячою водою та вологолюбною рослинністю’, ‘bagно, трясовина’, ‘розріджена внаслідок дощів, розтавання снігу та ін. земля на шляхах, стежках і т. д.’, ‘грязюка’ [ВТССУМ, с. 91].

Прикметно, що серед досліджуваних назв-орієнтирів помітні групи спільнокоренових мікротопонімів. Це зумовлено фізико-географічними особливостями місцевого ареалу, оскільки номінація географічних об’єктів найчастіше відбувається способом онімізації апелятивів. Волога, лісиста й болотиста місцевість, велика кількість покладів залізної руди тощо вплинули на часту мотивацію досліджуваних мікротопонімів такими географічними термінами:

Бір: *За бором* [АТУЖ, с. 280], *Забор’є* [АТУЖ, с. 280, Шуберт].

Болото: *Заболотье* [Шуберт], *Заболоття* [АТУЖ, с. 280], *На болотах* [АТУЖ, с. 372].

Брід: *Заброддя*, *Забороддя* [АТУЖ, с. 280–281], *Забрідок*, *Забродок* [АТУЖ, с. 280–281], *На брідку* [СМГУ, с. 159].

Гай: *Загай* [Костриця 2002, с. 114], *Під гаєм* [АТУЖ, с. 404].

Гало: *Загалле* [АТУЖ, с. 282], *Загалье* [Шуберт], *Підгалля* [АТУЖ, с. 404].

Лісок: *Залісоччя* [АТУЖ, с. 284], *За ліском* [СМГУ, с. 134].

Пруд: *Запрудье*, *Запруд*, *Запруды* [Шуберт].

Ріка: *Заріка*, *Зарічка* [АТУЖ, с. 286].

Руда: *Заруда*, *Зарудде*, *Заруддя* [АТУЖ, с. 288].

Висновки. Підсумовуючи структурно-семантичний аналіз фрагмента назв-орієнтирів Житомирщини, зазначимо, що вони становлять значну частку серед усіх мікротопонімів досліджуваного регіону. Крім цього, такі назви дають можливість детально схарактеризувати мовні особливості та фізико-географічні властивості вказаного терену.

Серед аналізованих мікротопонімів найбільш частотними є конструкції з прийменником (префіксом) *за* (*Заруда*, *Залісоччя*, *За бором*). Показовою є група мікротопонімів, утворених за допомогою прийменника (префікса) *під* (*Підгір’є*, *Під каменем*, *Підвирва* (*Під Вирвою*)).

З погляду структури найбільш продуктивною є префіксально-суфіксальна (конфіксальна) модель із давнім суфіксом збірності **-ьје* (*Замлиння*, *Залозьє*, *Підгалля*, *Подзелля*) та формантами *-к(а)*, *-ок* (*Забродок*, *Замогилка*, *Подбозокь*, *Приривокь*, *Межирічка*).

Окремі назви демонструють зміни, зумовлені народною етимологією та / або діалектними мовними особливостями регіону (*Забороддя* < *Заброддя*, *Зазір’я* < *Заозер’я*).

Вивчення мікротопонімів, похідних від семантично близьких апелятивів, дає змогу схарактеризувати природні особливості ареалу. Це, наприклад, назви, похідні від лексем на позначення різних видів рослинного покриву (*бір:* *За бором*, *Забор’є*;

гай: Загай, Під гаєм; ліс: Залісоччя, За ліском), а також мікротопоніми, утворені від апелятивів, що вказують на наявність у місцевих ґрунтах природних копалин (руда: Заруда, Заруддє, Заруддя) тощо. Деякі мікротопоніми аналізованого типу

утворені способом трансонімізації (Забор'є, бол. і Забор'є, х.; Завишень, уроч. і Завишня, х. тощо). Це явище – наочний приклад стійкості мікротопонімів, попри притаманну для назв малих топооб'єктів короткотривалість побутування.

Умовні скорочення: вис. – виселок, вол. – волость, губ. – губернія, кол. – колонія, крин. – криниця, м. – місто, окр. – округ, pobl. – поблизу, пов. – повіт, пот. – потік, р-н – район, с. – село, с. р. – сільська рада, сучас. – сучасний, уроч. – урочище, х. – хутір;

Джерела

1. АТУЖ – Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795–2006: Довідник: Офіційне видання. Упоряд. Р.Ю. Кондратюк, Д.Я. Самолук, Б.Ш. Табачник. Житомир: Видавництво «Волинь», 2007. 620 с., 11 схем.
2. ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.; уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел). Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
3. Грінченко – Словарь української мови: у 4 т. Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958.
4. Данилюк – Данилюк О.К. Словник народних географічних термінів Волині. Луцьк: Вежа-Друк, 2013. 148 с.
5. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. Київ: Наукова думка, 1983–2012.
6. Костриця – Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Історико-географічний словник Житомирщини: у 3 т. Житомир: ПП М.Г. Косенко, 2002. Т. 1. 128 с.
7. СМГУ – Словник мікрогідронімів України. Волинь, Житомирщина, Запоріжжя, Київщина, Кіровоградщина, Полтавщина, Черкащина. Укл.: І.М. Железняк, О.П. Карпенко, В.В. Лучик, Т.І. Поляруш, О.С. Стрижак, В.П. Шульгач. Київ: Видавництво «Обереги», 2004. 440 с.
8. СПГ – Лисенко П.С. Словник поліських говорів. Київ: Наукова думка, 1974. 260 с.
9. СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
10. Шуберт – Шуберт Ф.Ф., Тучкова П.А. Военно-топографическая карта Российской Империи 1846–1863 гг. Масштаб: 3 версты на дюйм (1: 126000). – 1915.

Література

1. Адамовіч Я.М. Мікратапанімічні назви. Пад рэд. Ф. Янкоускага. Мінск: Выш. шк., 1971. 112 с.
2. Білінська Р.Е. Структурно-семантичні особливості мікротопонімів Вінницької області. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2013. № 6(2). С. 5–10.
3. Карпенко Ю.А. Ещѣ о топонимической префиксации. *Конференция по топонимике Северо-Западной зоны СССР: тезисы докладов и сообщений*. Рига, 1966. С. 59–62.
4. Карпенко Ю.А. Свойства и источники микропонимии. *Микропонимия*. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1967. С. 15–22.
5. Подольская Н.В. Типовые восточнославянские топоосновы: словообразовательный анализ. Москва: Наука, 1983. 160 с.
6. Сокіл Н.В. Мікротопонімія Сколівщини: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Львів, 2007. 346 с.
7. Шийка С.В. Народна географічна термінологія Ровенщини: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2013. 487 с.

Sources

1. ATUZh – Administratyvno-terytorialnyi ustrii Zhytomyrshchyny: 1795–2006 (2007) [Administrative and Territorial Structure of Zhytomyr Region: 1795–2006]. Zhytomyr: Vydavnytstvo «Volyn'». 620 s. [in Ukrainian].
2. VTSSUM – Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.; uklad. i holov. red. V.T. Busel) (2005) [Large Explanatory Dictionary of the Modern Ukrainian Language (with additions; compiled and edited by V.T. Busel)]. Kyiv; Irpin: VTF «Perun». 1728 s. [in Ukrainian].
3. Hrinchenko – Hrinchenko B.D. (ed.). (1907–1909) Slovar ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian Language]. (vols. 1–4). Kyiv: Vyd-vo Akademii nauk Ukrainkoi RSR [in Ukrainian].
4. Danyliuk – Danyliuk O.K. (2013) Slovnyk narodnykh heohrafichnykh terminiv Volyni [Dictionary of Folk Geographical Terms of Volyn]. Lutsk: Vezha-Druk. 148 s. [in Ukrainian].
5. ESUM – Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy: v 7 t. (1983–2012) [Etymological Dictionary of the Ukrainian Language: in 7 vols]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
6. Kostrytsia – Kostrytsia M. Yu., Kondratiuk R. Yu. (2002) Istoryko-heohrafichnyi slovnyk Zhytomyrshchyny: u 3 t. [Historical-geographical Dictionary of Zhytomyr Region: in 3 vols.]. (Vol. 1) Zhytomyr: PP M.H. Kosenko. 128 s. [in Ukrainian].
7. SMhU – Zhelezniak I.M., Karpenko O.P., Luchyk V.V., Poliarush T.I., Stryzhak O.S., & Shulhach V.P. (2004)

Slovník mikrohidronimiv Ukrainy. Volyn, Zhytomyrshchyna, Zaporizhzhia, Kyivshchyna, Kirovohradshchyna, Poltavshchyna, Cherkashchyna (2004) [Dictionary of Microhydronyms of Ukraine]. Volyn, Zhytomyrshchyna, Zaporizhzhia, Kyivshchyna, Kirovohradshchyna, Poltavshchyna, Cherkashchyna. Kyiv: Vydavnytstvo «Oberehy». 440 s. [in Ukrainian].

8. SPH – Lysenko P.S. (1974) Slovník Poliskyykh hovoriv [Dictionary of Polissia Dialects]. Kyiv: Naukova dumka. 260 s. [in Ukrainian].

9. SUM – Bilodid I.K., Horetskyi P.I., Buriachok A.A., Hnatiuk H.M., Shvydka N.I., Dotsenko P.P., ... & Holovashchuk S.I. (ed.) (1970–1980) Slovník ukraínskoi movy [Dictionary of the Ukrainian Language]: v 11 t. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

10. Shubert – Shubert F.F., & Tuchkova P.A. (1915) Voенно-topograficheskaya karta Rossiyskoy Imperii 1846–1863 gg. [Military Topographical Map of the Russian Empire 1846–1863]. Masshtab: 3 versty na diuim (1: 126 000) [in Russian].

References

1. Adamovich Ya.M. (1971) Mikratapanimichnyia nazvy [Microtoponymic Names]. Minsk: Vysh. shk. 112 s. [in Belarusian].

2. Bilinska R.E. (2013) Strukturno-semantychni osoblyvosti mikrotoponimiv Vinnytskoi oblasti [Structural and Semantic Features of Microtoponyms of the Vinnytsia Region]. *Aktualni problemy filolohii ta perekladознавства*. № 6(2). S. 5–10 [in Ukrainian].

3. Karpenko Yu.A. (1966) Eshche o toponimicheskoi prefiksatsii [More about Toponymic Prefixing]. *Konferentsiya po toponimike Severno-Zapadnoi zony SSSR: tezisy dokladov i soobshchenii*. Riga. S. 59–62 [in Russian].

4. Karpenko Yu.A. (1967) Svoistva i istochniki mikrotoponimii. [Properties and Sources of Microtoponymy]. *Mikrotoponimiia*. Moskva: Izd-vo Mosk. un-ta. S. 15–22 [in Russian].

5. Podolskaia N.V. (1983) Tipovye vostochnoslavianskie topoosnovy: slovoobrazovatelnyi analiz [Typical East Slavic Topobases: Derivational Analysis]. Moskva: Nauka. 160 s. [in Russian].

6. Sokil N.V. (2007) Mikrotoponomiia Skolivshchyny [Microtoponymy of Skole district]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Lviv. 346 s. [in Ukrainian].

7. Shyika S.V. (2013) Narodna hkohrafichna terminolohiia Rovenshchyny [Folk Geographic Terminology of the Rivne Region]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kyiv. 487 s. [in Ukrainian].

LANDMARK NAMES IN THE MICROTOPYNIMICON OF ZHYTOMYR REGION

Abstract. Proximity to folk geographical terms is one of the typical features of microtoponymy. Landmark names clearly illustrate this, as they do not contain information about the denotation itself, but only indicate its location in relation to another, more well-known one. In the study, we set the goal: to systematize the indicated group by the method of creation and to determine the most productive models in the studied territory; characterize them by qualitative and quantitative parameters. The realization of the goal involves the following tasks: identifying the motivational basis of microtoponyms within the studied system; the study of the relations between different names in synchrony and the changes of one onym in diachrony. In the process of the research, we have singled out distinguishing prepositions for naming the studied region, such as: *for, under, at, between, on, near, in, over*. The division of the material into the groups has become the next step of the analysis, there are simple (prefixal and prefix-suffixal) and compound names. Among the simple microtoponyms of the prefixal method of creation, the most productive model has become: prefix + appellative/propriative in the nominative case singular (*Zaruda, Zarika, Zahai*). The simple onyms' prefix-suffixal way of word-building has been widely used the next construction: prefix+appellative/propriative in the nominative case singular + suffix *-*bye* (*Zalozie, Pidhallia, Podzellia*). Compound constructions have been most often formed from nouns in local case and ablative case singular (*Na bolotakh, V pishchankakh, Pid haiem, Za selom*). Zhytomyr region's landmark names has shown the direct connection between the subject of appellatives and the peculiarities of the studied area (*Za borom, Na bolotakh, Zalisochchia, Zaruda*); the changes of individual onyms caused by the influence of folk etymology and linguistic features of the region (*Zaboroddia < Zabroddia, Zaziria < Zaozerie*); the stability of some names, despite the inherent short-term existence of microtoponyms (*Zaborie, swamp – Zaborie, village*).

Keywords: microtoponymy, landmark names, preposition, appellative, proper, Zhytomyr region.

© Сарган Н., 2023 р.

Надія Сарган – аспірантка відділу історії української мови та ономастики, Інститут української мови НАН України, Київ, Україна; ndzdmarchuk@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-7873-3549>.

Nadia Sarhan – Postgraduate student of the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; ndzdmarchuk@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-7873-3549>.

ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КАНАДІ: ОСОБЛИВОСТІ БІЛІНГВАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ В ДЕРЖАВНИХ ШКОЛАХ МАНІТОБИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2(71)+37.016:81'246.2

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).400–407

Світлик М. Вивчення української мови в Канаді: особливості білінгвальної програми в державних школах Манітоби; кількість бібліографічних джерел – 22; мова українська.

Анотація. Статтю присвячено дослідженню особливостей англійсько-української двомовної програми, яка доступна в державних школах канадської провінції Манітоба. Актуальність дослідження зумовлена потребою висвітлення питання українськомовної освіти за кордоном, оскільки внаслідок російської агресії тисячі українських дітей вимушено опинилися за межами своєї країни.

У статті зроблено невеликий екскурс в історію, який демонструє, що перші двомовні школи у Манітобі були створені піонерами з українських земель ще на початку ХХ століття і мали значний вплив на життя громади. За більш ніж сторічню історію на українське шкільництво в Канаді впливали соціально-культурні фактори й державна політика в галузі освіти федерального та провінційних урядів. Однак надзвичайно важливу роль відігравала українська громада, яка докладала чималих зусиль, щоб створити дітям необхідні умови для вивчення рідної мови й культури.

Особливу увагу в статті приділено таким термінам, як «двомовне навчання» та «успадкована мова», зокрема подається їхнє визначення та зазначено особливості функціонування в канадському контексті.

З'ясовано, що в другій половині ХХ століття вирішальну роль у суспільно-політичному житті Канади відіграло запровадження політики багатокультурності, яка вплинула також на державну освіту. Зокрема, збільшився вибір мов та з'явилися нові опції для їхнього вивчення, а також покращився рівень викладання через запровадження різноманітних двомовних програм.

Установлено, що внесені в 1979 р. поправки до Закону про державні школи в Манітобі дозволили викладання іншими мовами, ніж англійська та французька. Завдяки цим змінам та чималим зусиллям української громади у цьому ж році було запроваджено англійсько-українську двомовну програму, яка передбачає навчання двома мовами, кожній із яких відводиться половина навчального часу впродовж шкільного дня.

У статті подається опис процедури, яку слід виконати для того, щоб запровадити двомовну програму в школі. Крім цього, зроблено огляд офіційних документів – навчальних програм та рекомендацій щодо їхнього практичного застосування. Також подано інформацію про сучасний стан англійсько-української двомовної програми у провінції Манітоба.

Ключові слова: українська мова, успадкована мова, двомовне навчання, англійсько-українська двомовна програма, навчальні програми, державні школи, Канада, Манітоба.

Постановка проблеми. Вивчення мови як складової національної культури є важливим елементом формування самосвідомості та самоідентичності представників певного етносу. Через посередництво мови носій отримує знання про картину світу народу й доступ до культурних надбань, що допомагає йому краще розуміти себе і світ. Приналежність до певної культури та зв'язок із нею наповнює сенсом людське існування, а їхня втрата може обернутися трагедією як для окремих осіб, так і для народу загалом. Тому рідномовна освіта відіграє важливу роль у вихованні та збереженні етнокультурної самобутності, особливо для емігрантів, оскільки вони втратили фізичний зв'язок із рідною землею та своїм народом.

Аналіз досліджень. Проблема українськомовної освіти за кордоном неодноразово була об'єктом дослідження науковців як України, так і зарубіжжя. До прикладу, І. Руснак дослідив процес становлення й розвитку українського шкільництва в Канаді у період із кінця ХІХ–ХХ століття, упродовж якого відбувалася еміграція українців до цієї країни [Руснак 2000]. Натомість С. Романюк дослідила розвиток рідномовної освіти українців у західній діаспорі (ХХ–початок ХХІ століття), а саме – теорію й прак-

тику навчання української мови в Австралії, Великобританії, США та Канаді [Романюк 2015]. Про вивчення української мови як успадкованої у школах українознавства в США є праця Х. Піхманець [Піхманець 2022]. Про історію, сьогодення та перспективи української шкільної освіти в Австралії написав розлогу статтю Р. Хамула [Chamula 2017]. Про шкільництво писав у своїх працях дослідник М. Марунчак [Марунчак 1991].

Окремо слід відзначити праці, присвячені питанню українськомовної освіти в державних школах Канади. Зокрема, М. Лупул подає екскурс в історію вивчення української мови в таких провінціях, як Манітоба, Саскачеван, Альберта, Британська Колумбія, Квебек та Онтаріо [Lurul 1982]. Початки та розбудову англійсько-українського шкільництва в державній системі Манітоби у своїх працях досліджують Б. Білаш [Білаш 1984], М. Деркач [Derkatz 1991] та П. Шур [Schur 2002]. Натомість Р. Єренюк виклав у статті свої спостереження щодо того, як мультикультуралізм протягом останніх 30-ти років ХХ століття вплинув на державну освіту Канади, а також на українсько-канадську громаду [Yereniuk 2009].

Попри наявність праць на цю тематику, на нашу думку, відчувається певний брак матеріалів,

присвячених висвітленню сучасного стану англійсько-української двомовної програми в державній шкільній системі Канади. У той же час уважаємо, що тема українськомовної освіти за кордоном зараз надзвичайно актуальна, адже тисячі дітей були змушені покинути Україну через війну. І питання про те, чи матимуть вони можливість вивчати українську і чи зможуть зберегти рідну мову, є надзвичайно важливим.

Мета статті – висвітлити особливості англійсько-української двомовної програми в державних школах канадської провінції Манітоба. Реалізація мети передбачає виконання таких **завдань**: ознайомлення з історією становлення українськомовної освіти в Манітобі; з'ясування факторів, які впливали на цей процес; дослідження сучасного стану двомовної програми.

Досягненню мети сприяло використання таких **методів дослідження**: загальнонаукових (аналіз, синтез, систематизація зібраного матеріалу), теоретичного осмислення й узагальнення одержаних результатів та їх інтерпретації.

Виклад основного матеріалу. Рідна мова мала особливе значення для українських емігрантів, які, покинувши рідні землі, намагалися не втратити зв'язок зі «старим краєм». Зокрема це стосується тих, які емігрували до Канади. Піонери з українських земель прибули до цієї країни наприкінці XIX століття і за більш ніж сторічну історію не тільки не втратили своєї самобутності, але й зуміли консолідуватися й сформувати потужну діаспору, яка впливає як на внутрішню, так і на зовнішню політику Канади.

С. Романюк, дослідниця рідномовної освіти українців у західній діаспорі, вказує, що «формування української етнічної спільноти, а отже й сфери поширення та побутування її рідної мови, в еміграційних умовах проходило по-різному і значною мірою залежало від державної політики щодо іммігрантів, соціально-економічних і культурних умов, у яких вони опинилися, зрештою, від їх суспільного статусу та національної свідомості, прагнення самоідентифікуватися та зберегти етнічну самобутність» [Романюк 2015, с. 25].

Ми погоджуємося з І. Руснаком, що вирішальним чинником у процесі консолідації розрізнених груп іммігрантів, особливо на першому етапі свого перебування в Канаді, виступає рідномовне шкільництво [Руснак 2000, с. 2]. І як зазначив М. Марунчак, попри те, що багато піонерів були неписьменними, вони прагнули, щоб їхні діти знали рідну мову й мали в ній ключ до культурних надбань свого народу [Марунчак 1991, с. 130–131].

Саме це спонукало емігрантів шукати можливості для українськомовної освіти дітей і таким чином опиратися агресивній політиці асиміляції, яка в першу чергу проводилася через шкільну освіту – «русинів треба не лише навчити, а й канадизувати» [Derkatz 1991, с. 173]. Докладаючи значних зусиль, діаспора в англійських країнах створила цілу систему українського шкільництва, що включає дитячі садки, рідні школи, школи українознавства, курси

українознавства, бурси / інститути, українознавчі студії / кафедри в університетах. Як правило, у цих закладах навчали не лише української мови, а й історії та культури і таким чином забезпечували формування мовної особистості і національне виховання дітей та молоді, залучали їх до активної участі в громадському житті етнічної спільноти [Романюк 2015, с. 21].

І. Руснак уважає, що українське шкільництво в Канаді розвивалося під впливом двох головних факторів. Особливості й тенденції його еволюції зумовлювались насамперед соціально-культурними умовами та державною політикою в галузі освіти федерального і провінційних урядів. Однак визначальним фактором все ж таки були внутрішньоетнічні потреби української спільноти дати дітям і молоді знання рідної мови, історії, культури, здійснювати їхнє національне виховання, готувати до практичної реалізації української національної ідеї [Руснак 2000, с. 3]. Думку про вагомий роль громади висловлює і Т. Таварес, який пише, що запровадження мовних програм у школах Канади у 70–80-их роках минулого століття стало прямою відповіддю уряду на тиск з боку різних культурних груп, особливо канадських українців [Tavares 2000, с. 157].

Об'єктом нашого дослідження стало вивчення української мови в державних школах провінції Манітоби. Історія українськомовного шкільництва тут бере свій початок ще з 1896 року, коли була прийнята Угода Льюїс-Грінвей та розроблений згодом на її підставі шкільний акт (1897 р.). Він дозволяв двомовне навчання у випадку, якщо у школі принаймні 10 учнів говорили французькою або іншою мовою, ніж англійською. Українці скористалися цією нагодою і вже у 1898 р. створили першу школу, у якій викладання велося частково рідною мовою. Безумовно, відкриття шкіл, а згодом і Руської учительської семінарії (Ruthenian Training School), випускники якої були активними громадсько-культурними діячами, мало позитивний вплив на життя української громади в Канаді.

З 1911 р. на сторінках тогочасних газет стали точитися запеклі дебати щодо доцільності двомовних шкіл, з'являється думка, що інші мови (на відміну від англійської), заважають бути «добрим» канадійцем [Derkatz 1991, с. 158]. Націоналісти того часу виказували невдоволення тим фактом, що неангломовні іммігранти на Заході Канади протистояли асиміляції. Підтримка та розвиток інших мов, окрім англійської, розглядалися ними як загроза для суспільства, що мало бути британським та протестантським, як в Онтаріо [Як увести 1991, с. 7]. Тому в 1916 р. через політичний тиск уряд скасував усі двомовні школи, тож під заборону потрапили школи з українською, німецькою, польською та французькою мовами навчання. Напередодні ліквідації у Манітобі діяло 111 українських та польських двомовних шкіл (у звіті 1915 року вони були подані разом) із 114 вчителями та 6513 учнями [Sokolowski 1990, сс. 3–4].

Після цього турбота про українськомовну освіту дітей та молоді повністю лягла на плечі громади,

яка за власні кошти взялася активно розбудовувати мережу рідних шкіл, бурс та інститутів. Однак асиміляційна політика, мішані шлюби та подекуди низька національна свідомість стали причиною того, що українці Канади почали втрачати свою мову, особливо в період після Другої світової війни. Це добре ілюструють дані перепису населення: якщо у 1941 р. 1 % українців не володів рідною мовою, то у 1951 р. – 10,6 %, а в 1961 р. цей показник зріс до 35,6 % [Schur 2002, с. 308]. Тому, починаючи з 1940-х років, українські громадські організації розгорнули в провінціях, де проживає найбільше українців, наполегливу й послідовну боротьбу за введення української мови у початкові й середні школи, в коледжі й університети. Оскільки українську мову у 50-их роках минулого століття викладали в Саскачеванському, Торонтському, Монреальському та Едмонтонському університетах, то Конгрес українців Канади (заснований у 1940 р.) почав акцію за введення цього предмета і в державні школи, що було цілком логічним кроком для зміцнення позицій української мови [Білаш 1984, с. 131].

Завдяки політичному тиску, який українці чинили через рішення конференцій, листи до королівських комісій, делегації до уряду та особисті контакти, вдалося домогтися того, що в 50-60-х рр. минулого століття українська мова як навчальний предмет (за вибором батьків) вивчалася в школах трьох західних провінцій – Альберти, Манітоби і Саскачевану [Романюк 2015, с. 93; Lupul 1982, с. 221]. М. Іванчук писав із цього приводу, що оскільки «був період, коли люди боялися й соромилися зізнатися, що вони українці за походженням, або що вони знають українську мову, то викладання цієї мови у школі додасть українським дітям відчуття гідності» [Derkatz 1991, сс. 186–187]. Однак Р. Єренюк зазначає, що викладання української мови в рідних школах (зазвичай по суботах) та як навчального предмету в школі було недостатньо для того, щоб підтримувати володіння українською мовою на високому рівні [Yereniuk 2009, с. 3].

У 60-их роках ХХ століття в Канаді на зміну політиці асиміляції й монокультури приходять мультикультуралізм. Зокрема, Звіт Королівської комісії з двомовності та двокультурності засвідчив той факт, що Канада – багатонаціональна країна, культурне різноманіття якої має бути визнане. Політика багатокультурності заохочує етнічні групи Канади зберігати та розвивати себе як відмінні одиниці в суспільстві, а також залучати до своєї мови й культури інших канадців [Як увести 1991, с. 8]. Урядова політика заклала основу новому відношенню до освіти мовами іншими, ніж англійська. Це спонукало українців заявити про свій унесок у розбудову Канади та вимагати, щоб їхні громадянські права були дотримані [Tavares 2000, с. 158]. Серед іншого, українці вимагали повернення в шкільну систему двомовної програми, яка передбачала використання української як мови навчання.

Відродження англійсько-української двомовної програми в Західній Канаді розпочалося в 70-их роках минулого століття з провінції Альберта

(1974–1975 н.р.), а згодом вона була запроваджена в Манітобі (1979–1980 н.р.) та Саскачевані (1981–1982 н.р.) [Yereniuk 2009, с. 3]. Цьому, безумовно, посприяли зміни в законодавстві, а особливо четвертий том звіту Королівської комісії з питань двомовності та двокультурності, який вийшов у 1970 р. У ньому серед іншого містилася рекомендація «ввести в початкових школах, крім англійської і французької, інші мови й культури, якщо цього вимагають батьки» [Білаш 1984, с. 173]. На думку Р. Єренюка, політика мультикультуралізму мала значний вплив на державну освіту, зокрема можна говорити про такі зміни: збільшився вибір мов для вивчення (деякі шкільні дивізії пропонують до 15-ти різних мов) та покращився рівень їхнього викладання через запровадження різноманітних двомовних програм [Yereniuk 2009, с. 2].

Автори статті про двомовне навчання в Канаді подають таке його визначення: це програми початкової чи вищої шкільної освіти, де дві (або більше) мови використовуються як мови навчання. З огляду на це виділяють: 1) іммерсійну програму з вивчення французької (French immersion); 2) програми з вивчення успадкованих мов, таких як українська, німецька, мандаринська тощо (heritage language programs); 3) програми з вивчення мов корінного населення (indigenous language programs для учнів із інуїтським, могавкським та крі бекграундом). Незважаючи на певні відмінності, загалом кожна програма поважає два основні принципи: 1) вивчення другої мови надає особистісні, соціальні, розумові та економічні переваги і при цьому не має негативного впливу на першу мову чи академічні досягнення учня; 2) вивчення мови під час навчання математики чи природничих наук є ефективним [Dicks 2016, с. 2].

Окремо слід звернути увагу на термін «успадковані мови», який у канадському контексті зазвичай вживається на позначення усіх мов, крім двох офіційних (англійської та французької), мов корінного населення та американської жестової мови. Він набув широкого вжитку у 1977 р. після запровадження Програми успадкованих мов у провінції Онтаріо, яка передбачала додатково до 2.5 год. на тиждень на викладання цих мов [Cummins 2014, с. 5].

Терміну надавали перевагу різні етнокультурні групи. Таким чином вони намагалися зміцнити думку про те, що мови інші, ніж англійська чи французька, не є іноземними, бо ними розмовляє чимало канадців і мови є частиною їхнього культурного спадку [Tavares 2000, с. 159]. Однак на початку 1990-их рр. провінційний уряд Онтаріо змінив цей термін на «міжнародні мови» передусім через побоювання етнокультурних спільнот, що слово «успадкований» асоціюється радше із вивченням давніх традицій, ніж із засвоєнням саме мовних навичок, які є важливішими для розвитку дитини [Cummins 2014, с. 5].

На думку Т. Тавареса, на зміну термінології вплинув процес глобалізації й намагання Канади налагодити тісніші економічні зв'язки з іншими країнами, зокрема з азіатськими, вплив яких на

світовий ринок почав зростати. Уведення терміна «міжнародні мови» у навчальний план мало зменшити акцент на культурний компонент, натомість підкреслити важливість мов для кар'єрного росту та економічного розвитку в багатомовній світовій спільноті. Таким чином навчальні програми з мов орієнтувалися не лише на студентів, які мають зв'язок із певною культурою через пращурів, а й на всіх, хто має інтерес до іншомовних студій. Як наслідок, корпорації та підприємства почали активно підтримувати й рекламувати вивчення іноземних мов [Tavares 2000, с. 161–162].

У цьому плані трохи відрізняється Манітоба, де досі використовується термін «міжнародні та успадковані мови» на позначення мов, які вивчаються у школі. У 1979 р. у цій провінції були внесені поправки до Закону про державні школи, які досі є чинними та дозволяють вивчення мов і викладання іншими мовами, крім англійської чи французької. Таким чином зараз існує п'ять опцій для вивчення мов у школах:

- 1) на уроках релігієзнавства;
- 2) на уроках мови;
- 3) до та після основних уроків;
- 4) відповідно до нормативних документів, як мова навчання на перехідний період для новоприбулих;

5) як мова освітнього процесу, але не більше 50 % навчального часу.

На офіційному сайті Уряду Манітоби наголошується на двох важливих речах: 1) рішення про навчання іншою мовою, крім англійської чи французької, приймає шкільна рада; 2) навчання іншою мовою не повинно перевищувати 50 % від загальної кількості навчальних годин. Отож, окрім англійської та французької, у школах Манітоби зараз пропонуються для вивчення такі мови: арабська, крі, філіппінська, німецька, іврит, японська, мандаринська (китайська), оджибве, португальська, пенджабська, іспанська та українська.

Окремо відзначимо двомовні програми, яких наразі є 8: англійсько-крі, англійсько-оджибве, англійсько-філіппінська, англійсько-німецька, англійсько-івритська, англійсько-пенджабська, англійсько-іспанська та англійсько-українська. Ці програми передбачають, що такі дисципліни, як іноземна мова, суспільні науки, мистецтво та фізична культура викладаються успадкованою/міжнародною мовою, однак не більше 50 % навчального часу в день, а математика, природничі науки й власне англійська – англійською [14]. Додамо, що учні англійсько-української програми спочатку вчилися читати й писати англійською, а потім – фактично вже у 2-му класі – опановували ці ж навички українською мовою [Schur 2002, с. 417].

Для того, щоб запровадити двомовну програму у школі, існує певна процедура, де першим кроком має бути звернення батьків та членів громади до шкільної дивізії чи школи. Далі шкільна рада розглядає запит і приймає рішення, чи підтримувати його. Коли шкільна дивізія вирішує запустити двомовну програму, то проводить опитування учнів

та батьків, чи зацікавлені вони навчатися за цією програмою. Якщо відгуки позитивні й достатня кількість батьків виявила таке бажання, то шкільна дивізія вирішує, у котрій зі своїх шкіл запровадити двомовну програму, а батьки повинні зареєструватися на неї. Коли є достатня кількість учнів, то програма стартує [14]. На офіційному сайті не вказано, яка кількість вважається достатньою. До прикладу, Р. Єренюк пише, що кожна шкільна дивізія визначає це по-різному, але загалом має бути 20-25 учнів у класі, особливо, якщо мова йде про передшкілля й перший клас [Yereniuk 2009, с. 4]. Додамо, що у період, коли започатковували англійсько-українську двомовну програму, то мало бути щонайменше 23 учні.

Слід зазначити, що саме шкільні дивізії відповідальні за найм двомовних учителів, їхній професійний розвиток, а також методичне забезпечення навчального процесу. Натомість провінційний відділ освіти та раннього навчання відповідальний за розробку та схвалення навчальної програми, хоча у деяких випадках це здійснюється у партнерстві зі шкільними дивізіями та іншими провінціями. До прикладу, англійсько-українська двомовна програма у Манітобі тісно пов'язана з аналогічною програмою Альберти, яка була запроваджена там як пілотний проект в 1974 р., а згодом стала моделлю для інших двомовних програм у Канаді [Schur 2002, с. 430]. Увага в ній приділялася розвитку умінь ефективно слухати, розмовляти, читати й писати обома мовами та спонтанно використовувати українську [Білаш 1979, с. 4–5].

У 1993 році Манітоба, Саскачеван та Альберта підписали Західноканадський протокол про співпрацю в галузі базової освіти, який передбачав співпрацю та серію проектів із підготовки типового навчального плану для двомовних програм. Як наслідок, у 1999 р. було розроблено Спільну рамкову навчальну програму для двомовних програм із іноземних мов від передшкілля до 12 класу, а в 2003 р. – Рамкову навчальну програму з української мови від передшкілля до 12 класу (відповідно до Протоколу Західної та Північної Канади про співпрацю в галузі базової освіти). Зазначені документи разом із двома іншими – «Українська мова: від передшкілля до 9 класу» (Альберта, 2003) та «Українська мова 10-20-30» (Альберта, 2004) лягли в основу «Від передшкілля до четвертого старшого класу: планові програмні результати навчання з української мови у провінції Манітоба» (2005 р.) [Kindergarten 2005]. В останньому йдеться про те, якими знаннями й навичками із мови й культури загалом та української зокрема повинні володіти учні англійсько-української двомовної програми.

Насамперед у цьому офіційному документі зазначено, що вивчення української мови в межах двомовної програми:

- 1) сприяє розвитку особистості;
- 2) розвиває міжмовну компетентність;
- 3) покращує всі комунікативні навички;
- 4) передбачає застосування комунікативного підходу;

- 5) сприяє засвоєнню стратегій навчання;
- 6) сприяє внутрішньокультурній та міжкультурній обізнаності;
- 7) розвиває навички глобального громадянства [Kindergarten 2005, сс. 3–5].

Також тут прописані програмні результати навчання. Вони розроблені таким чином, щоб показати розвиток знань, умінь і навичок, які очікуються від дітей, що не мали попереднього досвіду спілкування українською мовою на момент вступу до передшкілля. Проте учням, які вже мали такий досвід, також буде цікаво навчатися. Зокрема, йдеться про те, що школярі слухатимуть, говоритимуть, читатимуть, писатимуть, переглядатимуть та відтворюватимуть українською мовою з метою:

- ✓ аналізу думок, ідей, почуттів і досвіду;
- ✓ осмислення, особистого й критичного сприйняття усних, друкованих, візуальних та мультимедійних текстів, а також реагування на них;
- ✓ контролю ідей та інформації;
- ✓ підвищення чіткості та майстерності комунікації;
- ✓ відзначення та розбудови спільноти [Kindergarten 2005, с. 8].

Для зручності користування програма поділена на два розділи: «Мовний компонент» та «Культура», які перетинаються в багатьох сферах і мають бути реалізовані комплексно. Мовний компонент містить загальний та спеціальний мовні компоненти. Перший – відповідає Загальноосвітній програмі з англійської мови, тому викладання англійської та української сприяє розвитку спільних мовних знань, навичок і світогляду. Другий – містить деталізований опис елементів української мови різних мовних рівнів, які викладаються, – від фонетичного до синтаксичного, а також опис мовних компетенцій, якими повинні володіти учні наприкінці кожного року навчання.

У той час як спеціальний мовний компонент окреслює лінгвістичні елементи, які будуть потрібні учням, щоб мати можливість використовувати мову, то загальний мовний компонент – забезпечує контекст і мету застосування мови. Ці два компоненти повинні розвиватися паралельно, щоб мова, яку вивчають, була такою, яку потребуватимуть учні і яку вони зможуть застосовувати на практиці.

Компонент «Культура» сприяє розвитку важливих знань, навичок і ставлення до себе, української мови та культури, до громади та світу. Він є обов'язковою складовою повсякденної діяльності в двомовній програмі з української мови.

Отже, специфічний мовний компонент передбачає, що учні будуть розуміти й цінувати мови, а також вживати українську впевнено й компетентно у різноманітних ситуаціях з метою комунікації, для особистого задоволення та подальшого навчання. Водночас культурний – що учні вивчатимуть, розумітимуть, цінуватимуть і поважатимуть українську культуру в Канаді та світі задля особистого зростання і задоволення, а також для участі та внеску у взаємозалежне і мультикультурне світове суспільство [Kindergarten 2005, с. 7].

Якщо в навчальній програмі йдеться про те, що має бути засвоєно та які вміння мають бути розвинуті, то два інші видання – «Українська мова від передшкілля до 3-го класу: підстави для впровадження» [Kindergarten 2011] та «Українська мова від 4-го по 6-ий клас: підстави для впровадження» [Grades 2011] – містять інструкції (насамперед для вчителів) про те, як це реалізувати з практичної точки зору. Ці посібники на сотні сторінок мають однакову структуру. У першому розділі серед іншого йдеться про мету видання та його користь для освітян, а також про переваги вивчення другої мови та фактори, що впливають на цей процес. Другий розділ містить огляд деяких ключових понять і питань, пов'язаних із викладанням і вивченням мови. Третій розділ містить інформацію та ідеї щодо планування – річного, секційного та поурочного. Четвертий розділ присвячений стратегіям навчання й викладання та використання технологій у класі. У наступних трьох розділах зроблено огляд питань і стратегій інтеграції та диференціації навчання у двомовних програмах для учнів із особливими освітніми потребами (5 розділ), обдарованих учнів (6 розділ) та учнів, для яких англійська є другою мовою (7 розділ). Під терміном «диференціація» маються на увазі різноманітні навчальні стратегії, які визнають та підтримують індивідуальні відмінності у навчанні учнів [Grades 2011, с. 105]. Восьмий розділ присвячений оцінюванню – меті, принципам та необхідності його підлаштовувати під учнів із особливими освітніми потребами. Останній розділ найбільший і містить зразки завдань та методів оцінювання кожного конкретного результату, прописаного в навчальній програмі, а також список додаткових ресурсів. Також чимало корисної інформації міститься в Додатках. Отож, зазначені видання є надзвичайно цінними насамперед для вчителів, оскільки містять багато практичних матеріалів та ресурсів.

На сьогодні англійсько-українська двомовна програма є в 11-ти школах шести шкільних дивізій провінції, при цьому 5 шкіл розташовано у Вінніпегу – адміністративному центрі й найбільшому місті Манітоби [18]. Двомовні програми доступні як у початкових школах, де діти навчаються з 1-го по 6-ий клас, так і в середніх – це 7-ий та 8-ий класи.

Учням, які бажають навчатися за цією програмою, не обов'язково говорити українською вдома чи мати українське походження. До прикладу, більшість дітей, які навчалися в перші роки заснування двомовної програми, походили з родин, де українська не була мовою щоденного спілкування. Однак більшість учнів таки мала українські корені і близько 80 % дітей могли чути українську від діда й баби. Зараз тих, хто навчається за двомовною програмою, можна поділити на 3 умовні групи: 1) діти, народжені в Канаді, але з українським бекграундом; 2) діти, що приїхали з України; 3) діти, народжені в Канаді, які не мають українського коріння.

Окрім власне вивчення української мови, що є успадкованою для майже мільйона канадців, учні англійсько-української двомовної програми мають

можливість брати участь у різноманітних культурних програмах та загальношкільних подорожах. Такі заходи відбуваються за підтримки Батьківського комітету сприяння українській мові в Манітобі (Manitoba Parents for Ukrainian Education – MPUE) – неприбуткової волонтерської організації, що допомагає батьківським комітетам у державних школах із двомовною програмою. Вона була створена у 1980 р. для популяризації, вдосконалення та розширення цієї програми [18]. Саме батькам відводиться важлива роль, адже від їхнього бажання й зусиль залежить те, наскільки успішною й затребуваною буде англійсько-українська двомовна програма [Cummins 1985, с. 266; Derkatz 1991, сс. 203–204; Yereniuk 2009, с. 5].

За більш ніж сорокарічну історію англійсько-українська двомовна програма в Манітобі пережила різні періоди. Якщо у перший рік запуску програми – 1979–1980 н.р. – 113 учнів навчалось у передшкільні та 1-му класі, то у 1995–1996 н.р. спостерігається пік – 1029 учнів від передшкільля до 12 класу вивчали українську мову в межах двомов-

ної програми. Після цього кількість учнів поступово зменшувалася й це викликало побоювання, що без активної підтримки української громади ці досягнення можуть бути з часом втрачені [Yereniuk 2009, с. 5]. Однак повномасштабна війна в Україні та нова хвиля мігрантів позначилися на житті української громади в Канаді. І можна з упевненістю говорити, що це також вплинуло на англійсько-українську двомовну програму, яка поповнилася новими учнями з України.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що учні державних шкіл Манітоби мають унікальну можливість вивчати українську мову та знайомитися з культурною спадщиною в межах двомовної програми. Школярі, для яких українська мова є успадкованою, мають змогу дізнатися про своє історичне коріння та його цінності, що сприяє формуванню їхньої самоідентифікації, а відтак – поваги до себе та представників інших національностей. Однак, дотримуючись політики збереження та збагачення багатокультурної спадщини, Канада дбає про те, щоб учні володіли насамперед державною мовою.

Література

1. Білаш Б.Н. Англійсько-українське шкільництво в державній системі Манітоби. Мюнхен–Вінніпег, 1984. 223 с.
2. Марунчак М.Г. Історія українців Канади. Вінніпег, 1991. Т. 1. 464 с.
3. Піхманець Х. Українська мова як успадкована у школах українознавства в діаспорі. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. 2022. Випуск 16. С. 38–48.
4. Руснак І.С. Розвиток українського шкільництва в Канаді (кінець XIX–XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: спец. 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Київ, 2000. 39 с.
5. Романюк С.З. Розвиток рідномовної освіти українців у західній діаспорі (XX – початок XXI століття). Чернівці: Чернівецький національний університет, 2015. 518 с.
6. Як увести в практику навчальну програму з української мови (передшкільля – 12 класа): посібник для вчителів. Міністерство освіти Альберти, 1991. – 35 с.
7. Bilash O. Why Bilingual Education? Edmonton, 1979. 24 p.
8. Chamula R. Ukrainian education in Australia. *Theory and Practice of Teaching Ukrainian as a Foreign Language*. 2017. Issue 13. P. 26–43.
9. Cummins J. Future Directions for Ukrainian-Language Education. *Osvita. Ukrainian Bilingual Education*. Edited by M.R. Lupul. Edmonton, 1985. P. 261–268.
10. Cummins J. To what extent are Canadian second language policies evidence-based? Reflections on the intersections of research and policy. *Frontiers in Psychology*. May 2014. Volume 5. Article 358. 10 p.
11. Derkatz M. Ukrainian Language Education in Manitoba Public Schools: Reflections on a Centenary. *Issues in the History of Education in Manitoba: From the Construction of the Common School to the Politics of Voices*. Edited by Rosa del C. Bruno-Jofre. Lewiston: Edwin Mellen Press, 1991. P. 157–224.
12. Dicks J., Genesee F. Bilingual Education in Canada. *Bilingual and Multilingual Education. Encyclopedia of Language and Education*. Springer, 2016. 15 p.
13. Grades 4 to 6. Ukrainian Language Arts: A Foundation for Implementation (2011). URL: https://www.edu.gov.mb.ca/k12/cur/languages/ukrainian/found_4-6/index.html
14. International and heritage languages. Education and Early Childhood Learning. URL: <https://www.edu.gov.mb.ca/k12/cur/languages/index.html>
15. Kindergarten to Grade 3. Ukrainian Language Arts: A Foundation for Implementation (2011). URL: https://www.edu.gov.mb.ca/k12/cur/languages/ukrainian/found_k-3/index.html
16. Kindergarten to Senior 4: Ukrainian Language Arts. Manitoba Curriculum Framework of Outcomes (2005). URL: https://www.edu.gov.mb.ca/k12/cur/languages/ukrainian/mb_framework/index.html
17. Lupul M.R. Ukrainian-language Education in Canada's Public Schools. *A Heritage in Transition: Essays in the History of Ukrainians in Canada*. Edited by M. Lupul. Toronto: McClelland and Stewart, 1982. P. 215–240.
18. Manitoba Parents for Ukrainian Education. URL: <https://mpue.ca/>
19. Schur P.A. The Creation and Development of Manitoba's English-Ukrainian Bilingual Program (1976-93): A Thesis...for the Degree of Master of Education. Winnipeg, 2002. 906 p.
20. Sokolowski J. Ukrainian Bilingual Education in Western Canada. *Manuscript*. 1990. 11 p.

21. Tavares A.J. From Heritage to International Languages: Globalism and Western Canadian Trends in Heritage Language Education. *Canadian Ethnic Studies/ Etudes Ethniques Au Canada*. 2000. 32 (1). P. 156–171.
22. Yereniuk R. Multiculturalism, Public Education and the Ukrainian Canadian Community. *Centre for Ukrainian Canadian Studies, University of Manitoba. Series: Occasional Paper №2*. 2009. 5 p.

References

1. Bilash B.N. (1984) Anhliisko-ukrainske shkilnytstvo v derzhavnii systemi Manitoby [English-Ukrainian Education in the Public Schools in Manitoba]. Miunkhen–Vinnipeh. 223 s. [in Ukrainian].
2. Marunchak M.H. (1991) Istoriia ukrainsiv Kanady [The Ukrainian Canadians: A History]. Vinnipeh. T. 1. 464 s. [in Ukrainian].
3. Pikhmanets Kh. (2022) Ukrainska mova yak uspadkovana u shkolakh ukrainoznavstva v diaspori [Ukrainian as a Heritage Language in Schools of Ukrainian Studies Abroad]. *Teoriia i praktyka vykladannia ukrainskoi movy yak inozemnoi*. Vypusk 16. S. 38–48 [in Ukrainian].
4. Rusnak I.S. (2000) Rozvytok ukrainskoho shkilnytstva v Kanadi (kinets XIX–XX st.) [The Development of the Ukrainian School in Canada (the end of the 19th – 20th centuries)]: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01. Kyiv. 39 s. [in Ukrainian].
5. Romaniuk S.Z. (2015) Rozvytok ridnomovnoi osvity ukrainsiv u zakhidnii diaspori (XX – pochatok XXI stolittia) [The Development of Native Language Education of Ukrainians in the Western Diaspora (20th–the beginning of the 21st Century)]. Chernivtsi. 518 s. [in Ukrainian].
6. Yak uvesty v praktyku navchalnu prohramu z ukrainskoi movy (peredshkillia – 12 klasya): posibnyk dlia vchyteliv [Implementing Ukrainian Language Arts (ECS–Grade 12): Teacher manual]. Ministerstvo osvity Alberta, 1991. 35 s. [in Ukrainian].
7. Bilash O. (1979) Why Bilingual Education? Edmonton. 24 p. [in English].
8. Chamula R. (2017) Ukrainian education in Australia. *Theory and Practice of Teaching Ukrainian as a Foreign Language*. Issue 13. P. 26–43 [in English].
9. Cummins J. (1985) Future Directions for Ukrainian-Language Education. *Osvita. Ukrainian Bilingual Education*. Edited by M.R. Lupul. Edmonton. P. 261–268 [in English].
10. Cummins J. (2014) To what extent are Canadian second language policies evidence-based? Reflections on the intersections of research and policy. *Frontiers in Psychology*. Volume 5. Article 358. 10 p. [in English].
11. Derkatz M. (1991) Ukrainian Language Education in Manitoba Public Schools: Reflections on a Centenary. *Issues in the History of Education in Manitoba: From the Construction of the Common School to the Politics of Voices*. Edited by Rosa del C. Bruno-Jofre. Lewiston: Edwin Mellen Press. P. 157–224 [in English].
12. Dicks J., Genesee F. (2016) Bilingual Education in Canada. *Bilingual and Multilingual Education. Encyclopedia of Language and Education*. Springer. 15 p. [in English].
13. Grades 4 to 6. Ukrainian Language Arts: A Foundation for Implementation (2011). URL: https://www.edu.gov.mb.ca/k12/cur/languages/ukrainian/found_4-6/index.html [in English].
14. International and heritage languages. Education and Early Childhood Learning. URL: <https://www.edu.gov.mb.ca/k12/cur/languages/index.html> [in English].
15. Kindergarten to Grade 3. Ukrainian Language Arts: A Foundation for Implementation (2011). URL: https://www.edu.gov.mb.ca/k12/cur/languages/ukrainian/found_k-3/index.html [in English].
16. Kindergarten to Senior 4: Ukrainian Language Arts. Manitoba Curriculum Framework of Outcomes (2005). URL: https://www.edu.gov.mb.ca/k12/cur/languages/ukrainian/mb_framework/index.html [in English].
17. Lupul M.R. (1982) Ukrainian-language Education in Canada's Public Schools. *A Heritage in Transition: Essays in the History of Ukrainians in Canada*. Edited by M. Lupul. Toronto: McClelland and Stewart. P. 215–240 [in English].
18. Manitoba Parents for Ukrainian Education. URL: <https://mpue.ca> [in English, in Ukrainian].
19. Schur P.A. (2002) The Creation and Development of Manitoba's English-Ukrainian Bilingual Program (1976–93): A Thesis... for the Degree of Master of Education. Winnipeg. 906 p. [in English].
20. Sokolowski J. (1990) Ukrainian Bilingual Education in Western Canada. *Manuscript*. 11 p. [in English].
21. Tavares A.J. (2000) From Heritage to International Languages: Globalism and Western Canadian Trends in Heritage Language Education. *Canadian Ethnic Studies/ Etudes Ethniques Au Canada*. 32 (1). P. 156–171 [in English].
22. Yereniuk R. (2009) Multiculturalism, Public Education and the Ukrainian Canadian Community. *Centre for Ukrainian Canadian Studies, University of Manitoba. Series: Occasional Paper №2*. 5 p. [in English].

STUDYING THE UKRAINIAN LANGUAGE IN CANADA: FEATURES OF THE BILINGUAL PROGRAM IN MANITOBA PUBLIC SCHOOLS

Abstract. The article is devoted to the study of the peculiarities of the English-Ukrainian bilingual program available in public schools in the Canadian province of Manitoba.

The relevance of the study is due to the need to highlight the issue of Ukrainian-language education abroad, as thousands of Ukrainian children are forced to live outside their country.

The article gives a brief history of the first bilingual schools in Manitoba, which were established by pioneers from

Ukrainian lands in the early twentieth century and had a significant impact on community life. Over more than a century, Ukrainian education in Canada has been influenced by socio-cultural conditions and educational policies of the federal and provincial governments. However, the Ukrainian community played an extremely important role, making great efforts to create the necessary conditions for children to learn their native language and culture.

The article pays special attention to such terms as “bilingual education” and “heritage language” defining them and outlining the peculiarities of their functioning in the Canadian context.

It has been established that in the second half of the twentieth century, the introduction of a multicultural policy played a decisive role in the socio-political life of Canada, which also affected public education. In particular, the choice of languages and new options for learning them have increased, and the level of teaching has improved due to the introduction of various bilingual programs.

It has been established that the 1979 amendments to the Manitoba Public Schools Act allowed for the teaching of languages other than English and French. As a result of these changes and the considerable efforts of the Ukrainian community, the English-Ukrainian bilingual program was introduced in the same year, providing for instruction in two languages, each of which is given half the class time during the school day.

The article describes the procedure to be followed in order to introduce a bilingual program in a school. In addition, the author reviews official documents such as curricula and recommendations for their practical application. The article also provides information on the current state of the English-Ukrainian bilingual program in the province of Manitoba.

Keywords: Ukrainian language, heritage language, bilingual education, English-Ukrainian bilingual program, curricula, public schools, Canada, Manitoba.

© Світлик М., 2023 р.

Мирослава Світлик – кандидат філологічних наук, доцент кафедри громадського здоров'я і гуманітарних дисциплін Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; запрошений стипендіат, факультет мистецтв, Університет Манітоби (Канада); myroslava.svitlyk@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0009-0000-6664-9361>

Myroslava Svitlyk – Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Public Health and Humanitarian Disciplines, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; Visiting Scholar, Faculty of Arts, University of Manitoba (Canada); myroslava.svitlyk@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0009-0000-6664-9361>

ВИРАЖАЛЬНІ ЗАСОБИ ХУДОЖНЬОЇ МОВИ ФЕДОРА ПОТУШНЯКА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'42:82-1

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).408–415

Сньозик Г. Виразальні засоби художньої мови Федора Потушняка; кількість бібліографічних джерел – 16; мова українська.

Анотація. У статті здійснено аналіз функціонування та особливостей вживання виразальних засобів художньої мови на прикладі епітетів і порівнянь у мовотворчості Федора Потушняка. З'ясовано, що в сучасній лінгвістиці немає узгодженості щодо визначення епітета. Більшість дослідників визначає епітет як художнє означення, акцентуючи увагу на його образно-естетичній функції. Спроби лінгвістів уніфікувати епітетну систему мотивували появу різних класифікацій. Усталеним є поділ епітетів на лексико-семантичні групи, з-поміж яких виділяють епітети зорової семантики; епітети внутрішньо-психологічного сприймання. Серед внутрішньочуттєвих епітетів окремо виділяють одоративні та емотивні епітети. Окремі поля тропіки перетинаються, у результаті чого утворюються тропи-гібриди, зокрема епітети-гібриди. Крім цього, у статті відображено проблему «порівняння», визначення місця та функцій порівняльних конструкцій у системі мовних одиниць української мови. З'ясовано, що в мовознавчих працях порівняння на сьогодні більш-менш опрацьовано як мовний засіб художнього зображення дійсності.

Доведено, що домінувальними в художніх творах Ф. Потушняка є ад'єктивні епітети, а найменше – адвербіальних епітетів. Серед епітетів за значенням виділено епітети зорової семантики, внутрішньо-психологічного сприйняття, акустичні, смакові, тактильні. Звернуто увагу на кольоративи як одну із найбільших груп епітетів зорової семантики та контрастні епітетні сполучення. Велика увага приділена функціонуванню іменникових апозитивних конструкцій епітетів у мовотворчості Ф. Потушняка. За способом взаємодії з означуваним словом та місцем щодо нього виділено кілька груп апозитивних епітетів. Епітетні сполучення також поділено на декілька тематичних груп за характером граматичного вираження основ та їх структурою.

На підставі врахування специфіки основи порівняння в поезіях Ф. Потушняка виокремлено групи компаративем із імпліцитним показником, які становлять конструкції з родовим відмінком однини і множини у порівняльному значенні, а також конструкції з орудним відмінком. З'ясовано також способи вираження досліджуваних порівнянь та їх функціональні особливості.

Ключові слова: епітет, виразальні засоби, мовотворчість, порівняння, Федір Потушняк.

Постановка проблеми. Дослідження словесно-художньої практики українських письменників має давню традицію й залишається на часі. Мова художнього твору постійно перебуває в колі пріоритетних об'єктів уваги мовознавців, які вивчають індивідуально стильову манеру автора, способи й форми відображення ним внутрішнього світу, його поглядів та переконань. Вивчення мови художніх творів дозволяє оцінити процес постійного стилістичного збагачення художніх засобів національної мови завдяки використанню митцями оригінальних художніх прийомів, ефективних стилістичних способів впливу на читача. Основним об'єктом вивчення мовотворчості письменника є мова його художніх творів, сукупність мовновиразальних засобів. Зупинимось, зокрема, на тих, що найкраще репрезентуються в поезіях Ф. Потушняка.

Аналіз досліджень. Вивчення функціонування та особливостей вживання виразальних засобів художньої мови здійснюється як у літературознавстві, так і з погляду мовознавства. Серед вітчизняних лінгвістів, які досліджували виразальні засоби художньої мови письменників, варто згадати С.П. Бирик, Л.К. Гливінську, К.Ю. Голобородько, Г. Городиловську, В.П. Дроздовського, Н.С. Дужик, С.Я. Єрмоленко, І.І. Коломієць, Т.І. Крупеньову, Т.Д. Лішук, А.К. Мойсієнка, О.С. Переломову, В.В. Русанівського, Т.Ф.Семашко, С.А. Січкара,

Н.М. Сологуб, Л.О. Ставицьку, С.А. Шуляк та ін., які сходилися на думці, що дослідження індивідуального стилю тісно пов'язане з проблемами мовної картини світу та мовної особистості письменника. Виразальні засоби слугували предметом дослідження не лише українських, але й багатьох зарубіжних мовознавців, зокрема Д. Крістала та М. Г. Абрамса.

У сучасній лінгвістиці немає узгодженості щодо визначення епітета, його призначення в мові. Це спричинено складністю, багатоаспектністю самого поняття. Полісемантичність переважної більшості означень дає змогу їм сполучатися з багатьма лексемами, різними за значенням; тим самим звуковим та морфологічним складом передавати і безпосередні, об'єктивні ознаки предметів, і вільно характеризувати предмет на основі метафоричного перенесення ознаки (за подібністю кольору, форми, призначення тощо). Більшість дослідників визначають епітет як художнє означення, акцентуючи увагу на його образно-естетичній функції. Так, автори словника лінгвістичних термінів Д. Ганич, І. Олійник подають таке визначення: «Епітет – один із основних тропів, художнє образне означення, що підкреслює характерну рису, визначальну якість предмета, поняття, дії. Найчастіше епітетами виступають означення-прикметники, у широкому розумінні епітетами називають іменники-прикладки, а також прислівники, які

метафорично пояснюють дієслово» [Ганич, Олійник 1985, с. 76]. На думку авторів словника епітетів української мови (С. Бирик, С. Єрмоленко, Л. Пустовіт), епітет – це «будь-яке художнє означення, призначення якого, як свідчить його етимологічне походження, виявляється в тому, щоб надати предмету поетичності та живопису, тобто визначити індивідуальну якість предмета, яка належить лише йому одному і не переноситься на інші предмети. Серед усієї різноманітності тропів української мови епітет відзначається тим, що виявляє неосяжні можливості мови у сполучуваності, поєднанні слів» [Бирик 1998, с. 1]. М. Пентилюк епітетом називає художнє означення, яке дає образну характеристику предметові, явищу, особі. На її думку, слово у тексті стає епітетом і виражає авторське сприймання світу [Пентилюк 1994, с. 76]. У підручнику за редакцією Л. І. Мацько епітет розглядається як словесний художній засіб, художнє образне означення, що підкреслює характерну рису, визначальну якість явища, предмета, поняття дії [Мацько 2003, с. 338]. Подібне визначення цього терміна подають О. Кульбабська й О. Кардашук: «художнє, естетично-марковане означення, яке постійно стоїть біля дистрибута, семантично реалізує атрибутивні значення та граматично порізненому виражається» [Кульбабська 2006, с. 257]. Р. Зорівчак розглядає епітет як стилістичний засіб, в основі якого лежить взаємозв'язок емоційного й логічного значення означуваного слова. Від звичайного означення (або ж обставини способу дії, коли йдеться про епітети, виражені прислівниками) епітет відрізняється переносним і, тим самим, експресивним значенням [Зорівчак 2008]. І. Кочан наголошує на тому, що епітет – це лексико-синтаксичний троп, оскільки він виконує функцію означення чи обставини, вжитих не обов'язково в переносному значенні, а обов'язково – з наявними емотивними або експресивними конотаціями, завдяки яким автор виражає своє ставлення до оточуваного [Кочан 2008, с. 106]. Британський лінгвіст Девід Крістал [Crystal 2001, р. 103] описує епітет як слово чи фразу, що характеризує іменник та асоціюється з ним. Подібне визначення наводить Мейер Говард Абрамс [Abrams 2009, р. 393]: «епітет є критичним терміном, що використовується для опису відмінних рис персонажа, предмета або явища». Найбільш повне, на нашу думку, тлумачення цього поняття подає О. Селіванова: «Епітет – стилістична фігура, троп, що є означенням чи обставиною в реченні як атрибут предмета, дії, стану й характеризується високою емотивно-експресивною зарядженістю, оціннісністю й образністю. Епітет має метафоричну або метонімічну природу. У широкому розумінні епітет є не лише метафорою чи метонімією, а й будь-яким емоційно-оціночним атрибутом» [Селіванова 2006, с. 145]. Такий підхід свідчить про те, що дослідниця звертає увагу не тільки на експресивну сутність художнього означення, а й на зв'язок епітета з іншими тропами, тобто розглядає його в тропеїчній системі української мови.

Спроби лінгвістів уніфікувати епітетну систему мотивували появу різних класифікацій. Так, В. Красавіна розглядає епітети на матеріалі художньої лі-

тератури з традиційним поділом їх на логічні та художні (власне епітети) означення, на постійні (фольклорного походження), загальномовні та індивідуально-авторські [Красавіна 2005]. О. Кульбабська, О. Кардашук вважають, що тропеїчна конструкція відзначається ритміко-інтонаційною та змістовою завершеністю. Це дозволяє класифікувати епітети за ступенем усталеності зв'язку між компонентами синтагми на постійні та оригінальні [Кульбабська 2006]. Такий підхід помічаємо і в дисертаційному дослідженні «Епітет у системі тропів сучасної англійської мови» Т. Онопрієнко. Дослідниця розглядає епітет як первинний троп в аспекті генезису і як системотвірний центр тропіки і пропонує класифікувати епітети з розподілом їх на узуально-асоціативні й оказіонально-асоціативні [Онопрієнко 2002]. Усталеним є поділ епітетів на лексико-семантичні групи, з-поміж яких виділяють епітети зорової семантики; епітети внутрішньо-психологічного сприймання. Серед внутрішньочуттєвих епітетів окремо виділяють одоративні та емотивні епітети.

Проблема «порівняння», визначення місця та функцій порівняльних конструкцій у системі мовних одиниць української мови віддавна цікавила філософів і логіків. Проте, в мовознавчих працях порівняння на сьогодні більш-менш опрацьовано як мовний засіб художнього зображення дійсності. За О. О. Селівановою, порівняння визначено як стилістичну фігуру: «Порівняння – стилістична фігура, представлена різними синтаксичними конструкціями, що відображають мисленеву операцію поєднання обох предметів, явищ, ситуацій, ознак на підставі їхнього уподібнення, установлення аналогій між ними» [Селіванова 2006, с. 475].

Цьому аспектові присвятили свої праці українські дослідники художнього тексту С.Я. Єрмоленко, Н.М. Сологуб та інші мовознавці. Дослідженню формально-граматичної природи порівняльних конструкцій присвячено праці І.К. Кучеренка, М.І. Вихристюк і М.С. Заборної. Як функціонально-семантичну категорію порівняння розглядала Н.П. Шаповалова. Аналізові підлягали орудні порівняння (М.Я. Плющ), порівняльні синтаксичні конструкції (І.Г. Чередниченко, Р.О. Христіанінова, Д.Х. Баранник). Різні аспекти порівнянь в українській мові стали предметом дисертаційних досліджень Г.Я. Довженко (1969), Л.В. Голоюх (1996), М.С. Заборної (1997), Н.П. Шаповалової (1998), Л.В. Прокопчук (2000), С.М. Рошко (2001). Причому аналіз різних типів конструкцій проводився на матеріалі художньої літератури. У вивченні граматичної природи порівнянь, функцій у різних стилях мови у вітчизняному мовознавстві дотепер зроблено недостатньо. Поглибленої інтерпретації вимагає і поняття «порівняння». З'ясування його сутності як мовного явища усе ще викликає труднощі.

Мета статті, завдання. Мета нашої роботи полягає у з'ясуванні функціонування виражальних засобів у творчості Ф. Потушняка, які представлені епітетами й порівняннями. Зазначена мета передбачає вирішення таких завдань: розглянути трактування й ознайомитись із класифікаціями

епітетів і порівнянь; визначити групи епітетів за граматичним вираженням, за значенням, за структурою у творчості Ф. Потушняка; окреслити групи порівняльних конструкцій та з'ясувати їх роль у досліджуваних поезіях; визначити функціональні особливості виражальних засобів, які представлені епітетами і порівняннями у художній мові митця.

Методи та методика дослідження. У роботі використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу під час визначення поняття «епітет», а також опрацювання необхідної інформації. При виділенні та систематизації епітетів використано описовий метод. Дедукцію застосовано для отримання часткових висновків на основі загальних положень. При аналізі порівняльних конструкцій використано лінгвостилістичний аналіз, контекстуально-інтерпретаційний метод та метод кількісних підрахунків.

Виклад основного матеріалу. Для розуміння авторського задуму та повного дослідження мовного світу необхідно проаналізувати різні групи лексики, що використовуються в художньому тексті. У роботі акцентовано увагу на виражальних засобах художньої мови Ф. Потушняка, що репрезентована епітетами й порівняннями.

Серед поетів ХХ століття яскравою палітрою інтелектуалізму вирізняється творчість Ф. Потушняка. Тривалий час творчість митця замовчувалася. Це зумовлено передусім ідеологічними тенденціями. Однак на сьогодні ми маємо змогу відкрити нові аспекти його творчого доробку.

Поезія Ф. Потушняка ще не була об'єктом мовозначого вивчення під таким кутом зору. Дослідники творчості письменника звертали увагу на місце митця в літературному контексті доби, на історію написання творів, з'ясували провідні мотиви лірики, ідейний зміст його поетичних збірок та ін.

Художні твори Ф. Потушняка оригінальні та самобутні, це відображено передусім на рівні поетичної мови. Різноманіття тропів, неординарність у виборі стилістичних фігур, багатозначність образів – ознаки творчої індивідуальності даного поета.

Епітет у поезії Ф. Потушняка стає інструментом, завдяки якому твориться авторська картина почуттів і переживань, твориться нова естетична дійсність. За граматичним вираженням виділяємо такі групи епітетів: ад'єктивні, дієприкметникові та адвербіальні.

Прикладами ад'єктивних епітетів у поетичних творах Ф. Потушняка є: *змій крилатий* [Потушняк 2007, с. 56], *ніжний сон* [Потушняк 2007, с. 56], *ясне миготання* [Потушняк 2007, с. 56], *сині дими* [Потушняк 2007, с. 56], *весняні соки* [Потушняк 2007, с. 56], *таємні кроки* [Потушняк 2007, с. 56], *срібні колоски* [Потушняк 2007, с. 56], *скриті затоки* [Потушняк 2007, с. 57], *серце сонне* [Потушняк 2007, с. 57], *ліси бездонні* [Потушняк 2007, с. 57], *серце земне* [Потушняк 2007, с. 57], *човни сині* [Потушняк 2007, с. 57], *тихі співи* [Потушняк 2007, с. 57], *ніч осіння* [Потушняк 2007, с. 58], *острі блиски* [Потушняк 2007, с. 58], *струнки стріли* [Потушняк 2007, с. 58], *незнані птахи* [Потушняк 2007, с. 58], *світлий ранок* [Потушняк 2007, с. 58], *мраморні*

гори [Потушняк 2007, с. 58], *подихи одвічні* [Потушняк 2007, с. 58], *темні струї* [Потушняк 2007, с. 58], *таємні віддалі* [Потушняк 2007, с. 58], *кривава миска* [Потушняк 2007, с. 59], *прозоре слово* [Потушняк 2007, с. 59], *думи сині* [Потушняк 2007, с. 59], *ясні зорі* [Потушняк 2007, с. 59], *ніж космічний* [Потушняк 2007, с. 59], *дзвони голосні* [Потушняк 2007, с. 60], *сни дівочі* [Потушняк 2007, с. 60], *невидимі переливи* [Потушняк 2007, с. 60], *дикі зливи* [Потушняк 2007, с. 60], *бурний спів* [Потушняк 2007, с. 60], *шлях далекий* [Потушняк 2007, с. 60], *зоря рання* [Потушняк 2007, с. 60], *ваза мрамурова* [Потушняк 2007, с. 60], *весняні ріки* [Потушняк 2007, с. 60], *пісня хвора* [Потушняк 2007, с. 60], *світле море* [Потушняк 2007, с. 60], *незнанні муки* [Потушняк 2007, с. 61], *холодні струї* [Потушняк 2007, с. 61], *думи кволі* [Потушняк 2007, с. 61], *буйні соки* [Потушняк 2007, с. 61], *сльоза тепла* [Потушняк 2007, с. 61] та ін. Такі епітети домінують у поезії Ф. Потушняка.

Серед дієприкметникових художніх означень виділяємо такі: *скриті надії* [Потушняк 2007, с. 56], *віщі кроки* [Потушняк 2007, с. 56], *нечутні твої крила* [Потушняк 2007, с. 56], *непізнані дороги* [Потушняк 2007, с. 57], *чийсь втомлені ноги* [Потушняк 2007, с. 57], *подихи живучі* [Потушняк 2007, с. 57], *схоронені ключі* [Потушняк 2007, с. 58], *поломане проміння* [Потушняк 2007, с. 60], *обличчю постарілім* [Потушняк 2007, с. 61], *згаслих повітрів* [Потушняк 2007, с. 61], *душі незнанні* [Потушняк 2007, с. 61], *серце заперте* [Потушняк 2007, с. 62], *проміння живучі* [Потушняк 2007, с. 62], *забутий цвіт* [Потушняк 2007, с. 62], *джерела забуті* [Потушняк 2007, с. 64], *зів'ялі пелюстки* [Потушняк 2007, с. 66], *грішні долони* [Потушняк 2007, с. 66], *віщий птах* [Потушняк 2007, с. 66], *візки незнані* [Потушняк 2007, с. 66], *кораблі горючі* [Потушняк 2007, с. 69], *загублені кінці* [Потушняк 2007, с. 69], *втоплене сонце* [Потушняк 2007, с. 69], *кристали горючі* [Потушняк 2007, с. 69], *сонце втоплене* [Потушняк 2007, с. 71], *дозрілий овоч* [Потушняк 2007, с. 72], *живучий гомін* [Потушняк 2007, с. 73], *незнані птаці* [Потушняк 2007, с. 74], *дозріле сонце* [Потушняк 2007, с. 74], *віщий спів* [Потушняк 2007, с. 75], *грань жевріюча* [Потушняк 2007, с. 76], *незнані птахи* [Потушняк 2007, с. 76], *всміхнені очі* [Потушняк 2007, с. 76].

Меншу кількість у поезії Ф. Потушняка становлять адвербіальні епітети: *лунає дзвінко* [Потушняк 2007, с. 58], *упали тихо* [Потушняк 2007, с. 58], *дико стугонить* [Потушняк 2007, с. 59], *проходиш тайно* [Потушняк 2007, с. 61], *лунають дивно* [Потушняк 2007, с. 62], *глядить прозоро* [Потушняк 2007, с. 62], *всміхнулась ніжно* [Потушняк 2007, с. 63], *тихо співає* [Потушняк 2007, с. 63].

Відповідно до класифікації Л. Шутової [Шутова 2003, с. 7] серед епітетів за значенням виділяємо: епітети зорової семантики, внутрішньо-психологічного сприйняття, акустичні, смакові, тактильні.

Епітети зорової семантики: *змійні й дивні твої очі* [Потушняк 2007, с. 61], *незримі брови* [Потушняк 2007, с. 64], *невідомість стоока* [Потушняк

2007, с. 68], *зеленоокі сні* [Потушняк 2007, с. 72], *зеленоока ніжна тінь* [Потушняк 2007, с. 73], *стооки глибокі кроки* [Потушняк 2007, с. 74], *всміхнені очі* [Потушняк 2007, с. 76], *кароокий туман* [Потушняк 2007, с. 78], *зеленоокий сон* [Потушняк 2007, с. 80].

Серед епітетів зорової семантики найбільшу групу становлять художні означення, які розкривають авторську кольорову візію світу. Це такі кольоративи, як: *багряний, білий, зелений, золотий, мармуровий, мраморний, сивий, синій, срібний, червоний, чорний: міць багряна* [Потушняк 2007, с. 75]; *біла тінь* [Потушняк 2007, с. 64], *білий дім* [Потушняк 2007, с. 76], *білі руки* [Потушняк 2007, с. 83], *білі хати* [Потушняк 2007, с. 83]; *зелена зірниця* [Потушняк 2007, с. 69], *зелене плесо* [Потушняк 2007, с. 74], *зелений змії* [Потушняк 2007, с. 74], *зелений вітер* [Потушняк 2007, с. 79], *зелений ранок* [Потушняк 2007, с. 79], *зелений кінь* [Потушняк 2007, с. 82]; *гомін золотий* [Потушняк 2007, с. 61], *скиби золоті* [Потушняк 2007, с. 63], *ріки золоті* [Потушняк 2007, с. 69], *золоті замки* [Потушняк 2007, с. 70], *золоте віття* [Потушняк 2007, с. 71], *золота стопа* [Потушняк 2007, с. 72], *золота рибка* [Потушняк 2007, с. 73], *змія золота* [Потушняк 2007, с. 78], *дзвоник золотий* [Потушняк 2007, с. 79]; *ваза мармурова* [Потушняк 2007, с. 60]; *мраморні гори* [Потушняк 2007, с. 58]; *колос сивий* [Потушняк 2007, с. 81]; *сині дими* [Потушняк 2007, с. 56], *човни сині* [Потушняк 2007, с. 57], *думи сині* [Потушняк 2007, с. 59], *синій дим* [Потушняк 2007, с. 59], *небо синє* [Потушняк 2007, с. 59], *тасмність синю* [Потушняк 2007, с. 62], *синій птах* [Потушняк 2007, с. 62], *хвилі сині* [Потушняк 2007, с. 66], *вічність синя* [Потушняк 2007, с. 66], *синій голуб* [Потушняк 2007, с. 72], *промінь синій* [Потушняк 2007, с. 74], *дзвінки далекі сині висі* [Потушняк 2007, с. 75], *мраки сині* [Потушняк 2007, с. 76], *тіні сині* [Потушняк 2007, с. 77]; *срібні колоски* [Потушняк 2007, с. 56], *срібні чаши* [Потушняк 2007, с. 63], *срібний шлях* [Потушняк 2007, с. 63], *срібний гомін* [Потушняк 2007, с. 66], *срібні вечори* [Потушняк 2007, с. 73], *срібний промінь* [Потушняк 2007, с. 74], *срібні стопи* [Потушняк 2007, с. 77], *срібний замок* [Потушняк 2007, с. 83]; *червона скриня* [Потушняк 2007, с. 60], *червоне клоччя* [Потушняк 2007, с. 70], *червоний корінь* [Потушняк 2007, с. 74], *червоні лиця* [Потушняк 2007, с. 74], *червону китку* [Потушняк 2007, с. 78], *червона грань* [Потушняк 2007, с. 78], *червоні ріки* [Потушняк 2007, с. 78], *ніч червона* [Потушняк 2007, с. 82]; *чорна тьма* [Потушняк 2007, с. 57], *чорні віконниці* [Потушняк 2007, с. 59], *чорна мла* [Потушняк 2007, с. 63], *чорні скали* [Потушняк 2007, с. 74], *чорний обруч* [Потушняк 2007, с. 77], *чорний, мудрий камінь* [Потушняк 2007, с. 80], *чорні діви* [Потушняк 2007, с. 84].

Спостерігаємо також у поезіях Ф. Потушняка й використання контрастних епітетів зорової семантики, таких як *блідий, кривавий, невидимий, прозорий, світлий, стемнілий, темний, туманний, ясний: суворих блідих днів* [Потушняк 2007, с. 58], *бліда синь* [Потушняк 2007, с. 77]; *кривава миска* [Потушняк 2007, с. 59], *криваві руки* [Потушняк

2007, с. 62], *криваві щоки* [Потушняк 2007, с. 77]; *невидимі переливи* [Потушняк 2007, с. 60]; *прозоре слово* [Потушняк 2007, с. 59], *глядить прозоро* [Потушняк 2007, с. 62], *прозорій ночі* [Потушняк 2007, с. 64]; *світлий ранок* [Потушняк 2007, с. 58], *світле море* [Потушняк 2007, с. 60]; *стемнілих вікон* [Потушняк 2007, с. 81]; *темні струї* [Потушняк 2007, с. 58], *темні звори* [Потушняк 2007, с. 75], *темній сині* [Потушняк 2007, с. 73]; *туманних вечорів* [Потушняк 2007, с. 68], *води дикі і туманні* [Потушняк 2007, с. 62], *струї тасмних і туманних* [Потушняк 2007, с. 62]; *ясне миготання* [Потушняк 2007, с. 56], *ясні зорі* [Потушняк 2007, с. 59], *ясний слід* [Потушняк 2007, с. 63].

Для описів зовнішнього і внутрішнього портрета людини визначальними є такі епітети із семою 'колір' – білий, золотий, кривавий, червоний, чорний. Ці художні означення послідовно поєднуються з одиницями тематичної групи «соматизми» (лице, руки, стопа, щоки): *криваві руки* [Потушняк 2007, с. 62], *золота стопа* [Потушняк 2007, с. 72], *червоні лиця* [Потушняк 2007, с. 74], *срібні стопи* [Потушняк 2007, с. 77], *криваві щоки* [Потушняк 2007, с. 77], *білі руки* [Потушняк 2007, с. 83]. Означення із смислотвірними семами 'білий', 'зелений', 'золотий', 'срібний', 'червоний' групуються здебільшого навколо конкретних назв: *лице, руки, щоки, кров, гори, шлях, луг, колоски, вино, вітер, дім, замки, вітрила, ріки, вечір, ранок, ніч, змії, кінь, рибка, трави* та ін. Одночні означення із смислотвірними семами 'мармуровий', 'мраморний', 'сивий' поєднані із конкретними назвами (ваза, гори, колос), а от одиночне означення із смислотвірною семою 'багряний' ('густо-червоний, пурпуровий' – СУМ, I, с. 85) поєднано із абстрактною назвою – *міць* ('велика сила чого-небудь; могутність' – СУМ, IV, с. 759). Означення із смислотвірними семами 'синій' і 'чорний' групуються навколо і конкретних (*дим, човни, небо, птах, хвилі, голуб, промінь*) й абстрактних (*думи, тасмничість, вічність*) назв. Епітети синій ('який має забарвлення одного з основних кольорів спектра – середній між голубим і фіолетовим' – СУМ, IX, с. 182) і чорний ('кольору сажі, вугілля, найтемніший; протилежне білий' – СУМ, XI, с. 352) – найчастотніші кольоративи у досліджуваному матеріалі. У такому поєднанні вони здебільшого зберігають зафіксоване словниками загально-мовне значення й постають у контексті описів зображуваних предметів чи явищ. Естетичне і власне кольорне значення увиразнюють прикметникові конкретизатори міри й ступеня вираження ознаки.

Епітети внутрішньо-психологічного сприймання. До епітетів, що відображають внутрішні ознаки і властивості предметного світу або такі, що уявно «приписуються» природі, речам, предметам, належать такі: *буїні соки* [Потушняк 2007, с. 61], *веселий день* [Потушняк 2007, с. 78], *дні глибокі* [Потушняк 2007, с. 63], *дикі зливи* [Потушняк 2007, с. 60], *заспані будні* [Потушняк 2007, с. 80]; *думи кволі* [Потушняк 2007, с. 61], *змії крилатий* [Потушняк 2007, с. 56], *мертві ріки* [Потушняк 2007, с. 81]; *стріли променисті* [Потушняк 2007, с. 71];

світлове дно [Потушняк 2007, с. 71]; *сліпий льот* [Потушняк 2007, с. 75], *сонні тучі* [Потушняк 2007, с. 62], *таємні кроки* [Потушняк 2007, с. 56] та ін.

Відтворюючи красу природу та психолочного стану ліричного героя за допомогою епітетів зорової семантики, Ф. Потушняк у своїй ліриці використовує й акустичні епітети. І тут він вдається до контрастів, змінюючи звукову амплітуду: *тихий шум* [Потушняк 2007, с. 64], *пісня хвора* [Потушняк 2007, с. 60], *чарівні ячання* [Потушняк 2007, с. 76], *сонні хори* [Потушняк 2007, с. 64], *кучерявий спів* [Потушняк 2007, с. 82], *кволий спів* [Потушняк 2007, с. 81], *грізне ячання* [Потушняк 2007, с. 74], *тихі співи* [Потушняк 2007, с. 57], *тихому безлюдному просторі* [Потушняк 2007, с. 57], *тихому серпанку* [Потушняк 2007, с. 60], *тихий ночі* [Потушняк 2007, с. 64], *тихі міні* [Потушняк 2007, с. 64], *тихі верби* [Потушняк 2007, с. 64], *тихий став* [Потушняк 2007, с. 64], *тихі мрії* [Потушняк 2007, с. 64], *тихих снів* [Потушняк 2007, с. 64], *тихі води* [Потушняк 2007, с. 64], *дзвінки дзвони* [Потушняк 2007, с. 69], *тихий сум* [Потушняк 2007, с. 71], *птиці голосні* [Потушняк 2007, с. 72], *тиху тінь* [Потушняк 2007, с. 72], *дзвінкі століття* [Потушняк 2007, с. 72], *тихе плесо* [Потушняк 2007, с. 74], *німім прокльони* [Потушняк 2007, с. 74], *тихий південь* [Потушняк 2007, с. 77].

Серед епітетів за значенням в ліриці Ф. Потушняка найменше представлені смакові епітети. Це поодинокі художні означення (солодкий, гіркий): *солодкі соки* [Потушняк 2007, с. 77], *гірку полинь* [Потушняк 2007, с. 77].

Задля більшого увиразнення естетичної дійсності Ф. Потушняк поруч із епітетами зорової семантики, акустичними, використовує і тактильні. Такі епітети позначають тепло та холод: *мечі вогняні* [Потушняк 2007, с. 79]; *гарячих струмків* [Потушняк 2007, с. 69], *гаряче вино* [Потушняк 2007, с. 71]; *кипучі соки* [Потушняк 2007, с. 77]; *теплому завої* [Потушняк 2007, с. 58], *сльоза тепла* [Потушняк 2007, с. 61], *теплий промінь* [Потушняк 2007, с. 73], *теплий промінь* [Потушняк 2007, с. 76], *тепле слово* [Потушняк 2007, с. 82]; *холодні струї* [Потушняк 2007, с. 61], *холодний вітер* [Потушняк 2007, с. 76].

Звертаємо увагу й на апозитивні епітети, які теж фіксуємо в мовотворчості Ф. Потушняка. Функціонування іменникових апозитивних конструкцій епітетів має свою специфіку. У поетичних творах Ф. Потушняка за способом взаємодії з означуванним словом та місцем щодо нього можна виділити кілька груп апозитивних епітетів:

1) конструкції з прикладкою у препозиції: *птахи-зорі* [Потушняк 2007, с. 57], *пташка-сонце* [Потушняк 2007, с. 63], *слова-пташки стооки* [Потушняк 2007, с. 68], *хлопець-сон* [Потушняк 2007, с. 69], *пес-зірниця* [Потушняк 2007, с. 70], *сонце-броня* [Потушняк 2007, с. 70], *пелюстки-дуги* [Потушняк 2007, с. 71], *овоч-день* [Потушняк 2007, с. 78], *хлопець-час* [Потушняк 2007, с. 79], *голуб-день* [Потушняк 2007, с. 84];

2) конструкції з прикладкою у постпозиції:

скриня-світ [Потушняк 2007, с. 68], *лампа-невидимка* [Потушняк 2007, с. 70], *життя-хвилинка* [Потушняк 2007, с. 70];

3) конструкції з семантично рівноправними іменниками, побудовані як парні зближення сумарної семантики, які становлять певний концепт: *сонце-хлоп'ятко* [Потушняк 2007, с. 69], *діву-повітрулі* [Потушняк 2007, с. 76], *Діва-Риба* [Потушняк 2007, с. 80].

Використовуючи такі епітети, Ф. Потушняк апелює до властивості людського мислення асоціативно встановлювати відношення між зображуваними явищами.

До епітетів можна зарахувати і юкстапозити, побудовані на синонімічному зближенні компонентів: *промені-вогні* [Потушняк 2007, с. 77], *тіні-таємниці* [Потушняк 2007, с. 79], *природі-лоні* [Потушняк 2007, с. 64]. Такі епітетні конструкції інтенсифікують певну рису об'єкта і, водночас, дають суб'єктивну оцінку.

За структурою епітети можуть бути простими (мають одну основу), складними чи складеними (мають дві й більше основ). Останні синтезують образність, дають змогу відтворити багатогранне поетичне уявлення. Різний характер граматичного вираження основ дозволяє виділити такі епітетні сполучення:

- епітетні сполучення з нумерально-субстантивною основою: *невідомість стоока* [Потушняк 2007, с. 68], *стооки глибокі кроки* [Потушняк 2007, с. 74];

- епітетні сполучення з ад'єктивно-субстантивною основою: *мудроясну синь* [Потушняк 2007, с. 58], *зеленоперий птах* [Потушняк 2007, с. 70], *зеленооки сні* [Потушняк 2007, с. 72], *зеленоока ніжна тінь* [Потушняк 2007, с. 73], *кароокий туман* [Потушняк 2007, с. 78], *зеленоокий сон* [Потушняк 2007, с. 80];

- епітетні сполучення з субстантивно-дієслівною основою: *вітри благовійні* [Потушняк 2007, с. 72], *золотоносні ріки* [Потушняк 2007, с. 80];

- епітетні сполучення з адвербіально-дієслівною основою: *тайновіщих брів* [Потушняк 2007, с. 63].

Отже, епітет у ліриці Ф. Потушняка є одним із найуживаніших поетичних засобів. За допомогою художніх означень автор передає внутрішній стан свого ліричного героя, описує мальовничі краєвиди української природи, висловлює свої думки, емоції. Епітети надають поезії Ф. Потушняка вишуканості, надзвичайної виразності та мелодійності. Епітети-кольоративи – один із важливих засобів мовотворчості Ф. Потушняка. Традиційні й індивідуально-авторські означення, які розбудовують цей фрагмент епітетного поля, засвідчують високу майстерність мовомислення автора у використанні засобів поетичного мововираження.

На підставі врахування специфіки основи порівняння виділяють два найзагальніші класи іменникових компаративем: а) з ознакою «динамічної» ознаки в основі: *роздерти звички (як?) як старі котари* – іменникове утворення залежить від ді-

еслівної форми; б) з ознакою «статичної» ознаки в основі: *(уста) тверді (як саме? наскільки?) як лезо меча* – прислівникова структура залежить від прикметника [Юріна 2016, с. 97].

У поезіях Ф. Потушняка спостерігаємо наявність обох класів іменникових компаративем. Проте, найбільшу кількість спостерігаємо саме із ознакою «динамічної» ознаки в основі – іменникове утворення залежить від дієслівної форми. Простежимо їх на прикладах із різних поетичних збірок.

Із рукописної збірки «Пори року» 1928 року: *Море грає, як прокляте* [Потушняк 2007, с. 22]; *Ідуть полем тіні, мов на скін* [Потушняк 2007, с. 23]; *У полі береза стоїть, / Мов дівчина бідна скотарка* [Потушняк 2007, с. 23]; *І сили знов серце не має, / Мов в водах самотнє весло* [Потушняк 2007, с. 23]; *З-понад гір ось духи бачу – / Як метіль, летять* [Потушняк 2007, с. 24]; *Мов легінь, веселий, ярій, / В гори вечір йде і мріє* [Потушняк 2007, с. 26]; *Закружляли, зашуміли / Вітри, як метіль* [Потушняк 2007, с. 28]; *Жура впала, як імла* [Потушняк 2007, с. 29]. У цій збірці іменникові компаративеми утворюються за допомогою сполучників *як і мов*.

Із рукописної збірки «Поезії» 1931 року: *Неначе змій, застиг на збочу / Води живучий водограй* [Потушняк 2007, с. 32]; *І по ріці в простір багрянний / Іде мій юний бистрий крок / З лісів мороз, як змій вогняний, / Снігами молодих толок* [Потушняк 2007, с. 32]; *І мов ріка йде з божих віч / Таємне, мудре слово* [Потушняк 2007, с. 33]. *Як легіт, ніч із гір летить...* [Потушняк 2007, с. 34]. У поданій збірці іменникові компаративеми утворюються за допомогою сполучників *неначе, як, мов*.

Із збірки «Далекі вогні» 1934 року: *До мене духи завітали / В північних тінях в бурний час, / Як громи в далечах лунали / І блиск над горами погас* [Потушняк 2007, с. 38]. *Неначе човни йдуть із моря, / Хмарки в далеких там рядах* [Потушняк 2007, с. 50]. У цій збірці іменникові компаративеми утворюються за допомогою сполучників *як і неначе*.

Як уже зазначалося, у поезіях Ф. Потушняка, хоч і в меншій кількості, спостерігаємо й наявність іменникових компаративем з ознакою «статичної» ознаки в основі – прислівникова структура залежить від прикметника: *Хрести білі під горою, / Наче лебеді в постою* [Потушняк 2007, с. 38]. *Далекий біг гірських отар / В просторах зник, як сон желання* [Потушняк 2007, с. 56]; *Ти зіркою знову глядиш / У серце моє сонне / Вечірніх вогників ряди / Йдуть в ліси бездонні* [Потушняк 2007, с. 57]; *Невинних привидів оман / Розстлали духи по роздоллю* [Потушняк 2007, с. 57]; *І сяє меч... суворих блідих дів* [Потушняк 2007, с. 58].

Можемо також виокремити ще одну групу компаративем з імпліцитним показником, які становлять конструкції з родовим відмінком однини і множини у порівняльному значенні. Їх специфікою є контамінація об'єкта й показника порівняльних відношень в одній лексемі, а саме: об'єкт виражається лексичним значенням слова, а показник – граматичним (формою родового відмінка): *Метіль у полі – стогін ночі. / Зірок в простори лине сяй* [По-

тушняк 2007, с. 32]; *В снах зелених вечорів / Тихі співи дів незнаних. / О твої з огнів туманних / Сні зелених вечорів* [Потушняк 2007, с. 57]. *Упали тихо за обрій / Великих болів темні струї* [Потушняк 2007, с. 58]; *Зів'ялі дзвонів пелюстки / У грішні гір пануть долоні* [Потушняк 2007, с. 66].

Трапляються в поезіях Ф. Потушняка порівняння зі порівнювальним сполучником *що* у значенні *як*: *Старе, що згублені корали, / Мене з дороги не зведе* [Потушняк 2007, с. 53].

У поезіях знаходимо також такі порівняльні конструкції, які поєднують у собі семи уподібнення й перетворення. Наприклад, конструкції з орудним відмінком: *Ти зіркою знову глядиш / У серце моє сонне* [Потушняк 2007, с. 57] (*глядиш (дивишся) наче (мов, як) зірка*); *Проходить час весільним кроком / Танцюють дзвони на роздоллі* [Потушняк 2007, с. 59] (*час, неначе крок*); *Промінням мислі линуть до зорі – / У серцях пташка-сонце гнізда звила* [Потушняк 2007, с. 63] (*линуть мислі (думки), неначе (мов, як) проміння до зорі, тобто дуже швидко*).

Таким чином, порівняльні конструкції мають різні способи вираження: словом, словосполученням, підрядним реченням тощо. Вони найчастіше входять у компаративемну конструкцію за допомогою сполучника. Найуживанішими з-поміж них є такі: *мов, як, немов, ніби*. При цьому вони бувають і лаконічні, і розгорнуті. Особливо часто трапляються розгорнені порівняння зі сполучником *мов*. Вони привертають увагу читача до якогось предмета чи явища порівняльною формою.

Висновки. Отже, підсумовуючи, можемо зробити такі висновки. Епітет у поезії Ф. Потушняка стає інструментом, завдяки якому твориться авторська картина почуттів і переживань, твориться нова естетична дійсність. За граматичним вираженням виділяємо такі групи епітетів: ад'єктивні, дієприкметникові та адвербіальні. Домінуюльними у поезії Ф. Потушняка є ад'єктивні, а найменше спостерігаємо адвербіальних епітетів. Серед епітетів за значенням виділяємо епітети зорової семантики, внутрішньо-психологічного сприйняття, акустичні, смакові, тактильні. Найбільшу групу становлять художні означення, які розкривають авторську кольорову візію світу. Це такі кольоративи як: *багрянний, білий, зелений, золотий, мармуровий, мраморний, сивий, синій, срібний, чевоний, чорний*. Спостерігаємо також у творчості поета й використання контрастних епітетів зорової семантики, таких як *блідий, кривавий, невидимий, прозорий, світлий, стемнілий, темний, туманний, ясний*. У мовотворчості Ф. Потушняка наявне й функціонування іменникових апозитивних конструкцій епітетів. За способом взаємодії з означуваним словом та місцем щодо нього можна виділяємо кілька груп апозитивних епітетів: конструкції з прикладкою у препозиції, конструкції з прикладкою у постпозиції, конструкції з семантично рівноправними іменниками, побудовані як парні зближення сумарної семантики, які становлять певний концепт. За структурою виділяємо прості й складні (складені). Різний характер

граматичного вираження основ дозволив виділити такі епітетні сполучення: епітетні сполучення з нумерально-субстантивною основою, епітетні сполучення з ад'єктивно-субстантивною основою, епітетні сполучення з субстантивно-дієслівною основою, епітетні сполучення з адвербіально-дієслівною основою.

На підставі врахування специфіки основи порівняння в поезіях Ф. Потушняка спостерігаємо наявність обох класів іменникових компаративем. Проте найбільшу кількість спостерігаємо з динамічною ознакою в основі – іменникове утворення залежить від дієслівної форми. Виокремлюємо групи компаративем із імпліцитним показником, які становлять конструкції з родовим відмінком однини і множини у порівняльному значенні, а також конструкції з оруд-

ним відмінком. Досліджувані порівняльні конструкції мають різні способи вираження: словом, словосполученням, підрядним реченням тощо, найчастіше входять у компаративемну конструкцію за допомогою сполучника.

У своїй творчості Ф. Потушняк використовує різноманітні засоби художньої виразності. Наша увага сьогодні повернута саме до тих виражальних засобів, яких найбільше фіксуємо у мовотворчості цього поета. Саме через них втілюється унікальність світовідчуття й світосприйняття, властива цій особистості. За допомогою епітетів і порівнянь досягається особлива виразність, глибина і лаконічність зображуваного. Адже влучний епітет чи порівняння надають безпосередності й унікальності поетичній мові Федора Потушняка.

Література

1. Биби́к С.П. Словник епітетів української мови. Київ, 1998. 431 с.
2. Ганич І.Д., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ: Вища школа, 1985. 360 с.
3. Зорівчак Р. «Боліти болем слова нашого...». URL: <http://www.ukrslovo.com.ua/work/archive/2008>.
4. Кочан І.М. Лінгвістичний аналіз тексту. Київ: Знання, 2008. 423 с.
5. Красавіна В.В. Структурно-семантичні, стилістичні та текстові функції епітета в історичному романі (на матеріалі творів другої половини XIX – першої половини XX ст.): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2005. 18 с.
6. Кульбабська О.В. Текстотворча функція епітета в художньому тексті (на матеріалі мови творів Івана Багряного). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Філологія.* № 742. Вип. 48. Харків, 2006. С. 256–265.
7. Мацько Л.І. Стилїстика української мови. Київ: Вища школа, 2003. 462 с.
8. Онопрієнко Т.М. Епітет у системі тропів сучасної англійської мови (Семантика. Структура. Прагматика): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 – германські мови. Харків, 2002. 19 с.
9. Пентиліук М.І. Культура мови і стилїстика. Київ, 1994. 240 с.
10. Потушняк Ф. Мій сад. Упоряд. Д. Федака. Ужгород: Закарпаття, 2007. 576 с.
11. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с.
12. Словник української мови: в 11 т. URL: <https://slovnuk.in.ua>
13. Шутова Л.І. Епітет в українській поезії 20–30-х років XX столїття (структурно-семантичний і функціональний аналіз): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2003. 18 с.
14. Юрїна Ю.М. Дїюстїль Олени Телїгі: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Херсон, 2016. 194 с.
15. Abrams M.H., Harpham G.G. A Glossary of Literary Terms. 9th ed. Boston: Wadsworth Cengage Learning, 2009. 393 p.
16. Crystal D. A Dictionary of Language. 2nd edition. Chicago: University of Chicago Press, 2001. 391 p.

References

1. Bybyk S.P. (1998) Slovnuk epitetiv ukrainskoi movy [Dictionary of epithets of the Ukrainian language]. Kyiv. 431 s. [in Ukrainian].
2. Hanych I.D., Oliinyk I.S. (1985) Slovnuk linhvistychnykh terminiv [Dictionary of linguistic terms]. Kyiv: Vyshcha shkola. 360 s. [in Ukrainian].
3. Zorivchak R. (2008) «Bolyty bolem slova nashoho...» [«To hurt with the pain of our words...»]. URL: <http://www.ukrslovo.com.ua/work/archive/2008> [in Ukrainian].
4. Kochan I.M. (2008) Linhvistychnyi analiz tekstu [Linguistic analysis of the text]. Kyiv: Znannia. 423 s. [in Ukrainian].
5. Krasavina V.V. (2005) Strukturno-semantichni, stylistychni ta tekstovi funktsii epiteta v istorychnomu romani (na materialy tvoriv druhoi polovyny XIX – pershoi polovyny XX st.) [Structural-semantic, stylistic and textual functions of the epithet in the historical novel (based on the works of the second half of the 19th – the first half of the 20th centuries)]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kyiv. 18 s. [in Ukrainian].
6. Kulbabska O.V. (2006) Tekstotvorcha funktsiia epiteta v khudozhnomu teksti (na materialy movy tvoriv Ivana Bahrianyho) [The text-creating function of the epithet in the artistic text (based on the material of the language of the works of Ivan Bahrianyi)]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya: Filolohiia.* № 742. Vyp. 48. Kharkiv. S. 256–265 [in Ukrainian].

7. Matsko L.I. (2003) *Stylistyka ukraïnskoi movy* [Stylistics of the Ukrainian language]. Kyiv: Vyscha shkola. 462 s. [in Ukrainian].
8. Onopriienko T.M. (2002) *Epitet u systemi tropiv suchasnoi anhliiskoi movy (Semantyka. Struktura. Prahmatyka)* [Epithet in the system of tropes of the modern English language (Semantics. Structure. Pragmatics)]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.04 – hermanski movy. Kharkiv. 19 s. [in Ukrainian].
9. Pentyliuk M.I. (1994) *Kultura movy i stylistyka* [Language culture and stylistics]. Kyiv. 240 s. [in Ukrainian].
10. Potushniak F. (2007) *Mii sad* [My garden]. Uporiad. D. Fedaka. Uzhhorod: Zakarpattia. 576 s. [in Ukrainian].
11. Selivanova O.O. (2006) *Suchasna linhvistyka: terminolohichna entsyklopediia* [Modern linguistics: a terminological encyclopedia]. Poltava: Dovkillia-K. 716 s. [in Ukrainian].
12. *Slovyk ukraïnskoi movy: v 11 t. (1970–1980)* [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes]. URL: <https://sum.in.ua> [in Ukrainian].
13. Shutova L.I. (2003) *Epitet v ukraïnskii poezii 20–30-kh rokiv XX stolittia (strukturno-semantychnyi i funktsionalnyi analiz)* [Epithet in Ukrainian poetry of the 20^s–30^s of the 20th century (structural-semantic and functional analysis)]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukraïnska mova. Kyiv. 18 s. [in Ukrainian].
14. Yurina Yu.M. (2016) *Idiostyl Oleny Telihiy* [Idiostyle of Olena Teliha]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukraïnska mova. Kherson. 194 s. [in Ukrainian].
15. Abrams M.H., Harpham G.G. (2009) *A Glossary of Literary Terms*. 9th ed. Boston: Wadsworth Cengage Learning. 393 p. [in English].
16. Crystal D.A. (2001) *Dictionary of Language*. 2nd edition. Chicago: University of Chicago Press. 391 p. [in English].

EXPRESSIVE MEANS OF FEDIR POTUSHNYAK'S ARTISTIC LANGUAGE

Abstract. The article analyzes the functioning and features of the use of expressive means of artistic language on the example of epithets and similes in the language of Fedir Potushnyak. It was found that there is no consensus in modern linguistics regarding the definition of an epithet. However, most researchers define the epithet as an artistic meaning, focusing on its visual and aesthetic function. The attempts of linguists to unify the epithet system motivated the emergence of various classifications. It is established that epithets are divided into lexical-semantic groups, among which epithets of visual semantics are distinguished; epithets of intra-psychological perception. Odorous and emotional epithets are distinguished among intrasensory epithets. Separate fields of the tropics intersect, resulting in the formation of hybrid tropes, in particular, hybrid epithets. In addition, the article reflects the problem of “comparison”, determining the place and functions of comparative constructions in the system of linguistic units of the Ukrainian language. It has been found that in linguistic works today, comparison is more or less elaborated as a linguistic means of artistic representation of reality.

It has been proven that adjective epithets are dominant in F. Potushnyak's works of art, and adverbial epithets are the least dominant. Among the epithets, the epithets of visual semantics, inner-psychological perception, acoustic, gustatory, and tactile are distinguished by their meaning. Attention is drawn to coloratives, as one of the largest groups of epithets of visual semantics and contrasting epithet combinations. Much attention is paid to the functioning of noun appositive constructions of epithets in F. Potushnyak's speech. Several groups of appositive epithets are distinguished according to the way of interaction with the signified word and the place relative to it. Epithet combinations are also divided into several thematic groups according to the nature of the grammatical expression of the bases and their structure.

On the basis of taking into account the specifics of the basis of comparison in F. Potushnyak's poetry, groups of comparatives with an implicit indicator are distinguished, which are constructions with the genitive singular and plural in a comparative sense, as well as constructions with the instrumental case. The ways of expressing the studied comparisons and their functional features are also clarified.

Keywords: epithet, means of expression, language creation, comparison, Fedir Potushnyak.

© Снъозик Г., 2023 р.

Ганна Снъозик – аспірантка кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; anna.snjozyk@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-1572-7064>

Hanna Snozyk – Graduate Student of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; anna.snjozyk@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-1572-7064>

МОВНІ ТА ПРАВОВІ ЗДОБУТКИ УКРАЇНЦІВ І ПОЛЯКІВ У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (на матеріалі інтерпеляції посла Данила Танячкевича до міністра освіти)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2 244:347.973 "18/191

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).416–422

Сокіл Б. Мовні та правові здобутки українців і поляків у Львівському університеті (на матеріалі інтерпеляції посла Данила Танячкевича до міністра освіти); кількість бібліографічних джерел – 13; мова українська.

Анотація. Окреслено одну з актуальних проблем сучасної діяхронічної соціолінгвістики – аспектуальний аналіз поглядів українського депутата (посла Сейму) Данила Танячкевича щодо розширення функцій української мови, зокрема закріплення за нею статусу мови викладання, насамперед у Львівському університеті. Увагу сфокусовано на висвітленні ролі особистостей у становленні української державності. Показано, що освічена українська інтелігенція відіграла значну роль у боротьбі за розширення прав української мови в галузі освіти. Окреслено питання щодо намагають українців засновувати освітні заклади з українською мовою навчання. Наголошено на ролі центрального уряду (Відень) у поступі освіти в Галичині. Простежено спроби центрального уряду Австро-Угорської імперії заснувати в Східній Галичині освітні заклади з українською мовою навчання. Продемонстровано маніпулятивні стратегії і тактики Міністерства освіти у вирішенні питань щодо мови навчання на теренах Східної Галичини. Сформульовано ключові положення щодо необхідності впровадження української мови як мови навчання у Львівському університеті: українські політики й правники переконували, що Львівський університет повинен слугувати інтересам галицького населення. Проаналізовано спроби польських професорів заперечити права української мови щодо закріплення за нею статусу мови освіти. Незважаючи на постанови Австро-Угорської імперії, що надавали українській мові право бути мовою освіти в Східній Галичині, польські депутати усунули її з освітньої галузі. Описано мовні та юридичні здобутки українців та поляків у Львівському університеті наприкінці XIX ст. Доведено, що лист Д. Танячкевича до міністра освіти Австро-Угорської імперії мав важливе значення для розширення функційного навантаження української мови, зокрема й в освітньому процесі, за часів перебування Східної Галичини в складі Австро-Угорщини.

Ключові слова: діяхронічна соціолінгвістика, Львівський університет, політичні маніпулятивні стратегії і тактики, мова навчання, роль особистості, Східна Галичина в складі Австро-Угорської імперії, українська мова та її функційне навантаження.

Постановка проблеми. Аксиоматичним є твердження про роль особистостей у житті суспільства. Саме від їхньої позиції, їхніх наративів залежить хід розвитку історії. У важкі часи існування держави, обмеженого функціонування української мови передусім вони намагалися своїми діями скерувати народні маси в необхідне русло, що повинно було сприяти певним позитивним змінам і допомогти зорієнтуватися в складній політичній ситуації. Галицька земля віддавна славилася такими видатними постатями. Особливо помітною їхня діяльність стала після так званої «весни народів», коли українське населення офіційно задекларувало свою самостійність, окремішність, відмінність від інших народів. До таких постатей другої XIX ст. належали Олександр Барвінський, Іван Вагилевич, Юліан Романчук, Корнило Устиянович, Маркіян Шашкевич та багато інших. Безперечно, до когорти славетних провідників українського галицького населення часів Австро-Угорської імперії належав і Данило Танячкевич (1842–1906)¹.

¹ Данило Танячкевич народився в с. Дідиліві Золочівського округу в родині священника. Навчався в народній школі Львівської гімназії та Львівській духовній семінарії Святого Духа. Він був організатором тасмних товариств української молоді (тов-во «Громада») на теренах південно-західної України, що стали школою виховання української національної еліти. Головною метою роботи молоді (членів «Громад») була діяльність щодо навчання української мови. Із цією метою були створені націоналістичні часописи, зо-

Після прийняття Конституції в Австро-Угорській імперії, куди входила і Східна Галичина українська інтелігенція (а це переважно священники), на відміну від неосвічених народних мас, добре усвідомлювала значення мови для розвитку своєї національності. Першим завданням, на яке звернули увагу очільники народу, було вирішення актуальної на той час у Східній Галичині мовної проблеми. Незважаючи на визнання центральним австрійським урядом Східної Галичини окремою адміністративно-територіальною одиницею, польські державники не полишали надій відродити Польщу в давніх межах, тобто «від моря до моря». Щоб досягти цієї

крема «Вечорниці», «Мета», «Нива», «Правда», з якими активно співпрацював і Данило Танячкевич, який брав активну участь у поширенні творів Т. Шевченка та загалом українських видавництв. Після завершення навчання у Львівській духовній семінарії (1865) висвячено його було лише в 1867 р. Спочатку він був помічником пароха в селі Станіславчик на Бродівщині, а з листопада 1868 р. – адміністратором капелянії (завідувачем парафії), з 28 вересня 1875 р. – парохом греко-католицької громади села Закомар'я. У 1897 р. о. Д. Танячкевича обрано послом до Австрійського парламенту від сільського округу (судові повіти Золочів, Зборів, Перемишляни і Глиняни). У травні 1897 р. посол Танячкевич вніс до парламенту проєкт закону про рівноправність народів Австро-Угорської імперії. Наприкінці грудня 1905 року він прибув на Народне віче до Львова, але застудився, захворів і 21 квітня 1906 р. помер; похований на місцевому цвинтарі села Закомар'я [див.: https://uk.wikipedia.org/wiki/Танячкевич_Данило_Іванович].

політичної мети, вони усвідомлювали, що необхідно ополучити східних галичан. Польські діячі добре розуміли, що основним знаряддям для цього є освіта. Виходячи із цього, у місцевих школах, навіть у сільських, де не проживали представники польської національності, масово запроваджувалося навчання польською мовою. Абсолютно маніпулятивними були спроби створити такі звані «утраквістичні» (двомовні – українсько-польські) школи та вчительські семінарії. Позбавивши українців права на здобуття початкової освіти рідною мовою, поляки намагалися таким способом закрити перед українцями двері до вищих навчальних закладів. Цілком логічними були їхні спроби перетворити Львівський університет на виключно польський, з польською мовою навчання. Тогочасна українська інтелігенція не могла із цим змиритися. Усвідомлюючи, що на місцевому рівні справедливі вимоги українців не матимуть успіху, українські політики зверталися до центрального уряду. Одним з активних діячів був Данило Телякевич, який звернувся з листом до міністра освіти Австро-Угорської імперії.

Актуальними на сьогодні залишаються проблеми діакронічної соціолінгвістики, пов'язані, зокрема, зі специфікою функціонування української мови на теренах Східної Галичини часів Австро-Угорської імперії в другій половині XIX ст. у сфері освіти.

Мета статті, завдання. Мета наукової студії – схарактеризувати спроби одного з активних діячів українського національного руху кінця XIX ст. щодо захисту прав української мови як мови навчання у Львівському університеті в Східній Галичині Австро-Угорського часопростору.

Матеріалом для аналізу слугувало звернення посла Д. Телякевича до Міністерства освіти у Відні з вимогою надати реального права українцям навчатися рідною мовою.

Методи та методика дослідження. У цій науковій розвідці актуалізовано такі дослідницькі методи, як описовий – для викладу теоретичного матеріалу, метод абстрагування використано з метою здійснення узагальнень та формулювання висновків; інтерпретаційний – для викладу ідей, презентованих у дискурсивній практиці розгляданого часопростору щодо сприйняття ідеологеми українська мова.

Новизна цього наукового дослідження полягає в тому, що в ньому на основі аналізу архівних матеріалів проаналізовано погляди українського політичного діяча щодо української мови як мови навчання у вищих навчальних закладах, зокрема у Львівському університеті.

Аналіз досліджень. Проблематику, пов'язану з вивченням статусу української мови як навчальної, зокрема у Львівському університеті, досліджували такі науковці, як Григорій Атаманчук (наголошено на розширенні прав української мови після «весни народів»), Ігор Бойко, Володимир Коссака (зосереджено увагу на проблемі української мови як мови викладання у Львівському університеті розгляданого періоду), Станіслав Дністрянський (проаналізовано закони, відповідно до яких українська мова повинна бути мовою викладання в університеті),

Володимир Качнич (проінформував, що в період Австро-Угорської імперії на теренах Східної Галичини мовою викладання на юридичному факультеті була латинська та німецька, а це викликало невдоволення серед студентів і лише після 1848 року розпочалася боротьба за українську мову навчання; акцентовано увагу на ролі С. Дністрянського в унормуванні української юридичної термінології), Володимир Качмар (комплексно схарактеризував діяльність Львівського університету наприкінці XVIII – на початку XX ст.), Богдан Сокил (висвітлив питання щодо намагання австрійського уряду розширити права української мови як навчальної).

Виклад основного матеріалу. У надісланому листі, про який ішлося вище, Д. Телякевич нагадав міністрові освіти Австро-Угорської імперії, що Львів – колишня столиця українських князів, віддавна був центром освіти на Русі. З усіх околиць горнулася сюди молодь до шкільної науки. Ставропігійське братство, створене 1586 р., слушно було названо академією. Там українці здобували відомості, певні знання відповідні до потреб та обставин часу, і, усвідомивши важке ярмо польського панування, намагалися захищати народні права. Окрім ґрунтовної освіти, академія заснувала найкращу на той час друкарню в Європі.

Після приєднання в 1772 р. колишнього українського князівства до Австрійської Монархії ще за часів Марії Терези розпочалася робота над створенням університету у Львові, що втілилося в 1784 р. у декреті цісаря Йосифа II. А 21.10.1784 р. було оголошено про заснування навчального закладу. Відповідно до цього декрету, це мав бути «правдивий» університет і «висока» школа з теологічним, правничим, філософським та медичним відділами, а також «повною» гімназією. Саме 16.10.1784 р. університет було відкрито.

У зв'язку із заснуванням університету декретом цісарсько-королівської надвірної канцелярії 9.03.1787 р. було створено лицей з богословським та філософськими відділами. Зауважмо, що там викладали українські професори, які, окрім того, працювали також і на університетських кафедрах, забезпечуючи таким способом безпосередній зв'язок між цими двома навчальними інституціями. Багато з учених, які тут працювали, мали вагу далеко за межами Галичини, зокрема Михайло Гарасевич, Модест Гриневецький, Арсеній Радкевич, Іван Лаврівський.

Відповідно до згаданого декрету надвірної канцелярії, українська молодь повинна навчатися рідною мовою².

Поряд із виховною та науковою ціллю, була також і практична мета – збільшити кількість українських священників греко-католицького обряду³.

² Подано мовою оригіналу: «...щоб рускі кандидаты духовного стану через науку головных частей философии, присвоюючи собі философичні засады и вправляючи ся въ мысленно, приготавливали ся до наукъ теологии, котрыми лише такъ подготвлені можуть въ пожиткомъ занимати ся» [Телякевич 1898, ч. 278, с. 1].

³ Примітка. Подано мовою оригіналу: «щоб зарадити застрашаючому браку душипастирѣвъ гр. кат. обряду, поки не выйде достаточне число рускихъ кандидатѣвъ, котрі бы знали латинскій языкъ» [Телякевич 1898, ч. 278, с. 1].

Зауважмо, що завдання ліцею було доволі умовними, а його характер тимчасовий. Однак заснування цього закладу, що за складом предметів був рівноправним факультетам Львівського університету, слугувало безперечним доказом, що заснований цісарем Йосифом Львівський університет призначений для культурних потреб українського народу.

Наголосімо також, що уряд мало дбав про ліцей, а в українців ще не було ані усвідомлення власної національності, ані бажання боротися за свої права. Це стало причиною того, що ліцей не залишив помітного внеску в культурний розвиток українців і невдовзі (1804) занепав.

Через фінансові проблеми Австрії та світову війну в 1805 р. Львівський університету було об'єднано з Краківською академією і багато кафедр перенесли до Кракова. Отже, у 1805 р. Львівський університет закрили, а на його місці створили ліцей, що, відповідно до цісарської постанови 08.08.1805 р., не мав уже національного українського характеру. Однак уже те, що попри університет в Кракові залишено академічний науковий заклад у Львові, яким варто вважати Львівський ліцей, було доказом, що уряд уважав за свій обов'язок подбати у Львові про окрему школу для вищих наук, зважаючи на культурні потреби місцевого українського населення. Після закінчення війни цісар Франц I відповідною грамотою від 07.08.1817 р. відновив університету у Львові, назвавши його своїм іменем. Однак у цій грамоті не було жодної ознаки, що виразно б указувала на факт, що у відновленому університеті враховували національні потреби українського населення. Мотивом відновлення університету були: 1) вдосконалення науки та вплив її на розвиток населення; 2) свідчило про підтримку цісарем освітньої галузі в Галичині⁴.

Відновлений цісарем Францем I Львівський університет був призначений для культурних потреб українців. На жаль, як резюмував Д. Танячківч, це «призначення» було лише засадниче, теоретичне й не мало практичного значення. З кафедр цього університету не було чути до 1848 р. жодного українського слова. Німецька мова була навчальною мовою для всіх світських дисциплін, а на богословському – латинська мова. Українські професори не могли викладати українською мовою.

Певні зміни наступили в 1848 р., коли українські вчені зібралися у Львові на з'їзд⁵, наслідком роботи якого стало створення літературно-наукового товариства «Матиця Руська» й «Головна Руська

⁴ Подано мовою оригіналу: «ширине и досконалене наукъ, ихъ важный впливъ на добро народѡвъ, а такожъ здвигнене тревалои памятки цѣсарскои дбалости о королѣвство Галичини» [Танячківч 1898, ч. 278, с. 1].

⁵ Подано мовою оригіналу: «Ходило зъ одной стороны о те, чтобы разглянутись у великомъ матерьялѣ культурныхъ потребъ руского народу и вынайти способы та дороги до ихъ заспокоеня, и то – якъ сказано въ відозвѣ – плеканемъ и розвиткомъ мовы черезъ издавництво періодичныхъ писемъ, литературныхъ и науковыхъ творѡвъ та черезъ введене руской мовы до низшихъ и высшихъ школѣ. Зъ другой стороны, чтобы упѡмнути ся о національнѣи и політичнѣи права руского народу, а особливо чтобы силы сынѡвъ руского народу зъжиткувати для добра власного народу и власной руськой культуры въ публичномъ житю, въ урядѣ и школѣ» [Танячківч 1898, ч. 278, с. 1].

Рада». Завдяки діяльності цих товариств у 1849 р. у всіх гімназіях української частини Галичини запровадили обов'язкове вивчення української мови. А 04.12.1848 р. міністерство освіти Австро-Угорської імперії видало розпорядження про мову навчання, у якому було зазначено, що навчання повинно відбуватися німецькою мовою. Українська мова може стати мовою навчання за кількох умов: а) відповідної кількості учнів, які зможуть навчатися українською мовою; б) наявності професорів, спроможних викладати українською мовою⁶.

У 1848 р. на богословському факультеті було відкрито кафедру пасторальної теології з українською мовою навчання, а в 1849 р. українською мовою розпочали навчання догматики, катехитики та методики. Інші виклади на богословському факультеті відбувалися латинською мовою, а на інших факультетах – німецькою. У тому ж 1849 р. створили кафедру української мови та літератури, очільником якої призначили Якова Головацького [Танячківч 1898, ч. 278, с. 1].

Так тривало до 1860 р., тобто до прийняття Конституції Австро-Угорської імперії. Між українцями та поляками розпочалася боротьба за університет: а) українці протестували проти онімечення університету й наполягали на тому, що він має мати регіональний, національний характер; б) поляки намагалися привласнити права університету на користь лише однієї національної (польської – Б. С.) культури. Унаслідок такого протистояння в 1871 р. поляки цілковито витіснили українців з університету.

Неможливо заперечити, що центральний уряд засадничо визнавав, що Львівський університет належить до культурної сфери українців. Але на практиці дозволяв полякам упроваджувати політичні маніпуляції (провокації) для втілення відповідних стратегій і тактик щодо ополячення українців.

Свідченням податливості центрального уряду було запровадження відповідно до міністерського розпорядження 29.09.1848 р. польської мови навчання в гімназіях та університетах Галичини.

Д. Танячківч наголосив на досягненнях українців у Львівському університеті. Найвищою постановою від 23.03.1862 р. було засновано на правничому факультеті дві кафедри, викладачі яких здійснювали навчання українською мовою предметів, що входили в обсяг державних іспитів⁷. Водночас уряд застеріг, щоби на кафедрах працювали особи, які, окрім фаховості: а) ґрунтовно володіли б українською мовою та українською термінологією; б) пре-

⁶ Подано мовою оригіналу: «1. Въ гимназіяхъ въ рускихъ частяхъ Галичини має ся на разѣ викладати всѣ предметы науки въ нѣмецкѡй мѡвѣ, а то такъ довго, поки не будуть могли викладати науку въ рускѡй мѡвѣ способнѣи професоры и ученики, посѣдающѣи потрібне языкове подготѡвлене; 2) щодо наукъ університетскихъ принимае ся такъ само за засаду, що выклады мають відбувати ся въ нѣмецкѡй мѡвѣ, поки не найдуть ся способнѣи учитель и достаточнѡ подготѡвленѣи ученики до науки въ мѡвѣ краевѡй, котрѣ бы станули на мѣсце теперѣшнихъ професорѡвъ, не знающихъ тои мѡвы» [Танячківч 1898, ч. 278, с. 1].

⁷ Подано мовою оригіналу: «...за мотивъ основане тыхъ катедръ намѣръ: отворити для руского языка поле до образования и розвою, а заразомъ подбати о практичну потребу» [Танячківч 1898, ч. 279, с. 1].

тенденти на посаду були зобов'язані підготувати наукові розвідки німецькою та українською мовами.

Для оцінки здібностей претендентів необхідно створити фахову комісію, члени якої володіють українською мовою.

На філософському факультеті, окрім уже чинної кафедри української мови та літератури, яку після Якова Головацького очолив Омелян Огоновський, заснували кафедру історії Сходу Європи з українською мовою навчання на чолі з Михайлом Грушевським.

Водночас 09.09.1894 р. був створений медичний факультет, що не мав жодної кафедри, яка здійснювала б навчання українською мовою.

Окрім перелічених мізерних національних здобутків у Львівському університеті, Д. Тянякевич назвав ще такі: 1) розпорядження цісарсько-королівського державного міністерства від 31.05.1864 р., яким дозволено українською мовою складати іспити тим кандидатам, які слухали дотичні предмети українською мовою; 2) постанову 1869 р., відповідно до якої: а) можна було відповідати українською мовою на українські подання; б) ручні каталоги та екзаменаційні свідоцтва могли бути українською мовою; 3) міністерське розпорядження від 05.05.1879 р. дозволило складати основні екзамени у вищій школі та для досягнення наукового ступеня (докторату) українською мовою [Тянякевич 1898, ч. 279, с. 1]. Інших надбань у Львівському університеті щодо його українізації не було.

Д. Тянякевич звернув увагу на здобутки поляків у Львівському університеті. Він наголосив що, коли поляки намагалися запровадити у Львівському університеті польську мову як навчальну, то уряд не дозволив⁸. Запровадити польську мову як навчальну вдалося лише після безпосереднього втручання намісника Галичини Агенора Голуховського. 27.11.1866 р. він офіційно звернувся листом до ректора університету, у якому висловив пропозицію не запроваджувати польську мову як навчальну для окремих предметів, що входять до програми державних іспитів, а натомість створити такі кафедри (паралельні. – Б. С.), які українці вже мають.

Запровадити польську мову як навчальну у Львівському університеті допоміг Галицький Сейм. У 1867 р. Олександр Борковський вніс на засідання Сейму подання, щоб усі дисципліни і в Ягелонському, і у Львівському університетах викладали по-польськи. Цю пропозицію відразу не ухвалили, а відправили Краєвому (Регіональному) відділу на доопрацювання. Водночас найвищою постановою від 09.10.1867 р. було дозволено з початком 1867/68 навчального року складати державні іспити із судового та римського права польською мовою. У 1868 р. ухвалили проект закону, відповідно до

⁸ Подано мовою оригіналу: «Въ р. 1863 вѣсь збѣръ професорѣвъ поданѣ д-ра Чемериньского о позволенѣ выкладати приватне право въ польскѣй мовѣ: министерство вѣдказало той просьбѣ. На поданѣ проф. д-ра Зельонацкого удѣлено ему лише деякі дробні концессіи що-до уживаня польскихъ термінольоічныхъ выразѣвъ при нѣмецкихъ выкладахъ и позволено на окремі побѣчні выклады зъ пандектовѣ; але на здаванѣ испытовѣвъ зъ римского права въ полскѣй мовѣ не позволено» [Тянякевич 1898, ч. 280, с. 1].

якого в Краківському та Львівському університетах на всіх світських відділеннях, окрім тих, для яких існують кафедри з українською мовою, викладати польською мовою⁹.

У 1869 р. міністерство освіти Австро-Угорської імперії зібрало засідання професорів Львівського університету з метою обговорити питання щодо створення чотирьох кафедр, що проводили б навчання польською мовою. 11.06.1870 р. міністерство освіти заснувало п'ять кафедр. Продовжуючи свою колонізаційну політику, 04.07.1871 р. міністерство освіти дозволило «обсаджувати» ці кафедри місцевими професорами, насправді лише польськими. Зокрема, наголошувалося, що у Львівському університеті не повинно бути жодних обмежень щодо українських і польських викладів, а в майбутньому пропонувалося захищувати на кафедрі осіб, які здатні викладати українською чи польською мовами.

Після таких рішень, крім кількох кафедр, посади всіх інших кафедр були зайняті винятково поляками. Ополячення Львівського університету було завершено найвищою постановою від 27.04.1879 р., якою запровадили польську мову в «урядованні» академічних властей. Польський елемент Львівського університету набув прав «possidendi». Наслідки цього не забарилися. Шовіністично налаштовані професори Львівського університету заборонили перевести професора Олександра Огоновського з посади «надзвичайного» професора на посаду професора «звичайного»¹⁰, тобто вищу.

Більшість професорів університету не давали дозволу на створення окремої кафедри, що проводила б викладання українською мовою. Навпаки, вони пропонували ліквідувати вже ті кафедри з українською мовою викладання, що існували в університеті¹¹.

Цілком зрозуміло, що польські професори різними способами намагалися не допустити створення базової кафедри з українською мовою навчання, наголошуючи, що мовою навчання може бути лише польська мова.

На засіданнях академічного сенату 16.12.1878 р. Доктор Леон Білінський запропонував звернутися до Міністерства освіти з пропозицією скасувати найвищу постанову 1871 р., відповідно до якої польська мова повинна бути мовою навчання для всіх дисциплін правничого та філософського факультетів і запропонував створити «рівнорядні

⁹ Подано мовою оригіналу: «Министерство позволило доцентомъ д-рови Бѣлинскому выкладати по польски національну економію, такъ ишло дальше на правничѣмъ выдѣлѣ, а незадовго такъ само и на філософичнѣмъ» [Тянякевич 1898, ч. 280, с. 1].

¹⁰ Подано мовою оригіналу: «якъ же можна жадати промованя того професора на професора звичайного для приватного права зъ рускою мовою выкладовою, скоро нема звичайной катедры, а только надзвычайна?» [Тянякевич 1898, ч. 280, с. 1].

¹¹ Подано мовою оригіналу: «Отже постановлено жадати: 1) чтобы рускі катедры усунено; 2) зъ фондѣвъ, назначеныхъ на ті катедры, утворити другу катедру для приватного права; 3) д-ра Алекс. Огоновского именовати звичайнымъ професоромъ на той катедры безъ означеня выкладовой мовы» [Тянякевич 1898, ч. 280, с. 1].

и рівно дотовані катедры рускї». [Танякевич 1898, ч. 280, с. 1]. На жаль, ця пропозиція не була підтримана керівництвом університету.

Антиукраїнська політика поляків у Львівському університеті виявлялася і в тому, що з 1781 р. не було засновано інших кафедр ані на правничому, ані на медичному факультетах, окрім тих, що були вже засновані в 1862 р. Щоправда, на філософському факультеті створили українську кафедру для вивчення історії. Водночас, заважив Д. Танякевич, в університеті не відбулося жодної інавгурації українською мовою.

Д. Танякевич звинуватив уряд, який лише вербально засвідчував свою прихильність до галицьких українців¹². Варто зазначити, що 03.04.1882 р. під час інавгурації доктора Омеляна Огоновського професором університету без зазначення мови навчання, якою б він мав викладати, Міністерство освіти та віросповідань видало розпорядження, обов'язкове для всіх австрійських університетів¹³. Отже, як підсумував Д. Танякевич, ці розпорядження центрального уряду яскраво свідчать, що польська мова не є мовою викладання у Львівському університеті, і наочно переконували, що Львівський університет повинен слугувати українському народові, українській культурі. Водночас посол звернув увагу Міністерства на ті маніпулятивні дії австрійського уряду, що приводили до ополчення українців. Зокрема йшлося про вирішення справи урядової мови у внутрішньому університетському урядуванні.

Посол не погоджувався з твердженням польських професорів, які виступали проти запровадження української мови як навчальної, мотивуючи це тим, що українці нібито не мають ані наукової літератури, ані відповідної термінології, ані необхідної кількості студентів, спроможних здобувати освіту в університеті. Д. Танякевич наголосив, що поляки раніше також мали таку ж проблему. Коли 4.11.1807 р. цар Франц I заснував у Львівському університеті кафедру польської мови та літератури, то, незважаючи на оголошений конкурс, упродовж кількох років не відгукнувся жоден претендент. Лише в 1822 р. урядові вдалося укомплектувати названу кафедру. Окрім того, під час відкриття медичного факультету в Кракові виявилось, що поляки не мали ані підготовлених професорів, ані власної медичної термінології. Цю термінологію вони запозичували з інших мов, зокре-

ма й з української. Водночас поляки стверджували, що українська правничка термінологія більш розвинена, аніж польська [Танякевич 1898, ч. 280, с. 1–2].

Д. Танякевич зазначив, що українці доволі інтенсивно працюють на науковому поприщі, особливо виокремивши Наукове Товариство імені Шевченка, що за короткий час випустило у світ значну кількість наукових розвідок¹⁴. На думку Д. Танякевича про високу наукову вартість цих праць свідчили позитивні рецензії, надруковані в німецьких, французьких, польських та інших наукових європейських часописах.

Безпідставними назвав посол твердження поляків щодо відсутності українських учених та недостатньої кількості молоді, яка могла б вчитися в університеті. Щодо перших, то українці працюють професорами не лише в Києві, Харкові, Одесі, Петербурзі, Москві, Варшаві, Томську, але й у віденських та інших європейських університетах. Водночас щороку збільшується кількість української молоді у Львівському університеті, зокрема на правничому факультеті їхня кількість збільшилася на 56 %, євреїв – 40 %, а поляків лише на 15 %. Це дало підставу Д. Танякевичеві наголосити, що українці підготовлені до праці в університеті, а сам університет є потребою для освіти українського народу¹⁵. На його думку, маючи українські гімназії, українці повинні мати також український університет, у якому б могли продовжувати навчання.

Окрім суто освітньої функції, університет слугував запорукою розвитку культури народу, оскільки він повинен не лише виховувати науковців, але й плекати та розвивати народну культуру¹⁶.

Із цього погляду український народ є неоціненним, невичерпним культурним матеріалом для університетських студій. Утративши державну самостійність, свою інтелігенцію, українці зберегли власний національний характер, що виявився в унікальній народній поезії, народних піснях, філософських прислів'ях, образному й самобутньому народному мовленні¹⁷.

¹⁴ Подано мовою оригіналу: «1) 25 томів «Записків» про руску історію, фільольогію, історію літератури; 2) три томи «Жерель до рускої історії»; 3) одень томь «Памятокъ украинсько-рускої мови і літератури»; 4) пять томів «Етнографічного Збѣрника»; 5) одень томь «Етнологічныхъ матеріяловъ»; 6) вѣсьмь томів «Часописи правничои»; 7) «Збѣрникъ математично-природописно-лѣкарскои секціи»; 8) «Збѣрникъ фільольогічний»; 9) «Исторична бібліотека»; 10) «Исторія рускої літератури» д-ра Ом. Огоновского, въ 4 томахъ; 11) «Система австрійского права приватного» д-ра Алекс. Огоновского; 12) «Соматологія» Ив. Верхратского, и 13) «Літературно-науковий Вістник» [Танякевич, 1898, ч. 281, с. 1].

¹⁵ Примітка. Подано мовою оригіналу: «Рускій народъ потребує священниківъ зъ академічнымъ оразованьємъ, тыхъ безпосередныхъ дорадниківъ, учительвъ и провѣдниківъ народу; потребує своихъ урядниківъ, судьвв, адвокатівъ, котрі умѣли бы и розумѣли боронити его правъ, полагажджувати рускі поданя; потребує своихъ лѣкарвв, потребує своихъ учительвв и професорівъ, котрі бы могли учити въ рускихъ гімназіяхъ и въ університетѣ». [Танякевич 1898, ч. 281, с. 1].

¹⁶ Подано мовою оригіналу: «Все, що має народъ питомого, повинно тутъ найти оцѣнку и наукове спожитковане: вдача народу, его способності, его способъ мысленя, его свѣтоглядъ, мова, історія» [Танякевич 1898, ч. 281, с. 1].

¹⁷ Подано мовою оригіналу: «Наша культурна мова є чиста мова народна, закрашена барвами народного житя,

¹² Подано мовою оригіналу: «На засѣданю галицкого сойму дня 13 жовтня 1869 заявивъ заступникъ правительства: «Що-до краковсого університету, то правительство зарядило все, чтобы завести тамъ польскій выклады и тымъ способомъ вдоволити воли высокого сойму. Що-до університету львовского, то треба зважити, що удержане двохъ польскихъ унівеситетівъ въ Галичинѣ не є обовязкомъ правительства, не згадуючи вже за те, що и непольска народность може выступати зъ оправдаными домаганьями» [Танякевич, 1898, ч. 280, с. 1].

¹³ Подано мовою оригіналу: «Що-до дальшого истнованя рускихъ катедръ у львовскомъ університетѣ, зазначую, що...въ тыхъ разяхъ має наступити выимка, коли правительство безъ змѣны обовязуючихъ кажего кандидата вымогъ, чтобы досконало знавъ одну зъ обоихъ краевыхъ мовъ, постановить або вже постановило, – якъ отсе власне має ся рѣчь въ справѣ истнующихъ зъ рускою выкладовою мовою катедръ, о котрі теперъ ходить» [Танякевич 1898, ч. 280, с. 1].

Оскільки утраквістичний університет не може задовільняти культурні потреби місцевого українського населення, то необхідно заснувати окремий український університет.

Висновки. Підсумовуючи, наголосимо, що, усвідомлюючи значення рідної мови, українці віддавна приділяли велику увагу розвитку освіти на своїй землі. Незважаючи на чисельні спроби заснувати навчальні заклади з українською мовою навчання, українці зустрічали великі перешкоди, оскільки поляки не відмовилися від відновлення своєї колишньої держави у межах до 1772 року. Галицькі урядники намагалися: а) зробити саме польську мову мовою навчання, мовою освіти, шкільництва; б) домогтися від центрального уряду визнати заснований у Львові університет виключно польським.

Українська інтелігенція намагалася відстояти

навіяна леготомъ народного духа. Наша література – се народна література; наша музика – се народна музика; наша історія – се народна історія» [Танячків 1898, ч. 281, с. 1].

Література

1. Атаманчук Г. Творення вищих навчальних закладів Галичини і формування системи академічної освіти (1867–1914 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історична*. Вип. 10. 2004. С. 9–39.
2. Бойко І.Й., Косак В.М. Становлення та розвиток кафедри цивільного права та процесу на юридичному факультеті Львівського університету. *Історико-правовий часопис*. 2017. № 1. С. 3–16.
3. Дністрянський С. Права руської мови у львівському університеті. *Часопис правничий і економічний*. 1901. Ч. 1–38.
4. Дністрянський С. Самостійний український університет у Львові. *Діло*. 1907. Ч. 67. С. 1.
5. Кахнич В. Розвиток цивільного права у Львівському університеті та внесок Станіслава Севериновича Дністрянського в цей процес. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 1. С. 33–36.
6. Кахнич В. Розвиток правової науки та освіти на юридичному факультеті Львівського університету за часів Австро-Угорщини. *Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична*. 2010. Т. 50. С. 66–71.
7. Качмар В. Львівський університет у 1784–1918 роках. Організаційні, освітньо-наукові та національні трансформації. Монографія. Львів. ЛНУ імені Івана Франка. 2021. 531 с.
8. Сокіл Б. Українська мова як навчальна у Львівському університеті за часів Австро-Угорщини. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. Львів. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2019. № 14. С. 3–14.
9. Танячків Данило Іванович. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Танячків_Данило_Іванович
10. Танячків Д. О рускій університетъ у Львовѣ. (Интерпеляція посла о. Данила Танякевича до міністра просвіты внесена на засѣданю палаты послѣвъ дня 20 с. м.). *Дѣло*. 1898. Ч. 278. С. 1.
11. Танячків Д. О рускій університетъ у Львовѣ. (Интерпеляція посла о. Данила Танякевича до міністра просвіты внесена на засѣданю палаты послѣвъ дня 20 с. м.). (Дальше). *Дѣло*. 1898. Ч. 279. С. 1.
12. Танячків Д. О рускій університетъ у Львовѣ. (Интерпеляція посла о. Данила Танякевича до міністра просвіты внесена на засѣданю палаты послѣвъ дня 20 с. м.). (Дальше). *Дѣло*. 1898. Ч. 280. С. 1–2.
13. Танячків Д. О рускій університетъ у Львовѣ. (Интерпеляція посла о. Данила Танякевича до міністра просвіты внесена на засѣданю палаты послѣвъ дня 20 с. м.). (Конецъ). *Дѣло*. 1898. Ч. 281. С. 1.

References

1. Atamanchuk H. (2004) Tvorennya vyshchych navchalnykh zakladiv Halychyny i formuvannya systemy akademichnoi osvity (1867–1914 rr.) [The Creation of Higher Educational Institutions in Halychyna and the Formation of the Academic Education System (1867–1914)]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: Istorychna*. Vypusk 10. S. 9–39 [in Ukrainian].
2. Boiko I.Y., Kossak V.M. (2017) Stanovlennia ta rozvytok kafedry tsyvilnoho prava ta protsesu na yurydychnomu fakulteti Lvivskoho universytetu [The Formation and Development of the Department of Civil Law and Process at the Law Faculty of Lviv University] *Istoryko-pravovi chasopys*. № 1. S. 3–16 [in Ukrainian].
3. Dnistrianskyi S. (1901) Prava ruskoj movy u Lvivskim universyteti [Rights of Ruska Language at Lviv University] *Chasopys pravnycha i ekonomichna*. Ch. 1–38 [in Ukrainian].
4. Dnistrianskyi S. (1907) Samostiinyi ukrainskyi universytet u Lvovi [Independent (Samostiynyi) Ukrainian University in Lviv.] *Dilo*. Ch. 67. S. 1 [in Ukrainian].
5. Kakhnych V. (2018) Rozvytok tsyvilnoho prava u Lvivskomu univerysteti ta vnesok Stanislava Severynovycha Dnistrianskoho v tsei protses [The Development of Civil Law at Lviv University and the

Contribution of Stanislav Severynovych Dnistrianskyi to This Process.] *Chasopys Kyivskoho unierystetut prava.* № 1. S. 33–36 [in Ukrainian].

6. Kakhnych V. (2010) Rozvytok pravovoi nauky ta osvity na yurydychnomu fakulteti Lvivskoho universytetu za chasiv Avstro-Uhorshchyny [The Development of Legal Science and Education at the Faculty of Law of Lviv University during the times of Austria-Hungary]. *Visnyk Lvivskoho un-tu. Seriya yurydychna.* T. 50. S. 66–71 [in Ukrainian].

7. Kachmar V. (2021) Lvivskiy unierystet u 1784–1918 rokakh. Orhanizatsiini, osvitho-naukovi ta natsionalni transformatsii [Lviv University in 1784–1918. Organizational, Educational, Scientific and National Transformations] Monohrafiia. Lviv. LNU imeni Ivana Franka. 531 s. [in Ukrainian].

8. Sokil B. (2019) Ukrainska mova yak navchalna u Lvivskomu universyteti za chasiv Avstro-Uhorshchyny. Teoriia i praktyka vykladannia ukrainskoi movy yak inozemnoi [Ukrainian Language as an Educational Language at Lviv University during the times of Austria-Hungary] Lviv. Vydavnychiy tsentr LNU Imeni Ivana Franka, № 14. S. 3–14 [in Ukrainian].

9. Taniachkevych Danylo Ivanovych. Vikipediia. https://uk.wikipedia.org/wiki/Танячкєвич_Данило_Іванович [in Ukrainian].

10. Taniachkevych D. (1898) O ruskii universytetъ u Lvovѣ. (Interpeliatsiia posla o. Danyla Taniakevycha do ministra prosvѣty vnesena na zasѣdaniu palaty poslōvъ dnia 20 s. m.). [About the Ruskyi University in Lviv. (Ambassador Fr. Danylo Tanyakevich Interpellation to the Minister of Education was Submitted at a Meeting of the Chamber of Ambassadors on the 20th of September)] *Dѣlo.* Ch. 278. S. 1 [in Ukrainian].

11. Taniachkevych D. (1898) O ruskii universytetъ u Lvovѣ. (Interpeliatsiia posla o. Danyla Taniakevycha do ministra prosvѣty vnesena na zasѣdaniu palaty poslōvъ dnia 20 s. m.). (Dalshe). [About the Ruskyi University in Lviv. (Ambassador Fr. Danylo Tanyakevich Interpellation to the Minister of Education was Submitted at a Meeting of the Chamber of Ambassadors on the 20th of September)] *Dѣlo.* Ch. 279. S. 1 [in Ukrainian].

12. Taniachkevych D. (1898) O ruskii universytetъ u Lvovѣ. (Interpeliatsiia posla o. Danyla Taniakevycha do ministra prosvѣty vnesena na zasѣdaniu palaty poslōvъ dnia 20 s. m.). (Dalshe). [About the Ruskyi University in Lviv. (Ambassador Fr. Danylo Tanyakevich Interpellation to the Minister of Education was Submitted at a Meeting of the Chamber of Ambassadors on the 20th of September)] *Dѣlo.* Ch. 280. S. 1–2 [in Ukrainian].

13. Taniachkevych D. (1898) O ruskii universytetъ u Lvovѣ. (Interpeliatsiia posla o. Danyla Taniachkevycha do ministra prosvѣty vnesena na zasѣdaniu palaty poslōvъ dnia 20 s. m.). (Konets). [About the Ruskyi University in Lviv. (Ambassador Fr. Danylo Tanyakevich Interpellation to the Minister of Education was Submitted at a Meeting of the Chamber of Ambassadors on the 20th of September)] (Konets). *Dѣlo.* Ch. 281. S. 1 [in Ukrainian].

LANGUAGE AND LEGAL ACHIEVEMENTS OF UKRAINIANS AND POLES AT LVIV UNIVERSITY (on the material of the interpellation of Ambassador Danylo Tanyachkevych to the Minister of Education)

Abstract. One of the urgent problems of modern diachronic sociolinguistics is outlined: an aspectual analysis of the views of the Ukrainian deputy (Ambassador of the Sejm) Danylo Tanyachkevych regarding the expansion of the functions of the Ukrainian language, in particular, the consolidation of its status as the language of teaching, primarily at Lviv University.

Attention is focused on highlighting roles of individuals in the formation of Ukrainian statehood. It is shown that the educated Ukrainian intelligentsia played a significant role in the struggle for the expansion of the rights of the Ukrainian language in the field of education. The question regarding the efforts of Ukrainians to establish educational institutions with the Ukrainian language of instruction is outlined. The role of the central government (Vienna) in the progress of education in Halychyna is emphasized. The attempts of the central government of the Austro-Hungarian Empire to establish educational institutions with the Ukrainian language of instruction in Eastern Halychyna are presented. The manipulative strategies and tactics of the Ministry of Education in solving issues related to the language of instruction on the territory of Eastern Halychyna have been demonstrated. Key provisions regarding the need to introduce the Ukrainian language as a language of instruction at Lviv University were formulated: Ukrainian politicians and lawyers were convinced that Lviv University should serve the interests of the Halychyna population. Attempts by Polish professors to deny the rights of the Ukrainian language to secure its status as the language of education are analyzed. Despite the decrees of the Austro-Hungarian Empire, which gave the Ukrainian language the right to be the language of education in Eastern Halychyna, Polish deputies removed it from the educational field. The linguistic and legal achievements of Ukrainians and Poles at Lviv University at the end of the 19th century are described. It is proved that D. Tanyachkevych's letter to the Minister of Education of the Austro-Hungarian Empire was of great importance for the expansion of the functional load of the Ukrainian language, in particular in the educational process, during the time when Eastern Halychyna was part of Austria-Hungary.

Keywords: diachronic sociolinguistics, Lviv University, political manipulative strategies and tactics, language of instruction, the role of the individual, Eastern Halychyna as part of the Austro-Hungarian Empire, the Ukrainian language and its functional load.

© Сокіл Б., 2023 р.

Богдан Сокіл – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, Львів, Україна; sokil.bogdan@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-2839-5273>

Bohdan Sokil – Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Ukrainian Applied Linguistics of the Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine; sokil.bogdan@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-2839-5273>

СПОСОБИ НОМІНАЦІЇ В ТЕМАТИЧНІЙ ГРУПІ ЛЕКСИКИ ВЕСІЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ В СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.
Випуск 2 (50)
УДК 811.161.2'28

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).423-430

Тищенко Т., Флакей Я. Способи номінації в тематичній групі лексики весільної обрядовості в східнопадільських говірках; кількість бібліографічних джерел – 19; мова українська.

Анотація. Статтю присвячено аналізу способів номінації в тематичній групі лексики весільного обряду в східнопадільських говірках, зокрема визначено найбільш продуктивні способи номінації та виявлено специфічні, характерні для лексики весільного обряду. Джерелами дослідження стали власні польові записи авторок та матеріали архіву Східнопадільського лінгвокраєзнавчого науково-координаційного центру. У дослідженні використано описовий та порівняльний методи, метод контекстуального та прийому компонентного аналізу.

У статті зауважено, що основними способами номінації в тематичній групі лексики весільної обрядовості є афіксальна деривація, композитивне словотворення, метафоризація, які характерні також і для тематичних груп конкретної лексики у східнопадільському ареалі. Серед афіксальних способів творення обрядових лексем найбільш продуктивним є суфіксальний. Більшість суфіксів є полісемічні, їх використовують для утворення номенів різних лексико-семантичних груп. Тільки суфікси *-ан'(а) та -ин(и), (а)*, які вступають між собою в синонімічні відношення, використовують лише для утворення назв обрядових дій.

За допомогою нульового суфікса утворюються лексеми від безпрефіксних і префіксованих дієслів шляхом усічення дієслівної основи. У східнопадільських говірках у тематичній групі весільної обрядовості виявлено три моделі творення таких назв, зокрема 1) усічення дієслівної основи та збереження твердого приголосного, 2) усічення дієслівної основи і закінчення *-а* із збереженням кінцевого твердого приголосного, 3) усічення дієслівної основи на м'який приголосний і нульове закінчення.

Семантична композиція в лексичі східнопадільських говірок на формально-словотвірному рівні представлена у вигляді а) словоскладання з атрибутивними та сурядними відношеннями між компонентами; б) чистого основоскладання.

Специфікою номінації в тематичній групі весільної лексики є субстантивізація прикметників та дієприкметників, що порівняно з іншими дослідженими тематичними групами лексики в східнопадільських говірках найбільш поширена саме в тематичній групі весільної лексики. Лексем, які виникли на підставі метафоричного перенесення за подібністю якої-небудь ознаки чи властивості в групі лексики весільної обрядовості, небагато, проте вони підтверджують факт переважання зоометафори серед різновидів метафор.

Ключові слова: східнопадільські говірки, способи номінації, номінація весільної обрядовості, номінативні одиниці, лексична номінація.

Постановка проблеми. Дослідження процесів постання номінативних одиниць у діалектній мові, з'ясування умов, чинників та технічних засобів виникнення назв десигнатів – актуальні проблеми українського мовознавства, які постійно перебувають в полі зору дослідників діалектної лексики. Лексика сучасних східнопадільських говірок представлена в наукових студіях Г. Березовської про назви одягу, взуття і прикрас [Березовська 2011], О. Осирка про назви їжі та напоїв [Осирка 2019], Л. Полішук про номінацію традиційного будівництва [Полішук 2015], Т. Тищенко про назви рибальства, тваринництва, бджільництва, родильної обрядовості [Тищенко 2016 та ін.], які засвідчують фундаментальність і перспективність її вивчення в досліджуваних говірках. Лексика ж весільної обрядовості у східнопадільських говірках не була предметом комплексного дослідження, що і визначає його актуальність.

Аналіз досліджень. В українській діалектології маємо значні напрацювання у вивченні лексичної номінації весільного обряду. Це праці М. Бігусяка

[Бігусяк 1997], Л. Хомчак [Хомчак 2017], Н. Хібеби [Хібеба 2010], П. Романюка [Романюк 1991], І. Магрицької [Магрицька 2003а, Магрицька 2003б], К. Глуховцевої [Глуховцева 2009] та ін. Окремі лексеми, що супроводжують весільний обряд, репрезентовано в регіональних словниках із усіх мовних теренів України та в тематичних словниках весільної обрядовості чи матеріалах до них за авторством Н. Хібеби [Хібеба 2021] та І. Магрицької [Магрицька 2003б].

Науковці єдині в тому, що «унікальний витвір нашого народу – весільна обрядовість – осучаснюється та змінюється, дедалі важче записати суцільний діалектний текст – відтворити давній обряд за допомогою слова, а те, що вдасться зберегти, створить потужний фактаж для всебічного вивчення духовної та матеріальної спадщини українців» [Хібеба 2010, с. 371].

Специфіку лексичного складу окремого діалекту, на думку дослідниці фітономенів у східнопадільських говірках А. Скорофатової, визначають суто технічні можливості в галузі творення

та засвоєння номінативних одиниць [Скорофатова 2009, с. 77], отже, спосіб номінації – це сукупність технічних засобів мови (діалекту), за допомогою яких здійснюється акт номінації тієї чи іншої реалії навколишньої дійсності, прийом реалізації принципів номінації, представленого тією чи іншою мотиваційною ознакою [Скорофатова 2009, с. 78]. Т. Тищенко, вивчаючи способи номінації в групах конкретної лексики, зауважила, що в східнопоміських говірках основними способами номінації реалій тваринництва, бджільництва та рибальства є семантична трансформація, афіксальна деривація, композитивне словотворення [Тищенко 2016, с. 1].

Мета статті – проаналізувати способи номінації в тематичній групі лексики весільного обряду в східнопоміських говірках, визначити найбільш продуктивні способи номінації та виявити специфічні, характерні для обрядової лексики. Для цього ми виокремили із обрядових текстів джерельної бази, а це власні польові записи та матеріали архіву Східнопоміського лінгвокраєзнавчого науково-координаційного центру, однослівні номінації, проаналізували способи і засоби творення однослівної номінації, використовуючи описовий та порівняльний методи, метод контекстуального аналізу та прийом компонентного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Аналіз лексики, яка обслуговує весільний обряд у східнопоміських говірках, засвідчив, що серед однослівної номінації переважає афіксальна деривація, зокрема суфіксальний спосіб. Дериваційні афікси, за допомогою яких творяться номенні весільної обрядовості, використовують для утворення назв різних лексико-семантичних груп:

-к- використовують для утворення назв: 1) головної учасниці весільного обряду: *жаданка* ‘молода на весіллі’, *молодичка* ‘назви молодої в обряді покривання’, *корморка* ‘цнотлива молода’: *корморка / це чесна дочка* (Гл.); 2) жінки за родом діяльності: *свашка* ‘будь-яка одружена учасниця весілля’, ‘жінка, яка супроводжує придане нареченої до нареченого’, *приданка* ‘одна зі свашок, які супроводжують придане нареченої до нареченого’, *кухарка* ‘жінка, яка готує весільні страви’, ‘особа, яка вимітає піч перед випеченням короваю’, ‘старша серед жінок, що готують весільні страви’, *кухварка* ‘жінка, яка готує весільні страви’, *лекарка* ‘жінка, яка виготовляє весільне печиво’; 3) неодружених учасниць весільного обряду: *дружка*, *дружичка* ‘найближча подруга молодої’, ‘неодружена дівчина на весіллі з боку нареченої’, *світилка* ‘дівчина, родичка молодого, що супроводжує його під час весілля’, ‘неодружена учасниця весілля з боку молодого’, ‘дівчинка, яка несе край фати нареченої’; 4) жінок за соціальним статусом: *молодичка* ‘недавно одружена молода жінка’; 5) чоловіків за функціями на весіллі: *дружок* ‘керівник весілля з боку молодої’, ‘молодший брат молодої’, ‘хлопчик в обрядовому епізоді продажу молодої’, ‘керівник весілля з боку молодого чи молодої, який вимітає піч’; 6) одягу молодої: *хустинка*, *хустка* ‘хустка, якою зав’язують голову молодій в обряді покриван-

ня’, ‘хустка, заткнута за пояс нареченого, подарована йому нареченою як знак згоди на шлюб’, ‘хустка, за допомогою якої священник зв’язує руки молодих і підводить їх до престолу’, ‘хустка, за допомогою якої батько з матір’ю заводять молодих на почесне місце за столом і виводять з-за столу на подвір’я’, ‘подарунок від батьків наречених близьким родичам’, ‘хустка, якою перев’язували свах на сватанні та весіллі’, ‘хустка, за яку за стіл молодих заводив староста’; 7) весільних атрибутів: *бомбушки* ‘бахрома на покривалі коней’, *булаўка* ‘металева шпилька, якою прикріплювали неодруженим учасникам весілля букетики на грудях’, *гобручка* ‘обручка з дорогоцінного металу – символ шлюбу і прикраса’, *зажимка* ‘металева шпилька для формування зачіски молодої’, *заколка* ‘шпилька, за допомогою якої прикріплювали стрічки до вінка’, *приколка* ‘шпилька, яка тримає зачіску молодої або вінок’, *квітка* ‘відзнака, квітка на одязі молодої чи молодого’, *квітка* ‘відзнака, квітка на одязі молодого чи молодого’, *світка* ‘весільний атрибут у руках світилки’, *квіточка* ‘квітка, відзнака наречених’, ‘букет, відзнака неодружених учасників весільного обряду’; 8) весільних хлібних виробів: *булочка* ‘весільний хлібець для обдаровування тих, хто випікає в молодого чи молодої коровай, весільні хлібці’, *квітка* ‘найбільша шишка в короваєві’; 9) весільного реманенту та посуду: *діжка* ‘діжка, у якій вчиняли тісто на весільний хліб’, *тарілка* ‘таріль, на якій виносять порізаний коровай’, ‘тарілка, на якій подають чарку з горілкою і короваєм гостям’, ‘тарілка, на якій лежав весільний хліб на столі’, ‘тарілка, на якій лежав головний убір для покривання молодої’, ‘тарілка, на якій лежали рушники, які дівчина виносила старостам на знак своєї згоди на одруження’, ‘тарілка, на яку клали гроші, подарунки молодим’, *квітка* ‘сніп на столі перед молодими’, ‘прикраса на верхку весільного деревця’; 10) страв та напоїв: *медіжка* ‘хліб із медом, яким годували молодих’, ‘напій, який дають молодим після першої шлюбної ночі’, *наліўка* ‘напій, який дають молодим після першої шлюбної ночі’, *слив’янка* ‘солodka горілка, настояна на сливах, яку дають молодим після першої шлюбної ночі’; 11) тварин: *приданка* ‘курка, яку дають у придане молодій’;

-иц’(а) використовують для утворення назв: 1) жінок за родом діяльності: *коровайниця*, *коровайниця* ‘одна із парної кількості одружених лише раз жінок, які беруть участь у випіканні короваю’, *співальниця* ‘одна із жінок, які виконували весільні пісні’; 2) жінок за соціальним статусом: *молодиця* ‘одружена жінка’, ‘молода в обряді покривання’; 3) обрядового дійства: *головниця* ‘дівич-вечір, вечір напередодні весілля, на який збираються неодружені дівчата, а наречена прощається з дівуванням’: *у нас називалос’я це головниця / уїже с’ход’ац’я д’їучата / дружки іїї / йак’і майут’ подруги це називаїец’я головниця* (Гран.); 4) місця: *головниця* ‘місце молодих за весільним столом’: *п’ісл’я того / йак’і молодий забіраїе молоду на об’їд / кла’дут во’дички в’їдро на с’т’їл’чичку / хл’їб і с’їл’сто’їт’ с’ваха із’житичком*

у та^р'лоу'і / д'ітки сто'їат' і не пропус'кайт' / і в'ін викуп'л'аїе / і да'їут' йо'му прої'ти / в'ін да'їе з'рош' і і заби'райт' той с'т'іл'чик / а сваха'сипит' |жито і за'ход'ат' на голо'виц'у (ММ); 5) атрибутив весільного обряду: части'ниці'а 'тарілка, на якій подають чарки з горілкою';

-ок використовують для утворення назв: 1) взуття нареченої босо'н'їжок 'літнє відкрите взуття', туфел'ок 'літнє або міжсезонне взуття нареченої, яке мав украсти хтось із гостей на весіллі, а боярин мав заплатити викуп за те, що не випльнував'; 2) головного убору нареченої: в'їночок 'головний убір нареченої із квітів'; 3) виробів із тіста: по'дарочок 'обрядовий хлібець у вигляді здобної булочки, яким запрошували гостей на весілля', голу'бок 'весільний хлібець для обдаровування тих, хто випікає в молодого чи молодої коровай, весільні хлібці', сп'їдок 'спідня частина коровай, яку віддають музикантам після того, як коровай поділили між усіма учасниками весілля'; 4) весільних атрибутів: в'їночок 'відзнака на одягу неодружених учасниць весілля': друж'кам ч'їл'али та'к' і в'їночки ма'лен'к'і (ВМ); цв'іток, цв'іточок 'весільна відзнака молодого, квітка на головному уборі, сн'їп'очок 'сніп на столі перед молодими', к'їлок, віу'рок 'загострена з одного кінця палиця, яку забувають наприкінці весілля серед двору або біля порогу': віу'рок / ну йак сно'пи віа'зати (Кібл.); 5) неодружених учасників весілля: с'в'їдок 'старший буйрин', па'рубок 'неодружений хлопець';

-ан'(а) використовують для утворення назв обрядових дій: обда'ру'ван'а 'обрядодія обдарування батьками молодих найрідніших учасників весільного обряду', часту'ван'а 'обрядодія, коли наречені подають на тарілці кожному із гостей чарки з горілкою, шматочком коровай, а ті дарують їм подарунок чи гроші', в'їн'чан'а 'церковний обряд шлюбу', покри'ван'а 'кульмінаційна обрядодія весілля, коли свахи разом з нареченим знімають із молодої вінок і молодий її закутує хусткою', да'ру'ван'а, обда'ру'ван'а 'обряд обдаровування молодих на весіллі', 'обрядові частування молодої та її подруг батьками молодої і частування молодого та його товаришів батьками молодого', 'обряд обдаровування батьками наречених родичів, близьких на весіллі', д'їзна'ван'а 'обряд вивідування про нареченого', д'аку'ван'а 'частування одними весільними батьками інших', за'кутан'а 'надівання головного убору заміжньої жінки', нар'а'жан'а 'обряд урочистого одягнення молодої у весільне вбрання', обси'пан'а, гобс'їван'а 'обряд обсіпання молодого житом, дрібними грішми, коли він іде за молодою', с'ватан'а 'прихід представників роду нареченого до батьків дівчини дізнатися про їх згоду на шлюб', 'головний передвесільний обряд, під час якого остаточно вирішується питання про шлюб', сн'їдан'а 'звичай, за яким родичі молодої йшли або їхали на частування до батьків молодого після першої шлюбної ночі', ц'їлу'ван'а 'звичай, за яким родичі молодої йшли або їхали на частування до батьків молодого на наступну неділю після весілля', часту'ван'а 'післявесільні частування в

близьких родичів молодих', 'обрядові частування молодої та її подруг батьками молодої і молодого та його товаришів батьками молодого', 'частування в батьків молодого другої післявесільної неділі', прощ'чан'а 'проводження додому старшої дружки з музиками', 'обряд прощання молодої, яку покрили, із дружками вкінці весілля', 'гуляння молоді напередодні весілля', розби'ран'а 'знімання з молодої головного убору', розпису'ван'а 'громадянський шлюбний обряд', розпиту'ван'а 'обряд вивідування про наречену', розпл'їтан'а 'обряд розплетення коси нареченої', розп'рошчу'ван'а 'обряд прощання нареченого з молоддю села', не'ре'їд'а'ган'а 'обряд пародійного весілля';

-ин(и), (а) використовують для утворення назв обрядових дій: о'гл'адини, роз'гл'адини 'один із передвесільних обрядів, на якому знайомляться батьки нареченої із господарством нареченого', друж'бини 'вечір прощання нареченого з парубками', да'ро'вини 'весільний обряд, коли дарують подарунки близьким родичам молодих, а гості – молодим', за'водини 'обряд урочистого заведення молодих за стіл', за'просини 'обряд запрошення гостей на весілля', за'ручини, з'мовини 'сватання', о'дарини 'звичай, за яким родич молодої йшли або їхали на частування до батьків молодого', пот'русини 'продовження весілля на третій чи четвертий день', ск'ладчина, при'носини 'внесення грошей і продуктів учасниками весілля для продовження гуляння після весілля', розп'лете'ни 'обряд розплітання коси нареченої, перед тим, як її мають одягнути головний убір';

-їх використовують для утворення назв 1) жінок моло'духа 'молода на весіллі', све'к'руха 'мати чоловіка', ма'чуха 'жінка, яка заміщує на весіллі рідну матір, якщо такої немає'; 2) напоїв: ме'до'вуха, ме'ду'ха 'напій, який дають матері молодої після шлюбної ночі її цнотливої доньки', 'солodka горілка, яку дають молодим після першої шлюбної ночі', си'вуха 'немічна мутна горілка';

-ик (-ік) використовують для утворення назв: 1) учасників весілля чоловічої статі: моло'дик 'наречений на весіллі', брат'ік 'менший брат, хлопчик, що супроводжує молодого в церкві', ве'селики 'музиканти на весіллі'; 2) відзнаки наречених та неодружених учасників весілля: бу'кетик 'невеличкий букет із парафінових квіток, який пришивали учасникам весілля'; 3) хлібного виробу чи їжі: ка'лачик 'невеликий калач, з яким молода запрошувала на весілля', ме'до'вик 'хліб із медом, якими годували молодих'; 4) головного убору нареченої: кан'турик 'головний убір заміжньої жінки, який одягали під хустку', чеп'чик 'головний убір заміжньої жінки';

-еи використовують для утворення назв 1) неодружених учасників весільного обряду: хло'пиці 'парубок, неодружений чоловік'; 2) одружених учасників обряду сватання: посл'а'неи 'один із тих, хто вивідував про наречену чи нареченого'; 3) гостей весілля: запо'роже'и 'не запрошений на весілля хлопець, який спостерігає за ним за двором': л'їуди / йа'к'і не'азван'і на ви'с'їл'і: сто'їали за вор'їт'ми називалис'а запо'рос'ї'ами (Гран.); 4) обрядово-

го хліба: *плаг'сивець* 'хліб, з яким молода на закінчення весілля йшла увечері до молодого, де її мали вже покривати': *це називайце'а плаг'сивець* у молодой був *плаг'сивець* *називав'а* і *це вона з цим плаг'сивцем* *йшла до молодого* *вечер'і йак йійі заби'райт'* і *вона йшла до молодого* і *там дарували* (Гран.); 5) весільних атрибутів: *в'інець* 'корона, яку тримають над головою молодого чи молодой в церкві під час вінчання';

-их (и) використовують для утворення назв жінок: *старост'ихи* 'дружини старост, свахи', 'свахи, які здійснювали обряд покривання нареченої';

-ак використовують на позначення учасників весілля: *хлоп'чак* 'хлопчик в обрядовому епізоді продажу молодой';

-очк використовують для утворення назв 1) атрибутів весільного обряду: *биндочки* 'різнокольорові стрічки, які прикріплювали до вінка нареченої': *приступти* *мати до доч'ки* / *позн'імай* з *нейі биндочки* (Ол.);

-ач використовують для утворення назв учасників весільного обряду: *сва'т'ач* 'сват, який був на сватанні', 'молодий, який прийшов свататись';

-инк (а) використовують для утворення назв жінки: *ходинка* 'нещотлива молода';

-ул'(а) використовують для утворення назв 1) дівчини: *с'вул'а* 'дівчина, яка довго не виходить заміж'.

У цій ТГ лексики нам вдалося поки зафіксувати декілька дієслів з обрядовою семантикою, утворених префіксальним способом *накли'кати* 'запрошувати гостей, називаючи їх на ім'я і за статусом стосовно молодих, до їх обдарування': *л'уди* *ї нас це коро'вай* *р'іжут'* і *дару'йт'* / *накли'кайт'* *гост'і* / *йак'і були запрошен'і* на *ви'с'іл'а* / *дес'у* *нашого молодого* і *молодой* *їе там* *бабушка* *чи* *д'едушка* / *чи* *мама* *х'ресна* *чи* *тато* *х'ресний* // *ку'сок коро'ва'їа* і *да'йт'* *к'в'іточку* з *г'іл'цем* *це* *ї'же часту'ван':а* *називайце'а* / *почасту'вали* / *а* *пот'ім с'ідайут* *за ст'іл* / *в'ечерайт'* / *тан'ц'уйут'* / *а то'д'і* *н'іс'л'а* *покривайут'* *молоду* / *на ост'анку* *молоду* (Рос.).

Зафіксовано декілька номенів префіксально-суфіксальної структури: *бис'парний* 'неодружений учасник весілля', *бе'с'мертник* '*Helichrysum aeneum* L.; безсмертник, рослина, яку використовували в букеті світилки'.

У східнопоміських говірках в групах лексики з конкретним значенням Т. Тищенко виокремлює ще нульсуфіксацію чи дезафіксацію як номінаційний процес, який різною мірою охоплює всі досліджувані нею тематичні групи лексики. Г. Аркушин зауважував, що в говірках української мови кількісно найбільше віддієслівних нульсуфіксальних утворень, значно менше відприкметникових [Аркушин 2004, с. 305].

Серед репрезентантів ТГ лексики весільної обрядовості виявлено лише віддієслівні деривати, які з нульовим суфіксом утворюються від безпрефіксних і префіксованих дієслів шляхом усічення дієслівної основи. Г. Аркушин у західнопоміському ареалі виділяє 9 моделей утворення віддієслів-

них нульсуфіксальних іменників [Аркушин 2004, с. 305], Т. Тищенко в східнопоміських говірках – 5, цей матеріал лише доповнює виокремлені моделі:

1) усічення дієслівної основи та збереження твердого приголосного (ДО + Ø + Ø, тобто: дієслівна основа + нульовий суфікс + нульове закінчення).

Виділяємо такий словотвірний тип східнопоміських утворень:

- назви процесів: *викуп* 'обрядове дійство, у якому наречений викупляв прохід до нареченої', *догов'ір* 'обрядодія, якій передувало сватання, на якій домовлялися про обряд власне весілля', *роз'в'ід* 'відмова дівчини під час сватання', *розпис* 'громадянський шлюбний обряд, засвідчений у сільраді', *розпит* 'обряд вивідування про наречену';

- назви місця: *посад* 'місце молодих за весільним столом',

- назви одягу та його частин: *в'ід'р'із*, *од'р'із*, *от'р'ез*, *ат'р'ез*, *от'рез* 'кілька метрів тканини на костюм, тощо, який дарували на весіллі молоді чи їх батьки сващці чи найближчим родичам'.

2) усічення дієслівної основи і закінчення -а із збереженням кінцевого твердого приголосного (ДО + Ø + а).

Тут ми визначили такі словотвірні типи:

- назви знарядь і пристосувань: *за'тула* 'бляшана закривка отвору печі засувка для перекривання димоходу для утримання тепла і який використовували на весіллі як примітивний музичний інструмент';

- назви одягу, взуття чи його частин: *лата* 'шматок тканини чи шкіри, яким зашивають діри в одязі'; *в'ід'лога* 'відвернутий і випрасуваний край на грудях одягу';

-назви обрядів: *пе'рейма* 'перепона на шляху молодих';

-назви місця: *по'сада* 'місце молодих за весільним столом': *це* *їе та'кий с'тароста* / *їа'кий б'єре* *за хус'тинку* / *да'їе* *ї'руки* *молодим* і *за'водит* *їїх* *за ст'іл* *на по'саду* (Кот.).

3) усічення дієслівної основи на м'який приголосний і нульове закінчення (ДО + Ø' + Ø).

Словотвірний тип зі збереженою м'якістю кінцевого приголосного складають:

-назви обрядів: *с'пов'ід* 'обрядодія, коли священник читає молитву нареченою чи нареченим перед весіллям'; *росп'іс* 'реєстрація шлюбу в сільраді чи РАГСі'.

На думку Н. Клименко, «осново- і словоскладання належать до продуктивних способів словотворення української мови, застосування яких на всіх етапах її розвитку сприяло поповненню словникового складу» [Клименко 2003, с. 83]. Семантична композиція в лексиці східнопоміських говірок на формально-словотвірному рівні представлена у вигляді

а) словоскладання: 1) з атрибутивними відношеннями між компонентами: *баба-кухо'варка* 'жінка старша над жінками, які готують весільні страви'; 2) сурядними відношеннями між компо-

нентами: *гос'т'і-запор'ц'і* 'люди, яких не запросили на весілля і які спостерігають за ним, стоячи за порогом чи за воротами'; *хлоп'ц'і-запор'ц'і* 'учасники пародійного весілля, переодягнуті в різні образи'; *музики-веселики* 'музики на весіллі'.

У досліджуваних говірках зафіксовано явище гендіадису – «римованого складання слів, друге із яких може бути асемантичним» [Аркушин 2004]: *стрілець'-молодець* 'парубок в обряді сватання', *д'івчи'а-кунци'а* 'дівчина в обряді сватання', *ц'ілу'ван':ачка-милу'ван':ачка* 'частина обряду покривання, коли старші свахи від молодого і молодій стоять на стільцях, тримають за кінці хустку, якою покривають молоду, махають нею над молодими, які сидять, у свахи молодого на голові картуз, у свахи молодій – вінок. Тричі міняються місцями і головними уборами молодих і співають весільну пісню'. Г. Аркушин слушно зауважує, що «в буденному мовленні такі утворення трапляються рідко, значно частіше – під час виконання певних обрядодій, у замовляннях та голосіннях, зі спеціальною стилістичною метою» [Аркушин 2004];

б) чистого основоскладання: *трибом'била* 'весільні музики', *скази'баби* 'пародійне весілля': *йак' кажут / у суботу понати'валис'а / а в ні'д'іл'у скази'баби / це во'ни ў не'д'іл'у і'дут по воду до кир'ниці' / ўд'івай'уц'а / грим'іруй'уц'а / маск'іруй'уц'а // може'бути му'жик за'женничину / за цы'ганку / а'женничина за мужи'ка* (Горд.).

Отже, наші спостереження показують, що осново- і словоскладання у східноpodільських говірках є малопродуктивними способами творення обрядової весільної лексики.

Специфікою номінації в тематичній групі весільної лексики є субстантивація прикметників та дієприкметників. Зокрема, такі лексеми зафіксовано на позначення 1) шлюбної пари: *не'чесна*, *не'в'ірна* 'нецнотлива молода', *чесна*, *в'ірна* 'цнотлива молода', *моло'да наре'чена* 'наречена на весіллі', *дого'вори'на* 'засватана дівчина', *за'ручи'на*, *зас'ватана* 'дівчина після заручин до весілля', *моло'дий*, *наре'чений* 'наречений на весіллі', *за'руче'ний*, *зас'ватаний* 'парубок після заручин до весілля', *за'руче'н'і* 'хлопець і дівчина, які заручились', *па'рован'і* 'одружені', 'чоловік і жінка, які ідеально підходять один одному', *пос'ватан'і* 'молоді від сватання до весілля', *пос'ватана* 'дівчина в обряді сватання', 'дівчина від сватання до весілля'; 2) інших учасників весільного обряду: *свад'бо'ві* 'запрошені учасники весілля', *жо'натий* 'одружений', *за'м'іжн'а* 'одружена жінка', *не'займана* 'цнотлива дівчина', *не'зам'іжн'а* 'дівчина, яка довго не виходить заміж', *не'зап'роше'н'і*, *не'п'роше'н'і*, *не'кликан'і* 'незапрошені на весілля люди, які прийшли подивитись на молоду', *пригла'шон':і* 'запрошені учасники весілля'; 3) назви одягу: *с'вад'ібне* 'весільний одяг молодій'; 4) назви їжі: *с'ладке* 'солодкі страви, які подають на весіллі'; 5) назви подарунків: *пе'ре'п'ійн'і* 'подарунки молодим на весілля'. Зауважимо, що порівняно з іншими дослідженими тематичними групами лексики в східноpodіль-

ських говірках явище субстантивації найбільш поширене саме в тематичній групі весільної лексики.

Ще одним способом номінації в досліджуваній ТГЛ є семантична трансформація слова – використання знайомих мовних форм для номінації предметів, явищ чи певних ситуацій, що у лексиці весільної обрядовості у східноpodільських говірках проявляється насамперед через метафору. «Метафора – лексико-семантична трансформація слова, що базується на міжпарадигматичних зв'язках слів та виявляє себе замість одного слова іншого, яке належить до іншої лексико-семантичної парадигми, але має спільний із першим словом семантичний елемент – диференційну або конотативну сему» [цит. за Скорофатова 2009, с. 84]. У результаті метафоризації в досліджуваній тематичній групі лексики постали номінації на позначення наречених *голубка* 'молода в обряді сватання', *голуб* 'молодий в обряді сватання', *кн'аз'* 'наречений на весіллі', *кн'аз'івна* 'наречена на весіллі', *голуби*, *голубки* 'спеціальне печиво у вигляді двох пташок', 'прикраси із тіста на короваєві', *голубка* 'печиво у вигляді голубки, яке випікали коровайниці для себе на знак вдячності батьків за вдало спечений коровай', *гусочки* 'спеціальне печиво у вигляді двох пташок', 'весільний хліб для обдарування тих, хто випікає весільні хліби в молодого чи молодій', *близн'ата* 'зв'язана червоною стрічкою пара ложок для наречених за весільним столом', 'зв'язані червоною стрічкою дві пляшки зі спиртними напоями, які стоять перед нареченими за весільним столом'.

Лексем, які виникли на підставі метафоричного перенесення за подібністю якої-небудь ознаки чи властивості в групі лексики весільної обрядовості, небагато, проте вони підтверджують ще раз факт переважання зоометафори серед різновидів метафор у групах лексики з обрядовим значенням та на позначення людини і її рис.

Висновки. Отже, основними способами номінації в тематичній групі лексики весільної обрядовості є афіксальна деривація, композитивне словотворення, метафоризація, які характерні також і для тематичних груп конкретної лексики в східноpodільському ареалі. Серед афіксальних способів творення обрядових лексем найбільш продуктивним є суфіксальний. Більшість суфіксів полісемічні, їх використовують для утворення номенів різних лексико-семантичних груп. Тільки суфікси *-ан'(а) та -ин(и),(а)*, які вступають між собою в синонімічні відношення, використовують для утворення назв обрядових дій.

За допомогою нульового суфікса утворюються лексеми від безпрефіксних і префіксованих дієслів шляхом усічення дієслівної основи. У східноpodільських говірках у тематичній групі весільної обрядовості виявлено три моделі творення таких назв, зокрема 1) усічення дієслівної основи та збереження твердого приголосного, 2) усічення дієслівної основи і закінчення *-а* із збереженням кінцевого твердого приголосного, 3) усічення дієслівної основи на м'який приголосний і нульове закінчення.

Семантична композиція в лексиці східно-подільських говірок на формально-словотвірному рівні представлена у вигляді словоскладання з атрибутивними, сурядними відношеннями між компонентами та чистого основокладання.

Специфікою номінації в тематичній групі весільної лексики є субстантивація прикметників та

дісприкетників, що порівняно з іншими дослідженими тематичними групами лексики в східно-подільських говірках найбільш поширена саме в цій тематичній групі лексики. Універбації, яку виокремлювала Т. Тищенко, досліджуючи способи номінації в тематичній групі родильної обрядовості, в досліджуваній тематичній групі не виявлено.

Література

1. Аркушин Г.Л. Іменний словотвір західнополюського говору : дис... д-ра філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Луцьк, 2004. 540 с.
2. Березовська Г.Г. Структурна організація та географія назв одягу і прикрас у східно-подільських говірках: дис ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2011.
3. Бігусяк М.В. Лексика традиційних сімейних обрядів у гуцульському говорі: дис. ... канд. філол. наук; 10.02.01 – українська мова. Івано-Франківськ, 1997.
4. Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні: історико-етнографічне дослідження. Київ : Наукова думка, 1988. 192 с.
5. Вакалюк Я.Ю. Весільна лексика в говірках Прикарпаття. *Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови*: тези доповідей. Ужгород, 1978. С. 9–10.
6. Глуховцева К.Д. Відображення міфологічних уявлень українців в обряді покривання молодої. Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті. *Studia methodologica*. Тернопіль : Ред.-вид. відділ ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. Вип. 17. С. 29–32.
7. Клименко Н.Ф. Осново- і словоскладання у процесах номінації сучасної української мови. *Українська мова*. 2003. № 3–4. С. 83–105.
8. Магрицька І.В. (а) Динаміка весільної лексики в українських східно-слобожанських говірках: назви персонажів весільної драми. *Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Дніпропетровськ, 2003. С. 26–30.
9. Магрицька І.В. (б) Словник весільної лексики українських східно-слобожанських говірок (Луганська область). Луганськ, 2003. 172 с.
10. Осирко О.П. Назви їжі та напоїв у східно-подільських говірках: дис ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Черкаси, 2019.
11. Поліщук Л.Б. Структурна організація та географія назв традиційного будівництва в східно-подільських говірках : дис... канд. філол. наук; 10.02.01 – українська мова. Донецьк – Вінниця, 2015. 424 с.
12. Романюк П.Ф. Лексика весільного обряду Правобережного Полісся (Матеріали до «Лексичного атласу української мови»). *Дослідження з української діалектології*. Київ, 1991. С. 225–252.
13. Скорофатова А.О. Ономазіологія та лінгвогеографія фітономів в українських східно-слобожанських говірках : монографія. Луганськ: Елтон-2, 2009. 369 с.
14. Тищенко Т.М. Способи номінації в тематичних групах лексики з конкретним значенням у східно-подільських говірках української мови. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. Вип. 42. С. 179–183.
15. Тищенко Т.М. Нульсуфіксація як спосіб номінації в східно-подільському ареалі. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/5101/1/nulsufiksatsija_jak_typ_nominatsii.pdf (Доступ: 25.07.23).
16. Тищенко Т.М. Способи номінації в тематичній групі лексики родильного обряду в східно-подільських говірках. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/8207/1/Tyshchenko_Sposoby_nominatsii.pdf (дата звернення: 24.07.23).
17. Хібеба Н. Бойківське весілля в текстах: обряд і слово. Відп. ред. Т. Ястремська; НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021. 712 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).
18. Хібеба Н. Весільна лексика в бойківському й середньоподільському етнокультурних ареалах ХХІ століття. *Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. 2010. № 22 (II). С. 363–371.
19. Хомчак Л., Глушко М. Надсяння: традиційна культура і побут (етнолінгвістичні скарби). Відп. ред. Н. Хобзей; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2017. 592 с.

Список скорочень назв населених пунктів

Гл – Глибочок Котовського р-ну Одеської обл., ММ – Мала Мочулка Теплицького р-ну, Кібл. – Кіблич Гайсинського р-ну, Кот. – Котюжинці Калинівського р-ну, Рос. – Росоша Липовецького р-ну, Гран. – Гранів Гайсинського р-ну Вінницької області, Горд. – Гордашівка Тальніського р-ну Черкаської обл., ВМ – Велика Мечетня Кривоозерського р-ну Миколаївської обл., Ор. Орлове Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.

References

1. Arkushyn H.L. (2004) Imennyi slovotvir zakhidnopoliskoho hovoru [Nominative word-form of the Western Polissya dialect]: dys... d-ra filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Lutsk. 540 s. [in Ukrainian].
2. Berezovska H.H. (2011). Strukturna orhanizatsiia ta heohrafiia nazv odiahu i prykras u skhidnopolidskykh hovirkakh [Structural organization and geography of the names of clothes and jewelry in Eastern Podillya dialects]: dys ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kyiv [in Ukrainian].
3. Bihusiak M.V. (1997) Leksyka tradytsiinykh simeinykh obriadiv u hutsulskomu hovori [Vocabulary of traditional family rituals in the Hutsul dialect]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
4. Borysenko V.K. (1988) Vesilni zvychai ta obriady na Ukraini [Wedding customs and rituals in Ukraine]: istoryko-etnografichne doslidzhennia. Kyiv: Naukova dumka. 192 s. [in Ukrainian].
5. Vakaliuk Ya. Yu. (1978) Vesilna leksyka v hovirkakh Prykarpattia [Wedding vocabulary in the dialects of Precarpathia]. *Problemy doslidzhennia dialektnoi leksyky i frazeolohii ukrainskoi movy : tezy dopovidei.* Uzhhorod. S. 9–10 [in Ukrainian].
6. Hlukhovtseva K.D. (2009) Vidobrazhennia mifolohichnykh uiaflen ukraintsiv v obriadi pokryvannia molodoi [Reflection of mythological images of Ukrainians in the rite of veiling of a young woman]. *Lemkivskyi dialekt u zahalnoukrainskomu konteksti. Studia methodologica.* Ternopil : Red.-vyd. viddil TNPU im. V. Hnatiuka, 2009. Vyp. 17. S. 29–32 [in Ukrainian].
7. Klymenko N.F. (2003) Osnovo- i slovoskladannia u protsesakh nominatsii suchasnoi ukrainskoi movy [Basic and word formation in the nomination processes of the modern Ukrainian language]. *Ukrainska mova.* № 3–4. S. 83–105 [in Ukrainian].
8. Mahrytska I.V. (2003) Dynamika vesilnoi leksyky v ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirkakh: nazvy personazhiv vesilnoi dramy [The dynamics of wedding vocabulary in Ukrainian East Slobozhan dialects: the names of the characters in the wedding drama]. *Leksyko-hramatychni innovatsii v suchasnykh slovianskykh movakh: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii.* Dnipropetrovsk. S. 26–30 [in Ukrainian].
9. Mahrytska I.V. (2003) Slovnyk vesilnoi leksyky ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirok (Luhanska oblast) [Dictionary of wedding vocabulary of Ukrainian East Slobozhan dialects (Luhansk region)]. Luhansk. 172 s. [in Ukrainian].
10. Oskyrko O.P. (2019) Nazvy yizhi ta napoiv u skhidnopolidskykh hovirkakh [Names of food and drinks in Eastern Podillya]: dys ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Cherkasy [in Ukrainian].
11. Polishchuk L.B. (2015) Strukturna orhanizatsiia ta heohrafiia nazv tradytsiinoho budivnytstva v skhidnopolidskykh hovirkakh [Structural organization and geography of names of traditional construction in Eastern Podillya dialects]: dys... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Donetsk – Vinnytsia. 424 s. [in Ukrainian].
12. Romaniuk P.F. (1991) Leksyka vesilnogo obriadu Pravoberezhnogo Polissia [Vocabulary of the wedding ceremony of the Right Bank of Polissya] (Materialy do «Leksychnoho atlasu ukrainskoi movy»). *Doslidzhennia z ukrainskoi dialektolohii.* Kyiv. S. 225–252 [in Ukrainian].
13. Skorofatova A.O. (2009) Onomasiolohiia ta linhoheohrafiia fitonomeniv v ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirkakh [Onomasiology and linguogeography of phytonomenes in Ukrainian dialects of East Slobozhan]: monohrafiia. Luhansk: Elton-2. 369 s. [in Ukrainian].
14. Tyshchenko T.M. (2016) Sposoby nominatsii v tematychnykh hrupakh leksyky z konkretnym znachenniam u skhidnopolidskykh hovirkakh ukrainskoi movy [Methods of nomination in thematic groups of vocabulary with a specific meaning in Eastern Podillya idioms of the Ukrainian language]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohienka : Filolohichni nauky.* Kam'yanets-Podilskyi: Aksioma. Vyp. 42. S. 179–183 [in Ukrainian].
15. Tyshchenko T.M. Nulsufiksatsiia yak sposib nominatsii v skhidnopolidskomu areali [Null suffix as a method of nomination in the Eastern Podillya region]. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/5101/1/nulsufiksatsija_jak_typ_nominatsii.pdf [in Ukrainian].
16. Tyshchenko T.M. Sposoby nominatsii v tematychnii hrupi leksyky rodylnoho obriadu v skhidnopolidskykh hovirkakh [Ways of nomination into thematic groups of the vocabulary of the birth rite in Eastern Podillya dialects]. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/8207/1/Tyshchenko_Sposoby_nominatsii.pdf [in Ukrainian].
17. Khibeba N. (2021) Boikivske vesillia v tekstakh: obriady i slovo [Boyko wedding in texts: ceremony and word]. Vidp. red. T. Yastremska; NAN Ukrainy; Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha. Lviv. 712 s. (Seriiia «Dialektolohichna skryniiia») [in Ukrainian].
18. Khibeba N. (2010) Vesilna leksyka v boikivskomu y serednopolidskomu etnokulturnykh arealakh XX stolittia [Wedding vocabulary in Boyko and Middle Polissya ethnocultural areas of the 20th century]. *Volyn-Zhytomyrshchyna. Istoryko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem.* № 22 (II). S. 363–371 [in Ukrainian].
19. Khomchak L., Hlushko M. (2017) Nadsyannia: tradytsiina kultura i pobut (etnolinhvistychni skarby) [Nadsyannia: traditional culture and daily life (ethnolinguistic treasures)]. Vidp. red. N. Khobzei; NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha. Lviv. 592 s. [in Ukrainian].

WAYS OF NOMINATION IN THE THEMATIC GROUP OF WEDDING CEREMONY VOCABULARY IN THE EASTERN PODILLYA DIALECTS

Abstract. The article is devoted to the analysis of nomination methods in the thematic group of wedding ceremony vocabulary in the Eastern Podillya dialects, in particular, the most productive nomination methods are identified and specific characteristics of the wedding ceremony vocabulary are revealed. The sources of the research are the author's own field notes and materials from the archive of the Eastern Podillya Linguistic and Regional Research and Coordination Centre. The study uses descriptive and comparative methods, contextual method and methods of component analysis.

The article notes that the main ways of nomination in the thematic group of wedding ceremony vocabulary are affixal derivation, compositional word formation, metaphorisation, which are also typical for thematic groups of specific vocabulary in the Eastern Podillya area. Among the affixal ways of creating ritual lexemes, the most productive is the suffixal one. Most of the suffixes are polysemous, they are used to form nouns of different lexical and semantic groups. Only the suffixes *-ан'(а)* and *-ин(и), (а)*, which are synonymous with each other, are used only to form names of ritual actions.

The null suffix is used to form lexemes from unprefixated and prefixed verbs by clipping the verbal stem. In the Eastern Podillya dialects, in the thematic group of wedding ceremonies, three models of formation of such names have been identified, in particular 1) clipping of the verb stem and preservation of a hard consonant, 2) clipping of the verb stem and the ending *-а* with preservation of the final hard consonant, 3) clipping of the verb stem into a soft consonant and a zero ending.

The semantic composition in the lexicon of the Eastern Podillya dialects at the formal word-formation level is represented in the form of a) word formation with attributive and conjunctive relations between the components; b) pure stem formation.

The specificity of nomination in the thematic group of wedding vocabulary is the substantiation of adjectives and participles, which, in comparison with other thematic groups of vocabulary in the studied East Podillya dialects, is most widespread in the thematic group of wedding vocabulary. There are few lexemes in the group of wedding ceremony vocabulary that have arisen on the basis of metaphorical transfer by the similarity of a feature or property, but they confirm the fact that zoometaphor prevails among the types of metaphors.

Keywords: Eastern Podillya dialects, ways of nomination, nomination of wedding ceremonies, nominal units, lexical nomination

© Тищенко Т., 2023 р.; © Флакей Я., 2023 р.

Тетяна Тищенко – кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри української мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Умань, Україна; ttm1609@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-1601-2543>

Tetiana Tyshchenko – PhD in Philology, Associate Professor, Professor of the Department of Ukrainian Language and Methods of Teaching, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine; ttm1609@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-1601-2543>

Яна Флакей – здобувачка наукового ступеня «Доктор філософії» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Умань, Україна; anaspicka35@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0003-0970-4872>

Yana Flakey – PhD student, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine; anaspicka35@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0003-0970-4872>

USING THE CORPUS APPROACH IN TEACHING ENGLISH IDIOMS

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2(50)

УДК 378.016:811.111'243:811'33

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).431–438

Tomenchuk M. Using the Corpus Approach in Teaching English Idioms; кількість бібліографічних джерел – 23; мова англійська.

Abstract. Idioms, as cultural reflections deeply ingrained within language, offer invaluable insights into social values, customs, and beliefs. This article studies the crucial role that idioms play in foreign language teaching, focusing on the powerful tool of the Corpus of Contemporary American English (COCA) to enhance language proficiency and cultural understanding.

The study on incorporating corpus linguistics to teach idioms in EFL classrooms holds significant relevance as it enriches language skills, fosters intercultural awareness, and empowers language instructors to make informed decisions for effective teaching.

The aim of this research is to expand the existing literature by introducing an algorithm and instructional activities for teaching idioms through corpus analysis, offering valuable insights to language educators striving to optimize their students' learning experiences with idiomatic expressions.

The methodology includes guiding students in accessing and navigating the corpus, conducting targeted searches for idioms, examining their variations and contextual usage, and engaging in data-driven learning to enhance their comprehension and usage of idiomatic expressions.

Immersing students in contextualized idiomatic expressions across diverse genres, registers, and historical periods, teachers can cultivate a profound appreciation for the dynamic evolution of language over time. The significance of contextual analysis is underscored, guiding educators in enabling learners to discern the subtle nuances and shades of meaning in idiom usage. Engaging students in creative exercises, such as composing dialogues and stories, can foster practical application and reinforce the seamless integration of idioms into authentic language contexts. This article emphasizes the thoughtful usage of the COCA corpus as an essential resource in EFL classrooms by teachers who strive to help their students in acquiring the rich tapestry of idioms and gaining a deeper understanding of language and culture.

Keywords: idiom, corpus, corpus linguistics, COCA corpus, EFL teaching.

Problem statement. The use of corpora in language teaching has ushered in a transformative era in applied linguistics. The field of corpus linguistics harnesses computer technology to analyse extensive sets of spoken and written texts, known as corpora, enabling researchers to gain valuable insights into language usage patterns. With the increasing interest in corpus-based studies, there is growing recognition of the potential of corpus linguistics in revolutionizing language instruction, particularly in the context of second and foreign language education [Conrad 2000].

Prior to the advent of electronically stored corpora, analysing language usage patterns, especially idiomatic expressions, was a laborious task due to the sheer volume of data. However, with the development of computer programs, automated language analysis has become feasible, leading to significant findings in the study of idioms and their role in language communication. Corpus linguistics research has provided language teachers with valuable frequency data, enabling them to determine the significance of idiomatic expressions within language classrooms. Additionally, corpus analysis has shed light on the interdependence of vocabulary and grammar in meaning construction, transforming the conventional understanding of word knowledge.

Despite the promising potential of corpus linguistics in language teaching, there are challenges to address. First, there is a need to develop effective algorithms and instructional activities to effectively integrate corpora into the classroom for idiom teaching. Second, there is a lack of clarity regarding the frequen-

cies and exposure learners gain with idiomatic expressions, which may hinder effective idiom learning. Third, the use of corpus data in language teaching is not without criticism, with concerns about its applicability and potential confusion for students. To address these challenges, this research will focus on exploring the use of the COCA (Corpus of Contemporary American English) corpus for teaching idioms in EFL classrooms.

Analysis of the previous research. The integration of corpus linguistics into language teaching has gained significant attention in recent years, as researchers explore its potential to revolutionize language education. In this literature review, we focus on academic studies related to the use of corpora to enhance the teaching of English as a foreign language.

S. Conrad presents a compelling argument for the transformative impact of corpus linguistics on language instruction [Conrad 2000]. His work highlights the potential of corpus-based insights to fundamentally alter the design of learning materials and curricula. This seminal perspective sets the foundation for subsequent research exploring the practical application of corpus analysis in language classrooms.

D. Biber and R. Reppen contribute to the discussion by emphasizing the significance of corpus-derived frequency data for language teachers [Biber & Reppen 2002]. Their research demonstrates how corpus-based frequency lists can aid in identifying the most commonly used structures in English. Such data-driven approaches offer valuable guidance to educators seeking to prioritize certain expressions within language classrooms.

The interplay between vocabulary and grammar in meaning construction is a crucial aspect of corpus linguistics research, as emphasized by S. Hunston [Hunston 2002]. The work reveals that a word meaning is expressed through its association with other words and syntactic structures. This insight challenges traditional definitions and encourages the adoption of corpus analysis tools to explore collocation and phraseology. It is within this context that idioms gain significance as vital components of linguistic competence.

G. Kennedy provides valuable insights into the different approaches to idiom learning, highlighting the significance of context and repetition [Kennedy 2008]. The idea of avoiding rote memorization gains traction, as learners are encouraged to acquire idiomatic expressions implicitly through repeated exposure and contextual inference.

The role of context in comprehending idiomatic expressions is further explored by S. Webb [Webb 2007] and F. Boers and S. Lindstromberg [Boers & Lindstromberg 2008]. Their research underscores the importance of using diverse contexts to enhance vocabulary learning, allowing learners to grasp the nuanced meanings of idioms. This aligns with the idea of using the corpus to examine idiomatic expressions in various registers and genres, as proposed in this article.

The academic literature reviewed here highlights the growing interest in incorporating corpus linguistics into language teaching to enhance idiom learning in EFL classrooms. These studies focus on the potential benefits of data-driven instruction, contextual analysis, and dynamic digital resources for effective idiomatic expression acquisition. However, they also reveal the need to address certain challenges, such as the lack of clarity on exposure frequencies and the risk of confusion for learners.

The research on using corpus linguistics to teach idioms in EFL classrooms is highly **relevant** as it enhances language proficiency, fosters cross-cultural understanding, and empowers language teachers to make data-driven decisions for effective instruction. Additionally, it encourages active student engagement and contributes to advancements in language education practices.

Research aim and objectives. This article aims to contribute to the existing body of literature by presenting an algorithm and instructional activities for teaching idioms using corpus analysis, providing practical insights for language educators who seek to optimize idiomatic expression learning experiences for their students.

The methodology of the study focuses on presenting the algorithm and instructional activities for teaching idioms. It involves using corpus linguistics as a valuable resource to study real-world language usage. The methodology entails guiding students to access and navigate the corpus, conduct targeted searches for idioms, explore their variations and contextual usage, and engage in data-driven learning to enhance their understanding and usage of idiomatic expressions.

Presentation of the basic material. Corpus linguistics is a field within applied linguistics that employs computer technology to examine extensive sets of spoken and written texts, known as corpora. These

corpora are meticulously crafted to represent specific areas of language usage, such as informal conversations or academic writing.

The use of corpora in language teaching

Over the years, researchers have shown a growing inclination towards using the insights derived from corpus-based studies in the realm of second and foreign language education. In fact, some experts, like S. Conrad [Conrad 2000], have put forth the notion that corpus linguistics has the potential to revolutionize language instruction by fundamentally altering our approach to designing learning materials and developing curricula.

Before the advent of electronically stored corpora, it was impractical to identify language usage patterns, such as those found in American English conversations, due to the immense task of manually analysing millions of words within a reasonable timeframe. However, with the development of computer programs, automated language analysis has become possible, leading to corpus-based findings that both enhance and challenge our previous understanding of language use. In particular, the past few decades have witnessed a surge in available information pertaining to (a) the frequency of specific words or linguistic features in a language, (b) the interplay between vocabulary and grammar in meaning construction, and (c) the influence of situational factors, such as communication mode and purpose, on the choices made by language users as writers and speakers.

Corpus linguistics has provided language teachers with a vast amount of frequency data, which can greatly assist them in determining what is more or less significant within a language classroom based on actual language usage patterns [Biber & Reppen 2002, p. 203]. For instance, if teachers want to identify the most commonly used phrasal verbs in English, they can refer to corpus-based frequency lists. When preparing university students for the linguistic demands of academic study in English-speaking institutions, teachers now have access to lists that highlight the most frequently employed academic words across various disciplines, along with significant multiword phrases prevalent in university spoken and written communication.

Through corpus linguistics research, it has been revealed that vocabulary (lexis) and grammar are interdependent in conveying meaning. This understanding has fundamentally transformed our perception of what it truly means to “know” a word. Instead of solely relying on word definitions, dictionaries and language teaching materials are increasingly incorporating corpus analysis tools to offer additional insights into collocation (the tendency of words to co-occur with others) and phraseology (the occurrence of words in specific grammatical patterns) [Hunston 2002]. It is now evident that a word cannot be comprehensively defined in isolation; rather, its meaning is expressed through its association with other words and syntactic structures. Concordancing programs, among other corpus analysis tools, enable teachers and students to examine multiple examples of a given keyword within its contextual framework, facilitating the study of how context influences word meaning. These tools prove particularly valuable for exploring various senses of a word, subtle distinctions between seemingly synonymous words,

and the positive or negative connotations conveyed by specific phraseological expressions [Sinclair 2005].

Corpus linguistics has also highlighted to teachers the significance of register and how language usage varies based on the communicative requirements of a specific situation. Registers can be broadly defined (e.g., comparing writing as a general register to speaking) or more specialized (e.g., studying the register of editorials in the *New York Times*). As S. Conrad points out, it is no longer effective to provide students with a singular, unified description of the language they are learning. The choices we make in terms of word selection, phrases, and grammatical structures are heavily influenced by the communicative context [Conrad 2000, p. 552]. For instance, the time constraints of conversation can account for the frequent use of contractions and pronouns, while the characteristics of written language (e.g., planning time, the need for contextualization) explain the frequent use of complex noun phrases. Given that language learners encounter various registers in their target language, such as informal conversations with friends, attending university classes, or delivering work presentations, it is crucial for teachers to comprehend how language usage differs across these contexts. It is important for teachers to emphasize significant register variations in their classroom instruction.

Teachers, keen on integrating corpus linguistics into their classrooms, have various options at their disposal. Even if they are new to the field or face limitations in time and resources for corpus activities, they can still benefit from a range of corpus-based resources when preparing lessons and crafting teaching materials. These resources encompass corpus-based dictionaries, grammars, and language textbooks [McCarthy 2008]. Additionally, teachers can adopt a discerning approach when evaluating existing language teaching materials, considering the aspects that corpus linguists have emphasized as significant. These include paying attention to the frequency of word usage when selecting target vocabulary, going beyond word definitions by teaching collocations and syntactic patterns, and highlighting the differences in language use between different registers such as spoken and written contexts.

Several online tools enable language teachers to analyse text collections they intend to use in their classrooms. These tools assist in evaluating the text difficulty and exploring how vocabulary words are utilized throughout an instructional unit [Cobb 2007]. Moreover, teachers can access various online corpora when preparing their lessons and materials. For instance, the Corpus of Contemporary American English (COCA) at www.americancorpus.org permits teachers to not only search for specific keywords but also find synonyms, collocates, grammatical patterns, and idioms. Similarly, the Michigan Corpus of Academic Spoken English (MICASE) empowers users to generate concordance lines and download complete transcripts of speech events such as class lectures, student presentations, and study group sessions.

In addition to using corpora themselves, teachers also have the option of introducing corpora to their students. L. Flowerdew suggests that students can greatly benefit from explicit instruction on how to utilize a wide

range of corpus-based resources to investigate their own language-related inquiries [Flowerdew 2009]. Teachers can also involve students in what T. Johns refers to as “data-driven learning”, which involves analysing concordance lines that have been selected, organized, and potentially modified by the teacher to draw learners’ attention to language usage patterns [Johns 2000]. Expanding on Johns’s concept, several researchers have advocated for a “discovery learning” approach, where students, rather than teachers, assume primary responsibility for searching and analysing corpus data. These researchers argue that discovery learning, in contrast to teacher-directed activities, empowers learners to question textbook explanations and native-speaker intuitions and allows them to make language use discoveries that would not have been possible without the use of corpora [Aston 2001; Bernardini 2001].

While the use of corpus data in language teaching has gained popularity, it is not without its critics. Some individuals have expressed scepticism regarding the applicability of corpora in language instruction. There are concerns that divorced from their original context, corpus data may actually confuse students rather than facilitate their learning. To address these concerns, the use of learner corpora [Granger 2002] and small, specialized corpora [Romer 2010] has been suggested. Incorporating these types of corpora can assist teachers in designing language analysis activities that engage students in exploring texts that are more directly relevant to their own lives. This approach allows for a more focused and meaningful analysis of language usage.

Idioms in foreign language teaching

The core of language comprises a multitude of pre-established constructions and expressions, collectively termed phraseology. Phraseology, as a fascinating field of linguistics, serves as a remarkable barometer revealing how a particular society views the world. Within the realm of phraseological units lies a treasure trove of insights into the essence of a specific culture – particularly, those idioms that are deeply intertwined with that culture. These culture-specific idioms, shaped by a multitude of external factors like climate, customs, people’s habits, and the fauna in their environment, remain exclusive to certain cultures and languages, eluding discovery elsewhere.

Linguists have duly acknowledged the importance of phraseology, resulting in a burgeoning body of literature dedicated to its study. Numerous studies have explored idioms under various names, including “phraseological units”, “prefabs”, “formulaic expressions”, “chunks”, “lexical bundles”, “collocation”, “multi-word units”, etc. [Gray & Biber 2015, p. 125].

In recent years, linguists have made a remarkable discovery regarding the profound impact of idioms and idiom-like constructions on our grasp of language. Furthermore, they have acknowledged that mastering idiomatic expressions is not just an incidental aspect but a central component of linguistic competence [Siepmann 2008, p. 186]. These findings underscore the crucial role of studying and understanding idioms in unravelling the intricacies of language.

G. Kennedy asserts that there is no one-size-fits-all method for teaching or learning idioms [Kennedy

2008, p. 23]. Second language learners typically acquire idioms through either rote memorization or inferring meanings from context. While there is a recent trend of discouraging memorization, proficient language users may still find it beneficial, as it can greatly aid comprehension and understanding, particularly when applied strategically. The effectiveness of memorization depends on the type of idiom and the learner’s individual characteristics, and it can be a powerful tool in reinforcing language skills.

Scholars argue that idioms are best learned implicitly through repeated exposure in context, as encountering them frequently enhances learners’ command over them. Additionally, learners often find guessing the meanings of idioms from context to be a valuable strategy [Schmitt 2008]. This suggests that a combination of contextual immersion and inference can be instrumental in the effective acquisition of idiomatic expressions.

Moreover, the meaning of a word with multiple senses (polysemous word) is often clarified by the surrounding context [Webb 2007]. Nevertheless, F. Boers and S. Lindstromberg caution against relying solely on guessing word meanings from context because learners tend to overestimate their comprehension of such words [Boers & Lindstromberg 2008]. In contrast, I. Nation asserts that repeated encounters with lexical items in various contexts are essential for effective learning, emphasizing the significance of a long-term approach [Nation 2001].

It is worth noting that the nature of context used in vocabulary acquisition research can vary significantly from one study to another. Different types of context may offer varying levels of information, leading to distinct effects on vocabulary knowledge. For instance, richer contexts are believed to have a more profound impact on vocabulary acquisition, whereas a single glossed sentence context may yield only limited gains in vocabulary knowledge [Webb 2007]. Thus, the choice of context can influence the efficacy of vocabulary learning strategies.

The introduction of corpora in language education has sparked a revolutionary shift, drawing attention to the significance of teaching multi-word expressions including idioms. This transformative approach is evident in various studies exploring the implications of the idiom and its teaching. To effectively teach idioms, digital environments, as suggested by D. Wible, prove advantageous for learners due to their dynamic, distributed, and interactive nature [Wible 2008]. However, despite these advancements, crucial aspects related to idiom learning, like the frequency of encounters and the kind of expo-

sure learners receive, remain unclear [Coxhead 2008, p. 155], presenting challenges for teachers to address.

Using COCA corpus to teach idioms in EFL classroom

The use of corpora such as the COCA emerges as a valuable avenue for understanding how these expressions function within real-world language usage. With a plethora of idiomatic expressions present in the corpus, students can gain a deeper appreciation for the interplay between language and culture. Immersing themselves in the contextual usage of idioms, learners can observe how these phrases take on nuanced meanings and reflect specific cultural nuances. The corpus not only offers a rich repository of idioms but also provides a means to examine their frequency of occurrence and variations in different registers and genres. Additionally, learners can investigate the impact of context on the interpretation and comprehension of idioms, aligning with previous insights that suggest the significance of contextual immersion in the process of language acquisition.

In this study, we aim to elucidate the algorithm and instructional activities conducive to teaching phraseology through corpus analysis. To exemplify the implementation of these techniques, we have selected a thematic group of idioms denoting youth from the Oxford Dictionary of Idioms. The idiomatic expressions under scrutiny include: ‘angry young man’, ‘the awkward age’, ‘babes in the wood’, ‘bright young thing’, ‘a broth of a boy’, ‘at your mother’s (or father’s) knee’, ‘knee-high to a grasshopper’, ‘poor little rich girl (or boy)’, ‘your salad days’, ‘ugly duckling’, ‘take years off someone’ [The Oxford Dictionary of Idioms 2004, p. 340].

To begin, the instructor should acquaint the students with the COCA Interface. This entails providing a comprehensive overview of the COCA interface, guiding them in the proficient access and navigation of the corpus. Essential search features and filters, instrumental in refining idiom searches, ought to be elucidated. For instance, students should be apprised of the capacity to explore idioms across diverse genres such as blogs, fiction, newspapers, and academic texts.

The teacher should actively encourage students to engage in comparative analyses of idiom usage across various genres, registers, and temporal epochs within the corpus. Using the COCA corpus as a tool, learners can thoroughly scrutinize how the frequency of different idiomatic expressions fluctuates across diverse text types. This may be presented on the example of the idioms “ugly duckling” and “babes in the wood” (Figures 1 and 2). This analytical pursuit cultivates a more profound comprehension of the dynamic evolution of language over time.

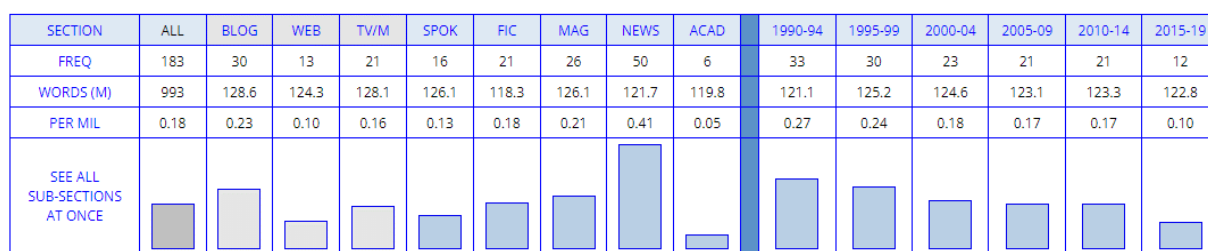

Figure 1. Distribution of “ugly duckling” across genres and temporal periods (Source: Davies, 2023)

SECTION	ALL	BLOG	WEB	TV/M	SPOK	FIC	MAG	NEWS	ACAD	1990-94	1995-99	2000-04	2005-09	2010-14	2015-19
FREQ	5	1	1	1	0	0	1	1	0	0	1	0	0	2	0
WORDS (M)	993	128.6	124.3	128.1	126.1	118.3	126.1	121.7	119.8	121.1	125.2	124.6	123.1	123.3	122.8
PER MIL	0.01	0.01	0.01	0.01	0.00	0.00	0.01	0.01	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00	0.02	0.00
SEE ALL SUB-SECTIONS AT ONCE															

Figure 2. Distribution of “babes in the wood” across genres and temporal periods (Source: Davies, 2023)

Subsequently, learners can receive guidance on the execution of keyword searches for targeted idioms. Emphasis may be placed on the omission of articles to achieve exact matches, thus ensuring heightened preci-

sion in results. As an illustration, the idiom “the awkward age” manifests in four conceivable variants within the corpus, encompassing instances with zero, indefinite, and definite articles, alongside the pronoun “that” (Figure 3).

TV	Moonlight				16? Well, going on 200. I saw a picture. Ugh, awkward age. You're not kidding. You know, boys that age think About
MOV	The Ice Harvest				ta give him time. He'll come around. Your leaving came at an awkward age for him. A clean break is best. No, a clean break
MAG	People				's fifth visit to Hogwarts is her best yet, as Harry Potter hits that awkward age. #PHOTD (COLOR): Brown's brainy thriller topped the bestseller
MAG	People				how old Harry Potter is in the book? Fifteen. He's at that awkward age -- he's too old for Michael Jackson and too young for Demi Moore
MAG	Bazaar				which they probably did. When I was 13 or 14, years old, an awkward age by any standard, I felt the most terrible anxiety about spending the Easter
MAG	AmHeritage				he finally lost his childhood bangs. # He was entering his adolescence, an awkward age for any youngster but especially so for one whose popularity i
MAG	WashMonth				suppose that's why I found Didion's wry wisdom so compelling. At the awkward age of 17, I had bought the line that good manners, high SAT

Figure 3. The idiom “the awkward age” in four variants in the corpus (Source: Davies, 2023)

It is imperative for students to recognize that idioms can manifest in diverse parts of speech and grammatical structures. As such, the instructor’s objective is to instil in them a propensity for exploring the assorted grammatical variations of idiomatic expressions. The teacher can guide students to utilize the COCA corpus to conduct searches and discern distinct renditions of

the chosen idioms selecting a few idioms with multiple structural forms. For instance, the idiom “take years off” with the verbal core component may be in one of the five possible variations as presented in Figure 4. The search has been conducted capitalizing an entire word “take”: “TAKE years off”

HELP			ALL FORMS 71	FREQ	
1			TAKE YEARS OFF	40	
2			TOOK YEARS OFF	9	
3			TAKING YEARS OFF	9	
4			TAKEN YEARS OFF	7	
5			TAKES YEARS OFF	6	
TOTAL				71	

Figure 4. The idiom “take years off” in its structural variants in the corpus (Source: Davies, 2023)

When examining idioms across languages, various transformations and adaptations become evident, reflecting the diverse ways in which language evolves and adapts to local contexts. Idioms can undergo lexical variation, where certain words within the expression are substituted with synonyms or related terms. This transformation can occur to create a similar idiomatic expression with a slightly different flavour or emphasis. Thus, students may be asked to find different versions of an idiom presented in the corpus. For instance, the lexical variations of the above given idiom may

be found by entering the following search query – “[v] years off” which yields the following results presented in Figure 5.

HELP			ALL FORMS (SAMPLE: 100)	FREQ	TOTAL 103 UNIQUE 24 +
1			TAKE YEARS OFF	22	
2			SHAVE YEARS OFF	10	
3			TOOK YEARS OFF	9	
4			TAKING YEARS OFF	9	
5			TAKEN YEARS OFF	7	
6			TAKES YEARS OFF	6	
7			IS YEARS OFF	6	
8			BE YEARS OFF	5	
9			CUT YEARS OFF	2	
10			ARE YEARS OFF	2	
11			WAS YEARS OFF	1	
12			'S YEARS OFF	1	
13			SWIPE YEARS OFF	1	
14			SLASHED YEARS OFF	1	
15			SLASH YEARS OFF	1	
16			SHAVING YEARS OFF	1	
17			PEELING YEARS OFF	1	
18			RARE YEARS OFF	1	
19			LIFTED YEARS OFF	1	
20			KNOCK YEARS OFF	1	
21			EXERCISE YEARS OFF	1	
22			ERASE YEARS OFF	1	
23			CUTTING YEARS OFF	1	
24			CUTS YEARS OFF	1	

Figure 5. Lexical variations of the idiom “take years off” in the corpus (Source: Davies, 2023)

The analysis shows the idiom appears in various lexical variations substituting the verb “take” with the lexemes “shave”, “cut”, “swipe”, “slash”, “peel”, “knock”, “erase”, etc. Subsequently, students are prompted to compare the meanings and usages of these diverse iterations across various genres. This educational exercise develops students’ ability to identify variations and nuances within idiomatic expressions, fostering a more comprehensive under-

standing of their usage and significance.

Another activity involves conducting a comparative analysis between a specific idiom and the collocations formed by its constituent lexical components. This activity aims to deepen students’ understanding of idiomatic expressions and their underlying linguistic structures. The search query to consider the idiom “salad days” may be formulated as “salad [n]” providing the following results (Figure 6):

HELP	①	★	ALL FORMS (SAMPLE: 100 200 500)	FREQ	TOTAL 3,614 UNIQUE 553 +
1	①	★	SALAD BAR	423	
2	①	★	SALAD GREENS	419	
3	①	★	SALAD BOWL	293	
4	①	★	SALAD DRESSINGS	249	
5	①	★	SALAD DAYS	139	
6	①	★	SALAD SANDWICH	132	
7	①	★	SALAD PLATES	100	
8	①	★	SALAD BARS	98	
9	①	★	SALAD PREP	86	
10	①	★	SALAD OIL	81	
11	①	★	SALAD PLATE	65	
12	①	★	SALAD SANDWICHES	65	
13	①	★	SALAD SPINNER	64	
14	①	★	SALAD INGREDIENTS	60	
15	①	★	SALAD MIX	60	
16	①	★	SALAD FORK	57	
17	①	★	SALAD DRESSING	38	
18	①	★	SALAD BOWLS	29	
19	①	★	SALAD COURSE	27	

Figure 6. The idiom “salad days” vs. collocations with the lexeme “salad” in the corpus (Source: Davies, 2023)

Examining the collocational patterns associated with the individual words composing the idiom, learners can study the semantic relationships and contextual usage of these components apart from the frequency of their usage. This exploration fosters a more nuanced comprehension of how idioms and collocations function within the broader framework of phraseology and enhances students’ ability to employ them effectively in their language usage.

Significant emphasis is attributed to the criticality of contextual analysis in comprehending idiomatic expressions. The instructor should engage in discourse with students, focusing on the value of examining the contextual environment in which idioms are situated. Discerning the co-occurring words and sentences surrounding an idiom, invaluable insights can be obtained regarding its intended meaning and usage. Such discussions encourage learners to recognize the subtle intricacies inherent in the application of idiomatic expressions within real-world language contexts.

An effective instructional strategy involves providing students with a curated selection of idiomatic expressions and tasking them to compose dialogues or short stories incorporating these idioms. In this creative exercise, the COCA corpus serves as a valuable reference tool, enabling students to verify the correct usage and appropriate contexts of the idiomatic expressions they employ. In this way, learners can refine their ability to effectively integrate idioms into authentic language contexts, bolstering their language proficiency and creative writing skills.

Beyond the classroom, the knowledge gained from studying idioms in the COCA corpus holds prac-

tical applications in real-life scenarios, particularly in understanding colloquial speech and informal writing. Familiarity with idiomatic expressions gleaned from the corpus enables individuals to grasp the subtleties and nuances inherent in informal language use, facilitating more effective communication in social settings. Moreover, when encountered in various genres, idioms drawn from the corpus provide students with deeper insights into the cultural and societal underpinnings of the language. This heightened understanding of idiomatic language not only enriches language comprehension but also enhances the ability to engage effectively in informal conversations, contributing to an overall sense of language fluency.

Conclusions. Corpus linguistics has brought about a fundamental shift in our comprehension of language usage, consequently influencing how we approach language education. In the coming decades, corpus-based findings are likely to continue shaping the development of language teaching materials. The employment of corpora in the classroom is also expected to increase, with teachers and students gaining greater access to online corpora and text analysis tools. Rather than questioning the relevance of corpus linguistics to language teaching, the focus now lies in determining the most effective ways for teachers and students to use the available corpus-based resources. Through further exploration of corpus usage in diverse classroom contexts, our understanding of the various applications of corpus linguistics in language pedagogy will undoubtedly be refined.

Engaging with the COCA corpus encourages students to deal with the complexities of idioms and idiom-like constructions, honing their phraseological com-

petence and gaining a more profound mastery of linguistic competence. The repeated exposure to idioms within diverse contexts facilitated by the corpus fosters a long-term approach to learning, leading to a more solid understanding and fluency in using idioms. While a corpus is not a failsafe method of learning idioms, it certainly offers a practical and comprehensive means of analysing and understanding these linguistic expressions. Using a corpus, learners can improve their idiom learning strategies by going beyond simple memorization and embracing the important aspect of contextual understanding.

In addition, employing the COCA corpus in the study of idioms enriches the pedagogical toolkit,

offering a nuanced and data-driven approach to language learning. This corpus exploration not only allows students to explore culture-specific idioms but also provides a broader perspective by comparing idiom usage across diverse genres and historical periods. Fostering a collaborative learning environment, where students can share their findings and interpretations, the journey of learning idioms becomes engaging and dynamic. With a vast array of idioms to explore and a profound understanding of how context shapes their meanings, students can attain a higher level of idiomatic competence, making significant strides towards enhancing their overall language proficiency.

References

1. Aston G. (2001) Learning with corpora: An overview. *Learning with corpora*. Ed. G. Aston. Houston, TX: Athelstan. P. 7–45 [in English].
2. Bernardini S. (2001) “Spoilt for choice”: A learner explores general language corpora. *Learning with corpora*/ed. G. Aston. Houston, TX: Athelstan. Houston, TX: Athelstan. P. 220–49 [in English].
3. Biber D., & Reppen R. (2002) What does frequency have to do with grammar teaching? *Studies in Second Language Acquisition*, 24. P. 199–208 [in English].
4. Boers F. & Lindstromberg S. (2008) From empirical findings to pedagogical practice. *Cognitive Linguistic Approaches to Teaching Vocabulary and Phraseology*. Ed. Boers, F. and Lindstromberg, S. Berlin: Mouton de Gruyter. P. 375–393 [in English].
5. Cobb T. (2007) Computing the vocabulary demands of L2 reading. *Language Learning and Technology*, 11. P. 38–64 [in English].
6. Conrad S. (2000) Will corpus linguistics revolutionize grammar teaching in the 21st century? *TESOL Quarterly*, 34. P. 548–560 [in English].
7. Coxhead A. (2008) Phraseology and English for academic purposes: Challenges and opportunities. *Phraseology in Foreign Language Learning and Teaching*. Ed. F. Meunier & S. Granger. Amsterdam: John Benjamins. P. 149–161 [in English].
8. Davies M. (2023) The corpus of contemporary American English: 520 million words, 1990-present. Available from <https://www.english-corpora.org/coca> [in English].
9. Flowerdew L. (2009) Applying corpus linguistics to pedagogy: A critical evaluation. *International Journal of Corpus Linguistics*, 14. P. 393–417 [in English].
10. Granger S. (2002) A bird’s-eye view of learner corpus research. *Computer learner corpora, second language acquisition and foreign language teaching*. Ed. S. Granger, J. Hung, & S. Petch-Tyson. Philadelphia, PA: John Benjamins. P. 3–33 [in English].
11. Gray B. & Biber D. (2015) Phraseology. *Cambridge Handbook of Corpus Linguistics*. Ed. Biber & R. Reppen. Cambridge: Cambridge University Press. P. 125–145 [in English].
12. Hunston S. (2002) Corpora in applied linguistics. Cambridge, England: Cambridge University Press [in English].
13. Johns T. (2000) Data-driven learning: The perpetual challenge. *Teaching and learning by doing corpus analysis: Proceedings of the Fourth International Conference on Teaching and Language Corpora*. Ed. B. Kettemann & G. Marko. New York, NY: Rodopi. P. 107–118 [in English].
14. Kennedy G. (2008) Phraseology and language pedagogy: Semantic preferences associated with English verbs in the British National Corpus. *Phraseology in Foreign Language Learning*. Ed. Meunier, F. and Granger, S. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, P. 21–41 [in English].
15. McCarthy M. (2008) Accessing and interpreting corpus information in the language education context. *Language Teaching*, 41. P. 563–74 [in English].
16. Nation I.S.P. (2001) Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
17. Romer U. (2010) Using general and specialized corpora in English language teaching: Past, present and future. *Corpus-based approaches to English language teaching*. Ed. M. C. Campoy-Cubillo, M. Luisa Gea-Valor, & B. Belles-Fortunato. London, England: Continuum. P. 18–35 [in English].
18. Siepmann D. (2008) Phraseology in learners’ dictionaries: What, where and how? *Phraseology in Foreign Language Learning*. Ed. Meunier, F. and Granger. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. P. 185–202 [in English].
19. Sinclair J. (2005) Reading concordances. London, England: Longman [in English].
20. Schmitt N. (2008) Review article: Instructed second language vocabulary learning. *Language teaching research*. Vol. 12 (3). P. 329–363 [in English].
21. The Oxford Dictionary of Idioms (2004). Ed. Judith Siefring. Oxford University Press [in English].

22. Webb S. (2007) Learning word pairs and glossed sentences: The effects of a single context on vocabulary knowledge. *Language teaching research*. Vol. 11 (1). P. 63–81 [in English].

23. Wible D. (2008) Multiword expressions and the digital turn. *Phraseology in Foreign Language Learning and Teaching*. Ed. F. Meunier & S. Granger. Amsterdam: John Benjamins. P. 163–184 [in English].

ВИКОРИСТАННЯ КОРПУСНОГО ПІДХОДУ У ВИВЧЕННІ АНГЛІЙСЬКИХ ІДИОМ

Анотація. Ідіоматичні вислови як відображення культури, які глибоко вкорінені в мові, дають цінне уявлення про соціальні цінності, звичаї та вірування. У цій статті досліджується важлива роль, яку ідіоми відіграють у викладанні іноземної мови, з особливим фокусом на такому потужному інструменті, як Корпус сучасної американської англійської мови (СОСА), для покращення рівня володіння мовою та розуміння культури.

Дослідження, присвячене використанню корпусної лінгвістики у навчанні ідіом на заняттях з англійської мови, є надзвичайно актуальним, оскільки воно вивчає методи навчання мови, що сприяють збагаченню мовних навичок та підвищенню міжкультурної обізнаності, даючи можливість викладачам приймати обґрунтовані рішення для ефективного викладання.

Мета цього дослідження – доповнити наявну літературу з досліджуваної проблеми та представити алгоритм та навчальні вправи для викладання ідіом на основі корпусного аналізу, пропонуючи цінну інформацію для викладачів іноземних мов, які прагнуть оптимізувати процес навчання своїх студентів.

Методологія охоплює керівництво для студентів у доступі до корпусу та навігації по ньому, проведення цілеспрямованого пошуку ідіом, вивчення їхніх варіацій та контекстуального використання, а також їхнього залучення до навчання з метою покращення розуміння та використання ідіоматичних висловів.

Ознайомлюючи учнів із контекстуальними ідіомами в різних жанрах, регістрах та історичних періодах, викладачі можуть виховати в них глибоке розуміння динамічного розвитку мови в часі. Підкреслюється важливість контекстуального аналізу, який допоможе навчити студентів розрізняти найтонші нюанси та відтінки значення у вживанні ідіом. Залучення студентів до творчих вправ, зокрема таких, як складання діалогів та історій, може сприяти практичному застосуванню ідіом і посилити їхню інтеграцію в автентичний мовний контекст. У цій статті підкреслюється важливість виваженого використання корпусу як важливого ресурсу на заняттях з англійської мови викладачами, які прагнуть допомогти своїм студентам у вивченні багатого розмаїття ідіом та глибокому розумінні мови та культури.

Ключові слова: ідіома, корпус, корпусна лінгвістика, Корпус сучасної американської англійської мови, навчання англійської мови як іноземної.

© Tomenchuk M., 2023 p.

Maryana Tomenchuk – Candidate of Philology, Associate Professor of the Applied Linguistics Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; marianna.tomenchuk@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-2036-4616>

Мар'яна Томенчук – кандидат філологічних наук, доцент кафедри прикладної лінгвістики Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; marianna.tomenchuk@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-2036-4616>

ВЛАСНІ НАЗВИ ПРОТОК У СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОГО ОНОМАСТИКОНУ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.
Випуск 2 (50)
УДК 811.161.2'373.2

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).439–446

Торчинський М., Торчинська Н. Власні назви проток у структурі українського ономастикону; кількість бібліографічних джерел – 18; мова – українська.

Анотація. Інтерлувіоніми – це власні назви проток. Актуальність теми зумовлена відсутністю наукових праць, присвячених характеристикам цього класу гідронімів.

Мета роботи – виконати комплексний аналіз власних назв проток, які функціонують в українській мові, що передбачає вирішення таких завдань: 1) укласти реєстр інтерлувіонімів; 2) визначити їхні денотатно-характеристичні ознаки; 3) з'ясувати етимолого-словотвірні атрибути; 4) описати особливості функціонування в українській мові; 5) встановити визначальні риси такого типу пропріальних одиниць.

У процесі дослідження встановлено, що власні назви проток – це екстрагідроніми, гідроніми, геотопоніми, абіоніми, переважно реалоніми та індивідуальні макроназви. Переважають складені конструкції, утворені лексико-семантичним способом. Найбільш продуктивні моделі – «прикметник + іменник» та «іменник + іменник», утворені від географічних термінів, що поєднуються переважно з антропонімами, інсулонімами, ойконімами або наутонімами. Основні типи мотиваційних відношень – локативно-, меморіально- та асоціативно-сутнісні. Інтерлувіоніми є давніми або новими, гібридними, низькочастотними, емоційно нейтральними пропріативами, утвореними природним або штучним шляхом. Вони мають відому й непрозору етимологію, побутують у науковому стилі, належать до пасивного словникового складу, регіонально або локально відомі, позбавлені етнокультурного значення. Серед таких пропріативів часто фіксуються явища омонімії та синонімії. Домінують лексичні діахронічні й односистемні варіанти.

Інтерлувіоніми мають багато спільних особливостей із пелагонімами. Для завершення комплексної характеристики екстрагідронімів детального опису потребують власні назви заток і течій.

Ключові слова: власна назва протоки, гідронім, денотатно-характеристичні ознаки, етимолого-словотвірні атрибути, інтерлувіонім, функціональна характеристика.

Постановка проблеми. Гідроніми, тобто власні назви водних об'єктів, не належать до найбільш поширених у мові. За нашими підрахунками, кількість їх становить 106 000, і це насамперед найменш розповсюджені річки (у межах 70 000), озер (близько 20 000) і ставків (до 15 000) [Торчинський 2019, с. 281]. Якщо взяти до уваги, що чисельність усіх онімів наближається до одного мільярда, то це становить орієнтовно лише одну десятитисячну частину.

Водночас продуктивність студій, присвячених дослідженню гідронайменувань, досить висока. Особливо це стосується аналізів власних назв річок, підтвердженням чого, наприклад, можуть бути монографії «Гідронімія басейну Дністра» [Вербич 2017] С.О. Вербича, «Гідронімія Центрального Полісся» [Карпенко 2003] та «Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянщини» [Карпенко 1989] О.П. Карпенко, «Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя» [Лучик 1996] й «Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя» [Лучик 1999] В. В. Лучика та інші.

Власні назви проток, або інтерлувіоніми, менш поширені: зафіксовано «...до 200 найменувань проток, заток і лиманів (*Керченська протока, Хаджибейський лиман*)», а також понад 400 гідронімів, денотати яких знаходяться в інших країнах, зокрема найменувань проток (*Берингова протока, Дарданелли*) [Торчинський 2019, с. 281]. За уточненими даними, чисельність проток становить 220, які, крім основної, мають 142 варіативні найме-

нування (загалом аналізуємо 362 інтерлувіоніми). Такої кількості пропріальних одиниць цілком достатньо, щоб зробити певні висновки й узагальнення щодо творення й функціонування і цього класу онімів зокрема, і гідронімів загалом, що й визначає **актуальність теми** нашої роботи.

Аналіз досліджень. В ономастиці недостатньо праць, присвячених аналізу інтерлувіонімів. Зокрема, у наукових і науково-популярних виданнях Л. Антонової, В. Губарева, В. А. Никонова Л. Пасенко, Л. Петринки, Є.М. Поспелова, О. Шматько, А. Байназарова та М. Височин [Антонова 2011; Губарев 2004; Пасенко 2008; Петринка 2007; Шматько 2009] описується не більше ніж 30 таких найменувань, причому їхні денотати переважно знаходяться за межами України. У «Топонімічному словнику України» М.П. Янка згадано лише три вітчизняні інтерлувіоніми: *Керченська протока, Кілійське й Очаківське гирло*, хоча автор і ставив за мету характеризувати назви «... озер, лиманів, заток і проток...» [Янко 1999, с. 14], а у «Словнику гідронімів України» зареєстровано тільки *Кілійський Дунай (Кілійське гирло)* [СГУ 1979, с. 250]. Фактично джерелом для дослідження стали насамперед численні сайти Інтернету. З'ясування ж етимолого-словотвірних особливостей таких пропріативів потребувало копіткої дослідницької роботи.

Мета статті, завдання. Мета роботи – виконати комплексний аналіз власних назв проток, що функціонують в українській мові, а їхні дено-

тати розташовані як на території України, так і за її межами.

Мета дослідження передбачає вирішення таких **завдань**: 1) укласти реєстр інтерлувіонімів; 2) визначити їхні денотатно-характеристичні ознаки; 3) з'ясувати етимолого-словотвірні атрибути; 4) описати особливості функціонування в українській мові; 5) встановити визначальні риси такого типу пропріальних одиниць; 6) порівняти отримані результати з аналогічними даними, які стосуються інших класів найменувань (протягом останніх двох років були озвучені на конференціях доповіді та надруковані або подані до друку у збірниках наукових праць статті, присвячені описам власних назв морів, океанів, сузір'їв, планет і їхніх супутників).

Опис власних назв проток, як і інших розрядів онімної лексики, виконуємо за алгоритмом, який нараховує 38 пунктів, об'єднаних у три блоки: 1) **денотатно-характеристичний**, що має два підблоки: **денотатно-номінативний**, де власні назви розмежуємо за характером іменованих об'єктів, і **денотатно-квалітативний**, де оніми аналізуємо за ознаками денотатів, таких як реальність їх існування, розміри, кількість тощо; 2) **етимолого-словотвірний**, коли з'ясовуємо будову, спосіб творення, семантику твірної основи, мотивацію, час виникнення, продуктивність словотвірного типу і т. д.; 3) **функціональний**, де характеризуємо стильову належність, сферу вживання, форму, правопис й відмінювання та інші ознаки власних назв [Торчинський 2014].

Методи та методика дослідження. У процесі аналізу використано *генетичний* (для визначення походження пропріативів), *етимологічний* (для з'ясування особливостей творення назв), *описовий* (встановлення екстралінгвальних особливостей інтерлувіонімів), *структурний* (для характеристики будови найменувань), *функціональний* (для опису ознак, пов'язаних із функціонуванням власних назв проток у різних стилістичних текстах) **методи** дослідження та прийом *кількісних підрахунків* (для встановлення продуктивності різних типів інтерлувіонімів).

Виклад основного матеріалу. В ономастичних словниках і довідниках термін *інтерлувіонім* не функціонував, а власні назви проток кваліфікувалися як гідроніми, якими вважалися найменування будь-яких водних об'єктів, природних чи створених людиною, зокрема океаноніми, пелагоніми, гелоніми, лімніоніми і потамоніми [Бучко Ткачова 2014, с. 69–70].

Запропонований нами термін походить від визначального для ономастики грецизму *онім* та латинського слова *interluviēs* зі значенням «вода, яка протікає; протока» (*Босфор, Гібралтарська протока*) [Торчинський 2008, с. 165].

З'ясуємо інші **детататно-номінативні** ознаки пропріативів. Такі найменування належать до онімного поля **топоніми**, підполя **геотопоніми**, сектора **гідроніми**, підсектора **екстрагідроніми**, тобто це власні географічні назви земних відкритих водних об'єктів (сегменти, підсегменти та піделементи відсутні).

Спільним **денотатно-квалітативним** атрибутом усіх інтерлувіонімів є їхня належність до **абіонімів** (це найменування об'єктів неживої природи: *Малий Мінч, протока Ларсен*).

Незважаючи на те, що топоніми переважно є **індивідуальними** онімами, 9 найменувань проток (4,09 %) можемо вважати **груповими**, оскільки вони є назвами своїх частин: двох (*Корейська протока – Західний і Східний проходи; протока Гінлопена – Південна і Північна брами*), трьох (*Луссонська протока – проходи Бабуян, Баші і Балітанг*) і більше (*Данські протоки – Великий і Малий Бельт, Ересунн, Каттегат*).

Для різних географічних назв неоднаковими є критерії розмежування за розмірами іменованих денотатів. До **мікроінтерлувіонімів** ми віднесли найменування проток шириною до 1 км (19; 8,64 %: *Амукта, Чонгарська протока*); до **мезо-** – шириною від 1 до 10 км (37; 16,82 %: *Берхала, Жижгинська Салма*), а до **макро-** – шириною більш ніж 10 км (139; 63,18 %: *Антикітерська протока, Керченська протока*). Крім того, вважаємо, що варто виокремити й четверту групу – **максіінтерлувіоніми**, тобто найменування проток, ширших за 100 км (24; 10,91 %: *Брансфілд, Дарданелли*). Найбільшими вважаються *протока Дрейка* (довжина – 5 249 км, ширина – 1 110 км) і *Мозамбіцька протока* (довжина – 1 760 км, ширина – від 422 до 925 км), а загалом у цьому різновиді топонімів простежуємо перевагу макронайменувань.

Не ідентифіковано розміру власної назви неіснуючої *протоки Аніан* (0,45 %), яка віднесена до **фантастонімів**; решта гідронімів – **реалоніми** (*Екарма, протока Рікорда*), навіть *Очаківське гирло* в районі Дністровського лиману, яке після прокладання залізниці перестало існувати.

Екстралінгвальна інформація про кожен денотат складається з повідомлень про час і першовідкривача протоки (протягом 1837–1838 рр. *протока Діс* і *протока Сімпсон* були відкриті Томасом Сімпсоном та Пітером Уорреном Дісом і названі в їхню честь), автора найменування (1769 р. шотландський географ Олександр Данримпл назвав протоку іменем Луїса Вас де Торреса, який брав участь у її відкритті 1605 р.), місцезнаходження об'єкта (*Балі* – біля острова й моря Балі), його параметри (*Тонка протока* – тобто вузька), інші особливості (Жан-Франсуа де Лаперуз 1787 р. назвав протоку *Буссоль* у честь свого фрегата) тощо. Іноді на створення назви впливає належність до басейну певного моря (*Горло Білого моря* в Білому морі, *протока Дмитра Лаптева* в морі Лаптевих). Загалом найбільшу кількість проток фіксують між островами Канадського Арктичного архіпелагу (36: *Вайкаунт-Мелвілл*, або *протока Віконта Мелвілла; Джонс*) та біля Курильських островів (22: *протока Єврейнова*, або *П'ята Курильська протока; протока Лужина*, або *Третя Курильська протока*).

Етимолого-словотвірна типологія власних назв проток значною мірою залежить від їхньої будови. У структурній систематизації інтерлувіонімів засвідчено всі три типи найменувань: **прості** (72;

19,89 %: *Жерлаш, Сунда*), **складні** (38; 10,5 %: *Лім-фіорд, Рос-Велком*) і **складені** (252; 69,61 %: *Канал Колумба, Печаківська Салма*), яких, як бачимо, найбільше, і це насамперед моделі «прикметник + іменник» (112; 30,94 %: *Англійський канал, Датська протока*) та «іменник + іменник» (101; 27,9 %: *канал Лемера, протока Бісмарка*); інші структури малопродуктивні, як-от: «прикметник + прикметник + іменник» (*Південні Залізні Ворота, Східна Соловецька Салма*), «іменник + іменник + іменник» (*протока Джеймса Росса, протока Цесаревича Олексія*), «іменник + прикметник + іменник» (*Горло Білого Моря, протока Святого Георга*), «числівник + прикметник + іменник» (*Друга Курильська протока, Шоста Курильська протока*) тощо (*протока Кваквалавакв Землі Першої Надії, протока сера Томаса Сміта*).

Дериваційна систематизація багато в чому подібна до структурної. Прості найменування в основному утворені шляхом **власне семантизації** (63; 17,41 %: *Надія, Фово*), епізодично фіксуються **конверсія** (3; 0,83 %: *Бистра, Фрозен*, тобто «замерзла»), **усічення** (2; 0,55 %: *Зейт*, що, можливо, мотивоване ойконімом Дебре-Зейт; *Прорва* – від назви острова Прорвін) і **суфіксація** (1; 0,28 %: *Дарданелли* – від ойконіма Дарданія). Складні оніми виникли шляхом **зрощення** (23; 6,35 %: *Бока-де-ла-Сьєрте*, тобто «паща змії», *Па-де-Кале* – «протока до Кале»), **словоскладання** (9; 2,49 %: *Данкастер-саунд*, де апелятив – «протока»; *Квінс-канал*) і **абрєвіації** (2; 0,55 %: *ГІСК-коридор* і *ГІСК-прохід*, де *ГІСК* – Гренландія, Ісландія, Сполучене Королівство). Зазначимо, що багато пропріальних одиниць є іншомовними за походженням, словотвір яких визначити важко (особливо розмежувати складання та зрощення), а деривація семи назв **невідомі** (1,93 %: *Косето, Менай*). Домінують же складені інтерлувіоніми, спосіб творення яких кваліфікуємо як **синтаксичний** (252; 69,61 %: *Сангарська протока, Югорський Шар*). Загалом же лексико-семантичний спосіб творення власних назв проток є основним (315; 87,02 %: *Мона, Чорноморська протока*), а морфологічна деривація малопродуктивна (40; 11,05 %: *Манс-де-Тартари*, тобто «Татарський рукав»; *Принс-Риджент*, тобто «принц-регент», потім король Георг IV). Саме назви-словосполучення є **гегемонієм зростальним** типом інтерлувіонімів (кількість таких пропріативів становить понад 75 %, причому з часом вона стабільно збільшувалася).

Основним компонентом складених власних назв проток є однойменний географічний термін **протока** (варіант – **протік**) зі значеннями «1. Рукав річки; річка або струмок, що з'єднує дві водойми... 2. Вузька смуга води між двома ділянками суходолу, яка сполучає два моря, два океани або море з океаном» [СУМ 1977, т. 8, с. 323]. Із першим значенням у нашій роботі термін фіксувався рідко, оскільки для власних назв об'єктів такого типу існує термінопозначення **дельтонім** (фактично аналізується лише кілька таких гідронімів у гирлах Дністра і Дунаю). Варто було б у словнику уточ-

нити другу дефініцію, бо навряд чи можна вважати вузькою протоку завширшки понад 100 км. Наявні 179 фіксацій терміна (це майже половина інтерлувіонімів – 49,45 %), усі – у складених конструкціях, як у препозиції (*протока Мак-Мердо, протока Фішер*), так і постпозиції (*Дуврська протока, Мармурова протока*).

Реєструємо й іншомовні відповідники терміна **протока** у найменуваннях складених (*Малий Бельт, Маточкін Шар*, де **бельт** і **шар** означають «протока») і складних (арабське *Баб-Іскандер* – «протока Олександра»; турецьке *Богазічі* – «внутрішня протока»), рідко – як одиничні пропріативи (*Зунд*, де **зунд** або **сунд** – «вузька звивиста протока»).

Із синонімічним значенням трапляються термінопозначення **канал** – «Наповнене водою штучне річище для судноплавного сполучення між водоймищами» [СУМ 1973, т. 4, с. 86]: 11: *Гран-Каналь, канал де Фідальго*; **гирло** – «1. Місце, де річка впадає в океан, море, озеро або в іншу річку; кінець нижньої течії річки» ... 2. Вузька протока, що з'єднує; річки, затоки, лимани між собою або з морем» [СУМ 1971, т. 2, с. 62]: 10: *Сулинське гирло, Тульчинське гирло*; **прохід** – «Місце, де можна проходити, просуватися, проникати крізь що-небудь, між кимсь, чимсь» [СУМ 1977, т. 8, с. 336]: 10: *прохід Баші, Тасманійський прохід*; **ворота** – «Вузький прохід, по якому йдуть судна між скелями, мілинами і т. ін.» [СУМ 1970, т. 1, с. 741]: 7: *Залізні Ворота, Карські Ворота* та інші (*Північна брама, Священне устя*), зокрема й іншомовні (*Ла-Мани* – «рукав», *Піл-Саунд* – «протока Піла») – загалом 91 гідронім містить літературні (**гирло, канал, прохід**) й місцеві (**промоїна, сунд, шар**) географічні терміни (крім названої вище кількості назв зі словом **протока** у складі).

Зазвичай такі терміни є компонентами складених і складних інтерлувіонімів, поєднуючись із **онімами** (198; 54,7 %: *канал Веллінгтона, протока Джонстон*), рідше – з **апелятивами** (31; 8,56 %: *Північна протока, Східна протока*) або **онімами** й **апелятивами** (18; 4,97 %: *протока сера Томаса Сміта, протока Цесаревича Олексія*).

У першому випадку в цій ролі функціонують антропоніми (87; 23,21 %: *канал Колумба, протока Фокса*), насамперед прізвища (*протока Кука, протока Літке*), рідко – модель «прізвище + ім'я» (*протока Бориса Вількїцького, протока Хуана де Фука*), й відантропонімі прикметники (8; 2,321 %: *Девісова протока, Торресова протока*); інсулоніми (19; 5,25 %: *протока Амуқта, протока Балі*) й відінсулонімі прикметники (13; 3,59 %: *Антикітерська протока, Кунаширська протока*); ойконіми (7; 1,93 %: *Таман-богази, Чанаккале-богази*, де **богази** – «протока») й ад'єктоніми (12; 3,31 %: *Антиохійський шлюз, Іstanbulська протока*); відхоронімі прикметники (12; 3,31 %: *Датська протока, Мозамбіцька протока*); наутоніми (8: *протока Бігля, протока Геката*). Серед інших розрядів пропріальних одиниць-мотиваторів виокремимо низку груп вітонімів і топонімів: етніми (1; 0,28 %: *Мани-де-Тартари*) й відетнонімі прикметники (5;

1,38 %: *Таврійська протока, Татарська протока*); міфоніми (3; 0,83 %: *Геллеспонт, протока Святого Георга*) й відміфонімі прикметники (2; 0,55 %: *Георгієвське гирло, Геркулесові Стовпи*); пелагоніми (5; 1,38 %: *Балтійська протока, Мармурова протока*), пенінсулоніми (5; 1,38 %: *Арабатська протока, Малаккська протока*); літоніми (4; 1,1 %: *Костін Шар, протока Росаріо*), відпотамонімі (3; 0,83 %: *Ірбенська протока, Маточкін Шар*) та відоронімі (2; 0,55 %: *Гібралтарська протока, Печаківська Салма*) прикметники тощо. Географічні терміни досить часто реєструємо і в багатокомпонентних інтерлувіонімах змішаного типу (18; 4,97 %: *Східна Соловецька Салма, Третя Курильська протока*).

Натомість у відапелятивних структурах гідротерміни трапляються значно рідше (31; 8,56 %: *протока Зради, Північна протока*), зокрема в поєднанні з прикметниками (25; 6,9 %: *Внутрішній прохід, Трав'яна протока*), зоолексемами (3; 0,83 %: *Босфор*, тобто «коров'ячий брід»; *Кальмарсунд*), іншими термінопоняттями (3; 0,83 %: *Бугазьке гирло, Очаківське гирло*, пор. турецьке *очак* – «рів, рівчак», тюркське *богаз* – «гирло, потік»). Апелятиви без термінологічного значення реєструємо не так часто, причому це переважно іншомовні лексеми (12; 3,32 %: *Ликостомон* – «вовча паща», *Принс-Риджент* – «принц-регент»).

Ще менше зафіксовано складених відонімних найменувань проток (9; 2,49 %: *Кілійський Дунай, Фракійський Босфор*).

Прості власні назви проток за семантикою твірних основ можуть бути *відапелятивними* (10; 2,76 %: *Ворота, Океан*) і *відонімними* (62; 17,13 %: *Балі, Мартиніка*). Апелятиви – це, зокрема, географічні терміни (5; 1,38 %: *Зунд, Промоїна*), прикметники (3; 0,83 %: *Бистра, Кафірефе* – «мінлива») тощо. Більш розгорнутою є структура похідних від пропріативів, таких як антропоніми (22; 6,08 %: *Робсон, Сміт*), інсулоніми (20; 5,53 %: *Мона, Урун*), ойконіми (9; 2,49 %: *Отранто, Певек*), наутоніми (9; 2,49 %: *Бусоль, Діскавері*) тощо.

Загалом *відапелятивних* інтерлувіонімів зафіксовано 53 (14,64 %: *Південні Залізні Ворота, Серединний прохід*), *відонімних* – 71 (19,61 %: *Д'Антраксто, Юнштурм*), *відонімно-відапелятивних* – 226 (62,43 %: *Гудзонова протока, протока Клеменса*). *Невідомою* є семантика твірних основ 12 найменувань (3,72 %: *Одо, Сігей*).

Із будовою пропріативів пов'язана і їхня мотивація: у простих вона одинична (89; 24,59 %: *Амукта, Джонс*), а у складних і складених – переважно комбінована (260; 71,82 %: *Великий Бельт, Мессинська протока*); крім того, мотивація невідома в 13 назвах (3,59 %: *Косето, Менай*).

Більш продуктивними різновидами одиничних мотиваційних відношень є: *локативні* (30; 8,28 %: *Домініка, Шадван*), мотивовані насамперед назвами поселень (*Боніфачо, Дарданелли*) і островів (*Анегада, Губаль*), біля яких вони знаходяться; *меморіальні* (26; 7,18 %: *Райс, Фово*), пов'язані з іменами та прізвищами першовідкривачів (*Барроу, Мак-Мердо*), науковців (*Євреїнова, Фокс*), по-

літиків (*Робсон, Сміт*) тощо; *сутнісні* (12; 3,31 %: *Промоїна, Сунда*), що вказують на тип іменованого об'єкта; *асоціативні* (11; 3,04 %: *Бігель, Каммон*), утворені передусім від найменувань кораблів, на яких плавали моряки (*Діскавері, Надія*). Малопоширеними вважаємо *символічні* (5; 1,39 %: *Бока-де-ла-Сьєрпе*, тобто «змієва паща»; *Раукава Морана*, тобто «гірке листя»), *квалітативні* (3; 0,83 %: *Бистра; Каніфаре*, тобто «мінлива»), *ситуативні* (1; 0,28 %: *Босфор*) та *ідеологічні* (1; 0,28 %: *Юнштурм* – у честь молодіжної організації Німеччини) мотиваційні зв'язки.

Комбінована мотивація, завдяки домінуванню у складі інтерлувіонімів географічних термінів, – це модель «сутнісна + інша мотивація», тобто *меморіально-сутнісна* (109; 30,11 %: *Веллінгтонська протока, протока Гаспар*), *локативно-сутнісна* (94; 25,14 %: *Генічеська протока, Північна брама*), *асоціативно-сутнісна* (20; 5,52 %: *протока Геката, протока Діани*), *квалітативно-сутнісна* (12; 3,31 %: *Добре устя, Тонка протока*), *ідеологічно-сутнісна* (7; 1,93 %: *протока Святого Георгія, Священне устя*), *ситуативно-сутнісна* (2; 0,55 %: *Лім-фіорд, Уцелина «Кодак»*); *символічно-сутнісна* (1; 0,28 %: *Баб-ель-Мандебська протока*, тобто «ворота скорботи»); крім того, у трикомпонентних інтерлувіонімах – *квалітативно-локативно-сутнісна* (12; 3,31 %: *Північні Залізні Ворота, Шоста Курильська протока*). Інші різновиди мотиваційних відношень представлені одиничними назвами, наприклад: *Рос-Велком* – *меморіально-апотропейна*, *Фракійський Босфор* – *локативно-ситуативна*. Як бачимо, локативна, меморіальна, асоціативна та інші види мотивації найбільш поширені, а засоби їх вираження такі ж, як у зразках одиничної. Також зазначимо, що ми віднесли до однієї групи подібні мотиваційні зв'язки з різним порядком розташування складників інтерлувіонімів (*Бассова протока* і *протока Басса* – меморіально-сутнісна мотивація), щоб трохи спростити їхню мотиваційну характеристику.

Незважаючи на те, що *прозору* етимологію мають лише 107 інтерлувіонімів (29,55 %: *Горло Білого моря, Східна протока*), а в більшості топонімів вона *непрозора* (255; 70,44 %: *Дарданелли, Каттегат*), завдяки зверненню на них уваги дослідників як на вагомий географічний об'єкти *відоме* походження 311 назв (85,91 %: *Діксон-Ертранс, Поморська протока*); у 37 найменувань етимологія *гіпотетична* (10,23 %; наприклад, *Маточкін Шар* – або від потамоніма Маточка, або найменування острова Нова Земля, який помори називали Матка; *протока Бельгії* – у честь країни або однойменного корабля), і лише в 14 – *невідомі* (3,86 %: *Анато, прохід Баші*).

Природним шляхом виникли 195 переважно архаїчних і давніх інтерлувіонімів (53,87 %: *Мессинська протока, Певек*), а *штучним* – 167 здебільшого нових, номінатор яких відомий (46,13 %: *Австрійська протока, протока Невельського*).

Переважають *гібридні* конструкції (178; 49,17 %: *протока Кука, Сангарська протока*), до складу яких часто входять вітчизняні географічні

терміни та іншомовні антропоніми (*протока Ланкастера, протока Пірі*), топоніми (*Гренландська протока, прохід Бабуян*), прагматоніми (*протока Діани, протока Фрама*) тощо. Як **питомі** кваліфікуємо протослов'янські власні географічні терміни (69; 19,06 %: *протока Надії, Середня протока*), а **запозиченими** є слова іншомовного походження й варваризми, зафіксовані у вітчизняних джерелах (115; 31,77 %: *Піл-Саунд, Цугару*).

За темпоральними особливостями власні назви проток поділяємо на **архаїчні**, відомі з давніх часів до кінця X ст. й розташовані насамперед у межах Середземного моря і його довкілля (26; 7,18 %: *Геллеспонт, Гібралтар*), **давні**, що виникли протягом XI–XVIII ст. у процесі вивчення Австралії, Азії та Америки (їх найбільше – 198, або 54,7 %: *Карські Ворота, Формозька протока*) і **нові**, утворені у XIX–XX ст. під час поглибленого дослідження Землі (138; 38,12 %: *Зоря, протока Сенявіна*). **Новітні** найменування (XXI ст.) відсутні.

Функціональні особливості інтерлувіонімів менш розмаїті, що пов'язано з незначною кількістю таких пропріативів, відсутністю денотатів на значній території України, відповідно – і маловагомістю їх для більшої частини населення.

Побутують власні назви проток переважно в **науковому** стилі, рідше – в **художньому** й **розмовно-побутовому**, що зумовлює виконання ними як специфічних для наукового мовлення **номінативної, гносеологічної, інформативної** та **когнітивної** функцій, так і решти інших, однак не досить активно.

Серед лексико-семантичних категорій представлені насамперед омонімія і синонімія.

Омонімічні відношення простежуємо між інтерлувіонімами (найменуваннями реальних об'єктів) та іншими розрядами пропріальних одиниць:

1) інтерлувіопостонімами, тобто онімами, вжитими в художніх текстах (*Магелланова протока* в романі Ж. Верна «Діти капітана Гранта», *Босфор* в романі П. Загребельного «Роксолана»). Зазначимо, що такі пропріативи трапляються переважно без додаткових семантичних нашарувань, а їхня синтаксична роль – здебільшого обставини місця (адвербіальні локативні синтаксеми);

2) артіфрагментоінтерлувіонімами – найменуваннями проток, засвідченими в інших видах мистецтва, наприклад, у кіно (фільми Р. Флейшера «Невідоме: Везіння Дрейка» і Р. Хетча «Велика війна Магеллана»);

3) бібліонімами, коли назви проток є компонентами найменувань художніх, документальних, наукових та інших друкованих праць (романи О. Больних «*Дарданелли 1915*. Найбільш кривава поразка Черчилля» та Е. Сафарли «*Солодка сіль Босфору*»);

4) іншими топонімами, переважно пов'язаними певними відношеннями з інтерлувіонімами (*Балі* – море, острів і протока; *Гудзонова* – затока і протока);

5) антропонімами, які стали назвами проток (*Барроу, Еванс* – Дж. Барроу, Е. Еванс, моряки бри-

танського флоту);

6) найменуваннями матеріальних і нематеріальних об'єктів, співзвучних із назвами проток (*Золото Ворота* – хорова капела «Золоті ворота», *Зоря* – шхуна «Зоря»);

7) окремими апелюваннями (*Ворота* – ворота, *Надія* – надія).

Як **синоніми** кваліфікуємо різні найменування тієї самої протоки (*Керченська протока*, або *Кіммерійський Босфор*; *протока Лужина*, або *Третья Курільська протока*).

Менш поширені **полісемія** (однакові назви різних проток, наприклад, *Очаківське гирло* в дельтах Дністра і Дунаю; *Північна протока* в Карському і Східносибірському морях та між Англією й Ірландією), **паронімія** (інтерлувіоніми, що відрізняються однією або кількома фонемами: *протоки Брансфілд і Максфілд, Юрі і Юрій*) та **антонімія** (явище бінарної опозиції: *Великий і Малий Бельт; Південні і Північні Залізні Ворота*).

Як уже зазначалося, зафіксовано 362 власні назви 142 проток, тобто коефіцієнт динаміки назвотворчого процесу становить 2,5493 (для порівняння: 2,0517 у пелагонімів), тобто фактично кожен іменованний об'єкт має більш ніж два найменування. Серед варіантних назв трапляються **лексичні** (по суті, синоніми: 160; 72,73 %: *Арабатська протока – Промойна, протока Джорджія – Гран-Каналь*), **синтаксичні** (56; 25,45 %: *Гирло Прорва – Прорва, Карські Ворота – Ворота*), **словотвірні** (4; 1,82 %: *Канал Квінс – Квінс-канал, Юрі – Юрій*) та **фонетичні** (5: *протока Перрі* або *Паррі, протока Аро* або *Харо*) алоніми (продуктивність останньої не визначаємо, оскільки немає відмінностей в етимолого-словотвірних ознаках), а також **діахронічні** (170; 77,27 %: *Жерлаш – протока Бісмарка, Тайванська протока – Формозька протока*) й **синхронічні** (50; 22,73 %: *Басова протока – протока Басса, протока Бейл-Айл – Бейлайльська протока*), **одно-** (182; 82,73 %: *Керченська протока – Таврійська протока, Тасманійська протока – Тасманійський прохід*) й **різносистемні** (38; 17,27 %: *протока Олександра – Баб-Іскандер, протока Піла – Піл-Саунд*). Як бачимо, домінують лексичні діахронічні односистемні варіантні назви.

Офіційними прийнято вважати основні найменування проток, зокрема модель «географічний термін + засіб ускладнення», натомість варіантні кваліфікуємо як **неофіційні** (*протока Райса – Райс, Цугарська протока – Цугару*). Офіційні конструкції побутують у **мові** (*протока Мак-Мерло, протока Франкліна*), усічені (однослівні) більш поширені в **мовленні** (*Мак-Мерло, Франклін*), а в **мові** й **мовленні** трапляються найменування лише найбільш відомих проток (*Гібралтарська протока, Ла-Мани*).

Остання група гідронімів, тобто **загальновідомі** назви, також може бути віднесена до **активного словникового запасу**, в загальнономовній сфері – до **домінуючого** або **активного** кіл. Решта інтерлувіонімів є **регіонально** чи **локально відомими** або **невідомими**, а в індивідуальній і територіально-

корпоративній сферах належить переважно до **пасивного** або **потенційного** кіл (можливо, за винятком тих осіб, для кого морська справа є професією або хобі). Традиційно різновиди топонімів, зокрема й інтерлувіоніми, відносимо до макроконцепту 'Простір' і мезоконцепту 'Земля'.

Невелика кількість власних назв проток дає підстави кваліфікувати їх як **низькочастотні**.

Згідно з українським правописом, власні найменування проток пишуться з великої літери, а родові лексеми (переважно географічні терміни) – з малої (*Істанбульська протока, протока Фріза*), однак якщо такі слова вжиті з переносним значенням (*Золоті Ворота, Стовпи Геркулеса*) або іншомовні термінопозначення (*Західна Соловецька Салма, Скагеррак Сунд*) – з великої. Зазначимо також, що окремі інтерлувіоніми вживаються у формах, які не відповідають нормативним: наприклад, похідні від назв кораблів пишуться без лапок (назва *протока, Діана* (або просто *Діана*) мотивована наутонімом «Діана»), в іменниково-іменникових структурах другий компонент, який зазвичай є антропонімом-генітивом, стоїть у називному відмінку (*протока Риголд*), а одиничний, навпаки, функціонує в родовому замість називного (*Мак-Клюра*).

Наявність великої кількості омонімічних структур не дозволяє постійно ідентифікувати окремі пропріальні одиниці як інтерлувіоніми, оскільки, наприклад, *Золоті Ворота*, крім протоки, – це й брама Єрусалима й Києва, міст біля Сан-Франциско, роман О. Бердника, фільм Ю. Солнцевої, київський міський есперанто-клуб, станція метро в Києві, золота монета НБУ тощо.

Значна частина інтерлувіонімів є **відмінюваними** структурами (174; 48,07 %: *Чорноморська протока, Юкатанська протока*), причому переважно вони відмінюються за зразком іменників (часто – із прикметниками або числівниками) жіночого роду однини, оскільки стрижневий географічний термін «протока» теж жіночого роду. Із цієї причини у **відмінювано-незмінних** конструкціях (158; 43,64 %: *протока Скаген, протока Фово*) основа відмінювання аналогічна. **Незмінних** лексем зафіксовано 30 (8,29 %: *Сноу, Цугару*), і це переважно слова іншомовного походження.

Конотативних, асоціативних, символічних, етнокультурних значень, пов'язаних з інтерлувіонімами, фіксуємо дуже мало: переважно простежується сема 'дуже далеко', рідше – інші (наприклад,

шторми у *протоці Дрейка*). Домінує й **нейтральне емоційне забарвлення** (*Берингова протока, протока Головнина*), проте зв'язок із прямим значенням компонентів таких пропріальних одиниць частково забезпечує як позитивну (*Добре устя, Священне устя*), так і негативну (*Ликомстамон*, тобто «вовча паща»; *протока Зради*) їхню конотацію.

Висновки. Власні назви проток – це екстрагідроніми, гідроніми, геотопоніми, абіоніми, переважно реалоніми й індивідуальні макроназви. Переважають складені конструкції, утворені лексико-семантичним способом (власне семантизацією та синтаксичним різновидом, де найбільш продуктивні моделі – «прикметник + іменник» та «іменник + іменник»), із комбінованою мотивацією (зокрема локативно-, меморіально- та асоціативно-сутнісною), відапелятивно-відонімі, у складі яких переважають географічні терміни, що поєднуються з антропонімами, інсулонімами, ойконімами, наутонімами або прикметниковими похідними від них. Більшість інтерлувіонімів є давніми або новими, гібридними, низькочастотними, емоційно нейтральними пропріативами, утвореними або природним шляхом (здебільшого архаїчні і давні), або штучним (переважно нові). Вони мають відому й непрозору етимологію, побутують у науковому стилі, належать до пасивного словникового складу (в індивідуальній і територіально-корпоративній сферах – пасивне або потенційне кола), регіонально або локально відомі, позбавлені етнокультурного значення, є складником макроконцепту 'Простір' і мезоконцепту 'Земля'. Серед таких пропріативів часто фіксуємо явища омонімії (співзвучні насамперед із топонімами, антропонімами, поетонімами, артіфрагментонімами) та синонімії. Домінують лексичні діахронічні й односистемні варіанти. Інтерлувіоніми здебільшого мають усталений правопис, є відмінюваними або відмінювано-незмінними конструкціями (відмінюються переважно за зразком іменників жіночого роду однини).

Інтерлувіоніми мають багато спільних особливостей із пелагонімами за денотатно-характеристичними, етимолого-словотвірними та функціональними критеріями (можливо, диференційними ознаками є більш тісний зв'язок з інсулонімами та наутонімами). Із метою завершення комплексної характеристики екстрагідронімів потребують детального опису власні назви заток і течій.

Література

1. Антонова Л.В. Дивовижна географія. Харків: Ранок, 2011. 208 с.
2. Бучко Д.Г., Ткачова Н.В. Словник української ономастичної термінології. Харків: Ранок-НТ, 2012. 256 с.
3. Вербич С.О. Гідронімія басейну Дністра. Луцьк: Терен, 2017. 544 с.
4. Губарев В.К. Географія світу: довідник школяра і студента. Донецьк: ТОВ ФКФ «БАО», 2004. 576 с.
5. Карпенко О.П. Гідронімія Центрального Полісся. Київ: Кий, 2003. 317 с.
6. Карпенко О.П. Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянщини. Київ: Наукова думка, 1989. 189 с.
7. Лучик В.В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. Кіровоград, 1996. 235 с.
8. Лучик В.В. Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. Кіровоград, 1999. 103 с.
9. Пасенко Л.В. Новий довідник: Географія. Київ: Казка, 2008. 992 с.

10. Петринка Л.В. Усі географічні назви (за шкільною програмою). Харків: Торсінг плюс, 2007. 288 с.
11. Протоки. *Вікіпедія*. URL: <http://surl.li/goqhe> (дата звернення: 10.05.2023).
12. Словник гідронімів України. Желєзняк І.М., Корєпенєва А.П., Масєнко Л.Т. та ін. Київ: Наукова думка, 1979. 780 с.
13. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
14. Торчинський М.М. Квантитативна характеристика власних географічних назв. *Вісник Львівського університету*. Серія Філологічна. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2019. Вип. 72. С. 276–287.
15. Торчинський М.М. Онімна система і критерії її аналізу. *Наукові записки Тернопільського національного університету*. Серія: Мовознавство. Тернопіль, 2014. Вип. 11. С. 282–287.
16. Торчинський М.М. Структура онімного простору української мови. Хмельницький: Авіст, 2008. 548 с.
17. Шматко О.Є., Байназаров А.М., Височин М.Ю. та ін. Географія за всією шкільною програмою: практичний довідник. Харків: Весна, 2009. 426 с.
18. Янко М.Т. Топонімічний словник України: словник-довідник. Київ: Знання, 1998. 432 с.

References

1. Antonova L.V. (2011) *Dyvovyzhna heohrafiia [Amazing Geography]*. Kharkiv: Ranok. 208 s. [in Ukrainian].
2. Buchko D.H., Tkachova N.V. (2012) *Slovyk ukrainskoi onomastychnoi terminolohii [Dictionary of Ukrainian Onomastic Terminology]*. Kharkiv: Ranok-NT. 256 s. [in Ukrainian].
3. Verbych S.O. (2017) *Hidronimiia baseinu Dnistra [Hydronymy of the Dniester Basin]*. Lutsk: Teren. 544 s. [in Ukrainian].
4. Hubariiev V.K. (2004) *Heohrafiia svitu [Geography of the World]: dovidnyk shkoliara i studenta*. Donetsk: TOV FKF «BAO». 576 s. [in Ukrainian].
5. Karpenko O.P. (2003) *Hidronimiia Centralnoho Polissia [Hydronymy of the Central Polissya]*. Kyiv: Kyi. 317 s. [in Ukrainian].
6. Karpenko O.P. (1989) *Nazvy richok Nyzhnioi Pravoberezhnoi Naddnyprianshyny [Names of the Rivers of the Lower Right Bank of the Dnipro region]*. Kyiv: Naukova dumka. 189 s. [in Ukrainian].
7. Luchyk V.V. (1996) *Avtokhtonni hidronimy Serednioho Dnipro-Buzkoho mezhyrichchia [Autochthonous Hydronyms of the Middle Dnipro Buh interfluve]*. Kirovohrad. 235 s. [in Ukrainian].
8. Luchyk V.V. (1999) *Inshomovni hidronimy Serednioho Dnipro-Buzkoho mezhyrichchia [Hydronyms in Other Languages of the Middle Dnipro Buh interfluve]*. Kirovohrad. 103 s. [in Ukrainian].
9. Pasenko L.V. (2008) *Novyi dovidnyk: Heohrafiia [New Directory: Geography]*. Kyiv: Kazka. 992 s. [in Ukrainian].
10. Petrynka L.V. (2007) *Usi heohrafichni nazvy (za shkilnoi prohramoiu) [All Geographical Names (according to the School Curriculum)]*. Kharkiv: Torsinh plus. 288 s. [in Ukrainian].
11. Protoky (2023) [Channels]. *Vikipediia*. URL: <http://surl.li/goqhe> [in Ukrainian].
12. *Slovyk hidronimiv Ukrainy (1979) [Dictionary of Hydronyms of Ukraine]*. Zheliezniak I.M., Korepenova A.P., Masenko L.T. ta in. Kyiv: Naukova dumka. 780 s. [in Ukrainian].
13. *Slovyk ukrainskoi movy (1970–1980) [Dictionary of the Ukrainian Language]: v 11 t.* Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
14. Torchynskiy M.M. (2019) *Kvanytatyvna kharakterystyka vlasnykh heohrafichnykh nazv [Quantitative Characteristics of Proper Geographical Names]*. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii Filolohichna*. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. Vyp. 72. S. 276–287 [in Ukrainian].
15. Torchynskiy M.M. (2014) *Onimna systema i kryterii ii analizu [Onymous System and Criteria for Its Analysis]*. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Movoznavstvo*. Ternopil. Vyp. 11. S. 282–287 [in Ukrainian].
16. Torchynskiy M.M. (2008) *Struktura onimnoho prostoru ukrainskoi movy [The Structure of the Nominal Space of the Ukrainian Language]*. Khmelnytskyi: Avist. 548 s. [in Ukrainian].
17. Shmatko O.Ye., Bainazarov A.M., Vysochyn M.Yu. ta in. (2009) *Heohrafiia za vsieiu shkilnoi prohramoiu [Geography in the Entire School Curriculum]: praktychnyi dovidnyk*. Kharkiv: Vesna. 426 s. [in Ukrainian].
18. Yanko M.T. (1998) *Toponimichnyi slovyk Ukrainy [Toponymic Dictionary of Ukraine]: slovyk-dovidnyk*. Kyiv: Znannia. 432 s. [in Ukrainian].

PROPER NAMES OF CHANNELS IN THE STRUCTURE OF UKRAINIAN ONOMASTICS

Abstract. Interluvionym names are the proper names of channels. The relevance of the topic is due to the lack of scientific works devoted to the characteristics of this class of hydronyms.

The purpose of the work is to perform a comprehensive analysis of the proper names of canals that function in the Ukrainian language.

The purpose of the study involves solving the following tasks: 1) to draw up a register of interluvionym names;

2) determine their denotative and characteristic features; 3) find out etymological and word-forming attributes; 4) describe the peculiarities of functioning in the Ukrainian language; 5) establish the defining features of this type of proprietary units.

During the research, it was established that the proper names of the channels are extrahyponyms, hyponyms, geotonyms, abonyms, mostly realonyms, and individual macronames. Compound constructions formed by the lexical-semantic method prevail. The most productive models are “adjective + noun” and “noun + noun”, formed from geographical terms that are combined mainly with anthroponyms, insulonyms, oikonoms, or nautonyms. The main types of motivational relations are locative-, memorial-, and associative-substantial. Interlunonyms are ancient or new, hybrid, low-frequency, emotionally neutral onyms, formed naturally or artificially. They have a known and unclear etymology, are used in a scientific style, belong to the passive vocabulary, and are regionally or locally known. Interlunonyms are devoid of ethnocultural meaning. The phenomena of homonymy and synonymy are often recorded among such propriatives. Lexical diachronic and single-system variants dominate.

Interlunonyms have many features in common with pelagonyms. To complete the comprehensive characterization of extrahyponyms, proper names of bays and currents require a detailed description.

Keywords: proper name of the channel, hyponym, denotative and characteristic features, etymological and word-forming attributes, interlunonym, functional characteristic.

© Торчинський М., 2023 р.; © Торчинська Н., 2023 р.

Михайло Торчинський – доктор філологічних наук, професор кафедри української філології Хмельницького національного університету, Хмельницький, Україна; mina@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-5268-0237>

Mykhailo Torchynskyi – Doctor of Philology, Professor of the Department of Ukrainian Philology, Khmelnytskyi National University, Khmelnytskyi, Ukraine; mina@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-5268-0237>

Наталія Торчинська – кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології Хмельницького національного університету, Хмельницький, Україна; torchynskan@khnmu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-6182-0027>

Nataliya Torchynska – Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Slavic Philology of Khmelnytskyi National University, Khmelnytskyi, Ukraine; torchynskan@khnmu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-6182-0027>

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА СУЧАСНОЇ АНГЛІЗАЦІЇ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2(50)

УДК 811.161.2'373'45+81'272:811(100-69)=111

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).447-452

Фаріон І. Теорія і практика сучасної англійзації; кількість бібліографічних джерел – 24; мова українська.

Анотація. У статті йдеться про процеси англійзації в українській мові як наслідку політичного домінування англомовних країн у світі. Мета нашої розвідки – розкрити проблему виникнення та дефініцію нового різновиду мішаної мови. З огляду на це, формулюємо такі завдання: а) з'ясувати соціоментальні причин виникнення невмотивованих запозичень; б) віднайти з допомогою діахронного аналізу визначення новопосталої мовної англо-української суміші: суржик, язичіє чи макаронічна мова; в) задіювати інструменти культури мови як очищення від невмотивованих запозичень.

Аналізуючи соціоментальне явище *англійзації* в контексті споріднених термінів *суржик*, *макаронізм*, *язичіє*, беремо до уваги кілька чинників: а) історичний період функціонування та історичну й територіальну зумовленість явища, як це бачимо з термінами *язичіє* чи *макаронізм*; б) генетичну спорідненість чи (не)спорідненість мов: *московсько-український суржик* та *англо-український суржик*; в) суспільно-політичну зумовленість явища, що виявлена в політичному тискові мови-донора – московської як засобу докорінної асиміляції щодо української мови та англійської мови як сучасного засобу «м'якої» глобалізації.

У нашій ситуації неспинного напливу англійзмів як глобального позамовного явища безсумнівної економічної і політичної могутності англомовних країн, зокрема Великобританії та США, доречно використовувати термін *англо-українського суржика* (з елементами *англюазу* – фонетичних московськомовних освоєнь англійзмів типу *харасмент* замість *гарасмент*) передусім на підставі невмотивованої лексичної дублетності слів та новосформованої шкали престижності англійської мови і водночас комплексу меншвартості щодо української мови через її незнання і внутрішню суб'єктивну несамостійність та приречену залежність від зовнішніх чинників. З метою саркастично-іронічного трактування окремих англійзмів цілком прийнятний термін *макаронізм* як підсилення недоречного запозичення.

Ключові слова: англійзація, англюаз, суржик, макаронізм, язичіє, англо-український суржик.

Постановка проблеми. *Англійзація* – це процес неконтрольованого напливу англійзмів в українську мову як наслідок політичного домінування англомовних країн у світі, а відтак циркулювання англійської мови в діловому, освітньому та публічному просторі України і планована трансформація статусу англійської мови в нашому законодавстві.

Навальна хвиля сучасної англійзації потребує переосмислення синтезу внутрішньо- та позамовних чинників на основі *національного принципу*, що полягає в доцільності запозичення як корисного елемента для української лексико-семантичної системи: «...*Іноземці? – лише у безвиході і високої якості!*» [Фаріон 2022, с. 200]. З огляду на це, необхідно формалізувати лінгвістичні категорії, в межах яких відбувається процес англійзації та задіяти інструменти культури мови.

Аналіз досліджень. Разом з лавиною англо-запозичень у XXI столітті зростає і кількість дисертаційних праць про цей пласт лексики: Наталії Попової (2002), Олександра Стишова (2003), Сергія Федорця (2005), Людмили Архипенко (2005), Ярини Битківської (2008), Ольги Лапінської (2013), Тетяни Майструк (2010), Наталії Ясинецької (2013) та інші, а також численні статті на цю тему про ступені освоєння англійзмів, їхню лексико-семантичну структуру, синтагматично-парадигматичні, прагматичні зв'язки і функціонування, доцільність та перспективність входження до мовної системи та вплив позамовних чинників, а також напрацювання словників англійзмів.

Упродовж останніх чотирьох років (2019–2022) в європейській лінгвістиці також зростає кількість досліджень процесу запозичень з англійської мови, статусу англійзмів і псевдоанглійзмів,

їхньої прагматики і синтагматики, адаптації до тої чи тої мовної системи, зокрема це стосується слов'янських та романських мов [Farion 2023, pp. 143–168]. Проте більшість цих досліджень оминають проблему визначення (дефініції) новопосталої мішаної мови з англійськими елементами.

Мета статті і завдання. Мета нашої розвідки розкрити проблему виникнення та дефініцію нового різновиду мішаної мови в межах низки категорій.

З огляду на це, формулюємо такі завдання: а) з'ясувати соціоментальні причин виникнення невмотивованих запозичень; б) віднайти з допомогою діахронного аналізу визначення новопосталої мовної англо-української суміші: *суржик*, *язичіє* чи *макаронічна мова?*; в) задіювати інструменти культури мови як очищення від невмотивованих запозичень.

Методи та методика дослідження. У статті застосуємо описово-аналітичний метод, що вможливує формалізувати новітні тенденції в системі запозичень і напрацювати обмежувальні заходи в розхитуванні національного принципу культури мови. Використуємо також зіставно-діахронний метод у з'ясуванні явища *суржика*, *макаронізму* чи *язичія*.

Виклад основного матеріалу. *Національний принцип* у вивченні запозичень – це ментальна актуалізація власних можливостей, а не звернення до готових чужих моделей і схилення перед ними: «*Іноземці починають витискати нашу питому лексику. Ми втрачаємо віру в самих себе: починаємо боятися власних слів і зворотів. Там, де можна вжити своє слово, ми віддамо перевагу «чужинцєві». І коли чехи майже всі іноземні слова замінили чеськими – навіть театр у них діявло, то ми – навпаки: кожне своє слово хочемо замінити іно-*

земним» [Караванський 2001, с. 73], як, наприклад, *скіл* замість *навичка*, *булінг* замість *цькування*, *коуч* замість *наставник*, *виховник*, *аб'юз* замість *насильство*, *воркбук* замість *робочий зошит* та ін.

Таким способом ми заглушуємо можливості власного мислення, словотворення, синтагматично-парадигматичних відношень, а відтак гальмуємо розвиток своєї мови як основної операційної системи національної держави. Тому логічно, що колишні прихильники московської інтернаціоналізації стали прибічниками англосовної глобалізації, вбачаючи в її супротивниках давно відоме ще від початків XIX ст. нібито «хуторянство» з «етнографічними та ідеалістичними мотивами», що «не мають виразної перспективи на успіх» [Ажнюк 2001, 3, с. 54]. Проте нам не йдеться про аксіоматичну потребу вивчати іноземні мови, зокрема ті, що набувають особливого поширення в певні історичні періоди, не йдеться про неминучість запозичень у кожній мові, а про їхню рівновагу й засадничу першорядність питомого на протипагу до позиченого, чужого. Натомість сьогоднішній стан напливу англійців в українську мову – це «симптоми денационалізації певних прошарків нації» [Шевельов, 2012, с. 70], що не усвідомлюють ментальної потреби протиставляти корисне і згубне для нації та мови: «Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами радіє би прикрити свої захоплення до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що радіє би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духове відчуження від рідної нації» [Франко 2000, с. 170].

Отож як назвати це явище: *суржик*, *язичіє* чи *макаронічна мова*? У зв'язку з неконтрольованим впливом англійців в українську мову постає проблема з визначенням новопосталої мовної суміші, отож «купи необроблених слів, які означають те саме, [і] є просто заростями будяка, а зовсім не розвитком і багатством мови» [Селігей 2016, с. 113–114].

Загальновідомим терміном мішаної мови є *суржик*, природу якого вперше системно дослідила Лариса Масенко [Масенко 2011, с. 4–12], розкривши також джерела виникнення цього терміна: 1. 'суміш зерна пшениці й жита, жита і ячменю, ячменю і вівса і т. д.; борошно з такої суміші'; 2. (перен., розм.) 'елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста мова' [СУМ IX, 1978, с. 854]. Тобто в основі поняття *суржик* лежить сема змішування і метафоричне перенесення явища зі сфери сільського господарства на царину мови. Характерно, що у словникові за редакцією Б. Грінченка *суржик*, це не лише 'змішаний зерновий хліб чи мука з нього, наприклад пшениця з житом, жито з ячменем, ячмінь з вівсом та ін.', а також 'людина змішаної раси': «Се *суржик*: батько був циган, а мати дівка з нашого села» [Сл. Гр. IV, 1909, с. 231]. Історичний словник Євгена Тимченка теж містить лексему *суржик* зі значенням 'суміш жита з пшеницею': *И суржикъ хто любить – хлѣбъ зъ него уживаетъ* (з віршів Климентія Зіновієва, сер. XVII – після 1717

р.) [МСТ 2, с. 379]. На думку Міхаеля Мозера, «*суржиком називають насичені російськими інтерференцями різновиди новітнього українського просторіччя, посталі самопливом унаслідок довготривалої українсько-російської двомовності...*» [Мозер 2008, с. 642].

Можемо припустити, що час народження лексеми *суржик* у метафоричному значенні припадає на початок XX століття хоча б з огляду на те, що відомий націонал-комуніст з Донеччини (Бахмутський повіт), нарком юстиції (1922–1927), генеральний прокурор УСРР (1923–1927), нарком освіти (1927–1933) Микола Скрипник називав це явище ще «*ламаню і мішаною мовою*» і розкривав дуже показові соціальні причини її виникнення: «...*мішана мова найпоширеніша саме серед тої української людности, що її було русифіковано за попередню добу царату й національного пригнічення українського народу. Так би мовити, мішана й ламана мова русифікованої української людности є показник безгрунтовности, нежиттєвості і, тому, невпевности навіть часткової успішности тої русифікаційної політики царату*» [Скрипник 2005, с. 84]. Радянський посадовець наголошував, що цю мову не можна визнати ні за російську, ні за українську – «*це справді мова мішана, ламана*», що виникла на основі української мови [Скрипник 2005, с. 82–83].

Водночас він категорично виступав проти запроваджуваної у 20–30-х роках штучної мови *есперанто*, слушно наголошуючи, що ця «*есперантизація йде проти українізації. Оці намагання есперантизації це ніщо інше, як остання спроба дрібної буржуазії підмінити українізацію есперантизацією*» [Скрипник 1974, с. 190]. Якщо абстрагуватися від заангажованої словосполучки «*дрібна буржуазія*», то сьогодні маємо яскраву спробу підмінити українізацію *англійзацією* (очуженням) вже не з боку так званої «*буржуазії*», а з боку одвічних ненависників української мови – чи то змосковчених українців – перевертнів, чи то кровних москвитів, яким будь-яка мова, аби не українська. Сьогодні найзапекліші англійзатори – це колишні москвізатори під гаслом мовної інтернаціоналізації.

Утвердженню терміна *суржик* додала дуже популярна і знакова праця за загальною редакцією Олександри Сербенської «*Антисуржик*» (1994 р.), у передмові до якої зазначено, що «*сьогодні слово «суржик» почали вживати і в ширшому розумінні – як назву zdegradovanogo, ubogogo духовного світу людини, її відірваності від рідного, як назву для мішанини залишків давнього, батьківського, з тим чужим, що нівелює особистість, національно-мовну свідомість*» [Сербенська 1994, с. 6]. Запроваджуючи поняття «*антисуржика*», авторський колектив, що укладав українські відповідники до інтерферем, мав на меті «*допомогти українцям зрозуміти закони автономного існування двох мов – української та російської, навчати контролю і самоконтролю у вживанні слів, особливо словосполучень, у яких виявляється специфіка національної мови*» [Сербенська 1994, с. 8]. Водночас Олександра Сербенська розкриває психологічну основу зародження сур-

жика, що неабияк накладається на сучасні процеси англобарбаризації: «То як маємо трактувати наш суржик? Не як нашу вину, а як нашу органічну слабкість, хворобу, яку треба лікувати. Нашою виною, моральною хобою є хіба загальне лінівство, крутість та лизунство (І. Франко) і, як неодноразово підкреслював Іван Огієнко, небажання пильно й ненастанно вчитися рідної мови, невизнання того, що існує складна наука рідної мови» [Сербенська 1994, с. 7].

Один з основних законотворців сучасної мовної норми, автор культової книги «Як ми говоримо» (1970 р.), багатолітній політв'язень московських концтаборів Борис Антоненко-Давидович з власного досвіду згадував, як творено соціоментальні основи мішаної мови – суржика: «Правильна російська вимова, набута ще в Брянську, пригадалася мені в гімназії. І мені довелося зазнати тих мук, від яких марніли мої гладкі однокласники з Котельви, Опішні та Зінькова, яким ніяк не вдалося позбутись м'якого українського л, гекання та окання. Ці пострижені під нульовий номер старанні гімназистки, діти заможних хуторян-глітаїв, туго засвоюючи російську вимову, дедалі більше проймалися зневагою до своєї, материнної мови: вона перешкоджала їм зрівнятись у класі з синами начальника пошти, протоієрея і поліцейського пристава... Вони погордо реготали, коли який-небудь охтирський міщанин, заощаджуючи гроші на вивісці, простодушно писав на своєму паркані: «Тут продається крейда та олія». Малі куркулєнки вже досягли тих вершин премудрості, щоб знати, як назвати «по-культурному» крейду та олію, і це давало їм підставу гребувати своїм «репанам» первородством... У мене ж і в моїх російських та єврейських товаришів, які добре володіли російською мовою, ці «крейди та олії» не викликали навіть усмішки; для нас це було природне явище, коли людина писала своєю мовою» [Антоненко-Давидович 1969, с. 84].

Чи сьогоднішня англїзація не містить цієї зверхности у вживанні невмотивованих англїзмів у супротиві до тих мовців, що спілкуються літературною українською мовою? І чи можна невмотивоване пересипання української мови англїзмами назвати англо-українським суржиком? У цьому контексті доречно проаналізувати ще два споріднені історичні соціолінгвальні явища, названі макаронічною мовою та язичієм.

Макаронічна мова (італ. *maccheronico* < *maccheroni* – макарони) – механічна суміш слів чи висловів з різних мов або переінакшення їх на іноземний лад. В Україні ця мова набула свого «розквіту» наприкінці XVII – упродовж XVIII ст., коли через московський окупаційний терор був перерваний розвиток книжної української мови, зокрема у варіанті простої мови (межа XVI – половини XVII ст.), яка також містила в собі велику кількість церковнослов'янських (розумій болгарських) та польських елементів: «Впровадження російської мови в адміністративно-управлінську сферу й освіти спричинило формування в середовищі місцевого чиновництва – канцеляристів, писарів, дячків, а також бурсаків і шкільних учителів специфічного

макаронічного усного мовлення, в якому елементи старослов'яничини, кліше і штампі російського канцеляриту й літературні звороти химерно сполучались з фонетичною основою й лексичними та морфологічними елементами української мови» [Масенко 2011, с. 12]. Зауважимо, що мовна свідомість українця (русина) передмодерного часу була вписана у звичну багатомовність та престижність чужих мов – латинської, церковнослов'янської (болгарської), польської, а так звана проста мова (кін. XVI – пол. XVII ст.) була синтезом чужомовних елементів з народною лексикою, яку теж можна назвати макаронічною. Це був початок довготривалого звивистого шляху виходу народної мови з надр історії, закованої в народній пісні, думі, ідіомах, на поверхню суспільно-політичного життя, що остаточно відбулося аж наприкінці XVIII ст.

Тобто макаронічність мови спершу не мала негативної конотації, а була способом химерного поєднання мовного глобального універсалізму з народним (чи національним) індивідуалізмом, що вибухнув на межі XVI – пол. XVII ст. як першого національного відродження. З 50-х років XVIII ст. розпочинається насильна московізація української освіти (1763 року Катерина II видає указ про заборону викладати українську мову в Київській академії – [Шевчук 2004, с. 91], а отже, і всього суспільного життя, вислідом чого стала зміна у сприйнятті мовних явищ: московська мова стала засобом престижу і кар'єрного зростання, а використання московських (чи уявно моковських) слів у мовленні новопосталих, за Т. Шевченком, «кирпигнучкошиєнків сутяг» (тобто чиновників) згодом перетворилося на пародіювання нищих малоросійських пристосованців: «...аж землячок, / Спасибі, признався, / З циновими гудзиками: / “Де ты здесь узялся?” / “З України”. – / Так як же ты / Й говорять не вмієш / По-здешньому?”. / – Ба ні, – кажу, – / Говорить умію, / Та не хочу».

Чи не так тепер дивуються, а ще більше величаються ті, що англоязом мовлять? Ті новочасні «канцеляристи, писарчуки <...> шкільні вчителі», що втягнуті в новий суспільно-політичний вир англомовної моди з їхніми чудернацькими кейсами, лайфхаками, воркбуками, воркшопами, донатами, камінг-аутами, луками, крафтами, аутфітами, стикерами, факапами... та ін., що, зазвичай, надходять в українську мову через московське фонетичне освоєння на зразок лайфхак замість лайфгак, локдаун замість локдаун, бьординг замість бердинг, скаут замість скавт, – «просвітити, кажуть, хочуть / Материні очі / Современними огнями. / Повести за віком, / За німцями, недоріку, / Сліпую каліку».

Етимологічно макаронізм сягає грецизма *мажарія* ‘юшка з ячних круп’, що перегукується з етимологією лексеми *суржик* з основною семою ‘мішанина’. Вперше латинізовану форму цього слова *macaronisum* вжив у жартівливому підзаголовку твору (*Carmen macaronicum*) італієць Тіфі делі Одачі [ЕСУМ 3, с. 365]. Очевидно, що це послужило використанню слова макаронізм та макаронічна мова як жартівливо-сатиричного прийому, що рясно представлено у «сміховині на московський штамп»

«Енеїді» Івана Котляревського, а відтак прив'язало до значення терміна *макаронізм* емоційну конотацію: «*Енеус, ностер / магнус панус / І славний Троянорум князь, / Шмигляв по морю як циганус, / Ад те, о рекс! Прислав нунк нас*». Як спосіб пародіювання макаронічну мову використовували й інші українські письменники Григорій Квітка-Основ'яненко, Михайло Старицький, Остап Вишня та ін. [Українська мова 2000, с. 299].

Макаронічним називали *язичіє* галицьких москвофілів у ХІХ ст., хоч там не йшлося про пародіювання: «*Галицька преса, окремі художні твори та наукові публікації були в полоні мовного українсько-російсько-церковнослов'янсько-польського мовного суржикю, який влучно назвали «язичієм»...*» [Лєсюк 2014, с. 512].

Терміни *макаронічної мови* і водночас *суржикю* як синонімічних ідентифікацій використовує у своїй розвідці про англо-українську двомовність у діаспорі Богдан Ажнюк: «...макаронічність мови у час першої еміграційної хвилі значно вища, ніж у наступні періоди: наприклад «Тут business стоить все на переді і вище всего другого» [Ажнюк 1999, с. 280]; «кількісна наповненість їхньої мови лексичними макаронізмами не обов'язково становить різкий контраст у порівнянні з «суржикомовними» українцями першого покоління» [Ажнюк 1999, с. 297]. Крім того, автор слушно вживає словосполучу «*українсько-англійський суржик*» [Ажнюк 1999, с. 295], хоч, на нашу думку, в препозиції має бути етноад'єктив *англійсько-* (чи *англо-*)-*український суржик* як форма, що відображає негативне мовне явище на зразок ідентифікації війни, де в препозиції завжди назва агресора: *московсько-українська* війна, а не навпаки.

На відміну від переважно сатирично-гумористичного використання терміна *макаронізм* чи *макаронічна мова*, термін *язичіє* ідентифікує мову ХVІІІ ст. в Галичині, що від 2-ї половини ХІХ сторіччя стало мовним виявом політичного напрямку москвофільства і «*сприймалося в Галичині передусім як консервативна альтернатива новій літературній мові на народній основі*» [Мозер 2008, с.110]. Водночас австрійський дослідник Міхаель Мозер вважає *язичіє* «псевдотерміном» на тій підставі, що начебто ним неправомірно ідентифікують різні за чужомовною насиченістю тексти галицьких авторів і в різний історичний період: «*язичіє старокнижне*», поширене у ХVІІІ – першій половині ХІХ ст., тобто церковнослов'янська мова української редакції з домішками інтерферем та пізній різновид «простої мови», і «*нове язичіє*» – варіант російської мови, насичений українськими (руськими) складниками [Мозер 2008, с. 643–644, 64–666].

Як відомо, авторами терміна *язичія* було перше покоління «народовців» (60-і рр. ХІХ ст.), зокрема Іван Франко, на противагу до москвофілів, для яких питання мови було фундаментом політичної боротьби. Зокрема, Іван Франко використав цей термін аналізуючи мову галицького письменника москвофіла Івана Наумовича у своїй знаменитій і тривалій час закритій від суспільства статті «Двоязичність і дволичність» (1905 р.). Ця стаття має

фундаментальне значення для аналізу мовних запозичень і вибору мови взагалі. Аналізуючи два різні мовні коди Івана Наумовича, тобто «язикове роздвоєне», коли автор пише народною мовою для простого народу і водночас для суспільних верхів застосовує «*язичія, що мало бути сурогатом і переходом до російської мови*» [Франко 1905, с. 235]. Така «*двоязичність*» як «*дволичність*» закінчується для Івана Наумовича не менш трагічно, як для Миколи Гоголя: не знаючи, до якого мовно-політичного берега остаточно пристати, він, переходячи з унії на православ'я, з австрійського підданства на московське, – врешті, побачивши свої «*мрії*» в Москві, «*зажив отруту*» [Франко 1905, с. 244].

Сучасна англійзація сповна повторює те ж каліцтво мови, яке Юрій Шевельов на прикладі калічної мови Возного з «Наталки Полтавки» («*От юних літ не знав я любові. Не оццувал возження в крові*») слушно назвав «*примітивним тугоязиким витійством*» [Шевельов 1998, с. 17].

Ось один з прикладів англійзації, що сповна перерегується з *язичієм* Возного: «*Ми отримали фідбек від клаєнта, він каже що виникають проблеми в кастомерів. Зараз я форвардну вам імейл. Тіма, будь ласка проінвестигуйте, внесіть сторіси в борд, лід розбийте на таски і проестімейтіть з тімою нормально до ейоуди. Також кюсі заріпортили трабли з філдами на табах, які ми вчора задеплоїли на тест енв, ще потрібно поправити бордери згідно тезе і більше по юай блокерів немає. Загалом ми силбно імпрувнулись, грейт джеб. Хто напише мінінг мінітси по сьогоднішньому дейлі?...» [з коментарів під проектом Протианглїзм. Ірина Фарїон].*

Висновки. Аналізуючи соціоментальне явище *англїзації* в контексті споріднених термінів *суржик*, *макаронізм*, *язичіє*, беремо до уваги кілька чинників: а) історичний період функціонування та історичну й територіальну обумовленість явища, як це бачимо з термінами *язичіє* чи *макаронізм*; б) генетичну спорідненість чи (не)спорідненість мов: *російсько-український суржик* та *англо-український суржик*; в) суспільно-політичну зумовленість явища, що виявлена в політичному тисковій мови-донора – московської як засобу докорінної асиміляції щодо української мови та англійської як сучасного засобу «м'якої» глобалізації.

Себто в нашій ситуації неспинного напливу англїзмів як глобального позамовного явища безсумнівної економічної і політичної могутності англомовних країн, зокрема Великобританії та США, доречно використовувати термін *англо-українського суржика* (з елементами *англоязу* – фонетичних московськомовних освоєнь англїзмів типу *харасмент* замість *гарасмент*) передусім на підставі невмотивованої лексичної дублетності слів та новосформованої шкали виняткової престижності англїської мови і водночас комплексу меншовартості щодо української мови через її незнання і внутрішню суб'єктивну несамостійність та приречену залежність від зовнішніх чинників. З метою саркастично-іронічного трактування окремих англобарбаризмів цілком прийнятний і термін *макаронізм* як підсилення недоречного запозичення.

Література

1. Ажнюк Б.М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. Київ: Рідна мова, 1999. 450 с.
2. Ажнюк Б. Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 48–54.
3. Антоненко-Давидович Б. Здалека й зблизка. Літературні силуети й китичні нариси. Київ: Радянський письменник, 1969. 302 с.
4. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. Київ: Наукова думка, 1989. Т. 3.
5. Караванський С. Пошук українського слова, або, Боротьба за національне «Я». *Серія «Платону це б сподобалось...»*. Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. 233 с.
6. Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. 732 с.
7. Масенко Л. Між мовою і язиком. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 135 с.
8. Мозер М. Причинки до історії української мови. За заг. ред. С. Вакуленка. Харків: Історико-філологічне товариство, 2008. С. 641–666.
9. Протіанглізм. Ірина Фаріон. LastZeel. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=GTtVcIpeWY&t=126s>
10. Селігей П. Світло і тіні наукового стилю. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2016. 625 с.
11. Сербенська О., Редько Ю., Федик О. та ін. Антисуржик. Вчимося правильно поводитись і правильно говорити. За заг. ред. О. Сербенської. Львів: Світ, 1994. 149 с.
12. Скрипник М. Статті й промови. Упоряд. Іван Кошелівець. Мюнхен: Сучасність, 1974. 268 с.
13. Скрипник М. Перебудовними шляхами. *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду*. За ред. Лариси Масенко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. С. 69–91.
14. Сл. Гр. – Словарь української мови. Упоряд. з додатком власн. матеріалу Б. Грінченко. Київ, 1909. Т. 4. 563 с.
15. СУМ – Словник української мови: в 11-ти т. Київ: Наукова думка, 1978. Т. IX. 916 с.
16. МСТ – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. у 2-х кн. Упоряд. В.В. Німчук, Г.І. Лиса]. Київ–Нью-Йорк, 2002–2003. Кн. 2. 512 с.
17. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. 750 с.
18. Фаріон І. Святослав Караванський: мовно-політичний портрет у профіль. *Українознавство в персоналіях – у системі вищої медичної освіти*. Монографія. Книга п'ята. Івано-Франківськ, 2022. С. 185–215.
19. Франко І. Двоязычність і дволичність. *Літературно-науковий вісник*. Річник VIII. Том XXX. У Львові, 1905. С. 231–244/
20. Франко І. Поза межами можливого. *Націоналізм. Антологія*. Упор. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2000. С. 163–171.
21. Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії. Київ: Темпора, 2012. 662 с.
22. Шевельов Ю. Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І.П. Котляревського. Упоряд. Л.О. Тарновецької. Чернівці: Рута, 1998. 80 с.
23. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть: У 2 кн. Книга перша: Ренесанс. Ранне бароко. Київ: Либідь, 2004. 400 с.
24. Farion I. New Anglicisms in the Ukrainian Language: Social Internet Communication Context. *Developments in Information and Knowledge Management Systems for Business Applicatios*. Volume 6. 2023. P. 143–168.

References

1. Azhniuk B. (1999) *Movna iednist natsii: diaspora i Ukraina* [It is Possible to Unite Nations: the Diaspora and Ukraine]. Kyiv: Ridna mova. 450 s. [in Ukrainian].
2. Azhniuk B. (2001) *Movni zminy na tli dekolonizatsii ta hlobalizatsii* [Language Changes against the Background of Decolonization and Globalization]. *Movoznavstvo*. № 3. S. 48–54 [in Ukrainian].
3. Antonenko-Davydovych B. (1969) *Zdaleka I zblizka. Literaturni siluety i krytychni narisy* [From far and near. Literary silhouettes and critical essays]. Kyiv: Radianskyi pysmennyk. 302 s. [in Ukrainian].
4. *Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy: u 7 t.* (1989) [The Etymological Dictionary of the Ukrainian Language: in all Volumes]. Kyiv: Naukova dumka. T. 3 [in Ukrainian].
5. Karavanskyi S. (2001) *Poshuk ukrainskoho slova, abo Borotba za natsionalne «Ya»* [The Search for a Ukrainian Word, or the Struggle for the National «I»]. Kyiv: Vydavnychiy tsentr «Akademiiia». 233 s. [in Ukrainian].
6. Lesiuk M. (2014) *Stanovlennia i rozvytok ukrainskoi literaturnoi movy v Halychyni* [Formation and Development of the Ukrainian Literary Language in Galicia]. Ivano-Frankivsk: Misto NV. 732 s. [in Ukrainian].
7. Masenko L. (2011) *Mizh movoiu i iazykom* [Between Language and Tongue]. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylyanska akademiia». 135 s. [in Ukrainian].
8. Mozer M. (2008) *Prychynky do istorii ukrainskoi movy*. Za zah. red. Seriya Vakulenska. Kharkiv: Istoryko-filolohichne tovarystvo. S. 641–666 [in Ukrainian].
9. Protianhlizm. Iryna Farion. LastZeel. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=GTtVcIpeWY&t=126s> (data zvernennia 07.08.2022)
10. Selihei P. (2016) *Svitlo i tini naukovooho styliu* [Light and Shadows of Scientific Style]. Kyiv: Vydavnychiy

dim «Kyievo-Mohylyanska akademiia». 625 s. [in Ukrainian].

11. Serbenska O., Redko Yu., Fedyk O. ta in. Antysurzhyk. Vchymosia pravylno povodyty i pravylno hovoryty [Antisurge. We Learn to Behave and Speak Correctly]. Za zah. red. O. Serbenskoi. Lviv: Svit, 1994. 149 s. [in Ukrainian].

12. Skrypnyk M. (1974) Statti i promovy [Articles and Speeches]. Uporiad. I. Koshelivets. Miunhen: Suchasnist. 268 s. [in Ukrainian].

13. Skrypnyk M. (2005) Perebudovnyy shliahamy [Adjustable Paths]. *Ukrayinska mova u XX storichchi: istoriya lingvocydu. Za redakciyeyu L. Masenko*. Kyiv: Vidavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». S. 69–91 [in Ukrainian].

14. Sl. Hr. – Slovar ukrainskoi movy (1909) [Dictionary of the Ukrainian Language]. Uporiad. z dodatkom vlasn. materialu B. Hrinchenko. Kyiv. T. IV. 563 s. [in Ukrainian].

15. SUM – Slovyk ukrainskoi movy: v 11 t. (1978) [Dictionary of the Ukrainian Language: in 11 volumes]. Kyiv: Naukova dumka. T. IX. 916 s. [in Ukrainian].

16. Tymchenko Ye. (2002–2003). Materialy do slovnyka pysemnoi ta knyzhnoi ukrainskoi movy XV–XVIII st. u 2-h kn. [Materials for the Dictionary of the Written and Book Ukrainian Language of the 15th–18th cent. in 2 books]. Uporiad.: V.V. Nimchuk, H.I. Lysa. Kyiv–Nyu-York. 512 s. [in Ukrainian].

17. Ukrainska mova. Entsyklopediia (2000) [Ukrainian Language. Encyclopedia]. Kyiv: Vydavnytstvo «Ukrainska entsyklopediia» im. M.P. Bazhana. 750 s. [in Ukrainian].

18. Farion I. (2022). Sviatoslav Karavanskyi: movno-politychnyi portret u profil [Svyatoslav Karavanskyi: Linguistic and Political Portrait in Profile]. *Ukrainoznavstvo v personaliiakh – u systemi vyshchoyi medychnoi osvity*. Monohrafiia. Knyha piata. Ivano-Frankivsk. S. 185–215 [in Ukrainian].

19. Franko I. (1905) Dvoiazychnist i dvolychnist [Bilingualism and Duplicity]. *Lyiteraturno-naukovyi vistnyk*. Rychnyk VIII. Tom XXX. U Lvovi. S. 231–244 [in Ukrainian].

20. Franko I. (2000) Poza mezhamy mozlyvoho [Beyond the Possible]. *Nacionalizm. Antolohiya*. Upor. O. Protsenko, V. Lisovyi. Kyiv: Smoloskyp. S. 163–171 [in Ukrainian].

21. Sheveliov Yu. (2012) Narys suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy ta inshi linhvistychni studii [Essay on Modern Ukrainian Literary Language and Other Linguistic Studies]. Kyiv: Tempora. 662 s. [in Ukrainian].

22. Sheveliov Yu. (1998). Tradytsiya i novatorstvo v leksytsi i stylistytsi I.P. Kotlyarevskoho [Tradition and Innovation in Vocabulary and Stylistics of I.P. Kotliarevskyi]. Uporiad. Tarnovetskoi L.O. Chernivtsi: Ruta. 80 s. [in Ukrainian].

23. Shevchuk V. (2004) Muza Roksolanska: Ukrainska literatura XVI–XVIII stolit [Muse of Roksolana: Ukrainian Literature of the 16th–18th Centuries]: U 2 kn. *Knyha persha: Renesans. Rannie baroko*. Kyiv: Lybid. 400 s. [in Ukrainian].

24. Farion I. New Anglicisms in the Ukrainian Language: Social Internet Communication Context. Developments in Information and Knowledge Management Systems for Business Applicatios. Volume 6. 2023. P. 143–168 [in English].

THEORY AND PRACTICE OF MODERN ANGLICIZATION

Abstract. The article refers to the processes of anglicization in the Ukrainian language as a consequence of the political dominance of English-speaking countries in the world. The purpose of our investigation is to reveal the problem of the emergence and definition of a new type of mixed language. Taking this into account, we formulate the following tasks: a) to find out the socio-mental reasons for the occurrence of unmotivated borrowings; b) to find the definitions of the newly introduced English-Ukrainian language mixture using diachronic analysis: surzhyk, yazychiie or macaronic language; c) to use the tools of language culture as a way to clean up unmotivated borrowings.

Analyzing the socio-mental phenomenon of Anglicization in the context of the related terms *surzhyk*, *macaronism*, *yazychiie*, we take into account several factors: a) the historical period of functioning and the historical and territorial conditioning of the phenomenon, as can be seen with the terms *yazychiie* or *macaronisms*; b) genetic kinship or (non) kinship of languages: *Moscowian-Ukrainian surzhyk* and *English-Ukrainian surzhyk*; c) the socio-political conditioning of the phenomenon, revealed in the political pressure of the donor language – Moscowian language as a means of radical assimilation in relation to the Ukrainian language and English language as a modern means of “soft” globalization.

In our situation, the constant influx of anglicisms as a global non-linguistic phenomenon of the undoubted economic and political power of the English-speaking countries, in particular Great Britain and the USA, it is appropriate to use the term of the *English-Ukrainian surzhyk* (with elements of the *Eng-ru speak* – phonetic acquisitions of anglicisms through Moscowian language such as *харасмент* instead of *гарасмент*) primarily on the basis of unmotivated lexical doublets and the newly formed prestige scale of the English language and at the same time an inferiority complex in relation to the Ukrainian language due to its ignorance and internal subjective non-independence and doomed dependence on external factors. For the purpose of sarcastic and ironic interpretation of certain anglicisms, the term *macaronism* is quite acceptable as an intensification of inappropriate borrowing.

Keywords: anglicization, Eng-ru speak, surzhyk, macaronism, yazychiie, English-Ukrainian surzhyk.

© Фаріон І., 2023 р.

Ірина Фаріон – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Національного університету «Львівська політехніка», Львів, Україна; iryna.farion@gmail.com iryna.d.farion@lpnu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-5368-2055>

Iryna Farion – Doctor of Philology, Professor of the Ukrainian Language Department, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine; iryna.farion@gmail.com iryna.d.farion@lpnu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-5368-2055>

ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ НІМЧУК І ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ СЛОВОВІРНОЇ МОРФОНОЛОГІЇ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2(092):81'373.611'367.6

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).453–459

Федурко М. Василь Васильович Німчук і проблеми сучасної української словотвірної морфології; кількість бібліографічних джерел – 16; мова українська.

Анотація. Статтю присвячено аналізу внеску В.В. Німчука в розв'язання проблем української словотвірної морфології – такого розділу мовознавчої науки, який досліджує зовнішній план морфем і закономірності їхньої формальної взаємодії в усіх актах словотворення й словозміни. Її мета – продемонструвати вагомість основних положень статті В.В. Німчука «До питання про афіксальний словотвір» для з'ясування природи та етимології розширювачів афіксальних морфем як складників дериваційних актів. Досягнення цієї мети вимагало застосування низки загальнонаукових і власне лінгвістичних (спеціальних) методів і процедур, зокрема аналізу, зіставлення й порівняння, прийомів структурного та семантичного методів, словотвірного, етимологічного й компонентного аналізів.

У ході дослідження встановлено, що В.В. Німчук мав власне розуміння поняття й терміна «аглоutinативне словотворення», позаяк охоплював ним тільки випадки поєднання словотвірних афіксів із незмінюваними словами, а також тими чи тими словоформами змінюваних слів. У своїй статті він засвідчив слушність думки, що аглоutinативне словотворення активно послуговується нарощеними суфіксами, забезпечуючи в такий спосіб чітке й вільне прочитання словотвірної структури похідного слова, а також довів, що нарощувані на той чи той суфікс сегменти є з походження не будь-якими довільними елементами, а значущими, тобто морфемами, які з певних причин асемантизувалися й, відійшовши до словотвірчого афікса, стали виконувати в слові лиш формальну функцію.

Виявлено, що такі структури вчений окреслював терміном «суфікси», очевидно, похідні суфікси, хоч вони в значеннєвому плані не відрізняються від первинних, вихідних. Показано, що значущість праці В.В. Німчука для морфологічної теорії полягає не лише в тому, що в ній розкрито механізми постання розширених аломорфів словотвірних морфем, а й досліджено історію постання суфіксів *-ин-*, *-ка-*, які в нашій інтерпретації постають морфемами доволі продуктивних і активних морфем {-Н-} та {-А-}, морфемами нарощеними, що містять у своєму складі субморфема – елементи, формально збіжні з морфемами (питомими чи запозиченими), але які виконують в ході дериваційної процедури функцію пристосування словотвірних морфем.

Ключові слова: аглоutinативне словотворення, афікс, морфема, морф, морфологія, морфологічна структура слова, нарощення, субморфема.

Постановка проблеми. Пізнання механізмів і закономірностей словотворення, зокрема діалектного, як найактивнішого зі шляхів збагачення словника діалектної й літературної мов, було першим і впродовж усього творчого шляху аж ніяк не другорядним серед різнобічних (пор.: «Німчукова епоха в лінгвістиці – від виокремлення мовного явища в синхронії та діахронії до ґрунтовного та енциклопедичного тлумачення його в загальнослов'янському контексті; транслінгвальна академічна школа вивчення мови не лише в царині мовній зокрема, але й у рідчій української культури та історії загалом» [Мойсієнко 2013, с. 165]) дослідницьких зацікавлень професора члена-кореспондента НАН України Василя Васильовича Німчука. Це засвідчено низкою статей ученого про дериваційні особливості слів різних частин мови в любих його серцю закарпатських верхньонадборжавських говірках (1955–1962 рр.), кандидатською дисертацією «Словотвір іменних частин мови в закарпатських верхньонадборжавських говорах» (1963), монографіями з проблем історичного словотвору, як-от: [Білоусенко, Німчук 2009]. Виявляємо в мовознавчій скарбівні Василя Васильовича праці, актуальні для морфології, насамперед у контексті з'ясування етимології деяких із сегментів словотвірних морфем, використовуваних у процесах їхньої формальної адаптації до умов словозміни й словотворення.

Аналіз досліджень. На сьогодні в мовознавчій літературі – зарубіжній і вітчизняній – засвідчено важливість морфології як вчення про зовнішній вигляд словозмінних та словотвірних морфем і про закономірності їхньої зовнішньої комбінаторики (Г. Аронсон, Л. Асіїв, А. Беспаленко, Л. Блумфілд, Д. Ворт, І. Демешко, К. Ковалік, М. Кравченко, Т. Лайтнер, Р. Лясковський, М. Майден, Ф. Планк, Е. Станкевич, М. Трубецької, М. Федурко, М. Халле та ін.). У ній підтверджено, що для словотвірної морфології актуально з'ясувати (мор)фонемний склад кореневих / основних [Федурко 2003, с. 64] і афіксальних морфем, виявити механізми усунення їхньої формальної несумісності та вивести правила їхнього включення в дериваційні процеси. Зокрема, М.В. Кравченко, вважаючи морфологію розділом дериватології, дослідила словотвірні моделі, засновані на єдності морфологічних явищ (чергування фонем і наголосу, усікання, нарощення, накладання морфем), використовуваних тими чи тими словотвірними типами [Кравченко 1990]. У наших працях засвідчено думку про хоч і проміжний, проте автономний статус морфології та простежено особливості (мор)фонемного складу морфем та різновиди морфологічної структури відіменникових словотвірних гнізд – див, для прикладу [Федурко 2003]. Г. Пристай вивчила динамічні морфологічні моделі відприкметникового словотворення [При-

стай 2011]. Статті І. Демешко (наприклад, [Демешко 2012]) розкривають морфонологічний супровід віддієслівного словотворення. Згадані дослідники аналізують, серед іншого, словотвірні / морфонологічні моделі, марковані нарощенням словотворчих морфем, переважно афіксальних, формулюють правила ввімкнення механізмів цього морфонологічного перетворення. Очевидною є й значущість з'ясування природи самого нарощуваного сегмента: чим він є (асемантичною прокладкою, інтерфіксом, субморфемою) і чому саме таким, а не будь-яким іншим у тому чи тому сегменті словотвірної системи. Стаття В.В. Німчука «До питання про афіксальний словотвір» (1984) частково дає відповіді на ці запитання.

Мета статті, завдання. Мета нашої розвідки – продемонструвати вагомість основних положень статті В.В. Німчука «До питання про афіксальний словотвір» для з'ясування природи та етимології розширювачів афіксальних морфем як складників дериваційних актів. **Завдання** – виокремити ті з положень статті вченого, які а) демонструють його розуміння аглютинативного словотворення; б) розкривають механізми постання нарощених словотворчих суфіксів загалом та з сегментами *ш* та *к* зокрема; в) представляють авторську позицію стосовно окреслення природи таких структур.

Методи та методика дослідження. У дослідженні використано загальнонаукові методи аналізу, порівняння й зіставлення – для виявлення збігів і розбіжностей в окресленні різними дослідниками основних його понять (аглютинативне словотворення, похідний суфікс, нарощений сегмент суфікса); процедур структурного та семантичного методів (словотвірного аналізу, аналізу за безпосередніми складниками, компонентного) – під час виділення структурно-семантичних елементів відповідних слів, кваліфікації посткореневих сегментів похідних слів (розширених морф того чи того словотворчого суфікса – вторинний, похідний суфікс); елементів етимологічного аналізу – при з'ясуванні історії постання деяких із розширювачів суфіксальних морфем.

Виклад основного матеріалу. Зіставлення словотвірних пар одного словотвірного типу *Берлін – берлінський*, *Бомбей – бомбейський*, *Варшава – варшавський*, *Єрусалим – єрусалимський*, *Каїр – каїрський*, *Калькутта – калькуттський*, *Лондон – лондонський*, *Пхеньян – пхеньянський*, *Рим – римський*, *Суми – сумський*, з одного боку, та *Баку – бакинський*, *Караганда – карагандинський*, *Брно – брненський*, *Гродно – гродненський*, *Делі – делійський*, *Токіо – токійський*, *Турка – турківський*, з другого, засвідчує, що з одними основами словотворчий суфікс *-ськ-* із значенням загальної відносності ('такий, що має відношення до ...') взаємодіє вільно, без будь-яких перетворень чи то твірної основи (*Берлін – берлін-+ськ-ий* супроти *Сеул – сеул'-+ськ-ий*, *Гельсінкі – гелсін-+ськ-ий* із чергуванням *л/л'* у першому випадку та усіканням основи твірної слова в другому), чи його самого, а з іншими – піддається видозміні через розширен-

ня свого формального плану, яке в морфонології отримало назву явища (операції) нарощення. Воно (нарощення) маркує основи похідних також інших словотвірних типів, наприклад: *Суми – сум-+ч/ан-и* супроти *Дрогобич – дрогобич-+ан-и*, *Корсика – корсик-+ан/ець*, *Конго – конго-+л/ез/ець* супроти *Канада – канад-+ець*; *Крим – крим-+ч/ак*, *захід – захід-+н/як* на противагу *двір – двор-+ак*, *кіно – кіно-+ш/ник*, *ІТ (айті) – айті-+ш/ник* (ще: *айт-+ів/ець*) на противагу *футляр – футляр-+н/ик*; *желе – желе-+й/н-ий*, *комільфо – комільфо-+т/н-ий*, *завтра – завтра-+ш/н-ий* супроти *торік – торіш-+н-ий*; *ой – ой-+к/а-ти* на противагу *хлоп – хлоп-+а-ти*.

Щодо статусу нарощуваних сегментів, то різні дослідники окреслюють їх по-різному. Н.Ф. Клименко називає їх асемантемами, які виконують у слові лише конструктивну функцію, допомагаючи «усунути труднощі в поєднанні морфем на їхніх швах і чіткіше виразити мотиваційні відношення між словами» [Клименко 1998, с. 7]. На думку В.О. Горпинича, це інтерфікси, «асемантичні (незначущі) “прокладки”, що виконують тільки з'єднувальну функцію, не додаючи до значення мотивованого слова жодних смислових відтінків» [Горпинич 1999, с. 189]. У нашому розумінні згадані елементи – це субморфемі, одиниці, що зовнішньо (за структурним типом, а здебільшого і за (мор) фонемним складом) збігаються з морфемами мови, займають в слові ту саму позицію, модифікуються за тими самими правилами та впливають на спосіб формування словотвірної та морфонологічної структур слів. Таке їх термінологічне окреслення увиразнює: а) залежний характер субморфем, підпорядкованість їх морфемам, у складі яких виступають і тільки через які беруть участь у вираженні певного (розрядного чи категорійного) значення; б) їхню здатність побутувати, як і морфемі, в кількох позиційно зумовлених формальних виявах – субморфах, регламентованих морфонологічними нормами мови; в) формувати варіанти відповідних морфем. Порівняймо з думкою І.І. Ковалика: «У структурі похідних слів поряд із морфемами, що трапляються в різному морфемному оточенні, існують і такі складові частини дериватів, які в іншому морфемному контексті не виступають. Вони мають властивості умовної, або дефектної подільності, їх називають субморфами, або квазіморфами. Вони – одиниці нижчого рівня, ніж морфи» [Словотвір 1979, с. 22–23].

Фактичний матеріал дає підстави до висновку, що клас субморфем не відзначається однорідністю. Серед них вирізняємо кореневі й афіксальні одиниці. Кореневі субморфемі – це або складники питомих, але вторинних коренів [Словотвір 1979, с. 15]: *ластів/к-а*, *яз/ук*, *черев/ук*, *рід/к-ий*, *мок/р-ий*, або сегменти основ запозичених слів, що в моводонорах зазвичай функціонують як морфемі – словотворчі і формотворчі, наприклад: */іj-* (аналогія), */ій-* (алювій), */ос-* (космос), */ин-* (аспірин). У похідних від таких слів ці сегменти можуть не зазнавати жодних змін (*ластівк-+ов-ий*, *яз/ук-+ов-ий*, *аспір-*

ин-+ов-ий), видозмінюватися шляхом чергування (ластів/оч-+к-а, яз/ич-+ок) чи загалом усікатися (мокрый – моч-+ар-а, мок-+ляк, мок-+ну-ти, моч-+и-ти; аналог –аналог-+іч/н-ий, космос – косм-+іч/н-ий), продукуючи в такий спосіб варіанти кореневої морфеми.

Афіксальні (здебільшого суфіксальні) субморфеми розширюють словотворчі афікси (суфікси) за умови, що їхні вихідні морфи не можуть бути залучені до дериваційної взаємодії з коренями (основами) того чи того морфологічного різновиду, пор.: Угáнда – угáнд-+ськ-ий, але Карага́нда – карага́нд-+ін/ськ-ий, ка́федра – кафедр-+аль/н-ий супроти газéта – газéт-+н-ий. Прикметно, що між класами субморфем і суфіксів спостерігаємо певну взаємну залежність: кожна з субморфем розширює не будь-який із суфіксів, а лиш певні з них. Скажімо, субморфеми -ій/, -ів/, -ан/, -ен/, -ин/, -ист/ (-іст/) виявляють прив'язаність до суфіксів -ськ-, -ець-, -к(а), -щин(а) (батьк-+ів/ськ-ий, африк-+án/ський, грóдн-+ен/ськ-ий, сестр-+ин/ськ-ий, грóдн-+ен/ець, грóдн-+ен/к-а, африк-+án/ець, африк-+án/к-а, деенер-+ів/щин-а); субморфема -ч/ – до іменникових суфіксів -ик-, -ан (журна́ль-+ч/ик, сум-+ч/án-и), тоді як -н/ – до -'ак/ (берез-+н'/ак); субморфеми -аль/, -ар/, -ич/ (-іч/), -оз/, -ив/, -ш/ – до прикметникового суфікса -н- (калейдоскоп-+іч/н-ий, молекул-+'áр/н-ий, флегмон-+бз/н-ий, реферат-+ів/н-ий, пепео-+ш/н-ий); -ар/, крім того, до іменникового суфікса -н'- (дим-+áр/н'-а, нек-+áр/н'-а, суш-+áр/н'-а), а -ш/ – до -ник (набу-+ш/ник) тощо.

На противагу кореневим субморфемам, розширювачі суфіксальних морфем зазвичай зберігаються при входженні основ із ними у склад нової похідної одиниці, тоді як сам модифікований суфікс може бути усічений, наприклад, африка́нець – африка́н-+к-а. Деякі з похідних, мотивованих чужомовними лексемами, демонструють взаємодію двох субморфем-розширювачів суфікса, порівняймо: бронхи – бронх-+і/аль/н-ий, текст – текст-+у/аль/н-ий, кома – ком-+ат/бз/н-ий, Марс – марс-+і/án/ець, Неаполь – Неапол-+ит/ан/ськ-ий, йог – йог-+ист/іч/н-ий [Нелюба, Редько 2017, с. 78].

При визначенні терміна й поняття «субморфема» ми акцентували на формальній збіжності цих одиниць із морфемами (питомими, запозиченими) тієї мови, у системі якої вони функціонують: бджо́ла – бджі́л-к-а і бі́л/к-а; ша́хта – шахт-+ар і хво́йда – «Хво́йд-+ар/н'-а» [Нелюба, Редько 2017, с. 190] супроти майстер – майстер-+н'-а; бра́т – бра́т-+ів і син – син-+ів/ськ-ий, бага́тий – багат-+і́й і Сомалі – Сомал-+і́й/ськ-ий, гімна́зія – гімназ-+і́ст, ліце́й – ліце́й-+і́ст і фаши́зм – фаши-+і́ст/ськ-ий (морфологічну структуру цього й подібного до нього дериватів дослідниця сучасної української словотвірної номінації Л.П. Кислюк трактує по-іншому – через чергування зм//ст [Кислюк 2017, с. 88]).

Субморфеми можна диференціювати й за ознакою «питомі одиниці – запозичені». Окрім того, зіставлення пар бага́т-ий – багат-+і́й, Англ-і́я – англ-і́й-+ськ-ий та Сомалі – Сомал-+і́й/ський

засвідчує актуальність для сфери морфології думки В.В. Німчука про можливість звукового збігу іншомовних і питомих дериваційних елементів, за своєю суттю омонічних (звідси терміни омосуфікс, омопрефікс) [Німчук 1984, с. 31], порівняймо: суфікс -і́й у бага́тій – виразник значення 'носій ознаки', у Болга́рія – 'держава, країна', а в сомалі́йський – складник варіанта суфікса, що постав у результаті перерозкладу, тобто «переміщення меж між морфемами в похідній основі» [Горпинич 1999, с. 72].

Проте стаття вченого цінна для нас насамперед тим, що розкриває механізм постання субморфем загалом та деяких із них зокрема (-ш/ у похідних на зразок кіно-ш/н-ий, даі-ш/ник; -к/ в а-к/а-ти, ой-к/а-ти). Зауважимо, що сегменти -ин- та -ка- В.В. Німчук трактує як продукти, а водночас і засоби аглютинативного словотворення, на яке має відмінний від загальноприйнятого погляд: це тільки випадки постання похідних шляхом взаємодії афікса з цілим незмінюваним словом або зі цілою словоформою певного змінюваного слова [Німчук 1984, с. 28]. На думку ж інших дослідників, аглютинативність «виявляється в зміні техніки поєднання морфем (усуненні чергувань, розширенні інвентаря інтерфіксів тощо), в спеціалізації суфіксів на вираженні одного значення, в префіксальному творенні похідних» [Клименко 1990, с. 97].

Історія морфа -ш/н- у викладі В.В. Німчука виглядає так: «У давньоруській мові функціонував успадкований із праслов'янської тип відіменних прислівників (адвербіалізованих форм знахідного відмінка іменників) із постпозитивною часткою **сь** (за походженням вказівний займенник): *дньсьь* 'сьогодні' (буквально «у цей день», *лътосьь* «торік», *ночьсьь* «минулої ночі», *зимусьь* «минулої зими». Від таких прислівників прикметники творилися за допомогою суфікса -ьн-ни, причому на стику морфем відбувалися фонетичні зміни – перехід **с'** в **ш'** перед **н'**: *дньсььь* + -ьн-ь > *дньшьнь* (*дньшьньни*), *зимусььь* + -ьн-ь > *зимушьний*. Згодом за допомогою вже суфікса -шьн- > -шн- почали утворюватися прикметники від будь-яких адвербіалізованих відмінкових форм імен та відзайменникових прислівників», засвідчуючи чинність в українській мові механізмів аглютинативного словотворення [Німчук 1984, с. 27].

Отже, морф -ш/н- постав у результаті перерозкладу елементів на межі твірної основи й словотворчого суфікса. Професор Німчук цей сегмент словотвірної структури похідних окреслює терміном «суфікс», вважаючи його, очевидно, вторинним, таким, що виник на ґрунті суфікса -н-. На нашу ж думку, -н- та -ш/н-, також -і/ш/н-, -е/ш/н- (пор. *удень* – *діал. уден-+і/ш/н-ий*, *тут* – *тут-+е/ш/н-ий*) як наслідки зміщення морфемної межі в дериватах на зразок *зовні-+ш/н-ий*, *прийде-+ш/н-ий* – це морфи однієї морфеми {-Н-}. Субморфом -ш/ послуговуємося в разі неможливості вільного поєднання суфікса -н- з нетиповими (вокалічними) основами: *вчора* – *вчора-+ш/н-ий*, *сьогодні* – *сьогодні-+ш/н-ий*, *долі* – *долі-+ш/н-ий*, *давно* – *давні-+ш/н-ий*, пор. з *цьогоріч-+н-ий*, *зверх-+н-ий*, *вечір-+н-ий*, *весін-+н-ий*, *літ-+н-ий*, *осін-+н-ий*, *обід-+н-ий*, *хат-+н-ий*,

сторон-+-н-ий, перед-+-н-ий тощо. З прислівниками *вчора, сьогодні, долі* твірні іменники наведених похідних зближує наявність у їхній значеннєвій структурі темпоральних (*вечір, весна, літо, осінь, обід*) чи локативних (*хата, сторона, перед*) сем і семем, наприклад: «ОБІД. 3. розм., заст., також обід, ів, мн. Середина дня, коли звичайно обідають; обідня пора» [Словник, Т. 5 1974, с. 503]; «СТОРОНА, и, жін. 1. Простір, місцевість, розташовані в якому-небудь напрямку від когось, чогось, а також цей напрямок» [Словник, Т. 9 1978, с. 735]. Проте такі збіги в семантиці твірних не є обов'язковими, важливо, щоб основа твірного слова завершувалася голосною морфонемою та ненарощений і нарощений варіанти словотворчого суфікса були носіями того самого словотвірного значення. Звідси *кіношний, кадебешний, есбеушний* на противагу *парадний, цінний, класний*.

Порушення останньої умови детермінує з'яву нового (похідного) суфікса, хоч не завжди цей процес виглядає однозначно завершеним. Так, зіставлення значень похідних *музичний* «1. Прикм. до музики 1, 2. 2. Здібний до музики, який любить і тонко розуміє музику. 3. Який нагадує музику, приємний для слуху; мелодійний» [Словник, Т. 4 1974, с. 824] та *музикальний* «Те саме, що музичний 2, 3» [Словник, Т. 4 1974, с. 823] і виявлення семантичних розбіжностей між ними може слугувати підставою для виокремлення суфікса *-альн-*, похідного від *-н-*. Але функціонування прикметників на взірць *театр-+-альн-ий* (від *театр*), котрий, як і *музичний*, суміщає в своїй семантичній структурі компоненти з відносним та квалітативним значеннями (пор.: «1. Прикм. до театр 1–3. 2. Який відзначається театральністю (у 1 знач.), у якому наявна театральність. 3. Сповнений театральності (у 2 знач.); неприродний, награний» [Словник, Т. 10 1979, с. 55]), змушують засумніватися в правильності такого рішення.

П.І. Білоусенко, наголошуючи на постійності процесу збагачення словотвірної системи мови новими формантами шляхом ускладнення первинних суфіксів фінальними елементами твірних основ унаслідок переосмислення структурно-семантичної співвіднесеності твірних і похідних одиниць, зауважує й таке: «Під час словотвірного аналізу часом буває важко відрізнити варіант суфікса й новий суфікс» [Білоусенко 2018, с. 40]. Особливо, якщо в дериватив з ненарощеними й нарощеними суфіксами спостерігаємо якісь відмінності в значенні (наприклад, *елітний* '1) який становить собою еліту (у 1–3 знач.); добірний, краший; 2) який виводить еліту (у 1–3 знач.)' [Словник, Т. 1 1971, с. 475] і *елітарний* '1) стос. до еліти (у 3 знач.), пов'язаний з нею; власт. еліті, характерний для неї; признач. для еліти; 2) який має ознаки еліти (у 3 знач.); найкращий; вибраний; добірний; *перен.* особливий, вишуканий; *рідко* те саме, що елітний 2' [Тлумачний]) або якщо вони виявляють прив'язаність до того чи того функціонального стилю, як-от *гангренозний* (зафіксований серед термінів медицини: *гангренозний апендицит, пульпіт, стоматит, холецистит*) та *гангрений* (міжстильове, тобто стилістично нейтральне слово).

Адаповані до системи української мови чужомовні прикметники *оригінальний* (від лат. *originalis*), *ювенальний* (від лат. *juvenalis* 'юний, юнацький') [Словник іншомовних, 2000] тощо засвідчують, що субморфема *-аль-* – це з походження латинський прикметниковий суфікс, а варіант *-альн-* постав унаслідок переміщення межі між чужомовною основою та питомо українським суфіксом *-н-*, використаним для адаптації чужомовної одиниці до граматичної системи української мови. Він та *-арн-, -ивн-, -озн-, -ан/ськ-, -ів/ськ-, -ин/ськ-*, що теж постали внаслідок симбіозу чужомовних суфіксів із питомо українськими з огляду на цю ж таки адаптацію (пор. італ. *Venezia, veneziano* – укр. *Венеція, венеціанський*, при цілком закономірному *венеційський*; італ. *cancrena, cancrenoso* – укр. *гангрена, гангренозний*, поряд із *гангрений*, ужитими в тексті однієї наукової статті: *Гангренозний апендицит може виникати у пацієнтів будь-якого віку і Гнійний гангрений апендицит – це поєднання гнійного запального процесу в кишковому процесі з деструктивними некротичними процесами в ньому*), характеризуються доволі високою частотністю й регулярністю в системі українського словотворення. Однак трапляються серед субморфем і поодинокі одиниці, як-от *-л/ез/в* утвореннях від *Конго* (*конголезький, конголезець*), хоч історія його з'яви ідентична: це рефлекс нарощеного французького суфікса *-ais-*, використаного при деривації прикметника та іменника-назви жителя від географічного терміна *Конго*: *Congo – congo+-lais, congo+-lais*, пор. з *le Portugal – Portug+-ais, Portug+-ais; France – Franç+-ais, Franç+-ais*.

Субморф *-ш/* можливий у похідних від основ на голосну морфему, утворених за допомогою вторинного з походження суфікса *-ник*: *кіно+ш/ник, есбеу+ш/ник*, пор. з індивідуально-авторським утворенням від займенника себе: *Кара прийшла йому ... кара від Бога, за те, що приховав скарб від ігумена, що не віддав його Нестору на книгозбірню... Для себе приховав! Себешник окаянний* (Р. Іванченко). Про можливість аглютинативного творення похідних займенників (їхній) і відзайменникових дериватів (діал. *ничоготка, нічогий*), як і утворень іншого структурного різновиду, наприклад, *чолом – чоломкати, реле – релейний, купе – купейний* теж ідеться в статті В.В. Німчука [Німчук 1984, с. 27–28] (про можливість інтерпретації морфологічної структури похідних на зразок *релейний, кабаретовий* через відсилання до операції нарощення основи див. [Федурко 2003, с. 238]).

У системі сучасного українського словотворення доволі високу продуктивність виявляє словотвірна модель «вигук або звуконаслідувальне слово + -а- (-ка-) → похідне дієслово»: *ex+-а-ти, бе+-ка-ти, няв+-ка-ти, бац+-а-ти*, що теж входять до орбіти аглютинативного словотворення. Наголосивши, що ці дієслова становлять особливий словотвірний тип, відомий уже мові давньоруського періоду, дослідниця Л.А. Юрчук щодо другого компонента їхньої словотвірної структури – форманта – зауважує таке: суфікси *-ка-* і *-а-* – це варіанти

одного суфікса, бо «виконують однакову функцію і відрізняються тільки звуковим складом», до того ж «суфікс **-ка-** найчастіше уживається після голосних, сонорних **й, м, н, р,** приголосного **в;** після інших приголосних використовуються **-ка-** і **-а-**: *е-ка-ти, пі-ка-ти, сюсю-ка-ти, гей-ка-ти, нум-кати, цвень-ка-ти, фир-ка-ти, няв-ка-ти, цяв-ка-ти, бац-а-ти, хлоп-а-ти, бух-ка-ти, бух-а-ти* та ін.» [Словотвір 1979, с. 191–192]).

З наведеного випливає, що **-ка-** і **-а-** треба вважати морфами однієї морфеми, а стосовно один одного – аломорфами суфіксальної морфеми {**-А-**}. Стаття В.В. Німчука упевнює в думці, що морф **-к/а-** на противагу **-а-** у відвигукових і відзвуконаслідувальних дієсловах *гейкати, ойкати, нукати, гуркати, дренькати* (пор. з *охати, ахати, бабахати*, поряд з *охкати, ахкати, бабахкати*, уживаними здебільшого в тому самому значенні, скажімо: «**БАБАХКАТИ** див. бабахати» [Словник 1970, 1, с. 75]) теж виник унаслідок перерозкладу. Сегмент **-к/–** це з походження міжкатегорійний зменшувальний суфікс [Німчук 1984, с. 31], здатний так само впливати на морфонологічну структуру похідного слова, викликаючи, наприклад, чергування приголосних. В.В. Німчук так описує його історію: «Можливість квантитативного вияву дії, співвідносна з кількісними характеристиками субстанції та ознаки, спричинилася до перенесення іменного форманта **-’к-** у сферу деривації дієслів, де за його допомогою творяться лексеми зі значенням дії, що протікає, так би мовити, дрібними, невеликими дозами. Такі деривати в українській літературній мові не набули поширення: *зирити* «дивитися» – *зиркати* «час від часу дивитися, поглядати», *лизати* – *лизкати* і *лизькати* «лизати; їсти дуже мало, повільно» (СУМ, III, 358; IV, с. 484); пор. і *тицькати* (від *тикати*), але цей тип досить продуктивний у говірках української мови. <...> Зазначений структурно-семантичний тип представлений і в інших слов’янських мовах, зокрема в сербохорватській (напр., *искуцати* «вибити») – *искуцкати* «виби-

ти дрібними частими ударами», *резати* – *рецькати* «дрібно нарізати, кришити»), словацькій (напр. *krivat’* «кульгати» – *krivkat’* «трохи кульгати»), *hrabat’* «гребти» – *hrabkat’* «злегка гребти») мовах. Словацький лінгвіст Я. Горецький називає такі дієслова здрібнілими (*zdrobeniny*) і виділяє їх в окрему словотвірну модель» [Німчук, 1984, с. 30].

Деривати *гаркати, цвірінькати, тикати, чо-гокати* супроти *бухати* і *бухкати, гопати* й *гопкати* засвідчують, що морф **-к/а** – єдино можливий за творення вербативів від вигуків, звуконаслідувань (голосів природи, шумів різних природних явищ, машин, також тих, що супроводжують діяльність людини), також певних субстантивованих слів з фінальними сонорними чи вокалічними морфонемами.

Висновки. Отже, видатний і з різнобічними науковими зацікавленнями лінгвіст Василь Васильович Німчук ніколи не оминав своєю увагою проблему українського словотворення. Прислужився він своєю працею й словотвірній морфології – мовознавчій науці, предмет і завдання якої пов’язані з зовнішнім планом морфем і слів та закономірностями його структурування. Аналізована стаття професора присвячена насамперед проблемі аглютинативного словотворення. Проте йдеться в ній і про специфіку такого морфонологічного перетворення, як нарощення словотворчого суфікса. Автор аналізує його причини, закономірності включення в дериваційні процеси, простежує механізми постання нарощень суфіксів загалом та сегментів *ш* в *-шн-* та *к* в *-ка-* зокрема. Міркування й висновки вченого упевнили нас у думці, що кожна з наявних у системі сучасного українського словотворення субморфем є з походження морфемою й в основному (якщо не завжди) омонімна якомусь із чинних питомих або запозичених афіксів. Інша річ, що омонімія їх природа не завжди чітко простежувана з огляду, як писав В.В. Німчук, на різноманітні аналогії, які набували чинності в межах того чи того словотвірного типу, а тому потребує ґрунтовного історичного дослідження й коментаря.

Література

1. Білоусенко П.І., Німчук В.В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс *-ина*). Запоріжжя – Ялта. Київ: ТОВ «ЛППС» ЛТД, 2009. 252 с.
2. Білоусенко П.І. Історичний словотвір іменника: на шляху від ілюстративного до пояснювального мовознавства. *Українська мова*. 2018. № 1. С. 38–50.
3. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія: навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. закл. освіти. Київ: Вища школа, 1999. 206 с.
4. Демешко І.М. Морфонологія словотвірних гнізд із нечленованими вершинними дієсловами другого морфонологічного типу в сучасній українській мові. *Дослідження з лексики і граматики української мови: зб. наук. пр.* За ред. проф. А.М. Поповського. Дніпропетровськ: Видавець Біла К.О., 2012. Вип. 12. С. 62–71.
5. Кислюк Л.П. Сучасна українська словотвірна номінація : ресурси та тенденції розвитку: *Монографія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. 2017. 424 с.
6. Клименко Н.Ф. Аглютинативність в українському словотворенні. *Українське мовознавство*. 1990. Вип. 17. С. 96–104.
7. Кравченко М.В. Словообразовательная морфология современного украинского языка: дис. ... д-ра філол. наук. Киев, 1990. 260 с.
8. Мойсієнко В. В.В. Німчук у лінгвоукраїністиці (До 80-річчя з дня народження Василя Васильовича Німчука). *Українська мова*. 2013. № 3. С. 165–173.

9. Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації (2015–2016). Словник. Заг. ред. А. Нелюби. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2017. 204 с.
10. Німчук В.В. До питання про афіксальний словотвір. *Мовознавство*. 1984. № 6. С. 26–32.
11. Пристай Г.М. Динамічні морфологічні моделі відприкметникового словотворення: автореф. дис. ... канд. філол. наук.: 10.02.01 – українська мова. Івано-Франківськ, 2011. 18 с.
12. Словник іншомовних слів. Уклад. С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. Київ: Наукова думка, 2000. 662 с.
13. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
14. Словотвір сучасної української літературної мови. Київ: Наукова думка, 1979. 405 с.
15. Тлумачний словник української мови. Томи 1–10 (А–Ї). URL: <https://goroh.pp.ua>
16. Федурко М.Ю. Морфологія відіменникового словотворення. Київ–Дрогобич: Вимір, 2003. 271 с.

References

1. Bilousenko P.I., Nimchuk V.V. (2009) *Narysy z istorii ukrainskoho slovotvorennia (sufiks -yna)* [Essays on the history of Ukrainian word formation (suffix -yna)]. Zaporizhzhia – Yalta. Kyiv: TOV «LIPS» LTD. 252 s. [in Ukrainian].
2. Bilousenko P.I. (2018) *Istorychnyi slovotvir imennyka: na shliakhu vid iliustratyvnoho do poiasniuvального movoznavstva* [The historical word-form of the noun: on the way from illustrative to explanatory linguistics]. *Ukrainska mova*. № 1. S. 38–50 [in Ukrainian].
3. Horpynych V.O. (1999) *Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfemika. Slovtvir. Morfonolohiia* [Modern Ukrainian literary language. Morphemics. Word work. Morphology]: navch. posib. dlia stud. filol. spets. vyshch. zakl. osvity. Kyiv: Vyshcha shkola. 206 s. [in Ukrainian].
4. Demeshko I.M. (2012) *Morfonolohiia slovotvirnykh hnidz iz nechlenovanykh pytomymy vershynnymy diieslovamy drugoho morfonolohichnoho typu v suchasni ukrainskii movi* [Morphology of word-forming nests with non-articulated specific peak verbs of the second morphological type in the modern Ukrainian language]. *Doslidzhennia z leksykologii i hramatyky ukrainskoi movy: zb. nauk. pr. Za red. prof. A.M. Popovskoho*. Dnipropetrovsk: Vydavets Bila K.O. Vyp. 12. S. 62–71 [in Ukrainian].
5. Kysliuk L.P. (2017) *Suchasna ukrainska slovotvorna nominatsiia: resursy ta tendentsii rozvytku: Monohrafiia* [Modern Ukrainian word-formation: resources and development trends: Monograph]. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho. 424 s. [in Ukrainian].
6. Klymenko N.F. (1990) *Ahliutynatynnist v ukrainskomu slovotvorenni* [Agglutinateness in Ukrainian word formation]. *Ukrainske movoznavstvo*. Vyp. 17. S. 96–104 [in Ukrainian].
7. Kravchenko M.V. (1990) *Slovoobrazovatel'naya morfologiya sovremennogo ukrainskogo yazyika* [Derivational morphology of the modern Ukrainian language]: dis. ... d-ra filol. nauk. Kiev. 260 s. [in Russian].
8. Moisiienko V. (2013) *V.V. Nimchuk u linhvoukrainistytsi (Do 80-ricchchia z dnia narodzhennia Vasyliia Vasylyovycha Nimchuka)* [V.V. Nimchuk in linguo-Ukrainian studies (To the 80th anniversary of the birth of Vasyl Vasylyovych Nimchuk)]. *Ukrainska mova*. № 3. S. 165–173 [in Ukrainian].
9. Neliuba A., Redko Ye. (2017) *Leksyko-slovotvirni innovatsii (2015–2016). Slovnyk* [Lexical and word-forming innovations (2015–2016). Dictionary]. Zah. red. A. Neliuby. Kharkiv: Kharkivske istoriko-filolohichne tovarystvo. 204 s. [in Ukrainian].
10. Nimchuk V.V. (1984) *Do pyttannia pro afiksalni slovotvir* [To the question about the affixal word-form]. *Movoznavstvo*. № 6. S. 26–32 [in Ukrainian].
11. Prystai H.M. (2011) *Dynamichni morfonolohichni modeli vidprykmetnykovoho slovotvorennia* [Dynamic morphological models of adjectival word formation]: avtoref. dys. ... k-ta filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Ivano-Frankivsk. 18 s. [in Ukrainian].
12. *Slovnyk inshomovnykh sliv* (2000) [Dictionary of foreign words]. Uklad. S.M. Morozov, L.M. Shkaraputa. Kyiv: Naukova dumka. 662 s. [in Ukrainian].
13. *Slovnyk ukrainskoi movy (1970–1980): v 11 t.* [Dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
14. *Slovtvir suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy (1979)* [Vocabulary of modern Ukrainian literary language]. Kyiv: Naukova dumka. 405 s. [in Ukrainian].
15. *Tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy. Tomy 1–10 (A–Ї)* [Explanatory dictionary of the Ukrainian language. Volumes 1–10 (A–OBMIL)]. URL: <https://goroh.pp.ua/> [in Ukrainian].
16. Fedurko M.Yu. (2003) *Morfonolohiia vidimennykovoho slovotvorennia* [Morphology of pronominal word formation]. Kyiv–Drohobych: Vymir. 271 s. [in Ukrainian].

VASYL VASYLYOVYCH NIMCHUK AND THE PROBLEMS OF CONTEMPORARY UKRAINIAN WORD-FORMATION MORPHONOLOGY

Abstract. The article is devoted to the analytical contribution of V.V. Nimchuk in solving the problems of Ukrainian word-forming morphonology – a branch of linguistic science that investigates the external plan of morphemes and the patterns of their formal interaction in all acts of word formation and word change. Its purpose is to demonstrate the importance of the main provisions of the article by V.V. Nimchuk “On the issue of affixal word-forms” to clarify the nature and etymology of

affixal morpheme expanders as components of derivational acts. Achieving this goal required the use of a number of general scientific and actually linguistic (special) methods and procedures, including analysis, comparison, techniques of structural and semantic methods, word-formation, etymological and component analyses.

During the research it was established that V.V. Nimchuk had his own understanding of the concept and term “agglutinative word formation”, since it covered only cases of combining word-forming affixes with unchanging words, as well as certain word forms of changing words. In his article he testified to the correctness of the opinion that agglutinative word formation actively uses extended suffixes, thus ensuring a clear and free reading of the word-forming structure of a derived word, and also demonstrated that the segments extended to a particular suffix are originally not any arbitrary elements, and meaningful, i.e., morphemes, which for certain reasons became asemantized and, having moved to the word-forming affix, began to perform only a formal function in the word.

It was found that the scientist outlined such structures with the term “suffixes”, obviously derivative suffixes, although they do not differ in terms of meaning from primary, original ones. Credit to V.V. Nimchuk’s advantage over morphonology is that he not only revealed the mechanisms of the formation of extended allomorphs of word-forming morphemes, but also investigated the history of the formation of the suffixes *-shn’-*, *-ka-*, which in our interpretation appear as morphs of quite productive and active morphemes {-H-} and {-A-}, augmented by morphs that contain submorphemes in their composition – elements that formally coincide with morphemes (proper or borrowed), but which perform the function of adapting word-forming morphemes during the derivation procedure.

Keywords: agglutinative word formation, affix, morpheme, morph, morphonology, morphonological word structure, extension, submorpheme.

© Федурко М., 2023 р.

Марія Федурко – доктор філологічних наук, професор кафедри фундаментальних дисциплін початкової освіти Дрогобицького педагогічного університету імені Івана Франка, Дрогобич, Україна; mfedurko@ukr.net; <http://orcid.org/0000-0002-1148-3867>

Maria Fedurko – Doctor of Philology, Professor of the Department of Primary Education Fundamental Disciplines, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine, mfedurko@ukr.net; <http://orcid.org/0000-0002-1148-3867>

ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ РЕЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНОЇ СПЕЦИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ТА АНГЛІЙСЬКИХ ПРИСЛІВНИКІВ НА -O (-E) // -LY

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 81'367.624(=111=161.2)

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).460-466

Федурко О. Формально-граматична організація речення в контексті семантико-синтаксичної специфікації українських та англійських прислівників на -o (-e) // -ly; кількість бібліографічних джерел – 20; мова українська.

Анотація. У статті розглянуто проблему співвідношення формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної структур українських та англійських речень-висловлень із відприкметниковими прислівниками на -o (-e) // -ly в їхньому складі. Спираючись на всебічно обґрунтовану в сучасній синтаксичній науці тезу про речення як основну й водночас багаторівневу мовну одиницю, за своєю природою – конструкцію, та про взаємопов'язаність і взаємозумовленість усіх її рівнів, авторка поставила собі за мету продемонструвати особливості співвіднесеності формально-синтаксичного й семантико-синтаксичного рівнів українських та англійських речень-висловлень із відприкметниковими прислівниками на -o (-e) // -ly через аналіз позицій цих синтаксем у них. Об'єктом спостережень, аналізу, синтезу, зіставлення й узагальнення послуговували конкретні речення з цим структурним типом адвербативів, відібрані з текстів українських та англійських письменників ХХ–ХХІ ст. У ході дослідження встановлено, що аналізовані прислівники – доволі частотний компонент їхнього лексичного наповнення. Вони здебільшого не зумовлені валентними властивостями дієслова-предиката, входять у семантичну структуру висловлень обох мов на правах їхніх вторинних предикатних знаків – маркерів згорнутих пропозицій і покажчиків семантичної неелементарності та асиметрії планів вираження й змісту. У формально-синтаксичній структурі речень ці одиниці заміщають в основному позицію поширювача прислівного (означальні прислівники) та детермінантного (обставинні прислівники) типів, по-іншому – обставин як другорядних членів речення, невідокремлених і відокремлених (в українській мові – подеколи, в англійській – доволі часто), також парцелятів. Наголошено на здатності українських прислівників бути вжитими в позиції основного предиката, а їхніх англійських еквівалентів – слугувати диференціатором оморф: іменника з суфіксом -ing та герундія. Відзначено випадки вживання прислівників на -o (-e) // -ly в позиції поза реченням і текстом: українських – у заголовках, у назвах, ярликах, етикетках, авторських ремарках драматичних творів, англійських – наприкінці листовних повідомлень

Ключові слова: другорядний член речення, предикат, поширювач, прислівники на -o (-e) // -ly, семантико-синтаксичний рівень речення, формально-синтаксичний рівень речення.

Постановка проблеми. Визнавши речення основною синтаксичною одиницею (щодо тексту як одиниці синтаксису пор. думки І.Р. Вихованця [Вихованець 1993, с. 6] та А.П. Загнітка [Загнітко 1997, с. 112]), здатною реалізувати комунікативну й когнітивну функції мови як найважливіші (з одного боку, мова як провідний засіб спілкування, з другого, – як знаряддя пізнання й відбиття дійсності та втілення думки) [Масицька 2016, с. 26], сучасне мовознавство засвідчило також факт його багаторівневості, а отже, і багатоаспектності розгляду, порівняймо: «У сучасній лінгвістиці речення розглядають як багатоаспектну синтаксичну одиницю, як комплекс декількох незалежних підсистем» [Вихованець 1993, с. 54]. В інтерпретації одних учених це формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти (Т.Є. Масицька, К.Ф. Шульжук), а в трактуванні інших – формально-граматичний (власне синтаксичний), семантико-синтаксичний, власне семантичний (логіко-універсальний), комунікативний (І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, Н.В. Гуйванюк, А.П. Загнітко та ін.); формально-граматичний, денотативний, сигніфікативний, семантико-синтаксичний, комунікативний (М.І. Степаненко); формально-синтаксичний, денотативний, семантико-синтаксичний, комунікативно-функціональний (О.В. Кульбабська). Позаяк «структурна

організація й семантична наповнюваність речення утворюють діалектичну єдність» [Степаненко 2019, с. 143], постає актуальним з'ясувати характер співвіднесеності формально-синтаксичного й семантико-синтаксичного аспектів у висловленнях із рідними (прислівними й неприслівними) поширювачами, до того ж на матеріалі різних мов, позаяк «у позамовному змісті (об'єктивному і суб'єктивному, позаситуативному і ситуативному) усі мови мають багато спільного, універсального, а в плані вираження, особливо в плані “внутрішньої” – мовної – семантичної форми, що обирається мовцем для тих чи тих змістів переважно (в більшості) своєрідні, національно специфічні» [Загнітко 2007, с. 22; Степаненко 2019, с. 145], порівняймо з думкою О.Б. Курило: «Своєрідним характером, тим так званим “духом” своїм мова спирається передусім на стилістиці, складні (виділення наше – О.Ф.), фразеології та словотворі» [Курило 2004, с. 11].

Аналіз досліджень. Розгляд речення як багаторівневої одиниці, визначальні ознаки якої взаємозумовлені та взаємодоповнювальні, визнано важливим досягненням сучасної синтаксичної думки. Попри розбіжності поміж ученими у виокремленні кількості цих рівнів та в термінологічному їх окресленні, беззаперечним є факт виділення формально-синтаксичного та семантико-синтаксичного рівнів

(І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, Н.В. Гуйванюк, А.П. Загнітко, О.Б. Кульбабська, Т.Є. Масицька, М.І. Мірченко, М.І. Степаненко, К.Ф. Шульжук та ін.). Встановлено, що для формально-граматичного рівня актуальними є поняття синтаксичного зв'язку, його різновидів і форм, члена речення та його синтаксичної форми, тоді як для семантико-синтаксичного рівня – характер семантико-синтаксичних відношень між його компонентами (синтаксемами) та специфіка їхнього семантичного наповнення [Загнітко 2007, с. 23, 52; Масицька 2016, с. 64]. Простежено засоби і способи вираження, також типологію семантико-синтаксичних залежностей [Масицька 2016] і мінімальних синтаксичних одиниць [Межов 2012]. З синтаксичних позицій розглянуто й прислівникові одиниці. Зокрема, А.В. Висоцький, з'ясувавши обсяг прислівника як окремого частиномовного класу, здійснив ієрархію розрядів і груп у його семантико-граматичній парадигмі, встановив первинні й вторинні формально-синтаксичні позиції представників цих розрядів і груп, довів переважну семантичну неелементарність речень-висловлень із прислівниковими семантемами [Висоцький 2013]. Здатність прислівників репрезентувати згорнуті пропозиції й творити семантично неелементарні прості речення підтверджено в монографії О.В. Кульбабської «Вторинна предикація» [2011]. У наших попередніх дослідженнях проаналізовано особливості семантико-синтаксичного плану речень української та англійської мов із відприкметниковими прислівниками на *-o(-e)/-ly* – див., наприклад, [Федурко 2015]. Аналіз праць зарубіжних учених засвідчує їхній незмінно високий інтерес до частиномовного класу прислівника в системі англійської мови, котрий виявляє себе в дослідженні ними структурних [Daswani 1970] і концептуально-семантичних особливостей [Hofland 2011] його репрезентантів, вивченні їхніх типологічних і позиційних характеристик, також семантико-синтаксичної специфіки [Ernst 2007; Hofland 2011; Tseronis 2009], зокрема, у зіставному аспекті [Cinque 1999].

Мета статті – продемонструвати особливості співвіднесеності формально-синтаксичного й семантико-синтаксичного рівнів українських та англійських речень-висловлень із відприкметниковими прислівниками на *-o (- e) // -ly* через аналіз позицій цих синтаксем у них. **Завдання** – проаналізувати в зіставному аспекті виявлені у складі українських та англійських речень-висловлень прислівникові синтаксеми на *-o (- e) // -ly* в контексті семантико-синтаксичного та формально-граматичного підходів, а саме:

– з'ясувати, носіями яких семантико-синтаксичних відношень вони в аналізованих конструкціях виступають та в яких випадках є репрезентантами згорнутих пропозицій, а відтак і маркерами їхньої (конструкцій) семантичної неелементарності, а значить, асиметрії в них плану вираження й плану змісту;

– встановити, які позиції у висловленнях обох мов ці одиниці здатні заміщати та виявити збіги й розбіжності між ними.

Методи та методика дослідження. Специфіка об'єкта й поставлені в дисертації завдання зумовили комплексне використання загальнонаукових методів (спостереження; порівняння, класифікації, зіставлення, абстрагування – для опрацювання й узагальнення зібраного матеріалу та тлумачення отриманих даних) і спеціально-лінгвістичних (*описового* – для виділення, систематизації, типологізації та інтерпретації об'єкта дослідження; *методик валентного аналізу* – для виявлення сполучувальних властивостей прислівників на *-o (-e) // -ly*, *трансформаційного* – для встановлення пропозитивних можливостей цих одиниць; *компонентного* – для окреслення їхньої семантики; *зіставного* методу – для з'ясування збігів і розбіжностей у функціонуванні прислівників на *-o (-e) // -ly* на формально-синтаксичному та семантико-синтаксичному рівнях речень-висловлень.

Виклад основного матеріалу. Формально-синтаксичний рівень речення є не тільки тим із його рівнів, для якого релевантні синтаксичні зв'язки та виділювані на їхній основі члени речення, головні та другорядні, або обов'язкові й факультативні поширювачі [Вихованець 1993, с. 54]; він дуже тісно пов'язаний із семантико-синтаксичним рівнем, який безпосередньо взаємодіє з семантичною сферою мови [Вихованець 1983; Загнітко 2007; Масицька 2016].

Попри те що питання формально-синтаксичної організації речення найповніше вивчено в синтаксичній теорії, воно й досі не позбавлене дискусійності, що пояснюємо неоднорідністю підходів до тлумачення її природи. Так, традиційне мовознавство усі прості речення поділяє на формально неускладнені й формально ускладнені, причому до перших зараховує синтаксичні побудови «з усіма другорядними членами, що не є однорідними або відокремленими» [Шульжук 2004, с. 65], до других – речення з однорідними й відокремленими членами речення, а також вставними і вставленими компонентами, звертаннями [Дудик, Прокопчук 2010, с. 190; Шульжук 2004, с. 66].

Представникам функціонального напрямку в дослідженні синтаксичних явищ властивий інший підхід до розуміння формально-синтаксичного плану (рівня, аспекту) речення. Скажімо, І.Р. Вихованець [1992; 1993], переконаний, що в аналізі формально-синтаксичної структури простого речення необхідно брати до уваги специфіку його семантико-синтаксичної організації і розрізняти речення *власне-формально-синтаксичної структури, формально-синтаксичної структури, синтаксично ускладнені прості речення*. Власне-формально-синтаксичний план речення, на думку вченого, формує його предикативний мінімум (тобто підмет і присудок – у двоскладному реченні та головний член речення – в односкладному); наявні в численних висловленнях обов'язкові прислівні поширювачі (другорядні члени речення), без яких вони не можуть бути визнані мінімальними повідомленнями, для цього аспекту розгляду простого речення не актуальні. Речення *власне-формально-синтаксич-*

ної структури в мовленні хоч і не часто, проте трапляються – це двоскладні й односкладні побудови на зразок: *Я мовчу* (С. Андрухович); *Крук умер* (В. Шкляр); *Але ми не можемо не вмерти* (М. Матіос); *Лягай!* (В. Шкляр); *Світає* (Т. Шевченко). Вони реалізатори такої абстрактної моделі (чи, в термінах М.І. Степаненка 2019, с. 142), синтаксичної структури речення – ССР), як (S+P), де S ‘суб’єкт’ – компонент, співвідносний з підметом, а P ‘предикат’ – компонент, співвідносний із присудком, чи (P), де P – головний член односкладного речення, не членований на підмет і присудок. Зауважимо принагідно, що речення, традиційно кваліфіковані як односкладні неозначено-особові, узагальнено-особові й означено-особові, І.Р. Вихованець вважає двоскладними структурами з нульовим підметом з огляду на «наявність суб’єктної синтаксеми, зумовленої валентністю відповідного предиката, з одного боку», і на «потенційну можливість функціонування суб’єктної синтаксеми тільки у формі називного відмінка власне-іменника або займенникового іменника, з другого боку» [Вихованець 1992, с. 56].

Формально-синтаксичний аспект розгляду речення передбачає, за І.Р. Вихованцем, врахування, окрім предикативного мінімуму, і тих компонентів, що зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката і «які роблять речення мінімальним повідомленням, незалежно від контексту» [Вихованець 1992, с. 35], але які, зазначає він, необхідно «інтерпретувати у формально-граматичному плані», тобто як залежні від формально-синтаксичних особливостей речення – предикативного й підрядного зв’язків – та особливих форм цих останніх (координації й керування). Звідси термін *опосередкована* (ще: *розширена*) *формально-синтаксична структура простого речення* [Вихованець 1993, с. 12], засвідчена у висловленнях на зразок: *Доктор осів у Станиславові* (С. Андрухович); *Олена шукає собі місце* (І. Роздобудько); *Мушу вас залишити* (І. Роздобудько); *Я хотіла реанімувати троянди* (М. Матіос); *Немає гармонії ніде* (М. Матіос). Вони (ці висловлення) репрезентують інший тип ССР – (S+P+Compl) та (P+Compl), де Compl – той зумовлений значенням, а, відповідно, і валентністю предиката поширювач, що робить речення повідомленням.

Третій з формально-синтаксичного погляду різновид простих речень – це, за І.Р. Вихованцем, *синтаксично ускладнені прості речення*. До них, окрім традиційно виділованих, тобто з однорідними членами: *Горять смолоскипи і нафтові ліхтарі* (С. Андрухович), відокремленими: *Що на них чекає, таких молодих, таких закоханих...*; *Вона мило затинається, захлинаючись словами* (І. Роздобудько), вставними і вставленими конструкціями та звертаннями: *Може, ніжність приходить від розуміння людьми одне одного* (М. Матіос), він відносить також *семантично* неелементарні речення [Вихованець, 1993, с. 36] – із прислівними поширювачами та детермінантами як прихованими предикатами, номінантами згорнутих пропозицій, див., для прикладу: *Отто розпачливо cone* (І. Роз-

добудько) // *He ruled the island despotically* ← *Ommo cone + Ommo в позначі* // *He ruled the island + He was a despot*. Такий погляд на природу синтаксично ускладненого речення підтримує, серед інших, і О.В. Кульбабська. Зауваживши, що «синтаксично неелементарні речення є водночас і семантично неелементарними (для них характерна додаткова, тобто не оформлена формально предикація» [Кульбабська 2011, с. 46], вона констатує: «Отже, у ділянці простого речення перебувають прості семантично неелементарні (поліпропозитивні) речення»; вживання цих структур «зумовлене насамперед прагненням носіїв мови до стилістичного урізноманітнення мовних засобів, гострою потребою стисло висловити в малому контексті думку, максимально навантажити конструкцію відповідним значенням» (Кульбабська 2011, с. 47).

Поняття неелементарності речення як одиниці-конструкції корелює з поняттям асиметричності мовного знака; фіксуючи асиметрію між предикативністю (просте речення є монопредикативною структурою) й пропозитивністю (позначає дві і більше ситуації), воно забезпечує «адекватне пізнання всього синтаксичного механізму, ієрархії синтаксичних одиниць і внутрішніх та зовнішніх дериваційних відношень у сфері синтаксису» [Вихованець 1993, с. 11].

Розрізнення трьох структурних різновидів простого речення ґрунтується, отже, на вченні про валентнісні характеристики дієслів-присудків [Іваницька 2004, с. 129], яке виявляє їхні синтаксичні властивості й розкриває ієрархію залежностей компонентів синтаксичної структури речення – синтаксем, які можуть займати: 1) позицію поза реченням і поза текстом; 2) позицію в реченні і, відповідно, у тексті. Парцельовані структури репрезентують синкретичні позиції: формально вони вжиті поза реченням, проте семантично становлять із ним цілість: *Неправильно поховали хлопців. Не по-людському* (В. Шкляр).

Аналіз фактичного матеріалу – українських та англійських текстів – показав, що в них доволі частотними є прислівникові синтаксеми на *-o (-e) // -ly*. Зазвичай вони трапляються в другій позиції, тобто позиції **компонента словосполучення** (прислівний підрядний зв’язок) **чи речення** (детермінантний зв’язок). З пояснюваним словом (в основному присудком) або ж граматичною основою речення загалом ці одиниці поєднуються за змістом, оформляючи свою залежність від них (доволі автономну в порівнянні з компонентами, приєднуваними за допомогою керуванням й узгодження, позаяк здебільшого не зумовлені лексико-граматичною природою чи граматичною формою стрижневих компонентів) способом прилягання – прислівного й приреченнєвого [Вихованець 1993, с. 41]. З формально-синтаксичного погляду компоненти на *-o (-e) // -ly* прислівного прилягання – це обставини: а) способу дії: *Олена заманливо сміється* (І. Роздобудько) // *Smith eyed the other censoriously* (A.J. Cronin); б) міри і ступеня: *Повітря вгорі зробилося запаморочливо гаряче* (Гр. Тютюнник) // *His voice was strangely*

sincere (W.S. Maugham) [Вихованець 1993, с. 90; Daswani 1970, с. 30]. Наведені приклади ілюструють пов'язаність аналізованих одиниць із дієсловами (у ролі простого дієслівного присудка) і прикметниками (у ролі іменної частини складеного іменного присудка). Конструкції на зразок **Гостро** *пахло лепехою та чаполочем* (Ю. Мушкетик) підтверджують імовірність використання їх у ролі обставин способу дії при головних членах односкладних речень. У зібраному нами англійському матеріалі таких конструкцій не виявлено, позаяк односкладні речення як такі англійській мові не властиві.

Можливі випадки поєднання прислівника на -*o(-e)* з іншою одиницею цього структурного типу в ролі прислівного поширювача – необов'язкового: *За вікном різко простуджено кerkнуv старезний ворон <...>* (М. Стельмах) й обов'язкового: *Рантом все пішло несподівано швидко <...>* (Іван Багряний). Обов'язковість прислівникової синтаксеми *швидко* в цьому реченні пояснюємо семантикою предиката: дієслова зі значенням руху й переміщення вимагають при собі керованого другорядного члена речення. За відсутності в реченні субстанціальних синтаксем цю позицію можуть заступати прислівники, зокрема на -*o(-e)* // *-ly* [Висоцький 2013, с. 141–142]. Зазначене стосується частково і предикатів стану – фізіологічного: *Вона почувала себе добре (М. Базар) // My heart beat anxiously (Ch. Bronte)* чи зі значенням буття-існування у певних часово-просторових вимірах: *Габель жив щасливо (У. Самчук) // They wanted to live brilliantly (Т. Dreiser)*. Такі структури демонструють симетрію плану форми й змісту, позаяк монопредикативні (містять лише один предикат) й монопропозитивні (є знаком однієї ситуації).

Функції прислівників на -*o(-e)* // *-ly* як компонентів речень (приреченнєве прилягання) в українській й англійській мовах теж не повністю збігаються. Зазначені українські одиниці – це обставини а) місця й напрямку: (де?) *Десь далеко сурмив ізюбр* (Іван Багряний); *Ми піднялися (куди?) надто далеко й вийшли на полонину* (І. Роздобудько); б) часу: (коли?) *Скоро Бог осінні акварелі домалює – й снігом замете* (П. Сорока); *Кожен пізнає ці почуття (коли?) рано чи пізно* (Г. Пагутяк); б) мети: *Було таке враження, що то люди (навіщо?) спеціально вибрали собі таку розвагу, щоб грітися на скаже-ному холоді* (Іван Багряний); *I <...> втрапив у таку халепу, що й (з якою метою?) навмисно не вигадаси* (О. Говда); в) причини: *Бджоли, ще деякий час покружлявши, (чому?) розчаровано повертають назад* (С. Майданська); г) допустовості: *Я буду нерозумно обридати, і (всупереч чому?) недоречно скиглити чомусь <...>* (В. Симоненко).

Англійські прислівники на *-ly* вживано здебільшого в ролі: а) обставин часу: *Both men (when?) instantly obeyed* (R. Barr); *Only recently (when?) he had been writing in most affectionate terms* (Т. Dreiser); б) місця: *In the past two days he had made some inquiries locally* (where?) (A.J. Cronin); в) мети: *He had deliberately (why?) ignored them* (W.S. Maugham); *She would never intentionally*

(why?) *hurt anyone*; г) допустовості: *The government had acted (in spite of what?) unlawfully*; в) оцінних модифікаторів [Tseronis 2009, с. 63]: **Emphatically**, *Greeley shook his head* (A.J. Cronin).

Часом українські прислівники на -*o(-e)* вживають при дієслові-зв'язці *бути*, з якою вони утворюють семантико-граматичну єдність, формуючи другий компонент структурної схеми речення – присудок, причому той його елемент, що є носієм речового (лексичного) значення, зазвичай оцінного плану: *Та все ж найкраще – досягнути лісу* (В. Малик), порівняймо: «Транспортування прислівників української літературної мови в синтаксичну сферу дієслова загалом обмежене й залежить від їхньої семантики. Із формально-синтаксичною дієслівною позицією присудка найсуміснішою є оцінна семантика якісно-означальних неступеньованих і ступеньованих прислівників, що репрезентують оцінні предикати стану. Це зумовлено тіснішим зв'язком дієслова як класу ознакових слів із семантико-синтаксичним розрядом означальних прислівників, ніж із семантико-синтаксичним розрядом обставинних прислівників, що виражають обставинні семантико-синтаксичні відношення» [Висоцький 2013, с. 275]. Одиниці просторової семантики в цій ролі теж трапляються, але, на думку А.В. Висоцького, крім свого локативного значення, виражають і значення «елімінованого локативного предиката» [Висоцький 2013, с. 142]. Підмет у таких структурах може бути виражений іменником у називному відмінку або ж субстантивованим словом, наприклад, означальним займенником чи інфінітивом, пор.: *Сурми йому нецікаво* (Л. Костенко); *Усе має бути елегантно та просто; А голодувати – принизливо* (І. Роздобудько). Таку позицію окреслюють як **позиція у складі предикативної пари**. Англійські ж якісно-означальні прислівники на *-ly* у функції присудка можливі лише в розмовному мовленні, і то тільки у складі наказового речення, де дієслівна зв'язка *be* здебільшого експліцитно не представлена, наприклад: *Quietly, Louise. You ought to be in class* (С. Dane). Частіше у цій функції вживано прикметники: *“Be quiet”, said the teacher*.

Різновидом неелементарних конструкцій із прислівниковою синтаксемою в ролі присудка вважаємо двоскладні речення на зразок: *І сумно лицарі стояли над їх тілами в тишині* (В. Сосюра); *Квочка здивовано зупиняється* (Ю. Мушкетик) // *He entered joyfully and looked around* (W.S. Maugham). Це речення з подвійними присудками [Кульбабська 2011, с. 112; Шульжук 2004, с. 83], оскільки прислівник у них функціонально рівнозначний прикметникові (*І лицарі стояли сумні; Квочка зупиняється здивований*), який є доволі частим компонентом подвійного присудка, що має таку структуру: особова форма повнозначного дієслова на означення руху (*ходи-ти, іти, прийти, бігти, брести* та ін.), стану чи діяльності (*стояти, лежати сидіти, брести* та ін.) + прикметник чи його еквівалент. Ці монопредикативні структури насправді є репрезентантами двох пропозицій – основної (*Лицарі стояли // He entered*) і згорнутої (*Лицарі сумні // He joyful*).

Прислівники на *-o (-e) // -ly* в ролі відокремленої обставини способу дії (*Та я ще триваю – натужно й терпляче* (М. Шостак) // *Silently, holding their breath, they went through all the rooms* (W.S. Maugham)) характеризуються в зіставлених мовах різною активністю: в англійській – це доволі регулярне явище, тоді як в українській – радше виняток, аніж правило. До того ж в українській мові такі одиниці вживані зазвичай у постпозиції щодо присудка, у фіналі речень-висловлень. В англійських висловленнях вони можливі як у їхній фіналі, так і ініціалі, пор.: *Hurriedly, he took his hat and let the room* (A.J. Cronin) і *He didn't speak, he just looked, gravely* (A.J. Cronin).

Англійські еквівалентні форми, поряд із зазначеними ролями, здатні виконувати ще й функцію диференціатора омоформ – іменника з суфіксом *-ing* та герундія – неособової дієслівної форми з властивостями дієслова й іменника, бо тільки герундій може взаємодіяти з постпозитивним прислівником на *-ly*, тоді як іменники (і на *-ing* також) означаються препозитивними прикметниками [Верба, Верба, 2006, с. 125], пор., для прикладу, словосполучення *his quick coming*, де *coming* – це іменник та *his coming quickly*, де *coming* – герундій.

У позиції поза реченням і текстом (у заголовках, у назвах, ярликах, етикетках, авторських ремарках драматичних творів) можливі, як відомо, лише вільні синтаксеми. Серед них трапляються й українські прислівники на *o (-e)*, наприклад: а) *Коротко; небезпечно; актуально* – назви рубрик у газеті «Експрес», *Актуально* – назва рубрики у «Високому замку»; тут вони забезпечують ефект «інтриги, оригінальності чи епатажності» [Висоцький 2013, с. 139]; б) в авторських ремарках: *Н а т а л я П а в л і в н а. Моментально? Всію. Зараз я хочу з вами бути. З татом хочу. (Лукаво). Ну, татуню, може заспіваємо? Ха-а-ха-ха!* (В. Винниченко); *Н е о ф і т - р а б (понура). То паненяті вдвоє щастя буде: один раз на землі, а вдруге ще й на небі* (Леся Українка). В англійській мові структу-

ри на зразок *Yours sincerely, Lydia; Faithfully yours* вживані в епістолярному стилі: ними зазвичай завершують листа.

У фрагментах *Дівчина розплющила очі. Заморгала віями. Здивовано, потім злякано* (Іван Багряний) // *You could have left him. Permanently!* (R. Hamilton) компоненти *здивовано, злякано, permanently* – парцеляти. Специфіка цих одиниць полягає в тому, що вони семантично й структурно пов'язані з базовою частиною висловлення [Гуйванюк 1999, с. 263]. Л.О. Кадомцева схильна розглядати ці структури як форму взаємодії з ускладненням: пряму – із граматичним планом речення, обернену – із семантичним [Кадомцева, 1985, с. 63]. Як структури різко акцентовані й рематизовані, парцельовані конструкції слугують засобом вираження мовленнєвої експресії: автор виносить у парцелят той смисловий блок, семантична вага якого прирівнюється до семантичної значущості основного речення або навіть домінує над нею, а разом із тим – виражає позитивну або негативну оцінку висловлюваного.

Висновки. Отже, формально-синтаксична та семантико-синтаксична структура речень – феномени взаємопов'язані. В українській та англійській мовах прислівникові синтаксеми на *-o(-e) // -ly* вживають у складі речення здебільшого як факультативні поширювачі – або прислівні (прислівне прилягання як форма підрядного зв'язку; синтаксична роль – обставини способу дії, міри й ступеня), або неприслівні (неприслівне прилягання; обставина місця, часу, мети, причини, допустовості), формуючи в такий спосіб асиметричну структуру – семантично неелементарне просте речення. В українській мові закономірні також конструкції, у яких прислівник на *-o(-e)* – виразник предикативної ознаки та компонент аналітичного присудка. В англійській мові їм відповідають в основному речення з прикметником як іменним компонентом аналітичного присудка. Трапляються ці одиниці й у позиції поза реченням, але таке вживання складно визнати феноменом активним і частотним.

Література

1. Верба Л.Г., Верба Г.В. Граматика англійської мови. Довідник. Київ: ТОВ «ВП Логос-М», 2006. 342 с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ: Наукова думка, 1992. 285 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
4. Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. Чернівці: Рута, 1999. 336 с.
5. Дудик П.С., Прокопчук Л.В. Синтаксис української мови. Підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2010. 384 с.
6. Загнітко А.П. Текст як лінгвістична категорія. Синтаксис української мови: хрестоматія: у 2 ч. Упоряд.: А. Мойсієнко, В. Чумак, С. Шевель. Київ: ВПЦ «Київський університет». 2019. Ч. 2. С. 112–143.
7. Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису: Монографія. Вид. 2-ге, виправл. і доп. Донецьк: ДонНУ, 2007. 294 с.
8. Іваницька Н.Б. Функціонально-семантична класифікація абсолютних дієслів в українській та англійській мовах. Київ: Національний торгово-економічний університет, 2004. 194 с.
9. Кадомцева Л.О. Українська мова. Синтаксис простого речення. Київ: Вища школа, 1985. 126 с.
10. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 303 с.
11. Масицька Т.Є. Типологія семантико-синтаксичних реченнєвих залежностей: монографія. Луцьк: ПВД. «Твердиня», 2016. 416 с.

12. Межов О.Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць: монографія. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 464 с.
13. Степаненко М.І. Структурна схема речення і його валентна будова. *Синтаксис української мови: хрестоматія: у 2 ч.* Упоряд.: А. Мойсієнко, В. Чумак, С. Шевель. Київ: ВПЦ «Київський університет». 2019. Ч. 1. С. 140–152.
14. Федурко О.М. Відприкметникові прислівники в семантико-синтаксичній структурі речення (на матеріалі української та англійської мов): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17 – порівняльно-історичне і типологічне мовознавство. Одеса 2015. 18 с.
15. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.
16. Cinque G. *Adverbs and Functional Heads: A Cross-linguistic Perspective*. New York: Oxford University press, 1999. 275 p. (Series: Oxford studies in comparative syntax).
17. Daswani C.J. English Manner Adverbials in *-ly*. *Indian Linguistics*. 1970. Vol. 31. № 1/2. P. 28–40.
18. Ernst T. On the role of semantics in a theory of adverb syntax. *Lingua*. 2007. 117. P. 1008–1033.
19. Hofland S.B. *Adverbs in conceptual semantics*. 2011. 117 p.
20. Tseronis A. *Qualifying Standpoints: Stance Adverbs as a Presentational Device for Managing the Burden of Proof*. Netherlands: Graduate School of Linguistics, 2009. 231 p.

References

1. Verba L.H., Verba H.V. (2006) *Hramatyka anhliiskoi movy*. Dovidnyk [English grammar. Directory]. Kyiv: “TOV VP Lohos-M”. 342 s. [in Ukrainian].
2. Vykhoanets I.R. (1992) *Narysy z funktsionalnoho syntaksysu ukrainskoi movy* [Essays on the functional syntax of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka. 285 s. [in Ukrainian].
3. Vykhoanets I.R. (1993) *Hramatyka ukrainskoi movy*. Syntaksys [Grammar of the Ukrainian language. Syntax]. Kyiv: Lybid. 368 s. [in Ukrainian].
4. Huivaniuk N.V. (1999) *Formalno-semantychni spivvidnoshennia v systemi syntaksychnykh odyntys* [Formal-semantic relations in the system of syntactic units]. Chernivtsi: Ruta. 336 s. [in Ukrainian].
5. Dudyk P.S., Prokopchuk L.V. (2010) *Syntaksys ukrainskoi movy*. Pidruchnyk [Syntax of the Ukrainian language. Textbook]. Kyiv: Vydavnychiy tsentr “Akademiia”. 384 s. [in Ukrainian].
6. Zahnitko A.P. (2019) *Tekst yak linhvistychna katehoriia* [Text as a linguistic category]. *Syntaksys ukrainskoi movy: khrestomatiia: u 2 ch.* Uporiad.: A. Moisiienko, V. Chumak, S. Shevel. Kyiv: VPTs “Kyivskiyi universytet”. Ch. 2. S. 112–143 [in Ukrainian].
7. Zahnitko A.P. (2007) *Teoriia suchasnoho syntaksysu: Monohrafiia* [Theory of modern syntax: Monograph]. Vyd. 2-he, vypravl. i dop. Donetsk: DonNU. 294 s. [in Ukrainian].
8. Ivanytska N.B. (2004) *Funktsionalno-semantychna klasyfikatsiia absoliutnykh diiesliv v ukrainskii ta anhliiskii movakh* [Functional and semantic classification of absolute verbs in Ukrainian and English]. Kyiv: Natsionalnyi torhovo-ekonomichnyi universytet. 194 s. [in Ukrainian].
9. Kadomtseva L.O. (1985) *Ukrainska mova. Syntaksys prostoho rechennia* [Ukrainian language. Syntax of a simple sentence]. Kyiv: Vyscha shkola. 126 s. [in Ukrainian].
10. Kurylo O. (2004) *Uvahy do suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy* [Attention to the modern Ukrainian literary language]. Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko “Osnovy”. 303 s. [in Ukrainian].
11. Masytska T.Ye. (2016) *Typolohiia semantyko-syntaksychnykh rechennievykh zalezhnostei* [Typology of semantic and syntactic sentence dependencies]: monohrafiia. Lutsk: PVD “Tverdynia”. 416 s. [in Ukrainian].
12. Mezhev O.H. (2012) *Typolohiia minimalnykh semantyko-syntaksychnykh odyntys* [Typology of minimal semantic and syntactic units]: monohrafiia. Lutsk: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. 464 s. [in Ukrainian].
13. Stepanenko M.I. (2019) *Strukturna skhema rechennia i yoho valentna budova* [The structural scheme of the sentence and its valence structure]. *Syntaksys ukrainskoi movy: khrestomatiia: u 2 ch.* Uporiad.: A. Moisiienko, V. Chumak, S. Shevel. Kyiv: VPTs “Kyivskiyi universytet”. Ch. 1. S. 140–152 [in Ukrainian].
14. Fedurko O.M. (2015) *Vidpryketnykovi pryslivnyky v semantyko-syntaksychnii strukturii rechennia (na materialii ukrainskoi ta anhliiskoi mov)* [Adjective adverbs in the semantic-syntactic structure of the sentence (on the material of the Ukrainian and English languages)]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.17 – porivnialno-istorychne i typolohichne movoznavstvo. Odesa, 2015. 18 s. [in Ukrainian].
15. Shulzhuk K.F. (2004) *Syntaksys ukrainskoi movy* [Syntax of the Ukrainian language]: pidruchnyk. Kyiv: Vydavnychiy tsentr “Akademiia”. 408 p. [in Ukrainian].
16. Cinque G. (1999) *Adverbs and Functional Heads: A Cross-linguistic Perspective*. New York: Oxford University press. 275 p. [in English].
17. Daswani C.J. (1970) English Manner Adverbials in *-ly*. *Indian Linguistics*. Vol. 31. № 1/2. P. 28–40 [in English].
18. Ernst T. (2007) On the role of semantics in a theory of adverb syntax. *Lingua*. 117. P. 1008–1033 [in English].
19. Hofland S.B. (2011) *Adverbs in conceptual semantics*. 117 p. [in English].
20. Tseronis A. (2009) *Qualifying Standpoints: Stance Adverbs as a Presentational Device for Managing the Burden of Proof*. Netherlands: Graduate School of Linguistics. 231 p. [in English].

**FORMAL-GRAMMATICAL ORGANIZATION OF SENTENCES
IN THE CONTEXT OF SEMANTIC AND SYNTACTIC SPECIFICATION
OF UKRAINIAN AND ENGLISH ADVERBS IN -O (-E) // -LY**

Abstract. The article examines the problem of the interconnection of formal-syntactic and semantic-syntactic structures of Ukrainian and English sentences-expressions with adjectival adverbs in *-o (-e) // -ly* in their composition. Relying on the comprehensively substantiated thesis in modern syntactic science about the sentence as a basic and at the same time multi-level linguistic unit, by its very nature a construction, and about the interconnectedness and interdependence of all its levels, the author set herself the goal of demonstrating the peculiarities of the correlation of formal-syntactic and semantic-syntactic levels of Ukrainian and English sentences-expressions with adjectival adverbs in *-o (-e) // -ly* through the analysis of the positions of these syntaxemes in them. Specific sentences with this structural type of adverbs, selected from the texts of Ukrainian and English writers of the 20th–21st centuries, served as the object of observation, analysis, synthesis, comparison and generalization. In the course of the research, it was established that the analyzed adverbs are a fairly frequent component of their lexical content.

They are mostly not conditioned by the valence properties of the predicate verb, they are included in the semantic structure of the utterances of both languages as their secondary predicates – markers of folded propositions and indicators of semantic non-elementary and asymmetry of expression and content plans. In the formal syntactic structure of sentences, these units mainly replace the position of the extender of the adverbial (defining adverbs) and determinant (adverbial circumstances) types, in a different way – adverbial modifiers as secondary members of the sentence, undetached and detached (in Ukrainian – sometimes, in English – quite often), also parcellings. Emphasis is placed on the ability of Ukrainian adverbs to be used in the position of the main predicate, and their English equivalents to serve as a differentiator of homoforms: a noun with the suffix *-ing* and a gerund. Cases of the use of adverbs in *-o (-e) // -ly* in the position outside the sentence and text were noted: in Ukrainian – in headings, titles, shortcuts, labels, author's notes of dramatic works, in English – at the end of letter messages.

Keywords: secondary member of the sentence, predicate, extender, adverbs in *-o (-e) // -ly*, semantic-syntactic level of the sentence, formal-syntactic level of the sentence, interconnection of formal ad syntactic and semantic and syntactic structures.

© Федурко О., 2023 р.

Оксана Федурко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри практики англійської мови і методики її навчання Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, Дрогобич, Україна; fedurko19@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-2842-0555>

Oksana Fedurko – Candidate of Philology, Associate Professor of English Practice and Methods of its Teaching Department, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine; fedurko19@gmail.com; orcid.org/0000-0002-2842-0555

ДІАЛЕКТНІ ТЕКСТИ УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРІВ СХІДНОЇ СЛОВАЧЧИНИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.111'1'373.2

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).467-474

Чижмарова М. Діалектні тексти українських говорів Східної Словаччини; кількість бібліографічних джерел – 16; мова – українська.

Анотація. У статті подано інформацію про записи діалектного мовлення русинсько-українського населення Словаччини та охарактеризовано основні праці із зазначеної проблематики, видані в другій половині ХХ століття. Перші записи текстів належать І. Панькевичу, який співпрацював із Слов'янським інститутом Чеської академії наук у Празі і сам організував польові експедиції вчених у Східну Словаччину. Після виходу його монографії «Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей» побачили світ наступні вагомі публікації з текстами мови русинів-українців Словаччини, записані І. Панькевичем та його учнями. В рамках гранту Чеської академії наук вони були опубліковані в книгах: «Розповіді з Підкарпаття. Українські говірки Східної Словаччини» (1998), «Українські говірки Словаччини. Дослідження та аудіозаписи 1957–1967 років» (2005) та «Оповідання та пісні русинів зі Східної Словаччини. Південнокарпатський український діалект в автентичних записах» (2009). На зламі століть видають свої монографії з додатками записаних у польових умовах текстів М. Гиряк, З. Ганудель, М. Чижмарова, Н. Вархол, Й. Вархол та інші вчені. Записи мовлення об'єднані в такі тематичні групи: тексти про життя, про їжу та напої, звичаї та обряди, одяг, походження сіл, про усну народну творчість, казки, прислів'я, приказки, загадки.

Джерелом новітніх наукових досліджень науковці називають діалектні тексти, зразки говіркового мовлення. Діалектні тексти відтворюють вимову звуків, подають інформацію про вживані словоформи, є джерелом вивчення всіх мовних рівнів, відтворюють мовну й духовну культуру народу. Вони призначені не тільки для мовознавців, а можуть також бути використані істориками, етнографами, соціологами і навіть політиками.

Наявні тексти зі Східної Словаччини не стали предметом спеціальної уваги діалектологів, тому перспективу подальших досліджень русинсько-українських говорів пов'язуємо з аналізом особливостей діалектних текстів на різних мовних рівнях.

Ключові слова: діалектні тексти, русини-українці Словаччини, діалектне мовлення, говірка, Іван Панькевич.

Постановка проблеми. Системне вивчення говорів будь-якої мови передбачає постійне розширення бази діалектних текстів, які вважаються цінним джерелом вивчення всіх рівнів мови говірок, фіксують та зберігають мовлення діалектності. У діалектології зростає увага до діалектних текстів, які відтворюють функціонування говірки. Тексти виявляють репертуар одиниць і системні відношення між ними, варіювання, трансформації, які не завжди вдається виявити в польових умовах з питальником. Текст закономірно оцінюють як простір для максимального виявлення діалектних явищ. Записані діалектні тексти – це і факти живих свідків про різні події, які можуть використати не лише мовознавці, а й історики, фольклористи, етнографи, соціологи і навіть політики [Аркушин 2011, с. 3; Поїстогова 2009, с. 129].

Фіксація діалектного текстового матеріалу потрібна там, де руйнування діалектного континууму відбувається інтенсивно. До найбільш загрожених належать і говірки зарубіжних українців, оскільки в усіх сусідніх країнах умови для збереження українцями своєї мови та традиційної культури залишаються несприятливими [Бідношия 2013, с. 113].

У цій статті ставимо за мету розглянути діалектні тексти русинів-українців Словаччини та важливі праці, видані в другій половині 20 століття. Наведено і деякі зразки мовлення досліджуваної етнічної групи. Окремої праці та збірників таких текстів поки нема, крім тих, що базуються на магнітофонному архіві Слов'янського інституту Академії наук Чеської Республіки. Використовуємо описовий та порівняльний методи дослідження.

Аналіз досліджень. М. Мушинка у статті «Роль Чеської академії наук при вивченні мови русинів-українців Словаччини» [Мушинка 2007, с. 71–79] наголосив на тому, що перші діалектні записи мовлення русинів-українців у Східній Словаччині в ХХ столітті пов'язані з І. Панькевичем та його співпрацею із Слов'янським інститутом Чеської академії наук у Празі. Завданням інституту було нав'язувати та утримувати контакти із слов'янськими країнами та науково дослідити Словаччину і Закарпатську Україну. Серед його членів були й визначні україністи: Іван Огієнко, Степан Смаль-Стоцький, Леонід Білецький, Василь Сімович та інші. В 1928 р. при Слов'янському інституті було засновано Корпус з дослідження Словаччини і Підкарпатської Русі (Sbor pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi), який розгорнув широку роботу по вивченню найсхіднішої частини Чехословацької Республіки: організував і фінансував польові експедиції на Закарпаття та сприяв видаванню наукових праць про цей регіон [Мушинка 2007, с. 74]. За 12 років свого існування Слов'янський інститут видав понад 70 праць. З них на окрему увагу заслуговує монографія Івана Панькевича «Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей», видана українською мовою з чеським і французьким резюме. Автор подав у ній аналіз фонетики та морфології українських говорів від підніжжя Високих Татр до Говерли. На цій території І. Панькевич встановив два основні типи говорів: архаїчний, що охоплює весь регіон південних Карпат (від ріки Тересви по Попрад), та новіший – на схід від Тересви. В додатку до монографії автор розмістив численні зразки

говірок із 108 сіл досліджуваного регіону (по суті, фольклорних творів) та п'ять карт. Матеріали до наступних двох частин монографії (синтаксис та словник) залишилися в рукописі [Панькевич 1938; Мушинка 2007, с. 74–75].

Ю. Бідношия опублікував статтю «Діалектні тексти закордонних українців як джерельна база етнографічних студій», у якій звернув увагу й на діалектні тексти Словаччини, що увійшли у збірку «Розповіді з Підкарпаття. Українські говірки Східної Словаччини» (1998) та книгу «Ukrajinská nářečí Slovenska. Výzkum a zvukové zápisy z let 1957–1967» (2005).

Виклад основного матеріалу.

1. Дослідження мови сімох сіл Снинського округу з русинсько-українським населенням (Руське, Велика Поляна, Старина, Дара, Звала, Острожниця, Смольник) інтенсивно почалося в 70-х роках ХХ століття з побудовою водосховища «Старина». Перед словацькими вченими стояло серйозне завдання - зібрати, вивчити та зберегти пам'ятки матеріальної й духовної культури місцевого населення. До роботи долучилися, крім працівників філософського факультету Братиславського університету ім. Я.А. Коменського, і вчені філософського факультету Університету ім. П.Й. Шафарика у Пряшеві, Свидницького музею української культури та інших державних установ та організацій. Записаний діалектний матеріал досліджуваного регіону оприлюднений у другій книзі **Наукового збірника Музею української культури у Свиднику** (1979), присвяченій вивченню Старинської долини на Снинщині. У збірнику вміщені наукова стаття Ю. Костюка «Колискова пісня села Дари в районі Верхньої Цирохи на Снинщині» [Костюк 1979, с. 215–253], монографічне видання М. Гиряка «Народна проза Старинської долини» [Гиряк 1979, с. 303–617] та «Дрібні фольклорні жанри в Старинській долині» Надії Вархол [Вархол 1979, с. 255–302]. У всіх названих роботах представлені й діалектні записи колискових пісень (Костюк), прислів'їв, приказок та загадок і дитячих примовок (Вархол), додаток «Новозаписані тексти народної прози Старинської долини» до монографії Гиряка [Гиряк 1979, с. 422–589].

2. У 1987 р. виходить монографія Зузани Ганудель «**Народні страви і напої**». Авторка у вступі зазначає: «Хоч кулінарія вважається однією з найконсервативніших складових частин матеріальної культури, за останні десятиліття й у тій ділянці сталися значні зміни. Старі традиційні страви, подібно як і цілий ряд речей, які в сучасному житті практично перестають уживатися, помалу відходять із щоденного ужитку» [Ганудель 1987, с. 5–6]. Додатком до монографії є рецепти описуваних страв, записаних авторкою у спрощеній транскрипції в польових умовах. Про один зі способів приготування страв дізнаємося з текстів:

АДЗ'ІМКА. *Потр'єме сур'овы гр'ул'і, даме м'уку, с'ыл', вым'їш'їме і потр'охы ш'а з т'їста одб'їрат, дават ш'а на лоп'атку і с'адж'ат до п'єца.*

Кам'їонка [Ганудель 1987, с. 178]

БОРШАНКА. *Увар'єны банд'уркы пол'упл'ат', пор'їжут' на фал'аткы, дадут' до них вар'єной*

фас'ол'і і зал'їют' бор'ш'ом. Йак зак'ып'їт', то підб'ївайут' росколоч'єноу у мол'їці мук'ї, кус пов'ар'ат', пос'ол'ат і йїд'ат' с хл'їбом або бес хл'їба.

Пихні [Ганудель 1987, с. 180]

ДЗ'АТКЫ. *Пост'авїме вар'їт'і гр'ул'і. Кед гр'ул'і зак'ып'їат, прїсып'єме кус гл'аткоу м'уку. М'ука з гр'ул'ам'ї пок'ып'їт. П'от'їм в'їду от'їд'їме а гр'ул'і поп'уч'ьме. З гр'ул'ох п'от'їм робїме г'ул'кы, вл'їїєме до н'їх м'аст'ї а дз'аткы мож'єме йїст'ї.*

Малий Липник [Ганудель 1987, с. 183]

ДЫН'АНКА. *Дын'а са розр'їже, выч'їст'їт' са ізв'єрха ай ізун'їка. Нар'їже са на к'їцкы, дас' са до г'ор'чїка а лем м'ало са зал'їє вод'їу, а пос'ол'їт' са. Д'обр' і са увар'їт', ж'єбы была розвар'єна, дас' са там р'їжа а ўл'їїє са сол'їтк'ї мол'їк'ї. Йак са р'їжа увар'їт', отст'ав'їт' са а із колот'ўўкоу са лок'ол'їт'їт'. Кїт тр'єба, ўл'їїє са ш'ї мол'їк'ї.*

Убля [Ганудель 1987, с. 184]

ЙЇУХА. *Суш'єны слїўкы, гр'їшкы і пл'анкы пом'їют' і вар'ат' доўїєдна. Нак'їнци мош д'ат'ї кус ц'їкр'у. Пот'їм выст'ав'їт'ат' і дадут' выхол'їднут'ї. Йїд'ат' із зам'їшк'їу або п'їут'їс хл'їбом.*

Пихні [Ганудель 1987, с. 186]

3. Монографія Михайла Шмайди «... А ШШ ВАМ ВІНЧУЮ ...» (1992) представляє календарну обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини, яка стосується зимового та весняного періодів. Автор описує різні звичаї населення (сільськогосподарські, соціально-побутові), записані в 60-х роках ХХ століття.

Наводимо зразок мовлення, записаний у Видрані на Меджилабірщині.

Коли жінки пряли

Стары бабы повїдали, же на день Савы і Варвары не мат'єся пр'ясти, бо давно, як ходили бабы на вечуркы' то повїдали, же Сава мав вельо дївок, а Варвара же была грїшниця. Та бабы повїдали, же як раз так пр'яли на Варвару, та же пр'їшла до той х'їжы, де пр'яли, якась чорна баба, облечена до чорних имат, а обута до великих бочкорїв, з кошк'їком в руці, а в нїм мала повно порожнїх веретен. Тота чорна баба розклала в п'єцу огень, а тоты веретена, што із собов пр'їнесла та поставїла до гор'це до п'єца. Бабы, што пр'яли, с'я мїцно постраш'їли. Але мїдж'ї пр'ядк'амы была една стара мудра жена, розказала ш'їтк'їм остатнїм ж'єнам, што там были, ж'єбы соб'ї каж'їда перевернула «прїсїдку» кудел'ї гор'ї, а на тоту прїсїдку, ж'єбы соб'ї каж'їда насыпала сол'ї, і ж'єбы до ней т'їц'їла хл'їбом. А сама тота мудра жена вхопїла двоє ведер і пїшла на воду. Як пр'їшла назад із водов до х'їжы та скрїчала: Савськы, варварськы горы гор'ят'!» та як тото почула тоту чорна баба, што пр'їшла з веретенами, зйойкнула: «Йой, та уж мої дїточкы погор'ят'!» рипнула з дверима і выбїгла із х'їжы, а тоту мудра жена, з тов водов, што пр'їнесла, скоро у п'єцу загасїла огень.

Юлія СОПИРА, 80-річна, Видрань, 13. 4. 1960 р. [Шмайда 1992, с. 152]

На Святий вечір у Руській Порубі, якщо дївчина зранку позамїтала хату, брала смїття і йшла з ним у сад, кидала його на гїлля яблунї або сливи, примовляючи:

Ціrrrrrrrrrrrr, воробці.

Жебы я тіво мала оглядників,

За мнов, хлопці!

Як на тім стромі конариків!

Старша дівчина, що не мала щастя вийти заміж, перед вечерею брала куділь і йшла з нею до саду під сливку прясти. Тут кілька разів закрутила веретеном, приповіданою:

Ціrrrrrrrrrrrr, воробці.

За мнов, хлопці!

Тівко на тій сливці молодників,

Тівко за мнов най буде оглядників! [Шмайда 1992, с. 170]

4. 1998 року у видавництві «Euroslavica» коштом Української Академії Мистецтв і Наук у США вийшов збірник **«Розповіді з Підкарпаття. Українські говірки Східної Словаччини»** [Vyrávení z Podkarpátí], укладачами якого є відомі дослідники Олдржих Лешка, Ружена Шішкова та Микола Мушинка. У книзі представлено транскрибовані тексти вибраних записів з магнітофонного архіву Слов'янського інституту Академії наук Чеської Республіки в Празі [Бідношия 2013, с. 122]. У післявоєнний період нововідновлений Слов'янський інститут Чехо-Словацької академії наук зосередив свою увагу на дослідженні мови і культури українців Словаччини, направляючи туди кілька діалектологічно-фольклорних експедицій, влаштовуваних Іваном Панькевичем, завідувачем українського відділу українстики в Карловому університеті та його учнями - Олдржіхом Лешкою, Андрієм Куримським, Костем Ґеник-Березовським, Ярославом Моравцем, Миколою Мушиною та іншими. Останню експедицію на Пряшівщину І. Панькевич здійснив влітку 1957 року, відвідавши разом з О. Лешкою, А. Куримським та М. Мушиною село Курів Бардіївського округу та інші навколишні села. Під час цієї експедиції учасниками вперше було застосовано магнітофон для запису діалектологічно-етнографічних матеріалів (Мушинка 2007, с. 75–76).

Після смерті І. Панькевича (1958) експедиції продовжували його вище згадувані учні, вже послідовно користуючись магнітофоном для записування діалектного мовлення. Головним ініціатором цих експедицій був професор Карлового університету Олдржих Лешка (1927–1997), видатний представник чеської структурної лінгвістики, голова поновленого Празького лінгвістичного гуртка. Зібрані матеріали він використав у серії наукових праць, з яких найвизначнішою є монографія «Говір селя Убля Східної Словаччини. Етуди з української діалектології» [Прага, 1973]. Частина зібраного матеріалу і переписаного з магнітних плівок (головним чином, студентом Карлового університету Степаном Пирошем) увійшла у книжку «Розповіді з Підкарпаття». Основу змісту книги становлять звукові записи із дев'яток українських сіл Снинщини і Меджилабірщини: Вублі, Новоселиці, Уличського Кривого, Ковбасова, Рунини, Звали, Нижньої Яблінки, Маківець та Миролі. Це розповіді про звичаї та обряди, одяг, страви, тварини, домашнє господарство, газдування на невжайних полях, про подорожі на заробітки, рослини й польові роботи, важливі моменти життя, про Першу

і Другу світові війни, казки, пісні, вечорниці, легенди, повісті, перекази, народні оповідання.

Монографія «Розповіді з Підкарпаття» присвячена пам'яті Олдржіха Лешки, який доклав найбільше енергії до її упорядкування, але не дочекався появи друком: помер за кілька місяців до її виходу у світ – 9 серпня 1997 року. Вченому належить вступна стаття «Як виникла ця книжка, до кого вона звертається, і чого ми цією книжкою хочемо добитися» [Лешка та кол. 1997, с. 11–14]. Короткий некролог про О. Лешку написали Ружена Шішкова та Микола Мушинка [Лешка та кол. 1997, с. 5–6]. У додатку до книги О. Лешка подав аналіз звукової будови говірок села Убля, Звала та Нижня Яблінка [Лешка та кол. 1997, с. 245–290]. М. Мушинка доповнив книжку описом сімейно-побутових обрядів русинів-українців Пряшівщини у статті «Від маминого молока до гробової дошки» [Лешка та кол. 1997, с. 291–312] та фотографіями етнографічного змісту: інтер'єр хижі, кросна, віз, колиска, весілля, похорон і т. ін.

5. У 2005 р. вийшов своєрідний додаток до збірника українських діалектних текстів зі Східної Словаччини – книга Ружени Шішкової, Миколи Мушинки та Олександра Мушинки **«Ukrajinská nářečí Slovenska. Výzkum a zvukové zápisy z let 1957–1967»** [«Українські говірки Словаччини. Дослідження та аудіозаписи 1957–1967 років» (Прага, 2005)]. Це опис комплексу компакт-дисків, де представлено записи з магнітофонного архіву Слов'янського інституту Академії наук Чеської Республіки в Празі. Звуковий матеріал з експедицій до 52 населених пунктів Східної Словаччини був записаний на магнітофонних стрічках, які в наші дні поступово втрачають свою якість.

Р. Шішкова наголошує на важливості представленого на компакт-дисках діалектного матеріалу для етнографічних та історичних досліджень: «Так само як етнологічні праці часто пропонують цікавий діалектологічний матеріал, наші тексти містять багато етнографічного матеріалу (детальний опис чоловічого й жіночого одягу з описом технології його виготовлення включно з назвами окремих частин і етапів шиття одягу, тканиня, виготовлення полотна, детальні описи чоловічих і жіночих польових робіт і відповідних знарядь, опис праці й інструменти лісорубів, столярів, колісників, ковалів та інших ремісників, і це все для порівняння у багатьох населених пунктах). З фольклорного багатства дослідженого терену записано обрядові тексти та святкові й побутові пісні, способи лікування й замовляння окремих хвороб, дитячі ігри та розваги молоді, як вони виступають у річному землеробському циклі. Багаторазово повторюються розповіді про весілля, народження дітей, похорон та церковні свята, з якими пов'язано багато давніх звичаїв. [...] Зібрані тексти, крім усього іншого, могли б стати живим джерелом для складання хроніки української етнічної спільноти Східної Словаччини з кінця XIX століття (найстарші інформатори ще слухали розповіді своїх дідів про скасування кріпацтва) до 70 років XX століття» [Бідношия 2013, с. 115–116]. В рамках гранту ЧАН майже всі записи 1957–1967 років (із 52 українських сіл Пряшівщини), наявні в фонотеці Слов'янського

інституту, було оцифровано і переведено на 91 компактний диск (CD) – по 3–5 годин на кожному диску. До кожного диску долучено детальний опис його змісту із зазначенням місця та величини (стопажу) кожного записаного твору (пісні, казки, розповіді) на диску. Отак виник унікальний корпус звукових записів, збережених для майбутніх поколінь. До записів Р. Шішкова виготовила детальні реєстри, що охоплюють 527 тем, 542 інципіти пісень, 222 назви казок та інших зразків словесного фольклору та 193 діалектні слова. У книзі вміщено статтю Р. Шішкової «Дослідження південнокарпатської діалектної зони в чеській україністиці», статтю М. Мушинки «Українська етнічна спільнота Східної Словаччини та її особливості», інформацію про представлені в діалектних записах населені пункти (М. Мушинка, О. Мушинка), детальний темарій (Р. Шішкова), реєстр слів (Р. Шішкова) та карту. На доданому компакт-диску вміщено 16 зразків записів. Увесь комплект з 91 компакт-диска зберігається в Слов'янському інституті Академії наук Чеської Республіки в Празі, його копії – в Архіві Академії наук Чеської Республіки, а також у Музеї української культури у Свиднику [Мушинка 2007, с. 77; Бідношия 2013, с. 115–116].

6. За чотири роки вийшла книга «*Vyprávění a písně Rusínu z východního Slovenska. Jihokarpatská ukrajinská nářečí v autentických záznamech*» 2009 [«Оповідання та пісні русинів зі Східної Словаччини. Південнокарпатський український діалект в автентичних записах»] Ружени Шішкової, Миколи Мушинки та Йозефа Грушовського. Вона знайомить зацікавлених з діалектним матеріалом, зібраним чеськими лінгвістами в 1950–1960 роках на території тодішньої Чехо-Словаччини, заселеної русинською етнічною групою. Оповіді з життя цієї етнічної групи, вибрані з фонотеки Слов'янського інституту (з комплекту з 91 компакт-диска), подано у виданні в оригіналі (у простій транскрипції) та в перекладі на чеську мову. У книзі вміщено 35 зразків діалектних текстів з таких сіл Східної Словаччини: Бенятина, Стриговець, Шмиговець, Підгороддя, Кална Розтока, Дуброва, Руська Волова, Прислоп, Руника, Велика Поляна, Руське, Вишній Комарник, Цигелка, Кийов, Дренция. У вступній статті Ружени Шішкової «*Rusínské etnikum někdejšího Československa, jeho jazyk a písně*» подано характеристику найсхіднішої гілки українського (русинського) діалекту тодішньої Чехословаччини.

7. Надія Вархол видала свою монографію «*Народна демонологія українців Словаччини*» (2017), в якій подає народне вірування про жіночих та чоловічих демонічних істот на українській та словацькій мовах. В аналітичній частині вміщено інформацію про хмарника, водяника, русалку, лісового демона, полудницю, вовкулака, упира, перелесника і т. ін. У другій частині монографії опубліковано автентичні польові записи (с. 228–441), зібрані переважно самою авторкою на території Східної Словаччини в другій половині ХХ століття. Носіями народних оповідей про демонологічних істот є люди похилого віку. Дійовими особами бувають звичайно самі оповідачі або близькі чи далекі родичі, причому наводиться місце і час події. Авторка зберігає діалектні

особливості записаних текстів та подає переклад діалектних слів на українську мову. Наводимо деякі зразки текстів, до яких подано докладну паспортизацію (дату і місце запису, ім'я інформатора та рік його народження; при діалектних матеріалах, записаних іншими дослідниками, наводить ім'я записувача).

За хмарника (перелесника) ші знаву. Гусарик був гайником, ягером панськым у грофа, тай мав пушку, та вишов бандуркы вартувати, бо дикы или. Наклав вгень і собі ліг пуд планков. І нараз чує, же ади через горб тот летять, як боцькы, вночі, дванадцять годин было. Гварить:

- *То боцькы ідутьо, – так лосно крилами трепали, як боцькы.*

Прийде до Великої Поляны, ту до корчмы, до жсыда, тай гварить:

- *Дай мі так порцію паленкы, – то децо са так прозывало.*

Выпив. А гварить єден із Полян, Підланич ся писав, а Каша го прозывали:

- *Ты, Гусарик, куп мі порцію паленкы, бо ты вже мав бути два тижні вмерлий.*

- *Як?*

- *Вера, лем я їх одпросив. Як ты був у Бовторі (у Поляні так гварять) бандуркы од дикю вартувати, мав-єсь там і вогнища, але мав-єсь шестя, же коло тебе была дура, а я ледве впросив своїх колегу. Та летіли-зьме з Тополі на Руське, до Полян, вночі. Чув-єсь, як такої, як боцькы, лопотіли? Та то мы летіли. Та хотіли на тя плюнути.*

- *Дайте покуй, дайте, чкода такого чоловіка, – лем-єм їх одпросив.*

Та розказав му порцію поленкы.

(Записано 19.05.1977 в с. Руське Снинського округу від Юрія Пауця, 1899 р. н. –

Архів... – Пор. номер 7631.)

Босоркані найгурше са сходжали перед Благовіциньом, тоту нуч. По-католицькы то было двацять п'ятого марца, по-руськы то было семого априля. Та вни мали деська урченой місто на хотар'ю там, де са сходять веце хотарі. Радилиса, конференция была.

На терлиці, шо коноплі сухы уже ламали, літали. То была поєдна за коня. Дакотра на мітлі літала, котра на кочергу, шо угля гребсти, сіла й летіла, котра на лопаті, шо хліб саджати. Гваріли, же поєдна зробилася колесом з воза. А то йшло. То нич не было, лем од коровы молоко змізло. То лем жоны бы знали тутю, я то не робив.

(Записано 31.07.1980 в с. Підгороддя Собранецького округу від Андрія Штиха, 1901 р. н. Архів... – Пор. номер 11231.)

ВОДЯНИК

Ходили давно на листя на доган на мадяр. Набрав листя та несе єден ту. Дзвотихув Дзурьйо. В Ужгороді, вже приходить ід воді, а видить — єден горар іде з ним. Позерать – вун, як крочить, так вода му выдтам іде. Гварить:

— *Шо-сь за єден?*

— *Та я ходив на мадяр на листя. А ты?*

— *Будеш видіти, що я за єден.*

Пришли ід воді – не є нич. Пушов до воды. То був потопник.

А веде кочіш панський коні парадні мити. Порозбирав, сів на коня. Пушов до воды. До воды го за-тягло, коні стали плавати, йому **потопник** верг на ногу золотый ланц та го стяг з коня. Але коні пушили та вырвали ланц. Позерать кочіш - ланц золотый. О, то моя смерть мала быти! То **потопник!**

Так пришов дому а одложив до куфрика собі тот ланц, там до маитальні. Вночи в дванацять годин пришов тот **потопник**:

– Дай муй ланц, шо-м тя так а так!

– Не дам ти, кебы то моя смерть!

– Не даш? Мы допустиме таку воду, шо Ужгород затопиме і тебе, а ланц я возьму.

Пушов до пана, зогнав, повів, же яка робота. Пан гварить:

– Знаєш шо, дай йому ланц ай дваство корун, – дав му пан дваство корун.

Вун дав **потопникові** ланц ай дваство корун.

– А ты будь тихо, не гварь нич, – наказав му **потопник**.

І пушов **потопник**. Вун з ланцом затігав, то-пив людей.

(Записано 11.04.1979 в с. Убля Снинського округу від Михайла Савки, 1890 р. н. – Архів... – Пор. номер 10066.)

8. У 2017 році вийшла друком монографія Марії Чижмарової «Nominačné modely v botanickom názvosloví» [Номінативні моделі в ботанічній номенклатурі] (друге доповнене видання), у якій наведено і зразки мови русинсько-українського населення (с. 248–290), записані різними вченими. Переважають найменування їжі, назви сіл, гір, лук і пасовищ, пов'язаних з рослинним світом.

Боглярка: Были такы ярны квіткы, росли так по лукох коло ярку на ярь. Они шя звали „яркы», а по-мадярски „боглі”. І з того шя назвало село Боглярка.

Так повідали стари люде.

(Записано 29. 3. 2006 в м. Свидник від Петра Павличка, 1930 р. н., родом з Боглярки Бардіївського округу.)

Руський Грабовець: Но а Грабовець так виник. Ту пришли три фамілії: Прислупський з Прислупа, Ганрик Зазорйок, лем третій не знаву, же котрый і же выдкы. А зробили собі так у кутику, пуд таков дебрьов, зладили собі такі хижки. Та так собі зробили такі лісы. Я ші пам'ятаву туту хыжу, ліс-никова хыжа была така. Та так чотири лісы: дві лісы так – та то дві стінны были (прямокутні – Н. В.), а пак заз дві так – та были чотири стінны. А туто обмастили, на туто положили друшькы, може отакі (оповідачка показує), туто вымастили тай в тум сиділи.

А выдтам пак пуд грабинов, пуд грабинов, тай помалы люде са розышили, тай повіли, же Грабовець. Зато са кличе Руський Грабовець. Та туто пам'ятаву, же туто так люде повідали. Баба моя туто знала повідати.

(Записано 23. 10. 1981 в с. Руський Грабовець Собранецького округу від Юлії Федич, 1908 р. н.)

Рунина: Чом наше село са кличе Рунина? Муй дідо так гварив, же были даякі пастирі та йшли.

Та еден пас вувці – мав салаш у Руськум, другый ту – у Руньох, і у Ковбасові, ци де, а гварить, же:

– Шо хочеш, де будеш? – як са клали, розділювали са.

– Та я пуйду на рунину вувці пасти.

– Но, але кулько ті дати.

– Та даш мі одну руно або дві, – же то так кликали вувцу, тай зушали Руні.

Но а мадяре, шо у нас были, за Мадярска є написаной Югаслок, не Руні, же ту были даякі югасы, пастирі.

(Записав Михайло Гвізд 8. 6. 1977 в с. Рунина Снинського округу від Федора Бубеника, 1907 р. н.)

9. У 2018 році вийшла публікація Зузани Ганудель «За культуру та національну єдність», де у четвертому розділі (с. 351 – 400) дослідниця вмістила транскрибовані магнітофонні записи про народне лікування, вирощування й обробку конопель, вечорниці, ткацтво та виготовлення полотна, записані у Вублі, Стриговці, Руській Бистрі, Руському Грабівці, Бенятині, Іновці, в Підгородді, в Новоселиці, Смольнику, Руському, Пихнях, в Уличу, Збійному, Вираві, Гуменському Рокитові, Светлицях, Габурі, Чертижному, Шапінцю, Велькропі, Брусниці, Куримці, Нижній Яблінці, Сташківцях, Раківчику, Матяшці, Заваді, Ольці, Андрійовій, Орябині, Литмановій, Кечківцях, Банському, Давидові, Гералтові та Остурні.

Наводимо зразки текстів з вказаної книги. У тексті описуються давні традиції вечірок. Інформаторка відповідає на запитання записувачки Зузани Ганудель про традиції «вечурок».

(Што сте робили на вечурках?) пришли зме до хыжы / посідали зме собі / зачалі ме дебатова́ті // кіт пришли парі́тци / зачалі жыва́нство робі́ті // попітпал'а́лі нам / пови́стріл'ова́лі нам шы́тко // квича́лі / гр'авча́лі / таке жыва́нство выстрайа́лі / же са не да́ло ані пові́сті // але верете́но зме ма́лі поро́жн'е / бо не ма́лі ме чо́го напр'а́сті / бо пови́стріл'ова́не / попалéне бы́ло // мус'і́лі ме іті нескору́ до́му / жебы́ мате́ре не від'і́лі / же кел'о мы ма́лі на верете́нох // лем покры́ті верете́на до́му же уж зме ма́лі напр'адже́но по́уно / жебы́ ма́ма не зна́ла / бо бы нас гри́шила / же зме при́шли з поро́жн'і́ма до́му // **(робили сте гості́ну на ко́нці?)** дава́лі хто што мал // ко́лі ру́нклі дава́лі / ко́лі гру́шкы ва́рілі / ко́лі йак // до ме́не при́шли / та йа йі́м найма́ла воро́бл'ох / напе́кла воро́бл'ох / а так смако́вало / йак кур'а́че ме́со // огрыза́лі то́ты косточкы з воро́бл'ох // бы́ло посолéне / попо́прéне / тай і ху́тне бы́ло // йа ма́ла та́ку ста́ру хы́жу / што йем найма́ла воро́бл'і́у / кед' уж ма́лі при́ті / наро́біла гості́ну з воро́бл'ох // так хо́лем итера́цет найма́ла йем / назабі́йала а по́том пе́кла // што то́то / з воро́бл'а ве́л'о ме́са н'і́т / лем так кус // но́та посолі́ла / попо́при́ла та то ху́тне бы́ло огрызува́ті // та са гва́рит / же сме ме́со ма́лі // дако́лі так не бы́ло / йак те́рас / же ку́ру за́ріже / н'е // те́рас ма́ме шы́тко́го / **(а на сли́нкы што с'те і́ли?)** та йа́пка // пішли до обо́чі / назбе́ра́лі гру́шок / йа́блок / да́лі ме на пі́т / а у́ сін'і або у по́лові бы́ло загребе́но / то́то прине́слі а на сли́нкы дава́лі //

Записано 8 жовтня 1985 р.

від Дорульо Зузани, 60 р., Шатинець.

На вецурках співаїлі / та гуцуўства робылі / та пародці прышли / та стріл'аїлі с кудел'ок / по валаї вецор ходылі співаїті // коноїл'ї з'ме выбраїлі / потом з'ме йїх намочїлі до воды / там вымоклиї за трї тіжні чи за кел'о / а потом з'ме йїх на слунечку сушїлі / / ламаїлі з ламанїцамі / гладыїлі / чесаїлі а вец пр'аїлі / а так аж з'ме ткаїлі полотно // йой / вел'о роботи було // (шо сте шылі с полотна?) кошуїл'ї // шытко з'ме носїлі // хлоїі кошуїл'ї носїлі / і мы таїкі кошуїл'ї носїлі // аж і кабаїты зме носїлі с того // фарбілі з'ме собі // ўшыїлі сукн'ї а пофарбілі а так // фартухы / мїхы зме шылі / рогушкі на траўу // то зеленїці / / (а де с'те сїаїлі коноїл'ї?) коноїны з'ме с'аїлі на загороду //

Записано 9 липня 1985 р.

від Гушїварго Анни, 71 р., с. Матяшка [Ганудель 2018, с. 385]

Батато текстів залишили нам фольклористи – М. Шмайда, М. Гиряк, М. Мушинка, Н. Вархол, Й. Вархол та ін. З праць **М. Гиряка** можна навести: «Українські народні казки Східної Словаччини» у семи томах (1965–1979), «Гора до неба» (1968), «Чарівні стежки» (1979), «Вступні формули українських народних казок Східної Словаччини» (1976), «Народна проза Стацинської долини» (1979), «Українська народна поетична творчість» (1978), «Збірник українських народних ліричних пісень Східної Словаччини» (1983) та ін. (Ю. Кундрат, 2013; О. Лісова 2016)

Роботи **Надії Вархол**: «Народні загадки українців Східної Словаччини» (1985), «Ходить орач по полю. Загадки для дітей» (1992), «Рослини в народних повір'ях русинів-українців Пряшівщини» (2002), «Звідки і коли... Топонімичні перекази про заснування сіл і виникнення їх назв» (2009) та ін.

Монографія **Йосифа Вархола**: «Календарна та сімейна обрядовість українців Словаччини» (2019). Теренні записи: Традиційні молодіжні ігри - Вечїркові, Нічні ігри біля покїйника (с. 218-253).

З будівництвом Старинського водосховища зникло з лиця землі сім сіл Східної Словаччини: Старина, Звала, Руське, Велика Поляна, Остружниця, Смольник і Дара. Матеріали, зібрані під час численних експедицій протягом майже 10 років, знаходяться в колективних працях «Horná Čirocha» (Кошиці, 1985), Науковий збірник Музею української культури в Свиднику (№ 9, ч. II, 1979), «Etnografický výskum zátorovej oblasti Hornej Čirochy v okrese Humenné» (Кошиці, 1980) та інших.

Висновки. У другій половині ХХ століття було видано декілька наукових публікацій, в яких автори вмістили й діалектні записи мовлення русинів-українців Словаччини. Перші записи пов'язані з

І. Панькевичем та його співпрацею зі Слов'янським інститутом Чеської академії наук у Празі. Численні зразки говірок увійшли в його монографію «Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей» (1938). У книзі «Розповіді з Підкарпаття. Українські говірки Східної Словаччини» (1998) авторів О. Лешки, Р. Шішкової та М. Мушинки представлено транскрибовані тексти вибраних записів з магнітофонного архіву Слов'янського інституту Академії наук Чеської Республіки в Празі. У 2005 р. вийшов своєрідний додаток до збірника українських діалектних текстів зі Східної Словаччини – книга Р. Шішкової, М. Мушинки та О. Мушинки «Ukrajinská nářečí Slovenska. Výzkum a zvukové zápisy z let 1957–1967» [«Українські говірки Словаччини. Дослідження та аудіозаписи 1957–1967 років» (Прага, 2005)]. Публікація «Vyprávění a písňě Rusínu z východního Slovenska. Jihokarpatská ukrajinská nářečí v autentických záznamech» 2009 [«Оповідання та пісні русинів зі Східної Словаччини. Південнокарпатський український діалект в автентичних записах»] Р. Шішкової, М. Мушинки та Й. Грушовського приносить 35 зразків діалектних текстів, зібраних чеськими лінгвістами в 1950–1960 роках на території Східної Словаччини, заселеної русинами-українцями. Серед подальших праць варто згадати «Народну прозу Старинської долини» (1979) М. Гиряка, монографію З. Ганудель «Народні страви і напої» (1987), М. Чижмарові «Номінативні моделі в ботанічній номенклатурі» (2017), Н. Вархол «Народна демонологія українців Словаччини» (2017), Й. Вархола «Календарна та сімейна обрядовість українців Словаччини» (2019) та ін. Зразки діалектної мови русинів-українців знаходяться й у наукових збірниках Музею української культури у Свиднику. Уся друга книга Наукового збірника МУК (1979), присвячена дослідженню Старинської долини на Снинщині. У ній знайдемо і народні пісні, казки, оповіді, прислів'я, приказки та загадки, записані у 70-х роках ХХ століття. До текстів звичайно додаються пояснення діалектних слів, які вживаються у побуті сіл Східної Словаччини.

Джерелом новітніх наукових досліджень науковці називають діалектні тексти, зразки говіркового мовлення. Діалектні тексти відтворюють вимову звуків, подають інформацію про вживані словоформи, є джерелом вивчення всіх мовних рівнів, відтворюють мовну й духовну культуру народу. Вони призначені не тільки для мовознавців, а можуть також бути використані істориками, етнографами, соціологами і навіть політиками.

Існуючі тексти зі Східної Словаччини не стали предметом спеціальної уваги діалектологів, тому перспективу подальших досліджень русинсько-українських говорів пов'язуємо з аналізом особливостей діалектних текстів на різних мовних рівнях.

Література

1. Аркушин Г.Л. Українські діалектні тексти (до питання методології). Філологічні науки. *Мовознавство*. 2011. №1. С. 3–8.
2. Бідношия Ю. Діалектні тексти закордонних українців як джерельна база етнографічних студій. *Народна творчість та етнологія*. №2. Київ: НАНУ, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського 2013. С. 112–125. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Bidnoshyia_Yurii/Dialektni_teksty_zakordonykh_ukraintsiv_iak_dzherelna_baza_etnohrafichnykh_studii.pdf?PHPSESSID=af5dhl199i0u2fd9e92j7a3ta3

3. Вархол Н. Дрібні фольклорні жанри в Старинській долині. Науковий збірник Музею української культури у Свиднику 9 (книга друга). Матеріали з комплексного дослідження Старинської долини Снинщині в 1975–1978 рр. Ред. І. Русинко. Видало Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі, відділ української літератури у Пряшеві, 1979. С. 255–302.

4. Вархол Н. Народна демонологія українців Словаччини. Свидник: 2017. 448 с.

5. Ганудель З. Народні страви і напої: лексика українських говорів Східної Словаччини. Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі 1987. 212 с.

6. Ганудель З. За культурну та національну єдність. Пряшів: Союз русинів-українців Словацької Республіки, 2018. 502 с.

7. Гиряк М. Народна проза Старинської долини. Науковий збірник Музею української культури у Свиднику 9 (книга друга). Матеріали з комплексного дослідження Старинської долини Снинщині в 1975–1978 рр. Ред. І. Русинко. Видало Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі, відділ української літератури у Пряшеві, 1979. С. 303–617.

8. Костюк Ю. Колискова пісня села Дари в районі Верхньої Цирохи на Снинщині. Науковий збірник Музею української культури у Свиднику 9 (книга друга). Матеріали з комплексного дослідження Старинської долини Снинщині в 1975–1978 рр. Ред. І. Русинко. Видало Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі, відділ української літератури у Пряшеві, 1979. С. 215–253.

9. Leška O., Šišková R., Mušínska M. Rozpovědi z Podkarpátia. New York – Praha – Kyjev: Euroslavica 1998. 323 s. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21800/file.pdf>

10. Мушинка М. Роль Чеської академії наук при вивченні мови русинів-українців Словаччини. Наукові записки історичної науки 9. Матеріали другої міжнародної наукової конференції “українська діаспора: проблеми дослідження”. Острого: Національний університет «Острозька академія» 2007. С. 71–79.

11. Науковий збірник Музею Української культури у Свиднику. 9 (книга друга). Матеріали з комплексного дослідження Старинської долини Снинщині в 1975–1978 рр. Ред. І. Русинко. Видало Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі, відділ української літератури у Пряшеві, 1979. 632 с.

12. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Частина I. Звучня і морфологія. Прага: Орбіс 1938. 555 с.

13. Поістогова М. Цінне джерело вивчення сучасних говірок. Українська мова. 2009. №4. С. 129–132. Рец. на кн.: Говірки Південної Київщини. Збірник діалектних текстів. Упор.: Г.І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т.В. Щербина; відпов. ред. Г.І. Мартинова. Черкаси, 2008. 369 с.

14. Šišková R. – Mušínska M. – Hrušovský J. Vyprávění a písně Rusínů z východního Slovenska. Jihokarpatská ukrajinská nářečí v autentických záznamech. Praha: Euroslavica, 2009. 312 s.

15. Шмайда М. «...А іші вам вінчую...». Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. Братислава: Словацьке педагогічне видавництво, відділ української літератури в Пряшеві, 1992. 499 с.

16. Čižmárová M. Nomináčné modely v botanickom názvosloví. 2. dopl. vyd. Prešov: Filozofická fakulta, 2017. 290 s.

References

1. Arkushyn H.L. (2011) Ukrainski dialektni teksty (do pytannia metodolohii) [Ukrainian Dialect Texts (to the Question of Methodology)]. Filolohichni nauky. *Movoznavstvo*. №1. S. 3–8 [in Ukrainian].

2. Bidnoshyia Yu. (2013) Dialektni teksty zakordonykh ukraintsiv yak dzherelna baza etnohrafichnykh studii [Dialect Texts Of Foreign Ukrainians as a Source Base for Ethnographic Studies]. *Narodna tvorchist ta etnolohiia*: №2. Kyiv: NANU, IMFE im. M.T.Rylskoho. S. 112–125. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bidnoshyia_Yurii/Dialektni_teksty_zakordonykh_ukraintsiv_iak_dzherelna_baza_etnohrafichnykh_studii.pdf?PHPSESSID=af5dhl199i0u2fd9e92j7a3ta3 [in Ukrainian].

3. Varkhol N. (1979) Dribni folklorni zhanry v Starynskii dolyni [Minor Folklore Genres in Starynska Dolina]. *Naukovyi zbirnyk Muzeiu ukrainskoi kultury u Svydnyku 9 (knyha druha). Materialy z kompleksnokho doslidzhennia Starynskoi dolynyna Snyshchyni v 1975–1978 rr.* Red. I. Rusynko. Vydalo Slovatske pedahohichne vydavnytstvo v Bratislavi, viddil ukrainskoi literatury u Priashevi. S. 255–302 [in Ukrainian].

4. Varkhol N. (2017) Narodna demonolohiia ukraintsiv Slovachchyny [Folk Demonology of Ukrainians in Slovakia.]. Svydnyk. 448 s. [in Ukrainian].

5. Hanudel Z. (1987) Narodni stravy i napoi: leksyka ukrainskykh hovoriv Skhidnoi Slovachchyny [Folk Dishes and Drinks: Vocabulary of Ukrainian Dialects of Eastern Slovakia.]. Priashiv: Slovatske pedahohichne vydavnytstvo v Bratislavi. 212 s. [in Ukrainian].

6. Hanudel Z. (2018) Za kulturnu ta natsionalnu yednist [For Cultural and National Unity]. Priashiv: Soiuz rusyniv-ukraintsiv Slovatskoi Respubliky. 502 s. [in Ukrainian].

7. Hyriak M. (1979) Narodna proza Starynskoi dolyny [Folk Prose of the Starynska Valley]. *Naukovyi zbirnyk Muzeiu ukrainskoi kultury u Svydnyku 9 (knyha druha). Materialy z kompleksnokho doslidzhennia Starynskoi dolynyna Snyshchyni v 1975–1978 rr.* Red. I. Rusynko. Vydalo Slovatske pedahohichne vydavnytstvo v Bratislavi, viddil ukrainskoi literatury u Priashevi. S. 303–617 [in Ukrainian].

8. Kostiuk Yu. (1979) Kolyskova pisnia sela Dary v raioni Verkhnoi Tsyrokhy na Snyshchyni [The Lullaby of the Village of Dara in the Verkhna Tsyrokha District of the Snin Oblast.]. *Naukovyi zbirnyk Muzeiu ukraïnskoi kultury u Svydnyku 9 (knyha druha). Materialy z kompleksnokho doslidzhennia Starynskoi dolynyna Snyshchyni v 1975–1978 rr.* Red. I. Rusynko. Vydalo Slovatske pedahohichne vydavnytstvo v Bratislavi, viddil ukraïnskoi literatury u Priashevi. S. 215–253 [in Ukrainian].
9. Leška O., Šišková R., Mušíinka M. Rozpovidi z Pidkarpattia [Stories from Subcarpathia]. New York – Praha – Kyjev: Euroslavica 1998. 323 s. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21800/file.pdf> [in Ukrainian].
10. Mushynka M. (2007) Rol Cheskoï akademii nauk pry vyvchenni movy rusyniv-ukraïntiv Slovachchyni [The role of the Czech Academy of Sciences in Studying the Language of the Ruthenians-Ukrainians of Slovakia]. *Naukovi zapysky istorychni nauky 9. Materialy druhoï mizhnarodnoï naukovoï konferentsii “ukraïnska diaspora: problemy doslidzhennia”*. Ostroh: Natsionalnyi universytet «Ostrozka akademiia». S. 71–79 [in Ukrainian].
11. Naukovyi zbirnyk Muzeiu Ukraïnskoi kultury u Svydnyku [Scientific collection of the Museum of Ukrainian Culture in Svydnyk]. 9 (knyha druha). Materialy z kompleksnoho doslidzhennia Starynskoi dolynyna Snyshchyni v 1975–1978 rr. Red. I. Rusynko. Vydalo Slovatske pedahohichne vydavnytstvo v Bratislavi, viddil ukraïnskoi literatury u Priashevi, 1979. 632 s. [in Ukrainian].
12. Pankevych I. (1938) Ukraïnski hovory Pidkarpatskoi Rusi i sumezhnykh oblastei. Chastyna I. Zvuchnia i morfolohiia [Ukrainian Dialects of Subcarpathian Rus and Neighboring Regions. Part I. Sound and Morphology]. Praha: Orbis. 555 s. [in Ukrainian].
13. Poistohova M. (2009) Tsinne dzherelo vyvchennia suchasnykh hovirok [A valuable source for studying modern dialects]. *Ukraïnska mova*. №4. S. 129–132. Rets. na kn.: Hovirky Pivdennoi Kyivshchyni. Zbirnyk dialektnykh tekstiv [The Dialects of the Southern Kyiv Region. Collection of Dialect Texts]. Upor.: H.I. Martynova, Z.M. Denysenko, T.V. Shcherbyna; vidpov. red. H.I. Martynova. Cherkasy, 2008. 369 s. [in Ukrainian].
14. Šišková R. – Mušíinka M. – Hrušovský J. (2009) Vyprávění a písně Rusínu z východního Slovenska. Jihokarpatská ukrajinská nářečí v autentických záznamech. Praha: Euroslavica. 312 s. [in Slovakian].
15. Shmaida M. (1992) «... A ishi vam vynchuyu ...». Kalendarna obriadovist rusyniv-ukraïntiv Chekho-Slovachchyni [“... I Congratulate You ...”]. Bratislava: Slovatske pedahohichne vydavnytstvo, viddil ukraïnskoi literatury u Priashevi. 499 s. [in Ukrainian].
16. Čižmárová M. (2017) Nominačné modely v botanickom názvosloví. 2. dopl. vyd. Prešov: Filozofická fakulta. 290 s. [in Slovakian].

DIALECT TEXTS OF THE UKRAINIAN DIALECTS OF EASTERN SLOVAKIA

Abstract. The article provides information about the records of the dialect speech of the Rusyn-Ukrainian population of Slovakia and characterizes the main works on the mentioned issues, published in the second half of the 20th century. The first records of the texts belong to I. Pankevych, who cooperates with the Slavic Institute of the Czech Academy of Sciences in Prague and himself organized field expeditions of scientists to Eastern Slovakia. After the publication of his monograph *Ukraïnski hovory Pidkarpatskoi Rusi i sumezhnykh oblastei*; the important publications with the texts of the language of the Ruthenians-Ukrainians of Slovakia, written by I. Pankevych and his students, were released. As part of a grant from the Czech Academy of Sciences, they were published in the books: *Rozpovidi z Pidkarpattja. Ukraïnski hovirky Skhidnoi Slovachchyni* (1998), *Ukraïnski hovirky Slovachchyni. Ukraïnski govirki Slovachchyni. Doslidzhennja ta audiodzapysy 1957–1967 rokiv* (2005) and *Opovidannja ta pisni rusyniv zi Shidnoji Slovachchyni. Pivdennokarpatskij ukraïnskij dialekt v avtentychnykh zapysah* (2009). At the turn of the century, M. Hyryak, Z. Hanudel, M. Cizmarova, N. Varhol, J. Varhol and other scientists published their monographs with supplements of texts recorded in the field. Recordings are grouped into the following thematic groups: texts about life, about food and drinks, customs and ceremonies, clothing, the origin of villages, about verbal folk art, fairy tales, proverbs, riddles.

Scholars call dialect texts, samples of colloquial speech, a source of the latest scientific research. Dialect texts reproduce the pronunciation of sounds, provide information about the word forms used, are a source of studying all language levels, and reproduce the linguistic and spiritual culture of the people. They are intended not only for linguists, but can also be used by historians, ethnographers, sociologists and even politicians.

The existing texts from Eastern Slovakia have not been the subject of special attention of dialectologists, so the prospect of further research on Rusyn-Ukrainian dialects is associated with the analysis of the peculiarities of dialect texts at different linguistic levels.

Keywords: dialect texts, Rusyns-Ukrainians of Slovakia, dialect speech, dialect, Ivan Pankevych.

© Чіжмарова М., 2023 р.

Марія Чіжмарова – кандидат філологічних наук, професор, Інститут україністики, Філософський факультет, Пряшівський університет, Пряшів, Словаччина; maria.cizmarova@unipo.sk; <https://orcid.org/0009-0002-2141-9970>

Maria Chizmarova – Candidate of Philology, Professor, Institute of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy, University of Priesiv, Priesiv, Slovakia; maria.cizmarova@unipo.sk; <https://orcid.org/0009-0002-2141-9970>

ВТОРИННА НОМІНАЦІЯ ЯК СПОСІБ ТВОРЕННЯ НАЗВ ТРАНСПОРТУ ТА КОМУНІКАЦІЙ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРАХ ЗАКАРПАТТЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2»282.2(477.87):81»373

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).475–482

Шкурко Г. Вторинна номінація як спосіб творення назв транспорту та комунікацій в українських говорах Закарпаття; кількість бібліографічних джерел – 32; мова українська.

Анотація. Семантична деривація є одним із важливих способів поповнення діалектної системи на власне українському мовному ґрунті. До процесів, які сприяють збагаченню діалектних назв, прийнято відносити звуження, розширення, термінологізацію, детермінологізацію, переосмислення значення тощо. Метою статті є опис вторинної номінації як способу поповнення тематичної групи назв транспорту та комунікацій в українських говорах Закарпаття. Таке дослідження є актуальним, оскільки показує, що такі процеси зумовлюють появу нових значень, тим самим виявляють динаміку діалектосистеми. У статті розглянуто процеси вторинної номінації на прикладі назв транспорту та комунікацій, зібраних автором самостійно за допомогою експедиційного методу в закарпатському та гуцульському говорах на території Закарпатської області. Здійснено характеристику кожного процесу за допомогою аналізу первинного значення та простеження відмінностей на основі порівняння з похідним. Простежено процеси розширення (поряд із вживаним у говірці значенням активно функціонує нове), звуження (через меншу вживаність одне зі значень архаїзується і згодом зникає), зсув значення (унаслідок номінації нового поняття зберігається тільки домінуюче значення, а решта стирається). Визначено, що поява вторинної семантики дозволяє показати особливості світосприйняття носія діалекту, окреслити вербальні асоціації, що пов'язують вторинне значення із первинним. Таким чином можна виокремити диференційні ознаки та семантичні процеси, на основі яких відбувається переосмислення, зокрема, простежуються метафоричні та метонімічні перенесення значень. Метафоричне переосмислення проходить унаслідок візуальної чи функційної подібності, метонімічне – через суміжність означуваних реалій. У статті простежено утворення слів-універбатів, що є способом раціоналізувати номінативні одиниці. Слова-універбати вживаються як синонімічні до атрибутивних словосполучень, семантично конденсують означення, тому належать до вторинного номінування. Зроблено висновок, що процес вторинної номінації найчастіше містить кілька взаємопов'язаних значеннєвих процесів. Він поповнює діалектну систему новими значеннями, сприяє системності діалектної мови та наявності семантичних зв'язків між словами.

Ключові слова: діалектна лексика, українські говори Закарпаття, назви транспорту, назви комунікацій, семантична деривація, вторинна номінація, універбація.

Вивчення діалектів є актуальним завданням сучасної лінгвістики, оскільки вони зберігають архаїчні риси української мови. При дослідженні лексичної системи діалекту прийнято виокремлювати окремі тематичні групи. Такий підхід дозволяє проаналізувати розвиток чи занепад елемента говіркової системи, визначити тенденції та процеси, що сприяють її збереженню.

Постановка проблеми. Діалектна система характеризується поповненням арсеналу номенів. Серед способів збагачення діалектної лексики на власному мовному ґрунті прийнято визначати запозичення від інших мов, утворення нових слів за допомогою словотворчих засобів та семантичних процесів, пов'язаних із звуженням, розширенням, термінологізацією, детермінологізацією, переосмисленням значення тощо. Останній спосіб є продуктивним, позаяк утворення нових значень на основі вже наявних у мові активізує семантичні можливості діалектосистеми, сприяє акумуляції кількості номенів, зв'язує наявне в мові значення з новим на основі асоціацій.

Вербальні асоціації дозволяють чітко виокремити диференційні ознаки, на основі яких відбувається переосмислення значення, часто навіть семантичний зсув. Дослідження такого роду дозволяє показати особливості світосприйняття людини через

призму слова, простежити особливості утворення вторинних значень, показати вторинну номінацію як вияв динаміки тематичної групи діалектної лексики.

Аналіз досліджень. Лексика традиційного транспорту та комунікацій стала об'єктом дослідження лінгвістів, етнологів та етнографів, зокрема науковий інтерес становлять праці М. Глушка, З. Ганудель, Ю. Муличака, М. Никончука, О. Никончука, Г. Захарової, М. Парікової, Й. Дзєндзелівського, Г. Шкурко та інших. Незважаючи на ряд досліджень, семантичні процеси в діалектній лексиці українських говорів Закарпаття, зокрема в назвах традиційних видів транспорту і комунікацій, потребують детальнішого аналізу. Цим зумовлена актуальність нашого дослідження. Цінними також є праці, що стосуються вивчення вторинної номінації та універбації, зокрема дослідження О. Ісаченка, О. Кубрякової, Л. Сахарного, О. Широкової, В. Григор'єва, В. Лопатіна, Т. Вендіної, М. Валгіної, В. Грещука, М. Онишкевича, Г. Купрікової, Т. Щербіної, Т. Тищенко та ін.

Мета статті – описати вторинну номінацію як один із способів поповнення лексики тематичної групи транспорту та комунікацій в українських говорах на території Закарпаття.

Методи та методика дослідження. Джерельною базою нашого дослідження є діалектні записи,

зібрані автором експедиційним методом у закарпатському та гуцульському говорах на території Закарпатської області протягом трьох часових зрізів: 2012–2015 рр, 2019–2020 рр та 2023 р., що дало можливість проаналізувати динаміку тематичної групи. Базовим методом опрацювання емпіричного матеріалу є описовий, який дозволив здійснити семантичну характеристику номенів транспорту та комунікацій. Для встановлення семантичних зв'язків між поняттями, порівняння значеннєвих елементів, простеження мовних паралелей вдаємося до використання зіставного методу.

Виклад основного матеріалу. Вторинна номінація – це «надання об'єкту ще однієї назви: з іншою мотивованістю і з певною спеціальною метою (метонімічна або метафорична номінація, перифрази, евфемізми та ін.) або як трансформація попередньої назви об'єкта» [Тараненко 2004, с. 418].

На думку П. Гриценка, «акт вторинної номінації базується на встановленні класифікаційних зв'язків репрезентованих явищ як суміжних (у просторі, часі, функціонально) або протиставлюваних. Унаслідок вторинної номінації виникає ширше чи вужче номінативне поле лексеми» [Гриценко 1984, с. 120].

З-поміж назв транспорту та комунікацій велика кількість номенів утворена внаслідок цього процесу, що «в гносеологічному аспекті базується на здатності понять переходити одне в одного й формуватися на основі попередньо пізнаного, одночасно відображаючи нові ознаки дійсності, які виявляються в процесі безперервного пізнання» [Тропіна 1997, с. 55].

На нашу думку, вторинна номінація – багатокомпонентний процес, що містить різні способи вираження вторинного значення. Ми розглядаємо у її межах і використання слова із ще одним значенням на основі візуальної чи функційної подібності, і наявність асоціативних зв'язків, і процес універбації, що ззовні використовує словотворчі засоби творення нового слова, проте характеризується і зміною семантичного навантаження.

Вважаємо, що номен *шатр'о* 'верхня частина коробка воза з боковими стінками й сидінням' виник унаслідок вторинної номінації, пор. укр. літ. *шатр'о* 'легке, розбірне, перев. конусоподібне житло з тканини, шкіри і т.ін.' [СУМ, т. 11, с. 421]. Через переосмислення ця лексема ще вживається в інших говорах, йменуючи циганський віз із критим верхом, пор. поділ. *шатр'о* т.с. [Краєвська 2014, с. 63]. На основі виокремлення диференційної ознаки 'житло з верхом' простежуємо ряд семантичних модифікацій: 'віз із верхньою частиною', 'верхня частина воза'.

Назва *ре^неха* 'передні сніци' традиційно вживається зі значенням 'довга сорочка', пор. гуц. *реп'еха* 'домоткана сорочка' [Піпаш, Галас 2005, с. 163], запозичена від частини складного нім. *Kripp(en)tuch* (*Krippe* 'ясла, корито', *Tuch* 'сукно, ляне полотно') [ЕСУМ, т. 5, с. 63] на основі вторинної метонімічної номінації.

Слово *суголовок* 'поперечна планка в полудрабку воза для уникнення випадіння його місткос-

ті' використовують через переосмислення укр. літ. *суголовок* 'межа між двома полями у вигляді незасіяної смуги; польова стежка' [СУМ, т. 9, с. 821]. На нашу думку, відбувся повний семантичний зсув, простежуємо збереження домінантного значення 'розділяти, відмежовувати' за такою ж властивістю елемента воза.

Складена назва *н'іміц'кі сани* 'сани, які можна використовувати без тяглової худоби' містить означення із прозорою мотивацією. Таке використання зумовлене асоціативними міркуваннями носіїв говірки: німецький – давніший за походженням. Атрибутив *н'іміц'кі* позбавлений негативної конотації, дає характеристику транспортного апелювання тільки за часом виникнення.

Лексема *бочк'ори* 'довгі сани для перевезення дров' вживається внаслідок вторинної номінації: первісно цим гунгаризмом йменують вид взуття – від угор. *bockor* 'личаки' [Сабадош 2008, с. 30; ЕСУМ, т. 1, с. 240–241]. Диференційними ознаками для вторинного йменування виступають такі характеристики: 'великий розмір', 'менша маневреність' тощо. Спостерігаємо процес термінологізації, оскільки слово у первинному значенні має відтінок зневажливості, під час творення нового значення ця стилістична особливість стирається, номен набуває нових стилістичних особливостей.

Найменування *лаба* 'полоз, та частина саней, що пересувається по снігу' (див. ще закарп. марамор. *лаба* т.с. [Бевка 2004, с. 81]) вживається внаслідок перенесення значення діал. *лаба* 'лапа тварини', 'нога людини' (пор. пол., словац. *laba*, рум. *labă*, угор. *láb* 'лапа') [Сабадош 2008, с. 158] на основі метафоричних зв'язків.

Лексема *качу́лка* (*качу́лка*, *качу́лка*) 'горизонтальна планка, що сполучає передні загнуті частини полозів саней' виникла внаслідок перенесення значення діал. *качу́лка* 'качалка, якою розкачують тканину (білизну), тісто і т.д.' [Сабадош 2008, с. 139] через витягнуту і довгу форму конструкції на санях.

Назву *куг'ут* 'залізний гак на кінці дишля, де укріплюються нашільники' відносять до назв елементів транспорту через метафоричне перенесення значення: гострий залізний гак подібний до фігурки півня, первісно – *ког'ут* 'півень' [Сабадош 2008, с. 146]. На основі трансформованого значення з'явився демінутив *куг'утик*.

Слово *капуца́н* 'ремінна частина збруї, яку накладають коневі на голову і причіпляють до неї віжки' запозичене від пол. діал. *kapucyn* і проходить процес семантичної деривації: первинне значення пол. *kapucyn* 'чернець, який носить капюшон' (від лат. *caputium* та франц. *capuce*) [Brückner 1970, с. 218] або нім. *Kapuziner* [Сабадош 2014, с. 111]. У говірках відбувається двоступеневий процес переосмислення на основі диференційної ознаки 'об'єкт, що одягається на голову' ('чернець' – 'капюшон' – 'упряж на голові коня').

Номен *поголо́ни* 'наочники' виник унаслідок перенесення значення та суфіксації, пор. укр. літ. *пого́н* 'знак розрізнення у вигляді широкої нашивної або накладної смуги, прикріпленої до плечей

військового чи іншого форменого одягу' [СУМ, т. 6, с. 719] за семною ознакою 'парні накладні частини'.

Складена назва *ламбáси на óч'и* містить слово *ламбáси*, вжите внаслідок перенесення значення укр. літ. *лампа́си* 'кольорова смужка з сукна, що нашивається по зовнішньому шву формених штанів' [СУМ, т. 4, с. 443] за визначальною ознакою 'щось накладати на поверхню'. У цьому випадку семантична деривація відбувається шляхом детермінологізації спеціалізованих номенів та подальшої метафоризації й розширення значення слів.

Назва *к'ішка* 'дорога, що пролягає через важкопрохідну місцевість, часто нерозчищена, завалена хмизом, гіллям' виникла внаслідок вторинної номінації, пов'язаної з диференційною ознакою 'місце для проходу звуженої форми': [*йак то в'ін буде йти через ту к'ішку з к'ін'ми* //].

Серед зібраного матеріалу є ряд назв, що виникли внаслідок вторинної номінації на основі асоціативних зв'язків, оскільки «внутрішня форма слова дає інформацію про те, яким чином дана реалія була осмислена і номінована саме цим мовним знаком. Отже, внутрішня форма є поєднувальним елементом між формою та змістом мовної одиниці, пов'язує довербальну та вербальну стадії номінації. Утворення образу-уявлення не є довільними, воно детерміноване індивідуальними, етнічно-культурними та лінгвальними особливостями мовця, серед яких особливості етнічної ментальності, психіки, культура, міфологія, архетипи підсвідомого, особливості конкретної комунікативної ситуації, інтенції мовця і т.ін.» [Головенко 2012, с. 139].

Назва *прірва* 'місце, де закінчується дорога' вживається на основі значення укр. літ. *прірва* 'провалля зі стрімкими урвищами по краях, велика і глибока яма або яр; стрімке урвище' [СУМ, т. 8, с. 108–109]. У свідомості носіїв говірки кінець дороги асоціюється з визначальними ознаками 'стрімке урвище', 'провалля'.

Подібний семантичний процес відбувається із лексемою *зарва* 'місце, де закінчується дорога' (див. ще закарп. борж. *зарва* 'прірва, яма' [Лизанець 2008, с. 273]), що вживається ще у бойк. *зарва* 'обвал, обрив', 'вимитий водою берег, що зсувається' [Матіїв 2013, с. 164], гуц. 'зсув ґрунту, що утворюється після тривалих дощів; прірва' [Піпаш, Галас 2005, с. 63], наддністр. 'крутий схил; провалля' [Шило 2008, с. 124]; це утворення від пол. *zarwa* 'прорив' [Linde, т. 6, с. 757–758].

Номен *дѣбр'а* 'місце, де закінчується дорога' із близьким значенням є нормою укр. літ. мови, пор. *дѣбри* 'зарослі густим непрохідним лісом, чагарником і т.ін. місця' [СУМ, т. 2, с. 228] < псл. **dъbrъ* [ЕСУМ, т. 2, с. 20], пор. ще бойк. *дѣбр'я* 'стрімкий бік гори, горба' [Матіїв 2013, с. 123], гуц. *дѣбр'я* (*дѣбр'а*) 'заросле лісом місце, де пасуть худобу' [Ястремська 2008, с. 292]. Відбувається розширення значення на основі асоціативних міркувань.

Найменування *тун'ік* 'місце, де закінчується дорога' утворене внаслідок семантичної деривації на основі загального значення укр. літ. *тунік* 'непроїждже, непрохідне місце; перешкода для проїз-

ду, проходу' [СУМ, т. 10, с. 321]. Первісно *тун'ік* – суфіксальне утворення від *туній* (< псл. *torъ* т.с.) [ЕСУМ, т. 5, с. 677].

Назви *л'іс*, *пóле*, *травá*, *обл'ух*, *хащч'і*, *р'іка*, *вóда*, *полоні́на* 'місце, де закінчується дорога' вживаються внаслідок вторинної номінації укр. літ. *ліс* [СУМ, т. 4, с. 522–523] (< псл. *lěszъ* т.с. [ЕСУМ, т. 3, с. 265–266]), *пóле* [СУМ, т. 7, с. 61–62] (< псл. *polje* т.с. [ЕСУМ, т. 4, с. 486–487]), *травá* [СУМ, т. 10, с. 218–219] (< псл. *trava / trěva* т.с. [ЕСУМ, т. 5, с. 613]), *обл'іг* 'протягом кількох років не оране, не оброблюване поле' [СУМ, т. 5, с. 526] (від *лежáти* внаслідок усічення основи та префіксації; пор. волин. *обл'іг*, *обл'іг* 'необроблене поле' [Данилюк 1997, с. 88]), *хащч'і* 'густий, непрохідний ліс, чагарник' [СУМ, т. 11, с. 32] (від пол. *chaszczе* 'густий чагарник' [ЕСУМ, т. 6, с. 161]; пор. волин. *хащч'і* 'зарості лісу, кущів' [Данилюк 1997, с. 139–140]), *р'іка* [СУМ, т. 8, с. 574–575] (< псл. *rěka* < **roika* т.с. [ЕСУМ, т. 5, с. 95]), *водá* [СУМ, т. 1, с. 716–717] (< псл. *voda* т.с. [ЕСУМ, т. 1, с. 414]), *полоні́на* [СУМ, т. 7, с. 94] (від *пóле* суфіксальним способом, пор. бойк. *полоні́на* 'безліса ділянка верхнього поясу гір, яка використовується для пасовиська та сінокосу' [Матіїв 2013, с. 368]). Тож на основі вербальних асоціацій мовці йменують місце, де закінчується дорога, назвами водних та інших природних об'єктів, виокремлюючи визначальні ознаки у первинному значенні і переносячи їх на похідне, «внаслідок чого найменування нерідко є закріпленим у конкретній мові результатом суб'єктивного підходу до позначуваних понять чи явищ дійсності. У результаті цього внутрішня форма навіть у складі слів, що виражають тотожні поняття, виявляє різні сторони, різні ознаки предмета чи явища, що іменуються» [Головенко 2012, с. 139].

Номен *бездор'іж'а* у первинному значенні йменує малоприсадатну для їзди дорогу (укр. літ. *бездоріжжя* т.с. [СУМ, т. 1, с. 127]). Унаслідок вторинної номінації йменує місце, де закінчується дорога.

Цікавою є вторинна номінація у складі семми 'великий мішок', представлені складеними назвами *куб'ін'с'кий м'іх*, *куб'ін'с'кий м'іх*, *куб'ан'с'кий м'іх*, *куб'ін'с'кий м'іх*, *китáй'с'кий м'іх*. За асоціативними зв'язками із країнами, звідки раніше могли бути привезені мішки такого розміру, мовці внаслідок вторинної номінації активно використовують ці двокомпонентні найменування, незважаючи на країну походження: [*к'ід' трѣба бѣло дашо т'ашкої носіти / та л'уди брали куб'ін'с'к'і м'іхи // не^в знаву / чом так с'а клікали / лем знаву / шо то такій м'іх бѣоу дас на двáсто к'іл* //]

Номен *солomoжáк* 'великий мішок' у закарпатських говірках первісно вживається зі значенням 'солом'яний матрац', пор. закарп. *солmoжáк*, *солmoжáк*, *солmoжáк*, *салmoжáк*, *салmaжáк*, *сормoжáк* [Дзендзелівський 1966, с. 51], марамор. *солmoжáк* т.с.; від угор. *szalmaszák* т.с. [Сабадош 2008, с. 337]; внаслідок розширення значення відбувається вторинна номінація (на основі диференційної ознаки 'засіб для перенесення сіна, соломи').

Назва *méйнзур* ‘невеликий мішок’ запозичена, ймовірно, через нім. *Mensúr* ‘вимірювання’ від лат. *mensúra* ‘міра, вимірювання’ [ЕСУМ, т. 3, с. 436]; простежуємо перенесення значення за суміжністю: міра, вміст – засіб для перенесення вантажу.

Номен *п'ілка* ‘мішок’ в українських говорах первісно йменує тканину, частину спідниці, пор. лемк. *пілка* ‘оздоблена тканина розмірів 50 × 200 см для перенесення дітей упереді’ [Мушинка 1988, с. 214], гуц. *пілка* ‘половина (четверта частина) спідниці; різнобарвна тканина’ [Піпаш, Галас 2005, с. 139]. Відбувається подвійне перенесення значення за суміжністю: ‘назва поли спідниці’ – ‘тканина’ – ‘мішок, що виготовлений із цієї тканини’ (або ж ‘полотнище’ (на основі диференційної ознаки ‘засіб для перенесення вантажу’) – ‘мішок’).

Лексема *ситіець* ‘великий мішок’ вживається внаслідок перенесення значення за суміжністю: назва тканини *ситець* [СУМ, т. 9, с. 206] – виріб із цієї тканини.

Слово *борн'бўка* ‘рюкзак для перенесення речей’ (див. ще закарп. *бóрн'бўка*, *бурн'бўка* ‘спеціальна солдатська сумка з телячої шкіри’) – суфіксальне утворення від угор. *bornyubúr* ‘теляча шкіра’ [Лизанець 2008]; спостерігаємо процес перенесення первинного значення запозиченого слова за суміжністю: матеріал – предмет.

Назва *кóрман'* ‘візник, той, що править кінним екіпажем’ у закарпатському говорі первісно йменує кермо [Сабадош 2008, с. 150], із такою семантикою – від угор. *kormány* т.с. [Лизанець 2008]. Відбувається повний семантичний зсув на основі диференційної ознаки ‘головний, той, хто керує’.

Процеси вторинної номінації передбачають і наслідки процесу універбації, що «ґрунтується на відношенні семантичної еквівалентності між твірним словосполученням і похідним словом» [Клименко 2004, с. 749].

За словами І. Думчака, «тенденція до універбації – це реалізація одного із загальних законів розвитку лексики, що полягає в подоланні внутрішньої суперечності між єдністю значення і розчленованістю його форми. Універбаційні процеси спрямовані на верифікацію уже наявних номінацій» [Думчак 1998].

Ми розглядаємо універбацію як різновид суфіксального словотворення, що передбачає перетворення складеної назви на однослівний номен із додаванням суфікса, що характеризується семантичною конденсацією атрибутива, тобто містить всі ті визначальні семантичні ознаки, що й словосполучення, він є «виявом вторинного номінування» [Купрікова 2014, с. 159]. Деякі дослідники вказують на можливість різниці у стильовому забарвленні між первинною складеною назвою та універбатом [id.], проте ми такого не спостерігаємо. Серед причин використання таких похідних розглядаємо мовну лаконічність, оскільки «засіб економії передачі інформації допомагає її швидкому сприйманню і запам'ятовуванню» [Думчак 1998, с. 7]. Аналізовані нами універбати є синонімічними до вживаних у говорах складених назв. На думку Т. Щербіної, «спі-

віснування словосполучення й синонімічної йому похідної одиниці репрезентує процес становлення номінації, а відсутність словосполучення-мотиватора до похідного однослівного деривата засвідчує завершення цього процесу» [Щербіна 2017, с. 485].

Виділені нами універбати – похідні від атрибутивних словосполучень із формантами *-ка* (жін. рід), *-ник* (чол. рід), тож суфіксальна універбація є найпродуктивнішим способом (пор. в сх.поділ. гов. [Тищенко 2012, с. 329]).

Серед універбатів у складі назв транспортних комунікацій визначаємо номен *ґрунт'бўка* (*ґрунт'їўка*) ‘дорога без покриття’, що виник внаслідок універбації словосполучень *ґрунто́ва доро́га*, *ґрунто́ва доро́га*, що активно вживаються у закарпатському та інших українських говорах, зокрема півн.волин., півд.поліс. *ґрунтівка*, *ґрунто́вка* т.с. [Антонюк 2009, с. 75], степ. *ґрунто́вка* ‘ґрунтова дорога’, ‘дорога на болоті’ [Громко, Лучик, Поляруш 1999, с. 65], сх.слобож. *ґрунто́ўка* т.с. [Слободян 2017, с. 188]. Із такою ж семантикою поширені назви *земл'анка* – від *зе'мл'анá доро́га*, *воі́єнка* – від *воі́єн:а доро́га*. Останнє складене найменування та універбат характеризуються наявністю вербальних асоціацій, мотивованих словом *в'їїна́*, описують дорогу без покриття, що пов'язана у свідомості людей із воєнними діями. Лексема *р'ін'бўка* утворена шляхом універбації *р'ін'б́ва доро́га* (укр. літ. *рiнь*, *ринь* ‘крупний пісок, гравій, галька і т.ін.’, ‘берег або дно річки з крупного піску, гравію, гальки і т.ін.’ [СУМ, т. 8, с. 575]), йменує дорогу вздовж річки або на місці, де раніше протікала річка.

Універбати *воз'бўка*, *во'зўка* йменують дорогу, призначену для їзди возами, утворені від *возо́ва доро́га*, *возо́ва доро́га*.

Назва *ц'іса́рка* ‘дорога з кам'яним, асфальтовим або цементно-бетонним покриттям, призначена для руху будь-якого безрейкового транспорту’ є універбатом від зафіксованого нами словосполучення *ц'іса́р'с'ка пут'*, якими йменують центральну дорогу в місцевості; під час творення відбуваються фонеморфологічні зміни (усічення суфікса) [Щербіна 2017, с. 486]. Із такою семантикою вживається також в ін. гов., пор. лемк. *ц'іса́рка*, *ц'іса́р'с'ка дро́га* т.с. [Ганудель 2001, № 125], *циса́рка* ‘шосе; битий шлях державного значення’ [Пиртей 2004, с. 334]. Беручи до уваги, що це утворення – від *ц'іса́р'* (< псл. *cěsarъ* – від лат. *Caesar* (первісно власного імені, згодом – титулу)) [ЕСУМ, т. 6, с. 260–261], вважаємо, що номінація відбувається на основі диференційної ознаки ‘головний’. Шляхом універбації утворений і номен *машч'єнка* ‘дорога з асфальтовим покриттям, призначена для руху будь-якого безрейкового транспорту’, що є наслідком семантичної конденсації *машч'єний пут'* (сполучення дієприкметника з іменником) – від *маст'їти*, ймовірно, через характеристику змащування шарів асфальту при укладанні.

Слово *кóпанка* ‘дорога, що пролягає через важкопрохідну місцевість, часто нерозчищена, завалена хмизом, гіллям’ (див. ще закарп. марамор. *кóпанка* ‘дорога-просіка в лісі’ [ДЛАЗ, ч. 2, № 211]) вживається і в інших говорах української мови,

пор. бойк. *кóпанка* ‘дорога, зроблена вручну’ [Матіїв 2013, с. 232], гуц. ‘прокопана лісова, польова стежка’ [Піпаш, Галас 2005, с. 83]. Це універбат, що виражає семантику результату дії.

Гадаємо, що назва *барон'їнка* ‘дорога у лісі, горах’ – універбат, первинний атрибутив у якому мотивований іменником *бар'їн*, беручи до уваги локалізацію лексеми. Так само утворений універбат *бар'їнка* ‘стежка, протоптана доріжка чи спеціально зроблена людьми’.

Лексико-семантична група назв комунікації вантажів має у складі ряд універбатів. Номен *клочанік* ‘великий мішок’ (див. ще закарп. марамор. *клочанік* ‘міх з полотна, зітканого з клочаних ниток’ [Сабадош 2008, с. 145]) утворений від складеної назви *клочаний м'їх*, із атрибутивом *клочаний* пор. укр. літ. *клочяний* ‘зроблений із клоччя’ [СУМ, т. 4, с. 190].

Назви *жаліўник* (*же^лліўник*), *жаліўл'анік* (*жаліўл'анік*, *же^лліўл'анік*) ‘невеликий мішок’ – універбасти від *же^лліўл'аній м'їх* (та фонетичних варіантів): [*жаліўл'ан'ї были ме^лтр'ов'ї / так'ї б'їло / йак жаліўа / так'ї др'ан'ач'ї* //].

За такою ж моделлю утворено універбат *кроп'їўл'анік* т.с. – від *кроп'їўл'аній м'їх* (*кроп'їўл'аній м'їх*) тощо.

Номен *кошанік* ‘великий мішок’ – універбат від *коше^нний*, ймовірно, під впливом *клочанік* (див. вище), пор. подібне утворення бойк. *кошаніця* ‘місце, де косять траву’ [Онишкевич, ч. 1, с. 383]. Універбат *мл'їн:ик* ‘великий мішок’ вживається ще у

гуц. говорі, пор. *мл'їннік* ‘мішок для млива’ [Піпаш, Галас 2005, с. 103].

Висновки. Отже, процес вторинної номінації пов'язаний із використанням наявного у мові слова з іншим значенням. Таке перенесення значення може бути зумовлене рядом асоціацій, що виникають у людини під час світосприйняття (*л'їс, поле, трав'а, обл'їх, хащ'ї, р'їка, вода, полонїна, н'їмїц'кі с'ани, куб'їн'с'кий м'їх, кит'їйс'кий м'їх*). Процес вторинної номінації містить розширення, звуження, зсув значення (*с'їголовок, к'їрман*), метафоричне (*л'їба, кач'їлка, куг'їт, погол'їни, ламб'їси на б'їч'ї*) чи метонімічне перенесення семантики (*н'їлка, м'їнзур*). Також до цього процесу ми відносимо похідні-універбасти, пов'язані з конденсацією семантики слова. Номени, утворені шляхом універбації, мають здатність лаконічно йменувати реалію, не втрачаючи визначальних ознак її семантики (*грунт'їўка, земл'їнка, вой'їнка, во'зуўка, ц'їсар'ка, к'їпанка, жаліўник* (*же^лліўник*), *жаліўл'анік* (*жаліўл'анік, же^лліўл'анік*), *кроп'їўл'анік, кошанік, мл'їн:ик*).

Наше дослідження показує, що процес вторинної номінації є розгалуженим та багатоетапним, поповнює діалектну систему новими значеннями, сприяє появі семантичних зв'язків між лексемами. Номени, утворені шляхом вторинної номінації, активно вживаються носіями говірок та свідчать про динамічний розвиток тематичної групи назв транспорту та комунікацій в українських говорах Закарпаття.

Література

1. Антонок С.В. Народні назви шляхів сполучення Ровенщини. *Українська мова*. 2009. № 3. С. 72–82.
2. Бевка О. Словник-пам'ятник. Діалектний словник села Поляни Мараморощського комітату. Ред. І. Удварі. Ніредьгаза, 2004. 178 с.
3. Ганудель З. Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини: Назви будівництва і транспорту. Пряшів, 2001. Т. III. 216 с.
4. Головенко К. Вторинна номінація та внутрішня форма слова. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. Вип. 105 (1). С. 137–140.
5. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. Київ: Наукова думка, 1984. 228 с.
6. Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. Київ; Кіровоград: РВГЦ КДПУ, 1999. 222 с.
7. Данилюк О.К. Словник народних географічних термінів Волині. Відп. ред. І.М. Железняк. Луцьк: Надстир'я, 1997. 108 с.
8. Дзензелівський Й.О. Ізгласи угорських лексичних нашарувань в українських говорах Закарпатської області УРСР (На матеріалах Лінгвістичного атласу українських народних говорів Закарпатської області УРСР, т. I–III). *Українська лінгвістична географія*. Київ: Наукова думка, 1966. С. 45–75.
9. Дзензелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (України): Лексика. Ужгород, 1958–1993. Ч. I–III.
10. Думчак І.М. Універбація в українській мові: автореф. дис.... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Івано-Франківськ, 1998. 16 с.
11. Етимологічний словник української мови: у 7 т. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.
12. Клименко Н.Ф. Універбація. *Українська мова: енциклопедія*. Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови) та ін. Київ: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2004. С. 749.
13. Краєвська Г.П. Гіпонімія як вияв системності лексики традиційних народних ремесел. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2014. Вип. 50. С. 62–64.
14. Купрікова Г.В. Вторинна номінація як наслідок дії закону економії мовної енергії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2014. Вип. 44. С. 158–159.
15. Лизанець П.М. Українські південнокарпатські говірки Затисся Виноградівського району Закарпатської області. Ужгород: Карпати, 2008. 440 с.

16. Матіїв М.Д. Словник говірок центральної Бойківщини. Київ–Сімферополь: Ната, 2013. 602 с.
17. Мушинка М. Нарис етнографії: Південь. Матеріальна культура. *Лемківщина: Земля, люди, історія, культура*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988. Т. II. С. 213–217.
18. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. Київ: Наукова думка, 1984. Ч. I–II.
19. Пиртей П.С. Короткий словник лемківських говірок. Івано-Франківськ: Сіверсія МВ, 2004. 364 с.
20. Піпаш Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород, 2005. 266 с.
21. Сабадош І.В. Історія української ботанічної лексики (XIX – початок XX ст.). Відп. ред. Л.О. Белей. Ужгород, 2014. 600 с.
22. Сабадош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008. 480 с.
23. Слободян О.В. Географічна народна термінологія українських східнословобожанських говірок Луганщини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Старобільськ, 2017. 228 с.
24. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. I–XI.
25. Тараненко О.О. Номінація. *Українська мова: енциклопедія*. Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови) та ін. Київ: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2004. С. 417–419.
26. Тищенко Т. Явища універбації в лексиці східноподільського ареалу. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Філологія (мовознавство)*. 2012. Вип. 16. С. 325–330.
27. Тропіна Н.П. До питання про сутність лексико-семантичної деривації. *Мовознавство*. 1997. № 1. С. 55–63.
28. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів; Нью-Йорк, 2008. 288 с.
29. Щербина Т.В. Універбації як вияв вторинної номінації в говірках Черкащини. *Діалекти в синхронії та діахронії*. Київ: КММ, 2017. С. 483–492.
30. Ястремська Т.О. Традиційне гуцульське пастухування. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія «Діалектологічна скриня»). 424 с.
31. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1970. 806 s.
32. Linde M. Samuel Bogumił. Słownik języka polskiego. Warszawie, 1807–1814. Т. I–VI.

References

1. Antoniuk S.V. (2009) Narodni nazvy shliakhiv spoluchennia Rovenshchyny [The Folk Names of the Ways of Communication in Rivne Region]. *Ukrainska mova*. № 3. S. 72–82 [in Ukrainian].
2. Bevka O. (2004) Slovnyk-pamiatnyk. Dialektnyi slovnyk sela Poliany Maramoroshskoho komitatu [Dictionary-monument. Dialect Dictionary of Polyany Village, Maramoroshsky District]. Red. I. Udvari. Niredhaza, 178 s. [in Ukrainian].
3. Hanudel Z. (2001) Lihvistychnyi atlas ukrainskykh hovoriv Skhidnoi Slovachchyny: Nazvy budivnytstva i transportu [Linguistic Atlas of Ukrainian Dialects of Eastern Slovakia: Names of Construction and Transport]. Priashiv, T. III. 216 s. [in Ukrainian].
4. Holovenko K. (2012) Vtorynna nominatsiia ta vnutrishnia forma slova [Secondary Nomination and Inner Word Form]. *Naukovi zapysky. Seriia: Filolohichni nauky*. Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka. Vyp. 105 (1). S. 137–140 [in Ukrainian].
5. Hrytsenko P.Yu. (1984) Modeliuvannia systemy dialektnoi leksyky [Modeling of the Dialect Vocabulary System]. Kyiv: Naukova dumka. 228 s. [in Ukrainian].
6. Hromko T.V., Luchyk V.V., Poliarush T.I. (1999) Slovnyk narodnykh heohrafichnykh terminiv Kirovohradshchyny [Dictionary of Folk Geographical Terms of Kirovohrad Region]. Kyiv; Kirovohrad: RVHITS KDPU. 222 s. [in Ukrainian].
7. Danyliuk O.K. (1997) Slovnyk narodnykh heohrafichnykh terminiv Volyni [Dictionary of Folk Geographical Terms of Volyn]. Vidp. red. I.M. Zheliezniak. Lutsk: Nadstyria. 108 s. [in Ukrainian].
8. Dzendzelivskiy Yo.O. (1966) Izohlosy uhorskykh leksychnykh nasharuvan v ukrainskykh hovorakh Zakarpatskoi oblasti URSS [Isoglosses of Hungarian Lexical Layers in the Ukrainian Dialects of the Transcarpathian Region of the Ukrainian SSR]. *Ukrainska lihvistychna heohrafiia*. Kyiv: Naukova dumka. S. 45–75 [in Ukrainian].
9. Dzendzelivskiy Yo.O. Lihvistychnyi atlas ukrainskykh narodnykh hovoriv Zakarpatskoi oblasti URSS (Ukraine): Leksyky [Linguistic Atlas of Ukrainian Folk Dialects of the Transcarpathian Region of the Ukrainian SSR: Vocabulary]. Uzhhorod, 1958–1993. Ch. I–III [in Ukrainian].
10. Dumchak I.M. (1998) Univerbatsiia v ukrainskii movi [Univerbation in the Ukrainian Language]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Ivano-Frankivsk. 16 s. [in Ukrainian].
11. Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy: u 7 t. [The Etymological Dictionary of the Ukrainian Language in 7 t.]. Kyiv: Naukova dumka, 1982–2012. Т. 1–6 [in Ukrainian].
12. Klymenko N.F. (2004) Univerbatsiia [Univerbation]. *Ukrainska mova: entsyklopediia*. Redkol.: V.M. Rusanivskiy, O.O. Taranenko (spivholovy) ta in. Kyiv: Ukr. entsykl. im. M.P. Bazhana. S. 749 [in Ukrainian].
13. Kraievska H.P. (2014) Hiponimiiia yak vyjav systemnosti leksyky tradytsiinykh narodnykh remesel [Hyper-hyponymic Relations as a Manifestation of Systemic Vocabulary of the Traditional Folk Crafts]. *Naukovi*

zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia «Filolohichna». Vyp. 50. S. 62–64 [in Ukrainian].

14. Kuprikova H.V. (2014) Vtorynna nominatsiia yak naslidok dii zakonu ekonomii movnoi enerhii [Secondary Nomination as a Result of Operation of the Language Energy Saving Law]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia «Filolohichna». Vyp. 44. S. 158–159 [in Ukrainian].*

15. Lyzanets P.M. (2008) Ukrainski pivdennokarpatski hovirky Zatyssia Vynohradivskoho raionu Zakarpatskoi oblasti [Ukrainian South Carpathian Dialects of Zatyssia, Vynohradiv District, Transcarpathian Region]. Uzhhorod: Karpaty. 440 s. [in Ukrainian].

16. Matiiv M.D. (2013) Slovnyk hovirok tsentralnoi Boikivshchyny [Dictionary of the Central Boyko's Dialects]. Kyiv–Simferopol: Nata. 602 s. [in Ukrainian].

17. Mushynka M. (1988) Narys etnohrafii: Pivden. Materialna kultura [Essay on Ethnography: South. Material Culture]. *Lemkivshchyna: Zemlia, liudy, istoriia, kultura*. Niu-York; Paryzh; Sydnei; Toronto. T. II. S. 213–217 [in Ukrainian].

18. Onyshkevych M.I. (1984) Slovnyk boikivskykh hovirok: U 2 ch. [Dictionary of Boykos' Dialects: in 2 parts]. Kyiv: Naukova dumka. Ch. I–II [in Ukrainian].

19. Pyrtei P.S. (2004) Korotkyi slovnyk lemkiivskykh hovirok [Short Dictionary of Lemkos' Dialects]. Ivano-Frankivsk: Siversiia MV. 364 s. [in Ukrainian].

20. Pipash Yu.O., Halas B.K. (2005) Materialy do slovnyka hutsulskykh hovirok (Kosivska Poliana i Rosishka Rakhivskoho raionu Zakarpatskoi oblasti) [Materials for a Dictionary of Hutsul Dialects (Kosivska Polyana and Rosishka, Rakhiv District, Transcarpathian Region)]. Uzhhorod. 266 s. [in Ukrainian].

21. Sbadosh I.V. (2014) Istoriia ukrainskoi botanichnoi leksyky (XIX – pochatok XX st.) [History of the Ukrainian Botanical Vocabulary (19th – beginning of 20th centuries)]. Vidp. red. L.O. Belei. Uzhhorod. 600 s. [in Ukrainian].

22. Sbadosh I.V. (2008) Slovnyk zakarpatskoi hovirky sela Sokyrnytsia Khustskoho raionu [Dictionary of Transcarpathian Dialect of Sokyrnytsia Village, Khust District]. Uzhhorod: Lira, 2008. 480 s. [in Ukrainian].

23. Slobodian O.V. (2017) Heohrafichna narodna terminolohiia ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirok Luhanshchyny [Geographical Native Terminology in Ukrainian Eastern Slobozhan Dialects of Luhansk Region]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Starobilsk. 228 s. [in Ukrainian].

24. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 t. [Dictionary of the Ukrainian Language: in 11 t.]. Kyiv: Naukova dumka, 1970–1980. T. I–XI [in Ukrainian].

25. Taranenko O.O. (2004) Nominatsiia [Nomination]. *Ukrainska mova: entsyklopediia*. Redkol.: V.M. Rusanivskyi, O.O. Taranenko (spivholovy) ta in. Kyiv: Ukr. entsykl. im. M.P. Bazhana, 2004. S. 417–419 [in Ukrainian].

26. Tyshchenko T. (2012) Yavyshta univerbatsii v leksytsi skhidnopodilskoho arealu [Phenomena of Univerbation in the Lexicon of the Eastern Podillya Region]. *Naukovi zapysky [Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho]. Seriiia: Filolohiia (movoznavstvo)*. Vyp. 16. S. 325–330 [in Ukrainian].

27. Tropina N.P. (1997) Do pytannia pro sutnist leksyko-semantichnoi deryvatsii [About the Question of the Essence of Lexical-Semantic Derivation]. *Movoznavstvo*. № 1. S. 55–63 [in Ukrainian].

28. Shylo H. (2008) Naddnistrianskyi regionalnyi slovnyk [Naddnistrian Regional Dictionary]. Lviv; Nyu-York. 288 s. [in Ukrainian].

29. Shcherbyna T.V. (2017) Univerbaty yak vyjav vtorynnoi nominatsii v hovirkakh Cherkashchyny [Univerbation as a Mean of Secondary Nomination in Cherkasy Region Dialects]. *Dialekty v synkhronii ta diakhronii*. Kyiv: KMM. S. 483–492 [in Ukrainian].

30. Yastremska T.O. (2008) Tradytsiine hutsulske pastukhuvannia [Traditional Hutsul Herding]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy (Seriiia «Dialektolohichna skrynia»). 424 s. [in Ukrainian].

31. Brückner A. (1970) Słownik etymologiczny języka polskiego [Etymological Dictionary of Polish Language]. Warszawa. 806 s. [in Polish].

32. Linde M. Samuel Bogumił. Słownik języka polskiego [Dictionary of Polish Language]. Warszawie, 1807–1814. T. I–VI [in Polish].

SECONDARY NOMINATION AS A WAY OF FORMATION OF TRANSPORT AND COMMUNICATION NAMES IN THE UKRAINIAN DIALECTS OF TRANSCARPATHIA

Abstract. Semantic derivation is one of the most important ways of replenishing the dialect system on the Ukrainian linguistic soil. The processes that contribute to the enrichment of dialect names include narrowing, expansion, terminologization, determinologization, rethinking of meaning, etc. The purpose of the article is to describe the secondary nomination as a way of replenishing the thematic group of names of transport and communications in the Ukrainian dialects of Transcarpathia. This study is relevant because it shows that such processes lead to the emergence of new meanings, thus revealing the dynamics of the dialect system. The article examines the processes of secondary nomination on the example of names of transport and communications collected by the author independently using the expeditionary method in the Transcarpathian and Hutsul dialects in the Transcarpathian region. The author characterizes each process by analyzing the primary meaning and tracing

the differences based on comparison with the derivative. The processes of expansion (along with the meaning used in the dialect, a new one is actively functioning), narrowing (due to lesser use, one of the meanings is archaized and subsequently disappears), and shift of meaning (due to the nomination of a new concept, only the dominant meaning is preserved, and the rest is erased) are traced. It has been determined that the emergence of secondary semantics allows us to show the peculiarities of the worldview of a dialect speaker, to outline the verbal associations that connect the secondary meaning with the primary one. Thus, it is possible to distinguish differential features and semantic processes on the basis of which reinterpretation takes place, in particular, metaphorical and metonymic transfers of meaning can be traced. The metaphorical reinterpretation takes place as a result of visual or functional similarity, while the metonymic reinterpretation is due to the adjacency of the denoted realities. The article traces the formation of word-universals, which is a way to rationalize nominal units. The words-universals are used as synonyms for attributive phrases, semantically condense the meaning, and therefore belong to the secondary nomination. It is concluded that the process of secondary nomination often contains several interrelated semantic processes. It replenishes the dialect system with new meanings, contributes to the systematic nature of the dialect language and the presence of semantic relations between words.

Keywords: dialectal vocabulary, Ukrainian dialects of Transcarpathia, names of transport, names of communications, semantic derivation, secondary nomination, univerbation.

© Шкурко Г., 2023 р.

Галина Шкурко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; galyna.shkurko@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-4872-3809>

Halyna Shkurko – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; galyna.shkurko@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-4872-3809>

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ ОБШИРИ НАУКОВОГО ГОРИЗОНТУ ПРОФЕСОРА ВАСИЛЯ НІМЧУКА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 81'27:81(092)Німчук

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).483–491

Шумицька Г. Соціолінгвістичні обшири наукового горизонту професора Василя Німчука; кількість бібліографічних джерел – 34; мова українська.

Анотація. У статті узагальнено внесок професора В.В. Німчука в соціолінгвістичну проблематику, зокрема його науковий аналіз деформацій українського мовно-культурного простору в пострадянський період, популяризацію знань про українську мову та умови її функціонування в різні історичні періоди – відповідно формування адекватної суспільної думки з питань взаємодії мови та суспільства, специфіки мовної ситуації в Україні загалом та окремих її регіонів зокрема, причинно-наслідкових зв'язків між мовою та державою, ідеологією, політикою, релігією тощо.

Зауважено, що соціолінгвістичні дослідження в Україні, які почали розвиватися зі здобуттям незалежності, спрямовані на вирішення практичних завдань розширення соціальної бази української мови, повернення їй функціональної повноти, і це впливає передусім зі специфіки мовної ситуації в Україні як постколоніальної та посттоталітарної держави.

Зроблено висновок про значний внесок професора В.В. Німчука в окреслення шляхів подолання кризової мовної ситуації в державі, формування векторів провадження мовної політики на державницьких засадах, розвінчування замаскованих політехнологій, спрямованих на породження різного роду деструктивних процесів в Україні та за її межами. Найбільшою мірою це пов'язано з періодом перебування вченого на посаді директора Інституту української мови НАН України з 1998 до 2008 року, відкриттям у цей час відділу соціолінгвістики в Інституті для всебічного дослідження функціонування мови в суспільстві, а також з численними науковими розвідками професора про явище політичного русинства, мовні взаємозв'язки українців та угорців, мову церкви в Україні та ін.

Акцентовано увагу на тому, що, попри шалений опір, вчений провадив роботу над виробленням нового українського правопису, популяризував знання про українську мову через засоби масової інформації, як альтернативу творенню нових писемних мов пропонував зорганізувати міжнародне наукове товариство шанувальників і захисників українських діалектів і разом із науковцями Ужгородського національного університету втілював цю ідею в життя.

Ключові слова: соціолінгвістика, мовна ситуація, українська мова, український правопис, політичне русинство, мова церкви, засоби масової інформації, В.В. Німчук.

Постановка проблеми. Формування української соціолінгвістики в окрему наукову галузь збігається з постанням України як суверенної держави. Л. Масенко, авторка одного з перших соціолінгвістичних досліджень в Україні, зауважує, що «у попередній період соціолінгвістична проблематика пов'язана з Україною, передусім – з мовною політикою радянського режиму на її теренах, досліджувалася лише в зарубіжній україністиці, зокрема в працях Ю. Шевельова, С. Караванського, В. Чапленка, Р. Смаль-Стоцького [Масенко 2005, с. 4]. Оскільки мовне середовище країни зазнало суттєвих деформацій у попередній колоніальний період, то очевидною стала потреба його наукового аналізу, і роль академічних наукових інституцій, зокрема Інституту української мови, у цьому процесі була визначальною.

Аналіз досліджень. Автори ювілейних наукових розвідок про інтелектуальну спадщину професора В.В. Німчука виокремлюють низку галузей мовознавчої науки, в яких учений успішно працював багато років, окреслюючи нову проблематику та нові шляхи дослідницького пошуку: джерелознавство, діяхронічну діалектологію, ономастику, діалектну дериватологію і стилістику, український глото-, діалектогенез, етимологію, історію української мови та мовознавства, лексикографію, археографію та ін. [Білоусенко 2003, с. 4; Пуряєва 2008, с. 3; Сабадош 2008, с. 136; Мойсієнко 2014, с. 168; Галас 2013, с. 142; Шаркань 2013, с. 98].

Мета статті – узагальнити внесок В.В. Німчука, зокрема як багаторічного очільника вітчизняної

академічної наукової інституції – Інституту української мови Національної академії наук України, в українську соціолінгвістику, популяризацію знань про українську мову та умови її функціонування в різні історичні періоди, формування суспільної думки з питань взаємодії мови та суспільства, причинно-наслідкових зв'язків між мовою та державою, ідеологією, політикою, релігією тощо.

Виклад основного матеріалу. За покликом душі й серця занурений у світ діяхронії (дослідження давніх рукописів і друків), науковець змушений був заглибитися в соціолінгвістичну проблематику, зокрема на синхронному рівні, ставши директором Інституту української мови НАН України 1998 року й віддавши цій праці 10 років життя. У зв'язку з цим, як згадує П. Білоусенко, були й такі, котрі вважали В.В. Німчука кабінетним ученим і не вірили в його успіхи на цій посаді. Однак уже за перші п'ять років керівництва разом з талановитими помічниками В.В. Німчуку вдалося перетворити очолювану ним установу на провідний центр досліджень усіх структурних рівнів української мови – як наслідок, співробітники інституту обрали його директором на новий термін [Білоусенко 2003, с. 14].

Перебування на посаді очільника академічної установи зобов'язувало не тільки до оперативного осмислення подій і явищ сучасності, які не можна було відразу перевірити, а й до активного контактування з представниками соціуму, зокрема медіасфери, що не завжди було приємним, а іноді й боляче зранювало (знаємо про це й з досвіду особистого

спілкування). Проте В.В. Німчук з притаманною йому аргументованою зваженістю популяризує знання про мову через засоби масової інформації: виступає по радіо, на телебаченні, його статті часто друкують добре відомі газети й журнали “Людина і світ”, “Слово”, “Літературна Україна”, “Україна молода”, “Старий замок”, “Столиця” “Українська газета”, “Українське слово” та ін. [Білоусенко 2003, с. 14]. «Німчукова епоха в лінгвістиці», яку В. Мойсієнко характеризує як «транслінгвальну академічну школу вивчення мови не лише в царині мовній зокрема, але й у річищі української культури та історії загалом» [Мойсієнко 2013, с. 165], позначена й тут ваговитими маркерами.

Того ж 1998 року, як член Української національної правописної комісії, В.В. Німчук поновлює роботу над виробленням нового українського правопису [Проект] й одразу потрапляє у вир суспільної критики. Проте й до цієї ситуації підходить із ретельністю справжнього вченого-історика, наполягаючи, з одного боку, що правопис має ґрунтуватися на лінгвістичній, науковій основі; усвідомлюючи, з іншого, що як «українська літературна мова взагалі, так і її правопис були і є предметом уваги політиків, суспільства. За ним пильно стежать патріоти, він є предметом зацікавлення “інтернаціоналістів” (здаймо резолюцію конференції “Діалог культур...”)). З обох боків у пресі з’являються нефахові, некомпетентні міркування й оцінки» [Німчук 2001]. Розуміючи, що бурхлива реакція громадськості була навмисно спровокована, та ще й в умовах погані поінформованості українського суспільства в питаннях рідної мови, а через це – спротиву до нібито «надмірної українізації», уживає заходів, аби підготувати суспільну думку до адекватного сприйняття проблеми, а відтак її компетентного обговорення [Пуряєва 2008, с. 30].

В інтерв’ю О. Гаврошу для місцевого видання «Старий замок» за 2000 р., відповідаючи на питання щодо оцінки мовної ситуації, В.В. Німчук розповів про відділ соціолінгвістики, який якраз тоді відкрили в Інституті для всебічного дослідження функціонування мови в суспільстві та його окремих групах – територіальних, релігійних, освітніх тощо. Характеризуючи мовну ситуацію як постколоніальну, посттоталітарну, а тому без суттєвих зрушень у бік її покращання, В.В. Німчук зауважує водночас, що й причин «для бідкання та йойкання» теж нема: «Це просто Божа милість над Україною, що все так закінчилося. Бо, можливо, якби ми ще одне-два покоління втратили, то денаціоналізація набрала би незворотного характеру. А так воно колись стане на свої місця» [Гаврош 2000а, с. 12].

Акцентуючи увагу на маніпулюванні таким поняттям, як «російськомовне населення», до якого відносили як корінних росіян, які переселилися в Україну, так і українців, котрі в умовах великих міст рідну мову переважно занехаяли, учений на простому прикладі показує суть і наслідки такого впливу: «Нас, закарпатців, завжди вихваляли за те, що ми тисячу років зберігали свою мову. Це, кажуть, прекрасно. Значить, не втратити мову на користь угорців, німців, поляків – це добре. Тоді ж чому позбутися її на користь росіян – це велике благо?! Яка

мені різниця, чиїм підпихачем ставати? Якщо вже я своє трачу, коли перестаю бути частиною власного етносу, мені вже все одно – говорити мовою угорського чи російського колонізатора» [Гаврош 2000а, с. 12]. Як історик мови, який опрацював чимало документів різних історичних епох, професор легко розвінчував маніпулятивні підходи: «У Москві приймаються ухвали, що ми когось утискаємо, коли на всю Росію, де мешкають мільйони українців, нема жодної (!) української школи» [Гаврош 2000а, с. 12].

Чіткої позиції дотримувався стосовно ще одної технології – політичного русинізму: «Часто думають, що якщо я користуюся діалектом, то мене можна укласти в контекст того русинізму, який у потворній формі де-не-де визирає на Закарпатті. Але це абсолютно не так» [Гаврош 2000б, с. 12]. Наголошуючи винятково на політичних цілях паразитування на любові до материнського, місцевого, В.В. Німчук наводив прості, але переконливі аргументи з власного життєвого досвіду: «Я почав ходити до школи за мадярської окупації. Національність мені записали «угрорусській». Вчилися ми за граматику Гарайди – «гарайдовкою». Це була дуже добре замаскована українська мова. Коли Закарпаття воз’єдналося з Україною, в мене не було проблем із літературною мовою. Ми абсолютно не відчували, що переходимо на якусь «іншу» систему. Кажучи по-простому, нам не треба було собі рот вивертати. Адже це та ж сама мова. Звичайно, чогось у нас є більше, чогось менше. Але цим діалекти і відрізняються від літературної традиції» [Гаврош 2000б, с. 12].

Резонно зауважує В. Мойсієнко, що в контексті т. зв. діалектної революції як «намагання піднести й задекларувати рідний діалект як окрему мову», що охопила «останнім часом Європу загалом», а в Україні найбільше виявилася на Закарпатті серед частини носіїв місцевого діалекту української мови, які роблять вперті спроби називати себе окремою «русинською нацією» з окремишньою «русинською» мовою, «Василь Васильович Німчук без перебільшень міг би стати найвідомішим і найдостойнішим носієм цієї «мови», бо свій говір знає найдосконаліше. Однак учений-мовознавець знає більше і бачить дещо глибше: підстав виокремлювати закарпатський діалект в окрему мову є стільки ж, скільки гуцульський, поліський, надсянський... В основі сучасного діалектного розшарування українського мовного ландшафту лежать спільні історичні лінгвальні процеси, які сягають періоду проживання предків сучасних закарпатців з предками інших етнографічних груп українців у Київській Русі. Щоб усвідомити такі, здавалося б, прості істини і не проголошувати український закарпатський діалект окремою мовою, потрібно його любити і знати так, як закарпатець, українець Василь Німчук» [Мойсієнко 2013, с. 172]. І не тільки любити, а й глибоко розуміти підвалини сучасного історико-політологічного дискурсу, робити сміливі прогнози й застереження.

«У демократичній державі, якою є Україна, ніхто не заборонить Петровцю, Годьмашеві, Магочі (на біду, у всіх мадярські прізвища) займатися експериментами. І це було б нерозумно, – розмір-

ковує В.В. Німчук на шпальтах «Новин Закарпаття» 2006 р. – Адже є література діалектами у Франції чи Німеччині. Але де є натуральна потреба, там пишеться і натуральна поезія. А де попереду політична самоціль – там виходить пшик. <...> Любов до материнського слова, до своєї прадідизни, як і любов до рідної дитини, мусить мати розумні межі. Інакше вона може набрати потворних форм і перейти у свою протилежність» [Гаврош 2006, с. 19]. «Магочі вигадав таке: хай буде пряхівська літературна мова, бачванська, ужгородська, мукачівська і т. д., а потім, може, колись вийде спільна. Ніколи такого не було й не буде. Це тільки віддалить одних від інших. Для нас це не має такого значення, бо закарпатці в Україні збереглися й зберуться. Але для тієї частини українства, яка є поза межами України і не має опори в якійсь визнаній традиції чи культурі, це може призвести до денационалізації» [Гаврош 2006, с. 19].

2017 р. в одній зі своїх останніх наукових статей під назвою «Ще раз про «русинський язык» і збереження діалектного середовища», присвяченій явищу політичного русинства на Закарпатті, В.В. Німчук розглядає історію виникнення цієї політичної течії, яку підтримують деякі місцеві видання, а також робить мовний аналіз цих видань, висновкуючи про штучне «конструювання» норми «русинської мови», ґрунтованої на протиставленні її норми української мови. Наголошуючи на тому, що закарпатський діалект має визначальні риси української мови, вчений ще раз чітко артикулює витоки явища: «Не вдаючись у докладну історію русинства як суспільно-культурної течії на території нинішньої Закарпатської області України, нагадаємо, що після окупації Закарпаття фашистською Угорщиною тут на державному рівні влада запланувала створення окремого, відрубного від українців «русинського» народу та відповідної писемно-літературної мови. Цей намір зазнав краху, бо ще в 30-х рр. ХХ ст. серед тутешнього східнослов'янського люду остаточно перемогло усвідомлення себе як частини українського етносу, великою мірою й завдяки праці товариства «Просвіта» та існуванню (хоч нетривалому) автономної Карпатської України у складі Чехословацької Республіки» [Німчук 2017, с. 15].

Зауважмо, що ґрунтовну статтю, присвячену аналізованій проблемі, під назвою «“Кодифікувати” нові літературні мови? Зберегти й захистити українські говори!» вчений опублікував ще 2013 року [Німчук 2013]. У ній, зокрема, йдеться про політичні запити на спроби створення окремих літературних мов на базі діалектів, визнаних українськими в філологічній науці України та поза її межами: «Отже, впродовж майже 20 років точаться розмови про «кодифікацію русинського язика», але досі не створено адекватної (не кажемо вже про наукову) граматики, ні кваліфікованого словника задуманої мови. Причиною цього є не тільки те, що до ідеології русинства не приймали визнані лінгвісти із теренів, які її проповідники вважали своєю базою, але й те, що сама ця ідеологія вийшла не із внутрішнього етнічно-мовного середовища, а була привнесена ззовні (колись це дослідники з'ясують до кінця). Вона має яскраво виражений політичний характер

і паразитує на любові населення Карпатського регіону до всього оригінального (насамперед – мови), що є в його житті (особливо – духовному). Політичність ідеології русинства, на жаль, не розгледіли поодинокі авторитетні і знані творчі особистості з регіону Карпат, щирі патріоти своїх країв. <...> Парадокс, але на віртуальну «русинську мову» поширюється дія Закону України «Про засади державної мовної політики» (№ 5029 VI), що набув чинності 10.08.2012 р.!» [Німчук 2013, с. 20].

Як носій одного з найархаїчніших і самобутніх закарпатських діалектів (верхньонадборжавського, або північномараморського), науковець тонко відчуває причини, через які населення регіону може підтримувати політичні маніпулятивні технології й несвідомо: «Відчуття соціально-мовного дискомфорту без материнського діалекту, прагнення зберегти його як знаряддя спілкування між відповідними великими чи меншими групами населення певної території, намагання використовувати говір як засіб самовираження та самоідентифікації, інстинктивне побоювання втратити його, намагання оберегти його від занепаду та зникнення може мати різні вияви – від принципового вживання діалекту (говору) в спілкуванні зі «своїми» на малій батьківщині і в говірковому чи національному літературно-мовному середовищі до вимоги надання діалектові статусу окремішньої літературної мови або близького до літературно-писемного» [Німчук 2013, с. 21].

Як альтернативу творенню нових писемних мов науковець пропонує зорганізувати міжнародне наукове товариство шанувальників і захисників українських діалектів: «Замість параду «нормативних», «кодифікаційних» граматик і словників фахівці мають створити науково-популярні праці про конкретні діалекти, укласти діалектні лексикони, заохочувати громадян до засвоєння та активного вживання рідних говорів, закликати їх до записування усної народної творчості, збирання лексичних та фразеологічних скарбів народу тощо. Так зберігатиметься і єдність нації, і неповторність її складових частин, зникне загроза глототомії (поділу мови). Не потрібно створювати кафедри русинських мов, літератур, а у відповідних вишах необхідно читати великі спецкурси, присвячені конкретним діалектам і регіональним літературам» [Німчук 2013, с. 23].

І така ініціатива була підтримана в Ужгородському університеті: 21 квітня 2017 р. під час наукової конференції В.В. Німчук, тоді завідувач відділу історії української мови Інституту української мови НАН України, розповів про заснування Всеукраїнської громадської організації «Товариство шанувальників і захисників говорів української мови» саме в Ужгороді [Шипович, Завадяк 2017]. Однак, на думку Г. Яворської, реалістичність практичного впровадження моделі, запропонованої В.В. Німчуком, в Україні на сьогодні є не надто високою: у ситуації нагальної потреби підтримки функції української мови як державної в мовній політиці на перший план виходить не діалект, а літературна мова, яка має вживатися у формальних (офіційних) ситуаціях спілкування [Яворська 2017, с. 27].

Що із запланованого вченим буде втілене в життя, а що ні, – життя покаже. Уже створена в рамках роботи Товариства одним із найближчих учнів і послідовників професора В.В. Шарканем у співпраці з фахівцями у сфері ІТ-технологій Інтерактивна карта діалектів [Інтерактивна 2016–2023] є новим дослідницьким інструментом, доступним для всіх учених України, для провадження передусім діалектологічних студій. Розроблена технологія, однак, має не тільки наукове, а й ширше суспільне значення, адже може сприяти збереженню в умовах глобалізації нематеріальних культурних цінностей, зокрема місцевих особливостей мовлення; розробка також цікава з погляду туризму – як платформа, на якій репрезентовано місцеву мовну специфіку; за умови масштабування проєкту на інші країни – здатна стати платформою для міжкультурної комунікації і для відображення мовної інтерференції в країнах Центральної та Східної Європи [Мица, Шумицька, Шаркань, Венжинович, Дулішкович 2022]. Іншими словами, інноваційний, зокрема й соціолінгвістичний, інструмент у дії – допомагає продовжувати й розвивати ідеї В.В. Німчука.

Протягом 1998–2001 рр. В.В. Німчук був членом ради з питань мовної політики при Президентові України. Незважаючи те, що під час передвиборчої кампанії Президента Л. Кучми в 1994 р. вперше було розіграно «російську карту»: попри боротьбу з корупцією, найважливішою метою проголосили захист російської мови та надання їй статусу офіційної, а кожен крок, спрямований на розширення функцій української мови, супроводжувався опором з боку орієнтованої на росію частини політикуму, певних успіхів в утвердженні української мови як державної таки було досягнуто – розширилася сфера її вжитку в адміністрації, в освіті, в науці, з'явилося більше української преси й книжок, у вишах був упроваджений обов'язковий іспит з української мови й обов'язковий курс ділового українського мовлення тощо [Масенко 2010, с. 144]. Очевидно, що роль В.В. Німчука та інших свідомих патріотів у цьому процесі була визначальною. Про це свідчать і публічні заяви в медіа, зокрема звернення до голови комітету Верховної Ради України з питань державності і культури, що з'явилося в пресі 2005 р. й було підписане директором академічного інституту: «Інститут української мови НАН України вважає за свій обов'язок відреагувати на глибоке занепокоєння громадськості спробами докорінної ревізії основ політики національного відродження, які здійснюються певними силами законотворців у Верховній Раді. Намір нав'язати Україні двомовність, зробити мову українського громадянства необов'язковою для застосування у найважливіших суспільних сферах і тим самим заблокувати мовну консолідацію українського суспільства виразно виявив себе в кількох законопроєктах білоруського взірця. Зокрема суспільне збурення останнім часом посилює ініціатива голови Соцпартії О. Мороза щодо запровадження офіційної багатомовності (по суті – двомовності), яка аргументується «еволюційними процесами в мовному середовищі» (читай: посиленням зросійщення в Україні внаслідок створення для цього сприятливих умов режимом Л. Кучми).

Можна очікувати різкого загострення мовних конфліктів, якщо шлях до відродження української мови на її споконвічних теренах буде перекрито у такий підступний спосіб» [Німчук 2005].

Дослідивши зміст зазначеного документа (законопроєкт О. Мороза, зареєстрований у Верховній Раді за № 3410-8 21 січня 2005 р.), Інститут української мови НАН України, як експертна державна установа, дійшов низки важливих висновків: про те, що розрізнення понять державної та офіційної мови суперечить Конституції України та рішенню Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року за № 10-рп/99 про офіційне тлумачення 10-ї статті Конституції України (державна, тобто офіційна, мова виступає як єдине, нероздільне поняття); про те, що в унітарній державі, якою є Україна, корінні народи і національні меншини не утворюють національно-територіальних автономій, а їхні мови (за винятком АР Крим) не є мовами місцевого самоврядування, що були б обов'язковими для вивчення в школах іншими етносами, – таке право логічно випливає лише зі статусу державної мови – української; про те, що Законопроєкт багатьма положеннями денационалізує російську мову і вившує її у правах над мовами інших національних меншин, а це суперечить 10-ій статті Конституції України, за якою всі мови національних меншин мають рівні права, а державною мовою в Україні є одна – українська [Німчук 2005, с. 4]; та інших, які не втратили актуальності й дотепер.

Проте й сьогодні, в умовах повномасштабної війни росії проти України, Товариство угорської культури Закарпаття (КМКС) продовжує «тривожитися» фактом нібито «обмеження прав щодо використання мови (угорської), зокрема у сфері освіти, а стосовно правових обмежень новоприйнятого закону про нацменшини ТУКЗ-КМКС спільно із закарпатськими угорськими професійними організаціями та організаціями із захисту інтересів підготувало експертний висновок, спрямувавши його до європейських органів [Заява 2023]. І це в той час, як результати державного контролю за застосуванням державної мови відділом з питань освіти Берегівської районної державної адміністрації, проведеного наприкінці 2022 р. відповідно до рішення Уповноваженого із захисту державної мови, виявили низку порушень чинного законодавства: зокрема, в більшості зі 108 шкіл Берегівського району Закарпаття функціонують класи з угорською мовою навчання поряд з державною, але у 37 з них не утворено жодного класу, в яких навчання відбувалося б лише державною мовою [На Закарпатті 2023]. Як бачимо, В.В. Німчук бачив ці проблеми наскрізно й системно – відповідно й реагував.

Саме В.В. Німчук, який неодноразово звертався до проблеми мовних взаємозв'язків українців та угорців і добре знався на цьому питанні, як директор Інституту української мови ініціював 2012 р. проведення конференції «Українсько-угорські міжмовні контакти: минуле і сучасність» на базі кафедри філології Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці ІІ. Місце проведення конференції (м. Берегово), як зазначає у звіті Є. Барань, було обрано з огляду на розташування навчального за-

кладу на помежів'ї українських та угорських етнічних і мовних територій [Барань 2013, с. 141].

У пленарній доповіді на тему «До витоків українсько-угорських контактів: угорці в давньому Києві та його околиці» вчений розповідав про місце у Києві, де проходили угорці до віднайдення батьківщини, урочище, яке й досі називають Угорське [Барань 2013, с. 142]. З цього приводу Є. Барань пише: «Організатори були приємно здивовані, що навіть така, здається, вузька проблематика українського та угорського мовознавства, як українсько-угорські міжмовні контакти, збирала понад п'ятдесят фахівців з різних вишів України та Угорщини» [Барань 2013, с. 145]. Очевидно, що ключову роль у цьому процесі зіграв науковий авторитет ученого, який добре розумів важливість проблеми [A Magyar 2012].

Турбувала В.В. Німчука ще одна суспільно важлива проблема – мова церкви в Україні. Учений чи не перший в українському мовознавстві на початку 1990-х років розпочав вивчення української мови як священної: цьому присвячені його праці «Українська мова – священна мова» (1992), «Молитви наша не презри... Проблема богослужбової мови» (1997), «Уцерковлення новоукраїнської літературної мови (Православ'я)» (1998), «Українська мова в християнських храмах» (2000), «Християнство й українська мова» (2001) та низка інших. Особливо його хвилювала проблема русифікації закарпатсько-українського варіанту церковнослов'янської мови у рідному краї [Шаркань 2013, с. 101], який, на думку науковця, «базується на місцевій традиції й живому мовленні тутешніх українців-русинів» [Німчук 1997, с. 38]. Учений не має сумніву, що християнська обрядовість і церковнослов'янська мова, яка функціонувала й функціонує в Церкві Підкарпаття, – святоволодимирська, київська [Німчук 1997, с. 38].

На важливість саме соціолінгвістичного аспекту такого роду досліджень вказує сам В.В. Німчук у статті «Християнство й українська мова»: «У зв'язку з тим, що велику частину молитов мільйони віруючих людей знають напам'ять, промовляють щодня, а сотні тисяч або мільйони парафіян є учасниками церковних відправ у неділі, свята й будні, конфесійні тексти не можуть бути справою суто церковною. Вони є великою мірою проблемами функціонування української мови, торкаються культури й чистоти її, сталості норм, отже, мають і чисто світський аспект» [Німчук 2001, с. 27]. В.В. Німчук чітко вказує на політичний підтекст ситуації, яка склалася з богослужбовими мовами в Україні: «Уведенню української мови в християнські відправи заперкло супротивилися представники ієрархії Російської православної церкви в Україні з міркувань не релігійних, а політичних. Проти її уцерковлення вони організували розгнуждану пропаганду, розраховану на неосвічену масу й невігласів, називали українську мову собакою, базарною, придатною тільки лягати, казали, ніби вона невгодна Богу й заборонена Богом» [Німчук 2001, с. 21]. Водночас наполягає на важливості уцерковлення мови народу, іменем якого церква себе називає: «Як відомо, розвиток україн-

ської культури XVI – XVIII ст. відбувався у важких умовах: розділеність території України між чужими державами, крім періоду Гетьманщини другої пол. XVII – третьої чверті XVIII ст., церковно-релігійна роз'єднаність. Однак єдина духовна спадщина, зокрема церковнослов'янська мова української редакції, українська писемно-літературна мова, розвиток і функціонування яких невіддільні від християнства, не дали розпастися українському етносові на різні народності, гуртували єдину українську свідомість, створювали українську духовну державу» [Німчук 2001, с. 17].

З цього приводу Б. Галас зауважує, що вчений намагався науковими аргументами, силою своїх знань привернути увагу громадськості до джерел небажаних, згубних для української мови впливів і знайти спільників у протистоянні руйнівним тенденціям, що нарастають і завдають шкоди утвердженню української мови і традицій українського народу в богослужбній культурі, – і ці його думки брали до уваги на найвищому церковноієрархічному рівні [Галас 2013, с. 145].

«Якщо ієрархія УПЦ (МП) на сучасному етапі не наважується закликати парафіян до молитви рідною українською мовою, переконувати їх у перевазі живомовних відправ, то вона, заради історичної правди й для загоєння кривд, нанесених українській духовності, могла б повернути в храми хоча б українську вимову церковнослов'янських текстів», – наполягає В.В. Німчук 2001 р. [Німчук 2001, с. 30]. Проте впродовж останніх років у богослужбовій практиці на Закарпатті почастишали випадки прочитання церковнослов'янських текстів не за місцевою традицією, а з використанням особливостей вимови, які характерні для російської редакції церковнослов'янської мови. Це виявляється не тільки в озвученні літери ґ «ять» як [ѣ], а й у пом'якшенні в ряді випадків приголосних перед голосними звуками переднього ряду, читанні літери г не як фрикативного, а як проривного звука тощо [Шаркань, Шумицька 2019, с. 647–648].

Ці та інші риси слугують русифікації закарпатської (української) редакції церковнослов'янської мови. У той час, як на українських етнічних землях, зокрема й на Закарпатті, склалася майже тисячолітня традиція прочитання ґ як [i] в церковнослов'янських текстах, і її дотримувалися навіть представники русофільського напрямку в XIX – на початку XX ст. [Шаркань, Шумицька 2019, с. 653].

Зрозуміло, що йдеться про ще одну політтехнологічну стратегію, яка давала, на жаль, її творцям і реалізаторам на території України непогані результати. Тільки на другому році повномасштабної війни на території України слідчі СБУ скерували до суду обвинувальний акт щодо настоятеля Христо-Воздвиженського кафедрального собору в Ужгороді, який підозрюється в розпалюванні релігійної ненависті: священника-сепаратиста Дмитра Сидора звинувачують за статтею 161 (порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань та за іншими ознаками) Кримінального кодексу України [Настоятель Ужгородського собо-

ру 2023]. Попри нібито усвідомлення загрози, мапа церков московського патріархату в Україні і далі є розлогою [Богданьок 2023].

Колеги В.В. Німчука в Інституті української мови, зокрема соціолінгвістична група відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, продовжують активно працювати над дослідженням стану функціонування української мови в суспільстві, створенням бази даних зразків усного мовлення, поширенням знань про українську мову та соціолінгвістичні процеси, пов'язані з нею, в українському суспільстві й за кордоном [Соколова 2019]. Без їх наукових статей не обходиться жодне число «Української мови» – академічного науково-теоретичного журналу з українського мовознавства, заснування якого ініціював 2001 р. В.В. Німчук, пропрацювавши його головним редактором протягом 2001–2017 рр. Його ж стараннями було створено Наукову раду «Українська мова», яка координує лінгвоукраїністичні студії в Україні, налагоджено наукову співпрацю Інституту з багатьма провідними україністичними кафедрами й науковими центрами в Україні та поза її межами, зокрема й соціолінгвістичними [Пуряєва 2017, с. 164].

«Німчук – це Майдан у найглибиннішому його сенсі, – написала 2015 р., коли працювали з колегами та студентами над створенням документального фільму «Вимір справжності», присвяченого професорові, члену-кореспонденту НАН України Василю Німчуку. – Потрапивши на Майдан, буквально розчинився у спорідненому середовищі, себе з ним фактично ототожнив, віднайшов себе у ньому, як віднаходить себе доросла людина у своїй дитині чи в собі-дитині» [Шумицька 2015, с. 40]. Мабуть, це найпевніша ознака соціолінгвіста – вийти в соціум і зробити замір функціонування в ньому мови. Десь тоді благословився й мій соціолінгвістичний шлях, за що безмежно вдячна дорогому академіку

Василіо Васильовичу Німчуку. Обставини склалися так, що цей статус не підтверджено документально, але люди такого рівня цього й не потребують. Він ним став. Наш народний академік. З його ключовими концептами: «рідна земля» – «церква» (читай віра, а не політика) – «наука».

Висновки. Соціолінгвістичні дослідження в Україні, які почали розвиватися зі здобуттям незалежності, спрямовані на вирішення практичних завдань розширення соціальної бази української мови, повернення їй функціональної повноти. Це впливає передусім зі специфіки мовної ситуації в Україні як постколоніальної й посттоталітарної країни.

Внесок професора В.В. Німчука в окреслення шляхів подолання кризової мовної ситуації в країні, формування векторів провадження мовної політики на державницьких засадах, розвінчування замаскованих політтехнологій, спрямованих на породження різного роду деструктивних процесів в Україні та за її межами, очевидний. Найбільшою мірою це пов'язано з періодом перебування вченого на посаді директора Інституту української мови НАН України з 1998 до 2008 року, відкриттям у цей період відділу соціолінгвістики в Інституті для всебічного дослідження функціонування мови в суспільстві, а також дослідженнями науковця, пов'язаними з аналізом явища політичного русинства, мовних взаємозв'язків українців та угорців, мови церкви в Україні та ін.

Попри шалений опір, вчений провадив роботу над виробленням нового українського правопису, популяризував знання про мову через засоби масової інформації, як альтернативу творенню нових писемних мов пропонував зорганізувати міжнародне наукове товариство шанувальників і захисників українських діалектів і разом із науковцями Ужгородського національного університету втілює цю ідею в життя.

Література

1. Барань С. Міжнародна наукова конференція «Українсько-угорські міжмовні контакти: минуле і сучасність» (м. Берегове, 18–19 жовтня 2012 р.). *Українська мова*. 2013. № 2 (46). С. 141–145.
2. Білоусенко П.В. В. Німчук – учений, наставник, організатор науки. *Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. Житомир, 2003. Вип. 10. С. 4–14.
3. Богданьок О. Скільки церков УПЦ МП перейшли до ПЦУ у 2023 році – дослідження Оpendатабот. *Суспільне. Новини*. URL: <https://suspilne.media/440769-skilki-cerkov-upc-mp-perejsli-do-pcu-u-2023-roci-doslidzenna-opendatabot>.
4. Гаврош О. Мову творить народ, а не політики! *Новини Закарпаття*. 2006. № 135–136. С. 19, 21.
5. Гаврош О. Порятунк української мови можливий лише в рідній державі. *Старий замок*. 2000. 12 жовтня. С. 12.
6. Гаврош О. Я закоханий у закарпатський діалект. *Старий замок*. 2000. 19 жовтня. С. 12.
7. Галас Б.К. Vivat academia! Vivat Noster Professor! До 80-річчя від дня народження В.В. Німчука. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Збірник наукових праць*. Ужгород, 2013. Вип. 18. С. 141–146.
8. Заява загальних зборів ТУЗК-КМКС. *Карпатський об'єктив*. 22.04.2023. URL: <http://life.ko.net.ua/?p=145926>.
9. Інтерактивна карта діалектів української мови. URL: <https://dialectmap.org>.
10. Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики. Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2010. 243 с.
11. Масенко Л.Т. Українська мова в соціолінгвістичному аспекті: автореф. дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2005. 40 с.
12. Міца О.В., Шумицька Г.В., Шаркань В.В., Венжинович Н.Ф., Дулішкочевич Г.І. Інтерактивна карта діалектів як інструмент фахової підготовки студентів філологічних спеціальностей. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2022. 88(2). С. 126–138. URL: <https://doi.org/10.33407/itlt.v88i2.4787>

13. Мойсієнко В.М. В.В. Німчук у лінгвоукраїністиці (До 80-річчя з дня народження В.В. Німчука). *Українська мова*. 2013. № 3 (47). С. 165–173.
14. На Закарпатті в школах виявлені проблеми в організації навчання державною мовою. *Сайт Уповноваженого із захисту державної мови*. URL: <https://mova-ombudsman.gov.ua/news/na-zakarpatti-v-shkolakh-vyjavleni-problemy-v-orhanizatsii-navchannia-derzhavnoiu-movoioiu>.
15. Настоятель Ужгородського собору УПЦ МП Дмитро Сидор постане перед судом. *Mukachevo.net*. 28.04.2023. URL: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/4993737>
16. Німчук В. Слово про проблеми українського правопису. *Літературна Україна*. 2001. 11 січня. URL: <https://r2u.org.ua/node/123>
17. Німчук В. Спроба ревізії Конституції. *Літературна Україна*. 2005. № 14. С. 4.
18. Німчук В.В. Експертний висновок про проект під назвою «Концепція державної мовної політики України», поданий на розгляд урядових та наукових установ Державним комітетом телебачення і радіомовлення України за № 5428/23/5-1 від 26.11.2005. *Донецький Вісник наукового товариства ім. Шевченка: Мова. Література – Донецьк: Український культурологічний центр*. 2006. Т. 11. С. 102–103.
19. Німчук В.В. «Кодифікувати» нові літературні мови? Зберегти й захистити українські говори!». *Українська мова*. 2013. № 3. С. 3–24.
20. Німчук В.В. Молитви наша не презри: Проблеми богослужбової мови. *Карпатський край. Річник* 7. 1997. № 6–10 (117). С. 37–51.
21. Німчук В.В. Українська мова як державна в Україні. *Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. «Українська мова як державна в Україні» (в рамках акції «Передаймо нащадкам наш скарб – рідну мову»)*. Ред.-упоряд. К.Г. Городенська; вступ. слово В.В. Німчука; НАН України, Ін-т укр. мови, Всеукр. т-во «Промісвіт» ім. Тараса Шевченка. Київ: Довіра, 1999. 98 [1] с.
22. Німчук В.В. Християнство й українська мова. *Українська мова*. 2001. № 1. С. 11–30.
23. Німчук В.В. Ще раз про «Русинський язук» і збереження діалектного середовища. *Українська мова*. 2017. № 3 (63). С. 15–24.
24. Проект правопису 1999 року. *Вікіпедія*. https://uk.wikipedia.org/wiki/Проект_правопису_1999_року.
25. Пуряєва Н. Пам'яті члена-кореспондента НАН України Василя Васильовича Німчука (06.07.1933 – 26.11.2017). *Українська мова*. 2017. № 4 (64). С. 161–165.
26. Пуряєва Н.В. Професор Василь Васильович Німчук: у напрямку ad fontes. *Василь Васильович Німчук: Біобібліографія до 75-річчя*. НАН України. Інститут української мови. Упорядники Ю.В. Осінчук, Н.В. Пуряєва. Київ, 2008. С. 3–44.
27. Сабадош І.В. Мовознавець зі світовим іменем (До 75-річчя від дня народження В.В. Німчука). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Ужгород, 2008. Вип. 18. С. 135–138.
28. Соколова С.О. Актуальні проблеми сучасної української соціолінгвістики. *Українська мова*. 2019. № 1 (69). С. 36–44.
29. Шаркань В. Мовознавець від Бога. До 80-річчя Василя Німчука. *Календар «Просвіти» на 2013 р.* Ужгород, 2013. С. 98–102.
30. Шаркань В., Шумицька Г. Звукове значення букви «язь» у закарпатській церковній традиції. *Наукові записки богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архімандрита Василя (Проніна)*. 2019. Вип. 6. С. 646–657.
31. Шипович Ю., Завадяк В. На філфаку відбулася «традиційно нетрадиційна» науково-практична конференція студентів та аспірантів до річниць Івана Чендея та Петра Скунця. *Медіацентр УжНУ*. 21.04.2017. URL: https://mediacenter.uzhnu.edu.ua/news/na_filfaku_projshla_tradicijno_netradicijna_naukovo_praktichna_konferencija_studentiv_ta_aspirantiv/2017-04-21-6811
32. Шумицька Г. Німчукові Майдани. *Екзиль. Науково-мистецький часопис*. 2015. № 4 (19). С. 38–40.
33. Яворська Г.М. Мовні наративи та їхня роль у русинському питанні. *Стратегічні пріоритети. Науково-аналітичний чотвартальний збірник. Серія: Політика*. 2017. № 1 (42). С. 24–30.
34. A magyar – ukrán nyelvi karpcsolatok múltja és jelene. Nimcsuk Vaszil előadása. *Rákóczi-főiskola*. 2012. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=BBYVf69hAxM>.

References

1. Baran Ye. (2013) Mizhnarodna naukova konferentsiia «Ukrainsko-uhorski mizhmovni kontakty: mynule i suchasnist» [International Scientific Conference «Ukrainian-Hungarian Interlingual Contacts: Past and Present»] (m. Berehove, 18–19 zhovtnia 2012 r.). *Ukrainska mova*. № 2 (46). S. 141–145 [in Ukrainian].
2. Bilousenko P.V. (2003) V. Nimchuk – uchenyi, nastavnyk, orhanizator nauky [B. Nimchuk is a Scientist, Mentor, and the Organiser of Science]. *Volyn-Zhytomyrshchyna. Istoryko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem*. Zhytomyr. Vyp. 10. S. 4–14 [in Ukrainian].
3. Bohdanok O. (2023) Skilky tserkov UPTs MP pereishly do PTsU u 2023 rotsi – doslidzhennia Opendatobot [How Many Churches of the UOC-MP Moved to the OCU in 2023 – Opendatobot Research]. *Suspilne. Novyny*. URL: <https://suspilne.media/440769-skilki-cerkov-upc-mp-perejsli-do-pcu-u-2023-roci-doslidzhennia-opendatobot> [in Ukrainian].
4. Havrosh O. (2006) Movu tvoryt narod, a ne polityky! [Language is Created by People, not Politicians] *Novyny Zakarpattia*. № 135–136. S. 19, 21 [in Ukrainian].

5. Havrosh O. (2000) Poriatunok ukrainskoi movy mozhlyvyi lyshe v ridnii derzhavi [The Ukrainian Language Can Only Be Saved in its Native Country]. *Staryi zamok*. 12 zhovtnia. S. 12 [in Ukrainian].
6. Havrosh O. (2000) Ya zakokhanyi u zakarpatskyi dialect [I am in Love with the Transcarpathian Dialect]. *Staryi zamok*. 19 zhovtnia. S. 12 [in Ukrainian].
7. Halas B.K. (2013) Vivat academia! Vivat Noster Professor! Do 80-richchia vid dnia narodzhennia V.V. Nimchuka [On the 80th Anniversary of V.V. Nimchuk's Birth]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva. Zbirnyk naukovykh prats*. Uzhhorod. Vyp. 18. S. 141–146 [in Ukrainian].
8. Zaiava zahalnykh zboriv TUZK-KMKS [Statement of the General Meeting of Tuzk-KMKS] (2023). *Karpatskyi obiektiv*. URL: <http://life.ko.net.ua/?p=145926> [in Ukrainian].
9. Interaktyvna karta dialektiv Ukrainy [Interactive Map of Ukrainian Language Dialects]. URL: <https://dialectmap.org> [in Ukrainian].
10. Masenko L. (2010) Narysy z sotsiolingvistyky [Essays on Sociolinguistics]. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». 243 s. [in Ukrainian].
11. Masenko L.T. (2005) Ukrainska mova v sotsiolingvistychnomu aspekti [Ukrainian Language in the Sociolinguistic Aspect]: avtoref. dys. ... dokt. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kyiv. 40 s. [in Ukrainian]
12. Mitsa O.V., Shumytska H.V., Sharkan V.V., Venzhynovych N.F., Dulishkovych H.I. (2022) Interaktyvna karta dialektiv yak instrument fakhovoi pidhotovky studentiv filolohichnykh spetsialnosti. [Interactive Map of dialects as a Tool for Professional Training of Students of Philology]. *Informatsiini tekhnologii i zasoby navchannia*. 88(2). S. 126–138. URL: <https://doi.org/10.33407/itlt.v88i2.4787> [in Ukrainian].
13. Moisiienko V.M. (2013) V.V. Nimchuk u lingvoukrainistytsi (Do 80-richchia z dnia narodzhennia V.V. Nimchuka) [Nimchuk in Linguo-Ukrainian Studies (To the 80th Anniversary of V.V. Nimchuk's Birth)]. *Ukrainska mova*. № 3 (47). S. 165–173 [in Ukrainian].
14. Na Zakarpatti v shkolakh vyjavleni problemy v orhanizatsii navchannia derzhavnoiu movoiu (2023) [In Zakarpattia, Problems Have Been Identified in Schools with the Organization of Teaching in the State Language]. *Sait Upovnovazhenoho iz zakhystu derzhavnoi movy*. URL: <https://mova-ombudsman.gov.ua/news/na-zakarpatti-v-shkolakh-vyjavleni-problemy-v-orhanizatsii-navchannia-derzhavnoiu-movoiu> [in Ukrainian].
15. Nastoiatel Uzhhorodskoho soboru UPTs MP Dmytro Sydor postane pered sudom (2023) [Rector of Uzhhorod Cathedral of the UOC-MP Dmytro Sydor to Appear in Court]. *Mukachevo.net*. URL: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/4993737> [in Ukrainian].
16. Nimchuk V. (2001) Slovo pro problemy ukrainskoho pravopysu [A Word on the Problems of Ukrainian Spelling]. *Literaturna Ukraina*. 11 sichnia. URL: <https://r2u.org.ua/node/123> [in Ukrainian].
17. Nimchuk V. (2005) Sproba revizii Konstytutsii [An Attempt to Revise the Constitution]. *Literaturna Ukraina*. № 14. S. 4 [in Ukrainian].
18. Nimchuk V.V. (2013) «Kodyfikuvaty» novi literaturni movy? Zberehty y zakhystyty ukrainski hovory! [«Codify» New Literary Languages? Preserve and Protect Ukrainian Dialects!]. *Ukrainska mova*. № 3. S. 3–24 [in Ukrainian].
19. Nimchuk V.V. (2006) Ekspertnyi vysnovok pro proekt pid nazvoiu «Kontseptsiiia derzhavnoi movnoi polityky Ukrainy», podanyi na rozghliad uriadovykh ta naukovykh ustanov Derzhavnym komitetom telebachennia i radiomovlennia Ukrainy za № 5428/23/5-1 vid 26.11.2005 [Expert Opinion on the Project Entitled “Concept of the State Language Policy of Ukraine”, Submitted to Governmental and Academic Institutions by the State Committee for Television and Radio Broadcasting of Ukraine under No. 5428/23/5-1 of 26 November 2005]. *Donetskyi Visnyk naukovoho tovarystva im. Shevchenka: Mova. Literatura – Donetsk: Ukrainskyi kulturolohichnyi tsentr*. T. 11. S. 102–103 [in Ukrainian].
20. Nimchuk V.V. (1997) Molytvy nasha ne prezry: Problemy bohosluzhbovoi movy [Do not Despise Our Prayers: Problems of Liturgical Language]. *Karpatskyi kraj. Richnyk* 7. № 6–10 (117). S. 37–51 [in Ukrainian].
21. Nimchuk V.V. (1999) Ukrainska mova yak derzhavna v Ukraini [Ukrainian as the State Language in Ukraine]. *Zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt. konf. «Ukrainska mova yak derzhavna v Ukraini» (v ramkakh aktsii «Peredaimo nashchadkam nash skarb – ridnu movu»)*. Red.-uporiad. K.H. Horodenska; vstup. slovo V.V. Nimchuka; NAN Ukrainy, In-t ukr. movy, Vseukr. t-vo «Prosvita» im. Tarasa Shevchenka. Kyiv: Dovira. 98 [1] s. [in Ukrainian].
22. Nimchuk V.V. (2001) Khrystianstvo i ukrainska mova [Christianity and the Ukrainian Language]. *Ukrainska mova*. № 1. S. 11–30 [in Ukrainian].
23. Nimchuk V.V. (2017) Shche raz pro «Rusynskyyi yazyk» i zberezhenntia dialektnoho seredovyscha [Once Again about the «Rusyn language» and the Preservation of the Dialect Environment]. *Ukrainska mova*. № 3 (63). S. 15–24 [in Ukrainian].
24. Proiekt pravopysu 1999 roku [The 1999 Spelling Project]. *Vikipediia*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> [in Ukrainian].
25. Puriaieva N. (2017) Pamiati chlena-korespondenta NAN Ukrainy Vasylia Vasyliovycha Nimchuka (06.07.1933–26.11.2017) [In Memory of Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine Vasyl Nimchuk (06.07.1933 – 26.11.2017)]. *Ukrainska mova*. № 4 (64). S. 161–165 [in Ukrainian].
26. Puriaieva N.V. (2008) Profesor Vasyl Vasyliovych Nimchuk: u napriamku ad fontes. *Vasyl Vasyliovych Nimchuk: Biobibliografiia do 75-richchia* [Professor Vasyl Nimchuk: Towards ad Fontes. Vasyl Nimchuk:

- Biobibliography to the 75th Anniversary]. NAN Ukrainy. Instytut ukraïnskoi movy. Uporiadnyky Yu.V. Osinchuk, N.V. Puriaieva. Kyiv. S. 3–44 [in Ukrainian].
27. Sabadosh I.V. (2008) Movoznavets zi svitovym imenem (Do 75-richchia vid dnia narodzhennia V.V. Nimchuka) [A World-Renowned Linguist (On the Occasion of the 75th Anniversary of V.V. Nimchuk's Birth)]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Filolohiia*. Uzhhorod. Vyp. 18. S. 135–138 [in Ukrainian].
28. Sokolova S.O. (2019) Aktualni problemy suchasnoi ukraïnskoi sotsiolingvistyky [Actual Problems of Modern Ukrainian Sociolinguistics]. *Ukraïnska mova*. № 1 (69). S. 36–44 [in Ukrainian].
29. Sharkan V. (2013) Movoznavets vid Boha. Do 80-richchia Vasyliia Nimchuka [A Brilliant Linguist. On the Occasion of Vasylii Nimchuk's 80th Birthday]. *Kalendar «Prosvity» na 2013 r.* Uzhhorod. S. 98–102 [in Ukrainian].
30. Sharkan V., Shumytska H. (2019) Zvukove znachennia bukvy «iat» u zakarpatskii tserkovnii tradytsii [The Sound Value of the Letter «Yat» in the Transcarpathian Church Tradition]. *Naukovi zapysky bohoslavskohistorychnoho naukovo-doslidnoho tsentru imeni arkhimandryta Vasyliia (Pronina)*. Vyp. 6. S. 646–657 [in Ukrainian].
31. Shypovych Yu., Zavadiak V. (2017) Na filfaku vidbulasia «tradytsiino netradytsiina» naukovo-praktychna konferentsiia studentiv ta aspirantiv do richnyts Ivana Chendeia ta Petra Skuntsa [The Department of Philology Hosted a «Traditionally Unconventional» Scientific and Practical Conference of Students and Postgraduates Dedicated to the Anniversaries of Ivan Chendei and Petro Skunts]. *Mediatsentr UzhNU*. URL: https://mediacenter.uzhnu.edu.ua/news/na_filfaku_projshla_tradicijno_netradicijna_naukovo_praktychna_konferencija_studentiv_ta_aspirantiv/2017-04-21-6811 [in Ukrainian].
32. Shumytska H. (2015) Nimchukovi Maidany [Nimchuk's Maidans]. *Ekzyl. Naukovo-mystetskyi chasopys*. № 4 (19). S. 38–40 [in Ukrainian].
33. Yavorska H.M. (2017) Movni naratyvy ta yikhnia rol u rusynskomu pytanni [Language Narratives and Their Role in the Rusyn Problem]. *Stratehichni priorytety. Naukovo-analitychnyi shchokvartalnyi zbirnyk. Serii: Polityka*. № 1 (42). S. 24–30 [in Ukrainian].
34. A magyar – ukrán nyelvi karpcsolatok múltja és jelene. Nimcsuk Vaszil előadása (2012). Rákóczi-főiskola. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=BBYvF69hAxM> [in Hungarian].

THE SOCIOLINGUISTIC VASTNESSES OF PROFESSOR VASYL NIMCHUK'S SCIENTIFIC HORIZON

Abstract. The article analyses the contribution of Professor V.V. Nimchuk to sociolinguistic issues, and in particular, the scientific analysis of deformations of the Ukrainian linguistic and cultural space in the post-Soviet period, the popularisation of knowledge about the Ukrainian language and the conditions of its functioning in different historical periods – respectively. Special attention is paid to the formation of an adequate public opinion on the interaction of language and society, the specifics of the linguistic situation in Ukraine in general and its individual regions in particular. The author also highlights the cause-and-effect relationship between language and state, ideology, politics, religion, etc.

It is noted that sociolinguistic research in Ukraine, which began to develop after gaining independence, is aimed at solving practical problems of expanding the social base of the Ukrainian language, and restoring its functional completeness. This follows primarily from the specifics of the linguistic situation in Ukraine as a post-colonial and post-totalitarian country.

The author concludes that Professor V. Nimchuk has made a significant contribution to outlining the ways to overcome the language crisis in the country, forming the vectors of language policy implementation on a state basis, and debunking disguised political technologies aimed at generating various destructive processes in Ukraine and abroad. This is mainly due to the period of his tenure as Director of the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine from 1998 to 2008, the opening of the Department of Sociolinguistics at the Institute for a comprehensive study of the functioning of language in society, as well as numerous scientific studies of the phenomenon of political Rusynism, language relations between Ukrainians and Hungarians, the language of the church in Ukraine, etc.

It is emphasized that, despite the fierce resistance, the scientist is working on the development of a new Ukrainian spelling, promoting knowledge about the Ukrainian language through the media, proposes to organize an international scientific society of fans and defenders of Ukrainian dialects as an alternative to the creation of new written languages and, together with the scientists of Uzhhorod National University, implements this idea.

Keywords: sociolinguistics, language situation, Ukrainian language, Ukrainian spelling, political Rusynism, the language of the church, mass media, V.V. Nimchuk.

© Шумицька Г., 2023 р.

Галина Шумицька – доктор філологічних наук, професор кафедри соціології та соціальної роботи, координатор науково-дослідницького центру соціології мови Ужгородського національного університету; halyna.shumytska@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-7806-2963>

Halyna Shumytska – Doctor of Philology, Professor at the Department of Sociology and Social Work of Uzhhorod National University, Coordinator of the Research Center for the Sociology of Language; halyna.shumytska@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-7806-2963>

Тетяна ЩЕРБИНА
Валентина ЗАСКАЛЕТА

КАРПАТСЬКІ ЛЕКСИЧНІ ЕЛЕМЕНТИ В ГОВІРКАХ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКО-СТЕПОВОГО ПОРУБІЖЖЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.
Випуск 2 (50)
УДК 811.161.2'286

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).492–499

Щербина Т., Заскалета В. Карпатські лексичні елементи в говірках середньонадніпрянсько-степового порубіжжя; кількість бібліографічних джерел – 18; мова українська.

Анотація. Актуальність дослідження спільних для дистантних ареалів лексичних одиниць зумовлена потребою вивчення результатів міжмовного й міждіалектного контактування, що дає інформацію про історію формування окремих говорів, наближує до розв'язання проблем генези елементів лексичного й семантичного рівнів діалектної мови, окреслює шляхи динаміки словникового складу. Мета цієї розвідки – зіставний аналіз лексичних і семантичних одиниць говірок середньонадніпрянсько-степового порубіжжя, що мають паралелі в діалектах карпатської групи говорів; дослідження спільних і відмінних рис цих явищ, особливостей функціонування на тлі різних мовних контекстів територіально віддалених ареалів у межах єдиного українського континууму.

Аналіз лексикографічних матеріалів виявив понад 250 лексем, що мають принаймні одне спільне значення, із них 27 відрізняються фонетичним оформленням, 23 – акцентуаційно. Для 14 формально подібних лексем характерні часткові чи повні семантичні відмінності. Виявлені на підставі зіставного вивчення паралелі між лексичними явищами говірок середньонадніпрянсько-степового порубіжжя та карпатської групи говорів згруповані залежно від особливостей семантики та наявності чи відсутності формальних відмінностей репрезентантів сем, а в межах групи найменувань зі спільними елементами семантичної структури виокремлені підгрупи назв, семантика яких повністю збігається в порівнюваних зонах; тих, що мають спільне одне чи кілька значень; семантично тотожних лексем, що функціонують у досліджуваних ареалах у різних фонетичних, словотвірних чи граматичних варіантах.

Порівняння мовних явищ, поширених у говірках середньонадніпрянсько-степового порубіжжя й бойківських, закарпатських і лемківських говірках виявляє, з одного боку, унікальність цих мовних ландшафтів, а з іншого – засвідчує спільні лексичні й семантичні риси. Функціонування карпатських лексичних елементів у говірках середньонадніпрянсько-степової межі, особливості їх формальної й семантичної структури пояснюємо передовсім специфікою формування досліджуваного ареалу, зокрема інтенсивними міграційними потоками, наслідком яких стала строкатість мовного ландшафту, значна кількість різнодіалектних вкраплень, накладених на середньонадніпрянську основу; припускаємо також можливе збереження залишків спільного архаїчного фонду.

Ключові слова: лексичні паралелі, говірки середньонадніпрянсько-степового порубіжжя, закарпатські, бойківські, лемківські говірки.

Постановка проблеми. Дослідження діалектної лексики має давні багаті традиції, з-поміж яких особливо інформативним стало поєднання різних підходів до опису об'єкта вивчення. Кількісне і якісне розширення фактичного матеріалу, засвідченого в текстологічних і лексикографічних працях, лінгвістичних атласах різних типів (загальнослов'янських, національних, регіональних) істотно вплинуло на результати вивчення структури говорів, вирішення складних питань походження більших і менших мовно-територіальних утворень, їхніх структурно-генетичних зв'язків з іншими, як територіально близькими, так і віддаленими ареалами, що часто кореспондують спільні мовні явища, які існують у кожному з мовних континуумів автономно, залежно від конкретних умов системи тої чи тої говірки. Аналіз спільних рис і діалектних відмінностей, пов'язаних із неоднаковою репрезентацією того самого явища в мовному просторі, простеження взаємозумовленості, на перший погляд, протилежних процесів, дає інформацію про наслідки міжговіркової взаємодії, про історію формування окремих діалектів й наближує до розв'язання проблем генези елементів лексичного й семантичного рівнів діалектної мови, окреслює шляхи динаміки словникового складу.

Аналіз досліджень. Активізація вивчення й інтерпретації спільних для двох / кількох мов чи діалектів одиниць лексичного фонду зумовлена потребою систематизації значного за обсягом матеріалу, розміщеного в рукописних лінгвістичних атласах і словниках, доданих до дисертацій, а також підготовкою й виданням лінгвогеографічних і лексикографічних праць, що стали надійним підґрунтям для з'ясування багатьох аспектів міжмовного й міждіалектного контактування. Зокрема, простежені зв'язки говорів північного наріччя і діалектів південно-західного наріччя: на матеріалі весільної лексики окреслено полісько-гуцульські паралелі [Бігусяк 1996], звернено увагу на функціонування назв одягу і взуття в середньополіських і гуцульських говірках [Гришак 2008], досліджено карпато-поліські зв'язки в метеорологічній лексиці [Могила 1983], прокоментовано дистантні контакти західнополіських і гуцульських говірок на матеріалі лісової лексики [Наконечна 2010], на прикладі рибальських найменувань описані східнополісько-західнополіські лексичні паралелі [Тищенко 2010], з'ясовані полісько-подільські паралелі в дендролексиці [Гороф'янюк 2010], у назвах народних ремесел [Краєвська 2010] тощо.

Рідше в зіставних дослідженнях лексичного й семантичного рівнів діалектної мови представлені зв'язки говорів південно-східного наріччя з іншими діалектними ареалами української мови: за лексикографічними матеріалами проаналізовані середньонадніпрянсько-гуцульські лексичні паралелі [Мартинова 2012], репрезентовані слобожансько-поліські та слобожансько-гуцульські паралелі оцінної лексики [Леснова 2010, 2012], найменувань їжі [Волошинова 2010], прокоментовано склад та семантичну структуру лексики на позначення одягу, взуття, головних уборів та прикрас у говірках середньонадніпрянсько-степового порубіжжя та поліських [Щербина 2010], гуцульських говірках [Щербина 2012].

Тематична й ареальна нерівномірність досліджень лексики й семантики української діалектної мови зумовлена різними лінгвістичними й позамовними чинниками: значною територією поширення української мови і специфікою різних за часом формування діалектних утворень, складністю лексики як об'єкта дослідження, що вимагає від діалектологів постійної уваги до всіх особливостей денотата, а також чинників, які впливають на варіювання досліджуваних найменувань.

Об'єкт нашого зацікавлення впродовж багатьох років становлять говірки середньонадніпрянсько-степового порубіжжя – периферійної частини середньонадніпрянського діалекту, його південної зони. Сучасні мовні особливості цього мовно-територіального утворення – це результат накладання на давню середньонадніпрянську основу спричинених міграційними процесами різнодіалектних явищ, характерних для більш пізнього за часом створення степового говору. Підґрунтям класифікації діалектного типу говірок середньонадніпрянсько-степового порубіжжя за даними лексики на позначення одягу, взуття, головних уборів і прикрас було виявлення її генетичних зв'язків і встановлення відповідності зафіксованих явищ із кожною з порубіжних систем та паралелей із віддаленими ареалами [докладніше див. Щербина 2009].

Актуальність вивчення спільних для дистантних мовно-територіальних утворень явищ лексики й семантики очевидна ще й з огляду на неоднозначні причини виникнення паралельних елементів, які можуть бути свідченням більш давніх контактів між етносами / етнічними групами чи пізніших міжзональних зв'язків або ж сигналізувати про незалежні від контактування паралельні інновації чи збереження спільного архаїчного фонду [Гриценко 1988, с. 104–105] в межах колись єдиного континууму [Жилко 1960, с. 21, Мартинова 2012, с. 63–64].

Аналіз ізолекс та ізосем середньонадніпрянсько-степової межі й інтерпретація їх у загальноукраїнському ареальному контексті показали, що приблизно 60 % засвідчених у цьому континуумі лексичних і семантичних одиниць властиві лише зазначеним говіркам і функціонують у них як модифікації тих, що поширені на території старожитніх говорів. Решта ж мовних явищ, залежно від виокремлених у досліджуваному ареалі діалектних зон

(західної і східної) і груп говірок (північно-західної, центральної, надніпрянської, північної, південної) та острівних мікроареалів, які можуть бути компонентом кожної з груп говірок (Щербина 2009, к. 169), виявляє різний ступінь спорідненості з іншими, як суміжними, так і віддаленими діалектами української мови, або ж є загальноукраїнськими, інтердіалектними чи інтермовними.

Мета цієї розвідки – зіставний аналіз лексичних і семантичних одиниць говірок середньонадніпрянсько-степового порубіжжя, що мають паралелі в діалектах карпатської групи говорів, дослідження спільних і відмінних рис цих явищ, особливостей функціонування на тлі різних мовних контекстів територіально віддалених ареалів у межах єдиного українського континууму.

Підставою для виокремлення лексичних паралелей між говірками карпатської групи говорів і говірками середньонадніпрянсько-степового порубіжжя стали матеріали регіонального картографування найменувань одягу, взуття, головних уборів і прикрас у говірках суміжжя середньонадніпрянського і степового діалектів [Щербина 2009], «Словника середньонадніпрянських говірок» (ССГ), «Словника бойківських говірок» (СБГ), «Словника закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району» (СЗГ), «Лемківського словника» (ЛС), пізніші авторські записи в говірці с. Журавка Звенигородського р-ну (до адміністративно-територіальної реформи 2020 р. – Шполянського р-ну) Черкаської обл. (Жр).

Методи та методика. Методологічним підґрунтям нашої статті є описовий метод (систематизація й лексико-семантичний аналіз зіставлених мовних елементів), елементи методу компонентного аналізу (для виявлення компонентів семантичної структури лексем), суцільної вибірки (для добору матеріалу з діалектних словників).

Виклад основного матеріалу. Своєрідність протікання мовних процесів у говірках середньонадніпрянсько-степового порубіжжя виявилася в строкатості діалектного ландшафту, співіснуванні в окремих говірках різнодіалектних елементів, що функціонують як паралелізми. Матеріали регіонального картографування назв одягу, взуття, головних уборів і прикрас в ареалі середньонадніпрянсько-степового порубіжжя й зіставлення зазначених найменувань із мовними явищами інших діалектних зон засвідчують, що 23 % одиниць лексики й семантики західної зони, зокрема північно-західної групи говірок аналізованої межі, мають паралелі в північному й південно-західному наріччі (частіше в східноподільських, зрідка в гуцульських і лемківських говірках). Мовні явища центральної групи говірок східної зони середньонадніпрянсько-степового порубіжжя (9 %) мають паралелі в інших, зокрема й подільських і волинських говірках; 10 % лексичних і семантичних елементів, ізголки яких окреслюють суцільні ареали чи функціонують спорадично в північній групі говірок середньонадніпрянсько-степового порубіжжя, засвідчені в бойківських і надністріанських говірках, а інтерпре-

тація діалектних лексичних одиниць, поширених у південній групі говірок, засвідчує 3 % спільних рис із говірками південно-західного наріччя, серед яких – бойківські й закарпатські.

Аналіз лексикографічних матеріалів виявив понад 250 лексем, що мають принаймні одне спільне значення, із них 27 мають відмінності у фонетичному оформленні, 23 відрізняються акцентуаційно. Семантика 14 формально подібних лексем має часткові чи повні відмінності. Зауважимо, що найбільше відповідників між мовними одиницями говірок середньонадніпряньсько-степового порубіжжя та карпатської групи діалектів засвідчено в лексиці, що позначає важливі реалії повсякденного життя: назвах одягу, взуття, головних уборів та прикрас; найменуваннях рослин, їжі й продуктів харчування, обрядової лексики, термінології будівництва тощо. Це зумовлено подібністю денотатів (причому позначувані предмети можуть частково відрізнятися функціями, наявністю чи відсутністю деяких складових елементів, що передбачає відмінності в називанні), спільністю історії й культури українського народу.

Виявлені на підставі зіставного аналізу паралелі між лексичними явищами говірок середньонадніпряньсько-степового порубіжжя та карпатської групи говорів групуємо залежно від особливостей семантичної структури та наявності чи відсутності відмінностей у формальній структурі репрезентативів сем, а в межах групи найменувань зі спільними елементами семантичної структури, відповідно до запропонованої Г.І. Мартиною класифікації лексичних паралелей, виокремлюємо підгрупи лексем, семантика яких повністю збігається в обох діалектах; тих, що мають спільне одне чи кілька значень; лексеми, які мають спільну семантику, але функціонують у досліджуваних ареалах у різних фонетичних, словотвірних і граматичних варіантах [Мартинова 2012, с. 64].

З огляду на обсяг статті й на те, що більшість аналізованих сем у говірках середньонадніпряньсько-степового порубіжжя реалізовані кількома мовними одиницями (до 19 найменувань), ілюстративний матеріал із цих говірок обмежуємо лише спільними зіставними з карпатським ареалом рисами без уваги до інших лексичних варіантів; коментарі про локалізацію явища подаємо тільки в разі не суцільного його поширення в досліджуваному континуумі.

Першу групу формують лексеми, що в говірках середньонадніпряньсько-степового порубіжжя й говірках карпатської групи говорів (закарпатських, бойківських, лемківських) засвідчені з тотожним значенням (у дужках першими подаємо покликання на говірки середньонадніпряньсько-степового порубіжжя). Так, паралелі в бойківських говірках мають номени *платок* 'хустка, загальна назва; великий квадратний шматок тканини, яким заміжня жінки покривають голову' (к. 114¹; ССГ, с. 315; СБГ, I, с. 79), *обув* 'взуття, загальна назва' (к. 79; СЗГ,

с. 212), *кул'чики*, *кул'чатка* 'сережки, жіноча прикраса для вух', зафіксована лише в чотирьох говірках західної зони досліджуваної межі (к. 130; СБГ, I, с. 248), *шмат'а* 'одяг, загальна назва', засвідчено у двох говірках західної зони суміжжя середньонадніпряньських і степових говірок (к. 1; СБГ, II, с. 386); *роз[с]ірка* 'смуга тканини, яку вшивають у верхню передню частину штанів' (к. 38; СБГ, II, с. 191), *підбойка* / *підбойка* 'підкладка, тканина, пришита зісподу одягу', поширена в говірках західної зони середньонадніпряньсько-степового порубіжжя (к. 45; СБГ, II, с. 66).

У закарпатських говірках засвідчені тотожні відповідники для найменувань *безно* 'безодня' (ССГ, с. 31; СЗГ, с. 21), *н'їмиця* 'блекота чорна' (ССГ, с. 271; СЗГ, с. 208), *с'їянка* 'насіння цибулі першого року' (Жр; СЗГ, с. 331), *суша* 'посуха' (Жр; СЗГ, с. 346), *пошист* 'мед. зараза' (Жр; СЗГ, с. 276), *вон'* 'сморід' (Жр; СЗГ, с. 40), *дичка* '1) дика груша; 2) плід дикої груші' (Жр; СЗГ, с. 65), *вал'ок* 'виготовлений із суміші соломи й глини чи землі блок, який використовували для будівництва' (ССГ, с. 50; СЗГ, с. 34), *боричовик* 'борщівник європейський' (Жр; СЗГ, с. 29), *зага* 'печія' (Жр; СЗГ, с. 91), *зносок* 'найменше останнє яйце, знесене куркою' (ССГ, с. 152; СЗГ, с. 129), *нап'ірник* 'мішок зі щільної тканини, куди насипають пір'я для подушки або перини' (Жр; СЗГ, с. 192), *случай* 'випадок' (Жр; СЗГ, с. 335) тощо.

У лемківських говірках виявлені паралелі для назв *літра* 'літр' (Жр; ЛС, с. 186), *корал'і* 'коралове намисто' (ССГ, с. 195; ЛС, с. 207), *гр'їб* 'могила' (Жр; ЛС, с. 199), *буча* 'метушня' (Жр; ЛС, с. 195), *свайба* 'весілля' (ССГ, с. 372; ЛС, с. 56), *кравчик* 'жук' (Жр; ЛС, с. 124), *бабка* 'ковадло для клепання коси' (Жр; ЛС, с. 166), *околот* 'обмолочений сніп жита чи ячменю' (ССГ, с. 283; ЛС, с. 310), *зовиця* 'сестра чоловіка' (ССГ, с. 152; ЛС, с. 302); деякі лексеми з тотожним значенням засвідчені і в закарпатських, і в лемківських говірках: *крижма* 'шматок білої тканини, який хрещена мати дарує дитині на хрестини' (ССГ, с. 206; СЗГ, с. 154; ЛС, с. 261).

Серед зіставлюваного лексичного матеріалу більшість найменувань – іменники, рідше трапляються прикметники, що, ймовірно, пов'язано зі специфікою усного діалектного мовлення, у якому прикметники, як констатують й інші дослідники, представлені бідно [див. Руснак 2009, с. 333; Делюсто 2010, с. 11]. Зокрема, серед аналізованих паралелей – *п'рикрий* 'стрімкий' (Жр; ЛС, с. 322), *жил'ізний* 'залізний' (Жр; ЛС, с. 48), *за'т'атий* 'впертий' (Жр; ЛС, с. 83), *пот'ішний* 'кумедний' (Жр; ЛС, с. 179).

Аналізований матеріал репрезентує підгрупу найменувань, що в зіставлюваних говірках мають спільну семантику, однак розрізняються обсягом семантичної структури, причому в говірках середньонадніпряньсько-степового порубіжжя вона ширша порівняно з говірками карпатського ареалу. Наприклад, для фрагментів семантичної структури лексеми *платок*, що в надніпряньській групі говірок середньонадніпряньсько-степового порубіжжя має значення 'жіночий одяг на зразок спідниці,

¹ Тут і далі покликання на карти подаємо за працею: Щербина Т.В. Ареалогія середньонадніпряньсько-степового порубіжжя: монографія. Черкаси: Видавель Андрощук П.С., 2009. 348 с.

зроблений із двох зшитих до половини полотнищ, здебільшого з вовняної картатої тканини', 'широке грубе полотнище, в якому носять сіно, соломі і т. ін.', 'розпарений дубовий чи ясеневий дрючок, із якого гнуть ободи на колеса', виявлено паралелі в бойківських говірках, де лексема відома зі значенням 'рядно' (СБГ, II, с. 79), у лемківських говірках – 'простирадло', 'рядно' (ЛС, с. 279). Номен *с'ір'ак* у говірках середньонадніпряньсько-степового порубіжжя засвідчений з 7 значеннями: 'верхній чоловічий одяг із домотканого грубого полотна сірого кольору, без підкладки, у якому доглядали худобу', 'верхній чоловічий одяг із темно-коричневого сукна, на підкладці, з відлогою', 'короткий козушок, покритий сукном сірого кольору', 'частина верхнього одягу для захисту голови в негоду', 'довгий, майже до колін, чоловічий піджак', 'куртка з сірого сукна зі стоячим коміром', 'незможна людина, бідняк' (к. 70, ССГ, с. 381), серед яких є спільне із відповідником у бойківських говірках – 'куртка з сіро-синього сукна, зі стоячим коміром' (СБГ, II, с. 219). Вирізняється розгалуженістю семантичної структури (9 значень) у говірках середньонадніпряньсько-степового порубіжжя лексема *постоли* 'взуття з цілого чотирикутного шматка шкіри без пришивної підошви', 'кімнатне взуття, виготовлене зі старого зношеного одягу', 'взуття, видовбане зі шматка дерева', 'виплетене з лика взуття', 'взуття, виплетене зі шкіряних смужок, ремінців', 'взуття зі шкіри загиблої тварини', 'взуття з відрізаною халявою', 'взуття, виплетене з конопель', 'глибокі калоші' (к. 100) – у бойківських говірках у бойківських *постоли* 'личаки' (СБГ, II, с. 122). Примітно, що деякі з зіставляваних мовних одиниць у говірках середньонадніпряньсько-степового порубіжжя – полісемантичні лексеми, які паралельно функціонують у цих же говірках в однозначних словотвірних варіантах: *лата* / *латка* 'шматок тканини або шкіри, яким зашивають дірку в одязі, взутті', *лата* / *латина* 'дошка в паркані', *лата* 'довга жердина або дошка, яку кладуть уперек кроків' (к. 20) – пор. у бойківських говірках *лата* 'рейка на кроковах, на яку кладуть черепицю' (СБГ, I, с. 404). Припускаємо, що розширення семантики аналізованих лексем відбулося внаслідок міждіалектного контактування й пов'язане з особливостями формування ареалу середньонадніпряньсько-степового суміжжя.

Другу групу лексичних паралелей між говірками середньонадніпряньсько-степового порубіжжя і говірками карпатської групи говорів утворюють найменування, для яких характерний збіг хоча б одного з компонентів семантичної структури і які відрізняються формальними модифікаціями, що здебільшого зумовлено специфікою фонетичних систем зіставляваних ареалів:

– реалізація фонеми /и/ звуком [и] / збереження давнього [ы]: *обанолі* 'одна з двох крайніх (напівкруглих з одного боку) (Жр) – *обанолы* 'тс' (СЗГ, с. 210), *тичка* 'довга палиця, жердина' (Жр) – *тычка* 'тс' (ЛС, с. 121), *выпас* 'процес випасання худоби' (Жр) – *выпас* 'тс' (ЛС, с. 62), *цанки* 'на задніх ногах (стояти)' (Жр) – *цанкы* 'тс' (ЛС, с. 321), *криси* 'краї

капелюха' (к. 113) – *крисы* 'тс' (ЛС, с. 174), *вредний* 'причіпливий, недобрый на вдачу' (ССГ, с. 75), 'шкідливий' (Жр) – *вредный* 'недобрый, шкідливий' (СЗГ, с. 42), *толковий* 'розумний' – *толковый* 'тс' (СЗГ, с. 352), *волочит* 'боронувати' (Жр) – *волочыти* 'тс' (СЗГ, с. 46), *гыркат* 'покрикувати зі злістю' (Жр) – *гыркати* 'тс' (СЗГ, с. 47);

– збереження ненаголошеного [о] / перехід ненаголошеного [о] в [у]: *пригорин'а* 'пригорща' (Жр) – *пригуриш'а* 'тс' (СЗГ, с. 280);

– специфіка реалізації фонеми /е/: [и] / [і]: *кур'дутил* 'низькоросла людина' (Жр) – *кур'дуп'іл* 'низькоросла, але коренаста людина' (СЗГ, с. 150);

– особливості реалізації фонеми /а/: [а] / [і]: *нарайат* 'порадити, підказати' (ССГ, с. 262) – *нарайити* 'дати рекомендацію' (СЗГ, с. 194);

– м'які / тверді приголосні в середині слів [л'] : [л]: *понагал'ник* 'помічник' (Жр) – *понагалник* 'тс' (СЗГ, с. 253), [с'] : [с]: *бос'ака*, *бос'акм*, *бос'і*, *босон'іж* 'ходити босим, без взуття' (к. 81) – *босака*, *босо*, на *босу* 'ногу' 'босоніж' (ЛС, с. 46), *бос'ака* 'тс' (СЗГ, с. 30), *Возн'сен'іше* 'християнське свято Вознесіння' (Жр) – *Возн'сен'іше* 'тс' (СЗГ, с. 40);

– збереження дзвінкості перед глухими / оглушення дзвінких приголосних перед глухими: *лиз'кат* 'бути вибагливим у їжі' (Жр) – *лиск'ати* 'тс' (СЗГ, с. 161)

– звуки [л] – [в]: *фалда* 'м'який поздовжній згин на тканині, утворений призбируванням, стягненням, складанням її' (к. 76) – *фавда* 'тс' (СБГ, II, с. 326).

До цієї ж групи зараховуємо лексеми, що в протиставлюваних системах мають однакове значення, але відрізняються наголошуванням: *нидоноски* 'старий, зношений, порваний одяг', засвідчено в одній говірці центральної зони досліджуваного порубіжжя (к. 3) – *нидоноски* 'старий одяг, який хтось носив' (СЗГ, с. 204), *повивач* 'довгий вузький шматок тканини для сповивання немовляти' (к. 19) – *повивач* 'тс' (СЗГ, с. 236), *бол'ниця* 'а' (у мовленні старшого покоління), *бол'ниця* 'а' (у мовленні респондентів середнього й молодшого віку) 'лікарня' (Жр) – *болниця* 'а' (СЗГ, с. 29), *толока* '2) неорана ділянка землі, на якій давно ніхто не господарює' (ССГ, с. 416) – *толока* 'незоране поле' (ЛС, с. 235), *суш'н'а* 'висушені фрукти та ягоди' (Жр) – *сушн'а* 'висушені фрукти' (ЛС, с. 342), *приморозок* 'заморозок' (Жр) – *приморозок* (ЛС, с. 133), *лушпайки* 'лушпиння картоплі' (Жр) – *лушпайки* 'тс' (ЛС, с. 188), *тар'так* 'лісопилка' (Жр) – *тартак* 'тс' (ЛС, с. 186), *вал'ковий* 'виготовлений із вальків, блоків із суміші соломи, глини чи землі та води' (ССГ, с. 50) – *вал'ковий* 'із саману, саманий' (СЗГ, с. 34), *ми'решици* 'а' 'ввижатися' (Жр) – *мереш'читис'а* 'тс' (СЗГ, с. 170), *мереш'читис'а* 'тс' (ЛС, с. 53), *прошл'атит* 'прогавити' (Жр) – *прошл'атити* 'тс' (ЛС, с. 277), *за дн'а* 'вдень' (Жр) – *за дн'а* 'тс' (ЛС, с. 53).

Третю групу утворюють тотожні за значенням лексеми, що розрізняються в зіставляваних ареалах морфологічними рисами: флексія -а / закінчення -е (< -ьє) в іменниках середнього роду II відміни в наз. і знах. відмінках: *дрант'а* 'старий, зношений,

порваний одяг' (к. 3) – *д'рант'е* 'що-небудь порване, старе' (СЗГ, с. 78), *цур'я* 'одяг' (к. 5) – *цур'е* 'тс' (СЗГ, с. 411); особливості реалізації суфікса -ува- / -ова-: *нагар'у'ватис'* 'дуже напружатися впродовж тривалого часу' (Жр) – *нагар'о'ватис'а* 'тс' (СЗГ, с. 181). Еквівалентні значення в говірках середньонадніпрянсько-степового порубіжжя й говірках карпатської групи говорів мають дієслівні найменування, що розрізняються афіксами початкової форми: якщо в перших переважає інфінітив на -ть, то в аналізованих словниках із говірок південно-західного наріччя його репрезентовано з афіксом -ти: *лушчит'* 'теревити качани кукурудзи, лушити горіхи, стручки квасолі, гороху' (Жр) – *лушчити* 'тс' (СЗГ, с. 164), *про'чун'ат'* 'прийти до тями' (Жр) – *про'чун'ати* 'тс' (СЗГ, с. 295), *про'чумац'а* 'вийти зі стану сп'яніння' (Жр) – *про'чуматис'а* 'тс' (СЗГ, с. с. 295), *прот'р'ахнут'* 'просохнути (про одяг, землю)' (Жр) – *прот'р'ахнути* 'тс' (СЗГ, с. 294), *по'цубрит'* 'вкрати' (Жр) – *по'цубрити* 'тс' (СЗГ, с. 274), *настропо'лит'* 'підбурити' (Жр) – *настропо'лити* 'тс' (СЗГ, с. 197), *нас'тарчит'* 'настачитися' (Жр) – *нас'тарчити* 'тс' (СЗГ, с. 197), *пош'куруит'* 'зняти кору з дерева' (Жр) – *пош'куруити* 'тс' (СЗГ, с. 277), *м'н'акнут'* 'ставати м'яким' (Жр) – *м'н'акнути* 'тс' (СЗГ, с. 175), *скор'т'ит'* 'дуже захотіти' (Жр) – *скор'т'ити* 'тс' (ЛС, с. 138), *ви'бадуват'* 'перебирати в їжі' (Жр) – *ви'бадувати* 'тс' (ЛС, с. 55), *блудит'* 'блукати' (Жр) – *блудити* 'тс' (ЛС, с. 44) тощо.

Четверта, кількісно невелика група аналізованих паралелей – словотвірні варіанти репрезентантів тотожних сем: *бантина* 'поперечна балка між кроквами на горищі' (ССГ, с. 27) – *банта* 'тс' (ЛС, с. 240); для говірок середньонадніпрянсько-степового порубіжжя характерна їхня варіативність, що демонструє активність діалектотворчих процесів у цьому ареалі: *пов'ивач* / *спов'ивач* / *пов'ич* / *спов'ич* 'довгий вузький шматок тканини для сповивання немовлят' (к. 19) – пор. у бойківських говірках *пов'ивач* 'тс' (СБГ, II, с. 87).

Деякі зіставлювані мовні одиниці відрізняються морфемною структурою, фонетичним оформленням і граматичним значенням: *др'а'нак²* 'старий стертий віник' (ССГ, с. 116) – *др'а'начка* 'тс' (ЛС, с. 78), *кл'ам'ра* (тільки мн.) 'деталі, якими з'єднують листи заліза на даху так, щоб між ними не затікала вода' (ССГ, с. 183) – *кл'ам'ра* 'скоба' (ЛС, с. 306).

Наявність однакових лексем чи їх формальних варіантів в ареалах середньонадніпрянсько-степового порубіжжя і карпатської групи говорів не завжди засвідчує однакові відношення. Чимало лексем, що утворюють п'яту групу аналізованих лексико-семантичних явищ, у зіставлюваних говірках відрізняється семантичними характеристиками, причому відмінності можуть бути частковими й повними. Часткові семантичні відмінності притаманні тим найменуванням, що позначають різні модифікації реалій щодо крою, матеріалу виготовлення, наявності чи відсутності оздоблення, призначення, функцій тощо: *буш'лак* 'чоловіче те-

пле напівпальто з хутряним коміром', засвідчено в одній говірці північно-західної групи говірок середньонадніпрянсько-степового порубіжжя (к. 63) – у бойківських говірках 'куртка' (СБГ, I, с. 79), *бурмус* 'кожух, довга, не вкрита сукном шуба з великим коміром, пошита звичайно з овечої шкури хутром досередини' – у бойківських говірках 'верхній чоловічий одяг' (СБГ, I, 77), *бриж'і* 'зборки тонкої тканини' відомий у бойківських говірках зі значенням 'зборки на рукавах жіночої сорочки' (СБГ, I, с. 171), *глин'аник* 'посудина, у якій розводили глину для мазання хати, долівки' (ССГ, с. 84) – *глин'аник* 'глиняний горщик' (СЗГ, с. 48). Незначні відмінності в семантиці аналізованих назв можуть бути спричинені або особливостями денотата, або різницею у формулюванні дефініції тої самої реалії авторами лексикографічних чи лінгвогеографічних джерел: [*в, з*]уставка 'вшити, вставлені шматки полотна на рукавах жіночої сорочки, на яких роблять вишивки квітками' (к. 34) – 'вишиваний верх рукава' (СБГ, II, с. 321), *обручка* 'металеве кільце, що його носять на пальці як символ шлюбу', поширена тільки в говірках західної зони середньонадніпрянсько-степового порубіжжя (к. 132) – 'перстень без камінця' (СБГ, II, 11, 12, с. 344); *бо'жиц'а* 'присягтися' (Жр) – *бо'житис'а* 'присягтися перед Святим Письмом' (СЗГ, с. 28), *б'ілий гриб* 'боровик бронзовий' (Жр) – 'боровик королівський' (ЛС, с. 45), *т'лоз'р'ійка* 'стьобана ватяна куртка без рукавів та коміра' (к. 59) – *т'лоз'рейка* 'ватяна фуфайка' (СБГ, II, с. 291).

У зіставлюваних ареалах зафіксовано випадки однакового лексичного представлення різних реалій, явищ, дій: *за'вушниця* '1) елемент весільного вінка, що звисає зі скронь за вуха; 2) запалення вушних залоз' (к. 138) – 'сережки' (СЗГ, с. 90); *лич'ко* 'носок взуття' (ССГ, с. 224) – *лич'ко* 'зменш.-пестливе до лице' (СЗГ, с. 161), *лобур* / *лобур'ака* 'хлопчик 12-13 років' (Жр) – *лобур* 'зухвалець' (ЛС, с. 151), *бахур* 'коханець' (ССГ, с. 30) – *бахур* 'дитина' (СЗГ, с. 107), *ва'кац'ійа* (у мовленні діалектотоносіїв старшого покоління) 'акація' – *ва'кац'ійа* 'канікули' (СЗГ, с. 34). У зіставлюваних ареалах засвідчено найменування, які розрізняються і фонетичним чи морфемним оформленням, і семантичною структурою: *билин'д'ит'* 'подекуди виднітися, зрідка' (ССГ, с. 31–32) – *белен'д'ити* 'пусто говорити, базікати' (СЗГ, с. 22), *доп'равиц'а* 'дістатися до місця призначення' (Жр) – *доп'равитис'а* 'добудуватися' (СЗГ, с. 73), *латкат'* 'просити щось у когось' (Жр) – *латкати* 'співати весільних пісень під час виготовлення вінків для молодих' (СЗГ, с. 158), *лепнут'* 'кудись зникнути' (Жр) – *лепнути* 'кинути рідку глину на стіну чи стелю' (СЗГ, с. 160) тощо. Відмінності в семантиці зіставлюваних лексем можуть бути детерміновані різними причинами: формальним збігом неоднакових за походженням і часом виникнення явищ, поєднанням структурних і значенневих модифікацій слів у різних ареалах, інтенсивністю й спрямуванням діалектотворчих процесів у кожному з континуумів, урахування яких суттєве для кваліфікації зв'язків між ними.

Висновки. Порівняння мовних явищ, поширених у говірках середньонадніпрянсько-степового порубіжжя й бойківських, закарпатських і лемківських говірках виявляє, з одного боку, унікальність і самобутність цих мовних ландшафтів, а з іншого – засвідчує спільні лексичні й семантичні риси. У кожному з зіставлених ареалів аналізовані найменування утворюють специфічну систему взаємопов'язаних компонентів спільного лексичного складу української діалектної мови, окремі формально тотожні елементи протиставлені за властивими їм диференційними ознаками, зумовленими як лінгвальними, так і позалінгвістичними чинниками. Поєднання цих факторів у кожному з ареалів, закони й механізми їх дії ще не до кінця усвідомлені й вивчені, що становить перспективу подальших досліджень.

Функціонування карпатських лексичних еле-

ментів у говірках середньонадніпрянсько-степової межі, особливості їх формального варіювання й семантичної структури пояснюємо передовсім специфікою формування досліджуваного ареалу, зокрема інтенсивними міграційними потоками, наслідком яких стала строкатість мовного ландшафту, значна кількість різнодіалектних вкраплень, накладених на середньонадніпрянську основу. Однак наявність зіставних мовних явищ не лише на периферії середньонадніпрянського говору, у південній частині якого проходить зазначена межа, але й у його ядрі, дозволяє висловити припущення про можливе збереження залишків спільного архаїчного фонду. Остаточні висновки про причини існування міжзональних відповідників можна робити лише за умови наявності широкого емпіричного матеріалу, репрезентованого в лексикографічних, текстологічних і лінгвогеографічних джерелах.

Умовні позначення говірок

Жр – Журавка Звенигородського р-ну Черкаської обл.

Умовні скорочення використаних джерел

1. ЛС – Дуда І. Лемківський словник. 26000 слів. Тернопіль: Астон, 2011. 376 с.
2. СБГ – Онішкевич М.Й. Словник бойківських говірок. Київ: Наукова думка, 1984. Ч. 1. А–Н, 495 с., Ч. II. О–Я, 515 с.
3. СЗГ – Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород, 2008. 480 с.
4. ССГ – Мартинова Г.І., Щербина Т.В. Словник середньонадніпрянських говірок. Черкаси: Видавця: Чабаненко Ю.А., 2020. 478 с.

Література

1. Бігусяк М.В. До полісько-гуцульських паралелей галузі весільної лексики. *Полісся: мова, культура, історія: Матеріали міжнародної конференції*. Київ, 1996. С. 114–117.
2. Волошинова М. Діалектні назви їжі: слобожансько-поліські паралелі. *Волинь–Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. № 22 (II)*, 2010. С. 35–40.
3. Гороф'янюк І. Із спостережень над подільсько-поліськими паралелями в дендролексичі. *Волинь–Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. № 22 (II)*, 2010. С. 56–64.
4. Гримашевич Г. Середньополісько-гуцульські лексико-семантичні паралелі (на матеріалі назв одягу і взуття). *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Філологія (мовознавство). Вип. XIX–XX*. Івано-Франківськ, 2008. С. 30–32.
5. Гриценко П.Ю., Стоянов І.А. Українсько-інослов'янські лексико-семантичні міжзональні паралелі. *Слов'янське мовознавство*. Київ, 1988. С. 101–124.
6. Делюсто М.С. Граматика говірки у світлі тексту: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2010. 20 с.
7. Жилко Ф.Т. Середньонадніпрянські говори (деякі їх особливості і територія поширення). *Середньонадніпрянські говори: Збірник статей*. Відп. ред. Ф.Т. Жилко. Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. С. 5–22.
8. Краєвська Г. Полісько-подільські паралелі в лексиці народних ремесел. *Волинь–Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. № 22 (II)*, 2010. С. 136–141.
9. Леснова В. Діалектна оцінна лексика: слобожансько-гуцульські паралелі. *Вісник Прикарпатського університету. Філологія. Вип. XXXII–XXXIII*. Івано-Франківськ, 2012. С. 76–81.
10. Леснова В. Діалектна оцінна лексика: слобожансько-поліські паралелі. *Волинь–Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. № 22 (II)*, 2010. С. 178–185.
11. Мартинова Г.І. Середньонадніпрянсько-гуцульські лексичні паралелі (за лексикографічними матеріалами). *Вісник Прикарпатського університету. Філологія. Вип. XXXII–XXXIII*. Івано-Франківськ, 2012. С. 63–69.
12. Могила О.А. Карпато-поліські лексико-семантичні паралелі (на матеріалі метеорологічної лексики). *Мовознавство*. 1983. № 4. С. 61–65.
13. Наконечна Л. Лексико-семантичні паралелі в західнополіських і гуцульських говірках (на матеріалі лісової лексики). *Волинь–Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. № 22 (II)*, 2010. С. 210–216.

14. Руснак Н. Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок: монографія. Чернівці: Чернівецький нац. університет, 2009. 448 с.
15. Тищенко Т. М. Східноpodільсько-західнополіські лексичні паралелі (на прикладі рибальської лексики). *Волинь філологічна: текст і контекст*. 9 (1). Луцьк, 2010. С. 147–154.
16. Щербина Т. В. Ареалогія середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя: монографія. Черкаси: Видавець Андрощук П. С., 2009. 348 с.
17. Щербина Т. Гуцульські лексичні елементи в говірках середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя. *Вісник Прикарпатського університету. Філологія*. Вип. XXXII–XXXIII. Івано-Франківськ, 2012. С. 89–94.
18. Щербина Т. Поліські лексичні елементи в говірках середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя. *Волинь–Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. № 22 (II), 2010. С. 210–216.

Conventional abbreviations of used sources

1. LS – Duda I. (2011) *Lemkivskyi slovnuk* [Lemki Dictionary]. 26000 sliv. Ternopil: Aston. 376 s.
2. SBH – Onyshkevych M. Yo. (1984) *Slovnuk boikivskykh hovirok* [Dictionary of Boyko Dialects]. Kyiv: Naukova dumka. Ch. I. A–N, 495 s., Ch. II. O–Ya, 515 s.
3. SZGH – Sabadosh I. (2008) *Slovnuk zakarpatskoi hovirky sela Sokyrnytsia Khustskoho raionu* [Dictionary of Transcarpathian Dialect of the Village of Sokyrnytsia, Khust District]. Uzhhorod. 480 s.
4. SSH – Martynova H. I., Shcherbina T. V. (2020) *Slovnuk serednonaddniprianskykh hovirok* [Dictionary of Middle Dnipro Dialects]. Cherkasy: Vydavets: Chabalenko Yu. A. 478 s.

References

1. Bihusiak M. V. (1996) Do polisko-hutsulskykh paralelei haluzi vesilnoi leksyky [To Polissya and Hutsul Parallels in the Field of Wedding Vocabulary]. *Polissia: mova, kultura, istoriia: Materialy mizhnarodnoi konferentsii*. Kyiv. S. 114–117 [in Ukrainian].
2. Voloshynova M. (2010) Dialektni nazvy yizhi: slobozhansko-poliski paraleli [Dialect Names of Food: Slobozhan and Polissya Parallels]. *Volyn–Zhytomyrshchyna. Istoryko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem*. № 22 (II). S. 35–40 [in Ukrainian].
3. Horofianiuk I. (2010) Iz sposterezhen nad podilsko-poliskymy paraleliamy v dendroleksytsi [From Observations on Podillya and Polissya Parallels in the Dendrolexicon]. *Volyn–Zhytomyrshchyna. Istoryko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem*. № 22 (II). S. 56–64 [in Ukrainian].
4. Hrymashevych H. (2008) Serednopolisko-hutsulski leksyko-semantychni paraleli (na materialy nazv odiahu i vzuttia) [Middle Polissya and Hutsul Lexical and Semantic Parallels (on the Material of the Names of Clothes and Shoes)]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Serii: Filolohiia (movoznavstvo)*. Vyp. XIX–XX. Ivano-Frankivsk. S. 30–32 [in Ukrainian].
5. Hrytsenko P. Yu., Stoianov I. A. (1988) Ukrainsko-inoslovianski leksyko-semantychni mizhzonalni paraleli [Ukrainian and non-Slavic Lexical and Semantic Interzonal Parallels]. *Slovianske movoznavstvo*. Kyiv. S. 101–124 [in Ukrainian].
6. Deliuisto M. S. (2010) Hramatyka hovirky u svitli tekstu [Grammar of Dialect in the Text]: dys. kand. ... filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kyiv. 20 s. [in Ukrainian].
7. Zhylko F. T. (1960) Serednonaddniprianski hovory (deiaki yikh osoblyvosti i terytoriiia poshyrennia) [Middle Dnipro Dialects (Some of Their Features and Distribution of the Territory)]. *Serednionaddniprianski hovory: Zbirnyk statei*. Vidp. red. F. T. Zhylko. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR. S. 5–22 [in Ukrainian].
8. Kraievska H. (2010) Polisko-podilski paraleli v leksytsi narodnykh remesel [Polissya and Podillya Parallels in the Vocabulary of Folk Crafts]. *Volyn–Zhytomyrshchyna. Istoryko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem*. № 22 (II). S. 136–141 [in Ukrainian].
9. Liesnova V. (2012) Dialektna otsinna leksyky: slobozhansko-hutsulski paraleli [Dialect Evaluation Vocabulary: Slobozhan and Hutsul Parallels]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Filolohiia*. Vyp. XXXII–XXXIII. Ivano-Frankivsk. S. 76–81 [in Ukrainian].
10. Liesnova V. (2010) Dialektna otsinna leksyky: slobozhansko-poliski paraleli [Dialect Evaluation Vocabulary: Slobozhan and Polissya Parallels]. *Volyn–Zhytomyrshchyna. Istoryko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem*. № 22 (II). S. 178–185 [in Ukrainian].
11. Martynova H. I. (2012) Serednonaddnipriansko-hutsulski leksychni paraleli (za leksykohrafichnymy materialamy) [Middle Dnipro and Hutsul Lexical Parallels (Based on Lexicographic Materials)]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Filolohiia*. Vyp. XXXII–XXXIII. Ivano-Frankivsk. S. 63–69 [in Ukrainian].
12. Mohyla O. A. (1983) Karpato-poliski leksyko-semantychni paraleli (na materialy meteorolohichnoi leksyky) [Carpathian and Polissya Lexical and Semantic Parallels (on the Material of Meteorological Vocabulary)]. *Movoznavstvo*. № 4. S. 61–65 [in Ukrainian].
13. Nakonechna L. (2010) Leksyko-semantychni paraleli v zakhidnopoliskykh i hutsulskykh hovirkakh (na materialy lisovoi leksyky) [Lexical and Semantic Parallels in Western Polissya and Hutsul Dialects (Based on Forest Vocabulary)]. *Volyn–Zhytomyrshchyna. Istoryko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem*. № 22 (II). S. 210–216 [in Ukrainian].

14. Rusnak N. (2009) Linhvokohnityvni ta prahmatychni vymiry dialektnykh tekstiv bukovynskykh hovirok [Linguistic and pragmatic dimensions of dialect texts of Bukovinian Dialects]: monohrafiia. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. universytet. 448 s. (in Ukr.) [in Ukrainian].
15. Tyshchenko T.M. (2010) Skhidnopodilsko-zakhidnopoliski leksychni paraleli (na prykladi rybalskoi leksyky) [Eastern Podillya and Western Polissya Lexical Parallels (on the Example of Fishing Vocabulary)]. *Volyn filolohichna: tekst i kontekst*. 9 (1). Lutsk. S. 147–154 [in Ukrainian].
16. Shcherbyna T.V. (2009) Arealohiia serednonaddnipriansko-stepovoho porubizhzhia [Areology of the Middle Dnipro Steppe Borderlands]: monohrafiia. Cherkasy: Vydavets Androshchuk P.C. 348 s. [in Ukrainian].
17. Shcherbyna T. (2012) Hutsulski leksychni elementy v hovirkakh serednonaddnipriansko-stepovoho porubizhzhia [Hutsul Lexical Elements in the Dialects of the Middle Dnipro Steppe Borderlands]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Filolohiia*. Vyp. XXXII–XXXIII. Ivano-Frankivsk. S. 89–94 [in Ukrainian].
18. Shcherbyna T. (2010) Poliski leksychni elementy v hovirkakh serednonaddnipriansko-stepovoho porubizhzhia [Polissya Lexical Elements in the Dialects of the Middle Dnipro Steppe Borderlands]. *Volyn–Zhytomyrshchyna. Istoryko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem*. № 22 (II). S. 210–216 [in Ukrainian].

CARPATHIAN LEXICAL ELEMENTS IN THE DIALECTS OF THE MIDDLE DNIPRO AND STEPPE BORDERLAND

Abstract. The significance of the investigation of lexical units that are common to distant regions is derived from the necessity to examine the outcomes of interlanguage and inter-dialect interaction. This approach provides insights into the history of the formation of individual languages, addresses the issue of the origin of lexical and semantic levels in a dialect language, and outlines the dynamics of the vocabulary. The purpose of this investigation is a comparative analysis of lexical and semantic units of the languages of the Middle Dnipro and Steppe borderland, which have parallels in the dialects of the Carpathian group of languages; research of common and distinctive features of these phenomena, features of functioning against the background of different linguistic contexts of territorially distant areas within the single Ukrainian continuum.

The analysis of lexicographic materials contains more than 250 lexemes with at least one common meaning, 27 of which differ in phonetic design, and 23 of them are different in accentuation. Partial or complete semantic differences are characteristic of 14 formally similar lexemes. Based on a comparative study, parallels were identified between the lexical phenomena of the Middle Dnipro and Steppe borderland dialects and the Carpathian group of dialects. These parallels were grouped according to the features of the semantic structure and the presence or absence in the formal structure of the representatives of the semes. The subgroups were distinguished in the group of names with common meanings which completely coincide in both areas; those that have one or more values in common; semantically identical lexemes functioning in the studied areas in different phonetic, word-forming or grammatical variants.

When examining the linguistic characteristics of the dialects in the Middle Dnipro and Steppe borderland versus the Boyko's, Transcarpathian and Lemko's dialects, it becomes clear that these regions have distinct linguistic environments but also share certain vocabulary and meanings. This can be attributed to the unique formation of the area, marked by intensive migration flows that led to a varied linguistic landscape and numerous multi-dialectal inclusions based on the Middle Dnipro foundation. It is also believed that there may be remnants of a common ancient fund which is preserved.

Keywords: lexical parallels, idioms of the Middle Dnipro and Steppe borderland, Transcarpathian, Boyko, Lemko dialects.

© Щербина Т., 2023 р., © Заскалета В., 2023 р.

Тетяна Щербина – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Черкаси, Україна; Tanya_Bevz@i.ua; <http://orcid.org/0000-0003-0008-5983>

Tetyana Shcherbyna – Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Ukrainian Linguistics and Applied Linguistics, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine; Tanya_Bevz@i.ua; <http://orcid.org/0000-0003-0008-5983>.

Валентина Заскалета – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української філології, Київський національний лінгвістичний університет, Київ, Україна; v_zaskaleta@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-1294-0329>

Valentyna Zaskaleta – Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Ukrainian Philology, Kyiv National Linguistic University, Kyiv, Ukraine; v_zaskaleta@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-1294-0329>

Юлія ЮСИП–ЯКИМОВИЧ
Оксана ТИМКО–ДІТКО

МОВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: В.В. НІМЧУК ДО ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК НАПРЯМКУ ДОСЛІДЖЕННЯ ЇЇ ГЕНЕЗИ ТА ІСТОРІЇ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 80(092)Німчук:811.161.2'272:811.161.2(09)

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).500–507

Юсип-Якимович Ю., Тимко-Дітко О. Мова Української держави: В.В. Німчук до проблеми періодизації розвитку української мови як напрямку дослідження її генези та історії; кількість бібліографічних джерел – 19; мова українська.

Анотація. Широкий філологічний кругозір В.В. Німчука охоплює палеославістику, історію української мови, слов'янську ономастику, глотогенез, історію українського мовознавства, проблеми українського правопису, українське джерелознавство та археографію. Науковий доробок праць ученого складає понад 500 найменувань. До проблематики, пов'язаною з якою займався вчений, належить і найзлогідніша тема сучасності в Україні – проблема періодизації української мови, актуальність якої зростає, особливо зараз під час російсько-української війни, коли українська мова є символом нашої незалежності, нашої ідентичності, адже в цій проблемі переплітаються суто мовознавча тематика з суспільною, пов'язаною з прагненням народу знати об'єктивну правду про себе, щоб утвердити свою самобутність, право на власну незалежну державу, довести світові (пра)давність українського етносу. У статті поданий огляд витоків проблеми періодизації розвитку української мови умовно за 2-ма періодами: 1) від XIX століття до 90-х років XX ст.; 2) після проголошення Незалежності Української держави. Погляди В.В. Німчука викладені відповідно в 2 періоди, коли проблема періодизації української мови після проголошення Незалежності України (1991) постала з новою силою. До неї долучилися Ю. Карпенко (1993) О. Горбач (1993), Ю.Шевельов (1994), Й. Дзендзелівський (1995) та ін. Академік В.В. Німчук не залишався осторонь. Учений вважав періодизацію за напрямок дослідження генези та історії української мови. У статті «Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови» мовознавець піддає ґрунтовному, вичерпному критичному аналізу гіпотези попередників, підкріплює свої аргументи конкретними прикладами з писемних пам'яток та говорів української мови, наводить періодизації інших мовознавців (Ю. Карпенка, О. Горбача, Ю. Шевельова). Для відкритої дискусії пропонує свою періодизацію історії української мови як лінгвальної системи.

Ключові слова: В. Німчук, періодизації української мови, лінгвісторія, глотогенез, концепції, етнічна свідомість, етнічна мова, аналіз, відкрита дискусія.

Постановка проблеми. Відзначаючи дев'яностолітній ювілей академіка В.В. Німчука, слід зазначити, що за життя ім'я ученого було добре відоме не тільки серед славистів України, а й далеко за її межами. Енциклопедична ерудиція В.В. Німчука охоплює палеославістику, історію української мови, слов'янську ономастику, глотогенез, історію українського мовознавства, проблеми українського правопису, українське джерелознавство та археографію. Науковий доробок праць ученого складає понад 500 найменувань. «Перелік об'єктів дослідницької уваги В.В. Німчука як історика мови, – за підрахунком П. Гриценка, – вражає: пам'ятки різних епох, неоднакових стилів і жанрів, писемних традицій!». Добре відомі пам'ятки української мови, які В.В. Німчук підготував до друку. Це зокрема «Лексикон» Памва Беринди (1961), публікація, яка започаткувала відому серію «Пам'ятки української мови». До IX-го Міжнародного з'їзду славистів у 1983 році В.В. Німчук факсимільним способом перевидав глаголичну пам'ятку «Київські глаголичні листки», транслітерувавши текст кирилицею та латиницею, подавши детальний опис пам'ятки, бібліографію досліджень та словопоказчик. Ця праця вченого високо цінується в сучасній палеославісти-

ці, у 1995 р. була відзначена медаллю Університету ім. П.Й. Шафарика (Словацька Республіка). Зусиллями В.В. Німчука побачили світ відомі українські історичні пам'ятки: «Лексис» Л. Зизанія, анонімна «Синоніма словенороська» (1964), словник П. Білецького-Носенка (1966), «Лексикон латинський» Є. Славинецького, «Лексикон славено-латинський» Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського (1973), «Буквар» Івана Федорова (1975), «Грамматика» М. Смотрицького (1979), «Грамматика словенська» Л. Зизанія (1980), «Слово о полку Ігоревім» (1985), «О осмихъ частехъ слова» (1988) та ін. В.В. Німчук ініціював підготовку до видання найвизначнішої української пам'ятки – «Пересопницького Євангелія» 1556–1561 років (2001), на якому присягають на вірність державі українські президенти.

Епохального для нашої держави 1991 року В.В. Німчук у складі відділу теорії та історії української мови перейшов до новоствореного Інституту української мови НАН України. «Саме відтоді й починає свій відлік на обширах вітчизняної мовознавчої науки «епоха Німчука» [Бобинець 2021, с. 478].

До проблем, пов'язаних з якими займався вчений, належить і найзлогідніша тема сучасності в

Україні – проблема періодизації української мови, актуальність якої зростає, особливо зараз під час російсько-української війни, коли українська мова є символом нашої незалежності, нашої ідентичності. У цій темі «переплітаються суто мовознавчі проблеми з суспільними, пов'язаними з прагненням народу знати об'єктивну правду про себе і разом з цим утвердити свою самобутність та право на власну незалежну державу, довести світові (пра)давність українського етносу», зазначав В.В. Німчук, вважаючи періодизацію за напрямок дослідження генези та історії української мови [Німчук 1997, 1998].

Аналіз досліджень. Східнослов'янський глотогенез привертав увагу багатьох істориків, філологів. Цій проблемі присвячена значна наукова література¹. Питання діалектної диференціації стародавнього східного слов'янства розглядається в працях М. Максимовича, О. Шахматова, С. Смаль-Стоцького, Т. Лер-Сплавинського, М. Трубецького, А. Кримського, Є. Тимченка, К. Німчинова, Л. Булаховського, А. Москаленка, О. Горбача, Ю. Шевельова, Г. Півторака, В. Німчука та інших, у яких безпосередньо досліджується східнослов'янський глотогенез².

Спільне та відмінне у концепціях провідних науковців щодо періодизації української мови подають С. Хваткова, Г. Онуфрієнко у статті «Генеза української мови у гіпотезах та концепціях мовознавців XIX – XX століть (закінчення)» [Хваткова 2006], М.Л. Дружинець досліджує генезу української літературної мови у гіпотезах та концепціях Ю. Карпенка [Дружинець 2022].

Метою статті є аналіз поглядів В.В. Німчука щодо проблеми періодизації розвитку української мови як напрямку її глотогенезу та історії.

Методи та методика дослідження. У процесі дослідження нами залучені описовий, зіставний методи та метод портретування відомого вченого-лінгвіста.

Виклад основного матеріалу. Витоки проблеми періодизації розвитку української мови можна умовно поділити на 2 періоди: 1) від XIX століття до 90-х років XX ст.; 2) після проголошення Незалежності Української держави.

1. Від XIX століття до 90-х років XX ст. До кінця XX століття в радянському мовознав-

¹ Німчук В. В. Походження й розвиток мови української народності. Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. К., 1990, с. 195, 521–522; Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови (історико-політичний нарис). К., 1988. С. 259–275; Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. К., 1993. С. 181–198.

² З фахових праць: Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не віборуська мова? Дві статті про постання української мови. К., 1994; Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. К., 1993; Півторак Г. Міфи й правда про трьох братів зі спільної колиски (про походження українців, росіян та білорусів). К., 1998; Німчук В. Аспекти дослідження проблеми етноглотогенезу українців. Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI—XVIII століть. К., 1995. С.69–83; Німчук В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. Мовознавство. 1997. № 6. С. 3–14; 1998. № 1. С. 3–12.

стві панівним був погляд про розвиток української мови не прямо з праслов'янської після розпаду відповідної єдності, а опосередковано через прасхіднослов'янський та давньоруський періоди в історії східних слов'ян.

Витоки цього погляду сягають історії великодержавної політики національно-колоніального гноблення в Російській імперії. Російські історики-шовіністи (М. Погодін та інші) твердили, що Київська Русь є прабатьківщиною лише великоросів. М. Погодін свою «теорію» виклав у праці «Записка про давню мову російську» (1856), у якій стверджував, що в стародавньому Києві й на Київщині за часів заснування руської державності та до татаро-монгольської навали жили росіяни та їхні предки. Українці, за його гіпотезою, прийшли сюди з Прикарпаття, вони формувалися і заселили спустошену татаро-монголами Київщину цюнайшвидше наприкінці XV століття. На цю «теорію» відгукнувся видатний український учений-правознавець, історик, фольклорист і мовознавець М.О. Максимович статтею «Філологічні листи», опублікованою 1856 р. у московському журналі «Російська бесіда», після чого між обома вченими розпочалася коректна дискусія на сторінках цього журналу. М. Максимович аргументовано спростував твердження М. Погодіна про прихід українців із-під Карпат на нібито російську Наддніпрянщину, довів автохтонність українського населення на цих землях і зазначив, що українська мова формувалася на Південній Русі в X–XI століттях.

У 1883 р. дискусія про автохтонність українців та української мови в Києві і на всій Наддніпрянщині спалахнула між російським ученим О. Соболевським та відомим українським філологом П. Житецьким. Соболевський виступив на засіданні Історичного товариства Нестора Літописця 20 листопада 1883 р. із доповіддю «Як розмовляли в Києві в XIV і XV століттях». Соболевський дійшов висновку про нібито належність київського говору не до української, а до російської мови, що підтверджувало гіпотезу Погодіна. Неслушність такого твердження П. Житецький аргументовано довів на цьому ж засіданні товариства, а на наступному виголосив доповідь «З приводу питання про те, як розмовляли в Києві в XIV і XV століттях», де переконливо доводив, що у старокиївських писемних пам'ятках спостерігається чимало мовних рис, характерних для галицької писемності, що в Давньому Києві і в Галичині «панував звуковий тип одного й того ж наріччя». П.Г. Житецького підтримали В.Б. Антонович, М.П. Дашкевич та інші вчені.

Окрім М. Погодіна, О. Соболевського, теорію російського шовінізму насаджували російські мовознавці П. Лавровський, Т. Флоринський, які стверджували, що самостійною є лише російська мова, а українська утворилася значно пізніше десь на Прикарпатті і є лише діалектом російської.

Ці думки ґрунтувалися на подібних висловлюваннях набагато раніше іншими російськими діячами. Українську мову назива діалектом російської ще М. Ломоносов та Катерина II.

Однак у XIX та на початку XX століть під тиском незаперечних фактів, висунутих українськими вченими М. Максимовичем, а пізніше П. Житецьким, А. Кримським, К. Михальчуком та іншими, ця лжетеорія спростовується. Правда, „завдяки» теоретичним працям пізніших російських істориків, мовознавців П. Фортунатова, Ф. Корша, О. Шахматова та цілого ряду вчених уже радянської доби народжується нова теорія – теорія „спільної колиски трьох братніх народів» і їх спільної праруської мови. За цією теорією українській мові „дозволили» народитися аж у XIV ст., саме тоді, коли нібито розпалася праруська чи давньоруська мовна єдність. Правда, акад. О. Шахматов, категорично відстоюючи праруську мову, з якої нібито витворилися російська, українська та білоруська мови, все-таки допускав можливість виводити історію української мови далеко за межі XII століття вглиб.

Таким чином, радянська методологія «сповила» український народ разом зі „старшим» російським братом в одній спільній колісці, чим заколисувалася та присиплялася національна свідомість українців. Хто не дотримувався цієї генеральної методологічної лінії чи намагався показати самотність українського народу і його мови, проголошувалися „буржуазними націоналістами», піддавалися політичним гонінням та цькуванню. «Ідеологія російського шовінізму була панівною протягом усіх століть московського панування в Україні, вона, на жаль, як бачимо, і тепер активно нав'язується українцям» [Лесюк М. <http://thule.primordial.org.ua/mesogaia/lesjuk.htm>].

На початку XX століття з'являється низка праць провідних українських мовознавців К. Німчинова, О. Колесси, І. Свенціцького, С. Смаль-Стоцького, Є. Тимченка, які не приймали цю ідеологію і робили спробу обґрунтувати постання української мови з праслов'янської.

2. *Проблема періодизації української мови після проголошення Незалежності України* (1991) постає з новою силою. До неї долучилися Ю. Карпенко (1993) О. Горбач (1993), Ю. Шевельов (1994), Й. Дзендзелівський (1995).

Й.О. Дзендзелівський, зокрема, був ознайомлений з низкою праць провідних українських мовознавців К. Німчинова, О. Колесси, І. Свенціцького, С. Смаль-Стоцького, Є. Тимченка, а пізніше з працею Ю. Шевельова «Чому общерусский язык, а не віборуська мова?» (1994). У вченого сформувалися свої міркування про праслов'янське походження не тільки закарпатського діалекту, але й української мови. а ще більше він у цьому впевнився, коли почав працювати в постійній комісії, а згодом і в редколегії Загальнослов'янського лінгвістичного атласу.

Як ми зазначали [Юсип-Якимович 2021, с. 273], свої міркування про праслов'янське походження не тільки закарпатського діалекту, але й української мови Й.О. Дзендзелівський звіряє Ю.В. Шевельову: «А думав тоді я, власне, так: якщо закарпатські говори українські і якщо вони так довго і природною перепною, і політично

були ізольовані від основного українського материка, то це мало б означати, що „гени“ українських явищ на Закарпаття принесені ще до 10-го ст. Отже, укр[аїнська] мова почала формуватися не з 13 чи 14-го століття, як офіційно проголошувался згори, а задовго до цього; отже, «спільна колиска» – то політична фікція».

Й.О. Дзендзелівський у листі просить Ю.В. Шевельова висловити свої міркування з цього питання, оскільки про генезу закарпатського діалекту має намір підготувати доповідь на Третій Міжнародний конгрес українців.

У листі - відповіді Ю.В. Шевельов висловлює свою думку: «... закарпатські говірки доводять недвозначно, що формування української мови сталося в передісторичні часи, це для мене річ недискусійна. Я показав це на фонетичних змінах [пізніше Шевельов 2002³], а Ви на лексичному складі. Уже одного ряду таких доказів досить для того, щоб довести цей факт. А вже коли збігаються дві такі аналізи, роблені абсолютно незалежно одна від одної, то й найскептичніший Хома Невірний не може сумніватися. Бог ніби спеціально створив закарпатські говірки, щоб довести цю тезу» [Юсип-Якимович 2021, с. 273]. Результатом напрацювань професора стала доповідь на Третньому Міжнародному конгресі українців 26 – 29 серпня 1996 «Закарпатські говори та питання генези української мови», у якій Й.О. Дзендзелівський відкрито викладає свої погляди, сформовані часом під впливом праць С. Смаль-Стоцького, О. Колесси, Є. Тимченка, Ю. Шевельова та ряду інших, що закарпатський український діалект почав формуватися ще задовго до IX–X ст., з пізньопраслов'янських часів, а отже, і українська мова постала безпосередньо з праслов'янської в результаті все більшої та глибшої її діалектної диференціації, чим учений спростовує версію так званої спільної колиски трьох братніх народів [Дзендзелівський 1996, с. 165].

Академік В.В. Німчук не залишився осторонь проблеми періодизації української мови. У вступі до статті «Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови» В.В. Німчук зазначав: «Бажання розв'язувати лінгвістичні проблеми на науковій основі та сумління науковця тримають дослідників у полі безстороннього розгляду мовних фактів, аналізу чужих поглядів і в результаті ведуть до об'єктивних висновків» [Німчук 1997, с. 3].

На такому підході вченого до аналізу наголошує В. Мойсієнко: «Будь-яку мовознавчу проблему В. Німчук вивчає, тривалий час осмислює перед тим, як запропонувати її розв'язок. Не дивно, що в його публікаціях (чи то стаття, чи монографія) спочатку подано історію питання, причому нерідко *ab ovo*» [Мойсієнко 2013, с. 170].

У статті «Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови» мовоз-

³ У цій монографії, яка вийшла у 2002, учений на широкому історичному, діалектному, міжмовному й текстуальному ґрунті простежує розвиток фонологічної системи української мови від праслов'янської мови до сьогодні. Справжня „жива» українська мова постала з праслов'янської, формуючись від 6 до 16 ст.

навець піддає ґрунтовному, вичерпному критичному аналізу гіпотези попередників. Зокрема, аналізує погляди Шахматова, чия періодизація була канонізованою у радянські часи.

В.В. Німчук зазначав: «На хвилі боротьби за визнання української мови як окремої слов'янської, за право на вільний розвиток її писемно-літературної норми вже на початку ХХ ст. з'явилися наукові спроби обґрунтувати постання нашої мови безпосередньо на праслов'янському ґрунті. Щоправда, й перші проповідники погляду на розвиток української мови безпосередньо з праслов'янської без проміжних спільнослов'янського та київськоруського етапів, зокрема С. Смаль-Стоцький, Г. Тимченко, бездоганих доказів на його підтвердження не запропонували» [Німчук 1997, с. 7]. Піддає аналізу погляди на проблему С. Смаль-Стоцького, Г. Тимченка, К. Німчинова.

Хибним у поглядах дослідників В.В. Німчук вважає те, «що відсутність чіткої загальної теорії глотогенезу призводить до того, що дослідники у постанні української мови, як правило, сплутують два аспекти проблеми:

1. Виникнення й розвиток певної лінгвосистеми (чи системи, що мають різне територіальне поширення).

2. Історію цієї системи як найважливішого елементу автоідентифікації (самоідентифікації) й алоідентифікації (чужої ідентифікації) певного етносу» [Німчук 1997, с. 4]. В.В. Німчук наголошує при цьому на зв'язку мовної свідомості з етнічною: «Мовна свідомість моделює етнічну й навпаки – етнічне самоусвідомлення зумовлює самоусвідомлення своєї мови як окремої. Тому можна твердити, що конкретна етнічна мова, мова певного народу має вік, як і його етнічна самосвідомість. Необхідно звернути увагу на те, що етнічна свідомість не наявності в її носіїв ідентифікації себе як специфічної частини народу і навіть як меншої оригінальної складової частки. Наприклад, тепер у складі української нації існують так звані етнічні групи, які вирізняють себе за особливостями мови, побуту та ін. і яких за цими ознаками вирізняють сусідні українці (пор. лемки, бойки, гуцули, поліщуки і т.д.). Аналогічні групи були й у сиву давнину. В складі якогось етносу подібні соціуми могли ставати протоетносами, а їхні діалекти протомовами. Вони за відповідних умов переростали в нові окремі етноси зі своїми мовами. Наголошуємо, що носіїв різних діалектних систем і в старожитню добу об'єднувала і нині об'єднує в етнос свідомість генетичної спорідненості» [Німчук 1996, с. 3].

До могутніх чинників, що сприяють виробленню єдиної етнічної свідомості, належить одна (спільна) літературно-писемна мова, одна (спільна) релігія з її священною мовою, одна держава. Постулюємо, що в минулому формувалися й існували етнічні народності й політичні народності (як нині нації), хоч останні були не завжди стійкі [Німчук 1997, с. 6].

Окремо аналізує вчений погляди Ю. Шевельова:

Тезу про відсутність періоду прасхіднослов'янської лінгвоєдності лише недавно на конкретному матеріалі по-справжньому спробував обґрунтувати акад. Ю. Шевельов. Він вважає, що на східнослов'янському обширі «мовні та історичні факти дозволяють говорити про п'ять... мовно-територіальних одиниць-регіонів» у сиву давнину: 1. Новгородсько-Тверський, 2. Полоцько-Смоленський, 3. Муромо-Рязанський, 4. Києво-Поліський, 5. Галицько-Подільський. На основі останніх двох сформувався українська мова».

Академік Ю. Шевельов прагне обґрунтувати хронологію головних етапів у формуванні української мови. В.В. Німчук наводить цю хронологію:

«1. VI—VII ст. Найголовніші процеси відходу від праслов'янської спадщини. Початок творення Києво-Поліського і Галицько-Подільського говіркових регіонів.

2. Можливо (тентативно) взаємодія ГП (Галицько-Подільських) і південних КП (Києво-Поліських) рис на території Південної Волині.

3. Політична і мовна експансія Києва на захід і північ.

4. До середини XIII ст. — втрата степу (печеніги, половці, татарські навали), пізніше агресія Криму і спустошення південно-східно- і центральноруських земель.

5. Реконкіста, вимішування говірок на південь і схід від Києва, створення на козацьких землях синтетичних південно-східних говірок і тим самим осередку української мови в сучасному розумінні слова» [Німчук 1997, с. 8].

Принаймні вісім рис нашої мови, на думку Ю. Шевельова, постали в до- і ранньоісторичні періоди. В.В. Німчук аналізує наскільки переконливі наведені ці вісім рис, наводить свої аргументи, підкріплює їх конкретними прикладами з писемних пам'яток та говорів української мови [Німчук 1997, с. 8–13].

В.В. Німчук у статті констатує, що в наукових колах, особливо академічних – київських та львівських – у повоєнні роки культивувалася така періодизація й відповідна термінологія: 1) спільнослов'янський, або давньосхіднослов'янський період (VII–X ст.);

2) давньоруський період (XI–XIII ст.);

3) староруський період (XIV–XVIII ст.);

4) новоукраїнський період (XIX–XX ст.).

Це був узус, за яким пильно стежила цензура й самоцензура. Але як схема така періодизація не знайшла місця навіть у вступі до академічної «Історії української мови: Фонетика» (К., 1979) [Німчук 1997, с. 10].

В.В. Німчук поділяє точку зору Ю. Шевельова, який в історії української мови на основі монографічного дослідження історії фонологічної системи української мови чітко виокремив 4 періоди:

I. Протоукраїнський (до середини XI ст.).

II. Староруський (від середини XI ст. до XIV ст.).

III. Середньоруський:
а) ранній середньоруський (від XV ст. до середини XVI ст.),

б) середньоукраїнський (від середини XVI ст. до раннього XVIII ст.),

в) пізній середньоукраїнський (від решти XVIII ст.).

IV. Сучасний (від самого кінця XVIII ст.) [Німчук 1998, с. 10].

Окрім інших, В.В. Німчук в аналізованій статті наводить також періодизацію О. Горбача, який вважав засадничими при періодизації історії української літературної мови: а) внутрішній розвиток мови – її граматики, словотвору й лексики в її діалектах; б) культурно-політичні процеси й події (християнізацію, реформацію, класицизм, романтизм, реалізм, модернізм); в) взаємовідношення літературно-мовних варіантів української мовної території; г) співіснування та взаємодію національного варіанта літературної мови з іншомовними: “диглосію” тощо [Горбач 1993, с. 3]. У періодизації О. Горбача два етапи (А та Б):

А. Етапи виникнення української мови серед інших слов'янських:

1) праїндоевропейська доба (2000 р. до н. е.);
2) балтослов'янська доба (1500–1300 р. до н. е.);

3) праслов'янська доба (1300 р. до н. е. – 500–800 н. е.):

а) старший період порівняно небагатьох змін (до 200–300 н. е.);

б) молодший період більших змін (200/300–800 н. е.) [палаталізацій, вокалізму];

4) протосхіднослов'янська доба (500–800 – 900–1000 н. е.)

[деназалізація носових голосних, повноголосся].

Б. Виникнення української мови в її двох діалектах – південно-західному і північно-східному – з їхніми системами (XI–XIII–XV ст.)

[після занепаду *ъ, ь*: дифтонгізація – на північно-східному, звуження – на південно-західному **o, *e* в нових закритих складах; вплив наголосу на вимову голосних; зміни в системі приголосних та ін.] [Німчук 1998, с.10].

В.В. Німчук наводить періодизацію історії української мови Ю.О. Карпенка за розвитком основних фонологічних змін, опубліковану в журналі «Мовознавство» (1993):

1. Праслов'янська мова (кінець II тис. до н. е.)

[закон наростання звучності, зокрема поява носових голосних, складотворчих *p, l*; перехідні палаталізації задньозвуків].

2. Спільна мова східних і південних слов'ян (II ст. до н.е. – IV ст. н. е.) [перехід *kw, gw > cw, zw*; спрощення *tl, dl > l*; перехід *tj, dj > tš, dž*].

3. Спільнослов'янська мова (IV–X ст.) (антська мова (IV–VII ст.), давньоруська (VIII–X ст.) [повноголосся, перехід початкового *je > o*, деназалізація носових голосних]).

4. Давньоукраїнська мова (XI–XIV ст.)

– [занепад *ъ, ь* та його наслідки; *e > o* після шиплячих, злиття *и* та *ы*; *ѣ > і*].

5. Староукраїнська мова (XV–XVIII ст.)

[завершення в більшості говорів переходу *o*,

e > і в нових закритих складах, опозиції глухих – дзвінких, твердих – м'яких приголосних як головних прикмет фонологічної системи української мови].

6. Нова українська мова (XIX – XX ст.) [зміни орфоепічного рівня, взаємодія орфоєпії та орфографії] [Німчук 1998, с. 11].

В.В.Німчук доходить висновку, що з наведеного ним стислого перегляду (не всіх) періодизацій, запропонованих істориками мови, випливає, що в лінгвістиці абсолютно переважають думки вчених про те, що:

1) історію української мови треба починати з праслов'янської доби;

2) спільнослов'янський етап в історії української мови існував;

3) окремою є доба XI–XIII (XIV ст.);

4) окремою є доба XIV; (XV) – XVIII ст.

5) новоукраїнська доба настала в кінці XVIII або на початку XIX ст.;

6) поодиноким є виділення індоєвропейського та балтослов'янського етапів (не запропоновано тільки ностратичного!).

Проте третій період інтерпретується і звідси називається по-різному. Неоднаково іменуються період четвертий [Німчук 1998, с. 11].

В.В. Німчук солідаризується з Ю. Шевельовим у тому, що історію власне української мови потрібно починати з часу постання таких її рис, які не характеризують жодну з найближче споріднених із нею – білоруську та російську мови ні більшості їхніх говорів – предків, однак доцільно брати до уваги період 1 і обов'язково 2 [Німчук 1998, с. 11].

На переконання вченого, такими звуковими явищами є:

1) перехід *e > o* після історично м'яких приголосних та **j*, незалежно від наголосу і збереження *e* під наголосом після інших приголосних (*жона* і т.д.) – засвідчується з XI ст.;

2) нові звуки на місці *o, e* саме в новозакритих складах (*столь* – *стол, стоул, стул, стул, стіл*) – початок процесу відбивається в текстах XII–XIII ст.;

3) тверді приголосні перед *e, и* (*небо, день, синій*) – з XIII ст.;

4) передньо-середня фонема *и*;

5) злиття в одній фонемі давніх *ы* та *и* (пор. іменник *моло*, прислівник *моло* – іменник *мало*, прислівник *мало*) – початок засвідчується з другої половини XI ст.;

6) перехід *ѣ* в *і* (*сѣно* – *с'іно*) – задокументується безсумнівно з XIII ст. Зазначені зміни охоплюють або всю, або абсолютну більшість території поширення української мови.

За сукупністю цих основних характеристик В.В. Німчук вважає, що говори, які нині творять українську мову, ніколи не входили в діалектні масиви інших східнослов'янських мов [Німчук 1998, с. 11].

Мовознавець пропонує для дискусії таку періодизацію історії української мови як лінгвальної системи (системи систем):

I. Праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі (до VI – VII ст.).

II. Прасхіднослов'янська мовна єдність із про-
тоукраїнськими діалектами (VI/УШ–X ст.).

III. Давньоруськоукраїнська мова (XI– XIII
ст.).

IV. Середньоукраїнська, або середньоукраїно-
русська мова (XIV/XV – кінець XVII ст.):

а) рання середньоукраїнська мова (XIV/XV –
перша половина XVI ст.);

б) пізня середньоукраїнська мова (друга поло-
вина XVI – кінець XVII ст.).

V. Новоукраїнська мова (від кінця XVII ст.)
[Німчук 1998, с. 11–12].

В.В. Німчук завершує свою студію запрошен-
ням до відкритої дискусії: «Староукраїнська мова
наступних віків була прямим та органічним розвит-
ком тієї писемно-літературної мови, що була випле-
кана в добу Київської Русі на півдні держави, коли
вона (літературна мова) переживала перший етап
своєї історії. Закликаємо читачів до подальшої дис-
кусії з проблеми українського глотогенезу» [Німчук
1998, с. 12].

Висновки. Отже, В.В. Німчук своїм дослідже-
нням довів, що при періодизації української мови
найважливішою є концепція глотогенезу. Етнічна
мова формує етнічну свідомість, а етнічна свідомість
зумовлює усвідомлення конкретних територіальних
мовних утворень як однієї мови. Оригінальна
структура й етнічна свідомість, пов'язана з
нею, роблять будь-яке лінгвальне утворення окре-
мою мовою, а етнічне утворення – окремим наро-
дом. Мова – найголовніша з визначальних прикмет
етнічної спільності, тому з'ясувати походження
конкретного народу неможливо без дослідження
історії його мови. У процесі студій учений виокре-
мив риси, притаманні тільки українській мові: у
слов'янському, в тому числі східнослов'янському,
контексті українцям притаманна передньо-серед-
ня фонема *и* та, як закон, інші звуки — *і, у, ґ*, диф-
тонги на місці етимологічних *о, е* в новозакритих

складах; у східнослов'янському контексті й у колі
всіх слов'янських мов українська мова в абсолют-
ній більшості її говорів характеризується найпо-
слідовніше проведеною твердістю приголосних
перед *е* та *и* – зазначені та інші риси роблять укра-
їнську мову неповторною в слов'янському світі
[Німчук 1998, с. 3].

Погляди про можливість розвитку української
мови прямо з праслов'янської в Радянському Союзі
голосливо, без аналізу, були анафемізовані, публіч-
не визнання й поширення заборонене, а вчених, які
поділяли ці погляди, називали „буржуазними наці-
оналістами“.

Першими проповідниками погляду на роз-
виток української мови безпосередньо з прасло-
в'янської були С. Смаль-Стоцький і Є. Тимчен-
ко. Історик мови К. Німчинов визнавав коротко-
часний період існування групи діалектів у складі
пізньої праслов'янської мови, які слід визнати
східнослов'янською прамовою (до V–VI ст.). Дум-
ку про відсутність прасхіднослов'янської мовної
єдності на конкретному матеріалі прагне обгрунту-
вати Ю. Шевельов.

«Непересічний дослідницький талант, по-
множений на невтомну жагу творчості» [Бобинець
2021, с. 478] дозволив В.В. Німчуку проаналізува-
ти більшість існуючих періодизацій та для дискусії
запропонувати свою та запросити філологічну
спільноту до наступних відкритих дискусій, най-
гостріші з яких зараз точаться навколо того, чи
східнослов'янський мовний масив X–XIII ст. був
діалектним розмаїттям однієї мови – давньоруської,
чи тут існували вже три мови – українська, біло-
русська та російська. Перспективу розв'язання цієї
проблеми мовознавець передбачає лише тоді, коли
буде остаточно з'ясовано, чи була в східних слов'ян
X–XIII ст. свідомість єдиного етносу, чи такої не
було [Німчук 1998, с. 4–6].

Література

1. Бобинець С.С. Живий у добродіяннях своїх. Рецензія на книгу: Професор Василь Німчук у спо-
гадах сучасників: науково-популярне видання. Ужгород: Карпати, 2018. 208 с., іл.+DVD-диск. *Науковий
вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2020. Випуск 2 (44). С.474–480.
2. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку. Машинопис
резюме доповіді на II Конгресі МАУ. Львів, 1993.
3. Дзєндзелівський Й.О. Закарпатські говори та питання генези української мови. *Третій Міжнарод-
ний конгрес українців 26–29 серпня 1996. Мовознавство*, Харків, 1996. С.160–165.
4. Дружинець М.Л. Генеза української літературної мови у гіпотезах та концепціях Ю. Карпенка. *За-
писки з українського мовознавства. Збірник наукових праць*. Випуск 29. Одеса, 2022. С. 24–36.
5. Карпенко Ю.О. Українська гіпотеза. *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 3– 8.
6. Лєсюк М. Різноманітність історії української мови. URL: [http://thule.primordial.org.ua/mesogaia/
lesjuk.htm](http://thule.primordial.org.ua/mesogaia/lesjuk.htm)
7. Мойсієнко В. В.В. Німчук у лінгвоукраїністиці (До 80–річчя з дня народження Василя Васильовича
Німчука). *Українська мова*. 2013. № 3. С.165–173.
8. Німчинов К. Український язик у минулому й тепер. Підручна книга для усвідомлення фактів укра-
їнського язика. Харків, 1925. С. 31–32.
9. Німчук В.В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Мовознав-
ство*, 1997. № 6. С. 3–14.
10. Німчук В.В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Мовознав-
ство*. 1998. № 1. С. 3–12.

11. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Академія наук України, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1993. 199 с.
12. Смал-Стоцький С. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення. *Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. Праці філологічної секції*. 1925. Т. 141–143. С. 1–42.
13. Тимченко Є. Слов'янська єдність і становище української мови в слов'янській родині. *Україна*. 1924. № 3. С. 3–9.
14. Хваткова С., Онуфрієнко Г. Генеза української мови у гіпотезах та концепціях мовознавців XIX–XX століть (закінчення). *Персонал*. 2006. № 12. С. 36–42.
15. Христенко В.Ф. Критерії періодизації історії української літературної мови. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство). *Збірник наукових праць*. Відп. ред. Л.І. Мацько. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. Вип. 2. С. 169–174.
16. Шевельов Ю.О. Чому общерусский язык, а не виборуська мова?: з проблем східнослов'янської плотогонії: дві статті про постання української мови. Київ: Вид. дім «КМ Academia», 1994. 33с.
17. Шевельов Ю.О. Історична фонологія української мови. Харків, 2002.
18. Юсип-Якимович Ю.В. Внесок професора Й.О. Дзєндзелівського до вивчення генези закарпатського діалекту. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Випуск 2 (46). 2021. С. 271–279.
19. Smal-Stocky S., Gartner T. *Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) Sprache*. Wien, 1913. S. 471, 481–495.

References

1. Bobynets S.S. (2020) Zhyvyi u dobrodiianniakh svoikh. Retsenziia na knyhu Profesor Vasyl Nimchuk u spohadakh suchasnykiv [Alive in his good deeds. Book review Professor Vasyl Nimchuk in the memories of contemporaries]: naukovopopuliarne vydannia. Uzhhorod: Karpaty, 2018. 208 s., il.+DVD–dysk. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: Filolohiia*. Vyp. 2 (44). S.474–480 [in Ukrainian].
2. Horbach O. (1993) *Zasady periodyzatsii istorii ukrainskoi literaturnoi movy i etapy yii rozvytku*. Mashynopys reziume dopovidi na II Konhresi MAU. [The principles of periodization of the history of the Ukrainian language and the stages of its development]. Lviv. 8 s. [in Ukrainian].
3. Dzendzelivskiy Yo.O. (1996) Zakarpatski hovory ta pytannia henezy ukrainskoi movy [Transcarpathian dialects and questions of the genesis of the Ukrainian language]. Tretii Mizhnarodnyi konhres ukrainistiv 26–29 serpnia. *Movoznavstvo*. Kharkiv. S. 160–165 [in Ukrainian].
4. Druzhynets M.L. (2022) Heneza ukrainskoi literaturnoi movy u hipotezakh ta kontseptsiiakh Yu. Karpenka [The genesis of the Ukrainian literary language in the hypotheses and concepts of Yu. Karpenko] *Zapysky z ukrainskoho movoznavstva. Zbirnyk naukovykh prats. Vypusk 29*. Odesa. S. 24–36 [in Ukrainian].
5. Karpenko Yu.O. (1993) Ukrainska hipoteza [Ukrainian hypothesis]. *Movoznavstvo*. № 5. S. 3–8 [in Ukrainian].
6. Lesiuk M. (2023) Riznotraktuvannia istorii ukrainskoi movy [Different interpretations of the history of the Ukrainian language]. URL: <http://thule.primordial.org.ua/mesogaia/lesjuk.htm> [in Ukrainian].
7. Moisiienko V. (2013) V.V. Nimchuk u linhvoukrainistytsi (Do 80–richchia z dnia narodzhennia Vasyliya Vasylovycha Nimchuka) [Nimchuk in linguo-Ukrainian studies (To the 80th anniversary of the birth of Vasyl Vasyliovych Nimchuk)]. *Ukrainska mova*. № 3. S. 165–173 [in Ukrainian].
8. Nimchynov K. (1925) Ukrainskyi yazyk u mynulomu y teper. Pidruchna knyha dlia usvidomlennia faktiv ukrainskoho yazyka [The Ukrainian language in the past and now. Handy book for understanding the facts of the Ukrainian language]. Kharkiv. S. 31–32 [in Ukrainian].
9. Nimchuk V.V. (1997) Periodyzatsiia ta napriamok doslidzhennia henezysu ta istorii ukrainskoi movy [Periodization and direction of research of the genesis and history of the Ukrainian language]. *Movoznavstvo*. № 6. S. 3–14 [in Ukrainian].
10. Nimchuk V.V. (1998) Periodyzatsiia ta napriamok doslidzhennia henezysu ta istorii ukrainskoi movy [Periodization and direction of research of the genesis and history of the Ukrainian language]. *Movoznavstvo*. № 1. S. 3–12 [in Ukrainian].
11. Pivtorak H. (1993) *Ukrainci: zvidky my i nasha mova* [Ukrainians: where we come from and our language]. Akademiia nauk Ukrainy, Instytut movoznavstva im. O.O. Potebni. Kyiv: Naukova dumka, 1993. 199 s. [in Ukrainian].
12. Smal-Stotskyi S. (1925) Rozvytok pohliadiv pro simiu slovianskykh mov i yikh vzaiemne sporidnennia. [Development of views on the family of Slavic languages and their mutual kinship]. *Zapysky naukovoho tovarystva im. T. H. Shevchenka. Pratsi filolohichnoi sekti*. T. 141–143. S. 1–42 [in Ukrainian].
13. Tymchenko Ye. (1924) Slovianska yednist i stanovyshche ukrainskoi movy v slovianskii rodyni [Slavic unity and the position of the Ukrainian language in the Slavic family]. *Україна*. № 3. S. 3–9 [in Ukrainian].
14. Khvatkova S., Onufriienko H. (2006) Geneza ukrainskoi movy u hipotezakh ta kontseptsiiakh movoznavtsiv XIX – XX stolit (zakinchennia) [Genesis of the Ukrainian language in the hypotheses and concepts of linguists of the 19th and 20th centuries (ending)]. *Personal*. № 12. S. 36–42 [in Ukrainian].

15. Khrystenok V.F. (2009) Kryterii periodyzatsii istorii ukrainskoi literaturnoi movy [Criteria for periodization of the history of the Ukrainian literary language]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Serii 8. Filolohichni nauky (movoznavstvo i literaturoznavstvo): Zbirnyk naukovykh prats.* Vidp. red. L. I. Matsko. Kyiv. Vyp. 2. S. 169–174 [in Ukrainian].

16. Sheveliov Yu.O. (1994) Chomu obshcherusskyi yazyk, a ne vibchoruska mova?: z problem skhidnoslovianskoi hlotohonii: dvi statti pro postannia ukrainskoi movy [Why the common Russian language and not the Vibchorus language?: on the problems of Eastern Slavic glottogony: two articles on the emergence of the Ukrainian language]. Kyiv: Vyd. dim «KM Academia». 33 s. [in Ukrainian].

17. Sheveliov Yu.O. (2002) Istorychna fonolohiia ukrainskoi movy [Historical phonology of the Ukrainian language]. Kharkiv [in Ukrainian].

18. Yusyp-Yakymovych Yu.V. (2021) Vnesok profesora Yo.O. Dzendzelivskoho do vvychennia henezy zakarpatskoho dialektu [Professor Yo.O. Dzendzelivskyi's contribution to the study of the genesis of the Transcarpathian dialect]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Filolohiia.* Vyp. 2 (46). S. 271–279 [in Ukrainian].

19. Smal-Stockyj S., Gartner T. (1913) Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) Sprache. Wien. S. 471, 481–495 [in Deutsch].

THE LANGUAGE OF THE UKRAINIAN STATE: V.V. NIMCHUK'S APPROACH TO THE PROBLEM OF PERIODIZATION IN THE DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN LANGUAGE AS A DIRECTION OF RESEARCH INTO ITS GENESIS AND HISTORY

Abstract. This article presents an overview of V.V. Nimchuk's wide-ranging philological interests, including paleo-slavistics, the history of the Ukrainian language, Slavic onomastics, glottogenesis, the history of Ukrainian linguistics, issues of Ukrainian orthography, Ukrainian source studies, and archaeography. The scholar's scientific contributions encompass over 500 works. Among the problems addressed by Nimchuk, one of the most challenging contemporary issues in Ukraine pertains to the periodization of the Ukrainian language. Its significance has grown, particularly in the context of the ongoing Russian-Ukrainian conflict, where the Ukrainian language stands as a symbol of independence and identity. This issue intertwines linguistic themes with societal ones, linked to the people's desire to understand their objective truth, asserting their distinctiveness, their right to an independent state, and substantiating the ancient history of the Ukrainian ethnos on a global stage.

The article provides an overview of the origins of the problem of periodization in the development of the Ukrainian language, tentatively divided into two periods: 1) from the 19th century to the 1990s; 2) after the proclamation of Ukrainian independence. Nimchuk's views are presented predominantly within the second period, as the issue of periodization gained renewed significance after Ukraine's Independence in 1991. Other scholars, such as Yu. Karpenko (1993), O. Horbach (1993), Yu. Sheveliov (1994), and Yo. Dzendzelivskyi (1995), also joined the discussion. Academician V.V. Nimchuk actively participated as well. He considered periodization as a direction for researching the genesis and history of the Ukrainian language.

In the article „Periodization as a Direction for Researching the Genesis and History of the Ukrainian Language,“ the linguist subjects his predecessors' hypotheses to a comprehensive and critical analysis. He reinforces his arguments with specific examples from written sources and Ukrainian speech patterns, and presents periodizations proposed by other linguists (Yu. Karpenko, O. Horbach, Yu. Sheveliov). V. Nimchuk proposes his own periodization of the history of the Ukrainian language as a linguistic system, inviting an open discussion.

Keywords: V. Nimchuk, periodization of the Ukrainian language, linguistic history, glottogenetic concept, ethnic consciousness, ethnic language, analysis, open discussion.

© Юсип-Якимович Ю., 2023 р.; © Тимко-Дітко О., 2023 р.

Юлія Юсип-Якимович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри словацької філології Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; julia.jusyp@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-0887-3151>

Yulia Yusyp-Yakymovych – Candidate of Philology, Associate Professor of Slovak Linguistics Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; julia.jusyp@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-0887-3151>

Оксана Тимко-Дітко – PhD, професор Загребського університету, філософський факультет, східнослов'янське відділення, кафедра української мови і літератури, Загреб, Хорватія; okditko@ffzg.hr; <https://orcid.org/0000-0003-3815-8893>

Oksana Tymko-Ditko – PhD, Professor, University of Zagreb, Faculty of Philosophy, Eastern Slavic Department, Department of Ukrainian Language and Literature, Zagreb, Croatia; okditko@ffzg.hr; <https://orcid.org/0000-0003-3815-8893>

АВТОРСЬКІ ХУДОЖНІ ФРАЗЕМИ У ТВОРЧОСТІ МИРОСЛАВА ДОЧИНЦЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'373+81'282

DOI: 10.24144/2663-6840/2020.2(50).508–514

Яцьків М. Авторські художні фраземи у творчості Мирослава Дочинця; кількість бібліографічних джерел – 15; мова українська.

Анотація. Авторські художні фраземи є невичерпним джерелом поповнення національної мови. Актуальною залишається тема вивчення мови художньої прози українських письменників, а саме дослідження індивідуально-авторського виживання фразем. Функціонування фразеологізмів у художніх текстах досліджували: В. Білоноженко, О. Важеніна, Н. Венжинович, І. Гнатюк, Т. Григоренко, В. Грещук, Л. Даниленко, С. Денисенко, О. Дехтярєва, Т. Євтушина, В. Жайворонок, Т. Здіховська, В. Коваль, М. Коломієць, В. Кононенко, Є. Коноплянко, Ю. Кохан, О. Кушлик, М. Лесюк, Н. Мазур, Л. Мельник, А. Мойсієнко, В. Папіш, Ю. Прадід, М. Скаб, М. Скаб, Н. Скиба, Л. Скрипник, Д. Ужченко, В. Ужченко, Н. Хома.

Метою нашого дослідження є виявлення та аналіз авторських художніх фразем, визначення стилістичного і контекстуального вираження зазначених фразем у творах Мирослава Дочинця. Реалізація поставленої мети передбачає виконання низки завдань, зокрема: окреслити теоретичні засади дослідження питання використання фразеологізмів у художніх текстах; виявити і проаналізувати авторські фраземи; описати їх семантичні та стилістичні функції.

Художні твори М. Дочинця багаті на авторські художні фраземи, які вдало вплетені у контекст. Вживання письменником новотворів поповнює фраземне багатство української мови, а також увиразнює та збагачує мову самого автора. Кожен новий фразеологізм має особливе смислове навантаження, він надає колоритності, емоційності та експресивності оповіді.

У процесі дослідження авторські фраземи ми поділили на тематичні групи, а саме: позначення якості, ознаки, стану предмета, явища, дії (*ревіти, як полонинський ведмідь*); характеристика властивостей та якостей особи / неособи (*надійний, як аспірин*); позначення дій, вчинків, поведінки людини, діяльності у стосунках із будь-ким, будь-чим (*жити, як шурочок і дудочка*); фізично-емоційний стан особи (*напнутий, як волосінь із рибою*); статус персонажів чи їх походження (*і бесідою, і писком русин*).

Фіксуєчи авторські художні фраземи у прозових творах М. Дочинця, спостерігаємо значну кількість фразем, у які автор вміло вплітає діалектні слова. Письменник використовує їх для позначення як дій, вчинків, поведінки, характеристики людини, так і для опису природних явищ, якості стану предмету чи явища тощо (*дзяма на пісній олії; ліпитися, як ріпляки до пса; злакомити, як свиню на струк*).

Наше дослідження продемонструвало, що фраземіка є одним із складників формування індивідуально-авторської картини світу. Використання письменником художніх фразем у прозових текстах призводить до оновлення фразеологічного образу, а також увиразнює та збагачує мову автора, підсилює емоційний вплив на читача. Досконало підібрані та семантично обіграні фраземи не лише створюють у свідомості читача живі образи персонажів і подій, але й набувають нових стилістичних ознак, вони надають оповіді експресивності, підвищеної емоційності, доповнюють характеристику персонажа, відтворюють стосунки між особами тощо.

Ключові слова: фразеологія, діалектна фразеологія, авторська художня фразема, Мирослав Дочинець.

Постановка проблеми. Творення авторських художніх фразем є невичерпним джерелом поповнення національної мови. Новотвори письменників відображають національний менталітет через мовну картину світу. У. Галів зазначає, що «у системі мовних засобів художнього стилю на особливу увагу заслуговує фразеологія. Вона є невід'ємною частиною образного світу письменника. Саме завдяки творчості видатних майстрів пера літературна мова не тільки збагачує свій словниковий фонд, а й фіксує духовні надбання народу, є носієм етнокультурної інформації, ідентифікатором національної свідомості. Проблема авторської фразеології сьогодні вимагає спеціальної дослідницької уваги» [Галів 2016, с. 154].

Мирослав Дочинець – відомий український письменник, лауреат багатьох літературних премій та відзнак. Його твори увійшли до підручника «Українська література» для 6 класу Нової української школи. За останні роки спостерігаємо активізацію мовознавців щодо вивчення мови художніх

текстів письменника, зокрема: Г. Вовченко, А. Вегеш, Л. Прокопович, І. Хланта, С. Жила, О. Микитюк та інші. Однак досі актуальними залишаються проблеми, пов'язані з вивченням авторських художніх фразем.

Аналіз досліджень. Функціонування фразеологізмів у художніх творах досліджували: В. Білоноженко, О. Важеніна, Н. Венжинович, І. Гнатюк, Т. Григоренко, В. Грещук, Л. Даниленко, С. Денисенко, О. Дехтярєва, Т. Євтушина, В. Жайворонок, Т. Здіховська, В. Коваль, М. Коломієць, В. Кононенко, Є. Коноплянко, Ю. Кохан, О. Кушлик, М. Лесюк, Н. Мазур, Л. Мельник, А. Мойсієнко, В. Папіш, Ю. Прадід, М. Скаб, М. Скаб, Н. Скиба, Л. Скрипник, Д. Ужченко, В. Ужченко, Н. Хома та інші.

За словами Н. Хоми, фразеологія кожного народу виражає його ментальність, образність і спосіб мислення, а тому вона характеризується значною стабільністю [Хома 2011, с. 411–413]. Саме художній текст є певною моделлю світу і «невичерпним джерелом інформації про культурно-історичний до-

свід народу, конденсатом культурної пам'яті (традиції), яка відклалася у свідомості народу. Саме фразеологічний рівень художнього твору є тим акумулятивним центром, який здійснює широкий зв'язок мовних явищ із культурою певного етносоціуму. Оскільки у фразеологічних одиницях найповніше відображається специфіка світобачення і культури, саме тут постає людина з її емоціями, почуттями, внутрішнім світом» [Свтушина 2005, с. 39].

А. Філіп'як стверджує, що «індивідуально-авторський стиль письменника – складне явище, що формується системою різноманітних чинників. Риси ідіостилу письменника вважають стилістичні засоби, здатність до моделювання відповідних прагматичних ефектів, орнаменталіки, конкретних засобів та способів їхнього організування. Вказані аспекти є основою аналізу особливостей ідіостилу письменника, що виразно виявляються в системі фразеології» [Філіп'як 2020, с. 48]. Ю. Кохан вважає, що «значний вплив на добір фразеологізмів мають особливості світобачення письменника, яке може бути реалістичним, романтичним, піднесено-урочистим, насмішкливо-іронічним тощо» [Кохан 2003, с. 3].

Н. Устенко слушно зазначає, що письменники творчо переосмислюють узуальні фразеологізми, видозмінюють їх відповідно до художніх особливостей, ступеня вираження мовної експресії та стилістичного навантаження [Устенко 2005, с. 256].

Мета статті, завдання. Мета нашого дослідження – виявити і проаналізувати авторські художні фраземи, визначити стилістичні та контекстуальні вираження авторських фразем у творах Мирослава Дочинця. Реалізація поставленої мети передбачає виконання низки завдань, зокрема: окреслити теоретичні засади дослідження питання використання фразеологізмів у художніх текстах; виявити і проаналізувати авторські фраземи; описати їх семантичні та стилістичні функції.

Методи та методика дослідження. Відібраний фактичний матеріал опрацьовано за допомогою порівняльно-описового методу для виокремлення авторських художніх фразем. Описовий метод уможливив теоретичне узагальнення результатів дослідження, систематизацію дібраного матеріалу. Метод контекстуального аналізу використано для з'ясування лінгвокультурних, стилістичних особливостей фразем у прозових творах Мирослава Дочинця. Для уточнення семантики фразеологічних одиниць використано компонентний аналіз.

Виклад основного матеріалу. Прозові твори М. Дочинця багаті на авторські художні фраземи, які вдало вплетені у контекст його творів. Уживання письменником новотворів збагачує фраземне багатство української мови, а також увиразнює та збагачує мову самого автора. Кожен новий фразеологізм має особливе смислове навантаження, він надає колоритності, емоційності та експресивності оповіді. Саме завдяки вмілому та точному використанню авторських художніх фразем та цікавій трансформації загальноповживаних фразеологізмів Мирослав Дочинець формує свій індивідуальний стиль.

У нашому дослідженні ми виокремили декілька семантичних груп авторських фразем М. Дочинця. Найбільшою виявилася група на позначення якості, ознаки, стану предмета, явища, дії. Найбільше тут зустрічаються порівняльні фраземи. Наприклад: *наповнене, як скіфська чаша* – ‘сильно наповнене, щось, що вміщує велику кількість речей’ (*Черево магазину було наповнене, як скіфська чаша, таємничим урочистим сяйвом* (Лис, с. 12)); *рум'яний, як життя паляниця* – ‘гаряча розпечена каструля’ (*Довбня всередині вигоріла, а горнець лишився рум'яний, як життя паляниця* (Вічник, с. 51)); *ряхтіти на сонці, як рахат-лукум* – ‘яскраво виділятися дрібними плямами на якому-небудь тлі’ (*Вежа росла, ряхтіла на сонці, як рахат-лукум* (Вічник, с. 240–241)); *спартанський уклад* – ‘позбавлений зручностей, простий і скромний спосіб життя’ (*Спартанський уклад і тісний контакт з природою надиктували їй чітку лінію життя, від якої не відхиляється другий десяток років* (Лис, с. 64)); *їсти банош, як своє вухо* – ‘їсти, не звертаючи уваги ні на що, не відводити погляду від їжі’ (*Він теж сидів відчужено в тому гурті, їв банош, як своє вухо* (Горянин, с. 26)); *ревіти, як полонинський ведмідь* – ‘дуже голосно’ (– *Ти, хло, дуже не мудро ріжеш. Ліпше свою пилу змасти, бо реве, як полонинський ведмідь* (Лис, с. 223)); *пішла доля, як лист по Дунаю* – ‘легко, невідомо куди’ (*Ніщо не держало мене тут, рідна земля виганяла. І одної ночі, сутемної, як мої думи, пішов я в гори. І пішла назирці, як лист по Дунаю, моя доля* (Вічник, с. 96)).

Цікавою виявилася для нас група авторських фразем на позначення характеристики, властивостей та якості особи / неособи. Вплітаючи у свої тексти фраземи для характеристики персонажів художніх творів, їх особливостей та здібностей, позитивних і негативних рис характеру, письменник зумів увиразнити, надати кожній характеристиці певного емоційного навантаження. Наприклад: *великий алхімік слова* – ‘людина, яка вміло трансформує слова та вдало їх використовує у творчості’ (*Має «зернистість», про яку казав Гоголь – великий алхімік слова* (Світильник слова, с. 60)); *однолюб, як чиряк* – ‘чоловік, який все життя кохає лише одну жінку’ (*Я однолюб, як чиряк. Де виліз, там і сохну* (Місячна роса (Окришини), с. 117)); *рухливий, як ртуть* – ‘дуже активна людина’ (*Був він страшенним витівником, – згадає О. М. Єргалкін. – Рухливий, як ртуть, дотепник* (Володин, с. 154)); *сама, як ягничка* – ‘тиха, скромна людина, яка мало, що знає у житті’ (*В борозну і на випаси Гафу не пускали – сама, як ягничка* (Горянин, с. 277)); *як окунь проти течії* – ‘людина, яка йде за своїми моральними принципами, не вибирає легкого шляху, йде всупереч’ (*Міг би легко пригрітися і в блатних. І строк потік би медом. А ти, як окунь, преш проти течії, гребеш по міліні. Чому?* (Вічник, с. 222)); *надійний, як аспірин* – ‘людина, на яку можна завжди покластися, надійна людина’ (*Ти справжній друг. Надійний, як аспірин* (Місячна роса (Окришини), с. 110)); *жвава, як сарничка* – ‘дуже жвава,

спритна людина' (Свіжа, як росяне гроно, **жвава, як сарничка**, вона то бризкала невтримним сміхом, то вдавано хмурила чоло (Булава і серце... (Ягода), с. 37)); **жилавий худенький прометей** – 'сильна, вольова, добра людина' (З моєї дачі він як на долоні – цей **жилавий худенький прометей**, що доб'яє скалу з дециметровим шаром ґрунту (Газда, с. 177)); **серце холодне і порожнє, як чрево Молоха** – 'бути жорстоким та вимагати багато жертв' (Будував не стільки для того, щоб показати свою славу й багатство, скільки для того, щоб зайняти турботами своє **серце, холодне і порожнє, як чрево Молоха** (Булава і серце... (Ягода), с. 36)). М. Дочинець часто вплітає авторські фраземи для опису розумно чи не розумної людини, зокрема: **мозок працює, як жорна** – 'швидко та у правильному напрямку вирішувати щось, сильні розумові здібності у людини' (Від того контрасту в слухачів крижанила спина. **Мозок його працював, як жорна** (Булава і серце... (Адольф), с. 45)); **мукачівський Соломон** – 'дуже мудра людина' (Цього за мудрість називали **мукачівським Соломоном**. Сам чеський президент приїздив до нього радитися (Лис, с. 164)); **носити мудрість, як квітка запах** – 'бути розумним та мудрим' (На дорозі, котрою поважний Джемордже ввів мене в свій зелений світ, я впав на коліна і подякував землі, що недавно прийняла сього небуденного мужа, котрий **носив мудрість, як квітка запах** (Вічник, с. 162–163)); **розуму – як у блохи цицька** – 'про людину, яка мало що бачила у своєму житті; молода, недосвідчена людина' (Пригадую, **легінчиком був. Розуму – як у блохи цицька** (Лис, с. 267)). Автор також за допомогою фразем описує вікові особливості персонажів, однак здебільшого зустрічаємо опис людей похилого віку: **з білим пухом на голові** – 'людина похилого віку у якої сиве й рідке волосся' (Суп подавала стара мовчазна жінка **з білим пухом на голові** й вологими горіховими очима (Руки і Душа (Гра), с. 100)); **сотку носити на горбі** – 'мати сто років' (Скільки вам років, дідку?) «Гріх і казати. **Сотку ношу на горбі** (Вічник, с. 158)). Неодноразово письменник використовує фраземи для опису зовнішнього вигляду персонажів, зокрема: **волосся густе, як коноплі** – 'дуже густе волосся' (Висока, туга в тілі, **волосся густе, як коноплі** (Лис, с. 189)); **голомозий, як річковий камінь** – 'людина без волосся, лиса' (Голомозий, **як річковий камінь**, отець Акакій, через грубі окуляри хапав кожен мій рух, щоб учасно подати інструмент, відігнати комара, підбадьорити усмішкою (Вічник, с. 195)); **обсмалений, як циганський казан** – 'людина, яка отримала сильні опіки на сонці' (З одного боку, се було добре – рани припеклися, обійшлося без зараження. А з другого – я був **обсмалений, як циганський казан** (Вічник, с. 129)).

Окремо виділяємо групу авторських художніх фразем на позначення дій, вчинків, поведінки людини, діяльності у стосунках із будь-ким, будь-чим. Як бачимо, тут теж переважають компаративні фраземи. Наприклад: **жити, як шнурочок і дудочка**; **як палець і ніготь** – 'жити у мирі і сімейній злагоді' (**Як шнурочок і дудочка, як палець і ніготь** вони жили і ди-

хали водно... (Горянин, с. 71)); **потолочити життя на полове** – 'занапастити чиесь життя' (Розказав про гімназію, про Терку, про жандарма Ружічку, який **потолочив** моє молоде **життя на полове** (Вічник, с. 139)); **розумітися, як равлик з мушлею** – 'розуміти одне одного без слів, повне взаємопорозуміння' (Їх очі, зустрівшись, викрешували сміх; говорили одне одному дурниці, та дослухалися не до слів, а до голосу, що ховав якусь значущість, обіцяв щось; руки прагнули доторків, а двоє тіл **розумілися, як равлик з мушлею** (Горянин, с. 185)); **палити життя, як копійчану свічку** – 'не цінувати свого життя, алкоголем знищувати своє здоров'я' (Доки вистачало питва, він пив. **Палив** своє **життя, як копійчану свічку** (Горянин, с. 240)); **косувати яструбиним оком** – 'уважно дивитися на кого-небудь насторожено, з недовірою' (Хоча ні, був один чолов'яга, що **косував яструбиним оком** на Йонка (Горянин, с. 220)).

Мирослав Дочинець ретельно підбирав фраземи для опису фізично-емоційного стану особи. Створюючи авторські художні фраземи на позначення фізичного, емоційного та фізично-емоційного стану, автор часто й доречно використовував явище синонімії для позначення за допомогою фразем сильного емоційного потрясіння, переляку чи смерті людини. Наприклад: **в'янути, як укошена травина** – 'дуже погано себе почувати' (**Я в'янув, як укошена травина**. Я вмирав і чекав знаку... (Вічник, с. 57)); **напружений, як волосінь із рибою** – 'бути напруженим, як емоційно, так і фізично' (Під кінець читання старий і сам був **напружений, як волосінь із рибою**, що не давалася в руки (Горянин, с. 114)); **як жертвний цент (сльоза)** – 'дріб'язкова сльоза у людини під час емоційного сплеску' (На те щоб плакав, просто бадьорий голос раптово уривався, слабнув, рука притискала до одного ока **серветку, а з червоної щілини другого викочувалася сльоза**. Холодна і скупа, **як жертвний цент** (Дорога в небо... (Сльоза), с. 50)); **з терниною жури в серці** – 'затамовувати у собі душевний біль, сильні переживання' (З **терниною жури в серці** ще якось ходиш, але це зовсім інше. Невидиме. Те саме, що під водою в Ріки (Горянин, с. 267)); **кільчилася душа** – 'після великого горя, різних потрясінь оновлювати душу, починати жити спочатку'. У тексті: «Нове дерево росло з праху старого... Так **кільчилася** тепер його **душа**, через згарище скрухи пускала вруна (Горянин, с. 183)); **відлетіти в спасенне небо** – 'померти' (Всі побратими **відлетіли в спасенне небо**, а він залишився сидіти над прірвою і плакав, плакав (Горянин, с. 66–67)); **відлітати, як лист із банного віника** – 'помирати' (Чи не щотижня хтось **відлітав, як лист із банного віника** в цій духотній парильні війни-не-війни, але жорстокого протистояння двох систем, двох Росій (Лис, с. 252)); **серце, як у звіра** – 'мати сильне й міцне серце' (Споживай багато зеленого – і матимеш **спритні** ноги й **дуже серце, як у звіра** (Горянин, с. 59)); **плахтою лежати** – 'через хворобу не могли піднятися з ліжка' (Тому, котрий не міг рухатися, **плахтою лежав на ліжку**, не маючи сил навіть думати: прокинеться завтра чи ні (Руки і Душа (Сестра), с. 49)); **руки – наче з**

соломи – ‘не мати сили в руках’ (*Ноги – як у бузька, руки – наче з соломи. Що з тебе буде? Лише не кажи, що ніп* (Горянин, с. 204)).

Автор неодноразово описував статус персонажів, їх походження, а для більш яскравого та емоційно-експресивного навантаження він вживав колоритні фрази, а саме: *і бесідою, і писком русин* – ‘належати до русинів (давня назва українського населення, які проживали в Західній Україні і Закарпатті)’ (*Носатий дідो під сивою кучмою встряв словом: «Русин він. І бесідою, і писком русин. Їхне плем’я прижилося і на нашій Баці»* (Горянин, с. 156)); *мати кістку породисту* – ‘належати до знатної родини (у тексті – родини князів)’ (*І всі вірили цим переказам, бо таку кістку породисту мала, такий взір соколинний, таку поставу, наче з мarmуру тесану...* (Лис, с. 189)).

За допомогою фразем письменник вказував на період, час: *третілі жовті дні* – ‘кінець літа’ (*Третілі жовті дні, ялові хмарини липли до неба тижнями* (Горянин, с. 199)); *золоте зерно дня* – ‘повний день, з ранку до вечора поки світить сонце’ (*Лягай і вставай з курми – і матимеш золоте зерно дня* (Горянин, с. 59)); місце: *людське муравлище* – ‘місця з великою кількістю людей’ (*Старий не любив людського муравлища, держався двору, аби не підігрівати розпиту* (Горянин, с. 80)); *пристановище болю і злиднів* – ‘лікарня’ (*І лише стомлений жарт твого хірурга лягає бальзамом на рану в цьому пристановищі болю і злиднів* (Дорога в небо... (Конструктор), с. 238)); кількість: *кілько світа, тільки дива* – ‘дуже багато’ (*Все можна. Кілько світа, тільки дива* (Горянин, с. 299)); міх казок і півтайстри правди – ‘дуже багато вигадок і мало правди’ (*Я і є той дідо Олекса Жаливка з-над Латирки, про якого вам, видати, вже нарозказували міх казок і півтайстри правди* (Дорога в небо... (Вуйко), с. 73)).

Фіксуючи авторські художні фрази у прозових творах Мирослава Дочинця, спостерігаємо значну кількість фразем у які автор уплів діалектні лексеми. Митець використовував їх для позначення дій, вчинків, поведінки, характеристики людини, так і для опису природних явищ, якості стану предмету чи явища тощо. Розглянемо деякі з них:

Бити, як чорт ноговицями – ‘дуже різко і сильно’ (*Старий ледве встиг вихопитися мотузкою на узвишшя, як лавина каламуті шибнула за ним, закрутилася в заводі, біла хвилями у свіжі краї, як чорт ноговицями* (Горянин, с. 289)). Письменник увів у компонентний склад фраземи на позначення дії людини діалектне слово *ноговиці* – ‘штани’ [Сабадош 2008, с. 209].

Дзяма на пісній олії – ‘щось дуже просте’ (*Я твердий, я камінь, що на моєму городі родить, а мене розм’якшують на гівно. Така от дзяма на пісній олії* (Лис, с. 229)). У складі художньої фраземи на позначення якості явища спостерігаємо діалектне слово *дзяма* – ‘юшка; навар зі сушених фруктів’ [Сабадош 2008, с. 64].

Жити, як потя – ‘вести простий і скромний спосіб життя’ (*Мала ворона, а великий писок має,*

– кивнув, лукаво посміхаючись, старий. – Я й сам живу, як потя (Лис, с. 266)). Для позначення дій людини і способу життя автор вжив діалектне слово *потя* – ‘пташка’ [Сабадош 2008, с. 270].

Тихо, як мацур – ‘дуже тихо’ (*Тихо, як мацур, затягся в темний закутень і звідти очив на мольників* (Вічник, с. 35)). Вказуючи на спосіб дії людини, письменник використав діалектне слово *мацур* – ‘кіт’.

Імитися за косу, як маляр за диню – ‘дуже сильно вхопитися’ (*Щось’ся Ильку, імив за косу, як маляр за диню?* (Дорога в небо... (Газда), с. 175)). Для позначення якості дії вжито діалектне дієслово *імитися* – ‘ловитися’ [Сабадош 2008, с. 134] та іменник *маляр* – ‘угорець; прізвисько (українця)’ [Сабадош 2008, с. 165].

Ліпитися, як ріпляки до пса – ‘дуже багато і дуже легко’ (*Се ознака, що буде до світла тягнутися. Зате в дитинстві до таких усі хворощі ліпляться, як ріпляки до пса* (Вічник, с. 58)). Для позначення міри вияву ознаки введено діалектизм *ріпльак* – ‘реп’ях’ (узагальнена назва суцвіть чи плодів, що мають численні колючки, легко чіпляються до хутра тварин чи одягу, які дуже важко відчепити).

Злакомити, як свиню на струк – ‘когось чимось сильно зацікавити’ (*Вереші жадав лісорубських рук і злакомив сюди довірливих русинів, як свиню на струк* (Вічник, с. 155)). Для позначення дій, вчинків людини у стосунках із будь-ким у авторську фразему вплетено діалектне слово *струк* – ‘необтерблений качан кукурудзи’ [Сабадош 2008, с. 344].

Показити шор – ‘занапастити чийсь життя, долю’ (*Не хотів здавати вози і воли в колгосп. І дітям, і нам показив шор* (Дорога в небо... (Газда), с. 175)). Фразема на позначення відношення однієї людини до іншої складається повністю з діалектних лексем: *шор* – ‘ряд, шеренга; черга’ [Сабадош 2008, с. 423]; *показити* – ‘побити, потрощити (про скло, кераміку і под.)’ [Сабадош 2008, с. 247].

Залізти, як червак у дараб – ‘у щось втрапити’ (*Дали, – киває на узгірок під Гранкою, де утвердилася його сіра «коцка» під шифером. – Так я навично заліз, як червак, у цей дараб* (Дорога в небо... (Газда), с. 176)). Авторська художня фразема, до складу якої входить діалектне слово *дараб* – ‘кусок; скиба; частина земельної площі’ [Сабадош 2008, с. 60] та діалектна фонетична трансформація *червак* – ‘черв’як’ [Сабадош 2008, с. 414].

Сказити дівча – ‘обезчестити кого-небудь, вчинити насильство’ (*А так. Бив до неї клини, бив, а та ніяк. Тогди привартував у nasiці і сказив дівча* (Вічник, с. 93)). До компонентного складу авторської фраземи входить діалектна лексема: *сказити* – ‘зіпсувати, розбити, зламати; завдати кому-небудь прикрість, збитків; завдати болю, стиснувши кого-небудь’ [Сабадош 2008, с. 331].

Злости – повні кости – ‘зла людина’ (*Порядкував у ній син – бородатий, холодноокий черевань. Про таких кажуть: злости – повні кости* (Вічник, с. 140)). Для колоритної характеристики персонажа

письменник побудував фразу на народнорозмовній мові закарпатської говору: **злости** – ‘злості’, **кости** – ‘кістки’ (фонетичні зміни).

Палитися лицем, як вишита ружа – ‘сильно зашарітися, вкритися рум’янцем від сором’язливості’ (Так, аби вона не чула, бо тітка **палилася** лицем, як **вишита ружа** з фарбованих калиною ниток (Горянин, с. 280)). Для позначення фізично-емоційного стану людини автор використав компаративну фразу з діалектним словом **ружа** – ‘троянда’ [Сабадош 2008, с. 324].

Душевна грижа – ‘відчувати журбу, гризоту’ (Камінь за пазухою може спровокувати **душевну грижу** (Місячна роса (Афоризми), с. 26)). Для позначення емоційного спустошення героя, письменник використав слово-компонент *грижа*, яке у діалектному середовищі вказує на журбу, гризоту, турботу.

Робити зі свого рота гузицю – ‘говорити неправдиві речі’ (Дід Юра **вичитує швагра, що обіцявся прийти ранком косити з ним, і не прийшов: «Не роби, чоловіче, зі свого рота гузицю...»** (Місячна роса (Окришини), с. 93)). Для іронічного опису мовленнєвої діяльності персонажа, автор використав згрубілий діалектизм **гузиця** – ‘сідниця’ [Сабадош 2008, с. 54].

Спізнати, що то за потя – ‘щось дізнатися про особу’ (Мені **доста раз глигнути на хлопця, аби спізнати, що то за потя, – говорив він ніби не до мене, а до своєї люльки-файки...** (Вічник, с. 109)). Для позначення уважності людини

письменник використав діалектне слово **потя** – ‘пташка’ [Сабадош 2008, с. 270], надавши цим місцевій колоритності фраземі.

Мирослав Дочинець досить часто вплітав діалектні лексеми у авторські художні фраземи для відтворення колориту Закарпаття. За допомогою таких фразем письменник творив художні образи, вказував на фізичний та емоційний стан персонажів, їх дії та вчинки, міжособистісні відносини тощо.

Висновки. Внесок Мирослава Дочинця у розвиток сучасної української мови надзвичайно важливий. Його досконале вміння оперувати словом та створювати авторські фраземи збагачує фразеологічний склад української мови і збагачує саму мову. Використання письменником авторських художніх фразем у прозових текстах призводить до оновлення фразеологічного образу, а також увиразнює та збагачує мову автора, підсилює емоційний вплив на читача. Досконало підібрані та семантично обіграні фраземи не лише створюють у свідомості читача живі образи персонажів і подій, але й набувають нових стилістичних ознак, вони надають оповіді експресивності, підвищеної емоційності, доповнюють характеристику персонажа, відтворюють стосунки між особами тощо. Можемо стверджувати, що Мирослав Дочинець, вплітаючи у канву своїх творів авторські фраземи, тонко володіє словом та відчуває його силу, він влучно використовує фраземи для відображення внутрішнього світу персонажа і його світосприйняття.

Література

1. Галів У. Функціонально-стилістичне навантаження фразем у прозі Івана Франка (на матеріалі повістей «Великий шум» та «Петрії і Довбушуки»). *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Філологія*. 2016. Вип. 38. С. 154–161.
2. Дочинець М.І. Булава і серце: великі романи великих людей. Мукачево: Карпат. вежа, 2012. 128 с.
3. Дочинець М.І. Вічник. Сповідь на перевалі духу. Мукачево: Карпат. вежа, 2013. 280 с.
4. Дочинець М.І. Горянин. Води Господніх русел : роман. Мукачево: Карпат. вежа, 2013. 312 с.
5. Дочинець М.І. Дорога в небо – до людей. Історії чоловіків, які витримали. Мукачево: Карпат. вежа, 2011. 276 с.
6. Дочинець М.І. Лис. Віднайдення загублених слідів : роман. Мукачево: Карпат. вежа, 2013. 288 с.
7. Дочинець М.І. Місячна роса. Краплини земного й небесного. Мукачево: Карпат. вежа, 2012. 176 с.
8. Дочинець М.І. Руки і Душа. Історії жінок, які перемогли. Мукачево: Карпат. вежа, 2014. 172 с.
9. Дочинець М.І. Світильник слова. Книга життя. Життя книги. Мукачево: Карпат. вежа, 2013. 212 с.
10. Євтушина Т.О. Лінгвостилістичний потенціал фразеології у творах В. Стефаніка: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Одеса, 2005. 237 с.
11. Кохан Ю.І. Фраземіка в системі ідіостилію письменника (на матеріалі художньої прози Олеса Гончара і Павла Загребельного): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Харків, 2003. 19 с.
12. Сабадош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008. 480 с.
13. Устенко Н. Семантико-стилістичні особливості функціонування фразеологізмів у мові художніх творів В. Винниченка. *Наукові записки: зб. наук. ст. Серія «Філологічні науки (літературознавство, мовознавство)»*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. Вип. 62. Ч. 1. С. 251–256.
14. Філіп'як А. Розбудова української фразеології: індивідуально-авторські фразеологізми Ліни Костенко. *Studia Ukrainica Posnaniensia*, Vol. VIII/1: 2020, pp. 45–53.
15. Хома Н. Ономастичний простір в українських фразеологізмах (прислів'ях, приказках). *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія*. Івано-Франківськ, 2011. Вип. 29/31. С. 411–413.

References

1. Haliv U. (2016) Funktsionalno-stylistychnе navantazhennia frazem u prozi Ivana Franka (na materialі povistei «Velykyi shum» ta «Petrii i Dovbushchuky») [Functional and stylistic loading of a phrase in Ivan Franko's prose (on the material of the novels "Great Noise" and "Petrii and Dovbuschuky")]. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriya : Filolohiia*. Vyp. 38. S. 154–161 [in Ukrainian].
2. Dochnets M.I. (2012) Bulava i sertse: velyki romany velykykh liudei [Mace and heart: great novels of great people]. Mukachevo : Karpat. vezha. 128 s. [in Ukrainian].
3. Dochnets M.I. (2013) Vichnyk. Spovid na perevali dukhu [Arose Confession on the Pass of the Spirit]. Mukachevo: Karpat. vezha. 280 s. [in Ukrainian].
4. Dochnets M.I. (2013) Horianyn. Vody Hospodnikh rusel [Highlander. The waters of God's channels]: roman. Mukachevo: Karpat. vezha. 312 s. [in Ukrainian].
5. Dochnets M.I. (2011) Doroha v nebo – do liudei. Istorii cholovikiv, yaki vytrymaly [The road to heaven is to people. Stories of men who are windy]. Mukachevo: Karpat. vezha. 276 s. [in Ukrainian].
6. Dochnets M.I. (2013) Lys. Vidnaidennia zahublenykh slidiv [Some lost tracks]: roman. Mukachevo: Karpat. vezha. 288 s. [in Ukrainian].
7. Dochnets M.I. (2012) Misiachna rosa. Kraplyny zemnoho y nebesnoho [Moon dew. Drops of earth and heaven]. Mukachevo: Karpat. vezha. 176 s. [in Ukrainian].
8. Dochnets M.I. (2014) Ruky i Dusha. Istorii zhinkov, yaki peremohly [Hands and Soul. Stories of women who won]. Mukachevo: Karpat. vezha. 172 s. [in Ukrainian].
9. Dochnets M.I. (2013) Svitlynyk slova. Knyha zhyttia. Zhyttia knyhy [Word lamp. The book of life. Life is a book]. Mukachevo: Karpat. vezha. 212 s. [in Ukrainian].
10. Yevtushyna T.O. (2005) Linhvostylistychnyi potentsial frazeolohii u tvorakh V. Stefanyka [Linguistic potential of phraseology in the works of V. Stefanyk]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Odesa, 2005. 237 s. [in Ukrainian].
11. Kokhan Yu.I. (2003) Frazemika v systemi idiostylu pismennyka (na materialі khudozhnoi prozy Olesia Honchara i Pavla Zahrebelnoho) [Phrasemics in the idiostyle system of the writer (on the material of fiction prose by Oles Honchar and Pavlo Zahrebelnyi)]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kharkiv. 19 s. [in Ukrainian].
12. Sabadosh I.V. (2008) Slovnyk zakarpatskoi hovirky sela Sokyrnytsia Khustskoho raionu [Dictionary of Transcarpathian dialect of the Sokyrnytsia village of Khust district]. Uzhhorod: Lira. 480 s. [in Ukrainian].
13. Ustenko N. (2005) Semantyko-stylistychni osoblyvosti funktsionuvannia frazeolohizmiv u movi khudozhnikh tvoriv V. Vynnychenka [Semantic and stylistic features of the functioning of phraseological units in the language of artistic works of V. Vynnychenko]. *Naukovi zapysky: zb. nauk. st. Seriya «Filolohichni nauky (literaturoznavstvo, movoznavstvo)»*. Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka. Vyp. 62. Ch. 1. S. 251–256 [in Ukrainian].
14. Filipiak A. (2020) Rozbudova ukrainskoi frazeolohii: individualno-avtorski frazeolohizmy Liny Kostenko [Development of Ukrainian phraseology: Lina Kostenko's individual and author's phraseology]. *Studia Ukrainica Posnaniensia*, Vol. VIII/1. S. 45–53 [in Ukrainian].
15. Khoma N. (2011) Onomastychnyi prostor v ukrainskykh frazeolohizmakh (pryliviakh, prykazkakh) [Onomastic space in Ukrainian phraseology (proverbs, sayings)]. *Visnyk Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu. Filolohiia*. Ivano-Frankivsk. Vyp. 29/31. S. 411–413 [in Ukrainian].

AUTHOR'S ARTISTIC PHRASEMES IN THE WORKS OF MYROSLAV DOCHYNETS

Abstract. The author's artistic phrasemes are an inexhaustible source of replenishment of the national language. The topic of studying the language of artistic prose of Ukrainian writers, especially the study of individual and authorial survival of the phrase, remains relevant. The functioning of phraseological units in artistic texts was studied by: V. Bilonozhenko, O. Vazhenina, N. Venzhynovych, I. Hnatyuk, T. Hryhorenko, V. Greschuk, L. Danylenko, S. Denysenko, O. Dekhtyaryova, T. Yevtushyna, V. Zhaivoronok, T. Zdikhovska, V. Koval, M. Kolomiets, V. Kononenko, E. Konoplyanko, Yu. Kohan, O. Kushlyk, M. Lesyuk, N. Mazur, L. Melnyk, A. Moisienko, V. Papish, Yu. Pradid, M. Skab, M. Skab, N. Skyba, L. Skrypyuk, D. Uzhchenko, V. Uzhchenko, N. Khoma.

The purpose of the research is to identify and analyze the author's artistic phrases, to determine the stylistic and contextual expression of these phrases in the works of Myroslav Dochnets. The realization of the set purpose involves the fulfillment of a number of tasks, in particular: to outline the theoretical foundations of the studying of the issue of the use of phraseology in artistic texts; to identify and analyze the author's phrases; to describe their semantic and stylistic functions. The artistic works of M. Dochnets are rich in author's artistic phrases, which are successfully included into the context. The writer, creating new phrasemes, enriches Ukrainian phraseology, and also emphasizes and enriches the author's language. Each new phraseology has a special semantic load, it gives colorfulness, emotionality and expressiveness to the story.

In the process of research, we divided the author's idioms into thematic groups, namely: designation of quality, signs, state of the object, phenomenon, action (roar like a Poloninsk bear); description of the properties and qualities of a person / non-person (reliable as aspirin); designation of actions, deeds, human behavior, activity in relations with anyone and anything (to live like a string and a pipe); physical and emotional state of the person (tense like a line with a fish); the status of the characters or their origin (both in conversation and in the voice of Ruthenians).

Fixing the author's artistic phrases in the prose works of M. Dochynets, we observe a significant number of phrases in which the author interweaves dialect words. The writer uses them to indicate both actions, deeds, behavior, characteristics of a person, and to describe natural phenomena, the quality of the state of an object or phenomenon, etc (dzhama on lean oil; to sculpt like turnips to a dog; to eat like a pig on a pod).

The study indicates that phrasemic is one of the components of the formation of an individual author's picture of the world. The writer's use of artistic phrases in prose texts leads to the renewal of the phraseological image, and also emphasizes and enriches the author's language, strengthens the emotional impact on the reader. Perfectly selected and semantically played phrasemes not only create vivid images of characters and events in the mind of the reader, but also acquire new stylistic features, they give the story expressiveness, heightened emotionality, complement the character's characteristics, reproduce relationships between individuals, etc.

Keywords: phraseology, dialectal phraseology, author's artistic phraseme, Myroslav Dochynets.

© Яцьків М., 2023 р.

Марія Яцьків – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; maria.yatskiv@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-8912-4592>.

Maria Yatskiv – Candidate of Philology (PhD in Philology), Associate Professor at the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; maria.yatskiv@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-8912-4592>.

ПРИЗВИЩА ЧУДНІВЩИНИ, ПОХІДНІ ВІД ІМЕН (на матеріалі «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні»)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'373.23

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).515–523

Ящук Л., Титаренко В. Прізвища Чуднівщини, похідні від імен (на матеріалі «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні»); кількість бібліографічних джерел – 25; мова українська.

Анотація. У статті описано християнські імена, що відображені в основах прізвищ Чуднівщини, засвідчених у «Національній книзі пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Житомирська область», основна джерельна база якої – фонди Державного архіву Житомирської області й архіву Управління Служби безпеки України в Житомирській області.

Голодомор 1932–1933 років був проведений для фізичного винищення українського селянства. Визначити загальну кількість потерпілих від голоду в ці роки дуже складно. На Чуднівщині загинуло близько 4 тисяч осіб (3810 осіб і 64 родини), найбільша кількість жертв у селах Будичани (колишня назва Сербівка), Краснопілля, Носівка, селищі Івано-Іванівка (колишня назва Янушпіль).

І.І. Козубенко вивчала неофіційні спадкові іменування Середнього Полісся. Л.В. Ящук, В.М. Титаренко, І.В. Будько досліджували прізвища інших районів Житомирської області. Актуальність запропонованої розвідки полягає насамперед у відсутності досліджень, присвячених антропонімії Чуднівщини.

До запровадження на Русі християнства панували різні типи народних слов'янських власних імен. Із християнізацією на Русь із Візантії в обіг увійшло понад 300 (із кількох тисяч) канонізованих, тобто узаконених церквою та записаних у святці, імен грецького, латинського й старосвєрейського походження. В ономастичній літературі імена, котрими називали наших предків під час обряду хрещення, називають по-різному, ми послуговуємося терміном «християнські імена».

Аналізовані прізвища Чуднівщини походять від усіх різновидів чоловічих християнських імен: повних, усічених, усічено-суфіксальних і суфіксальних. Найбільше прізвищ утворюють популярні імена, представлені в іменнику Житомирщини значною кількістю варіантів: *Петро, Григорій, Мануїл/Мануїло, Роман, Василь, Дем'ян, Іван, Захар* та ін.

Найчастіше прізвища утворюються від суфіксальних іменних варіантів, що містять суфікси *-к(о)* або *-ець*: *Грицук, Івашкевич, Ільченко, Несторчук, Тимків, Юрчук* та ін. Імена із суфіксами *-ай, -аш, -'ук, -ут(а)/-'ут(а), -ух(а)/-'ух(а)*, а також *-ан, -ей, -ій, -к(а), -ок, -ош, -ус, -ух* трапляються в одному-двох прізвищах. Зрідка прізвища мотивовані жіночими християнськими іменами: *Горпинюк, Кулиневич, Стешак* і т. ін.

Дослідження здійснене шляхом використання описового методу, зокрема інвентаризації та систематизації лексичного матеріалу із залученням лінгвістичного прийому лексико-семантичного аналізу.

Ключові слова: антропонімія, прізвище, ім'я, семантика твірних основ.

Постановка проблеми. Українська антропонімічна система відзначається особливим багатством і розмаїттям у найменуванні людей. Прізвища – наймолодший клас антропонімів, який формувався протягом багатьох століть, остаточно утвердившись в Україні наприкінці XVIII – протягом XIX ст. Матеріалом для цих онімів у процесі їхнього становлення слугували власні особові імена дохристиянського й християнського походження, патроніми, прізвиська тощо.

Питання походження прізвищ українців розглядали Г.Є. Бучко, О.Я. Добровольська, І.В. Єфименко, О.Д. Неділько, Р.І. Осташ, С.Є. Панцьо, Ю.К. Редько, І.Д. Сухомлин, І.Д. Фаріон, М.Л. Худаш, П.П. Чучка та інші науковці.

Аналіз досліджень. На сьогодні в антропоніміці не вироблено загальноприйнятої класифікаційної схеми прізвищ за семантикою твірних основ. П.П. Чучка сучасні прізвища українців поділяє на три категорії: 1) прізвища, в основі яких лежать імена; 2) прізвища, в основі яких лежать апелятиви; 3) прізвища, в основі яких лежать топоніми. Окре-

мо мовознавець розглядає прізвища спірної семантики і прізвища з основами невідомої семантики [Чучка 2008, с. 388–390]. Такої ж класифікації дотримується О.Я. Добровольська, вивчаючи допрізвищеве значення твірних основ прізвищ Війська Запорозького за «Реєстрами» 1649 р. [Добровольська 1995, с. 14].

Базою для творення прізвищ бойків, на думку Г.Є. Бучко, слугували особові імена, прізвиська, апелятивні означення особи. За походженням це церковно-християнські імена, слов'янські автохтонні імена, індивідуальні прізвиська пізнішого походження, апелятиви з особовим значенням, що характеризували денотата за його реальними ознаками [Бучко 1998, с. 36–37].

Функційний підхід до дослідження використовуваних лемками протягом декількох віків родових найменувань дозволив С.Є. Панцьо всі основи прізвищ поділити на дві великі групи – відіменні (прямо чи опосередковано співвідносні з особовими іменами) і відапелятивні (співвідносні з відапелятивними прізвищами) [Панцьо 1995, с. 25]. Л.О. Кравченко

лубенські прізвища за лексичною базою основ класифікує на: 1) прізвища, утворені від антропонімів (християнських імен; давньослов'янських автохтонних імен і прізвищ пізнішого походження); 2) прізвища, утворені від апелятивних означень особи [Кравченко 2004, с. 16].

Усі антропонімісти виокремлюють групу прізвищ, які походять від імен, насамперед християнських. Роль цих онімів у процесі прізвищотворення неоднакова: від одних імен утворено всього по одному-два імені, від інших – по кілька десятків, а від поодиноких – по сто і більше. Узагалі, багатство відіменних прізвищ залежить не лише від кількості вживаних ним імен, а й від популярності кожного з них. «Найбільше прізвищ дає те ім'я, яке в народі має найбільшу кількість словотвірних і фонетичних варіантів» [Чучка 2008, с. 399].

Мета й завдання статті – описати прізвища Чуднівщини «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Житомирська область», утворені від різних груп християнських імен: повних, усічених, суфіксальних, усічено-суфіксальних.

Загальновідомо, що голодомор 1932–1933 років був проведений для фізичного винищення українського селянства. Визначити загальну кількість потерпілих від голоду в ці роки дуже складно: «ця цифра в різних регіонах – різна, і в середньому в Житомирській області становила 15–20 % від загальної кількості населення краю на той період» [Черненко 2008, с. 7]. На Чуднівщині загинуло близько 4 тисяч осіб (3810 осіб і 64 родини), найбільша кількість жертв у селах Будичани (колишня назва Сербівка), Краснопіл, Носівка, селищі Іванопіль (колишня назва Янушпіль).

Історичний антропонімікон Житомирщини (XVI–XVII ст.), зокрема й лексико-семантичні особливості прізвищевих назв, вивчала Л.В. Ящук [Ящук 2008]. Співвідношення офіційних/неофіційних іменувань Середнього Полісся проаналізувала І.І. Козубенко, зібравши у 87 населених пунктах сучасної Житомирської області й дослідивши 5 000 неофіційних спадкових іменувань, описавши процес їхнього виникнення та розвитку, визначивши екстра- й інтралінгвальні чинники еволюції неофіційних іменувань [Козубенко 1988].

І.В. Будько, В.М. Титаренко, Л.В. Ящук досліджували прізвища Брусилівського, Звягельського, Овруцького на інших районів Житомирської області «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні». Актуальність пропонуваної розвідки полягає передусім у відсутності досліджень, присвячених антропонімії Чуднівщини [Будько 2023; Ящук, Титаренко 2022].

Наукова розвідка здійснена шляхом використання описового методу, зокрема інвентаризації та систематизації лексичного матеріалу із залученням лінгвістичного прийому лексико-семантичного аналізу.

Вклад основного матеріалу. Власні особові імена людей – це найбільш давній і найбільш автономний клас антропонімійної системи. Через

посередництво антропонімів наші предки творили своє життя, із чого, як уважає І.Д. Фаріон, випливає «креативна функція пропріальної лексики: буття визначає характер імені – ім'я творить буття» [Фаріон 2001, с. 72]. Ю.К. Редько наголошує, що «коли виникла потреба в розрізненні людей, які мали однакові імена, а згодом у створенні постійних прізвищ, то першою базою для цього стали саме імена – переважно батька, матері або діда» [Редько 1966, с. 9].

До запровадження на Русі християнства панували різні типи народних слов'янських власних імен, частково успадковані ще з праслов'янської доби, а частково з апелятивного фонду лексики рідної мови [Демчук 2003, с. 102]. Із християнізацією на Русь із Візантії в обіг увійшло понад 300 (із кількох тисяч) канонізованих, тобто узаконених церквою і записаних у святці, імен грецького, латинського та староєврейського походження, з яких лише кілька десятків стали вживаними [Чучка 1983, с. 597]. На думку В.І. Сімовича, творення українських прізвищ від хресних імен «зв'язане з хліборобським світоглядом, із світоглядом осілої людини» [Сімович 2005, с. 223].

В ономастичній літературі імена, котрими називали наших предків під час обряду хрещення, називають *християнські, церковні, церковно-християнські, греко-християнські, календарні, церковно-календарні, канонічні, православні, хресні, хреснені* (хресні краще, бо хрестили не ім'я, а людину) [Чучка 1992, с. 178]. У дослідженні послуговуємося терміном «християнські імена».

Запозичення власних особових імен із мови в мову супроводжується змінами (переробкою, адаптацією), які призводять до витворення іменних варіантів. Аналізовані прізвища Чуднівщини творилися від усіх різновидів християнських імен: повних, усічених, усічено-суфіксальних і суфіксальних.

А. Прізвища, в основах яких лежать різні варіанти чоловічих християнських імен:

1. Повні імена слугують базою для прізвищ: *Апонюк* (НКП, с. 839), у словнику І.І. Трійняка зафіксовано розмовний варіант *Ахвон* < чол. *Афон/Афоній* [Трійняк 2005, с. 48], уважаємо, що *Апон* – також фонетичний варіант цього імені, який відображає метатезу [ф] > [п]; *Вакулюк* (НКП, с. 855); *Гаврилюк* (НКП, с. 816, 823, 855, 869); *Герасимович* (НКП, с. 869); *Давидів* (НКП, с. 847); *Данилюк* (НКП, с. 864, 869), *Данілов* (НКП, с. 867); *Дем'янюк* (НКП, с. 864); *Кирилюк* (НКП, с. 860); *Киричук* (НКП, с. 881); *Кондратюк* (НКП, с. 864–865, 881); *Кононів/Кононова* (НКП, с. 876); *Кузьмук* (НКП, с. 832, 834, 876); *Мартинюк* (НКП, с. 825, 857); *Марчук* (НКП, с. 826, 844, 876–877); *Микитюк* (НКП, с. 818, 865); *Миколаєнко* (НКП, с. 820); *Миконюк* (НКП, с. 877), на нашу думку, прізвище утворене від чол. христ. *Никон*, у якому відбулася зміна [н] на [м], відображена в офіційних онімах *Микита, Микола*; у «Словнику українських імен» І.І. Трійняка її засвідчують варіанти імен *Никифор/Ничипір – Микипір, Микифор, Микихвор, Мікіфор* та інші; *Никодим – Макодим*,

Микодим і под. [Трійняк 2005, с. 251–252]; *Миронюк* (НКП, с. 877), *Мирін* (НКП, с. 826), розмовний іменний варіант *Мирін* зафіксовано в Тернопільській і Хмельницькій областях [Трійняк 2005, с. 18]; *Михайлович* (НКП, с. 857); *Павлюк* (НКП, с. 866); *Петрівська Антося* (НКП, с. 851), *Петровський* (НКП, с. 822, 851), *Петрук* (НКП, с. 818, 839, 843, 855); *Романович* (НКП, с. 819), *Романський* (с. 839); *Семенюк* (НКП, с. 819, 823, 845); *Силюк* (НКП, с. 872) < *Сила* або *Силан*, *Силантій* чи < *Василь* [Трійняк 2005, с. 337]; *Симон* (НКП, с. 831), *Симон* – розмовний варіант чол. *Семен*, що став офіційним [Трійняк 2005, с. 338]; *Степанюк* (НКП, с. 826); *Федоров/Федорова* (НКП, с. 868); *Фомін* (НКП, с. 822), *Хомич* (НКП, с. 831) та ін.

У цій групі онімів засвідчено орфографічні та фонетичні варіанти прізвища *Карп'юк* (НКП, с. 848), с. Краснопілля / *Карпюк* (НКП, с. 829, 856), сс. Лихосілка, Молочки / *Карплюк* (НКП, с. 821), с. Дацьки.

В основах аналізованих прізвищ наявні християнські імена, у яких відбулася апокопа **-ій** ще в період адаптації до української мови: *Антонюк* (НКП, с. 815, 827); *Василенко* (НКП, с. 816, 820–821); *Власюк* (НКП, с. 869); *Григор'єв* (НКП, с. 816); *Денисюк* (НКП, с. 864, 869); *Дмитрук* (НКП, с. 845); *Ігнатенко* (НКП, с. 817); *Макаров* (НКП, с. 849) / *Макарова* (НКП, с. 849–850); *Остапів/Остапова* (НКП, с. 851); *Панасюк* (НКП, с. 836, 866, 874); *Парфенюк* (НКП, с. 826, 870); *Потапова Сенька* (НКП, с. 851); *Супрун* (НКП, с. 875), *Супруненко* (НКП, с. 819); *Тарасенко* (НКП, с. 821, 840), *Тарасов* (НКП, с. 826), *Тарасюк* (НКП, с. 821).

2. Суфіксальні іменні варіанти, зокрема ті, що містять суфікси **-к(о)** або **-ець**, найчастіше трапляються в складі прізвищ.

Ці форманти приєднуються до повних імен: *Абрамчук* (НКП, с. 816, 846), «д.-євр. ім. *Abhrāhāt* ‘батько багатьох (народів)’ і д.-євр. ім. *Abrām* ‘високоставлений, високий батько’ злилися в українців в однім офіційнім імені, яке має три офіційні варіанти: *Аврам*, *Абрам*, *Оврам*» [Трійняк 2005, с. 18]; *Алексійчук* (НКП, с. 816, 831); *Андрійчук* (НКП, с. 868); *Вермійчук* (НКП, с. 864) < *Веремійко* < *Веремій/Ярема* [Трійняк 2005, с. 417]; ще в пам'ятках Житомирщини XVI–XVII ст. деякі імена зафіксовані як з початковим **є-**, **я-**, так і з протезою **[в]**: «*Ереме(и)*, мещани(н) житоми(р)ски(н)», 1605 р. (ЖК 4, 234 зв.), *Ярема*, 1649 р. (РВЗ 193), *Ierema Kowal*, 1651 р. (АрхЮЗР 7/І, 467) / *Jarema Kowal*, 1651 р. (АрхЮЗР 6/І, 577) і *Веремей* Ерко, 1600 р. (АрхЮЗР 1/VI, 289), *Веремия* Коле(с)ника, 1647 р. (ЖК 12, 46), *Weremi*, 1683 р. (АрхЮЗР 7/І, 512) (Н. в.), *Слусару Вер(м)ку*, 1650 р. (ЖК 13, 386); Р.Й. Керста підкреслює, що форма *Веремій* відома пам'яткам української мови XVII ст., сучасним українським діалектам, а в наш час існує як прізвище [Керста 1984, с. 53]; *Герасимчук* (НКП, с. 859); *Дем'янчук* (НКП, с. 827); *Ільков* (НКП, с. 842), *Ільченко* (НКП, с. 843–844), *Ільчук* (НКП, с. 848, 869); *Конончук* (НКП, с. 864); *Максимчук* (НКП, с. 818); *Миколайчук* (НКП, с. 861); *Мирончук* (НКП, с. 828),

Миринчук (НКП, с. 818); *Михальчук* (НКП, с. 823, 836, 865–866); *Мусійчук* (НКП, с. 877); *Несторчук* (НКП, с. 828); *Осіпчук* (НКП, с. 870); *Пилипчук* (НКП, с. 855); *Романчук* (НКП, с. 838, 871); *Сидорчук* (НКП, с. 877); *Талімончук* (НКП, с. 826) < *Талімонко* < *Талімон* < *Филимон* [Трійняк 2005, с. 388]; *Трохимчук* (НКП, с. 872); *Якимчук* (НКП, с. 816, 854) і т. ін.

Низка прізвищ походить від апокопованих варіантів чоловічих християнських імен із суфіксами **-к(о)** або **-ець**, передусім від імен з апокопою **-ій**: *Артемчук* (НКП, с. 821); *Макарчук* (НКП, с. 860); *Назарчук* (НКП, с. 829); *Пархомчук* (НКП, с. 874); *Прокопчук* (НКП, с. 821, 855); *Юрчук* (НКП, с. 829); **-ія**: *Захарченко* (НКП, с. 817, 820, 831–832, 834, 841), *Захарчук* (НКП, с. 817, 879); *Яремчук* (НКП, с. 876).

Суфікси **-к(о)** або **-ець**, приєднані до усичених імен, наявні в прізвищах: *Гониськова* Марія (НКП, с. 824), сс. Уважємо, що *Гонисько* < чол. христ. *Онисько* (< *Онисим*), до якого доєднався приставний **[з]**; *Демкович* (НКП, с. 869), *Демчук* (НКП, с. 827, 845), *Димчук* (НКП, с. 817), прізвища з поч. *Дем* (без **-ан/-ян**) можуть походити від *Дем'ян*, *Дементій*, *Демид* [Трійняк 2005, с. 104]; *Зінченко* (НКП, с. 817), *Зінчук* (НКП, с. 817, 854), *Зінко/Зінько*, *Зінець* – словотвірні варіанти чол. *Зіновій* [Трійняк 2005, с. 139]; *Калінчук* (НКП, с. 820, 841, 865, 869, 876); *Климчук* (НКП, с. 823); *Корнійчук* (НКП, с. 825, 834, 844); *Михайкін* (НКП, с. 870); *Панчук* (НКП, с. 874), прізвища з поч. *Панч-* можуть походити від *Пантелеймон*, *Панас* і *Павло* [Трійняк 2005, с. 286]; *Самкова* (НКП, с. 872), *Самчук* (НКП, с. 815, 821, 866) < *Самко* < *Сам-* < *Самійло*, *Самсон* [Трійняк 2005, с. 323]; *Тимків* (НКП, с. 878); *Харченко* (НКП, с. 839), *Харчук* (НКП, с. 828, 845–846), прізвища з поч. *Харч-* можуть походити від *Харитон/Харитін* і *Захар* [Трійняк 2005, с. 399], і т. ін.

Усичено-суфіксальні іменні варіанти із суфіксом **-к(о)** наявні в складі прізвищ: *Ващук* (НКП, с. 881) < *Васко/Васько* < *Вась/Васьо* або *Вашко* < *Ваи* < *Василь* або *Іван* [Трійняк 2005, с. 60–62, 143–146]; *Гришук* (НКП, с. 869); *Дорошук* (НКП, с. 860); *Івашкевич* (НКП, с. 817), *Іващенко* (НКП, с. 869, 876); *Іщук* (НКП, с. 864) < *Ісько* – словотвірного варіанта імен *Йосип*, *Ісак*, *Ян* (*Ясь*) [Трійняк 2005, с. 125–126]; *Мішук* (НКП, с. 835) < *Місько/Мішко* < *Михайло* [Трійняк 2005, с. 238]; *Олішук* (НКП, с. 818, 837) < *Олесько/Олешко* – варіантів імен *Олександр*, *Олексій* [Трійняк 2005, с. 261, 265]; *Онишук* (НКП, с. 870, 880); *Фішук* (НКП, с. 834) < *Фісько* < *Феодосій/Федосій* [Трійняк 2005, с. 382], і под.

Суфіксальні імена з формантом **-к(о)** слугують твірною базою для прізвищ: *Євтошук* (НКП, с. 864) < *Євтошко*, на нашу думку, це суфіксальний варіант чол. христ. *Євтихій/Євтух*, з-поміж варіантів якого наявні *Євтуш*, *Євтушко* [Трійняк 2005, с. 127]; *Сімашко* (НКП, с. 840), *Сімашко* – варіант імен *Семен*, *Симон* [Трійняк 2005, с. 332–333]; *Томашко* (НКП, с. 819).

Прізвища із суфіксами **-к(о)**, **-ець**, **-ик** можна кваліфікувати як антропоніми подвійної мотивації,

які могли походити від суфіксальних варіантів імен і патронімів, утворених від імен за допомогою патронімних суфіксів:

-к(о): *Зотько* (НКП, с. 834, 881), чол. *Зотько* < *Зот/Ізот, Зотик* [Трійняк 2005, с. 142]; *Калько* (НКП, с. 860), чол. *Калько* < *Каленик* [Трійняк 2005, с. 142]; *Левко* (НКП, с. 825); *Онишко* (НКП, с. 870), прізвища з поч. *Ониш-* можуть походити від *Онисим, Онисифор, Онисій, Оникій* [Трійняк 2005, с. 271];

-ець: *Корнієць* (НКП, с. 865), *Макарець* (НКП, с. 855), *Макимець* (НКП, с. 865), *Романець* (НКП, с. 843), *Степанець* (НКП, с. 858), *Хомець* (НКП, с. 866), *Яківець* (НКП, с. 878);

-ик: *Грицик* (НКП, с. 838), *Картик* (НКП, с. 881), *Климик* (НКП, с. 834), *Левик* (НКП, с. 865), *Петрик* (НКП, с. 838), *Фесик* (НКП, с. 822, 853), імена з компонентом *Фес-* < *Феодосій* і *Федір* [Мутник 2010, с. 32]; у прізвищах *Вакуленчик* (НКП, с. 815), *Федоренчик* (НКП, с. 878) наявні два прізвищетвірні форманти **-енк(о)** та **-ик**.

Імена із суфіксами **-ай, -аи, -'ук, -ут(а)/-'ут(а), -ух(а)/-'ух(а)** трапляються в досліджуваному матеріалі в кількох, здебільшого двох, прізвищах: *Грицай* (НКП, с. 838), *Фицай* (НКП, с. 828), І.І. Трійняк серед варіантів імені *Федір* наводить *Фицько, Фицьо* [Трійняк 2005, с. 376]; *Клімаш* (НКП, с. 841), *Лукашенко* (НКП, с. 860); *Костюк* (НКП, с. 855), *Костюков* (НКП, с. 815) / *Костюкова* (НКП, с. 867); *Коцута* (НКП, с. 873), ім'я *Микола* має варіанти *Коця, Коць, Коцьо* [Трійняк 2005, с. 229], *Васютін* (НКП, с. 816); *Костюха* (НКП, с. 879), *Костюха* – словотвірний варіант імені *Костянтин* [Трійняк 2005, с. 182], *Мануха* (НКП, с. 857) – іменний варіант чол. *Мануїл/Мануїло* [Трійняк 2005, с. 209], П.П. Чучка серед слов'янських імен українців наводить ім'я *Манух*, що походить від праслов'янського двоосновного *Манислав* або *Маномир* за допомогою суфікса **-ух** [Чучка 2011, с. 232].

Інші суфіксальні варіанти, зокрема із суфіксами **-ан, -ей, -ій, -к(а), -ок, -ои, -ус, -ух** представлені одиничними прикладами: *Місан* (НКП, с. 828), *Місь/Місьо* < *Михайло* [Трійняк 2005, с. 236–238]; *Патей* (НКП, с. 874), *Патей* – варіант імені *Іпатій/Іпат* [Трійняк 2005, с. 155]; *Пацій* (НКП, с. 857), *Пацій*, як і *Пацо/Пацьо* [Чучка 2005, с. 434], на нашу думку, співвідноситься з іменами *Павло, Пахомій, Пантелеймон, Іпатій; Савчук* (НКП, с. 815, 833, 835, 882); *Сачок* (НКП, с. 874), з-поміж варіантів чол. *Ісак/Сакій* наявні *Сачко* і *Сачок* [Трійняк 2005, с. 158]; *Тимошів* (НКП, с. 878); *Матусевич* (НКП, с. 838), чол. *Матусь* < *Матвій* [Трійняк 2005, с. 221]; *Ярусевич* (НКП, с. 822), чол. *Ярусь* < *Ярема* і < *Ярослав* [Трійняк 2005, с. 418–419], у словнику «Слов'янських особових імен українців» П.П. Чучки не зафіксовано оніма *Ярусь; Ариух* (НКП, с. 824), з-поміж варіантів імені *Артем/Артемій* на Волині виявлено *Arsciuta*, 1604 р. [Мутник 2010, с. 25], і под.

В аналізованому антропоніміконі трапляються полісуфіксальні утворення в прізвищах: *Артемчик* (НКП, с. 863); *Линчик* (НКП, с. 849) < чол. *Лин*, або < від заг. ім. *линка* 'в'ірвовка' чи < *лин* [Трійняк

2005, с. 195]; Р.І. Осташ наголошує: «Оскільки власні особові імена потрапляли в клас прізвищ у різноманітних народних варіантах, які зазнали значних фонетичних і словотвірних змін, то, з одного боку, вони могли значно відійти від свого етимона, а з другого стати подібними (за фонетичним звучанням) до певних апелятивів» [Осташ 2007, с. 50]; *Петручок* (НКП, с. 880); *Савочка* (НКП, с. 852).

3. Усічені іменні варіанти відображено в прізвищах: *Вітюк* (НКП, с. 845, 854, 876) < *Віть* < *Віктор, Віталій* [Трійняк 2005, с. 67, 70–71]; *Герась* (НКП, с. 847), чол. христ. *Гарасим/Герасим* має варіанти *Гарас, Гарась* і *Герас, Герась* [Трійняк 2005, с. 83–84]; *Ніколін* (НКП, с. 818); *Манелюк* (НКП, с. 865), *Маніло* (НКП, с. 820) < *Манело* й *Маніло* < *Мануїл/Мануїло* [Трійняк 2005, с. 209]; *Свирид* (НКП, с. 855) < *Свирид* < *Свиридон/Спиридон* [Трійняк 2005, с. 325], та ін.

4. Усічено-суфіксальні імена лягли в основу прізвищ: *Даценко* (НКП, с. 860), *Дацук* (НКП, с. 832), *Дацюк* (НКП, с. 836, 847, 856), імена *Дац, Даць, Дацьо*, на думку П.П. Чучки, – 1) усічено-суфіксальні утворення календарного імені, яке починається на *Да-* зразка *Данило, Дарій, Дасій* чи 2) фонетична видозміна таких слов'янських імен, як *Богдан* чи *Дажбог* [Чучка 2011, с. 149–151]; *Луценко* (НКП, с. 881), *Луцюк* (НКП, с. 825), прізвища з поч. *Луц-* можуть походити від чол. *Лука, Лукіліан, Лук'ян* [Трійняк 2005, с. 199]; *Пронь* (НКП, с. 828, 830, 851–852, 862), *Пронь* – варіант імен *Прокіп, Софрон* [Трійняк 2005, с. 305]; *Процюк* (НКП, с. 877), *Проць* < *Прокіп* [Трійняк 2005, с. 305]; *Стецюк* (НКП, с. 815); *Трунов* (НКП, с. 878) < *Трунь* < *Трохим* [Трійняк 2005, с. 366] або, можливо, < *труна* 'спеціально зроблена скриня, у якій ховають покійника' [Білодід 1979, X, с. 298]; *Труш* (НКП, с. 853) < *Труш* < *Труфан, Трухан*, що з [Ми]трофан; менш імовірне походження від апел. *труш* 'гнилизна, пліснява, затхлість' [Чучка 2005, с. 560]; І.І. Трійняк *Труш* зараховує до варіантів імені *Трохим* [Трійняк 2005, с. 366]; *Яцюк* (НКП, с. 863, 872), прізвища з поч. *Яц-* походять від *Яків, Іван, Ян* [Трійняк 2005, с. 414].

Твірною базою для деяких досліджуваних антропонімів слугують католицькі варіанти християнських імен: *Базиліюк* (НКП, с. 816), пол. *Vazyli* [Трійняк 2005, с. 60]; *Каширук* (НКП, с. 879), *Кашиперський* (НКП, с. 848), пол. *Kasper* [Мутник 2010, с. 113]; *Марценюк* (НКП, с. 879–880), на думку І.І. Трійняка, прізвища з поч. *Марц-* – з польської або білоруської мов [Трійняк 2005, с. 218]; *Франкевич* (НКП, с. 819) < *Франко* – це «зменшений варіант римського католицького імені *Frankus* < *Franciscus* < *franciscus* 'який походить із германських франків', 'франк', 'французький' < назви германського племені *франки* 'вільні' – вільний» [Трійняк 2005, с. 395]; *Юзик* (НКП, с. 827), серед варіантів польського імені *Józef* І. Митник на Волині зафіксувала *Juzko*, 1552, 1790 рр. [Мутник 2010, с. 112]; *Якобчук* (НКП, с. 881) < *Якобка/Якобець* < *Якоб* < *Якуб* [Трійняк 2005, с. 415], *Якубенко* (НКП, с. 829), пол. *Jakub* – католицький варіант чол. *Яків*,

біл. *Якуб* [Трійняк 2005, с. 415]; *Янчук* (НКП, с. 819) < *Янко* < *Ян* – зах.-слов. варіант чол. *Іван* [Трійняк 2005, с. 415].

В основі прізвищ *Василишин* (НКП, с. 815), *Грицишин* (НКП, с. 824), *Манишина* Анастасія (НКП, с. 839) < *Маниха* < *Мануїл/Мануїло* [Трійняк 2005, с. 209], *Марчишин/Марчишина* (НКП, с. 850), *Петришин* (НКП, с. 851), *Яковишин/Яковишина* (НКП, с. 854) лежать андроніми.

У пам'ятках Житомирщини XVI–XVII ст. жінок-простолюдинок часто ідентифіковано лише за іменем або прізвиськом чоловіка із суфіксом **-их(а)**, до якого міг додаватися апелятив *вдова* або *вдовиця*: «у *Ковалихи-вдовицы*», 1585 р. (ЖК 1, арк. 104 зв.); «*Харитониха-вдова*», 1609 р. (ДМВН, с. 130); «*Га(в)рилиха, Шевелиха... Дево(ч)чиха... Івани(ха)*», 1609 р. (ДМВН, с. 131); *Ярмошиха*, 1618 р. (АрхЮЗР, 3/Л, с. 248); «вдову *Іваниху*», «*Савьчыху-вдову*», 1650 р. (ЖК 13, арк. 328 зв.); *Ostapicha*, 1651 р. (АрхЮЗР, 6/Л, с. 577); *Kozlichа*, 1683 р. (АрхЮЗР, 7/Л, с. 509) та ін. Прізвищеві назви, похідні від андронімів, також слугували для називання нижчих верств суспільства: *Жда(н) Іваниши(н)*, 1609 р. (ДМВН, с. 130); *Кгреска Су(р)мачишина*, 1643 р. (ЖК 10, арк. 140); *Павъла Ковалишыного*, 1647 р. (ЖК 12, арк. 52 зв.); *Ми(с) ка Климшиына*, 1647 р. (ЖК 12, арк. 63 зв.); *Мойсей Кгабрилишинъ*, 1649 р. (РВЗ, с. 195); *Орапас Нотсзусзуп*, 1651 р. (АрхЮЗР, 6/Л, с. 577) і т. ін.

Б. Зрідка трапляються **прізвища, утворені від жіночих християнських імен**: *Горпинюк* (НКП, с. 856), жін. *Горпина* < *Агрипина* [Трійняк 2005, с. 22]; *Катюха* (НКП, с. 831, 834); *Кулиневич* (НКП, с. 838), *Кулинич* (НКП, с. 870) < *Кулина* [Трійняк 2005, с. 172]; *Маринюк* (НКП, с. 825); *Маруцак* (НКП, с. 860); *Оленюк* (НКП, с. 841, 843); *Стеша* (НКП, с. 871), *Стешак* (НКП, с. 871), варіант *Стеша* утворюється від жін. імен *Степанида/Стефаніда, Степанія/Стефанія* [Трійняк 2005, с. 351], та ін.

Основна причина того, що прізвища набагато частіше утворюються від чоловічих імен, ніж від жіночих, – звичай називати за батьком, який «із незапам'ятних часів мав явну перевагу над звичаєм називати за матір'ю» [Чучка 2008, с. 398], що підтверджують досліджувані матеріали Житомирщини XVI–XVII ст. [Ящук 2008, с. 126–142].

Низка прізвищ може бути мотивована як чоловічими, так і жіночими іменами: *Гальчин* (НКП, с. 829) < чол. *Галько* < *Галь* < *Мигаль* < *Михайло* або < жін. *Галька* < *Галя* < *Галина* [Трійняк 2005,

с. 80, 237]; *Манюта* (НКП, с. 818) < чол. і жін. *Манюта* < *Мануїл/Мануїло* або < *Марія* [Трійняк 2005, с. 214]; *Мельчук* (НКП, с. 818) < чол. *Мелько* < *Омельян/Омелько* або жін. < *Мелька* < *Меланія/Мелана* [Трійняк 2005, с. 269–270, 223–224]; *Одарич* (НКП, с. 844) < чол. *Дарій* або < жін. *Дарія/Одарка* [Трійняк 2005, с. 100–101]; *Олянюк* (НКП, с. 818) < чол. *Олян* < *Улян* або < жін. *Оляна/Уляна* [Трійняк 2005, с. 367–368], і под.

Висновки. Отже, аналіз прізвищ Чуднівщини, засвідчених у «Національній книзі пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Житомирська область», дозволяє стверджувати, що активну участь у їхньому формуванні брали чоловічі християнські повні, усічені, суфіксальні, усічено-суфіксальні імена.

Найбільше прізвищ утворюють популярні імена, представлені в іменнику Житомирщини значною кількістю варіантів: *Петрик, Петришин, Петрієський, Петровський, Петрук, Петручок; Григор'єв, Грицай, Грицик, Грицишин, Грищук; Данилюк, Данілов, Даценко, Дацук, Дацюк; Манелюк, Манишин, Маніло, Мануха, Манюта; Михайкін, Михайлович, Михальчук, Місан, Міщук; Василенко, Василишин, Васютін, Ващук; Дем'янюк, Демкович, Демчук, Димчук; Івашкевич Іващенко Ващук, Яцюк; Захарченко, Захарчук, Харченко, Харчук; Коцута, Миколаєнко, Миколайчук, Ніколін; Романець, Романович, Романський, Романчук; Томашко, Хомиць, Хомич, Фомін; Герасимович, Герасимчук, Герас; Ільков, Ільченко, Ільчук; Калінчук, Калько, Кальчук; Карп'юк/Карпюк/Карплюк, Карпик; Климик, Климчук, Клімаш; Костюк, Костюков, Костюха; Макарець, Макаров, Макаруч; Максимець, Максимчук, Макуха; Прокопчук, Пронь, Процюк; Тарасенко, Тарасов, Тарасюк; Трохимчук, Трунов, Труш; Федоренчик, Федоров, Фесик.*

Найчастіше твірною базою для прізвищ слугують суфіксальні іменні варіанти, що містять суфікси **-к(о)** або **-ець**: *Грищук, Івашкевич, Ільченко, Несторчук, Тимків, Юрчук* та ін. Імена із суфіксами **-ай, -аи, -'ук, -ут(а)/-'ут(а), -ух(а)/-'ух(а)**, а також **-ан, -ей, -ій, -к(а), -ок, -ош, -ус, -ух** трапляються в одному-двох прізвищах. Зрідка прізвища мотивовані жіночими християнськими іменами: *Горпинюк, Кулиневич, Стешак* і т. ін.

Подальша робота над дослідженням антропонімів Житомирщини дасть змогу визначити в них регіональні й міжмовні явища, специфіку їхньої морфемної будови.

Література

1. Будько І.В. Лексична база прізвищ Брусилівщини (на матеріалі «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні»). *Мовні виміри світу: матеріали III Міжнародної науково-практичної студентсько-учнівської конференції (20 квітня 2023 р., м. Житомир)*. За заг. ред. Г.І. Гримашевич; відп. за випуск В.М. Титаренко, Л.В. Ящук. Житомир, 2023. С. 13–15.
2. Бучко Г.Є. Семантична та словотвірна структура сучасних прізвищ Бойківщини. *Слов'янська ономастика: зб. наук. праць на честь 70-річчя д-ра філол. наук, проф. П.П. Чучки*. Редкол.: С.М. Медвідь та ін. Ужгород, 1998. С. 36–45.
3. Демчук М.О. Роль християнства у запровадженні особових власних імен та пов'язані з ними народні вірування. *Народознавчі зошити*. 2003. № 1–2. С. 98–102.
4. Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. Київ:

Наукова думка, 1988. 172 с.

5. Добровольська О.Я. Лексична база прізвищ Війська Запорозького за «Реєстрами» 1649 р.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Ужгород, 1995. 25 с.
6. Керста Р.Й. Українська антропонімія XVI ст.: Чоловічі іменування. Київ: Наукова думка, 1984. 152 с.
7. Козубенко І.І. Антропонімія Средного Полесья (соотношение неофициальных и официальных именований): автореф. дисс. ...канд. филол. наук: 10.02.01 – украинский язык, 10.02.02 – языки народов СССР / украинский язык. Киев, 1988. 25 с.
8. Кравченко Л.О. Прізвища Лубенщини. Київ: Факт, 2004. 198 с.
9. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Житомирська область. Редкол.: М.А. Черненко (голова) та ін. Житомир: Полісся, 2008. 1116 с.
10. Осташ Р. Українські прізвища у світлі історичної та діалектної антропонімії. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2007. Вип. 354–355. С. 50–54.
11. Панцьо С.Є. Антропонімія Лемківщини. Тернопіль: Книжково-журнальне вид-во «Тернопіль», 1995. 128 с.
12. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. Київ: Наукова думка, 1966. 216 с.
13. Сімович В. Українські прізвища з хресних імен. Праці у двох томах. Том 1: Мовознавство. Упоряд. Л. Ткач. Чернівці: Книги–XXI, 2005. С. 223–227.
14. Словник української мови в 11 т. За ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
15. Трійняк І.І. Словник українських імен. Відп. ред. І.М. Желєзняк. Київ: Довіра, 2005. 509 с.
16. Фаріон І.Д. Креативна функція антропонімічної лексики. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. Вип. 37. С. 72–75.
17. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття (Вступ та імена): конспект лекцій. Ужгород, 1970. 103 с.
18. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття: монографія. Ужгород, 2008. 670 с.
19. Чучка П.П. Прізвища закарпатських українців: історико-етимологічний словник. Львів: Світ, 2005. 704 + XLVIII с.
20. Чучка П.П. Розвиток імен і прізвищ. *Історія української мови: Лексика і фразеологія*. Редкол.: В.М. Русанівський та ін. Київ: Наукова думка, 1983. С. 592–620.
21. Чучка П.П. Сліди язичництва в антропонімії українців карпатського регіону. *Ономастика України першого тисячоліття нашої ери*. Відп. ред. І.М. Желєзняк. Київ: Наукова думка, 1992. С. 176–183.
22. Чучка П.П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник. Ужгород: Ліра, 2011. 432 с.
23. Ящук Л.В. Антропонімія Житомирщини XVI–XVII ст.: дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Житомир, 2008. 209 с.
24. Ящук Л.В., Титаренко В.М. Лексична база прізвищ Житомирщини (на матеріалі «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні»). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. 2022. Вип. 2(97). С. 198–210.
25. Mytnik I. Antroponimia Wołynia w XVI–XVIII wieku. Warszawa, 2010. 412 s.

References

1. Budko I.V. (2023) Leksychna baza prizvyshch Brusylivshchyny (na materialy “Natsionalnoi knyhy pamiati zhertv holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini”) [Lexical database of surnames of Brusyliv Region (based on the material of the “National Book of Memory of the Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine”)]. *Movni vymiry svitu: materialy III Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi studentsko-uchnivskoi konferentsii (20 kvitnia 2023 r., m. Zhytomyr)*. Za zah. red. H.I. Hrymashevych; vidp. za vypusk V.M. Tytarenko, L.V. Yashchuk. Zhytomyr. S. 13–15 [in Ukrainian].
2. Buchko H.Ye. (1998) Semantychna ta slovotvirna struktura suchasnykh prizvyshch Boikivshchyny [Semantic and word-forming structure of modern surnames of Boyko's region]. *Slovianska onomastyka: zb. nauk. prats na chest 70-richchia d-ra filol. nauk, prof. P.P. Chuchky*. Redkol.: S.M. Medvid ta in. Uzhhorod. S. 36–45 [in Ukrainian].
3. Demchuk M.O. (2003) Rol khrystyianstva u zaprovadzheni osobovykh vlasnykh imen ta poviazani z nymy narodni viruvannya [The role of Christianity in the introduction of personal proper names and associated folk beliefs]. *Narodoznavchi zoshyty*. № 1–2. S. 98–102 [in Ukrainian].
4. Demchuk M.O. (1988) Slovianski avtokhtonni osobovi vlasni imena v pobuti ukraintsiv XIV–XVII st. [Slavic autochthonous personal proper names in the everyday life of Ukrainians of the 14th–17th centuries]. Kyiv: Naukova dumka. 172 s. [in Ukrainian].
5. Dobrovolska O.Ya. (1995) Leksychna baza prizvyshch Viiska Zaporozkoho za “Reiestramy” 1649 r. [Lexical database of surnames of the Zaporizhzhya Army according to the “Registers” of 1649]: avto-ref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Uzhhorod. 25 s. [in Ukrainian].
6. Kersta R.Yo. (1984) Ukrainska antroponimiia XVI st.: Cholovichi imenuvannia [Ukrainian anthroponymy of the 16th century: Male names]. Kyiv: Naukova dumka. 152 s. [in Ukrainian].
7. Kozubenko I.I. (1988) Antroponimiya Srednego Polesya (sootnoshenie neofitsyalnykh i ofitsyalnykh imenovaniy) [Anthroponymy of Middle Polesie (ratio of unofficial and official names)]: avto-ref. dys. ... kand.

filol. nauk: 10.02.01 – ukraïnskiy yazyk, 10.02.02 – yazyki narodov SSSR / ukraïnskiy yazyk. Kiev. 25 s. [in Russian].

8. Kravchenko L.O. (2004) Prizvyshcha Lubenshchyny [Surnames of Lubny district]. Kyiv: Fakt. 198 s. [in Ukrainian].

9. Natsionalna knyha pamiati zhertv holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Zhytomyrska oblast (2008) [National Book of Memory of the Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Zhytomyr region]. Redkol.: M.A. Chernenko (holova) ta in. Zhytomyr: Polissya. 1116 s. [in Ukrainian].

10. Ostash R. (2007) Ukraïnski prizvyshcha u svitli istorychnoi ta dialektnoi antroponii [Ukrainian surnames in the context of historical and dialect anthroponymy]. *Naukovyi visnyk Chernivets'koho universytetu*. Vyp. 354–355. S. 50–54 [in Ukrainian].

11. Pantso S.Ye. (1995) Antroponiimiia Lemkivshchyny [Anthroponymy of Lemkivshchyna]. Ternopil: Knyzhkovo-zhurnalne vyd-vo “Ternopil”. 128 s. [in Ukrainian].

12. Redko Yu.K. (1966) Suchasni ukraïnski prizvyshcha [Modern Ukrainian surnames]. Kyiv: Naukova dumka. 216 s. [in Ukrainian].

13. Simovych V. (2005) Ukraïnski prizvyshcha z khresnykh imen [Ukrainian surnames from Christian names]. *Pratsi u dvokh tomakh. Tom 1: Movoznavstvo*. Uporiad. L. Tkach. Chernivtsi: Knyhy–XXI. S. 223–227 [in Ukrainian].

14. Slovnyk ukraïnskoi movy (1970–1980) [Dictionary of the Ukrainian language]: v 11 t. Za red. I.K. Bilodida. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

15. Triiniak I.I. (2005) Slovnyk ukraïnskykh imen [Dictionary of Ukrainian names]. Vidp. red. I.M. Zheliezniak. Kyiv: Dovira. 509 s. [in Ukrainian].

16. Farion I.D. (2001) Kreatyvna funktsiia antroponiimichnoi leksyky [Creative function of anthroponymic vocabulary]. *Naukovi zapysky. Seriia: Filolohichni nauky*. Kirovohrad: RVTs KDPU im. V. Vynnychenka. Vyp. 37. S. 72–75 [in Ukrainian].

17. Chuchka P.P. (1970) Antroponiimiia Zakarpattia (Vstup ta imena) [Anthroponymy of Transcarpathia (Introduction and names)]: konspekt lektsii. Uzhhorod. 103 s. [in Ukrainian].

18. Chuchka P.P. (2008) Antroponiimiia Zakarpattia [Anthroponymy of Transcarpathia]. Uzhhorod. 670 s. [in Ukrainian].

19. Chuchka P.P. (2005) Prizvyshcha zakarpatskykh ukraïntsiiv: istoryko-etymolohichni slovnyk [Surnames of the Transcarpathian Ukrainians: the Historical and Etymological Dictionary]. Lviv: Svit. 704 + XLVIII s. [in Ukrainian].

20. Chuchka P.P. (1983) Rozvytok imen i prizvyshch [Development of names and surnames]. *Istoriia ukraïnskoi movy: Leksyka i frazeolohiia*. Redkol.: V.M. Rusanivskiy ta in. Kyiv: Naukova dumka. S. 592–620 [in Ukrainian].

21. Chuchka P.P. (1992) Slidy yazychnytstva v antroponii ukraïntsiiv karpatskoho rehionu [Traces of paganism in the anthroponymy of Ukrainians of the Carpathian region]. *Onomastyka Ukrainy pershoho tysiacholittia nashoi ery*. Vidp. red. I.M. Zheliezniak. Kyiv: Naukova dumka. S. 176–183 [in Ukrainian].

22. Chuchka P.P. (2011) Slovianski osobovi imena ukraïntsiiv: istoryko-etymolohichni slovnyk [Slavic personal names of Ukrainians: historical and etymological dictionary]. Uzhhorod: Lira. 432 s. [in Ukrainian].

23. Yashchuk L.V. (2008) Antroponiimiia Zhytomyrshchyny XVI–XVII st. [Anthroponymy of Zhytomyr Region of the 16th–17th centuries]: dys. ... kand. filol nauk: 10.02.01 – ukraïnska mova. Zhytomyr. 209 s. [in Ukrainian].

24. Yashchuk L.V., Tytarenko V.M. (2022) Leksychna baza prizvyshch Zhytomyrshchyny (na materialii “Natsionalnoi knyhy pamiati zhertv holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini”) [Lexical database of surnames of Zhytomyr Region (based on the material of the “National Book of Memory of the Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine”)]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Filolohichni nauky*. Vyp. 2(97). S. 198–210 [in Ukrainian].

25. Mytnik I. (2010) Antroponiimiia Wołynia w XVI–XVIII wieku. Warszawa. 412 s. [in Polish].

Список умовних скорочень джерел

АрхЮЗР Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Киев, Ч. 1–8. 1859–1914.

ДМВН Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: зб. акт. док. Підгот. до вид. В.В. Німчук, В.М. Русанівський та ін. Київ: Наукова думка, 1981. 316 с.

ЖК 1 Актова книга Житомирського гродського суду (1582–1588 pp.). *Зберіг. у ЦДІАК України*: ф. 11, оп. 1, од. зб. 1. 367 арк.

ЖК 4 Актова книга Житомирського гродського суду (1605–1606 pp.). *Зберіг. у ЦДІАК України*: ф. 11, оп. 1, од. зб. 4. 448 арк.

ЖК 10 Актова книга Житомирського гродського суду (1643 p.). *Зберіг. у ЦДІАК України*: ф. 11, оп. 1, од. зб. 10. 400 арк.

ЖК 12 Актова книга Житомирського гродського суду (1647–1648 pp.) [Act book of Zhytomyr City Court (1605–1606)]. *Зберіг. у ЦДІАК України*: ф. 11, оп. 1, од. зб. 12. 115 арк.

ЖК 13 Актова книга Житомирського гродського суду (1649–1650 рр.). *Збір. у ЦДІАК України*: ф. 11, оп. 1, од. зб. 13. 675 арк.

НКП Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Житомирська область. Редкол.: М.А. Черненко (голова) та ін. Житомир: Полісся, 2008. 1116 с.

РВЗ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту. *Реєстр Війська Запорозького 1649 року*. Підгот. до друку: О.В. Тодійчук (голов. упоряд.), В.В. Страшко, Р.І. Осташ, Р.В. Майборода. Київ: Наукова думка, 1995. С 21–487.

References

ArkhluzR Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi Vremennoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov [Archive of South-Western Russia, published by the Temporary Commission for the Analysis of Ancient Acts] (1859–1914). Kiev, Ch. 1–8 [in Old-Ukrainian].

DMVN Dilova mova Volyni i Naddnyprianshchyny XVII st.: zb. akt. dok. [The business language of Volyn and Naddnpr region of the 17th century: a collection of official documents] (1981). Pidhot. do vyd. V.V. Nimchuk, V.M. Rusanivskyi ta in. Kyiv: Naukova dumka. 316 s. [in Old-Ukrainian].

ZhK 1 Aktova knyha Zhytomyrskoho hrods'koho sudu (1582–1588 rr.) [Act book of Zhytomyr City Court (1582–1588)]. *Zberih. u TsDIAK Ukrainy*: f. 11, op. 1, od. zb. 1. 367 ark. [in Old-Ukrainian].

ZhK 4 Aktova knyha Zhytomyrskoho hrods'koho sudu (1605–1606 rr.) [Act book of Zhytomyr City Court (1605–1606)]. *Zberih. u TsDIAK Ukrainy*: f. 11, op. 1, od. zb. 4. 448 ark. [in Old-Ukrainian].

ZhK 10 Aktova knyha Zhytomyrskoho hrods'koho sudu (1643 r.) [Act book of Zhytomyr City Court (1643)]. *Zberih. u TsDIAK Ukrainy*: f. 11, op. 1, od. zb. 10. 400 ark. [in Old-Ukrainian].

ZhK 12 Aktova knyha Zhytomyrskoho hrods'koho sudu (1647–1648 rr.) [Act book of Zhytomyr City Court (1647–1648)]. *Zberih. u TsDIAK Ukrainy*: f. 11, op. 1, od. zb. 12. 115 ark. [in Old-Ukrainian].

ZhK 13 Aktova knyha Zhytomyrskoho hrods'koho sudu (1649–1650 rr.) [Act book of Zhytomyr City Court (1649–1650)]. *Zberih. u TsDIAK Ukrainy*: f. 11, op. 1, od. zb. 13. 675 ark. [in Old-Ukrainian].

НКР Natsionalna knyha pamiati zhertv holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Zhytomyrska oblast (2008) [National Book of Memory of the Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Zhytomyr region]. Redkol.: M.A. Chernenko (holova) ta in. Zhytomyr: “Polissia”. 1116 s. [in Ukrainian].

RVZ Reiestr Viiska Zaporozkoho 1649 roku. Transliteratsiia tekstu (1995) [Register of the Zaporizhzhya Army in 1649. Transliteration of the text]. *Reiestr Viiska Zaporozkoho 1649 roku*. Pidhot. do druku: O.V. Todiichuk (holov. uporiad.), V.V. Strashko, R.I. Ostash, R.V. Maiboroda. Kyiv: Naukova dumka. S. 21–487 [in Ukrainian].

біл. – білоруське ім'я

д.-євр. ім. – давньоєврейське ім'я

жін. – жіноче ім'я

заг. ім. – загальний іменник

зах.-слов. – західнослов'янський

пол. – польське ім'я

поч. – початковий

чол. – чоловіче ім'я

чол. христ. – чоловіче християнське ім'я

SURNAMES OF CHUDNIV REGION, DERIVED FROM FIRST NAMES (BASED ON THE MATERIAL OF THE NATIONAL BOOK OF REMEMBRANCE OF THE VICTIMS OF THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN UKRAINE)

Abstract. The article describes the Christian names reflected in the foundations of the surnames of the Chudniv region, certified in the “National Book of Memory of the Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Zhytomyr Region”, the main source base of which is the funds of the State Archives of the Zhytomyr Region and the archives of the Office of the Security Service of Ukraine in the Zhytomyr Region.

The Holodomor of 1932–1933 was carried out to physically exterminate the Ukrainian peasantry. It is very difficult to determine the total number of victims of the famine during these years. About 4,000 people (3,810 individuals and 64 families) died in the Chudniv region, with the largest number of victims in the villages of Budychany (formerly Serbivka), Krasnopil, Nosivka, and Ivanopil (formerly Yanushpil).

I.I. Kozubenko studied unofficial hereditary names of Middle Polissya. L.V. Yashchuk, V.M. Tytarenko, I.V. Budko studied the surnames of other districts of Zhytomyr region. The relevance of the proposed study lies primarily in the lack of research on the anthroponymy of the Chudniv region.

Before the introduction of Christianity in Rus, various types of Slavic folk proper names prevailed. With Christianisation, more than 300 (out of several thousand) canonised names of Greek, Latin, and Hebrew origin, which were legitimised by the church and recorded in the Holy Bible, came into circulation in Rus from Byzantium. In the onomastic literature, the names by which our ancestors were called during the baptismal rite are referred to in different ways, we use the term “Christian names”.

The analysed surnames of Chudnivshchyna were formed from all varieties of male Christian names: full, truncated, truncated-suffixed and suffixed. Most of the surnames are formed by popular names, represented in the nouns of Zhytomyr region by a considerable number of variants: *Petro, Hryhorii, Manuil/Manuilo, Roman, Vasyl, Demian, Ivan, Zakhar*, etc.

Most often, surnames are formed from suffixed noun variants containing the suffixes *-k(o)* or *-ets*: *Hryshchuk, Ivashkevych, Ilchenko, Nestorchuk, Tymkiv, Yurchuk*, etc. Names with the suffixes *-ai*, *-ash*, *-iuk*, *-ut(a)/-iut(a)*, *-uh(a)/-iuh(a)*, as well as *-an*, *-ei*, *-ii*, *-k(a)*, *-ok*, *-osh*, *-us*, *-uh* occur in one or two surnames. Occasionally, surnames are motivated by female Christian names: *Horpyniuk, Kulynevych, Steshak*, etc.

The study was carried out using the descriptive method, in particular, the inventory and systematisation of lexical material with the use of linguistic techniques of lexical and semantic analysis.

Keywords: anthroponymy, surname, name, semantics of derivational bases.

© Ящук Л., 2023 р.; © Титаренко В., 2023 р.

Лєся Ящук – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та методики її навчання Житомирського державного університету імені Івана Франка, Житомир, Україна; lesjajashhuk@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-4314-0807>

Lesya Yashchuk – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department and Methods of its Teaching, Ivan Franko State University, Zhytomyr, Ukraine; lesjajashhuk@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-4314-0807>

Валентина Титаренко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та методики її навчання Житомирського державного університету імені Івана Франка, Житомир, Україна; ktytar@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-1599-9964>

Valentyna Tytarenko – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department and Methods of its Teaching, Ivan Franko State University, Zhytomyr, Ukraine; ktytar@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-1599-9964>

Оксана КУЗЬМА

МІФОПОЕТИКА ЗБІРКИ «ЗЕМЛЯ ЗАГУБЛЕНИХ, АБО МАЛЕНЬКІ СТРАШНІ КАЗКИ» КАТЕРИНИ КАЛИТКО

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія

Випуск 2 (50)

УДК 821.161.2-343.09

DOI: 10.24144/2663-6840/2023.2(50).524–529

Кузьма О. Міфологізм збірки «Земля Загублених, або Маленькі страшні казки» Катерини Калитко; кількість бібліографічних джерел – 15; мова українська.

Анотація. У статті проаналізовано книжку «Земля Загублених, або Маленькі страшні казки» сучасної української письменниці, лауреатки Шевченківської премії 2023 року Катерини Калитко. Збірка вийшла друком 2017 року, за неї авторка отримала премію «Книга року ВВС».

Мета статті – проаналізувати міфопоетичні коди збірки «Земля Загублених, або Маленькі страшні казки». Для досягнення мети було виконано такі завдання: розглянуто міфологізм указаної книги в контексті досягнень сучасної української постмодерністської літератури; розкрито специфіку трактування архетипних образів у поезії збірки; визначено засоби трансформації міфологічних сюжетів у новелах Катерини Калитко; з'ясовано особливості художнього мислення авторки. Стаття ґрунтується на теоретичних засадах сучасного літературознавства в аспекті вивчення міфологізму в художніх творах, на прийомах психологічного, культурно-історичного, герменевтичного й типологічного методів аналізу літературних текстів.

Наголошено, що прозові тексти Катерини Калитко зі збірки «Земля Загублених, або Маленькі страшні казки» є новаторськими за способом трактування загальнолюдських проблем, вони відображають неповторний авторський міфосвіт. Міфологічна концепція буття в новелах письменниці формується на основі ключових образів-архетипів землі, води, повітря, вогню. Також вагому роль у структурі текстів відіграють образи-символи каменю («Вода», «Каштелян»), змії («Володарка зміїв») та ін.

Катерина Калитко виявляє нові можливості міфологізму в просторі постмодерністського тексту, розкриває універсальні проблеми людського буття, моделює психологічні стани особистості в інтер'єрі різних історичних епох. У збірці «Земля Загублених, або Маленькі страшні казки» актуалізуються питання гендеру, тілесності, самоідентичності, автентичності буття, пошуків смислу існування, і міфологічна призма, крізь яку розгортаються сюжети новел письменниці, надає творам художньої універсальності, позачасовості.

Ключові слова: сучасна література, постмодернізм, новела, Катерина Калитко, міфопоетика, міфологізм, казка.

Постановка проблеми. Катерина Калитко – самобутня сучасна українська письменниця, авторка збірок ліричних та прозових текстів («Посібник зі створення світу», «Діалоги з Одисеем», «Катівня. Виноградник. Дім», «Орден мовчальниць», «Люди з дієсловами»; «М.істерія», «Земля Загублених, або Маленькі страшні казки» та ін.), перекладачка, лауреатка численних літературно-мистецьких премій. У 2023 році отримала Національну премію імені Т. Г. Шевченка за поетичну книжку «Орден мовчальниць». Сучасний критик Євген Стасіневич влучно зауважив, що Катерина Калитко «прочиняє двері в день сьогоднішній для української прози – і демонструє їй її ж можливості. Як писати про війну і реальність (коли й живі діалоги, і впізнавані деталі), як ненав'язливо користуватися міфологізмом, як поєднати драматизм і комізм, дозволяючи собі щиро радіти життю, – і все це разом...» [Стасіневич 2017]. Із-поміж окреслених рис творчої манери письменниці, вказаних критиком, вирізняємо міфологізм, що в доробку Катерини Калитко виявляється передусім у форматі первісно-архетипного кодування тексту, який зо-

рієнтований на моделювання міфологічного хронотопу, на актуалізацію позачасових цінностей, на універсальне, художньо-філософське осмислення категорій людського буття. Тому вважаємо, що твори зі збірки «Земля Загублених, або Маленькі страшні казки» Катерини Калитко доцільно проаналізувати саме в розрізі міфокритичних студій.

Аналіз досліджень. Творчість Катерини Калитко завжди перебувала у фокусі рецепції сучасних критиків. Її самобутня манера творчого самовираження, оригінальна мистецька система, філософічність, наративні шукання й неповторна стилістика приваблюють увагу як читачів, так і вчених-літературознавців. Зважаючи на майстерність сучасної авторки в транслюванні актуальних проблем загальнолюдського та національного буття, новаторських способах їх трактування, розуміємо, чому саме Катерина Калитко часто ставала лауреаткою різних літературно-мистецьких премій, зокрема й Національної премії ім. Т. Г. Шевченка (2023).

Збірка «Земля Загублених, або Маленькі страшні казки», опублікована у львівському «Видавництві Старого Лева», так само здобула визна-

ння читацької аудиторії та достойну оцінку фахівців (премія «Книга року ВВС» в 2017 р.). Щойно книжка вийшла друком, як на неї з'явився ряд літературно-критичних відгуків на різних інтернет-платформах (Євген Стасіневич [Стасіневич 2017], Олег Коцарев [Коцарев 2017], Тарас Лютий [Лютій 2017], Ганна Улюра [Улюра 2017] та ін.). Євген Стасіневич, зокрема, порівнюючи міфологізм творів Маріанни Кіяновської у збірці «Стежка вздовж річки» та Катерини Калитко «Земля Загублених, або Маленькі страшні казки», зауважив, що в Кіяновської «була концентрована пульсуюча міфологічність із западанням у найдавніші безодні», а в Калитко оприявлені «міфологічно забарвлені метафори на опис дня сьогоднішнього» [Стасіневич 2017]. Олег Коцарев наголосив, що авторка «взяла на озброєння часопросторову багатозначність, переходить з епохи в епоху, легендарний, майже романтичний антураж, неквапливу задумливу й одночасно не позбавлену епічності нарацію <...> А також – уважно прописування знакових багатоповерхових деталей: монети-прикраси, дерева, камінці, запахи, одяг, повітряні змії, хвилі, кольори тощо» [Коцарев 2017]. Справді, хронотоп у збірці «Земля Загублених, або Маленькі страшні казки» має характер міфологічного, і художній ландшафт новел вибудовується з допомогою прийому деталізації, коли окрема деталь стає структуротворчим елементом («Вітер у порожній очниці», «Каштелян»). Ганна Улюра зазначила, що книжка Катерини Калитко «формально може нагадати магічний реалізм» [Улюра 2017]. «Але це не він, – далі твердить критикиня. – Тобто про притчі і вічний пошук домівки на тлі неминучості Історії не йдеться в принципі. Історія з великої літери здатна відбутися, поки існує довіра її головному суб'єкту – людині. А така довіра у світі Калитко давно втрачена. Натомість є, власне, неминущі історії» [Улюра 2017]. Можна погодитися із дослідницею, що композиційно збірка складається із «неминущих історій», розказаних у різних манерах і пронизаних світовідчуженням людини, яка опинилася поза межами лінійної Історії і яка прагне оприявити себе через «ословлений» травматичний досвід, тобто створити власну мапу присутності в Землі Загублених.

Мета статті – проаналізувати міфопоетичні коди збірки «Земля Загублених, або Маленькі страшні казки». Стаття ґрунтується на теоретичних засадах сучасного літературознавства в аспекті вивчення міфологізму в художніх творах (передусім міфокритичного підходу), на прийомах психологічного, культурно-історичного, герменевтичного й типологічного методів аналізу літературних текстів.

Основні завдання статті – розглянути міфологізм указаної книги в контексті досягнень сучасної української постмодерністської літератури; розкрити специфіку трактування архетипних образів у поезиї збірки; визначити засоби трансформації міфологічних сюжетів у новелах Катерини Калитко; з'ясувати особливості художнього мислення авторки.

Методи та методика дослідження. У літературознавчих дослідженнях міфологізм трактується як «спосіб поетичної реалізації міфу у творах ори-

гінальної літератури» [Літературознавчий словник-довідник 2007, с. 452]. Основні принципи вивчення міфологізму в літературі сформулювали вчені-гуманітаристи Ролан Барт, Мірча Еліаде, Ернст Кассілер, Нортроп Фрай, Джон Фрезер, К.-Г. Юнг та ін. В українському літературознавстві до міфокритичного аналізу текстів зверталися Д. Наливайко [Наливайко 1980], Я. Поліщук [Поліщук 2002], Г. Фоміна та А. Нямцу [Фоміна, Нямцу 2009] тощо. Зараз це один із перспективних векторів літературознавчої аналітики.

Важливу думку висловив Карл-Густав Юнг у праці «Психологія та поезія»: «Кожна епоха – це як душа окремої людини, у неї свій, особливий, специфічно обмежений стан підсвідомості і потребує певної компенсації, яка потім, власне, й відбивається через колективне підсвідоме в той спосіб, що поет або віщун надає словесного виразу невисловленому цим моментом часу» [Юнг 2002, с. 131]. І далі продовжує: «суть твору мистецтва <...> в тому, що вона піднімається високо над особистим і говорить від імені людського духа і серця усього людства» [Юнг 2002, с. 133]. Катерина Калитко, як і інші сучасні письменники, надає словесного вираження колективному підсвідомому української нації, а разом із тим вона говорить і від імені усього людства, саме тому міфологічні коди стають важливим елементом її художньої системи. Тож основним методом аналізу збірки «Земля Загублених, або Маленькі страшні казки» є міфокритичний, його доповнюють і прийоми психологічного, культурно-історичного, герменевтичного, типологічного методів.

Виклад основного матеріалу. Збірка «Земля Загублених, або Маленькі страшні казки» Катерини Калитко вже своєю назвою окреслює коло символічних понять, із допомогою яких авторка буде розповідати різні історії. У центрі художнього світу книжки – Земля Загублених. Це, на наш погляд, своєрідний «перевернутий» образ біблійної «землі обітованої», коли замість проживання в сакральному просторі рідного дому/землі/краю/батьківщини персонажі опиняються в закам'яній подобі життя, у якій немає права бути собою, тому ця земля називається Загубленою, бо кожен загубив себе в силу різних життєвих обставин і так і не зміг заново осягнути смисли свого існування. Катерина Калитко художньо досліджує весь спектр стану загубленості, відчуженості людини в часи постапокаліпсису, і кожна новела – майстерне зображення внутрішнього буття загубленої людини. Приміром, герой твору «Каштелян» із перших рядків озвучує власну ідентичність: «Я – дитина стіни. Я вийшов із каменю. Я живу на камені, опановую камінь, борюся з каменем, завдячую каменю...» [Калитко 2017, с. 35]. Мартин, військовий-перекладач із однойменної новели, таким бачить свій життєвий простір: ««Принципова неперекладність ландшафту», – думає він, обводячи поглядом схил, густо порослий лапатами пініями та брудно-білими порхавками багатоповерхівок. Темні отвори вікон скидалися на кишеньки зі спорами, прикриті пластинками балконів, а засклена сходовая клітка нагадувала червоточину, і

він вагався, добре це чи ні – жити спорою всередині такого організму...» [Калитко 2017, с. 77]. Лале із новели «Вода», дівчина-сирота, вихована як хлопчик, із гіркотою усвідомлює власну покинутість у світі Загублених: «З того дня я вже розуміла, хто я, але продовжувала бути тим, ким мене зробили, стала триматися ще далі від компанії ровесників, урешті ставши цілковито відлюдьком, за спиною в якого підсміювалися. Але мені не боліло. Більше ніколи так не боліло, як тоді біля ставу, де я знайшла й остаточно загубила себе» [Калитко 2017, с. 12].

Збірка складається із дев'яти новел: «Вода», «Каштелян», «Вітер у порожній очниці», «Мартин», «Володарка зміїв», «Море нас поглинуло», «Лалібе-ла», «Хлопчик і син», «Вера і Флора». Перші три твори вибудовують альтернативну художню реальність, у якій можна відчитати жанрові коди притчі, казки, фентезі, куртуазної літератури, але авторка залишає від класичних ознак указаних жанрових форм лише натяки, бо кожна із них є основою для постмодерністської гри із текстом. На нашу думку, Катерина Калитко не ставить собі за мету повчати читача (те, що робить притча й казка), розважати його новими фентезійними світами, вона творить мапу Землі Загублених, заселяє її персонажами, що опинилися на маргінесі буття, дає голос цим персонажам і простір для самовираження. Тому жанрова природа текстів, що увійшли до збірки, хоч і поєднує елементи казки (що й винесено в назву), притчі, куртуазної літератури, але це будуть інверсовані елементи, змінені до протилежних значень. Яскравим прикладом є новела «Вода», у якій героїня Лале, ідентифікована названими батьками як син і вихована в ролі чоловіка, бунтує, втікає у ворожий табір і закохується в полководця Латіфа, відроджує в собі жіноче начало. Ганна Улюра пише про авторське «ламання» мандрівного сюжету в цьому творі: «Є такий дуже розповсюджений сюжет: молода жінка переодягається на воїна-чоловіка і з'являється на полі бою поруч із коханим, за яким на війну і пішла. Паралельно і ненавмисно вона просотується (цілком чоловічою) воєнною героїною, отже, рятує не тільки свого пасюка, а й свою країну. Калитко цей ладно скроєний мандрівний сюжет вивертає просто швами назовні» [Улюра 2017]. Лале рятує себе, бо життя у Змієвій Шії (так називалося місто, у якому вона жила) було для неї в'язницею. Спочатку її, маленьку, зачинили в сиротинці («єдиним господарем у тому домі був холод» [Калитко 2017, с. 5]), потім вона опинилася у родині названих батьків у місті, розміщеному на гірському хребті, і там їй не дозволили бути собою, виховуючи її як хлопчика («Дивне було відчуття: як хлопець, я мав би знайти й собі наречену, але насправді мріяла стати нареченою сама, хоч і не вміла цього висловити» [Калитко 2017, с. 5]). Свою справжню природу дівчина розкриває лише в стосунках із Латіфом, очільником чужинського війська, якому здала своє місто. У її вчинку – показати ворогу шлях до міста й дозволити завоювати його – немає жодного героїзму. Але є пристрасне бажання стати собою, тобто вийти із статусу загубленої людини.

Тарас Лютий висловив містку думку щодо композиції збірки «Земля Загублених, або Маленькі страшні казки», щодо способу компонування художнього матеріалу в ній: абрис збірки нагадують «специфічний архіпелаг фрагментів, об'єднаних аж ніяк не лінійною фабулою, а передовсім якимось недосяжним «мерехтливим кодом», яким оповідь вишиковується у дещо незвичне, на кшталт ризоми» [Лютий 2017]. Поняття «ризом», яке застосовує аналітик в оцінці структури збірки Катерини Калитко, на наш погляд, дуже вдало передає особливості художньої організації її текстів. Як постмодерністська категорія «ризом» є свідченням відмови автора від константності, продуманої структурності системи твору. Це бунт проти ієрархічності, «напередвизначеної» текстової стратегії, що орієнтується на чіткість, «впізнаваність» художньої структури. Новели Катерини Калитко занурюють читача в різні історії-фрагменти, з'єднані вони лише мапою Землі Загублених та інтенцією авторки описати досвід персонажів, що живуть на цій Землі. Але тексти будуть вільно вмонтовані в збірку, а хронотоп набиратиме ознак міфологічного. Лінійності й структурності в компонуванні творів не буде, хоча деякі персонажі з'являтимуться і в інших історіях (приміром, Лале, Латіф у новелах «Вода» та «Вітер у порожній очниці»). Дев'ять творів – це дев'ять голосів, до яких ти прислухаєшся, за історіями яких ти йдеш, щоб пізнати химерний і водночас такий впізнаваний світ Землі Загублених, бо кожен десь і колись міг відчувати те, через що пройшли герої книжки.

В одному з інтерв'ю Катерина Калитко так пояснила вибір назви збірки: «Я винесла в заголовок слово «казки», аби пом'якшити взаємодію читача з доволі дражливими темами, поданими в не найпростішій формі. Для себе я це назвала актом авторського милосердя, коли людина може сказати: «Це казки, фантазмагорія, насправді такого не буває»... З іншого боку, казки є переважно територією страху. Я завжди їх сприймала не як розважальний жанр, а як портал у паралельні світи» [Катерина Калитко: Казки – це територія страху, 2017]. Тексти у збірці – це своєрідні портали в альтернативну реальність, якій письменниця дає назву «Земля Загублених». І мотив загубленості звучатиме в кожній історії-«казці», у сповіді кожного персонажа (Лале із «Води»; головного персонажа із «Каштеляна»; Ердаля із «Вітра у порожній очниці»; Мартина з однойменного твору, згвалтованого і внаслідок цього психічно хворого хлопця із «Володарки зміїв»; усіх, кого зустрічала на своєму шляху «хтонічна жінка» Вера із «Вери і Флори»...). Земля Загублених – це місткий образ-міфонім, який об'єднує в єдине ціле всі сюжети новел збірки. У цьому образі читач віднайде різні «сліди»-натяки на якісь знаки реального буття, як-от, балканський інтертекст у новелі «Море нас поглинуло», кримський та одеський ландшафт («Хлопчик і син», «Мартин»).

Збірка «Земля Загублених, або Маленькі страшні казки» Катерини Калитко відображає різні травматичні досвіди людини. Доречно в цьому контексті зацітувати таке спостереження дослідниці Тамари

Гундорові: «Особливістю постмодерністської ситуації в Україні можна вважати те, що в післятоталітарній ситуації зустріч з Іншим виявляється доволі травматичною подією. Саме тому в ній присутній радикально-авангардистський відтінок переоцінки цінностей і ресентимент <...> Постмодерний суб'єкт у творах українських авторів також не позбавлений травми, що видно із трактування сучасності як поля війни і відбудови або як пост-карнавального та постапокаліптичного безумств світу» [Гундорова 2013, с. 99–100]. Суб'єкти художнього зображення в книжці Катерини Калитко – це персонажі постапокаліптичного світу, глибоко потравмовані й відчужені, у них втрачені смисли буття, і кожен прагне ці смисли віднайти, якими б абсурдними вони не були. Показовим є персонаж із новели «Каштелян», який після руйнування фортеці, опинився наодинці з собою в мертвому місці. Апокаліпсис (напад ворогів і знищення всіх, хто жив у прикордонній фортеці) настав, герой його передчував, тому попросив замурувати його в стіні муру, щоб молитвами й аскезою врятувати інших. Але бій відбувся, і люди загинули. Письменниця із психологічною проникливістю описує стан персонажа, який намагається віднайти сенс буття в постапокаліптичному світі. Віднайти нові смисли свого існування після такої травматичної ситуації складно. Але він намагається. І спочатку для нього рятівною дією стає вдарення у дзвін, який сповіщає години: *«Перед самим полуднем почав підніматися на везу. Я здолав сорок дві сходинки і себе, і вдарив у дзвона. Завмер, зачудовано вслухаючись <...> Навіщо? Спершу сподівався, що хтось прийде, збагне, що тут є уцілілий, той, кого так безсердечно забули. Коли ніхто не повернувся, я дзвонив, щоб створити ілюзію, буцімто фортеця жива...»* [Калитко 2017, с. 44]. Євген Стасіневич зазначає, що в історії каштеляна прочитуються «виворіт «Робінзона Крузо»» [Стасіневич 2017], і можемо погодитися з цим твердженням, оскільки у творі Катерини Калитко це так само людина, яка опинилася в ізоляції від соціуму. Проблема ізоляції осмислюється у збірці дуже широко. Ізоляція буває вимушена, її можуть зумовити обставини зовнішнього життя (саме такою вона є в безіменного каштеляна), але вона буває і внутрішньою (як-от у Лале із «Води», коли вона усвідомлює прірву між собою та хлопчиками-підлітками, із якими проводила свій час, і дистанціюється від людей). Внутрішнє дистанціювання від Інших/Іншого, а відтак відчуття тотальної самотності – ключова проблема персонажів Землі Загублених. Інколи це добровільна внутрішня в'язниця, у яку герої самі себе запроторюють. Саме це й відбувається із персонажем новели «Каштелян». Спочатку він добровільно ув'язнив себе у мурі стіни (*«Я – дитина стіни. Я вийшов із каменю»*) [Калитко 2017, с. 35], потім – у межах мертвої фортеці, у якій єдиним живим голосом був дзвін, що відмірює час. Це теж характеристична деталь, адже завдяки тому, що може дзвоном сповіщати годину доби, каштелян ніби засвідчує свою присутність, адже він «зловив» невловимий час. Він накреслює своє існування на мапі Землі Загублених, але його не бачить ніхто. Каштелян відчуває спорідненість і

зв'язок із кам'яною стіною, у якій був замуруваний в часи битви за фортецю (для нього це був час апокаліпсису). І в такому напруженні, в ізоляції, але в теплому лоні матері-стіни він відчував захищеність, тому й зізнається: *«Мене народила стіна, і я боявся далеко відходити від її материнської груді»* [Калитко 2017, с. 47]. Катерина Калитко поступово підводить персонажа до необхідності сепарації від «стіни-матері», адже буття каштеляна занадто звузилося, і він перестав відчувати себе живим, цілковито отожднюючи себе із каменем, тобто загубленим, приреченим, знерухомленим, відчуженим.

Архетипні образи каменю й води потребують ширшого аналізу в контексті ідейно-художнього змісту новел збірки Катерини Калитко. Валерій Войтович так характеризує архетип «каменю»: *«Камінь – один із першоелементів світу (поряд із землею, водою, вогнем та повітрям). Каміння, скелі – символізують вічність – на відміну від дерева. За народними віруваннями, каміння може народжувати людей, а люди перетворюватися на каміння»* [Войтович 2002, с. 218]. Щодо води, то *«за народним віруваннями, найвеличніший дар неба Матері-Землі, бо вона оживлює її та робить плодючою»* [Войтович 2002, с. 83]. Камінь (стіна) «народила» персонажа новели «Каштелян», але до життя його повернула саме вода.

У такий спосіб – на архетипному протиставленні води-каменю – письменниця моделює у творі ситуацію духовного зцілення і звільнення героя, його остаточної сепарації від «материнської груді/стіни/муру. Схопивши цебро, у яке прагнув набрати води із річки, що була за межами його фортеці (читаємо – межами внутрішньої в'язниці), каштелян побіг до річки, де й проживає духовну зміну. Вода оживляє його мертву суть: *«Забрів у річку по коліна, потім по пояс. Цебро плавало поруч, і я зовсім забув, нащо воно мені здалося. Умився. Вода була тепла й зелена, пахла травною... Я не знав, скільки часу минуло, а тоді озирнувся на свій схил і побачив фортецю такою далекою, такою малою, що годі було в ній роздивитися і мій дзвін, і моє маленьке поле, не кажучи вже про моє життя»* [Калитко 2017, с. 49]. Каштелян, здійснивши рішучий духовний стрибок за межі фортеці, насправді опиняється на порозі віднайдення нових смислів буття. Він готовий іти до людей і неспроста зустрічає першою саме дівчинку – чисту людську свідомість, нетравмовану душу, яка дивиться на світ із довірою: *«Думає, що вона злякається, закричить, на крик збіжаться власники тих голосів <...>, а в мене досі немає годячого пояснення, як і навіщо я тут опинився. Але дівчинка підняла на мене голову і сказала абсолютно спокійно:*

- Ти приніс мені цебро? Дякую. Я впустила наше в колодязь і молилася, щоб воно знайшлося. А ти приніс нам нове. Як тебе звати?...» [Калитко 2017, с. 51].

Вода відродила й жіноче ество Лале із однойменної новели. Протиставлення життя в Змієвій Шії (як камінного, неживого, не-ідентичного, не-автентичного) та життя в парі з Латіфом (як такого, що розкриває всю глибину жіночої душі й красу

тіла) – ключовий композиційний принцип твору. Кінцівка новели відтворює картину зливи, яка не вщухала кілька днів поспіль. Для Лале ця злива є символом її внутрішнього очищення й повернення свого «Я»: «Злива змиває мене зі Змієвої Ший, я-бо точно знаю, що саме з тих країв, де родяться довгоногі дощі, які, переступаючи гори, приходять до нас, примандрували сюди колись і мої чужинські зелені очі. Помандрували й вибрали мене» [Калитко 2017, с. 51].

Інваріантом архетипу води в новелах збірки є образ моря. Про море згадують персонажі Землі Загублених («Вода»), поблизу нього живуть («Вера і Флора», «Море нас поглинуло»). Море стає останнім прихистком травмованого серця Коштани, героїні твору «Море нас поглинуло». По-філософськи й поетично про море висловлюється Латіф («Вода»): «Море – це насправді чарівне скло, яке збільшує все, що ти маєш. Якщо прийдеши до нього з печалю, вона виросте в ціле горе, поки пливеш, а якщо в тебе є радість – її стане, щоб зробити серед моря острів...» [Калитко 2017, с. 27].

Збірка «Земля Загублених, або Маленькі страшні казки», ґрунтуючись на первісно-міфологічних уявленнях про світ та авторській антропо-

логічній концепції, творить різні моделі людського буття, різні типи людських характерів, порушує універсальні проблеми загальнолюдського змісту, відтворює світовідчуття людини XXI століття й досвід травми як на індивідуальному, так і суспільному рівні.

Висновки. Отже, прозові тексти Катерини Калитко зі збірки «Земля Загублених, або Маленькі страшні казки» є новаторськими за способом трактування загальнолюдських проблем, вони відображають неповторний авторський міфосвіт. Міфологічна концепція буття в новелах письменниці формується на основі ключових образів-архетипів землі, води, повітря, вогню.

Катерина Калитко виявляє нові можливості міфологізму в просторі постмодерністського тексту, розкриває універсальні проблеми людського буття, моделює психологічні стани особистості в інтер'єрі різних історичних епох. У збірці «Земля Загублених, або Маленькі страшні казки» актуалізуються питання гендеру, тілесності, самоідентичності, автентичності буття, пошуків смислу існування, і міфологічна призма, крізь яку розгортаються сюжети новел письменниці, надає творам художньої універсальності, позачасовості.

Література

1. Войтович В. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2002. 662 с.
2. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека: Український літературний постмодернізм: монографія. Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ: Критика, 2013. 344 с.
3. Катерина Калитко: «Для всіх є місце і ніхто не є неістотним – на те й існує Земля Загублених» (інтерв'ю вела О. Вашелені). *Сайт «Видавництва Старого Лева»*. 2017. URL: <https://starylev.com.ua/news/kateryna-kalytko-dlya-vsikh-ye-misce-i-nihto-ne-ye-neistotnym-na-te-y-isnuye-zemlya-zagubleniyh>.
4. Калитко К. Земля Загублених, або маленькі страшні казки: оповідання. Львів. 2017. 224 с.
5. Катерина Калитко: Казки – це територія страху (інтерв'ю О. Піддубної). *BBC Україна*. 12.12.2017. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-42225201>
6. Коцарев О. Біль і міф оповідань Катерини Калитко. *Сайт «Видавництва Старого Лева»*. 18.06.2017 URL: <https://starylev.com.ua/blogs/bil-i-mif-opovidan-kateryny-kalytko>
7. Літературознавчий словник-довідник. Ред. Р.Т. Гром'яка, Ю.І. Коваліва, В.І.Теремка. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 752 с.
8. Лютий Т. «Земля Загублених» Калитко: читання, яке зачудовує *BBC Україна*. 17.11.2017 URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-42024286>
9. Наливайко Д. Міфологія і сучасна література *Всесвіт*. 1980. № 2. С. 170–182.
10. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. 392 с.
11. Стасіневич Є. Віднайдена література: «Земля Загублених» Катерини Калитко. *Сайт «Видавництва Старого Лева»*. 01.08.2017. URL: <http://archive.chytomo.com/news/vidnajdena-literatura-zemlya-zagublenix-katerini-kalitko>
12. Улюра Г. Право бути незрозумілим. *Збруч*. URL: <https://zbruc.eu/node/66268>
13. Фоміна Г., Нямцу А. Міф і легенда у загальнокультурному просторі: монографія. Чернівці: Рута, 2009. 239 с.
14. Фрай Н. Архетипний аналіз: теорія мітів. *Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.* За ред. Марії Зубрицької. 2-е вид., допов. Львів, 2001. С. 142–172.
15. Юнг К.-Г. Психологія та поезія. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. За ред. Марії Зубрицької. 2-е вид., допов. Львів, 2001. С. 119–138.

References

1. Voitovych V. (2002) *Ukrainska mifolohiia* [Ukrainian mythology]. Kyiv: Lybid. 662 s. [in Ukrainian].
2. Hundorova T. (2013) *Pisliachornobylska biblioteka: Ukrainyskyi literaturnyi postmodernizm: monohrafiia*. [Post-Chernobyl Library: Ukrainian Literary Postmodernism]. Vyd. 2-he, vypr. i dopov. Kyiv: Krytyka. 344 s. [in Ukrainian].
3. Kateryna Kalytko (2017) «Dlia vsikh ye mistse i nikhto ne ye neistotnym – na te y isnuie Zemlia Zahublenykh» (interviu) [«There is a place for everyone and no one is insignificant – that's what Land of the Lost

exists for»]. *Sait «Vydavnytstva Staroho Leva»*. URL: <https://starylev.com.ua/news/kateryna-kalytko-dlya-vsih-ye-misce-i-nihto-ne-yeneistotnym-na-te-y-isnuye-zemlya-zagublenyh> [in Ukrainian].

4. Kalytko K. (2017) *Zemlia Zahublenykh, abo malenki strashni kazky* [Land of the Lost, or Little scary tales]: opovidannia. Lviv. 224 s. [in Ukrainian].

5. Kateryna Kalytko (2017) *Kazky – tse terytorii strakhu* [Fairy tales are the territory of fear] (interview O. Piddubnoi). *BBC Ukraina*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-42225201> [in Ukrainian].

6. Kotsarev O. (2017) *Bil i mif opovidan Kateryny Kalytko* [The pain and myth of Kateryna Kalytko's stories]. *Sait «Vydavnytstva Staroho Leva»*. URL: <https://starylev.com.ua/blogs/bil-i-mif-opovidan-kateryny-kalytko> [in Ukrainian].

7. *Literaturoznavchyi slovnyk-dovidnyk* (2007) [Literary dictionary-reference]. Red. R.T. Hromiaka, Yu.I. Kovaliva, V.I. Teremka. Kyiv: VTs «Akademii». 752 s. [in Ukrainian].

8. Liutyi T. (2017) «Zemlia Zahublenykh» Kalytko: chytannia, yake zachudovuie [«Land of the Lost» Kalitko: reading that amazes]. *BBC Ukraina*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-42024286> [in Ukrainian].

9. Nalyvaiko D. (1980) *Mifolohiia i suchasna literatura* [Mythology and modern literature]. *Vsesvit*. № 2. S. 170–182 [in Ukrainian].

10. Polishchuk Ya. (2002) *Mifolohichni horyzont ukrainskoho modernizmu* [The mythological horizon of Ukrainian modernism]. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV. 392 s. [in Ukrainian].

11. Stasinevych Ye. (2017) *Vidnaidena literatura: «Zemlia Zahublenykh» Kateryny Kalytko* [Found literature: “Land of the Lost” by Kateryna Kalytko]. *Sait «Vydavnytstva Staroho Leva»*. URL: <http://archive.chytomo.com/news/vidnaidena-literatura-zemlya-zagublenix-katerini-kalitko> [in Ukrainian].

12. Uliura H. (2017) *Pravo buty nezrozumilym* [The right to be unclear]. *Zbruch*. URL: <https://zbruc.eu/node/66268> [in Ukrainian].

13. Fomina H., Niamtsu A. (2009) *Mif i lehenda u zahalnokulturnomu prostori* [Myth and legend in the general cultural space]: monohrafiia. Chernivtsi: Ruta. 239 s. [in Ukrainian].

14. Frai N. (2001) *Arkhetypnyi analiz: teoriia mitiv* [Archetypal analysis: theory of myths]. *Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky KhKh st. Za red. Marii Zubrytskoi*. 2-e vyd., dopov. Lviv. S. 142–172 [in Ukrainian].

15. Yunh K.-G. (2001) *Psykhologhiia ta poeziia* [Psychology and poetry]. *Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX st. Za red. Marii Zubrytskoi*. 2-e vyd., dopov. Lviv. S. 119–138 [in Ukrainian].

MYTHOPOETICS OF THE COLLECTION “LAND OF THE LOST, OR LITTLE SCARY TALES” BY KATERYNA KALYTKO

Abstract. The article examines “Land of the Lost, or Little Scary Tales” by Kateryna Kalytko, a contemporary Ukrainian writer and winner of the Shevchenko Prize in 2023. The collection was published in 2017 and was awarded the BBC Book of the Year.

The purpose of the article is to analyse the mythopoetic codes of the collection ‘Land of the Lost, or Little Scary Tales’. According to the goal, the following tasks are set: to explore the mythology present in the book within the context of contemporary achievements in Ukrainian postmodern literature; to reveal the specifics of the interpretation of archetypal images in the poetics of the collection; to identify the means by which mythological plots are transformed in Kateryna Kalytko’s novels; to find out the peculiarities of the author’s artistic thinking. The article is focused on the theoretical foundations of contemporary literary studies regarding the analysis of mythology in works of fiction, on the techniques of psychological, cultural and historical, hermeneutical and typological methods in the interpretation of literary texts.

Kateryna Kalytko’s prose texts from the collection “Land of the Lost or Little Scary Tales” are noteworthy for their innovative treatment of universal problems, reflecting the author’s unique mythos. The writer’s mythological concept of existence is established through fundamental archetypal images: earth, water, air, and fire. Also significant within the structure of the texts are symbolic imageries such as stones (“Water”, “Kashtelian”), snakes (“The Lady of the Serpents”), and so on. Kateryna Kalytko explores the potential of mythology in postmodern literature, delving into universal issues of human existence while depicting individual psychological states across various historical periods.

The collection “Land of the Lost, or Little Scary Tales” prompts discussions on topics of gender, physicality, self-identity, authenticity of existence, and the search for the meaning of life and the mythological prism through which the author crafts their short stories grants the collection artistic universality and timelessness.

Keywords: contemporary literature, postmodernism, short story, Kateryna Kalytko, mythopoetics, mythology, fairy tale.

© Кузьма О., 2023 р.

Оксана Кузьма – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; oksana.kuzma@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-1590-1624>

Oksana Kuzma – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Literature Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; oksana.kuzma@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-1590-1624>

Зоряна ЛАНОВИК
Мар'яна ЛАНОВИК
Тереза ЛЕВЧУК

ФОЛЬКЛОРИЗМ ЯК ПІДГРУНТЯ ХУДОЖНЬОГО СВІТУ ВОЛОДИМИРА САМІЙЛЕНКА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 821.161.2.09(092):398

DOI: 10.24144/2663-6840/2023.2(50).530–536

Лановик З., Лановик М., Левчук Т. Фольклоризм як підгрунтя художнього світу Володимира Самійленка; кількість бібліографічних джерел – 14; мова українська.

Анотація. У статті розглянуто мистецький доробок В. Самійленка крізь призму взаємодії різних граней його художнього світу з усною народною творчістю. Встановлено, що вона була одним із визначних факторів формування індивідуальності письменника та предметом його неослабного інтересу впродовж усього життя – від зацікавленості народними піснями й казками в дитинстві до інтерпретації фольклорних образів та мотивів у зрілій творчості. Одним із ключових фокусів його художнього мислення в аспекті використання фольклорної поетики була жанрова складова. Особливу увагу В. Самійленко приділяв пісенним жанрам (календарно-обрядовим, родинно-побутовим, суспільно-побутовим) та образу пісні, який набув у його ліричних текстах глибокого філософського й символічного значення. Народнопісенна стихія була не лише фундаментом усєї ліричної поезії В. Самійленка, а й невід'ємною складовою його світоглядного становлення й художнього мислення загалом, про що свідчать як різні структурні рівні художнього світу митця, так і автобіографічні матеріали. Фольклорний елемент був важливою складовою поетики гумористичних і сатиричних творів письменника, який майстерно поєднував жанрові форми народної творчості (байку, жартівливу пісню тощо) та народнорозмовну мову й західноєвропейські літературні традиції, що вилилося в унікальне поєднання вишуканості, влучності й водночас простоти й зрозумілості його дотепів та карикатур. Літературно-фольклорні паралелі також можна простежити в художній прозі В. Самійленка, який опрацьовував жанри казки, народного оповідання, анекдота, переказу, легенди, байки тощо. Зв'язок із народною творчістю також репрезентують драматичні твори письменника, з-поміж яких варто виокремити художню інтерпретацію образу легенди про піснярку Марусю Чурай в п'єсі «Чураївна». Крім жанрового аспекту фольклорної поетики, у творчості В. Самійленка привертає увагу використання елементів міфологізму (архетипні образи, культ природи), що надають окремим образам його поезії сакрального змісту, та народнорозмовних елементів, якими письменник увиразнював ілюстрації своїх ідей у філософській ліриці та насмішки в сатири.

Ключові слова: Володимир Самійленко, фольклоризм, художній світ, поетика, жанр, образ, фольклор, українська література.

Постановка проблеми. В. Самійленко належить до тієї малочисельної плеяди письменників, котрі оприсутнили свій хист у всіх видах літератури. У його творчому доробку важко знайти жанр, до якого б не вдавався митець. І при цьому ще у прижиттєвих критичних оцінках сучасників неодноразово підкреслювалася думка про унікальну гармонійність усіх складових частин його художнього світу. Намагаючись пояснити таку злитість усіх граней творчості Самійленка, літературознавці, як правило, вказували на її зв'язок із життєвою долею. Подібні думки присутні в рецензіях І. Франка, М. Зерова, М. Рильського та ін., а також у працях більш сучасних дослідників, зокрема М. Чернопиского.

Однак автобіографізм творів – доволі поширене явище – не завжди є запорукою їх високої мистецької вартості та органічної єдності художнього світу письменників. На нашу думку, пояснення такої унікальної єдності художнього світу В. Самійленка варто шукати глибше: слід звернути увагу на його зв'язок не лише із життєвим шляхом, а й з глибинними витоками мистецької самосвідомості, первніями складної психічної структури митця, її духовними домінантами.

Найочевиднішим фактором, який найбільше привертає увагу при пильному прочитанні творів

письменника, є їхній перегук із фольклорною традицією. Саме ця риса найбільше впадала в око цензорам, які неодноразово констатували їх «низьку вартість», ветуючи для друку [Тулуб 1928]. Хоча в західноукраїнському просторі літератури вже витав «клімат фольклоризму», який інтенсивно пропагував і поширював Володимир Гнатюк, однак до початку ХХ ст., зокрема й до часу публікації Самійленкових творів він ще не набув належного осмислення. Тому не випадково Гнатюк наголошував: «Дуже корисний вклад уніс би в історію нашої літератури той, хто підоймився б праці, в якій розібрав би подрібно ті твори наших письменників, на яких відбився вплив народної творчості. Аж тоді виявилася б вповні зв'язь між нашою писаною й усною літературою...» [Куца 2021, с. 67–68].

На жаль, ця теоретична проблема і досі залишається мало інтерпретованою. У радянський період розвитку українського літературознавства такі студії, як відомо, не віталися з огляду на їхню національну спрямованість: акцентування фольклорних рис неодмінно заторкувало ті ідеологічні площини, які таврувалися як прояви «буржуазного націоналізму». Тому ще й на початку нашого століття, уже після десятиліття незалежного розвитку української науки, знову і знову звучала та ж думка: «Стара й

вічно нова проблема – «література і народна творчість» – пов'язана з широким колом теоретичних і естетичних питань: традицій і новаторства, національної виразності та народності письменства, його жанротворення, розвитку літературних течій, художніх напрямів і стилів тощо. Вже недостатнім є поширений термін *використання фольклору*, що нівелює багатство форм «зустрічей» письменника з народною словесністю. Розкриття реальних зв'язків уснопоетичної і літературної творчості допомагає з'ясувати роль фольклору в розвитку письменства, висвітлити походження літературного твору й образу, особливості художнього мислення, творчої манери письменника» [Погребенник 2002, с. 3].

Аналіз досліджень. Як уже зазначалося вище, близькість ліричної поезії В. Самійленка до народнописенної поезици, а його сатири – до народної сміхової культури були тривожним сигналом для цензорів, які наприкінці 1880-х років блокували спроби письменника видати свої твори в Києві (внаслідок цього його перші публікації з'явилися в галицьких та буковинських видавництвах). Водночас слід звернути увагу, що вже після смерті митця, який наприкінці життя вимушено повернувся з екзилу до Києва, підконтрольного більшовикам, адепти вульгарно-соціологічного методу з-поміж інших «вад» творчості письменника зазначали, що вже з перших кроків у літературі він «од безпосереднього селянського побуту відходить і цікавиться селом лише як інтелігент, що боліє болями пригніченої людини» [Дорошкевич 1925, с. 220] і згодом «творив тільки для обмежених кіл інтелігенції, ось чому він органічно не міг захопитися стилізацією народно-поетичної стихії» [Дорошкевич 1926, с. 43]. Подібні оцінки творчості В. Самійленка домінували в радянському літературознавстві, однак деякі дослідники (особливо в періоди певного послаблення ідеологічного тиску) намагалися висвітлювати її зв'язок із фольклором більш об'єктивно. Зокрема, М. Рильський висловлював щире захоплення поетовою майстерністю, називаючи – радше з необхідності – форму його творів «революційною», а його гумор – «органічним схрещенням галльського сміху зі сміхом народу» [Рильський 1986, с. 18]. Вагому роль у цьому аспекті відіграла наукова діяльність М. Чернопиского, який не лише ґрунтовно вивчив фольклорні зацікавлення В. Самійленка [Чернопиский 1967], а й дослідив усі грані життя та творчості митця, зберігши для української культури чимало його надбань і досягнувши максимально можливої в радянські часи повноти й об'єктивності у висвітленні його творчості [Чернопиский 1970]. Праці цього вченого, опубліковані в період Незалежності, є одними з найбільш фахових досліджень творчості письменника.

Із початком нового прочитання творчості В. Самійленка на проблему вивчення її фольклорних джерел звернув увагу М. Бондар, зауваживши, що «звичайно ж, одним із джерел сатирично-гумористичної поезії В. Самійленка була народна творчість, хоча сліди її не лежать на поверхні» [Бондар 1989, с. 32]. Її також порушено в дисертаційному

дослідженні М. Мартинюка, котрий відзначав важливу роль національної стихії у формуванні творчої індивідуальності письменника [Мартинюк 2000], а також у розвідці В. Погребенника, який відводив В. Самійленку одну з ключових ролей у становленні віршових гумору й сатири в українській літературі [Погребенник 2017].

Мета нашого дослідження – окреслити грані зближення творчої візії Володимира Самійленка з українською народною словесністю. **Завдання** статті – актуалізувати вивчення засад художнього світу В. Самійленка, систематизувати та поглибити відомості про її зв'язок із народною творчістю.

Методологічну основу цієї студії становить герменевтичний підхід, передусім біографічний метод, а також контекстуального аналізу. Водночас задля увиразнення окремих аспектів дослідження послугуваватимемося методологією архетипної критики та міфопоетики.

Виклад основного матеріалу. Складне поняття «художній світ письменника» передбачає і сталі його компоненти, й унікальні риси, подекуди властиві лише одному автору. Безперечно, сама наявність фольклорних елементів у художній манері письма В. Самійленка не є тією рисою, що дає підстави говорити про унікальність його художнього світу. Її доповнює той рідкісний фактор, що письменник практично одночасно працював у різних жанрах і видах літератури, синтезуючи в них елементи усної традиції з традиціями красного письменства на всіх рівнях текстової структури. Попри складну видо-родову жанрову гетерогенність авторська картина світу постає доволі цілісною та монолітною. Від ранніх творів до зрілого періоду письменник не зраджує й своїм стилістичним принципам. І, на нашу думку, саме фольклоризм є тим цементуючим началом, що не дає багаторівневному, багатаспектному художньому світу письменника розпастися на окремі частини, передусім видові (як це неодноразово спостерігаємо у творчості інших авторів, особливо, якщо розробці різних видів літератури присвячені різні періоди творчості).

Звичайно, у такому невеликому дослідженні важко докладно простежити всі точки зіткнення літератури і фольклору в доробку письменника, але спробуємо простежити домінантні прояви, що найбільше увиразнюють творчу манеру митця. Осердям тут постає *жанрова складова*.

При заглибленні в художній світ В. Самійленка передусім впадають в око численні запозичення фольклорних жанрів. У ліриці найпоширенішим є жанр *пісні*, який бачиться лише як фольклорний. В. Погребенник наголошує, що пісня у творчості Самійленка, не втрачаючи значення як фольклорний жанр, є й провідним образом лірики, більше того, – творить унікальну авторську концепцію її трансцендентної сутності: «Володимир Самійленко зростає, оточений українською стихією, зокрема чумацькими піснями дядька, бабусиними казками; прилучився до записування народних пісень. Провідне розмислово-інтелектуальне начало поетової лірики розвинулось у привабливу ідеалістичну

концепцію божественного походження та високого призначення «пісні-чарівниці». Багатофункціональним є в Самійленка образ пісні. Вона – і відзеркалення людського буття у «земній темниці», джерело емоційної розради, заохочення до праці, засіб об'єктивації суб'єктивних переживань, синонім творчості, навіть посланець космосу, позаземних «кращих мирів». Такий філософізм був уже нетрадиційним для української лірики [Погребенник 2002, с. 51].

Це твердження стосується не лише тих поезій, де концепт «пісня» винесений у заголовок твору. Уся лірика автора пройнята народнопісенною стихією. У його доробку окрім ліричних, елегійних пісенних творів (багато з яких і в буквальному сенсі передбачали музичний супровід) є зразки *календарно-обрядової пісенності*. Улюбленою порою для поета була, очевидно, весна, про що свідчать цикли «Весняні пісні», «Весняні елегії», «Весна» та ін., де навіть такі цілком не фольклорні жанри як елегія чи сонет виявляють народний колорит і на рівні стилістики, і на рівні поетики:

Ще раз весна
Така ж ясна
І пишна знов до нас прийшла...
І сонце світ
Нам шле привіт, –
Природа знову ожила!..

[Самійленко 1990, с. 64].

У «Весняних піснях» можемо відзначити зближення з народнопісенною поетикою на мовностилістичному рівні:

Веселиться земля,
Зеленіють поля,
Розвилися гаї і діброви;
Соловейко в садку
Тьохка пісню дзвінку;
Од квіток дух несеться чудовий

[Самійленко 1990, с. 52].

Органічне відчуття образності та ритму народних пісень, властиве текстам В. Самійленка, є не лише наслідком цікавості до фольклору та його свідомої творчої інтерпретації. Зв'язок із народною стихією – невід'ємна складова всього життя митця, про що свідчать його мемуари: «З дитинства в дідовій хаті між своїми кривими я жив оточений українською стихією: слухав бабусині казки (про 3 братів Кіндратів та інші), яких вона знала багато, слухав чумацькі пісні, які співав дядько Гарасим Бокітько (козак), дід якого чумакував, – і взагалі впивався чистою чарівною мовою Миргородського повіту» [Тулуб 1928, с. 297]. Це було аж ніяк не перехідне дитяче захоплення – джерела народної мови та пісні живили всю поетову працю й скерували його стежкою саме українського митця й діяча: так, коли в 1884 р. перед ним постало питання вибору університету, він рішуче відкинув поради здобувати більш престижну вищу освіту в Петербурзі та вибрав університет Святого Володимира, оскільки «знав уже тоді добре, що Київ є осередок українського руху, бачив, що ті нечисленні українські книжки, які тоді виходили в світ, друкувалися

майже виключно в Києві, чув, що в Києві існують українські гуртки, що там живуть українські письменники й наші вчені» [Самійленко 1990, с. 516].

Про те, наскільки автор наблизився до глибинних джерел народного духу, свідчить низка творів, що набули статусу народних пісень, літературне походження яких не завжди зафіксоване у процесі побутування. Передусім це стосується «Вечірньої пісні», що нерідко виконується як народна *колискова*. Звісно, тут вагому роль відіграла і мелодія, наближена до народних зразків колискових, водночас самобуття у незвичному поєднанні фольклорної на авторської музичної гармонії. На силу імпресії цього тексту, породжену таким авторським підходом, звернула увагу Л. Голомб, зауваживши, що твір водночас зачаровує майстерно відтвореною красою призахідного сонця й водночас лякає фатальною невідворотністю цієї картини [Голомб 2006]. У цьому аспекті можна припустити, що розпачливе звернення ліричного героя до сонця, глухого до його благань затриматися на небосхилі, символізує небажання розлучатися з життям та неминучість смерті:

Без тебе так страшно,
І темно надворі,
Хоч місяць і зорі
Освітять наш край [Самійленко 1990, с. 86].

З-поміж інших жанрів лірики, що виявляють зв'язок із народною основою, варто назвати жанри *романсу, мариу, думки, думи*. Якщо перші зберігають атмосферність народного ліризму, останні виявляють перехід до зразків народної епіки, зокрема *лірницьких пісень, героїчного епосу*. Однак в авторському переосмисленні вони радше тяжіють не до історизму, який незмінно притаманний українському народному ліро-епосу, а до філософізму, більше властивому авторській концепції буття. Це зближує твори В. Самійленка не стільки з героїчним епосом козацької доби, як з народними зразками *старцівських пісень* з їх унікальною духовною місією («Думи Буття» та ін.). У зв'язку з цим відзначимо, що майже всі дослідники творчості письменника (принаймні ті, що мали змогу висловлювати свої думки без цензури) акцентували на виразному розмисловому началі його поезії, якою він протрував власну стежку в українській філософській ліриці, розмірковуючи про природу речей і шукаючи відповіді на «вічні» питання буття. Тож можна зробити висновок, що «схрещення» української фольклорної стихії з західноєвропейськими літературними традиціями, яке літературознавці вбачали в Самійленковій сатири, було властиве і його ліричній поезії, що надало їй унікальних рис.

Щодо гумористичних і сатиричних творів письменника, то їхній фольклоризм є чи не найбільш виразним. Жанрова структура цих текстів також указує на безпосередній зв'язок із народною творчістю, зокрема з *байками* («Невдячний кінь», «Мудрий кравець», «Переможець», «Іванова партійність»), *жартівливими піснями* («Весняний спів», «Патріота Іван», «Заклопотаний росіянин», «Дума-цяця») та *коломиїками* («Мандрували, мандрували...», «Мудрий кравець»). В. Самійленко вдало

поєднував народний колорит, зокрема народнорозмовну лексику, образність, портретність персонажів із прийомами та формами західноєвропейських літератур («Duettino», «Міністерська пісня», «Російська серенада», «Истинно русский плач над могилою В. К. Пелеве и К^о») та алюзіями на твори відомих авторів («Пісня про вішого Василя», «Пііта (На мотив Лермонтова)», «Собаки»), і це допомагало зробити проблематику його творів настільки гострою, а сатиричні образи настільки виразними і впізнаваними, що І. Франко свого часу особливо відзначив талант письменника зображувати «схоплені в глибині душі своєї карикатури, не раз ближчі до дійсності, ніж самі портрети» [Франко 1982, с. 201].

Такі жанрові паралелі присутні й у *художній прозі* В. Самійленка. Хоча письменник не завжди акцентує на жанровому означенні власних творів, як, наприклад, у «*Казці* про смутного чоловіка», але у його доробку є і зразки *народного оповідання*, *анекдота*, *переказу*, *легенди*, *байки* та ін. Нерідко ці епічні жанри баланують на межі між прозовими та поетичними формами. Наприклад, деякі поезії набувають жанрових ознак *притчі* («Українська мова», «Найдороща перлина», «Весняна пісня», «Орел» та ін.), а подекуди синтезують ще й риси *народної драми* (сцена-байка).

Тісний зв'язок із *народною драмою* підтверджує аналіз драматичних творів із доробку В. Самійленка. Однак тут мова йде не про родинну обрядовість, більше поширену в усній традиції, а про унікальні жанри *вертепної драми*. Окрім драматичних творів, її риси присутні і в поетичній сатири Самійленка, особливо у тих зразках, де він вдається до діалогічної форми побудови твору («Брехня», «Разговори», «Новий лад» та ін.). А невеликі одноактні п'єси гумористичного характеру ще й окремими рисами перегукуються з інтермедіями зі шкільної драми мандрівних дяків. Це виявляється і на рівні тематики, де фіксуються злободенні політичні події та соціальні проблеми простого народу, і на рівні поетики (навіть та ж форма діалогу чи псевдодіалогу), і на рівні образної структури (де переважає прийом типізації, притаманний народному мисленню). Вертепна драма як виток Самійленкової сатири є окремою темою, що потребує більш ретельного дослідження. Однак і поверховий погляд виявляє яскраві паралелі.

Найяскравішим драматичним твором, де взаємопроникнення літератури і фольклору набувають особливого синтезу, є драма «Чураївна». Хоча автор робить примітку «На тему повісті кн. Шаховського «Маруся. Малороссийская Сафо»», однак розуміємо, що обидва твори мають спільну фольклорну основу – легенду про українську піснетворку із Полтави Марусю Чурай, а також пісні, авторство яких народ їй приписує, зокрема народна балада «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», яка дала поштовх до написання такого знакового для української літератури творів, як однойменна драма М. Старицького, повість О. Кобилянської «У неділю рано зілля копала», балади Л. Боровиковського «Чарівниця», С. Руданського «Розмай» та ін. Прикметно, що саме

у версії В. Самійленка фольклорний сюжет знає найбільших трансформацій. Не лише образ Марусі Чураївни зображений як винятково позитивний (на відміну від інтерпретації попередників і сучасників, де Маруся постає радше у негативному світлі (з помсти за зраду зводить зі світу свого коханого Гриця)), але тільки вона й гине у фіналі драми, а Гриць залишається жити (його отруєння було лише нічним маренням Марусі, котра сприйняла його за реальність). Такий химерний синтез фольклорного матеріалу з авторською інтерпретацією виявляє домінуючі чинники Самійленкового творчого методу, де усна словесність набуває нових нетрадиційних інтерпретацій. Саме тому наголошуємо, що фольклоризм є підґрунтям художнього світу письменника, а не його серцевиною чи есенціальним змістовим наповненням, адже щоразу він постає у нових ракурсах та хитросплетіннях із літературною традицією і не лише української, а й інших європейських літератур.

Подібні паралелі можна простежити і в образній структурі творів Самійленка, й у використанні фольклорних елементів поетики.

Хоча загалом у художньому методі Самійленка переважає реалізм, однак щоразу в канву творів уплітаються елементи *міфологізму*. Письменник вдається до найбільш архетипних образів народної словесності, паралельно залучаючи й суміжні риси поетики. Передусім привертає увагу його тяжіння до *астрального культу*: образи небесних світил і самого неба часто персоніфіковані; ліричний герой звертається до них у формі прадавніх язичницьких замовлянь:

до неба:

Чистеє небо! Висонєє пренепорочнеє небо!
Нащо ти хмуре таке, хмуре, як наша земля?..
О, відслони ж своє любєє чоло, блакитнеє небо,
Сонцем твоїм освіти, в серце спокою навій.

[Самійленко 1990, с. 46];

до сонця:

О сонечко! давай нам більш на землю
Проміння, бо земля тепла вже хоче...

[Самійленко 1990, с. 76];

Ой сонечко ясне,

Невже ти втомилось,

Чи ти розгнівилось?

Ще не лягай! [Самійленко 1990, с. 86];

до зір:

О зорі-очі! Я при сіянні вашім
Не раз блукав самотнім уночі
І вдвох із смутним серцем вів розмову...

[Самійленко 1990, с. 54].

Такого ж рівня персоніфікації набувають інші образи природи: земля, веселка, весна та ін. Тексти із такими вкрапленнями міфологізму вирізняються й народнопісенною ритмомелодикою:

Повій, буйний вітре, од самого моря,
Навій мені пісню, щоб виспівать горе:
Нехай мені пісня голосно заплаче,
Нехай у могилах будить дух козачий...

[Самійленко 1990, с. 48];

О весно, весно, де ти забарилась?
Чому не йдеш ти нас теплом зогріти?
Уже земля, ждучи тебе, втомилась
І хоче сніг змінити на пишні квіти...
[Самійленко 1990, с. 73].

... «О, підожди,
Моя ти смерте, дай іще пожити
Хоч рік один, хоч день, хоча хвилину!..»
[Самійленко 1990, с. 55]

Загалом у поезії Самійленка переважають властиві для народної лірики метричні розміри – особливо ямб та коломийковий розмір, а також частими є прояви просодичного вірша, що зближує його твори зі зразками народних *замовлянь, голосінь* та ін. Наскрізними є також запозичені із фольклорної традиції такі *архетипні образи* як *душа-пташка, сльози-перли, зорі-очі, небо-риза, веселка-небесна підпора*. Вони доповнюються іншими елементами народної поезики: сталими порівняннями, епітетами, паралелізмом (*орел сизокрилий, золоті хмари, пишная земля* та ін.). Навіть ті твори, де відчутний вплив античної поезики, інкрустовані вкрапленнями фольклорних елементів. Це яскраво видно у вірші «На смерть Лесі Українки»:

Світила зірка та й за гору скрилась,
Пишалась гарна квітка та й пожовкла,
Співала пташка та й навіки змовкла,
І в серці туга залишилась...
[Самійленко 1990, с. 91].

У цьому контексті також можна звернути на народнорозмовні елементи, які автор використав у циклі «Елегії», написаному класичним гекзаметром та витриманому в дусі елегій класичного античного періоду. Зокрема привертає увага те, за допомогою яких образів та мовних зворотів автор розкриває зміст метафори «болото життя», роблячи її максимально зрозумілою:

П'яний заснув серед улиці, вид устроївши в болото,
І – ані гадки: хропе, мов на м'яких подушках.

Література

1. Бондар М. Творчість Володимира Самійленка. *Самійленко В. Твори*. Київ: Дніпро, 1989. С. 5–46.
2. Голомб Л. Поезія Володимира Самійленка в сучасній рецепції. *Новаторські тенденції в українській літературі кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст.* Ужгород: Гражда, 2006. С. 35–47.
3. Дорошкевич О. Володимир Іванович Самійленко. *Самійленко В. Вибрані твори*. Київ: Книгоспілка, 1926. С. 7–55.
4. Дорошкевич О. Володимир Самійленко на тлі 80-х років. *Червоний шлях*. Харків: Державне видавництво України, 1925. № 11–12 (32–33). С. 213–236.
5. Куца О. «Клімат фольклоризму» Володимира Гнатюка в українській літературі кінця ХІХ – початку ХХ століття. *Володимир Гнатюк у європейському науковому просторі*. Тернопіль: Підручники і посібники, 2021. С. 67–78.
6. Мартинюк М. Своєрідність художнього втілення національної ідеї у творчості Володимира Самійленка: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література. Київ, 2000. 18 с.
7. Погребенник В. Спадкоємність українського віршового гумору і сатири: С. Руданський – В. Самійленко – П. Глазовий. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 8: Філологічні науки (мовознавство і літературознавство)*. 2017. Вип. 7. С. 278–288.
8. Погребенник В. Фольклоризм української поезії (остання третина ХІХ – перші десятиліття ХХ ст.). Київ: Юніверс, 2002. 158 с.

Ще й усміхається сонний, або починає мурчати:

Видно, приснилось йому дуже веселеє щось.
Чи то не так і поет, оп'янілий од власного щастя,
В самім болоті життя пісню веселу співа?
[Самійленко 1990, с. 47].

Таких проявів фольклоризму у творах В. Самійленка чимало. Хоча ми свідомі того, що це більшою мірою «оздоба» його поезії, аніж романтизація реалістичного художнього світу, однак не можна заперечити, що такі елементи виявляють не лише специфіку художньо-поетичного мислення, а й світоглядні домінанти загалом.

Висновки. Здійснений аналіз дає підстави зробити висновок про складну багатопланову дифузю фольклору та власної авторської візії у творчості В. Самійленка. Погоджуємося з думкою В. Погребенника, що у випадку поєднання літературної і народнопоетичної стихії «вирішальне значення <...> мають реальна і трансцендентна дійсність, специфічні мистецькі завдання. Адже вага значного твору зумовлена не його фольклорністю, а філософським і художнім рівнем витлумачення подій і явищ, що в цьому творі зображені. Та й саме звертання до народної творчості ще не гарантує художнього успіху. І все ж, враховуючи надто складні й тяжкі обставини культурного життя України ХІХ–ХХ ст., можна стверджувати: процес опанування фольклору при вибірковості звертань до нього мав характер художньої необхідності» [Погребенник 2002, с. 3]. «Клімат фольклоризму» був тією основою, що непохитно утверджував національну самобутність української літератури, яка тривалий час перебувала у рамках цензурних обмежень та заборон. Художній світ В. Самійленка у цьому сенсі є вкрай показовим. Адже, творячи в умовах імперського тиску, письменник використовував фольклор як своєрідний код національного світогляду, митомо українського буття, де проступає пам'ять минулих епох. Цей аспект творчого доробку митця потребує подальшого дослідження й накреслює нові вектори інтерпретації його художнього світу.

9. Рильський М. Володимир Самійленко. *Зібрання творів: у 20 т.* Київ: Наукова думка, 1986. Т. 12. С. 90–101.
10. Самійленко В. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади. Упор. М. Чернопиский. Київ: Наукова думка, 1990. 608 с.
11. Тулуб О. Матеріали до життєпису Володимира Самійленка. *За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття.* За ред. акад. М.С. Грушевського. Кн. 3. Харків; Київ: Державне видавництво України, 1928. С. 295–314.
12. Франко І. Володимир Самійленко. Проба характеристики. *Зібрання творів: У 50 т.* Київ: Наукова думка, 1982. Т. 37. С. 193–204.
13. Чернопиский М. Записи народних пісень Володимира Самійленка [вступна стаття і підготовка текстів]. *Народна творчість та етнографія.* 1967. № 3. С. 71–76.
14. Чернопиский М. Формування творчої індивідуальності Володимира Самійленка в суспільних і літературних зв'язках: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література. Київ, 1970. 29 с.

References

1. Bondar M. (1989) *Tvorchist Volodymyra Samiilenka [The Works of Volodymyr Samiilenko]. Samiilenko V. Tvoru.* Kyiv: Dnipro. S. 5–46 [in Ukrainian].
2. Holomb L. (2006) *Poeziia Volodymyra Samiilenka v suchasni retseptsii [Volodymyr Samiilenko's Poetry in the Modern Reception]. Novatorski tendentsii v ukrainskii literaturi kintsia XIX – pershykh desiatylyt XX st.* Uzhhorod: Grazhda. S. 35–47 [in Ukrainian].
3. Doroshkevych O. (1926) *Volodymyr Ivanovych Samiilenko (1864–1925) [Volodymyr Ivanovych Samiilenko (1864–1925)]. Samiilenko V. Vybrani tvory.* Kyiv: Knyhospilka. S. 7–55 [in Ukrainian].
4. Doroshkevych O. (1925) *Volodymyr Samiilenko na tli 80-kh rokiv [Volodymyr Samiilenko Against the Backdrop of the 80's]. Chervonyi shliakh.* Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. № 11–12 (32–33). S. 213–236 [in Ukrainian].
5. Kutsa O. (2021) «Klimat folkloryzmu» Volodymyra Hnatiuka v ukrainskii literaturi kintsia XIX – pochatku XX stolittia [The Volodymyr Hnatiuk's "Climate of Folklorism" in the Ukrainian Literature of the Late 19th and Early 20th Centuries]. *Volodymyr Hnatiuk u yevropeiskomu naukovomu prostori.* Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. S. 67–78 [in Ukrainian].
6. Martyniuk M. (2000) *Svoieridnist khudozhnoho vtillennia natsionalnoi idei u tvorchosti Volodymyra Samiilenka [The Originality of the Artistic Embodiment of the National Idea in the Works of Volodymyr Samiilenko]: avtoref. dys... kand. filol. nauk: 10.01.01 – ukrainska literatura.* Kyiv. 18 s. [in Ukrainian].
7. Pohrebennyk V. (2017) *Spadkoiemnist ukrainskoho virshovoho humoru i satyry: S. Rudanskyi – V. Samiilenko – P. Hlazovyi [The Continuity of Ukrainian Verse Humor and Satire: S. Rudanskyi – V. Samiilenko – P. Hlazovyi]. Naukovyi chasopys NPU im. M.P. Drahomanova. Seriya 8: Filolohichni nauky (movoznavstvo i literaturoznavstvo).* Vyp. 7. S. 278–288 [in Ukrainian].
8. Pohrebennyk V. (2002) *Folkloryzm ukrainskoi poezii (ostannia tretyna XIX – pershi desiatylyt XX stolittia) [The Folklorism of Ukrainian Poetry (the Last Third of 19th – the First Decades of 20th Centuries)].* Kyiv: Yunivers. 158 p. [in Ukrainian].
9. Rylskyi M. (1986) *Volodymyr Samiilenko [Volodymyr Samiilenko]. Zibrannia tvoriv: u 20 t.* Kyiv: Naukova dumka. T. 12. S. 90–101 [in Ukrainian].
10. Samiilenko V. (1990) *Poetychni tvory. Prozovi tvory. Dramatychni tvory. Perespivy ta pereklady. Stati ta spohady [Poems. Prose. Drama. Rehashes and Translations. Articles and Memoirs].* Kyiv: Naukova dumka. 608 s. [in Ukrainian].
11. Tulub O. (1928) *Materiialy do zhyttypysu Volodymyra Samiilenka [The Materials about Volodymyr Samiilenko's Biography]. Za sto lit. Materiialy z hromadskoho y literaturnoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatkiv XX stolittia.* Za red. akad. M.S. Hrushevskoho. Kn. 3. Kharkiv; Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. S. 295–314 [in Ukrainian].
12. Franko I. (1982) *Volodymyr Samiilenko. Proba kharakterystyky [Volodymyr Samiilenko. The Effort on Response]. Zibrannia tvoriv: U 50 t.* Kyiv: Naukova dumka. T. 37. S. 193–204 [in Ukrainian].
13. Chornopyskyi M. (1967) *Zapysy narodnykh pisen Volodymyra Samiilenka [vstupna stattia i pidhotovka tekstiv] [Recordings of Folk Songs by Volodymyr Samiilenko [introductory article and preparation of texts]]. Narodna tvorchist ta etnografiia.* № 3. S. 71–76 [in Ukrainian].
14. Chornopyskyi M. (1970) *Formuvannia tvorchoi indyvidualnosti Volodymyra Samiilenka v suspilnykh i literaturnykh zviyazkakh [Formation of Volodymyr Samiilenko's Creative Individuality in Social and Literary Relations]: avtoref. dys... kand. filol. nauk: 10.01.01 – ukrainska literatura.* Kyiv. 29 s. [in Ukrainian].

FOLKLORISM AS THE BASIS OF VOLODYMYR SAMIILENKO'S ARTISTIC WORLD

Abstract. The article deals with the works of Volodymyr Samiilenko through the prism of different facets of his artistic world interacting with folklore. The authors have established that Ukrainian folklore was one of the prominent factors in the formation of the writer's creative personality and the subject of his unwavering interest throughout his life – from his interest

in folk songs and fairy tales in childhood to the interpretation of folklore images and motifs in his mature work. Genre was one of the key focuses of his artistic thinking in terms of using folklore poetics. Volodymyr Samiilenko paid special attention to song genres (calendar and ritual, family and household, and social and daily life) and the image of the song, which acquired a deep philosophical and symbolic meaning in his lyrical texts. The folk-song element was not only the basis of all Volodymyr Samiilenko's lyric poetry, but it also constituted an integral part of his worldview and artistic thinking in general, as evidenced by various structural levels of the author's artistic world and autobiographical materials. The folklore element was an important component of the poetics of humorous and satirical works of the author who skillfully combined genre forms of folk art (fable, comic song, etc.) and the vernacular language with Western European literary traditions which resulted in a unique combination of sophistication, accuracy, and at the same time simplicity and clarity of his witticisms and caricatures. Literary and folklore parallels can also be traced in the fiction of Volodymyr Samiilenko who worked in the genres of fairy tales, folk stories, anecdotes, legends, fables, etc. The connection with folk art is also represented by the writer's dramatic works, among which we should single out the artistic interpretation of the image of the legendary song author Marusia Churai in the play *Churaiivna*. In addition to the generic aspect of folklore poetics, the important part of Volodymyr Samiilenko's artistic world was the use of mythological elements (archetypal images and nature cult), which provides certain images in his poetry with a sacred meaning, and vernacular elements, which the writer used for illustrating his ideas in philosophical lyrics and mockery in satire.

Keywords: Volodymyr Samiilenko, folklorism, artistic world, poetics, genre, image, folklore, Ukrainian literature.

© Лановик З., 2023 р.; © Лановик М., 2023 р.; © Левчук Т., 2023 р.

Зоряна Лановик – доктор філологічних наук, професор кафедри української та зарубіжної літератур і методик їх навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна; m-z@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-3260-9887>

Zoriana Lanovyk – Doctor of Philology, Professor of the Department of Ukrainian and Foreign Literature and Methods of Teaching, Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine; m-z@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-3260-9887>

Мар'яна Лановик – доктор філологічних наук, професор кафедри української та зарубіжної літератур і методик їх навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна; m-z@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-1261-120X>

Mariana Lanovyk – Doctor of Philology, Professor of the Department of Ukrainian and Foreign Literature and Methods of Teaching, Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine; m-z@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-1261-120X>

Тере́за Левчук – доктор філологічних наук, професор кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури Волинського національного університету імені Лесі Українки, Луцьк, Україна; tereza.levchuk@eenu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-0277-3280>

Tereza Levchuk – Doctor of Philology, Professor of the Department of Literary Theory and Foreign Literature, Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, Ukraine; tereza.levchuk@eenu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-0277-3280>

ФІЛОСОФІЯ ПОДОЛАННЯ В ХУДОЖНЬОМУ МИСЛЕННІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ ТА ВОЛОДИМИРА САМІЙЛЕНКА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 821.161.2.09(092)

DOI: 10.24144/2663-6840/2023.2(50).537–544

Лях Т. Філософія подолання в художньому мисленні Лесі Українки та Володимира Самійленка; кількість бібліографічних джерел – 27; мова українська.

Анотація. У статті досліджено філософію подолання як важливу складову творчості Лесі Українки та Володимира Самійленка. З'ясовано, що в художньому світі Лесі Українки ця світоглядна константа займає чільне місце й суголосна концепції «екзистенціалістського гуманізму» Ж.-П. Сартра, що передбачає усвідомлену потребу буття людини у світі на протигагу замкнутості в собі. Ключем до розуміння філософії подолання Лесі Українки є поезія «*Contra spem spero!*», що репрезентує оригінальну художню рецепцію міфу про Сізіфа. Осмислення цього міфу поетесою суголосне філософському тлумаченню А. Камю, однак важливою відмінністю є те, що Леся Українка інтерпретує рух до мети, активну позицію вольової людини та творчість як сенс життя. Важливий елемент філософії подолання Лесі Українки становить тема опору національному гнобленню, духовному рабству. Її висвітлено в низці драматичних поем з біблійно-міфологічною основою, де проблему національного поневолення порушено в контексті сучасної авторці суспільно-політичної ситуації. Герої творів «Бояриня», «Блакитна троянда» та «Лісова пісня» знаходять у собі сили, щоб подолати «екзистенційний вакуум» (за В. Франклом) та досягти гармонії зі світом через фізичну смерть. У творчості В. Самійленка відзначено еволюцію філософії подолання, яку можна простежити на матеріалі його ранніх текстів, зокрема «Ридання душі», «Зимовий діалог», «До душі», «Найдорожча перлина». Її усталення репрезентують образи та мотиви таких творів, як «Пісня», «Ямби», «Весна» та інші. Ключова концепція письменника полягає в тому, що людина повинна зберегти свої ідеали та людяність у протистоянні зі злом, ставати сильнішою через емпатію до чужого горя й боротьбу з несправедливістю. Встановлено, що спільними рисами філософії подолання у творчості обох авторів є осмислення образів сліз та плачу, сприйняття творчості як інструменту катарсису, особистісного зростання й засобу для боротьби, а також інтерпретація образів весняної тематики.

Ключові слова: Леся Українка, Володимир Самійленко, філософія подолання, художнє мислення, лірика, драма, образ, мотив.

Постановка проблеми. Оновлення естетичної парадигми української літератури кінця XIX – початку XX ст. принесло появу низки цікавих мистецьких концепцій, актуальних у наш час. Серед них – формування образу діяльного та неординарного неоромантичного героя, переосмислення філософії стоїцизму в контексті творчих пошуків та духовного зростання в умовах культурного та національного пригноблення, а також складний процес засвоєння філософських ідей Ф. Ніцше – одного з найбільш самобутніх філософів в історії, котрий за слушним висновком Т. Гундорової, «був не лише привидом, супутником, тінню, а й безпосереднім творцем метаморфоз в українській літературі початку XX століття» [Гундорова, 2009, с. 159]. Процес цих метаморфоз становить цікавий та актуальний аспект літературознавчих студій у наш час, коли проблема пошуку внутрішніх сил для протистояння складним випробуванням актуальна як для мистецтва, так і для суспільства загалом.

Особливу роль в окресленому нами аспекті розвитку української літератури згаданого періоду відіграла творчість Лесі Українки, орієнтована на виявлення незмінних і вічних основ людського буття, починаючи від конкретних історичних обставин до абсолютних категорій, що творять особливу філософію її художнього мислення. Розглядаючи її ідеї в контексті творчості інших провідних митців її епохи (І. Франка, Н. Кобилянської, М. Коцюбинського, М. Вороного), на наш погляд, варто також

вдаватися до менш напрацьованих типологічних зіставлень, щоб отримати новий приклад взаємодії та взаємовпливу художніх концепцій письменників, що заклали основу для модерної української літератури. Одним із таких авторів є В. Самійленко, який опосередковано співпрацював із Лесею Українкою через літературно-мистецький гурток «Плеяда», високо цінував її творчість та привертая її увагу своїми політичними поглядами, про які, щоправда, більш іменита мисткиня відгукувалася несхвально.

Аналіз досліджень. Одним із перших, хто відзначав у творчості Лесі Українки акцент на волі особистості та ознаки волюнтаризму, був Д. Донцов. На його думку, філософія волі письменниці внесла новаторський елемент в українську літературу, оскільки поетеса по-новому осмислила «трагізм непохитної волі, непрощаючого почування», «трагізм нації, поставленої в положення: перемогти або згинути» [Донцов 2016, с. 634]. М. Зеров відзначав органічний сплав у творчому мисленні Лесі Українки сучасного їй національного світогляду з думками європейських філософів: «Замолоду пережила вона глибокий вплив Драгоманова <...>; сприйняла вона і науку європейської індивідуалістичної думки, від такого запізненого в українській літературі Байрона до Ібсена та Ніцше» [Зеров 2002, с. 410].

Сучасне літературознавство розглядає творчість поетеси в контексті західноєвропейської філософської думки, зокрема в руслі філософії життя Ніцше, екзистенціалізму. Так, Т. Гундорова вважає,

що «сліди впливу Ніцшевого естетико-індивідуалістичного поривання відчутні в теорії Лесиною «новоромантизму», в її антихристиянській критиці («Одержима», «У катакомбах») <...>. Культурний синтетизм «вічного повернення» і діонісійська концепція Ніцше віддлюють в її «Лісовій пісні» й «Оргії» [Гундрова 2009, с. 156]. Дослідники також вивчають творчість Лесі Українки крізь призму філософії екзистенціалізму. Ю. Доброносова вписує творчість поетеси «у контекст неакадемічного філософського дискурсу XIX – початку XX століть, неklasичної європейської філософії, екзистенціально-персоналістичних пошуків представників Київської школи екзистенціалізму та екзистенціальної спрямованості української літератури початку XX століття» [Доброносова 2002, с. 4]. О. Кузьма відзначає, що зміст творчості Лесі Українки «має екзистенційно-антропологічний характер і зорієнтований на філософські пошуки та осмислення фундаментальних проблем людського буття», а екзистенціальна модель світу в її текстах «виявляється у формі співіснування різних буттєвих моделей, з яких базовими є модель національного буття і модель людського існування» [Кузьма 2009, с. 17–18]. А. Стебельська, зіставляючи творчість письменниці з екзистенціалізмом французьких філософів, зазначає, що «позиви цього напрямку, які виражені в Сартра девізою волі, яка є наче «прокляттям», чи наголос на «вільну волю» людини, що повторюється в багатьох творах Камю, перекликаються з концепціями волі Лесі Українки» [Стебельська 1971–1980, с. 222]. А. Паньков та Т. Мейзерська порівнюють ідейне наповнення драматургії Лесі Українки з екзистенціалістськими концепціями Гайдеггера, Ясперса, Сартра і називають спільну для них рису – «поле свідомості людини визначає її смислбуття» [Паньков, Мейзерська 1996, с. 49].

Попри значну увагу дослідників до філософського контексту творчої спадщини Лесі Українки, більш ретельного вивчення потребує індивідуально-авторська стратегія Лесиної філософії, визначена її власним буттям, зокрема філософія подолання.

Філософські погляди та мистецькі концепції В. Самійленка ще на ранньому етапі його творчості були осмислені крізь призму народницької естетики, що, хоч і було зроблено небезпідставно, однак наклало певний відбиток на подальшу літературознавчу інтерпретацію його доробку в дещо одноманітному світлі. І. Франко відзначив стриманість поетичної манери молодшого сучасника та об'єктивізм його творів, у яких автор виступав як «маляр, живописець людських змагань, ілюзій і хиб», волюючи «наглядно, пластично малювати їх, ніж сердитися та обурюватися на них та накликати помсту» [Франко 1982, с. 203]. Б. Лисянський зауважив, що поетичну філософію В. Самійленка живили «пекучий біль за пануючі на землі неправду та зло і ясне прагнення до високих ідеалів, до дитячої незлощастності й чистоти духа» [Лисянський 1921, с. 30]. С. Єфремов акцентував на політико-сатиричному напрямі творчості В. Самійленка, зараховуючи письменника до «того критичного напрямку

українського громадянства, що прокинувся в 80-х роках під впливом громадського занепаду, як реакція проти дефектів нашого національного життя» [Єфремов 1995, с. 399]. Водночас учений слушно звернув увагу на філософську складову його поезії, яка передусім полягала в пошуку ідеалів та плеканні людських чеснот, інструментом для чого, на думку критика, для письменника була саме творчість: «Єдиний чистий і незасмічений притулок бачить Самійленко в творчості духа, в поезії, в її великих завданнях, щоб вишукувати правдиво-людські, безпосередні почування та виховувати людину в людині» [Єфремов 1995, с. 400].

Дослідники, які приділяли увагу доробку В. Самійленка з кінця XX ст. (після того, як зникли ідеологічні обмеження щодо трактування його постаті), передусім зосереджувалися на національному та націєтвірному аспектах його творчості. Самобутність його філософської поезії відзначив М. Бондар, акцентувавши на масштабності його узагальнень та намаганнях відшукати космічну гармонію хаотичного буття [Бондар 1989]. М. Чернопиский звернув увагу на силу прояву авторської волі: «Природна потреба висловити продумане, зважене, вистраждане без будь-якої штучності вкладається у формальні рамки віршової форми навіть там, де вони аж надто тверді» [Чернопиский 1990, с. 399]. На оригінальності філософських поглядів та їхній недооціненості в літературознавчому дискурсі акцентував у своїх роботах Ю. Ковалів [Ковалів 2013; Ковалів 2019].

Мета цієї статті – дослідити маловивчені грані філософської складової творчості Лесі Українки та В. Самійленка, зокрема місце філософії подолання в їхніх мистецьких концепціях. **Завдання** пропонованого дослідження – проаналізувати поетичні та драматичні тексти Лесі Українки та В. Самійленка, що репрезентують авторську рецепцію філософії подолання, простежити процес її формування та еволюції в їхньому художньому мисленні, виокремити спільні та відмінні риси у творчості двох митців однієї епохи в контексті філософії подолання, окреслити подальші перспективи дослідження в обраному аспекті.

Методи та методика дослідження. У процесі дослідження було застосовано *типологічний* (зіставлення ідей, образів, мотивів), *компаративний* (дослідження світового контексту творчості письменників), *культурно-історичний* (вивчення суспільно-історичного контексту творчості митців), *психобіографічний* (вивчення позитивних та негативних епізодів життєвого й творчого шляху письменників, що мали вплив на формування їхніх філософських поглядів) методи.

Виклад основного матеріалу.

Леся Українка: філософія подолання як дух творчості.

Досліджуючи ключові світоглядні константи творчості Лесі Українки, літературознавці переважно акцентували на мотиві боротьби, протесту проти соціального і національного гніту. Так, М. Євшан вважав «боротьбу з тим пригнобленням, з тим за-

гальним омертвінням і бездушною атмосферою», протест «проти туподумства та ослимачіння» [Євшан 2016, с. 192] сутністю творчості поетеси. І. Франко, аналізуючи поезію з циклу «Сльози-перли», відзначав «реакцію проти холодної зневіри», що виявлялася «від тихого суму до скаженої розпукки і мужнього, гордого прокляття» [Франко 1981, с. 265]. На національно-визвольних мотивах лірики Лесі Українки наголошувала Н. Іщук-Пазуняк, за словами котрої поезія авторки «мала стати тим вогнем, що спалив би мури великої тюрми народів – Росії, і випекти рабську покірність із оспалих «запліснелих душ»» [Іщук-Пазуняк 2008, с. 115].

Однак слід відзначити, що мотив боротьби, опір негативним зовнішнім суспільним і національним обставинам у Лесі Українки є лише одним із векторів філософії подолання, яка має набагато глибший екзистенціальний сенс, про який писав М. Євшан, – «боротьбу з самим собою» [Євшан 2016, с. 190]. Ця константа творчості Лесі Українки була згенерована її власними переживаннями особистих життєвих ситуацій, а тому є не просто мотивом творів, а й невід’ємною частиною індивідуального буття, що дає можливість розглядати подолання як філософську категорію.

Ця категорія була одним із постулатів філософії стоїцизму і співвідноситься з терпінням людини, прийняттям власної долі (волі богів), уникненням конфлікту між обов’язком та жагою самозбереження. Згодом мислення стоїків позначилося на філософських доктринах ХХ ст., зокрема на екзистенціалізмі, філософії життя тощо. У Лесі Українки ця категорія суголосна тому сенсу, який вклав у поняття «екзистенціалістського гуманізму» Ж.-П. Сартр, котрий стверджував, що людина, перевершуючи себе, сама стає «серцем і центром своєї трансцендентності» [Сартр 1946]. Саме це втілює ліричний суб’єкт поезії «*Contra spem spero!*» (1893), яку справедливо вважають творчим кредо письменниці. Цей вірш можна назвати ключем до розуміння філософії подолання Лесі Українки. Смысловим центром поезії є алюзія міфу про Сізіфа, що відображає муки надлюдських зусиль. Написаний у період загострення хвороби поетеси, вірш став своєрідним словесним вираженням власного чуттєвого сприйняття світу, подолання-переживання нею фізичних страждань. Його наскрізний мотив – подолання труднощів, що виявляє силу людського духу. Українська авторка акцентує на піднятті каменю, руху вгору, саме тоді для неї настає мить радості: «Я на гору круту крем’яную / Буду камінь важкий підіймать / І, несучи вагу ту страшную, / Буду пісню веселу співать» [Українка Леся 1975, с. 56]. Анафора «буду» підкреслює аналогію між підняттям угору і самим життям: «Буду камінь важкий підіймать» – «Буду жити! Геть думи сумні!» [Українка Леся 1975, с. 56]. І тут ми бачимо ще одну рису філософії Лесі Українки, яка співвідноситься з подоланням, – рух, про що дуже влучно сказав Д. Донцов: «Важним для неї був сам рух, а не те, звідки йдеться, ні те, куди йдеться; сей безнастанний рух, піднесення і упадок, вічний перехід одного в друге, що нага-

дує гру хвиль на морі, де гори раптом обертаються в провалля, провалля в гори; рух як вираз великої, передвічної, всеобіймаючої сили, що криє в собі всі суперечності» [Донцов 2016, с. 644].

Непереможність людини, її вічний порив до змагань, національних, духовних, творчих, Леся Українка втілює в образі Прометея («*Fiat pox!*», «Іфігенія в Тавриді», «Касандра»). О. Забужко вбачає в Прометееві найвищий сенс історіософії Лесі Українки: «Розчарування історією <...> висувало єдино можливу земну альтернативу: ту «прометеївську», у термінології валентиніан «божисту», іскру *трансцендентної любови*, котра у формах гегелівського «індивідуального духа» торує собі шлях крізь призму знебоженого матеріального світу, *поза* історією і *понад* нею, – і, в кінцевому підсумку, тільки й надає земній історії сенсу» (курсив автора) [Забужко 2014, с. 223–224].

Духовна міць людини, котра протистоїть національному поневоленню, рабській свідомості є ще одним наріжним каменем філософії подолання Лесі Українки, яка жила, за влучним висловом Л. Костенко, в «умовах заблокованої культури». Темі поневолення, «екзистенційної заблокованості», авторка присвячує ряд драматичних поем на біблійно-міфологічну тематику («У катакомбах», «Кассандра», «Вавилонський полон», «Оргія», «Одержима»), у яких буттєвий модус національного поневолення спроектовано на сучасні для письменниці реалії. Герої цих драм прагнуть подолати рабство не лише у фізичному плані, а й у духовному.

Мотив національного і культурного рабства доби Руїни звучить у драматичній поемі «Бояриня» (1910). Авторка ставить героїню в ситуацію, яку В. Франкл назвав «екзистенційним вакуумом» [Франкл 1992, с. 110–111]. На ворожій Московщині Оксана повільно вмирає через тугу за Україною, а головне – через почуття провини за власну нерішучість, пасивну зраду своєї Вітчизни. Її фізичну смерть слід сприймати як самопожертву героїні за почуття провини перед Батьківщиною, і разом із тим – як можливість подолання буття, розщепленого на своє і чуже, а відтак – віднайдення екзистенційної цілісності через духовне воскресіння і єднання з Україною:

Степан

Не журись, Оксано,
ось хутко знов побачим, як там світить
і сонечко, і місяць на Вкраїні.

Оксана

Се ж як? Хіба умру? Тоді запевне
душа полине... [Українка Леся 1971, с. 53].

За спостереженням Л. Демської-Будзуляк, «розв’язка цієї драми подібна до розв’язки «Блакитної троянди», коли вихід із ситуації духовного полону можливий лише у смерть» [Демська-Будзуляк 2009, с. 150–151]. Цю думку можемо віднести і до драми-феєрії «Лісова пісня» (1911), герої якої на шляху до любові долають ряд перешкод аж до фантастичних метаморфоз (Лукаш перетворився на вовкулаку, а згодом Мавка силою своєї любові знову повертає йому людську подобу і духовну суть,

а сама перетворюється на вербу) і через фізичну смерть отримують вічне життя: «О, не журися за тіло! / Ясним вогнем засвітилось воно, / чистим, палючим, як добре вино, / вільними іскрами вгору злетіло» [Українка Леся 2007, с. 123]. Отже, через подолання смерті сприймається метафізично.

Герої драми «Блакитна троянда» (1896) також перебувають в «екзистенційному вакуумі». Твір цікавий тим, що подолання тут відбувається як на зовнішньому рівні (протистояння обставинам), так і внутрішньому: Любов Гоцинська скеровує всю свою життєву енергію на боротьбу зі спадковою хворобою, а отже – зі своїм коханням, бо ж «той, кому загрожує ся страшна хвороба, не повинен би дружитись, се просто злочин!» [Українка Леся 1976, с. 16]. Тому подолання героїнею хвороби сприймається як опір тогочасному бездуховному суспільству, яке в очах Любові Гоцинської є ницим і дріб'язковим: «всі оці наші заходи, метушіння, все це робиться, аби тільки не сидіти склавши руки. Так це все дрібно, мікроскопічно!» [Українка Леся 1976, с. 23]. «Закон причинності, спадковість, вродження – от наші нові боги...» [Українка Леся 1976, с. 17], – сумно констатує Любов Гоцинська. Цим «новим богам» протиставляється істинна релігія любові мінезінгерів, символом якої є «блакитна троянда»: «Се була любов часів «блакитної троянди», а се любов не наших часів і не нашої вдачі» [Українка Леся 1976, с. 30]. Слід відзначити складність і багатогранність цього образу, що, за слушним висновком С. Кочерги та О. Вісич, репрезентує мистецькі традиції середньовіччя та модерну та тяжіння авторки «до культурно-історичних категорій середньовіччя та романтизму, містких символів історії» [Кочерга, Вісич 2021, с. 215], яке водночас дало змогу поглибити філософський та символічний рівні драми й неабияк ускладнило процес написання та викликало несприйняття критиків.

В. Самійленко: шлях подолання зневіри.

В. Самійленко розпочав свій шлях у літературі майже одночасно з Лесею Українкою, молодшою від нього на 6 років. Хоча він мав певні напрацювання – ліричні та сатиричні вірші, переклади – ще з років навчання в Полтавській гімназії (1875–1884), однак повноцінно заявити про себе зміг уже після переїзду до Києва й вступу до університету Святого Володимира, де він одразу став активним учасником студентських творчих зібрань та дискусій. У формуванні В. Самійленка як поета варто відзначити істотну роль представників старшої київської творчої та наукової інтелігенції (зокрема П. Житецького, О. Кониського, В. Антоновича), що об'єдналися в товаристві «Стара громада». Письменник із вдячністю згадував, що навчився від них «серйозніш дивитися на національні прикмети нашого народу, більш свідомо їх любити» [Самійленко 1990, с. 518], а його ранні тексти відображають помітний вплив народницької реалістичної естетики. Водночас уже в цих творах можна простежити намагання молодого автора виробити власний стиль та ідейно-естетичні концепції, що повною мірою розкриються в його пізніших текстах.

І. Франко відзначав, що ліричному суб'єкту творів В. Самійленка був властивий високий рівень емпатії: «Нема такої народної болячки, яка б не збудила відгуку в його серці, яка б у тім чудотворнім серці не скристалізувалася в ясну, чисту перлину – перлину правдивої поезії» [Франко 1982, с. 201]. Цією рисою позначений характер екзистенційної проблематики його ранньої філософської поезії. У ліричній медитації «Ридання душі» порушено проблему внутрішньої дисгармонії особистості, потребу віднайти внутрішні сили для протистояння з життєвою несправедливістю. Проте ліричний суб'єкт, утомившись «від дум невгамовних, від клопоту дня», шукає розради у вигаданій кращій реальності: «Де лиха немає, бідота не стогне, / Де нічого серцю болить і щемить» [Самійленко, 1990, с. 36]. Його екзистенційна криза спричинена пізнанням життєвих законів та проблем, внаслідок чого найвше, чисте сприйняття світу було безповоротно втрачено. У тексті це виражено через мотив утраченого раю: «Великий жаль душу тоді огортає / По загубленій давній її чистоті, / Як їй, мов дитині, здавалося раєм / Все боже створіння на світі безкраїм, / І люди вбачались, як в небі святі» [Самійленко 1990, с. 36]. Та зроблений вибір – утекти від дійсності, замість намагатися знайти внутрішні сили для протистояння – визначає результат пошуків душі: оновити внутрішні сили, відчуті радість від буття, «вірити знову і знову любити» уже неможливо, тож усе, що їй залишається, – «ридання і дума сумна» [Самійленко 1990, с. 37].

Схоже сприйняття реальності ліричним суб'єктом простежуємо в ще одному ранньому тексті В. Самійленка – поезії «Сумна наша пісня, як наше життя...» (1885). Її лейтмотив – сум та безнадія, спричинені співпереживанням людському горю. У цьому творі також присутній мотив утечі від реальності («А часом захочеш хоч трошки забути / Ту муку людськую шоденну, / Прогнати на хвилину неситу журбу, / Розважити душу стражденну» [Самійленко 1990, с. 40]), яка не здатна зарадити: «Так тяжко нам жити!.. на очах туман, / А в йому просвітку немає. / Не хочеться навіть дивитись на світ, / І серце з журби завмирає» [Самійленко 1990, с. 40]. Відмінною від поезії «Ридання душі» є авторська інтенція: поет закликає інших розділити його муки й забути про щастя, «поки минуться злиденні часи, / Й пізнаєм ми кращої долі», а також засуджує тих, хто здатен абстрагуватися від страждань інших людей: «І клятва на того нехай упаде, / Хто горя людського не чує, / Хто може тоді жартувати, коли люд / Од горя й притуги німує» [Самійленко 1990, с. 40–41].

Образ змученої душі набуває нової форми в поезії «Зимовий діалог» (1885), що передає розмову між двома персонажами – Старим і Молодим. Антураж бесіди – зимова негода, яка символізує життєві негаразди, холодну байдужість соціуму до індивіда. Саме тому Старий, відповідаючи на співчутливі слова Молодого, пояснює, що тремтить і потерпає не від холоду: «Коли я чую хуги завивання, / Коли реве та віє навкруги, / Здається, в тім я завиванні

чую / Душі моєї жаль і плач великий / По страченій даремно молодості» [Самійленко 1990, с. 41]. Як і у вірші «Ридання душі», простежуємо мотив утрати ілюзій та віри в людей із плином часу: Старий оповідає, що втратив усе, «чим молода душа щаслива», та заспокоює свого співрозмовника: «Твоя ж душа ще тим усім багата, / І зрозуміти се тобі ще рано» [Самійленко 1990, с. 41–42]. Однак глибина його світоглядної кризи справляє сильне враження на Молодого, котрий усвідомлює, який «страшний то холод, що буває / У тій душі, яка вмира без смерті, / І котра на землі не має навіть / До чого прихилитись, що кохати, / Котра й себе любити перестала», і відчуває, що вже й сам тремтить не від морозу [Самійленко 1990, с. 41–42].

Ліричний персонаж, схожий на Старого, є центральним образом поезії «Прожиті сили» (1886). Його також діймає туга за замарнованою молодістю й утраченим запалом, однак у цьому характері можна простежити певну еволюцію, оскільки він зумів досягнути цінності протягом життя: «За одно він його [життя – Т. Л.] не клене / І бажає ще в світі пожити: / Те бездольне життя нависне, / Його вивчило брата любити» [Самійленко 1990, с. 45]. Однак на цьому етапі розвитку творчих пошуків В. Самійленка концепція подолання ще не сформувалася, тож його герой не може розірвати коло екзистенційної кризи: «Але нащо здалась та любов, / Як минулась весна молода! / Сил прожитих не верне він знов / І не дасть він ніколи плода» [Самійленко 1990, с. 46].

Розглянута нами проблематика трансформується в мотив зневіри у двох текстах В. Самійленка – «Непевність» (1887) та «До ньки!» (точний час написання невідомий). Лейтмотив першого твору відображений у заголовку: ідеться про непевність у змістовності чи, навпаки, марноті життя, яка порушує душевну рівновагу ліричного суб'єкта. У першому випадку він був би готовий жити так, «щоб кожну мить / Для цілі одної віддати, / Щоб і хвилини не згубить» [Самійленко 1990, с. 48], тоді як у другому – зречтисся життя як такого. Вірш-послання «До ньки!» репрезентує зневіру кризь призму громадянських мотивів: «Коли ж Україна навіки заснула, / Колишню славу і волю забула – / Прощай тоді, нько, нехай не турбують / Сні твого спокою, – а я помандрую, / Знайду на чужині Україну іншу, / Тільки вже не знайду над своєю милішу» [Самійленко 1990, с. 48].

Проте у творах В. Самійленка цього періоду простежуємо також мотив віднайдення внутрішніх сил, що формує основу його філософії подолання. Зокрема, він є провідним у вірші-медитації «До душі» (1885), де ліричний суб'єкт прагне віднайти душевне оновлення вже не через утечу від реальності, а через самоспоглядання: «У свою глибину / Раз у раз придивляйся / І до гласу свого / Кожен час прислухайся» [Самійленко 1990, с. 38]. Концептуальне значення цього тексту полягає в тому, що в ньому вперше осмислено творчість як стрижень душевних сил митця. Це втілено в образі зі світу музики – важливої складової життя письменника, чия мати мала природній музичний талант, а сам він, за

спогадами студентських товаришів, у вільний час був нерозлучний із гітарою: «Якщо струни там є / І дають тихий глас, / То не вмерла ще ти, / Ще настане твій час» [Самійленко 1990, с. 38].

Цю ідею розвинуто у творі «Пісня» (1886), де образ пісні, що символізує творчу енергію, зображено як надприродне диво, божественний дар, що «освітив земну темницю» та подарував людству «утіху від нудьги лихої» [Самійленко 1990, с. 43]. Автор розкрив катарсичну функцію мистецтва, що вбирає та перероджує людські почуття й думки, надаючи їм нового сенсу, здатного жити життєві сили людини, пробудити в ній емпатію та чуттєвість, звільнити від внутрішнього тягара: «І горе страдного життя / Сумні звуки розказали, / І найзапекліші спізнали / Благії сльози спочуття» [Самійленко 1990, с. 43].

Ця концепція була розвинута в пізнішій творчості В. Самійленка, зокрема в таких текстах, як «Елегії» (1887–1889), «Ямби» (1888–1889), «Орел» (1890), «Не вмере поезія» (1891). У них творчість постає основою гуманізму, просвітництва та боротьби за національні інтереси, що особливо виразно простежується у циклі «Ямби»: «Кохання істини на шлях нас наведе, / Натхнення дасть і силу слову. / І наш гарячий ямб впаде / На кривди гірку будову» [Самійленко 1990, с. 63]. Цей текст репрезентує авторську філософію подолання через стоїцизм та зусилля волі: ліричний суб'єкт закликає припинити плакати й гордо постати перед супротивниками «з грозою праведного гніву» [Самійленко 1990, с. 63]. Важливим елементом циклу є й переосмислення образів сліз та плачу, які раніше поставали невід'ємними ознаками екзистенційної кризи: «Вже годі плакати! Нехай із уст смутних / Не йде в нас слово безнадії, / Нехай душа болить і мліє з мук страшних, / Сльоза ж не скотиться на вії» [Самійленко 1990, с. 63]. Така інтерпретація зумовлена вірою автора в те, що сльози, проліті через людські страждання, – священні, і їх не можна віддавати на глум ворогів. Цю концепцію закладено й у вірші «Найдороща перлина» (1886), де «сльоза святая, / За нещасний люд пролита» – це скарб, цінніший за всі коштовності світу. Таке ж смислове наповнення образу сліз лежить в основі ліричного циклу Лесі Українки «Сльози-перли» (1891): хоча його лірична героїня не відмовляється від плачу, оскільки вбачає в ньому звільнення від страждань, подолання внутрішнього болю, джерело сили для опору життєвим труднощам: «Або погибель, або перемога – / Сі дві дороги перед нами стане... / Котра з сих двох нам судиться дорога? / Дарма! повстанем, бо душа повстане» [Українка Леся 1975, с. 74.]

У поезії кінця XIX – початку XX ст. також поширений мотив оновлення й піднесення душевних сил із настанням весни, яка символізує пробудження й відновлення природи, початок нового життєвого циклу. Вказаний мотив лежить в основі таких творів В. Самійленка, як диптих «Весняні пісні» (1888) та цикл «Весна» (1892), ліричний герой яких розмірковує над життєдайною силою весняного сонця й прагне злитися з природою, аби набути її

сили та жаги до життя. У цьому аспекті можна відзначити споріднені мотиви у творах Лесі Українки «Веснянка» (1890) та «Contra spem spero!» (1890).

Про вплив сили духу та філософії подолання, що лежать в основі творчості Лесі Українки, на творчі пошуки В. Самійленка свідчать не лише перегуки на рівні мистецьких концепцій, а й постова інтерпретація постаті сучасниці в поезії-реквіємі «На смерть Лесі Українки» (1913). Образ мисткині втілено крізь призму образів-символів її художнього світу, а лейтмотивами твору є глибина й винятковість Лесиного таланту та непоправність її втрати: «І серцеві не можна не боліти, / Дарма, що інші в небі зорі сяють, / Що інші ще в гаю пташки співають / І процвітають інші квіти. / І будуть інші ще... Та серце знає, / Що вже тебе, душе висока, чиста, / Хороший квіте, зоре промениста, / Найкраща пташко, більш немає» [Самійленко 1990, с. 91].

Висновки. Отже, філософія подолання становить одну з ключових світоглядних засад творчості Лесі Українки. Героїні її драм – особистос-

ті, спроможні усвідомити власну самоцінність та віднайти внутрішню силу та стійкість, аби протистояти зовнішньому деструктивному впливу. Одним із найвиразніших проявів цієї концепції є ситуація «екзистенційного вакууму», що часом вимагає зректися матеріального й тілесного буття та сфокусуватися на незнищенній матерії душі задля збереження власного «я». Ці ідеї також виголошує суб'єкт ліричних творів письменниці, що споріднює їх із творчістю В. Самійленка, чия поезія репрезентує філософію подолання не як базову світоглядну константу, а як еволюційну модель. Процес її утворення в ранніх творах поета, безпосередня та опосередкована взаємодія його художнього світу з творчістю Лесі Українки становлять цікавий мистецький процес, дослідження якого розширює наші знання про проблематику й естетику української літератури кінця XIX – початку XX ст. та окреслює нове поле дослідження для літературознавців, що цікавляться цим визначним періодом.

Література

1. Бондар М. Творчість Володимира Самійленка. *Самійленко В. Твори*. Київ: Дніпро, 1989. С. 5–46.
2. Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму: монографія. 2-ге вид. Київ: Критика, 2009. 448 с.
3. Демська-Будзуляк Л. Драма свободи в модернізмі: Пророчі голоси драматургії Лесі Українки: монографія. Київ: Академвидав, 2009. 184 с.
4. Доброносова Ю. Семантико-екзистенційна специфіка філософського дискурсу Лесі Українки (історико-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук. Київ, 2002. 19 с.
5. Донцов Д. Поетка українського Рісорджіменто (Леся Українка). *Антологія української літературно-критичної думки першої половини XX століття*. Упоряд. В. Агеєва. Київ: Смолоскип, 2016. С. 623–656.
6. Євшан М. Леся Українка. *Антологія української літературно-критичної думки першої половини XX століття*. Упоряд. В. Агеєва. Київ: Смолоскип, 2016. С. 185–193.
7. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ: Феміна, 1995. 688 с.
8. Забужко О. *Notre Dame D'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій*. 2-ге вид. Київ: Комора, 2014. 646 с.
9. Зеров М. Леся Українка. Критико-біографічний нарис. *Українське письменство*. Упоряд. М. Сулима. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. С. 383–416.
10. Іщук-Пазунок Н. Леся Українка: Ідея свободи України у спектрі світової цивілізації. Розвідки і доповіді. Упоряд. О. Леонтович, В. Погребенник. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. 432 с.
11. Ковалів Ю. Володимир Самійленко. *Слово і Час*. Київ, 2019. № 2. С. 64–69.
12. Ковалів Ю. Історія української літератури. Кінець XIX – початок XXI ст.: У 10 т. Київ: ВЦ «Академія», 2013. Т. 1. 512 с.
13. Кочерга С., Вісич О. Інгарденівська концепція конкретизації у контексті текстологічного аналізу художнього твору (на матеріалі драматургії Лесі Українки). *Філософія Романа Інгардена і сучасність: колективна монографія*. За ред. Дмитра Шевчука. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 204–219.
14. Кузьма О. Екзистенціальна модель світу в драматургії Лесі Українки: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література. Івано-Франківськ, 2009. 20 с.
15. Лисянський Б. Володимир Самійленко (3 нагоди 35-літнього ювілею літературної діяльності). Тарнів, 1921. 30 с.
16. Паньков А., Мейзерська Т. Поетичні візії Лесі Українки: онтологія змісту і форми. Одеса, 1996. 75 с.
17. Самійленко В. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади. Упоряд. М. Чернопиский. Київ: Наукова думка, 1990. 608 с.
18. Стебельська А. Образи волі і рабства в драмах Лесі Українки. *Леся Українка. 1871–1971: Зб. праць на 100-річчя поетки*. Філадельфія, 1971–1980. С. 207–232.
19. Українка Леся. Блакитна троянда. *Зібрання творів: У 12 т.* Київ: Наукова думка, 1976. Т. 3. С. 9–111.
20. Українка Леся. Бояриня: драматична поема. Торонто, 1971. 141 с.
21. Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т. Київ: Наукова думка, 1975. Т. 1. 448 с.

22. Українка Леся. Лісова пісня: драма-феєрія в 3-х діях. Київ: Веселка, 2007. 175 с.
23. Франко І. Володимир Самійленко. Проба характеристики. *Зібрання творів: У 50 т.* Київ: Наукова думка, 1982. Т. 37. С. 193–204.
24. Франко І. Леся Українка. *Зібрання творів: У 50 т.* Київ: Наукова думка, 1981. Т. 31. С. 254–274.
25. Чернопиский М. Володимир Самійленко. *Самійленко В. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади.* Упоряд. М. Чернопиский. Київ: Наукова думка, 1990. С. 5–33.
26. Frankl V. *Man's Search for Meaning. An Introduction to Logotherapy*, 4th edition. Boston: Beacon Press, 1992. 156 p.
27. Sartre J.-P. Existentialism is a Humanism. 1946. URL: <https://www.marxists.org/reference/archive/sartre/works/exist/sartre.htm>. Дата звернення: 26.09.2023.

References

1. Bondar M. (1989) Tvorchist Volodymyra Samiilenka [Volodymyr Samiilenko's art works]. *Samiilenko V. Tvory*. Kyiv: Dnipro. S. 5–46 [in Ukrainian].
2. Hundorova T. (2009) *Proyavleniia Slova. Dyskursiia rannioho ukrainskoho modernizmu* [The Manifestation of the Word. Early Ukrainian Modernism Discourse]. 2-he vyd. Kyiv: Krytyka. 448 s. [in Ukrainian].
3. Dem'ska-Budzuliak L. (2009) *Drama svobody v modernizmi: Prorochi holosy dramaturhii Lesi Ukrainky* [Drama of Freedom in Modernism: Prophetic Voices in Lesya Ukrainka's Dramatic Works]: monohrafiia. Kyiv: Akademyvydav. 184 s. [in Ukrainian].
4. Dobronosova Yu. (2002) *Semantyko-ekzystentsiina spetsyfika filosofskoho dyskursu Lesi Ukrainky (istoryko-filosofskyi analiz)* [Semantic and Existential Specificity of Lesya Ukrainka's Philosophical Discourse (Historical and Philosophical Analysis)]: avtoref. dys. ... kand. nauk: 10.01.01 – ukrainska literatura. Kyiv. 19 s. [in Ukrainian].
5. Dontsov D. (2016) *Poetka ukrainskoho Risordzhimento (Lesia Ukrainka)* [Ukrainian Risorgimento's poet (Lesya Ukrainka)]. *Antolohiia ukrainskoi literaturno-krytychnoi dumky pershoi polovyny 20 stolittia*. Uporiad. V. Aheieva. Kyiv: Smoloskyp. S. 623–656 [in Ukrainian].
6. Yevshan M. (2016) *Lesia Ukrainka* [Lesya Ukrainka]. *Antolohiia ukrainskoi literaturno-krytychnoi dumky pershoi polovyny 20 stolittia*. Uporiad. V. Aheieva. Kyiv: Smoloskyp. S. 185–193 [in Ukrainian].
7. Yefremov S. (1995) *Istoriia ukrainskoho pysmenstva* [History of Ukrainian Literature]. Kyiv: Femina. 688 s. [in Ukrainian].
8. Zabuzhko O. (2014) *Notre Dame D'Ukraine: Ukrainka v konflikti mifolohii* [Notre Dame D'Ukraine: Ukrainka in the conflict of mythologies]. 2-he vyd. Kyiv: Komora. 646 s. [in Ukrainian].
9. Zerov M. (2002) *Lesia Ukrainka. Krytyko-biografichni narys* [Lesya Ukrainka. A critical and biographical sketch]. *Ukrainske pysmenstvo*. Uporiad. M. Sulyma. Kyiv: Osnovy. S. 383–416 [in Ukrainian].
10. Ishchuk-Pazuniak N. (2008) *Lesia Ukrainka: Ideia svobody Ukrainy u spektri svitovoi tsyvilizatsii. Rozvidky i dopovidi* [Lesya Ukrainka: The concept of Ukrainian freedom in the scope of world civilization]. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy. 432 s. [in Ukrainian].
11. Kovaliv Yu. (2019) *Volodymyr Samiilenko* [Volodymyr Samiilenko]. *Slovo i Chas*. № 2. S. 64–69 [in Ukrainian].
12. Kovaliv Yu. (2013) *Istoriia ukrainskoi literatury. Kinets 19 – pochatok 21 st.* [History of Ukrainian Literature. Late 19th – early 21st century]: u 10 t. Kyiv: VTs «Akademiia». T. 1. 512 s. [in Ukrainian].
13. Kocherha S., Visych O. (2021) *Ingardenivska kontseptsyiia konkretyzatsiyi u konteksti tekstolohichnoho analizu khudozhnioho tvoriv (na materialy dramaturhiyi Lesi Ukrainky)* [Ingarden Concept of Concretization in the Context of Art Work Textual Analysis (on the material of Lesya Ukrainka's drama)]. *Filosofiya Romana Ingardena i suchasnist: kolektyvna monohrafiia*. Za red. Dmytra Shevchuka. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». S. 204–219 [in Ukrainian].
14. Kuzma O. (2009) *Ekzystentsialna model svitu v dramaturhii Lesi Ukrainky* [Existential model of the world in Lesya Ukrainka's dramatic works]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.01.01 – ukrainska literatura. Ivano-Frankivsk. 20 s. [in Ukrainian].
15. Lysiianskyi B. (1921) *Volodymyr Samiilenko (Z nahody 35-litnioho yuvyleiu literaturnoi diialnosti)* [Volodymyr Samiilenko (Devoted to 35 years of his literature activities)]. Tarniv. 30 s. [in Ukrainian].
16. Pankov A., Meizerska T. (1996) *Poetychni vizii Lesi Ukrainky: ontolohiia zmistu i formy* [Poetical visions of Lesya Ukrainka: Content and form ontology]. Odesa. 75 s. [in Ukrainian].
17. Samiilenko V. (1990) *Poetychni tvory. Prozovi tvory. Dramatychni tvory. Perespivy ta pereklady. Statti ta spohady* [Poems. Prose. Drama. Rehashes and Translations. Articles and Memoirs]. Kyiv: Naukova dumka. 608 s. [in Ukrainian].
18. Stebelska A. (1971) *Obrazy voli i rabstva v dramakh Lesi Ukrainky* [Images of freedom and slavery in Lesya Ukrainka's plays]. *Lesia Ukrainka. 1871–1971: Zb. prats na 100-richchia poetky*. Filadelfiia. S. 207–232 [in Ukrainian].
19. Ukrainka Lesia. (1976) *Blakytna troianda* [The blue rose]. *Zibrannia tvoriv: u 12 t.* Kyiv: Naukova dumka. T. 3. S. 9–111 [in Ukrainian].

20. Ukrainka Lesia. (1971) Boiarynia [Boyarynia]. Toronto, 1971. 141 s. [in Ukrainian].
21. Ukrainka Lesia. (1975) Zibrannia tvoriv [Collection of works]: u 12 t. Kyiv: Naukova dumka. T. 1. 448 s. [in Ukrainian].
22. Ukrainka Lesia. (2007) Lisova pisnia [Forest Song]. Kyiv: Veselka. 175 s. [in Ukrainian].
23. Franko I. (1982) Volodymyr Samiilenko. Proba kharakterystyky [Volodymyr Samiilenko. The Effort on Response]. *Zibrannia tvoriv: u 50 t.* Kyiv: Naukova dumka. T. 37. S. 193–204 [in Ukrainian].
24. Franko I. (1981) Lesia Ukrainka [Lesya Ukrainka]. *Zibrannia tvoriv: u 50 t.* Kyiv: Naukova dumka. T. 31. S. 254–274 [in Ukrainian].
25. Chornopyskyi M. (1990) Volodymyr Samiilenko [Volodymyr Samiilenko]. *Samiilenko V. Poetychni tvory. Prozovi tvory. Dramatychni tvory. Perespivy ta pereklady. Statti ta spohady.* Kyiv: Naukova dumka. S. 5–33 [in Ukrainian].
26. Frankl V. (1992) Man's Search for Meaning. An Introduction to Logotherapy, 4th edition. Boston: Beacon Press. 156 p. [in English].
27. Sartr J.-P. (1946) Existentialism is a Humanism. URL: <https://www.marxists.org/reference/archive/sartre/works/exist/sartre.htm> [in English].

PHILOSOPHY OF OVERCOMING IN THE ARTISTIC THINKING OF LESYA UKRAINKA AND VOLODYMYR SAMIILENKO

Abstract. The article examines the philosophy of overcoming as an important component in the Lesya Ukrainka and Volodymyr Samiilenko's art works. The author argues that this worldview constant occupies a prominent place in the Lesya Ukrainka's artistic world and stands in line with the concept of "existentialist humanism" by Jean-Paul Sartre, which implies the conscious need for human's existence in the world as opposed to isolation. The key to understanding Lesya Ukrainka's philosophy of overcoming is the poem *Contra spem spero!* which represents the original artistic reception of the Sisyphus myth. The poet's interpretation of the myth has parallels with its philosophical interpretation by Albert Camus. However, the movement toward a goal, the active position of a strong-willed person, and creativity are interpreted by Lesya Ukrainka as the meaning of life, and this makes an important difference. Another key element in Lesya Ukrainka's philosophy of overcoming is the theme of resistance to national oppression and spiritual slavery. It is highlighted in a number of dramatic poems with a biblical and mythological basis, where the problem of national enslavement is raised in the context of the contemporary socio-political situation. The characters in *The Noblewoman*, *The Blue Rose*, and *The Forest Song* find the strength to overcome the "existential vacuum" (suggested by Viktor Frankl) and achieve harmony with the world through physical death. Volodymyr Samiilenko's works demonstrate the philosophy of overcoming in evolution that can be traced back to his early texts, in particular, *The Mourning of a Soul*, *The Winter Dialogue*, *To the Soul*, *The Treasured Pearl*. Establishment is represented by the images and motifs in such works as *The Song*, *Iambs*, *The Spring*, and others. The writer's key idea is that a person must preserve his or her ideals and humanity in the confrontation with evil, become stronger through empathy for other people's grief and the fight against injustice. The author has established the common philosophy of overcoming features in the works of both authors: reflection on images of tears and crying; perception of creativity as a tool for catharsis, personal growth and a means for struggle; and interpretation of spring images.

Keywords: Lesya Ukrainka, Volodymyr Samiilenko, philosophy of overcoming, artistic thinking, lyrics, drama, image, motif.

© Лях Т., 2023 р.

Тетяна Лях – кандидат філологічних наук, доцент кафедри громадського здоров'я і гуманітарних дисциплін Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; tatianalyakh592@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7913-3468>

Tetyana Lyakh – Candidate of Philology (Ph.D.), Associate Professor at the Department of Public Health and Humanitarian Disciplines, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; tatianalyakh592@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7913-3468>

БІОГРАФІЧНИЙ СИНЕРГЕН ТВОРЧОСТІ ФЕДОРА ДУДКА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2(50)

УДК 82.09(477)«18/19»+82-94

DOI: 10.24144/2663-6840/2023.2(50).545–550

Мафтин Н.В., Хомишин О.М. Біографічний синерген творчості Федора Дудка; кількість бібліографічних джерел – 13; мова українська.

Анотація. У статті досліджено біографічні витоки творчості Федора Дудка (1885–1962), одного із найпопулярніших прозаїків 30-тих років минулого століття, емігранта з наддніпрянської України. Аналіз літературознавчих досліджень творчості Федора Дудка, що зроблені останнім часом, та літературно-критичних відгуків про письменника і його прозу сучасників самого Ф. Дудка, книги спогадів письменника і його автобіографічних новел показав, що письменник постає літописцем доби, відтак важливою складовою його художнього бачення світу є «поетика учасника» та біографічна домінанта. Формування світосприйняття майбутнього письменника відбувалося перш за все під впливом «матірнього джерела» традиції – переказів про давній козацький рід, з якого він походив. Топонімія, облаштування оселі у Шабалинові – усі ці описи й розповіді засвідчують глибоку вкоріненість Федора Дудка в традицію, розуміння власних генетичних витоків.

Синергетичне осмислення творчої постаті письменника дозволяє вибудувати таку модель студії, що дає змогу якнайповнішого дослідження мотиваційно-особистісного, психологічно-біографічного вибору парадигми творчості як на рівні змісту, так і форми. Творчість Ф. Дудка перейнята життєствердним пафосом неоромантичної домінанти, що виявляється й на рівні емоційно-чуттєвого нюансування світлої туги, ностальгії за батьківщиною, і в героїці зображення буремних днів боротьби за Україну. Ця світла туга й лейтмотив незнищенності, молодості світу пронизують усю творчість письменника.

Світосприйняття Ф. Дудка формувалося значною мірою також завдяки включеності в його дитинство і юність духу української героїки. Адже як суб'єкт творчості письменник є особою з певним соціокультурним статусом, сформованим у часі й просторі. У митця особливо наявна потреба спиратися на сформовані у дитинстві константи світобачення. Тому такими важливими у вивченні питання формування творчої індивідуальності є аналітичне осмислення часу дитинства, коли було закладено основи світоглядних позицій, естетичних цінностей та духовного світу письменника.

Дослідження системогенези авторської свідомості засвідчує: цілісність пафосу творчості Дудка забезпечується цілісністю особистості письменника, підпорядкованості його життя і творчості ідеї служіння Україні.

Ключові слова: Федір Дудко, біографічний синерген, поетика учасника, пафос, лейтмотив, стильова домінанта, константи світобачення, духовний світ письменника, системогенеза авторської свідомості.

Постановка проблеми. Осмислення й популяризація життя і творчості Федора Дудка, чий текст творені під знаком «національної самобутності», є актуальним і потрібним процесом для нашого сьогодення. Адже проза письменника належить до значимого й знакового у нашій культурі й історії дискурсу, номінованого як «парадигма Реконквісти» (Н. Мафтин). Творчість Ф. Дудка позначена вольвою напругою, життєствердним пафосом. Письменник порушував важливі для українців проблеми: проблему людини й історії, «вироблення» характеру, осягнення власної національної ідентичності, проблему особистого щастя й громадянського обов'язку. Новелістика, повістеві цикли, мемуаристика Федора Дудка дають відповідь на багато питань, що й досі, в сучасній Україні, залишаються важливими.

Для розуміння глибинної мотивації творчості митця, детермінованості його світогляду й художньо-образної структури творчості тими чи іншими чинниками завжди важливим є дослідження питання генетично-світоглядних витоків творчості, т. зв «біографічного синергену».

Аналіз досліджень. У 30-х роках минулого століття твори Ф. Дудка були широко відомі галичанам. Однак від тих пір і до сьогодні письменник майже залишається поза увагою видавців і дослідників. Перший літературно-критичний відгук на письменницьку діяльність Ф. Дудка датовано 1936 роком – стаття Галини Журби, написана з нагоди двадцятилітнього ювілею «письменницької діяль-

ності свідомого українця» та опубліковану у львівському виданні «Дніпро» за 1937 р. [Журба 1937]. Це невеличкий літературний портрет, де зроблено спробу визначити місце письменника в літературному процесі тридцятих років, окреслити витоки його творчості, певні світоглядні особливості, специфіку формування характеру майбутнього письменника. Як прикмету світогляду Ф. Дудка, що особливо позначилась на його стильовій манері та життєствердному пафосові творчості, Журба називає «невилічний оптимізм і довірливість серед моря буденної злочи»: «Ця сонячність вдачі з вічним захопленням життям і людиною – не часто вище в нашому підсонні. У всіх писаннях Дудка білою ниткою позначується саме ця прикмета» [Журба 1937, с. 125]. Сучасниця Дудка й колега по перу інтуїтивно відчула принаймні дві речі, важливі для його художнього світобачення, тієї пафосної та ідейної домінанти, що пронизує прозу письменника: вже згадану «сонячність вдачі» та питому вагу «матірнього джерела» традиції, про яку Журба говорить не стільки в плані традиції літературної, скільки «голосу крові», тієї «козацької крові», що «гриміла у його жилах».

Серед перших відгуків на творчість Ф. Дудка – рецензія на збірку його новел «Дівчата очайдушних днів» М. Матієва-Мельника [Матієв-Мельник 1995]. Критик також підкреслює важливу роль біографічної складової у формуванні пафосної домінанти творів Ф. Дудка: «Чути тугу автора за рідними облогами тіснішої батьківщини з-над Десни». Творчій

постаті Ф. Дудка присвячено один невеличкий абзац у виданій уперше 1946 року статті Ю. Шевельова «Стили сучасної української літератури на еміграції». [Шерех 1998, с. 171]. Чи не найповнішою в плані інформативному серед діаспорних досліджень є написана Лукою Луцівим передмова до книги спогадів Ф. Дудка «Моя молодість», виданої в Нью-Йорку 1965 року. Лейтмотивом статті є ностальгія Дудка за Україною, за рідною Чернігівщиною, красунею Десною. В Україну ім'я Ф. Дудка повернулося в антології українського оповідання, опублікованій в журналі «Дзвін» (№ 1 (555) за 1991 р.), та в статті Романа Федоріва «Портрети в різьблених рамах», що є післямовою до названої антології.

Серед сучасних досліджень творчості Ф. Дудка – статті І. Буракової та розділи у монографіях Н. Мафтин. Найповнішим дослідженням творчості Ф. Дудка на сьогодні є дисертаційне дослідження О. Хомишин.

Отже, увага до пафосу творчості письменника – Дудкової «закоханості в ідею» та реалізації її в художньому тексті – спонукає до осмислення біографічного синергену письменника, зокрема й на рівні формування світоглядних домінант, адже «Системний підхід до вивчення явищ стає можливий при тій умові, коли вдається зрозуміти взаємодію факторів, під впливом яких це явище формується в систему» [Кодак 2010, с. 86].

Мета наукової статті – простежити, опираючись на біографічні відомості Ф. Дудка, спогади про нього та його творчість, витоки особистісного самовизначення («самості») письменника, формування розуміння сенсу життя та волі до чину відповідно до сприйнятих в дитинстві та юності етичних норм та ідеалів.

Методи та методика дослідження. Методологічну базу дослідження становлять прийоми біографічного, культурно-історичного, естетичного, інтерпретативного літературознавчих методів.

Виклад основного матеріалу. У некролозі на смерть Ф. Дудка В. Дорошенко написав рядки, що без особливих прикрас, просто, однак водночас питомо глибоко акцентують детермінованість творчості письменника його світоглядними орієнтирами: «Якщо б навіть Федір Дудко залишив нам по собі набагато меншу літературну спадщину, то й тоді сама його незламна вірність чесній, ідейній поставі українського письменника патріота і громадянина зробила б його зразком для літераторів, що часто забувають про найперший свій обов'язок» [Дорошенко 1962, с. 315].

Підпорядкованість і життя, і творчості Ф. Дудка цій ідеї, така внутрішня цілісність митця, тип його мистецького обдарування спонукає звернутися до витоків формування його світогляду, першопочатків формування світосприйняття, що закладаються ще в дитинстві. Для такої студії благодатним матеріалом є книга спогадів самого письменника. Щоправда, ця художня автобіографія обривається на розповіді про те, як Дудко покинув гімназію в Новгороді Сіверському. Автор не встиг закінчити її через недугу. Однак подальші віхи біографії вимальовуються із статті В. Дорошенка, надрукованої в журналі «Київ»

(Філадельфія, 1962, ч. 4, с. 15–20). Також вважаємо за доцільне використати тут аналіз Дудкових новел, що увійшли до збірки «Заметіль» (1948) і особливо виразно засвідчують зв'язок типу художнього мислення автора із враженнями дитинства.

У зв'язку з тим, що біографія Ф. Дудка відома досить обмеженому колові літературознавців, вважаємо за необхідне коротко викласти його біографічну канву.

Народився письменник 7 травня 1885 р. в с. Шаболині на Чернігівщині. Навчався в гімназіях м. Глухова та Новгород-Сіверського. За революційну діяльність був звільнений з останнього року навчання й виїхав до Москви, де вступив на курси журналістики. Тут починає публікувати свої перші літературні спроби. У 1907 році повертається до Києва, де наближається до українського руху. За часів Незалежності працює в міністерстві земельних справ, співпрацює в часописі «Відродження». Із наступом більшовиків Ф. Дудко змушений емігрувати з України. Так він опиняється в Тарнові, а згодом – у Львові. Як ми вже згадували, саме в Галичині була написана й опублікована основна частина його творів. Під час другої світової Дудко переїздить до Кракова, тут працює в «Краківських Вістях». Дивом рятується після п'ятимісячного ув'язнення гестапівцями в Бересті. Далі – доля вигнанця: Берлін, Штутгарт, а з 1949 – США, де й помер у Нью-Йорку 1 березня 1962 р.

Доля Федора Дудка – це доля багатьох українських митців, політиків, учених, що волею обставин були приречені на розлуку з рідною землею, однак «носили її у своєму серці до останнього віддиху» (Л. Луців). Саме таким непроминальним зв'язком з рідною Чернігівщиною, тією сонячною любов'ю до красуні Десни, що спалахнула в його душі ще в ранньому дитинстві, детермінований тип мистецького обдарування цього прозаїка з виразно ліричним і водночас наближеним до малярського типом світосприйняття – його «сонячність вдачі з вічним захопленням життям і людиною» (Г. Журба).

Формування світосприйняття майбутнього письменника відбувалося перш за все під впливом «матірнього джерела» традиції – тих переказів про давній козацький рід, з якого він походив. Один із таких переказів, що розкриває етимологію його прізвища, пов'язаний із постаттю Федорового прадіда, козака, що поселився в Сосниці та зажив слави вуличного музики, бо гарно грав на кларнеті. Автобіографічна розповідь «Моя молодість» містить чимало сповнених світлого гумору історій і про діда, чоловіка великої фізичної сили й витривалості, селянина, котрий спромігся дати багатьом своїм дітям (усього їх було 24) освіту (батько письменника закінчив учительський інститут). Топонімія, облаштування оселі у Шаболині – усі ці описи й розповіді засвідчують глибоку вкоріненість Федора Дудка в традицію, розуміння власних генетичних витоків: «Козацькі хати ... ніколи не ставилися при вулиці. Вони завжди стояли в глибині подвір'я, закриті від вулиці різними забудовами з брамою посеред них. Це будівля хат на взір фортець увійшло у козаків у традицію і його можна було бачити скрізь на Чернігівщині, де тільки

жили козаки. Ношення будь-якої зброї без спеціального на це дозволу було за московського царату заборонене. Але всі козаки мали шаблі, які, як дорогу реліквію, переховували в себе з покоління в покоління. Ці шаблі відігравали велику роллю у весільних козацьких звичаях» [Дудко 1965, с. 19].

У Дудкових розповідях про його дитинство й малу батьківщину виразно присутній архетип саду, «райських кущів», як колиски творчого натхнення й центру деміургічної зосередженості творчої енергії. Саме таким постає натхненно змальований письменником образ саду біля батьківської хати: «Дім стояв посеред саду далеко від вулиці, відділений від нею половиною саду. Через це я майже ніколи не бачив вулиці й людей, а був у всіх порах року у полоні цього з усіх боків відгородженого від Божого світу саду» [Дудко 1965, с. 20]. Важливим у вимірах духовного формування хлопця постає і сакрум Божого дому – олюдненої, сповненої не московського ортодоксального «страху Господнього», а дива і свята української церкви. У власних спогадах письменник акцентує враженняву сторону сприйняття дитиною краси козацького собору, його світлої аури духовності: «Я мав можливість бачити там людей, прислухатися до їхньої мови, обсервувати їхні народні строї, подивляти високу трьохбанну чудового козацького стилю церкву із ступеневим звуженням ярусів аж до самих копул, насолоджуватися прохолодою тінявих зелених дерев широкого церковного цвинтаря, а в середині церкви чути хоровий спів, нюхати запах смирни й ладану та розглядатися по стінах із наївним зображенням на них страхіть пекла й розкошів раю та суворох облич святих у довгих неукраїнських одягах» [Дудко 1965, с. 23].

Свідчень того, що хлопець ріс у середовищі, де не тільки природа випромінювала красу, але й безпосереднє оточення – його родина – мала чималі таланти, у Дудковій автобіографії чимало. Його бабуся, мама, дядьки чудово співали. Співав і він сам. Родина мала свій «оркестр»: дядьки грали на скрипках, мандолінах, а мама з дітьми співали. Згодом, навчаючись у гімназії, Федір також грав у гімназійному оркестрі на скрипці. Окрім того, у хлопця був і малярський хист: тихцем він розмалював підшивку журналу «Нива», за що не був покараний, бо всі визнали, як пише Дудко, що «з мене буде маляр». Яскраво описав Дудко свої враження від календарних свят, традицій, пов'язаних із цими святкуваннями, розмаїття «національної ноші», що її вдягано було на сільських весіллях Чернігівщини. Особливої теплоти сповнені сторінки, присвячені бабусі: «В особі бабці ми бачили втілення тої принадної, нічим не викривленої і не замаскованої рідної української стихії, яка в інших членів родини була уже надшерблена московськими впливами. Ця українська стихія була сильним струменем рішуче з усього в бабусиній натурі: з її національної ноші, з чистої української народної мови, з дотримувannya рішуче всіх приписаних традицією стародавніх наших народних звичаїв, з глибоко настроєвих народних пісень, з її дитячих українських казок, які вона нам розповідала, з її пристрасти до українських вишивок і мережок, з найменших подробиць її життя і

поведінки. Досить сказати, що коли до Карильського приїздили на літні вакації мої сестри, то бабця зневажливо бралася кінчиками пальців за краї їхніх суконок і з презирством казала: – Що за шмати на собі носиш? Ходи но сюди. І за кілька хвилин виводила сестер із своєї спальні в українському народному одязі» [Дудко 1965, с. 30].

Дудкове «захоплення життям і людиною» сформувалося саме в ті ранні, дитячі роки. Глибоке почуття людяності, єдності з усім живим – співчуття й замилювання усім, що створене Богом, – це значною мірою і незабутнє дитяче враження від дідового робітника, що пристав добровільно на роботу за харч і за житло. Цю світлу постать людини, що не скривдила й комахи, Дудко змальовував згодом в оповіданні «Дід Яків», у якому підняв проблему гармонії людини й природи.

«Дід Яків» – це оповідання-портрет, у якому постать центрального персонажа подана рельєфно, крупними мазками, схожими за технікою з вангогівською манерою імпресіоністичного письма. Колоритна постать столітнього діда, котрий і сам не пам'ятає свого віку, в дитячому сприйнятті оповідача постає овіяною таємницею – адже дід знається з водянником, він не боїться лісовика, знає дорогу через гниле болото: «Як тепер, бачу його перед собою. Сивий, кремезний, похмурий, мов старий порохнявий пеня, із сивою кудлатою бородою, з нашошеними, поруділими від люльки вусами, з гострим поглядом вилинялих старечих очей, що страшно зиркають з-під важких, насуплених брів. Чорна, закурена люлька в роті, що завжди шкварчить, сопе і точить тоненькі змійки диму мішаного запаху міцного бакуну й ароматного вишневого листя» [Дудко 1948, с. 29]; «серед широкого привілля, повного радощів сонця, безмежної блакиті неба, зелених килимів левад, широкого шуму лісів із таємничим гомоном густого верховіття і дивною симфонією дзвінкх пташиних співів – серед цього безкрайого моря яскравих барв і чистих тонів у моїй уяві завжди виростала, як з'ява чарівного мага, повна таємничої загадковості, казкова постать старого діда Якова» [Дудко 1948, с. 30]. Дід Яків знає кожну пташину, кожну тварину й звіра в лісі, знає зілля й уміє лікувати, він – наче добрий дух лісу, що приходить до людей з поміччю. Він товаришував із старим чорним круком, котрий часто прилітав до його хатини, і чекав повернення діда. Людина і птах навдивовижу тонко розуміли одне одного.

Конфлікт оповідання моделюється як протистояння діда Якова й дядька Василя, інженера, котрий приїхав осушувати болото. Це конфлікт світоглядний – між мудрим розумінням людини з народу потреби жити в гармонії з природою, цінувати її як Боже творіння, як красу, даровану Всевишнім людині, й вузько прагматичним, навіть утилітарним підходом людини «цивілізації». Перше зіткнення відбувається, коли дід приніс із лісу горностая – здивований чоловік з захопленням говорить, що за своє довге життя він уперше зустрів таке красиве звірятко. Інженер пропонує йому великі гроші: завзятому мисливцеві кортить зробити з рідкісного звірятка опудало, аби вихвалитися перед знайомими. Дід обу-

рюється: «Ключчям, каже, напхаю... От тобі й рідке звірятко! А що буде, коли ми зачнемо з рідких звірят здирати шкіри і ключчям їх напхати? Я ось сто літ на світі живу і вперше бачу такого, а він – ключчям, каже, напхаю...» [Дудко 1948, с. 47]. Обурений нищенням лісу й безладним полюванням, вчиненим на болоті інженерами («вистріляють усе, винівечать, і з Божої краси мертву пустелю зроблять»), дід пробрався в повітку, де розмістили скрині з інструментом, і вщент порубав усі прилади. За вчинене його заарештували, але старий не витримав переживань і вночі помер. Удень інженер із техніками вирушили на полювання, і біля дідової хати побачили старого крука. Птах розпачливо каркав: уперше він не дочекався приятеля. Інженер вистрелив у птаха, однак, коли хотів підняти трофей, крук «роззявив скривавлений дзьоб і щосили дзьобнув його в палець». На відміну від мудрого діда Якова, котрий жив у гармонії з природою, люди з міста оголошують природі війну. І вже незабаром на місці вікового лісу й непрохідних боліт з багатим рослинним і тваринним світом запанувала пустка: «... вже ніщо, куди не кинеш оком, не нагадає тепер тиші чудової казки, що недавно ще там жила й раптом без сліду навіки зникла... Свист паротяга та гуркіт коліс. І голий степ навколо» [Дудко 1948, с. 54].

Як відомо, початок ХХ століття в літературному житті України ознаменувався ліризацією прози, утвердженням естетичного рис модернізму. Однак тяжіння до імпресіоністичного, настроєво-враженевого письма в Дудка далеко не данина літературній моді. Саме «сонячність вдачі з вічним захопленням життям» та романтична домінанта світосприйняття, сформовані в дитинстві, згодом позначились на пафосній тональності його малої прози.

Вибір стильової домінанти, підґрунтям якої стало романтичне світовідчуття, зумовлений також особистісно-сугестивним чинником, в основі якого – ностальгійна поетизація Дудком краю його дитинства та зображення молодості як незнищенності світу (М. Наєнко). Особливо відчутна така світоглядна настанова в оповіданні «Біла королівна», в основу якого покладено романтичний сюжет нещасливого кохання, що закінчується фатально: сюжет такого плану є чи не одним із центральних як у фольклорі, так і в літературній традиції. Взаємне почуття двох молодих, вродливих людей – генеральської доньки Людмили та конюха Андрія – приречене: адже юна панночка закохується в нерівню. Якщо логіка розвитку такого сюжету є досить прогнозованою (закохані не можуть бути разом), то трагізм фіналу Дудкового оповідання (генерал підстеріг закоханих і застрелив Андрія; Людмила втопилася в річці, а сам генерал збожеволів) визначається не стільки соціальним чинником, скільки присутнім у структурі нарративу мотивом містичного, таємниці, нехай і поданої крізь призму дитячого сприйняття. Приятель Людмили, котрий був тоді дитиною, ставши дорослим, розповідає історію білої королівни так, як закарбувалася вона в дитячій пам'яті. Вже на початку цієї розповіді вводиться мотив русалок, що стає водночас мотивом таємниці й віри в незнищенність «молодості світу». Прикметно, що він стає і своє-

рідною проекцією долі Людмили: жартома лякаючи свого маленького приятеля, красуня наче накликає невідворотність лиха: «Ось почекай – я скоро втоплюся, стану русалкою, а тоді не підходь мені до води близько. Так от і вхоплю!» [Дудко 1948, с. 11].

Мотив «незнищенності молодості світу» увиразнюється в оповіданні романтичним образом природи. Ф. Дудко – чудовий пленерист, природа на сторінках його творів постає одухотвореною, живою. Можна сказати, що Дудкові пейзажі – це освідчення в любові рідній землі, в якому щемкою нотою брижить ностальгія за батьківщиною. Всупереч трагізмові фабули, саме цей мотив надає творові настрою світлого смутку: адже все, що ми любимо, що дороге нам, незнищенне завдяки нашій любові й пам'яті, воно залишається у вічності чистими водами ріки дитинства: «...вода у Сеймі чиста-чиста, прозора і – пахне. Ввійдеш теплим, м'якеньким, як шовк, пісочком по коліна у річку, набереш води у жменю, піднесеш до носа – пахне. Чимось таким свіжим-свіжим, молодим-молодим, невинно-зеленим. Вглянься у води Сейму – і ви побачите прозорі, як скло, блискучі краплини чистих сліз молодої княгині Ярославни: допливають з Путивля аж до цієї пори. Вглянься в Сейм – і ви побачите живі відблиски заплаканих очей молоденьких козачок, що в тихій задумі стоять над водою – виглядають з далеких походів своїх запечених на степовому сонці войовничих лицарів. Вглянься в води Сейму – і ви побачите там білі виблиски струнких колоном старої багуриної палати: плывуть собі тихо, задумливо, сумно, минаючи зелені береги, золоті піскові коси» [Дудко 1948, с. 9]. Напередодні другої світової, далеко від рідної Чернігівщини, Дудко зі смутком говорив приятелю: «Хотілося ще... хоч оком глянути... Там моя рідна Сосниця, де я родився, Десна, над якою й на якій я моє дитинство провів... там і Конотоп, і... словом: Чернігівщина!» [Дудко 1948, с. 12].

Світосприйняття Ф. Дудка формувалося значною мірою також завдяки включеності в його дитинство і юність духу української героїки, отих величних і трагічних знаків минулої слави, що зусібіч оточували хлопця: «Цілими годинами, бувало, простояв я там і вдивлявся в цю безвість, що завжди нестримно вабила мене до себе й викликала в душі моїй почуття глибокої туги за чимсь далеким, гарним, але невловимо недосяжним» [Дудко 1948, с. 65]. Чоловічий монастир в с. Рихлах, що містив подаровані Мазепою реліквії, та дивовижний козацький образ раю, намальований у стилі українського бароко, історію нищення якого московським єпископом згодом автор яскраво опише в оповіданні «Отаман Крук». Гіркотою й болем сповнені сторінки спогадів письменника про його пошуки разом із братом Віктором Мазепиною палацу в Батурині: «Проте, як не намагалися відгадати, де саме був Мазепин замок, як не розпитували про це людей, нічого певного ствердити не могли. Північні варвари, на наказ царя Петра, знесли все в Батурині з лица землі, при чому руйнували все так безбожно, що не залишили найменшого сліду по тому, що там було» [Дудко 1948, с. 72]. У душах юнаків визріває почуття спротиву, гіркоти. Особливо після відвідин

розграбованого палацу Розумовського приходиться усвідомлення суті колонізаторської політики Росії: руйнувати й нищити все, що становить мистецьку цінність та зберігає сліди національної історії, національної самобутності. Прикметно, що вплив оточеної ореолом трагічної героїки постаті Мазепи, якого зазнав Дудко в юності, вилився в дорослому віці у спробу написання повісті «Великий гетьман».

У виразненні й зміцненні національної складової, усвідомлення себе як українця активно відбувалося в період навчання Федора в гімназії м. Новгороду Сіверському. Це й перший «Кобзар», без купюр, зроблених російською цензурою, якого Дудкові вдалось придбати з-під поли на ярмаркові, і враження від прочитаного, і вилита на сторінках учнівського твору «ненависть до російського царату», і потиск руки вчителя ... І, врешті, вимушене прощання з гімназією.

Висновки. Отже, як суб'єкт творчості, письменник є особою з певним соціокультурним статусом, сформованим у часі й просторі. У митця особливо наявна потреба спиратися на сформовані у дитинстві константи світобачення. Тому таким важливим у вивченні питання формування творчої індивідуальності є аналітичне осмислення часу дитинства, коли було закладено основи світоглядних

позицій, естетичних цінностей та духовного світу письменника: «Наскільки цілісною, єдиною в своїй внутрішній суті є особистість поета, настільки цілісним є пафос його творчості» [Кодак 2010, с. 18].

Творчість Ф. Дудка перейнята життєствердним пафосом неоромантичної домінанти, що виявляється й на рівні емоційно-чуттєвого нюансування світлої туги, ностальгії за батьківщиною і в героїці зображення буремних днів боротьби за Україну. Ця світла туга й лейтмотив незнищенності, молодості світу пронизують усю творчість письменника.

Аналіз тих небагатьох літературознавчих досліджень творчості Федора Дудка, що зроблені останнім часом, та літературно-критичних відгуків про письменника і його прозу сучасників самого Ф. Дудка, мемуаристики письменника та окремих новел показав, що письменник постає літописцем доби, відтак важливою складовою його художнього бачення світу є «поетика учасника» та біографічна складова. Цілісність пафосу творчості Ф. Дудка забезпечується цілісністю особистості письменника, підпорядкованості його життя і творчості ідеї служіння Україні. Тому важливим моментом у вибудуванні методології дослідження стало осмислення біографічного синергену Ф. Дудка, «матірнього джерела» традиції – давнього козацького роду, з якого він походив.

Література

1. Бурлакова І. Федір Дудко: народження національної свідомості із духовних джерел української історії (на матеріалі оповідання “Отаман Крук”). *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2010. № 20(207). С. 100–108.
2. Дорошенко В. Про письменника, громадянина, друга. *Слово: Збірник. Література. Мистецтво. Критика*. Об'єднання Українських Письменників в Екзилі. Нью-Йорк, 1962. С. 315–317.
3. Дудко Ф. Моя молодість. Нью-Йорк, 1965. 87 с.
4. Дудко Ф. Заметіль. Оповідання. Авґсбург, 1948. 122 с.
5. Журба Г. Федір Дудко. *Галина Журба. “Дніпро” на 1937 рік*. Львів, 1936. С. 125–128.
6. Кодак М. Поетика як система: літ.-крит. нарис. Луцьк: ПВД “Твердиня”, 2010. 176 с.
7. Кодак М. Системогенеза авторської свідомості: теорія й проблеми історії літератури. *Слово і час*. 2001. № 5. С. 8–14.
8. Матіїв-Мельник М. Федір Дудко. Дівчата одчайдушних днів. *М. Матіїв-Мельник. Твори*. Львів: Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1995. Число 4. С. 604–605.
9. Мафтин Н. Західноукраїнська та еміграційна проза 20–30-х років ХХ століття: Парадигма реконквісти: монографія. Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. 2008. 356 с.
10. Мафтин Н. У пошуках “Grand” стилю: західноукраїнська та еміграційна проза міжвоєнного двадцятиліття: монографія. Івано-Франківськ: ЛІК. 2011. 336 с.
11. Наливайко Д. Стиль напряму й індивідуальні стилі в реалістичній літературі ХІХ ст. *Дмитро Наливайко. Індивідуальні стилі українських письменників ХІХ – початку ХХ ст.*: зб. наук. праць. Відп. ред. М.Т. Яценко. Київ: Наукова думка. 1987. С. 3–42.
12. Хомишин О. Проза Федора Дудка в контексті західноукраїнської літератури 20–30-х років ХХ століття: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література. Івано-Франківськ, 2015. 18 с.
13. Шерех Ю. Стилі сучасної української літератури на еміграції. *Ю. Шерех. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології: у 3 т.* Харків: Фоліо. 1998. Т.1. С. 161–195.

References

1. Burlakova I. (2010) Fedir Dudko: narodzhennya natsionalnoi svidomosti iz dukhovnykh dzherel ukrainskoi istorii (na materialii opovidannia “Otaman Kruk”) [The birth of national consciousness from spiritual sources of Ukrainian history (based on the story “Ataman Kruk”)]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka*. Vyp. 20 (207) S. 100–108 [in Ukrainian].
2. Doroshenko V. (1962) Pro pysmennyka, hromadianyna, druha [About the writer, citizen, friend]. *Slovo: zbirnyk. Literatyr. Mystetstvo. Krytyka. Obyednannya Ukrainykykh pysmennykyv v Ekzylі*. New York. S. 315–317 [in Ukrainian].
3. Dudko F. (1965) Moya molodist [My youth]. New York. 87 s. [in Ukrainian].

4. Dudko F. (1958) Zametil: opovidannya [Blizzard: short stories]. Augsburg. 122 s. [in Ukrainian].
5. Zhurba H. (1937) Fedir Dydko [Fedir Dudko]. *Halyna Zhurba. "Dnipro" na 1937 rik*. Dnipro–Lviv. S. 125–128 [in Ukrainian].
6. Kodak M. (2010) Poetyka yak systema: lit.-kryt. narys. [Poetics as a system: lit.-critic. essay]. Lutsk: PVD "Tverdynia". 176 s. [in Ukrainian].
7. Kodak M. (2001) Systemogeneza avtorskoï svidomosti: teoria i problemy istorii literatury [Systemogenesis of author's consciousness: theory and problems of the history of literature]. *Slovo i chas*. Vyp. 5. S. 8–14 [in Ukrainian].
8. Matiiv-Melnyk M. (1955) Fedir Dydko. Divchata odchaidushnykh dnev [Girls of desperate days]. Lviv: Taras Shevchenko National University of Sciences. № 4. S. 604–605 [in Ukrainian].
9. Maftyn N. (2008) Zakhidnoukrainska ta emigratsiyna proza 20–30 rokiv XX stolittia: Paradyhma reconkisty [Western Ukrainian and emigration prose of the 20–30-ies of the 20th century: the Reconquista paradigm]: monohrafiia. Ivano-Frankivsk: Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. 356 s. [in Ukrainian].
10. Maftyn N. (2011) U poshykakh "Grand" stylu: zahidnoukrainska ta emigratsiyna proza mizhvoyennoho dvadciatylittia [In search of the "Grand" style: West Ukrainian and emigration prose of the interwar twentieth]: monohrafiia. Ivano-Frankivsk: LIK. 336 s. [in Ukrainian].
11. Nalyvaiko D. (1987) Styl napriamu i individualni styli v realistychnyy literaturi XIX st. [Style of direction and individual styles in realistic literature of the 19th century]. *Individualni styli ukrainskykh pysmennukiv XIX – pochatku XX st.: zb. naykovykh prats*. Vidp. red. M. Yatsenko. Kyiv: Naukova dumka. S. 3–42 [in Ukrainian].
12. Khomyshyn O. (2015) Proza Fedora Dudka v konteksti zahidnoukrainskoï literatury 20–30 rokiv XX stolittia [Fedir Dudko's prose in the context of West Ukrainian literature of 20–30^s of the 20th century]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.01.01 – ukrainska literatura. Ivano-Frankivsk. 18 s. [in Ukrainian].
13. Sherekh Yu. (1998) Styli suchasnoï ukrainskoï literatury na emigracii [Styles of modern Ukrainian literature on emigration]: v 3 t. Literatura. Mystetstvo. Ideologia. Kharkiv: Folio .T. 1 S. 161–195 [in Ukrainian].

BIOGRAPHICAL SYNERGY OF F. DUDKO'S CREATIVE WORK

Abstract. The article examines the biographical origins of the work of Fedir Dudko (1885–1962), one of the most popular novelists of the 30s of the last century, an emigrant from the Dnieper Ukraine. The analysis of literary studies of Fedir Dudko's work, which have been made recently, and literary and critical reviews about the writer and his prose by F. Dudko's contemporaries and the book of memoirs of the writer and his autobiographical novels have shown that the writer appears as a chronicler of the day, so an important component of his artistic vision of the world is the "participant's poetics" and biographical dominant. The formation of the future writer's worldview took place primarily under the influence of the "mother source" of the tradition – legends about the ancient Cossack family from which he came. Toponymy, home arrangement in Shabalinov – all these descriptions and stories show Fedir Dudko's deep roots in tradition and understanding of his own genetic origins.

Synergetic understanding of the creative figure of the writer allows you to build such a model of the studio, which allows you to study the motivational-personal, psychological-biographical choice of the creative paradigm both at the level of content and form in the fullest sense. F. Dudko's work is imbued with the life-affirming pathos of the neo-Romantic dominant, which is manifested both at the level of emotional and sensual nuances of light longing, nostalgia for the motherland, and in the heroics of depicting the turbulent days of the struggle for Ukraine. The choice of the style dominant, which was based on a romantic worldview, is also due to the personal and suggestive factor, which is based on the nostalgic poetization of the land of his childhood by F. Dudko. His worldview was also formed largely due to the inclusion of the spirit of Ukrainian heroics in his childhood and youth. Thus, as a subject of creativity, a writer is a person with a certain socio-cultural status formed in time and space. The artist especially has a need to rely on the constants of worldview formed in childhood. Therefore, the analytical understanding of the time of childhood, when the foundations of ideological positions, aesthetic values and the spiritual world of the writer were laid, is so important in studying the issue of forming a creative personality.

The study of the systemogenesis of the author's consciousness shows that the integrity of the pathos of Dudko's work is ensured by the integrity of the writer's personality, the subordination of his life and creativity to the idea of serving Ukraine.

Keywords: Fedir Dudko, author's poetics, pathos, leitmotif, style dominant, constants of worldview, spiritual world of the writer, systemogenesis of author's consciousness.

© Мафтин Н., 2023; © Хомишин О., 2023 р.

Наталія Мафтин – доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано Франківськ, Україна; natalimaftyn@gmail.com ; <https://orcid.org/0000-0001-6661-2956>

Natalia Maftyn – Doctor of Philology, Professor, the Ukrainian Literature Department, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk Ukraine; natalimaftyn@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-6661-2956>

Ольга Хомишин – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано Франківськ, Україна; olha.khomyshyn@pnu.edu.ua ; <https://orcid.org/0000-0002-1896-4567>

Olha Khomyshyn – Candidate of Philology, Associate Professor of the Foreign Languages Department, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine; olha.khomyshyn@pnu.edu.ua ; <https://orcid.org/0000-0002-1896-4567>

ХУДОЖНЯ МОДЕЛЬ ПРІРВИ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ НАЦІОНАЛЬНОЮ ІДЕЄЮ ТА КРЕМЛІВСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬ- КОЮ ТИРАНІЄЮ У ФАНТАСТИЧНО-САТИРИЧНІЙ ПОЕМІ ВОЛОДИМИРА САМІЙЛЕНКА «ГЕЯ»

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50).

УДК 821.161.2-1.09»19»Самійленко

DOI: 10.24144/2663-6840/2023.2(50).551–557

Тиховська О. Художня модель прірви між українською національною ідеєю та кремлівсько-більшовицькою тиранією у фантастично-сатиричній поемі Володимира Самійленка «Гея»; кількість бібліографічних джерел – 3; мова – українська.

Анотація. Мета статті – проаналізувати спектр ідей, осмислених Володимиром Самійленком у поемі «Гея». Мета передбачає реалізацію таких завдань: з'ясувати специфіку протиставлення автором етнотипів «українець» і «росіянин»; розглянути роль фантастичного елементу у творі; вивчити особливості сатирично-саркастичної інтерпретації автором історичних подій; осмислити утвердження в поемі національної ідеї та засудження більшовицько-комуністичної ідеології, пропагованої росіянами; провести паралель між подіями, описаними в поемі, й реаліями сучасної України. Використовуючи сарказм, сатиру та гумор, змодельовавши фантастичний образ марсіанина-вченого В. Самійленко масштабно осмислює проблеми українського народу, який опинився під гнітом російських більшовиків. Реалії життя і європейської цивілізації початку ХХ століття, і Радянської України ми бачимо крізь призму сприйняття марсіанина, а його міркування та роздуми співпадають зі світоглядною позицією самого В. Самійленка. У третій частині поеми з'являється антипод ліричного героя – носій зла, сповідник комуністичної ідеології – товариш Іван. В. Самійленко майстерно розвинує брехливість, жорстокість та тиранію росіян-більшовиків, які знищують всіх, хто не поділяє їх політичних переконань, а інших перетворюють на рабів системи. Поема «Гея» вражає глибиною художньої та політичної рецепції історичних подій. Фантастичний сюжет поеми дав змогу авторові показати злочиння більшовиків з позиції стороннього спостерігача (марсіанин) та тирана (більшовик Іван), а не з позиції жертв терору. Сатиричне зображення безглуздості, цинізму та підступності катів-завойовників увиразнює трагедійність історичної ситуації. Поет моделював етнопсихологічний образ росіян та окреслив морально-етичну прірву між ними й українцями. Цинізм товариша Івана викликає огиду навіть у представника позаземної цивілізації. В. Самійленко, використовуючи влучні епітети («напівдикий», «шалені», «звірячі»), метафори та сатиру («проходить сараною», «преться на народи»), дуже чітко окреслює ментальність росіян, специфіку їх національного характеру, яка є незмінною. Під «гук гарматний і звірячі крики» вони вбивають українців у ХХІ столітті. У поемі «Гея» В. Самійленко наголошує на необхідності об'єднання свідомого людства перед загрозою поневолення народів світу безумними диктаторами та тиранами.

Ключові слова: В. Самійленко, українська література початку ХХ століття, національна ідея, етнотип, сарказм, сатира, фантастика, поема «Гея».

Постановка проблеми. Володимир Самійленко у поемі «Гея» художньо переосмислив історичні події 1919–1921 років, пов'язані з появою УРСР. Для увиразнення трагізму ситуації, в якій опинився український народ, письменник використав елементи фантастики та фантазмагорії, сарказм і сатиру. В. Самійленко акцентував увагу на проблемі поневолення українців, цинізмі й безкарності окупантів-більшовиків, специфіці національного характеру. Поема «Гея» є мало дослідженим твором, була написана В. Самійленком під час перебування в Галичині, складалася з п'яти частин, до нас дійшли лише перші три, надруковані в «Літературнонауковому віснику» (1922), четверта-п'ята, що поет передав П. Богущькому для публікації в альманасі, так і не побачили світ і на сьогодні втрачені» [Ковалів 2019, с. 64].

Гея – це інша назва Землі, так її називає ліро-епічний герой поеми – марсіанин, котрий прилітає на нашу планету задля вивчення специфіки життя на ній, пізнання культурного розвитку суспільства. Оповідь у перших двох частинах ведеться від першої особи, реалії життя європейської цивілізації початку ХХ століття (і України зокрема) ми бачи-

мо крізь призму сприйняття ліро-епічного героя. У третій частині з'являється образ антагоніста, носія зла, сповідника комуністичної ідеології. В. Самійленко майстерно вибудовує діалог між марсіанином (образ якого асоціюється добром, гуманністю, інтелектуальним розвитком) та радянським «товаришем», світогляд якого підпорядкований деструктивним гаслам більшовиків.

Аналіз досліджень. Жанрово-стильову специфіку та ідейно-художнє спрямування поеми «Гея» розглянув Ю. Ковалів. За спостереженням дослідника, В. Самійленко «започаткував новий в українській ліриці фантастичний жанр поетичної антиутопії. Водночас твір відповідає жанровим ознакам подорожі, що ґрунтується на хронотопі шляху, на переміщенні персонажа в просторі й часі, його незвичайних пригодах. Крім пізнавальної мети, тут акцентовано філософські, етичні й естетичні сенси, сфокусовані на образі мандрівника в контексті світу, що постійно розгортається перед його очима, даючи простір нефінальній оповіді» [Ковалів 2019, с. 64]. Міркування про специфіку поеми «Гея» знаходимо у монографії М. Мартинюка. Учений акцентував на гіперболізації національної

ідеї в цьому творі [Мартинюк 2009, с. 30], відніс «Гею» до жанру фантастичної поеми, спостеріг, що в ній «В. Самійленко відчутно тяжіє до національного типу нарації» [Мартинюк 2009, с. 43].

Мета статті – проаналізувати спектр ідей, осмислених В. Самійленком у поемі «Гея». Мета передбачає реалізацію таких завдань: з'ясувати специфіку протиставлення автором етнотипів «українець» і «росіянин»; розглянути роль фантастичного елементу у творі; вивчити особливості сатирично-саркастичної інтерпретації автором історичних подій; осмислити утвердження в поемі національної ідеї та засудження більшовицько-комуністичної ідеології, пропагованої росіянами; провести паралель між подіями, описаними в поемі, й реаліями сучасної України.

Методи дослідження: філологічний, структурно-семантичний, порівняльно-історичний, генетичний.

Вклад основного матеріалу. На нашу думку, поема «Гея» написана у жанрі фантастично-сатиричної поеми. Перший розділ тематичною спрямованістю відрізняється від наступних, він є своєрідним вступом до викривальної риторики, яка звучатиме в наступних частинах. Тут ми бачимо поверхове знайомство мандрівника-марсіанина зі світом людей; можемо припустити, що опинився він в Європі. За спостереженням Ю. Коваліва, у першому розділі «сконцентровані її експозиція, зав'язка й початок розвитку дії, яка розгортається в другому розділі» [Ковалів 2019, с. 64]. Ліро-епічний герой є об'єктивним у своїх судженнях, оскільки не знайомий з історією земної цивілізації. Він уперше повинен відкрити для себе Гею, її жителів, суспільні та моральні закони, які визначають поведінку тутешніх індивідів: «Я обіцяв, як [лиш] сюди прибуду, / На цю планету, дати правдивий звіт / Про звичай і порядки цього люду / Як тут дивляться на Божий світ, / Що викликає в їх душі осуду, / А що хвалу дає на сотні літ, / Яка їх віра та які ідеї / Клопочуть голови мешканців Геї» [Самійленко 2014, с. 198].

Фантастичний компонент поеми зумовлений перш за все задумом В. Самійленка – очима чужинця неупереджено показати, яким є життя на планеті, і в Радянській Україні зокрема. Характер і світосприйняття ліро-епічного героя обумовлюється його попереднім досвідом життя на Марсі, який теж окреслюється у розрізі фантастичної реальності. Спочатку Гея для марсіанина – це уособлення мрії, це світ, який його лякає і вабить водночас. Мотив космічних подорожей отримує в поемі несподівану інтерпретацію. Інопланетянин (марсіанин) виявляється більш людяним, аніж земляни, йому не властиві агресія та ненависть, він, озброєний знаннями своєї цивілізації, не має наміру використати їх проти жителів Геї.

Наблизившись до землі, ліро-епічний герой бачить перед собою море, гори, річку і поселення людей, поділене на дві частини (палати й хати). Частина цих концептів є маркерами подорожі в потойбіччя/тридев'яте царство у фольклорних творах. Зокрема, прямуючи в інший світ, герой/геро-

їня казки перетинає річку, підіймається на високу гору (або потрапляє в середину гори), опускається на дно моря. Море у сприйнятті ліричного героя асоціюється з боротьбою, наділяється рисами непокірної, свободолюбної людини, здатної відстоювати свої переконання. Ціла Гея-Земля для ліро-епічного героя поеми постає уособленням іншого/псевдоказкового світу: «Передо мною, наче зовсім близько, / В зелений берег хвилі моря б'ють, / А просто вниз, під самими ногами, / Високі гори, вкриті снігами» [Самійленко 2014, с. 199].

Вкриті снігами гори, з погляду психоаналізу, можна інтерпретувати як приховану, «заморожену» духовність людства. Гори в міфології асоціюються з місцем проживання божества: воно живе або на вершині гори, або у горі; у деяких джерелах сама гора теж асоціюється з божеством. У поемі В. Самійленка божество не втручається в життя людей, воно метафорично уподібнюється до гори, вкритої снігом (холодної і бездіяльної). Нижчий, порівняно з богами, світ асоціюється з локусом проживання людей: «Під самою горою група хат, / Отинених дерев гуцавиною. / А далі місто, де ряди палат / Красуються над дужою рікою» [Самійленко 2014, с. 199].

Ліро-епічний герой спостерігає за дивовижною красою природи Геї, і ця зовнішня досконала модель світу пробуджує в ньому очікування дива, він прагне побачити і приховану красу – гармонію в душах людей, мешканців цієї планети. В. Самійленко вкладає в уста своєму героєві власне бачення тієї щасливої, квітучої України, про яку він мріяв, але яка за життя поета була лише у площині фантазії: «Таких гаїв, таких скелястих мас / Раніш я бачити не мав нагоди. / Я дивувався, і думав я в той час: / Щасливі, мабуть, тут живуть народи, / Щасливі й, певно, добрі без кінця, / Найближчі духом до свого Творця» [Самійленко 2014, с. 199–200]. Однак сподівання ліро-епічного героя поеми «Гея» не виправдалися, прекрасна природа створює ілюзію добробуту і щастя, яка згодом розвіюється.

Ліро-епічний герой поеми «Гея» науковець, дослідник, його роздуми і сумніви В. Самійленко зображує через внутрішні монологи. Читач чує думки марсіанина-андрівника, переймається його захопливими пригодами. Початок поеми не містить жодного натяку на наступне кардинальне розчарування персонажа побаченими на Геї реаліями дійсності. Першим на чужій планеті марсіанин зустрічає свого колегу по професії – астронома, попередньо розгледівши на вершині однієї з гір обсерваторію. Фізичних відмінностей між марсіанами і гейцями ліричний герой не помітив, але його вразила специфіка комунікації землян, їх балакучість та егоцентризм, які В. Самійленко змалював гумористично: «І мають рот один і теж два уха. / Хоч кожен з їх говорить більш, ніж слуха». [Самійленко 2014, с. 202].

Астроном, з яким спілкується марсіанин, вивчивши мову есперанто, постає уособленням справжнього вченого, на нього мали б рівнятися інші, зокрема, псевдонауковці, яких в СРСР було

багато, і які не здатні були чути й не намагалися зрозуміти думки та міркування колег. *«Ласкавий, простий, він не мав об'яв / Бундючності або пихи нудної, / Часом ознаки вченості тупої»* [Самійленко 2014, с. 203].

У поемі «Гея» ліро-епічний герой у багатьох своїх судженнях зливається з образом автора. Зокрема, коли йдеться про історичні події та художню вартість поезії. У вуста марсіанину В.Самійленко вкладає свої думки, висміюючи пошуки та здобутки деяких поетів: *«Хай рідну мову кожний досхочу / Калічить і мордує хоч до смерти; / А зверхпоетів я вже й не лічу, / Бо їх футуристичні крутоверти / Не більше потребують людських слів, / Як соло та дуети для котів»* [Самійленко 2014, с. 206].

Другий розділ поеми має роз'яснювальний коментар-ремарку на початку, який налаштовує читача на сприйняття інформації іншого плану: *«Автор кидає сумний погляд на сучасне становище Геї. Кілька уваг про віру й світогляд її народів та про їх моральність»* [Самійленко 2014, с. 207]. Провівши багато часу на планеті Гея, ліро-епічний герой змінює свою думку про тутешніх людей, вже не ідеалізує їх, гармонії він тут не побачив: *«Скажу найперше, що давніших мрій / Про те, що люде тут краса природи, / Не стало хутко; розійшлись як дим / Під подихом холодним життьовим»* [Самійленко 2014, с. 207]. Марсіанин бачить трагізм людського існування, безпросвітні будні і роботу, яка поглинає весь вільний час землян: *«Де часто від коліски до могили / Не мають люде двох веселих днів, / Живуть не впоєні життя красою, / Навряд чи й сонце бачуть над собою»* [Самійленко 2014, с. 207].

Ліро-епічний герой протиставляє дві групи людей: керівників/можновладців і їх підлеглих, які змушені жити за встановленими для них правилами. Негласне рабство, яке панувало в СРСР, Володимир Самійленко майстерно розвінчує, застосовуючи місткі метафоричні образи та сагиру: *«Їх ватажки, як вірять їх словам, / Рятують люд, недолею прибитий, / Але з своїх теорій та програм / Уміють тільки пекло тут створити. / І творять щиро, всім своїм життям, / Воно вже скрізь, куди не позирни ти. / Служняні ж маси темної юрби / Ідуть за тими, хто самі раби»* [Самійленко 2014, с. 207–208]. Поет чітко окреслює дві сторони рабства, адже не тільки підлегли є рабами політичної системи, але й самі законотворці та чиновники живуть у створеному ними пеклі, ілюзія щастя та самообман не роблять їх щасливими, або ж це щастя тимчасове.

Не вдаючись до називання політичних партій та систем, ліро-епічний герой (який тепер зливається в один образ з власне автором – поетом Володимиром Самійленком) влучно окреслює комуністично-більшовицьку систему, яка під гаслами рівності сховала кайдани. Під ідеями визволення від попереднього гніту крилися задуми нового ідеологічного (комуністичного) поневолення. Персоніфіковані образи духу життя, духу волі з кайданами в руках вражають своєю глибиною, уподібнюючись до Смерті з косою, яка забирає життя без співчуття й докорів сумління: *«Дух визволення народів із неволі /*

Прийшов сюди з кайданами в руках, / Братерства дух на бойовому полі / Шикуює всіх, і гинуть у боях, / І дух життя зробив уже доволі, / Бо трупом вимостив увесь свій шлях. / Тут хутко смерть людей останніх скосить / І всім загальну рівність проголосить» [Самійленко 2014, с. 208].

В. Самійленко гнівно розвінчує рівність і братерство, проголошені більшовиками, з сарказмом описує смерть невинно вбитих системою, використовуючи метафору: *«дух життя... трупом вимостив увесь свій шлях»*. Відтак, можемо інтерпретувати «дух життя», проголошений комуністами, як маску смерті на обличчі ката. І цілком саркастично звучить висновок марсіанина, що єдина справжня рівність людей досягається лише перед обличчям смерті, тут винятків ні для кого нема. Далі майже апокаліптична картина змінюється на іншу, ліро-епічний герой прагне дистанціюватися від реальності, припускає на мить, що все це минуле, не вічне, його уява малює щасливий сценарій розвитку подій, де при владі з'являються ті, хто здатен зробити народи щасливими. Теперішнє і майбутнє зливаються у сприйнятті марсіанина в єдину картину, і він навіть на мить сумнівається у правильності зроблених ним раніше висновків: *«Я був би радий сам, / Щоб не справдилось це пророкування, / Щоб край прийшов самим отим катом, / Що сіють смерть, неволю та знущання. / І щоб народи справжнім ватажкам / Довірили всю силу правування, / Позбувшись тут великої брехні. / Було б це тільки радісно мені»* [Самійленко 2014, с. 208].

В. Самійленко вкладає в уста своєму герою власну мрію про зміну влади в Україні, зміну державного устрою на демократичний. Марсіанин щиро переймається долею чужих йому народів, відчуває зв'язок зі знедоленими, їх біль. І у такий спосіб, з одного боку, поет моделює цікавий тип інопланетянина (не подібного до героїв науково-фантастичних творів), а з іншого – метафорична маска марсіанина дозволяє В. Самійленку висловити осуд тоталітарної системи непрямом, завуальовано (оскільки автор не завжди повинен поділяти думки свого персонажа).

Герой поеми «Гея» акцентує на егоцентризмі землян, їх небажання виходити за межі комфортного простору. Спекулювання на вірі, трактування законів Божих довільно, у власних інтересах, відсутність любові до ближнього, психологія споживацтва – все це призводить до моральної деградації: *«Всесвіт для них – то тільки ліхтарі, / Чи каганці для їхньої планети, / Для вжитку їх повішені вгорі, / Щоб на шляхах видніш було прикмети. / Що гурт світів при кожній є зорі, / Про це тут думають хіба поети, / Для всіх же, як було й за давніх літ, / Їх світ дрібний і єсть єдиний світ»*. [Самійленко 2014, с. 209]. Зірка в українській міфології асоціюється з душею людини: коли людина народжується, на небі спалахує нова зірка, прояв вищої, божественної суті, закладеної в людину. Відповідно, бездуховність споживачів – жителів Геї, яких згадує марсіанин, виявляється у їх сприйнятті зірок як ліхтарів чи каганців, і це метафорично відобра-

жає витіснення духовності прагматичним світосприйняттям (замість зірки каганець).

Відсутність у більшості жителів Геї сформованої системи моральних цінностей, ідеалів духовного розвитку ліричний герой пояснює відсутністю істинної віри: *«не маючи ідеї Бога / Правдивої, з людей творять богів»* [Самійленко 2014, с. 211]. Марсіанин із сарказмом констатує, що на планеті Гея людей *«більш-менш нормальних»* два відсотки, а злодіїв не більше двадцяти п'яти. Передумовою покращення життя на планеті Гея він вважає зменшення пустослів'я та демагогії, пафосних гасел, замість яких має з'явитися щира віра й прагнення творити добро: *«Тутешній світ дізнав би ще обнову / І краций лад до його ще б прийшов, / Якби гучні, гуманні всі промови / Перетворити в мовчазну любов; / Щоб не штовхали серце постанови, / А серце кликало б до постанов, / Щоб не казали: «Добрим бути мушу», / А просто люде мали добру душу»*. [Самійленко 2014, с. 212].

Ліро-епічний герой акцентує увагу на ненависті, яка панує в душах людей і цілих народів, витісняючи всі інші емоції. Проявом тотального зла стає бажання бачити страждання інших. І це бажання стає домінуючим, відсуваючи на другий план навіть особисті втрати та розчарування: *«Якось я бачив тут представника / Народу, що душив усі народи, / А сам тепер у ролі жебрак / Без прав життя, без хліба й без свободи. / І от той пан не стільки наріка / На всі страшні в його краю приходи, / Як журиться, що земляків ярма / На шиї в інших більш уже нема»*. [Самійленко 2014, с. 213].

І в розрізі сучасної політичної ситуації в Україні, коли народ Росії прагне знищити українців, надзвичайно актуальними виявляються спостереження ліро-епічного героя поеми «Гея» про росіян, зроблені в першій половині ХХ століття: *«А той народ безправний, напівдикий, / Під батогом шалених ватажків, / Гадає все, що він народ великий, / І преться на народи всіх країв; / Під гук гарматний, під звірячі крики, / Він робить з їх таких, як сам, рабів, / І там, де він проходить сараною, / Лишає всюди пустку за собою»* [Самійленко 2014, с. 213]. В. Самійленко, використовуючи влучні епітети («напівдикий», «шалені», «звірячі»), влучні метафори та сатиру («проходить сараною», «преться на народи»), дуже чітко окреслює ментальність росіян, специфіку їх національного характеру, яка є незмінною. Під «гук гарматний і звірячі крики» вони вбивають українців у ХХІ столітті.

В. Самійленко не називає народ, який у сприйнятті ліричного героя асоціюється зі злом і руйнуванням. Вдумливий читач сам повинен зробити висновок, зіставивши факти. *«Це той народ, що пишно обіцяв / Вести народи інші в царство Боже, / Що більш, ніж інші, правду покохав, / Що ніби всім спізнав її pomoже, / Що всі чужі народи плямував, / Як кривди вічної кубло негоже, / Оце ж він слово вже прорік нове, / Бо нищить і руйнує все живе»* [Самійленко 2014, с. 213–214]. Поет використовує антитезу і сарказм для увиразнення глибини трагедійності ситуації, в якій століттями перебували росіяни:

«Нещасний звір, у п'яті безпросвітній / Блукав він дового, цілії віки, / І кожний огник думки непомітний / Гасили в йому власні ватажки. / Замість просвіти – учень малолітній – / Він на поживу мав самі байки; / Йому тим часом брак картоплі й жита / Сто кінських сил додав до апетита» [Самійленко 2014, с. 214]. В. Самійленко метафорично вмотивовує поступове формування рабської свідомості в росіян: крім етнопсихологічних рис, її формуванню сприяли державна політика, популізм влади, голод, заохочення до пасивності та невігластва.

Ліричний герой поеми із сарказмом описує матеріалістично-споживацький світогляд комуністів, а їхніх ідеологів ототожнює зі вселенським злом: *«І от тепер пророк од сатани / Йому нову віру провіщає: / Ти цар землі, то все собі тягни, / Що бачить око й де рука сягає. / І всіх чужих країв гаї й лани / Твої, бо власності ніде немає. / І пам'ятай, що тільки в світі й є / Одна святиня – черво твоє»* [Самійленко 2014, с. 214]. Для ліро-епічного героя поеми чужими є такі ідеали, неприйнятними вони є й для українців. Знищення народом-варваром духовності В. Самійленко змальовує як жертвоприношення звірові (руйнівним тваринним інстинктам): *«І він тепер, на жертву тій святині, / Вбиває все, що дав їм людський дух, / І непокірних звірові-людини / Кладе під ніж і ставить під обух»* [Самійленко 2014, с. 214].

Надзвичайно актуально сьогодні звучить риторичне звертання В. Самійленка до народів світу, які спостерігають за війнами, тортурами, вбивствами і дистанціюються від них, вважаючи, що ворог не опиниться на їх землі: *«Сліпі народи, чи не видно вам, / Що ви й самі вже стали край безодні, / Що, може, завтра пустка буде там, / Де ви пишаєтесь іще сьогодні? / Глядіть, щоб не стоптав ногою / Хам І вашу волю й святощі народні»* [Самійленко 2014, с. 214–215]. Поет наголошує на необхідності об'єднання свідомого людства перед загрозою поневолення народів світу безумними диктаторами та тиранами.

У третьому розділі поеми «Гея» з'являється конкретизація: ліро-епічний герой потрапляє у «велику робочу республіку», тобто в Радянську Україну. Вивчивши мови Геї, марсіанин перетнув кордон СРСР і зустрів представника правлячої комуністичної партії, «товариша», на ім'я Іван. Вибір імені не випадковий, у такий спосіб В. Самійленко наголошує на типовості персонажа: чоловіків з такими іменами було багато. Душа Івана просякнута варварством, жорстокістю, дикістю, лицемірством. Він самодур-вбивця, який свято вірить у своє право на самоствердження через приниження та знищення інших – так званих ворогів, буржуїв, куркулів. В. Самійленко «передає слово» у третій частині поеми «Гея» цьому Іванові, показуючи від першої особи втрачаючи деградацію особистості, яка сама не розуміє, у якій моральній прірві перебуває.

Третій розділ поеми «Гея» – це справжня інвектива, спрямована проти радянської влади, автор устами Івана з сарказмом говорить про розкуркулення українських селян, їх депортацію в Сибір,

фізичне знищення, голодомор, фізичні та моральні тортури.

Бездуховність радянських «товаришів» виявляється в їх зовнішній безлико́сті, сірості їх зовнішності. Так звана рівність людей в СРСР передбачала рівність бідняків, рівність у безправ'ї. Негарний, обдертий одяг робітників метафорично відображав «подерту», скалічену ідеологічними настановами душу: «В тому краю існує спосіб гарний, / Як краще відрізнить робітника / Від буржуя. В тім краї кодекси карний / Буржуям смерті присуд вірика. / Відколи там життя ввійшло вже в норму, / Робітники всі мають уніформу». [Самійленко 2014, с. 218].

Збідніння населення В. Самійленко змальовує саркастично: «кожний робітник / Обдерся, обносився аж до шкури, / Бо з часу, як буржуй злочинний зник, / Живе тут кожний близько до натури, / І виробляти пролетар одвик / Що-небудь інше, oprіч диктатури, / То з часу, як совіцький лад зміцнів, / Зістався він без свити й без штанів» [Самійленко 2014, с. 218]. Щоб не відрізнятись від пролетарів мандрівник-марсіанин «уподібнів» свій одяг до їх вбрання. Він говорить про спотворення свого одягу сатирично, як про наслідування модних тенденцій: «То щоб не бути чужим з робітниками, / Модерний вигляд мусив я прийняти: / Обтяв одну полу, немов зубами, / А на штанах зробив дірок штук п'ять; / Одежу всю в такі оздобив плями, / Що стало кольору її не знати. / Таку фігуру в сні хіба примариши: / Сказав би всяк тоді, що я товариши» [Самійленко 2014, с. 218]. Порізаний, подертий і вкритий плямами одяг – ознака пристойності й належності до «поважного» класу робітників у великій союзній республіці, що увиразнює абсурдність пануючих там законів та стереотипів.

Іван, якого зустрів марсіанин, примітивний, недалекоглядний тип, балакучий та одурманений державною пропагандою. Водночас він органічний гвинтик налагодженої тоталітарної системи. Іван пропонує марсіанину разом «доносити» більшовицьку ідеологію до українських селян і збагачуватися на чужому горі: «Ходім зо мною просвіщать селян / Совіцької червоної Вкраїни. / Ми за науку беремо тут хліб, / Та й грошей я чимало вже нагріб» [Самійленко 2014, с. 219]. Іван із захопленням говорить про родючість української землі та із здивуванням та цинізмом – про неприйнятність для українських селян відмови від приватної власності: «І взагалі тут добра нам пожива: / Чого-чого в країні цій нема! / Всі землі тут одна родюча нива, / А повний колос аж стебло лама. / Але цього не розумію дива: / Тут люд чомусь комуні не прийма. / І не втовчеш їм нашої програми / Ніяк – ні кулями, ані киями» [Самійленко 2014, с. 219].

Для Івана, як росіянина, чужими є етнопсихологічні особливості українців, він не здатен зрозуміти їх потяг до землеробства, хазяйновитості, відчуття справедливості. Іван, як представник народу-загарбника, прагне жити за рахунок інших націй, перетворивши їх на рабів. В. Самійленко із сарказмом описує світоглядну позицію товариша Івана, який ніби насправді не усвідомлює абсурд-

ності позиції більшовиків і щиро вірить, що треба радіти отриманому пайку й не прагнути користуватися плодами власної праці: «Ти любиш землю? – ну й працюй над нею, / Ори, і сій, і – скільки в тім утїх! – / І жни, й мели, хоч цілою сім'єю, / Печи хоч паланиці, й то не грїх; / Але не їж, не будь же ти свинєю. / Поїсть совдеп, продком і совнарком. / Зате ж наділять і тебе пайком». [Самійленко 2014, с. 220]. Як відомо з історії України, саме така настанова радянської влади стосовно українських селян стала передумовою «розкуркулення» заможних господарів і створення голодомору.

Розповіді Івана про намагання комуністичної влади зламати волелюбний дух українців містять історичні факти, які насправді «товаришами» в реальному житті замовчувалися. А в поемі «Гея» злочини, скоєні радянською владою в Україні, інтерпретуються Іваном як благодіяння, спрямоване на встановлення «праведної» (у його сприйнятті) диктатури пролетаріату. «Товариша» обурює непокірність українців: «І от нема на них такої сили, / Щоб змусила признати порядок цей. / А скільки сел ми досі попалили / І скільки розстріляли ми людей! / І скільки вже в Сибір переселили, / Щоб не тримались власницьких ідей! / Але всі наші заходи даремні: / Ми їм чомусь і досі неприємні» [Самійленко 2014, с. 220]. Риторика Івана – це риторика божевільного, який не знає про свою психічну хворобу, або ж це риторика ката, який ніяк не може дочекатися миті, коли побачить страх в очах своєї жертви. Залякування, приниження та вбивства – це основа, на якій базувалася колись політика Російської імперії, потім СРСР, а зараз РФ. Описи злодіянь більшовицької влади, про які ми читаємо у поемі «Гея», надзвичайно подібні до тих безчинств, які здійснюють солдати РФ сьогодні на території України. Часові площини переплітаються у сприйнятті читача.

«Товариш» Іван, розповідаючи марсіанину про насадження в Україні більшовицької влади, говорить впевнено, переконаний у власній правоті, оскільки сам він є органічною складовою божевільного світу, що має назву «комуністична Русь святая». В. Самійленко майстерно використав сарказм, що показати моральну прірву, в якій перебувають більшовики. Іван називає українців «народом клятим», «Що справа з ним занадто вже тяжка: / Почнеш його до війська заганяти, / А він тобі не знає куди втіка. / Ніяк з упертого того звіряти / Червоного не зробиш вояка. / Їм кращій жовтий кольор та блакитний, / Ніж наш червоний прапор усесвітній» [Самійленко 2014, с. 220]. Протиставлення кольорів прапора метафорично моделює ситуацію протиставлення морально-етичних принципів, добра (жовтий і блакитний) і зла (червоний).

Сміливість, рішучість, здатність до самопожертви заради свободи Іван маркує як негативні риси характеру: «Від їх і небезпека немала: / Не раз тремтиши, неначе в лихоманці, / Бо їм лиха година надала / Вельми погану звичку – йти в повстанці. / І йдуть сотнями з кожного села / Не тільки власники, а й голодранці, / Та як наскочить чи вночі чи вдень / Ватага їх, то нас рубає впень» [Самійлен-

ко 2014, с. 221]. В. Самійленко згадує в поемі «Гея» про українську повстанську армію, вшановує мужність та безстрашність наших вояків, яких боялися і яких ненавиділи комуністи. Патріотизм та відвагу українців Іван називає «поганою звичкою», і водночас сила та завзяття повстанців влучно окреслюється фразеологізмом «нас рубає впень». Іван неначе привид із задзеркалля, для якого відображення в кривому дзеркалі спотворені, метафорично – спотворена система цінностей: добро виглядає злом і навпаки.

В. Самійленко акцентує на антигуманній політиці росіян-більшовиків, для яких людське життя нічого не варте: «Трапляється, що часом ми втікаєм; / Та війська в нас, мов тої сарани: / Вернувшись, ми сот дев'ять розстріляєм / І знов-таки над сотною пани / Й цю сотню ущасливим нашим раєм, / Чи то хочать, чи не хочать вони. / Хай ліпше край від люду буде чистий, / Ніж залишиться тут не комуністи». [Самійленко 2014, с. 221]. Саркастичний підхід до розкриття характеру «товариша» Івана зробив можливим уникнення прямого викривального пафосу, натомість герой сам, пишаючись сказаним, оприявнює факти, які викликають осуд у читача: «Ех, брат, люблю я лад комуністичний, / За те, що він найкращий з-між усіх: / [...] Тепер і ледар став як цар всемічний; / Ще ж добре, що вбивати вже не гріх / І що вже зникла власність на кишені – / Залазь у крацу й цуп кредиток жме-ні» [Самійленко 2014, с. 222]. В. Самійленко устами Івана розвінчує ідею рівності людей і народів, проголошену російськими більшовиками, показує, що за нею криється прагнення до незаконного збагачення, крадіжок та ледарства.

Антитезою до сприйняття реальності Іваном є розуміння стану речей марсіанином, який бачить трагедію українського народу, смерть та жорстокі вбивства: «Тепер же наче був перед дверима / Страшною, всім огидною «чеки». / Мені ввижалося кривава маса / Потроцених кісток людських і м'яса» [Самійленко 2014, с. 224]. Тональність викладу змінюється, зникають елементи сатири, перед очима читача постає апокаліптична картина, пройнята трагізмом та нелюдським болем. Ще одним проявом зруйнованого світу є спустошені голодомором та репресіями села: «Зустрінути ж люди-

ну дуже трудно. / Ідеши, ідеши і все людей нема; / Немов велика тут пройшла чума». [Самійленко 2014, с. 225].

Лицемерна наївність Івана, його відкрита зневага до українців, прагнення домінувати, користуватися плодами праці інших, зверхність та жорстокість – етнопсихологічні риси, властиві росіянам – різко дисонують з етнотипом українця. Відтак, навіть марсіанин (який особисто не постраждав від червоного терору), вражений почутими від Івана міркуваннями, прагне відсторонитися від нього: «Я відступив од його крок назад, / Щоб геть піти, та й думає: «Пропади ти, / Щоб я з тобою далі йшов удвох, – / Бодай ти був ізвечора ще здох!» [Самійленко 2014, с. 223]. Жаргонізми та лайливі слова, спрямовані на адресу «товариша», відображають осуд ліро-епічним героєм тиранії та деспотизму. Відтак, масштаби заподіяного російськими більшовиками зла набувають у поемі «Гея» глобального масштабу – вони вражають представника позаземної цивілізації, який здатен з повагою та розумінням ставитися до жителів чужої планети, а росіяни одержимі ненавистю до всіх народів, які не визнають їх вищості, гегемонії.

Висновки. Отже, незважаючи на те, що поема «Гея» мала мати продовження, ті частини, які дійшли до нас, вражають глибиною художньої та політичної рецепції історичних подій. Використовуючи елементи фантастики, сарказм, сатиру, гротеск, фразеологізми, влучні метафори та епітети, В. Самійленко створив мозаїчну картину трагедії українського народу, який опинився під владою більшовиків у першій половині ХХ століття. Крізь призму сприйняття мандрівника-марсіанина поет показав етнотип росіян та морально-етичну прірву між ними та українцями. Систему цінностей прибічників червоного терору самовпевнено й бундючно презентує «товариш» Іван, жорстокість і цинізм якого викликають огиду у представника позаземної цивілізації, гуманіста та вченого. Ми бачимо у поемі сміх крізь сльози. З одного боку, В. Самійленко висміює ницість та примітивність росіян-більшовиків, а з іншого, – поміж рядків відчувається трагізм і біль через геноцид українського народу, скоєний народом-«визволителем».

Література

1. Ковалів Ю. Володимир Самійленко. *Слово і час*. Київ, 2019. № 2. С. 64–69.
2. Мартинюк М. Національна ідея в життєтворчості Володимира Самійленка: монографія. Луцьк: Твердиня, 2009. 192 с.
3. Самійленко В. Слова і думки: поетичні твори, статті, автобіографічні нотатки та спогади. Київ: Веселка, 2014. 335 с.

References

1. Kovaliv Yu. (2019) Volodymyr Samiilenko [Volodymyr Samiilenko]. *Slovo i chas*. Kyiv. №2. S. 64–69 [in Ukrainian].
2. Martyniuk M. (2009) Natsionalna ideia v zhyttietvorchosti Volodymyra Samiilenka [The national idea in the creative life of Volodymyr Samiilenko]: monohrafiia. Lutsk: Tverdynia. 192 s. [in Ukrainian].
3. Samiilenko V. (2014) Slova i dumky: poetychni tvory, statyi, avtobiografichni notatky ta spohady [Words and Thoughts: Poetry, Articles, Autobiographical Notes, and Memoirs]. Kyiv: Veselka. 335 s. [in Ukrainian].

THE ARTISTIC MODEL OF THE GULF BETWEEN THE UKRAINIAN NATIONAL IDEA AND THE KREMLIN-BOLSHEVIK TYRANNY IN VOLODYMYR SAMIILENKO'S FANTASTIC AND SATIRICAL POEM «GAIA»

Abstract. The article aims to analyze the range of ideas comprehended by Volodymyr Samiilenko in his poem “*Gaia*”. The goal is achieved via the realization of the following tasks – to find out the peculiarities in the author’s opposition of “Ukrainian” and “Russian” ethnotypes; to consider the role the fantastic element plays in the artwork; to study the author’s satirical and sarcastic interpretation of specific historical events; to reflect on how the poem asserts the national idea and condemns the Bolshevik-communist ideology propagated by Russians; to draw a parallel between the events described in the poem and the realities of modern Ukraine. Using sarcasm, satire, and humor, modeling a fantastic image of a Martian scientist, Volodymyr Samiilenko interprets the problems of the Ukrainian people oppressed by the Russian Bolsheviks on a large scale. We see the life of European civilization in the early twentieth century contracted to Soviet Ukraine through the prism of the Martian’s perception, and his thoughts and reflections coincide with the worldview of Samiilenko himself. The third part of the poem introduces the antipode of the lyrical hero – an upholder of the evil, a communist ideology supporter – Comrade Ivan. Volodymyr Samiilenko skillfully debunks the falsity, cruelty, and tyranny of the Russian Bolsheviks that annihilate all those who do not share their political beliefs and turn others into slaves of the system. The poem “*Gaia*” impresses with deep artistic and political reception of historical events. The fantastic plot allowed the author to show the Bolsheviks’ atrocities from the perspectives of an outsider (the Martian) and a tyrant (the Bolshevik Ivan) rather than from the perspective of the terror victims. The satirical portrayal of the senselessness, cynicism, and cunning of the conquering executioners emphasizes the tragic historical situation. The poet modeled the ethno-psychological image of Russians and outlined the moral and ethical gulf between them and Ukrainians. Comrade Ivan’s cynicism disgusts even a representative of an extraterrestrial civilization. Using apt epithets (*semi-wild, frenzied, bestial*), metaphors, and satire (*swarming like locusts, jostling the nations*), Volodymyr Samiilenko outlines the Russian mentality and their unchanging national character very clearly. They are killing Ukrainians accompanied with “the sound of cannon and animal cries” in the 21st century. In the poem “*Gaia*” Volodymyr Samiilenko emphasizes the need to unite conscious humanity before the threat of the enslavement of the peoples of the world by insane dictators and tyrants.

Keywords: Volodymyr Samiilenko, Ukrainian literature in the early 20th century, national idea, ethnotype, sarcasm, satire, fantastic, poem “*Gaia*”.

© Тиховська О., 2023 р.

Оксана Тиховська – доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури Ужгородського національного університету; Ужгород, Україна; oksana.tykhovska@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-4663-5960>

Oksana Tykhovska, Doctor of Philology, Professor of the Ukrainian Literature Department, Uzhhorod National University; Uzhhorod, Ukraine; oksana.tykhovska@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-4663-5960>

ФОТОГАЛЕРЕЯ

Василь Німчук – другокурсник УЖДУ (листопад 1952 р.)

Василь Німчук – молодий учений (II половина 1950-х – початок 1960-х рр.)

Гастролі народної хорової капели Академії наук:
Василь Німчук четвертий згори (Крим, 1966 р.)

Василь Німчук на прогулянці
(листопад 1967 р.)

Василь Німчук спілкується з Патріархом
Української православної церкви Київського патріархату
Філаретом (2007 р.)

Професори Павло Чучка і Василь Німчук у президії
XIII Всеукраїнської ономастичної конференції
(Ужгород, квітень 2009 р.)

Колеги-слависти в Сеґеді (Угорщина):
Міхаель Мозер, Віктор Мойсієнко,
Андраш Золтан, Василь Німчук (2011 р.)

Василь Німчук після захистів кандидатських дисертацій
в Івано-Франківську з професором Василем
Ґрещуком і доценткою Валентиною Ґрещук (2011 р.)

Петро Білоусенко, Ірина Гнатюк, Василь Німчук, Світлана Каленик (2007 р.)

Святослав Вербич і Василь Німчук (1998 р.)

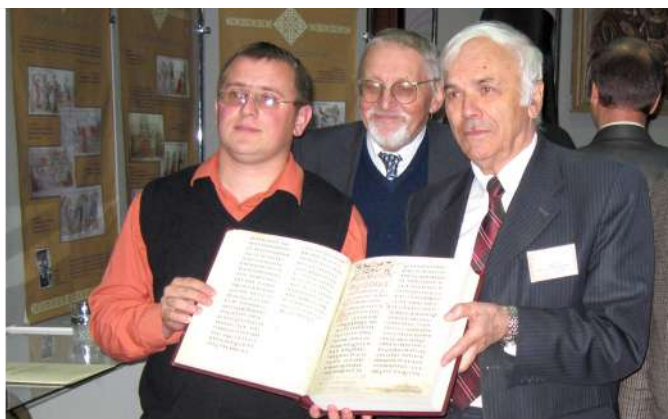
Катерина Городенська вітає Василя Німчука з 80-річчям (2013 р.)

Павло Гриценко, Василь Німчук, Андрій Даниленко, Олександр Мирончук у Національному музеї літератури України (листопад 2016 р.)

Василь Німчук і Наталія Венжинович на міжнародній наук. конференції до 450-річчя Пересопницького євангелія (Рівне, 2011 р.)

Юрій Осінчук і Василь Німчук тримають перевидане Пересопницьке євангеліє (2011 р.)

Василь Німчук, о. Василь, Ірина Фаріон (2013 р.)

Частина знімальної групи фільму «Вимір справжності» (Василь Шаркань, Іван Бабушак, Наталія Венжинович, Василь Путрашик) з Василем Німчуком у його кімнаті в селі Довгому (січень 2014 р.)

Василь Німчук – на філфаку
Ужгородського університету:
вгорі правобіч – 2017 р.,
вгорі лівобіч (деканеса Гали-
на Шумицька вручає фірмову
футболку почесному гостю)
і внизу – 2015 р.

Наталія Венжинович, Марія Чорній, Василь Німчук, Марія Медведь
у Науковій бібліотеці Ужгородського університету (квітень 2017 р.)

Відкриття барельєфа Василя Німчука на фасаді Довжанського ліцею (липень 2023 р.)

Учасники Міжнародної конференції до 90-річчя професора Василя Німчука «Подвижник української науки зі Срібної землі» (жовтень 2023 р.)

Учасники Міжнародної конференції «Подвижник української науки зі Срібної землі» у бібліотеці-музеї Василя Німчука на філфаку УжНУ (жовтень 2023 р.)

Учасники Міжнародної конференції до 90-річчя професора Василя Німчука на могилі вченого у селі Довгому (жовтень 2023 р.)

Василь Кузан знімкує учасників Міжнародної конференції до 90-річчя В. Німчука в колишній робочій кімнаті вченого в с. Довгому з родиною професора (жовтень 2023 р.)

ЗМІСТ

МОВОЗНАВСТВО

Венжинович Наталія. Професор Василь Васильович Німчук. До 90-річчя від дня народження визначного українського вченого (1933 – 2017)	6
Барчук Володимир. Літературні мови в історії українського народу: до проблеми об'єкта курсу «Історія української літературної мови»	13
Бичкова Тетяна. Фонетичні особливості Хітарського збірника I половини XVIII століття	21
Бігусяк Михайло. Діалектні ад'єктиви та народні порівняння в номінації зовнішніх та внутрішніх рис людини в говірці села Тюдів Косівського району Івано-Франківської області	28
Богомолець-Бараш Олександр. Мовні маркери репрезентації духовної культури Європи в оповідальному збірнику Й. Галятовського «Небо нове»	34
Буднікова Леся. Прості прийменники у словацькій та українській мовах	44
Вегеш Анастасія. Семантика літературно-художніх антропонімів у романі «Неймовірна» Ірен Роздобудько	49
Вербич Наталія. Параметри виразності українського діалектного мовлення	56
Вербич Святослав. Про походження закарпатських антропонімів (доповнення до історико-етимологічного словника прізвищ закарпатських українців П.П. Чучки)	62
Вільчинська Тетяна, Бачинська Галина, Вербовецька Оксана. Топонімічний фрейм у творчості Петра Сороки	70
Галас Алла. Порівняльні звороти в рукописній картотеці В.В. Німчука: структурно-семантичний аспект	76
Гецько Ганна. Лінгвостилістичні особливості українськомовних рекламних текстів соціальної мережі «Фейсбук»	89
Городенська Катерина. Нові тенденції та явища у творенні гібридних відсубстантивних загальновідносних прикметників	95
Гримашевич Галина. Система прислівника пам'ятки початку XVII ст. «Лькарство на оспалый оумысль чоловічій» Дем'яна Наливайка	102
Гриців Наталія, Левченко Олена. Смыслотвірний мотив художнього прозового тексту і переклад	109
Гуцуляк Тетяна. До питання про специфіку творення прислівникових образних дериватів у контексті наукових поглядів В.В. Німчука	117
Грещук Василь, Грещук Валентина. Фраземний простір у новелах Василя Стефаника	127
Даниленко Людмила. З історико-етимологічних студій В.В. Німчука в галузі слов'янської фразеології	139
Данилюк Ніна. Діалектні одиниці в народнописаних текстах із Волині (фонетично-орфоепічний рівень)	148
Делюсто Марина. Урахування рідного ідіому мешканців полілінгвального півдня Одещини в процесі навчання української мови	155
Денисюк Василь. Семантика та функціонування фразеологізму <i>быти у ручки</i>	161
Дружинець Марія. Генеза української літературної мови та національні засади правопису в концепціях В. Німчука	168
Дьолог Ольга. Українсько-чеська міжмовна омонімія: причини і наслідки	174
Задорожня Ірина. Лексико-семантична група назв лісу в говірках Лівобережної Черкащини: варіантність форми й семантики	180

Зимомря Іван. Англійська та українська зоофраземна номінація	187
Карпенко Олена, Карпенко Максим, Неклесова Валерія, Ткаченко Ганна. Сенсорна модальність онімних мемів	194
Кісь Єлизавета. Екстралінгвальний чинник як передумова розвитку функціональної омонімії (на прикладі інтер'єктивації іменників)	200
Клименко Наталія. Лексичні особливості східностепових говірок півдня Донеччини	208
Ковтюх Світлана. Елементарні парадигматичні класи іменників другої відміни чоловічого роду м'якої групи на -о в українській мові	216
Колесник Наталія. Особливості мотивації учнівських прізвиськ	223
Колесников Андрій. Генеза українських південнобессарабських говірок у світлі перейменування топонімів ареалу	230
Котович Віра, Мацьків Петро. Назви поселень Срібної землі як лінгвокультурний феномен.....	237
Коца Руслана. Заперечні займенники для позначення повної відсутності предмета чи особи в історії української мови.....	244
Кочан Ірина. Особливості опрацювання українських терміносистем на сучасному етапі.....	257
Кравченко Людмила, Борисюк Аліна. Динаміка іменника села Городок Камінь-Каширського району Волинської області (1860 – 2023 роки)	264
Купчинська Зоряна. Власні назви мартологів «Дефтера Муфассала 1681 року»: характеристика твірних основ	272
Лесюк Микола. Граматичні праці в Галичині початку ХХ століття (до 1939 р.).....	280
Луканинець Рената. Національно-мовна картина світу крізь призму фраземіки античного походження.....	288
Мартинова Ганна. Середньонадніпрянсько-закарпатські міжзональні паралелі.....	297
Марчило Лариса. Дієслівні форми у «Словнику української мови» Павла Білецького-Носенка	306
Медведь Марія. Приватна бібліотека Василя Німчука в книжкових фондах Ужгородського національного університету	313
Мигoliniць Ольга, Пискач Ольга. Про «Матеріали до словника закарпатської говірки с. Довге» Василя Німчука.....	320
Михальчук Оксана. Територіальні діалекти в контексті лінгвозахисних практик європейського ареалу.....	327
Нестерчук Оксана. Вплив апелятивного словотворення на становлення підляських варіантів імен	335
Онкович Ганна, Адамія Зоя. Галузеві мовознавчі та українознавчі дослідження.....	342
Осташ Любов. До особливостей антропонімікону українців Полтавщини в другій половині ХVІІІ століття	347
Поліщук Світлана. Назви сільськогосподарських угідь у говірках Середнього Надбужжя	354
Полюжин Іван. Зоологічні компоненти у фраземній картині світу.....	361
Полюжин Михайло. Концептуальна система та картини світу	367
Путрашик Василь, Шаркань Василь. Сайт професора Василя Німчука в контексті розвитку вебплатформи «Відомі українці»	374
Романченко Алла. Тропіка пейзажного опису Ю. Яновського.....	381
Сабадош Іван. Про лексико-семантичні паралелі подільського і закарпатського говорів	387

Сарган Надія. Назви-орієнтири в мікротопоніміконі Житомирщини.....	392
Світлик Мирослава. Вивчення української мови в Канаді: особливості білінгвальної програми в державних школах Манітоби.....	400
Сньозик Ганна. Виразальні засоби художньої мови Федора Потушняка.....	408
Сокіл Богдан. Мовні та правові здобутки українців і поляків у Львівському університеті (на матеріалі інтерпеляції посла Данила Тянячкевича до міністра освіти)	416
Тищенко Тетяна, Флакей Яна. Способи номінації в тематичній групі лексики весільної обрядовості в східноpodільських говірках.....	423
Томенчук Мар'яна. Використання корпусного підходу у вивченні англійських ідіом.....	431
Торчинський Михайло, Торчинська Наталія. Власні назви проток у структурі українського ономастикону.....	439
Фаріон Ірина. Теорія і практика сучасної англійзації.....	447
Федурко Марія. Василь Васильович Німчук і проблеми сучасної української словотвірної морфології.....	453
Федурко Оксана. Формально-граматична організація речення в контексті семантико-синтаксичної специфікації українських та англійських прислівників на -о (-е) // -ly.....	460
Чижмарова Марія. Діалектні тексти українських говорів Східної Словаччини	467
Шкурко Галина. Вторинна номінація як спосіб творення назв транспорту та комунікацій в українських говорах Закарпаття	475
Шумицька Галина. Соціолінгвістичні обшири наукового горизонту професора Василя Німчука.....	483
Щербина Тетяна, Заскалета Валентина. Карпатські лексичні елементи в говірках середньонадніпряньсько-степового порубіжжя.....	492
Юсип-Якимович Юлія, Тимко-Дітко Оксана. Мова Української держави: В.В. Німчук до проблеми періодизації розвитку української мови як напрямку дослідження її генези та історії.....	500
Яцьків Марія. Авторські художні фраземи у творчості Мирослава Дочинця	508
Ящук Леся, Титаренко Валентина. Прізвиська Чуднівщини, похідні від імен (на матеріалі «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні»).....	515

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО І ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Кузьма Оксана. Міфологізм збірки «Земля Загублених, або Маленькі страшні казки» Катерини Калитко	524
Лановик Зоряна, Лановик Мар'яна, Левчук Тереза. Фольклоризм як підґрунтя художнього світу Володимира Самійленка	530
Лях Тетяна. Філософія подолання в художньому мисленні Лесі Українки та Володимира Самійленка	537
Мафтин Наталія, Хомишин Ольга. Біографічний синерген творчості Федора Дудка	545
Тиховська Оксана. Художня модель прірви між українською національною ідеєю та кремлівсько-більшовицькою тиранією у фантастично-сатиричній поемі Володимира Самійленка «Гея»	551

CONTENTS

LINGUISTICS

Venzhynovych Natalia. Professor Vasyl Vasylyovych Nimchuk. To the 90 th Anniversary of the Birth of the Prominent Ukrainian Scientist (1933–2017).....	6
Barchuk Volodymyr. Literary Languages in the History of the Ukrainian People: to the Problem of the Object of the Course “History of the Ukrainian Literary Language”	13
Bychkova Tetiana. Phonetic Features of the Khitar Collection (1 st Half of the 18 th Century).....	21
Bihysiak Mykhailo. Dialect Adjectives and Folk Comparisons in the Nomination of External and Internal Features of a Person in the Dialect of Tyudiv Village, Kosiv District, Ivano-Frankivsk Region.....	28
Bohomolets-Barash Oleksandr. Language Markers of Representation of European Spiritual Culture in the Short Sermons Collection “New Heaven” by Yoanykiy Galyatovskiy.....	34
Budnikova Lesia. Simple Prepositions in Slovak and Ukrainian Languages	44
Vehesh Anastasia. Semantics of the Proper Names of the Literary Heroes in the Novel «Incredible» by Irene Rozdobudko.....	49
Verbych Natalia. Expressiveness of Ukrainian Dialect Speech.....	56
Verbych Svyatoslav. Origin of Transcarpathian Anthroponyms (Supplement to the Historical-Etymology Dictionary of Surnames of Transcarpathian Ukrainians by P.P. Chuchka).....	62
Vilchynska Tetiana, Bachynska Halyna, Verbovetska Oksana. Toponymic Frame in the Work of Petro Soroka.....	70
Halas Alla. Comparative Phrases in V.V. Nimchuk's Manuscript File: Structural and Semantic Aspect	76
Hetsko Hanna. Linguistic and Stylistic Features of Ukrainian Language Advertising Texts of the Facebook Social Network	89
Horodenska Kateryna. New Trends and Phenomena in Hybrid De-Substantive Relative Adjectives	95
Hrymashevych Halyna. The Adverbial System of Monuments of the Beginning of the 17 th century. “Medicine for a Man’s Sleepy Mind” by Demyan Nalyvaiko.....	102
Hrytsiv Natalia, Levchenko Olena. Meaning-Making Motif of Artistic Prose Text from the Viewpoint of Translation.....	109
Hutsuliak Tetiana. On the Issue of the Specifics of the Adverbial Figurative Derivatives Creation in the Context of the Scientific Views of V.V. Nimchuk	117
Greshchuk Vasyl, Greshchuk Valentyna. Phrasal Space in Vasyl Stefanyk’s Short Stories.....	127
Danylenko Liudmyla. From the Historical and Etymological Studies of V.V. Nimchuk in the Field of Slavic Phraseology	139
Danylyuk Nina. Dialect Units in Folk Song Texts from Volyn (the Phonetic and Orthoepic Level).....	148
Delyusto Maryna. Taking into Account the Native Idiom of the Inhabitants of the Polylingual South of Odesa Region in the Process of Learning the Ukrainian Language	155
Denysiuk Vasyl. Semantics and Functioning of the Phraseological Unit <i>Byti u Ruchki</i> (<i>быти у ручки</i>)	161
Druzhynets Maria. The Genesis of the Ukrainian Literary Language and National Principles of Spelling in the Concepts of Vasyl Nimchuk	168
Dioloh Olha. Ukrainian-Czech Interlinguistic Homonymy: Reasons and Results.....	174
Zadorozhnia Iryna. Lexical and Semantic Group of Forest Names of the Left Bank of Cherkasy Region: Variation of Form and Semantics.....	180

Zymomrya Ivan. English and Ukrainian Zoophrase Nomination.....	187
Karpenko Olena, Karpenko Maksym, Neklesova Valeriya, Tkachenko Hanna. Sensory Modality of Onymic Memes.....	194
Kis' Yelyzaveta. Extralinguistic Factor as a Precondition for the Development of Functional Homonymy (Based on the Example of Interjectivation of Nouns).....	200
Klymenko Nataliya. Lexical Features of Eastern Steppe Dialects of South of Donetsk Region	208
Kovtiukh Svitlana. Elementary Paradigmatic Classes of Nouns of the Second Declension of the Masculine Soft Group with <i>-o</i> in the Ukrainian Language.....	216
Kolesnyk Natalia. Peculiarities of Students' Nicknames Motivation	223
Kolesnykov Andrii. The Genesis of the Ukrainian Southern Bessarabia Dialects in the Context of Renaming the Toponyms of the Region.....	230
Kotovych Vira, Matskiv Petro. The Names of Settlements of the Silver Land as a Linguistic and Cultural Phenomenon	237
Kotsa Ruslana. Negative Pronouns to Indicate the Complete Absence of an Object or Person in the History of the Ukrainian Language	244
Kochan Iryna. Peculiarities of Processing Ukrainian Term Systems at the Urrtent Stage	257
Kravchenko Liudmyla, Borysiuk Alina. The Dynamics of Personal Names of the Horodok Village of the Kamin-Kashyrsky District of the Volyn Region (1860–2023).....	264
Kupchynska Zoriana. Proper Names of the Martolos « <i>Defter Mufassal (ca. 1681)</i> »: Characteristics of Creative Stems.....	272
Lesiuk Mykola. Grammatical Works in Galicia at the Beginning of the 20 th Century (until 1939).....	280
Lukanynets Renata. The National and Language World Model Through the Prism of Phraseological Unit of Ancient Origin	288
Martynova Hanna. Middle Dnipro and Transcarpathian Interzonal Parallels.....	297
Marchylo Larysa. The Verb Forms in Pavlo Biletskyi-Nosenko's Dictionary of the Ukrainian Language.....	306
Medved Maria. Vasyl Nimchuk's Private Library in the Book Stock of Uzhhorod National University.....	313
Myholynets Olha, Pyskach Olha. About «Materials for the Dictionary of the Transcarpathian Dialect of Dovhe Village» by Vasyl Nimchuk.....	320
Mykhalchuk Oksana. Territorial Dialects in the Context of Language Protection Practices in the European Area	327
Nesterchuk Oksana. The Influence of Appellative Word Formation on the Formation of Podillya Name Variants	335
Onkovych Hanna, Adamia Zoia. Sectoral Linguistic and Ukrainian Studies	342
Ostash Liubov. On the Peculiarities of the Anthroponomasticon of Ukrainians of the Poltava Region in the Second Half of the 18 th Century.....	347
Polishchuk Svitlana. Names of Agricultural Lands in the Dialects of Middle Bug Area.....	354
Poluzhyn Ivan. Zoological Components in the Phraseological World Model	361
Poluzhyn Michael. Conceptual System and World Models	367
Putrashyk Vasyl, Sharkan Vasyl. The Website of Professor Vasyl Nimchuk in the Context of the Development of the Web Platform “Famous Ukrainians”	374
Romanchenko Alla. The Tropes of Yu. Yanovskyi's Landscape Description.....	381

Sabadosh Ivan. About the Lexical and Semantic Parallels of the Podillya and Transcarpathian Dialects	387
Sarhan Nadia. Landmark Names in the Microtoponymicon of Zhytomyr Region	392
Svitlyk Myroslava. Studying the Ukrainian Language in Canada: Features of the Bilingual Program in Manitoba Public Schools	400
Sniozyk Hanna. Expressive Means of Fedir Potushnyak's Artistic Language	408
Sokil Bohdan. Language and Legal Achievements of Ukrainians and Poles at Lviv University (on the Material of the Interpellation of Ambassador Danylo Tanyachkevych to the Minister of Education).....	416
Tyshchenko Tetiana, Flakey Yana. Ways of Nomination in the Thematic Group of Wedding Ceremony Vocabulary in the Eastern Podillya Dialects.....	423
Tomenchuk Maryana. Using the Corpus Approach in Teaching English Idioms	431
Torchynskyi Mykhailo, Torchynska Nataliya. Proper Names of Channels in the Structure of Ukrainian Onomastics	439
Farion Iryna. Theory and Practice of Modern Anglicization.....	447
Fedurko Maria. Vasyl Vasylyovych Nimchuk and the Problems of Contemporary Ukrainian Word-Formation Morphology	453
Fedurko Oksana. Formal-Grammatical Organization of Sentences in the Context of Semantic and Syntactic Specification of Ukrainian and English Adverbs in <i>-o (-e) // -ly</i>	460
Chizhmarova Maria. Dialect Texts of the Ukrainian Dialects of Eastern Slovakia.....	467
Shkurko Halyna. Secondary Nomination as a Way of Formation of Transport and Communication Names in the Ukrainian Dialects of Transcarpathia.....	475
Shumytska Halyna. The Sociolinguistic Vastnesses of Professor Vasyl Nimchuk's Scientific Horizon	483
Shcherbyna Tetyana, Zaskaleta Valentyna. Carpathian Lexical Elements in the Dialects of the Middle Dnipro and Steppe Borderland.....	492
Yusyp-Yakymovych Yulia, Tymko-Ditko Oksana. The Language of the Ukrainian State: V.V. Nimchuk's Approach to the Problem of Periodization in the Development of the Ukrainian Language as a Direction of Research into its Genesis and History	500
Yatskiv Maria. Author's Artistic Phrasemes in the Works of Myroslav Dochynets	508
Yashchuk Lesya, Tytarenko Valentyna. Surnames of Chudniv Region, Derived from First Names (Based on the Material of the National Book of Remembrance of the Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine)	515

LITERARY AND FOLKLORE STUDIES

Kuzma Oksana. Mythopoetics of the Collection “Land of the Lost, or Little Scary Tales” by Kateryna Kalytko.....	524
Lanovyk Zoriana, Lanovyk Mariana, Levchuk Tereza. Folklorism as the Basis of Volodymyr Samiilenko's Artistic World.....	530
Lyakh Tetyana. Philosophy of Overcoming in the Artistic Thinking of Lesya Ukrainka and Volodymyr Samiilenko.....	537
Maftyn Natalia, Khomyshyn Olha. Biographical Synergy of F. Dudko's Creative Work	545
Tykhovska Oksana. The Artistic Model of the Gulf between the Ukrainian National Idea and the Kremlin-Bolshevik Tyranny in Volodymyr Samiilenko's Fantastic and Satirical Poem «Gaia».....	551

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: Філологія

Виходить двічі на рік

ВИПУСК 2(50)
2023

За науковий рівень і мовне оформлення публікацій
відповідальні автори

Верстання та макетування
Василя Путрашика

№ 34 Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. На пошану Василя Німчука, члена-кореспондента НАН України, доктора філологічних наук, професора (до 90-річчя з дня народження). М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Філологічний ф-т [М. Номачі (голов. ред.), Н. Венжинович (голова редакц. ради), Ю. Бідзіля (відп. ред.) та ін.]. Ужгород: ПП Данило С.І., 2023. Вип. 2(50). 572 с.

ISSN 2663–6840(Print)

УДК 800(066)+070

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50)

Підписано до друку 30.09.2023. Формат 60x84/8

Папір друкарський. Друк різнографічний.

Умовн. друк. арк. 59,9. Зам. № 173.

Наклад 150 прим.

Розтиражовано з готових оригінал-макетів

ПП Данило С.І.

м. Ужгород, пл. Ш.Петефі, 34/1

Тел.: 61-23-51; e-mail: danulosi.druk@gmail.com